Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία

Κοινωνικές Ταυτότητες και Κοινωνική Συνοχή
Προκλήσεις και Προοπτικές

4ο Συνέδριο

Πρακτικά

Επιμέλεια
Αργύρης Κυρίδης

Αθήνα, 2014

4ο Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας

Κοινωνικές ταυτότητες και κοινωνική συνοχή

Προκλήσεις και προοπτικές

Πρακτικά

Επιμέλεια

Αργύρης Κυρίδης

ISBN: 978-960-9596-02-2

Αθήνα, 2014

Η σειρά εμφάνισης των εισηγήσεων στον τόμο ακολουθεί την αλφαβητική σειρά σύμφωνα με το επίθετο του συγγραφέα που εμφανίζεται ως πρώτος εισηγητής

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αργύρης Κυρίδης

Μετά από επτά χρόνια λειτουργίας, η Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, διοργάνωσε το 4ο Πανελλήνιο Συνέδριό της σε μια περίοδο που η ελληνική κοινωνία μαστίζεται από μια βαθιά οικονομική κρίση, η οποία όμως έχει μετασχηματιστεί σε μια πολύπλευρη και πολυεπίπεδη κρίση που έχει αγγίξει κάθε έκφανση της κοινωνικής ζωής. Η κρίση δεν είναι και ούτε θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι είναι ένα οικονομικό φαινόμενο λογιστικού τύπου. Είναι μια βαθιά τομή στον κοινωνικό ιστό. Έχει δημιουργήσει τεράστιες συνέπειες στην κοινωνική δομή, στις κοινωνικές σχέσεις, στην πολιτική οργάνωση, στην καθημερινή κοινωνική ζωή, στο εκπαιδευτικό σύστημα και στις λειτουργίες του, στην «κουλτούρα» και στις «υποκουλτούρες» της ελληνικής κοινωνίας. Δεν φαίνεται να υπάρχει τομέας της κοινωνίας που να μην έχει επηρεαστεί αρνητικά από την κρίση. Σ' αυτό το τοπίο το επιστημονικό και το κοινωνικό «χρέος» της κοινωνιολογίας και όλων όσοι την υπηρετούν έχει διογκωθεί, όπως διογκώνεται και το «εθνικό» οικονομικό μας χρέος. Οι συνιστώσες και τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης βρίσκονται εδώ και πολύ καιρό στο κατώφλι των κοινωνιολόγων κάθε ειδικότητας. Και θα πρέπει να ομολογήσουμε ότι είναι στο χέρι μας πια να αναδείξουμε, ο καθένας και κάθε μια από τον κλάδο που υπηρετεί αυτές τις σοβαρές επιπτώσεις προσφέροντας καταγραφές και ερευνητικά δεδομένα, θεωρητικά πλαίσια, ερμηνείες, αλλά και ενδεχόμενες προτάσεις «θεραπείας» και εξόδου.

Η επιστήμη της κοινωνιολογίας ως ολότητα, αλλά και οι κλάδοι της, έχουν βρει τα τελευταία χρόνια ένα ογκώδες πεδίο έρευνας, το οποίο εκτείνεται από τις τοπικές πτυχές της κρίσης ως και το φαινόμενο της παγκόσμιας κρίσης. Ταυτόχρονα με την οριζόντια χωρική εξάπλωση της, η κρίση απλώνεται χρονικά με τρόπο δυναμικό και κορυφούμενο, αλλά και σε κάθε τομέα του κοινωνικού γίγνεσθαι.

Όλες αυτές οι θέσεις και υποθέσεις που εκφράστηκαν προηγουμένως φαίνεται να μετουσιώνονται σε όψεις της πραγματικότητας, αν εξετάσει κανείς προσεκτικά τις εισηγήσεις που προτάθηκαν και συμπεριλήφθηκαν στις εργασίες του 4ου Πανελλήνιου Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Είναι προφανές ότι ο τίτλος του συνεδρίου *Κοινωνικές Ταυτότητες και Κοινωνική Συνοχή: Προκλήσεις και Προοπτικές,* χωρίς να συνδέεται ρητά με την κρίση σε κάθε της μορφή ώθησε μια σημαντική πλειοψηφία των εισηγητών να ασχοληθούν με το συγκεκριμένο φαινόμενο μέσα από πολυεπίπεδες προσεγγίσεις του συνδέοντάς το με την κοινωνική συνοχή, τις κοινωνικές και τις εκπαιδευτικές ανισότητες, τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, τις ταυτότητες και τις αναπαραστάσεις τους, τις κοινωνικές διαστάσεις του φύλου, την εργασία και την οικονομία, τη μετανάστευση, την κοινωνική θεωρία, τη θρησκεία, τα ΜΜΕ, τον πολιτισμό και την τέχνη, την κοινωνία των πολιτών, το έγκλημα και με άλλες όψεις και διαστάσεις της κοινωνικής ζωής.

Είναι σημαντικό και αξίζει να τονιστεί το γεγονός ότι στις εργασίες του συνεδρίου συμπεριλήφθηκαν 96 εισηγήσεις, 3 κεντρικές ομιλίες και 6 στρογγυλά τραπέζια που αναπτύχθηκαν σε 18 συνεδρίες. Στο συνέδριο συμμετείχαν 138 εισηγητές – ομιλητές, μέλη και μη μέλη της Ε.Κ.Ε. Η συμμετοχή, των εισηγητών και όλων όσων θέλησαν απλώς να παρακολουθήσουν το συνέδριο είναι ιδιαιτέρως ενθαρρυντική τόσο για την ανάπτυξη της

κοινωνιολογίας στην Ελλάδα όσο και για την ανάπτυξη της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Ταυτόχρονα, δείχνει ότι ένας σημαντικός αριθμός κοινωνιολόγων αναγνωρίζουν, κατ' αρχήν, τις ενδείξεις ότι η οικονομική κρίση, τελικά, μόνο οικονομική δεν είναι και ότι έχει διολισθήσει στην κοινωνική καθημερινότητα. Ακόμα δείχνει ότι η ελληνική κοινωνιολογική έρευνα παραμένει ζωντανή παρά τις δύσκολες συνθήκες που επικρατούν εδώ και μερικά χρόνια στα πανεπιστήμια, στα ερευνητικά κέντρα αλλά και στην όλη Ευρωπαϊκή ερευνητική πολιτική και που τείνουν να οδηγήσουν σε συρρίκνωση τις κοινωνικές και τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Όσο υπάρχουν ανθρώπινες κοινωνίες, όσο ο άνθρωπος ζει, εργάζεται, παράγει και δημιουργεί η κοινωνιολογία οφείλει να παραμένει ζωντανή και να συνεχίσει να παράγει νέες γνώσεις.

Το 4ο συνέδριο της Ε.Κ.Ε. ήταν ένα αποτέλεσμα ομαδικής δουλειάς και προσπάθειας. Στις εισηγήτριες και τους εισηγητές, στις ομιλήτριες και στους ομιλητές οφείλεται πρώτα απ' όλα και στο μεγαλύτερο βαθμό την όποια επιτυχία του συνεδρίου και τους ευχαριστούμε θερμά για την συμμετοχή τους και την ποιότητα των εισηγήσεων και των ομιλιών τους. Τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου σε πάρα πολλές περιπτώσεις υπερέβαλλαν εαυτούς δουλεύοντας συστηματικά ώστε να πραγματοποιηθεί το συνέδριο. Και από τη θέση αυτή θα πρέπει να τα ευχαριστήσω όχι μόνο για την τεράστια συμβολή τους, αλλά και το ήθος και την εργατικότητά τους. Θα πρέπει όμως να ευχαριστήσω τον πρώτο πρόεδρο της Ε.Κ.Ε. καθηγητή Νίκο Τάτση που με την αμέριστη συμπαράσταση άξιων συναδέλφων ίδρυσαν την εταιρεία και οργάνωσαν το πρώτο συνέδριό της, μέσα από τις πολλές περιπέτειες της εξέγερσης του Δεκεμβρίου του 2007, και τις επόμενες προέδρους καθηγήτριες κ.κ. Ελένη Νίνα - Παζαρζή και Μαρία Αντωνοπούλου και τα αντίστοιχα Δ.Σ. που διατήρησαν ζωντανή της εταιρεία και προχώρησαν αποτελεσματικά στη διοργάνωση του 2ου και του 3ου συνεδρίου της δείχνοντάς μας τον δρόμο και για την διοργάνωση και του 4ου.

Αφανείς αλλά πολύτιμοι συνεργάτιδες υπήρξαν η κοινωνιολόγος κ. Αγγελική Υφαντή που πραγματικά δούλεψε πολύ σκληρά και αποτελεσματικά για τη διοργάνωση του συνεδρίου όπως και οι κ.κ. Αγγελική Καζάνη και Ρεβέκκα Κεφαλέα, κοινωνιολόγοι κι αυτές που αγαπούν την επιστήμη τους.

Τέλος, θα πρέπει να ευχαριστήσω τον τότε πρόεδρο του Π.Τ.Δ.Ε. του Ε.Κ.Π.Α. καθηγητή κοινωνιολογίας Δημοσθένη Δασκαλάκη και τον Πρόεδρο του Μαράσλειου Διδασκαλείου καθηγητή Κώστα Σκορδούλη που ευγενικά μας παραχώρησαν τους καταπληκτικούς χώρους του Διδασκαλείου για την πραγματοποίηση του συνεδρίου μας.

Περιεχόμενα

Όψεις της Θρησκευτικής Ταυτότητας των Ελλήνων Πανεπιστημιακών Θεολόγων	Δημήτρη Αρκαδας	**3 - 11**
Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι – Νομιμότητα και παρανομία	Ευαγγελία Βαγενα - Παλαιολογου	**12 - 28**
Η μελοποίηση «συγχυσμένων» ταυτοτήτων στην εποχή της κρίσης	Βασίλης Βαμβακάς	**29 - 47**
Αλιευτική αυτοδιαχείριση, κοινωνικό κεφάλαιο και βιωσιμότητα	Ειρήνη Ιωάννα Βλαχοπουλου Γεώργιος Ο. Τσομπανογλου	**48 - 66**
«Προσέγγιση ικανοτήτων» και Δράση: Ο Amartyasen και η κοινωνιολογική θεωρία	Σπύρος Γαϊγας	**67 - 81**
Οι θεσμοί της «Κοινωνίας των Πολιτών» στον «Καλλικράτη»	Μαρία Γερογιαννη	**82 - 98**
«Εντός των τοιχών...». Θεωρητικές επισημάνσεις για τα εγκλήματα του λευκού κολάρου στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο.	Στράτος Γεωργουλας Αιμιλία Βουλβουλη	**99 - 114**
Η συμμετοχική έρευνα στον σχολικό θεσμό ως μέσον επιμόρφωσης, αναστοχασμού και αλλαγής	Λέλα Γωγου Ευαγγελία Καλεραντε	**115 - 123**
Οικονομική κρίση & Ανακατασκευή της κοινωνικής συναίνεσης	Ανδρέας Δ. Δαβαλας	**124 - 129**
Κοινοτικοί Σύλλογοι, Τοπική Ταυτότητα και Κοινωνική Συνοχή: Μεταβάσεις και Μεταβιβάσεις	Χρυσάνθη Ζαχου Μαρία Θανοπουλου	**130 - 138**
Οικονομική κρίση και σπουδές στην ανώτατη εκπαίδευση. Οι αντιλήψεις των φοιτητών	Θεόδωρος Β. Θανος	**139 - 147**
«Προδότες» και «Πατριώτες» στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία – η άνοδος της εξτρεμιστικής δεξιάς	Θανάσης Θεοφιλοπουλος	**148 - 172**
Το ηθικό του προσωπικού του Π.Ν. στην περίοδο της κρίσης – Επιτόπια κοινωνική έρευνα	Πέτρος Ιωσηφιδης	**173 - 194**
Οικονομική κρίση και υπογεννητικότητα	Νίκη Καλτσογια-Τουρναβιτη	**195 - 224**
Οι κινηματικές οργανώσεις στην εκστρατεία ενάντια στα Μνημόνια και τις πολιτικές λιτότητας: Κινηματικά δίκτυα, ταυτότητες οργανώσεων, προφίλ ακτιβιστών	Κώστας Κανελλοπουλος Κωνσταντίνος Κωστοπουλος Δημήτρης Παπανικολοπουλος Βασίλης Ρογγας	**225 - 261**
Η σύγχρονη τέχνη και το ζήτημα της κοινωνικής συνοχής στη θεωρία, ιστορία και κοινωνιολογία της τέχνης: Perry, Bourriaud, Stallabrass	Ασημίνα Καναρη Γιώργος Δ. Μπικος	**262 - 278**
Η αλληλεγγύη στην εκπαίδευση σε εποχή κρίσης στην Ελλάδα: μορφές, δράσεις και κοινωνική σημασία	Βασιλική Καντζαρα	**279 – 299**
Η έλλειψη οργανωσιακής κουλτούρας και ταυτότητας στην Ελλάδα της κρίσης: Το παράδειγμα του ΕΟΠΥΥ	Γεράσιμος Καραμπελιας Αναστασία Σφακιανακη	**300 - 321**
Το κίνημα των καθηγητών και η μειωμένη κοινωνική συνοχή στο χώρο της εκπαίδευσης	Άννα Κουμανταρακη	**322 - 335**
Η Ταυτότητα των Αστέγων, η Έλλειψη Στέγης και Κοινωνικής Πολιτικής στην Ελλάδα της Κρίσης	Νίκος Κουραχανης	**336 - 357**
Η Γενεαλογική Ανάλυση του Karl Mannheim και η Ταυτότητα στη Διασπορά	Γεωργία Λαγουμιτζη	**358 - 368**
Κοινωνική αλλαγή και καπιταλιστική κρίση. Από τη μεσαία τάξη στο πρεκαριάτο; Προς μία νέα μαρξιστική προσέγγιση	Σπύρος Μακρης	**369 - 376**
Ερευνητική προσέγγιση των έμφυλων διακρίσεων στις δομές φιλοξενίας αιτούντων άσυλο Αλλοδαπών της Αττικής	Φωτεινή Μαρμανη	**377 - 380**
Νέοι νόμοι και φεμινιστική διεκδίκηση: μια συνάντηση δικαίου και κοινωνικής προβληματικής.	Βασιλική Μελετη	**381 - 396**
Κοινός βίος, κοινό νόημα; Η έννοια του κόσμου της ζωής στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία	Άγγελος Μουζακιτης	**397 - 413**
Εργατικές ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση: η περίπτωση του Δυτικού Πειραιά	Γιώργος Μπιθυμητρης	**414 – 428**
Προς μια Κριτική Θεωρία των Νέων Μέσων	Χρήστος Μποικος Κωνσταντίνος Μουτσουλας	**429 - 440**

	Χαράλαμπος Τσεκερης	
Δυνητική Κουλτούρα, Εκπαίδευση και Επιπολιτισμός: Μαθαίνοντας σε διαδικτυακές κοινότητες	Αλέξιος Β. Μπραΐλας	**441 – 453**
Κοινωνία των πολιτών υπό κρίση; Η συμβολή των κοινωνικών επιστημών	Σουζάννα Μαρία Νικολαου	**454 – 464**
Υλικός Πολιτισμός και Κοινωνικές Ταυτότητες: από τη Μινωική Κρήτη στο Σήμερα	Σταυρούλα Παιδακακη Ιφιγένεια Παπανικολαου	**465 – 474**
Η επιρροή του facebook στην πολιτική και κοινωνική ζωή και στην προσωπικότητα των χρηστών. Ελεύθεροι ή παγιδευμένοι στα social media;	Πολυξένη Ι. Παπαγγελοπουλου	**475 – 493**
Η παρουσία των αλλοδαπών μαθητών στο ελληνικό δημοτικό σχολείο (2000-2008)	Κωνσταντία Παπαγιαννακοπουλου	**494 – 516**
Οι προοπτικές εισαγωγής των μαθητών στα πανεπιστήμια σε σχέση με την αγορά εργασίας και το κοινωνικό status	Ευθαλία Παππα	**517 – 544**
Προσεγγίζοντας αθλητικά-κοινωνικά ζητήματα σε μια κοσμοπολίτικη προοπτική	Νικόλαος Γ. Πατσανταρας	**545 – 559**
Διαστάσεις της φτώχειας στο Δήμο Αθηναίων	Μαρία Πετρακη	**560 – 586**
Ενδυνάμωση του Ανθρώπινου Δυναμικού με Πεδίο Έρευνας την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση	Δάφνη Ρηγα-Παπανικολαου Κυριάκος Γεωργιτσοπουλος	**587 - 605**
'Τι πιστεύει αυτός που δεν πιστεύει;' Η ταυτότητα του άθεου στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία	Αλέξανδρος Σακελλαριου	**606 - 626**
Η συρρίκνωση του κόστους εργασίας ως μέσο αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ρεαλισμός ή ουτοπία;	Νίκος Σαρρης	**627 - 658**
Αστική αναζωογόνηση και κοινωνική συνοχή. Σχεδιάζοντας την κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα του Πειραιά	Ειρήνη Σηφακη Αναστασία Σταμου	**659 – 680**
*Η ταυτότητα της στρατιωτικής κοινωνιολογίας, ως Εφαρμοσμένου Κλάδου Μελέτης του Στρατιωτικού Θεσμού και του Στρατιωτικού Επαγγέλματος **	Δημήτριος Σμοκοβιτης	**681 – 706**
Κρίση χρέους και εργαλειακότητα: Εκπαιδεύοντας στη Δημοκρατία	Ιουλία Αθηνά Σπινθουρακη Γεωργία Γουγα Ιωάννης Καμαριανος	**707 – 724**
Κατανοώντας την καθυστέρηση των σπουδών στο πανεπιστήμιο από μια κοινωνιολογική σκοπιά	Όλγα Τζαφεα Ελένη Σιανου –Κυργιου	**725 – 744**
Καθιστώντας τους παράτυπους μετανάστες αόρατους: η σχέση των μεταναστών με την Πολιτεία	Λιλίκα Τρικαλινου	**745 – 761**
Στοχασμοί για τον Κυβερνοεαυτό	Χαράλαμπος Τσεκερης Βασίλης Θεοδωρης	**762 – 775**
Εγκληματολογικές όψεις της επίσημης ρητορείας για το μεταναστευτικό ζήτημα: η περίπτωση των φορέων του κράτους	Ιωάννα Τσιγκανου	**776 - 784**
Η διαδικτυακή ανασυγκρότηση της ελληνικής συλλογικής ταυτότητας	Πηνελόπη Τσιλη	**785 – 792**
Απόδραση από το στρατόπεδο συγκέντρωσης της βιοπολιτικής εξουσίας	Νικόλαος Τσιρος	**793 – 807**
Κοινωνική ανάπτυξη και τοπική κοινωνική οικονομία σε μειονεκτούσες περιοχές	Γεώργιος Ο. Τσομπανογλου Ειρήνη Ιωάννα Βλαχοπουλου	**808 – 837**
Μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα και επιπτώσεις στη δημόσια υγεία: Εποχική γρίπη ή ανίατη ασθένεια;	Θεόδωρος Φουσκας Χαράλαμπος Οικονομου	**838 - 861**
Κοινωνική Ευπάθεια και Απασχόληση. *Η περίπτωση των Ρομά στην περιοχή της Φλώρινας*	Ιφιγένεια Βαμβακιδου Νίκος Φωτοπουλος Ανδρομάχη Σολακη Χριστοχάρης Σταμπουλιδης	**862 – 891**

Όψεις της Θρησκευτικής Ταυτότητας των Ελλήνων Πανεπιστημιακών Θεολόγων

Δημήτρη Αρκάδας

Δρ. Κοινωνιολογίας

Περίληψη

Η εισήγηση επιχειρεί να ανασυγκροτήσει βασικές όψεις της θρησκευτικής ταυτότητας των Ελλήνων πανεπιστημιακών θεολόγων. Εξετάζοντας την σχέση τους με εκκλησιαστικά σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης, όπως είναι η Αποκάλυψη του Θεού, με εκκλησιαστικούς θεσμούς, όπως η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, καθώς και την σχέση εξουσίας, παραγωγής αγαθών και ιδεολογίας που αναπτύσσουν με την διοικούσα εκκλησία, υπογραμμίζουμε ότι οι Έλληνες πανεπιστημιακοί θεολόγοι ταυτοποιούνται ως βασικοί φορείς της εκκλησιαστικής παρουσίας τόσο στον πανεπιστημιακό, όσο και στον πολιτικό χώρο.

Summary

This paper try to reconstruct basic aspects of the religious identity of the greek academic theologians. By examining their relation with ecclesiastical forms of perception, thought and action, such as the Revelation of God, their relation with ecclesiastical institutions, such as the Holy Synod of the Church of Greece, and their relation of power, production and ideology with the church administration, we emphasize that the greek academic theologians are identified as the main characters of the ecclesiastical presence into the university and the political area.

Εισαγωγικά

Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε με την μέγιστη δυνατή πληρότητα το κεντρικό ερώτημα της εισήγησής μας, σχετικά με το ζήτημα των όψεων της θρησκευτικής ταυτότητας των ελλήνων πανεπιστημιακών θεολόγων,[1] χρειάζεται να οριοθετήσουμε δύο επιμέρους υποθέσεις εργασίας, οι οποίες αναδεικνύονται ως εξής:

α. Εκκλησιαστικά σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης, όπως είναι η πεποίθηση της Αποκάλυψης του Θεού, αλλά και ιδιαίτεροι θεσμοί, όπως το σώμα των επισκόπων το οποίο συνιστά την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος, δομούν σε υπερθετικό βαθμό την συγκρότηση της θρησκευτικής ταυτότητας των ελλήνων πανεπιστημιακών θεολόγων, εφ' όσον τους παρέχουν την εκκλησιαστική βάση νομιμοποίησής τους.

β. Συνεπακόλουθα, οι κυρίαρχες σχέσεις, μέσα από τις οποίες σηματοδοτείται η θρησκευτική ταυτότητα των ελλήνων πανεπιστημιακών θεολόγων, είναι οι σχέσεις εξουσίας, παραγωγής αγαθών και ιδεολογίας, που αναπτύσσουν και αναπαράγουν με την διοικούσα εκκλησία, δηλαδή το σώμα των ελλήνων επισκόπων.

Αν αποπειραθούμε να δώσουμε έναν πρώτο ορισμό της ταυτότητας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ταυτότητα είναι μια σύνθεση σχέσεων, οι οποίες αναπτύσσονται ανάμεσα στον άνθρωπο από τη μια μεριά και τον εαυτό του, την κοινωνία και την φύση από την άλλη. Είναι μια σύνθεση ιδιοτήτων, οι οποίες παράγονται δια της μιμήσεως, μέσα από ταυτίσεις με μορφές αντίληψης, σκέψης και πράξης. Υπό αυτά τα δεδομένα, η ταυτότητα είναι μια σχέση αυτοπροσδιορισμού με τον εαυτό μας, διαμέσου των άλλων, στη βάση σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης, καθώς και βιωμένων πρακτικών ή βιωμένων συνηθειών, οι οποίες αποδίδονται στον καθέναν από μας και ταυτόχρονα στην κοινωνία την οποία ζούμε (Παπαρίζος 1999: 135). Σε αυτήν την προοπτική, η ταυτότητα σηματοδοτεί την θέση μας στις σχέσεις παραγωγής αγαθών, όπως επίσης και την θέση μας στις σχέσεις εξουσίας και ιδεολογίας μιας κοινωνίας.

Από τα παραπάνω συνάγουμε ότι η ταυτότητα είναι μια σχέση διαμεσολαβημένη: αυτό σημαίνει ότι για να μπορέσει να ταυτιστεί ο καθένας από μας με τον εαυτό του, είναι αναγκαίος ο άλλος. Πρότυπα διαμεσολάβησης υπάρχουν πολλά. Τα πρωταρχικά μας

[1] Το πεδίο των ελλήνων πανεπιστημιακών θεολόγων που εξετάζουμε, αφορά σε 122 καθηγητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, όλων των βαθμίδων, ομότιμων και εν ενεργεία, οι οποίοι υπηρέτησαν από την περίοδο του μεσοπολέμου μέχρι και σήμερα. Αυτό σημαίνει ότι η μελέτη μας δεν περιλαμβάνει τους πτυχιούχους θεολογίας, οι οποίοι είτε έχουν εκλεγεί ως καθηγητές και υπηρετούν σε άλλες πανεπιστημιακές σχολές, είτε εργάζονται ως καθηγητές στις ανώτατες εκκλησιαστικές ακαδημίες.

πρότυπα είναι οι γονείς μας, αλλά μπορούμε να υπογραμμίσουμε και άλλα, όπως π.χ. τους δάσκαλούς μας, την εκκλησία ή τον Θεό. Όταν πριν και πάνω από όλα θέτουμε ως διαμεσολαβητή τον Θεό, τότε μιλάμε για θρησκευτική ταυτότητα, για την ανάδυση ενός πιστού (Παπαρίζος 2007: 116-117). Κατ' αυτόν τον τρόπο, κάποιος που ταυτίζεται με τον Θεό, έχει την δυνατότητα να ταυτίσει τα μέρη του εαυτού του, δηλαδή να αναζητήσει την ολοκλήρωσή του ως θρησκευτικής προσωπικότητας.

Η Θρησκευτική Ταυτότητα των Ελλήνων Πανεπιστημιακών Θεολόγων μέσα από Εκκλησιαστικά Σχήματα Αντίληψης, Σκέψης και Πράξης

Εφ' όσον η κεντρική διαμεσολάβηση των πανεπιστημιακών θεολόγων είναι ο Θεός, χρειάζεται να αναλύσουμε τα βασικά εκκλησιαστικά σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης με τα οποία συνθέτουν την ταυτότητά τους, ταυτοποιούνται δηλαδή ως πανεπιστημιακοί θεολόγοι. Θα μπορούσαμε να διακινδυνεύσουμε την διαπίστωση ότι το ισχυρότερο ίσως σχήμα αντίληψης και σκέψης είναι το ακόλουθο: όλοι οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι θεωρούν ως αυτονόητο τον εκκλησιαστικό χαρακτήρα της θεολογικής σκέψης που παράγουν, εφ' όσον δέχονται ότι η θεολογική τους σκέψη προκαθορίζεται από την Αποκάλυψη του Θεού, την οποία Αποκάλυψη αυτοί ισχυρίζονται ότι απλώς ακολουθούν πιστά, δίχως να αλλάξουν τίποτα από την παρακαταθήκη που τους παραδόθηκε (Οικονόμου 2011: 230). Αυτή η πτυχή της θρησκευτική τους ταυτότητας, βέβαια, βρίσκεται σε ασυμμετρία με μια άλλη διάσταση της ταυτότητάς τους, αυτής των πανεπιστημιακών. Διότι εμφανίζονται να είναι ακαδημαϊκοί, πράγμα που σημαίνει ότι ενώ οφείλουν να προτάσσουν εργαλεία της σκέψης, όπως η παρατήρηση, η κριτική, η διερώτηση, η αμφισβήτηση, η υπόθεση εργασίας, και να παράγουν με αυτόν τον τρόπο νέες μορφές γνώσης, αυτοί αντίθετα χρησιμοποιούν ως σχήμα ανάλυσης και σύνθεσης της σκέψης τους την θρησκευτική πίστη και τον αποκαλυπτικό λόγο (Μεταλληνός 2011: 442).

Αν διερευνήσουμε τα βασικά σχήματα πράξης των πανεπιστημιακών θεολόγων, θα ανιχνεύσουμε μια πληθώρα παραδειγμάτων, τα οποία σχετίζονται με τον εκκλησιαστικό προσανατολισμό τους. Κατ' αρχήν, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι δεν μπορούν να καταλάβουν μια τέτοια θέση, αν δεν διαθέτουν διδακτορικό δίπλωμα από τις Θεολογικές Σχολές της Αθήνας ή της Θεσσαλονίκης. Είναι γι' αυτόν τον λόγο διάχυτη η αντίληψη περί της σπανιότητας των θεολογικών διδακτορικών διατριβών και της δυσκολίας με την οποία μπορεί κανείς να την αποκτήσει, αφού ο κάτοχός της έχει την δυνατότητα να διεκδικήσει μια καθηγητική πανεπιστημιακή θέση (Ματσούκας 2003: 187-188). Ακόμα κι αν κάποιοι πιστοποιούν επαρκώς την ακαδημαϊκή τους πληρότητα με σπουδές, πτυχία, έρευνα,

αποδεδειγμένη συμμετοχή στην διεθνή επιστημονική κοινότητα, το πρώτιστο καθήκον τους είναι να πιστοποιηθούν ως ικανοί, ως άξιοι εμπιστοσύνης, με το πτυχίο που παρέχεται από τους ήδη πανεπιστημιακούς θεολόγους. Με αυτήν την πρακτική, θεωρούν οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι ότι εξασφαλίζουν την μέγιστη δυνατή πιστότητα στο παραπάνω σχήμα σκέψης, δηλαδή αυτό της προτεραιότητας της θρησκευτικής πίστης σε σχέση προς τον ορθολογισμό (Χαστούπης 1973: 9).

Ένα δεύτερο σχήμα πράξης των πανεπιστημιακών θεολόγων, το οποίο επιβεβαιώνει τον εκκλησιαστικό τους προσανατολισμό, είναι η δυνατότητα που τους παρέχει η διοικούσα εκκλησία να δημοσιεύουν και να κοινοποιούν την σκέψη τους, μέσα από τους επίσημους εκκλησιαστικούς τόπους. Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι έχουν κατ' αυτόν τον τρόπο την δυνατότητα να εκδίδουν βιβλία τους από τον επίσημο εκδοτικό οργανισμό της εκκλησίας, την Αποστολική Διακονία (Πρυνεντώ 1994: 74). Επιπλέον, μπορούν να δημοσιεύσουν άρθρα, μελέτες και εργασίες τους στα επίσημα εκκλησιαστικά θεολογικά περιοδικά, όπως η Θεολογία, η Εκκλησία, ο Εφημέριος. Έχουν, έτσι, την ευκαιρία, να πραγματοποιήσουν την διάχυση της σκέψης και του έργου τους όχι μόνο στα στελέχη του εκκλησιαστικού οργανισμού, όπως είναι οι κληρικοί και οι μοναχοί, αλλά και σε όσους παρακολουθούν την συγκεκριμένη δραστηριότητα για λόγους βιβλιογραφικής ενημέρωσης, όπως είναι βιβλιοθήκες, ιδρύματα, πανεπιστήμια.

Επίσης, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι στελεχώνουν τις συνοδικές επιτροπές της Εκκλησίας της Ελλάδος. Συνήθως, και ανάλογα με την ειδικότητά τους που αφορά στο γνωστικό τους αντικείμενο, εντάσσονται στις συγκεκριμένες επιτροπές, όπου μαζί με τους επισκόπους, τους δίδεται η ευκαιρία σχετικής γνωμοδότησης. Τούτες οι γνωμοδοτήσεις, βέβαια, πρέπει να σημειώσουμε, ότι δεν δεσμεύουν το ανώτατο όργανο αποφάσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος, δηλαδή την Ιερά Σύνοδο, αλλά έχουν απλώς συμβουλευτικό χαρακτήρα. Θα λέγαμε, δηλαδή, ότι εργάζονται περισσότερο για την συσσώρευση συμβολικού κεφαλαίου εκάστου συμμετέχοντος, παρά για την αποτελεσματικότητά τους στα ζητήματα αρμοδιότητάς τους.

Τέλος, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι στήριξαν πολιτικά την διοικούσα εκκλησία, όσες φορές η τελευταία τους χρειάστηκε. Τάχθηκαν εξ ορισμού με την πλευρά του επίσημου εκκλησιαστικού οργανισμού σε όλες τις σημαντικές αναμετρήσεις του με την κυβέρνηση, για να σταθούμε στα πιο πρόσφατα παραδείγματα της μεταπολιτευτικής περιόδου. Αναφορικά με το θέμα των σχέσεων κράτους και εκκλησίας στο σύνταγμα του 1975, θεωρούν ότι η άρση της κρατικής προστασίας της Εκκλησίας της Ελλάδος αποτελεί επικίνδυνη παρέκκλιση από την παραδεδομένη πολιτική παρακαταθήκη (Φειδάς 1975: 33),

ενώ με τα λόγια ενός άλλου πανεπιστημιακού θεολόγου, *«αποκαλύπτεται και το μέγεθος της επιτευχθείσης υπό των ανθελληνικών δυνάμεων διαβρώσεως τη εθνικής μας συνειδήσεως, εν τη προσπαθεία απογυμνώσεως του Έθνους εκ της πνευματικής του πανοπλίας»* (Μουρατίδης 1975: 247).

Στο ζήτημα της σύναψης διπλωματικών σχέσεων ανάμεσα στην Ελληνική Δημοκρατία και το κράτος του Βατικανού το οποίο προέκυψε εν έτει 1980, με υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής Αθηνών το οποίο συνετάχθη ύστερα από δύο συνεδρίες των πανεπιστημιακών θεολόγων, προτάσσεται ότι η σύναψη τούτων των διπλωματικών σχέσεων θα μπορούσε να διασπάσει την θρησκευτική, αλλά και την εθνική ενότητα του ελληνικού λαού (Υπόμνημα 1979/80: 834-835). Στο πρόβλημα του οικονομικού ελέγχου της εκκλησιαστικής περιουσίας από το κράτος, κατά το 1987, το τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Αθηνών με ψήφισμά του ανακοίνωνε ότι *«οι νέες διατάξεις […] εγκυμονούν σοβαρούς κινδύνους για το αυτοδιοίκητο της Εκκλησίας»* (Ανώνυμος 25.3.1987: 4), ενώ μεμονωμένος καθηγητής του ίδιου τμήματος κατήγγελλε ότι η κυβέρνηση *«επιδιώκει με την εφαρμογή κατά της Εκκλησίας της γνωστής μαρξιστικής-λενινιστικής μεθόδου, την απαλλαγή της σύγχρονης κοινωνίας από την…αναχρονιστική και επιζήμια (!) παρουσία Εκκλησίας, την εκμηδένιση της επιρροής της και την απώθησή της στο περιθώριο του Εθνικού βίου με την δήμευση της περιουσίας της και την αχρήστευση του διοικητικού της συστήματος»* (Μουρατίδης 1987: 251). Το πρόβλημα της αφαίρεσης του θρησκεύματος από τις αστυνομικές ταυτότητες που ξέσπασε το 2000, βρήκε ξανά το τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής Αθηνών στο πλευρό της διοικούσας Εκκλησίας και του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου. Εξέδωσε απόφαση, υποστηρίζοντας ότι *«ο διαχωρισμός του π ο λ ί τ η από τον π ι σ τ ό είναι αυθαίρετος ή τουλάχιστον αβάσιμος, αφού ούτε η Πολιτεία παραιτείται από τον έλεγχο της λειτουργίας του πολίτη ως πιστού, ούτε η Εκκλησία παραιτείται από τη λειτουργία του πιστού ως πολίτη»* (Μπελέζος 2000: 800-802). Ταυτόχρονα, τέσσερις καθηγητές του ίδιου τμήματος, προσέφυγαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας εναντίον της απόφασης της Αρχής Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, η οποία πιστοποίησε την νομιμότητα της απάλειψης του θρησκεύματος και εναντίον της απόφασης του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως, απαιτώντας την προαιρετική αναγραφή του θρησκεύματος στις αστυνομικές ταυτότητες (Παρασκευαίδης 2000[2]: 29).

Η Θρησκευτική Ταυτότητα των Ελλήνων Πανεπιστημιακών Θεολόγων μέσα από Σχέσεις Εξουσίας, Παραγωγής Αγαθών και Ιδεολογίας

Εάν είναι ορθή η διαπίστωση ότι η ταυτότητα σηματοδοτεί μια θέση στις σχέσεις παραγωγής αγαθών και μια θέση στις σχέσεις εξουσίας και ιδεολογίας μιας κοινωνίας, τότε είναι ανάγκη να παρατηρήσουμε τις μορφές που λαμβάνουν τούτες οι σχέσεις, στο παράδειγμα της θρησκευτικής ταυτότητας των πανεπιστημιακών θεολόγων. Αν οι σχέσεις εξουσίας ορίζονται ως σχέσεις αμοιβαίας ιδιοποίησης, τότε μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι βρίσκονται σε σχέση εξουσίας με την διοικούσα εκκλησία, δηλαδή το σώμα των επισκόπων. Οι επίσκοποι, αφ' ενός, ιδιοποιούνται εκ μέρους των θεολόγων την αναγνώριση της ιεραρχικής προτεραιότητάς τους, κατακυρώνουν την δύναμη απόφασης που διαθέτουν. Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, αφ' ετέρου, ιδιοποιούνται τα προνόμια που τους αναγνωρίζονται από τους επισκόπους, όπως αυτά τα οποία εντοπίσαμε προηγουμένως και θα συμπληρώσουμε ευθύς αμέσως.

Αν οι σχέσεις παραγωγής αγαθών διακρίνονται σε σχέσεις ιδιοκτησίας και σχέσεις εργασίας, τότε μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι επίσκοποι βρίσκονται σε σχέσεις ιδιοκτησίας με τα μέσα παραγωγής αγαθών στον εκκλησιαστικό οργανισμό. Παρέχουν, δηλαδή, από τη μεριά τους, εκδοτικές δραστηριότητες, υποδομές για δημοσιεύσεις, συνέδρια, εκδηλώσεις, ακόμα και ειδικά διαπαιδαγωγημένο κοινό, αλλά κυρίως την χρηματοδότηση όλων των παραπάνω. Τούτα τα μέσα παραγωγής έχουν σαφώς ατομικό χαρακτήρα, εφ' όσον ο μόνος υπεύθυνος για την διαχείριση και διάθεσή τους, είναι αποκλειστικά ο εκάστοτε μητροπολίτης κάθε επισκοπής. Από τη μεριά τους, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι, διαθέτοντας σχέσεις εργασίας με τα παραπάνω μέσα παραγωγής αγαθών, απολαμβάνουν προνομιακά αγαθά, όπως την ευκαιρία να είναι οι μόνοι οι οποίοι παράγουν θεσμική θεολογική σκέψη, καθαγιασμένη από την αντίληψη της *«ορθοδοξίας»* και της *«εγκυρότητας»*. Είναι οι μόνοι από τους λαϊκούς οι οποίοι αναγνωρίζονται από την διοικούσα εκκλησία ότι διαθέτουν ταυτόχρονα κύρος, γόητρο, μοναδικότητα και σπανιότητα στον εκκλησιαστικό χώρο, εφ' όσον σε αυτό βοηθά και η μικρή αριθμητική τους δύναμη (Αρκάδας 2011: 302-303).

Τέλος, οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι παράγουν και αναπαράγουν διαστάσεις της κυρίαρχης ιδεολογίας του εκκλησιαστικού χώρου. Οι ιδεολογικές αυτές αντιλήψεις είναι πολλές και ποικίλες, ωστόσο θα αναφερθούμε στις δύο περισσότερο χαρακτηριστικές κατά την γνώμη μας: η πρώτη είναι ότι οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι αντιμετωπίζουν όλες τις άλλες επιστήμες ως *«θεραπαινίδες»*, δηλαδή υπηρέτριες, της θεολογίας. Οι πανεπιστημιακοί θεολόγοι επιχειρούν έτσι την ενδυνάμωση του αποκαλυπτικού λόγου της θεολογίας στον ακαδημαϊκό χώρο, ενεργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ως ο μακρύς βραχίονας της διοικούσας εκκλησίας τον χώρο της πανεπιστημιακής παιδείας. Η δεύτερη

ιδεολογική αρχή τους είναι ότι το κράτος οφείλει να βρίσκεται σε *«συναλληλία»*, δηλαδή συνεργασία, με την διοικούσα εκκλησία, στερεώνοντας ακόμα πιο πολύ τα ερείσματα των επισκόπων στην κεντρική διοίκηση του κράτους, αλλά και σε δομές του κρατικού μηχανισμού, όπως είναι ο στρατός, τα σώματα ασφαλείας, το σχολείο και αποκλείοντας με αυτόν τον τρόπο οποιοδήποτε ενδεχόμενο χωρισμού κράτους και εκκλησίας (Μεταλληνός 2000: 41).

Συμπερασματικά, μετά από την εξέταση όλων των παραπάνω, θεωρούμε ότι η θρησκευτική ταυτότητα των πανεπιστημιακών θεολόγων, αποτελεί μια πολυσύνθετη και δυναμική ιδιότητα. Με το να ανήκει κανείς στην κοινότητα των ελλήνων πανεπιστημιακών θεολόγων, πιστοποιείται ότι αποτελεί έναν μοχλό στήριξης της διοικούσας εκκλησίας, προκειμένου η τελευταία να σταθεροποιήσει και να αναπαράγει τις μορφές εξουσίας και παραγωγής αγαθών τις οποίες διαθέτει, ενισχύοντας με την σειρά της και την παρουσία των πανεπιστημιακών θεολόγων εντός της ελληνικής κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[Ανώνυμος] (25.3.1987), «Ο Θεολογικός Κόσμος (Αντιδράσεις για το Νομοσχέδιο)», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, σσ. 4.

Αρκάδας, Δημήτριος (2011), *Οι Επαγγελματίες της Θεολογικής Σκέψης: Το Διδακτικό και Ερευνητικό Προσωπικό της Θεολογικής Σχολής Αθηνών από τον Μεσοπόλεμο μέχρι Σήμερα*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Κοινωνιολογίας-Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Κούκουρα, Δήμητρα (2005), *Εισαγωγή στη Θεολογία,* Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Κορνηλία Σφακιανάκη.

Ματσούκας, Νίκος (2003), *Μισού Αιώνα Έργα και Όνειρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναράς.

Μεταλληνός, Γεώργιος π. (2000), *Εκκλησία και Πολιτεία στην Ορθόδοξη Παράδοση*, Αθήνα, Αρμός.

Μεταλληνός, Γεώργιος π. (2011) «Θεολογική Παιδεία και Εκκλησιαστική Αγωγή», *Η Προσωπικότητα και η Θεολογία του Μεγάλου Φωτίου: Επίσημοι Λόγοι Εκφωνηθέντες επί τη Ιερά Μνήμη του κατά τα Έτη 1970-2010*, Αθήναι, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, σσ. 431-448.

Μουρατίδης, Κωνσταντίνος (1975), «Επί των Επάλξεων», *Κοινωνία*, τόμος ΙΗ΄, σσ. 241-255.

Μουρατίδης, Κωνσταντίνος (1987), «Εκκλησία και Πολιτεία στην Ελληνορθόδοξη Παράδοση», *Κοινωνία*, τόμος Λ΄, σσ. 241-254.

Μπελέζος, Κωνσταντίνος Ι. (2000), «Χρονικά της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το Έτος 2000», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμος ΛΕ΄, σσ. 795-814.

Οικονόμου, Ηλίας (2011), «Αι Θεολογικαί Σχολαί εις την Διακονίαν της Εκκλησίας», *Η Προσωπικότητα και η Θεολογία του Μεγάλου Φωτίου: Επίσημοι Λόγοι Εκφωνηθέντες επί τη Ιερά Μνήμη του κατά τα Έτη 1970-2010*, Αθήναι, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, σσ. 229-239.

Παπαρίζος, Αντώνης (1999), «Η Ταυτότητα των Ελλήνων, Τρόποι Αυτοπροσδιορισμού και η Επίδραση της Ελληνικής Ορθοδοξίας», στο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.), *'Εμείς' και οι 'Άλλοι': Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος, σσ. 135-151.

Παπαρίζος, Αντώνης (2007), «Θρησκεία και Πολιτική-Εκκλησία και Κράτος στη Σύγχρονη Ελλάδα», στο Κωνσταντίνος Β. Ζορμπάς (επιμ.), *Πολιτική και Θρησκείες*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 101-160.

Παρασκευαίδης [Χριστόδουλος], Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, (2000[2]), «Πρόλογος Β΄ Εκδόσεως», *Εκκλησία και Ταυτότητες: Θεολογική και Νομική Θεώρηση του Ζητήματος των Ταυτοτήτων*, Αθήνα, Κλάδος Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, σσ. 25-74.

Πρυνεντώ, Ζακύ (1993), «Για μια μη Απολογητική Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος Δ΄, τεύχος 15, σσ. 63-100.

Υπόμνημα (1979/80), «Η Θεολογική Σχολή Περί της Συνάψεως Διπλωματικών Σχέσεων Μεταξύ της Ελληνικής Κυβερνήσεως και του Βατικανού», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμος ΚΔ΄, σσ. 793-836.

Φειδάς, Βλάσιος (1975), «Αι Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας εν Ελλάδι», *Κοινωνία*, τόμος ΙΗ΄, σσ. 31-50.

Χαστούπης, Αθανάσιος (1973), «Θεμελίωσις Κτηρίου Θεολογικής Σχολής εις Πανεπιστημιούπολιν», *Τελετή Θεμελιώσεως του Κτηρίου της Θεολογικής* Σχολής, Πέμπτη 19 Ιουλίου 1973, Αθήναι, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, σσ. 5-10.

Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι – Νομιμότητα και παρανομία

Ευαγγελία Βαγενά - Παλαιολόγου

Δικαστής, Δρ. Εγκληματολογίας

Περίληψη

Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι-ατομικό δικαίωμα καθοριστικής σημασίας για τη δημοκρατία κατοχυρώνεται, ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, σε όλα σχεδόν τα Συντάγματα των κρατών– μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης και προστατεύεται από διεθνείς συμβάσεις και κείμενα. Ο συνδυασμός της τήρησης της αρχής της νομιμότητας και αυτής της αναλογικότητας, θέτει ουσιαστικά τα όρια της επιτρεπόμενης αστυνομικής παρέμβασης, στις περιπτώσεις όπου επιβάλλονται περιορισμοί στα θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα.

Abstract

The Right of Assembly is a fundamental right, guaranteed before 1900 in the Constitutions of almost all the Member States of the Council of Europe. This Right is also protected by International Conventions and statutes. The police maintain that any intervention is made in accordance with the law and the principle of proportionality and not expediency.

Μεταξύ των ατομικών δικαιωμάτων, που προστατεύονται όχι μόνο από το Σύνταγμα, αλλά και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, συγκαταλέγεται και αυτό του «συνέρχεσθαι». Είναι το δικαίωμα, που παρέχει στους πολίτες τη δυνατότητα να συμμετέχουν ελεύθερα σε πορείες και διαδηλώσεις, με σκοπό, ως απόρροια της «άμεσης δημοκρατίας», τη συλλογική έκφραση γνώμης στις σύγχρονες πολιτείες. Επιτρέπει δηλαδή στον πολίτη της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, να συμμετέχει στο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι, αφού με άμεση και επίκαιρη πίεση υποχρεώνει την κρατική εξουσία να λάβει υπόψη της το φερόμενο μήνυμα και να το συνεκτιμήσει κατά τη διαμόρφωση των αποφάσεων της. Ετσι, ως ένα δικαίωμα με ιδιαίτερη «δυναμική» για την ομαλή λειτουργία του πολιτικού συστήματος, θεωρήθηκε δικαίωμα καταστατικής σημασίας για τη δημοκρατία και κατοχυρώθηκε συνταγματικά, αφού χαρακτηρίστηκε ως «ζωτικός αέρας της δημοκρατίας», «απαραίτητο μέσο μιας άμεσης δημοκρατίας» «θεμέλιο της δημοκρατίας».

Ο Ελληνας συντακτικός νομοθέτης, επηρεασμένος από το Σύνταγμα του Βελγίου του 1831 [αρθρ.19], το οποίο χρησίμευσε ως υπόδειγμα και για τα υπόλοιπα Ευρωπαικά Συντάγματα, προβλέπει στο Σύνταγμα του 1864 [αρθ.10] ότι «Οι Έλληνες έχουσι το δικαίωμα του συνέρχεσθαι ησύχως και αόπλως· μόνον εις τας δημοσίας συναθροίσεις δύναται να παρίσταται η αστυνομία. Αι εν υπαίθρω συναθροίσεις δύνανται να απαγορευθώσι, αν ως εκ τούτων επίκηται κίνδυνος εις την δημοσίαν ασφάλειαν». Το δικαίωμα κατοχυρώνεται και στα επόμενα Συντάγματα [1911, 1925, 1952]. Στο Σύνταγμα του 1968 και σ' αυτό του 1973 [αρθρ.18], προβλέπεται, μετά την επιβολή της δικτατορίας και με την αιτιολογία του κινδύνου διασάλευσης της δημόσιας τάξης, υποχρέωση γνωστοποίησης των δημοσίων συναθροίσεων στην αρμόδια αστυνομική αρχή.

Το ισχύον Σύνταγμα 1975/1986/2001 [αρθρ.11] προβλέπει ότι «οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα» και ότι «μόνο στις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις μπορεί να παρίσταται η αστυνομία. Οι υπαίθριες συναθροίσεις μπορούν να απαγορευτούν με αιτιολογημένη απόφαση της αστυνομικής αρχής, γενικά, αν εξαιτίας τους επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια, σε ορισμένη δε περιοχή, αν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής, όπως νόμος ορίζει». Φορείς επομένως του δικαιώματος, σύμφωνα με το Σύνταγμα, είναι μόνο οι Ελληνες. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει απαγόρευση για τις τυχόν συναθροίσεις αλλοδαπών, η ρύθμιση των οποίων επαφίεται κατ'αρχή στον κοινό νομοθέτη, με την επιφύλαξη των δεσμεύσεων των σχετικών διεθνών συμβάσεων.

Διατάξεις για τη διοργάνωση δημοσίων συναθροίσεων βρίσκουμε σήμερα και στον Ιδρυτικό Νόμο της Ελληνικης Αστυνομίας [Ν.1481/1984 «περί Οργανισμού Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως»]. Το Ν.Δ. 794/1971 «περί δημοσίων συναθροίσεων», το οποίο εκδόθηκε στα πλαίσια του δικτατορικού καθεστώτος, εξακολουθεί να ισχύει μέχρι σήμερα, αν και περιέχει πολλές αντισυνταγματικές διατάξεις, δεδομένου ότι, αν και έχουν περάσει 35 χρόνια από την υιοθέτηση του Συντάγματος, ο αναφερόμενος σ'αυτό «νόμος», δεν έχει ακόμη ψηφιστεί. Κατ'εξουσιοδότηση του Ν.Δ.794/1971 εκδόθηκε και το Β.Δ.168/1972 «περί καθορισμού των χώρων πόλεων τινών εις τους οποίους απαγορεύεται η πραγματοποίησις δημοσίων συναθροίσεων εν υπαίθρω και η διέλευσις κινουμένων τοιούτων», το οποίο παραμένει σε ισχύ και αποτελεί τον ισχύοντα Κανονισμό διάλυσης υπαίθριων συναθροίσεων. Σχετικός επίσης είναι ο Ν.1841/1989 «Ανθρώπινα Δικαιώματα» [Κύρωση πρωτοκόλλου 8 της ΔΣ].

Ο όρος «συνάθροιση» συναντάται και στα κείμενα των διατάξεων του Ποινικού Κώδικα [άρθρα 170, 171,189] ως και σε Διεθνή κείμενα, όπως στην Ευρωπαική Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία αναγνωρίζει ότι «παν πρόσωπο έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν του συνέρχεσθαι ειρηνικώς» [αρθρ.11παρ.1] και στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα [αρθρ.21].

Η Αμερικανική Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου [αρθρ.15] επαναλαμβάνει την ίδια διάταξη, παραλείποντας τον όρο «χωρίς όπλα», ενώ ο Αφρικανικός Χάρτης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών, κατοχυρώνει το δικαίωμα του συνέρχεσθαι χωρίς τους περιορισμούς της ήσυχης και άοπλης συνάθροισης, παραλείπει τον όρο «δημοκρατική κοινωνία» και αντικαθιστά τον όρο «δημόσια ασφάλεια και υγεία» με τον όρο «ασφάλεια και υγεία των άλλων».

Κρίνεται ενδιαφέρον και σημαντικό για τη σημερινή εποχή, να αναφερθεί η δυνατότητα, που παρέχει στο άτομο, η εξέλιξη της τεχνολογίας, να «ασκήσει το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και δια μέσου του διαδικτύου. Ετσι μια συχνά χρησιμοποιούμενη στο διαδίκτυο, τα δύο τελευταία χρόνια, μορφή του δικαιώματος, μια μορφή ειρηνικής και νόμιμης διαμαρτυρίας, αντίστοιχη με την καθιστική διαμαρτυρία, όπως υποστηρίχθηκε, είναι η « D-DOS επίθεση».

Η επίθεση αυτή αφορά τη συνεχή επιδρομή, από πολλούς χρήστες, μιας ιστοσελίδας με «άχρηστες πληροφορίες». Η επίθεση μπορεί να επιβραδύνει ή να θέσει εκτός, τη

λειτουργία της ιστοσελίδας, μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα. Είναι το ίδιο, όπως όταν οι διαδηλωτές έξω από ένα κτίριο διακόπτουν κάθε δραστηριότητα, μέχρι να τελειώσει η διαδήλωση ή πορεία. Οι περισσότερες εθνικές νομοθεσίες και οι Συμβάσεις για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα δεν έχουν ακόμη καθορίσει ποιες διαδικτυακές μορφές διαμαρτυρίας είναι νόμιμες και πως πρέπει να προστατευτούν. Πιστεύεται όμως ότι, εξαιτίας των ομοιοτήτων της με αυτή της εκτός δικτύου διαδήλωσης, αυτή είναι νόμιμη μορφή διαμαρτυρίας και ότι η ποινικοποίησή της θα έχει αρνητικές συνέπειες για τη δημοκρατία.

Η πρώτη « D-DOS επίθεση» σημειώθηκε το 1997, με στόχο τις κυβερνητικές ιστοσελίδες του Μεξικού, σε ένδειξη συμπαράστασης προς τους Ζαπατίστας. Τα δύο τελευταία χρόνια υπήρξαν ποικίλες διαδηλώσεις με τη μορφή της « D-DOS επίθεσης». Αξιοσημείωτη είναι η «επίθεση» στη Mastercard, Visa, Pay-Pal, σε απάντηση προς τις εταιρίες αυτές, επειδή διέκοψαν τη χρηματοδότηση και τις χορηγείες στο Wikileaks, ως και η «επίθεση» στο διακομιστή της Sony για διαμαρτυρία ενάντια σε δικαστική υπόθεση της εταιρείας κατά του G.Hotz, ο οποίος προώθησε την εξέλιξη ενός λογισμικού, που επέτρεπε να «ξεκλειδώνει» και να τροποποιεί παιχνίδια. Εχουν σημειωθεί ακόμη « D-DOS επιθέσεις» σε κυβερνητικές ιστοσελίδες της Μέσης Ανατολής και της Β.Αφρικής κατά την «Αραβική Ανοιξη». Κατά την διάρκεια της πρόσφατης «Formula 1Grand Prix» στο Μπαχρέιν υπήρξε «επίθεση» σε ιστοσελίδες της «Formula» σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τη διεξαγωγής της, παρά την ανησυχητική κατάσταση για την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Το 2011 υπήρξαν συλλήψεις και δικαστικές υποθέσεις για συμμετοχή σε «D-DOS επιθέσεις», στην Ολλανδία, Ισπανία, Τουρκία, Αγγλία και Ηνωμένες Πολιτείες.

Το 2011, όταν υπόθεση «επίθεσης D-DOS» κατά της αεροπορικής εταιρείας Luftansa, εξαιτίας συμμετοχής της τελευταίας στην απέλαση παράνομων μεταναστών με πολιτικά κίνητρα, έφθασε στο δικαστήριο, αυτό αναγνώρισε την επίθεση ως νόμιμη μορφή διαμαρτυρίας και όχι ως αδίκημα.

Πρόσφατα, γερμανικό δικαστήριο αποφάνθηκε ότι όταν η «επίθεσης D-DOS» χρησιμοποιείται ως μέσο εκβιασμού, είναι δυνατό να στοιχειοθετεί ποινή φυλάκισης μέχρι 10 χρόνια.

Τέλος υποστηρίζεται ότι η «επίθεση D-DOS» μπορεί να παραβιάζει το δικαίωμα έκφρασης κάποιων ατόμων και αυτό της πρόσβασης στην πληροφορία. Επομένως, αφού δεν έχει ποινικοποιηθεί, πρέπει να εκτιμώνται τα αποτελέσματα της ως μορφή διαμαρτυρίας και να αντισταθμίζονται με τα προσβαλλόμενα δικαιώματα.

Η άσκηση βίας ως μέτρο επιβολής ή διατήρησης της δημόσιας τάξης, η οποία συνιστά την πιο έντονη και επαχθή μορφή κρατικής επέμβασης στη ζωή, στην ατομική ελευθερία και στην περιουσία των προσώπων, παραμένει ένα ευαίσθητο και διαχρονικό ζήτημα, που καθορίζει το περιεχόμενο του κράτους-δικαίου, σε κάθε εποχή.

«Το Κράτος είναι μια σχέση εξουσίας ανθρώπων πάνω σε ανθρώπους…..» το πότε και γιατί οι άνθρωποι υποτάσσονται, ποιες εσωτερικές αιτίες δικαιολογούν αυτήν την εξουσία και σε ποια εξωτερικά μέσα στηρίζεται η εξουσία, είναι ένα ζήτημα που απασχόλησε τον Μ.Βέμπερ και το οποίο προσπάθησε να επιλύσει, μέσα από την ανάλυση των τύπων εξουσίας. Σύμφωνα με το διάσημο κοινωνιολόγο, ο οποίος αναλύει το ζήτημα της νομιμοποίησης των θεσμών του κράτους και το συνδέει με την κοινωνική συνείδηση και αναγνώριση, η «νομιμότητα μέσα από την οποία αναδεικνύεται και λειτουργεί η κρατική εκουσία, συνιστά θεμέλιο της δημοκρατικής συγκρότησης του κράτους». Σε αυτό το πλαίσιο, το ορθολογικό κράτος συνδέεται «μοιραία» με την εξουσία, που θεμελιώνεται σε δύο μηχανισμούς για την πρόληψη του κοινωνικού ελέγχου. Ο ρόλος των οργάνων και των υπηρεσιών του κράτους και η «αναγνώριση» των απασχολουμένων σε αυτά ως «οργάνων» ή «εκπροσώπων» του κράτους αναδεικνύουν το μονοπώλιο της νομιμοποιημένης χρήσης φυσικής δύναμης για την ενίσχυση της τάξης του κράτους. Ετσι η χρήση βίας, ως ύστατο και εξαιρετικό μέτρο άσκησης της αστυνομικής εξουσίας, για την πρόληψη, επιβολή, διατήρηση ή αποκατάσταση της δημόσιας τάξης, κατά την άσκηση του «δικαιώματος του συνέρχεσθαι», αν και θίγει ιδιαίτερα σημαντικά αγαθά του ατόμου, όπως την ελευθερία, την τιμή, τη σωματική ακεραιότητα ή τη ζωή, έχει αρχικά ένα τεκμήριο νομιμότητας, αφού εμφανίζεται ως ενάσκηση δικαιώματος η εκπλήρωση καθήκοντος, που αίρει τον άδικο χαρακτήρα των προσβολών [αρθρ.20ΠΚ].

Στην Ελλάδα, η εξουσία αστυνόμευσης όλης της επικράτειας ανατίθεται στο Σώμα της Ελληνικής Αστυνομίας [ΕΛ.ΑΣ], το οποίο ιδρύεται με το νόμο 1481/1984 «Οργανισμός Δημόσιας Τάξης»]. Ο πρώτος αυτός οργανικός νόμος της ΕΛ.ΑΣ συμπληρώνεται στη συνέχεια με το νόμο 2800/2000 «Αναδιάρθρωση Υπηρεσιών Υπουργείου Δημόσιας Τάξης, σύσταση Αρχηγείου Ελληνικής Αστυνομίας και άλλες διατάξεις». Τα νομοθετήματα αυτά, που αποτελούν το δίκαιο της δημόσιας τάξης, αφενός προσδιορίζουν το περιεχόμενο και την έκταση της αστυνομικής δραστηριότητας, αφετέρου χαράσσουν τα όρια της τελευταίας,

διασφαλίζοντας τα συνταγματικά κατοχυρωμένα και νομοθετικά διαμορφωμένα δικαιώματα του πολίτη, που αναπόφευκτα περιορίζονται από την άσκηση της αστυνόμευσης.

Συγκεκριμένα, το ένοπλο αυτό σώμα Ασφάλειας, έχει ως κύρια αποστολή του, την εξασφάλιση της δημόσιας ειρήνης και ευταξίας, της απρόσκοπτης κοινωνικής διαβίωσης των πολιτών, την πρόληψη και καταστολή του εγκλήματος και την προστασία του κράτους και του δημοκρατικού πολιτεύματος στο πλαίσιο της συνταγματικής τάξης. Για την πραγματοποίηση των σκοπών αυτών, τα αστυνομικά όργανα προβαίνουν σε ενέργειες, νομικές ή υλικές, που είναι κατά την κρίση τους, αναγκαίες, με βάση την ιδιομορφία της βιοτικής περίπτωσης, που έχουν κάθε φορά να αντιμετωπίσουν. Μεταξύ των ενεργειών αυτών συγκαταλέγεται κατ' εξοχήν ο καταναγκασμός, δηλαδή η απειλή ή / και η χρήση βίας.

Σύμφωνα με τον Ποινικό Κώδικα [αρθρ.13περ.δ] «σωματική βία συνιστά και η περιαγωγή άλλου σε κατάσταση αναισθησίας ή ανικανότητας για αντίσταση με υπνωτικά ή ναρκωτικά ή άλλα ανάλογα μέσα». Από την καθηγήτρια Ε.Συμεωνίδου-Καστανίδου, ως βία έχει οριστεί « η χρησιμοποίηση μιας μυικής, ηλεκτρικής, μαγνητικής ή άλλης δύναμης, η οποία μεταβιβάζεται με τρόπο φυσικό επάνω στο ανθρώπινο σώμα ή σ'ένα πράγμα, εφόσον μέσω αυτής επιχειρείται να καμφθεί η αντίσταση ενός ατόμου και η ενέργεια που χρησιμοποιείται είναι πράγματι πρόσφορη γι'αυτόν τον σκοπό». Σύμφωνα δε με τον καθηγητή Δ.Σπινέλη, βία είναι «κάθε συμπεριφορά που συνιστά παρούσα πρόκληση κακού και είναι προορισμένη και πρόσφορη κατά την αντίληψη του δράστη να υπερνικήσει την αντίσταση που ο εξαναγκαζόμενος, είτε είχε προβάλει είτε αναμένεται να προβάλλει». Ο καθηγητής Ι.Μανωλεδάκης θεωρεί ότι «η εξασκούμενη από το δράστη υλική δύναμη ή απλή κίνηση πρέπει να επενεργεί πάνω στο σώμα του θύματος. Δεν αρκεί δηλαδή η ενέργεια του δράστη να προκαλεί φόβο και τρόμο στο θύμα, ούτε καν με τη μορφή της νευρικης διαταραχής, που μπορεί να έχει ακόμα και ορατά σωματικά συμπτώματα. Απ την άλλη μεριά δεν αρκεί να πρόκειται για ψαύση του σώματός του, ώστε να μιλήσουμε για άσκηση βίας πάνω σε κάποιον. Και τούτο γιατί η επενέργεια της δύναμης πάνω στο σώμα του θύματος πρέπει να σημαίνει γι'αυτό στέρηση αντίστοιχης ελευθερίας στην κίνηση-δυνατότητα να λειτουργήσει όπως θα λειτουργούσε αν δεν επενεργούσε πάνω του η ξένη δύναμη».

Η βία μπορεί να ασκηθεί από τα αστυνομικά όργανα είτε ως σωματική είτε ως ψυχολογική. Η σωματική βία μπορεί να είναι απόλυτη, όταν δεν καταλείπει στον εξαναγκαζόμενο περιθώριο αυτόβουλης ενέργειας ή εξαναγκάζουσα, όπου ναι μεν υπάρχει βουλητική

κυριαρχία του δρώντος στις σωματικές του κινήσεις, αλλά η βούλησή στη συγκεκριμένη μορφή αποτελεί προιόν ψυχολογικού καταναγκασμού, ο οποίος ασκήθηκε από τρίτο. Στον τελευταίο αυτό όρο, υπάγεται τόσο η ψυχοσωματική όσο και η καθαρά ψυχολογική βία, δηλαδή η απειλή.

Ωστόσο, η χρήση βίας οιασδήποτε μορφής, ως μέτρο επιβολής ή διατήρησης της δημόσιας τάξης και ασφάλειας, συνιστά ιδιαίτερα επαχθή μορφή κρατικής επέμβασης στο πεδίο της προσωπικής ελευθερίας, της ιδιωτικότητας και της ελεύθερης γενικά εκδήλωσης και ανάπτυξης της προσωπικότητας των πολιτών. Με την εκδήλωση της κρατικής βίας δοκιμάζεται σε κάθε περίπτωση και με ιδιαίτερη ένταση το ουσιαστικό περιεχόμενο του κράτους δικαίου, γι' αυτό και η προσφυγή των αστυνομικών οργάνων στην απειλή ή στη χρήση φυσικού καταναγκασμού υπόκειται σε ισχυρούς τυπικούς και ουσιαστικούς περιοριστικούς όρους.

Ένα πλέγμα διατάξεων [Ν. 2800/00, Π.Δ. 141/91, ειδικοί ποινικοί νόμοι, διατάξεις δικονομικού ποινικού δικαίου], εξειδικεύει το περιεχόμενο της προληπτικής ή κατασταλτικής άσκησης της αστυνομικής αρμοδιότητας, καθώς και τη νόμιμη άσκηση συγκεκριμένων καθηκόντων των αστυνομικών οργάνων, προσδιορίζοντας ειδικότερα τους περιορισμούς, στους οποίους υπόκειται η δράση τους, δηλαδή «το πότε πρέπει να κάνει τί ο αστυνομικός». Παρά το πλήθος των διατάξεων, που ρυθμίζουν την άσκηση της αστυνομικής αρμοδιότητας, αλλά και ειδικότερα την άσκηση του αστυνομικού καταναγκασμού, δεν είναι δυνατή η πλήρης αποτύπωση, μέσα στο εκάστοτε ισχύον νομοθετικό πλαίσιο, όλων των συγκεκριμένων όρων άσκησής τους για κάθε επιμέρους περίπτωση, όπου η εκδήλωσή τους δικαιολογείται από την εξυπηρέτηση της δημόσιας τάξης και ασφάλειας. Το νομικό πλαίσιο, ως ρύθμιση γενική και αφηρημένη, τυποποιεί ομάδες συμπεριφορών και καταστάσεων, ως επικίνδυνων για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια, με βάση τα γενικά χαρακτηριστικά, που αυτές φέρουν. Ενόψει όμως της απέραντης ποικιλίας των μορφών, που ενδέχεται να λάβει η διακινδύνευση των ζωτικών εννόμων αγαθών και δικαιωμάτων, την ασφάλεια των οποίων εγγυάται σύμφωνα με το πολίτευμα η ύπαρξη της ΕΛ.ΑΣ., οι προϋποθέσεις με τις οποίες δικαιολογείται η άσκηση συγκεκριμένων όψεων της αστυνομικής αρμοδιότητας όπως ο καταναγκασμός, περιγράφονται από τον νόμο με τη χρήση αόριστων αξιολογικών εννοιών. Ανατίθεται έτσι στη διακριτική ευχέρεια της ΕΛ.ΑΣ η αρμοδιότητα εξειδίκευσης των αορίστων αξιολογικών εννοιών, που διατυπώνει η νομοθεσία. Εχουν δηλαδή τα αστυνομικά όργανα τη δυνατότητα να κρίνουν τη συνδρομή των νομίμων λόγων, που θα περιορίσουν την προσωπική ελευθερία και ασφάλεια κάποιου ή κάποιων. Το ζήτημα συναρτάται με την

ιδιαιτερότητα, που διαθέτει από τη φύση της η αστυνομική δράση, η οποία προκειμένου να είναι άμεση και αποτελεσματική, οφείλει να ανταποκρίνεται με επάρκεια και ευελιξία στις εκάστοτε ειδικές συνθήκες διακινδύνευσης έννομων αγαθών, είτε αυτές σχετίζονται με τη διαφύλαξη της δημόσιας τάξης και ασφάλειας, είτε με την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων των πολιτών, είτε και με την διασφάλιση της ζωής και της ακεραιότητας των ιδίων των αστυνομικών, οι οποίοι συχνά βρίσκονται κάτω από συνθήκες ιδιαίτερα δύσκολες και πιεστικές. Για τον λόγο αυτό, η αστυνομική αρμοδιότητα, που ασκείται κατά διακριτική ευχέρεια και η οποία ελέγχεται από τα διοικητικά δικαστήρια, ως προς την καλή χρήση και την τήρηση των άκρων ορίων της, πρέπει να διέπεται από την αρχή του προσφορότερου μέσου για την επίτευξη του επιδιωκόμενου δημόσιου σκοπού.

Ετσι, ακόμη και εάν δικαιολογείται η προσβολή συγκεκριμένου έννομου αγαθού του πολίτη, η κρατική επέμβαση μπορεί νόμιμα να περιορίσει την ελευθερία του ατόμου ή άλλα δικαιώματά του, μόνον σε όση έκταση συντρέχει ανάγκη θεραπείας του δημοσίου συμφέροντος και μόνον εφόσον συντρέχουν οι ουσιαστικές και διαδικαστικές προϋποθέσεις περιορισμού των δικαιωμάτων του, με τρόπο μάλιστα, που να εναρμονίζεται με τις αρχές της νομιμότητας και αναλογικότητας.

Ο συνδυασμός της τήρησης της αρχής της νομιμότητας και αυτής της αναλογικότητας, θέτει ουσιαστικά τα όρια της επιτρεπόμενης αστυνομικής παρέμβασης, στις περιπτώσεις όπου επιβάλλονται περιορισμοί στα θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα. Οι αρχές αυτές προσδιορίζουν, στην περίπτωση, που παρέχεται από το νόμο διακριτική ευχέρεια να ενεργήσει ο αστυνομικός, τα μέσα, που κάθε φορά αρμόζουν, για να προληφθεί η προσβολή ή να αποκατασταθεί το πληττόμενο αγαθό, με τρόπο έγκαιρο και αποτελεσματικό.

Εξάλλου, η συνεπής τήρηση της αρχής της νομιμότητας και αναλογικότητας και ειδικότερα, η συστηματική επίκληση και αξιοποίησή τους από την πλευρά των αστυνομικών, αναδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική, όχι μόνο για την επιβολή αστυνομικών μέτρων και περιορισμών των δικαιωμάτων των πολιτών, αλλά και για την επιβεβαίωση της νομιμότητας των αστυνομικών ενεργειών, όταν αυτή αμφισβητείται.

Η αρχή της αναλογικότητας, η οποία πρωτοεμφανίστηκε στο γερμανικό αστυνομικό δίκαιο, θεμελιώνεται ρητά στα Συνταγματικά του 1975, 1986, 2001 [αρθρ.25παρ.1], αλλά και σε ειδικές διατάξεις της αστυνομικής νομοθεσίας [ΠΔ.538/1989, ΠΔ.141/1991], οι οποίες αναφέρονται στους κανόνες υπηρεσιακής συμπεριφοράς των αστυνομικών και στα μέτρα, που λαμβάνουν για την εκπλήρωση των καθηκόντων τους.

Η αρχή της αναλογικότητας αναλύεται σε τρεις επιμέρους αρχές, την αρχή της αναγκαιότητας, την αρχή της καταλληλότητας και την αρχή της αναλογικότητας με στενή έννοια.

Σύμφωνα με την αρχή της αναγκαιότητας, η λήψη μέτρων βίας από αστυνομικά όργανα δικαιολογείται αρχικά εφόσον ασκείται κατ' εξαίρεση και είναι απολύτως αναγκαία. Η αναγκαιότητα θεμελιώνει ή θα μπορούσε να λεχθεί επιτρέπει τη λήψη του αστυνομικού μέτρου. Σύμφωνα με την αρχή της καταλληλότητας, το μέτρο που χρησιμοποιεί η αστυνομική αρχή πρέπει να είναι πρόσφορο, δηλαδή ικανό να οδηγήσει στην πραγματοποίηση του προβλεπόμενου από το νόμο σκοπού. Η αρχή της αναλογικότητας με στενή έννοια, επιβάλλει την ύπαρξη εύλογης σχέσης μεταξύ του συγκεκριμένου μέτρου και του επιδιωκόμενου σκοπού. Η τελευταία δε αυτή αρχή αναλύεται και στις επιμέρους αρχές της ελάχιστης δυνατής προσβολής ή του ηπιότερου μέσου, την αρχή της αποφυγής ασύμμετρων ή δυσανάλογων συνεπειών και την απαγόρευση της χρονικής ασυνέπειας ή υπερβολής.

Η αστυνομία αποτελεί τον κύριο εκφραστή του όρου «δημόσια ένοπλη δύναμη», δηλαδή τον δημόσιο φορέα, ο οποίος, με βάση το νόμο, είναι αρμόδιος να ασκεί υλική και ψυχολογική βία με την χρήση των όπλων. Η ένοπλη αστυνομική βία αποτελεί το κατεξοχή άμεσο και επώδυνο μέτρο κρατικού καταναγκασμού, για το λόγο αυτό, πρέπει να κινείται, πάντοτε, μέσα σε καθοριζόμενα από την αρχή της αναλογικότητας, πλαίσια. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία [Ν. 3169/03], προσδιορίστηκαν οι προϋποθέσεις νόμιμης χρήσης, οι αρχές που οφείλουν να τη διέπουν καθώς και οι ειδικότερες προϋποθέσεις καταλληλότητας του αστυνομικού, προκειμένου να μπορεί να φέρει και να χρησιμοποιεί τον οπλισμό του.

Ειδικότερα [διάταξη 3] προβλέπεται ότι, κατά την χρήση πυροβόλου όπλου, εφαρμόζονται οι αρχές της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας, σύμφωνα με τις οποίες, ο αστυνομικός οφείλει να εξαντλήσει την ηπιότερη μορφή χρήσης αυτού και την απόλυτα αναγκαία και ήπια μορφή προσβολής. Αντίστοιχη εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας εξειδικεύεται στις διατάξεις του πιο πάνω νόμου, κατά τη χρήση όπλου, η οποία κλιμακώνεται, κατά αξιολογική διαβάθμιση, από την πιο ήπια (εκφοβιστικός περιορισμός) στην επαχθέστερη μορφή της (πυροβολισμός εξουδετέρωσης).

Οι Βασικές Αρχές των ΗΕ για την χρήση βίας και πυροβόλων όπλων, από αξιωματούχους επιβολής του Νόμου, αναφέρουν ότι « οι αξιωματούχοι δεν θα χρησιμοποιούν πυροβόλα

όπλα εναντίον προσώπων παρά μόνον σε αυτοάμυνα ή σε άμυνα τρίτων εναντίον της επικείμενης απειλής θανάτου ή σοβαρού τραυματισμού».

Οι αρχές της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας εκφράζονται στο άρθρο 3 του Κώδικα του Ο.Η.Ε., το οποίο ορίζει ότι «οι αξιωματούχοι επιβολής του νόμου μπορούν να χρησιμοποιούν βία μόνον όταν αυτό είναι αυστηρά απαραίτητο και στην απαραίτητη έκταση για την εκτέλεση του καθήκοντός τους. Αν η χρήση βίας είναι αναπόφευκτη τα μέλη των σωμάτων ασφαλείας πρέπει να ασκούν αυτοσυγκράτηση στην χρήση της».

Η απαγόρευση και η διάλυση δημόσιας συνάθροισης στο ύπαιθρο, που είναι παράνομη ή έχει μετατραπεί σε παράνομη, γίνεται όπως προβλέπει το Σύνταγμα [αρθρο 11παρ.2εδβ] και όπως ο «νόμος ορίζει». Πρόκειται για τις ισχύουσες διατάξεις του «Κανονισμού Διάλυσης Δημόσιων Συναθροίσεων», του ΝΔ.794/1971 και ΒΔ.269/1972. Ετσι είναι επιτρεπτή η διάλυση δημόσιας συνάθροισης, όχι μόνον όταν επίκειται κίνδυνος για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια, αλλά και όταν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής, με την τήρηση της ακόλουθης διαδικασίας:

α] με την άσκηση πειθούς χωρίς υλική βία. Η αστυνομική αρχή προσκαλέι στον τόπο της συνάθροισης τους εκπροσώπους της διοικητικής και δικαστικής αρχής, στους οποίους ανακοινώνει ότι συντρέχει νόμιμος λόγος για τη διάλυσή της.

β] με την άσκηση υλικής βίας, χωρίς χρήση των όπλων. Σε περίπτωση που οι μετέχοντες στη συνάθροιση δεν υπακούσουν στην πρόσκληση, η οποία σημειωτέον περιλαμβάνει υπόμνηση των ποινικών κυρώσεων, που προβλέπει το αδίκημα «θρασύτητα κατά της αρχής» [ΠΚ. 171], ο εκπρόσωπος της αστυνομικής αρχής «διατάσσει» τη διάλυσή της. Η διάλυση ενεργείται με την χρήση των «πρόσφορων προς τον σκοπό τούτο μέσων», δηλαδή των μέσων, που είναι κατάλληλα, με βάση τις αρχές της αναγκαιότητας, αναλογικότητας και επιείκιας. Η επιλογή των «πρόσφορων μέσων» πραγματοποιείται «κατά την κρίση» του διατάσσοντος, αλλά «με εκτίμηση της κατάστασης»-κριτήρια που ελέγχονται από το διοικητικό δικαστή. Τα μέσα [μορφές σωματικής βίας], μνημονεύονται από το νόμο ενδεικτικά με την εξής κατάταξη: βίαιη απώθηση, καταιονισμός με νερό, αστυνομική ράβδος, υποκόπανοι όπλων, δακρυγόνα και άλλα συναφή μέσα. Στα συναφή μέσα περιλαμβάνονται τα χημικά μέσα, εφόσον δεν είναι επιβλαβή για την υγεία και τη σωματική ακεραιότητα των ατόμων, αλλά, απλά προσωρινά, τα καθιστούν ανίκανα να δράσουν. Τα χημικά μέσα διακρίνονται σε καπνογόνα, εμετικά, πταρνιστικά και δακρυγόνα.

γ] με την χρήση όπλων. Ο εκπρόσωπος της αστυνομικής αρχής, αφού ζητήσει την γνώμη των παρόντων εκπροσώπων της δικαστικής αρχής «δύναται» να «διατάξει» την χρήση των

όπλων από τα αστυνομικά όργανα, το έσχατο και εντελώς εξαιρετικό μέτρο αστυνομικής υλικής βίας. Η χρήση των όπλων, η οποία αρχικά αποτελεί «εκφοβιστική» βολή στον αέρα, μπορεί να γίνει σε περίπτωση άμυνας, κατάστασης ανάγκης και αντιμετώπισης αντίστασης.

Το ΣτΕ, ήδη πριν από εξήντα χρόνια, αποφάνθηκε [343/1943] ότι «τα αστυνομικά όργανα δεν μπορούν να ασκήσουν βίαια μέτρα κατά των πολιτών, παρά μόνο κατ'εξαίρεση και μόνο όπου ο νόμος επιτρέπει ή η αντίσταση κακοποιού ή άλλος κίνδυνος καθιστούν ταύτα απολύτως αναγκαία».

Το Διοικητικό Εφετείο Θεσσαλονίκης [799/2012] επιδίκασε χρηματική ικανοποίηση 300000€, για ηθική βλάβη, στο «θύμα της περίφημης υπόθεσης ζαρντινιέρας» [Δ.Α], για τον τραυματισμό, που του προκάλεσαν όργανα της Ελληνικής Αστυνομίας, κατά την εκτέλεση της υπηρεσίας τους, στον εορτασμό της 33^{ης} επετείου του Πολυτεχνείου [17.11.2006].

Σχετικά με την ίδια υπόθεση, το τριμελές Εφετείο Θεσσαλονίκης καταδίκασε, [16.12.2008] οκτώ αστυνομικούς για επικίνδυνη σωματική βλάβη, με ποινές φυλάκισης από 15 μέχρι 39 μήνες. Η υπόθεση σχολιάστηκε αρνητικά από τον ημερήσιο τύπο, καθώς οι ποινές θεωρήθηκαν δυσανάλογες μικρές σχετικά με τη σοβαρότητα της πράξης. Το δευτεροβάθμιο δικαστήριο [Πενταμελές Εφετείο 18.1.2013], καταδίκασε μόνον δύο από τους κατηγορούμενους, σε ποινή φυλάκισης 2,5 χρόνια και αθώωσε τους υπόλοιπους έξι.

Το Διοικητικό Εφετείο Αθηνών [αρ.1096/2011] έκρινε ότι «η χρήση των δακρυγόνων χημικών ουσιών, κατά τις διαδηλώσεις του Ιουνίου 2006 και Φεβρουαρίου 2007 [8.6.2006, 27.6.2006 και 22.2.2007], τελούσε σε εύλογη σχέση με τα εγκλήματα που διαπράττονταν, ο περιορισμός δε των εκκαλούντων στην άσκηση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι κατά τις εν λόγω συγκεντρώσεις, δεν συνιστά παράνομη από την πλευρά των αστυνομικών οργάνων προσβολή της προσωπικότητας τους, αλλά αποτελούσε αναγκαίο μέτρο για την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων [υγείας, ζωής, περιουσίας] των αστυνομικών και των υπόλοιπων διαδηλωτών και τρίτων πολιτών και την προάσπιση της δημόσιας τάξης και της ομαλής κοινωνικοοικονομικής ζωής της πόλης.

Το Ευρωπαικό Δικαστήρο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων ομόφωνα [9829/2007], έκρινε ότι η ρήψη δακρυγόνων σε ειρηνικές διαδηλώσεις, αποτελεί παραβίαση ανθρώπινου δικαιώματος. Ειδικότερα, η απόφαση εκδόθηκε μετά από προσφυγή εκπαιδευτικού [Αλί Γκιουνές] κατά της Τουρκίας, ο οποίος είχε δεχθεί κατά πρόσωπο δακρυγόνο από την αστυνομία, κατά τη διάρκεια της συμμετοχής του σε διαδήλωση, κατά τη Σύνοδο Κορυφής του ΝΑΤΟ, τον Ιούνιο του 2004, στην Κωνσταντινούπολη. Το δικαστήριο δικαίωσε τον Τούρκο διαδηλωτή και επιδίκασε κατά του κράτους, αποζημίωση 10000 ευρώ και δικαστικά

έξοδα 1500 ευρώ, κρίνοντας ότι η ρίψη δακρυγόνων εναντίον ειρηνικών διαδηλωτών και ιδιαίτερα εναντίον μεμονωμένων προσώπων, συνιστά παραβίαση [άρθρο 3] της Σύμβασης Προστασίας Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, με το οποίο απαγορεύεται κάθε κακομεταχείριση.

Ανεξάρτητες Αρχές, όπως ο Συνήγορος του Πολίτη, η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, η Διεθνής Αμνηστία έχουν ασχοληθεί με τα θέματα βίαιης καταστολής διαδηλώσεων.

Ειδικότερα ο Συνήγορος του πολίτη στην ετήσια έκθεση του 2011, επισημαίνει ότι η ΕΛ.ΑΣ έχει σημειώσει πρόοδο στον τομέα του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και καταβάλλει προσπάθεια ώστε να αποβάλλει παραδοσιακές αντιλήψεις περί καταστολής.

Η Διεθνής Αμνηστεία αναφέρει περιπτώσεις υπερβολικής χρήσης βίας από αστυνομικούς κατά τη διάρκεια διαδηλώσεων. Σχετικά δε με την χρήση χημικών ερεθιστικών ουσιών, κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων το Μάρτιο 2012, σημειώνει ότι αν και είναι «λιγότερα θανατηφόρα» από ότι τα πυροβόλα όπλα, οι συνήθεις τύποι δακρυγόνων αερίων μπορούν επίσης να προκαλέσουν θανάτους και σοβαρούς τραυματισμούς, αν χρησιμοποιηθούν με τρόπο εσφαλμένο.

Η Ελληνική Αστυνομία και συγκεκριμένα το Τμήμα Γενικής Αστυνόμευσης –Κέντρο Επιχειρήσεων, ως υπεύθυνο για την τήρηση της δημόσιας τάξης, σε συνέντευξη του, στις 21.11.2011 και 13.12.2012, σχετικά με τη δράση του κατά τις δημόσιες υπαίθριες συγκεντρώσεις, υποστήριξε τα ακόλουθα:

«Μόλις η Αστυνομία έχει πληροφορία για «συγκέντρωση» σχεδιάζονται και λαμβάνονται μέτρα, ανάλογα με το είδος της συγκέντρωσης [πολιτική, θρησκευτική, συνδικαλιστική], το μέγεθος, την κοινωνική προέλευση των συγκεντρωμένων. Στην αρχή δίνεται μια απλή εντολή για περιφρούρηση [10-15 αστυνομικοί], για να μην παρεισφρύσουν άτομα που προκαλούν προβλήματα. Όταν υπάρχουν πληροφορίες για συμμετοχή αντιεξουσιαστικών ομάδων, στην περιφρούρηση υπεισέρχονται ειδικές μονάδες [εγκληματολογικών ερευνών, συνεργεία κατάσβεσης πυρκαγιάς]. Διατάσσεται περιφρούρηση σε «ευαίσθητες εγκαταστάσεις» [δημόσια κτίρια, Τράπεζες], στον τόπο συγκέντρωσης ως και κατά μήκος της πορείας. Ανάλογα με την εξέλιξη της συγκέντρωσης δίνονται οδηγίες από το Κέντρο Επιχειρήσεων για αναδίπλωση ή επέμβαση των δυνάμεων. Σε επίπεδο συναγερμού-ετοιμότητας βρίσκεται κατ'αρχή η Διεύθυνση Αστυνομικών Επιχειρήσεων, ενώ στη συνέχεια συνεισφέρουν και οι άλλες δυνάμεις.

Σύμφωνα ακόμη με την αστυνομία, οι επεμβάσεις διέπονται από την αρχή της αναλογικότητας και όχι της σκοπιμότητας. Είναι μάλιστα φορές, που αποφεύγονται οι

συλλήψεις για «μικρά αδικήματα» [διακοπή της κυκλοφορίας, εξυβρίσεις], για να μην προκληθούν εντάσεις. Τονίζεται ιδιαίτερα ότι προτεραιότητα της αστυνομίας είναι η αναγκαιότητα προστασίας κάποιων αγαθών σε συνάρτηση με τα προκαλούμενα αποτελέσματα. Οι επεμβάσεις γίνονται σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους. Εκτροπή υπάρχει από τη στιγμή που παύει η διαδήλωση να είναι «ήσυχη». Προηγείται ανακοίνωση του παρισταμένου εισαγγελικού λειτουργού για διάλυση [3 φορές]. Στη συνέχεια η εξέλιξη οδηγεί σε κλιμάκωση των μέτρων επέμβασης. Τα μέτρα αντιμετώπισης είναι στην αρχή τα χαρακτηριζόμενα ως «ήπια», όπως φραγμός, απώθηση. Η ρίψη δακρυγόνων, τα οποία δεν είναι χημικά, θεωρείται το ηπιότερο μέτρο αντιμετώπισης και ανάλογο με το προστατευόμενο αγαθό. Η ρίψη νερού δεν είναι συχνό μέτρο, χρησιμοποιείται δε όχι εναντίον των διαδηλωτών, αλλά για την κατάσβεση πυρκαγιών από μολότωφ. Χρήση

χειροβομβίδων κρότου-λάμψεις γίνεται πάντοτε σε ανοικτό χώρο και δεν δημιουργεί προβλήματα. Η χρήση βομβών μολότοφ από τους διαδηλωτές, με κροτίδες ισχυρότερες και ανεξέλεγκτες, προκαλούν σε διαδηλωτές τραυματισμούς, οι οποίοι αποδίδονται σε ενέργειες της αστυνομίας. Πλαστικές σφαίρες δεν χρησιμοποιούνται από την ελληνική αστυνομία, δεδομένου ότι ούτε η ελληνική κοινωνία είναι έτοιμη να αποδεχτεί το μέτρο αυτό. Η αστυνομική ράβδος είναι το έσχατο μέσο, που χρησιμοποιείται σε συμπλοκή κατά τη σύλληψη, όταν προβάλλεται αντίσταση, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν συγκεκριμένοι κανόνες, με αποτέλεσμα να έχουμε δυσάρεστες συνέπειες [βλ. υπόθεση Αυγουστίνου].

Τα δακρυγόνα είναι δυσάρεστα όχι όμως επικίνδυνα. Περιέχουν την ουσία CS, η οποία έχει κριθεί, τόσο από την Ευρωπαική Ενωση όσο και από εθνικό δικαστήριο, ότι δεν είναι επιβλαβής. Εξάλλου η χρησιμοποιούμενη ουσία ελέγχεται προηγούμενα από το Χημείο του κράτους.

Μετά τα επεισόδια του Δεκεμβρίου 2008 δημιουργήθηκε ένα επιχειρησιακό σχέδιο αποκαλούμενο «ΝΕΜΕΣΙΣ». Σ'αυτόν το σχεδιασμό κωδικοποιήθηκαν οι ενέργειες και ολόκληρη η διαδικασία σε ευρείας κλίμακα διαδηλώσεις. Οι διαδηλώσεις του Δεκεμβρίου 2008 ήταν εκτεταμένες σε πολλές μεγάλες εστίες, με ετερόκλητα στοιχεία, όπως άτομα από όλες τις ηλικιακές ομάδες, ακόμη και με παιδιά από δημοτικά σχολεία. Το 2012 πραγματοποιήθηκαν 2000 περίπου διαδηλώσεις σε όλη την Ελλάδα».

Η άγνοια του πολίτη για τα νόμιμα όρια της ασκούμενης βίας και η πεποίθηση των αστυνομικών ότι ακολουθούν το γράμμα του νόμου για «νόμιμη δράση» καθιστούν την αστυνομική βία ιδαίτερα «επικίνδυνη». Για να είναι επομένως νόμιμη, η χρήση βίας, από τα

θεσμικά όργανα, πρέπει να κινείται πάντοτε μέσα στα αυστηρά καθοριζόμενα πλαίσια, των συνταγματικά κατοχυρωμένων, αρχών της νομιμότητας, αναγκαιότητας, αναλογικότητας και επιείκιας, έτσι ώστε να αποκτήσουν και πάλι οι υπαίθριες συναθροίσεις τη θέση που είχαν στην Αρχαία Ελλάδα και όχι να είναι συνώνυμο της βίας και της καταστροφής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Amnesty International [2012], *Europe: Policing demonstrations in the European Union,* htpp://www.amnesty.org

Apap,J.-Carrera,S. [2004], «Maintening Security within Borders. Toward a Permanent State of Emmergency in the Eu?», *Alternatives Global, Local Political* vol.29 No 4 htpp://www.jstor.org

Αλεξιάδης, Στ. [2004], *Εγκληματολογία,* Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.

Αναγνωστόπουλου, Α. [2011], «Σκέψεις για την υπέρβαση αμύνης από αστυνομικό υπάλληλο», *Ποινική Δικαιοσύνη* 4, 438.

Βιδάλη, Σ. [2007], *Ελεγχος του Εγκλήματος και Δημόσια Αστυνομία*, Αθήνα-Κομοτινή, Α.Σάκκουλας.

Βιδάλη, Σ. [2012], *Αστυνομία Ελεγχος του Εγκλήματος και Ανθρώπινα Δικαιώματα,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

A.Comninos, *Freedom of Peaceful Assembly and Freedom of Association and the Internet,* www.apc.org

Δαγτόγλου, Δ. [2005], *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, Τόμος Β'*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Σάκκουλας.

Δημητρόπουλος, Α.- Παπαιωάννου, Ζ. [2007], *Συνταγματικά Δικαιώματα και Διαδίκτυο,* htpp://www.greeklaws.com

Democratic Dialogue. Politics in Public. Freedom of Assembly and the Right to Protest, http://www.cain.ulst.ac.uk

Donatella della Porta, Abby Peterson, Helbert Reiter, [2006], *The Policing of Transnational Protest,* 2006. Ashgate Publishing Limited, Hampsire-England.

Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου http://www.nchr.gr.

Freedom of Assembly and Public Order –Oxford University Press. http://www.oup.com/uk

http://www.law.uoa.gr

Human Rigths Watch, http://www.hrw.org

Human Rights Principles and the legal framework for peaceful protest. http://publications-parliament.uk

Human Rights Review 2012, «Freedom of Assembly and Association», http://www.equalityhumanrights.com

The International Center for Not-for-Profit Law,

«Freedom of Assembly», Volume 2, Issue 4.

http://www.icnl.org

Justice Police Institute, http://www.justicepolicy.org

Καράκωστας, Β. [1993], *«*Για το δικαίωμα του συνέρχεσθαι*», Δίκη* 24, 97.

Κασιμάτης, Γ. [1986], *Συνταγματικό Δίκαιο ΙΙ, Οι λειτουργίες του κράτους, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις,* Α.Ν. Σάκκουλα.

Κοκκινάκη, Κ. [2006], «Η σημασία του Δικαιώματος του Συνέρχεσθαι για την εφαρμογή του Ποινικού Δικαίου», *Ποινική Δικαιοσύνη* 10, 1194-1201.

Κουράκης, Ν. [1991], *Ειδικά Εγκληματολογικά θέματα*, Αθήνα-Κομοτινή, Α.Σάκκουλας.

Λαμπροπούλου, Ε. [1999], *Κοινωνιολογία του Ποινικού Δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης,* Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα.

Legal Search Engines http://lawnet.gr

Νομική βάση Δεδομένων της Ευρωπαικής Ενωσης. htpp://www.eur-lex-europa.eu

Μάνεσης,Α. [1980], *Συνταγματικό Δίκαιο,* Θεσσαλονίκη. Σάκκουλας.

Μανωλεδάκης,Ι. [1994], *Επιβουλή της δημόσιας τάξης,* Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.

Μανωλεδάκης,Ι. [1994], *Προσβολές κατά της πολιτειακής εξουσίας,* Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.

Μαντζούφας, Π. [2008], «Προστασία προσωπικών δεδομένων και δημόσια ασφάλεια» στο *Η Ηλεκτρονική παρακολούθηση σε υπαίθριους Χώρους,* Θεσ/νικη, Σάκκουλας ΑΕ.

Μπακόπουλος,Ι. [1995], *Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι σε ελληνικό, γαλλικό και αγγλικό δίκαιο,* Αθήνα-Κομοτινή. Α.Σάκκουλας.

Μαυριάς,Κ. [2000], *Συνταγματικό Δίκαιο,* Αθήνα, Α.Σάκκουλας.

Ofifce for Democratic Institutions and Human Rights. “Guidelines on Freedom of Peacefull Assembly”. http://www.osce.org

Organization for Security and Co-operation in Europe. http://www.legislationline.org

Παπαιωάννου,Ζ. [2003], *Η αρχή της αναλογικότητας κατά την άσκηση αστυνομικής εξουσίας,* Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.

Παπαιωάννου, Ζ. [2004], *Περιεχόμενο και όρια της αστυνομικής εξουσίας- η λειτουργική αρμοδιότητα του αστυνομικού προσωπικού της Ελληνικής Αστυνομίας*.

Παπαιωάννου,Ζ. [2006], *Αστυνομικό Δίκαιο,* Αθήνα, Π. Σάκκουλας.

Πιτσογιάννης, Π. [1987], *Συναθροίσεις-Συγκεντρώσεις,* Θεσσαλονίκη, Σάκκουλα.

Ράικος, Α. [2008], *Συνταγματικό Δίκαιο.Θεμελιώδη δικαιώματα,* Αθήνα, Α.Σάκκουλας

Σβώλος Α./Βλάχος Γ. [1955], *Το Σύνταγμα της Ελλάδος,* Αθήνα.

Σοφουλάκη, Λ. [2002], *Η χρήση βίας από τα αστυνομικά όργανα ως υλικό μέτρο άσκησης αστυνομικής εξουσίας,* Αρχείο Νομολογίας ΝΓ, 2002, 401-417.

Στεργιούλης,Ε. [2001], *Η Ελληνική Αστυνομία,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Συνήγορος του πολίτη, 2011, Ετήσια Εκθεση, www.synigoros.gr./ reports.

Συμεωνίδου-Καστανίδου, Ε. [2003], «Αστυνομική βία και ανθρώπινα δικαιώματα», *Ποινική Δικαιοσύνη* 12, 1352-1362.

Συμεωνίδου-Καστανίδου, Ε. [2007], «Προσωπικά Δεδομένα και Διαδηλώσεις», *Ποινική Δικαιοσύνη* 11, 1280-1284.

Τάχος,Α. [1990], *Δίκαιο της δημοσίας τάξης,* Αθήνα, Σάκκουλας.

Τετράδια Δικαιωμάτων του Ανθρώπου Ανθρωπιστικού Δικαίου και Ανθρωπιστικής Δράσης.

http://des.panteion.gr/ ekekdaad.html.

Τσάτσος,Δ. [1994], *Συνταγματικό Δίκαιο-Τόμος Γ', Θεμελιώδη δικαιώματα-Γενικό Μέρος,* Αθήνα, Α.Σάκκουλας.

Χρυσανθάκης, Χ. [1996], «Το δίκαιο Δημόσιας Τάξεως στη Νομική», *Αστυνομική Επιθεώρηση,* Μάρτιος 1996.

Χρυσόγονος Κ. [2006], *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα,* Κομοτινή, Α.Σάκκουλας.

Weber, Μ. [1996], *Κοινωνιολογία του Κράτους,* Αθήνα, Κένταυρος.

Η μελοποίηση «συγχυσμένων» ταυτοτήτων στην εποχή της κρίσης

Βασίλης Βαμβακάς

Επίκουρος καθηγητής Κοινωνιολογίας της Επικοινωνίας στο Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ στο ΑΠΘ

Περίληψη

Ο χώρος του ελληνικού τραγουδιού σταδιακά έχει αρχίσει να σχολιάζει την εποχή της κρίσης. Μάλιστα σε αυτό το μουσικό και στιχουργικό ενδιαφέρον για την κρίση δεν εμπλέκονται μόνο οι συνήθως «πολιτικοποιημένοι» δημιουργοί αλλά και οι πιο «ελαφρολαϊκές» εκδοχές της ελληνικής μουσικής βιομηχανίας είτε με στιχουργικές προσπάθειες είτε με δημόσιες τοποθετήσεις τους. Στη μελέτη αυτή ο συγκεκριμένος δημόσιος καλλιτεχνικός λόγος θα αντιμετωπιστεί δοκιμαστικά ως ένα ενδιαφέρον πρώτο δείγμα έκφρασης του τραυματισμένου ατομικισμού της μεταπολιτευτικής περιόδου. Είτε εκφράζοντας την τρέχουσα εθνικολαϊκιστική ρητορική είτε μια τάση αναστοχασμού πάνω στις ορίζουσες της σύγχρονης ταυτότητας και των ρόλων που πηγάζουν από αυτή, τα τραγούδια για την κρίση, δίνουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη μελέτη του μέχρι πρότινος κραταιού και σήμερα εκπίπτοντος ναρκισσισμού.

Λέξεις κλειδιά: Ναρκισσισμός, κρίσης, ιδεολογία, μουσική

Summary

The field of Greek songs has gradually started to comment the contemporary crisis. The certain interest -expressed both in lyrics and interviews of musicians- is not concerning only the known creators with political commitment from the past, but also those artists who are characterized as popular stars of the Greek music industry. In this essay the particular artistic discourse is going to be tested as a significant first sample of the expression of the traumatized atomism cultivated in Greece during the post dictatorship period. The songs which are analyzed, emitting either the dominant nationalist-populist discourse or a critical reflection about the main dimensions of the modern identities and social roles, compose an interesting corpus for the study of narcissism which has been dominant in the recent past but is strongly endangered nowadays.

Εισαγωγή

Στη μελέτη αυτή η τραγουδιστική ενασχόληση με την πολύπλευρη κρίση που βιώνει η ελληνική κοινωνία θα αντιμετωπιστεί δοκιμαστικά ως ένα ενδιαφέρον πρώτο δείγμα έκφρασης του τραυματισμένου ατομικισμού της μεταπολιτευτικής περιόδου. Τα «τραγούδια της κρίσης», που παράγονται τα τελευταία τέσσερα χρόνια (2009-2013), μπορούν να ιδωθούν ως ένα υλικό που δίνει πρωτογενή συμβολικά αποτυπώματα και συναισθήματα για το πώς διαχειρίζεται την εξωτερική αβεβαιότητα και κοινωνική πτώση η σύγχρονη ατομικότητα.[1] Εκείνη η ατομικότητα που τα προηγούμενα χρόνια είχε μάθει να ασχολείται κυρίως με το εσωτερικό της κενό και την εναγώνια προσπάθεια πλήρωσής του. Αυτή που έγινε αντικείμενο πολύπλευρης μελοποίησης τις τελευταίες δεκαετίες από διαφορετικά είδη του ελληνικού τραγουδιού. Αναφερόμαστε προφανώς σε εκείνη την ατομικότητα που σύμφωνα με τον Lipovetsky δεν συνεπάγεται ούτε ένα καθεστώς παθητικότητας και απεμπλοκής από την πραγματικότητα, ούτε το νεοφιλελεύθερο-ανταγωνιστικό ατομικισμό αλλά τη διαρκή ευαισθητοποίηση, πληροφόρηση και δραστηριοποίηση για ζητήματα που αφορούν σχεδόν αποκλειστικά την ιδιωτική σφαίρα και τους διάφορους τρόπους ατομικής αυτοεκπλήρωσης που διανοίγονται σε ένα πλουραλιστικό, υπερκαταναλωτικό κόσμο (Lipovetski 2009).

Υπό το πρίσμα αυτό τα τραγούδια που σχολιάζουν τη σημερινή κρίση χρήζουν μελέτης, ανεξάρτητα της κατάταξης τους σε είδη και αισθητικές προτιμήσεις, γιατί μπορούν να αποτελέσουν ένα χρήσιμο πεδίο για την κατανόηση της διακινδύνευσης του γενικευμένου ναρκισσισμού της ύστερης νεωτερικότητας στην Ελλάδα. Πολύ δύσκολα η σημερινή μουσική παραγωγή μπορεί να θεωρηθεί ως εκφραστής ή ενεργοποιητής συλλογικών μορφών δράσης ή ακόμη περισσότερο μιας νέας πολτικοποίσης ανάλογης της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Προδιαγράφει όμως ένα πεδίο στο οποίο είτε καταγράφονται και αισθητικοποιούνται ταυτότητες σε σύγχυση και αποδιάρθρωση είτε εξιδανικεύονται συγχυσμένες-θυμωμένες ταυτότητες. Άλλωστε στο μουσικό και στιχουργικό ενδιαφέρον για την κρίση δεν εμπλέκονται μόνο οι συνήθεις ύποπτοι δημιουργοί (έντεχνο, ροκ, χιπ-χοπ) αλλά και οι πιο «λαϊκές» εκδοχές της ελληνικής μουσικής βιομηχανίας (από την κουλτούρα της νύχτας μέχρι τους δημοφιλείς ποπ σταρ) είτε με στιχουργικές προσπάθειες είτε με

[1] Σε κάθε περίπτωση η μουσική αποτελεί ένα ξεχωριστό πεδίο αναπαράστασης ταυτοτήτων και αξιών γιατί μέσα στη μεγάλη δημοτικότητά της αλλά και τις πολύπλευρες καλλιτεχνικές της διαστάσεις αποτελεί σημαντικό αγωγό επικοινωνίας πολιτιστικών και κοινωνικών προτύπων (Frith 1999)

δημόσιες τοποθετήσεις τους που τυγχάνουν πολυσήμαντης αναπαραγωγής από τα παλιά και νέα ΜΜΕ.

Είναι ενδιαφέρον ότι τις δημόσιες τοποθετήσεις τους για την κρίση μπορούμε εύκολα να τις διακρίνουμε σε εθνικολαικιστικές και αντιλαϊκιστικές, όπως λίγο-πολύ θα δούμε ότι συμβαίνει ω ένα βαθμό και με τα τραγούδια τους. Απλά στις δηλώσεις τους το πολιτικό και ιδεολογικό στίγμα γίνεται απολύτως ξεκάθαρο, ενώ στους στίχους των τραγουδιών τους η αναμενόμενη ποιητικότητα αφήνει πιο ανοιχτές ερμηνείες. Σε αυτές τις δηλώσεις βλέπουμε ξεκάθαρα από τη μια πλευρά παραδείγματα έκφρασης ενός ακραία καταγγελτικού, συχνά συνωμοσιολογικού και ενίοτε έντονα εθνικιστικού ή και ρατσιστικού λόγου ενώ από την άλλη παραδείγματα επιφύλαξης απέναντι στο διάχυτο αντιελιτισμό, στην απενοχοποίηση των λαϊκών έξεων και επιλογών, στην νομιμοποίηση της "αγανακτισμένης" βίας, ακόμη και θέαση της κρίσης ως σημαντικής ευκαιρίας για αυτογνωσία και αλλαγή των κακώς κειμένων σε όλα τα επίπεδα (βλ. Πίνακας 1).

Η πλούσια ιστορία πολιτικής στράτευσης ή/και κοινωνικού σχολιασμού του ελληνικού τραγουδιού από τη δεκαετία του 1960 και ύστερα -μετά από μια μεγάλη αγρανάπαυση- δείχνει να γνωρίζει μια ήπια μεν, νέα δε, πολυσυλλεκτική φάση.[2] Το γεγονός ότι τα πιο ξένα προς την πολιτική ευαισθητοποίηση μουσικά είδη στρέφουν το ενδιαφέρον τους στην κρίση έχει προκαλέσει το δημοσιογραφικό σχολιασμό και τείνει να ερμηνευθεί κυρίως κάτω από το σχήμα της εμπορευματοποίησης του κλίματος εξέγερσης το οποίο προκάλεσε η γενικευμένη δυσαρέσκεια στα όσα συνέβησαν στην αρχή αυτής της δύσκολης περιόδου. Όμως αυτή η επεξήγηση είναι ανεπαρκής και μερική για τέσσερις τουλάχιστον λόγους. Πρώτον γιατί παρόμοια τάση -όχι πάντα με διαφορετικό ύφος και περιεχόμενο- αναπτύσσουν κι άλλες κατηγορίες ελληνικού τραγουδιού μη-προσανατολισμένες αποκλειστικά στην εμπορικότητα. Δεύτερον, γιατί υποτιμούνται και άλλες στιγμές της δημοφιλούς εγχώριας μουσικής βιομηχανίας που την εποχή της ευημερίας, έστω και αποσπασματικά, έκαναν λόγο για ταξικές και πολιτισμικές συγκρούσεις (π.χ. Φοίβος-Μαζωνάκης, «Gucci φόρεμα», 2004). Τρίτον, δεν είναι απολύτως ακριβές και ασφαλές να κατατάξουμε όλες τις προσπάθειες της «κουλτούρας της πίστας» στην καθαρά αντιμνημονιακή ρητορική και άρα στην λογική μιας εύπεπτης κατανάλωσης της τρέχουσας

[2] Είναι πάντως σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι στη συνολική παραγωγή τραγουδιών στο διάστημα 2009-2013 ελάχιστα είναι αυτά που αναπτύσσουν μια έμμεση ή άμεση αναφορά στο θέμα της κρίσης. Μια μελέτη για το έντεχνο τραγούδι καταδεικνύει ότι περίπου το 13,3% των νέων τραγουδιών που κυκλοφόρησαν την τετραετία από τον Ιανουάριο 2009 μέχρι τον Αύγουστο 2013 αναφέρθηκε με κάποιον τρόπο στην κρίση (Νικολάου 2014)

ριζοσπαστικότητας. Τέταρτον, η ερμηνεία αυτή απηχεί μια φρανκουρτιανή προσέγγιση (Adorno 1997) που θεωρεί ότι ο εμπορικός-μαζικός πολιτισμός μόνο χαλκεύει και δεν αναπαράγει με κάποιο τρόπο πραγματικά συναισθήματα και συμβολικές, ιδεολογικές ή άλλες μετατοπίσεις.

Το εθνικολαϊκιστικό μοτίβο

Είναι απαραίτητο να τονισθεί ότι η αναπτυσσόμενη επαναπολιτικοποίηση του ελληνικού τραγουδιού έχει τεράστιες διαφορές με την πολιτικοποίηση της ελληνικής μουσικής της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου (Τσάρμπας 2003). Μετά την πτώση της χούντας η ελληνική μουσική σε μεγάλο βαθμό ταυτίστηκε με τον μαζικό εκδημοκρατισμό και την ακραία πολιτικοποίηση που τον ακολούθησε με προεξέχουσες φυσιογνωμίες τον Μίκη Θεοδωράκη, το Σταύρο Ξαρχάκο, το Γιάννη Μαρκόπουλο. Ακόμη και η πολιτικά λιγότερο στρατευμένη μουσική του Μάνου Χατζιδάκι και του Διονύση Σαββόπουλου έτυχε «προοδευτικής» πολιτικής ταυτοποίησης προσδίδοντας μάλιστα στους ακροατές τους τη δυνατότητα πολιτισμικής και κοινωνικής διάκρισης από την αναπτυσσόμενη κατανάλωση του μουσικού «κιτς» και της νομιμοποίησης της αισθητικής του «σκυλάδικου» που συνέβη από τη δεκαετία του 1980 και ύστερα (Παναγιωτόπουλος 2010).

Τα σημερινά τραγούδια που μελοποιούν την κρίση έχουν ελάχιστη σχέση με αυτά τα χαρακτηριστικά πολιτικοποίησης. Ειδικά εκείνο το μέρους τους που έχει κυρίως ακραία λαϊκιστικές και επιθεωρησιακές εκφάνσεις αντί να υμνεί τον εκδημοκρατισμό όπως τα τραγούδια της πρώτης μεταπολίτευσης παρουσιάζεται ιδιαίτερα επιφυλακτικό απέναντί του. Οι μελοποιήσεις αυτές μάλιστα κάνουν τα, μέχρι πρότινος, υποτιθέμενα «άκρα» του μουσικού στερεώματος να συναντηθούν σε ένα έντονο σκεπτικισμό για την υφιστάμενη λειτουργία της δημοκρατίας, είτε αποδοκιμάζοντας το κίβδηλο και αναποτελεσματικό σημερινό κοινοβουλευτισμό (*Μιλάνε για ένα τέλος που είναι αίσιο/για όνειρα που γίνονται εξατμίσεις/κοπάδι που μας κλείνουν σ΄ένα πλαίσιο/και ΠΥΡ, σ'όποιον έχει αντιρρήσεις,* Νότης Σφακιανάκης, «Πλατεία»), είτε καυτηριάζοντας τον αναφυόμενο νεο-ολοκληρωτισμό και τα εργαλεία του (*Βαράτε τώρα Έλληνες/στα μούτρα σας χαστούκια/που θέλατε κυβέρνηση αυτά τα τουρλουμπούκια/Ανάθεμα στο facebook/που πάταγα το like/που ψήφισα σοσιαλισμό και βγήκε τρίτο ράιχ*, Σταμάτης Κραουνάκης, «*Το βαλς του 12*»).

Με ένα απροσδόκητο τρόπο τα «επιθεωρησιακά» άσματα του Σταμάτη Κραουνάκη, ενός από τους σημαντικότερους εκφραστές της «έντεχνης» μουσικής σκηνής από τη δεκαετία του 1980

και ύστερα (Κανελλόπουλος 2010), συναντούν τη λαϊκότροπη και εθνικιστική αγανάκτηση του Νότη Σφακιανάκη (η οποία φτάνει μέχρι τη δημόσια στήριξη της ναζιστικής Χρυσής Αυγής). Η μετεξέλιξη υπερπολιτικοποίησης του παραδείγματος Κραουνάκη εκφράζει μια τάση καλλιτεχνικού ριζοσπαστισμού που δεν επιδιώκει την αισθητική εκλέπτυνση του έντονου θυμού που προκύπτει από την κρίση αλλά αντίθετα την αντιδημοκρατική παρόξυνση ή την ρομαντική καθαγίασή του. Πρόκειται για ένα λαϊκιστικό ελιτισμό που υιοθετεί τη ρητορική των ταπεινωμένων της οικονομικής κρίσης για να διατυμπανίσει τη δική του ανωτερότητα και αγνότητα, τη δική του διάκριση από τις πολιτικές, πολιτισμικές και κοινωνικές ορίζουσες του παρελθόντος που οδήγησαν στην πολύμορφη χρεωκοπία. Είναι εκείνος ο ελιτισμός που μετέρχεται του λαϊκού ρεπερτορίου οργής για να αποστασιοποιηθεί από το καταρρέων «σύστημα» του παρελθόντος, ανακαλύπτοντας μέσα στη βωμολοχία χουλιγκανικού-καρναβαλικού τύπου και τη βίαιη ελευθεριότητα της, μια νέα, πιο «αυθεντική» πηγή καλλιτεχνικής έμπνευσης.

Σε αυτή την ιδιόμορφη συνάντηση τραγουδιστικών ειδών και δημιουργών αλλά και ιδεολογικών σημάνσεων διαφορετικής προέλευσης παρατηρείται και μια έγκληση για διαρκή εξέγερση. Το ρομαντικό κέλευσμα για κινητοποιήσεις περνάει μέσα από τη φετιχοποίηση της «πλατείας» ως χώρο δημόσιας διαμαρτυρίας, παίρνοντας είτε λαϊκές είτε πιο ροκ μουσικές αποχρώσεις. Σε αυτή την περίπτωση ο Μανώλης Μητσιάς συναντάει στο δρόμο ή στην πλατεία της "αγανάκτησης" τον Βασίλη Παπακωνσταντίνου:

- *Απόψε πάλι ερωτικά σε δρόμους και πλατείες/ Για να φωνάξουμε σκληρά έξω οι δυναστείες/ Απόψε επιθετικά υψώνουμε τα ξίφη και στέλνουμε μηνύματα/ Ντροπή σας τοκογλύφοι/ Πλατεία χαϊτέκ και πολυμέσα/ Το σύστημα θα πέσει από μέσα/ Απόψε πάλι ευλαβικά θα πάρουμε το λόγο/ Υμνώντας και τον Τσε και τον Παλαιολόγο/ Απόψε πάλι ερωτικά σε δρόμους και πλατείες (Μανώλης Μητσιάς, «Το σύστημα θα πέσει»)*

- *Κλείσ' τα όλα και κατέβα στην πόλη,/ σ' ένα μαζευτήκαμε όλοι, το πάρτι αρχίζει./ Οι ειδήσεις σου φτιάχνουν κεφάλι, / κλείσ' τα όλα και γύρνα απ' την άλλη, το πάρτι αρχίζει/ Δες, οι δρόμοι γεμίσανε πάλι,/ γίνε ένα κι εσύ με τη ζάλη, το πάρτι αρχίζει./Σαν παιχνίδι που το `χεις ξεχάσει, / πες το σύνθημα, δε θα περάσει, το πάρτι αρχίζει./ Έλα απόψε κι εσύ στην πλατεία, / βγες στις γιορτές μ' όλα τ' αδέσποτα./ Όταν κλείνουν στον κόσμο οι αγκαλιές, / ανοίγουν τα μέτωπα» (Βασίλης Παπακωνσταντίνου «Το πάρτι αρχίζει»).*

Ένα σημαντικό μέρος των εθνικολαϊστικών τραγουδιών[3] αναπτύσσει την όποια πολιτικότητά του, όχι στην ανακύκλωση του παραπόνου που μας είχε συνηθίσει το λαϊκό μεταπολιτευτικό τραγούδι («*παραπονεμένα λόγια έχουν τα τραγούδια μας γιατί τ΄ άδικο το ζούμε μέσα από την κούνια μας*» τραγουδούσε ο Γιώργος Νταλάρας στο κατάμεστο Ολυμπιακό Στάδιο τη δεκαετία του 1980), αλλά πάνω στην πρόσφατη καταγγελτική μουσική διάθεση που έχει προκύψει μέσα από δύο μουσικά μονοπάτια. Το ένα αφορά στη διάδοση της στιχουργικής του χιπ χοπ (*Και δε πληρώνω/κουφάλες, τα σπασμένα σας/τα ξερατά σας και τα κλεμμένα σας/εγώ ο αλήτης, ο ξενομερίτης/τη σιωπή σας πιάνω απ' την αρχή της*, Active member, «Δεν πληρώνω»). Το άλλο έχει να κάνει με πιο γκροτέσκο δημοφιλή ακούσματα με αντιεξουσιαστικές εγκλήσεις που προϋπήρχαν της περιόδου της κρίσης (*Η εξουσία σε κοροϊδεύει/Σε εξαπατάει σε ληστεύει/Και λίγο πριν να τα τινάξεις/ Της πείνας σου δίνει της συντάξεις*, Νίκος Καρβέλας, «Ντου από παντού»).

Μια ακόμη σημαντική διαφορά του συγκεκριμένου τύπου μουσικής πολιτικοποίησης είναι ότι δεν επιχειρεί καμία ανάπλαση ή εκλαΐκευση της «μεγάλης» ποίησης (Μυλωνάς 1992) όπως επιχείρησε η μεταπολιτευτική μουσική πολιτικοποίηση. Αντίθετα ο σημερινός τραγουδιστικός λόγος για την κρίση στηρίζεται τόσο στην έντονη συνωμοσιολογία, αφουγκραζόμενος τα δημοφιλή σχήματα σχολιασμού των social media *(Είναι τα αδέλφια μας οι Ευρωπαίοι/ και την Ακρόπολη έχουν βάλει στο χέρι/ όπως η γάτα το ποντίκι στο κλουβί/σε παίζουν καρότο και μαχαίρι,* Παπαδόπουλος, «Σκληρά Παιχνίδια») όσο και σε στίχους που συχνά παραπέμπουν σε έμμεση επιθετικότητα ή και άμεση προσφυγή στη βία *(Γίναμε σκλάβοι δέκα τυπάκων/ που τον πλανήτη τον κρεμάνε σαν μπρελόκ… αχ Ελλάδα, σ' αγαπώ και βαθιά σ' ευχαριστώ/ που με έμαθες ποτέ να μην κωλώνω Κι άμα τα πάρω/θα πάρω φόρα/ θα σας ρημάξω στις κλοτσιές στην ανηφόρα/ άμα τα πάρω/ δε θα μπορέσουν/ δυο διμοιρίες από Μ.Α.Τ. να με βολέψουν*, Κίτρινα ποδήλατα, «Άμα τα πάρω»).

Είναι αξιοσημείωτο ότι η ανάπτυξη αυτής της επιθετικής συνωμοσιολογίας δεν υιοθετήθηκε σχεδόν ποτέ στο στρατευμένο μουσικό παρελθόν παρά τον έντονο εθνορομαντισμό (Δαλιανούδη 2009) που εξέπεμψε σε ορισμένες περιπτώσεις το αντιιμπεριαλιστικό πνεύμα του, αφού η σωματική βία και οι συνέπειες της συνιστούσαν το βασικό πυρήνα του αιτήματος για γενικό εκδημοκρατισμό. Το κοινό λίγο-πολύ γνώρισμα όλων των εκφάνσεων του σύγχρονου ελληνικού τραγουδιού που αναφέρθηκαν μέχρι τώρα είναι ένας άλλοτε έντονος άλλοτε πιο ήπιος εθνικισμός που καλείται να προασπιστεί μελωδικά μια πραγματική

[3] Ο όρος του εθνικολαϊκισμού εδώ χρησιμοποιείτε όπως έχει προσδιοριστεί από τους Taguieff (2013) και Πανταζόπουλο (2013). Επίσης σημαντική είναι η προσέγγιση του Τσέτσου (2011) για τις διαχρονική γειτνίαση της ελληνικής μουσικής παραγωγής με λαϊκιστικές και εθνικιστικές τάσεις.

και φαντασιακή πατρίδα που βάλλεται από παντού. Τα τραγούδια του Μανώλη Μητσιά (σε σύνθεση Χρήστου Νικολόπουλου και στίχους Κώστα Μαρδά) είναι παραδειγματικά ως προς αυτήν την υφέρπουσα τάση επιβεβαίωσης της ιερής μεγαλοπρέπειας αλλά και της ανάδελφης φύσης της Ελλάδας: *Πατρίδα που γεννήθηκες μαρτυρική κι Αγία/ Οι ξένοι σε διόρισαν πόρνη σε συνοικία/, Πατρίδα που φορούσες λάμψη και μενταγιόν/ Δικοί μας που σε βάψανε της λύπης το κραγιόν/ Πατρίδα των ηρώων και των αγωνιστών/ Γυμνή σε παραδώσαν σε χέρια δανειστών/ Πατρίδα του Αιγαίου και του Ιονίου/ Οι ένοχοι σε δίκασαν Κράτος του μνημονίου/ Πατρίδα του Ελύτη του Ρίτσου του Σεφέρη/ Στης φτώχειας το κατώφλι ο πλούτος σ έχει φέρει* («Νέα Πατριδογνωσία»)

Το παρελθόν ως παράγοντας καημού, νοσταλγίας και αβεβαιότητας

Παρά το γεγονός ότι η νέα πολιτικοποίηση του ελληνικού στίχου έχει συχνά και εμφατικά τα παραπάνω γνωρίσματα (εθνικιστικής) οργής ή και βίαιης αγανάκτησης, δεν είναι ούτε μια μονοσήμαντη ούτε μια αποκλειστική τάση. Συχνά στο πλαίσιο του ίδιου τραγουδιού ή στο ρεπερτόριο του ίδιου καλλιτέχνη παρατηρούνται διαφορετικές ακόμη και αντίρροπες αναζητήσεις και ιδεολογικές απολήξεις. Κατά κύριο λόγο αυτές οι «άλλες» εκδοχές πατάνε στην κυρίαρχη μουσική τάση των τελευταίων τριών περίπου δεκαετιών που είχε αμβλύνει ή αφαιρέσει τις πολιτικοκοινωνικές αναφορές στα τραγούδια. Πρόκειται για το «κόμμα του έρωτα» στο οποίο εύστοχα είχε παρατηρήσει ο μουσικοσυνθέτης Νίκος Ξυδάκης ότι εντάχθηκε σχεδόν το σύνολο της μουσικής παραγωγής στην Ελλάδα (λαϊκό, ποπ, έντεχνο) από τη δεκαετία του 1980 και ύστερα (Παναγιωτόπουλος 2003). Είναι αξιοσημείωτο ότι η γενική αποθέωση του ατομικού συναισθηματισμού που σημειώθηκε τις τελευταίες δεκαετίες είχε δύο βασικά μουσικά ρεύματα. Από τη μια το κυρίαρχο ρεύμα, το οποίο εκφράστηκε τόσο με τα εσωστρεφή ιδιώματα της ερωτικής «καψούρας» στα λαϊκά-ποπ τραγούδια όσο και σε εκείνα της υπαρξιακής αναζήτησης της ατομικής-ερωτικής πλήρωσης[4] στα έντεχνα τραγούδια. Από την άλλη πλευρά το λιγότερο διαδεδομένο ρεύμα μουσικής πραγμάτευσης της νέας ατομικότητας που προέκυψε τα χρόνια της μεταπολίτευσης, αναπτύχθηκε κυρίως από την ελληνική ροκ σκηνή με ενδιαφέρουσες εξωστρεφείς

[4] Χαρακτηριστικό παράδειγμα «*Μην πας μια μέρα στη δουλειά σου- μη πας. Δεν ζούμε, να δούμε αν αγαπιόμαστε- μην πας. Το σπίτι αυτό αν το πρωί θα τ' ανεχτούμε να συγυρίζω, να γελάω, να μου μιλάς… Τα ίδια έκανε, θυμάμαι, κι ο μπαμπάς μα εμένα ετούτη η διαδοχή μ' έχει τρομάξει. Ποιος ξέρει άραγε μ' αυτό που μ' αγαπάς πιο άλλο όνειρο ζωής έχεις ξεγράψει*» (*Η δουλειά*, Κραουνάκης-Νικολακοπούλου, 1993)

σημάνσεις γύρω από τις νέες μορφές κοινωνικότητας και της ανικανοποίητης ιδιώτευσης (Μποζίνης 2007, Βαμβακάς 2010).

Με αυτές τις δύο πλευρές της ελληνικής μουσικής θα πρέπει να συσχετίσουμε μεγάλο μέρος της τραγουδιστικής ευαισθητοποίησης που προκύπτει από τη σημερινή κρίση και κοιτάζει το παρελθόν ως παράγοντα καημού και νοσταλγίας και το παρόν ως πεδίο αβεβαιότητας. Τα τραγούδια αυτά που εκπέμπουν πιο πολύ σύγχυση, νοητικό και συναισθηματικό «μπέρδεμα» παρά οργή ή επιθετικότητα:

1. Θρηνούν την επαπειλουμένη κουλτούρα του ναρκισσισμού η οποία όπως μας λέει ο Christopher Lash (2002) μπορεί να βασίζεται κυρίως στην καταναλωτική εγρήγορση γύρω από το life style, συχνά όμως σε αυτό το πλαίσιο προσλαμβάνει και προβάλει αντισυμβατικά πρότυπα- που σήμερα βλέπουμε να τα ανακαλεί ακόμη πιο έντονα.

2. Στέκονται ανακλαστικά ή αυτοκριτικά απέναντι στον ορατό περιορισμό των δυνατοτήτων επιλογής, την απότομη διακοπή ή απειλή συνέχισης της συνεκτικής και απρόσκοπτης αυτοβιογραφίας (Beck, Beck-Gernsheim 2002) που ο καθένας μπορούσε να διαμορφώσει πριν την κρίση.

Σε αυτό το πλαίσιο στα λαϊκότροπα τραγούδια παρατηρούμε τον ανδροπρεπή «καημό» να επανέρχεται δριμύτερος για να εξάρει τις ατομικές ή συλλογικές αντιδράσεις «λεβεντιάς», όχι βέβαια ως ιδίωμα του κοινωνικού περιθωρίου -όπως στην περίπτωση του ρεμπέτικου (Τζάκης 1996)- αλλά ως μια ριζοσπαστική ταυτότητα εναντίον μιας απροσδιόριστης εξουσίας (προσωπικής και δημόσιας) η οποία έχει καταστήσει το εξουσιαζόμενο θύμα της:

- οικονομικά «ριγμένο» (*Υπάρχουν δυο Ελλάδες, αλίμονο της μιας/ εκείνης που πληρώνει το χρέος της ζημιάς/ Εκείνης που ξοδεύει λεφτά το αίμα της καρδιάς*, Αντύπας, «Υπάρχουν δύο Ελλάδες»),

- συναισθηματικά εγκαταλελειμμένο (*Έφυγες κι εσύ πάνω στη κρίση/ φίλοι και γνωστοί με έχουν αφήσει/ κάτω από τα πόδια μου τη γη έχω χάσει/ ζω στη πιο τρελή μου και άσχημη φάση*, Σταμάτης Γονίδης, «Έφυγες κι εσύ»),

- πολιτικά εξαπατημένο (*Κάποιοι σκεφτήκαν ότι είμαστε χαζοί/ πως θα είμαστε κωπηλάτες στη γαλέρα/ δεν θα μασήσουμε αν είμαστε μαζί/ θα καθαρίσουμε θα φύγει η χολέρα*, Γιάννης Ζουγανέλης, Σάκης Μπουλάς, Μιχάλης Χατζηγιάννης, «Ακτή-Ελλάδα οικόπεδο»)

Παράλληλα όμως αναπτύσσεται, στις πιο ελαφρολαϊκές εκφάνσεις, μια σαφής προσπάθεια προσδιορισμού ατομικών σφαλμάτων που απέκτησαν ισχύ κοινωνικού κανόνα. Εδώ οι υπαίτιοι δεν είναι κάποιοι εσωτερικοί ή εξωτερικοί εχθροί αλλά το ίδιο το άτομο και το ευρύτερο περιβάλλον του επειδή:

- επιδόθηκε σε μια αλόγιστη χλιδή και αγνόηση των βασικών-ρομαντικών ή παραδοσιακών- αξιών (*Νόμιζες πως το κενό/θα κλείσει αν το γεμίσεις με κάτι ακριβό/μόνο ένα στρώμα ζητάει το σώμα/ αυτό είν' το θέμα να πας στον ουρανό, όταν σε φιλώ*, Αντώνης Ρέμος, «Κομμένα τα δανεικά»)

- επιτέλεσε σύνθετους ρόλους αγνοώντας το μεγάλο ρίσκο που εμπεριείχαν (*Δεν χρωστάμε πολλά/Μα χρωστάμε σε όλους/Επικίνδυνους ρόλους/Όλοι παίξαμε, Πουθενά δεν προσέξαμε/ Μα προσέχουμε τώρα/ Τη τρελή ανηφόρα, Τη διαλέξαμε...../ Πάμε να αλλάξουμε τα πάντα/Θέλει καλύτερα κουμάντα*, Νίκος Μακρόπουλος, «Πάμε»)

- απέτυχε να βρει ισορροπία και ολοκλήρωση κάτω από ευνοϊκές συνθήκες και τώρα απέναντι στην μεγάλη κρίση, η υπαρξιακή δίνη είναι αξεπέραστη (*Το σχοινί έχει τεντώσει/ δίχως δίχτυ είναι η πτώση/ποιος αλήθεια θα γλυτώσει, ποιος θα κρατηθεί/Έχουμε όλοι την ευθύνη, για την άμοιρη μας φήμη, έχουμε και τη ζωή μας που 'μεινε μισή, Άλκηστις Πρωτοψάλτη*, Κώστας Μακεδόνας, «Κουρσάρα»)

Είναι ενδιαφέρον βέβαια ότι αυτή η αυτοκριτική διάθεση δεν οδηγεί πάντα σε αναπόληση ενός πιο λιτού, αυθεντικού ή άσπιλου παρελθόντος αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις ριζοσπαστικοποιεί τη ναρκισσιστική ταυτότητα της προ κρίσης περιόδου, ως έκφανση ενός υπερ-ερωτικού υποκειμένου που δεν δέχεται κανονικοποιητικά όρια, ανεξάρτητα από το κόστος που αυτό συνεπάγεται: *Μια σφαίρα έσπασε και βγήκα μεσ' στον κόσμο/Μου 'μάθαν γλώσσα να μιλάω ελληνικά/ Όσα περισσότερα μου είπανε θα δίνεις/Τόσα λιγότερα θα παίρνεις τελικά/Μα εγώ αγάπησα την κάθε υπερβολή μου/ Κι ας το πληρώνω όσο πάει ακριβά… Εγώ αγαπάω αναρχικά και φτάνω ως το τέρμα*, (Γιώργος Μαζωνάκης, «Αγαπάω αναρχικά»). Σε άλλη παρόμοια περίπτωση ο ναρκισσιστικός εαυτός επιλέγει να χαρεί ότι προλαβαίνει πριν του τα στερήσει η «γερμανική» λιτότητα: *Πρέπει να τρέξω στην Ελλάδα πριν την χάσω/να την γνωρίσω όλη, να το διασκεδάσω!/ Πρέπει να πάμε παντού, αυτό το καλοκαίρι,/η Γερμανίδα έρχεται και έχει μακρύ χέρι* (Λάκης Παπαδόπουλος, «Σκληρά Παιχνίδια»). Σε άλλο πάλι παράδειγμα ο ίδιος αυτός συλλογικός ναρκισσεμένος ή ναρκωμένος εαυτός φαντάζει να ακολουθεί στωικά μια πορεία επώδυνης αλλά λυτρωτικής αυτοκάθαρσης: *Κι αν φλέγεται τριγύρω μας του τίποτα η χώρα/ Χαρούμενοι ανεβαίνουμε τη*

γελαστή ανηφόρα/ Τώρα που όλοι συμφωνούν πως είν' κακιά η ώρα/ Χαρούμενοι ανεβαίνουμε τη γελαστή ανηφόρα/ Κι ως που να συναντήσουμε της δίψας μας τα δώρα/ Χαρούμενοι ανεβαίνουμε τη γελαστή ανηφόρα (Γιάννης Αγγελάκας, «Γελαστή ανηφόρα»)[5]

Σε άλλα παραδείγματα η κριτική στόχευση παίρνει πιο συγκεκριμένα κοινωνικά (και λιγότερο ατομικά) χαρακτηριστικά. Ενδεικτική είναι η περίπτωση που χρησιμοποιείται ο Γεώργιος Σουρής για να καταδειχτεί χιουμοριστικά η καταστροφική αμφιταλάντευση της ελληνικής ταυτότητας μεταξύ δύσης και ανατολής: *Θέλει ακόμα -κι αυτό είναι ωραίο-να παριστάνει τον ευρωπαίο/Στα δυο φορώντας τα πόδια που 'χει/στο 'να λουστρίνι/στ' άλλο τσαρούχι*, (Γιάννης Ζουγανέλης, «Δυστυχία σου η Ελλάς»).[6] Ακόμη πιο ενδιαφέρον το παράδειγμα της απόδοσης όλων των ευθυνών στην αμετροέπεια της προηγούμενης γενιάς (με την παράλληλη απενοχοποίηση της νεότερης) και η συνειδητοποίηση -σε ρεμπέτικους σκοπούς- μιας πρωτόγνωρης οικογενειακής-οικονομικής σύγκρουσης: *Τα χρέη του πατέρα μου/ Που Διογκώθηκαν /Τα βρήκα μπρος στο δρόμο μου/Και τα φορτώθηκα/Οι βούτες, οι κομπίνες του/ Τώρα μου τρώνε το βιός μου/ Και αν δεν με φτάσει μια ζωή/ θα τα πληρώσει ο γιός μου/ Γιατί όλα τα άφησε σε σένα /Να πληρώσεις τα σπασμένα* (Ορφέας Περίδης, «Ρεμάλι πατέρα»). Το χάσμα των γενεών και τις ευθύνες τις παλιότερης πάνω στη νεότερη τραγουδούσε επίσης με πικρό χιούμορ ο δολοφονημένος από τη Χρυσή Αυγή Παύλος Φύσσας μαζί με τη Ημισκούμπρια: *Δεν υπάρχει αντίκρισμα σε όλα αυτά που τάζουν/ Δεν έχει μείνει τίποτα όρθιο για να δοξάζουν/ Χρόνια τώρα τρώνε τα παιδιά τους στη Ελλάδα/Σε χάμπουργκερ, σουβλάκια, πίτσα και μακαρονάδα/Στην κρίση των 30 εκείνη τη στιγμή που κάνουν σεξ τα πάντα/Μου λένε αγάντα/Κρίση-οικονομική/Πτύση-οικονομική/Στήση-οικονομική/Χωρίς δουλειά, χωρίς λεφτά τώρα που να σου σηκωθεί*.

[5] Στο ίδιο πνεύμα μιας διονυσιακής αποδοχής της καταστροφής, αλλά σε ένα πιο εθνικοπατριωτικό πλαίσιο, το τραγούδι «Ένεκα βύθισης του πλοίου» του Ορφέα Περίδη σε στίχους Μανώλη Ρασούλη που τραγούδησε η Χάρις Αλεξίου: *Την καινούρια Οδύσσεια μας ας γλεντήσουμε/ έστω κι αν στο σκοτεινό βυθό χτυπήσουμε /Πέντε Έλληνες στο Άδη θα μας περιμένουνε /να τον κάνουνε ρημάδι κι ας τ' απαγορεύουνε/ Ένεκα βύθισης του πλοίου /εμείς δε ναυαγήσαμε/ και πάνω στο νερό σου λέω/ πως περπατήσαμε.*

[6] Ένα άλλο πλαίσιο αμφισημίας ψηλαφεί το τραγούδι του Γιώργου Νταλάρα (σύνθεση Νίκου Αντύπα και στίχοι Μιχάλη Γκανά) με τίτλο «Αριστερόχειρη»: *Γυναίκα αριστερόχειρη /Σε δεξιές παρέες/ Γλυκιά μειοψηφία μου/ Μ' αριστερές ιδέες/ Σιγά μιλάς αργά φιλάς/ Δεν είσαι σαν τις άλλες/ Παν' στην αγάπη μ' ασανσέρ/ Κι εσύ από τις σκάλες/ Να σου `ρθουν όλα δεξιά/ Κι εγώ αριστερά σου/ Ν' ακούω βράδυ και πρωί/ Το χτύπο της καρδιάς σου.* Σε αυτή την περίπτωση δεν έχουμε να κάνουμε με μια πολιτισμικοκεντρική προσέγγιση της αδυναμίας-κακοδαιμονίας που οδήγησε την Ελλάδα στην χρεωκοπία αλλά την πολιτική συνέπειά της που δεν είναι άλλη από την περιπλοκή του ιδεολογικού άξονα δεξιά-αριστερά

.

Δεν είναι όμως μόνο σε τόνους σύγκρουσης που τραγουδιέται η σχέση με το παρελθόν. Υπάρχουν κάποια παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την ισχυρή πρόσδεση με τις οικογενειακές συμβολικές επιταγές και εντοπίζουν σε αυτές τις αιτίες μιας γενικής στασιμότητας, στο επίπεδο της προσωπικής ζωής αλλά και των επαγγελματικών επιλογών: *Μεγαλώνω σ' ενα σπίτι παλιό είναι το πατρικό μου και μένω σ' αυτό/ Όλοι γύρω μου μιλάνε αγγλικά όλοι παίζουν κιθάρες όλοι παίζουν πνευστά/ Βγαίνω μόνο για να πάρω χυμούς, δικηγόρους συναντάω και γιατρούς/ Μεγαλώνω σ' ένα σπίτι παλιό, σ' ένα σπίτι παλιό* (Φοίβος Δεληβοριάς «Μηδέν εισερχόμενα»). Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτή η εμμονή με τον τρόπο ζωής και τις κοσμοαντιλήψεις παλιότερων εποχών ταυτίζεται με το σημερινό αδιέξοδο και απευθύνεται πρόσκληση επανεκκίνησης: *Στη παραλία να πάμε, στην αμμουδιά/ να βρούμε αυτό που ζητάμε, μια νέα χαρά/ Μα τι ειν' αυτά που φοράμε;/ Και από ποιαν εποχή;/ Στη σκιά τα πετάμε/ και βουτάμε γυμνοί...* (Νίκος Πορτοκάλογλου «Βουτάμε γυμνοί»)

Σε κάθε περίπτωση ο οικογενειακός και ιδιωτικός βίος, περνούν με διάφορους τρόπους στο επίκεντρο των σύγχρονων τραγουδιών της κρίσης ως το πεδίο εξήγησής της, ειδικά όσο απομακρυνόμαστε από το εθνικολαϊκιστικό υπόδειγμα, το οποίο τείνει να αναπτύξει μια αυτόνομη λογική καταδίκης των πολιτικών προσώπων και της ισχύουσας δημοκρατικής λειτουργίας ως τη βασική αιτία του "κακού". Στις περισσότερες περιπτώσεις που η ιδιωτική σφαίρα θεματοποιείται ως σημαντικό πεδίο αναζήτησης των λόγων της κρίσης γίνεται με σαφείς προθέσεις αναστοχασμού του παρελθόντος, ανεξάρτητα από το αν το κάθε τραγούδι καταλήγει σε μια ρομαντική αναπόληση ή σε μια κριτική στόχευσή του.

Το παρόν έρχεται πιο σπάνια στο προσκήνιο -κυρίως στα τραγούδια με πιο ροκ καταβολές- και όταν αυτό συμβαίνει το αίσθημα της αβεβαιότητας είναι αυτό που πρυτανεύει. Τρεις φαντάζουν οι αιτίες της παροντικής ανασφάλειας στα εν λόγω τραγούδια:

1. Δεν υπάρχει ο χρόνος και η δυνατότητα αναζήτησης ατομικών ή συλλογικών προοπτικών διεξόδου (*Μα που να πάμε/ που τον ορίζοντα έχουν κλείσει και χτυπάνε/ που να πάμε/Μα που να πάμε/ αφού ακόμα είμαστε εδώ και πολεμάμε*, Φίλιππος Πλιάτσικας, «Μα που να πάμε»)

2. Με ποιο μαρξιστικούς όρους, η ψευδής συνείδηση στην οποία έχουν γαλουχηθεί οι λαϊκές τάξεις τις καθιστά ακόμη ανήμπορες για ουσιαστικές αλλαγές και σε ένα βαθμό συνένοχες για τα δεινά που βιώνουν (*Η σιωπή των αμνών που βελάζει/ Εργατόκοσμος που έχει φρακάρει/ Κάθε τόσο τον κόσμο αλλάζει/ Στις δικές του αυταπάτες, χαμπάρι/ Στο δημόσιο παλιοί μονιμάδες/ Το αυθαίρετο βγήκε*

εντάξει/ Όσοι μείναν στην άκρη παράδες/ Στα παιδιά να πηδήξουν τη τάξη/ Να πηδήξουν τη τάξη/ Δες, της ζωής οι νόμοι δεν αλλάξανε ούτε γραμμή/ Μας κυβερνάνε ακόμη ίδιοι δαίμονες, ίδιοι θεοί/ Δες, του ανθρώπου η φύση δεν άλλαξε ούτε στιγμή/ Λες, μας έχουν διαλύσει μα ποτέ δεν είδες τη ρωγμή, Λαυρέντης Μαχαιρίτσας, «Η ενοχή των αμνών»)

3. Ο δισταγμός και η υπεκφυγή που γενούν χρόνιες μορφές αδράνειας (βολέματος) για να αναληφθούν το πλήρες εύρος των ατομικών και συλλογικών ευθυνών και το κόστος της αλλαγής που απαιτείται *(Ίσως ποιος φταίει να βρούμε/ μα ίσως και να μην ψάξουμε, Ίσως να φοβηθούμε, ναι ίσως πως πρέπει να αλλάξουμε. Ίσως μια μέρα, να πάμε πιο πέρα, πιο πέρα απ΄ την νύχτα, μέχρι την αυγή (*Πορτοκάλογλου, «Ίσως»*)*

<u>*Συμπέρασμα*</u>

Είναι δεδομένο ότι η ιδιόμορφη «επαναπολιτικοποίηση» του ελληνικού τραγουδιού είναι σε εξέλιξη και δεν ξέρουμε τι διαστάσεις μπορεί να λάβει στη συνέχεια. Είδαμε την εξέχουσα διάσταση που πήρε η συμβολική ένωση low bap & hip hop εξαιτίας της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα προαναγγέλλοντας μια νέα λιγότερο εμφυλιοπολεμική φάση της κρίσης. Το τραγούδι είναι σημαντικός δείκτης των κυρίαρχων προτύπων και συναισθημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Σύμφωνα με όσα μέχρι τώρα έχουμε επισημάνει μπορούμε να διαπιστώσουμε με σχετική ασφάλεια ότι κατά την πρώτη φάση της κρίσης η αναπτυσσόμενη μουσική ευαισθητοποίηση για την τρέχουσα συγκυρία εκπέμπει περισσότερο αμηχανία παρά βεβαιότητα τόσο για τις προσλαμβάνουσες του προβλήματος όσο και για τους τρόπους αντιμετώπισής του. Η εγχώρια μουσική παραγωγή, έχοντας συμβάλει τα μέγιστα στη διαμόρφωση της εξατομικευμένης κουλτούρας της επιτρεπτικότητας και της εξατομίκευσης των βιωμάτων και των αισθημάτων, στέκει χωρίς εύκαιρα εκφραστικά εργαλεία απέναντι στην οικονομική και κοινωνική κρίση που ξέσπασε απότομα (*Δεν ξέρω αν έχω αλήθεια κάτι να μοιραστώ / Και σου ζητάω βοήθεια και ντρέπομαι γι' αυτό*, Στάθης Δρογώσης, «Μην το πεις πουθενά»). Το ίδιο άλλωστε συνέβη σε όλα τα δημόσια πεδία στα οποία η κρίση έγινε αντικείμενο έκφρασης, κατανόησης, ερμηνείας. Στην περίπτωση όμως του ελληνικού τραγουδιού συναντάμε με πιο παραδειγματικό τρόπο από ό,τι σε άλλες περιπτώσεις δημόσιου λόγου (π.χ. πολιτικού, δημοσιογραφικού κτλ) την αναγνώριση του ναρκισσιστικού παρελθόντος που τώρα μετεωρίζεται ανάμεσα στην επιθετική άρνηση του πραγματικού-

υλικού προβλήματος που προέκυψε (ή «επιβλήθηκε» για ορισμένους) και στην αναδιαπραγμάτευση των ατομικών και συλλογικών πρακτικών που οδήγησαν σε αυτό.

Η αναζήτηση της σημασίας της βαλλόμενης ή αποδιαρθρωμένης πατρίδας παραμένει η πιο έντονη και δημοφιλής ανάμεσα στα τραγούδια που εντοπίσαμε. Ορισμένες φορές όμως αυτό δεν γίνεται μόνο μέσα στο οικείο πλαίσιο της εθνορομαντικής εξιδανίκευσης της αλλά και της καυτηρίασης των ενδημικών αδυναμιών, συγκρούσεων και αντιφάσεων της (από τους φορείς εξουσίας της μέχρι των καταναλωτισμό, τον οπαδικό φανατισμό και την ανεπαρκή ενημέρωση που την χαρακτηρίζουν):

Εδώ στην άσχημη πόλη που απ' την ανάγκη κρατιέται/ ένας λαός ρημαγμένος μετάλλια ντόπα ζητάει Ολυμπιάδες/ κι η χώρα ένα γραφείο τελετών/ Θα σου ζητήσω συγγνώμη που σε μεγάλωσα εδώ/ Τους είχα δει να γελάνε οι μπάτσοι/ κι απ' την Ομόνοια να πετάν' δακρυγόνα στο πυροσβεστικό/στο παράθυρο εικόνισμα άνθρωποι σαν λαμπάδες/ και τα κανάλια αλλού να γυρνούν το φακό/ Και είδα ξεριζωμένους να περνούν τη γραμμή/ για μια πόρνη φτηνή ή για καζίνο και πούρα/ Έτσι κι αλλιώς μπερδεμένη η πίστη μας, η καημένη/ ο Σολωμός με Armani και την καρδιά ανοιχτή/ Δε θέλω ο εαυτός μου να `ναι τόπος δικός μου/ ξέρω πως όλα αν μου μοιάζαν, θα `ταν αγέννητη η γη/ δε με τρομάζει το τέρας ούτε κι ο άγγελός μου/ ούτε το τέλος του κόσμου/ Με τρομάζεις εσύ/ Με τρομάζεις, ακόμα, οπαδέ της ομάδας του κόμματος σκύλε, της οργάνωσης μάγκα/ διερμηνέα Του Θεού, ρασοφόρε γκουρού/ τσολιαδάκι φτιαγμένο, προσκοπάκι χαμένο/ προσεύχεσαι και σκοτώνεις/ τραυλίζεις ύμνους οργής/ Έχεις πατρίδα το φόβο, γυρεύεις να βρεις γονείς/ μισείς τον μέσα σου ξένο/ Κι όχι, δεν καταλαβαίνω δεν ξέρω πού πατώ και πού πηγαίνω (Αλκίνοος Ιωαννίδης, «Πατρίδα»)

Το γεγονός ότι η κρίση δεν βιώνεται τραυματικά αποκλειστικά με όρους εθνικής και πολιτικής έλλειψης δεν πρέπει να υποτιμηθεί. Τα παραδείγματα που εστιάζουν στην ιδιωτική-οικογενειακή σφαίρα για να ανιχνεύσουν τις ορίζουσες της σημερινής κρισιακής συνθήκης είναι λιγότερα (από τα εθνικολαϊκιστικά) αλλά αφήνουν αξιοσημείωτα ίχνη. Σε αυτές τις περιπτώσεις τραγουδιών ακόμη και οι εναλλακτικές ή αντιεξουστικές έξεις του σύγχρονου εαυτού, αυτού που ζει την "αιώνια εφηβεία" μέσα από διάφορες υποκουλτούρες (Χρηστάκης 1999) δεν μένουν στο απυρόβλητο. Αντιθέτως κατονομάζονται και τοποθετούνται στο κάδρο της ίδιας διπλής υποκειμενικότητας που κατάφερνε να ισορροπεί πριν την κρίση με διάφορους τρόπους αλλά τώρα χάνει το έδαφος κάτω από τα πόδια της και συνειδητοποιεί ότι η χρόνια επιβιωτική αμφισημία της (ανάμεσα σε παράδοση και μεταμοντερνισμό, ανάμεσα σε συντηρητισμό και ριζοσπαστισμό, ανάμεσα σε ανατολή και δύση) δεν είναι αμέτοχη για τη δραματική τροπή που πήραν τα πράγματα. Ένας από τους

σημαντικούς έλληνες μουσικούς που μελοποίησαν εύστοχα και έγκαιρα την κορύφωση του ναρκισσιστικού σταδίου του σύγχρονου εαυτού κατά την περίοδο πριν την κρίση, ο Φοίβος Δεληβοριάς[7], έρχεται να υπογραμμίσει την απόλυτη συναισθηματική σύγχυση που αυτός ο νάρκισσος βιώνει σήμερα. Στον ειρωνικό τόνο του η δυνατότητα για πολλαπλές επιλογές και ταυτοτικές αμφιταλαντεύσεις που υπήρχε στο παρελθόν παρελθόντος φαίνεται να σηματοδοτεί μια διχοστατική υποκρισία, πολύ ενδιαφέρουσα όχι μόνο με καλλιτεχνικούς αλλά και κοινωνιολογικούς όρους:

Ανεβαίναμε μια σκάλα μαζί σ' ένα σπίτι στη θάλασσα είσαι χαζή/ Τα θεώρησες συνθήκη όλα αυτά στο κεφάλι σου υπήρχαν κουδούνια λεφτά/ Μου δινόσουνα με αποστροφή σε ξεχνάω μετά απ' αυτή την στροφή/ Ανεβαίναμε μια σκάλα μαζί, μία σκάλα μαζί/ Κάποιος μου `πε όταν ήμουν μικρός πως δεν είμαι κανένας πως είμαι νεκρός/ Τώρα βλέπω και την άλλη εκδοχή ζω στο σώμα μου όμως δεν έχω ψυχή/ Είμαι βίντεο γυμνού αματέρ που κανένας δεν του είπε μοτέρ. Κάποιος μου είπε όταν ήμουν μικρός, όταν ήμουν μικρός/ Στο Μεγάλη Βρετάνια ζω, ένας γέρος μου φέρνει ζεστό πρωινό/ Όλη ώρα μου τηλεφωνούν την Ελλάδα να σώσω με παρακαλούν/ Δίνω μια συναυλία στο στάδιο, μα βγαίνω στη σκηνή κι είναι άδειο/ Μεγάλη Βρετάνια ζω, Βρετάνια ζω/ Ανεβαίναμε Εξάρχεια πολύ η αδερφή μου τ' αγόρι μου κι ένα παιδί/ Μόλις είχα κλείσει τα 18 και εκείνος μου είπε να τον παντρευτώ/ Γύρω πέφτανε μολότωφ και σφαίρες περάσαμε στα χέρια τις βέρες/ Ανεβαίναμε Εξάρχεια πολύ, Εξάρχεια πολύ/ Ένας ήρωας δε φτάνει για να σχηματίσει ένα πρόσωπο πέσ' το ξανά Ένα πρόσωπο δεν φτάνει για να σχηματίσει έναν ήρωα αυτή την φορά/ Είμαι μόνος μου και είμαι πολλοί χίλια e mail που δεν έχουν σταλεί/ κι αγαπάω και ξέρω τι νιώθω και τρέμω απ'τον πόθο (Φοίβος Δεληβοριάς «Μηδέν εισερχόμενα»)

Βιβλιογραφία

Adorno Theodor (1997). *Η Κοινωνιολογία της Μουσικής*, Αθήνα, Νεφέλη

Beck Ulrich, Beck-Gernsheim Elisabeth (2002), *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, Λονδίνο, Sage, 2002.

Frith Simon (2005) «Popular music and the local state» στο Tony Bennett [et al.] ed. *Rock and popular music: politics, policies, institutions*, New York, Routledge

[7] Χαρακτηριστικότερο τραγούδι του με αυτή την έννοια, «Καθρέφτης»: *Έχω μπροστά μου συνεχώς έναν καθρέφτη/ που μ' εμποδίζει ότι είναι πίσω του να δω/ δεν έχω δει ποτέ μου πιο μεγάλο ψεύτη/ και το χειρότερο, είναι όμοιος εγώ.../ Δείχνει πολύ καλός ενώ εγώ δεν είμαι/ δείχνει κακός ενώ δεν είμαι ούτε αυτό/ Όσοι μου λένε "φίλε όπως είσαι μείνε"/ είναι όσοι χάψαν τον αντικατοπτρισμό/ Έναν καθρέφτη συνεχώς έχω μπροστά μου/ πάνω του πέφτει και ραγίζεται η καρδιά μου/ πάνω του πέφτει και ραγίζεται η καρδιά μου/ ένα καθρέφτη συνεχώς έχω μπροστά μου...*

Lash Christopher (2002), *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, Σκόπελος, Νησίδες

Lipovetski Zilles (2009), *Η εποχή του κενού-Δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, Σκόπελος, Νησίδες

Sennett Richard (1999) *Η τυραννία της οικειότητας, Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, Αθήνα, Νεφέλη

Taguieff ,Pierre-André (2013) *Ο νέος εθνικολαϊκισμός*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο

Βαμβακάς Βασίλης (2010), «Κατσιμίχα αδελφοί. Η επιτυχία της ροκ μπαλάντας έξω από τη ροκ μυθολογία», στο Βασίλης Βαμβακάς, Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80, Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, το Πέρασμα,

Δαλιανούδη, Ρενάτα (2009) *Μάνος Χατζιδάκις και Λαϊκή Μουσική Παράδοση: Από το δημοτικό και ρεμπέτικο στο «έντεχνο λαϊκό» τραγούδι*, Αθήνα, Εμπειρία Εκδοτική,

Κανελλόπουλος Χρήστος (2010), «Νικολακοπούλου Λίνα. Εκλεκτικιστική στιχουργία και όψεις αναμόρφωσης του μαζικού τραγουδιού» στο Βασίλης Βαμβακάς, Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, σσ.370-372

Μποζίνης Νίκος (2007), *Ροκ παγκοσμιότητα και ελληνική τοπικότητα, Η κοινωνική ιστορία του ροκ στις χώρες της καταγωγής του και στην Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα

Μυλωνάς Κώστας (2009), Ιστορία του ελληνικού τραγουδιού, Κέδρος, Αθήνα

Νικολάου Μαριάννα (2014), *Πολιτική και μουσική στην Ελλάδα της Κρίσης Μεταμορφώσεις της έντεχνης ελληνικής μουσικής*, Πτυχιακή Εργασία, Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Παναγιωτόπουλος Παναγής (2003) «Τραγούδι και πολιτική, Στρατευμένη τέχνη και ανάδυση της ατομικότητας», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ.265-276

Παναγιωτόπουλος Παναγής (2010) «Κιτς. Κάτι το «ωραίον»: η καλαισθητική κρίση στο πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού», στο Βασίλης Βαμβακάς, Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Το Πέρασμα, Αθήνα, σσ. 267-271.

Πανταζόπουλος, Ανδρέας (2013), *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός 2008-2013*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη

Τζάκης Διονύσης (1996) «Ο "κόσμος της μαγκιάς": παραστάσεις του καλού άντρα στο χώρο των ρεμπετών», στο Νίκος Κοταρίδης (επιμ.), *Ρεμπέτες και ρεμπέτικο τραγούδι*, Πλέθρον, Αθήνα, σ. 33-69

Τσάρμπας Γιάννης (2003), «Το ελληνικό τραγούδι, 1974-2000», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ.259-264

Τσέτσος, Μάρκος (2011). *Εθνικισμός και Λαϊκισμός στη Νεοελληνική Μουσική. Πολιτικές Όψεις μιας Πολιτισμικής Απόκλισης,* Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,

Χρηστάκης, Νικόλας (1999). *Μουσικές Ταυτότητες*, Αθήνα, Τυπωθήτω

Πίνακας 1: Δηλώσεις μουσικών για την κρίση και την πολιτική συγκυρία

Εθνικολαϊκισμός	**Αντιλαϊκισμός**
Επιβάλλεται να στηρίξετε την Χρυσή Αυγή. Διότι αυτή έχει τουλάχιστον την αυγή, ενώ οι άλλοι μόνο το σκότος. Όλα αυτά τα κοπρόσκυλα που σας κυβερνούν, δεν τα έχω αξιολογήσει όπως εσείς. Έχω κάθε δικαίωμα να λέω την γνώμη μου (Ν.Σφακιανάκη)	Δεν επιτρέπω ποτέ σε μια σκηνή να γίνεται οτιδήποτε άλλο πέρα από μια μουσική παράσταση. Επί 38 χρόνια που δουλεύω, δεν επιτρέπω σε κανέναν, όταν κάνω δικές μου συναυλίες, ούτε διαφημιστικές ρεκλάμες ούτε χορηγούς (Σ.Μάλαμας)
«Πρόκειται για αντιμνημονιακά τραγούδια, μέσω των οποίων θίγονται τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ελληνικός λαός. Αισθάνομαι ως καλλιτέχνης, πως έχω την υποχρέωση να μεταφέρω στον κόσμο, αυτά που συμβαίνουν στην καθημερινότητα γιατί ο καλλιτέχνης δεν είναι τίποτε άλλο, όπως έλεγε και η Μελίνα Μερκούρη, από το φερέφωνο του λαού» (Μ.Μητσιάς)	Εμένα δεν μου αρέσει αυτό το σύνθημα [φασίστες κουφάλες κτλ]. Η απάντηση πρέπει να είναι ψύχραιμη, να είναι προϊόν ορθής σκέψης και κυρίως χρειάζεται όλοι να προσέχουμε καθημερινά τον φασισμό που κρύβουμε μέσα μας... Αλλά δεν μπορεί να είναι η βία απάντηση στη βία. Αν είναι δυνατόν. Πρέπει να φθάσουμε σε μια κοινωνία πολιτών με ευφυΐα και συνείδηση (Γ.Αγγελάκας)
Χρειάζεται να ανακαλύψουμε και πάλι τους μεγάλους δημιουργούς μας για να αντλήσουμε δύναμη να σταθούμε στα ποδάρια μας. Τραγούδια όπως αυτό του Χατζιδάκι και του Γκάτσου θυμίζουν τον ήλιο μας, την Ελλάδα, φωτίζουν	Παρά την διαφορετική άποψη που έχουμε γενικότερα στις σχέσεις, στην ζωή και τη δημοκρατία, θεωρούσα ότι καλλιτεχνικά θα μπορούσαμε να συνυπάρξουμε σε μια μουσική σκηνή [με το Ν.Σφακιανάκη] .Αυτή τη στιγμή αισθάνομαι ότι τα πράγματα που μας χωρίζουν είναι περισσότερα από αυτά

τη ψυχή μας και θα πρέπει να το εξηγήσουμε αυτό στα αδέλφια μας του Ευρωπαϊκού Βορρά για να μας καταλάβουν καλύτερα (Δ.Γαλάνη)	που μας ενώνουν. Αποχωρώ με λύπη. Και κάτι τελευταίο… Εμένα οι γονείς μου ήταν μετανάστες… Αυτό (Δ.Βανδή)
Είμαι πάρα πολύ χαρούμενος. Είναι ένα υπέροχο πρωινό, φθινοπωρινό. Εγώ πολύ το χάρηκα διότι επί Μεταξά δεν ζούσα, επί 7ετίας ήμουν πάρα πολύ μικρό παιδί. Επιτέλους ζω κι εγώ την καινούργια δικτατορία (Β.Παπακωνσταντίνου)	Μερικές φορές σκέφτομαι ότι την κρίση τη χρειαζόμασταν. Σκεφτόμουν ότι αν ρωτήσεις πολλούς από τους αγανακτισμένους συμπολίτες μας αν θα ήταν ικανοποιημένοι με το να έβγαινε κάποιος από ένα παράθυρο στη Βουλή και να τους πει “παιδιά, ένα κακό όνειρο ήταν όλο αυτό, πάμε πίσω στο 2006, ακριβώς όπως ήμασταν”, οι περισσότεροι θα ήταν ικανοποιημένοι. Εγώ όχι. Χρειαζόμασταν κάτι δραστικό (Ν. Πορτοκάλογλου)
Ο Έλληνας έχει δουλέψει σκληρά και μην πιπιλίζουμε την καραμέλα ότι εμείς φταίμε. Λάθος. Τον Έλληνα τον κοροϊδέψανε με ένα πολύ ωραίο και πολύ καλά οργανωμένο σχέδιο και δεν φταίει στο παραμικρό… Μιλάμε για τη φασιστική Χρυσή Αυγή και δεν μιλάμε για τον φασισμό του να σου παίρνουν με το έτσι θέλω τους κόπους μιας ολόκληρης ζωής!.. (Πλούταρχος)	Όλοι οι δημιουργοί λίγο-πολύ έχουν πάρει θέση. Είτε τραγουδώντας σε συναυλίες διαμαρτυρίας ή αλληλεγγύης είτε εξηγώντας την όποια στάση τους σε συνεντεύξεις είτε συνυπογράφοντας κείμενα. Στην εποχή όμως που όλοι λίγο-πολύ έχουν γίνει -μέσω των social media- καναλάρχες, εκδότες και ραδιοπαραγωγοί, όποια άποψη και να διατυπωθεί και όσες διαστάσεις κι αν πάρει, την άλλη μέρα είναι γραφική και ξεχασμένη (Φ.Δεληβοριάς)
Θεωρώ ότι η Χρυσή Αυγή εν μέρει καλά πράττει! Μ' αρέσει αυτό που κάνει η Χρυσή Αυγή, όμως δεν μ' αρέσει να γίνεται από μόνο του. Πρέπει κάποια στιγμή να ανασκουμπωθούν και να το κάνουν οι πολιτικοί. Προτιμώ η Χρυσή Αυγή να ξεφύγει λίγο παρά να λούζομαι τη χαζοευγένεια των ΜΜΕ και των	Οι φασίστες, οι παλαιοναζί, οι χουντικοί και οι νεοναζί δεν ήταν ποτέ λιγότεροι, απλά στεγάζονταν αλλού - ας πούμε στη ΝΔ ή στον ΛΑΟΣ. Σήμερα σφάζουν ξένους, αύριο θα σφάζουν όποιον επιτελεί κατά τη γνώμη τους

πολιτικών, οι οποίοι μας έχουν καταστρέψει. Προτιμώ μια Χρυσή Αυγή που θα είναι τσαμπουκάδες. Μ' αρέσει ο τσαμπουκάς της (Π.Γαϊτάνος)	"ανθελληνικό έργο". Και τότε θα σιωπήσουμε γιατί θα σκεφτούμε "έχω τρία παιδιά, άσ' το καλύτερα" κι όλο θα βαραίνει ο ουρανός (Α.Ιωαννίδης)

Αλιευτική αυτοδιαχείριση, κοινωνικό κεφάλαιο και βιωσιμότητα

Ειρήνη Ιωάννα Βλαχοπούλου

Υποψήφια Διδάκτωρ, ΕΡΓΑΞΙΑ - Ακαδημαϊκό Εργαστήριο Κοινωνιολογίας της Εργασίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Γεώργιος Ο. Τσομπάνογλου

Αναπληρωτής Καθηγητής, ΕΡΓΑΞΙΑ - Ακαδημαϊκό Εργαστήριο Κοινωνιολογίας της Εργασίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Καθώς η αλιεία είναι εξαιρετικής σημασίας για τη διατήρηση της κοινωνικής και οικονομικής συνοχής στις νησιωτικές περιοχές, όπου η πλειονότητα του πληθυσμού απασχολείται εντός του αλιευτικού τομέα, η διαχείριση και ο έλεγχος των δραστηριοτήτων επηρεάζουν άμεσα τις αλιευτικές κοινότητες. Η αυτοδιαχείριση έχει σημαντική επίδραση στην αποτελεσματικότητα των περιοχών προστασίας ιχθυαποθεμάτων, καθώς επιτρέπει την πρόσβαση στην τοπική γνώση και σε πόρους και προωθεί τη δικτύωση και τη συνεργασία μεταξύ των αλιέων και των κρατικών αρχών. Πολλές χώρες έχουν υιοθετήσει το θεσμό της αυτοδιαχείρισης για θαλάσσιους πόρους, αναγνωρίζοντας έτσι της δυνατότητά της να αποτελέσει μια βιώσιμη λύση στο πρόβλημα της εξάλειψης των ιχθυαποθεμάτων.

Λέξεις κλειδιά: αλιευτικές κοινότητες, ιχθυαποθέματα, αυτοδιαχείριση, βιωσιμότητα

Abstract

As fisheries have a vital role in maintaining the social and economic cohesion in insular areas, where the majority of the population is employed within the fishing sector, regulation and control of the activity affect directly the fishing communities. Self-regulation has a significant impact on managing effectively Fisheries Protection Areas by gaining access to local expertise, resources and developing working relationships between the fisheries professionals and the local control and regulation authorities. Many countries have adopted the notion of self-regulation in marine management, recognizing thus its potential as a sustainable solution to the issue of fish stock depletion.

Εισαγωγή

Καθώς τα ιχθυαποθέματα παράσχουν πολλαπλές, ζωτικής σημασίας, οικοσυστημικές υπηρεσίες στον ανθρώπινο πληθυσμό, είναι απολύτως φυσικό κι αναμενόμενο το γεγονός ότι η διαχείρισή τους έχει απασχολήσει την ανθρωπότητα σχεδόν από τη δημιουργία της. Τα ιχθυαποθέματα αποτελούν έναν από τους σημαντικότερους διατροφικούς πόρους, όντας υπεύθυνα, σε ορισμένες περιοχές έως και για το 30% της συνολικής εισδοχής ζωικής πρωτεΐνης (UNEP, 2006). Επιπροσθέτως, ένα μεγάλο ποσοστό του παγκόσμιου πληθυσμού εξαρτάται από την εκμετάλλευση των ιχθυαποθεμάτων για το εισόδημά του. Περισσότεροι από 38 εκατομμύρια άνθρωποι απασχολούνται άμεσα στην αλιεία (UNEP-WCMC, 2006). Επιπλέον, ένα ακόμη μεγαλύτερο πλήθος ανθρώπων απασχολείται σε τομείς οι οποίοι σχετίζονται με τα ιχθυαποθέματα, όπως ο τουρισμός και η ψυχαγωγία. Πολλά νησιωτικά κράτη, ειδικά εκείνα που χαρακτηρίζονται από περιορισμένο μέγεθος και πληθυσμό, εξαρτώνται από το είδος του τουρισμού που εστιάζει σε θαλάσσιες δραστηριότητες, όπως η κατάδυση (UNEP-WCMC, 2006). Πέραν του καταδυτικού τουρισμού, ο οικοτουρισμός έχει παρουσιάσει σημαντικές αυξητικές τάσεις κατά την τελευταία δεκαετία, με ρυθμούς ανάπτυξης που αγγίζουν το 30% ετησίως (UNEP-WCMC, 2006).

Επιπλέον, τα ιχθυαποθέματα στηρίζουν τη βιοποικιλότητα, αυξάνοντας με αυτόν τον τρόπο την ανθεκτικότητα των θαλασσίων ενδιαιτημάτων στα οποία διαβιούν (Wisehart et al., 2012). Τα θαλάσσια οικοσυστήματα είναι ιδιαίτερα ευάλωτα σε αλλαγές στις τροφικές αλυσίδες, καθώς η αφθονία των διαφόρων θαλασσίων ειδών απειλείται από πολλούς κινδύνους. Παροντικά, αν και όλα τα επίπεδα των τροφικών αλυσίδων έχουν επηρεαστεί από τη συνεχή υποβάθμιση των ενδιαιτημάτων, είναι κυρίως οι πληθυσμοί των μεγαλύτερων θηρευτών οι οποίοι έχουν μειωθεί περισσότερο, δεδομένου ότι οι ρυθμοί αναπαραγωγής τους είναι κατά πολύ μικρότεροι από των λοιπών ειδών (Heithaus et al., 2008). Ως αποτέλεσμα, αρχικά, η ισορροπία των χαμηλότερων επιπέδων της τροφικής πυραμίδας απειλούνταν, με τους πληθυσμούς των μικρότερων θηρευτών να αυξάνονται δυσανάλογα. Όταν οι μικρότεροι θηρευτές επηρεάστηκαν από τη σταδιακή υποβάθμιση του συνολικού θαλασσίου συστήματος, οι τροφικές αλυσίδες αντιμετώπισαν τον κίνδυνο της ολοκληρωτικού εκτροχιασμού (Heithaus et al., 2008). Πολλοί επιστήμονες υποστηρίζουν ότι η υποβάθμιση των θαλασσίων ενδιαιτημάτων, η οποία έχει οδηγήσει σε ανισορροπία των τροφικών αλυσίδων, έχει προκαλέσει την επιδείνωση του φαινομένου "Jelly Bloom", δηλαδή την υπερβάλλουσα αύξηση των πληθυσμών μεδουσών (Dong et al., 2010; Duarte et al., 2013;

Graham and Bayha, 2007). Υπάρχει ο φόβος ότι οι μέδουσες τελικά θα κυριαρχήσουν στους ωκεανούς, εκτοπίζοντας την πλειοψηφία των εμπορικών ιχθυαποθεμάτων. Ωστόσο, η υποβάθμιση των ενδιαιτημάτων δεν είναι ο μοναδικός λόγος ανισορροπίας των τροφικών αλυσίδων. Εξαιτίας της ανθρώπινης δραστηριότητας, ένας επιπρόσθετος κίνδυνος απειλεί την τοπική βιοποικιλότητα: η εισαγωγή ξενικών ειδών. Μέσω του νερού των ερμάτων των πλοίων ή τη διάνοιξη θαλασσίων οδών, με πιο διάσημη την περίπτωση της Διώρυγας του Σουέζ, πολλά ξενικά είδη εισέρχονται στα ενδιαιτήματα και εκτοπίζουν τα τοπικά είδη, προκαλώντας περαιτέρω διαταραχές στις τροφικές αλυσίδες (Wisehart et al., 2012). Ως αποτέλεσμα, η ύπαρξη υγιών και άφθονων ιχθυαποθεμάτων ρυθμίζει τις τροφικές αλυσίδες, στηρίζοντας τη βιοποικιλότητα και την ανθεκτικότητα των ενδιαιτημάτων.

Επιπροσθέτως, η εκμετάλλευση των ιχθυαποθεμάτων βρίσκεται στο επίκεντρο πολλών πολιτιστικών δομών, καθώς και άλλων υποστηρικτικών υπηρεσιών προς την ανθρωπότητα (UNEP-WCMC, 2006). Πέραν της εγγενούς και αισθητικής τους αξίας, τα ιχθυαποθέματα παίζουν σημαντικό ρόλο σε πολλούς πολιτιστικούς τομείς, όπως η θρησκεία, η εκπαίδευση και οι κοινωνικές σχέσεις. Οι παράκτιες κοινότητες, των οποίων η καθημερινότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη θάλασσα, αλληλεπιδρούν συνεχώς με τα ιχθυαποθέματα και βασίζονται σε αυτή τη σχέση, όχι μόνο για το βιοπορισμό τους, αλλά και για την ανάπτυξη και τη συνοχή της κοινότητάς τους (UNEP-WCMC, 2006). Είναι συχνό φαινόμενο, μια αλιευτική κοινότητα να έχει αναπτύξει θρησκευτικές τελετουργίες συνδεδεμένες με την αλιεία και το θαλάσσιο περιβάλλον, δεδομένου ότι τα θεωρούν κεντρικό πυλώνα της κοινοτικής τους ζωής (United Nations University, 2012).

Τα ιχθυαποθέματα ως κοινόχρηστοι πόροι

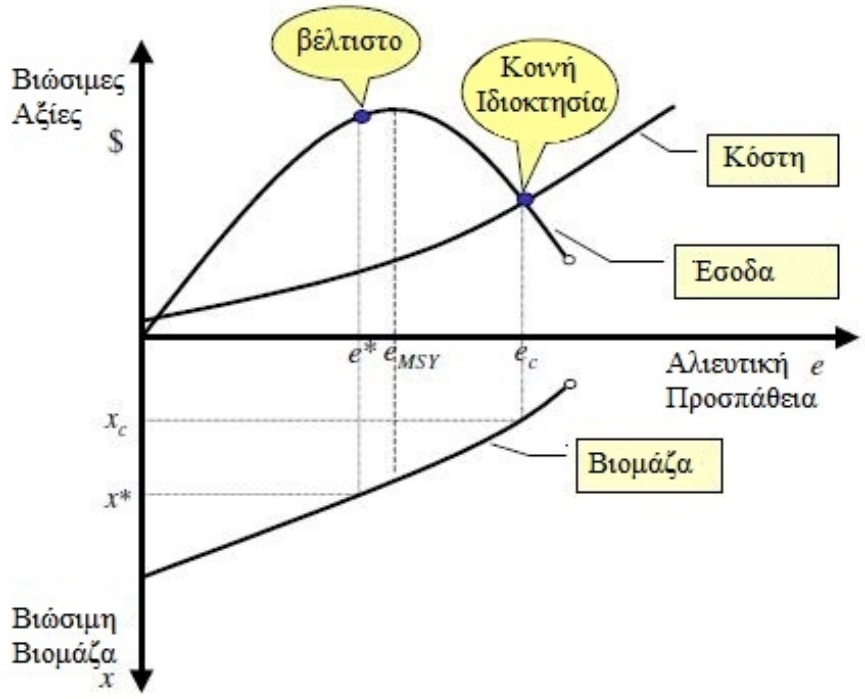
Από τη δημιουργία του όρου "Τραγωδία των Κοινών" (Hardin, 1968), η αντίληψη των ανθρώπων για τα ιχθυαποθέματα έχει αλλάξει ριζικά. Η εκμετάλλευση των ιχθυαποθεμάτων είναι μία από τις πιο εξόφθαλμες περιπτώσεις κοινόχρηστων πόρων (common-pool resources), όπως έχουν οριστεί από τους Ostrom et al. (1994) και ταιριάζουν ιδανικά στην περιγραφή των αγαθών που μαστίζονται από την τραγωδία των κοινών (Hardin, 1968). Ειδικότερα, οι Ostrom et al. (1994: 497) ορίζουν τους κοινόχρηστους πόρους ως εξής:

> '"Ένας φυσικός ή τεχνητός πόρος, από τον οποίο είναι δύσκολο να αποκλειστούν ή να περιοριστούν χρήστες από τη στιγμή που ο πόρος παρέχεται, και η κατανάλωση

ποσοτήτων του πόρου από ένα χρήστη καθιστά αυτές τις ποσότητες μη διαθέσιμες για άλλους χρήστες."

Σύμφωνα με την τραγωδία των κοινών, κάθε χρήστης ενός ιχθυαποθέματος έχει την τάση να αλιεύει αυξητικά, ικανοποιώντας το προσωπικό του συμφέρον, μειώνοντας με αυτόν τον τρόπο συνεχώς την ποσότητα αλιευμάτων που είναι διαθέσιμη για τους υπόλοιπους χρήστες, μέχρι το ιχθυαπόθεμα να εξαντληθεί πλήρως (Hardin, 1968).

Καθώς τα ιχθυαποθέματα, στην πλειοψηφία τους, γίνονται αντιληπτά ως κοινόχρηστοι πόροι, είναι επόμενο να βρίσκονται υπό καθεστώς κακής διαχείρισης. Η απουσία υψηλής ποιότητας ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και εφαρμογής των, οδηγεί τόσο σε αρνητικά κέρδη για τους αλιείς, όσο και σε μείωση των ιχθυαποθεμάτων (Arnason, 2009). Οι κοινόχρηστοι πόροι προκαλούν υπερβάλλοντα αλιευτικό ζήλο, υπερεκμετάλλευση των αποθεμάτων, διαρκή μείωση στην κερδοφορία και το εισόδημα των αλιέων, καθώς και χαμηλή συνεισφορά στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) της χώρας, δημιουργώντας απειλές για τη βιωσιμότητα τόσο των ιχθυαποθεμάτων, όσο και της ανάπτυξης (Arnason, 2009). Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 1, όταν ένα ιχθυαπόθεμα βρίσκεται υπό καθεστώς κοινών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, το ιδανικό επίπεδο αλιείας είναι το e^*. Σε αυτό το σημείο, ο λόγος των κερδών προς τη βιομάζα βρίσκεται στο ανώτατο σημείο του. Ωστόσο, αυτό το σημείο είναι ανεπίτευκτο υπό καθεστώς κοινόχρηστου πόρου, αφού οι αλιείς συνεχώς αυξάνουν την αλιευτική προσπάθεια προκειμένου να επιτύχουν τα μέγιστα δυνατά άμεσα κέρδη, ακόμα και εις βάρος των μελλοντικών τους κερδών (Arnason, 2009; Hardin, 1968; Ostrom et al., 1994; Ostrom, 1999). Υπό ένα τέτοιο καθεστώς, η ισορροπία θα επιτευχθεί στο σημείο e_c, ένα σημείο το οποίο ξεπερνάει κατά πολύ τη μέγιστη βιώσιμη απόδοση (e_{MSY}) και στο οποίο, η αλιευτική προσπάθεια έχει αυξηθεί υπερβολικά, προκαλώντας σημαντική μείωση τόσο του εισοδήματος των αλιέων όσο και της βιομάζας, θέτοντας σε κίνδυνο τη βιωσιμότητα της εκμετάλλευσης του ιχθυαποθέματος.

Διάγραμμα 1: Το μοντέλο βιώσιμης αλιευτικής εκμετάλλευσης. Πηγή: (Arnason, 2009)

Επίδραση της υπεραλίευσης στα ιχθυαποθέματα

Με την εισαγωγή των βιομηχανικών μεθόδων αλιείας, οι αλιείς μικρής κλίμακας, οι οποίοι αποτελούν τον κεντρικό πυλώνα των παράκτιων αλιευτικών κοινοτήτων, άρχισαν να εκτοπίζονται από την αλιεία μεγάλης κλίμακας (Clark, 2006). Η εξάντληση των ιχθυαποθεμάτων αποτελεί πλέον ένα κοινό φαινόμενο, με την υπεραλίευση από επαγγελματίες αλιείς να είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες (UNEP, 2008).

Τα ναυτικά κράτη της Μεσογείου βρίσκονται ανάμεσα στα κράτη των οποίων οι αλιευτικές κοινότητες αντιμετωπίζουν σημαντική μείωση του εισοδήματός τους, λόγω της μεγάλης αλιευτικής παράδοσης που τις χαρακτηρίζει (UNEP-WCMC, 2006). Πιο συγκεκριμένα, στην Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι η αλιεία συνεισφέρει μόνο κατά 0,3-0,4% στο ΑΕΠ, ο συγκεκριμένος επαγγελματικός τομέας είναι ζωτικής σημασίας για την κοινωνικοοικονομική συνοχή πολλών παράκτιων περιοχών, ειδικά των νησιών, δεδομένου ότι κατοικούνται από πληθυσμούς εξαρτώμενους από την αλιεία (FAO, 2006; Τζανάτος, 2006).

Ωστόσο, οι αλιευτικές κοινότητες της Ελλάδας, όπως συμβαίνει παγκοσμίως, αντιμετωπίζουν ένα επιπρόσθετο πρόβλημα πέραν του ανταγωνισμού από τη βιομηχανοποιημένη αλιεία· η Παράνομη, Λαθραία και Άναρχη αλιεία (ΠΑΛ) αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες που επηρεάζουν τα θαλάσσια και παράκτια οικοσυστήματα ανά την υφήλιο. Επιπλέον, σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, σχεδόν το 80% των βασικών αλιευμάτων υπεραλιεύονται και, ταυτόχρονα, τα ρυμουλκούμενα αλιευτικά εργαλεία ευθύνονται για το 95% της προκληθείσης ζημιάς (UNEP, 2011). Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επίτροπο Θαλασσίων Υποθέσεων και Αλιείας, κ. Μαρία Δαμανάκη, 75% των ευρωπαϊκών ιχθυαποθεμάτων εξακολουθεί να υπεραλιεύεται και το ένα τρίτο από αυτά βρίσκονται σε ανησυχητικό επίπεδο. Η υποβάθμιση των θαλασσίων ενδιαιτημάτων που έχει προκληθεί από καταστροφικές αλιευτικές μεθόδους και η απουσία ενός ολοκληρωμένου προγράμματος θαλασσίου σχεδιασμού προκαλούν διαταραχές στις τροφικές αλυσίδες, απειλώντας έτσι τα εμπορικά θαλάσσια είδη (UNEP, 2006).

Κατάσταση των ιχθυαποθεμάτων της Μεσογείου

Η Μεσόγειος είναι μία από τις πλέον υπεραλιευμένες και κατεστραμμένες από την βενθική αλιεία περιοχές του κόσμου (Greenpeace, 2006; UNEP, 2011). Ένας μετασχηματισμός της διαχείρισης των θαλασσίων πόρων είναι απαραίτητος για την επίτευξη βιώσιμης αλιευτικής παραγωγής χωρίς να τεθούν σε κίνδυνο τα οικονομικά οφέλη της αλιείας για τις τοπικές κοινότητες και την οικονομία γενικότερα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η Ευρωπαϊκή Ένωση, έχοντας ζωτικής σημασίας συμφέροντα στη Μεσόγειο Θάλασσα, έχει υιοθετήσει μέτρα για την καταπολέμηση αυτού του συνεχώς διογκούμενου προβλήματος. Συγκεκριμένα, η Κοινή Αλιευτική Πολιτική, ειδικά μέσα από την αναθεώρηση του 2012, στοχεύει στην εισαγωγή βιώσιμου θαλάσσιου σχεδιασμού στη Μεσόγειο, προκειμένου να υποβοηθήσει στην ανάκαμψη των θαλασσίων οικοσυστημάτων, μειώνοντας ταυτόχρονα την εξάρτηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης από εισαγωγές αλιευμάτων (European Commission, 2009).

Παρ' όλα αυτά, τα Κράτη Μέλη είναι υπεύθυνα για την εφαρμογή της ευρωπαϊκής νομοθεσίας και ένας αξιοσημείωτος αριθμός σοβαρών παραβιάσεων έχει αναφερθεί ότι λαμβάνουν χώρα σε όλη τη Μεσόγειο. Ωστόσο, το νοτιοανατολικό μέρος της Μεσογείου έχει

αποδειχθεί ιδιαίτερα ευάλωτο στην ΠΑΛ (Greenpeace, 2006; Swan, 2005). Μετά την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΕ το 1981, η αλιεία αναπτύχθηκε ραγδαία, φθάνοντας στο αποκορύφωμά της το 1994 (Διάγραμμα 2) (FAO, 2009). Από εκείνη την περίοδο όμως, η ετήσια ποσότητα αλιευμάτων που φθάνουν στις ιχθυόσκαλες παρουσιάζει σταθερή μείωση, παρά την ταχύτατη εξέλιξη της τεχνολογίας που επιτρέπει την υπεραλίευση (FAO, 2009; Ελληνική Δημοκρατία, 2007; Waycott et al., 2009).

Διάγραμμα 2: Ετήσια αλιευτική παραγωγή στην Ελλάδα. Πηγή: FAO (2009).

Σήμερα, ο συνδυασμός των ευρωπαϊκών πολιτικών με τις αλιευτικές τεχνολογίες μεγάλης κλίμακας εκτοπίζουν συνεχώς τους αλιείς μικρής κλίμακας και προκαλούν ανταγωνισμό ανάμεσα στις αλιευτικές ομάδες, δηλαδή τη βιομηχανική, την παράκτια και την ερασιτεχνική αλιεία (Anagnopoulos et al., 2000; Ελληνική Δημοκρατία, 2007; Stergiou et al., 1997; Τζανάτος, 2006), προκαλώντας με αυτόν τον τρόπο συγκρούσεις ανάμεσα στη βιομηχανική και την παράκτια αλιεία. Η μη κυβερνητική οργάνωση Αρχιπέλαγος, Ινστιτούτο Θαλάσσιας Προστασίας διεξάγει έρευνες με θέμα την αλιεία στο Αιγαίο Πέλαγος περισσότερα από δέκα χρόνια· υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι η αλιεία έχει παραμεληθεί σημαντικά (Vlachopoulou et al., 2013). Η ευρωπαϊκή νομοθεσία δεν εφαρμόζεται και δεν υφίσταται διαχειριστικό σχέδιο. Επιπροσθέτως, η πλειοψηφία του πληθυσμού δε συμμετέχει στη ρύθμιση και τον έλεγχο των εθνικών χωρικών υδάτων, καθώς το κράτος είναι άκρως συγκεντρωτικό. Κατά συνέπεια, η παρούσα κατάσταση δεν φαίνεται να αλλάζει, παρ' όλο που το βιοτικό επίπεδο

των παράκτιων αλιέων και των οικογενειών τους υποβιβάζεται συνεχώς (Τσομπάνογλου, 2007; Vlachopoulou et al., 2013).

Κοινωνικό κεφάλαιο και παράκτιες αλιευτικές κοινότητες

Πολλαπλές έρευνες έχουν δείξει ότι το κοινωνικό κεφάλαιο παίζει σημαντικό ρόλο στο βιοτικό επίπεδο των αλιευτικών κοινοτήτων (Isham, 2000). Οι δεσμοί μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών είναι η κινητήριος δύναμη πίσω από τις παράκτιες αλιευτικές οικονομίες (Bourdieu, 1986). Συνεπώς, οι επενδύσεις στις σχέσεις που επηρεάζουν τη διαδικασία λήψης αποφάσεων έχουν μεγάλες δυνατότητες να προσθέσουν αξία στα εξεταζόμενα αλιεύματα, αναπτύσσοντας τεχνικές βιώσιμης διαχείρισης πόρων (Bourdieu, 1986; Isham, 2000; WorldFish Center, 2007). Οι κοινωνικές δομές επηρεάζουν τρεις σημαντικές παραμέτρους της ανάπτυξης των βιώσιμων αλιευμάτων: τη διαμοίραση πληροφόρησης, τα κόστη μεταφοράς και την αποτελεσματικότητα της συλλογικής δράσης (Cheong, 2004; Isham, 2000). Αυξάνοντας το κοινωνικό κεφάλαιο στην αλιευτική διαχείριση επηρεάζεται θετικά το κοινοτικό εισόδημα με πολλούς τρόπους, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα. Πιο συγκεκριμένα, αυξάνεται το φυσικό κεφάλαιο μέσω της βιώσιμης χρήσης του κοινού πόρου, αυξάνοντας έτσι το εισόδημα των αλιευτικών νοικοκυριών και επιτρέποντας σε περισσότερα νοικοκυριά να εισέλθουν στην αγορά (Cheong, 2004; Isham, 2000; Islam and Dickson, 2007; WorldFish Center, 2007).

Στην περιοχή των Φούρνων, στο Αιγαίο Πέλαγος, οι αλιείς, έχοντας συνειδητοποιήσει την έκταση του προβλήματος, έχουν αποπειραθεί να ιδρύσουν μια αυτοδιαχειριζόμενη ζώνη αλιείας σε συνεργασία με το Αρχιπέλαγος (Uffman-Kirsch, 2011). Τα δύο συνεργαζόμενα μέρη θεωρούν ότι ένας αυτοδιαχειριζόμενος μηχανισμός είναι μονόδρομος για την προστασία των ενδιαιτημάτων και των ιχθυαποθεμάτων από την ΠΑΛ και για την ταυτόχρονη επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης. Ένα τέτοιο δυναμικό γεγονός, όπως η ίδρυση μιας αυτοδιαχειριζόμενης ζώνης αλιείας, ενδέχεται να προωθήσει την τοπική επιχειρηματικότητα και να δημιουργήσει ευκαιρίες απασχόλησης (Τσομπάνογλου, 2007; Τσομπάνογλου, 2013).

Συνεντεύξεις που έλαβαν χώρα κατά την περίοδο από το Μάιο μέχρι και τον Ιούλιο του 2011 στο ανατολικό Αιγαίο Πέλαγος, έδειξαν ότι οι τοπικές αρχές (Λιμενικό Σώμα, Γραφεία Αλιείας) έχουν έλλειψη καταρτισμένου προσωπικού και εξοπλισμού για ικανοποιητικό

έλεγχο της περιοχής δικαιοδοσίας τους (Vlachopoulou et al., 2013). Κατά συνέπεια, το μόνο διαθέσιμο μέσο προστασίας των τοπικών υδάτων είναι οι ίδιοι οι παράκτιοι αλιείς. Σύμφωνα με το UNEP (2011), η συμμετοχή των ενδιαφερομένων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων είναι αποτελεσματική προκειμένου να αντιμετωπιστεί η απώλεια θαλασσίων και παράκτιων οικοσυστημάτων και των υπηρεσιών τους. Συνεπώς, η υιοθέτηση ενός συστήματος κοινοτικής συμμετοχής στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και στην εφαρμογή τους θα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του κοινωνικού κεφαλαίου εντός της κοινότητας, ένα συστατικό εξαιρετικής σημασίας για την τοπική ανάπτυξη. Η συγκεκριμένη περίπτωση είναι ιδανική για συλλογική δράση, αφού τα αλιεύματα λειτουργούν ως ένα συλλογικό σύμβολο ανάμεσα στις αλληλεπιδράσεις εντός της υπό εξέτασης κοινότητας και με ένα τέτοιο σύμβολο ταυτίζονται τα μέλη της κοινότητας. Αυτό το σύμβολο δημιουργεί δεσμούς μεταξύ των μελών της κοινότητας και τους συσπειρώνει, υποβοηθώντας τις προσπάθειες για συνεργασία (Tsobanoglou, 2012).

Δημιουργώντας τοπικές συμπράξεις και αναπτύσσοντας κοινωνικό κεφάλαιο, οι τοπικές κοινότητες δύνανται να εξυπηρετήσουν τα συλλογικά τους συμφέροντα και να προσελκύσουν την προσοχή του κεντρικού κράτους (Τσομπάνογλου, 2008; Wilkinson and Pickett, 2009). Η βασική αρχή του Τρίτου Τομέα, στον οποίο ανήκουν οι τοπικές συμπράξεις, δεν είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους· αντίθετα, βασίζεται στην τοπική ανάπτυξη και μεγέθυνση (Τσομπάνογλου, 2008). Ο Τρίτος Τομέας διαφέρει σημαντικά τόσο από το Δημόσιο όσο και από τον Ιδιωτικό Τομέα, καθώς περιλαμβάνει στοιχεία και των δύο και εισάγει την ιδέα του εθελοντισμού. Το σημείο μεγαλύτερης σημασίας όμως είναι ότι δομείται πάνω σε σχέσεις δικτύωσης και παρέχει στους συμμετέχοντες τα πλεονεκτήματα της άμεσης αλληλεπίδρασης, δημιουργώντας έτσι λειτουργικές σχέσεις εμπιστοσύνης (Τσομπάνογλου, 2008; Wilkinson and Pickett, 2009). Γι' αυτό το λόγο, οι υπηρεσίες που παρέχονται από ένα τέτοιο σύστημα χαρακτηρίζονται από υψηλή ποιότητα και μεγάλη ποικιλία (Roustang, 1987; Τσομπάνογλου, 2008). Επιπρόσθετα, ο Τρίτος Τομέας ενισχύει την τοπική απασχόληση και επηρεάζει την ιδιωτική κατανάλωση, προωθώντας τα τοπικά προϊόντα και υπηρεσίες, υπογραμμίζοντας έτσι τα οικονομικά πλεονεκτήματα που μπορεί να αποκτήσει μια τοπική κοινότητα από μια τέτοια προσέγγιση (Τσομπάνογλου, 2008).

Ωστόσο, μια κοινότητα δε μπορεί να επιτύχει το στόχο της απόλυτης αυτο-οργάνωσης και αυτοδιαχείρισης. Είναι απαραίτητες οι παρεμβάσεις και ρυθμίσεις από το κράτος, καθώς το

ίδιο το κράτος θα πρέπει να αποτελεί τον κεντρικό πυλώνα για τη δημιουργία του Τρίτου Τομέα (Τσομπάνογλου, 2013). Επιπλέον, η απόλυτη εντοπιότητα της παραγωγής υλικών προϊόντων και υπηρεσιών είναι πρακτικά αδύνατη, προκειμένου να επιτευχθεί η βιωσιμότητα. Συσχετίσεις με πολυεθνικές επιχειρήσεις είναι απαραίτητες προκειμένου να αναπτυχθεί η επιχειρηματικότητα εντός μιας τοπικής κοινότητας· τέτοιες αλληλεπιδράσεις δύνανται να προκαλέσουν διάχυση γνώσης και τεχνολογίας. Συνεισφορές από διάφορους φορείς, όπως το κράτος, πολυεθνικές επιχειρήσεις, μη κυβερνητικοί οργανισμοί και τοπικές κοινότητες, χρειάζονται για το σχεδιασμό και την εφαρμογή αναπτυξιακών πολιτικών και επενδυτικών σχεδίων. Διαφορετικά, θα υπάρξει εμφανής υποανάπτυξη των περιφερειών (Τσομπάνογλου, 2008; Τσομπάνογλου, 2013).

Αυτοδιαχείριση στις αλιευτικές κοινότητες

Όπως προαναφέρθηκε, ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να αυξηθεί το κοινωνικό κεφάλαιο σε αλιευτικές κοινότητες είναι η εφαρμογή κάποιας μορφής αυτοδιαχείρισης μέσω της δημόσιας συμμετοχής και της συμπερίληψης της τοπικής κοινότητας στη δημιουργία περιοχών θαλάσσιας προστασίας (Fiske, 1992; Kaza, 1988; Rigney, 1990; Sumaila et al., 2000; Wolfenden et al., 1994). Η σημασία της βιώσιμης διαχείρισης θαλασσίων πόρων μέσα από την Οικοσυστημική και τη Συμμετοχική Προσέγγιση είναι ευρέως αποδεκτή από τη σύγχρονη επιστήμη. Η αλιευτική διαχείριση που βασίζεται στην ενδογενή γνώση των τοπικών αλιευτικών κοινοτήτων, οι οποίες λειτουργούν με παραδοσιακές τεχνικές και εργαλεία, θεωρείται το κλειδί για τη βιωσιμότητα και την προστασία των θαλασσίων και παράκτιων οικοσυστημάτων παγκοσμίως (Neis, 1995; Sumaila et al., 2000; UNEP, 2006; UNEP-WCMC, 2006). Μέχρι πρόσφατα, οι πολιτικές εστίαζαν στο σχεδιασμό και την εφαρμογή ενός καθολικού κανονισμού ή διαχειριστικού σχεδίου, το οποίο θα εφαρμοζόταν κεντρικά και θα αφορούσε τους κοινόχρηστους πόρους εν γένει, αντί να αναπτυχθούν εξατομικευμένα διαχειριστικά σχέδια, βασισμένα στην παραδοσιακή οικολογική γνώση για κάθε θαλάσσιο οικοσύστημα και τις συγκεκριμένες ανάγκες των κοινοτήτων και των ενδιαιτημάτων υπό εξέταση (Alder et al., 1994; Neis, 1995; Sumaila et al., 2000; Ostrom et al., 1994; Ostrom, 1999). Σύμφωνα με την Elinor Ostrom (1999), αυτή η προσέγγιση, σε σύγκριση με τα αποτελέσματα εκτενούς εμπειρικής έρευνας, αποτυγχάνει σε τρία θεμελιώδη σημεία. Αρχικά, το θεωρητικό υπόβαθρο για ένα κεντρικό διαχειριστικό σχέδιο αντιλαμβάνεται τους χρήστες του πόρου ως free riders, των οποίων ο αποκλειστικός σκοπός είναι η μεγιστοποίηση των άμεσων κερδών τους, χωρίς να αφήνουν περιθώρια συνεργασίας με άλλους χρήστες

προκειμένου να μεγιστοποιήσουν τα μακροχρόνια κέρδη τους, εκτός αν κάποια εξωτερική δύναμη (πχ η κεντρική κυβέρνηση) τους εξαναγκάσει να πράξουν κατ' αυτόν τον τρόπο. Ταυτόχρονα, οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι θεωρούνται ότι αποσκοπούν αποκλειστικά στη μεγιστοποίηση της ποιότητας ζωής των πολιτών και ότι έχουν την ικανότητα να χαράσσουν πολιτικές, αναλύοντας μακροπρόθεσμα μοτίβα. Επιπρόσθετα, ο σχεδιασμός ενός αποτελεσματικού διαχειριστικού σχεδίου θεωρείται ένας εύκολα επιτεύξιμος στόχος, αρκεί να γίνεται από αντικειμενικούς αναλυτές, μη σχετιζόμενους άμεσα με τα ιχθυαποθέματα. Τελικά, η οργάνωση αυτή καθεαυτή θεωρείται επιτεύξιμη μόνο από πάνω προς τα κάτω (top-down approach) (Ostrom et al., 1994; Ostrom, 1999).

Σήμερα όμως, πολλοί δρώντες στην διεθνή πολιτική σκηνή τείνουν να βλέπουν στην αυτο-οργάνωση τη λύση για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι παγκόσμιοι παράκτιοι πληθυσμοί εξαιτίας της εξάντλησης των θαλασσίων πόρων. Πολλές χώρες έχουν υιοθετήσει μορφές κοινοτικής διαχείρισης θαλασσίων πόρων σαν μέρη των στρατηγικών τους για κοινοτική ενδυνάμωση και πολλοί μη κρατικοί φορείς παρέχουν τεχνογνωσία και υποστήριξη σε κοινότητες πρόθυμες να υιοθετήσουν έναν πιο βιώσιμο τρόπο διαχείρισης των τοπικών ιχθυαποθεμάτων.

Στην Ιαπωνία, η συμμετοχή των αλιέων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, όπως και στην εφαρμογή σχεδίων φυσικής προστασίας ερευνάται εκτεταμένα. Η παραδοσιακή έννοια των satoyama έχει προσαρμοστεί στα θαλάσσια και παράκτια οικοσυστήματα δημιουργώντας το θεσμικό πλαίσιο "satoumi" (Japan Satoyama Satoumi Assessment, 2010). Σύμφωνα με τον Osamu Matsuda (2010), τα satoumi είναι παράκτια τοπία τα οποία έχουν δημιουργηθεί και διατηρούνται χάρη στην παρατεταμένη αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπων και οικοσυστημάτων. Η βασική έννοια στο πλαίσιο των satoumi είναι η σχέση μεταξύ ανθρώπινης δραστηριότητας και οικοσυστημικής διαχείρισης (United Nations University Institute of Advanced Studies Operating Unit Ishikawa/Kanazawa, 2011). Παραδείγματος χάριν, στο νησί Himeshima, Oita, ο τοπικός αλιευτικός συνεταιρισμός δραστηριοποιείται με βάση τις αρχές που του *Kisetsu Sadame*, ενός εγγράφου που περιλαμβάνει παραδοσιακούς κανόνες διαχείρισης πόρων, το οποίο χρονολογείται στο 1904 (United Nations University Institute of Advanced Studies Operating Unit Ishikawa/Kanazawa, 2011).

Είναι αξιοσημείωτο ότι στην εν λόγω χώρα, οι τοπικοί χρήστες των πόρων είναι οι βασικοί παράγοντες λήψης αποφάσεων και η διατήρηση των θαλασσίων πόρων είναι εγγενές χαρακτηριστικό της χρήσης των πόρων (Makino and Matsuda, 2005). Μετά από χρόνια ερευνών δοκιμής και λάθους, έχουν υιοθετηθεί βιώσιμα διαχειριστικά σχέδια, τα οποία βασίζονται σημαντικά στους ίδιους τους αλιείς. Ωστόσο, οι αλιείς δεν είναι αποκλειστικοί συμμετέχοντες στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και στην εφαρμογή τους, καθώς οι τοπικές αρχές και η κεντρική κυβέρνηση παράγουν την απαραίτητη νομοθεσία για τα αλιευτικά δικαιώματα και τη διατήρηση του πόρου, με βάση τις υποδείξεις της κοινότητας. Επιπλέον, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα υποστηρίζουν τους υπόλοιπους δρώντες με την παροχή επιστημονικής γνώσης και διοικητικής συμβουλευτικής (Makino and Matsuda, 2005). Η ιαπωνική περίπτωση έχει προσφέρει στην ακαδημαϊκή κοινότητα πολλαπλά παραδείγματα τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη βελτίωση των σχεδίων αλιευτικής διαχείρισης σε άλλες περιοχές. Προκειμένου να επιτύχει η κοινοτική αλιευτική διαχείριση, είναι απαραίτητο οι αλιείς να αντιλαμβάνονται τα ιχθυαποθέματα σαν δικά τους, υιοθετώντας έτσι μια πιο θετική αντιμετώπιση της διαχείρισης και της διατήρησης (Yamamoto, 1995).

Η κοινοτική διαχείριση και διατήρηση όμως δεν αποτελεί προνόμιο των ανεπτυγμένων κρατών. Πολλά αναπτυσσόμενα κράτη την έχουν εντάξει στις στρατηγικές τους για τη διαχείριση πόρων. Στη νοτιοδυτική Μαδαγασκάρη, μία από τις πιο φτωχές περιοχές του πλανήτη, 25 χωριά έχουν συνεργαστεί, υπό την καθοδήγηση της ΜΚΟ Blue Ventures και με την υποστήριξη πολλών άλλων φορέων όπως το Πανεπιστήμιο της Toliara και τον μεγαλύτερο εξαγωγέα θαλασσινών της περιοχής, κι έχουν ιδρύσει μια περιοχή θαλάσσιας προστασίας κοινοτικής διαχείρισης, η οποία καταλαμβάνει 650 τετραγωνικά χιλιόμετρα (Cripps and Harris, 2009). Με βάση τη θέληση των κατοίκων να συνεργαστούν και να προστατεύσουν τους θαλάσσιους πόρους της περιοχής τους, η ΜΚΟ διευκόλυνε τις συνομιλίες μεταξύ των ενδιαφερόμενων μερών και υποβοήθησε την προώθηση της ανάλυσης του πόρου, την οποία ανέλαβαν οι ίδιοι οι κάτοικοι. Οι λύσεις για τα προβλήματα που ανιχνεύθηκαν, αναπτύχθηκαν σύμφωνα με τις δυνατότητες των συμμετεχόντων και τις φυσικές και κρατικές περιστάσεις της περιοχής. Παρ' όλο που το κίνημα ξεκίνησε ως προσωρινή απαγόρευση της αλιείας για την αύξηση των πληθυσμών των χταποδιών, ενός από τα κύρια αλιεύματα των τοπικών κοινοτήτων, τώρα περιλαμβάνει επίσης μια περιοχή ιχθυοκαλλιέργειας για αγγούρια της θάλασσας και καλλιέργεια φυκιών και έχει αποτελέσει

το εναρκτήριο σάλπισμα για περαιτέρω δράση θαλάσσιας προστασίας στην περιοχή (Cripps and Harris, 2009).

Ωστόσο, οι πιο σημαντικές μεταβολές που προκάλεσε η περιοχή θαλάσσιας προστασίας του Velondriake, έχουν λάβει χώρα εντός της κοινότητας. Το πιο αξιοσημείωτο αποτέλεσμα είναι η αύξηση του εισοδήματος των μελών της κοινότητας. Ο πληθυσμός των χταποδιών έχει αναπτυχθεί σημαντικά και οι αλιεύσεις χταποδιών έχουν διπλασιαστεί σε ποσότητα. Επιπροσθέτως, τα ηλικιωμένα μέλη της κοινότητας έχουν αποκτήσει μια σταθερή εισοδηματική πηγή από την παράκτια αλιεία χταποδιών με καμάκι, προκειμένου να βιοποριστούν, δεδομένου ότι οι περισσότεροι δεν διαθέτουν πλεούμενα που θα τους επέτρεπαν να αλιεύουν σε βαθύτερα νερά (Cripps and Harris, 2009). Πέραν της ενίσχυσης των ιχθυαποθεμάτων, η δημιουργία της περιοχής θαλάσσιας προστασίας έχει αυξήσει το κοινοτικό εισόδημα από τον τουρισμό· η επίσημη αναγνώριση της περιοχής θαλάσσιας προστασίας από την κυβέρνηση επιτρέπει στις τοπικές κοινότητες να χρεώνουν εισιτήριο στους επισκέπτες, για τη χρηματοδότηση της περιβαλλοντικής προστασίας της περιοχής και για την αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος των κατοίκων (Cripps and Harris, 2009). Το πιο ενδιαφέρον αποτέλεσμα της αλλαγής καθεστώτος περιβαλλοντικής προστασίας και της αλληλεπίδρασης των κοινοτήτων με τη ΜΚΟ ήταν η επίδραση που είχαν στο κοινωνικό κύρος των μελών των κοινοτήτων. Η ΜΙΚΟ παρείχε υποστήριξη σε εκπαιδευτικά προγράμματα, ταυτόχρονα με την καθοδήγηση για την ίδρυση και διατήρηση του νέου καθεστώτος θαλάσσιας προστασίας. Αυτά τα προγράμματα προσέφεραν παιδεία και ενδυνάμωσαν τις γυναίκες, ενημερώνοντάς τες για θέματα αντισύλληψης και οικογενειακού σχεδιασμού. Δεδομένου ότι η μέση γυναίκα από τη Μαδαγασκάρη γεννά περισσότερα από 6 παιδιά, είναι δύσκολο για τους γονείς να παρέχουν στους απογόνους τους τροφή και εκπαίδευση. Μέσω του οικογενειακού σχεδιασμού, αυτό το θέμα ελαχιστοποιήθηκε. Επιπλέον, η μείωση του πληθυσμού υποβοηθά την ταχύτερη ανάκαμψη των ιχθυαποθεμάτων, καθώς λιγότερα άτομα εξαρτώνται από αυτά για την επιβίωσή τους. Τελικά, μέσα από το πρόγραμμα, πολλά παιδιά έχουν λάβει υποτροφίες εκπαίδευσης για επίπεδα από δημοτικό μέχρι και πανεπιστήμιο (Cripps and Harris, 2009). Η προώθηση της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης δημιουργεί ένα θετικό κύκλο, αφού τα παιδιά συνεισφέρουν τη νεοαποκτηθείσα γνώση τους στη διαχείριση της περιοχής.

Η ελληνική περίπτωση

Σε αντίθεση με τις προαναφερθείσες περιπτώσεις, στην Ελλάδα, η αλιευτική βιομηχανία έχει παραμεληθεί σημαντικά και, παρ' όλο που υπάρχει εκτενής νομοθεσία για την αλιευτική διαχείριση, η εφαρμογή της είναι ελάχιστη (Vlachopoulou et al., 2013). Τα θαλάσσια ενδιαιτήματα σταδιακά υποβαθμίζονται, οδηγώντας όχι μόνο στην απώλεια μεγάλου ποσοστού των ιχθυαποθεμάτων αλλά και στη μείωση του εισοδήματος των τοπικών αλιευτικών κοινοτήτων (Special Secretariat for Planning Applications & 3rd Community Support Framework, 2007; Waycott et al., 2009). Καθώς οι αλιείς έχουν ελάχιστη συμμετοχή στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, στη διαχείριση των θαλασσίων πόρων και την εφαρμογή της νομοθεσίας, οι ανάγκες τους και η τοπική τους γνώση δεν αντιπροσωπεύονται σε κεντρικό επίπεδο (Tsobanoglou and Vlachopoulou, 2013). Κατά συνέπεια, υπάρχουν περιθώρια για την υιοθέτηση τόσο της Οικοσυστημικής όσο και της Συμμετοχικής Προσέγγισης προκειμένου να αυξηθεί η απασχόληση και το εισόδημα και να επιτευχθεί βιώσιμη εκμετάλλευση των ιχθυαποθεμάτων (UNEP-WCMC, 2006).

Πέραν της εφαρμογής της αλιευτικής νομοθεσίας, υπάρχει επείγουσα ανάγκη για την υιοθέτηση μιας ολιστικής προσέγγισης στην αλιευτική διαχείριση. Καθώς η κατάσταση του θαλασσίου περιβάλλοντος σταδιακά επιδεινώνεται, με την εξάντληση των ιχθυαποθεμάτων και την υποβάθμιση των ενδιαιτημάτων να εξαπλώνονται ραγδαία, τόσο οι τροφοδοτικές όσο και οι ρυθμιστικές και οι πολιτιστικές υπηρεσίες που παρέχουν τα θαλάσσια οικοσυστήματα στις ελληνικές αλιευτικές κοινότητες και στο γενικό πληθυσμό εξαφανίζονται. Τα διάφορα ενδιαφερόμενα μέρη κάνουν προτάσεις για τις ενέργειες που πρέπει να πραγματοποιηθούν από την κεντρική κυβέρνηση, αλλά δεν υπάρχει συνεργασία μεταξύ των και ελάχιστη έως ανύπαρκτη ενασχόληση με τη δράση (Θεοδωράκης, 2013; Vlachopoulou et al., 2013). Με την προώθηση της εκπαίδευσης των ενδιαφερομένων μερών και την υποστήριξη της έρευνας με θέμα τις κοινωνικοοικονομικές παραμέτρους της αλιευτικής διαχείρισης, η τοπική γνώση μπορεί να εξαπλωθεί σε άλλους τομείς, δημιουργώντας ένα φαινόμενο διάχυσης από κάτω προς τα πάνω (bottom-up approach) και προσαρμόζοντας τη χάραξη πολιτικής στις πραγματικές ανάγκες τόσο των τοπικών κοινοτήτων όσο και των θαλασσίων και παράκτιων οικοσυστημάτων.

Συζήτηση

Καθώς τα ιχθυαποθέματα εξακολουθούν να γίνονται αντιληπτά ως κοινόχρηστοι πόροι και η αφθονία τους - ή η έλλειψή της - είναι δύσκολο να υπολογιστεί, κυρίως λόγω κινητικότητας των πληθυσμών, το ερώτημα της αποτελεσματικής διαχείρισης παραμένει αναπάντητο. Μια

πιθανή λύση, έστω και μερική, θα ήταν η προώθηση της αυτοδιαχείρισης, δεδομένου ότι ένα τέτοιο καθεστώς επιτρέπει την υιοθέτηση πρακτικών κατάλληλων για τις συνθήκες που επικρατούν στην εκάστοτε υπό εξέταση περιοχή, απελευθερώνοντας ταυτόχρονα πόρους από τις κρατικές αρχές, αφού οι ευθύνες μετακυλίονται σε ιδιώτες (στα μέλη των κοινοτήτων).

Ωστόσο, δεδομένων των συγκρούσεων που υπάρχουν ανάμεσα στις ομάδες με συμφέροντα στην αλιεία, το κράτος θα πρέπει να παραδώσει κάποια εργαλεία στις κοινότητες ώστε να προωθήσουν τη δημόσια συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Όμως, οι μηχανισμοί θα πρέπει να αναπτυχθούν σταδιακά, επιτρέποντας στους συμμετέχοντες να αποκτήσουν εμπιστοσύνη στην ικανότητά τους να εφαρμόσουν την αυτοδιαχείριση και να αναπτύξουν σχέσεις τις υπόλοιπες ομάδες. Η ενδυνάμωση των κοινοτήτων αποτελεί το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να φυτευτεί και να αναπτυχθεί ο σπόρος της συμμετοχής. Με τη σειρά της, η συμμετοχή μπορεί να προωθήσει την ενδυνάμωση και ούτω καθ' εξής.

Οι ενδυναμωμένες κοινότητες μπορούν να επιδιώξουν την εκπλήρωση των αναγκών τους και, γνωρίζοντας τη σημασία που έχουν τα ιχθυαποθέματα για την επιβίωσή τους, να επιτύχουν τη σωστή διαχείριση και προστασία της πηγής του εισοδήματός τους.

Βιβλιογραφία

Alder J, Sloan NA and Uktolseya H. (1994) A comparison of management planning and implementation in three Indonesian marine protected areas. *Ocean and Coastal Management* 24: 179-198.

Anagnopoulos N, Papakonstantinou K, Economou A, et al. (2000) Recreational fishing in the Eastern Mediterranean (Greece - Italy): parameter estimation, relationships and conflict with commercial fishing. *9th National Conference of Icthyologists.* Mesolongi, 295-297.

Arnason R. (2009) Fisheries management and operations research. *European Journal of Operational Research* 193: 741-751.

Bourdieu P. (1986) The forms of capital. In: Richardson J (ed) *Handbook of theory and research for the sociology of education.* New York: Greenwood, 241-258.

Cheong SM. (2004) Managing fishing at the local level: the role of fishing village cooperatives in Korea. *Coastal Management* 32: 191-202.

Clark C. (2006) *The worldwide crisis in fisheries: economic models and human behaviour,* Cambridge: Cambridge University Press.

Cripps G and Harris A. (2009) *Community creation and management of the Velondriake marine protected area - Blue Ventures Conservation report,* London: Blue Ventures Conservation.

Dong Z, Liu D and Keesing JK. (2010) Jellyfish blooms in China: dominant species, causes and consequences. *Marine Pollution Bulletin* 60: 954-963.

Duarte CM, Pitt KA, Lucas CH, et al. (2013) Is global ocean sprawl a cause of jellyfish blooms? *Frontiers in ecology and the environment* 11: 91-97.

European Commission. (2009) *The Common Fisheries Policy - a user's guide,* Luxembourg: Office for official publication of the European Committees.

FAO. (2006) Fishery country profile: Greece.

FAO. (2009) Fishery production statistics: Greece capture production.

Fiske SJ. (1992) Sociocultural aspects of establishing marine protected areas. *Ocean and Coastal Management* 17: 25-46.

Graham WM and Bayha KM. (2007) Biological invasions by marine jellyfish. In: Nentwig N (ed) *Biological invasions.* Berlins: Springer-Verlag.

Greenpeace. (2006) Marine reserves for the Mediterranean Sea.

Hardin G. (1968) The tragedy of the commons. *Science* 162: 1243-1248.

Heithaus MR, Frid A, Wirsing AJ, et al. (2008) Predicting ecological consequences of marine top predator declines. *Trends in ecology and evolution* 23: 202-210.

Isham J. (2000) Can investments in social capital improve well-being in fishing communities? A theoretical perspective for assessing the policy options *10th Biennial Meeting of the International Institute of Fisheries Economics and Trade.* Corvallis, Oregon, USA: IIFET.

Islam G and Dickson M. (2007) *Turning social capital into natural capital: changing livelihoods of fishers through community based fisheries management,* Dhaka: WorldFish Center.

Japan Satoyama Satoumi Assessment. (2010) *Satoyama - Satoumi ecosystems and human well-being: socio-ecological production landscapes of Japan - summary for decision makers,* Tokyo: United Nations University.

Kaza S. (1988) Community involvement in marine protected areas. *Oceanus* 31: 75-81.

Makino M and Matsuda H. (2005) Co-management in Japanese coastal fisheries: institutional features and transaction costs. *Marine Policy* 29: 441-450.

Matsuda O. (2010) Satoumi: the link between humans and the sea.

Neis B. (1995) Fisher's ecological knowledge and marine protected areas. In: Shackell NL and Willison JHM (eds) *Marine protected areas and sustainable fisheries.* Wolfville, Nova Scotia: Science and Management and Protected Areas Association, Centre for Wildlife and Conservation Biology, Acadia University, 265-272.

Ostrom E. (1999) Coping with the tragedies of the commons. *Annual Review of Political Science* 2: 493-535.

Ostrom E, Gardner R and Walker JM. (1994) *Rules, games and common-pool resources,* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Rigney H. (1990) Marine reserves - blueprint for protection. *Australian Fisheries* 49: 18-22.

Roustang G. (1987) *Employment: a societal choice,* Paris: Syros.

Special Secretariat for Planning Applications & 3rd Community Support Framework. (2007) National strategic development plan for fisheries 2007-2013. In: Hellenic Republic MORDAF (ed). Athens: M.O.R.D.A.F.

Stergiou KI, Christou ED, Georgopoulos D, et al. (1997) The Hellenic Seas: physics, chemistry, biology and fisheries. *Oceanography and Marine Biology* 35: 415-538.

Sumaila UR, Guenette S, Alder J, et al. (2000) Addressing ecosystem effects of fishing using marine protected areas. *ICES Journal of Marine Science* 57: 752-760.

Swan J. (2005) *Implementation of the International Plan of Action to Prevent, Deter and Eliminate Illegal, Unreported and Unregulated Fishing: relationship to, and potential effects on fisheries management int he Mediterranean,* Rome: FAO.

Tsobanoglou G. (2012) Barriers to participation in the social economy in Greece. *Oñati Socio-Legal Series* 2.

Tsobanoglou G and Vlachopoulou EI. (2013) Participation and insularity: challenges in a European framework at a time of financial crisis - a case study from Greece. *Participatory local welfare, citizenship and third sector organizations. What is at stake?* Pisa: The Volunteering and Participation Foundation.

Uffman-Kirsch L. (2011) Self-regulated fisheries: a path to sustainable fishing practices in the coastal and island communities of the Greek seas? New Orleans: Tulane University School of Law.

UNEP-WCMC. (2006) *Marine and coastal ecosystems and human well-being; A synthesis report based on the findings of the Millennium Ecosystem Assessment*: UNEP.

UNEP. (2006) *Our precious coasts - Marine pollution, climate change and the resilience of coastal ecosystems,* GRID-Arendal: UNEP.

UNEP. (2008) *In dead water - Merging of climate change with pollution, over-harvest and infestations in the world's fishing grounds,* GRID-Arendal: UNEP.

UNEP. (2011) *Taking steps toward marine and coastal ecosystem-based management - an introductory guide,* Nairobi: Division for Environmental Policy Implementation, United Nations Environment Programme.

United Nations University. (2012) Satoumi. Kanazawa: UNU.

United Nations University Institute of Advanced Studies Operating Unit Ishikawa/Kanazawa. (2011) *Biological and cultural diversity in coastal communities, exploring the potential of satoumi for implementing the ecosystem approach in the japanese archipelago,* Montreal: Secretariat of the Convention on Biological Diversity.

Vlachopoulou EI, Wilson AM and Miliou A. (2013) Disconnects in EU and Greek fishery policies and practices in the eastern Aegean Sea and impacts on Posidonia oceanica meadows. *Ocean and Coastal Management* 76: 105-113.

Waycott M, Duarte CM, Carruthers TJB, et al. (2009) Accelerating loss of seagrasses across the globe threatens coastal ecosystems. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 106: 12377-12381.

Wilkinson R and Pickett K. (2009) *The spirit level: why equality is better for everyone,* London: Penguin Group.

Wisehart GD, Rempala EC and Leboffe MJ. (2012) *A photographic atlas of marine biology,* Englewood: Morton Publishing Company.

Wolfenden J, Cram F and Kirkwood B. (1994) Marine reserves in New Zealand: a survey of community reactions. *Ocean and Coastal Management* 25.

WorldFish Center. (2007) *Social Capital: community based fisheries management,* Dhaka: WorldFish Center.

Yamamoto T. (1995) Development of a community-based fishery management system in Japan. *Marine Resource Economics* 10: 21-34.

Ελληνική Δημοκρατία. (2007) Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Αλιείας 2007-2013.

Θεοδωράκης Σ. (2013) Ψάρια, σφουγγάρια, δυναμίτες. Αθήνα: Mega TV.

Τζανάτος Ε. (2006) Δομή, χαρακτηριστικά και διαχείριση της μικρής παράκτιας αλιείας στην Ελλάδα. *Τμήμα Βιολογίας.* Πανεπιστήμιο Πατρών.

Τσομπάνογλου Γ. (2007) *Κοινωνική ανάπτυξη και κοινοτική συνοχή: Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις,* Αθήνα: Παπαζήσης.

Τσομπάνογλου Γ. (2008) *Η ανάδυση της κοινωνικής οικονομίας,* Αθήνα: Παπαζήση.

Τσομπάνογλου Γ. (2013) *Συμπράξεις εργασίας στην Ιρλανδία: Ελληνικοί και λοιποί συσχετισμοί κοινωνικής οικονομίας,* Αθήνα: Γόρδιος.

«Προσέγγιση ικανοτήτων» και Δράση: Ο Amartyasen και η κοινωνιολογική θεωρία

Σπύρος Γάγγας

Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας (Professor I), Deree-the American College of Greece

Περίληψη

Η 'προσέγγιση των ικανοτήτων' (capabilities approach) των Amartya Sen και Martha Nussbaum ασκεί σήμερα περιορισμένη επιρροή στην κοινωνιολογική θεωρία. Με την εισήγηση αυτή θα επιχειρήσω να αναθεωρήσω αυτή τη σχέση και να θέσω μια βάση επικοινωνίας μεταξύ της έννοιας των ικανοτήτων και της κοινωνιολογικής θεωρίας, προκειμένου να αναδειχθούν οι ευκαιρίες ανακατασκευής μιας κανονιστικής έννοιας της δράσης. Θα ισχυριστώ ότι η κοινωνιολογία, μέσω παρόμοιων εννοιών από τους Parsons και Giddens κυρίως, έχει προκαταλάβει διαστάσεις της θεωρίας της 'ικανότητας για πράττειν' (agency) του Sen, ωστόσο, παραμένει κανονιστικά ελλειπής. Η μετατόπιση της κοινωνιολογικής θεωρίας προς την έννοια της 'ικανότητας' μπορεί, όπως θα επιχειρηματολογήσω, να εμπλουτίσει το κανονιστικό περιεχόμενο της έννοιας της δράσης και επιπλέον να την καταστήσει εμπειρικά γόνιμη.

Λέξεις κλειδιά: δράση, ικανότητες, ικανότητα για πράττειν, κανονιστικότητα

Abstract

Amartya Sen's and Martha Nussbaum's 'capabilities approach' exerts today only limited influence in sociological theory. In this presentation I shall attempt to revisit this relationship and to establish a ground for communication between the 'capabilities approach' and sociological theory. I shall claim that sociology, through similar notions from Parsons and Giddens has anticipated aspects of Sen's theory of agency, but remains normatively incomplete. Sociological theory's shift towards the notion of 'capability' can, as I shall argue, enrich the normative content of the concept of agency and, moreover, to render the latter empirically fruitful.

Key words: action, agency, capability, normativity.

Ι. ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ 'ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΓΙΑ ΠΡΑΤΤΕΙΝ': ΣΤΟΧΟΙ ΜΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ

Σε αυτή τη παρουσίαση θα ισχυριστώ ότι η διαρκής αξίωση της κοινωνιολογίας ως προς την κεντρική έννοια της 'ικανότητας για πράττειν' (agency) και το κανονιστικό της περιεχόμενο (Alexander 2013, Barnes 2000, Bauman 2011, Burawoy 2005, Sennett 2012, Touraine 2000), μπορεί να εγκαινιάσει ένα υποσχόμενο ερευνητικό πρόγραμμα, εάν και εφόσον η κοινωνιολογική θεωρία στραφεί προς την 'θεωρία των ικανοτήτων', όπως αυτή αναπτύσσεται στο έργο του Amartya Sen και της Martha Nussbaum.

Η γειτνίαση της κοινωνιολογικής θεωρίας με κάποια έννοια ικανοτήτων έχει διατυπωθεί μέχρι σήμερα σποραδικά. Η πιο συστηματική ίσως επεξεργασία αυτής της όσμωσης επιτυγχάνεται προς το παρόν από μελετητές οι οποίοι προσχωρούν στη 'πραγματιστική στροφή' της κοινωνιολογικής θεωρίας. Για παράδειγμα τόσο η Zimmerman (2006) όσο και ο Holmwood (2013) υιοθετούν την ανοιχτότητα του προγράμματος των 'ικανοτήτων' στην εκδοχή του Sen παρά της Nussbaum, θεωρώντας ότι ο ανολοκλήρωτος χαρακτήρας του προγράμματος, ως προς την εύπλαστη έννοια της 'ικανότητας' αλλά και των λύσεων που επιζητούνται βάσει αυτής σε διαφορετικά πολιτισμικά και κοινωνικά πλαίσια, προάγει την κανονιστική ανακατασκευή μιας έννοιας του 'κοινωνικού εαυτού', όπως αυτή εγκαινιάστηκε από τον Mead ή τον Simmel. Αυτή είναι όντως μια πολύ γόνιμη προσέγγιση η οποία επιχειρεί να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ κοινωνιολογικής θεωρίας και του εύρωστου κανονιστικού προγράμματος των Sen και Nussbaum, το οποίο όμως περιορίζεται σε συζητήσεις εντός της πολιτικής οικονομίας, καθώς και της πολιτικής και της ηθικής φιλοσοφίας.

Αντλώντας από την σκοπιά της πραγματιστικής ερμηνείας της θεωρίας των ικανοτήτων, αλλά επιχειρώντας ταυτόχρονα να εμβαθύνω στη συνάφεια της έννοιας της 'ικανότητας' (*capability*) με μια εκ των θεμελιωδών κατηγοριών της κοινωνιολογίας, όπως αυτή της 'ικανότητας για πράττειν' (*agency*), θα επιχειρήσω να καταδείξω την ουσιαστικότερη σύσταση μιας κανονιστικής έννοιας της δράσης για την κοινωνιολογία με βάση τη θεωρία των ικανοτήτων. Αν ενσωματωθεί με τον κατάλληλο τρόπο στη κοινωνιολογία, αυτή η προσέγγιση μπορεί να συνεισφέρει στη δημιουργία πιο θεωρητικά εκλεπτυσμένων και εμπειρικά γόνιμων εργαλείων

μιας κανονιστικής κοινωνιολογικής θεωρίας και να συστρατευθεί με μια κοινωνική θεωρία, η οποία έλκεται από την ιδέα μιας 'καλής κοινωνίας'.[1]

Τι είναι η όμως η θεωρία των ικανοτήτων; Συνοπτικά, το εγχείρημα του Sen (π.χ. 1985) εκκινεί από μια κριτική, εντός της επιστήμης των οικονομικών, απέναντι σε μοντέλα ωφελιμότητας τύπου Pareto ή 'ορθολογικής επιλογής' (*rational-choice*), με σκοπό την διάψευση της αυστηρά κατασκευασμένης έννοιας του εξατομικευμένου δρώντος, ο οποίος μεγιστοποιεί τα διαφέροντά του κατά περίπτωση.

Η κεντρική και κανονιστική κινητήρια δύναμη του εν λόγω προγράμματος, είναι φυσικά, οι 'ικανότητες'. Οι 'ικανότητες' αναφέρονται στη δυνατότητα, αλλά και στη πραγματική ικανότητα του δρώντως να εκπληρώσει και να επιτύχει τις αξιακές προτιμήσεις και επιλογές του. Οι 'ικανότητες' συμπληρώνονται από τις 'λειτουργικότητες', οι οποίες αναφέρονται σε 'λειτουργικούς συνδυασμούς' πράξεων και καταστάσεων. Για τον Sen λοιπόν, 'η ικανότητα του δρώντως αναφέρεται στις εναλλακτικές λειτουργικότητες οι οποίες είναι εφικτές για εκείνον. Η ικανότητα συνεπώς αποτελεί ένα είδος ελευθερίας: της ουσιαστικής ελευθερίας να επιτύχει ο δρων εναλλακτικά λειτουργικούς συνδυασμούς (ή θέτοντας το πιο ελεύθερα, της ελευθερίας να επιτύχει διαφορετικούς τρόπους ζωής)' (Sen 1999: 75). Με αυτό τον τρόπο οι 'ικανότητες' συνδέονται αναλυτικά με τον συνδυασμό διάφορων λειτουργικοτήτων. Εάν ο Sen επιμένει στις ικανότητες των ατόμων, το πράττει διότι αυτές τους επιτρέπουν να λειτουργήσουν στη κοινωνία, δηλαδή, το να διασφαλίζεται στους δρώντες η πραγματική δυνατότητα και ελευθερία να επιλέξουν μεταξύ εναλλακτικών τύπων βίου. Ως λειτουργικότητες λοιπόν λογίζονται πλαίσια συγκρότησης και λειτουργίας του ατόμου όπως η κατάσταση του να είναι κάποιος υγιείς, να έχει εργασία, να νοιώθει ασφαλής, αλλά και του να επιτυγχάνει πιο σύθνετες λειτουργίες και καταστάσεις του εαυτού, όπως το να διακατέχεται από αυτοεκτίμηση ή, όπως γράφει ο Sen, να 'νοιώθει κάποιος ότι είναι κοινωνικά ενσωματωμένος (*socially integrated*) (Sen 1999: 31). Φυσικά κάποιες λειτουργικότητες, όπως η πρόσβαση σε τροφή, νερό, υγεία ή στέγη θεωρούνται θεμελιώδεις. Άλλες όμως εξαρτώνται από το συγκεκριμένο

[1]Για παράδειγμα, η μη αλλοτριωμένη εργασία (Marx), ο θεσμοθετημένος ατομικισμός (Durkheim, Parsons), η Κριτική θεωρία και τα προτάγματα χειραφέτησης (από τον Habermas έως τη φεμινιστική θεωρία), οι θεωρίες διυποκειμενικής αναγνώρισης (Mead, Honneth), αλλά και η στροφή προς την 'κοινωνιολογία του δημόσιου βίου' (Burawoy), μπορούν να θεωρηθούν, φυσικά με διαφορετικούς τρόπους, ως υποδείγματα κοινωνικής θεωρίας σε αντίστιξη και αντίθεση με αυστηρά μοντέλα ωφελιμισμού.

κοινωνικό πλαίσιο και προέρχονται από τους αξιακούς προσανατολισμούς των δρώντων αλλά και των ευρύτερων συλλογικοτήτων. Ο Sen, ωστόσο, αναφέρεται και στο 'συγκροτητικό (*constitutive*)' χαρακτήρα των λειτουργικοτήτων και των ικανοτήτων που προαπαιτούνται, έτσι ώστε η 'αξιολόγηση της ευμάρειας θα πρέπει να λάβει τη μορφή μιας αποτίμησης αυτών των συγκροτητικών στοιχείων' (Sen 1992: 39). Εάν ερμηνεύσουμε αυτές τις διατυπώσεις έχοντας στο νου κυρίαρχα υποδείγματα κοινωνιολογικής θεωρίας, τότε φαίνεται ότι ο κανονιστικός λειτουργισμός των Durkheim και Parsons εξετάζει παρόμοιες προσταγές και προϋποθέσεις της 'ικανότητας για πράττειν'. Στον Parsons, για παράδειγμα, ο θεσμοθετημένος ατομικισμός (*institutionalized individualism*) τίθεται με όρους που συμπίπτουν με την αντίστοιχη πεποίθηση του Sen. Αναφέρεται 'σε ένα τρόπο οργάνωσης των συστατικών της ανθρώπινης δράσης, ο οποίος, αναλογικά, επαύξησε την ικανότητα του μέσου ατόμου και των συλλογικοτήτων στις οποίες ανήκει, στο να εφαρμόσει τις αξίες για τις οποίες δεσμεύεται. Αυτή η επαυξημένη ικανότητα (*enhanced capacity*) στο ατομικό επίπεδο έχει αναπτυχθεί συνακόλουθα με τα κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια οργάνωσης και θεσμοθέτησης κανόνων, τα οποία διαμορφώνουν το πλαίσιο της ευταξίας (*order*) για τη πραγματοποίηση των στόχων και αξιών που θέτουν οι ατομικές και συλλογικές μονάδες'. (Parsons και Platt 1973: 1). Ο αλληλεξαρτώμενος χαρακτήρας των λειτουργικοτήτων, καθώς και το εύρος της αποτίμησής τους στη κοινωνία, ευθυγραμμίζεται με μια εύρωστη έννοια της 'ικανότητας για πράττειν', την οποία το λειτουργιστικό υπόδειγμα την αναλύει σε συνάρτηση με θεωρία έκθεσης και θεμελίωσης έλλογων κοινωνικών θεσμών. Βέβαια θα πρέπει να επισημανθεί ότι η έννοια της ικανότητας του Sen (αλλά κυρίως αυτή της Nussbaum, η οποία διευρύνει, μέσω της λίστας των ικανοτήτων, τις κανονιστικές αξιώσεις του Sen) εδράζεται εν μέρει στη φιλοσοφική ανθρωπολογία του νεαρού Marx.[2]

II. ΓΙΑΤΙ Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΙΚΑΝΟΤΗΤΩΝ;

Πως δικαιολογείται όμως η αντικατάσταση της έννοιας της 'ιδιότητας/δυνατότητας' (capacity) από αυτή της 'ικανότητας' (capability); Από τη σκοπιά της κοινωνιολογικής θεωρίας, εκτός της περίπτωσης του Giddens, η έννοια της 'ικανότητας' απορροφάται από την ευρύτερη κατηγορία

[2]Σε άλλες εργασίες μου (Γάγγας 2008, Gangas 2010, Gangas 2014) έχω προβεί σε πιο συστηματική επεξεργασία της σχέσης της προσέγγισης των ικανοτήτων με τη θεωρία του Marx αλλά και μαρξιστών όπως η Agnes Heller.

της 'ικανότητας για πράττειν' (agency). Αυτό πραγματοποιείται με διάφορους τρόπους, και όχι πάντοτε κάτω από μια ενιαία θεωρητική κατεύθυνση. Από την εποχή του Weber (1922/1978: 3-62) έως τη διατύπωση μιας γενικής θεωρίας της κοινωνικής δράσης (Parsons 1937), η κοινωνιολογία ενέταξε στο σκληρό πυρήνα των κατηγοριών της το πρόβλημα της δράσης. Και μεταγενέστερα όμως μέσα από την έστω περιληπτική σύνδεση της έννοιας της ισχύος με τη θεωρία των ικανοτήτων (Lukes 2005), την χρήση με άλλο νόημα της έννοιας της ικανότητας από τον Giddens (1984), τις 'ευκαιρίες ζωής' από τον Dahrendorf (1979) αλλά και το πρόβλημα των 'μηδενικών επιλογών' του Offe (1987), το μοτίβο της δυνητικής αλλά και υπαρκτής ικανότητας του δρώντως να μετασχηματίσει το κοινωνικό περιβάλλον που καθιστά τη ζωή αξιοπρεπή τίθεται σε συνάρτηση με τη διαμόρφωση αυτής της ικανότητας από κοινωνικές δομές και θεσμικά πλέγματα ρόλων. Παρόμοιο είναι και το μείγμα κοινωνιολογίας και φιλοσοφικής ανθρωπολογίας στην υπερβατολογική συνθήκη της 'ικανότητας για δράση' όπως προσφέρεται από τον Etzioni (1968), ή από το πιεστικά κανονιστικό κάλεσμα για την 'επιστροφή του δρώντως' (Touraine 1988) στη κοινωνιολογική θεωρία. Φυσικά η διερεύνηση της επάρκειας η μη της έννοιας της δράσης αλλά και της 'ικανότητας για πράττειν', μαζί με τη γενικότερη προβληματική περί δυϊστικών κατηγοριών λόγω της συσχέτισης των εν λόγω εννοιών με αντίθετες έννοιες όπως η κοινωνική δομή, αγγίζει μέχρι και σήμερα μετα-θεωρητικά και επιστημολογικά ζητήματα της κοινωνιολογικής θεωρίας (Archer 2000, Elder-Vass 2010, Holmwood και Stewart 1991). Όμως ο κανονιστικός προσανατολισμός της κοινωνιολογίας επικυρώνεται από πρόσφατες απόπειρες εγκαθίδυσης μιας 'κοινωνιολογίας του κακού'. Ο Wieviorka (2012) θέτει με καίριο τρόπο κοινωνιολογικές προκλήσεις οι οποίες απορρέουν από τη βία, τον ρατσισμό και την τρομοκρατία. Ενώ φαίνεται πως αναγνωρίζει τη κοινωνιολογική σημασία του δρώντως ως προς την 'ικανότητά του για δράση' (*capacity to act*), προεξοφλεί την αποτυχία του εφόσον ισχυρίζεται ότι το πρόγραμμα μιας τέτοιας θεώρησης του δρώντως δομείται αποκλειστικά στα πρότυπα μιας ρομαντικής και παρωχημένης αντίληψης για την ικανότητα για πράττειν (2012: 99, 133). Παρατηρούμε εδώ μια τυπική περίπτωση φορμαλιστικής και αφηρημένης έννοιας της 'ικανότητας για πράττειν'. Αντιθέτως, αν ακολουθηθεί η οδός που προτείνει ο Gewirth (1998), αλλά και οι Steven Lukes (2005: 117) και Richard Sennett (2012: 29), δηλαδή η μετατόπιση της κανονιστικής κοινωνιολογίας προς τη θεωρία των ικανοτήτων, τότε ο αφηρημένη κατηγορία της 'δράσης' την οποία βρίσκει

προβληματική ο Wieviorka θα τεθεί με βάση την πολυπλοκότητα των κοινωνικών σχέσεων και καταστάσεων – μια βάση, δηλαδή, που προκρίνει και ο ίδιος ο Wieviorka.

Η στροφή στη δημιουργικότητα της δράσης όπως επιχειρείται, για παράδειγμα, από τον Joas (1996) επικυρώνει την αναγκαιότητα ανακατασκευής της έννοιας της 'ικανότητας για δράση'. Για τον Joas, 'η κοινωνιολογική θεωρία της δράσης θα πρέπει να αποδείξει ότι είναι ικανή να αντιμετωπίσει τις [μεταμοντέρνες] μομφές και να αναθεωρήσει τη θέση της υπό το πρίσμα της μεταμοντέρνας κριτικής' (1996: 251). Ορθώς, επισημαίνει ο Joas την αναγκαιότητα αυτής της ανακατασκευής. Αντί όμως να τον ακολουθήσουμε στο να μεταθέσουμε την έννοια της δράσης (αλλά και της 'ικανότητας για πράττειν') στην απροσδιόριστη ζώνη της δημιουργικότητας του δρώντως και έτσι να εγκλωβίσουμε την 'ικανότητα' στο ανθρωπολογικό πεδίο (Joas 1996: 158), οι μεταμονέρνες ενστάσεις μπορούν να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικότερα εάν καταστήσουμε σαφές αυτό που υπονοείται στη διατύπωση του Joas: δηλαδή, το πλαίσιο των ικανοτήτων εκείνων, οι οποίες καθιστούν τη δράση ένα πρόγραμμα με νόημα και κανονιστική υπόσταση.[3]

Δεδομένης, συνεπώς, της κατηγοριακής προϋπόθεσης της 'ικανότητας για δράση' και την πολλαπλότητα των απόψεων που συγκλίνουν σε αυτή, η πρόκληση που αντιμετωπίζει η κοινωνιολογία αφορά την οχύρωση του κανονιστικού πυρήνα της δράσης με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορεί να συνεισφέρει στην εξηγητική και εμπειρική εξέλιξη της.

Η μετατόπιση αυτή επαναφέρει στο προσκήνιο της κοινωνικής θεωρίας την κανονιστικά πιο πρόσφορη αντίληψη της 'ικανότητας για δράση'. Η διάσταση απόψεων μεταξύ Sen και Nussbaum ως προς το βαθμό δεσμευτικότητας των βασικών ικανοτήτων των δρώντων δεν θα πρέπει να μας αποτρέψει από το να τους εντάξουμε σε ενιαίο ερευνητικό πρόγραμμα. Ο Sen

[3]Οπωσδήποτε, η 'φαντασιακή ικανότητα' (Castoriadis 1987: 127) από την οποία αντλεί ο Joas και μέσα από την οποία το υποκείμενο διανοίγει ένα πεδίο μελλοντικών δυνατοτήτων και πιθανοτήτων, μπορεί πραγματικά να συγκροτεί ένα ουσιώδες συστατικό της ανθρώπινης συνείδησης. Μπορεί, συνεπώς, να συνεισφέρει στη φιλοσοφική ανθρωπολογία όπως την οραματίζεται ο Καστοριάδης στην προσπάθειά του να θεμελιώσει την 'ικανότητα για πράττειν' σε κάποια πρωταρχική λειτουργία της φαντασίας. Όπως θα δούμε όμως, η προσέγγιση των ικανοτήτωνδημιουργεί χώρο για τις αισθήσεις και τη φαντασία, αλλά απελευθερωμένη από τον ψευδοβιταλιστικό ελιγμό του Καστοριάδη. Αυτό το επεισόδιο στην εξέλιξη της κοινωνικής θεωρίας καταδεικνύει το λόγο για τον οποίο η θεωρία των ικανοτήτων θα πρέπει να επανεξεταστεί ως συμπλήρωμα και μετασχηματιστική ευκαιρία των τρεχουσών κατανοήσεων της ικανότητας για πράττειν, τουλάχιστον σε σχέση με αυτές που επενδύουν θεωρητικά στη 'δημιουργικότητα για δράση'.

θεμελιώνει ένα κανονιστικό αλλά ανοικτό, ως προς τους όρους πραγμάτωσής του, πρόγραμμα των ικανοτήτων, δίχως να το επεκτείνει προς τη κατεύθυνση ενός πιο ολοκληρωμένου συνόλου ικανοτήτων, αλλά ούτε και προς αυτή μιας κανονιστικής θεωρίας των κοινωνικών θεσμών οι οποίοι προάγουν και διασφαλίζουν αυτές τις ικανότητες, αν και ο ίδιος ο Sen όχι μόνο τις προϋποθέτει, αλλά φροντίζει, επίσης, να τους τοποθετεί συχνά στο επίκεντρο της θεμελίωσης του προγράμματος αυτού. Αντιθέτως, η Nussbaum επιχειρεί να ενσαρκώσει την έννοια της ικανότητας και να την οριοθετήσει με βάση ένα κανονιστικά δεσμευτικό πλαίσιο βασικών ικανοτήτων, εδράζοντάς το στον Αριστοτέλη, το νεαρό Marx, αλλά και σε θεωρίες φυσικού δικαίου, όπως αυτή του John Finnis (1980). Έτσι η Nussbaum, επεκτείνει τη λίστα των ικανοτήτων, δίχως να την ολοκληρώνει, θεωρώντας ότι οι ελάχιστες ικανότητες τις οποίες θα διασφαλίζει μια εύτακτη κοινωνία, αφορούν: 1. τη Ζωή, 2. τη Σωματική Υγεία, 3. τη Σωματική Ακεραιότητα, 4. τις Αισθήσεις, τη Φαντασία και τη Σκέψη, 5. τα Συναισθήματα, 6. τον Πρακτικό Λόγο, 7. τους Δεσμούς, 8. το Παιχνίδι, 9. τα άλλα Είδη, και 10. τον Πολιτικό και Υλικό Έλεγχο του Περιβάλλοντος του Ατόμου (Nussbaum 1992: 216-223, 2000: 78-80, 2006: 76-78).

Δομώντας μια λίστα σαν κι αυτή την οποία και υιοθετεί σε γενικές γραμμές η 'προσέγγιση των ικανοτήτων', επιτρέπει στους εκπροσώπους του προγράμματος αυτού να ανανεώσουν κανονιστικά την έννοια της 'ικανότητας για πράττειν' (*agency*). Τούτο σημαίνει ότι κάποια εύρωστη έννοια της δράσης και της 'ικανότητας για πράττειν' δεν θα μπρούσε εύκολα να υιοθετηθεί εν απουσία αυτών των ικανοτήτων ή τουλάχιστον των περισσοτέρων εξ' αυτών.

Με αυτό το κανονιστικό οπλοστάσιο, η θεωρία των 'ικανοτήτων' καθίσταται ένα σημαντικά εξελίξιμο και ήδη πολύ γόνιμο ερευνητικό πρόγραμμα (με σημαντική επιρροή στη πολιτική οικονομία, την ηθική φιλοσοφία, τις θεωρίες περί αναπτυσσόμενου κόσμου) με ευρύ, επίσης, φάσμα εμπειρικών εφαρμογών και επιτυχιών. (π.χ. μακρο-πολιτικές των Ηνωμένων Εθνών, ενδιάμεσες μεταρρυθμίσεις, και τοπικές παρεμβάσεις, όπως η περιβόητη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη Κεράλα).

Το επιστέγασμα του κεντρικού ρόλου που κατέχει η έννοια της 'ικανότητας για πράττειν' στο πρόγραμμα αυτό αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στη δήλωση του Sen: 'Χρησιμοποιώ την έννοια του δρώντως (*agent*) με τη παλαιότερη και ευγενέστερη έννοια, ως κάποιου δηλαδή που δρα και επιφέρει κάποια αλλαγή, και του οποίου τα επιτεύγματα μπορούν να κριθούν με βάση κάποια εξωτερικά κριτήρια. Αυτό το έργο (*Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία*, Σ.Γ.) καταπιάνεται με τον

ρόλο του δρώντως ως μέλους του δημόσιου βίου που συμμετέχει στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δράσεις.(1999: 19). Καθίσταται έτσι σαφές το γεγονός ότι ο Sen επιστρέφει σε κανονιστικά επαρκέστερα υποδείγματα περί δράσης και 'ικανότητας για πράττειν', όμως, το παράδοξο για εμάς είναι ότι σε αυτή του την κινητοποίηση, ο Sen, όπως και οι κυριότεροι συνεχιστές της 'προσέγγισης των ικανοτήτων', απωθούν ολοκληρωτικά τα κοινωνιολογικά ευρήματα στο επίπεδο της θεωρητικής επεξεργασίας αυτών των κομβικών εννοιών.

III. SEN, PARSONS KAI GIDDENS

Για αυτά τα κοινωνιολογικά ευρήματα θα αναφερθώ επιγραμματικά μόνο, για λόγους οικονομίας. Η συστημική θεωρία του Parsons ανατρέχει στην έννοια της 'ικανότητας' (*capacity*) ως ιδιότητας των υποσυστημάτων (Parsons και Smelser 1956: 49). Υπό αυτή την έννοια λίγη σχέση υπάρχει με τις θέσεις του Sen. Ωστόσο, η λειτουργιστική έννοια της ικανότητας του Parsons φαίνεται να επεκτείνεται, και στις δυνατότητες των δρώντων να ελιχθούν και να επιλέξουν με βάση κανονιστικούς προσανατολισμούς.

Ο Parsons αντλεί την έννοια της 'ικανότητας' από τον βιολόγο Ernst Mayr, οποίος εγκαινιάζει το νεολογισμό 'τελεονυμική ικανότητα' (δηλαδή, τη συμπεριφορά ενός οργανισμού ως προς την κινητοποίηση των πόρων/προσόντων (*resources*) και των ικανοτήτων του (*capacities*) στο να ρυθμίσει τη σχέση του με το περιβάλλον του και να αναλάβει επιτυχημένη δράση επίτευξης στόχων). Χρησιμοποιεί δε αυτή την έννοια προκειμένου να κατανοήσει τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες εξισορρόπησης του βιολογικού συστήματος, του συστήματος της προσωπικότητας, του κοινωνικού αλλά και του πολιτισμικού συστήματος. Ωστόσο, η ικανότητα δεν αποτελεί μόνο λειτουργιστική ιδιότητα δομημένων υποσυστημάτων. Στην έκθεση των υποσυστημάτων αλλά και των αλληλεπιδράσεων μεταξύ τους, η οποία συνοψίζεται με τον όρο 'θεσμοθετημένος ατομικισμός' διαπιστώνεται μια προοδευτική μετατόπιση του προβλήματος στο πεδίο της διαμεσολάβησης της ιδιότητας/ικανότητας (*capacity*) με αυτή της ικανότητας (*capability*) όπως την ορίζει ο Sen. Ο Parsons μας προϊδεάζει για τη ζεύξη αυτή όταν κάνει λόγο για 'την βαθύτερη ιδιότητα των μονάδων, ειδικά των ατόμων και των οικογενειών τους, να λειτουργούν αποτελεσματικά σε ένα περιβάλλον στο οποίο τοποθετούνται' και η οποία αφορά πρωτίστως, 'την υγεία και την εκπαίδευση' (1969: 261). Με αυτή τη λογική των θεσμών και τον κανονιστικό προσανατολισμό τους ευθυγραμμίζεται και η θεωρία του Sen, αλλά και του

Dasgupta (1993: 3-22), καθώς και της αναδυόμενης αντίληψης για μια αξιολογικά δεσμευμένη επιστήμη των οικονομικών (Putnam and Walsh 2012).

Σχολιάζοντας τα κοινωνικά δικαιώματα του Marshall, ο Parsons κάνει λόγο για 'το επίπεδο ικανοτήτων σε σχέση με τη δομή των ευκαιριών' της κοινωνίας ως παράγοντας 'ενσωμάτωσης' (*inclusion*) (Parsons 1969: 260). Μάλιστα, ο Parsons απομακρύνεται από θέσεις μιας λειτουργικής έννοιας της ενσωμάτωσης, θεωρώντας ότι η 'ικανότητα θα πρέπει να καταστεί διεκδικήσημη από τη σκοπιά της αποκλεισμένης κοινωνικής ομάδας, και στο βαθμό που αυτή δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί, η ευρύτερη κοινότητα θα πρέπει να κάνει βήματα στο να την αναπτύξει'(Parsons 1969: 262). Συμπληρώνει δε ότι το στοιχείο της 'εκπαιδευτικής διαδικασίας της ικανότητας προέχει για το πιο σημαντικό νόημα που μπορεί να αποδωθεί στον ατομικισμό στη σύγχρονη κοινωνία. Αφορά στο δικαίωμα του ατόμου σε μια δίκαιη ευκαιρία προκειμένου να δείξει τι μπορεί να επιτύχει με όρους αποτελεσματικών επιτευγμάτων [...]. Οι ελευθερίες του αποτελούν αναγκαίους όρους (*necessary conditions*) του να πράττει κάποιος υπεύθυνα με αναφορά σε αξίες' (Parsons 1991: 58-59). Αυτό το σημείο αποτελεί και την ειδοποιό διαφορά μεταξύ Sen και Parsons, υπό την έννοια ότι τα θεσμικά πλαίσια τα οποία αποτελούν όρους πραγματοποίησης της ενδυνάμωσης και επαύξησης των ικανοτήτων στην περίπτωση του Sen δεν έχουν αναπτυχθεί επαρκώς.

Ενώ ο Sen κάνει λόγο στο προγραμματικό του κείμενο (1999) για θεσμικές παρεμβάσεις οι οποίες προάγουν πολιτικές ελευθερίες, οικονομικές παροχές, κοινωνικές ευκαιρίες, εγγυήσεις διαφάνειας και προστατευτική ασφάλεια, η έκκλησή του αυτή δε συνοδεύεται από μια 'λογική' των θεσμών όπως στη παράδοση των Hegel, Durkheim, Parsons και Rawls. Σε αυτό το σημείο αποκτά εγκυρότητα η πραγματιστική απόπειρα κοινωνιολογοποίησης του Sen.

Από τη σκοπιά του ο Giddens εστιάζει στη δράση ως ικανότητας δημιουργικής διαμόρφωσης και αναπλαισίωσης σημασιοδοτικών (*signification*), κυριαρχικών (*domination*) και νομιμοποιητικών (*legitimation*) δομών. Χαρακτηριστικά, ο Giddens γράφει: 'Η δράση εξαρτάται από την ικανότητα (*capability*) του ατόμου να 'κάνει τη διαφορά' σε μια προ-υπάρχουσα κατάσταση ή ακολουθία γεγονότων. Έναςδρων παύει να έχει αυτή την ιδιότητα [της δράσης] όταν αυτός ή αυτή χάνει την ικανότητα να 'κάνει τη διαφορά', δηλαδή, να εξασκήσει κάποιου είδους δύναμη […]. Διατυπώνοντας αυτές τις παρατηρήσεις με άλλο τρόπο, μπορούμε να πούμε ότι, λογικά, η δράση εμπεριέχει τη δύναμη με την έννοια της διαμορφωτικής ικανότητας

/ δυνατότητας (*transformative capacity*). (Giddens 1984: 14-15). Αυτό που μας λέει εδώ ο Giddens είναι ότι η δράση αφορά τη δυνατότητα μετασχηματισμού της πραγματικότητας στο επίπεδο διυποκειμενικών σχέσεων. Δομείται έτσι η ικανότητα στον τρόπο οργάνωσης του συλλογικού βίου, ο οποίος συνεισφέρει 'στον τρόπο με τον οποίο το άτομο καθίσταται ικανό (*capable*)-με τον ένα ή τον άλλο τρόπο-ελεύθερης και ανεξάρτητης δράσης στα περιβάλλοντα της κοινωνικής ζωής του' (Giddens 1991: 213). Αυτή η έννοια της ικανότητας την οποία ο Giddens συνδέει και με τη πολιτική, αποτελεί και αναγνωρίσιμο συστατικό και της προσέγγισης ικανοτήτων. Σε αυτό το σημείο φαίνεται και ο κανονιστικός περιορισμός της θεωρίας του Giddens. Εάν η ικανότητα του να 'κάνει κάποιος τη διαφορά' (Giddens 1984: 14) αποτελεί βασικό στοιχείο της ικανότητας για πράττειν, τότε ο Giddens θα πρέπει να επεκτείνει το κανονιστικό εύρος των επιλογών που υπαινίσσεται με την κατηγορία του ικανού δρώντος. Και αυτή η διεύρυνση επιτυγχάνεται είτε με τη στρατηγική μια λίστας ουσιαστικών ικανοτήτων όπως προτείνει η Nussbaum είτε με την προοπτική ενός 'ατομικισμού ως κοινωνικής δέσμευσης' (Sen 1990). Ενώ ο Giddens 'αγγίζει' την έννοια της 'αυτονομίας' (1984: 156), αποσύρεται εν τέλει από μια πιο επεξεργασμένη θεώρησή της, ακριβώς λόγω της εκτεταμένης χρήσης της εθνομεθοδολογίας ως αντίβαρο στην παρσονσιανή κυριαρχία του θεσμικού και κανονιστικού στοιχείου, παρόλο που ο ίδιος επανεισάγει αυτή τη παράμετρο μέσα από τη συνδυαστική λογική των δομών σημασιοδότησης, κυριαρχίας και νομιμοποίησης.

Αυτό λοιπόν που ισχυρίζομαι εδώ είναι ότι η έννοια της ικανότητας την οποία επικαλείται ο Giddens, αν και φανερώνει μια ισχυρότατη διαίσθηση για το περιεχόμενο της κοινωνιολογικής έννοιας της δράσης και της στροφής που προτείνω εδώ με βάση τις ικανότητες, αποδυναμώνεται λόγω της απουσίας ενός προβληματισμού για τις συνθήκες και τους όρους δυνατότητας των δρωντων αν συλλάβουν και να αξιολογήσουν ευκαιρίες από μια ευρύτερη σκοπιά και πέρα από αυτή στην οποία εδράζεται η πρακτική τους συνείδηση.

IV. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ 'ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ ΓΙΑ ΠΡΑΤΤΕΙΝ'

Ποιές είναι λοιπόν οι συνέπειες της προτεινόμενης ανακατασκευής; Το πρώτο συμπέρασμα αφορά τη μετάβαση από την αφηρημένη και φορμαλιστική 'ικανότητα' (*capacity*) του Parsons στην συγκεκριμένη και εμπειρικά γονιμότερη έννοια των 'ικανοτήτων' (*capabilities*). Η

μετατόπιση αυτή επιβεβαιώνει την ισχυρή διαίσθηση του Giddens του οποίου όμως η εκδοχή της ικανότητας των δρώντων παραμένει κανονιστικά υπο-προσδιορισμένη και ασθενής.

Με αυτό τον τρόπο μπορεί να επανασυνδεθεί η κοινωνιολογική θεωρία με το εμπειρικό πεδίο και τη πράξη των δρώντων σε ποικίλα και διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια, δίχως όμως να απεμπολείται το εργαλείο εκείνο το οποίο θα επιτρέπει εξηγητικά τη σύνδεση της 'ικανότητας για πράττειν' με κάθε μορφής εμπόδια, κρίσεις και κοινωνικά προβλήματα τα οποία στερούν από τους δρώντες τις ικανότητες για επιλογή. Φυσικά η 'ικανότητα για επιλογή' από μόνη της δεν μας οδηγεί στα επιθυμητά συμπεράσματα, καθώς, εδράζεται σε προηγούμενες συλλογικές αξιολογήσεις και νομιμοποιητικά πλαίσια εργαλειακής, επικοινωνιακής αλλά και αξιακής ορθολογικότητας. Εναπόκειται, δηλαδή, σε τέτοια πλαίσια να ιεραρχήσουν ικανότητες αλλά και εμπράκτως να διασφαλίσουν βασικές ικανότητες για μια αξιοπρεπή ζωή. Με αυτή την έννοια, τόσο ο Sen (1993: 30) όσο και η Nussbaum (2006: 166), επισημαίνουν τους κινδύνους που απορρέουν από μια νομιναλιστική και φορμαλιστική χρήση της έννοιας της 'ικανότητας'. Σε τελική ανάλυση αυτός είναι και ο στόχος του επιχειρήματός μας σε αυτή τη παρουσίαση: Να αναδείξουμε το κοινωνιολογικό έλλειμμα της 'προσέγγιση των ικανοτήτων', ως προς μια θεωρία κανονιστικών θεσμών στη παράδοση των Hegel, Durkheim και Parsons, όχι για να απαξιώσουμε το πρόγραμμα αυτό, αλλά, αντιθέτως, προκειμένου να το ενδυναμώσουμε αφού, όπως δείξαμε, οι μέχρι τώρα κοινωνιολογικές κατηγορίες δράσης και 'ικανότητας για πράττειν' υπολείπονται της θεωρητικής συνοχής και εμπειρικής γονιμότητας[4] των αντίστοιχων εννοιών των Sen και Nussbaum.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alexander, Jeffrey (2013), *The Dark Side of Modernity*, Cambridge, Polity.

Archer, Margaret (2000), *Being Human: The Problem of Agency*, Cambridge, Cambridge University Press.

Barnes, Barry (2000), *Understanding Agency: Social Theory and Responsible Action*, London,

[4] Ενδεικτικά, για τα εμπειρικά επιτεύγματα της θεωρίας των ικανοτήτων και οι πολιτικές άμβλυνσης αδικιών και ανισοτήτων οι οποίες έχουν ακολουθήσει ή ενδέχεται να βασιστούν σε αυτά τα ευρήματα, βλ. Brighouse and Robeyns (2010), Deneulin, Nebel and Sagovsky (2006), Papadopoulos and Tsakloglou (2002), Sen (1981), UNDP (2003)

Sage.

Bauman, Zygmunt (2011), *Collateral Damage: Social Inequalities in a Global Age*, Cambridge, Polity.

Brighouse, Harry and Robeyns, Ingrid (2010) (επιμ.) *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*. Cambridge: Cambridge University Press.

Burawoy, Michael (2005),'For Public Sociology', *American Sociological Review,* No. 70, σσ. 4-28.

Castoriadis, Cornelius (1975/1997), *The Imaginary Institution of Society,* Cambridge, Polity.

Dahrendorf, Ralf (1979), *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*, Chicago, The University of Chicago Press.

Dasgupta, Partha (1993), *An Inquiry into Well-Being and Destitution*, Oxford, Clarendon Press.

Deneulin, Séverine, Nebel, Mathias and Sagovsky, Nicholas (2006), *Transforming Unjust Structures: The Capability Approach*, Dordrecht, Springer.

Elder-Vass, Dave (2010), *The Causal Power of Social Structures: Emergence, Structure and Agency*, Cambridge, Cambridge University Press.

Etzioni, Amitai (1968), *The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes*, NY, TheFreePress.

Finnis, John (1980), *Natural Law and Natural Rights*, Oxford, Clarendon Press.

Γάγγας, Σπύρος (2008), «Δίκτυα Αξιών: Η Θεωρητική Πρόκληση ενός Πολιτικού Αιτήματος για τη Διαλεκτική Κατασκευή Εννοιών στην Κοινωνική Θεωρία», στο Μ. Αγγελίδης, Σ. Δημητρίου, Α. Λαβράνου (επιμ.), *Θεωρία, Αξίες και Κριτική: Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Αθήνα, Πόλις, σσ. 67-88.

Gangas, Spiros (2010), «Values, Crisis and Resistance: Prospects for Freedom Reconsidered»,

στο L.K. Cheliotis (επιμ.), *Roots, Rites and Sites of Resistance: The Banality of Good*, Houndmills, Basignstoke, Palgrave, σσ. 12-35.

Gangas, Spiros (2014), "From Alienation to Capability Deprivation: Reconstructing a Sociological Concept", *Social Science Information*, Τεύχος 53, No. 1, Μάρτιος, σσ.54-76 (υπό δημοσίευση).

Gewirth, Alan (1998), *Self-Fulfillment*, Princeton, NJ, Princeton University Press.

Giddens, Anthony (1984), *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge, Polity Press.

Giddens, Anthony (1991), *Modernity and Self-Identity: Self and Society in Late Modern Age*, Stanford, CA, Stanford University Press.

Holmwood, John (2013), 'Public Reasoning without Sociology: Amartya Sen's Theory of Justice', *Sociology*, Τεύχος 47, No. 6 Δεκέμβριος, σσ. 1171-1186.

Holmwood, John και Alexander Stewart (1991), *Explanation and Social Theory*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan.

Joas, Hans (1996), *The Creativity of Action*, Chicago and London, The University of Chicago Press.

Lukes, Steven (2005), *Power: A Radical View*,2ηέκδοση, London, Palgrave Macmillan.

Parsons, Talcott (1937), *The Structure of Social Action*, NY, The Free Press.

Parsons, Talcott (1969), *Politics and Social Structure*, NY, The Free Press.

Parsons, Talcott (1978), *Action Theory and the Human Condition*, New York,The Free Press.

Parsons, Talcott (1991) «A Tentative Outline of American Values» στο*Talcott Parsons: Theorist of Modernity*, (R. Robertson και B. S. Turner), London, Sage, σσ.37-65.

Parsons, Talcott and Gerald Platt (1973), *The American University*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Parsons, Talcott and Neil Smelser (1956), *Economy and Society*: *A Study in the Integration of*

Economic and Social Theory, London, Routledge and Kegan Paul.

Offe, Claus (1987), 'The Utopia of the Zero-Option. Modernity and Modernization as Normative Political Criteria', *Praxis International*, No.7, σσ.1-24.

Papadopoulos, Fotis and Tsakloglou, Panos (2002), «Social Exclusion in the EU: a capability-based Approach», στο Comim Flavio, Qizilbash Mozaffar, and Alkire Sabine (επιμ.), *The Capability Approach: Concepts, Measures and Applications*, Cambridge, Cambridge University Press, σσ. 242-267.

Putnam, Hilary και Walsh, Vivian (επιμ.) (2012),*The End of Value-Free Economics*, London and New York, Routledge.

Sen, Amartya (1981), *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford, Oxford University Press.

Sen, Amartya (1985), 'Well-Being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984', *The Journal of Philosophy*, No. 82, σσ.169-221.

Sen, Amartya (1990), 'Individual Freedom as a Social Commitment', *New York Review of Books*,τχ.37, σσ.49-54.

Sen, Amartya (1992), *Inequality Reexamined*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Sen, Amartya (1999), *Development as Freedom*, Oxford, Oxford University Press.

Sennett, Richard (2012), *Together: The Rituals, Pleasures and Politics of Cooperation*, New Haven and London, Yale University Press.

Touraine, Alain (1988), *Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

Touraine, Alain (2000), *Can We Live Together? Equality and Difference*, Stanford, CA: Stanford University Press.

Tugendhat, Ernst (1979/1986), *Self-Consciousness and Self-Determination*, Cambridge, Mass., The MIT Press.

United Nations Development Programme (2003), *Human Development Report 2003.Millenium Development Goals: A Compact among Nations to end Human Poverty,* New York and Oxford, Oxford University Press.

Weber, Max (1922/1978), *Economy and Society*: *An Outline of Interpretive Sociology*, Berkeley, University of California Press.

Wieviorka, Michel (2012), *Evil*, Cambridge, Polity.

Οι θεσμοί της «Κοινωνίας των Πολιτών» στον «Καλλικράτη»

Γερογιάννη Μαρία

Δικηγόρος, ΔΜΣ στον Τομέα «Θεωρία και Ιστορία του Δικαίου»

Περίληψη

Ο νόμος 3852/2010, γνωστός και ως «Καλλικράτης», επιχείρησε με τόλμη να συνδέσει την Τοπική Αυτοδιοίκηση με την «Κοινωνία των Πολιτών». Εντελώς νέοι θεσμοί που εμφανώς έλκουν την «καταγωγή» τους από την «Κοινωνία των Πολιτών» όπως η «Επιτροπή Διαβούλευσης», ο «Συνήγορος του Δημότη και της Επιχείρησης» και τα «Συμβούλια Μεταναστών» εισήχθησαν με το νομοθέτημα άμεσα στην λειτουργία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η «αλληλεπίδραση» (εάν υπάρχει) της «Κοινωνίας των Πολιτών» με την «Διακυβέρνηση» ή εάν η «Κοινωνία των Πολιτών» πρέπει ίσως τελικά να μείνει εκτός του πεδίου άσκησης εξουσίας επειδή «εκ φύσεως» δεν μπορεί να εμπλέκεται σε συστήματα διακυβέρνησης.

ΛΕΞΕΙΣ: ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ, ΤΟΠΙΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ, ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ, ΤΟΠΙΚΑ ΣΥΜΒΟΥΛΙΑ, ΣΥΜΠΑΡΑΣΤΑΤΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΗ, ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗΣ

Summary

The new law 3852/2010, known with the code name "Kallikratis", which reformed the local government in Greece, boldly attempted to intergrade the local governance with the "Civil Society". Totally new institutions, deeply connected to the "Civil Society" concept, such as the "Consultation Committee", "Ombudsman for citizens and companies" and "Immigration Council", were established by the new law and at the same time introduced to the procedures of local governance. It would be quite interesting to examine the interaction (if any) between the "Civil Society" and the "Local Government", in order to decide if we should proceed further in integrating Civil Society institutions in political governance or "Civil Society", because of its nature, shouldn't intervene in governance of any level.

KEY WORDS: CIVIL SOCIETY, LOCAL GOVERNANCE, KALLIKRATIS, CONSULTATION COMMITTEE, OMBUDSMAN FOR THE CITIZENS AND THE COMPANIES, IMMIGRATION COUNSILS.

Ο εκτενέστατος νόμος του «Καλλικράτη» έχει χαρακτηριστεί ομοθύμως ως η μεγαλύτερη διοικητική μεταρρύθμιση που έχει γίνει στην σύγχρονη νομοθετική ιστορία. Η «Κοινωνία των Πολιτών είναι το νεότερο εκ των πολιτικοκοινωνικών φαινομένων που απασχολεί την νεότερη ιστορία των δυτικών κρατών.

Τίθεται λοιπόν εύλογα το ερώτημα, εάν ο νεαρότατος νόμος του «Καλλικράτη» απαντά - και αν ναι, σε ποιο βαθμό - το σύγχρονο αίτημα για «περισσότερη» Κοινωνία των Πολιτών.

Η διεθνής τάση σύνδεσης της Τοπικής Αυτοδιοίκησης με την «ΚΠ»

Η σύνδεση της τοπικής αυτοδιοίκησης με την τοπική «Κοινωνία των Πολιτών» έχει κυριαρχήσει ως πολιτική επιλογή στην Περιφερειακή Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στην οποία ανήκει και η Ελλάδα. Η ανάγκη για εμπλοκή της «ΚΠ» στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής είχε καταστεί ορατή πολύ νωρίτερα από τη Συνθήκη της Λισσαβόνας. Στην Λευκή Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση (25.7.2001) είναι κεντρική η πρόθεση για προώθηση της συνεργασίας των ευρωπαϊκών και εθνικών οργάνων με τους φορείς της «ΚΠ». Στην αιτιολογική έκθεση του Καλλικράτη γίνεται αναφορά στον προσανατολισμό προς της επιταγές της Λευκής Βίβλου, αναφέροντας: «Με το συνολικό επανασχεδιασμό των επιπέδων διοίκησης της χώρας, το παρόν σχέδιο νόμου διασφαλίζει πλέον την ισότιμη συμμετοχή των δήμων και των νέων αυτοδιοικούμενων Περιφερειών, ως πραγματικών εταίρων στη χάραξη και στο συντονισμό της ευρωπαϊκής πολιτικής στο πολυεπίπεδο μοντέλο διακυβέρνησης της ΕΕ, όπως αυτό αποτυπώθηκε στη «Λευκή Βίβλο» (Αιτιολογική Έκθεση: Γενικό Μέρος: 11).

Βλέπουμε λοιπόν ότι τόσο σε διεθνές όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, απορρίπτεται το μοντέλο του «συγκεντρωτικού και αυταρχικού κεντρικού κράτους και αναγνωρίζονται τα οφέλη της ενεργοποίησης του τοπικού πληθυσμού και της συμμετοχής του στην διαδικασία λήψης αποφάσεων που τους αφορά.

Αντίθετα με τις προβλέψεις ότι η Παγκοσμιοποίηση θα εξαφάνιζε την «τοπικότητα» και τις τοπικές «Κοινωνίες Πολιτών», η τάση είναι ακριβώς αντίθετη: σε ένα

παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, οι τοπικές οντότητες μπορούν να αυτοοργανωθούν και να αναζητήσουν υπερεθνική συνεργασία και αλληλόδραση με παρόμοιες μονάδες, ενεργοποιώντας τις τοπικές «Κοινωνίες των Πολιτών».

Ελλάδα: Η ανάγκη για μεταρρύθμιση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης

Η ανάγκη για μεταρρύθμιση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα είχε διαπιστωθεί εδώ και αρκετά χρόνια καθώς παρατηρούνταν σημεία σοβαρής απόκλισης με τα ισχύοντα στην υπόλοιπη Ευρωπαϊκή Ένωση. Ένα από αυτά ήταν το ότι το ελληνικό σύστημα διοίκησης είχε μία τεράστια απόσταση από αυτό που ονομάζουμε «κοινωνικοί φορείς» και «κοινωνία των πολιτών». Ο «Καλλικράτης» λοιπόν εισάγει τρεις νέους θεσμούς, οι οποίοι έχουν άμεση συνάφεια με την «Κοινωνία των Πολιτών», επιχειρώντας να καλύψει έτσι το χαμένο έδαφος σε σχέση με τα ισχύοντα στην υπόλοιπη Ε.Ε.: Την επιτροπή διαβούλευσης, τα συμβούλια μεταναστών και τον Συνήγορο του Δημότη και της επιχείρησης.

Ο ΝΟΜΟΣ: ΟΙ ΝΕΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗΣ

Η διαδικασία της Διαβούλευσης είναι μια πολύ διαδεδομένη και οικεία πρακτική σε όλο το φάσμα των διαδικασιών για τη διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής Πολιτικής, αλλά και πολλών άλλων χωρών διεθνώς. Ο «Καλλικράτης» είναι ο πρώτος νόμος που εισάγει την «Κοινωνία των Πολιτών» και τους πολίτες μεμονωμένα με θεσμοθετημένο ρόλο στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, ακόμη και εάν ο ρόλος αυτός παραμένει αρχικά «συμβουλευτικός».

Συγκεκριμένα, σε τοπικό επίπεδο, με το άρθρο 76 θεσπίζεται ένα νέο γνωμοδοτικό όργανο, η Δημοτική Επιτροπή Διαβούλευσης, το οποίο συγκροτείται σε δήμους με πληθυσμό μεγαλύτερο από 10.000 κατοίκους, με απόφαση του Δημοτικού

Συμβουλίου, η οποία λαμβάνεται με πλειοψηφία των 2/3 των μελών του. Με την ίδια διαδικασία μπορεί να συγκροτηθεί προαιρετικά και σε μικρότερους δήμους.

Το άρθρο 76 προβλέπει τη συμμετοχή φορέων που συνάδουν πλήρως με τον ορισμό της Κοινωνίας των Πολιτών: Συγκεκριμένα, η δημοτική επιτροπή διαβούλευσης αποτελείται από εκπροσώπους των φορέων της τοπικής κοινωνίας, όπως: α) των τοπικών εμπορικών και επαγγελματικών συλλόγων και οργανώσεων β) των επιστημονικών συλλόγων και φορέων γ) των τοπικών οργανώσεων εργαζομένων και εργοδοτών δ) των εργαζομένων στο δήμο και τα νομικά του πρόσωπα ε) των ενώσεων και συλλόγων γονέων στ) των αθλητικών και πολιτιστικών συλλόγων και φορέων ζ) των εθελοντικών οργανώσεων και κινήσεων πολιτών η) άλλων οργανώσεων και φορέων της κοινωνίας των πολιτών θ) εκπρόσωποι των τοπικών συμβουλίων νέων και ι) δημότες.

Αξίζει να σημειωθεί ότι εκτός από φορείς της «ΚΠ», προβλέπεται ακόμη και η συμμετοχή απλών δημοτών με καμία άλλη ιδιότητα.

Την ίδια ώρα όμως που η συμμετοχή στην επιτροπή διαβούλευσης είναι τόσο διευρυμένη, οι αρμοδιότητές της περιορίζονται σε συμβουλευτικές γνωμοδοτήσεις, τις οποίες βεβαίως η εκτελεστική επιτροπή έχει την ευχέρεια να ακολουθήσει ή να αγνοήσει.

Είναι ξεκάθαρο στο σχετικό άρθρο, ότι η επιτροπή διαβούλευσης δεν είναι ισότιμος θεσμός με το δημοτικό συμβούλιο, αφού δεν έχει επί της ουσίας ρόλο παρέμβασης στις ασκούμενες πολιτικές, η σύγκλισή της επαφίεται στον πρόεδρό της, ο οποίος ορίζεται από το δημοτικό συμβούλιο, ενώ και ο κανονισμός διαβούλευσης που διέπει τις εργασίες της μπορεί να ψηφίζεται από το δημοτικό συμβούλιο.

Σε περιφερειακό επίπεδο, με το άρθρο 178 θεσμοθετείται η «Περιφερειακή Επιτροπή Διαβούλευσης. Ωστόσο και αυτή η επιτροπή, όπως και η δημοτική, δεν χαίρει ανεξαρτησίας ούτε ισοτιμίας με τους άλλους θεσμούς της περιφερειακής αυτοδιοίκησης, αφού αναγκαστικά προεδρεύει ο περιφερειάρχης ή ο αντιπεριφερειάρχης που ορίζει ο περιφερειάρχης με απόφασή του. Επίσης, και εδώ οι αρμοδιότητες είναι συμβουλευτικές και όχι εκτελεστικές.

Προβληματισμός ωστόσο υπάρχει για το πώς οργανώνεται κάθε φορά η διαβούλευση, πως θα αποφασίζεται ποια θέματα εξετάζονται και πως θα προωθούνται τα όποια συμπεράσματα προκύπτουν. Η «πλουραλιστική» προσέγγιση του νόμου δεν βοηθάει ιδιαίτερα. Στην Επιτροπή είναι δυνατόν να συμμετάσχουν ένα σωρό, ετερόκλητοι φορείς, με εντελώς διαφορετικά ενδιαφέροντα και συμφέροντα, με διαφορετική κοινωνική βαρύτητα και συμμετοχή, οι οποίοι όμως στην Διαβούλευση συμμετέχουν ισότιμα. Έτσι ελλοχεύει ο κίνδυνος οι συνεδριάσεις να καταλήξουν σε «συζητήσεις καφενείου», για διάφορα θέματα και χωρίς να προωθούνται κεντρικές και οργανωμένες δράσεις.

ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΕΝΤΑΞΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Κατ' επιταγήν της «Λευκής Βίβλου για τον Διαπολιτισμικό Διάλογο», ο «Καλλικράτης εισαγάγει τον θεσμό του «Συμβουλίου των Μεταναστών», με το άρθρο 78. Όπως ορίζει η αιτιολογική έκθεση του νόμου: «Έργο των συμβουλίων ένταξης μεταναστών είναι η καταγραφή και η διερεύνηση προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες, που κατοικούν μόνιμα στην περιφέρεια του δήμου, με στόχο την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. (Αιτιολογική Έκθεση, ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ: 22) Στο άρθρο ορίζεται ρητά ότι πρόκειται για «συμβουλευτικό όργανο» (Αιτιολογική Έκθεση, ΕΙΔΙΚΟ ΜΕΡΟΣ:, σελ. 76), χωρίς να του αναγνωρίζονται άλλες αρμοδιότητες.

Από το άρθρο προκύπτει εμφανώς ότι το περιθώριο δράσης του Συμβουλίου είναι εξαιρετικά περιορισμένο και κυρίως ότι «ελέγχεται» από το δημοτικό συμβούλιο, το οποίο καθορίζει τη σύνθεση του Συμβουλίου Μεταναστών, αλλά και το ρόλο του, καθώς είναι στη διακριτική του ευχέρεια το εάν θα υιοθετήσει ή όχι τις «συμβουλευτικές του υπηρεσίες». Επίσης, καθώς το Συμβούλιο Μεταναστών δεν έχει το ίδιο προϋπολογισμό ή έσοδα, εξαρτάται από το Δημοτικό Συμβούλιο το ένα θα έχει και κάποια άλλη δράση πέραν της συμβουλευτικής.

Είναι γενικά αναγνωρισμένο ότι το πρόβλημα της Μετανάστευσης είναι θέμα που μπορεί να αντιμετωπιστεί συνολικά μόνον σε εθνικό, αν όχι σε πανευρωπαϊκό ή και

διεθνές επίπεδο («Διαπιστώσεις και απόψεις του Περιφερειακού Συμβουλίου για τους μετανάστες. Κρούει τον κώδων του κινδύνου η Περιφερειακή Αρχή». 09/02/2011. http://www.ioannina24.gr). Βέβαια, κανείς δεν μπορεί να παραγνωρίσει το γεγονός ότι η Τοπική Αυτοδιοίκηση έχει έναν τεράστιο ρόλο να παίξει αφού είναι και η μόνη που μπορεί να έχει σαφή εικόνα του προβλήματος όπως διαμορφώνεται στους κόλπους της δικής της περιοχής.

Ο θεσμός του Συμβουλίου Μεταναστών, έτσι όπως περιγράφεται από το νόμο μόνον επικουρικά μπορεί να λειτουργήσει και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα ειδικά σε περιοχές όπου έχει λάβει εκρηκτικές διαστάσεις.

Ο δε «συμβουλευτικός» του χαρακτήρας σημαίνει ότι σε ένα δημαρχοκεντρικό σύστημα όπως εξακολουθεί να είναι η αυτοδιοίκηση στην Ελλάδα, η δράση του Συμβουλίου δεν μπορεί να επεκταθεί σε πολιτικές της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, εκτός και εάν το επιθυμεί ο Δήμαρχος.

Σοβαρός προβληματισμός προκύπτει και για την αντιπροσωπευτικότητα του συγκεκριμένου Συμβουλίου σε σχέση με την ή τις κοινωνικές ομάδες που καλείται να «υπερασπιστεί». Ένα πρώτο σημείο που μπορούμε να εντοπίσουμε είναι ότι η μετανάστευση στην Ελλάδα έχει εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά από την μετανάστευση όπως την γνώρισε η Βόρεια Ευρώπη και εν γένει η υπόλοιπη Ευρωπαϊκή Ένωση και γι' αυτό ίσως και η «λογική» της ευρωπαϊκής προσέγγισης να μην είναι η πλέον ενδεδειγμένη.

Στην Ελλάδα η μετανάστευση πραγματοποιήθηκε εντελώς απρογραμμάτιστα και άναρχα με αποτέλεσμα μεγάλο μέρος των μεταναστών να βρίσκεται ακόμη –και το πιθανότερο είναι ότι θα παραμείνει για πολύ καιρό ακόμη- σε καθεστώς παρανομίας ή ημι-παρανομίας και σε εξαθλιωμένη οικονομική και κοινωνική κατάσταση. Ο νόμος προβλέπει την συμμετοχή στα Συμβούλια δημοτικών συμβούλων που είναι αλλοδαποί και εκπροσώπων φορέων στους οποίους ανήκουν οι αλλοδαποί. Γνωρίζοντας το κόστος που έχει μία προεκλογική εκστρατεία για την ανάδειξη ενός Δημοτικού Συμβούλου αλλά και οι κοινωνικές διασυνδέσεις που απαιτούνται,

αναρωτιέται κανείς πόσο «αντιπροσωπευτικό» των εξαθλιωμένων αλλοδαπών μπορεί να είναι το πρόσωπο αυτό.

Ο «Συμπαραστάτης του Δημότη και της Επιχείρησης»

Ο θεσμός του «Συμπαραστάτη» προσομοιάζει σε μεγάλο βαθμό με τον θεσμό του «Συνηγόρου του Πολίτη», για τον οποίο έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με το εάν είναι θεσμός της «Κοινωνίας των Πολιτών». Εάν λάβουμε υπόψη έναν από τους δημοφιλέστερους ορισμούς της «ΚΠ» που την ορίζει ως «τον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ κράτους και αγοράς», τότε ο Συνήγορος του Πολίτη (και κατ' επέκταση παρόμοιοι θεσμοί) ανήκουν στην «ΚΠ». Οι όποιες αμφισβητήσεις εδράζονται στον τρόπο επιλογής των προσώπων που τον υπηρετούν, ο οποίος δεν εξασφαλίζει την απόλυτη ανεξαρτησία του. Είναι ουσιαστικά το ίδιο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν και όλες οι άλλες «ανεξάρτητες αρχές». Παρόλα αυτά, ο θεσμός του συμπαραστάτη (ή διαμεσολαβητή ή του συνηγόρου) δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένας ακόμη κλάδος της διοίκησης και μάλλον εντάσσεται στους θεσμούς της «ΚΠ». Με τον «Καλλικράτη» ο θεσμός εισάγεται και στα δύο επίπεδα της τοπικής αυτοδιοίκησης, όπως επισημαίνεται στο γενικό μέρος της αιτιολογικής έκθεσης: «ως νέος θεσμός εσωτερικής διαμεσολάβησης μεταξύ πολιτών, επιχειρήσεων και ΟΤΑ, για την καταπολέμηση της κακοδιοίκησης τόσο σε δήμους όσο και σε περιφέρειες.

Στον «Καλλικράτη» προβλέπεται ότι ο συμπαραστάτης θα έχει ως αποστολή, πέραν από την έγκαιρη καταπολέμηση της κακοδιοίκησης, τη διασφάλιση της αμεροληψίας των δημοτικών αρχών, τη βελτίωση της εξυπηρέτησης των πολιτών και των επιχειρήσεων, καθώς και την αποσυμφόρηση του δημάρχου και άλλων αιρετών οργάνων του δήμου από τη συσσώρευση αιτημάτων και παραπόνων των πολιτών.

Μέσω του δημοτικού συμπαραστάτη θα αποτρέπονται πρόσθετες διοικητικές διαδικασίες, προσφυγές στην εποπτεία, σε ελεγκτικούς μηχανισμούς και στη δικαιοσύνη, επειδή πολλά προβλήματα κακοδιοίκησης θα επιλύονται στο πλαίσιο του ίδιου του δήμου, με αποτέλεσμα και την αποσυμφόρηση των ελεγκτικών μηχανισμών, καθώς και την εξοικονόμηση διαδικασιών, πόρων, χρόνου και χρήματος.

Ως δημοτικός συμπαραστάτης θα επιλέγεται πρόσωπο κύρους και εμπειρίας, με ευρεία αποδοχή, αφού η επιλογή του θα πρέπει να συγκεντρώνει ισχυρή πλειοψηφία των 2/3 στο δημοτικό συμβούλιο. (Αιτιολογική Έκθεση, ΕΙΔΙΚΟ ΜΕΡΟΣ: 76)

Η εκλογή είναι μυστική, ώστε να διασφαλιστεί η πραγματική γνώμη των εκλεκτόρων. Ωστόσο, είναι εμφανές ότι σε ένα σώμα που είναι συγκροτημένο από μέλη παρατάξεων είναι σχετικά εύκολο (αναλόγως των περιστάσεων βέβαια) να «διαγνωστεί» ποιος ψήφισε τι. Από την στιγμή όμως που η «μυστικότητα» της διαδικασίας είναι επισφαλής, δημιουργείται το εύλογο ερώτημα: ο άνθρωπος που γνωρίζει σε ποιους χρωστάει την εκλογή του, ή ακόμη χειρότερα έχει ζητήσει και διαπραγματευτεί την υπερψήφισή του από συγκεκριμένες παρατάξεις, μπορεί μετά την εκλογή του να είναι «αντικειμενικός» και «ανεξάρτητος», όπως ο νόμος ορίζει;

Στην περίπτωση δε που έχει υπερψηφιστεί από σύσσωμη την συμπολίτευση, (και είδαμε ότι στην πράξη συνέβη και αυτό), τότε δυστυχώς έχουμε ταύτιση «ελεγκτή» και «ελεγχόμενου», οπότε είναι εμφανής ο κίνδυνος ο θεσμός να καταλήξει καλύτερη περίπτωση ένα ιωνεί «γραφείο παραπόνων» του Δημάρχου και στη χειρότερη έναν «κάλαθο των αχρήστων» όπου θα καταλήγουν οι καταγγελίες των πολιτών, οι οποίοι πλέον θα έχουν ως μόνη διέξοδο την δικαστική οδό, ότι δηλαδή ακριβώς ήθελε να αποτρέψει ο νόμος.

Εναλλακτική σκέψη που διατυπώθηκε στην ηλεκτρονική διαβούλευση (Αιτιολογική Έκθεση, ΕΙΔΙΚΟ ΜΕΡΟΣ: 76) είναι αυτή της εκλογής απευθείας από το λαό με πλειοψηφία 50+1, αλλά σε αυτή την περίπτωση μόνον άτομα με μεγάλη οικονομική επιφάνεια θα μπορούσαν να συμμετάσχουν με βάσιμες ελπίδες εκλογής, αφού αναγκαστικά η εκλογή προϋποθέτει κοστοβόρα προεκλογική εκστρατεία, για να μην αναφέρουμε το πιθανότατο ενδεχόμενο και αυτός ο θεσμός να εμπλακεί στα γρανάζια της «κομματοκρατίας» με κάθε παράταξη να προτείνει το δικό της Συνήγορο.

Ένας τελευταίος προβληματισμός αφορά στα τυπικά και ουσιαστικά προσόντα που θα πρέπει να έχει ο Συμπαραστάτης. Ο νόμος πολύ γενικά κάνει λόγο για

προσωπικότητα «εγνωσμένου κύρους και κοινής αποδοχής», στοιχεία που δεν είναι δυνατόν να ελεγχθούν καθώς είναι θέμα προσωπικής εκτίμησης του καθενός.

Έτσι στην πρώτη εφαρμογή του θεσμού βρέθηκαν να εκλέγονται στη θέση συνταξιούχοι γιατροί, συνταξιούχοι ναυτικοί ή χαμηλόβαθμοι υπάλληλοι και τεχνικής εκπαίδευσης επαγγελματίες που προφανώς δεν διαθέτουν τις απαραίτητες γνώσεις για τη διαχείριση των υποθέσεων των πολιτών. Ο νόμος προφανώς θα περάσει μία περίοδο προσαρμογής, μέχρι να γίνει πλήρως κατανοητός ο ρόλος του Συμπαραστάτη, αρκεί αυτό να συμβεί πριν απαξιωθεί ο θεσμός και καταλήξει μία ακόμη έμμισθη θέση για «βόλεμα ημετέρων».

Μία τελευταία σκέψη θα ήταν η όλη διαδικασία επιλογής και διορισμού να ανατεθεί στην νεοσύστατη «Ελληνική Εταιρεία Διαμεσολάβησης» με αξιοκρατική επιλογή μεταξύ των διαπιστευμένων νομικών – διαμεσολαβητών που είναι εγγεγραμμένοι στην εταιρεία. Καθώς η εργασία του Συμπαραστάτη συνίσταται στη «διαμεσολάβηση» μεταξύ της αυτοδιοίκησης και του πολίτη πριν ο τελευταίος προσφύγει στα δικαστήρια, είναι εκ των πραγμάτων οι πλέον κατάλληλοι επαγγελματίες, (καταλληλότεροι και από τους γενικής εκπαίδευσης δικηγόρους) για να αναλάβουν το δύσκολο αυτό έργο. Αλλά σε αυτήν την περίπτωση βέβαια δεν μιλάμε για «ανεξάρτητη αρχή», αλλά για ανώτερο δημόσιο λειτουργό.

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το αναπάντητο (προς το παρόν) κοινωνιολογικό ερώτημα

Είναι εμφανές, τόσο από τις πολιτικές διακηρύξεις που «συνόδευσαν» την «γέννηση» του «Καλλικράτη», όσο και από το ίδιο το κείμενο του νόμου, ότι η «Κοινωνία των Πολιτών» είναι ένας από τους βασικούς άξονες της νέας αυτοδιοικητικής πολιτικής. Ακόμη και στην τελευταία πρόταση στον ΕΠΙΛΟΓΟ που ολοκληρώνει την ηλεκτρονική διαβούλευση, γίνεται λόγος για τη «δυνατότητα ουσιαστικής συμμετοχής των πολιτών» που προσφέρει το νέο σύστημα διακυβέρνησης. Τονίζει και τη δυνατότητα δράσης που προσφέρει στους αιρετούς άρχοντες, και επανέρχεται στον «πολίτη»,

που θεωρεί ότι είναι «ο τελικός και κύριος κερδισμένος» αυτής της μεταρρύθμισης. (Διαβούλευση: www.opengov.gr/ypes. ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Σημείο 123.)

Μην ξεχνάμε όμως ότι ο «Καλλικράτης» διανύει ακόμη τον πρώτο κύκλο εφαρμογής του, που μάλιστα είναι συντομότερος –τριετία- από την κανονική διάρκεια της θητείας των συμβουλίων που είναι πενταετής. Η αξιολόγηση της εφαρμογής του νέου νόμου θα αργήσει ακόμη, αλλά όταν θα γίνει θα οδηγήσει σε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Σε κάθε περίπτωση, ο «Καλλικράτης» και ειδικότερα η επιτυχής ή όχι εφαρμογή των νέων θεσμών που εισαγάγουν την «ΚΠ» στο «νομικό κάδρο» της τοπικής αυτοδιοίκησης, θα απαντήσουν στα δύο βασικά ερωτήματα που «γεννήθηκαν» με την πρώτη ανάγνωση ακόμη του νόμου:

(α) η προώθηση του ρόλου της «ΚΠ» ήταν απόρροια της επίδρασης μίας κοινωνικής μεταβολής (η οποία συνίσταται στην ενδυνάμωση της «ΚΠ») ή (β) η πολιτική επιλογή για την προώθηση της «ΚΠ» θα οδηγήσει σε μία κοινωνική μεταβολή που θα συνίσταται στην ενδυνάμωση του ρόλου της «ΚΠ»; Πρόκειται δηλαδή για «το κρίσιμο ερώτημα που ανακύπτει για την Κοινωνιολογία του Δικαίου και το οποίο συνίσταται στο αν το δίκαιο απλώς υφίσταται την κοινωνική μεταβολή και υπό τις δύο μορφές της (δομική και εξισορροπιτική) ή μπορεί και να την προκαλεί».(Παπαχρίστου, Θανάσης, 1999: 125) Ή ισχύει μία τρίτη εκδοχή: οι νέοι θεσμοί απαντούν τις επιταγές της κοινωνικής μεταβολής της ενδυνάμωσης του ρόλου της «ΚΠ» και με την εφαρμογή τους δίνουν ακόμη μεγαλύτερη ώθηση –δρώντας ως καταλύτης- στην ανάπτυξη της «ΚΠ»; Εάν όμως η εφαρμογή αποτύχει παταγωδώς (κάτι που δεν αποκλείεται εντελώς), τότε το πιθανότερο είναι να βρισκόμαστε μπροστά σε μία ακόμη περίπτωση «απόρριψης» ενός νομικού «μοσχεύματος» είτε επειδή ήταν «ασύμβατο» με την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα είτε επειδή ο λήπτης –η ελληνική κοινωνία- δεν είχε προετοιμαστεί κατάλληλα να «ενσωματώσει» το «νομικό μόσχευμα» του ενεργού ρόλου της «ΚΠ» στην τοπική αυτοδιοίκηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΠΗΓΕΣ

Βιβλιογραφία:

Γερογιάννη, Μαρία, 2011, *«Καλλικράτης» και «Κοινωνία των Πολιτών»,* ΑΘΗΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, Εκδόσεις ΣΑΚΚΟΥΛΑ,.

Γκέλνερ Ε., 1996, *Η Κοινωνία των Πολιτών και οι Αντίπαλοί της. Συνθήκες Ελευθερίας*, Αθήνα, Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ.

Γιοκαχίμ, Χιρς, 2005, «Τα καινούργια ρούχα του Κράτους», Παπαμιχαήλ Γ. (επιμ.), στο *Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και Κυρίαρχη Πολιτική*, Αθήνα, THE MONTHLY REVIEW IMPRINT.

Κοντιάδης Ξ., Τσέκος Θ., 2008, *Η Αναδιάρθρωση της Κοινωνικής Διοίκησης σε Τοπικό Επίπεδο*, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ – ΜΕΛΕΤΕΣ, Αθήνα, Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ.

Κωστόπουλος, Τ., 2005, «Προβλήματα Διαχείρισης στην Τοπική Αυτοδιοίκηση», στο Κουτσούκης Κλ.-Σκλιάς, *ΔΙΑΦΘΟΡΑ ΚΑΙ ΣΚΑΝΔΑΛΑ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ*. Αθήνα, Εκδόσεις Ι.ΣΙΔΕΡΗΣ.

Μακρυδημήτρης Α., 2006, *Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα, ΜΕΤΑΜΕΣΟΝΥΚΤΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ.

Μουζέλης Ν., Καζάκος Π., Καζαμίας Α., Τσούκας Χ., Πεαγίδης Θ., 2005, *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα*. Αθήνα, Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ.

Παπαχρίστου, Θανάσης., 1999, *Κοινωνιολογία του Δικαίου*, ΑΘΗΝΑ-ΚΟΜΟΤΗΝΗ, Εκδόσεις ΑΝΤ.Ν.ΣΑΚΚΟΥΛΑ.

Παπαμιχαήλ Γ., 2005, *Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και κυρίαρχη πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις THE MONTHLY REVIEW IMPRINT.

Συρακούλης Κλ., Αφουξενίδης Α., (Επιστημονική επιμέλεια), 2008, *Η Δυναμική και τα Όρια της Κοινωνίας των Πολιτών*», Αθήνα, Εκδόσεις ΠΡΟΠΟΜΠΟΣ.

Στραβοσκούφης Α., 2005, «Η άλλη όψη του Τρίτου Τομέα: Αμφίρροπες τάσεις και ζητήματα διαφθοράς στις Μ.Κ.Ο», στο Κουστσούκης Κλ.-Σκλιάς, *ΔΙΑΦΘΟΡΑ ΚΑΙ ΣΚΑΝΔΑΛΑ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ*, Αθήνα, Εκδόσεις Ι.ΣΙΔΕΡΗΣ.

Σωτηρέλης Γ., Ξηρός Θ., 2010, *Από τη Νομαρχιακή στην Περιφερειακή Αυτοδιοίκηση*, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣ – ΜΕΛΕΤΕΣ, Αθήνα, Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ.

Σωτηρόπουλος Δ., 2004, *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα, ΠΟΤΑΜΟΣ.

Φότεφ Γκ., 1996, *Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα, Εκδόσεις ΦΙΛΙΣΤΩΡ.

Χτούρης Σ., 2008, *Μεταβιομηχανική Κοινωνία και η Κοινωνία της Πληροφορίας*, Αθήνα, ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.

Johnston Μ., 2005, «Πολεμώντας τη Διαφθορά: Ευθύνη, Δημοκρατία και Δικαιοσύνη», στο Κουστσούκης Κλ.-Σκλιάς, ΔΙΑΦΘΟΡΑ ΚΑΙ ΣΚΑΝΔΑΛΑ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ. Αθήνα, Ι.ΣΙΔΕΡΗΣ.

Popper K., 2009 (First published:1945), 1945, *The Open Society and Its Enemies*, *Vol. I: The Spell of Plato*, London and New York, Routledge Classics.

Popper K., 2009 (First published:1945), 1945, *The Open Society and Its Enemies*, *Vol. II: Hegel and Marx*, London and New York, Routledge Classics.

<u>Κείμενο και ανάλυση βασικού νόμου:</u>

Καραναστάσης Μ., 2010, *Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης – Πρόγραμμα ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ* (ν. 3852/2010, ΦΕΚ Α'/87/7.6.2010), Αθήνα, Εκδόσεις Γ.Μ.Καραναστάσης

Χρυσανθάκης Χ., 2010, *ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ-Ο νέος νόμος για την αυτοδιοίκηση και την αποκεντρωμένη διοίκηση*, Αθήνα, ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ.

Πρακτικά Βουλής

http://www.ypes.gr/el/Regions/programma/praktika_voulis/

Αιτιολογική Έκθεση

http://www.ypes.gr/el/Regions/programma/aitiologiki_ekthesi/

Επίσημη ιστοσελίδα Δημόσιας Ηλεκτρονικής Διαβούλευσης: www.opengov.gr/ypes/?p=440

Ευρωπαϊκή νομοθεσία:

«Συνθήκη της Λισσαβόνας» Συνθήκη της Λισσαβόνας. Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. http://bookshop.europa.eu/is-bin/INTERSHOP.enfinity/WFS/EU-Bookshop-Site/el_GR/-/EUR/ViewPublication-Start?PublicationKey=FXAC07306

«Λευκή Βίβλος» για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση, 2001. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/el/com/2001/com2001_0428el01.pdf

«Λευκή Βίβλος για τον Διαπολιτισμικό Διάλογο» - (White Paper on Intercultural Dialogue: "Living Together As Equals in Dignity"), Στρασβούργο 07/05/2008, http://www.coe.int/t/intercultural/source/white%20paper_final_revised_en.pdf

«Πράσινη Βίβλος» σχετικά με την Πρωτοβουλία Ευρωπαίων Πολιτών. http://ec.europa.eu/dgs/secretariat_general/citizens_initiative/docs/com_2009_622_el.pdf

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ (ΕΚ) αριθ. 1083/2006 ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ περί καθορισμού γενικών διατάξεων για το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης, το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και το Ταμείο Συνοχής. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CONSLEG:2006R1083:20090409:EL:PDF

ΔΙΕΘΝΗ ΕΓΓΡΑΦΑ

"Civil Society Guide to the Law-Making Process in SADC Countries. Thematic Area: Institutional reforms, Good Governance and Civil Society Participation", July 2002.

Internet:

"Local Agenda 21". UN Department of Economic and Social Affairs. http://www.un.org/esa/dsd/agenda21/res_agenda21_00.shtml?utm_source=OldRedirect&utm_medium=redirect&utm_content=dsd&utm_campaign=OldRedirect

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΣΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ: «Α.Ε.Π. ΚΑΙ ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΑΥΤΟ: Η ΜΕΤΡΗΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ ΣΕ ΕΝΑΝ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΟ ΚΟΣΜΟ»:

http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0433:FIN:EN:PDF

ΣΥΝΕΔΡΙΟ: «ΠΕΡΑΝ ΤΟΥ Α.Ε.Π.», Νοέμβριος 2007

www.beyond-GDP.eu

1η Πανελλήνια Διαβούλευση «Σύγχρονο Θεσμικό Πλαίσιο για τον Εθελοντισμό & τις Μ.Κ.Ο.». 13-03/2007. http://sybedrio2007.bee.gr/speeches.asp

Lyberaki A., Paraskevopoulos Ch., "Social Capital Measurement in Greece". Paper presented at "OECD-ONS International Conference on Social Capital

Measurement", London, September 25-27, 2002. www.oecd.org/dataoecd/22/15/2381649.pdf

«Το αξιακό έλλειμμα της χώρας και η επιστροφή στην συλλογικότητας». ΕΝΩΣΗ ΔΙΚΤΥΩΝ ΟΙΚΟΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ. http://edo-mko.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=771&Itemid=136

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΒΑΡΟΜΕΤΡΟ ΤΗΣ ΔΙΑΦΘΟΡΑΣ 2010. http://www.transparency.gr/Press.aspx?page=27&code=PressRelease&article=290

Βενιζέλος Ε., Μελέτη: «Η πρόκληση της αποκέντρωσης και της αυτοδιοίκησης». http://www.evenizelos.gr/stateinstitutionsconstitution/decentralization-localgovernment/580--------i

Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας. (Επίσημη ιστοσελίδα: Εθελοντισμός). http://www.gscp.gr/ggpp/site/home/ws/units/primary+menu/ethelontismos/system.csp

Report of the Secretary General "In Larger Freedom". Local Governmet International Bureau comments. May 2005. http://www.un.org/largerfreedom/

Προσχέδιο για ένα Διεθνές Σύμφωνο για την Τοπική Αυτοδιοίκηση. "Towards a world charter of Local Self-Government". www.gdrc.org/u-gov/charter.html

ΣΥΜΠΡΑΞΗ Μ.Κ.Ο. ΕΛΛΑΔΟΣ. www.mko-edo.gr

Σχέδιο: Σύμπραξης Τοπικής Αυτοδιοίκησης και ΜΚΟ για τον εθελοντισμό και το περιβάλλον στο πλαίσιο «Καλλικράτης» http://www.qualitynet.gr/displayITM1.asp?ITMID=64948&LANG=GR

Μνημόνιο Ελλάδος-ΔΝΤ (http://img.pathfinder.gr/clubs/files_3/135431/1.pdf)

«The Lisbon Treaty-Ten easy –to-read fact sheets», The Schuman Fundation. December 2007, updated December 2009. www.robert-shuman.eu

«Συμπαραστάτης του δημότη και της επιχείρησης-Πρόταση για την οργάνωση και λειτουργία του νέου θεσμού στο Δήμο Αθηναίων». Σωτηρόπουλος Β., Γραμματίδης Χ., Αρχοντάκη Ε., Γαλανού Μ., Κούτρα Η. Αθήνα 2011.

http://symparastatis.files.wordpress.com/2010/11/cf80cf81cf8ccf84ceb1cf83ceb7-ceb3ceb9ceb1-cf84cebfcebd-cf83cf85cebccf80ceb1cf81ceb1cf83cf84ceaccf84ceb7-cf84cebfcf85-ceb4ceb7cebccf8c3.pdf

«Μετανάστες και Τοπικές Κοινωνίες», ομιλία Ιωακιμίδη Γ., Δημάρχου Αγ.Ι.Ρέντη. http://www.cityofrentis.gr/newsite/htmls/page14sub54.html

COM(2002) 341, ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ «Ο ευρωπαϊκός κοινωνικός διάλογος, δύναμη εκσυγχρονισμού και αλλαγής», Βρυξέλλες, 26.6.2002, http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexplus!prod!DocNumber&lg=el&type_doc=COMfinal&an_doc=2002&nu_doc=341

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ: «Προς ενίσχυση της διαβούλευσης και του διαλόγου. Γενικές αρχές και ελάχιστες προδιαγραφές για τη διαβούλευση των ενδιαφερομένων μερών από την Επιτροπή». COM(2002) 704, Βρυξέλες 11/12/2002. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/el/com/2002/com2002_0704el01.pdf

«Έκθεση σχετικά με τις προοπτικές ανάπτυξης του διαλόγου των πολιτών στο πλαίσιο της Συνθήκης της Λισσαβόνας», Επιτροπή Συνταγματικών υποθέσεων. Εισηγήτρια: Genowefa Grabowska. A6-0475/2008. 4/12/2008 http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A6-2008-0475+0+DOC+XML+V0//EL

Διήμερο Επιστημονικό Συμπόσιο της Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης: «Η πρόκληση της Διοικητικής Μεταρρύθμισης», Αθήνα, 17 & 18 Φεβρουαρίου 2011, www.hpsa.gr/ΣΥΝΕΔΡΙΑΗΜΕΡΙΔΕΣ/ΕΕΠΕ/tabid/127/vw/1/ItemID/73/language/el-GR/Default.aspx

Άρθρα:

Edwards, M. (2005) “Civil Society”, the encyclopedia of informal education, www.infed.org/association/civil_society.htm.

Άρθρο: Με ποιο Δημοκρατικό κανόνα το κράτος θα πάει κόντρα στη βούληση του 98,74% των δημοτών; http://www.eurozoi.gr/index.php?view=article&catid=19%3A2009-07-16-13-09-37&id=1320%3A-9874-qq-&tmpl=component&print=1&layout=default&page=&option=com_content&Itemid=26

Μοσχονάς Γ., «Οι αντοχές του συστήματος διαφθοράς», ΤΟ ΒΗΜΑ, 28/12/2008, www.tovima.gr/default.asp?pid=49&ct=6&artid=248432

Κάτη Κ., «Ιδού το αμαρτωλό φαγοπότι», ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 27-10-2010. http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=228143

Τακτικός Β., «ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΡΑΣΙΝΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ», Σύμπραξη Μ.Κ.Ο. Ελλάδος. http://www.facebook.com/group.php?v=wall&gid=140265676233#!/group.php?gid=140265676233&v=wall

Γκότσης Κώστας, «Από τον «Καποδίστρια» στον «Καλλικράτη». Μήπως οδηγούμαστε στο τέλος της Τοπικής αυτοδιοίκησης;», 26/05/2011. http://alliprotasi.wordpress.com/2010/05/26/ta

Μανταίος Πέτρος, «Ο «Καποδίστριας» και το «ψητό»…», ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 07/03/2006, http:archive.enet.gr/online_print?id=24352152

«Ανάβει φωτιές ο «Καποδίστριας 2». Νέες μάχες στις τοπικές κοινωνίες καθώς από τους 1034 δήμους σύντομα η κυβέρνηση θα αφήσει μόνον 400». ΤΑ ΝΕΑ, 29/08/2008 http:www.tanea/gr/default.asp?pid=2&artid=81154

«Εντός των τοιχών...». Θεωρητικές επισημάνσεις για τα εγκλήματα του λευκού κολάρου στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο.

Στράτος Γεωργούλας

Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Διευθυντής Εργαστηρίου ΕΚΝΕΧΑ

Αιμιλία Βουλβούλη

Επίκουρη Καθηγήτρια, Abdullah Gül University

Περίληψη

Ο σκοπός του παρόντος είναι να γίνει μια πρώτη προσπάθεια χαρτογράφησης ενός φαινομένου που είναι υπαρκτό και διακριτό, παράγει κοινωνική βλάβη, κατανοείται σε συγκεκριμένες επιστημονικές μελέτες άλλων επιστημονικών χώρων, έχει μια διαλεκτική σχέση με την εξελισσόμενη κοινωνική πραγματικότητα, εντούτοις δεν έχει αρκούντος ερευνηθεί με τη χρήση του ερμηνευτικού εργαλείου του εγκλήματος του λευκού κολλάρου. Κατά τη γνώμη μας, η συγκεκριμένη οπτική προσέγγισης μπορεί να είναι επωφελής και στο πλαίσιο της επιστημονικής έρευνας για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά και ως προς τη σύνδεση της με συγκεκριμένες προσεγγίσεις αντεγκληματικής και εκπαιδευτικής πολιτικής.
Λέξεις κλειδιά: Νέο Ελληνικό Πανεπιστήμιο, έγκλημα λευκού κολάρου, παραβιάσεις δικαιωμάτων, οικονομικά σκάνδαλα, πειθαρχημένα σώματα

Abstract

The present work attempts to discuss white collar crime taking place in a special social context, that of Greek universities and to bring it back into its everyday context. This work aims at participating in the relevant academic discussion by employing the following hypotheses:

- *Is white collar crime in Greek academia performed in organized structures and enjoy the involvement of the administrators and legislators?*
- *Is it characterized as conventional or unconventional behavior (amoral or innovative ordinary crime)?*
- *Is it a consequence of the creation of the New Greek University (Law 4009/2011) which heads towards corporatization of academic research and commercialization of knowledge?*

Εισαγωγή

Οι δυσκολίες προσέγγισης και κατανόησης του φαινομένου του εγκλήματος του λευκού κολάρου στα ελληνικά πανεπιστήμια είναι μεγάλες. Από την μια πλευρά είναι τα προβλήματα του ορισμού - των ορισμών και των διαφορετικών διαστάσεων του. Είναι η έμφαση στους δρώντες και η διακριτή κοινωνική κατηγοριοποίηση τους ως προς την ισχύ τους, την κοινωνική τους θέση και τα ειδικά λοιπά κοινωνικά χαρακτηριστικά τους; Είναι η έμφαση στη δομή και την οργανωσιακή κουλτούρα που επικρατεί στο χώρο των Πανεπιστημίων; Θα πρέπει να υπάρξει και μια μακροκοινωνιολογική προσέγγιση για το πώς η σημερινή οικονομική και κοινωνική κρίση και η πολιτική ευρύτερα αλλά και ειδικότερα σε σχέση με την Τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα παράγει ή και συγκαλύπτει φαινόμενα εγκλήματος του λευκού κολάρου; Ποια είναι τα θύματα και η κοινωνική βλάβη που παράγεται από αυτές τις ενέργειες; Ποια είναι η αντεγκληματική πολιτική που εφαρμόζεται (και αν εφαρμόζεται), τι αποτελέσματα παράγει και ποια είναι η στάση του κοινού απέναντι της; Και ταυτόχρονα με όλα αυτά τα θεωρητικά ζητήματα, ποιες είναι οι ερευνητικές δυσκολίες που εφαρμόζονται για ένα ζήτημα για το οποίο η ντόπια και διεθνής βιβλιογραφία είναι περιορισμένη, η πρόσβαση πολύ δύσκολη, οι κλειδοκράτορες πολύ δυνατοί, τα στατιστικά ανύπαρκτα, οι περιπτώσεις που έχουν αναδειχθεί μέσω δικαστικών αποφάσεων εξαιρετικά λίγες και ταυτόχρονα τίθενται και ζητήματα δεοντολογίας; Ο αρχικός μας σκοπός είναι να γίνει μια πρώτη προσπάθεια χαρτογράφησης των θεωρητικών οπτικών ενός φαινομένου που είναι υπαρκτό και διακριτό, παράγει κοινωνική βλάβη, συνδέεται με την εξελισσόμενη κοινωνική πραγματικότητα, μια προσπάθεια που μπορεί να είναι επωφελής και ως συμπλήρωση της επιστημονικής έρευνας για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, και για τη σύγχρονη εγκληματολογική μελέτη.

Ανιχνεύοντας το δρόμο της ανάλυσης

Σύμφωνα με τον Sutherland μέσω της έννοιας του εγκλήματος του λευκού κολάρου θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε στην αναμόρφωση της εγκληματολογικής θεωρίας απέναντι στην τάση του να εξηγείται το έγκλημα με όρους ατομικής ή κοινωνικής παθογένειας. Είναι ένα εννοιολογικό εργαλείο του οποίου η γενεαλογία, μας αποκαλύπτει τη διφυή του υπόσταση. Από τη μια το δρών υποκείμενο ως ένα άτομο με υψηλή

ευυποληψία και υψηλό εργασιακό κύρος (Sutherland 1940) και από την άλλη το γεγονός ότι ο οργανισμός και η δομή πρέπει να είναι η μονάδα ανάλυσης (Sutherland 1949). Υπάρχει δηλαδή η ανάγκη, όταν μιλάμε για έγκλημα λευκού κολάρου να ρίξουμε εξίσου σημαντικό βάρος στην ανάλυση και του συγκεκριμένου τύπου οργανισμού στον οποίο παράγεται αυτό το φαινόμενο, αλλά και στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ αυτής της δομής και των δρώντων ατόμων.

Άλλωστε, η ρίζα αυτού του τύπου της εγκληματικότητας βρίσκεται σε μια πολιτική οικονομία που βασίζεται στη συσσώρευση της πλεονεξίας των πλούσιων και δυνατών σε σχέση με τις ανάγκες του συνόλου. Η πίεση για κέρδη και εξουσία είναι η εγκληματογενετική δύναμη αυτού του είδους της ανομίας (Balkan, Berger and Schmidt 1980:174-175, Barnett 1981, Conklin 1977:34-71).

Ο Box (1983) έχει καταγράψει κάποιες θεωρητικές οπτικές χρήσιμες για τη συγκεκριμένη προβληματική. Σύμφωνα με αυτές αν δεχτούμε ότι ένας οργανισμός λειτουργεί σε ένα αβέβαιο και απρόβλεπτο περιβάλλον, όπου οι απόλυτες νόμιμες ευκαιρίες επίτευξης στόχων είναι περιορισμένες, οι διοικούντες του οργανισμού αναζητούν εναλλακτικές μεθόδους συμπεριλαμβανομένων της αποφυγής τήρησης νομικών ορίων ή και παραβίασης τους. Συνεπακόλουθα, όσο περισσότερο αβέβαιο και απρόβλεπτο γίνεται το περιβάλλον το οποίο λειτουργεί ο οργανισμός τόσο αυξάνεται το έγκλημα λευκού κολάρου.

Σε αυτό το πλαίσιο οι διαστάσεις της έννοιας στις οποίες εμείς θα δώσουμε έμφαση με το έγκλημα λευκού κολάρου της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι ότι αφορά σε δράσεις, αλλά και σε παραλείψεις που λαμβάνουν χώρα υπέρ του «Νέου Πανεπιστημίου» και όχι κατά. Κατά συνέπεια θα πρέπει να διακρίνουμε και να καταγράψουμε τους οργανωτικούς στόχους του «Νέου Πανεπιστημίου» που εμπλέκονται με αυτόν τον τύπο εγκληματικής συμπεριφοράς. Και σε σχέση με το συγκεκριμένο ερευνητικό μας ερώτημα θα πρέπει να τεθούν οι ακόλουθες ερευνητικές υποθέσεις. Είναι η σύγχρονη τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα προσανατολισμένη στην επίτευξη στόχων ποσοτικά μετρίσιμων και συνδεδεμένων με τις έννοιες κόστος, όφελος και κέρδος; Η σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από ένα αβέβαιο και απρόβλεπτο περιβάλλον όπου οι αποκλειστικά νόμιμες ευκαιρίες επίτευξης των στόχων είναι περιορισμένες; Τα στελέχη που διοικούν τα ελληνικά Πανεπιστήμια παίρνουν αποφάσεις προς την κατεύθυνση να «ξεπεραστούν με εναλλακτικούς τρόπους αυτοί οι περιορισμοί» και γιατί; Αλλά και ειδικά με το τελευταίο σημείο μπορούμε να αναρωτηθούμε όπως οι Needleman and Needleman

αν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, υπάρχει ένα "μεταφυσικό πάθος του νονού" (Needleman and Needleman 1979:518) όπου από τη μια έχουμε τα υψηλότερα διοικητικά στελέχη να ασκούν εξουσία σε συχνή βάση και ταυτόχρονα να αισθάνονται λιγότερο ελεγχόμενοι στο εσωτερικό τους από τους υφιστάμενους τους και αυτό σταδιακά τους οδηγεί σε μια ιδιότυπη «ασυλία» από τους δεσμούς που τους περιορίζουν, ενώ οι ιεραρχικά κατώτεροι δυσκολεύονται να αρνηθούν συνέργεια στη διάπραξη παράνομων ενεργειών;

Συμπληρωματικά στα παραπάνω μια μελέτη για το έγκλημα λευκού κολάρου στην Ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση θα πρέπει να θέτει και τα εξής ερωτήματα, συνομιλώντας με αντίστοιχες μελέτες στη διεθνή βιβλιογραφία:

α) Ως προς οργανωτικά χαρακτηριστικά :

Σύμφωνα με την βιβλιογραφία, οι οργανισμοί μεγάλου μεγέθους (Baucus 1989, Dalton and Kesner 1988, Gricar 1983, Kesner, Victor and Lamont 1988, Staw and Swajkoski 1975) και το μέγεθος και το επίπεδο της γραφειοκρατίας του οργανισμού (Smigel and Ross 1970), παίζουν ρόλο.

β) Ως προς το προφίλ των θυτών

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία ο θύτης είναι συνήθως υψηλής μόρφωσης άντρας, βρίσκεται υψηλότερα στις βαθμίδες της ιεραρχίας (Holtfreter 2005:354), ηλικίας άνω των σαράντα (Wheeler et.al. 1988) κάτοχος πτυχίων ανώτατης εκπαίδευσης (Benson and Moore 1992).

γ) Ως προς τη σχέση δομής και δρώντα θύτη, μέσα από τη σκοπιά των ατομικών κινήτρων:

Στη βιβλιογραφία καταγράφεται επίσης η απληστία και η εξουσία (Nelken 1994, 1997) η ευελιξία και η ταύτιση με τους στόχους του οργανισμού, αλλά και η επιθυμία εξασφάλισης, χωρίς όρια, μιας επαγγελματικής καριέρας ή τουλάχιστον να μην επηρεάζονται αυτές οι πιθανότητες καριέρας (Stotland 1977).

δ) Ως προς τη σχέση δομής και δρώντα θύτη, μέσα από τη σκοπιά των δομικών ευκαιριών.

Για την Shapiro (1989) η μελέτη του εγκλήματος του λευκού κολάρου εντάσσεται στην ευρύτερη μελέτη διατήρησης και παραβίασης της εμπιστοσύνης. Για να κατανοήσουμε την αιτιολογία του, πρέπει να παντρέψουμε τη συστημική κατανόηση της κατανομής των δομικών ευκαιριών παραβίασης της εμπιστοσύνης με την κατανόηση των συνθηκών που επιτρέπουν στους θεματοφύλακες του οργανισμού να αδράξουν την αντίστοιχη ευκαιρία (Shapiro 1989:353), μετατρέποντας έτσι τα κίνητρα σε συμπεριφορά, όταν η συγκεκριμένη οργανωτική κουλτούρα είναι μια κουλτούρα δομικών ανηθικοτήτων (Mills 1956:183).

Αναλυτικότερα, θα πρέπει το σύστημα να προστατεύεται από τυχόν επέμβαση ειδικά των κατασταλτικών μηχανισμών και αν είναι δυνατόν να έχει δύναμη επέμβασης – συνδιαμόρφωσης του ρυθμιστικού πλαισίου. Σε αυτή την περίπτωση το αυτό-ελεγχόμενο σύστημα, η «αυτονομία του ελληνικού Πανεπιστημίου» καταλήγει να γίνει αυτοδιαχείριση και του προβλήματος του φαινομένου του εγκλήματος λευκού κολάρου στην Ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση, μια αυτοδιαχείριση ανοικτή σε κατάχρηση ειδικά από αυτούς που έχουν την εξουσία και την κατάλληλη θέση στον οργανισμό και ένα αντίστοιχο κίνητρο για να το κάνουν. Το παραπάνω δεν έρχεται σε αντίφαση με το γεγονός ότι οι εγκληματίες του λευκού κολάρου και λόγω προφίλ και λόγω θέσης, μπορεί και να δεσμεύονται σε συμβατικές αξίες και να έχουν μια αξιόπιστη εικόνα του εαυτού τους, γιατί το εργασιακό τους περιβάλλον τους παρέχει μια «βιβλιοθήκη» λεκτικών τεχνικών εξουδετέρωσης της όποιας ηθικής τους συνδέει με την ανάγκη να μην προβούν σε τέτοιο έγκλημα. Μπορούν να αρνηθούν ευθύνη της πράξης, να επικαλεστούν άγνοια νόμου, να μεταφέρουν την ευθύνη αλλού κατά κύριο λόγω σε υψηλότερα κλιμάκια, ή σε αόριστες έννοιες (πχ κυβέρνηση, κοινωνία, το σύστημα), μπορούν να αρνηθούν ότι υπάρχει θύμα, να καταδικάσουν αυτούς που τους καταδικάζουν επικαλούμενοι ότι το «ακαδημαϊκό ήθος» είναι ανώτερο κάποιων «νομικισμών».

ε) <u>Ως προς το θύμα του εγκλήματος του λευκού κολάρου.</u>

Σε ένα κείμενο το οποίο παράχθηκε μέσα από το Ομοσπονδιακό Γραφείο Ερευνών (FBI) των ΗΠΑ (Barnett 2000) αναγνωρίζονται ως θύματα του λευκού κολάρου, εκτός από μεμονωμένα άτομα, η κυβέρνηση και το σύνολο της κοινωνίας. Αφενός λοιπόν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για συγκεκριμένες επιπτώσεις σε φυσικά πρόσωπα, που έχουν τα εγκλήματα του λευκού κολάρου στο Πανεπιστήμιο, στην περίπτωση διακρίσεων σε προσλήψεις και υπηρεσιακές μεταβολές, παραβάσεις καθηκόντων, παραλήψεις κτλ με συγκεκριμένα θύματα και συγκεκριμένους δράστες και όμοια για οικονομικό κόστος σε αντίστοιχες περιπτώσεις, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα. Μάλιστα θα μπορούσαμε να πούμε ότι, αν προσπαθήσουμε να εκτιμήσουμε το οικονομικό κόστος αυτού του είδους του εγκλήματος μαζί με το σύνολο του εγκλήματος του λευκού κολάρου σίγουρα θα το βρούμε μεγαλύτερο από το συνηθισμένο έγκλημα «του δρόμου» -ληστεία, κλοπή- (Conklin 1977:4, Johnson and Douglas 1978:151). Ειδικά όμως για το έγκλημα λευκού κολάρου στην Ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση αυτά τα ποσά ισχύουν; Για δεκάδες οργανισμούς δημοσίου χαρακτήρα που λειτουργούν με ιδιωτικοοικονομικά συμφέροντα, διαχειριζόμενοι πολλές δεκάδες εκατομμύρια ευρώ κάθε χρόνο μέσα από μηχανισμούς όπως οι Επιτροπές Ερευνών

που σύμφωνα με δήλωση του προηγούμενου Υπουργού Παιδείας «δεν μπορούμε να ελέγξουμε» και με δήλωση του νυν Υπουργού Παιδείας «δεν πρέπει να ελέγξουμε»; Αφετέρου και πέρα από αυτή τη διάσταση, μπορούμε να μιλήσουμε για κοινωνικά κόστη, τόσο σε ειδικές ομάδες πληθυσμών, όπως οι φοιτητές και οι γονείς τους, ως προς τις συνθήκες σίτισης και στέγασης που διατίθενται, όσο και το περιβάλλον και την ποιότητα της εκπαίδευσης που προσφέρεται; Και αν αυτά μπορούν να καταγγελθούν και άρα να είναι ερευνήσιμα επιστημονικά, μπορούμε να μιλήσουμε για κοινωνικό κόστος με θύμα το δημόσιο χώρο και την κοινωνία στο σύνολο της, όταν μιλάμε για το έγκλημα λευκού κολάρου στην Ελληνική δημόσια τριτοβάθμια εκπαίδευση; Μήπως τελικά επειδή δεν καταγράφονται πολλές τέτοιες καταγγελίες, μήπως μπορούμε να μιλάμε για συλλογική άγνοια;

Σύμφωνα με τον Box η ρίζα αυτής της άγνοιας μπορεί να αναζητηθεί στο γεγονός ότι το έγκλημα αυτού του είδος, γίνεται κοινωνικά αόρατο λόγω ενός ανύπαρκτου ή αδύναμου νόμου και διωκτικών μηχανισμών και από επιεικείς νομικές και κοινωνικές κυρώσεις που αποτυγχάνουν να επιβεβαιώσουν ή να ενισχύσουν τις σκέψεις για τα μη ηθικά όρια μιας τέτοιας πράξης (Box 1983:16). Ή και ακόμα εμείς οι επιστήμονες που ασχολούνται με το εγκληματικό φαινόμενο, όπως αναρωτιέται ο Nelken (2002:847) το βρίσκουμε δύσκολο να δούμε «τον εγκληματία» και «τον αξιοσέβαστο» ως ένα πρόσωπο, και για να προσθέσουμε και εμείς, ακόμα περισσότερο όταν αυτός ο αξιοσέβαστος είναι ένας συνάδελφός μας στον ακαδημαϊκό χώρο; Οι Cullen et al (1983) , με την έρευνα τους συμπληρώνουν ότι δεν πρέπει να μιλάμε για συλλογική άγνοια για το έγκλημα του λευκού κολάρου και αν το κάνουμε απλώς αναπαράγουμε μια «κοινή λογική» που βασίζεται στον ιμπρεσιονισμό παρά σε εμπειρικές αποδείξεις. Άλλωστε και ο Conklin στην έρευνα του (1977:27) αναφέρει ότι υπάρχει ένας υψηλότερος βαθμός καταδίκης από το κοινωνικό σύνολο στις παραβιάσεις των επιχειρήσεων από αυτόν που νομίζουμε ότι υπάρχει, ειδικά σε σχέση με όσους ισχυρίζονται ότι το κοινό είναι απαθές στο έγκλημα του λευκού κολάρου, ενώ και ο Braithwaite (1982:732-734) αναφέρει ότι υπάρχουν σημαντικές ερευνητικές αποδείξεις για να υποστηρίξουμε την οπτική ότι οι συνηθισμένοι άνθρωποι αντιλαμβάνονται πολλούς τύπους εγκλήματος λευκού κολάρου ως περισσότερο σοβαρά από τα «γνωστά και παραδοσιακά» εγκλήματα. Σύμφωνα με τους Cullen et al, η αιτία της μη ουσιαστικής πολιτικής απάντησης στα εγκλήματα του λευκού κολάρου είναι ότι η κυρίαρχη ιδεολογία, κοινή για την κυβέρνηση, τους υπαλλήλους και λειτουργούς της δικαιοσύνης και τις επιχειρηματικές ελίτ, είναι επαρκής για να παρεμποδίσει την όποια

παρέμβαση, νομιμοποιώντας έτσι κατ'ουσίαν το έγκλημα του λευκού κολάρου. Αυτό ισχύει για τα εγκλήματα λευκού κολάρου στην Ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση; Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να αναρωτηθούμε μήπως οι νόμοι για την ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση, το Υπουργείο Παιδείας και οι μηχανισμοί ελέγχου των Πανεπιστημίων αποτελούν μια αιτία για την παραγωγή ή και την αναπαραγωγή του εγκλήματος του λευκού κολάρου στην Ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση; Αλλά και η ίδια η λειτουργία της ποινικής δικαιοσύνης σε σχέση με αυτό το φαινόμενο μήπως είναι κομμάτι της ιστορίας του τρόπου επιβολής της εταιρικής νομοθεσίας, μιας ιστορίας που τιμωρεί τα μικρά ψάρια ενώ αφήνει τα μεγάλα να ξεφεύγουν; (Box 1983:74, Levi 1991, Shapiro 1984, 1989, Nelken 1983, Croall 1989).

Έγκλημα του λευκού κολάρου στα σύγχρονα ελληνικά πανεπιστήμια. Μια πρώτη χαρτογράφηση

"Επιχειρούμε να αλλάξουμε το DNA των ελληνικών πανεπιστημίων". Με αυτή την έκφραση, υπουργός Παιδείας πριν μερικά χρόνια επιχείρησε να αποτυπώσει τις προθέσεις της για την επιχειρούμενη αλλαγή της δομής και των κοινωνικών σχέσεων, όπως αυτή τελικά επιχειρήθηκε κατά κύριο λόγο μέσα από τους νόμους 4009/2011 και 4076/2012. Βέβαια οι νεοφιλελεύθερες πρακτικές για την τριτοβάθμια εκπαίδευση είχαν αρχίσει να γίνονται μέρος του Ελληνικού Πανεπιστημίου ήδη από τα τέλη του εικοστού αιώνα. Απλώς με τις συγκεκριμένες νομοθετικές πράξεις, το Πανεπιστήμιο-παράρτημα των επιχειρήσεων, γίνεται επίσημη και καταναγκαστική κρατική πολιτική, η οποία επιχειρεί να καταστείλει κάθε μορφή αντίθεσης στην επιχειρηματικοποίηση του Ελληνικού Πανεπιστημίου, που είχε διατηρηθεί αυτά τα χρόνια. Θα μπορούσαμε να δώσουμε χονδρικά και παραστατικά τα στάδια εξέλιξης της δομής και των κοινωνικών σχέσεων στο ελληνικό πανεπιστήμιο ως εξής. Μέχρι το 1982, επικρατούσε μια κοινωνική κατάσταση «αριστοκρατίας με δουλοκτητικό σύστημα», όπου λίγοι αρεστοί στην πολιτική εξουσία και μέλη μιας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης κρατούσαν την έδρα του καθηγητή μέχρι τη συνταξιοδότησή τους, ενώ οι φοιτητές και το επιστημονικό προσωπικό μπορούσαν να εξελιχθούν μόνο αν αποφάσιζε ο αφέντης να τους απελευθερώσει από τη δουλεία τους, ώστε να τους κληροδοτήσει τη θέση του. Η κοινωνικοπολιτική αλλαγή της δεκαετίας του 1980, έφερε μια νέα δομή στο Ελληνικό πανεπιστήμιο, όπου ο εκδημοκρατισμός και η συμμετοχή όλων στη λήψη αποφάσεων συνοδεύτηκε με τοπικές μικρές «φεουδαρχίες». Ο σεβασμός στην ηλικία, τα χρόνια

εργασίας και τη βαθμίδα του Καθηγητή, δημιουργούσε πάντα φαινόμενα αυθαιρεσίας της εξουσίας, αλλά πάντα υπήρχε η δικλείδα ασφαλείας της ανάγκης νομιμοποίησης προς τα κάτω αυτής της εξουσίας. Απλώς συνέβαινε σπάνια, κυρίως λόγω του φόβου προς την εν μέρει ανεξέλεγκτη εξουσία του τοπικού φεουδάρχη.

Τα επόμενα χρόνια τα πανεπιστήμια συνδέθηκαν περισσότερο με την κοινωνική δομή και οι καπιταλιστικές δομές και κοινωνικές σχέσεις επηρέασαν την κατεύθυνση εξέλιξης του Ελληνικού Πανεπιστημίου, στοιχείο που έγινε εμφανές ειδικά τις δεκαετίες 1990 και 2000. Αντίστοιχες κρατικές πολιτικές για την τριτοβάθμια εκπαίδευση προωθήθηκαν και στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο, ως ανάγκη για «μεγαλύτερη σύνδεση με την αγορά» και για μια «αύξηση δυνατότητας εξεύρεσης εναλλακτικών μηχανισμών χρηματοδότησης» (Rikowski 2001:8). Ο σκοπός είναι να ενισχύσουν το ρόλο των επιχειρήσεων σε μια καθοριστική προσπάθεια να «αξιοποιήσουν» τη γνώση που έχει δημιουργηθεί (Beckmann and Cooper 2004). Στο πλαίσιο αυτό έννοιες όπως χρησιμοποιήθηκαν στο χώρο της αγοράς γίνονται κατευθυντήριες πολιτικές λειτουργίας του ελληνικού πανεπιστημίου. Μια από αυτές είναι οι υπεργολαβίες (outsourcing). Ο ιδιωτικός τομέας πουλά υπηρεσίες στα πανεπιστήμια (π.χ. καθαρισμός, τροφοδοσία, ασφάλεια, εταιρίες συμβούλων, «μεσάζοντες» ερευνητικών προγραμμάτων) και με αυτό τον τρόπο τα δημόσια χρήματα για τον Ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο, μετατρέπονται σε ιδιωτικό κεφάλαιο, με την υπογραφή του αντίστοιχου συμβολαίου.

Μια άλλη τέτοια έννοια είναι η επιτελεστικότητα. Σύμφωνα με τον Ball (1998:150-1) η επιτελεστικότητα (στα σχολεία) λειτουργεί με συγκεκριμένους τρόπους. Πρώτον λειτουργεί ως πειθαρχικό σύστημα, με ταξινομήσεις, στόχους και κατευθύνσεις που προσανατολίζουν τη δράση καθηγητών και σχολείου. Δεύτερον, βοηθά στο να αναπαρίσταται η εκπαίδευση ως μια αυτοαναφορική μορφή πραγμοποιημένης κατανάλωσης. Και οι δυο παραπάνω πτυχές της εκπαιδευτικής επιτελεστικότητας είναι συνδεδεμένες με τις αξίες της καπιταλιστικής αγοράς. Καθώς η επιτελεστικότητα κυριαρχεί και γίνεται κουλτούρα, η από-επαγγελματικοποίηση έρχεται ως φυσική συνέπεια και μαζί της η απώλεια της κριτικής σκέψης (Mahoney and Hextall 2000, Boxley 2003, Hill 2007).

Σε αυτό το πλαίσιο είναι ανάγκη όλα τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας να περάσουν μια διαδικασία κανονικοποίησης, και τέτοια είναι το σύνολο των διαδικασιών αξιολόγησης για φοιτητές, διοικητικό αλλά και εκπαιδευτικό προσωπικό. Στην πραγματικότητα είναι μια διαδικασία που προσαρμόζει τα ανθρώπινα υποκείμενα στις

απαιτήσεις της αγοράς (Beckmann, Cooper and Hill 2009:320) και γεννά το καταναλωτικό ήθος στις πανεπιστημιουπόλεις (Furedi 2009:32). Αναμφισβήτητα η γνήσια επιστημονική δημιουργία υπήρξε το μεγαλύτερο θύμα αυτής της προσαρμογής, κάνοντας το λειτούργημα μας ακόμα πιο ανταγωνιστικό (στο κυνήγι των impact factors). Η διαχείριση και η αντίστοιχη ηθική της είναι σε τελική ανάλυση οι κύριες κατευθυντήριες πολιτικές του νέου πανεπιστημίου, καταστρέφοντας το όραμα του Humboldt για το Πανεπιστήμιο (Taylor 2002), «παράγοντας προϊόντα»-απόφοιτους, μελλοντικούς υπαλλήλους με ελλιπή ή και καθόλου επαγγελματικά δικαιώματα, ώστε να είναι πιο εύκολα εκμεταλλεύσιμοι στην αγορά εργασίας αντί για νέους πολίτες, ολοκληρωμένα μορφωμένους. Η ειρωνεία είναι ότι αυτή η δραστηριότητα της διαχείρισης είναι αυτοαναφορικά επικυρωμένη και νομιμοποιημένη (Power 1997) δεδομένου ότι στηρίζεται στο γεγονός ότι δεν έχει ουσιαστικά αποτελέσματα πέρα από το δικό της πλαίσιο αναφοράς. Αυτή η αδυναμία παροχής απτών αποδείξεων της ίδιας της επιτυχίας, οδηγεί σε μια προσπάθεια να κάνει τα πάντα μέρος του πλαισίου της, σαν να μην υφίσταται τίποτα πέρα από αυτήν.

Όσο η ανάγκη της διαχείρισης ήρθε να κυριαρχήσει στην ατζέντα του πανεπιστημίου τόσο οι κυβερνητικές πολιτικές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση επικεντρώνονται στην παραγωγή πειθαρχημένων σωμάτων. Η δημιουργία τέτοιων εξουσιαστικών καταστάσεων στο πλαίσιο του μικρόκοσμου των Πανεπιστημίων καταλήγει σε μικροφυσική της εξουσίας (Foucault 1976) με αποτέλεσμα το ακαδημαϊκό προσωπικό να μετατρέπεται σε «μαριονέτες» στην αναδυόμενη σφαίρα του «ακαδημαϊκού καπιταλισμού». Αν δεν δεχθείς ή δεν μπορείς να γίνεις «μαριονέτα» τότε υπόκεισαι σε μια διαδικασία αποκλεισμού, όπως και κάθε εναλλακτική διδασκαλία, πρόταση έρευνας, πρόγραμμα σπουδών, κτλ.

Ταυτόχρονα όλες οι εκπαιδευτικές παροχές γίνονται πιο άνισες και επιλεκτικές, έντονα φυλετικές, έμφυλες, και ταξικές (Whitty et al. 1998). Και αυτή είναι η πρώτη βασική μαγιά για ένα κομμάτι του εγκλήματος του λευκού κολάρου στον Ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο. Τα δικαιώματα των εργαζομένων (και) στην τριτοβάθμια εκπαίδευση διαβρώνονται. Από την άλλη πλευρά αν δεν θες μόνο να επιζήσεις (αν είσαι ήδη μόνιμος) αλλά και να αναπτυχθείς και ίσως να διοικήσεις, εκμεταλλευόμενος την «αυτονομία» του Ελληνικού ακαδημαϊκού χώρου, όπως αυτή προσδιορίζεται μέσα στο πλαίσιο που καθορίζουν κυβερνητικές πολιτικές και το ήθος της διαχείρισης, θα πρέπει να εκτελέσεις πιστά τις εντολές και τις πραγματικές οδηγίες του πλαισίου της σύγχρονης ανάπτυξης του Ελληνικού Πανεπιστημίου αντικαθιστώντας την έννοια του κοινού καλού και την ευθύνη του κράτους

για δημόσια ευημερία με το μοναδικό όραμα για το «επιχειρηματικό μυαλό» του οποίου η μόνη αποστολή είναι να επιδιώξει να «πετύχει» μέσα σε όλο και πιο ανταγωνιστικές αγορές (Leitner et al. 2007). Στο κυνήγι του κέρδους (προσωπικού) τέτοια άτομα, ερμηνεύουν το αυτοδιοίκητο των ελληνικών πανεπιστημίων ως ασυδοσία, καταλήγοντας στο οικονομικό έγκλημα. Αυτό είναι το δεύτερο βασικό στοιχείο του εγκλήματος του λευκού κολάρου στον Ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο.

Έχουμε λοιπόν από τη μια πλευρά μια αντι-εκπαιδευτική συμπεριφορά από υψηλής βαθμίδας εκπαιδευτικών που παράγεται από γραφειοκρατικές/διοικητικές δομές που δημιουργούν μια απόσταση με τις ηθικές έννοιες (Taylor 2002:3). Αυτό αποτυπώνεται σε πράξεις αξιολόγησης φοιτητών, υπαλλήλων, καθηγητών, διαδικασίες πρόσληψης, εξέλιξης, όπου η αρνητική αξιολόγηση, η απόλυση, η μη εξέλιξη είναι η πραγματική εναλλακτική στην κατάσταση για όσους δεν επιθυμούν να εκπορνεύσουν τις καρδιές και τα μυαλά τους για εξωτερική χρηματοδότηση και διοικητική υπακοή. Αλλά αυτό βλέπουμε ότι συχνά σημαίνει και διακρίσεις στις παραπάνω διαδικασίες ως προς τη φυλή, το φύλο, την ηλικία, την κοινωνική τάξη, την ιδεολογία, την κριτική σκέψη (πχ εκλεκτορικά όπου μπορούν να χρησιμοποιηθούν εκφράσεις όπως «είναι πολύ νέος», «δημοσιεύει σε αριστερούς εκδοτικούς οίκους», αρνητικές αξιολογήσεις σε υπαλλήλους που «δεν ήταν συνεργάσιμοι», μη προσλήψεις γυναικών «γιατί τι θα γίνει αν γεννήσει», μη παροχή εκπαιδευτικών υπηρεσιών σε ΑΜΕΑ «γιατί δεν έχουμε τα κατάλληλα εκπαιδευτικά βοηθήματα- δεν μας τα δίνει το κράτος», επιλογή φοιτητών για μεταπτυχιακές σπουδές ανάλογα με την ένταξη σε φοιτητική παράταξη, κ.α,) (Voulvouli 2013).

Από την άλλη πλευρά τα χρήματα που διακινούνται σε ένα τέτοιο δημόσια χρηματοδοτούμενο, ιδιωτικό ως προς τη λειτουργία φορέα όπως είναι τα Ελληνικά Πανεπιστήμια και ειδικά οι επιτροπές ερευνών, είναι πραγματικά πολλά. Το διευθυντικό προσωπικό διακατέχεται από το διαχειριστικό ήθος, με ένα κατακερματισμένο όραμα της ύπαρξης του, άδειο από ηθικές απαιτήσεις και μόνο προσανατολισμένο σε έναν καιροσκοπικό υλισμό που ανταμείβει αυτούς που «παίζουν το παιχνίδι» (Taylor 2002:1). Στο σημερινό πλαίσιο μάλιστα, όπου η κυβερνητική πολιτική της εξοικονόμησης οδηγεί τα ιδρύματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε συνεχόμενη και εντατική πίεση για να βρουν δικές τους πηγές χρηματοδότησης, είναι υπαρκτός ο κίνδυνος αυτά να προβούν σε εξαιρετικά προβληματικές και ανήθικες συνεργασίες με επιχειρήσεις, μετατρέποντας έτσι τον εαυτό τους σαν αυτές τις επιχειρήσεις (Fairweather 1988). Το ίδιο ισχύει και για αυτούς που έχουν την ευθύνη της διοίκησης των Πανεπιστημίων ή μέρους τους και τη δυνατότητα

να εμπλακούν σε οικονομικά σκάνδαλα. Στην υπόλοιπη πανεπιστημιακή κοινότητα αν υπάρχει γνώση (που δεν είναι και πολύ συχνό φαινόμενο) θα επικρατήσει η σιωπή, είτε από το φόβο επιβολής πάνω τους των αυταρχικών πολιτικών που περιγράφηκαν προηγουμένως, είτε γιατί η διαχείριση ως λογική παράγει μια επικοινωνία που είναι χειραγωγημένη, ή και μηδενική.

Το καλοκαίρι του 2011, η ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα ενημερώθηκε για το νέο νομοθετικό πλαίσιο που διέπει τα ελληνικά Πανεπιστήμια, έναν νόμο που άλλαξε σε επιμέρους στοιχεία τον επόμενο χρόνο, χωρίς όμως να αλλάξει η φυσιογνωμία του. Και αυτή η φυσιογνωμία του νόμου στην ουσία απαντά στα ζητήματα που θέσαμε παραπάνω, επιτείνοντας τα, και συγκεκριμένα ως προς την πιο αυταρχικότητα των διοικούντων και την εξαφάνιση των όποιων υπολειμμάτων δημοκρατικής συμμετοχής και ελέγχου από τα κάτω υπήρχαν από την μια και από την άλλη την ενδυνάμωση της επιχειρηματικής λειτουργίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου.

Ως προς το πρώτο μόνο ελάχιστοι εκ των μελών της Πανεπιστημιακής κοινότητας θα έχουν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι και του διοικείν. Και μόλις εκλεγούν, οι πράξεις τους δεν θα είναι διαφανείς σε όλους μέσω γενικών συνελεύσεων, αλλά θα συνεδριάζουν οι οκτώ άριστοι, οι οποίοι θα επιλέξουν άλλους έξι άριστους έξω από το Πανεπιστήμιο και κατά προτίμηση από την αγορά, κεκλεισμένων των θυρών. Η «έμπρακτη στήριξη του φοιτητή» γίνεται από δάνεια που θα τα δίνουν οι ιδιωτικές τράπεζες με λεφτά που θα εγγυάται το δημόσιο, γιατί οι τραπεζίτες είναι «ένας διεθνώς δοκιμασμένος θεσμός αξιοκρατικής ανάδειξης». Η «ακαδημαϊκή ελευθερία κατοχυρώνεται» με μικρότερη Σύγκλητο και εκ περιτροπής (και όχι καθολική) συμμετοχή σε γενικές συνελεύσεις που θα έχουν μόνο γνωμοδοτικό και όχι αποφασιστικό ρόλο για ακαδημαϊκά θέματα- δηλαδή με μείωση της ελευθερίας των ακαδημαϊκών. Η «υψηλού επιπέδου ποιότητα των σπουδών» (εισ. έκθεση), εξασφαλίζεται με μειωμένα έως καθόλου βιβλία, μειωμένα μαθήματα, μειωμένα χρόνια σπουδών. Το πρόγραμμα σπουδών θα κτιστεί «σύμφωνα με τις επιταγές της ανάπτυξης». Μα το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι επιβάλλεται η δημιουργία ενός ΝΠΙΔ –μιας Ανώνυμης Εταιρείας στην ουσία – ΑΕ, η οποία θα διαχειρίζεται τα λεφτά της έρευνας, και της φοιτητικής μέριμνας και μαζί με αυτά όλων των ταχύρυθμων προγραμμάτων κατάρτισης και δια βίου μάθησης. Η παραβίαση του Συντάγματος είναι προφανής, αλλά κανείς δεν έχει αντιδράσει.(άρθρο 16, η εκπαίδευση και η έρευνα στα ΑΕΙ προφέρεται μόνο από ΝΠΔΔ και όχι ΝΠΙΔ ή ΑΕ). Δηλαδή στο βωμό της ταχύτατης και αποτελεσματικότερης ένταξης του Πανεπιστημιακού χώρου στον κόσμο της αγοράς και του

τραπεζικού συστήματος, πρέπει να εγκαθιδρυθούν θεσμοί που καταλύουν την όποια δημοκρατία και ελευθερία έχει παραμείνει. Το νομοθετικό πλαίσιο τελικά είναι μέρος του προβλήματος στο έγκλημα λευκού κολάρου στον Ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο.

Επίλογος

Πως απαντάμε σ' ένα φαινόμενο, σημαντικά βλαβερό για ανθρώπους και το κοινό καλό, μη εύκολα εντοπίσιμο, όπου η επίσημη αντιμετώπιση καταλήγει να είναι μέρος του προβλήματος; Καταρχήν ξεκινώντας έναν επιστημονικό διάλογο για ένα φαινόμενο (και αυτό επιχειρούμε να πετύχουμε με το παρόν), εκθέτοντας την πραγματικότητα πιέζοντας να την δούμε ως ένα σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα δημιουργώντας θυμό και απαραίτητα οργή για τους καταπιεσμένους ώστε να φτιάξουν ένα σχέδιο δράσης για κοινωνική αλλαγή.

Το κλειδί για μια τέτοια αλλαγή είναι η προσωπική επίγνωση των διαρθρωτικών παραγόντων που επηρεάζουν την καταπίεση και την κοινωνική αδικία, και ο σχηματισμός μιας συνεκτικής πολιτικής στρατηγικής (Beckmann, Cooper and Hill 2009:336). Μπορεί να συμφωνούμε στο ότι αυτά τα εγκλήματα είναι ενσωματωμένα και ενδημούν μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα, αλλά επίσης πιστεύουμε ότι κάτι καλό μπορεί να επιτευχθεί και να υλοποιηθεί στην πράξη (Box 1983:63, 65).

Πρώτα από όλα, ακολουθώντας τις συστάσεις του Box, με έντονη και ευρεία δημοσιοποίηση για τέτοιου είδους εγκλήματα (και παραβάτες) μπορούμε να παράγουμε μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση του κοινού (μαζί με τον ακαδημαϊκό χώρο) και αυτή η πρακτική θα μπορούσε να γίνει ο καταλύτης για την εφαρμογή δυνατής και αυστηρής προληπτικής και κατασταλτικής πολιτικής των εγκλημάτων του λευκού κολάρου στα Ελληνικά Πανεπιστήμια (παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά τις διαδικασίες πρόσληψης, εξέλιξης, αξιολόγησης, μάθησης, διασπάθιση δημόσιου χρήματος σε υπεργολαβίες και ερευνητικά κονδύλια). Επιπλέον, για να είμαστε αποτελεσματικοί, η όποια παρέμβαση πρέπει να στοχεύει στην οργάνωση και ειδικά στις ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας μέσα στον ακαδημαϊκό χώρο, όπως εκδηλώνονται στο πλαίσιο του Νέου Ελληνικού Πανεπιστημίου. Η παρέμβαση αυτή θα πρέπει να είναι προληπτική, εστιάζοντας στις συστάσεις, προκειμένου να αποφύγουμε αυτού του είδους εγκλήματος (λευκό κολάρο). Είναι γενικά γνωστό ότι ένα σύστημα αυτοελέγχου είναι ανοιχτό για κατάχρηση, και το ίδιο συμβαίνει και για το αυτοδιοίκητο των ελληνικών Πανεπιστημίων, το οποίο

αποτελεί μια έξυπνη δικαιολογία για την εφαρμογή αυταρχικών πολιτικών και τη διάπραξη οικονομικών σκανδάλων, αλλά και την μη ενασχόληση φορέων του δημόσιου λόγου (κυβέρνηση, κόμματα κλπ) με αυτά τα εγκλήματα. Άρα η λύση είναι να δημιουργηθούν συμβούλια ελέγχου στα ελληνικά Πανεπιστήμια, αποκλειστικά από δημόσιους λειτουργούς (και όχι ανθρώπους της αγοράς όπως συμβαίνει τώρα) οι οποίοι θα πρέπει να εξασφαλίσουν την εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος, αλλά και να ελέγχονται από το ευρύ κοινό για την τήρηση των υποχρεώσεων τους.

Σε τελική ανάλυση όμως η λύση θα πρέπει να είναι δομική και να στοχεύει στη δημιουργία ενός άλλου Πανεπιστημίου μακριά από το τωρινό εγκληματογόνο Πανεπιστήμιο–εταιρεία, κοινωνικοποιημένο, που να αποδέχεται τη διαφορετικότητα να προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα, να βλέπει τους φοιτητές του ως πολίτες και όχι ως πελάτες, σ' ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο δημοκρατίας με κοινωνικοποιημένα μέσα παραγωγής και διανομής.

Βιβλιογραφία

Balkan, Sheila, Berger, Ronald J. and Schmidt, Janet (1980), *Crime and Deviance in America: A Critical Approach*, Belmont, CA, Wadsworth.

Ball, Stephen J. (1998), 'Performativity and fragmentation in postmodern schooling', in: J. Carter, (ed.) *Postmodernity and the fragmentation of welfare,* 187-203. London, Routledge.

Barnett, Cynthia (2000), *The measurement of White Collar Crime Using Uniform Crime Reporting (UCR) Data,* US Department of Justice, FBI, Criminal Justice Information Services Division, available at: http://www.fbi.gov/about-us/cjis/ucr/nibrs/nibrs_wcc.pdf

Barnett, Harold C. (1981), 'Corporate Capitalism, Corporate Crime', *Crime and Delinq*. No 27, pp 4-23.

Baucus, Melissa S. (1989). 'Why organizations do it and what happens to them: A re-examination of the theory of illegal corporate behavior', *Research in Corporate Social Performance and Policy*, No 11, pp 93-118.

Beckmann, Andrea and Cooper, Charlie (2004), 'Globalisation, the New Managerialism and Education: Rethinking the Purpose of Education in Britain', *Journal of Critical Education Policy Studies*, No 2/2 available at: http: //www.jceps.com/print. php?articleID=31.

Beckmann, Andrea, Cooper, Charlie and Hill, Dave (2009), 'Neoliberalization and managerialization of education in England and Wales – a case for reconstructing education', *Journal for Critical Education Policy Studies*, No 7/2, pp 310-345.

Benson, Michael L. and Moore, Elizabeth (1992), 'Are white- collar and common offenders the same? An empirical and theoretical critique of a recently proposed general theory of crime', *Journal of Research in Crime and Delinquency*, No 29, pp 251-272.

Box, Steven (1983), *Power Crime and Mystification*, London, Tavistock.

Boxley, Simon (2003), 'Performativity and Capital in Schools', *Journal for Critical Education Policy Studies*, No 1/1, available at: http://www.jceps.com/index.php?pageID=articleandarticleID=3.

Braithwaite, John (1982), 'Challenging just Deserts: Punishing White-Collar Criminals', *Journal of Crime, Law and Criminology*, No 73, pp 723-763.

Conklin, John E. (1977), *Illegal But Not Criminal*, New Jersey, Spectrum.

Croall, Hazel (1989), 'Who is the white – collar criminal?' *British Journal of Criminology*, No 29, pp 157-174.

Cullen, Francis, Mathers, Richard A., Clark, Gregory A. and Cullen, John B. (1983) 'Public Support for Punishing White Collar Criminals', *Journal of Criminal Justice*, No 11, pp 481-93.

Dalton, Dan R., and Kesner, Idalene (1988), 'On the dynamics of the corporate size and illegal activity: An empirical assessment', *Journal of Business Ethics*, No 7, pp 861-870.

Fairweather, James (1988), *Entrepreneurship and higher education: Lessons for colleges, universities, and industry*. College Station, Association for the Study of Higher Education.

Foucault, Michel (1976), *Discipline and Punish*. London, Allen Lane.

Furedi, Frank (2009), 'Now is the age of the discontented', *Times Higher Education*, No 1/899, pp 30-35, available at http://www.timeshighereducation.co.uk/406780.article.

Gricar, B. Gray (1983), 'A preliminary theory of compliance with OSHA regulation', *Research in Corporate Social Performance and Policy*, No 5, pp 121-141.

Hill, Dave (2007), 'Critical Teacher Education. New Labour in Britain, and the Global Project of Neoliberal', *Policy Futures*, No 5/2, pp 204-225. Online at http/www.wwwords.co.uk/pfie/content/pdfs/issue5 2.asp.

Holtfreter, Kristy (2005), 'Is occupational fraud "typical" white collar crime? A Comparison of individual and organizational characteristics', *Journal of Criminal Justice,* No 33, pp 353-365.

Johnson, John M. and Douglas, James D. (1978), *Crime at the Top*. New York, Lippincott.

Kesner, Idalene F., Victor, Bart, and Lamont, Bruce T. (1988) 'Board compensation and the commission of illegal acts: An investigation of Fortune 500 companies', *Academy of Management Journal*, No 29 pp 789-799.

Leitner, Helga, Sheppard, Eric S., Sziarto, Kristin and Maringanti, Anant (2007), 'Contesting urban futures: Decentering neoliberalism', in H.Leitner, E.S. Sheppard and J. Peck, (eds)., *Contesting neoliberalism: Urban frontiers,* New York, Guilford Press, pp 1-25.

Levi, Michael (1991), 'Fraudulent Justice? Sentencing the Business Criminal', in P. Carlen and D. Cook, (eds), *Paying for Crime*, Milton Keynes, Open University Press, pp 86—108.

Mahoney, Pat and Hextall, Ian (2000), *Reconstructing teaching: Standards, performance and accountability*, London, Routledge Falmer.

Mills, C. Wright (1956), *The Power Elite.* Oxford, Oxford University Press.

Needleman, Martin L. and Needleman, Carolyn (1979), 'Organizational crime: two models of criminogenesis', *Sociological Quarterly*, No 20, pp 517-28.

Nelken, David (1983), *The Limits of the Legal Process: A Study of Landlords, Law and Crime*, London, Academic Press.

Nelken, David (1994), 'White – Collar crime', in M. Maguire, B. Morgan and Reiner, (eds), *Oxford Handbook of Criminology*, 1st edn, Oxford, Oxford University Press, pp 355-93.

Nelken, David (1997), 'White – Collar crime', in M. Maguire, B. Morgan and Reiner, (eds), *Oxford Handbook of Criminology*, 2nd edn, Oxford, Oxford University Press, pp 891-924.

Nelken, David. (2002) 'White – Collar crime', in M. Maguire, B. Morgan and Reiner, (eds), *Oxford Handbook of Criminology*, 3nd edn, Oxford, Oxford University Press, pp 844-877.

Power, Michael (1997), *The Audit Society: Rituals of Verification*, Oxford, Oxford University Press.

Rikowski, Glenn (2001), *The Battle in Seattle- Its Significance for Education*. London, The Tufnell Press.

Sharipo, Susan (1984), *Wayward Capitalist*. New Haven, Yale University Press.

Sharipo, Susan (1989), 'Collaring the Crime not the Criminal: Reconsidering "White-Collar Crime', *American Sociological Review*, No 55, pp 346-65.

Smigel, Erwin O., and Ross, H.Laurence (1970), *Crimes against bureaucracy*. New York, Van Norstraand Reinhold.

Staw, Barry M., and Swajkoski, Eugene (1975) 'The scarcity munificence component of organizational environments and the commission of illegal acts', *Administrative Science Quarterly*, No 20, pp 345-354.

Stotland, Ezra (1977), 'White – Collar criminals', *Journal of Social Issues*, No 33, pp 179-96.

Sutherland, Edwin H. (1940), 'White collar criminality', *American Sociology Review,* No 5, pp 1-12.

Sutherland, Edwin H (1949), *White- Collar Crime*, New York, Holt, Rinehart and Winston.

Taylor, Paul (2002), 'The Project meets The Office: Managerialism in UK PLc', *Variant*, No 16, pp 31-3.

Voulvouli, Aimilia (2013) 'Greek Academia and the Violations of Human Rights', *Newsletter of the European Group for the Study of Deviance and Social Control,* August, available at http://www.academia.edu/4100532/_Greek_Academia_and_the_Violation_of_Human_Rights_._August_Newsletter_of_the_European_Group_for_the_Study_of_Deviance_and_Social_Control

Whitty, Geoff, Power, Sally and Halpin, David (1998), *Devolution and choice in education. The School, the State and the Market*, Buckingham, Open University Press.

Wheeler, Stanton, Weisburd, David, Waring, Elin, and Bode, Nancy (1988), 'White-collar crimes and criminals', *American Criminal Law Review*, No 25, pp 331-357.

Η συμμετοχική έρευνα στον σχολικό θεσμό ως μέσον επιμόρφωσης, αναστοχασμού και αλλαγής

Λέλα Γώγου

Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Ευαγγελία Καλεράντε

Επίκουρη Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.

Περίληψη

Η ποιότητα και το επίπεδο εκπαίδευσης ενέχουν δεσπόζουσα θέση στην παγκόσμια ανταγωνιστικότητα μιας οικονομίας και μιας κοινωνίας και το νέο σχολικό μοντέλο υποτάσσεται στις κυρίαρχες οικονομικές λογικές. Οι εν λόγω εξελίξεις καθιστούν απαραίτητη τη μελέτη και την κατανόηση αυτών των διαδικασιών, καθώς επίσης και την αναγκαιότητα ανάληψης εκπαιδευτικών δράσεων που προσανατολίζουν τον αναστοχασμό για την ανθρώπινη ύπαρξη. Σημαντική θέση στις ποιοτικές έρευνες ενέχει το συμμετοχικό ρεύμα με σαφή ιδεολογικό σκοπό και στηρίζεται στη συνεργασία των δρώντων προσώπων, αποβλέποντας στην αλληλεγγύη, τον εκδημοκρατισμό, την απόδοση ισχύος στα εμπλεκόμενα πρόσωπα που συμμετέχουν στη διαδικασία της έρευνας. Η σπουδαιότητα της συμμετοχής αφορά στο γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν συνιστά αντικείμενο μελέτης, αλλά ένα υποκείμενο που αναζητά το νόημα της ύπαρξής του.

Λέξεις – κλειδιά: Συμμετοχή, δρον πρόσωπο, αναστοχασμός, συνειδητοποίηση, habitus, αλληλόδραση

Abstract

The quality and level of education have a dominant position in the global competitiveness of an economy and a society and the new school model is subjugated to the dominant economic logic. These developments make it necessary to study and understand these processes, and necessitate the implementation of educational activities that will orient reflection on human existence. In qualitative research, an important aspect is the participatory movement, which has a clear ideological purpose, based on collaboration between actors, with a view to solidarity, democracy and empowering the persons involved in the research process. The importance of participation relates to the fact that man does not constitute an object of study, but a subject seeking the meaning of existence.

Key-Words: Participation, social actor, reflexivity, consciousness, habitus, interaction.

Η εκπαίδευση και η επιμόρφωση δεν προσαρμόζονται σήμερα στις ανάγκες των μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων, όπως αποδεικνύει το ποσοστό των παιδιών που εγκαταλείπουν πρόωρα το σχολείο**.** Η αύξηση της σχολικής αποτυχίας και διαρροής αφήνει να εννοήσουμε ότι ο σχολικός θεσμός δεν πληροί την αρχική του αποστολή και αναπαράγει τις κοινωνικές ανισότητες που σκοπό είχε να μειώσει (Bourdieu και Passeron 1964, 1970. Κυρίδης 1997, Σταμέλος 1999). Η σχολική αποτυχία είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο προκύπτει μέσα από πολύπλοκες εκπαιδευτικές διαδικασίες, όπου το είδος και η ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο αναφορικά με την οικοδόμηση της γνώσης (C.R.E.S.A.S. 1981,1987, 1991).

Η σχολική αποτυχία πολλών παιδιών, ήδη από το δημοτικό σχολείο συνιστά μια κατάσταση, η οποία συνδέεται επίσης και με την έλλειψη ουσιαστικής συνεργασίας μεταξύ δρώντων προσώπων (εκπαιδευτικών, γονέων, μαθητών). Ορισμένοι ερευνητές που εργάστηκαν προς την κατεύθυνση αυτή, επεσήμαναν ότι ήταν δυνατόν να τροποποιήσουν με θετικό τρόπο τις συνθήκες μάθησης, ευνοώντας κυρίως τις ανταλλαγές μεταξύ των εμπλεκομένων δρώντων προσώπων του σχολικού θεσμού. Εδειξαν ότι όλα τα παιδιά, ακόμη και αυτά που αντιμετωπίζουν τις πιο δύσκολες συνθήκες ζωής, μπορούν να αποκτήσουν τη σχολική γνώση μόνο μέσα σε καταστάσεις που ευνοούν την οικοδόμησή της (C.R.E.S.A.S. 1987, 1991). Διαφαίνεται μέσα από τα ερευνητικά δεδομένα τόσο στη διεθνή όσο και στην ελληνική βιβλιογραφία ότι το άνοιγμα του σχολείου δεν ευνοεί όλες τις οικογένειες των μαθητών, αλλά κυρίως εκείνες που η κουλτούρα τους ταυτίζεται με αυτήν του σχολείου (C.R.E.S.A.S. 1984).

Για την αντιμετώπιση των σχολικών δυσκολιών, η προσοχή των ερευνητών εστιάζεται στη διεξαγωγή συμμετοχικών ερευνών σε συνεργασία με τους εκπαιδευτικούς, στοχεύοντας στην αλλαγή των συνθηκών μάθησης. Οι εν λόγω έρευνες αποσκοπούν τόσο στην έρευνα και τη δράση όσο και στην επιμόρφωση των δρώντων προσώπων του σχολικού θεσμού. Μια μορφή έρευνας που χρησιμεύει ως βάση της συμμετοχικής έρευνας είναι η έρευνα-δράση. Πρόκειται για συλλογικές δράσεις βασισμένες στη συμμετοχή και τη συνεργασία, οι οποίες επιτρέπουν στα παιδιά να αναπτύξουν τις δυνατότητές τους και να αποκτήσουν γνώσεις. Σε αυτές τις συμμετοχικές έρευνες-δράσεις η ανάπτυξη ουσιαστικής συνεργασίας μεταξύ εκπαιδευτικών, μαθητών, γονέων και ερευνητών, στοχεύει στη βαθύτερη κατανόηση των διακυβευμάτων, μέσω της συμμετοχής, του διαλόγου και του αναστοχασμού, αποβλέποντας στη βελτίωση ή και τον μετασχηματισμό μιας κατάστασης

που χαρακτηρίστηκε ως προβληματική από την πλευρά των δρώντων προσώπων του σχολικού θεσμού (C.R.E.S.A.S. 1984, 1987, 1991. Morin 1992).

Η συμμετοχική έρευνα έχει ως αφετηρία την πεποίθηση ότι η γνώση εγγράφεται σε μία σχέση με το δρων πρόσωπο και την εμπειρία του. Η παραγωγή της γνώσης, σε μια συμμετοχική, συνεργατική και συλλογική έρευνα σε ένα σχολείο, συνιστά το έργο του συνόλου των συμμετεχόντων προσώπων, εφόσον ο αναστοχασμός τους αφορά στις εκπαιδευτικές πρακτικές τους, καθώς και στις διαδικασίες μέσα στις οποίες αναπτύσσονται. Σφυρηλατείται ένας χώρος, όπου οι συμμετέχοντες (εκπαιδευτικοί, μαθητές, γονείς) έχουν τη δυνατότητα να σκέφτονται από κοινού και τα άτομα καθίστανται συγχρόνως αντικείμενα και δρώντα πρόσωπα των σχολικών καταστάσεων που μελετώνται. Απομακρύνοντας τις προκαταλήψεις τους, κατανοούν καλύτερα τους εαυτούς τους, διαμορφώνοντας σχέσεις εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας. Αυτό προϋποθέτει την ενθάρρυνση των υποκειμένων, προκειμένου να εκφράσουν τις δικές τους γνώσεις, τη δική τους κουλτούρα, με σκοπό την επαναξιοποίησή της μέσω μιας συλλογικής προσπάθειας. Δημιουργείται ένα κοινό ενδιαφέρον που ενισχύει την ανάπτυξη της συνείδησης ότι είναι μέλη μιας συλλογικότητας και ότι συνεργάζονται για την επίλυση κοινών προβλημάτων. Η αμοιβαία αναγνώριση των γνώσεων είναι δυνατόν να συμβάλλει σε μια συλλογική παραγωγή της γνώσης που αποσκοπεί σε μια νέα ανάγνωση της σχολικής και κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς και σε μια επαναδιευθέτηση των κοινωνικών σχέσεων (Seibel και Hugon 1988, Thirion 1980, C.R.E.S.A.S. 1991**).** Επιχειρείται η μεταλλαγή του ατομικού τρόπου σύλληψης, ερμηνείας και νοηματικής θεμελίωσης της κοινωνικής πραγματικότητας των δρώντων προσώπων σε συλλογικό κοινωνικό επίπεδο που να συμπεριλαμβάνει απαραιτήτως τον Άλλο.

Κατά τις δεκαετίες του 1960, 1970, 1980, αναδύονται θεωρίες και ρεύματα σκέψης που υπερβαίνουν τη μονομερή μεθοδολογική οπτική. Στον τομέα των κοινωνικών επιστημών, στη Λατινική Αμερική, διαφαίνονται νέες προοπτικές που αποβλέπουν στην ανάπτυξη νέων στρατηγικών δράσης, καθώς και νέων προσανατολισμών της έρευνας, οι οποίοι συνέβαλαν στην ανάπτυξη της συμμετοχικής έρευνας-δράσης. Αυτή χαρακτηρίζεται κυρίως από μια κοινωνικο-πολιτική θέση, εφόσον μερικά από τα χαρακτηριστικά της αφορούν στην υπεράσπιση των ουμανιστικών αξιών της ελευθερίας και της απελευθέρωσης του υποκειμένου, μέσω της συνειδητοποίησης, στον κοινωνικό μετασχηματισμό μέσα από τη δράση των δρώντων προσώπων, στον προσανατολισμό της εργασίας που σχετίζεται με το δρων πρόσωπο που επικεντρώνεται στο δικό του γίγνεσθαι ως υποκείμενο της ιστορίας

του. Οι πρακτικές συνειδητοποίησης συνιστούν συγκεκριμένες δραστηριότητες, οι οποίες στοχεύουν στην επιμόρφωση των προσώπων που βρίσκονται σε καταστάσεις οικονομικής εκμετάλλευσης, πολιτικής κυριαρχίας και πολιτιστικής αλλοτρίωσης (Freire 1974, 1977).

Η εξέλιξη του status της έρευνας-δράσης που αφορά στις πρακτικές των εκπαιδευτικών εστιάζεται τόσο στη συνεχή επιμόρφωσή τους όσο και στις ευρύτερες εξελίξεις των επιστημονικών θεσμών. Σημειωτέον ότι η επαγγελματοποίηση των εκπαίδευσης που αναπτύσσεται στην Ευρώπη κατά τη δεκαετία του 1980, επικεντρώνεται στην αξιοποίηση της ατομικής στάσης του αναστοχαστικού δρώντος προσώπου, σύμφωνα με την ορολογία του Schön, κατά την αρχική επιμόρφωση των εκπαιδευτικών (Schön, 1994, 1996).

Το πεδίο έρευνας επαναπροσδιορίζεται, εφόσον περιλαμβάνει τις μελέτες των ατόμων που υποδεικνύονται ως δρώντα πρόσωπα - ερευνητές που συμμετέχουν στη διαδικασία της έρευνας. Κατά την εξέλιξη μιας έρευνας-δράσης αναδύονται μετασχηματισμοί, τους οποίους δεν είναι εύκολο να συνδέσουμε ευκρινώς με τον συλλογικό αναστοχασμό. Διαφαίνεται μια εξέλιξη που προσανατολίζεται στην επιμόρφωση, μέσω της ενίσχυσης των αποτελεσμάτων των ερευνών, οι οποίες αφορούν τόσο στη λειτουργία του σχολικού θεσμού όσο και στις εκπαιδευτικές πρακτικές. Πρόκειται δηλαδή για έναν προσανατολισμό ο οποίος, μέσα από τη συμμετοχή, επιδιώκει την παραγωγή των γνώσεων, οι οποίες κοινοποιούνται συγχρόνως σε ερευνητικά περιβάλλοντα, σε πολιτικά πρόσωπα που λαμβάνουν αποφάσεις, καθώς επίσης και στους ίδιους τους συμμετέχοντες. Οι μεθοδολογικές, θεωρητικές και αξιολογικές προοπτικές είναι πολύ διαφορετικές και τα όρια σήμερα ανάμεσα στην έρευνα-δράση και την παρέμβαση δεν είναι σαφή, εξ αιτίας της διεπιστημονικής τους συγκρότησης. Ηδη από τη δεκαετία του 1960, ορισμένοι ερευνητές επικεντρώνονται στην ψυχο-κοινωνιολογική και κοινωνιολογική παρέμβαση, στη στρατηγική ανάλυση και την οργανωτική ανάλυση, στη θεσμική ανάλυση, στην πρακτική και την κλινική κοινωνιολογία. Μέσω των διαφορετικών απόψεών τους συνέβαλαν στη συγκρότηση ενός πεδίου όπου οι πρακτικές της έρευνας επιχειρούν να προσδιορίσουν τα όρια ανάμεσα στην επιστημονικά έγκυρη γνώση και την κοινή γνώση, εστιάζοντας την προσοχή στην εμπλοκή και επίδραση του ερευνητή και των δρώντων προσώπων κατά τα διάφορα στάδια της έρευνας (Thirion 1980, Γώγου 2010).

Το κοινωνικό πεδίο συνιστά ένα πλαίσιο εμπειρίας, αλλά μπορεί να θεωρηθεί επίσης ως το πλαίσιο μιας συνάντησης που ευνοεί τον διάλογο ανάμεσα στον ερευνητή και το αντικείμενο μελέτης του. Στο πεδίο, οι ανθρώπινες εμπειρίες, οι παρατηρήσεις και οι συνεντεύξεις προσανατολίζουν το βλέμμα, αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στο άκουσμα.

Ενα πεδίο που παρουσιάζει ενδιαφέρον για την εφαρμογή των παραπάνω θέσεων αφορά στην αρχική εκπαίδευση των δασκάλων**.** Στην Ελλάδα σχετικά πρόσφατα (στο μέσον της δεκαετίας του 1980) καθιερώθηκε η πανεπιστημιακή εκπαίδευση των δασκάλων. Οι νέοι που επιλέγουν να γίνουν δάσκαλοι δημοτικού σχολείου ή νηπιαγωγείου οφείλουν να παρακολουθήσουν μία πανεπιστημιακή διδασκαλία διάρκειας τεσσάρων ετών. Θεωρούμε ότι πρόκειται για ένα προνομιακό πεδίο για την επεξεργασία μιας αναστοχαστικής πρακτικής κυρίως στον τομέα των πρακτικών ασκήσεων στα δημοτικά σχολεία και τα νηπιαγωγεία. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να οικοδομηθεί μια συνεργασία μεταξύ δασκάλων, πανεπιστημιακών, ερευνητών, φοιτητών στα πλαίσια της αρχικής επιμόρφωσης. Η αναστοχαστική πρακτική τροποποιεί τις συνθήκες της έρευνας, η οποία μπορεί να θεμελιωθεί σε μία αναστοχαστική μεθοδολογία που μπορεί να εφαρμοστεί τόσο στην αρχική όσο και στη συνεχή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και κατά συνέπεια στον κύκλο ζωής τους, γεγονός που φανερώνει μία δυναμική σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο και τις θεσμικές δράσεις. Ο αναστοχασμός κατά τη διάρκεια της δράσης επιτρέπει την καινοτομία, αλλά και τον έλεγχό της. Η επιμόρφωση οφείλει να αρθρώνει τη θεωρία και την πρακτική, εφόσον ο αναστοχασμός που αφορά στα επαγγελματικά προβλήματα, δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνον σε σχέση με τις εκπαιδευτικές πρακτικές (Perrenoud 2001). Η αναστοχαστικότητα τόσο σε επίπεδο πρακτικών, όσο και σε επίπεδο habitus οφείλει να αναφέρεται σε μια επιστημονική γνώση. Η αναφορά στο φαινομενολογικό και ερμηνευτικό παράδειγμα μπορεί να συμβάλει δυναμικά στην αποκωδικοποίηση του πολύπλοκου νοήματος κάθε πρακτικής. (Mallet 1998).

Η αναστοχαστική αφήγηση θα επιτρέψει στον εκπαιδευτικό να αποστασιοποιηθεί, να μετασχηματίσει τις απόψεις του, να συμπληρώσει τις γνώσεις του. Ο σκοπός της αφήγησης της επαγγελματικής ζωής κατά τη διάρκεια της επιμόρφωσης αφορά στη συνειδητοποίηση των επίκτητων κλίσεων, οι οποίες ενσωματώνονται συχνά με ασύνειδο τρόπο. Η αναστοχαστική πρακτική οφείλει πρωτίστως να λάβει υπόψη το επαγγελματικό και διανοητικό habitus των εκπαιδευτικών. Για τον Bourdieu, η μέθοδος, κυρίως στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, σχετίζεται με την αναστοχαστικότητα, η οποία απαιτεί μια ανάλυση και έναν διαρκή κοινωνιολογικό έλεγχο της πρακτικής και δεν προϋποθέτει έναν αναστοχασμό του υποκειμένου προς το υποκείμενο. Η αναστοχαστικότητα δεν είναι συνεπώς το προνόμιο ενός υποκειμένου με το βλέμμα στραμμένο στον εαυτό του, αλλά είναι κυρίως συλλογική υπόθεση, και κατ'αυτόν τον τρόπο θεωρείται ως μια αναστοχαστικότητα που ενσωματώνεται στο επιστημονικό habitus (Bourdieu 2001). Η

αναστοχαστικότητα θεωρείται ως σημαντική συνιστώσα της επιστημονικής δραστηριότητας, ενώ σε ό,τι αφορά στην καθημερινότητα, η αναστοχαστικότητα συμβάλλει στον μετασχηματισμό των σχέσεων των προσώπων τόσο με τον κοινωνικό κόσμο όσο και με τον εαυτό τους.

Σε μια συμμετοχική έρευνα θεωρείται απαραίτητη η εστίαση της προσοχής στην ετερότητα διότι το ηθικό ζήτημα συνδέεται με το επιστημολογικό ζήτημα. Το άνοιγμα στην ετερότητα προϋποθέτει μια συνεχή προσπάθεια από την πλευρά των συμμετεχόντων που συστρατεύονται σε έναν κριτικό αναστοχασμό που αναδύεται από τη συνάντηση των γνώσεών τους, των εμπειριών τους. Η αναγνώριση της κοινωνικο-πολιτιστικής ταυτότητας του άλλου συνιστά ένα βήμα στον αγώνα εναντίον των κοινωνικών ανισοτήτων. Επισημαίνοντας την ύπαρξη μιας διαδραστικής διάστασης μεταξύ των διαφορετικών κουλτούρων, το διαπολιτιστικό συνιστά μία απαραίτητη πρακτική, για τη διαμόρφωση εποικοδομητικών αλληλοδράσεων ανάμεσα στον ερευνητή και στα δρώντα πρόσωπα που εμπλέκονται σε μία συμμετοχική έρευνα- δράση. Η αξιοποίηση των κουλτούρων και των γνώσεων των δρώντων προσώπων, συμβάλλει στο μοίρασμα της εξουσίας και αναγνωρίζονται αμοιβαία οι γνώσεις των μελών της ομάδας, ενώ η συνοχή της ομάδας προϋποθέτει το συναίσθημα και την ενότητα (Demorgon 2000. Barbier 1977,1996,1997, Γώγου 2010).

Η πολιτιστική αξιοποίηση επιτρέπει στα δρώντα πρόσωπα να αυτονομηθούν και να αναλάβουν το δικό τους γνωρίζειν-πράττειν, καθώς και το μέρος της εξουσίας που τους αντιστοιχεί. Η εστίαση της προσοχής στο διαπολιτιστικό κατά τη διάρκεια της διαδικασίας της έρευνας αφορά στην επιμόρφωση, εφόσον δρώντα πρόσωπα και ερευνητές μπορούν να συνειδητοποιήσουν τον εαυτό τους και την πραγματικότητα σε σχέση με τα προβλήματα που συναντώνται στο κοινωνικό πεδίο, ενώ συγχρόνως επιμορφώνονται μέσα από τη γνώση των κοινωνικο-πολιτιστικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων. Τόσο ο ερευνητής όσο και τα δρώντα πρόσωπα αποστασιοποιούνται από την κουλτούρα τους μέσα από την επιμόρφωση και την αξιοποίηση των κουλτούρων των προσώπων, ενώ αυτή η υπέρβαση χαρακτηρίζεται από έναν διαφορετικό τρόπο σκέψης, καθώς επίσης και από την αμφισβήτηση ορισμένων ιδεών. Κατ'αυτόν τον τρόπο, οι συμμετέχοντες προσανατολίζονται στην αυτο-αξιολόγηση, εφόσον η απομάκρυνση από την κουλτούρα ευνοεί τον διάλογο τόσο ανάμεσα στον ερευνητή όσο και στα δρώντα πρόσωπα, αποφεύγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις πολιτιστικές συγκρούσεις. Η ανακάλυψη και η αναγνώριση των αξιακών κωδίκων της κουλτούρας του άλλου συνιστά μια διαδικασία μάθησης, που απαιτεί έναν χρόνο

προοδευτικής ωρίμανσης, τον οποίο ο ερευνητής οφείλει να λάβει υπόψη του. Η αλληλόδραση ανάμεσα στις κουλτούρες, ενθαρρύνει τα δρώντα πρόσωπα να προσδιορίσουν τη δική τους γνώση, το δικό τους γνωρίζειν-πράττειν, συμβάλλοντας στην αμοιβαία επιμόρφωση των γνώσεων που είναι παρούσες μέσα στην ομάδα, καθώς και στη δημιουργία μιας συλλογικής γνώσης (C.R.E.S.A.S. 1991, Barbier 1977, 1996, 1997, Γώγου 2010).

Ορισμένες δυσκολίες που συναντώνται κατά τη διάρκεια της διαδικασίας της επιμόρφωσης, καθώς και οι κριτικές σκέψεις που προκύπτουν, αφορούν τόσο στη διαπολιτισμική προσέγγιση όσο και στη χρονική διάρκεια της έρευνας. Ο ερευνητής παρεμβαίνοντας σε ένα διαφορετικό κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο από το δικό του, θεωρείται ότι είναι αναγκαίο να έχει την άνεση του χρόνου, προκειμένου να γνωρίσει τα δρώντα πρόσωπα και τις κουλτούρες τους, εφόσον η έννοια του χρόνου συνιστά έναν σημαντικό παράγοντα για την καθιέρωση μιας διαπολιτισμικής δυναμικής εκατέρωθεν.

Η συμμετοχική έρευνα συνιστά ένα εργαλείο για την εργασία που διεξάγεται σε καταπιεσμένες και περιθωριακές κοινωνικές ομάδες, στοχεύοντας στη χειραφέτηση και τη συνειδητοποίηση των προσώπων, ενώ μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθεί για όλες τις κοινωνικές ομάδες και σε πολύ διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια. Η συμμετοχική έρευνα-δράση, εστιάζοντας το ενδιαφέρον ιδιαίτερα στις μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες του πληθυσμού, σημαίνει ότι μπορεί και οφείλει να χρησιμοποιηθεί σε συνεργασία με αυτές, που λαμβάνουν αποφάσεις σε πολιτικά, διοικητικά και οικονομικά περιβάλλοντα. Προκειμένου να παραχθεί μια συγκεκριμένη κοινωνική αλλαγή, αναγκαίες παρουσιάζονται και ορισμένες κοινωνικές διαδικασίες υπό τη μορφή αναστοχασμών και αλληλοδράσεων. Οι εν λόγω διαδικασίες διαμορφώνονται όταν πρόσωπα ή ομάδες συνειδητοποιούν ότι βιώνουν καταστάσεις, οι οποίες δεν είναι ικανοποιητικές και αναφορικά με τον σχολικό θεσμό, σχολικές καταστάσεις που δεν ευνοούν τη μάθηση όλων των παιδιών, επιθυμώντας συνεπώς τη βελτιωτική τροποποίησή τους (C.R.E.S.A.S. 1987, 1991, Γώγου 2010).

Η συμμετοχική έρευνα-δράση προτείνει μία νέα σχέση ανάμεσα στη θεωρία και την πρακτική και παραπέμπει σε μία διαδικασία γνώσης που προσανατολίζεται στη χειραφέτηση των ερευνητών και των υποκειμένων της έρευνας, περιορίζοντας τις σχέσεις ισχύος ανάμεσα στους ερευνητές και τα δρώντα πρόσωπα του σχολικού θεσμού, εφόσον εγγυάται σε αυτά έναν πραγματικό έλεγχο της διαδικασίας της έρευνας, της διαχείρισης των αποτελεσμάτων, καθώς και τον μετασχηματισμό των συνθηκών μάθησης.

Το αντικείμενο της συμμετοχικής έρευνας-δράσης αφορά τόσο στην ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας όσο και στον μετασχηματισμό της, εστιάζοντας την προσοχή στη συνειδητοποίηση του προβλήματος και στη συνοικοδόμηση των γνώσεων. Η έρευνα σε αυτή την περίπτωση εμπεριέχει πρόσωπα (εκπαιδευτικούς, μαθητές, γονείς) σε διάφορα πεδία της δραστηριότητάς τους, προκειμένου να αποκτήσουν θεωρητικά πλαίσια αναφοράς, περισσότερο αντικειμενική επιστημονική γνώση για την σχολική και την κοινωνική πραγματικότητα, ώστε να αναλύουν και να κατανοούν σε βάθος τις εκπαιδευτικές τους πρακτικές και μέσω της ανάληψης δράσεων να συμβάλλουν στη βελτίωση του σχολικού θεσμού με απώτερο σκοπό τον ριζικό μετασχηματισμό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Barbier, René (1996), *La Recherche-Action,* Paris, Anthropos.

Barbier, René (1977), *La Recherche-Action dans l'Institution éducative*, Paris, Gauthier-Villars.

Barbier, René (1997), *L'approche transversale.* Paris, Anthropos.

Bourdieu, Pierre (2001), *Science de la Science et Reflexivité,* Paris, Raisons d'agir.

Bourdieu, Pierre και Passeron, Jean-Claude (1964), *Les Héritiers: Les étudiants et la culture,* Paris, Minuit.

Bourdieu, Pierre και Passeron, Jean-Claude (1970), *La reproduction: Eléments d'une théorie du système d'enseignement,* Paris, Minuit.

C.R.E.S.A.S. (1981), *L'échec scolaire n'est pas une fatalité,* Paris, ESF.

C.R.E.S.A.S. (1984), *Ouverture, l'école, la crèche, les familles,* Paris, L'Harmattan – I.N.R.P..

C.R.E.S.A.S. (1987), *On n'apprend pas tout seul. Interactions sociales et construction des savoirs,* Paris, ESF.

C.R.E.S.A.S. (1991), *Naissance d'une pédagogie interactive,* Paris, INRP.

Γώγου, Λέλα (2010), *Η κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων και οι προοπτικές της κοινωνικής έρευνας,* Αθήνα, Γρηγόρη.

Demorgon, Jacques (2000), *Complexité des cultures et de l'interculturel,* Paris, Anthropos.

Freire, Paulo (1974), *Η αγωγή του καταπιεζόμενου,* Αθήνα, Ράππα.

Freire, Paulo (1977), *Πολιτιστική δράση για την κατάκτηση της ελευθερίας*, Αθήνα, Καστανιώτη.

Mallet, Régis (1998), *L'identité en formation,* Paris, L'Harmattan.

Morin, André (1992), *Recherche-Action intégrale et participation coopérative,* Laval, Editions d'Agence d'Arc.

Κυρίδης, Αργύρης (1997), *Η ανισότητα στην Ελληνική εκπαίδευση και η πρόσβαση στο Πανεπιστήμιο (1955-1985),* Αθήνα, Gutenberg.

Perrenoud, Philippe (2001), *Développer la pratique reflexive dans le métier d'enseignant*, Paris, ESF.

Seibel, Claude και Hugon, Marie-Anne (1988), *Recherches impliquées, Recherches-Actions: Le cas l'éducation,* Bruxelles, De Boeck.

Schön, Donald (1994), *Le praticien réflexif. À la recherche du savoir caché dans l'agir professionnel,* Montréal, Les Éditions Logiques.

Schön, Donald (dir.) (1996), *Le tournant réflexif. Pratiques éducatives et études de cas*, Montréal, Éditions Logiques.

Σταμέλος, Γιώργος (1999), «Εγκατάλειψη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και κοινωνικός αποκλεισμός: μύθοι και πραγματικότητα» στο Κωνσταντίνου, Χ., Πλειός, Γ. (επιμ.), *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Thirion, Anne-Marie (1980), *Tendances actuelles de la recherche-action. Examen critique,* Belgique, Institut de Psychologie et des Sciences de l'Education, Université de Liège.

Οικονομική κρίση και ανακατασκευή της κοινωνικής συναίνεσης

Ανδρέας Δ. Δαβαλάς

Δρ. Πολιτικής Κοινωνιολογίας Παν/μιου Αιγαίου

Περίληψη

Αυτό που βιώνουμε σήμερα ως οικονομική κρίση, εδράζεται σε δύο βασικούς παράγοντες: Α) Την αυξανόμενη διάσταση μεταξύ χρηματιστικής και πραγματικής οικονομίας με την πρώτη να δρα ανεξέλεγκτα και κερδοσκοπικά καταστρέφοντας τη δεύτερη, και Β) Την μερική αναποτελεσματικά των μηχανισμών ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Ωστόσο πέραν από τη λογική των αριθμών, έχει μεταβληθεί η ουσία των κοινωνικών συναινέσεων, καθώς απειλείται ολόκληρο το οπλοστάσιο της συνταγματικής δημοκρατίας και των θεσμών. Ο αντιλαϊκισμός υποστασιοποίησε τη νέα ιδεολογική ορθοδοξία βάσει της οποίας κάθε δεινό εκπορεύθηκε από την παροχολογία χωρίς αντίκρισμα και την υποταγή στο γενικευμένο πρόσταγμα του καταναλωτισμού. Η ενοχική κοινωνία καλείται πλέον να υπερβεί τη μοιρολατρία και την κρίση αντιπροσωπευτικότητας του πολιτικού συστήματος, αφήνοντας ανοιχτή την προοπτική για ένα καπιταλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο.

Η προσέγγιση της κρίσης με όρους κοινωνιολογικούς, δεν υπηρετεί κυρίως την τρέχουσα μόδα της επικαιρότητας, αλλά καλείται να αρθρώσει ένα ακαδημαϊκό λόγο απέναντι στην επέλαση του τεχνοκρατισμού και της κακώς εννοούμενης δημοσιογραφίας. Αγώνας άνισος, αλλά επιβεβλημένος για όσους τα νούμερα και οι στατιστικές δεν αρκούν για να ερμηνεύσουν τα πάντα.

Αν για λόγους μεθοδολογικής στρατηγικής, ξεχάσουμε προς στιγμή, τη λογιστική αποτίμηση της κατάστασης, μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι αυτό που βιώνουμε σήμερα ως οικονομική κρίση, εδράζεται σε δύο βασικούς παράγοντες:

Α) *Την αυξανόμενη διάσταση μεταξύ χρηματιστικής και πραγματικής οικονομίας με την πρώτη να δρα ανεξέλεγκτα και κερδοσκοπικά καταστρέφοντας τη δεύτερη,*[1] *και*

Β) *Την μερική αναποτελεσματικά των μηχανισμών ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας που τροφοδότησε τις ανισότητες εις βάρος αυτών που ο καθηγητής Sennett αποκαλεί «πεζικάριους» του καπιταλισμού.*(Sennett 2010: 301-302)

Όσον αφορά τον πρώτο παράγοντα, είναι λίγο ως πολύ γνωστό ότι η οικονομία της αγοράς έχει την τάση να λειτουργεί ως ατμομηχανή παραγωγής πλούτου με επιταχυνόμενους ρυθμούς, τόσο που τα φαινόμενα της οικονομικής φούσκας ή της απλής υπερθέρμανσης του συστήματος να μην θεωρούνται πλέον σπάνια. Ιδιαίτερα επίκαιρη και άκρως εμπεριστατωμένη μπορεί να χαρακτηρισθεί η προσέγγιση του καθηγητή Μ. Blyth, βάσει της οποίας η αύξηση του δημοσίου χρέους ήταν συνέπεια της κρίσης δανεισμού κι όχι μιας κρίσης δαπανών, η οποία μετέτρεψε σε κρατικό τον ιδιωτικό υπερδανεισμό των Τραπεζών προκειμένου να διασωθεί η Ευρωζώνη. [2]

Γι’ αυτό άλλωστε, έχει υποστηριχθεί ότι ο καπιταλισμός εμπεριέχει την δημιουργική αυτοκαταστροφή στο βαθμό που δια της φθίνουσας απόδοσης, η ανάπτυξη δεν μπορεί να είναι ούτε ευθύγραμμη ούτε αέναη. Εξάλλου η ιστορία μας διδάσκει ότι οι επαναλαμβανόμενοι οικονομικοί κύκλοι υπακούουν στην λογική της αυτοοργανωμένης κρισιμότητας όπου η ανάπτυξη τροφοδοτεί την κρίση και η κρίση την ανάπτυξη.

Αναφορικά με τον δεύτερο παράγοντα, είναι διαπιστωμένο ότι τις περιόδους οικονομικής άνθισης δεν δημιουργούνται πολλές φορές, τα θεσμικά εχέγγυα εκείνα που θα κατοχύρωναν την κοινωνική διάχυση του πλούτου και θα καθιστούσαν έτσι την ανάπτυξη κοινωνικό μέγεθος. Ο διάσημος Γάλλος κοινωνιολόγος Alain Touraine δίνει μια πειστική ερμηνεία υποστηρίζοντας ότι «η συμπεριφορά των πολύ πλούσιων, που χαρακτηρίζεται από το κυνήγι των μέγιστων κερδών, έπαιξε και συνεχίζει να παίζει τον κυριότερο ρόλο στη διάλυση του κοινωνικού συστήματος, δηλαδή κάθε δυνατότητας παρέμβασης του κράτους ή των μισθωτών στη λειτουργία της οικονομίας.» (Touraine 2011: 62)

---

[1] Βλ. σχετ. Touraine Al. (2011), *Μετά την κρίση*, εκδ. Μεταίχμιο, σελ. 37

[2] Βλ. σχετ. Blyth M. (2014), «Η Ελλάδα ήταν το καναρίνι στο ορυχείο», εφημ. Ελευθεροτυπία 16-2-2014, σελ. 16-17,

Συνέντευξη στον Χ. Πολυχρονίου

Εάν θέλαμε εντελώς επιγραμματικά να φωτογραφήσουμε την κρίση, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο εκσυγχρονισμός που ο Giddens θέλησε να παντρέψει με τη σοσιαλδημοκρατία στον «Τρίτο Δρόμο», ηττήθηκε στο περιβάλλον της κοινωνίας του ρίσκου. Πράγματι πόσο προφητικά είχε εκφραστεί ο Beck το 1993, λέγοντας ότι «η κοινωνία του ρίσκου ξεκινά εκεί όπου τα συστήματα κοινωνικών κανόνων αποτυγχάνουν να δώσουν την υπεσχημένη ασφάλεια, εν όψει των κινδύνων που δημιουργούν οι αποφάσεις.» (Beck 1996: 78)

Ωστόσο, η λιγότερο μελετημένη συνέπεια της οικονομικής κρίσης, είναι η αναθεώρηση των κοινωνικών αξιών. Θα ασχοληθούμε συνοπτικά με το φαινόμενο αυτό γιατί εκτός των άλλων, η επανερμηνεία της υφής των κοινωνικών συναινέσεων εκπορεύεται από αυτές.

Ο ατομικισμός, σύμφυτος με την έννοια του καπιταλισμού, γιγαντώνεται υπηρετώντας την αυταπάτη πως η επιβίωση είναι ατομική κατάκτηση. Αντιθέτως ο κοινωνικός δαρβινισμός υπό συνθήκες ανηλεούς ανταγωνισμού, οδηγεί σε καθεστώς ζούγκλας. Γιατί λησμονούμε το γεγονός ότι ο Rawls μπόλιασε τον οικονομικό φιλελευθερισμό με την περίφημη θεωρία της δικαιοσύνης,[3] επιχειρώντας να ανακατασκευάσει τη Ρουσσωϊκή έννοια του κοινωνικού συμβολαίου.

Πέραν όμως από τις ατομικές συμπεριφορές, η νεοφιλελεύθερη κοινωνία, έχει την τάση να ποσοτικοποιεί τις αξίες. Με αυτή την έννοια, η ένδεια που επέρχεται από τους μισθούς πείνας, είναι το εργαλείο που βελτιώνει το δείκτη ανταγωνιστικότητας και ανθρώπινη ανημπόρια που παραμένει αβοήθητη, είναι η παράπλευρη απώλεια του εξορθολογισμού των μεταβιβαστικών πληρωμών. Σίγουρα κοινωνική πολιτική με δανεικά δεν γίνεται, αλλά αυτή η αυταπόδεικτη αλήθεια δεν μπορεί να αποτελέσει το άλλοθι για να αποποιηθεί το κράτος την βασική του αποστολή, δηλαδή την μέριμνα για την διασφάλιση στοιχειωδών συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης για τους πολίτες. Η προσωρινή έστω αναστολή αυτής της υποχρέωσης, συνιστά μια αξιακή παραχώρηση που δεν δικαιολογείται με την μελλοντική υπόσχεση να επανεξετάσουμε τις κοινωνικές αδικίες όταν οι συνθήκες το επιτρέψουν.

Ας μην ξεχνάμε ότι και σε περιόδους τεχνητής ευημερίας, ο δείκτης κοινωνικών ανισοτήτων (δηλαδή ο μέσος όρος εισοδήματος του 20% των πιο προνομιούχων σε σχέση με το 20% των φτωχότερων πολιτών), ήταν σχεδόν διπλάσιος από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, με το επίσημο τότε σκεπτικό ότι η ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη ενδέχεται να προκαλέσει, προσωρινά, τέτοιου είδους κοινωνικές αδικίες.

Με τον τρόπο αυτό όμως, μετουσιώνεται και το ίδιο το αξιακό οπλοστάσιο της συνταγματικής δημοκρατίας και οι αρχές της ισότητας, της ελευθερίας, της πρόνοιας κλπ. ξεθωριάζουν μπροστά στα προτάγματα της ορθολογικής διακυβέρνησης. Για όσους εκπλήσσονται ακόμη για το πώς διατηρείται η κοινωνική συνοχή, ο Σεβαστάκης αναλύει περίφημα το ιδεολογικό κατασκεύασμα του αντιλαϊκισμού[4] μέσω του οποίου έχει ενοχοποιηθεί το κοινωνικό σώμα, εμφανίζοντας την κρίση ως απότοκο λαϊκίστικων πολιτικών ατοπημάτων του παρελθόντος στα οποία συμπεριλαμβάνεται αβασάνιστα σχεδόν κάθε επαγγελματική διεκδίκηση δίκαιη ή μη. Χωρίς καμιά διάθεση να δικαιολογήσουμε τις υπαρκτές υπερβολές, κυρίως του δημοσίου τομέα, φωτίζουμε τη μισή

[3] Βλ. σχετ. Rawls J. (2001), *Θεωρία της δικαιοσύνης,* εκδ. Πόλις

[4] Βλ. σχετ. Σεβαστάκης Ν. (2012), *Λαϊκισμός, Αντιλαϊκισμός και Κρίση,* εκδ. Νεφέλη

αλήθεια όταν εντέχνως αποδραματοποιούμε τα φαινόμενα της φοροδιαφυγής, της διαφθοράς και της οικογενειοκρατίας που καταδυναστεύουν τον τόπο μας υπεράνω κυβερνήσεων δεξιών ή αριστερών αποχρώσεων.

Έτσι, όταν η προδιαγεγραμμένη κρίση εκδηλώθηκε, επιστρατεύτηκαν οι μηχανισμοί αδρανοποίησης των θυμάτων που προκάλεσε. Πριν καν η κοινωνική συνοχή απειληθεί σοβαρά, η κοινή γνώμη μπολιάσθηκε με ενοχικά σύνδρομα. Ο αντιλαϊκισμός υποστασιοποίησε τη νέα ιδεολογική ορθοδοξία βάσει της οποίας κάθε δεινό εκπορεύθηκε από την παροχολογία χωρίς αντίκρισμα και την υποταγή στο γενικευμένο πρόσταγμα του καταναλωτισμού.

Με το ανωτέρω σκεπτικό, η λιτότητα επιβάλλεται ως λύτρωση από το προπατορικό αμάρτημα της σπατάλης, όπως το φάρμακο στον ασθενή ο οποίος δεν διανοείται να αμφισβητήσει την διάγνωση της ιατρικής αυθεντίας. Ο αντιλαϊκισμός τείνει εντέλει να υιοθετήσει το μοτίβο της επανόρθωσης δια του κολασμού όλων των παρεκκλίσεων από έναν κανόνα ό οποίος βεβαίως, για διάφορους λόγους, δεν μπόρεσε ποτέ να γίνει κυρίαρχος στο ελληνικό κράτος και στην κοινωνία. (Σεβαστάκης 2012: 22)

Αλλά χωρίς να γίνεται ορατό δια γυμνού οφθαλμού, η επανανοηματοδότηση του περιεχομένου της έννοιας της κοινωνικής συναίνεσης, συνιστά ταυτόχρονα μια νίκη του νέο-συντηρητισμού στο βαθμό που η κοινωνία των πολιτών με τα αιτήματά της σχεδόν βρίσκεται στο εδώλιο του κατηγορούμενου. Κάθε κοινωνική διεκδίκηση συνδέεται υποσυνείδητα με αναχρονιστικές πολιτικές πρακτικές οι οποίες αντιμάχονται την εξυγίανση και την πρόοδο, άρα είναι αντίθετες με το καλό της πατρίδας, και τη θέση τους καταλαμβάνει ένας ευσπλαχνικός καπιταλισμός ο οποίος χορηγεί γενόσημα σε τιμή ευκαιρίας.

Μπροστά στο ενδεχόμενο η ριζοσπαστικοποίηση της κοινωνίας να μεταβάλλει εκ βάθρων το πολιτικό σύστημα, το τελευταίο δίνει τη μάχη να αδρανοποιήσει την κοινωνία. Με αυτή την έννοια η «νέου» τύπου κοινωνική συνοχή βασίζεται στη «σιωπή των θυμάτων» (Touraine 2011: 45) αν όχι στη συναίνεση των παθόντων. Ο έμφυτος φόβος στο άγνωστο και η εργασιακή ανασφάλεια, παράλληλα με την επίκληση της παθογένειας του δημόσιου τομέα και της συνδικαλιστικής διαφθοράς, ενορχήστρωσαν μια στοχευμένη κοινωνική παράλυση που μετουσιώνει την αγανάκτηση σε αδράνεια και την πρόκληση σε μοιρολατρία.

Στο πλαίσιο αυτό, η χώρα μας έχει μετατραπεί σε ένα απέραντο πεδίο κοινωνικών πειραματισμών όπου μεταξύ άλλων τραγελαφικών, κυνηγώντας τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας, η αγορά εργασίας έχει ήδη άτυπα αποδεχτεί τις λεγόμενες mini ή midi jobs[5] των 350 ή 400 Ευρώ ως «λύση» στην καλπάζουσα ανεργία.[6] Την ίδια δε στιγμή 100.000 επιχειρήσεις έχουν βάλει λουκέτο τα πέντε τελευταία χρόνια,[7] δίνοντας τη χαριστική βολή σε ένα παραπαίων ασφαλιστικό σύστημα και εξωθώντας την εργασιακή μετανάστευση σε ρυθμούς της δεκαετίας του 1960.

[5] Πηγή: περ. Επίκαιρα τεχ. 10/10-16/10/13, Η Γερμανική «Μεταρρύθμιση» της ελληνικής αγοράς εργασίας, σελ. 11-13

[6] Πηγή: Α.Π.Ε. της 14/10/2013, Εκτιμήσεις ΙΟΒΕ για ύφεση στο 4,1 – 4,2% και ανεργία στο 27,5% το 2013

[7] Πηγή: www.nooz.gr της 13-10-2013

Κι όλα αυτά, όταν σύμφωνα με πρόσφατη έκθεση της Γενικής Γραμματείας Διαφάνειας & Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, το ετήσιο κόστος της διαφθοράς υπολογίζεται σε 12 δις. Ευρώ,[8] σε μια Ελλάδα που δεν έχει να δώσει επίδομα θέρμανσης στους τελευταίους ακρίτες. Δεν θα υποκύψω στις εντυπώσεις των αριθμών αλλά θα σταθώ μόνο στην τελευταία έκθεση του ΟΟΣΑ για την χώρα μας, που απασχόλησε και τα Μ.Μ.Ε, χωρίς ωστόσο να γίνει λόγος για τη διαπίστωση ότι η δραστική μείωση των δαπανών υγείας, έχει αυξήσει τη βρεφική θνησιμότητα και αναμένεται να επηρεάσει επικίνδυνα το προσδόκιμο επιβίωσης.[9]

Ακόμη κι αν ο χρόνος της κοινωνικής ιστορίας φαίνεται να έχει παγώσει, ζούμε σε εποχές μετάβασης και δομικού ανασχηματισμού. Ίσως η κρίση αποτελέσει ευκαιρία όχι μόνο να αποκτήσουμε δημοσιονομική πειθαρχία, αλλά πρωτίστως να αποκτήσουμε κοινωνική αυτογνωσία. Οι μαρξιστές θεωρητικοί πιστεύουν ότι η ιστορία αλλάζει μέσα από την απόγνωση των λαών. Ο ελληνικός πολιτισμός έχει να προσφέρει τουλάχιστον ένα παράδειγμα που η ιστορία διαμορφώνεται μέσα από την γνώση. Η αναγέννηση της κοινωνίας πρέπει να συντελεσθεί πάνω σε υγιέστερες παραγωγικές σχέσεις και συνάμα στην επαναδιακήρυξη των δικαιωμάτων του πολίτη.(Touraine 2011: 227)

Η διαπιστωμένη κρίση αντιπροσωπευτικότητας[10] που καθιστά τυπική τη λειτουργία της δημοκρατίας, πρέπει να εξαλειφθεί δια του μετασχηματισμού του πολιτικού συστήματος. Ή με άλλα λόγια: Η πολιτική πρέπει να ξανασμίξει με την κοινωνία, να εκφράσει τις ανάγκες της και να υπηρετήσει τα οράματά της. Ο Μουζέλης (2001: 25) το διατυπώνει παραστατικά μιλώντας για «εκδημοκρατισμό της δημοκρατίας» με εμβάθυνση των αντιπροσωπευτικών θεσμών και ανάπτυξη διαλογικών μορφών δημοκρατίας όπου η συμμετοχή, η συναπόφαση και η συνευθύνη θα προασπίζουν το κοινό συμφέρον.

Φυσικά κάτι τέτοιο δεν συντελείται υπό καθεστώς προϊούσας αποϊδεολογικοποίησης και εργαλειακής διαχείρισης. Όσο κι αν οι μάνατζερς αναζητούν την ηθική στην οικονομία της αγοράς, ματαιοπονούν. Σε αυτή την κρίσιμη συγκυρία, πρέπει να αντιληφθούν έγκαιρα οι κρατούντες ότι οι γνήσιες κοινωνικές συναινέσεις εδράζονται σε αξίες και όχι σε αριθμούς.

Είναι βέβαιο ότι η οικονομική κρίση θα έχει ημερομηνία λήξης. Το διακύβευμα ωστόσο δεν είναι η αποκατάσταση της δημοσιονομικής ισορροπίας, αλλά αν η νέα τάξη πραγμάτων θα μας αφήσει ανοιχτή την προοπτική για ένα καπιταλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

[8] Πηγή: Ημερησία 11-10-2013 από Τρ. Πειραιώς – Μονάδα Οικονομικής Ανάλυσης και Αγορών

[9] Πηγή: euro2day της 21-11-2013 από Τρ. Πειραιώς – Μονάδα Οικονομικής Ανάλυσης και Αγορών

[10] Βλ. σχετ. Βενιζέλος Ευ. (2008), Μπορεί να υπάρχει πολιτικό σύστημα χωρίς κρίση; Σε συλλογικό έργο: Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος; Επιμ. Κοντιάδης Ξ. – Ανθόπουλος Χ., σελ. 33-34

Attali J. (2011), *Παγκόσμια κατάρρευση σε 10 χρόνια; Δημόσιο χρέος: η τελευταία ευκαιρία,* εκδ. Παπαδόπουλος, Αθήνα

Beck U. (1996), *Η επινόηση του πολιτικού,* εκδ. Νέα Σύνορα – Λιβάνη, Αθήνα

Βενιζέλος Ευ. (2008), *Μπορεί να υπάρχει πολιτικό σύστημα χωρίς κρίση;* Σε συλλογικό έργο: Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος; Επιμ. Κοντιάδης Ξ., Ανθόπουλος Χ. εκδ. Παπαζήση, Αθήνα

Blyth M. (2014), «Η Ελλάδα ήταν το καναρίνι στο ορυχείο», εφημ. Ελευθεροτυπία 16-2-2014, σελ. 16-17

Μουζέλης Ν. (2001), *Για έναν εναλλακτικό τρίτο δρόμο*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα

Rawls J. (2001), *Θεωρία της δικαιοσύνης,* εκδ. Πόλις, Αθήνα

Σεβαστάκης Ν. (2012), *Λαϊκισμός, Αντιλαϊκισμός και Κρίση,* εκδ. Νεφέλη, Αθήνα

Sennett R. (2010), *Η ηθική χρεοκοπία του νέου καπιταλισμού,* Σε συλλογικό έργο: Μετά το Σεισμό - Οικονομική Κρίση και θεσμική επιλογή, Επιμ. Hemerijck A. Knapen B., Doorne E.V., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα

Touraine Al. (2011), *Μετά την κρίση*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα

Κοινοτικοί Σύλλογοι, Τοπική Ταυτότητα και Κοινωνική Συνοχή: Μεταβάσεις και Μεταβιβάσεις

Χρυσάνθη Ζάχου

Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας (Professor I) – Deree- American College of Greece

Μαρία Θανοπούλου

Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ

Περίληψη

Οι «κοινοτικοί σύλλογοι» των Λευκαδίων εσωτερικών μεταναστών έχουν λειτουργήσει ως «διαμεσολαβητικές δομές» που έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στη διαχείριση και διατήρηση της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας της κοινότητας, πραγματικής ή και φαντασιακής. Τα τελευταία χρόνια οι αλλαγές που συντελέστηκαν οδήγησαν σε αδυναμία ανανέωσης των διοικητικών συμβουλίων των συλλόγων, αλλά και προσέλκυσης νεώτερων –ηλικιακά- μελών. Το κείμενο εξετάζει τα αίτια που οδηγούν σε φθίνουσα πορεία πολλούς κοινοτικούς συλλόγους σήμερα, καθώς και τις επιπτώσεις του προβλήματος της διαδοχής των γενεών σε συνάρτηση με τη διαδικασία μεταβίβασης της συλλογικής μνήμης και κατασκευής της τοπικής ταυτότητας.

Λέξεις κλειδιά: κοινοτικοί σύλλογοι, κοινότητα, συλλογική μνήμη, τοπική ταυτότητα, διαγενεακή μεταβίβαση, διαδοχή γενεών

Summary

Lefkadian internal migrants' "communal associations", functioning as "mediating structures", have played a critical role in the management and preservation of collective memory and local identity of an "imagined community" away from home. However, significant changes during the last years caused communal associations' inability to renew their executive boards and to recruit younger members. The paper focuses on the factors that lead to decline many communal associations today. At the same time, it explores the consequences of the problem of generational succession in relation to the processes of collective memory transmission and construction of local identity.

Key words: communal associations, community, collective memory, local identity, intergenerational transmission, generational succession

Εισαγωγή

Το κείμενο εξετάζει το ζήτημα της επιβίωσης των «κοινοτικών συλλόγων» σήμερα εν μέσω πολλαπλών κρίσεων και προκλήσεων. Ως «κοινοτικούς συλλόγους» εννοούμε τους συλλόγους εσωτερικών μεταναστών οι οποίοι ιδρύθηκαν στα αστικά κέντρα της χώρας και συνέδεσαν την ονομασία, τους σκοπούς και το γενικότερο πλαίσιο αναφοράς τους με την κοινότητα καταγωγής τους, επικαλούμενοι την «εντοπιότητα» (Zachou 2003). Λειτουργώντας ως "διαμεσολαβητική δομή", «οι κοινοτικοί σύλλογοι» αποσκοπούν στη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των μελών τους και τη διατήρηση των δεσμών τους τόσο με τον τόπο καταγωγής όσο και με την κοινότητα που διαμορφώθηκε στον τόπο εγκατάστασης (Anderson 1971, Pollock 1982, Berger and Neuhaus 2000, Zachou 2003, Zachou 2006). Διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαχείριση και διατήρηση της συλλογικής μνήμης (Halbwachs 1968,1975) και ταυτότητας μιας «νέας» κοινότητας (Cohen 1985, Delanty 2003:10, 17-19) που βρίσκεται μακριά από τον τόπο καταγωγής και συγκροτείται με όρους κυρίως φαντασιακούς (Anderson 1993). Με όλη τους τη δράση οι σύλλογοι ενισχύουν την κοινωνική συνοχή (Friedkin 2004).

Το παρόν κείμενο βασίζεται σε πρόσφατη έρευνα μας που ξεκίνησε το 2010 και βρίσκεται σε εξέλιξη. Η έρευνα αφορά τον κοινοτισμό των Λευκαδίων μεταναστών, όπως αυτός διαμεσολαβείται από τους 16 Συλλόγους Λευκαδίων πανελλαδικά, καθώς και τα κοινοτικά δίκτυα τα οποία οι Σύλλογοι αυτοί συνάπτουν μεταξύ τους, αλλά και με άλλους τοπικούς συλλόγους Λευκαδίων ή συλλόγους Λευκαδίων του εξωτερικού. Η έρευνα αυτή ανέδειξε μεταξύ άλλων καίρια ζητήματα που συναρτώνται με την επιβίωση των Συλλόγων αυτών στο μέλλον, όπως η φθίνουσα συμμετοχή των μελών στις εκδηλώσεις των Συλλόγων, η δραματική μείωση των οικονομικών τους εν μέσω της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, η αδυναμία προσέλκυσης νέων μελών. Ιδιαίτερης σημασίας, ως προς την επιβίωση των συλλόγων αποτελεί το ζήτημα της διαδοχής των γενεών εντός αυτών. Τόσο η μη προσέλκυση νέων ηλικιακά μελών όσο και η αδυναμία ηλικιακής ανανέωσης των διοικητικών τους συμβουλίων αποτελούν σήμερα σοβαρές απειλές για τη συνέχιση της λειτουργίας τους ακόμα και στο άμεσο μέλλον.

Κύριος στόχος του κειμένου είναι να εξετάσει το ζήτημα της διαδοχής των γενεών εντός των συλλόγων υπό το πρίσμα των πολλαπλών μεταβιβάσεων τις οποίες επιθυμούν, προσδοκούν ή επιδιώκουν οι υπό διαδοχή γενεές προς την επόμενη. Οι μεταβιβάσεις

εξετάζονται εδώ μονόπλευρα, δηλαδή μόνο από την σκοπιά των υπό διαδοχή γενεών και όχι από αυτή της επόμενης γενιάς, η οποία καλείται να τις αποδεχθεί και να αναλάβει και ρόλους που αντιστοιχούν σε αυτές τις μεταβιβάσεις. Πρόκειται για μεταβιβάσεις πολλαπλές, γιατί, όπως δείχνει η μέχρι τώρα λειτουργία των συλλόγων, οι υπό διαδοχή γενεές διαχειρίζονται ταυτότητες, μνήμες. εξουσίες, ιδεολογίες, στρατηγικές και τακτικές, πρακτικές δράσης, νοοτροπίες, γνώσεις και τεχνογνωσίες, απόψεις και προκαταλήψεις, διδάγματα, κοινωνικές αξίες, σκοπιμότητες. Οι πολλαπλές αυτές μεταβιβάσεις γίνονται πιο ορατές όταν συσχετισθούν με τη βασική εξουσία που ασκούν οι Σύλλογοι ως προς τη διαχείριση του χρόνου και στις τρεις του διαστάσεις, ως παρελθόντος, ως παρόντος και ως μέλλοντος. Σε συνάρτηση με τον κύριο αυτό στόχο, το κείμενο θα αναφερθεί επίσης στις επιπτώσεις του προβλήματος της διαδοχής των γενεών, καθώς και τα γενικότερα αίτια που οδηγούν σήμερα σε φθίνουσα πορεία τους περισσότερους κοινοτικούς συλλόγους.

Το Ζήτημα της Διαδοχής των Γενεών: Μεταβιβάσεις

Θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε το ζήτημα της διαδοχής των γενεών εντός των συλλόγων υπό το πρίσμα των πολλαπλών αυτών μεταβιβάσεων απαντώντας σε ερωτήματα τα οποία εστιάζουν σε συγκεκριμένες όψεις της σύνθετης διαδικασίας της διαγενεακής μεταβίβασης. Τα ερωτήματα αυτά είναι: α. Πως έχει αποτυπώσει μέχρι στιγμής η έρευνα μας το ζήτημα της διαδοχής των γενεών στους κοινοτικούς συλλόγους Λευκαδίων; β. Ποιες γενιές εμπλέκονται στην διαδοχή των γενεών και τη διαγενεακή μεταβίβαση; γ. Τι είναι μεταβιβάσιμο ή μεταβιβαστέο από τις υπό διαδοχή γενεές στην επόμενη; και δ. Τι μπορεί να συμβεί αν υπάρξει διακοπή της διαγενεακής μεταβίβασης;

Αναλυτικότερα:

Πρώτο ερώτημα: Πως έχει αποτυπώσει η έρευνά μας μέχρι στιγμής η έρευνα το ζήτημα της διαδοχής των γενεών στους Κοινοτικούς Συλλόγους Λευκαδίων;

Από την καταγραφή των δραστηριοτήτων των Συλλόγων που αφορούσε την πενταετία 2006-2010 και έγινε το 2011, προέκυψε ότι η πλειοψηφία των Συλλόγων φροντίζει να τροποποιήσει το περιεχόμενο ορισμένων εκδηλώσεων ώστε να προσελκύσει νέους (π.χ. βράβευση μαθητών κατά την κοπή της πίτας) ή οργανώνει και δραστηριότητες που απευθύνονται αποκλειστικά σε αυτούς (π.χ beach party στη Λευκάδα, φωτογραφικές εκθέσεις). Κάποιοι σύλλογοι μάλιστα, προκειμένου να εξασφαλίσουν την επαφή τους με

τους νέους, χρησιμοποιούν και νέα επικοινωνιακά μέσα (π.χ. ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ηλεκτρονική εφημερίδα). Παρόλα αυτά όμως- όπως προκύπτει από συνεντεύξεις με Προέδρους και μέλη ΔΣ- οι σχετικές προσπάθειες δε φαίνεται να έχουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα για την αντιμετώπιση ενός ζητήματος που οι ίδιοι αξιολογούν ως καίριας σημασίας. Επιπλέον από την καταγραφή της ηλιακής σύνθεσης των ΔΣ των Συλλόγων Λευκαδίων προέκυψε ότι οι ηλικίες των 50 ετών και άνω υπερ-εκπροσωπούνται στα Διοικητικά αυτά Συμβούλια, ενώ αντίθετα οι ηλικίες κάτω των 50 υπο-εκπροσωπούνται και μάλιστα ιδιαίτερα χαμηλή είναι η συμμετοχή μελών ηλικίας κάτω των 30. Αυτό ισχύει για όλους σχεδόν τους συλλόγους με ελάχιστες εξαιρέσεις. Επομένως τα μέχρι τώρα ευρήματα της έρευνας αναδεικνύουν το πρόβλημα της διαδοχής των γενεών εντός των Συλλόγων.

Δεύτερο ερώτημα: Ποιες γενιές εμπλέκονται στη διαδοχή των γενεών και τη διαγενεακή μεταβίβαση.

Η διαδοχή των γενεών και η διαγενεακή μεταβίβαση είναι διαδικασίες οι οποίες δεν ταυτίζονται, είναι όμως άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Σημασία έχει εδώ να σκιαγραφηθεί το «προφίλ» των γενεών (Mannheim 1952, Pilcher 1994) που μετέχουν στις διαδικασίες αυτές. Με βάση τα μέχρι τώρα ευρήματα της έρευνας, θα εστιάσουμε μόνο στις γενιές που τελούν υπό διαδοχή στους Συλλόγους, και οι οποίες καλούνται να μεταβιβάσουν τη «σκυτάλη» στις επόμενες. Στην πραγματικότητα πρόκειται για τρεις διαφορετικές κατηγορίες οι οποίες εκπροσωπούνται και στα ΔΣ των Συλλόγων: α. Την πρώτη γενιά η οποία θα μπορούσε να ορισθεί, πέραν της μεταναστευτικού της ιστορικού, και με πρόσθετα κριτήρια τον τόπο γέννησης και τη μακρά διάρκεια βιωματική σχέση με τον τόπο αυτό, από την παιδική ηλικία μέχρι σήμερα. β. Τη μιάμιση γενιά (Rumbaut 2004) η οποία έχει γεννηθεί στον τόπο προέλευσης και η οποία παρά τη μετανάστευση της σε μικρή ή νεανική ηλικία διατηρεί στενή βιωματική σχέση με τον τόπο καταγωγής. γ. Τη δεύτερη γενιά, η οποία έχει γεννηθεί στον τόπο εγκατάστασης εξακολουθεί όμως να διατηρεί στενή επαφή με τον τόπο καταγωγής των γονέων μέσα από συχνές επισκέψεις και επαφές με την κοινότητα. Ήδη από τη σύντομη σκιαγράφηση του προφίλ των υπό διαδοχή γενεών προκύπτει ότι το προφίλ αυτό μπορεί να διαφοροποιεί και τη διαδικασία διαγενεακής μεταβίβασης εντός των συλλόγων. Γιατί οι διαφορετικές γενεές είναι πιθανόν να έχουν

διαφορετικά πλαίσια αναφοράς, να προκρίνουν διαφορετικούς τρόπους και μέσα, και εντέλει να καθορίζουν το αντικείμενο της μεταβίβασης με άλλους όρους.

Τρίτο ερώτημα: Τι είναι μεταβιβάσιμο ή μεταβιβαστέο από τις υπό διαδοχή γενεές στην επόμενη

Όπως έχει προκύψει από την έρευνα οι Σύλλογοι μέσω των διοικητικών τους συμβουλίων, λειτουργούν ως διαχειριστές της συλλογικής μνήμης της φαντασιακής «κοινότητας» των Λευκαδίων. Στο πλαίσιο αυτό μεταξύ άλλων συλλέγουν επιλεκτικά ιστορίες των μελών της κοινότητας-μελών του Συλλόγου, τις δημοσιοποιούν μέσω των εντύπων τους και τις μετατρέπουν έτσι σε γραπτή ή και οπτική μνήμη (Θανοπούλου &Ζάχου, υπό δημοσίευση). Επιπλέον, υποκινούν τη συλλογική ανάκληση της μνήμης των μελών τους και - μέσω της οργάνωσης εκδηλώσεων και δραστηριοτήτων που αποτελούν τελετουργίες συλλογικής υπενθύμισης- αναβιώνουν κοινωνικές πρακτικές του παρελθόντος (Connerton 1989, Bell 1997, Delanty 2003:44-46). Συμβάλλουν έτσι στην επιλεκτική αναπαραγωγή της συλλογικής μνήμης (Forty 2004:190,Connerton 2008, Forty 2004:190), αλλά και στην παγίωσή της. Παράλληλα, μέσω των πρακτικών διαχείρισης της μνήμης που υιοθετούν, όχι μόνο διατηρούν, αλλά και ανακατασκευάζουν- σχεδόν με στερεοτυπικό τρόπο- την τοπική συλλογική ταυτότητα. Βασικά δομικά στοιχεία αυτής της ταυτότητας είναι η επίκληση της εντοπιότητας, η διακριτή κοινή τοπική κουλτούρα, η ιστορική συνέχεια και η εξιδανίκευση του παρελθόντος (Zachou 2003).

Επομένως, κατά τη διαγενεακή μεταβίβαση μεταβιβαστέο ή μεταβιβάσιμο δεν είναι μόνο το παρελθόν της κοινότητας αναφοράς και του ίδιου του Συλλόγου, αλλά και η εξουσία διαχείρισης του. Πρόκειται για εξουσία διαχείρισης της συλλογικής μνήμης της κοινότητας καταγωγής, της κοινότητας εγκατάστασης, του ίδιου του συλλόγου, αλλά και για εξουσία διαχείρισης της τοπικής παράδοσης και της τοπικής ταυτότητας. Όμως, κατά τη διαγενεακή μεταβίβαση, μεταβιβαστέα ή μεταβιβάσιμη είναι και η εξουσία διαχείρισης του παρόντος με την έννοια της διαχείρισης ποικίλων σχέσεων: των σχέσεων μελών του Συλλόγου μεταξύ τους, των σχέσεων του Συλλόγου με την κοινότητα καταγωγής (χωριό, Λευκάδα), των σχέσεων του Συλλόγου με άλλους κοινοτικούς συλλόγους, αλλά και των σχέσεων του Συλλόγου με την κεντρική και την τοπική εξουσία (Πανόπουλος 2006:91). Πέραν αυτών όμως,

μεταβιβαστέα είναι και η εξουσία διαχείρισης του μέλλοντος που αφορά την επιβίωση των ίδιων Συλλόγων, την επιβίωση της πραγματικής και της φαντασιακής κοινότητας στη μακρά διάρκεια, καθώς και τη διατήρηση και αναπαραγωγή της τοπικής ταυτότητας.

Τέταρτο ερώτημα: Τι μπορεί να συμβεί αν υπάρξει διακοπή της διαγενεακής μεταβίβασης

Η μη ηλιακή ανανέωση των μελών των συλλόγων και των ΔΣ τους μακροχρόνια μπορεί να επιφέρει διακοπή της διαγενεακής μεταβίβασης και της διαδοχής των γενεών. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η σταδιακή απόσυρση των υπό διαδοχή γενεών μπορεί να σημάνει και το τέλος των Συλλόγων, δηλαδή τη διάλυση αυτής της μορφής συλλογικής οργάνωσης. Το ερώτημα που αναφύεται είναι: Τι μπορεί να σημάνει αυτό ευρύτερα τόσο για την κοινότητα καταγωγής, όσο και για την κοινότητα εγκατάστασης; Μπορούν οι μηχανισμοί - τυπικοί ή άτυποι- που διαθέτουν οι κοινότητες για τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης, της τοπικής ταυτότητας και της κοινωνικής συνοχής, να υποκαταστήσουν τους Συλλόγους στο ρόλο που αυτοί διαδραματίζουν ως προς τη διαχείριση του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος των κοινοτήτων; Αν όχι, η μη επιβίωση των συλλόγων στη μακρά διάρκεια μπορεί να απειλήσει τις κοινότητες αναφοράς οι οποίες βασίζονταν στον υποστηρικτικό και παρεμβατικό ρόλο των Συλλόγων.

Το ζήτημα της διαδοχής των γενεών (Shills 1981: 167-168) το οποίο αναδείχθηκε στο κείμενό μας μέσω της αναλυτικής αναφοράς στη διαγενεακή μεταβίβαση είναι ένα από τα σημαντικά ζητήματα επιβίωσης των «κοινοτικών συλλόγων» ως μορφών συλλογικής οργάνωσης που συμβάλλουν στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. ζητήματα συνυφασμένα και με τις στρατηγικές επιβίωσης των συλλόγων σήμερα.

ΙΙΙ. Συμπεράσματα

Η διαδοχή των γενεών όμως δεν αποτελεί το μόνο παράγοντα που ωθεί τους Συλλόγους σε πορεία φθίνουσα και θέτει σε κίνδυνο την επιβίωσή τους. Οι «κοινοτικοί σύλλογοι» αντιμετωπίζουν τις τελευταίες δεκαετίες μια κρίση ασυνέχειας που είναι συνυφασμένη με ευρύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, αλλά και με το μετασχηματισμό της ίδιας της

έννοιας της «κοινότητας» στο πλαίσιο της (μετα) νεωτερικότητας και ό,τι αυτή συνεπάγεται, δηλαδή την υπερκέραση του τόπου και χρόνου, τον ατομικισμό και την απόσυρση από μορφές συλλογικής δράσης και έκφρασης, την πολλαπλή σύνδεση παγκόσμιου- τοπικού και τις νέες δυνατότητες πρόσβασης και αδιαμεσολάβητης σύνδεσης με τον τόπο καταγωγής. Πρόσφατα, στην κρίση αυτή ασυνέχειας προστίθενται και οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης επαυξάνοντας έτσι τα προβλήματα λειτουργίας των συλλόγων.

Είναι φανερό ότι οι «κοινοτικοί σύλλογοι» «βιώνουν» πολλαπλές μεταβάσεις, τις οποίες αντιμετωπίζουν με διάφορες στρατηγικές προσαρμογής (Zachou 2003:346-391). Αποσκοπώντας στην επιβίωση τους σε συνθήκες πολυ-επίπεδης κρίσης θα μπορούσαμε να πούμε σχηματικά ότι οι «κοινοτικοί σύλλογοι» υιοθετούν τρεις εναλλακτικούς τρόπους διαχείρισης του παρόντος, του παρελθόντος και του μέλλοντος: Άλλοτε δίνουν προτεραιότητα στη διατήρηση του παρελθόντος και την εξασφάλιση της συνέχειας της κοινότητας μέσω της διατήρησης της συλλογικής μνήμης και της τοπικής παράδοσης (Sennett 1996:179,181). Άλλοτε δίνουν προτεραιότητα στο παρόν και το μέλλον, θυσιάζοντας το απώτερο παρελθόν στο όνομα της επιβίωσης της κοινότητας (Connerton 2008: 62-64). Προτάσσουν στη δεύτερη αυτή περίπτωση τη σημασία της τοπικής ταυτότητας την οποία μοιάζουν να αυτονομούν από την παράδοση και τη συλλογική μνήμη. Δίνοντας μάλιστα έμφαση στην κοινότητα εγκατάστασης, προσπαθούν, μέσω νέων τελετουργικών, που αποσκοπούν στη διατήρηση των δεσμών των μελών, να δημιουργήσουν «νέα» παράδοση και «νέα» μνήμη (Hobsbaum 1983:6, Morris 1996:224-227, Sennett 1996:184). Άλλοτε, τέλος στην τρίτη περίπτωση, προκειμένου να ανταποκριθούν στις σημερινές προκλήσεις, οι Σύλλογοι προσπαθούν να συγκεράσουν τους δυο προηγούμενους τρόπους διαχείρισης του χρόνου και ό,τι αυτοί συνεπάγονται για τη λειτουργία και την επιβίωσή τους. Πάντως, ανεξάρτητα από τις διαφορετικές προσλήψεις του ρόλου τους και τους υιοθετούμενους τρόπους διαχείρισης του συλλογικού, κοινό, θεμελιακό ζητούμενο όλων των κοινοτικών συλλόγων είναι η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.

Βιβλιογραφία

Anderson, Benedict (1993) *Imagined Communities*, London, Verso.

Anderson, Robert, T. (1971) "Voluntary Associations in History" *American Anthropologist*, 73/2, σσ 209-222.

Bell,Catherine (1997) *Ritual: Perspectives and Dimensions*, Oxford, Oxford University Press.

Berger, Peter & Neuhaus, Richard, John (2000) "From State to Civil Society". In Don Eberly, *The Essenstial Civil Society Reader: The Classic Essays*.Lanham, Maryland, Rowman& Littlefield.

Connerton, Paul (1989) *How Societies Remember*, Cambridge, UK, Cambridge University Press.

Connerton, Paul (2008) "Seven Types of Forgetting", *Memory Studies*, 1, σσ 59-71.

Cohen, Anthony.P. (1985) *The Symbolic Construction of Community*, London: Tavistock.

Delanty, Gerard (2003) *Community,* London, Routledge.

Forty, Adrian (2004) "Introduction to the Art of Forgetting" in V. Buchli (ed.) *Material Culture: Critical Concepts in Social Sciences*, vol. 3 London , Routledge, pp. 181-195.

Friedkin, Noah E. (2004) "Social Cohesion", *Annual Review of Sociology*, 30, pp.409-425.

Zachou, Chryssanthi (2003) *Communal Associations: The Urban Villagers΄ Struggle with Modernity in Post-War Greece (1945-1995),University of Essex, UK (*αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Halbwachs, Maurice (1968) *La Memoire Collective*, Paris: PUF.

Halbwachs, Maurice (1975) *Les Cadres Sociaux de la Memoire,* Paris: Mouton.

Hobsbaum, Eric (1983)"Introduction: Inventing Traditions" in E. Hobsbaum,& T. Ranger (eds) *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 1-14.

Θανοπούλου, Μαρία και Ζάχου, Χρυσάνθη (υπό δημοσίευση) «Εξουσία και Διαχείριση της Συλλογικής Μνήμης: Η Περίπτωση των Κοινοτικών Εντύπων», Ανακοίνωση, *Διεθνές Συνέδριο Επικοινωνιακά Μέσα και Εξουσία: Κοινωνιοανθρωπολογία της Σύγχρονης Πολιτικής στη μνήμη του Louis –Vincent Thomas,* Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα (22-23 Ιανουαρίου 2014)

Mannheim, Karl (1952) "The Problem of Generations" in K. Mannheim, *Essays in the Sociology of Knowledge,* London: Routledge & Kegan Paul [διαθέσιμο στο https://archive.org/stream/essaysonsociolog00mann/essaysonsociolog00mann_djvu.txt]

Morris, Paul (1996) "Community Beyond Tradition" in P. Heelas, S. Lash & P.P. Morris (eds) *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*, Oxford, Blackwell, pp. 223-249.

Πανόπουλος, Παναγιώτης (2006) «Επιστρέφοντας στον Γενέθλιο Τόπο: Οι Τοπικοί Σύλλογοι και η Πολιτισμική Κατασκευή του Τόπου», Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.) *Περιπέτειες της Ετερότητας: Η Παραγωγή της πολιτισμικής Διαφοράς στη Σημερινή Ελλάδα,* Αθήνα Αλεξάνδρεια, σσ 87-103.

Pilcher, Jane (1994) "Mannheim's Sociology of Generations: An Undervalued Legacy", *British Journal of Sociology* 45,3,pp. 481-495.

Pollock, Phillip (1982) "Organization and Alienation: The Mediation Hypothesis Revisited", *The Sociological Quarterly*, 23/2, pp. 143-155.

Rumbaut, Ruben,G. (2004): "Ages, Life Stages, and Generational Cohorts: Decomposing the Immigrant First and Second Generations in the United States". *International Migration Review*,38 ,3, pp.1160-1205.

Sennett, Richard (1996) "The Foreigner" in P. Heelas, S. Lash & P.P. Morris (eds) *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*, Oxford, Blackwell, pp.173-199.

Shills, Edward (1981) *Tradition*, Chicago, University of Chicago.

Οικονομική κρίση και σπουδές στην ανώτατη εκπαίδευση. Οι αντιλήψεις των φοιτητών

Θεόδωρος Β. Θάνος

Επίκουρος Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται τα αποτελέσματα έρευνας με σκοπό να διερευνηθούν οι αντιλήψεις των φοιτητών για τις σπουδές τους και τη μετάβαση στην αγορά εργασίας, κάτω από την επίδραση της κρίσης. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο οι φοιτητές αντιμετωπίζουν τις σπουδές και τη μετάβασή τους στην αγορά εργασίας. Συγκεκριμένα, οι φοιτητές επενδύουν περισσότερο στις σπουδές. Παρακολουθούν με συνέπεια τα μαθήματα και προσπαθούν να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους το συντομότερο. Αναγνωρίζουν ότι τα πράγματα στην αγορά εργασίας είναι εξαιρετικά δύσκολα. Θεωρούν ότι το πτυχίο θα τους βοηθήσει να αποφύγουν την ανεργία και δεν αποκλείουν την ετεροαπασχόληση. Επίσης, ορισμένοι φοιτητές, εντάσσουν στις πρακτικές τις μεταπτυχιακές σπουδές και την απασχόλησή τους στο εξωτερικό.

Λέξεις κλειδιά: κρίση, αγορά εργασίας, ετεροαπασχόληση, ανεργία, μεταπτυχιακές σπουδές

Abstract

This paper presents the results of a survey to investigate the perceptions of students about their studies and transition to the labor market under the impact of the crisis . According to the research findings the economic crisis has affected the way in which students face their studies and their transition into the labor market. Specifically, students are investing more in studies .They monitor consistently courses and try to complete their studies soon. They recognize that things in the labor market are extremely difficult. They find that the degree will help them avoid unemployment and do exclude work in other feilds. Also, some students integrate the practices of postgraduate study and employment abroad.

Keywords : crisis , labor market, torment , unemployment , graduate studies

Εισαγωγή

Σε παγκόσμια κλίμακα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η οικονομία τείνει να αυτονομηθεί από τις κοινωνίες και την πολιτική εξουσία (Τσουκαλάς, 2011: 18). Στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας (1975 έως σήμερα) παρατηρείται σταδιακή υποχώρηση του «κρατισμού», όπως για παράδειγμα η ικανότητα του εθνικού κράτους να ελέγχει τις παγκόσμιες κινήσεις πληροφοριών και κεφαλαίων. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται με τις διαδικασίες ένταξης των πληθυσμών στο λεγόμενο «παγκόσμιο χωριό» σε όλα τα επίπεδα, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό. Το ενοποιητικό-συντονιστικό ρόλο μεταξύ του οικονομικού, του κοινωνικού, του πολιτικού και του πολιτισμικού έχει το οικονομικό και όχι το πολιτικό, όπως παλιότερα. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε σε μια κατάσταση όπου «*... η λογική και οι αξίες της αγοράς (ανταγωνιστικότητα, παραγωγικότητα, κέρδος) δεν ρυθμίζουν μόνο τον οικονομικό χώρο αλλά διεισδύουν και αλλοιώνουν λογικές και αξίες των μη οικονομικών χώρων*», μεταξύ των οποίων και τον εκπαιδευτικό χώρο (Μουζέλης, 2005: 53-58).

Η επίδραση των λογικών και των αξιών της αγοράς (ή των αγορών) στον εκπαιδευτικό χώρο, οδήγησε σε μια σειρά συζητήσεων σχετικά με το ρόλο της εκπαίδευσης, και ιδιαίτερα της ανώτατης εκπαίδευσης, στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία (Τσουκαλάς, 2011: 22). Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, μετά την υπογραφή της συνθήκης του Μάαστριχ (1991), η εκπαιδευτική πολιτική της χώρας μας, η οποία επηρεάζεται από την ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική, αρθρώνεται ολοένα και περισσότερο γύρω από την ιδέα της σύνδεσης της εκπαίδευσης με την επιχείρηση. Στα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης που αφορούν την εκπαιδευτική πολιτική (Πράσινη Βίβλος, Υπόμνημα για την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, Λευκή Βίβλος, κ.λπ.) κυριαρχεί η άποψη ότι τα πανεπιστήμια θα πρέπει να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας (Κυπριανός, 2004: 298). Η προσπάθεια εναρμόνισης της ανώτατης εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας στην Ελλάδα υποδηλώνεται από τη μετονομασία πολλών ΑΕΙ. Για παράδειγμα, η Ανώτατη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών μετονομάζεται σε Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, η Ανώτατη Βιομηχανική Σχολή Πειραιά σε Οικονομικό Πανεπιστήμιο Πειραιά και η Ανώτατη Γεωπονική Σχολή Αθηνών σε Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Θάνος, 2013: 173). Αυτό φανερώνει ότι στους σχεδιασμούς της πανεπιστημιακής κοινότητας λαμβάνεται

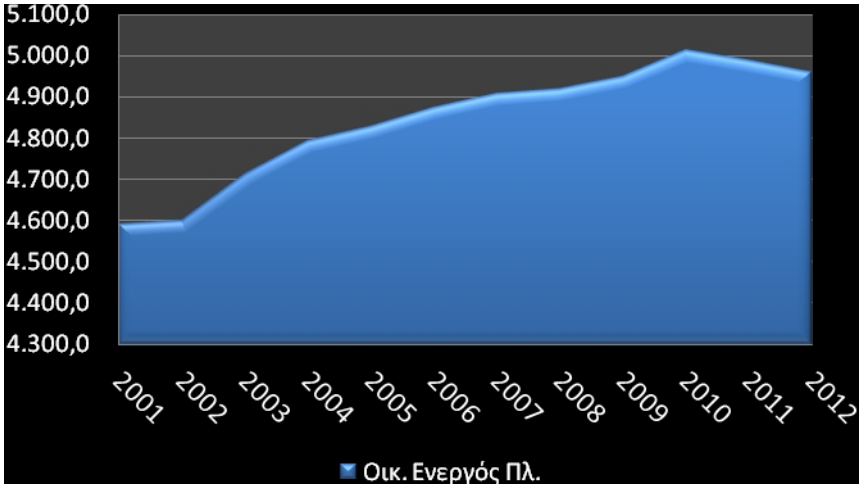
υπόψη η ανάγκη για εκσυγχρονισμό της επιστημονικής γνώσης αλλά και για σύνδεση της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας (Οικονόμου, κ.ά., 2002: 163-164). Γενικότερα, τα τελευταία χρόνια, με την οικονομική κρίση και τη γενικευμένη ανασφάλεια, διευκολύνθηκε η συμβολική κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού στην άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής (Παναγιωτόπουλος & Θάνος, 2008: 38-39).

Ανεργία και (ετερο/υπο)απασχόληση των πτυχιούχων

Η κατάσταση της εργασίας των πτυχιούχων βρίσκεται σε άμεση σχέση με την εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Κατά τη δεκαετία του 2000, σύμφωνα με τα στοιχεία από τις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, ο οικονομικά ενεργός της χώρας αυξάνεται συνεχώς, ενώ οι άνεργοι μειώνονται. Στις αρχές της δεκαετίες του 2010, αμέσως, δηλαδή, με την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης και την επιβολή του μνημονίου, ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός εμφανίζει μείωση ενώ οι άνεργοι αυξάνονται. Μάλιστα, το 2012 το ποσοστό των ανέργων διπλασιάζεται σε σχέση με το 2010, από 11,7% το 2010 αυξάνεται σε 22,6% το 2012 (γραφήματα 1 και 2) (Θάνος, 2013: 198-200).

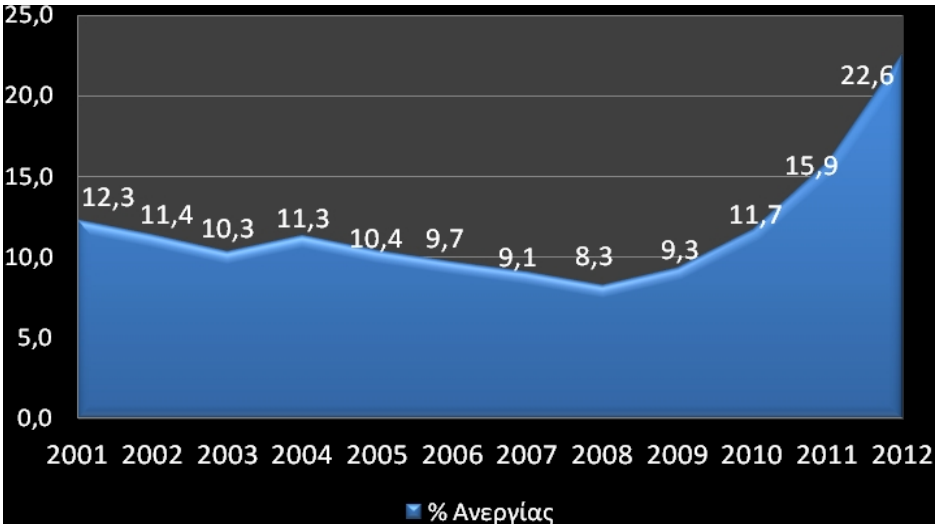
Γράφημα 1

Εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (ν) κατά το διάστημα 2001-2012

Γράφημα 2

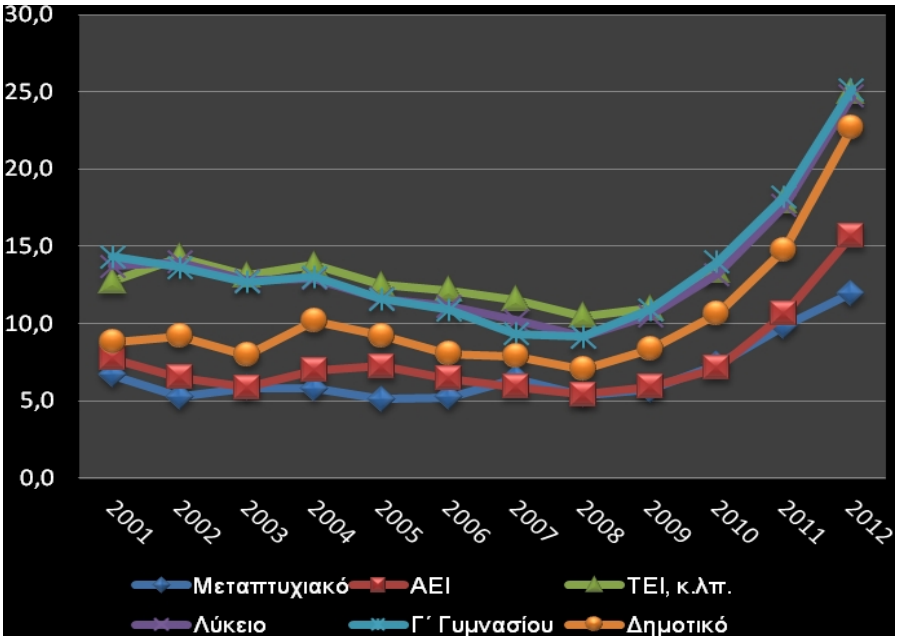
Εξέλιξη των ανέργων (%) κατά το διάστημα 2001-2012

Η εξέλιξη της ανεργίας κατά επίπεδο εκπαίδευσης ακολουθεί την εξέλιξη της συνολικής ανεργίας. Κατά τη δεκαετία του 2000, η ανεργία μειώνεται τόσο συνολικά όσο και κατά εκπαιδευτικές κατηγορίες. Στις αρχές της δεκαετίας του 2010, καθώς αυξάνεται η συνολική ανεργία, αυξάνεται και η ανεργία όλων των εκπαιδευτικών κατηγοριών (Θάνος, 2013: 200). Παρότι η αύξηση της ανεργίας δεν επηρεάζει με τον ίδιο τρόπο τις διάφορες εκπαιδευτικές κατηγορίες, οι μεταξύ τους διαφοροποιήσεις διατηρούνται (γράφημα 3).

Γράφημα 3

Εξέλιξη των ανέργων (%) κατά επίπεδο εκπαίδευσης για το διάστημα 2001-2012

Σύμφωνα με τα στοιχεία του γραφήματος 3, η ανεργία δεν πλήττει με τον ίδιο τρόπο τις διάφορες εκπαιδευτικές κατηγορίες. Όσο πιο χαμηλό είναι το επίπεδο εκπαίδευσης τόσο υψηλότερο είναι το ποσοστό ανεργίας. Εξαίρεση αποτελούν, μόνο, οι απόφοιτοι δημοτικού, οι οποίοι εμφανίζουν χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας σε σχέση με τους απόφοιτους Γυμνασίου, Λυκείου και Ανώτερης Σχολής (ΤΕΙ). Αυτό οφείλεται στο γεγονός, ότι η πλειονότητα των απόφοιτων Δημοτικού αφορά άτομα ηλικίας άνω των 45 ετών, οι οποίοι έχουν «κατασταλάξει» επαγγελματικά (Θάνος, 2013: 201). Είναι εμφανές ότι το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης λειτουργεί ως «ασπίδα προστασίας» κατά της ανεργίας (Σιάνου-Κύργιου, 2006: 40). Οι απόφοιτοι ΑΕΙ και οι κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών έχουν περισσότερες πιθανότητες να βρουν και να διατηρήσουν μια θέση εργασίας σε σχέση με τις υπόλοιπες εκπαιδευτικές κατηγορίες (Οικονόμου, κ.ά., 2002: 153-155).

Το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας των κατόχων πτυχίου ανώτατης εκπαίδευσης συνδέεται με το φαινόμενο της «μετακύλησης» της ζήτησης (Κατσανέβας, 1998: 46). Αρκετοί πτυχιούχοι απασχολούνται σε θέσεις που απαιτούν λιγότερα προσόντα προκειμένου να αποφύγουν τον κίνδυνο ανεργίας (Σιάνου-Κύργιου, 2010: 262). Έτσι, εμφανίζεται το φαινόμενο να απασχολούνται πτυχιούχοι σε επαγγελματικές κατηγορίες που δεν προϋποθέτουν για την άσκησή τους πτυχίο (Κανελλόπουλος, κ.ά., 2003: 177).

Η απασχόληση των πτυχιούχων σε εργασίες που δεν έχουν σχέση με το αντικείμενο των σπουδών τους είναι γνωστή ως ετεροαπασχόληση και συνδέεται με την επιτυχή ή μη επιτυχή σύζευξη του περιεχομένου των σπουδών με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας (Οικονόμου, κ.ά., 2002: 123). Κατά το διάστημα 1998-2000, το ποσοστό της ετεροαπασχόλησης των πτυχιούχων της περιόδου 12/2004 έως 1/2006, ήταν 27,9%. Η ετεροαπασχόληση δεν ισοκατανέμεται στους διάφορους επιστημονικούς κλάδους, αλλά διαφοροποιείται μεταξύ τους. Ορισμένοι επιστημονικοί κλάδοι όπως των Επιστημών Υγείας και των Πολυτεχνικών εμφανίζουν χαμηλό ποσοστό ετεροαπασχόλησης, ενώ άλλοι όπως της Θεολογίας και των Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών εμφανίζουν υψηλό ποσοστό ετεροαπασχόλησης (Καραμεσίνη, 2008: 147).

Η ετεροαπασχόληση των πτυχιούχων συνδέεται με την αλλαγή της αξίας του πτυχίου και την υποβάθμισή του. Όπως αναφέρει ο P. Bourdieu (2002: 183), η σύγκριση των θέσεων/πόστων που καταλαμβάνουν οι κάτοχοι του ίδιου πτυχίου σε διαφορετικές εποχές φανερώνει τις παραλλαγές της αξίας των πτυχίων στην αγορά εργασίας σε διαφορετικές εποχές και, πολλές φορές, οδηγεί στην αλλοδοξία των κατόχων τους. Οι κάτοχοι των τίτλων σπουδών αποδίδουν σ' αυτούς αξία που είχαν σε μια παλιότερη περίοδο, όπου οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες ήταν διαφορετικές. Η κατάσταση αυτή παρατηρείται σε υψηλότερο ποσοστό στους κατόχους πτυχίων που προέρχονται από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Πράγματι, παρά την οικονομική ύφεση και την ανεργία οι φοιτητές από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα ελπίζουν ότι το πτυχίο τους θα τους βοηθήσει να βρουν κάποια θέση στο δημόσιο τομέα (Σιάνου-Κύργιου, 2010).

Τα τελευταία χρόνια, έχει γίνει πλέον συνείδηση ότι η απασχόληση των πτυχιούχων, τουλάχιστον με τους μέχρι τώρα όρους, είναι εξαιρετικά δύσκολη, καθώς δεν προκηρύσσονται νέες θέσεις εργασίας. Ποιες είναι προσδοκίες των φοιτητών σχετικά με την απασχόλησή τους και ποιες στρατηγικές αναπτύσσουν;

Η έρευνα

Σκοπός της έρευνας είναι να εξετάσει την επίδραση της οικονομικής κρίσης στις αντιλήψεις των φοιτητών για τις σπουδές σε σχέση με την αγορά εργασίας. Συγκεκριμένα αποσκοπεί να διερευνήσει τις προσδοκίες των φοιτητών από τις σπουδές τους πριν και

μετά την κρίση και τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν για να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες κατά την πρόσβαση στην αγορά εργασίας.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά το ακαδημαϊκό έτος 2012-2013, σε δείγμα 40 φοιτητών, οι οποίοι είχαν εισαχθεί στην ανώτατη εκπαίδευση πριν από την κρίση. Πρόκειται για φοιτητές που έχουν καθυστερήσει τις σπουδές τους. Η επιλογή του δείγματος δεν έγινε με κάποια συστηματική μέθοδο, αλλά με βάση τη δυνατότητα εντοπισμού φοιτητών που είχαν εισαχθεί πριν από την κρίση. Η παρούσα έρευνα αποτελεί μέρος ευρύτερης έρευνας για τους λιμνάζοντες φοιτητές.

Ως μέσο συλλογής των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη. Υπήρχαν κάποιοι θεματικοί άξονες-ερωτήσεις αλλά και η δυνατότητα να τεθούν κι άλλες ερωτήσεις ανάλογα με τις απαντήσεις των ερωτώμενων. Συγκεκριμένα, οι βασικοί θεματικοί άξονες της συνέντευξης ήταν: ατομικά στοιχεία, λόγοι επιλογής σπουδών, προσδοκίες πριν και μετά την κρίση, επίδραση της κρίσης και στρατηγικές για την αντιμετώπιση των δυσκολιών κατά τη μετάβαση στην αγορά εργασίας.

Ευρήματα της έρευνας

Η πλειονότητα των φοιτητών του δείγματος επέλεξαν το τμήμα όπου φοιτούν με βάση το αντικείμενο σπουδών. Η επιλογή αυτή έγινε με βάση τα ενδιαφέροντά τους: «*Μου άρεσαν από μικρός, είχα κλίση... είχα έφεση σε αυτά, και γι αυτό. Από μικρός διάβαζα. Όταν είχα ελεύθερο χρόνο διάβαζα μαθηματικά. Μου άρεσαν παραπάνω από όλα*» (φοιτητής Τμήματος Μαθηματικών). Σε ορισμένες περιπτώσεις υπερισχύει ο επιστημονικός κλάδος σε σχέση με το συγκεκριμένο επιστημονικό αντικείμενο που σπουδάζουν: «*Θετική κατεύθυνση είναι και πάνω σε αυτά σπουδάζω... Έτυχε να περάσω σε αυτή*» (φοιτητής Τμήματος Γεωλογίας). Αυτό είναι εμφανές στην περίπτωση ενός φοιτητή που ήθελε να περάσει σε οποιοδήποτε τμήμα του Πολυτεχνείου: «*Κατά βάση ήθελα Πολυτεχνείο, είχα πάρει τεχνολογική κατεύθυνση και έβαλα ρε παιδί μου πρώτη επιλογή ηλεκτρολόγοι. Να σας πω την αλήθεια δεν πολυήξερα, γιατί και τα παιδιά, καλώς ή κακώς δεν πολυξέρουν και τι παίζεται μέσα στις σχολές, ποιο είναι ακριβώς το αντικείμενο, τι μαθήματα έχουμε, οπότε από την επιλογή μου, εγώ έχω μείνει ευχαριστημένος ξέρω εγώ. Με βάση και τη δυσκολία της σχολής κι όλα αυτά. Δηλαδή δεν ξέρω αν θα ήταν καλύτερα να είχα περάσει*

ηλεκτρολόγος όπως ήθελα ας πούμε, αυτό» (φοιτητής Τμήματος Μηχανολόγων Μηχανικών).

Σημαντικό ρόλο στην επιλογή των σπουδών διαδραμάτισαν και οι επαγγελματικές προοπτικές που θα παρείχαν οι σπουδές. Οι φοιτητές επέλεξαν το τμήμα φοίτησης με κριτήριο την επαγγελματική αποκατάσταση, την ευρύτητα και τις εναλλακτικές προοπτικές που προσφέρει αλλά και τη «σπανιότητά» του.

Επειδή θεωρώ ότι οι πιο πολλές σχολές ήδη έχουν βγάλει πολλούς φοιτητές... οπότε σαν αντικείμενο αποκατάστασης είναι πιο δύσκολα. Πέρα από αυτό θεωρώ ότι Σχολή Μηχανικών Επιστήμης των Υλικών έχει εφαρμογές καινούριες, έχει μελέτη υλικών, οι οποίες δεν έχουν εφαρμοστεί ακόμα στην Ελλάδα και πιστεύω ότι σου εξασφαλίζει δουλειά για αργότερα, για το μέλλον, το οποίο δεν θα στερέψει ποτέ. το αντικείμενο αυτό, η μελέτη των υλικών, δημιουργίας υλικών και οι εφαρμογές των υλικών... είτε είναι ενέργειες, είτε είναι βιοϋλικά είτε είναι καινούριες εφαρμογές τεχνολογίας...

Φοιτητής Τμήματος Επιστήμης των Υλικών

Διότι, από ότι είχα ρωτήσει από κάποια έρευνα αγοράς που είχα κάνει, το τμήμα έχει πολλαπλές κατευθύνσεις είτε προς τη λογιστική κατεύθυνση είτε προς το μάρκετινγκ, είτε στα θέματα οικονομικά.

Φοιτητής Τμήματος Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων

Γιατί θεωρούσαμε και θεωρώ ακόμα ότι είναι το αντικείμενο που έχει να κάνει με το παρόν, με το μέλλον, είναι ενδιαφέρον. Γενικά τα πράγματα γύρω μας χρειάζονται την τεχνολογία και ήταν ένας λόγος που με έκανε να το ερωτευθώ λίγο παραπάνω.

Φοιτητής Τμήματος Πληροφορικής

Υπάρχουν και άλλοι λόγοι επιλογής των σπουδών που συναντώνται μεμονωμένα, όπως για παράδειγμα η βαθμολογία: «*Το επέλεξα για λόγους καταρχήν με βόλευε με τα μόρια που έβγαζα*» (φοιτητής Τμήματος Γεωλογίας).

Οι προσδοκίες των φοιτητών του δείγματος από τις σπουδές τους συνδέονται, κυρίως, με τις επαγγελματικές προοπτικές και το περιεχόμενο των σπουδών. Οι προσδοκίες κατά τη διάρκεια των σπουδών για ορισμένους φοιτητές έμειναν ίδιες ενώ για τους περισσότερους μεταβλήθηκαν είτε προς το καλύτερο είτε προς το χειρότερο.

Η πλειονότητα των φοιτητών αναφέρεται στην αλλαγή των προσδοκιών τους κατά τη διάρκεια των σπουδών τους αναφορικά με τις επαγγελματικές προοπτικές που προσφέρουν στην αγορά εργασίας. Από αυτούς, οι περισσότεροι είναι απογοητευμένοι: «*Οι προσδοκίες ως προς την επαγγελματική αποκατάσταση έχουν μειωθεί κατά πολύ, αλλά αυτό συμβαίνει, φαντάζομαι, σε όλες τις σχολές*» (φοιτητής Τμήματος Γεωλογίας). Σ' αυτή την αλλαγή σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η κρίση: «*Κι όσον αφορά επαγγελματικά, επειδή εμείς μπήκαμε προ κρίσης, σίγουρα έχουν αλλάξει 180 μοίρες τα πράγματα*» (φοιτήτρια Τμήματος Αρχιτεκτονικής). Οι φοιτητές για να αντιμετωπίσουν τη δυσκολία κατά τη μετάβαση στην αγορά εργασίας είναι αποφασισμένοι να ασκήσουν οποιαδήποτε εργασία: «*Πλέον ψάχνω κι αλλού επάγγελμα, δηλαδή ψάχνω οτιδήποτε*» (φοιτήτρια Τμήματος Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ). Ορισμένοι φοιτητές είναι πιο αισιόδοξοι. Θεωρούν ότι όταν πάρουν το πτυχίο θα μπορέσουν να το αξιοποιήσουν στην αγορά εργασίας, αλλά χωρίς να γνωρίζουν με ποιον τρόπο θα το καταφέρουν: «*Αυτό για να σας πω την αλήθεια δεν μπορώ να το ξέρω ακριβώς... Εντάξει, ακόμη, πιστεύω ότι μπορώ κάτι να κάνω*» (φοιτητής Τμήματος Χημείας). Η αισιοδοξία για τις επαγγελματικές προοπτικές φαίνεται να πηγάζει από τις εναλλακτικές προοπτικές που προσφέρουν οι σπουδές τους: «*Πιστεύω ότι από άλλες σχολές ακόμα καλά είναι, όχι ότι έχει πολύ καλή επαγγελματική αποκατάσταση, αλλά από άλλες σχολές είναι καλύτερα πιστεύω. Μπορείς να βρεις σε αρκετούς τομείς δουλειά, από την τράπεζα μέχρι το δικό σου γραφείο*» (φοιτητής Τμήματος Οικονομικού). Ακόμη, υπάρχει η πεποίθηση ότι θα βρεθεί κάποια εργασία, παρά την παραδοχή ότι τα πράγματα στην αγορά εργασίας είναι πολύ δύσκολα: «*Η επαγγελματική κατάσταση παραμένει να είναι σταθερή, άσχετα που λόγω κρίσης έχουν μειωθεί τα πάντα, οι θέσεις, όλα. Υπάρχουν ακόμα προοπτικές πιστεύω εγώ*» (φοιτητής Τμήματος Μαθηματικού). Πιστεύουν ότι για να συμβεί αυτό χρειάζεται επιμονή: «*Είμαι της άποψης ότι άμα ψάξεις θα την βρεις την άκρη που λέμε*» (φοιτητής Τμήματος Χημικών Μηχανικών).

Οι φοιτητές αναφέρθηκαν και στις προσδοκίες τους αναφορικά με το πρόγραμμα σπουδών, αλλά οι απόψεις τους διίστανται καθώς για ορισμένους τα πράγματα είναι καλύτερα από ότι τα περίμεναν ενώ για άλλους χειρότερα. Ορισμένοι φοιτητές δεν γνώριζαν επαρκώς το πρόγραμμα σπουδών και στην πορεία ανακάλυψαν πολλά

ενδιαφέροντα μαθήματα: «*Τα πράγματα ήταν πολύ καλύτερα από ότι περίμενα για να είμαι ειλικρινής. Εγώ ήμουν πολύ ενθουσιασμένος με τις σπουδές μου. Έμεινα πολύ ευχαριστημένος και από το πρόγραμμα σπουδών και από τους καθηγητές και από το τμήμα*» (φοιτητής Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας). Άλλοι, όμως, διαπίστωσαν ότι το πρόγραμμα σπουδών δεν ανταποκρίνεται όσο θα έπρεπε στο αντικείμενο σπουδών. Για παράδειγμα, φοιτητής του Τμήματος Χημικών Μηχανικών αναφέρει *«...δεν πίστευα ότι θα υπάρχουν τόσα πολλά μαθηματικά και γνώσεις... θετική γνώση*».

Ακόμη, οι φοιτητές αναφέρονται και στις προσδοκίες τους για την οργάνωση και τη λειτουργία του πανεπιστημίου, οι οποίες διαψεύστηκαν: «*Σχετικά τώρα με τη σχολή η αλήθεια είναι ότι έχω κάποια παράπονα σε σχέση με τη λειτουργία της ας πούμε... και την οργάνωσή της*» (φοιτητής Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών).

Όλοι οι φοιτητές του δείγματος επισημαίνουν ότι η μετάβαση στην αγορά εργασίας είναι πολύ δύσκολη, αλλά διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς το βαθμό δυσκολίας. Η πλειονότητα των φοιτητών είναι πολύ απαισιόδοξοι, ακόμη και αν προέρχονται από τις λεγόμενες προνομιούχες σχολές. Κάποιοι φοιτητές, όμως, θεωρούν ότι θα τα καταφέρουν παρά τη δυσκολία στην αγορά εργασίας.

Γενικά είναι πολύ δύσκολα. Είναι πολύ δύσκολα γιατί και δουλειά αν έχεις ενόσω δεν κινείται η οικονομία, δεν νομίζω ότι... Ακόμα εσύ να έχεις τη δυνατότητα να κάνεις μια δουλειά δικιά σου, θα τα βρεις δύσκολα. Είναι δύσκολη η κατάσταση.

Φοιτητής Τμήματος Κτηνιατρικής

Από ότι έχω ακούσει και από άλλους που έχουν πάρει πτυχίο πολύ δύσκολα για να βρεις δουλειά και μάλιστα στον τομέα το συγκεκριμένο.

Φοιτητής Τμήματος Μηχανολόγων Μηχανικών

Το δικό μας αντικείμενο μέσα σε όλα αυτά που το επηρέαζαν πολλά πράγματα, τώρα ήρθε και η κρίση και το κατακρεούργησε θα έλεγα.

Φοιτήτρια Τμήματος Φιλολογίας

Εντάξει, όλες είναι χάλια στην Ελλάδα, αλλά γενικά αν είσαι καλός σε αυτό που κάνεις... πιστεύω ότι θα βρεις.. στον τομέα σου...

Φοιτητής Τμήματος Μαθηματικού

Η επίδραση της κρίσης στην αγορά εργασίας ήταν καθοριστική. Μεταξύ των επιπτώσεων της κρίσης στην αγορά εργασίας που επισημαίνουν οι φοιτητές του δείγματος είναι ο περιορισμός των ευκαιριών για εργασία, η χαμηλή αμοιβή για την εργασία που θα προσφέρουν αλλά και η αδυναμία της ελληνικής κοινωνίας να δημιουργήσει ευκαιρίες απασχόλησης λόγω της οικονομικής τους στενότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι μια φοιτήτρια του Τμήματος Αρχιτεκτονικής που συμμετείχε σε κάποιο πρόγραμμα, στο γραφείο που πήγε για την πρακτική της άσκηση πληρωνόταν χωρίς να κάνει κάτι. Μάλιστα ο εργοδότης της είπε ότι δεν χρειαζόταν να πηγαίνει αφού δεν υπήρχε εργασία: «*Οι δουλειές δεν υπάρχουν. Να σκεφτείτε ότι ενώ δεν μας πληρώνουν οι άνθρωποι αυτοί, υπήρχαν μέρες που μας έλεγαν "μην έρθεις, δεν έχει να κάνεις κάτι", ενώ δεν μας πληρώνουν. Κι αυτό το παρατήρησα από τους περισσότερους που έκαναν πρακτική την ίδιο περίοδο με μένα, με ελάχιστα γραφεία που έχουν ακόμα δουλειά που κι αυτά σε σχέση με αυτά που είχαν άλλες εποχές είναι πολύ λιγότερα. Και χρόνο με το χρόνο τα πράγματα εννοείται ότι γίνονται χειρότερα. Οι πρώτοι άνθρωποι, εγώ ήμουν στη δεύτερη φουρνιά ας πούμε φοιτητών που έκανε πρακτική, που έκανε πέρυσι και πρόπερσι, σαφώς ήταν αλλιώς τα πράγματα. Δεν ήταν ότι έσφυζαν από δουλειές τα γραφεία, απλά υπήρχε κάτι. Υπήρχε μία, δύο σε κάθε γραφείο, κάτι μικρό υπήρχε. Τώρα νομίζω όλοι προσπαθούν από εδώ από εκεί, με δουλειές που δεν ξέρουν αν θα γίνουν, απλά έρχεται κάποιος και τους λέει "έχω αυτό, μήπως να το δούμε", είναι δύσκολα τα πράγματα*».

[Πώς είναι τα πράγματα στην αγορά εργασίας;] *Δεν τα βλέπω καθόλου.*

Φοιτητής Τμήματος Επιστήμης των Υλικών

Είναι δύσκολα, από ότι ξέρω από γνωστούς μου, δουλεύουν αλλά δεν πληρώνονται, δεν υπάρχουν τόσες δουλειές όσο τότε.

Φοιτητής Τμήματος Μηχανολόγων Μηχανικών

Πάρα πολύ, ειδικά στη Θεσσαλονίκη οι μόνες δουλειές που προσφέρονται είναι εθελοντική εργασία.

Φοιτήτρια Τμήματος Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ

Που λέει ο λόγος και τα ιδιαίτερα, τα μαύρα, γιατί κανείς δεν μπορεί να ακούει μαύρα, αλλά όλοι με μαύρα ήτανε, όλοι οι καθηγητές της δευτεροβάθμιας κυρίως. Ακόμα κι αυτά έχουν εκλείψει τελείως, δηλαδή ο γονιός δεν μπορεί. Ο γονιός δεν μπορεί να δώσει και 5 ευρώ, δηλαδή πώς θα πάω να κάνω αρχαία στο παιδάκι του γυμνασίου, όταν ο γονιός δεν μπορεί να δώσει ούτε 5 ευρώ την ώρα.

Φοιτήτρια Τμήματος Φιλολογίας

Η κρίση έχει επηρεάσει όλους σχεδόν τους φοιτητές του δείγματος, εκτός από μεμονωμένες περιπτώσεις και τους φοιτητές που σπουδάζουν στον τόπο κατοικίας τους: «*Τις σπουδές δεν τις έχει επηρεάσει τόσο, γιατί έτσι κι αλλιώς Θεσσαλονίκη μένω, δεν νοικιάζω κάποιο σπίτι ας πούμε*» (φοιτήτρια Τμήματος Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ). Κάποιοι φοιτητές αναγκάζονται να επιστρέψουν στον τόπο τους αφού δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές απαιτήσεις διαμονής στην πόλη που σπουδάζουν. Αυτό έχει επίδραση στις σπουδές αφού, όπως αναφέρει ένας φοιτητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών «*...είναι πιο δύσκολο μετά να σπουδάσεις, να είσαι στο κλίμα του πανεπιστημίου, να ακολουθήσεις τη σχολή*». Βέβαια, ορισμένοι φοιτητές που ξενοικιάζουν δεν χάνουν εντελώς την επαφή με το πανεπιστήμιο γιατί μπορούν να πηγαινοέρχονται λόγω της μικρής απόστασης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν δυσκολίες: «*Πλέον δεν μένω στη Θεσσαλονίκη, πηγαινοέρχομαι, οπότε είναι δύσκολο*» (φοιτήτρια Τμήματος Κτηνιατρικής).

Με το που εμφανίστηκαν τα πρώτα σημάδια της κρίσης στην οικογένεια, παράδειγμα, απευθείας ξενοίκιασα το σπίτι από τα Γιάννενα και επέστρεψα στο χωριό.

Φοιτητής Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών

Δεν μπορούσα να είμαι στην πόλη που σπούδαζα, αλλά έπρεπε να γυρίσω στην πόλη πίσω όπου μένουν οι γονείς μου, ώστε να μην έχω έξοδα διαμονής.

Φοιτητής Τμήματος Επιστήμης των Υλικών

Ακόμη, οι περισσότεροι φοιτητές του δείγματος ανέφεραν ότι προσπαθούν να μην παρατείνουν άλλο τις σπουδές τους και να τελειώσουν όσο γίνεται νωρίτερα. Με αυτόν τον τρόπο δεν θα επιβαρύνουν οικονομικά επιπλέον τις οικογένειές τους: «*Επηρέασε με το να με κάνει να σκεφτώ πιο πολύ, να πω κάποια στιγμή πρέπει να τελειώσω, γιατί και τα οικονομικά περιθώρια στενεύουν, φυσικά και τα χρονικά στενεύουν, αλλά και τα οικονομικά περιθώρια στενεύουν με το να ζεις σε μια πόλη πολύ μακριά από τον τόπο σου, ενοίκια, σίτιση, στέγαση... Όλα αυτά επιβαρύνουν και το συντομότερο δυνατόν όσο πιο νωρίς, τόσο πιο καλά να τελειώσω*» (φοιτητής Τμήματος Γεωλογίας). Επίσης, η επίσπευση των σπουδών, με τη λήψη του πτυχίου, θα τους βοηθήσει να ψάξουν για κάποια δουλειά και να αυτονομηθούν όσο μπορούν οικονομικά: «*Σίγουρα είναι ένας λόγος, όπως και οι άλλοι συμφοιτητές μου, θέλω να τελειώνω όσο πιο γρήγορα γίνεται. (….) Θα μιλήσω μόνο για το Μαθηματικό που φοιτώ. Είναι και άλλοι φοιτητές που είναι μεγάλα έτη και θέλουν να τελειώνουμε για να προσπαθήσουμε να βρούμε κάποια εργασία*» (φοιτητής Τμήματος Μαθηματικού).

Οι φοιτητές που πρέπει να μείνουν στον τόπο σπουδών προσπαθούν να αντιμετωπίσουν τις οικονομικές δυσκολίες της οικογένειας μειώνοντας τα έξοδά τους: «*Μπορώ να πω ότι προσαρμόστηκα γρήγορα στη νέα κατάσταση, με τη μείωση των μισθών, του οικογενειακού εισοδήματος, να μειώσω τις σπατάλες τις προσωπικές. Ε, παρόλα αυτά δεν με έχει πειράξει ιδιαίτερα το ότι δεν ξοδεύω... δεν χρειάζεται να ξοδεύω τόσα λεφτά για να περάσω καλά, όπως παλιά. Παλιά ήταν λίγο πιο εύκολο το να βγεις έξω, δηλαδή πιο συχνό φαινόμενο το να βγαίνεις έξω. Υπάρχουν και εναλλακτικοί τρόποι και πάλι είναι πολύ ευχάριστοι... χωρίς να ξοδεύεις περισσότερα λεφτά όπως παλιά. (....) Φαντάζομαι όσον αφορά τα έξοδα ενός φοιτητή που σπουδάζει σε ένα άλλο μέρος έπαιξε καθοριστικό ρόλο η οικονομική κρίση στο να τελειώσει τις σπουδές του. Παλιότερα δεν τους ένοιαζε τους φοιτητές τόσο πολύ πότε θα τελειώσουν τη σχολή τους. Τώρα με τις οικονομικές δυσκολίες έχει επηρεάσει τα χρόνια κυρίως που θα τελειώσει κάποιος τις προπτυχιακές του σπουδές*» (φοιτητής Τμήματος Γεωλογίας).

Άλλοι φοιτητές για να ανταπεξέλθουν στα έξοδα των σπουδών αναγκάστηκαν να εργαστούν: «*Όλες οι οικογένειες περνάνε δύσκολα. Εγώ δουλεύω κιόλας για να τα φέρνω βόλτα... Εντάξει, όσο μπορούνε οι γονείς μου με βοηθάνε... βοηθάω κι εγώ μόνος μου... ότι*

καλύτερο, όσο περισσότερο καιρό κι αν έχω δουλειά θα μείνω κι άλλο στα Γιάννενα, μπορώ δηλαδή να συντηρούμαι και στα Γιάννενα περισσότερο. Όταν δεν βρω όμως δουλειά δεν μπορώ να μείνω και θα φύγω από τα Γιάννενα» (φοιτητής Τμήματος Νηπιαγωγών). Σε άλλες περιπτώσεις πρέπει να εργαστούν ακόμη περισσότερο: «*Κάναμε 2-3 μεροκάματα για να συντηρούμαστε, τώρα δουλεύουμε περισσότερο και δεν προλαβαίνω να δώσω τα μαθήματα. Εγώ, π.χ., στην εξεταστική δεν έχω έρθει να δώσω 3 μαθήματα. Τελείωνα τη δουλειά 6 η ώρα το πρωί και έδινα 8*» (φοιτητής Τμήματος Πληροφορικής).

Καταρχήν εγώ έμενα μόνος μου, ξαφνικά βρέθηκα να έχω και συγκάτοικο γι' αυτό το λόγο, για να μοιραστώ τα έξοδα. Και μάλιστα είναι μια περίεργη κατάσταση γιατί συγκατοικώ και με κοπέλα. Είναι φίλη μου, αλλά για έναν άντρα με μια κοπέλα να συγκατοικεί είναι λίγο περίεργο και λίγο πιο δύσκολο γενικά για όλα αυτά τα πράγματα. Χρειάστηκε να επισπεύσω τις όλες σπουδές μου, να σταματήσω να ασχολούμαι με άλλα πράγματα, ενώ μου άρεσε γιατί είχα κι άλλα ενδιαφέροντα. Έπρεπε κάποια περίοδο να κάνω και δύο δουλειές, γιατί δεν έβγαινα. Αν ήθελα να συνεχίσω τις σπουδές μου θα έπρεπε να βγάλω κάποια έξοδα. Ο πατέρας μου και η μάνα μου δηλαδή, όσο μπορούν σε όποιο βαθμό μπορούν, με βοηθούν. Προσπαθώ κι εγώ να μην τους πιέζω, έτσι ώστε να ανταπεξέλθω εδώ πέρα, αλλά από κάποια στιγμή και πέρα δεν έβγαινα. Δηλαδή, έπρεπε να σταματήσω κάτι για να ξεκινήσω κάτι άλλο. Τώρα πλέον σταμάτησα τη δουλειά και δεν έχω κάποια έσοδα, σχεδόν μηδαμινά, έπρεπε να τελειώσω γρήγορα ώστε να μπορέσω να απασχοληθώ κι εγώ και να βγάλω κάποια λεφτά, για να μην παίρνω από τον πατέρα μου.

Φοιτητής Τμήματος Επιστήμης των Υλικών

Η κρίση είχε ως αποτέλεσμα οι οικογένειες να πιέζουν τα παιδιά τους «*...ώστε να διαβάσουν, να περάσουν πιο εύκολα τα μαθήματα και να πάρουν πτυχίο*» (φοιτητής Τμήματος Πληροφορικής). Η πίεση αυτή έχει ως αποτέλεσμα οι φοιτητές να παρακολουθούν πιο συχνά μαθήματα, ιδιαίτερα οι νέοι φοιτητές, και να επενδύουν στις σπουδές: «*Ο κόσμος έχει γυρίσει στα αμφιθέατρα και όχι φοιτητική ζωή ξέρετε στα νάιτ κλαμπ, καφετέριες κι όλα αυτά. Κάθονται και διαβάζουν, έχουν προσέλευση σε ημερίδες κι όλα αυτά που διοργανώνει το τμήμα και δεν βγαίνουν. Έρχονται στη σχολή, παρακολουθούν στη σχολή. Κάθε μέρα στα εργαστήρια, τώρα στην εξεταστική να*

φανταστείτε είναι γεμάτα τα εργαστήρια από φοιτητές. Έχουμε 3 εργαστήρια που είναι γεμάτα. Κάθονται παρακολουθούν, προγραμματίζουν, διαβάζουν εκεί στη σχολή, έχουν και ησυχία» (φοιτητής Τμήματος Πληροφορικής).

Οι δυσκολίες κατά τη μετάβαση στην αγορά εργασίας και γενικότερα η ανεργία προβληματίζει τους φοιτητές του δείγματος. Αρκετοί φοιτητές επισημαίνουν ότι το πτυχίο από μόνο του δεν είναι αρκετό για να βρει κάποιος εργασία. Γι αυτό το λόγο πολλοί από αυτούς ανέφεραν ότι σκοπεύουν να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε μεταπτυχιακό επίπεδο στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό ή να συνεχίσουν τις σπουδές τους και σε κάποιο άλλο αντικείμενο: «*Αλλά πλέον και με ένα πτυχίο νομίζω δεν καταφέρνεις και πολλά. Δηλαδή, αφού πάρω το πτυχίο θα καθίσω ίσως να δω και κάτι παραπάνω να κάνω, ένα μεταπτυχιακό ή μια δεύτερη ειδικότητα. Ας πούμε στον δικό μας τον τομέα που έχουμε τρεις, θα κάνω και μία ακόμη ειδικότητα. Κάπως έτσι. Ότι έχεις καλό είναι πλέον. Το ένα δεν φτάνει*» (φοιτήτρια Τμήματος Φιλολογίας).

Επίσης, η αναζήτηση εργασίας στο εξωτερικό εντάσσεται στις πρακτικές των φοιτητών του δείγματος για να αντιμετωπίσουν τη δυσκολία εύρεσης εργασίας στη χώρα μας: «*Εγώ θα πάω στο εξωτερικό. Είναι τετελεσμένο γεγονός πλέον. Μπήκαν σκέψεις στις αρχές της ακαδημαϊκής χρονιάς, δηλαδή το Σεπτέμβριο. Έφυγε ένας ξάδερφός μου, ο οποίος πήγε Γερμανία. Έχω κάποιους άλλους συγγενείς ήδη εκεί κι αν μου δοθεί η ευκαιρία μαζί με τη δουλειά που θα προσπαθήσω να βρω, οτιδήποτε δουλειά είναι αυτή εκεί, να κάνω ένα μεταπτυχιακό πάνω σε αυτό που σπουδάζω. Θα ήταν ότι καλύτερο πιστεύω. Αυτός είναι ο σκοπός μου, αυτό θέλω να κάνω. Γιατί εδώ δεν νομίζω ότι υπάρχει μέλλον. Να βγάλω τι δηλαδή, 500 ευρώ το μήνα; Ζεις με 500 ευρώ το μήνα; Γιατί καλά να έχεις ένα δικό σου σπίτι. Αν δεν έχεις σπίτι θέλεις το λιγότερο 300 ευρώ μόνο στο ενοίκιο του σπιτιού σου. Δεν βγαίνεις, δεν ζεις*» (φοιτητής Τμήματος Επιστήμης των Υλικών). Κάποιοι φοιτητές ήδη έχουν ξεκινήσει να μαθαίνουν πρόσθετες ξένες γλώσσες: «*Κατά πάσα πιθανότητα θα αναζητήσω εργασία στο εξωτερικό. (...) Προς το παρόν μαθαίνω και τρίτη γλώσσα*» (φοιτητής Τμήματος Χημικών Μηχανικών).

Μέσα στις στρατηγικές των φοιτητών για να εργαστούν εντάσσεται και η ετεροαπασχόληση. Κάποιοι φοιτητές ανέφεραν ότι μέχρι να βρουν εργασία στο αντικείμενο που σπούδασαν θα ψάξουν να βρουν κάποια άλλη εργασία, σε οποιονδήποτε τομέα: «*Από ότι έχω ακούσει και από άλλους που έχουν πάρει πτυχίο πολύ δύσκολα για να βρεις δουλειά και μάλιστα στον τομέα το συγκεκριμένο. (...) Πρώτα θέλω να τελειώσω τη σχολή*

και μετά να βρω κάτι σ' αυτόν τον τομέα που με ενδιαφέρει, που να μου αρέσει, θα το ακολουθήσω. Διαφορετικά, εντάξει. Πολλές φορές αναγκαζόμαστε και κάνουμε πράγματα που δεν μας αρέσουν, προσωρινά» (φοιτητής Τμήματος Μηχανολόγων Μηχανικών).

Συζήτηση-Συμπεράσματα

Η οικονομική ύφεση στη χώρα μας είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της ανεργίας. Στον δημόσιο τομέα, ο οποίος αποτελούσε τον κατεξοχήν τομέα απορρόφησης των πτυχιούχων (Τσουκαλάς, 1987), δεν δημιουργούνται πλέον νέες θέσεις απασχόλησης. Η κατάσταση αυτή αντικατοπτρίζεται στον τρόπο με τον οποίο οι φοιτητές του δείγματος εκτιμούν τις προοπτικές στην αγορά εργασίας. Η πλειονότητα των φοιτητών αναφέρει ότι κατάσταση στην αγορά εργασίας είναι πολύ δύσκολη και οι προοπτικές απασχόλησης ελάχιστες.. Η απαισιοδοξία αυτή μπορεί να συνδέεται με το γεγονός ότι η οικονομική κρίση επηρέασε εκτός από το δημόσιο τομέα και τον κατασκευαστικό τομέα, στον οποίο απασχολούνται πολλού πτυχιούχοι, κυρίως, των Πολυτεχνικών Σχολών (Θάνος, 2013).

Η δυσκολία των πτυχιούχων κατά την πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας και γενικότερα η κρίση επηρέασε και τις στρατηγικές των φοιτητών για την αντιμετώπισή της. Οι φοιτητές του δείγματος που έχουν καθυστερήσει τις σπουδές τους έχουν αποφασίσει να πάρουν πτυχίο και να μην καθυστερήσουν άλλο τις σπουδές τους. Σ' αυτό σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η οικονομική δυσκολία των οικογενειών τους που δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές απαιτήσεις που προϋποθέτουν οι σπουδές των παιδιών τους. Από την άλλη, οι φοιτητές έχουν μειώνουν τα έξοδά τους, «έχουν επιστρέψει στα αμφιθέατρα», όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν, κυρίως οι νέοι φοιτητές, και προσπαθούν να τελειώσουν τις σπουδές τους στα προβλεπόμενα έτη. Αν και είναι δύσκολο να βρουν εργασία στο αντικείμενο που έχουν σπουδάσει, αναφέρουν ότι το πτυχίο τους αποτελεί πρόσθετο προσόν να ασκήσουν οποιαδήποτε εργασία σε σχέση με αυτούς που δεν έχουν κάποιο τίτλο σπουδών. Φαίνεται ότι η ετεροαπασχόληση εντάσσεται μέσα στις πρακτικές των πτυχιούχων για να ασκήσουν κάποια εργασία, ακόμη και αν οι αμοιβές είναι χαμηλές. Το πτυχίο χρησιμοποιείται ως «όπλο» για την αντιμετώπιση του κινδύνου να μείνουν άνεργοι (Σιάνου-Κύργιου, 2010).

Αρκετοί φοιτητές του δείγματος δήλωσαν ότι σκοπεύουν να κάνουν πρόσθετες σπουδές, κυρίως, μεταπτυχιακές. Θεωρούν ότι οι πρόσθετες σπουδές θα τους παρέχουν

συγκριτικό πλεονέκτημα στην αγορά εργασίας σε σχέση με τους υπόλοιπους πτυχιούχους. Για το λόγο αυτό είναι διατεθειμένοι να πάνε και στο εξωτερικό.

Το εξωτερικό εντάσσεται στις στρατηγικές των φοιτητών του δείγματος για εργασία, εφόσον υπάρχουν περισσότερες ευκαιρίες και οι απολαβές είναι καλύτερες. Την προοπτική αυτή εξέφρασαν, κυρίως, οι φοιτητές των Πολυτεχνικών Σχολών. Υπάρχουν, όμως, και ορισμένοι φοιτητές που αναφέρουν ότι θα βρουν κάποια απασχόληση στην Ελλάδα. Ορισμένοι από αυτούς (π.χ. φοιτητές του Μαθηματικού Τμήματος) θεωρούν ότι θα τα καταφέρουν επειδή οι σπουδές τούς προσφέρουν ποικίλες προοπτικές. Άλλοι αναφέρουν ότι σπουδές τους ανταποκρίνονται στις σύγχρονες προκλήσεις τις εποχής (π.χ. φοιτητές του Τμήματος Πληροφορικής). Και σ' αυτές τις περιπτώσεις, όμως, επισημαίνουν τη δυσκολία κατά την πρόσβαση στην αγορά εργασίας.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι φοιτητές του δείγματος, αναγνωρίζουν τις δυσκολίες κατά τη μετάβαση στην αγορά εργασία και θεωρούν ότι η κατοχή του πτυχίου μειώνει τις πιθανότητες να μείνουν άνεργοι. Με βάση την πραγματικότητα αυτή αναπτύσσουν διάφορες στρατηγικές όπως οι πρόσθετες σπουδές, η μετανάστευση στο εξωτερικό και η ετεροαπασχόληση. Αρκετοί φοιτητές εξέφρασαν την ελπίδα ότι η κατάσταση στο μέλλον θα βελτιωθεί.

Βιβλιογραφία

Bourdieu, P. (2002). *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης* (Ν. Παναγιωτόπουλος, Εισαγωγή - Κ. Καψαμπέλη, Μετφρ.). Αθήνα: Πατάκης.

Θάνος, Θ. (2013). *Εκπαίδευση και κοινωνική αναπαραγωγή στη μεταπολεμική Ελλάδα* (Ν. Παναγιωτόπουλος, Πρόλογος). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Κανελλόπουλος, Κ., Μαυρομαράς, Κ. & Μητράκος, Θ. (2003). *Εκπαίδευση και αγορά εργασίας:* Μελέτες 50. Αθήνα: Κ.Ε.Π.Ε.

Καραμεσίνη, Μ. (2008). *Η απορρόφηση των πτυχιούχων πανεπιστημίου στην αγορά εργασίας. Πανελλαδική έρευνα στους αποφοίτους των ετών 1998 - 2000.* Αθήνα: Διόνικος.

Κατσανέβας, Θ. (1998). *Επαγγέλματα του μέλλοντος. Ποιο επάγγελμα να διαλέξετε για να βρείτε δουλειά. Έρευνα για τις προοπτικές της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου Πειραιά και του Ο.Α.Ε.Δ.* Αθήνα: Παπαζήσης.

Κυπριανός, Π. (2004). *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Μουζέλης, Ν. (2005). «Κράτος, κοινωνία και αγορά: στην πρώιμη και ύστερη νεωτερικότητα». Στο Δ. Γράβαρης & Ν. Παπαδάκης (Επιμ.). *Μεταξύ κράτους και αγοράς*. Αθήνα: Σαββάλας, 51 - 60.

Οικονόμου, Δ., Πετράκος, Γ., Πλαγεράς, Π. & Ψυχάρης Ι. (2002). *Πανεπιστήμιο και αγορά εργασίας. Προσφορά, ζήτηση και προοπτικές απασχόλησης των αποφοίτων των ελληνικών Α.Ε.Ι.: Οριζόντια Δικτύωση Γραφείων Διασύνδεσης Ελληνικών Α.Ε.Ι.* Βόλος: Γραφείο Διασύνδεσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας & Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας.

Παναγιωτόπουλος Ν. & Θάνος, Θ. (2008). «Ο καιρός της κατανόησης ενός "unfair game"». Στο Ν. Παναγιωτόπουλος (Δ/νση): *Η απομάγευση του κόσμου*. Αθήνα: Πολύτροπον, 37 - 72.

Σιάνου - Κύργιου, Ε. (2006). *Εκπαίδευση και κοινωνικές ανισότητες: η μετάβαση από τη Δευτεροβάθμια στην Ανώτατη Εκπαίδευση (1997 - 2004)*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Σιάνου - Κύργιου, Ε. (2010). *Από το Πανεπιστήμιο στην αγορά εργασίας. Όψεις κοινωνικών ανισοτήτων*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Τσουκαλάς, Κ. (1987). *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα.* Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσουκαλάς, Κ. (2011). «Για την Κρίση» [Συνέντευξη του Κ. Τσουκαλά στην Μ. Πετρονώτη]. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134 - 135, 13 - 36.

«Προδότες» και «Πατριώτες» στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία – η άνοδος της εξτρεμιστικής δεξιάς

Θανάσης Θεοφιλόπουλος

Περίληψη

Η δανειακή σύμβαση (Μνημόνιο) δέχτηκε επίθεση εξαρχής από μια ευρύτατη, ποικιλόμορφη πολιτικά-ιδεολογικά αντιπολίτευση. Οι κατηγορίες εναντίον πολιτικών περί «προδοσίας», προσέφεραν μια «εύπεπτη» εξήγηση για την κατάσταση της χώρας, έναντι της επώδυνης αυτοκριτικής. Ο ψύχραιμός διάλογος και η υποστήριξη της ανασύνταξης της χώρας μέσω αναγκαίων μεταρρυθμίσεων θεωρούνται «προδοτική» στάση. Μέσα σε αυτό το γενικευμένο κλίμα απαξίωσης των πολιτικών με το στίγμα του σύγχρονου «δοσίλογου», αναδύθηκε το διχαστικό σχήμα «προδότες»-«μνημονιακοί» / «πατριώτες»-«αντιμνημονιακοί». Ο λόγος και οι πρακτικές της εξτρεμιστικής Δεξιάς Χρυσής Αυγής, έπαψαν να φαίνονται «ακραίες» και περιθωριακές και την οδήγησαν στην εκλογική επιτυχία.

Summary

The loan agreement (Memorandum) was attacked from the beginning by a broad, diverse political - ideological opposition. The charges against politicians for "treachery", were offering a "digestible" explanation for the situation of the country, against the painful self-criticism. The calm dialogue and the support of the recasting of the country through necessary reforms are considered to be a "treasonous" attitude. Within this generalized climate of depreciation of the politicians with the stigma of a modern "traitor", emerged the divisive figure of "traitors" – "pre–Memorandum" vs the "patriots" – "anti–Memorandum". The discourse and the practices of the extreme right Golden Dawn, no longer seem so "extreme" and marginalized and they led the party to electoral success.

Η δανειακή σύμβαση που υπεγράφη το Μάιο του 2010 μεταξύ της Ελλάδας, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, αποτέλεσε την αφετηρία μιας νέας διαίρεσης του πολιτικού κόσμου: στις «μνημονιακές» - «προδοτικές» και στις «αντιμνημονιακές» - «πατριωτικές» δυνάμεις. Στα δύο αντίπαλα στρατόπεδα «μνημονιακών» και «αντιμνημονιακών», συνωστίζονται πολιτικά – ιδεολογικά ρεύματα, πολλές φορές σε πλήρη αντίθεση μεταξύ τους. Στο «μνημονιακό» στρατόπεδο, κατατάσσονται οι δύο πρώην μεγάλοι παίκτες ενός δικομματικού συστήματος που δεν υφίσταται πλέον, με ευκαιριακούς στυλοβάτες, αρχικά την λαϊκιστική ριζοσπαστική δεξιά[1] –

[1] Η «λαϊκιστική ριζοσπαστική δεξιά», σύμφωνα με τον Mudde, είναι μια ¨ειδική μορφή εθνικισμού¨. Άρα, ¨ενώ όλοι οι λαϊκιστές ριζοσπάστες δεξιοί είναι εθνικιστές, δεν είναι όλοι οι εθνικιστές λαϊκιστές ριζοσπάστες δεξιοί¨. Ακόμα, ¨αποκλείονται οι μη ξενοφοβικοί εθνικιστές, που περιλαμβάνουν πολλά από τα ιστορικά φιλελεύθερα εθνικιστικά κινήματα της Δυτικής Ευρώπης του 19ου αιώνα¨, ενώ, επίσης, αποκλείονται και ¨οι ελιτιστές εθνικιστές, που περιλαμβάνουν πολλά από τα αυταρχικά εθνικιστικά κινήματα του 20ου αιώνα, μεταξύ των οποίων τους προ-φασίστες στη Γαλλία (…) και τους διανοούμενους της γερμανικής *Συντηρητικής Επανάστασης*¨. Επίσης, ¨η λαϊκιστική ριζοσπαστική δεξιά δεν είναι απλώς μια μετριοπαθής μορφή της ακροδεξιάς, περιλαμβανομένων του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού με τους ποικίλους «νέο» - τύπους της¨, καθώς υπάρχουν ¨θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ των δύο¨. Η σημαντικότερη διαφορά είναι ότι ¨η ριζοσπαστική δεξιά είναι (κατ' όνομα) δημοκρατική, έστω και αν αντιτίθεται σε κάποιες θεμελιώδεις αξίες της *φιλελεύθερης* δημοκρατίας (…), ενώ η ακροδεξιά είναι *κατ' ουσία* αντιδημοκρατική, αντιτιθέμενη σε θεμελιώδεις αρχές λαϊκής κυριαρχίας¨. Τρίτον και τελευταίο, ¨η λαϊκιστική ριζοσπαστική δεξιά είναι ειδική κορφή της ευρύτερης έννοιας της δεξιάς, που συμπεριλαμβάνει επίσης μη λαϊκιστικές ιδέες και κινήματα¨. Η λαϊκή ριζοσπαστική δεξιά μπορεί να ιδωθεί ως μια ¨πρόσκαιρη δεσπόζουσα μορφή της ριζοσπαστικής δεξιάς, ως ριζοσπαστική δεξιά απεικόνιση της πρόσκαιρης λαϊκίστικης *νοοτροπίας*¨. Βέβαια, ¨ενώ ο λαϊκισμός θα μπορούσε να είναι ένα προσδιοριστικό χαρακτηριστικό της ριζοσπαστικής δεξιάς της σημερινής εποχής, αυτό δεν σημαίνει ότι η ριζοσπαστική δεξιά πρέπει πάντα να είναι λαϊκιστική¨, καθώς, ¨υπάρχουν μη λαϊκιστικά ή έστω ελιτίστικα ριζοσπαστικά δεξιά κινήματα, μολονότι είναι πολύ λιγότερα κυρίαρχα και συναφή από ό,τι τα λαϊκιστικά αδέρφια τους¨ (στο Mudde Cas, 2011, *Λαϊκιστικά Ριζοσπαστικά Δεξιά Κόμματα στην Ευρώπη*, προλ. Επιμ. Παπασαραντόπουλος Πέτρος, μετάφρ. Αθανασίου Θανάσης, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σ. 74-75). Ο Mudde ορίζει το νατιβισμό ως ¨*ιδεολογία, που υποστηρίζει ότι τα κράτη θα έπρεπε να κατοικούνται αποκλειστικά από μέλη της αυτόχθονης ομάδας («το έθνος») και ότι τα μη αυτόχθονα στοιχεία (άτομα και ιδέες) συνιστούν θεμελιώδη απειλή προς το ομοιογενές έθνος – κράτος*¨. Για τον προσδιορισμό της «αυτοχθονικότητας» ή μη, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βάση το θρήσκευμα, η εθνικότητα ή η φυλή, όμως η βάση για τον προσδιορισμό αυτό ¨θα έχει πάντα ένα πολιτισμικό χαρακτηριστικό¨. Βέβαια, ¨ο προσδιορισμός της αυτοχθονικότητας είναι υποκειμενικός. Δηλαδή, «φαντασιακός», όπως και εκείνους του έθνους¨ και γι' αυτό ¨πάντα θα αμφισβητείται¨. Κατά τον Mudde, ¨ο όρος νατιβισμός συνθέτει τον πυρήνα της ιδεολογίας της ευρύτερης κομματικής οικογένειας¨ και ¨ως ελάχιστος ορισμός είναι πολύ πιο κατάλληλος από εναλλακτικούς ορισμούς όπως εθνικιστής, εχθρός των μεταναστών, ή ρατσιστής¨. Επίσης, ο όρος νατιβισμός ¨έχει το πλεονέκτημα του αποκλεισμού των φιλελεύθερων μορφών εθνικισμού¨. Ακόμα, ¨ενώ ο νατιβισμός μπορεί να συμπεριλαμβάνει ρατσιστικά επιχειρήματα, μπορεί επίσης να είναι μη ρατσιστικός (να συμπεριλαμβάνει και να αποκλείει στη βάση της κουλτούρας ή ακόμη της θρησκείας)¨. Επιπλέον, ο νατιβισμός, ¨ενώ αναγνωρίζει την τρομερή σημασία της ξενοφοβίας και της αντίθεσης στη μετανάστευση για τα συγκεκριμένα κόμματα (…) δεν ανάγει τα κόμματα σε απλά μονοθεματικά κόμματα, όπως κάνει ο όρος «κατά των μεταναστών»¨. Τελικά, ο νατιβισμός, ¨είναι σε θέση να χωρέσει τις ξενοφοβικές εθνικιστικές αντιδράσεις προς (αποκαλούμενες) ιθαγενείς μειονότητες από τμήματα των πληθυσμών πλειοψηφίας (…) καθώς, επίσης, από μέλη μειονοτήτων προς είτε τον πληθυσμό της πλειοψηφίας ή προς άλλες μειονότητες¨ (στο ίδιο, σ. 60-61) Όσον αφορά τώρα τον μέγιστο ορισμό, αυτός είναι ο συνδυασμός ¨τριών βασικών ιδεολογικών χαρακτηριστικών: του νατιβισμού, του αυταρχισμού και του λαϊκισμού¨. Ο νατιβισμός είναι το ¨βασικό ιδεολογικό χαρακτηριστικό των εν λόγω κομμάτων¨. Τέλος, η ¨νατιβιστική διάσταση συμπεριλαμβάνει ένα συνδυασμό εθνικισμού και ξενοφοβίας¨, που υπήρξαν ως δύο από τα βασικά ιδεολογικά χαρακτηριστικά σε παλαιότερη μελέτη του Mudde (στο ίδιο, σ. 63-64). Συνοπτικά, τα τρία βασικά ιδεολογικά χαρακτηριστικά της λαϊκιστικής ριζοσπαστικής δεξιάς είναι ο νατιβισμός, ο λαϊκισμός και, σε πιο μικρό βαθμό, ο αυταρχισμός (στο ίδιο, σ. 143). Ο Mudde κατατάσσει τον ΛΑ.Ο.Σ. στη λαϊκιστική ριζοσπαστική δεξιά (στο ίδιο, σ. 81, 133, 160, 191,

η οποία αποχώρησε από τα σχήμα, προσπαθώντας μάταια, όπως φάνηκε, να σταματήσει την δημοσκοπική της πτώση – και εν συνεχεία τη φιλοευρωπαϊκή αριστερά, η οποία, ενδεχομένως, φοβήθηκε μια παρόμοια φθορά και εκλογική συντριβή. Οι δυνάμεις του «συστημικού» - μνημονιακού» στρατοπέδου, επιθυμούν να προσδιορίζονται ως εκπρόσωποι του φιλελεύθερου, φιλοευρωπαϊκού, αστικού κόσμου, καλώντας ενίοτε σε συμμαχία εξωκοινοβουλευτικές πολιτικές δυνάμεις που κινούνται στο χώρο του Κέντρου.

Στην αντιμνημονιακή πλευρά, μπορεί να βρει κανείς από οπαδούς της διεθνιστικής αριστεράς μέχρι της εξτρεμιστικής δεξιάς. Ποια είναι τα κοινά στοιχεία στη ρητορική αυτού του ετερόκλητου πλήθους; **Πρώτον**, ένας αντί-ευρωπαϊσμός, λιγότερο ή περισσότερο απροκάλυπτος που εκφράζεται με (ανά) παραγωγή θεωριών συνωμοσίας περί μετατροπής της χώρας σε μια σύγχρονης μορφής αποικία των ευρωπαϊκών δυνάμεων και του μεγάλου κεφαλαίου. **Δεύτερον**, η σκληρή «τιμωρία» όλων όσων ευθύνονται για την κρίση, στους οποίους συγκαταλέγονται όσοι υπερψήφισαν την υπογραφή της δανειακής σύμβασης αλλά και οι μιντιακοί υποστηρικτές τους. Η τιμωρία αυτή δεν εκφράζεται μόνο με την προτροπή καταψήφισης των κομμάτων που απαρτίζουν τις «μνημονιακές» κυβερνήσεις, αλλά ενίοτε φτάνει και στην προτροπή βιαιοπραγιών κατά των εκπροσώπων των κομμάτων αυτών ή έστω, στην επίδειξη «κατανόησης» για την πάντα «δικαιολογημένη» οργή του πλήθους. **Τρίτον**, η απαλλαγή του λαού από κάθε ευθύνη και η ανάδειξη του σε «μάρτυρα» στα χέρια των ξένων «δυναστών» και των ντόπιων εντολοδόχων τους. Επιπλέον, κάθε πρόσκληση για συλλογική αυτοκριτική και αναστοχασμό αντιμετωπίζεται με έντονο σκεπτικισμό αν όχι με εχθρότητα.

Σύμφωνα με τον Πανταζόπουλο:

¨(…) η διαίρεση «μνημόνιο» / «αντι-μνημόνιο» δεν συνιστά μια «απλή» κοινωνικό-πολιτική διαίρεση, αλλά είναι καταστατικά εγγεγραμμένη στην κρίση και την εργαλειοποίηση ταυτόχρονα του εθνικού φαντασιακού. Η πληθωρικά κοινότοπη, στα δεξιά και τα αριστερά, χρήση όρων και διατυπώσεων όπως: «κατοχή», «κουϊσλιγκς», «συμμαχία των προθύμων», «τραπεζίτες-τοκογλύφοι», ακόμα και αυτού του «ΕΑΜ», τα γερμανοφοβικά κλισέ, δείχνει ακριβώς, την εξ αντικειμένου σύγκλιση του αριστερού με τον δεξιό εθνικολαϊκισμό γύρω από την ηθικιστική και συγκινησιακά φορτισμένοι διαίρεση «Έλληνες» vs «ξένοι»¨ (Πανταζόπουλος 2013: σ. 17-18).

Μέσα σε αυτό το κλίμα διεξήχθησαν οι πρώτες «μεταμνημονιακές» εθνικές εκλογές του

214, 217, 239, 252, 263, 310).

2012. Στις εθνικές εκλογές του Μαΐου και του Ιουνίου, η Χρυσή Αυγή, με όχημα τον εθνικολαϊκισμό,[2] κέρδισε ένα σημαντικό αριθμό εδρών στο ελληνικό κοινοβούλιο, προκαλώντας κατάπληξη εντός και εκτός της χώρας. Μέχρι και τις δημοτικές και περιφερειακές εκλογές του 2010, κανένας υποψήφιος της Χρυσής Αυγής και της εξτρεμιστικής δεξιάς[3] γενικότερα, δεν είχε κατορθώσει να εκλεγεί, είτε σε εθνικές είτε σε

[2] Κατά τον Taguieff: ¨Ο λαϊκισμός μπορεί με συνοπτικό τρόπο να ορισθεί ως η πράξη του να παίρνει κάποιος δημόσια το μέρος του λαού κατά των ελίτ, ή ακόμα και ως «λατρεία του λαού», με ποικίλες συνδηλώσεις (λαϊκή κυριαρχία, λαϊκή κουλτούρα, κλπ.). Η σημασία του αιωρείται ανάμεσα στην κλήση του λαού και τη λατρεία του λαού. (…) Ο πολιτικός λαϊκισμός προϋποθέτει την εξύψωση του λαού, που αντιτίθεται στις ελίτ, είτε στους ξένους, ή ακόμα και στις ελίτ και στους ξένους. Η κλήση στο λαό είναι «κλήση ενάντια»: προτρέπει σε αντίδραση κατά των κοινωνικών κατηγοριών που κρίνονται ανησυχητικές ή απειλητικές. Αν ο λαός γίνεται αντικείμενο λατρείας, είναι γιατί θεωρείται ότι ενσαρκώνει ορισμένες αξίες (αυτές που αποδίδονται στους «απλούς ανθρώπους»), τις αξίες της αυθεντικότητας ή της εντιμότητας που τον διακρίνουν από τις ελίτ οι οποίες θεωρούνται νόθες και διεφθαρμένες. Ο λαός στον οποίον ο ηγέτης απευθύνει άμεση κλήση εξομοιώνεται με τις λαϊκές τάξεις, ολόκληρο το λαό ή τα εθνική κοινότητα. Ο λαός ταυτίζεται με τους «αποκάτω», σε μάχη με τους «αποπάνω», ή με τους αντιπροσώπους του «εμείς» κατά «εκείνων» («οι άλλοι»). Τέλος, η άμεση κλήση στο λαό κατά των αποπάνω ή των απέναντι προσανατολίζεται από τη διττή επιταγή για ρήξη με το υπάρχον πολιτικό σύστημα και για την αλλαγή του: «να τελειώνουμε» με τη «γραφειοκρατία», την «κομματοκρατία», την «πλουτοκρατία», κ.λπ. Αυτή η κλήση για αλλαγή παίρνει συχνά τη μορφή μιας «επιχείρησης σκούπας», μιας μεγάλης «εκκαθάρισης». Όταν σε πρώτο πλάνο προκρίνεται η καταγγελτική λειτουργία, που πολιτικά εκφράζει την κοινωνική διαμαρτυρία, ο λαϊκισμός μπορεί να ονομασθεί λαϊκισμός διαμαρτυρίας (πουζαντισμός). Όταν η εθνικιστική ή η εθνοτικο-εθνικιστική διάσταση είναι κεντρική σε μια λαϊκιστική κινητοποίηση, βλέπουμε επί το έργον μία μορφή εθνικολαϊκισμού ή ταυτοτικού λαϊκισμού (το Εθνικό Μέτωπο υπό την ηγεσία του Ζαν-Μαρι Λε Πεν)¨ (στο Taguieff Pierre – Andre, *Ο νέος εθνικολαϊκισμός*, μετάφρ. – επιμ. Αναστασία Ηλιαδέλη – Ανδρέας Πανταζόπουλος, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σ. 69-71). Επιπλέον, ¨τα βασικά γνωρίσματα του λεπενικού εθνικολαϊκισμού¨ είναι τα εξής: ¨1. Η προσωπική κλήση στον λαό που εκφέρεται από τον ηγέτη, 2. Η κλήση στον λαό στο σύνολο του ενάντια στις άνομες ελίτ, 3. Η ευθεία κλήση στον αυθεντικό λαό, που παραμένει «αγνός», «απλός» και «ο εαυτός του», 4. Η κλήση για αλλαγή που προϋποθέτει μια εξαγνιστική ρήξη με το παρόν («το σύστημα» το υποτιθέμενα «διεφθαρμένο»), αδιαχώριστη από μία αντιφορολογική διαμαρτυρία (ενίοτε συνδεόμενη με το αίτημα δημοψηφισμάτων λαϊκής πρωτοβουλίας), 5. Η κλήση να «εκκαθαρισθεί» η χώρα από υποτιθέμενα «μη αφομοιώσιμα» στοιχεία (εθνικισμός αποκλεισμού, με αντιμεταναστευτική δεσπόζουσα). Η παρόξυνση αυτού του τελευταίου χαρακτηριστικού είναι στην αφετηρία μιας εκτροπής προς μια μορφή ρατσισμού περισσότερο διαφοριστικού-πολιτισμικού παρά ανισοτικού-βιολογικού. Τα πρώτα τέσσερα χαρακτηριστικά που διακρίναμε επιτρέπουν να ορίσουμε τους λαϊκισμούς διαμαρτυρίας, ενώ οι ταυτοτικοί λαϊκισμοί προϋποθέτουν την συμπαρουσία των πέντε γνωρισμάτων¨ (στο ίδιο, σ. 93-94).

[3] Κατά τη Γεωργιάδου, τα δεξιά εξτρεμιστικά, κόμματα, χαρακτηρίζονται από την άρνηση των κανόνων της δημοκρατίας, των αρχών της καθολικής ισότητας και της ατομικής ελευθερίας, την υποστήριξη ενός αυταρχικού πολιτικού συστήματος εντός του οποίου τα δικαιώματα χορηγούνται βάσει της φυλής, της εθνικότητας ή του θρησκεύματος και η βία γίνεται αποδεκτή ως αναγκαίο μέσο επίτευξης πολιτικών στόχων (στο Γεωργιάδου Βασιλική, 2008, *Η άκρα δεξιά και οι συνέπειες της συναίνεσης –Δανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Ελβετία, Αυστρία, Γερμανία*, Αθήνα, Καστανιώτης, σ. 95). Για τον Milza, οι ¨αξίες (ή αντι-αξίες) της εξτρεμιστικής δεξιάς¨, όπως την ονομάζει, περιλαμβάνουν ένα ¨μακροπρόθεσμο πρόγραμμα για το μετασχηματισμό του κοινωνικού συστήματος¨, ¨προσδοκία εγκαθίδρυσης της ισχυρής εξουσίας¨, ¨θεμελιακή αντίθεση (…) στις αρχές που θεμελιώνουν τη φιλελεύθερη δημοκρατία¨, μια συμπεριφορά αποκλεισμού των ξένων και των «εσωτερικών» εχθρών»¨. Τέλος, ο ¨μαχητικός αντικοινοβουλευτισμός και η άμεση δράση αποτελούν συστατικά στοιχεία των περισσότερων οργανώσεων που ανήκουν σε αυτό το χώρο¨ (στο Milza Pierre, 2004, *Οι μελανοχιτώνες της Ευρώπης – η ευρωπαϊκή ακροδεξιά από το 1945 μέχρι σήμερα*, μετάφρ. Καυκιας Γιάννης, επιμ. Βουλελης Νικόλας, Αθήνα, Scripta, σ. 32-33).

Τα εξτρεμιστικά δεξιά κόμματα εντοπίζονται σε ένα ¨όμορο¨ αλλά ¨διακριτό, πολιτικό υποπεδίο¨ από εκείνο των ριζοσπαστικών (λαϊκιστικών) δεξιών κομμάτων, καθώς είναι κόμματα: ¨αντικοινοβουλευτικά και δημοκρατικά, που συχνά χρησιμοποιούν τη βία (ή δεν αποκλείουν τη χρήση της) ως μέσο άσκησης της πολιτικής δράσης, στρεφόμενα ιδίως εναντίον των μεταναστών και των εθνικών και κοινωνικών μειονοτήτων. Επίσης, είναι κόμματα υπερεθνικιστικά και φυλετικά, που ιεραρχούν τους πολιτισμούς και τις εθνότητες βάσει ψευδοβιολογικών κριτηρίων (…). Επιπλέον είναι αντικομμουνιστικά, αντικαπιταλιστικά και αντισυστημικά, αλλά καθώς πρόκειται για κόμματα με ισχυρά ιδεολογικά φορτία, δεν μπορούν να λειτουργήσουν – τουλάχιστον, όχι για πολύ – ως τυπικά κόμματα διαμαρτυρίας, όπως συμβαίνει με τα ριζοσπαστικά κόμματα της άκρας δεξιάς¨. Τα κόμματα αυτά

εκλογές «δεύτερης τάξης».[4] Οι λόγοι της εκλογής του ιδρυτή και αδιαφιλονίκητου ηγέτη της Χρυσής Αυγής, Νίκου Μιχαλολιάκου, ως δημοτικού συμβούλου στην Αθήνα,[5] μπορούν ν' ανιχνευτούν, σχετικά εύκολα, στην άντληση ψήφων από γειτονιές της πρωτεύουσας, με μεγάλη μεταναστευτική πίεση, σημαντική υποβάθμιση και όπου η Χρυσή Αυγή επεδείκνυε έντονη ακτιβιστική δράση.[6]

συχνά αναφέρονται ως νεοφασιστικά» ή «νεοναζιστικά». Όμως, οι Γεωργιάδου, Καφέ, Νέζη και Πιερίδης κρατούν επιφυλάξεις παρά ¨τις ιδεολογικές εκλεκτικές συγγένειές τους με τον ιστορικό φασισμό και τον ναζισμό (…) καθώς οι όροι αυτοί δεν βοηθούν την ανάλυση, ενώ απομειώνουν τη μοναδικότητα που είχαν οι ολοκληρωτισμοί της δεκαετίας του 1930. Σαφώς, ωστόσο, τα δεξιά εξτρεμιστικά κόμματα είναι *φιλό*-φασιστικά και *φιλο*-ναζιστικά, τα οποία επικροτώντας αναθεωρητικές εκδοχές της ιστορίας του ναζισμού ή και αρνούμενοι καθ' ολοκληρίαν τις πιο βάρβαρες πτυχές αυτής της ιστορίας (Ολοκαύτωμα), καλλιεργούν νοσταλγία για τα ολοκληρωτικά καθεστώτα, τους ηγέτες και τις ιδεολογικές πλαισιώσεις των καθεστώτων αυτών¨. Στα κόμματα αυτά κατατάσσονται το παλαιό Ιταλικό Κοινωνικό Κίνημα, το γερμανικό NPD και η Χρυσή Αυγή (στο Γεωργιάδου Βασιλική – Καφέ Αναστασία – Νέζη Ρούλα – Πιερίδης Κωστής, Ιούνιος 2012, «Από τον ΛΑΟΣ στη Χρυσή Αυγή – Αιτίες της ενίσχυσης της άκρας δεξιάς στις πρόσφατες εκλογές», *The Athens Review of Books*, τεύχος 30, σ. 30). Κατά τον Έλληνα, τα μέλη της Χρυσής Αυγής ¨καλούνται να εναγκαλιστούν μια βιολογική μορφή του εθνικισμού που θυμίζει τη ναζιστική ιδεολογία¨. Επίσης: ¨Η βιολογική βάση την οποία θεωρεί η Χ.Α. απαραίτητη για το εθνικό ανήκειν ξεχωρίζει το κόμμα από τους ακροδεξιούς του προκάτοχους καθώς και από τα περισσότερα ακροδεξιά κόμματα στην Ευρώπη¨. Ακόμα και εκείνα τα κόμματα που περιγράφονται από μελετητές ως «νεοναζιστικά», σύμφωνα με τον Έλληνα, ¨δεν κάνουν τόσο σαφείς ρατσιστικές εκκλήσεις¨. Επιπλέον, εκτός από τη σύνδεση με το ναζισμό, ¨η βίαιη συμπεριφορά των μελών και των ηγετικών στελεχών της Χ.Α. την ξεχωρίζει απ' όλους τους άλλους ακροδεξιούς σχηματισμούς που ήρθαν στην επιφάνεια στην Ελλάδα κατά τις περασμένες δεκαετίες¨. Ο βίαιος χαρακτήρας και ο ρατσισμός της Χρυσής Αυγής ¨την ξεχωρίζει επίσης από τα ριζοσπαστικά δεξιά κόμματα στην Ευρώπη που μοιράζονται μια νατιβιστική ή εθνικιστική κοσμοθεωρία¨ τα οποία όμως ¨δεν εναγκαλίζονται απαραιτήτως μια βιολογική αντίληψη του εθνικού ανήκειν ή της χρήσης βίας ως μέσα για την επίτευξη πολιτικών σκοπών¨. Επίσης, σύμφωνα με τον Έλληνα: ¨Η ιδεολογική τάση προς τις ναζιστικές ιδέες ενισχύεται από την αντισυστημική, αντισημιτική και αντικομμουνιστική ρητορική της Χ.Α.¨ (στο Ellinas Antonis A., 2013, «The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece», *South European Society and Politics*, London, Routledge, σ. 7-8). Τέλος, υπάρχουν δύο χαρακτηριστικά της Χρυσής Αυγής που την κάνουν να διακρίνεται από άλλα κόμματα της άκρας δεξιάς: ¨Το πρώτο είναι η σαφής προσκόλληση της στις εθνικοσοσιαλιστικές ιδέες: τα κομματικά κείμενα αποκαλύπτουν μια κοσμοθεωρία που βασίζεται σε μια σταθερή πεποίθηση στη φυλετική ανισότητα και βουλευτές του κόμματος έχουν αναφερθεί στους ξένους ως «υπανθρώπους». Η δεύτερη διάκριση σχετίζεται με τη σαφή σχέση της Χ.Α. με τη χρήση βίας. Ενισχυμένη από τα ΜΜΕ, η βίαιη δραστηριότητα του κόμματος στέλνει ισχυρά προγραμματικά μηνύματα, ενισχύοντας τη ριζοσπαστική εικόνα και το στάτους παρία στο ελληνικό κομματικό σύστημα¨ (στο ίδιο, σ. 18).

[4] Οι H. Schmitt και K. Reif, στην έρευνα που έκαναν για την πρώτη εκλογική αναμέτρηση για το Ευρωκοινοβούλιο (1979), ακολούθησαν ένα μοντέλο ανάλυσης των «εκλογών δεύτερης τάξης». Υποστήριξαν ότι σε εκλογικές μάχες που δεν έχουν μεγάλη κρισιμότητα, οι ψηφοφόροι δεν αποφασίζουν για την εκλογή της εθνικής κυβέρνησης, όπως γίνεται στις «εκλογές πρώτης τάξης» κι έτσι, επωφελούνται συνήθως τα κόμματα διαμαρτυρίας, τα πρωτοεμφανιζόμενα και τα μικρά κόμματα. Συνήθως, το εκλογικό κέρδος τέτοιων κομμάτων είναι συγκυριακό φαινόμενο, διότι χάνουν τη δύναμη τους σε μεγάλο βαθμό στις εκλογές μεγαλύτερης κρισιμότητας. Αλλά, σύμφωνα πάντα με τους ίδιους αναλυτές, σε εκλογικές αναμετρήσεις «δεύτερης τάξης» ενδέχεται να εκφραστούν πιο μόνιμες αλλαγές στη συμπεριφορά του εκλογικού σώματος. Επιπλέον, ενδέχεται, σε τέτοιες εκλογές, να μεταβληθεί η συμπεριφορά του εκλογικού σώματος, γεγονός που δεν έχει να κάνει με το περιεχόμενο της εκλογικής μάχης που έγινε και δεν περιορίζεται στη συγκεκριμένη αναμέτρηση (στο *Η άκρα δεξιά και οι συνέπειες της συναίνεσης –Δανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Ελβετία, Αυστρία, Γερμανία*, όπ. π., σ. 116).

[5] Στις δημοτικές-περιφερειακές εκλογές του 2010, ο συνδυασμός *Ελληνική Αυγή για την Αθήνα*, κέρδισε μία έδρα (5,29% - 10.222 ψήφους) (Υπουργείο Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, Περιφερειακές – Δημοτικές Εκλογές 2010, Β΄ Κυριακή, http://ekloges-prev.singularlogic.eu/dn2010/public/index.html#{"page":"level","params":{"level":"dhm_d","id":9186}}, τελευταία είσοδος 01 Δεκεμβρίου 2013).

[6] Η Χρυσή Αυγή έλαβε τις περισσότερες ψήφους στο 6ο Δημοτικό Διαμέρισμα (Πατήσια – Κυψέλη όπου βρίσκεται ο Αγ. Παντελεήμονας), στο 4ο (Κολωνός, Ακαδημία Πλάτωνος, Σεπόλια μέχρι Πατήσια) και στο 7ο (Αμπελόκηποι, Ερυθρός, Πολύγωνο κ.λπ.) (στο ίδιο). Σύμφωνα με έρευνα του Πανεπιστημίου Μακεδονίας – υπό τους Βασιλική Γεωργιάδου (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Γιάννη Κωνσταντινίδη, Νίκο Μαραντζίδη (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Ηλία Ντίνα (Πανεπιστήμιο Οξφόρδης), Λαμπρινή Ρόρη (Πανεπιστήμιο Σορβόννης) – το 59% των

Γενικά, ο πρωταγωνιστικός ρόλος του μεταναστευτικού ζητήματος στην ενίσχυση της Χρυσής Αυγής αποδεικνύεται ευκολότερα στην περίπτωση των δημοτικών εκλογών του 2010, αλλά θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και η υπογραφή της δανειακής σύμβασης λίγους μήνες πριν, ως μια επιπλέον αφορμή για ενίσχυση των τάσεων διαμαρτυρίας, οι οποίες πάντα εκφράζονται εύκολα σε εκλογές «δεύτερη τάξης». Βέβαια, η άκρα δεξιά μπορεί να ενισχυθεί όχι μόνο από την ύπαρξη ενός πολυάριθμου μεταναστευτικού-προσφυγικού πληθυσμού καθεαυτού, αλλά από τον τρόπο που αντιμετωπίζουν τον πληθυσμό αυτό οι κρατικές αρχές, η στάση που υιοθετούν τα υπόλοιπα πολιτικά κόμματα απέναντι στη διαχείριση και αντιμετώπιση των μεταναστευτικών-προσφυγικών ρευμάτων. Η υιοθέτηση της ακροδεξιάς ατζέντας ή/και ρητορείας για ψηφοθηρικούς λόγους, όπως έγινε και στην Ελλάδα παραμονές των εκλογών,[7] έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της υποστήριξης προς τα ακροδεξιά κόμματα που θεωρούνται περισσότερο «αρμόδια» για συγκεκριμένα διακυβεύματα, καθώς και στο να πάψουν να φαντάζουν τόσο «ακραία».

Όμως, το μεταναστευτικό ζήτημα δεν δείχνει να ήταν το κύριο κριτήριο υπερψήφισης της Χρυσής Αυγής στις εθνικές εκλογές του 2012.[8] Επίσης, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η Χρυσή

κατοίκων του 4ου και του 6ου δημοτικού διαμερίσματος και το 53% των υπόλοιπων διαμερισμάτων, θεωρούσε ότι η επίδραση των μεταναστών στην οικονομία είναι αρνητική. Επίσης, το 61% των κατοίκων του κέντρου των Αθηνών θεωρούσε ότι οι μετανάστες υποσκάπτουν την πολιτιστική ζωή της Ελλάδας. Στις υπόλοιπες περιοχές, το ποσοστό αυτό έφτανε το 52%. Ακόμα, δύο στους τρεις κατοίκους των Αθηνών, δηλώσαν «θα ένιωθα φόβο αν χρειαζόταν να διασχίσω μετά τα μεσάνυχτα το κοντινό μου πάρκο» και ένας στους τρεις δήλωσε «θα ένιωθα φόβο αν χρειαζόταν να μείνω στη διάρκεια του Αυγούστου μόνος στο διαμέρισμά μου για μερικές ημέρες». Ακόμα, μέχρι το 2011, οι κάτοικοι των Αθηνών που έρχονταν σε επαφή με τη δράση της Χρυσής Αυγής μέσω ενημερωτικών φυλλαδίων ή από φίλους τους, ήταν πιο πολλοί στο 4ο και στο 6ο δημοτικό διαμέρισμα. Το 2012, παρατηρήθηκε αύξηση περίπου 80% στον αριθμό όσων αναζητούν πληροφορίες για τη Χρυσή Αυγή στο διαδίκτυο και αύξηση περίπου 25% όσων ενημερώνονται για τη δράση του κόμματος από άλλους. Η αύξηση είναι μεγαλύτερη στα υπόλοιπα δημοτικά διαμερίσματα παρά στο 4ο και στο 6ο: κατά τους ερευνητές, αυτό οφείλεται στο αυξημένο ενδιαφέρον για τη Χρυσή Αυγή ως επιλογή στις εκλογές του 2012 και στην ομογενοποίηση εκείνων οι οποίοι ενδιαφέρονται για το κόμμα. Το 2011, οι κάτοικοι του 4ου και του 6ου δημοτικού διαμερίσματος ήταν θετικότεροι απέναντι στη Χρυσή Αυγή, ενώ, αντίθετα, το 2012, στα διαμερίσματα αυτά, το ποσοστό αυτό έπεσε στο 4%, μάλλον λόγω της κοντινής επαφής με τη δράση του κόμματος, ενώ στις άλλες περιοχές αυξήθηκε στο 3% (στο Γαλάνης Δημήτρης, 27 Μαΐου 2012, «Μετανάστες και κρίση δυνάμωσαν τη Χρυσή Αυγή», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, http://www.tovima.gr/society/article/?aid=459656, τελευταία είσοδος 25 Νοεμβρίου 2013). Κατά τον Έλληνα: ¨Η υψηλή συγκέντρωση μεταναστών στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα και η φαινομενική εγκατάλειψη της περιοχής από το κράτος υπογράμμισε την εκλογική πιθανότητα του μεταναστευτικού ζητήματος και επεσήμανε την πιθανότητα χρήσης αντιμεταναστευτικής βίας και ενεργειών τύπου επαγρύπνησης ως μέσο κινητοποίησης υποστήριξης¨. Η επιτυχία αυτής της Χρυσής Αυγής στις δημοτικές εκλογές του 2010 έγινε ¨το εφαλτήριο¨ για την επιτυχία του κόμματος του Μιχαλολιάκου στις εθνικές εκλογές του 2012 (στο «The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece», όπ. π., σ. 7).

[7] Πριν τις εκλογές του 2012, κυβερνητικοί παράγοντες υιοθέτησαν την ακροδεξιά ρητορεία περί των μεταναστών που έχουν μετατραπεί σε «υγειονομική βόμβα» (διαβίωση μεταναστών κάτω από άθλιες συνθήκες σε υποβαθμισμένες περιοχές των Αθηνών, υπόθεση ξένων οροθετικών ιεροδούλων) καθώς και την ακροδεξιά ατζέντα όσον αφορά το μεταναστευτικό, με αμφίβολης αποτελεσματικότητας μέτρα (έναρξη κατασκευής φράκτης του Έβρου, επιχειρήσεις «σκούπα», δημιουργία χώρων κράτησης μεταναστών).

[8] Στις εθνικές εκλογές του Ιουνίου του 2012, το κυριότερο κριτήριο υπερψήφισης της Χρυσής Αυγής ήταν η «Διαμαρτυρία/Αγανάκτηση /Τιμωρία» (29%) (στο Public Issue, 19 Ιουνίου 2012, *Το κριτήριο ψήφου στις εκλογές της 17ης Ιουνίου 2012. Οι λόγοι για τους οποίους οι ψηφοφόροι επέλεξαν το κόμμα τους (Αυθόρμητες απαντήσεις)*, http://www.publicissue.gr/2039/criterion/, τελευταία είσοδος 01 Δεκεμβρίου 2013).

Αυγή κέρδισε έδρες σε διάφορους νομούς και όχι μόνο σε τμήματα της χώρας με έντονη μεταναστευτική παρουσία.[9] Επιπλέον, παρά την ύπαρξη ενός χρόνιου μεταναστευτικού ζητήματος – τουλάχιστον έως το 2010 - η Χρυσή Αυγή δεν κέρδισε ποτέ ούτε μία έδρα, ενώ και η ελληνική ακροδεξιά συνολικά, δεν είχε από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 – οπότε η χώρα μετατράπηκε σε χώρα υποδοχής μεταναστών – έως το 2007 κοινοβουλευτική εκπροσώπηση. Πρέπει να είμαστε προσεκτικοί ώστε να αποφύγουμε την αναπαραγωγή γνωστών κοινωνιολογικών «κλισέ», ένα από τα οποία είναι ότι η ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού μεταναστών, οδηγεί αναγκαστικά στην εμφάνιση ή/και ενδυνάμωση της άκρας δεξιάς.

Επίσης, δεν θα πρέπει να είμαστε βιαστικοί αποδίδοντας πρώτα και κύρια στην οικονομική κρίση την έξοδο της εξτρεμιστικής δεξιάς από το πολιτικό-εκλογικό περιθώριο: πρόκειται για ένα δεύτερο, ευρέως διαδεδομένο κοινωνιολογικό «κλισέ», σύμφωνα με το οποίο, η άκρα δεξιά ενισχύεται πάντα σε περιόδους οικονομικής ύφεσης και μεγάλης ανεργίας και, καθώς υποβαθμίζεται σημαντικά το βιοτικό επίπεδο των πολιτών, αυξάνεται η τιμωρητική τους διάθεσή έναντι κυρίως των κομμάτων της επικρατούσας τάσης. Όμως, η ερμηνεία αυτή δεν αντέχει πάντα σε μια σύγκριση με την πραγματικότητα: σε χώρες που επίσης υποφέρουν σημαντικά από την οικονομική κρίση όπως η Πορτογαλία και η Ισπανία,[10] η παρουσία της

[9] Στις εθνικές εκλογές του Μαΐου του 2012, υποψήφιοι της Χρυσής Αυγής εξελέγησαν στις εξής εκλογικές περιφέρειες: Α΄ Αθηνών, Β΄ Αθηνών, Α΄ Πειραιώς, Β΄ Πειραιώς, Αττικής, Αιτωλοακαρνανίας, Αχαΐας, Εύβοιας, Ηλείας, Α΄ Θεσσαλονίκης, Β΄ Θεσσαλονίκης, Κορινθίας, Λάρισας, Μαγνησίας, Μεσσηνίας, Σερρών, Φθιώτιδας (Υπουργείο Εσωτερικών, Βουλευτικές Εκλογές 2012, http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012a/public/index.html#{"cls":"party","params":{"id":41}}, τελευταία είσοδος 02 Δεκεμβρίου 2013). Στις εκλογές του Ιουνίου, η Χρυσή Αυγή έχασε μία έδρα στην Α΄ Αθηνών και τις έδρες της σε Ηλεία και Φθιώτιδα (στο Υπουργείο Εσωτερικών, Βουλευτικές Εκλογές Ιούνιος 2012, http://ekloges.ypes.gr/v2012b/public/index.html#{"cls":"party","params":{"id":41}}, τελευταία είσοδος 02 Δεκεμβρίου 2013).

[10] Στην Πορτογαλία, το Κόμμα της Εθνικής Ανακαίνισης, αντίθετο στην ευρωπαϊκή ενοποίηση λόγω κινδύνου απώλειας της εθνικής ανεξαρτησίας, με έντονα αντιμεταναστευτικές θέσεις και αντισυστημικό, αν και έχει λάβει αρκετή προβολή από τα ΜΜΕ και στον πολιτικό διάλογο, είχε οικτρά εκλογικά αποτελέσματα: το 2009 έλαβε 0,2% (11.503 ψήφους) και το 2011, 0,31% (17,548 ψήφους). Επίσης, η περισσότερο μετριοπαθής, λαϊκιστική Νέα Δημοκρατία έλαβε στις κοινοβουλευτικές εκλογές του 2011 μόλις 0,21% (11.806 ψήφους). Βέβαια, ρόλο στην αποτυχία της άκρας δεξιάς φαίνεται να έχει παίξει και το πορτογαλικό αναλογικό εκλογικό σύστημα, το οποίο γίνεται σοβαρό εμπόδιο για τα μικρά κόμματα (στο Marchi Riccardo, 2012, «The Portuguese Radical Right in the Democratic Period», στο Mammone Andrea, Godin Emmanuel και Jenkins Brian (eds), *MAPPING THE EXTREME RIGHT IN CONTEMPORARY EUROPE – From local to transnational*, London – New York, Routledge, σ. 104-105).
Στην Ισπανία, η άκρα δεξιά, όντας στάσιμη και πολυκατακερματισμένη, έχει παραμείνει στο περιθώριο. Για παράδειγμα, στις εκλογές του Μαρτίου του 2008, η άκρα δεξιά εκπροσωπούνταν από οχτώ κόμματα τα οποία συγκέντρωσαν συνολικά λιγότερο από 0,05%. Ο πολυκατακερματισμός της άκρας δεξιάς, σε συνδυασμό με το συσχετισμό της με περιστατικά βίας και την απουσία μιας αδιαφιλονίκητης, χαρισματικής ηγεσίας έχει κρατήσει την άκρα δεξιά στο περιθώριο. Επίσης, ρόλο στην αποτυχία της άκρας δεξιάς φαίνεται να παίζει το γεγονός ότι το κύριο κεντροδεξιό Λαϊκό Κόμμα φαντάζει ως ο μόνος ανταγωνιστής του Σοσιαλιστικού Κόμματος λόγω της διάλυσης των κεντρώων κομμάτων. Τέλος, το Λαϊκό Κόμμα μετακινείται και προς θέσεις της άκρας δεξιάς όπως π.χ. για το μεταναστευτικό ζήτημα, ώστε να μη χάνει ψήφους προς τα δεξιά του (στο Jimenez Jose L. Rodriguez, 2012, «The Spanish Extreme Right – From neo-Francoism to xenophobic discourse», στο *MAPPING THE EXTREME RIGHT IN CONTEMPORARY EUROPE – From local to transnational*, όπ. π., σ. 119-122).

άκρας δεξιάς είναι ασήμαντη, την ίδια ώρα που στην πλούσια και εκτός ευρωζώνης Νορβηγία είναι αρκετά ισχυρή, όπως και στην Ολλανδία η οποία έχει πληγεί σε πολύ μικρότερο βαθμό.[11] Τέλος, στην Ελλάδα, οι άνεργοι και όσοι γενικά αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες δεν ψήφισαν μόνο ούτε κυρίως Χρυσή Αυγή αλλά διάφορα πολιτικά κόμματα, απ' όλο τον πολιτικό άξονα.[12]

Τι συνέβη επομένως, Πως η Χρυσή Αυγή βγήκε από το εκλογικό περιθώριο; Σύμφωνα με τους H. Kitschelt και A.J. McGann, η πολιτική – εκλογική διαθεσιμότητα προς την ακροδεξιά εξαρτάται και από παράγοντες όπως η ποιότητα του ανταγωνισμού μεταξύ των κομμάτων, η πολιτική στρατηγική που ακολουθούν τα κόμματα και η διάταξη των πολιτικών δυνάμεων εντός της πολιτικής αγοράς (Γεωργιάδου 2008: σ. 123).

---

[11] Στη Νορβηγία το Κόμμα της Προόδου ιδρύθηκε το 1973 και ξεκίνησε ως ένα κόμμα νεοφιλελεύθερο και κατά των φόρων. Το μεταναστευτικό ζήτημα δεν απασχολούσε ιδιαίτερα τη νορβηγική κοινωνία, μέχρι τη δεκαετία του 1990, όταν αυξήθηκε η ροή προσφύγων προς τις Σκανδιναβικές χώρες και η ενσωμάτωσή τους μετατράπηκε σε ένα αμφιλεγόμενο θέμα. Το κόμμα υιοθέτησε αντιμεταναστευτικές θέσεις και προνοιακό σοβινισμό, ειδικά κατά τον 21ο αιώνα. Το 2001, το κόμμα έλαβε 15% των ψήφων στις εθνικές εκλογές. Όμως δέχτηκε πλήγμα όταν αποκαλύφθηκε ότι ο δεξιός εξτρεμιστής Άντερς Μπρέιβικ που δολοφόνησε 77 άτομα το 2011, υπήρξε μέλος του (στο Demker Marie, 2012, «SCANDINAVIAN RIGHT-WING PARTIES – Diversity more than convergence?», στο *MAPPING THE EXTREME RIGHT IN CONTEMPORARY EUROPE – From local to transnational*, όπ. π., σ. 241-242). Παρ' όλα αυτά, στις εθνικές εκλογές του 2013, το Κόμμα της Προόδου αναδείχθηκε τρίτη πολιτική δύναμη, με ποσοστό 16,3%, και 29 έδρες (Parties and Elections in Europe, NORWAY, http://www.parties-and-elections.eu/norway.html, τελευταία είσοδος 11 Δεκεμβρίου 2013). Παρομοίως, στην Ολλανδία, στις εθνικές εκλογές του 2012, το Κόμμα της Ελευθερίας , αναδείχθηκε επίσης τρίτη πολιτική δύναμη, με ποσοστό 10,1% και 15 έδρες (Parties and Elections in Europe, NETHERLANDS, http://www.parties-and-elections.eu/netherlands.html, τελευταία είσοδος 11 Δεκεμβρίου 2013).

[12] Κατά την Public Issue, το μνημόνιο έπαιξε ρόλο στην ψήφο των πολιτών σε ποσοστό 77% (στο Public Issue, 13 Μαΐου 2012, *Η δυναμική των Εκλογών της 6ης Μαΐου. Μετεκλογική Έρευνα*, http://www.publicissue.gr/2009/dunamiki-eklogwn/, τελευταία είσοδος 01 Δεκεμβρίου 2013). Στις εκλογές του Μαΐου, η Χρυσή Αυγή ψηφίστηκε κυρίως από ανήκοντες στην ηλικιακή ομάδα 18 – 24 ετών (ακολουθεί η ηλικιακή ομάδα 25–34 ετών). Ως προς την θέση στην απασχόληση, ήταν κυρίως φοιτητές και ακολουθούν οι άνεργοι και στην τρίτη θέση, με μικρή διαφορά, εργοδότες και αυτοαπασχολούμενοι. Στην τέταρτη θέση, με μικρή διαφορά από την τρίτη, ακολουθούν μισθωτοί και του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι, στις εκλογές του Μαΐου, άνεργοι ήταν κυρίως οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ, της Δημοκρατικής Αριστεράς, του ΛΑ.Ο.Σ., ενώ σε ΣΥ.ΡΙΖ.Α. και Οικολόγους-Πρασίνους, οι άνεργοι ισοψηφούσαν στην πρώτη θέση με τους μισθωτούς του δημόσιου τομέα και τους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα/νοικοκυρές αντιστοίχως. Επίσης, όσον αφορά τους ψηφοφόρους της Χρυσής Αυγής στις εκλογές του Μαΐου, αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες, αλλά, το ποσοστό αυτών που αντιμετωπίζουν τέτοιες δυσκολίες έχει μικρή διαφορά από το ποσοστό εκείνων που ζουν με μια (σχετική) άνεση. Όμως και σε άλλα κόμματα, ο μέσος ψηφοφόρος αντιμετώπιζε οικονομικές δυσκολίες: τέτοιες δυσχέρειες αντιμετώπιζαν κυρίως οι ψηφοφόροι του ΣΥ.ΡΙΖ.Α., των Ανεξάρτητων Ελλήνων, του ΚΚΕ ενώ σε ΛΑ.Ο.Σ., Δημοκρατική Αριστερά και Οικολόγους-Πρασίνους, ήταν μοιρασμένα τα ποσοστά ανάμεσα σε εκείνους που αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες και σε εκείνους που τα κατάφερναν (στο Public Issue, 13 Μαΐου 2012, *Εκλογές 2012: η ακτινογραφία της ψήφου. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εκλογικής βάσης των κομμάτων. Συσπείρωση και μετατοπίσεις των ψηφοφόρων Β2009. Η πολιτική προέλευση των νέων κομμάτων*, http://www.publicissue.gr/2011/koinwniko_profil-sunoxes/, τελευταία είσοδος 01 Δεκεμβρίου 2013).
Στις εκλογές του Ιουνίου, οι ψηφοφόροι της Χρυσής Αυγής ανήκαν κυρίως στην ηλικιακή ομάδα 25 – 34 ετών (ακολουθεί η ηλικιακή ομάδα 18–24 ετών). Ως προς την θέση στην απασχόληση, ήταν κυρίως άνεργοι – όπως και οι ψηφοφόροι του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. και των Ανεξάρτητων Ελλήνων - αλλά ακολουθούσαν με μικρή διαφορά στη δεύτερη θέση οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα και οι εργοδότες/αυτοαπασχολούμενοι. Τέλος, ο μέσος ψηφοφόρος της Χρυσής Αυγής αντιμετώπιζε οικονομικές δυσκολίες, όπως και οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ, των Ανεξάρτητων Ελλήνων και του ΚΚΕ (στο Public Issue, 21 Ιουνίου 2012, *Εκλογές Ιουνίου 2012: Η ακτινογραφία της ψήφου. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εκλογικής βάσης των κομμάτων*, http://www.publicissue.gr/2043/koinwniko_profil_6_2012/, τελευταία είσοδος 01 Δεκεμβρίου 2013).

Η Χρυσή Αυγή άντλησε ψήφους κυρίως από τους απογοητευμένους ψηφοφόρους των δύο μεγάλων κομμάτων και του ΛΑ.Ο.Σ.[13] Όσον αφορά τον πολιτικά-ιδεολογικά όμορο ΛΑ.Ο.Σ. αυτός απώλεσε όλες τις κοινοβουλευτικές έδρες του, από τη στιγμή που δέχτηκε να θυσιάσει το αντισυστημικό – και, άθελά του, και το «πατριωτικό» του - προφίλ για χάρη της συμμετοχής σε «μνημονιακή»-«προδοτική» κυβέρνηση, αφήνοντας ελεύθερο χώρο (και) για την ως τότε περιθωριοποιημένη εξτρεμιστική Χρυσή Αυγή. Το κόμμα του Νίκου Μιχαλολιάκου όχι μόνο πλέον κυριαρχεί στο δεξί άκρο του πολιτικού άξονα, αλλά παραμένει σταθερά στην πρώτη τριάδα προτίμησης των εκλογέων, με βάση δημοσκοπικά ευρήματα, παίζοντας επιτυχώς το χαρτί της γνήσιας αντισυστημικής, «αντιμνημονιακής» δύναμης. Σύμφωνα με τον Αντώνη Έλληνα, η Χρυσή Αυγή, *«μπόρεσε να μετατρέψει το στάτους της ως παρία σε ένα σύμβολο της γνήσιας και αυθεντικής αντίθεσης της στο πολιτικό σύστημα»* (Ellinas 2013: σ. 15). Η παραμονή του κόμματος για μεγάλο χρονικό διάστημα στο περιθώριο, το διευκόλυνε *«να αυτοπαρουσιαστεί ως ένα [κόμμα] που επιδιώκει να μετασχηματίσει ριζοσπαστικά την ελληνική πολιτική»* (Ellinas 2013: σ. 15). Η Χρυσή Αυγή συγκέντρωσε την υποστήριξη κυρίως νέων ηλικιακά πολιτών και πολιτών που ψηφίζουν για πρώτη φορά (ή έχουν ασκήσει λίγες φορές το εκλογικό τους δικαίωμα) και με έντονες τάσεις διαμαρτυρίας.[14]

Η αιτία των διαρροών από τα δύο πρώην μεγάλα κόμματα προς τη Χρυσή Αυγή και γενικότερα η έξοδος του κόμματος του Νίκου Μιχαλολιάκου από το εκλογικό περιθώριο, θα πρέπει να αναζητηθεί όχι (μόνο) στην αυξανόμενη μεταναστευτική πίεση ή/και στην - εν μέρει τουλάχιστον - υιοθέτηση της ακροδεξιάς αντιμεταναστευτικής ατζέντας ή στην απογοήτευση και οργή των πολιτών από την κάθετη πτώση του βιοτικού τους επιπέδου λόγω της οικονομικής κρίσης, αλλά (και) στην απαξίωση των πολιτικών κομμάτων και του πολιτικού συστήματος γενικότερα.

Καταρχήν, σύμφωνα με τον Αντώνη Έλληνα, τα μέτρα λιτότητας που υιοθέτησαν οι ελληνικές κυβερνήσεις, όπως η αύξηση των φόρων και η μείωση των κρατικών δαπανών, και οι μεταρρυθμιστικές τους προσπάθειες (ιδιωτικοποιήσεις), οδήγησαν την Ελλάδα *«σε μια από τις μεγαλύτερες μεταπολεμικές υφέσεις»*.[15] Η Ελλάδα διανύει (2013) τον 6ο χρόνο

[13] Στις εκλογές του Μαΐου, το 41% των ψηφοφόρων της Χρυσής Αυγής προέρχονταν από τη Νέα Δημοκρατία, το 20% από το ΠΑ.ΣΟ.Κ., το 9% από τον ΛΑ.Ο.Σ. (στο *Εκλογές 2012: η ακτινογραφία της ψήφου. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εκλογικής βάσης των κομμάτων. Συσπείρωση και μετατοπίσεις των ψηφοφόρων Β2009. Η πολιτική προέλευση των νέων κομμάτων*, όπ. π.). Στις εκλογές του Ιουνίου, η συντριπτική πλειοψηφία των ψηφοφόρων της Χρυσής Αυγής, είχε προτιμήσει το κόμμα αυτό και στις εκλογές του Μαΐου (στο *Εκλογές Ιουνίου 2012: Η ακτινογραφία της ψήφου. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εκλογικής βάσης των κομμάτων*, όπ. π.).

[14] Βλ. Υποσημειώσεις 9 και 13.

[15] «The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece», όπ. π., σ. 2. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ενώ κατά την περίοδο 1981 – 2009, ΠΑ.ΣΟ.Κ. και Νέα Δημοκρατία συγκέντρωναν μαζί κατά μέσο όρο 83,8%, το ποσοστό αυτό έπεσε στο 32% στις εκλογές του Μαΐου του 2012 και στο 41,9% στις εκλογές του Ιουνίου (στο

ύφεσης, με την οικονομία της να έχει συρρικνωθεί κατά 18,6%: πρόκειται για την ¨πιο παρατεταμένη και πιο σοβαρή ύφεση για μια εδραιωμένη δημοκρατία¨, ενώ ακόμα και μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973, καμιά από τις εδραιωμένες δημοκρατίες δεν είχε να αντιμετωπίσει μια τόσο μακράς διάρκειας και τόσο μεγάλου μεγέθους πτώση ΑΕΠ (Ellinas 2013: σ. 2). Κατά τον Έλληνα, το μέγεθος και η χρονική διάρκεια της ύφεσης είχε μεγάλες συνέπειες στην κοινωνία, οδηγώντας ¨στην κατάρρευση του παραδοσιακού κομματικού συστήματος¨ (Ellinas 2013: σ. 2).

Όμως, η απαξίωση της πολιτικής και των πολιτικών, είχε ξεκινήσει ήδη όχι μόνο πριν την υπογραφή του πρώτου Μνημονίου (Μάιος 2010), αλλά πριν καν ακόμα τις εθνικές εκλογές του 2009, λόγω (και) σκανδάλων διαφθοράς.[16] Κορυφώθηκε με την κατάρρευση των πελατειακών δικτύων[17] λόγω της αυστηρής έξωθεν οικονομικής επιτήρησης, την εφαρμογή άδικων, ισοπεδωτικών δημοσιονομικών μέτρων, την καλλιέργεια – από αντιπολιτευτικά ΜΜΕ και κόμματα - μιας γενικευμένης αίσθησης ατιμωρησίας των «ισχυρών» και των «πραγματικών» «υπαιτίων» της κρίσης που έκλεψαν και εξαπάτησαν τον «αθώο» λαό και τη

ίδιο, σ. 2).

[16] Σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο 70, το 68% των ελλήνων πολιτών δεν εμπιστευόταν το κοινοβούλιο, έναντι 58% του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Επίσης, το 86% δεν εμπιστευόταν τα πολιτικά κόμματα, έναντι 75% του ευρωπαϊκού μέσου όρου (στο Ευρωβαρόμετρο 70, Φθινόπωρο 2008, Εθνική ανάλυση – Greece, σ. 19). Σύμφωνα με πανελλαδική έρευνα της Κάπα Research το Δεκέμβριο του 2008, το 82% θεωρούσε ότι οι ευθύνες για το ζήτημα της Μονής Βατοπεδίου «είναι διαχρονικές» και δεν «αφορούν μόνο την περίοδο διακυβέρνησης από τη ΝΔ», ενώ το 44,8% θεωρούσε ότι «κανέναν από τα δύο» μεγάλα κόμματα εξουσίας δεν είναι πιο ηθικό από το άλλο. Επιπροσθέτως, το 69,3% θεωρούσε ότι «όλο το πολιτικό μας σύστημα είναι διεφθαρμένο» (στο Κάπα Research, 2008, *Πανελλαδική έρευνα για τα μεγάλα & επίκαιρα θέματα της χώρας*, Δεκέμβριος 2008). Σύμφωνα με άλλη πανελλαδική έρευνα της Κάπα Research, το 53,3% θεωρούσε ότι «για τη δύσκολη κατάσταση της οικονομίας» ευθύνονται τόσο η Νέα Δημοκρατία όσο και το ΠΑ.ΣΟ.Κ. Επιπλέον, το 55,2% θεωρούσε ότι η ελληνική κοινωνία ασχολούταν εκείνη την περίοδο περισσότερο με τα σκάνδαλα παρά με την οικονομική κρίση «λόγω αδυναμίας του πολιτικού συστήματος να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση» και το 85,5% θεωρούσε ότι ο πολιτικός κόσμος, όσον αφορά τη διαλεύκανση των σκανδάλων, «απλά συγκαλύπτει τις ευθύνες πολιτικών προσώπων». Επίσης, το 69,5% εμπιστευόταν λίγο/καθόλου το ελληνικό κοινοβούλιο (στο Κάπα Research, 2008, *2008 – 2009 – Οι πολίτες για την χρονιά που φεύγει και τη χρονιά που έρχεται*, Δεκέμβριος 2008). Σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο 71, το 67% των ελλήνων πολιτών δεν εμπιστευόταν το κοινοβούλιο έναντι 61% του ευρωπαϊκού μέσου όρου και το 85% δεν εμπιστευόταν τα πολιτικά κόμματα έναντι 76% του ευρωπαϊκού μέσου όρου (στο Ευρωβαρόμετρο 71, Άνοιξη 2009, Εθνική ανάλυση – Greece, σ. 16-17). Κατά τον Έλληνα, η άνοδος της Χρυσής Αυγής το 2012 προήλθε από ¨τη μαζική ανακατάταξη του ελληνικού εκλογικού σώματος¨. Για να εντοπιστούν οι λόγοι αυτής της ανακατάταξης, σύμφωνα πάντα με τον Έλληνα, ¨είναι σημαντικό να εκτιμήσουμε τη φύση του ελληνικού πολιτικού συστήματος και της επίδρασης που είχε η οικονομική κρίση σε αυτό το σύστημα¨. Το ελληνικό πολιτικό σύστημα υποφέρει πολύ πριν την κρίση από κρούσματα λαϊκισμού, πελατειακών σχέσεων και διαφθοράς. ¨Η δυναμική της πολιτικής κρίσης ήταν εμφανής ήδη από το 2008, όταν η θανάτωση ενός 15χρονου από την αστυνομία οδήγησε σε ταραχές νέων για αρκετές εβδομάδες¨, υποστηρίζει ο Έλληνας (στο «The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece», όπ. π., σ. 14).

[17] Για τον Έλληνα, ¨οι πολιτικές λιτότητας διατάραξαν τα πελατειακά δίκτυα τα οποία τα κύρια κόμματα είχαν χρησιμοποιήσει για να διανείμουν υποστήριξη, ειδικά δουλειές στο δημόσιο τομέα, και περιόρισαν τους πόρους που είχαν στη διάθεσή τους¨. Τα παραπάνω είχαν ως αποτέλεσμα την αποξένωση των «πελατών» τους, ¨διευκολύνοντας την αποστασία παραδοσιακών εκλογικών περιφερειών σε άλλα πολιτικά κόμματα¨. Ακόμα, καθώς δεν υπήρχαν ¨αποτελεσματικά θεσμικά κανάλια πολιτικής συμμετοχής, η κατάρρευση των πελατειακών δικτύων μέσω των οποίων αυτή η συμμετοχή διοχετευόταν διευκόλυνε την ανάδυση ριζοσπαστικών μορφών συμμετοχής¨ (στο ίδιο , σ. 14-15).

δημιουργία ενός άκρως πολωμένου πολιτικού περιβάλλοντος από διάφορες πολιτικές δυνάμεις: πρόκειται για ένα θερμοκήπιο της ακραίας, αντιδημοκρατικής δράσης, αριστερής ή δεξιάς υφής.

Η Χρυσή Αυγή απέκτησε νομιμοποίηση, κινούμενη εντός ενός κλίματος απαξίωσης της πολιτικής και των πολιτικών με το στίγμα του «κλέφτη» και του σύγχρονου «δοσίλογου», το οποίο μεταφράστηκε ακόμα και σε προπηλακισμούς ή ξυλοδαρμούς πολιτικών προσώπων και απόπειρες εισβολής του όχλου στο κοινοβούλιο. Η αμφίσημη στάση κοινοβουλευτικών δυνάμεων απέναντι σε τέτοια φαινόμενα, η κυριαρχία στον πολιτικό και μιντιακό λόγο μιας εξτρεμιστικής ρητορείας που «δικαιολογούσε» την αυτοδικία του όχλου και αγιοποιούσε τον λαό – «θύμα», η ανοχή που επιδείκνυε ακόμα και το ίδιο το κράτος απέναντι σε κρούσματα βίας ως έκφραση δυσαρέσκειας ίσως και λόγω μιας βαθιάς ενοχής του ότι δεν μπορεί να προσφέρει στους πολίτες του εναλλακτικούς τρόπους έκφρασης και συμμετοχής,[18] οδήγησαν στην κατάργηση των οριογραμμών: ο λόγος και οι πρακτικές της εξτρεμιστικής Δεξιάς έπαψαν πλέον να φαντάζουν τόσο «ακραίες», τόσο παράταιρες.

Κατά τον Μαρατζίδη:

«Με πολιτικό λάβαρο τον χυδαίο εθνικισμό, οι εθνικοσοσιαλιστές κατάφεραν να μπολιάσουν σε πολιτική πρόταση τον εθνικιστικό αντικοινοβουλευτισμό των «Αγανακτισμένων». Εκεί στην «άνω πλατεία», έγιναν ένα με το πλήθος. Εξέφρασαν τα αισθήματά του όταν τραγουδούσαν με πάθος τον εθνικό ύμνο, όταν μούντζωναν το Κοινοβούλιο, όταν έφτυναν τους βουλευτές, ακόμη κι όταν πήγαν να εισβάλουν στο κτίριο της Βουλής. Αναδείχτηκε έτσι, από τη μια πλευρά, μια ατζέντα δεξιού ολοκληρωτισμού που προέβλεπε γενική εκκαθάριση: από τους «προδότες πολιτικούς» μέχρι τους μετανάστες. (…) Η Χρυσή Αυγή γεννήθηκε στον Άγιο Παντελεήμονα, αλλά μεγάλωσε και νομιμοποιήθηκε πολιτικά στην πλατεία Συντάγματος, χάρη στη ρητορική της ενάντια στο πολιτικό σύστημα. Ο δεξιός αντιφιλελευθερισμός της Χρυσής Αυγής έγινε αποδεκτός από ένα κομμάτι του κόσμου που αναζητούσε την εθνική αναγέννηση μέσα στη ρώμη του αυταρχισμού.» (Μαρατζίδης 2012).

[18] Κατά τον Έλληνα: ¨Η ενδογενής φύση της ελληνικής κρίσης χρέους εξέθεσε περαιτέρω τις διαχρονικές αποτυχίες της «κομματοκρατίας» και έδωσε ύψος σε αιτήματα για ριζοσπαστική πολιτική αλλαγή, τόσο στα αριστερά όσο και στα δεξιά. Τα τελευταία χρόνια γίναμε μάρτυρες της δραστικής απονομιμοποίησης του ελληνικού πολιτικού συστήματος, εμφανής στην αύξηση περιστατικών δημόσιων προσβολών κατά πολιτικών και στην αναστάτωση δημοσιών γεγονότων υψηλού συμβολισμού (π.χ. η παρέλαση για την εθνική επέτειο της 28ης Οκτωβρίου το 2011)¨. Επίσης: ¨Η αποτυχία του πολιτικού συστήματος να παράσχει εναλλακτικές μορφές πολιτικής συμμετοχής μπορεί εν μέρει να εξηγήσει τη νομιμοποίηση και της υποστήριξη της πολιτικής βίας ως μέσο για την έκφραση πολιτικής δυσαρέσκειας. Η αποτελεσματικότητα αυτού του μέσου σχετίζεται με την ανοχή ή ακόμα με την συνενοχή των κρατικών αρχών οι οποίες αναμφίβολα έκλεισαν τα μάτια στις βίαιες εκφράσεις της πολιτικής δυσαρέσκειας¨ (στο «The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece», όπ. π., σ. 14-15).

Ακόμα, η Χρυσή Αυγή αυτοπροβλήθηκε και αυτοπροβάλλεται πάντα και ως μια «εθνική» φωνή όχι μόνο απέναντι στους «προδότες» της κυβέρνησης που παραδίδουν τη χώρια στα χέρια των ξένων – εκμεταλλευόμενη έτσι και τον διογκούμενο αντιευρωπαϊσμό των πολιτών[19] - αλλά και έναντι άλλων «αντιμνημονιακών» δυνάμεων. Κατά την Χρυσή Αυγή, στο «αντιμνημονιακό» στρατόπεδο υπάρχουν δυνάμεις - όπως για παράδειγμα ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α. - που είναι εμπόδιο στην διατήρηση της εθνικής, πολιτισμικής, φυλετικής ομοιογένειας του λάου λόγω του αντιρατσισμού τους ή/και θέτουν σε κίνδυνο την εδαφική ακεραιότητα της χώρας, λόγω της «ενδοτικής» τους στάσης στα λεγόμενα εθνικά θέματα. Τέλος, το κόμμα του Μιχαλολιάκου, έχοντας ως στόχο την κυριαρχία στην αντιπολίτευση όχι ως μια ευκαιριακά «αντιμνημονιακή» δύναμη αλλά μια γνήσια «εθνική», δεν διστάζει να ανακαλεί κατά το δοκούν διαιρετικά σχήματα του παρελθόντος – όπως «εθνικοφρόνων» και «κομμουνιστοσυμμοριτών» - είτε με εξτρεμιστική ρητορεία εντός του κοινοβουλίου είτε με «πομπώδεις», δημόσιες τελετές μνήμης, είτε με απροκάλυπτες βιαιοπραγίες κατά παντός ντόπιου «εχθρού του έθνους».

Ειδικά οι δύο τελευταίες δρουν, αρχικά, ως πηγή πρόκλησης «σοκ και δέος» σε πολίτες και αντιπάλους: σκηνοθετείται μια εικόνα αποφασιστικότητας, ενεργητικότητας και δύναμης, η οποία προβαλλόμενη από τα ΜΜΕ - ακόμα και όταν αυτό γίνεται με ανοιχτά επικριτικό, αρνητικό τρόπο - δρα υπέρ της Χρυσής Αυγής, όπως έδειξαν τα εκλογικά αποτελέσματα.[20]

---

[19] Σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο 73 – περίοδος υπογραφής του πρώτου Μνημονίου – το 27% των ελλήνων πολιτών εμπιστευόταν την κυβέρνηση έναντι 19% του ευρωπαϊκού μέσου όρου και το 33% εμπιστευόταν την ΕΕ, έναντι 26% του ευρωπαϊκού μέσου όρου (στο Standard Eurobarometer 73, Spring 2010, σ. 4). Όμως, δύο χρόνια αργότερα, σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο 77, μόλις το 19% των πολιτών έτεινε να εμπιστεύεται την Ευρωπαϊκή Ένωση έναντι 31% του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Μάλιστα, το 79% έτεινε να μην εμπιστεύεται την ΕΕ έναντι 60% του ευρωπαϊκού μέσου όρου (στο Standard Eurobarometer 77, Spring 2012, σ. 2). Ακόμα, το 43% των ελλήνων πολιτών θεωρούσε ότι τα κράτη μέλη της ΕΕ μοιράζονται κοινές αξίες. Το ποσοστό αυτό ήταν μειωμένο κατά 15 μονάδες σε σχέση με αντίστοιχη έρευνα του 2009. Γενικά, σε 16 κράτη-μέλη η πλειοψηφία των πολιτών θεωρούσε ότι τα κράτη μέλη της ΕΕ μοιράζονται κοινές αξίες (Standard Eurobarometer 77, The Values of Europeans, Spring 2012, σ. 4-5). Επιπλέον, οι έλληνες πολίτες θεωρούσαν ότι, η κυβέρνηση μπορεί να λάβει ελαφρώς αποτελεσματικότερα μέτρα για την αντιμετώπιση των επιδράσεων της οικονομικής κρίσης, έναντι των μέτρων που θα μπορούσε να λάβει η ΕΕ – ποσοστό εμπιστοσύνης 29% έναντι 28% αντιστοίχως. Η αύξηση της εμπιστοσύνης των πολιτών προς την κυβέρνηση έναντι της ΕΕ για το παραπάνω ζήτημα, ήταν μια από τις μεγαλύτερες στην ΕΕ, ακολουθώντας όμως την γενική τάση στην ΕΕ (Standard Eurobarometer 77, The Crisis, Spring 2012, σ. 13-15). Επιπροσθέτως, μόλις το 14% απάντησε ότι η ΕΕ ήταν αποτελεσματική στην καταπολέμηση της κρίσης, ποσοστό που ήταν το δεύτερο μικρότερο στην ΕΕ (στο ίδιο, σ. 18-19). Ακόμα, μόλις το 37% των Ελλήνων πολιτών δήλωσε ότι αισθάνεται συνδεμένο με την ΕΕ: πρόκειται για ένα από τα μικρότερα ποσοστά στην ΕΕ. (Standard Eurobarometer 77, European Citizenship, Spring 2012, σ. 8-9). Επιπλέον, το 50% δήλωσε ότι αισθάνεται πολίτης της ΕΕ, ποσοστό το οποίο ναι μεν αυξήθηκε σε σχέση με προηγούμενες μετρήσεις κατά 6 μονάδες, αλλά παρέμεινε ένα από τα χαμηλότερα στην ΕΕ (στο ίδιο, σ. 21-22).

[20] Κατά τον Έλληνα, οι πληροφορίες που έχουμε για τη Χρυσή Αυγή προέρχονται από τα ΜΜΕ, τα οποία άρχισαν να ενδιαφέρονται όλο και περισσότερο για το κόμμα μετά την εκλογική του επιτυχία στις δημοτικές εκλογές του 2010 και κάλυπταν ειδησεογραφικά τις δραστηριότητες τους καθ' οδόν προς τις εθνικές εκλογές του 2012. Η Χρυσή Αυγή αγνοήθηκε από τα μεγάλα τηλεοπτικά κανάλια, αλλά κέρδισε προβολή στον ελληνικό τύπο και σε ειδησεογραφικές ιστοσελίδες. Για τον Έλληνα, η αυξανόμενη προσοχή των ΜΜΕ προς τη Χρυσή Αυγή εξηγείται εν μέρει από δημοσκοπήσεις κατά τις αρχές του 2012 που έφερναν το κόμμα πολύ κοντά στην είσοδο στο ελληνικό κοινοβούλιο. Τα αποτελέσματα των δημοσκοπήσεων ενισχύθηκαν και από άλλα κόμματα, ιδίως από τον

Δεύτερον και τελευταίον, οι δημόσιες «τελετές μνήμης», αποσκοπούν στη μονοπώληση συναισθηματικά φορτισμένων ιστορικών στιγμών από τη Χρυσή Αυγή και στον εντοπισμό και ανάδειξη δεσμών και συσχετίσεων με το σήμερα. Από την άλωση της Πόλης ως την κρίση των Ιμίων, η Χρυσή Αυγή αυτοπαρουσιάζεται ως η μόνη πολιτική δύναμη που «δεν ξεχνά», υπενθυμίζοντας και επενδύοντας στις «παλιές προδοσίες» εις βάρος του λαού και στις παλιές στιγμές «ένδοξης αντίστασης» του ίδιου του λαού, γεφυρώνοντας το σήμερα με το χθες.

ΠΗΓΕΣ:

Γαλάνης Δημήτρης, 27 Μαΐου 2012, «Μετανάστες και κρίση δυνάμωσαν τη Χρυσή Αυγή», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, http://www.tovima.gr/society/article/?aid=459656, τελευταία είσοδος 25 Νοεμβρίου 2013.

Γεωργιάδου Βασιλική, 2008, *Η άκρα δεξιά και οι συνέπειες της συναίνεσης –Δανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Ελβετία, Αυστρία, Γερμανία*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Γεωργιάδου Βασιλική – Καφέ Αναστασία – Νέζη Ρούλα – Πιερίδης Κωστής, Ιούνιος 2012, «Από τον ΛΑΟΣ στη Χρυσή Αυγή – Αιτίες της ενίσχυσης της άκρας δεξιάς στις πρόσφατες εκλογές», *The Athens Review of Books*, τεύχος 30, σσ. 30 – 34.

Ellinas Antonis A., 2013, «The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece», *South European Society and Politics*, London, Routledge.

Ευρωβαρόμετρο 70, Φθινόπωρο 2008, Εθνική ανάλυση – Greece.

Ευρωβαρόμετρο 71, Άνοιξη 2009, Εθνική ανάλυση – Greece.

Demker Marie, 2012, «SCANDINAVIAN RIGHT-WING PARTIES – Diversity more than convergence?», στο Mammone Andrea, Godin Emmanuel και Jenkins Brian (eds), *MAPPING*

ΛΑ.Ο.Σ., που προειδοποιούσε τους πολίτες να μην ψηφίσουν τη Χρυσή Αυγή. Η Χρυσή Αυγή συγκέντρωσε ακόμα μεγαλύτερη προβολή λόγω της κινητοποίησης φιλομεταναστευτικών, αντιφασιστικών οργανώσεων και οργανώσεων υπέρ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εναντίον της. Επιπλέον, πολλές φορές, τα ΜΜΕ επικεντρώθηκαν στις βίαιες ενέργειες του κόμματος: ¨Αν και τα περισσότερα ΜΜΕ τήρησαν μια κριτική απόσταση από το κόμμα, είναι ιδιαίτερα πιθανό ότι η αρνητική δημοσιότητα ωφέλησε αντί να βλάψει το κόμμα. Ενώ στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες η σχέση των εξτρεμιστικών κομμάτων με τη βία αποτρέπει τους ψηφοφόρους, στην Ελλάδα η Χ.Α. δείχνει να ανταμείβεται για τις βίαιες πρακτικές της¨. Το παραπάνω, κατά τον Έλληνα, έγινε εμφανές όταν ο βουλευτής της Χρυσής Αυγής, Ηλίας Κασιδιάρης, επιτέθηκε μπροστά στις τηλεοπτικές κάμερες σε δύο γυναίκες υποψήφιες βουλευτές. Το γεγονός αυτό προκάλεσε κατακραυγή αλλά το κόμμα διατήρησε τις δυνάμεις του στις εκλογές του Ιουνίου που ακολούθησαν (στο «The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece», όπ. π. σ. 17).

THE EXTREME RIGHT IN CONTEMPORARY EUROPE – From local to transnational, London – New York, Routledge.

Jimenez Jose L. Rodriguez, 2012, «The Spanish Extreme Right – From neo-Francoism to xenophobic discourse», στο στο Mammone Andrea, Godin Emmanuel και Jenkins Brian (eds), *MAPPING THE EXTREME RIGHT IN CONTEMPORARY EUROPE – From local to transnational*, London – New York, Routledge.

Κάπα Research, 2008, *Πανελλαδική έρευνα για τα μεγάλα & επίκαιρα θέματα της χώρας*, Δεκέμβριος 2008.

Κάπα Research, 2008, *2008 – 2009 – Οι πολίτες για την χρονιά που φεύγει και τη χρονιά που έρχεται*, Δεκέμβριος 2008.

Μαρατζίδης Νίκος, 20 Μαΐου 2012, «Οι «Αγανακτισμένοι» εισήλθαν στη Βουλή!», *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, , http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_columns_2_20/05/2012_482877, τελευταία είσοδος 01 Δεκεμβρίου 2013.

Marchi Riccardo, 2012, «The Portuguese Radical Right in the Democratic Period», στο Mammone Andrea, Godin Emmanuel και Jenkins Brian (eds), *MAPPING THE EXTREME RIGHT IN CONTEMPORARY EUROPE – From local to transnational*, London – New York, Routledge.

Milza Pierre, 2004, *Οι μελανοχιτώνες της Ευρώπης – η ευρωπαϊκή ακροδεξιά από το 1945 μέχρι σήμερα*, μετάφρ. Καυκιας Γιάννης, επιμ. Βουλελης Νικόλας, Αθήνα, Scripta.

Mudde Cas, 2011, *Λαϊκιστικά Ριζοσπαστικά Δεξιά Κόμματα στην Ευρώπη*, προλ. Επιμ. Παπασαραντόπουλος Πέτρος, μετάφρ. Αθανασίου Θανάσης, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Πανταζόπουλος Ανδρέας, 2013, Πρόλογος στο Taguieff Pierre – Andre, *Ο νέος εθνικολαϊκισμός*, μετάφρ. – επιμ. Αναστασία Ηλιαδέλη – Ανδρέας Πανταζόπουλος, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Parties and Elections in Europe, NORWAY, http://www.parties-and-elections.eu/norway.html, τελευταία είσοδος 11 Δεκεμβρίου 2013.

Parties and Elections in Europe, NETHERLANDS, http://www.parties-and-elections.eu/netherlands.html, τελευταία είσοδος 11 Δεκεμβρίου 2013).

Public Issue, 13 Μαΐου 2012, *Εκλογές 2012: η ακτινογραφία της ψήφου. Τα κοινωνικά*

χαρακτηριστικά της εκλογικής βάσης των κομμάτων. Συσπείρωση και μετατοπίσεις των ψηφοφόρων Β2009. Η πολιτική προέλευση των νέων κομμάτων, http://www.publicissue.gr/2011/koinwniko_profil-sunoxes/, τελευταία είσοδος 01 Δεκεμβρίου 2013.

Public Issue, 21 Ιουνίου 2012, *Εκλογές Ιουνίου 2012: Η ακτινογραφία της ψήφου. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εκλογικής βάσης των κομμάτων*, http://www.publicissue.gr/2043/koinwniko_profil_6_2012/, τελευταία είσοδος 01 Δεκεμβρίου 2013.

Public Issue, 13 Μαΐου 2012, *Η δυναμική των Εκλογών της 6ης Μαΐου. Μετεκλογική Έρευνα*, http://www.publicissue.gr/2009/dunamiki-eklogwn/, τελευταία είσοδος 01 Δεκεμβρίου 2013.

Public Issue, 19 Ιουνίου 2012, *Το κριτήριο ψήφου στις εκλογές της 17ης Ιουνίου 2012. Οι λόγοι για τους οποίους οι ψηφοφόροι επέλεξαν το κόμμα τους (Αυθόρμητες απαντήσεις)*, http://www.publicissue.gr/2039/criterion/, τελευταία είσοδος 01 Δεκεμβρίου 2013.

Standard Eurobarometer 73, Spring 2010.

Standard Eurobarometer 77, Spring 2012.

Standard Eurobarometer 77, The Crisis, Spring 2012.

Standard Eurobarometer 77, The Values of Europeans, Spring 2012.

Standard Eurobarometer 77, European Citizenship, Spring 2012.

Taguieff Pierre – Andre, 2013, *Ο νέος εθνικολαϊκισμός*, μετάφρ. – επιμ. Αναστασία Ηλιαδέλη – Ανδρέας Πανταζόπουλος, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Υπουργείο Εσωτερικών, Βουλευτικές Εκλογές 2012, http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012a/public/index.html#{"cls":"party","params":{"id":41}}, τελευταία είσοδος 02 Δεκεμβρίου 2013.

Υπουργείο Εσωτερικών, Βουλευτικές Εκλογές Ιούνιος 2012, http://ekloges.ypes.gr/v2012b/public/index.html#{"cls":"party","params":{"id":41}}, τελευταία είσοδος 02 Δεκεμβρίου 2013.

Υπουργείο Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, Περιφερειακές – Δημοτικές Εκλογές 2010, Β΄ Κυριακή, http://ekloges-prev.singularlogic.eu/dn2010/public/index.html#{"page":"level","params":{"level":"dhm_d",

"id":9186}}, τελευταία είσοδος 01 Δεκεμβρίου 2013.

Το ηθικό του προσωπικού του Π.Ν. στην περίοδο της κρίσης – Επιτόπια κοινωνική έρευνα

Ιωσηφίδης Πέτρος

Κοινωνιολόγος

Περίληψη

Ένα άκρως επίκαιρο θέμα και συναφές με την απασχόληση του στρατεύσιμου και μόνιμου συνόλου, με έμφαση στις οικονομικές, κοινωνικές, ηθικές αλλά και προσωπικές πτυχές της κρίσης που επηρεάζουν τις Ένοπλες Δυνάμεις και εν προκειμένω το Πολεμικό Ναυτικό. Αυτή η επιτόπια κοινωνική έρευνα έχει ως σκοπό να καταδείξει τάσεις που προκύπτουν από τους ερωτώμενους σχετικά με το υπό μελέτη θέμα. Πρόκειται για μια σύντομη έρευνα με δείγμα από στρατιωτικό και στρατεύσιμο προσωπικό, τύπου συνεντεύξεων (μη τυποποιημένων με ποιοτικά χαρακτηριστικά). Η έρευνα διεξήχθη σε υπηρεσίες του Ναυστάθμου Σαλαμίνας. Το δείγμα ανέρχεται στα 40 άτομα και επιμερίζεται σε 3 κατηγορίες: Αξιωματικοί (Ε) του Πολεμικού Ναυτικού, Υπαξιωματικοί και Στρατεύσιμοι Ναύτες.
Οι κατηγορίες θεμάτων που θα θιχτούν θα είναι:

- *Σχέση ερωτώμενου με το Πολεμικό Ναυτικό*
- *Βίωμα της κρίσης μέσα από το Πολεμικό Ναυτικό*
- *Πολεμικό Ναυτικό και σχέση με την κοινωνία*
- *Κρίση και οικογένεια του προσωπικού του Πολεμικού Ναυτικού*
- *Κρίση και νέοι (στρατεύσιμοι στο Πολεμικό Ναυτικό)*
- *Κατακλείδα - Συμπεράσματα*

Παρά το σύντομο της έρευνας που διεξήχθη κατά τη διάρκεια της θητείας μου, στα περισσότερα ερωτήματα επήλθε θεωρητικός κορεσμός.

Λέξεις – κλειδιά: Στρατιωτική Κοινωνιολογία, Ένοπλες Δυνάμεις, Πολεμικό Ναυτικό

Summary

A contemporary subject concernig with the occupation of sailors liable for military service and permanent staff, emphasizing in economic, social and personal aspects of crisis that influence Armed Forces and more specifically Navy. This sociological research present some tensions concerning aspects that we have mentioned before. It was a quick research made during my military service in the bounds of a conference held at the Naval Base of Salamis and organized by the Naval Hospital Salamis with subject "Socio-economic crisis and Armed Forces". The research took place in some units of naval base of Salamis and the specimen was about 40 interviews of officers and sailots liable for military service. Although it seems that the specimen was small, in many cases there was theoritical saturation and important tensions through specific questions.

Keywords: Military sociology, Armed Forces, Navy

Εισαγωγή

Η συγκεκριμένη παρουσίαση διεξήχθη κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής μου θητείας και πιο συγκεκριμένα τον τελευταίο μήνα παρουσίας μου στο Ναύσταθμο Σαλαμίνας. Η παρούσα έρευνα έγινε ενόψει της **ημερίδας** που έλαβε χώρα στο κινηματοθέατρο του **Ναυστάθμου Σαλαμίνας**, τον Οκτώβρη του **2012** με θέμα (ημερίδας): «**Κοινωνικο – οικονομική κρίση και Ένοπλες Δυνάμεις**».

Ο χρόνος δεν ήταν σύμμαχος προκειμένου το δείγμα να είναι μεγαλύτερο, ωστόσο, ακόμα κι έτσι καταδεικνύονται ορισμένες τάσεις στα ερωτήματα που τέθηκαν.

Πριν προχωρήσουμε στο Κυρίως Θέμα, θα ήθελα εξαρχής να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν στην εκπόνηση αυτής της έρευνας, από τους απλούς ερωτώμενους που διέθεσαν χρόνο για να δώσουν συνέντευξη, τα οπλονομεία της Δ.Δ., Δ.Τ. και Ν.Ν.Σ. για τη πολύ σημαντική βοήθειά τους στην παροχή προσωπικού και γενικότερα όλα εκείνα τα πρόσωπα που βοήθησαν.

Η διάλεξη που θα σας παρουσιάσω έχει θέμα «Το ηθικό του προσωπικού του Πολεμικού Ναυτικού στην περίοδο της κρίσης». Πρόκειται για μια επιτόπια κοινωνική έρευνα, η οποία έλαβε χώρα εντός του Ναυστάθμου Σαλαμίνας. Η διάλεξη χωρίζεται σε τέσσερα μέρη: 1) Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, 2) το θεωρητικό υπόβαθρο που είχαμε και 3) η παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας και 4) τα συμπεράσματα που προέκυψαν.

Μεθοδολογία

Πρόκειται επί της ουσίας για 40 μη δομημένες συνεντεύξεις, χωριζόμενες σε 3 κατηγορίες (αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και στρατεύσιμους). Όταν λέμε μη δομημένες, εννοούμε ότι οι ερωτήσεις ήταν μαιευτικού τύπου και πέραν της απλής απάντησης εκμαιεύονταν κι άλλα στοιχεία, χρήσιμα για την έρευνά μας. Πρόκειται δηλαδή για συζήτηση που κατευθύνεται από το συνεντευκτή αλλά και ερωτήσεις που μεταβάλλονται κατά τη διάρκεια της συνέντευξης[1].

Γιατί όμως ποιοτική και όχι ποσοτική προσέγγιση όπου και το δείγμα θα μπορούσε να είναι πολύ

1 Κυριαζή, 2005: 123

μεγαλύτερο; Γιατί συνεντεύξεις και όχι ερωτηματολόγια;

Θεώρησα ότι η προσωπική συνέντευξη μπορεί να οδηγήσει σε πιο αξιόπιστα αποτελέσματα καθώς ο συνεντευκτής είναι σε θέση να διευκρινίσει τις ερωτήσεις και να ζητήσει εξηγήσεις από τους ερωτώμενους όταν οι απαντήσεις δεν είναι κατανοητές.

Λόγω της ιδιότητάς μου ως στρατευσίμου (εδώ και 10 μήνες στο Ναύσταθμο), ο βαθμός συμμετοχής μου στην έρευνα μπορεί να χαρακτηρισθεί ως **συμμετέχων ως παρατηρητής.** Δηλαδή, ναι μεν αποκάλυψα την επιστημονική μου ιδιότητα και γνωστοποίησα τις ερευνητικές μου προθέσεις, αλλά συγχρόνως επεδίωξα την όσο το δυνατόν ύπαρξη κουβέντας και όχι απλής παρατήρησης[2]. Στις προσωπικές συνεντεύξεις χρησιμοποίησα ενίοτε μικρόφωνο ή κρατούσα σημειώσεις, ανάλογα με τη διάθεση των ερωτώμενων, χωρίς να αποκλείουμε και το συνδυασμό των δύο (αν και μπορούμε να πούμε ότι υπήρχε μια προτίμηση στην καταγραφή μέσω σημειώσεων).

Η μέθοδος δειγματοληψίας που ακολουθήθηκε ήταν κυρίως η **δειγματοληψία αναλογίας** (γνωρίζοντας και οριοθετόντας εξαρχής τη σύνθεση του ερωτώμενου πληθυσμού). Η αλήθεια βεβαίως είναι, ότι χρειάστηκαν και ορισμένα πρόσωπα – κλειδιά προκειμένου να βοηθήσουν στην οργάνωση και τον προγραμματισμό των συναντήσεων προκειμένου να περαιωθούν οι συνεντεύξεις.

Η έρευνα είχε προγραμματιστεί να έχει ως δείγμα, μάξιμουμ 40 άτομα, όπως όμως θα φανεί, εκτός από το αριθμητικό, τερματίστηκε όταν επήλθε θεωρητικός κορεσμός ως προς τις απαντήσεις.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο κλάδος της κοινωνιολογίας που έχει αντικείμενο μελέτης τις ένοπλες δυνάμεις λέγεται **στρατιωτική κοινωνιολογία ή κοινωνιολογία των Ενόπλων Δυνάμεων.** Η στρατιωτική κοινωνιολογία είναι ένας εφαρμοσμένος κλάδος της κοινωνιολογίας που ασχολείται με συγκεκριμένα προβλήματα τα οποία πρέπει να απομονώσει, να μελετήσει και να επιλύσει με σκοπό να αυξήσει την επάρκεια και την αποτελεσματικότητα του στρατού. Αυτός ο ειδικός κλάδος της κοινωνιολογίας δανείστηκε έννοιες και τεχνικές από τη βιομηχανική κοινωνιολογία, την κοινωνική ψυχολογία, την πολιτική κοινωνιολογία και άλλες επιστήμες[3]. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, ο κοινωνιολόγος Μαξ Βέμπερ που έκανε λόγο για την

2 Ο.π., σελ. 253
3 Moskos, 1996: 11

ιδανική κατάσταση στον καπιταλισμό, συνδέοντάς την εφαρμογή στρατιωτικών μοντέλων στην κοινωνία με την επιχείρηση προκειμένου να διατηρηθεί η δημόσια τάξη, έχοντας στο μυαλό του την οργάνωση του πρωσικού στρατού (Βίσμαρκ). Λέξεις κλειδιά: Γραφειοκρατία, Ιεραρχία, Προβλεψιμότητα, Πειθαρχία (τιμωρητική διάσταση), Αφοσίωση κ.ο.κ.

Βεβαίως, ο στρατός έχει αλλάξει τελείως υφή από την περίοδο που περιγράφει ο Βέμπερ. Πλέον οι Ένοπλες Δυνάμεις έχουν επαγγελματικοποιηθεί, ενώ στις ανεπτυγμένες χώρες έχουμε τη σταδιακή μείωση αν όχι την πλήρη κατάργηση της στρατιωτικής θητείας, κάτι που αποτελεί όχι μόνον πολιτική επιδίωξη αλλά και κοινωνικο – ιστορική εξέλιξη. Αυτό επέβαλε ορισμένες ριζικές αλλαγές στη σύνθεση των Ενόπλων Δυνάμεων, μεταβάλλοντας την κλασική μορφή που αυτές διατηρούσαν μέχρι το τέλος της Ψυχροπολεμικής εποχής. Η μαζική είσοδος, επίσης, των γυναικών η ανάθεση σε αυτές καθηκόντων βασικού επιτελικού σχεδιασμού, θέσεων, λήψης αποφάσεων καθώς και η μετεξέλιξή τους σε ανώτερα κλιμάκια της στρατιωτικής ιεραρχίας, εξωράισε και διέσπασε τη στενή έννοια της αυστηρής στρατιωτικής ομάδας και έφερε το στρατό πιο κοντά στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα. Ο στρατός δεν έκανε τίποτα περισσότερο από το να ακολουθήσει και αυτός με τη σειρά του μια κοινωνικο – ιστορική εξέλιξη, επιβεβλημένη όχι μόνο στο εσωτερικό του, αλλά σε όλους τους τομείς της κοινωνίας όπου τα τελευταία χρόνια δοκιμάζεται η ιδέα περί ισότητας των φύλων.[4]

Η στρατιωτική κοινωνιολογία ως εφαρμοσμένος κλάδος της κοινωνιολογίας αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, διαδόθηκε ευρύτερα τη δεκαετία του 1950. Μερικά από τα θέματα που διερευνήθηκαν στις ένοπλες δυνάμεις των ΗΠΑ ήταν οι αυτοκτονίες στρατιωτικών, οι θρησκευτικές δοξασίες και οι επιπτώσεις της άρνησης προσφοράς στρατιωτικής υπηρεσίας[5].

Ας δούμε τώρα, κάποια ακόμα θεωρητικά στοιχεία τα οποία θα τα συναντήσουμε και στην παρουσίαση της έρευνας όπου και έδωσαν σχετικές απαντήσεις, οι ερωτώμενοι. Στην ερώτηση λοιπόν, του *λόγου για τον οποίον μπορεί κάποιος να καταταγεί στις Ένοπλες Δυνάμεις,* υπάρχει η εξής αντίληψη, κρίνοντας σύμφωνα με τον Moskos από τις αμερικανικές Ένοπλες Δυνάμεις: Για τον άνδρα είναι τα οικονομικά κίνητρα που οδηγούν στην απόφαση για κατάταξη. Λίγοι από αυτούς εργάζονταν κανονικά πριν καταταχθούν και ελάχιστοι είχαν κάποιες καλές επαγγελματικές προοπτικές στην πολιτική τους ζωή. Η προοπτική του στρατού υπήρχε από τις σχολικές τους ακόμα ημέρες. Η απόφαση για κατάταξη υποστηριζόταν από φίλους και συγγενείς[6] (κάτι που θα το συναντήσουμε σε αρκετές των περιπτώσεων).

Για τις γυναίκες στον αμερικανικό στρατό, αντίθετα, τα κίνητρα ήταν κυρίως μη οικονομικά. Οι περισσότερες από αυτές εργάστηκαν ένα δύο χρόνια μετά το σχολείο σε ανεκτά και μερικές φορές καλοπληρωμένα επαγγέλματα. Συνήθως εργάζονταν ως υπάλληλοι καταστημάτων. Ο στρατός ήταν γι

4 Καφφές, 2005: 198
5 Moskos, 1996: 12-13.
6 Ο.π.: 63.

αυτές μια διαφυγή από μια βαρετή ζωή, που θα είχε μοναδική κατάληξη ένα γάμο. Η ζωή στις μικρές επαρχιακές πόλεις είναι πιο "τυπική" για τις γυναίκες παρά για τους άνδρες. Επίσης, οι γυναίκες επιδίωκαν καλύτερη μόρφωση. Αν για τους άνδρες η κατάταξη στο στρατό ήταν μια αναγκαστική διέξοδος, για τις γυναίκες ήταν μια συνειδητή επιλογή για «να κάνουν κάτι διαφορετικό»[7].

Ακόμα διαφέρουν πολύ οι προσδοκίες των ανδρών και των γυναικών από το στρατό. Οι γυναίκες συνήθως βλέπουν το στρατό ως μέσο για μια καλύτερη πολιτική ζωή. Αντίθετα από τους άνδρες, οι γυναίκες απολαμβάνουν καλύτερα εκπαιδευτικά προγράμματα και μπορούν να αποκτήσουν ευκολότερα κάποιο πτυχίο σπουδών στη διάρκεια της θητείας τους. Ο στρατός είναι ένα μέσο καλυτέρευσης της ζωής τους και αυτό ενδιαφέρει περισσότερο από την καριέρα. Επίσης, όταν οι άνδρες σκέφτονταν το μέλλον τους στον αμερικανικό στρατό, προσδοκούσαν μια θέση υπαξιωματικού ή αξιωματικού. Ένα από τα πειθαρχικά μέσα που χρησιμοποιούνταν γι αυτούς ήταν ότι έπρεπε να επιτύχουν κάποια πρότυπα απόδοσης για να ανακαταταχθούν ή να προαχθούν. Οι γυναίκες απ' την άλλη, δεν επιθυμούσαν προαγωγές, εξειδικεύσεις ή επέκταση των αρμοδιοτήτων τους[8].

Ακόμα μία ερώτηση στην οποία υπάρχει θεωρητικό υπόβαθρο είναι *η γνώμη που έχει κοινωνία για τις ένοπλες δυνάμεις και ποια θεωρούν, το προσωπικό του Πολεμικού Ναυτικού ότι είναι η κοινωνική προσφορά του σώματος.* Στην πραγματικότητα, αν θέλουμε να δούμε το ζήτημα με αξιακή ουδετερότητα, υπάρχουν δύο όψεις, οι οποίες βεβαίως και καταγράφηκαν από τους ερωτώμενους. Σε θεωρητικό πλαίσιο λοιπόν, υπάρχουν τέσσερις λόγοι που δείχνουν την κοινωνία να διάκειται φιλικά και με εκτίμηση προς τις ένοπλες δυνάμεις αλλά και ένας λόγος που κάνει την κοινή γνώμη να βλέπει με καχυποψία το στρατό. Πιο συγκεκριμένα:

1. Ένα μικρό δείγμα της αγάπης που τρέφει ο λαός για τις ένοπλες δυνάμεις εκδηλώνεται μέσω των δημοσκοπήσεων οι οποίες τα τελευταία είκοσι χρόνια αναδεικνύουν το στρατό και τους ένστολους στις υψηλότερες βαθμίδες εκτίμησης του ελληνικού λαού σε αντιδιαστολή με αυτήν που αποδίδεται στους πολιτικούς παράγοντες[9].

2. Το γεγονός ότι οι ποικίλες στρατιωτικές σχολές είναι από τις πλέον περιζήτητες της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αποτελώντας μήλο της έριδος για τους καλύτερους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε πανελλήνιο επίπεδο, είναι μια ακόμη ένδειξη της εκτίμησης προς το στρατιωτικό επάγγελμα.

3. Οι ένοπλες δυνάμεις χαίρουν της λαϊκής εκτίμησης διότι τα μέλη της είναι έτοιμα να

7 Ο.π.: 63
8 Ο.π.: 64
9 «Δείκτες εμπιστοσύνης στους θεσμούς, 2007-2008», «Η Καθημερινή», 28 Δεκεμβρίου 2008 που αναφέρεται στον Καραμπελιάς, 2009: σ.2 (Σύμφωνα με αυτή τη δημοσκόπηση, ο στρατός και οι ένοπλες δυνάμεις της χώρας βρίσκονταν στην 7η θέση προτίμησης και εμπιστοσύνης του κοινού ενώ οι κυβερνήσεις και τα κόμματα στην 47η και 48η θέση αντίστοιχα. Την περίοδο 2006-7, οι ένοπλες δυνάμεις βρίσκονταν στην 6η θέση ενώ οι κυβερνήσεις και τα κόμματα στην 44η και 46η.

προσφέρουν τις υπηρεσίες τους όχι μόνο σε περιόδους πολέμου αλλά και σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης όπως πλημμύρες, πυρκαγιές, σεισμούς, σε περιπτώσεις σοβαρής περιβαλλοντολογικής ρύπανσης, σε ακραίες χιονοπτώσεις, θαλασσίων ατυχημάτων και σε διάφορα έκτακτα περιστατικά όπως στις περιπτώσεις έρευνας και διάσωσης.

4. Δεν σταμάτησαν ποτέ να αποτελούν έναν από τους πιο σημαντικούς θεσμούς δευτερογενούς κοινωνικοποίησης των Ελλήνων πολιτών αλλά και φορείς επαγγελματικής αποκατάστασης. [10]

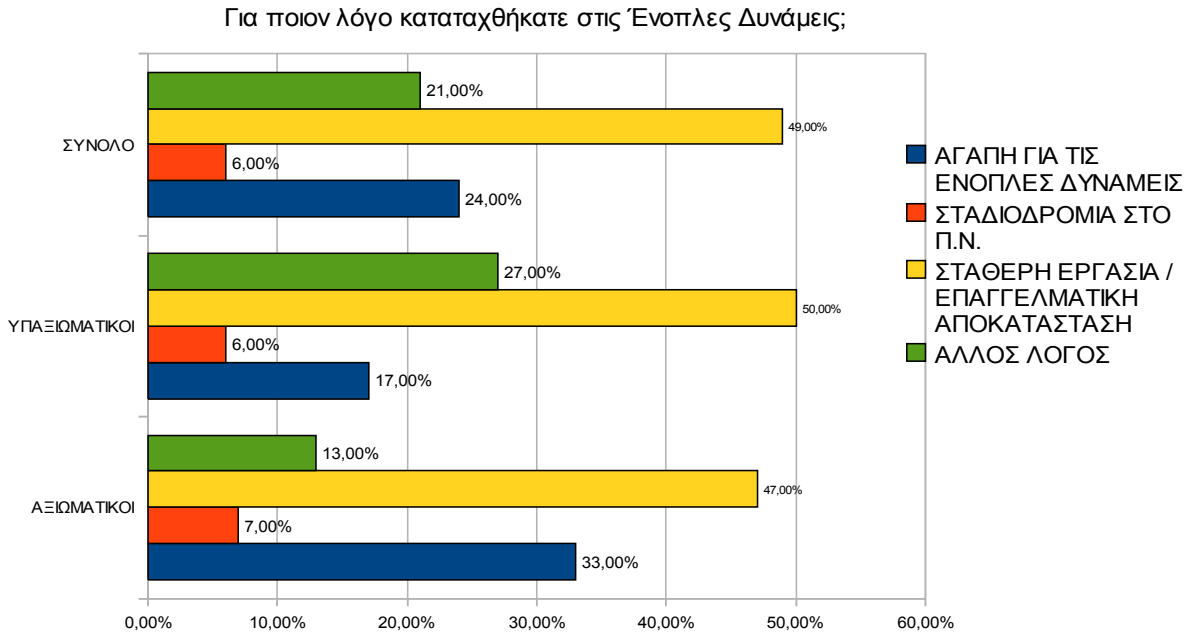
Απ' την άλλη, όπως προαναφέρθηκε υπάρχουν και οι κριτικές από την ελληνική κοινή γνώμη ως προς τις Ένοπλες Δυνάμεις για μια σειρά ατοπημάτων που εξέθεσαν το θεσμό. Τέτοιες περιπτώσεις αποτελούσαν κατά την περίοδο του μεσοπολέμου αλλά και κατά τη μεταπολεμική περίοδο, οι ωμές επεμβάσεις των στρατιωτικών στην πολιτική ζωή της χώρας (π.χ. Χούντα των Συνταγματαρχών 1967-74), όπως επίσης και εσωτερικές έριδες με πολιτικό φόντο (π.χ. Βενιζελικοί – Βασιλικοί, Δεξιοί – Αριστεροί κ.ο.κ.).[11]

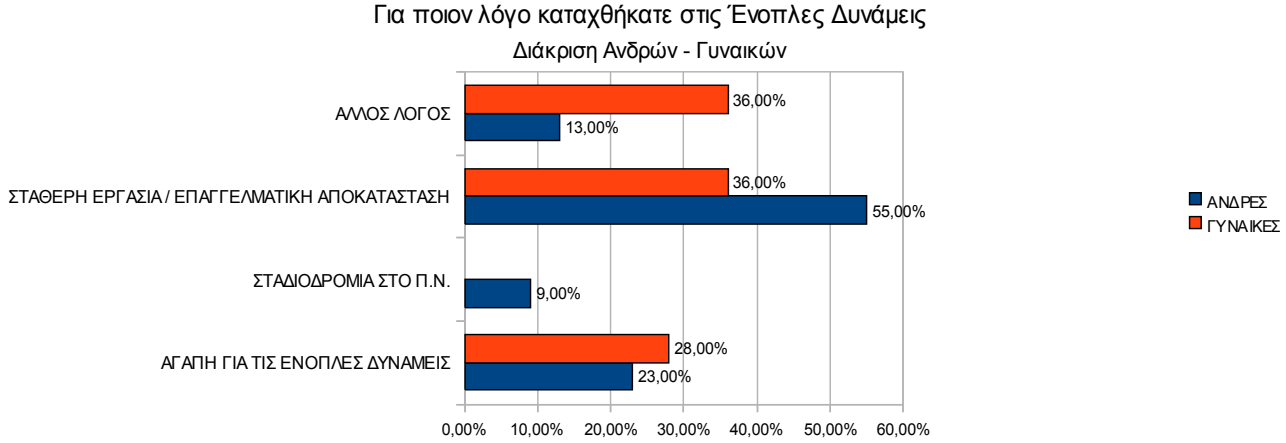
Ανάλυση περιεχομένου

Να ξεκινήσουμε με την ανάλυση των τριών κατηγοριών. Ας ξεκινήσουμε πρώτα από τον ηλικιακό παράγοντα. Για τους **αξιωματικούς** (13) ο μ.ο. ηλικίας είναι 43,62 χρόνια, για τους **υπαξιωματικούς** (15) 35,2 χρόνια και για τους **στρατεύσιμους** (12) τα 23,75 χρόνια. Το 2ο στοιχείο κατηγοριοποίησης είναι αυτό του επιπέδου μόρφωσης. Έτσι λοιπόν, για τους **αξιωματικούς,** οι 8/13 είναι απόφοιτοι Λυκείου, εναντιθέσει με τους υπόλοιπους που έχουν τελειώσει στρατιωτικές σχολές. Για τους **υπαξιωματικούς**, τα πράγματα είναι τελείως διαφορετικά με τους 13/15 να έχουν ως εχέγγυο το απολυτήριο λυκείου εναντιθέσει με 2 που προέρχονταν από σχολή (ΣΜΥΝ). Τέλος, για τους **στρατεύσιμους**, 9/12 είχαν πτυχίο ΑΕΙ ή ήταν κάτοχοι ανώτερου κύκλου σπουδών (βλ. Μεταπτυχιακό). Οι μισοί μάλιστα από τους ναύτες, πριν καταταγούν, εργάζονταν.

10 Ο.π.: 2
11 Ο.π.: 3

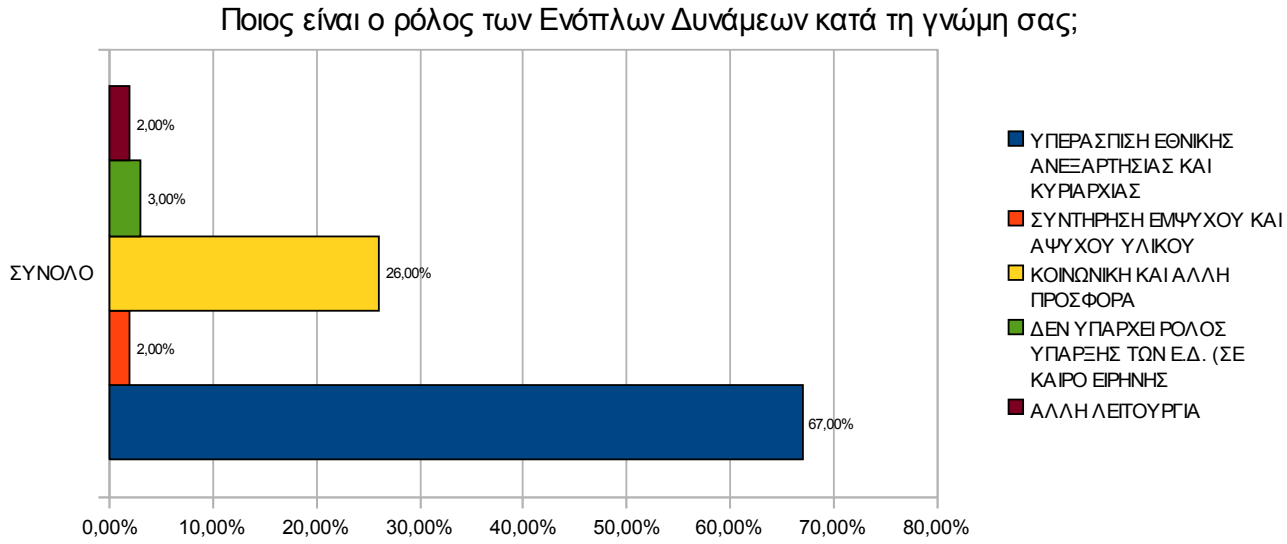
Στην ερώτηση «*Για ποιον λόγο καταχθήκατε στις Ένοπλες Δυνάμεις»,* προκύπτουν τα εξής στοιχεία: Περίπου 1/2 υπαξιωματικοί και αξιωματικοί κατατάχθηκαν στις Ένοπλες Δυνάμεις για βιοποριστικούς λόγους, δηλαδή λόγω της εξασφαλισμένης εργασίας και ότι άλλο παρέχουν (ιατροφαρμακευτική περίθαλψη κλπ.). Για τους αξιωματικούς σε σχέση με τους υπαξιωματικούς έπαιξε περισσότερο ρόλο η αγάπη για τις Ένοπλες Δυνάμεις, ενώ βλέπουμε ότι περίπου 1/3 υπαξιωματικούς και 1/5 στο σύνολο των ένστολων, κατατάχθηκαν στις Ένοπλες Δυνάμεις λόγω είτε παράδοσης στην οικογένεια (βλ. Συγγενείς) είτε για άλλους λόγους (π.χ. παρότρυνση από συγγενή). Έντονο ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζει και η κατηγοριοποίηση βάσει φύλου όπως οι γυναίκες φέρονται να είναι περισσότερο «συναισθηματικές» ως προς τους λόγους κατάταξής τους στο στρατό (αγάπη για τις Ένοπλες Δυνάμεις) αλλά και περισσότερο ορμώμενες από τον κοινωνικό τους περίγυρο (βλ. Οικογενειακή παράδοση στις Ένοπλες Δυνάμεις και κοινωνική επιρροή από τρίτους) (Περίπου 1/3 ερωτώμενες).

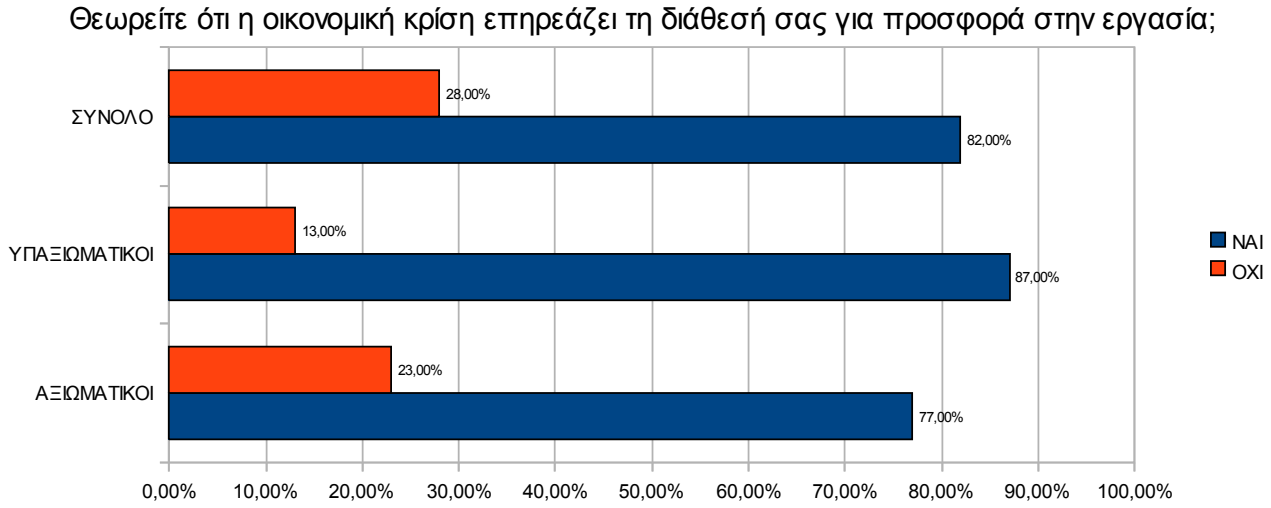
Στην ερώτηση «Ποιος είναι ο ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων σύμφωνα με τη γνώμη των ερωτώμενων», περίπου 2/3 ερωτώμενους και πολύ περισσότερο από αυτούς, 3/4 αξιωματικούς, ότι ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων είναι η υπεράσπιση της εθνικής κυριαρχίας και ανεξαρτησίας. Δεύτερη πιο δημοφιλής απάντηση ήταν το χρέος που έχει ο στρατός να παρέχει κοινωνικό έργο και όχι μόνο στους πολίτες και στο κράτος (με περίπου 1/3 στρατεύσιμους να επιχειρηματολογούν ως προς αυτήν την απάντηση).

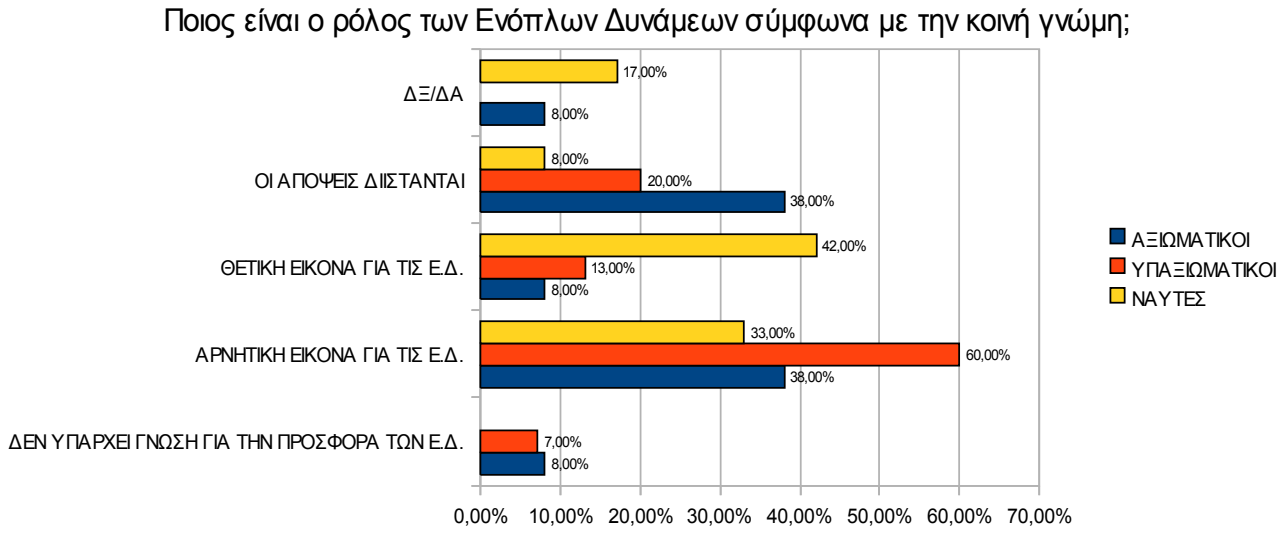

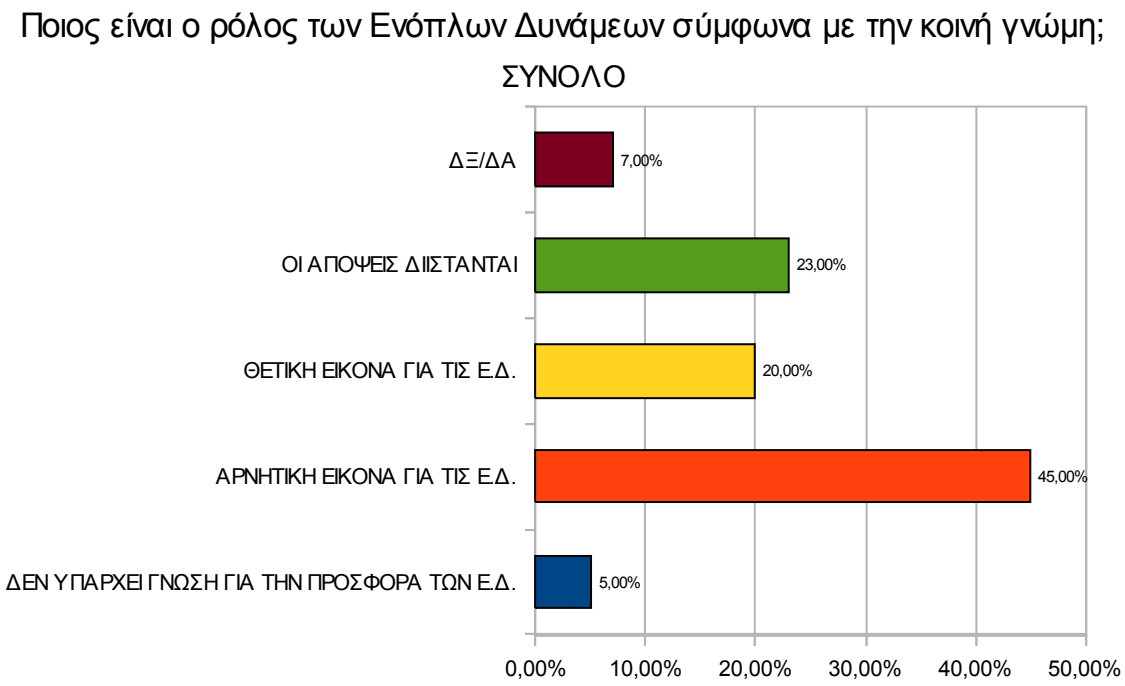
Για το αν *«το οικονομικό πρόβλημα που βιώνουμε επηρεάζει το στράτευμα»*, όλοι οι ερωτώμενοι απάντησαν καταφατικά, από πολύ μεγάλο ως σε απόλυτο βαθμό, αξιολογώντας ως κύρια αιτία τη μείωση κονδυλίων και κατά συνέπεια τη μείωση κινήτρων και αναφέροντας ως κύριες επιδράσεις της κρίσης στον ψυχολογικό τομέα και στον τομέα του ηθικού.

Ιδιαίτερα για τους μόνιμους που υπηρετούν στο Πολεμικό Ναυτικό (εν προκειμένω), η ερώτηση που τους έγινε ήταν αν «*η οικονομική κρίση επηρεάζει τη διάθεσή τους για προσφορά στην εργασία (βλ. αποδοτικότητα)».* Είχαμε λοιπόν τα εξής, περίπου 8/10 αξιωματικούς και 9/10 υπαξιωματικούς νοιώθουν ότι έχουν επηρεαστεί τόσο από την κρίση που η αποδοτικότητά τους διαγράφει φθίνουσα πορεία και δεν μπορούν να δουλέψουν με τους ίδιους ρυθμούς με τους οποίους δούλευαν προ-κρίσης. Κατ' ομολογία μάλιστα ορισμένων, υπάρχει προσπάθεια από μέρους τους να μείνουν απρόσκοπτοι στο καθήκον τους, όμως αυτό δεν είναι εύκολο. Αποδεικνύεται δηλαδή ότι το οικονομικό κίνητρο είναι καθοριστικός παράγοντας ως προς της διαμόρφωση του ηθικού και εν προκειμένω της βούλησης για αποδοτική εργασία, ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης. Απ' την άλλη, κυρίως κάποιοι ερωτώμενοι από τους αξιωματικούς, δήλωσαν ότι μένουν ανεπηρέαστοι από την κρίση πράττοντας το καθήκον τους, όσον αφορά την αποδοτικότητά τους στην εργασία τους, ανεξαρτήτως κρίσης. Το ποσοστό 82% για τους ένστολους που σημειώθηκε σ' αυτήν την ερώτηση είναι από τα ιδιαίτερα υψηλά αυτής της έρευνας.

Στην επόμενη ερώτηση, «Ποιος είναι ο ρόλος των ενόπλων δυνάμεων σύμφωνα με την κοινή γνώμη», καταγράφεται μα ιδιαίτερη «εικόνα» που χρήζει προσοχής. Περίπου 1/2 ερωτώμενους ένστολους θεωρεί ότι η κοινωνία έχει αρνητική γνώμη για το σώμα των Ενόπλων Δυνάμεων. Κι αυτό που χρήζει παρατήρησης είναι ότι αυτήν την αντίληψη την έχουν περισσότερο οι υπαξιωματικοί που ρωτήθηκαν (60%). Στεκόμενοι επίσης σ' αυτό το σημείο μπορούμε να εξάγουμε και ένα γενικότερο συμπέρασμα όσον αφορά την κοινωνία όμως. Ένα συμπέρασμα που σχετίζεται με την απαξίωση. Δεν ήταν δηλαδή λίγοι από εκείνους που απάντησαν ότι η *κοινωνία έχει αρνητική γνώμη για το στρατό* χρησιμοποιώντας τον όρο «δημόσιο». Ότι δηλαδή η κοινωνία θεωρεί δημόσια υπηρεσία ή προέκταση του δημοσίου το στρατό με σαφή απαξιωτικό λόγο για την εν λόγω έννοια. Δυστυχώς, πιστώνεται στο «δημόσιο» μια ιδεολογική φόρτιση που ότι θέλει να σχετίζεται με το «βόλεμα», την «αναξιοκρατία», την έλλειψη κινήτρων και γενικότερα με μια παρασιτική διάσταση. Απ' την άλλη, άξιο λόγου είναι το γεγονός ότι στην ίδια ερώτηση σχεδόν 1/2 ερωτώμενους ναύτες έδωσε ως απάντηση ότι η *η κοινωνία βλέπει θετικά το στρατό* ο οποίος πέραν του βασικού του καθήκοντος, τη φύλαξη της πατρίδας δηλαδή, επιτελεί και άλλο έργο, κοινωνικό κατά βάση. Βεβαίως, εν συνόλω, αυτήν την πτυχή την ενστερνίζονται 1/5 ερωτώμενους όπως επίσης 1/5 ερωτώμενους εν συνόλω θεωρεί ότι οι απόψεις διίστανται, δηλαδή *υπάρχουν τόσο εκείνοι που διάκεινται φιλικά ως προς τη λειτουργία του στρατού και εκείνοι οι οποίοι είναι φορείς της άποψης «περί δημοσίου»* που περιγράψαμε πιο πάνω.

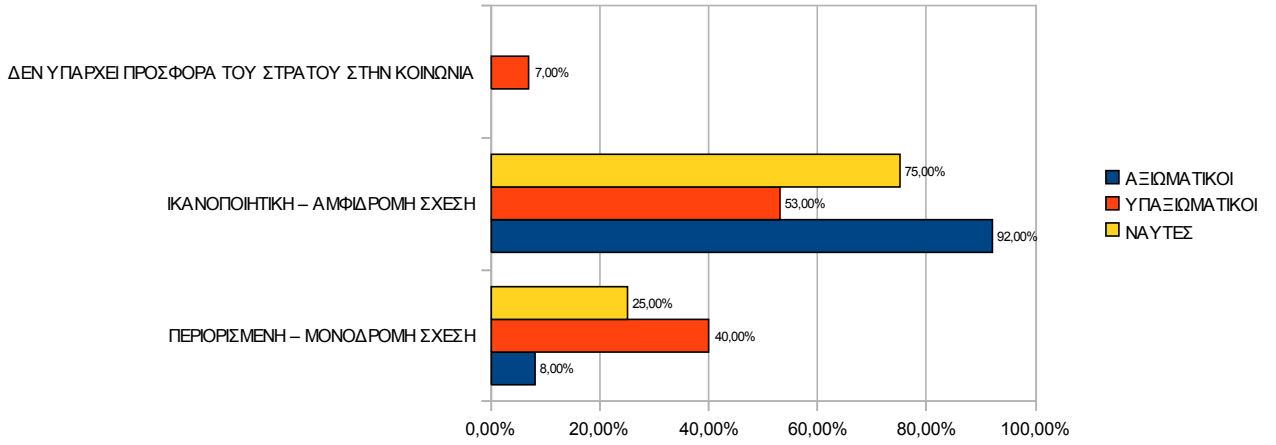

Στο αμέσως επόμενο σκέλος που σχετίζεται με το προηγούμενο και έχει να κάνει με τη θεματική του «Πολεμικού Ναυτικού – Κοινωνίας», για το «ποια είναι η σχέση στρατού – κοινωνίας και γενικότερα η προσφορά του στρατού στην κοινωνία», μπορεί να μην είχαμε αρκετές ομαδοποιήσεις σε πλήθος απαντήσεων, κι από δω όμως μπορούν να καταδειχθούν συγκεκριμένες τάσεις. Περίπου 9/10 αξιωματικούς, 1/2 υπαξιωματικούς και 3/4 ναύτες απάντησαν πως η σχέση στρατού – κοινωνίας είναι αμφίδρομη και γενικότερα κρίνεται ικανοποιητική. Το κοινωνικό έργο του στρατού είναι αδιαμφισβήτητο καταρχάς με την παροχή ασφάλειας αλλά και τη δυνατότητα απασχόλησης σε αρκετούς ανθρώπους (σε καιρό ειρήνης) και έπειτα με την παροχή ανθρωπιστικού έργου όπου χρειαστεί. Πιο συγκεκριμένα, η μεν κοινωνία παρέχει εκτός από το κεφάλαιο (για εξοπλιστικά και επάνδρωση των σωμάτων) και έμψυχο

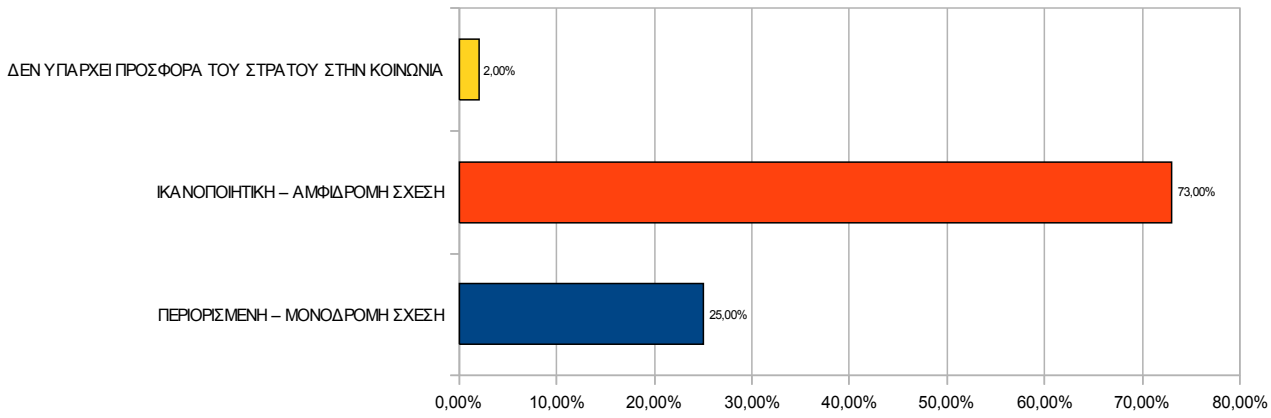
δυναμικό (στρατεύσιμοι και μόνιμοι) ο δε στρατός ανταποδίδει με την παροχή καυσίμων, τη διακομιδή ασθενών από απομακρυσμένα νησιά και μέρη, με διασώσεις, κατάσβεση πυρκαγιών, άμεση επέμβαση σε πλημμυροπαθείς περιοχές κ.ο.κ. Επιπλέον, κάποιοι στρατεύσιμοι, ανέφεραν πως ο στρατός βοηθά στο «χτήσιμο του χαρακτήρα» και είναι «μεγάλο σχολείο». Παρά τη θετική εικόνα της σχέσης στρατού και κοινωνίας (73% στο σύνολο), αρκετοί ήταν αυτοί που θεωρούν ότι ο στρατός μπορεί να προσφέρει ωστόσο ακόμα περισσότερα στην κοινωνία. Ωστόσο, δεν είναι λίγοι όσοι θεωρούν ότι η σχέση στρατού – κοινωνίας είναι περιορισμένη και κατά βασική έννοια μονόδρομη. 4/10 υπαξιωματικούς και συνολικά 1/4 ερωτώμενους θεωρεί ότι ο στρατός φαντάζει ως κάτι το ξεχωριστό απ' την κοινωνία (ίσως αποτέλεσμα αυτού που περιγράψαμε παραπάνω περί απαξίωσης του κόσμου για τους δημόσιους θεσμούς, στο μέτρο που αφορά το στρατό) και πως μόνον ο δεύτερος είναι που δίνει σ' αυτήν (κοινωνική προσφορά, όπως περιγράφηκε και πιο πάνω, βλ. Διακομιδές ασθενών, συμβολή στη δασοπυρόσβεση κλπ.).

Ποια θεωρείτε ότι είναι η σχέση στρατού - κοινωνίας και γενικότερα η προσφορά του στρατού στην κοινωνία;

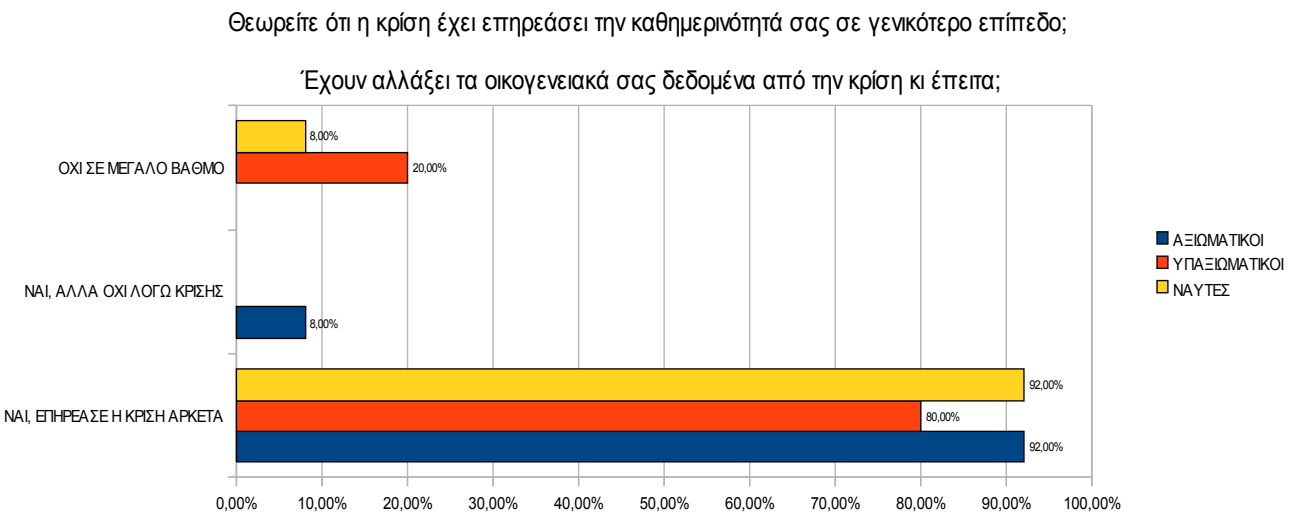

Ποια θεωρείτε ότι είναι η σχέση στρατού - κοινωνίας και γενικότερα η προσφορά του στρατού στην κοινωνία;

ΣΥΝΟΛΟ

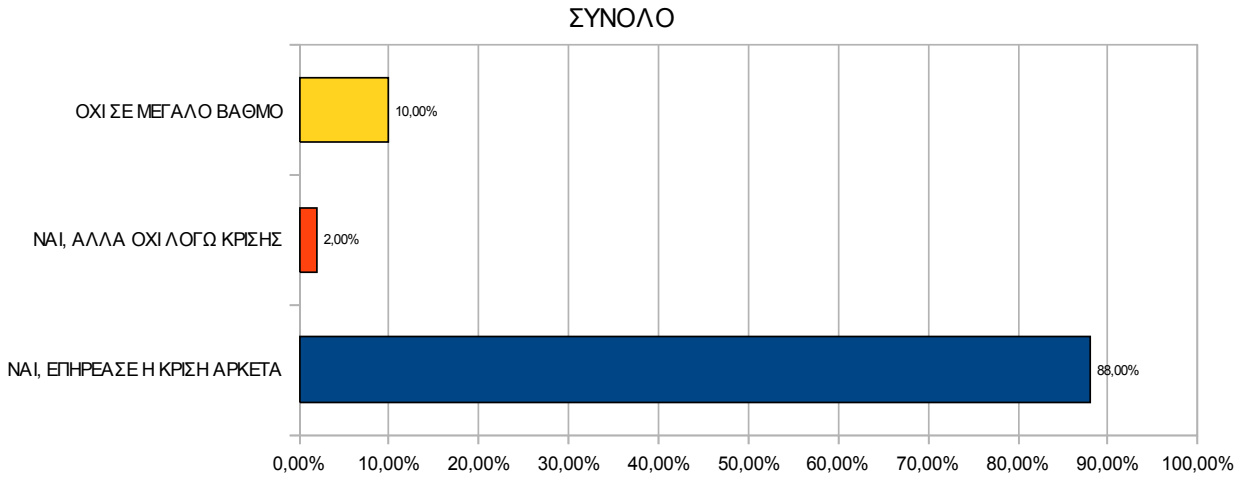

Στην ερώτηση για το αν «η κρίση έχει επηρεάσει την καθημερινότητα των ερωτώμενων σε μεγάλο βαθμό κι αν έχουν αλλάξει τα οικογενειακά τους δεδομένα από την κρίση κι έπειτα» κι εδώ παρουσιάστηκαν ιδιαίτερα πλειοψηφικές απαντήσεις. 9/10 αξιωματικούς και ναύτες καθώς και 8/10 υπαξιωματικούς και 9/10 εν συνόλω, απάντησαν πως έχει επηρεαστεί η καθημερινότητά τους από την κρίση, στο μέτρο της ματαίωσης πολλών επιθυμιών που απολάμβαναν παλαιότερα ή για να το θέσουμε με οικονομικό όρο, η έντονη αποταμίευση είναι μια πραγματικότητα. Απ' την άλλη υπάρχει και χειρότερη διάσταση, αυτήν που θέλει τους ερωτώμενους να δυσκολεύονται δεδομένου της μείωσης του μισθού τους, όχι όμως του πλήθους και των τιμών των υποχρεώσεών τους (π.χ. δάνεια και ενδοοικογενειακές υποχρεώσεις). Όλοι αυτοί, απάντησαν πως η κρίση έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στο να συντελεστεί όλη αυτή η «αλλαγή». Πρόκειται για μια διαδικασία που συνδέεται και έχει άμεση επίπτωση στο ηθικό κομμάτι του καθενός με ότι προεκτάσεις μπορεί αυτό να πάρει για το προκείμενο θέμα που συζητάμε («ηθικό του προσωπικού του Π.Ν. στην περίοδο της κρίσης). Υπήρξαν δε, περιπτώσεις που ανέφεραν ότι αυτή η «ανακατανομή» λόγω κρίσης, είναι και πηγή αρκετών ενδο-οικογενειακών προβλημάτων και εντάσεων μέσα στην οικογένεια. Τέλος, όσον αφορά αυτήν την ερώτηση, χρήζει προσοχής το γεγονός ότι από το 20% που δήλωσαν ότι δεν τους έχει επηρεάσει ιδιαίτερα η οικονομική κρίση σε επίπεδο καθημερινότητας, οι 2/3 ζουν με τις οικογένειές τους και μοιράζονται τις υποχρεώσεις που μπορεί να δημιουργούνται σε ένα νοικοκυριό.

Θεωρείτε ότι η κρίση έχει επηρεάσει την καθημερινότητά σας σε γενικότερο επίπεδο;

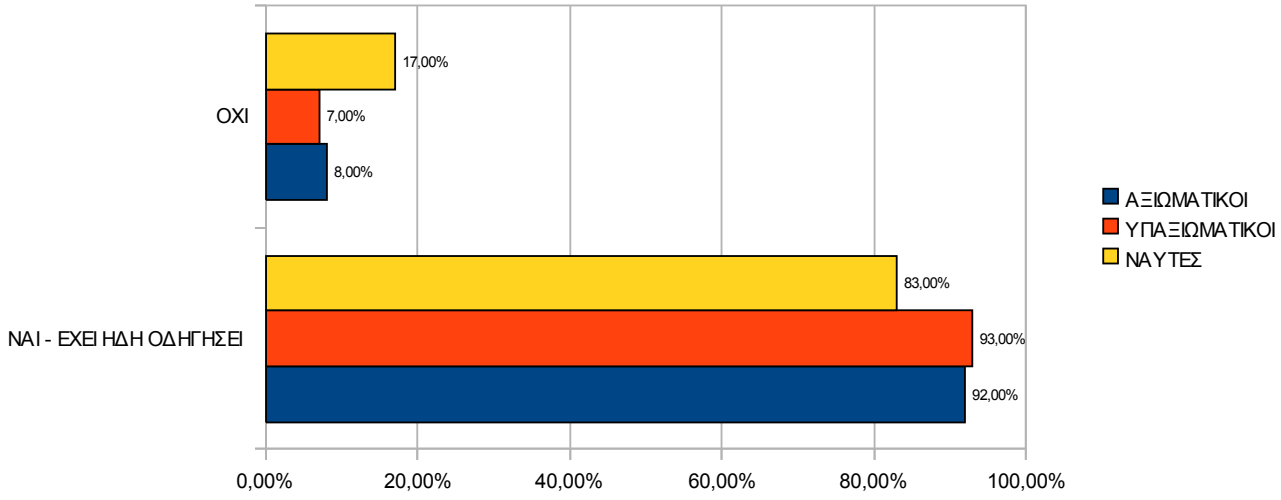
Έχουν αλλάξει τα οικογενειακά σας δεδομένα από την κρίση κι έπειτα;

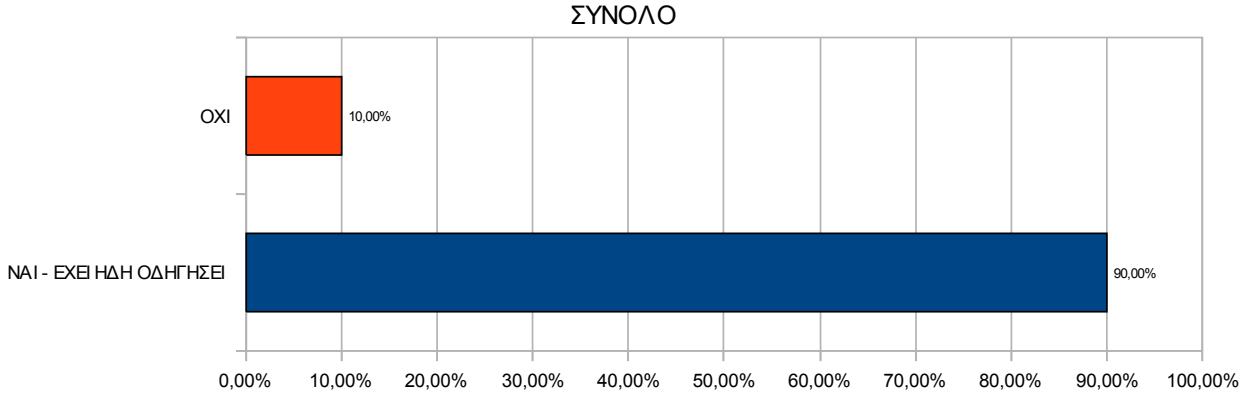
Καθώς πλησιάζουμε προς το τέλος αυτής της έρευνας, είναι κάποιες ερωτήσεις που θα σταθούμε περισσότερο ως προς την λεπτομερή παρουσίασή τους, σε σχέση με άλλες. Στην ερώτηση λοιπόν αν «αυτή η κρίση μπορεί να οδηγήσει στην αποδυνάμωση των Ενόπλων Δυνάμεων» τα αποτελέσματα μπορεί να φαντάζουν ως προφανή όμως έχει πολύ ενδιαφέρον να αναφέρουμε και το ερευνητικό υπόβαθρο των απαντήσεων. 9/10 αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, 8/10 ναύτες και 9/10 ερωτώμενους συνολικά θεωρούν ότι αυτή κρίση οδηγεί ή μάλλον έχει ήδη οδηγήσει στην αποδυνάμωση των Ενόπλων Δυνάμεων. Το μεγαλύτερο πρόβλημα που καταγράφεται από αυτήν την αποδυνάμωση, πιστώνεται στη σημαντική μείωση των κονδυλίων για εξοπλιστικά προγράμματα, στη μείωση των στρατιωτικών ασκήσεων (π.χ. σκοπούν για το Πολεμικό Ναυτικό), αλλά και των στρατοπέδων. Κατά πως λέχθηκε, στις υψηλότερες βαθμίδες, εκείνοι που μπορούν, αποστρατεύονται παίρνοντας το εφάπαξ, φοβούμενοι νέες μειώσεις, ενώ στις χαμηλότερες βαθμίδες, εκεί έγκειται η μεγαλύτερη δυσκολία, λόγω των χαμηλών μισθών. Άλλος ερωτώμενος απάντησε πως η αποδυνάμωση υφίσταται όμως την εστιάζει περισσότερο στον ηθικό τομέα, ενώ τέλος, κάποιος από τους στρατεύσιμους που απάντησε θετικά σ' αυτήν την ερώτηση θέτει και το ζήτημα της γειτνίασης με την Τουρκία και το πως εμπλέκεται το ελληνοτουρικό σ' αυτήν την κατάσταση. Βάσει δηλαδή της μείωσης των εξοπλιστικών και της εκρηκτικής κατάστασης που παρουσιάζεται στις γύρω περιοχές, η Τουρκία φαντάζει ως πιο ανταγωνιστική και ετοιμοπόλεμη σε σχέση με τη χώρα μας. Το άξιο λόγου σ' αυτήν την ερώτηση πάντως, είναι όσον αφορά τους ένστολους που είτε απάντησαν θετικά είτε αρνητικά, ορισμένοι από αυτούς θεώρησαν ότι είναι τέτοια η φύση του επαγγέλματος του στρατιωτικού που παρά τις δυσκολίες, δεν θα καμφθεί το φρόνημά του, ηθικά και ψυχολογικά. Αν πάντως θέλουμε να καταγράψουμε όλες τις διαστάσεις, οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι τις πιο κριτικές τοποθετήσεις έκαναν οι δύο στρατεύσιμοι που απάντησαν πως οι Ένοπλες δυνάμεις δεν θα οδηγηθούν σε αποδυνάμωση λόγω της κρίσης. Ο μεν ένας βλέπει την κρίση ως μια ευκαιρία για «μείωση των μη λειτουργικών γραφείων και

στρατοπέδων και καλύτερη οργάνωση του στρατεύματος, παρά την επίπονη μεταβατική περίοδο λόγω της βίαιης μείωσης των μισθών των στρατιωτικών». Ο δε άλλος, θεωρεί πως για την αποδυνάμωση των Ενόπλων Δυνάμεων «τη μεγαλύτερη ευθύνη, φέρει πρώτα η ανεπάρκεια κάποιων εκ των μονίμων, παρά η κρίση». Αν συνδέσουμε την τελευταία απάντηση με προηγούμενη ερώτηση, και εδώ αποκρυσταλλώνεται κατά μία έννοια η άποψη που διαχέεται στην κοινωνία εν μέρει και διάκειται με αίσθημα καχυποψίας για τις Ένοπλες Δυνάμεις.

Θεωρείτε ότι αυτή η κατάσταση μπορεί να οδηγήσει στην αποδυνάμωση των Ενόπλων Δυνάμεων;

Θεωρείτε ότι αυτή η κατάσταση μπορεί να οδηγήσει στην αποδυνάμωση των Ενόπλων Δυνάμεων;

Η παρακάτω ερώτηση, θα λέγαμε ότι εγείρει αρκετές συζητήσεις, αντιρρήσεις ή συμφωνίες. Και μόνο η υπόθεση της στρατιωτικής θητείας ως εμπόδιο για τους νέους και τη ψυχολογία τους (δηλαδή την επαγγελματική τους αποκατάσταση και τα άμεσα σχεδιά τους για το μέλλον), σημαίνει πολλά. Στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων τώρα, όσον αφορά τους αξιωματικούς, σχεδόν μοιρασμένες ήταν οι απαντήσεις, με τους μεν να θεωρούν ότι όντως η στρατιωτική θητεία αποτελεί εμπόδιο για τους νέους και

τα σχέδιά τους, δεδομένης και της οικονομικής κρίσης, ενώ οι δε θεωρούν ότι η θητεία δεν αποτελεί τροχοπέδη για τους νέους. Παρακάτω θα αναφέρουμε γενικά τα υπέρ και τα κατά επιχειρήματα που απάντησαν οι ερωτώμενοι και θεωρώ πως έχουν κάποιο ενδιαφέρον. Στους υπαξιωματικούς, η κατάσταση είναι κάπως πιο ξεκάθαρη με 6/10 ερωτώμενους να απαντούν πως η στρατιωτική θητεία μεσούσης της κρίσης αποτελεί εμπόδιο για τους νέους και την ψυχολογίας τους. Τέλος, αρκετό ενδιαφέρον έχει να δούμε το τι μας απάντησαν και οι ναύτες. Ναι μεν, το 67% των ερωτώμενων απάντησε πως θεωρεί τη στρατιωτική θητεία ως εμπόδιο στα σχέδιά του, το υπόλοιπο όμως ποσοστό έδωσε μιαν άλλη διάσταση σε σχέση με τις προηγούμενες δύο ομάδες ερωτηθέντων. Δηλαδή, απάντησαν πως υπάρχει μια ενδιάμεση κατάσταση, καθώς «μπορεί να λειτουργήσει ευεργετικά για κάποιον που δεν έχει κάποιον σαφή άμεσο στόχο να πραγματοποιήσει, οπότε μπορεί να του δώσει το χρόνο να σκεφτεί. Απ' την άλλη βέβαια, δρα ανασταλτικά για όποιον ξέρει τι θέλει και έχει προγραμματίσει σημαντικά σχέδια στο κοντινό μέλλον».

Σε σχέση πάντως με προηγούμενες ερωτήσεις, εδώ επιμείναμε λίγο περισσότερο. Πιο συγκεκριμένα, όσοι απάντησαν ότι η «θητεία αποτελεί εμπόδιο», ρωτήθηκαν για το τι θα έπρεπε να γίνει από πλευράς Ενόπλων Δυνάμεων προκειμένου οι νέοι να αλλάξουν στάση ως προς το στρατό και να τον δούν πιο θετικά. Οι ερωτώμενοι λοιπόν, είτε από μόνοι τους, είτε κατόπιν δικής μας υπόδειξης σχετικά με αυτό το ερώτημα, ότι δηλαδή μια καλή λύση θα ήταν να υπάρξει αντιστοιχία γνωστικού αντικειμένου με την αξιοποίηση των στρατευσίμων από το Πολεμικό Ναυτικό, κινήθηκαν προς αυτήν την κατεύθυνση. Σχεδόν όλοι λοιπόν οι ερωτώμενοι αυτής της κατηγορίας (24/40) απάντησαν ότι αν οι στρατεύσιμοι αξιοποιούνταν βάσει γνωστικού αντικειμένου και αναγραφόταν αυτό ως προϋπηρεσία για τις μετέπειτα επαγγελματικές τους ασχολίες, θα έβλεπαν με πιο θετικό μάτι και διάθεση τη στράτευσή τους. Στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι μόλις δύο (και μάλιστα αξιωματικοί) δήλωσαν πως δεν παίζει ρόλο η αξιοποίηση των στρατευσίμων βάσει γνωστικού αντικειμένου καθώς είναι πιο σημαντικό να είναι γενικών καθηκόντων και ετοιμοπόλεμοι.

Σχετικά πάντως με τις δύο κύριες ομαδοποιήσεις απάντησης (Εμπόδιο – Όχι εμπόδιο), ας δούμε τα βασικά επιχειρήματα που καταγράφηκαν:

Η στρατιωτική θητεία ως εμπόδιο

–Εν μέσω κρίσης, ο στρατεύσιμος δεν μπορεί να βοηθήσει την οικογένειά του όπως θα ήθελε.

–Η στρατιωτική θητεία πρέπει να εκπληρώνεται μετά τις (ανώτατες) σπουδές, προκειμένου το άτομο να έχει πιο ολοκληρωμένο χαρακτήρα.

–Αποξένωση από την αγορά εργασίας.

Η στρατιωτική ως εφόδιο / μη εμπόδιο

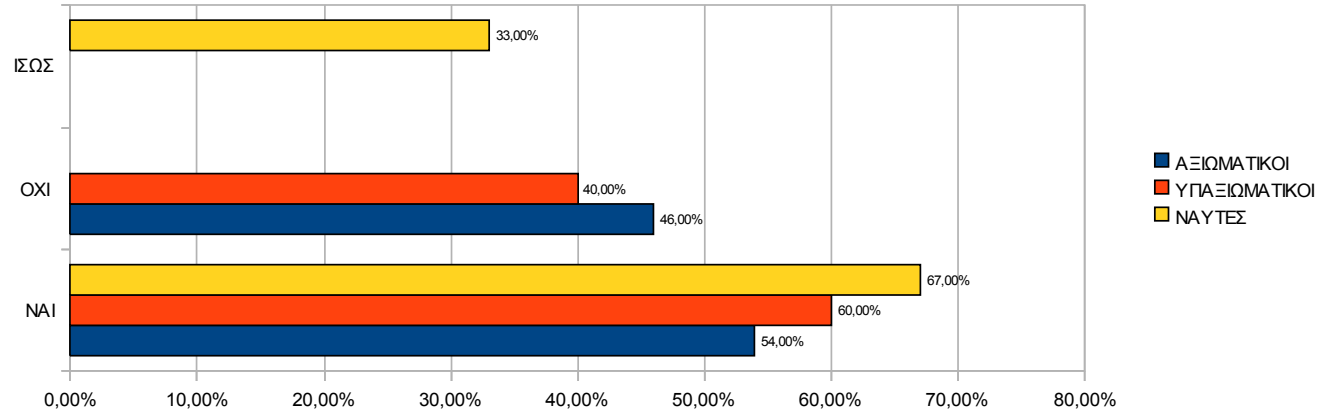
–Η θητεία ως προετοιμασία για τις δυσκολίες της ζωής

–Είναι λίγος ο χρόνος στράτευσης που δεν επηρεάζεται ιδιαίτερα η επαγγελματική τους προοπτική.

–Υπάρχει ήδη αρκετή ελαστικότητα (σε ζητήματα συμπεριφοράς και μεταχείρισης, π.χ. Εξόδους)

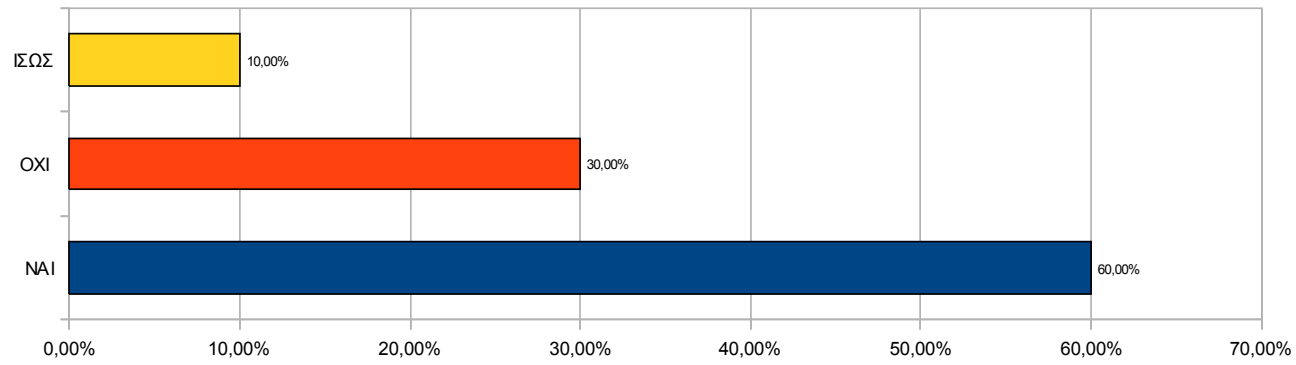
–Τη δεδομένη χρονική στιγμή (κρίση) δεν έχουν να χάσουν και πολλά περί επαγγελματικής αποκατάστασης.

Η στρατιωτική θητεία κατά τη διάρκεια της κρίσης αποτελεί εμπόδιο για τους νέους και την ψυχολογία τους;

Η στρατιωτική θητεία κατά την περίοδο της κρίσης αποτελεί εμπόδιο για τους νέους και την ψυχολογία τους;

ΣΥΝΟΛΟ

Και φθάσαμε στην τελευταία ερώτηση αυτού του ερωτηματολογίου. Στην ερώτηση «προς ποια κατεύθυνση πρέπει να κινηθούν οι Ένοπλες Δυνάμεις προκειμένου να ανταπεξέλθει το προσωπικό τους στην κρίση», λάβαμε ποικίλες απαντήσεις, τις οποίες θα αναφέρουμε όσο πιο κωδικοποιημένα γίνεται.

Πριν προχωρήσουμε στις επιμέρους απαντήσεις, πρέπει να λεχθεί ότι σχεδόν όλοι οι ερωτώμενοι δήλωσαν πως δεν πρέπει να γίνουν άλλες περικοπές από τις Ένοπλες Δυνάμεις. Έτσι λοιπόν:

–Η πιο δημοφιλής απάντηση ήταν ανάγκη ύπαρξης των επιδομάτων και κάποιων παροχών. Με τον όρο επιδόματα μας είπαν πως εννοούν για παράδειγμα τα οδοιπορικά ή την πληρωμή των όποιων υπερωριών κ.ο.κ., ενώ με τον όρο παροχές, να υπάρχει μια καλύτερη αξιοποίηση βάσει εγγύτητας με τον τόπο απασχόλησης ή στράτευσης (ανάλογα αν είναι ένστολος ή στρατεύσιμος). Αυτήν την απάντηση την έδωσαν πάνω από 1/2 ερωτώμενους και επι μέρους, κυρίως οι υπαξιωματικοί (7/10).

–Δεύτερη άποψη, βάσει απαντήσεων, η ανάγκη αλλαγής νοοτροπίας εντός του Πολεμικού Ναυτικού (από άποψη στελεχών και όχι μόνο). Ναι μεν, είναι σημαντικό να μην υπάρξουν άλλες περικοπές, όμως θα πρέπει να καλλιεργηθεί πνεύμα αλληλεγγύης και ομοψυχίας μεταξύ του προσωπικού του Πολεμικού Ναυτικού. Αν δεν σέβονται οι ίδιοι, ο ένας τον άλλον και αν δεν σεβαστούν οι ίδιοι κατ' επέκταση την εργασία τους, δεν μπορούν να περιμένουν μετά και από τους πολίτες και το κράτος να μεριμνήσει για το οτιδήποτε όσον αφορά εκείνους.

Οι υπόλοιπες απαντήσεις, δεν είχαν ιδιαίτερης απήχησης παρ' όλα αυτά θα τις αναφέρουμε. Αν υπάρχει κάτι που πρέπει να παρατηρηθεί είναι η πολυδιάσπαση των κωδικοποιημένων απαντήσεων. Αυτή όμως η πολυδιάσπαση οφείλεται κυρίως στις απαντήσεις των ναυτών καθώς οι μόνιμοι, στάθηκαν κυρίως σε τεσσάρων ειδών απαντήσεις. Τις δύο τις είδαμε πιο πάνω. Ας δούμε τώρα και τις υπόλοιπες, ξεκινώντας με τις άλλες δύο στις οποίες αναφέρθηκαν οι μόνιμοι και οι στρατεύσιμοι. Πιο συγκεκριμένα:

–Οι Ένοπλες Δυνάμεις έχουν κοινή πορεία με το κράτος και κατ' επέκταση με τα οικονομικά του. Συνεπώς, δεν μπορεί να αξιώνεται κάποια παροχή ή κάποιο επίδομα τη στιγμή που οι εργαζόμενοι δέχονται μεγάλες μειώσεις. Παρά λοιπόν τη δύσκολη οικονομική συγκυρία και για το στρατό, το προσωπικό του, οφείλει να μείνει ανεπηρέαστο και να συνεχίσει να κάνει κανονικά το λειτούργημά του.

–Οι Ένοπλες Δυνάμεις, πρέπει να είναι αυτο-εξούσεις και να μην εξαρτάται ο αρχηγός τους από την αλλαγή της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας.

Οι υπόλοιπες παρατηρήσεις προέρχονται κυρίως από τους ερωτώμενους ναύτες:

–Αξιολόγηση του ήδη υπάρχοντος προσωπικού και αξιοποίηση μόνον όσον μπορούν λειτουργικά να προσφέρουν ως άτομα αλλά και ως μονάδες.

–Περισσότερα προγράμματα επιμόρφωσης (πάσης φύσεως) για στρατεύσιμους και μονίμους.

–Για τους στρατεύσιμους, ο στρατός να γίνει σε εθελοντική βάση (ετήσιος) και για όποιον αρνείται να υπάρχει δίχρονη κοινωνική εργασία. Με αυτόν τον τρόπο, όσοι πηγαίνουν στο στρατό θα είναι συνειδητοποιημένοι και θα μπορούν να προσφέρουν περισσότερα απ' ότι τώρα.

–Αξιοποίηση βάσει γνωστικού αντικειμένου κάτι που θα αποτελέσει και ιδιαίτερο κίνητρο για κάποιον που ψάχνει για προϋπηρεσία (έχει αναφερθεί και πιο πάνω).

–Εγγύητητα τόπου διαμονής με τόπο στράτευσης και περισσότερη κατανόηση

–Καλύτερη και πιο παραγωγική εκπαίδευση με συνάμα μειωμένη διάρκεια θητείας.

Αυτές λοιπόν ήταν οι απόψεις που καταγράφηκαν και παρουσιάστηκαν κωδικοποιημένα. Για το τέλος αυτής της παρουσίασης και πριν περάσουμε στη θεματική των συμπερασμάτων, οφείλουμε να παρουσιάσουμε το ύφος και την προοπτική που έδωσαν οι ερωτώμενοι, όσον αφορά την κρίση. Αυτό βεβαίως δεν προκύπτει βάσει συγκεκριμένης ερώτησης αλλά αξιολογώντας τα λεγόμενα αλλά και όσα ειπωθηκαν «off the record». Βεβαίως από τους 40 ερωτώμενους, δεν είχαν όλη την ίδια διάθεση για «κουβέντα». Σε γενικές γραμμές, οι περισσότεροι, όπως κανείς μπορεί να φανταστεί είναι αρνητικά διακείμμενοι σχετικά με το αν η κρίση θα ξεπεραστεί και θεωρούν ότι όσο η κρίση θα διαρκεί, αυτό θα επηρεάζει και το Πολεμικό Ναυτικό το οποίο νομοτελειακά θα καταγράφει μια φθίνουσα πορεία ως προς τις λειτουργίες του, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τόσους άλλους οργανισμούς στην κοινωνία. Αυτό, σύμφωνα με αρκετούς, οφείλεται στο γεγονός ότι έχουν παραιτηθεί αρκετοί και το βάρος πέφτει στους εναπομείναντες όπου με λιγότερους πόρους, καλούνται να κάνουν την ίδια δουλειά. Υπήρξαν βεβαίως κι εκείνες οι «φωνές» που είπαν ότι το προσωπικό των Ενόπλων Δυνάμεων καλείται να δείξει υπερβάλλοντα ζήλο, παρά τις αντιξοότητες, προκειμένου ο πολίτης να νοιώσει αν μη τι άλλο, ασφάλεια. Αυτό αν μη τι άλλο, μπορεί να αποτελέσει ευκαιρία προκειμένου το προσωπικό των Ενόπλων Δυνάμεων να αποτινάξει την «ταμπέλα» με την κακή έννοια της χρήσης, «δημόσιος υπάλληλος» για το οποίο δεν αισθάνονται περήφανοι. Υπήρξαν και οι λεγόμενοι όμως «αισιόδοξοι» που για τα δεδομένα της συγκυρίας, δεν ήταν λίγοι. Αισόδοξοι γιατί έτσι είναι από τη φύση τους ή γιατί νομοτελειακά αυτή η ύφεση δεν μπορεί να συνεχίζεται για τόσο μεγάλο διάστημα είτε γιατί η κρίση δημιούργησε τέτοιες αντιστάσεις πλέον στους ανθρώπους που μπορούν να σκέφτονται περισσότερο «ορθολογικά» πλέον και να «οχυρώνονται» καλύτερα, ως προς την αντιμετώπιση των προβλημάτων. Τέλος, χαρτογραφούμε μια πρόταση, σχετικά με

την καταπολέμηση της κρίσης στο Πολεμικό Ναυτικό, προέρχεται από στρατεύσιμο ναύτη και έχει να κάνει με την εξοικονόμηση χρηματικών πόρων. Αν οι Ένοπλες Δυνάμεις, θέλουν να κινηθούν προς αυτήν την κατεύθυνση οφείλουν να πατάξουν τη γραφειοκρατία κάτι που θα κάνει το σύστημα πιο λειτουργικό και σ' αυτήν τη βελτίωση θα συμβάλλει σημαντικά η χρήση των νέων τεχνολογιών, τις οποίες ο στρατός δεν τις έχει αξιοποιήσει σε μεγαλύτερο βαθμό.

Συμπεράσματα

Αν κάνουμε χρήση του θεωρητικού σχήματος της πολιτικής κοινωνιολογίας, βάση – εποικοδόμημα, σε μια πιο απλουστευμένη μορφή, θα δούμε πως όλα είναι συνάρτηση του οικονομικού παράγοντα από τη μία που επηρεάζει τους άλλους παράγοντες από την άλλη και στην περίπτωσή μας είναι οι κοινωνικοί, πολιτικοί, πολιτιστικοί κ.ο.κ. Κατά τη γνώμη μου, το εποικοδόμημα σ' αυτήν την περίπτωση είναι το ηθικό όπου είναι και το θέμα αυτής της εργασίας. Θεωρώ λοιπόν, και βάσει μιας ερμηνείας που δίνω σχετικά με τα όσα παρουσιάστηκαν πως ο οικονομικός παράγοντας παίζει καταλυτικό ρόλο στο ηθικό. Είναι φανερό πως το ηθικό του προσωπικού του Πολεμικού Ναυτικού (του Ναυστάθμου Σαλαμίνας), έχει επηρεαστεί σημαντικά. Αυτό, βάσει των λεγομένων τους, αποτυπώνεται σε 3 διαστάσεις. Στο χώρο της εργασίας, στην καθημερινότητα και τις διαπροσωπικές σχέσεις και στο χώρο της οικογένειας.

Όσον αφορά τη διάσταση της εργασίας, όταν η βάση (μισθός) μειώνεται η αποδοτικότητα όπως καταγράψαμε, σε πολλές περιπτώσεις φθίνει κι αυτή, έτσι το αποτέλεσμα της εργασίας φθίνει. Κάθε άνθρωπος που είναι συνειδητά σε έναν εργασιακό χώρο, δε μπορεί να είναι ικανοποιημένος με αυτήν τη συνθήκη, συνεπώς το ηθικό είναι χαμηλό.

Όσον αφορά τη διάσταση της καθημερινότητας και των κοινωνικών σχέσεων. Δυστυχώς σε περιόδους κρίσης, παρατηρείται η έλλειψη συνεκτικής σκέψης και γενικότερα κυριαρχεί μεγάλη σύγχυση. Και παρατηρείται το φαινόμενο, η μία κοινωνική ομάδα να στρέφεται απέναντι στην άλλη. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, για τους ένστολους, αποτυπώθηκε πιο πάνω, πως η κοινωνία, ένα ποσοστό της αν μη τι άλλο, «έχει βάλει στο μάτι» τους ένστολους λόγω κάποιων ειδικών προνομίων. Σε περιόδους «ισχνών αγελάδων» έχει παρατηρηθεί ότι στο στόχαστρο μπαίνουν όσοι έχουν λαμβάνειν σε κάποια

προνόμια, ρυθμίσεις ή παροχές (π.χ. Συνδικαλιστές). Όταν λοιπόν, στις διαπροσωπικές επαφές του καθενός, ο στρατιωτικός αντιμετωπίζεται με καχυποψία κάποιας μορφής και με απαξιωτικές συμπεριφορές (τύπου «δημόσιος υπάλληλος»), είναι απολύτως λογικό να έχει χαμηλό ηθικό και σ' αυτήν τη διάσταση.

Και φθάνουμε στον παράγοντα οικογένεια. Καταγράφηκε πιο πάνω ότι λόγω της κρίσης, υπάρχει μεγάλη περιστολή δαπανών και αυτό συνεπάγεται αλλοίωση επιθυμιών για τα νοικοκυριά. Σε έναν δεύτερο βαθμό, αυτό συνεπάγεται δυσκολία στην αποπληρωμή των λογαριασμών (βλ. Δάνεια και λοιπές υποχρεώσεις). Και στον αμέσως επόμενο βαθμό αυτό μπορεί να οδηγεί σε ενδο-οικογενειακές εντάσεις. Και όλα αυτά ξεκινούν από τις μειώσεις στο βασικό επάγγελμα εξάσκησης (εδώ του στρατιωτικού). Η κρίση αυτή μπορεί να λαμβάνει πιο οξύ χαρακτηριστικά όσο κατεβαίνουμε προς τα κάτω στις βαθμίδες και γενικότερα η σύγκρουση στρατού – κοινωνίας στις ενεργές Ένοπλες Δυνάμεις είναι εμφανής στους νεοκατατασσόμενους και όχι τόσο στους παλιούς στρατιωτικούς[12].

Όσον αφορά τους στρατευσίμους, γιατί και αυτοί είναι μονάδα υπό μελέτη. Όταν οι μόνοι κι αυτοί που διαμορφώνουν και οργανώνουν το κοινωνικό σύνολο, εν προκειμένω το στρατόπεδο στο οποίο ασκούν τη θητεία τους και έχουν χαμηλό ηθικό και οι στρατεύσιμοι είναι δύσκολο να ξεφύγουν από αυτήν την κατάσταση σε κάποιον βαθμό. Και γι αυτούς μπορούμε να ανατρέξουμε στις ίδιες διαστάσεις. Σε επίπεδο εργασίας, η αβεβαιότητα που υπάρχει εκτός, αρκεί. Αν συνυπολογίσει κανείς το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό για το πως εκλαμβάνεται η στρατιωτική θητεία από τους ίδιους (ως εμπόδιο) τότε η ψυχολογία τους είναι χαμηλή. Στην κοινωνική διάσταση, αναφερθήκαμε μόλις πριν, με τις συνθήκες που επικρατούν σ' ένα στρατόπεδο. Σε επίπεδο οικογένειας, τέλος, αν η οικογένεια του στρατεύσιμου αντιμετωπίζει ιδιαίτερο πρόβλημα, η αδυναμία του να συνεισφέρει οικονομικά, λόγω στράτευσης είναι ακόμα ένας παράγοντας που επηρεάζει αρνητικά το ηθικό του.

Κλείνοντας, το ζήτημα ασφάλειας μιας χώρας είναι πολύ σημαντικό. Προκειμένου να έχει αποτέλεσμα, προϋπόθεση είναι όσοι έχουν επιφορτιστεί αυτόν το ρόλο, να δρούν απρόσκοπτα. Υπό κανονικές συνθήκες, για παράδειγμα, η υποστήριξη προς τις στρατιωτικές οικογένειες θα έπρεπε να είναι άμεση αλλά και έμμεση. Η άμεση υποστήριξη θα προέλθει από προγράμματα, υπηρεσίες και παροχές που έχουν σχεδιάσει οι Ένοπλες Δυνάμεις. Αν και απολύτως απαραίτητες, θα πρέπει να συνοδεύονται πάντα και από μορφές έμμεσης υποστήριξης, δηλαδή από γονείς, συγγενείς, φίλους, γείτονες, κουμπάρους κλπ. Μάλιστα οι Ένοπλες Δυνάμεις οφείλουν να αναπτύξουν συστήματα που θα βοηθήσουν την ανάπτυξη των έμμεσων μορφών υποστήριξης[13].

Στη δική μας όμως περίπτωση, βάσει και της συγκυρίας η κατάσταση όπως αντιλαμβανόμαστε

12 Moskos, 1996: 84
13 Καραμπελιάς, 2009: 76

είναι πιο σύνθετη, όσον αφορά το σκέλος των υπηρεσίων, προγραμμάτων και παροχών. Αν λοιπόν, το οικονομικό κομμάτι φαντάζει ανυπέρβλητο, θα μπορούσε να παίξει σημαντικό ρόλο για την ανόρθωση του ηθικού, το πνεύμα ομοψυχίας και αλληλεγγύης του προσωπικού. Η από κοινού προσπάθεια αντιμετώπισης της κρίσης, συνειδητά, ομαδοποιημένα και με τα ίδια στοιχεία όσον αφορά την παραγωγική διαδικασία. Είναι πολύ μεγάλη υπόθεση να υπάρχει αμοιβαία αναγνώριση και ταύτιση με τις ανάγκες του άλλου.

Τέλος, ίσως θα έπρεπε η ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων να εξετάσει το θέμα των κινήτρων ως προς το προσωπικό της, προκειμένου να διευκολύνει την κατάσταση σε σχέση με τις μειώσεις των μισθών. Η αναφορά δεν έχει να κάνει με υλικά κίνητρα, αλλά με τρόπους που θα ξαναδώσουν στο μόνιμο τη διάθεση να εργαστεί εκ νέου, με ζέση, παρά τη μείωση μισθού (π.χ. ευέλικτο ωράριο). Όσον αφορά δε τους στρατεύσιμους, το πιο σημαντικό από αυτά που ειπώθηκαν, εκ νέου εξοικονόμηση πόρων, αν υπάρξει αξιοποίηση βάσει γνωστικού αντικειμένου, σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι γίνεται σήμερα και καταγραφεί αυτής της προσφοράς ως προϋπηρεσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Καραμπελιάς Γ., 2009, «Κοινωνιολογία και Ένοπλες Δυνάμεις: Μια παρεξηγημένη σχέση», Αθήνα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη

Καφφές Γ., 2005, «Εισαγωγή στη στρατιωτική κοινωνιολογία», Αθήνα, εκδ. Παπαζήση

Κυριαζή Ν., 2005, «Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών», Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα

Λυδάκη Α., 2001, «Ποιοτικές Μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας», Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη

Moskos C., 1996, «Η στρατιωτική κοινωνιολογία στην Αμερική», Αθήνα, εκδ. Παπαζήση

Οικονομική κρίση και υπογεννητικότητα

Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη

Ομότιμη καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Περίληψη

Αντικείμενο της μελέτης είναι η διερεύνηση του θέματος της υπογεννητικότητας στις χώρες της Ευρώπης, το οποίο ήλθε στη δημοσιότητα δύο χρόνια μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Οι επιπτώσεις του στην οικονομία και οι φόβοι αλλοίωσης της πολιτισμικής ταυτότητας των λαών της, λόγω του όγκου των μεταναστών, αποτέλεσαν αντικείμενο προβληματισμών. Χωρίς να αμφισβητείται η σοβαρότητα αυτών των λόγων, η μελέτη υποστηρίζει ότι οι ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης έχουν περάσει στη μετανεωτερική ή μεταμοντέρνα εποχή, η οποία θα έχει αρνητικές επιπτώσεις στη θέση της γυναίκας. Υποστηρίζει επίσης ότι το πρόβλημα της υπογεννητικότητας, ως δημογραφικό πρόβλημα πρέπει να διερευνηθεί στην παγκόσμια διάστασή του και στην ιστορική του εξέλιξη

Λέξεις κλειδιά: δημογραφικό, υπογεννητικότητα, οικονομία, εργασιακά θέματα, θέση γυναικών, μετανεωτερικότητα, κοινωνικό κράτος.

Summary

The main purpose of this essay is to explore the problem of the low fertility in European countries, which took great publicity two years after the explosion of the economic crisis. Its consequences on the economy and the negative effects on the identity of the European culture, because of the thousands of immigrants living in them, were the main topics of interest. Without denying the seriousness of these problems, the essay maintains that the developed European countries have entered a new *postmodern era*. of civilization, which will have negative effects on the status of women. It also maintains that the low fertility of the European women, belonging in its broader sense to the general demographic problem of the population of earth must be seen in the realm of a global dimension and in its historic evolution.

Key words: demographic problems, low fertility, economy, working conditions, women's status, postmodern era, welfare state.

Εισαγωγή

Είναι τραγικό η είσοδος στον 21ος αιώνα, που ως εναρκτήριος αιώνας της 21ης χιλιετίας χαιρετίστηκε με πανηγυρισμούς και την επίσημη *Διακήρυξη της Χιλιετίας* του ΟΗΕ, του Σεπτεμβρίου του 2000, για το σεβασμό θεμελιωδών αξιών, ελευθερίας, ανθρώπινης αξιοπρέπειες, ισότητας, κοινωνικής δικαιοσύνης, και ευημερίας και ανάληψη κοινής ευθύνης των κρατών για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη και ευημερία των λαών, να βιώνει, πριν από το τέλος της πρώτης δεκαετίας του, μια οικονομική κρίση, η οποία έπληξε όλες τις χώρες της Ευρώπης και τείνει να μετατραπεί σε παγκόσμια. Οι συνέπειές της στον τομέα της οικονομίας, της εργασίας και των δομών του κοινωνικού κράτους είναι μεγάλες, ενώ ήδη εμφανίζονται ανησυχητικά φαινόμενα υπογεννητικότητας στις χώρες της Ευρώπης.

Η υπογεννητικότητα αποτελεί αναμφισβήτητα ένα από τα κύρια θέματα του δημογραφικού, όρο με τον οποίον ευρύτερα αποδίδουμε τη μελέτη με μεταβολών στο μέγεθος ενός κοινωνικού συνόλου, ενός πληθυσμού. Το περιεχόμενό του είναι πολυδιάστατο, καθώς περιλαμβάνει τη μελέτη αιτίων που συνδέονται με την αύξηση ή μείωση του πληθυσμού σε εθνικό, περιφερειακό ή οικουμενικό πλαίσιο. Μετακινήσεις πληθυσμών, φυσικές ή άλλες αιτίες που συντελούν στις αλλαγές. Όπως ερμηνεύεται ο ίδιος ο όρος υπογεννητικότητα δείχνει τη φθίνουσα αριθμητικά πορεία ενός κοινωνικού συνόλου και ιδιαίτερα ενός λαού. Το δημογραφικό, όπως αντίστοιχα και η υπογεννητικότητα, είναι θέματα με πολύπλευρες και αλληλεξαρτώμενες διαστάσεις. Το δημογραφικό, ως ιδιαίτερα σημαντικό, θέμα δεν καταγράφει μόνο το βιολογικό δυναμισμό ενός λαού, του πρωταρχικού αυτού στοιχείου για την ύπαρξη ενός κράτους, αλλά και τους παράγοντες που επιδρούν θετικά ή αρνητικά σ' αυτόν.

Η *υπογεννητικότητα* παραπέμπει ευθέως αρνητικά στη βιολογική υπόσταση του ανθρώπου και τον εκ φύσεως προορισμό της διαιώνισης του ανθρώπινου γένους. Όμως η άσκησή του βρισκόταν πάντα στο πλαίσιο των κανόνων που έθετε η κοινωνική συμβίωση, στην ιστορική πορεία της εξέλιξής της, από τις πρωτόγονες μέχρι τις σημερινές υπεραναπτυγμένες κοινωνίες. Το πέρασμα από τη μια περίοδο του πολιτισμού στην άλλη υπήρξε μακρόχρονο και επώδυνο για τον άνθρωπο. Και η εκ φύσεως δοσμένη σ' αυτόν δυνατότητα να φέρνει τη νέα ζωή στον κόσμο υπέκειτο σε κανόνες, που ακόμα και μέχρι τη

σημερινή εποχή αντικατοπτρίζουν τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές, ηθικές, κοινωνικές, και οικονομικές συνθήκες, όμως στο πλαίσιο κάθε συγκεκριμένης ανθρώπινης κοινωνίας και του βαθμού ανάπτυξής της, στην ευρεία έννοια του όρου.

Για το σημερινό αναπτυγμένο δυτικό κόσμο, με τις θεσμικές εγγυήσεις προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων, η αναπαραγωγή του ανθρώπου, το κατεξοχήν αυτό ατομικό δικαίωμα, η εκ φύσεως δοσμένη στον άνθρωπο δύναμη να φέρνει στον κόσμο τη νέα ζωή, έχει διττή υπόσταση. Είναι *αναφαίρετο ατομικό δικαίωμα*, αλλά συγχρόνως και *κοινωνική λειτουργία.*

Ι. Η διεθνής διάσταση του δημογραφικού

Αν και η μελέτη του δημογραφικού είναι ζωτικής σημασίας για κάθε εθνικό κράτος, στην εποχή μας έχει αποκτήσει ευρύτερη διάσταση. Έγινε αντικείμενο συστηματικής μελέτης όλων των παραγόντων που επιδρούν θετικά ή αρνητικά στην ύπαρξή του και προσπάθειας διαμόρφωσης πολιτικών όχι μόνο σε εθνικό αλλά και σε παγκόσμιο και περιφερειακό επίπεδο. Κυρίως μετά το ΙΙ παγκόσμιο Πόλεμο και μέχρι σήμερα εξακολουθεί να βρίσκεται στο κέντρο της διεθνούς επικαιρότητας, ως πρόβλημα με παγκόσμιες διαστάσεις. Στην ιστορία της ανθρωπότητας έχουν καταγραφεί οι μεγάλες καταστροφές του πληθυσμού της γης, οφειλόμενες σε φυσικές καταστροφές, πανδημίες, πολέμους, γενοκτονίες. Αιτία αφύπνισης όμως για την ανάγκη αντιμετώπισής του με τη συνδρομή της διεθνούς κοινότητας υπήρξαν οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι του 20ού αιώνα. Ο αιώνας αυτός θα μείνει στην ιστορία ως ο πλέον αντιφατικός της ανθρωπότητας. Έχοντας πίσω του αιώνων πορεία του ανθρώπινου πνεύματος προς τον ουμανισμό και αγώνων των λαών για τη δημιουργία εθνικών κρατών, άρχισε από το τέλος της πρώτης δεκαετίας του με ένα παγκόσμιο πόλεμο και πριν επουλωθούν οι πληγές του ξεκίνησε το αποτρόπαιο έργο του Τρίτου Ράιχ και ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, που σώρευσε σε ερείπια υλικό και πνευματικό πολιτισμό. Από την άλλη, όμως από αυτόν ξεκινούν οι μεγάλες προσπάθειες για την εμπέδωση της διεθνούς ειρήνης. Μετά το τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου ιδρύθηκε το 1919 η *Κοινωνίας των Εθνών,* η οποία διαλύθηκε στις αρχές του 1939. Η ανάγκη, όμως, οικοδόμησης σταθερών δομών και θεσμών για την ειρηνική επίλυση των συγκρουομένων συμφερόντων μεταξύ των χωρών και σεβασμού της αξίας του ανθρώπου εκδηλώθηκε με την αφύπνιση των συνειδήσεων των ηγετών των μεγάλων δυνάμεων, με την έκρηξη του ΙΙ Παγκοσμίου Πολέμου. Η πρώτη επίσημη, αλλά έμμεση αναφορά στο θέμα διατυπώνεται στο διάγγελμα των «*Τεσσάρων* Ελευθεριών» τις οποίες εξήγγειλε τον

Ιανουάριο του 1941, ο μεγάλος Πρόεδρός τους Φραγκλίνος Ρούσβελτ: *Ελευθερία του λόγου, θρησκευτική* ελευθερία οι δύο πρώτες και *ελευθερία από το φόβο* η τέταρτη. Η τρίτη είναι *η ελευθερία από την ένδεια,* που παγκοσμίως σημαίνει οικονομικούς όρους που θα εξασφαλίσουν σε κάθε έθνος μια υγιή εν καιρώ ειρήνης ζωής για τους κατοίκους σε ολόκληρο τον κόσμο. Οι ελευθερίες αυτές διατυπώθηκαν την ίδια χρονιά ως «Ο Χάρτης του Ατλαντικού» και τέθηκαν οι βάσεις αρχών για την οικοδόμηση ενός καλύτερου μέλλοντος για τον κόσμο.

Με το τέλος του τραγικού αυτού πολέμου για την Ευρώπη η ίδρυση του ΟΗΕ έθεσε τις βάσεις για την υλοποίηση αυτών των αρχών. Πράγματι, ο *Καταστατικός Χάρτης* της ίδρυσης του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών της 26ης Ιουνίου 1945, στο πρώτο κεφάλαιο «Σκοποί και αρχές» ρητά αναφέρει (3) την ανάγκη διεθνούς συνεργασίας «για την επίλυση διεθνών προβλημάτων οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και *ανθρωπιστικής φύσεως*». Οι εξαγγελίες αυτές, καθώς και οι γνωστές στα μεταπολεμικά εθνικά Συντάγματα εγγυήσεις ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, ρητά αναφέρθηκαν στα άρθρα 22-26 της *Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* της 10ης Δεκεμβρίου 1945, η οποία αποτελεί, όπως έχει χαρακτηριστεί, το «*Ευαγγέλιο του απλού ανθρώπου*». Συγκεκριμένα: Δικαίωμα κοινωνικής προστασίας για τη διασφάλιση ικανοποιητικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, δικαίωμα εργασίας, διασφάλιση βιοτικού επιπέδου και ευημερίας στο άτομο και την οικογένειά του, δικαίωμα στην παιδεία.

Οι παραπάνω εκδηλώσεις διεθνούς συνεργασίας έθεσαν τα θεμέλια για την οικοδόμηση ενός *οικουμενικού ανθρωπιστικού δικαίου* και θεμελίωσαν με τρόπο πανηγυρικό τα *κοινωνικά δικαιώματα του ανθρώπου,* τα οποία είχαν αρχίσει να εμφανίζονται σε ευρωπαϊκά Συντάγματα από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα. Έτσι, το δημογραφικό πρόβλημα αποκτά παγκόσμια διάσταση. Είναι πλέον γενική συνείδηση ότι το θέμα του πληθυσμού της γης δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται μόνο από τα εθνικά κρατη. Συνδέεται άρρηκτα με το ίδιο το περιβάλλον και την ανάγκη προστασίας του και ενώ πρωταρχική θέση αναγνωρίζεται στα δικαιώματα και τις ελευθερίες του ανθρώπου, εντούτοις συνειδητοποιείται ταυτόχρονα και η επίδρασή του στην κοινωνία ευρύτερα και η διεθνής του διάσταση. Έτσι η ανάγκη μελέτης του δημογραφικού προβλήματος περιλαμβάνεται στους σκοπούς του ΟΗΕ, ο οποίος από τη δεκαετία του ’50 διοργανώνει ειδικές παγκόσμιες διασκέψεις, με στόχο τη διαμόρφωση μιας γενικής στρατηγικής. Οι

σκοποί οι οποίοι επιδιώκονται είναι η άνοδος της ποιότητας ζωής των λαών μέσα από ένα ορθολογικό σχεδιασμό πολιτικών για τον πληθυσμό με την ανάπτυξη προγραμμάτων, που στοχεύουν στην εξάλειψη της φτώχειας, τη σταθερή ανάπτυξη προτύπων κατανάλωσης και παραγωγής, ανάπτυξη του ανθρώπινου παράγοντα και εγγυήσεις σεβασμού όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ως οικουμενικό και αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα.

Η πρώτη παγκόσμια διάσκεψη συνήλθε στη Ρώμη, 31 Αυγούστου – 10 Σεπτεμβρίου του 1954. Αν και έλλειπαν τα στατιστικά στοιχεία και οι θεωρίες για το δημογραφικό πρόβλημα ελλιπείς, οι συζητήσεις εξέφραζαν τη φιλοσοφία των Ηνωμένων Εθνών, κατά την οποία το δημογραφικό πρόβλημα έπρεπε να εξεταστεί στο πλαίσιο των συγκεκριμένων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών συνθηκών κάθε χώρας αλλά και του κόσμου ολόκληρου.

Η δεύτερη Παγκόσμια Διάσκεψη για τον Πληθυσμό πραγματοποιήθηκε στο Βελιγράδι, στις 30 Αυγούστου - 10 Σεπτεμβρίου του 1965 και ήταν υπό την αιγίδα του Οικονομικού και Κοινωνικού Συμβουλίου του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Η σημαντικότερη αλλαγή μεταξύ της Διάσκεψης της Ρώμης και του Βελιγραδίου αφορούσε το θέμα της γεννητικότητας. Στη Διάσκεψη της Ρώμης οι αποφάσεις των γονέων σχετικά με το μέγεθος της οικογένειάς τους είχε θεωρηθεί ως ένα βασικό ανθρώπινο δικαίωμα και ως οδηγός για τη διαμόρφωση της σχετικής κυβερνητικής πολιτικής. Στη Διάσκεψη του 1965 το γονικό δικαίωμα τέθηκε μέσα σε ένα *κοινωνικό και διεθνές πλαίσιο.*.

Η τρίτη Παγκόσμια Διάσκεψη πραγματοποιήθηκε στο Βουκουρέστι, στις 19 – 30 Αυγούστου 1974. Σ' αυτήν μετείχαν περισσότεροι εκπρόσωποι κυβερνήσεων παρά επιστημονικοί εμπειρογνώμονες, οι οποίοι είχαν προηγουμένως επεξεργασθεί επιστημονικά θέσεις. Η Διάσκεψη αυτή κατέληξε στη διατύπωση *Του Παγκοσμίου Σχεδίου Δράσης για τον Πληθυσμό,* το οποίο περιελάμβανε υποδείξεις για στόχους και πολιτικές, κοινωνικο-οικονομικές πολιτικές και υποδείξεις για προώθηση πολιτικών υλοποίησής τους. Θα πρέπει ν' αναφερθεί ότι στην Παγκόσμια Διάσκεψη του Βουκουρεστίου τέθηκε το θέμα της άμεσης σχέσης της θέσης των γυναικών με το δημογραφικό. Σ' αυτή τη διάσκεψη εξάλλου τέθηκε και το θέμα της «ανεπιθύμητης γεννητικότητας».

Η τέταρτη Παγκόσμια Διάσκεψη έγινε στο Μεξικό, στις 6-14 Αυγούστου 1984, η οποία συγκέντρωσε τα στοιχεία για τον πληθυσμό που παρουσίασαν οι κυβερνήσεις. Σ' αυτήν υπεγράφη *Κείμενο Διακήρυξης,* «*Η Διακήρυξη της Πόλης του Μεξικού, του*

Αυγούστου 1984». Στη *Διακήρυξη* αυτή επισημαίνονται, ως ζωτικής σημασίας, η αύξηση μεν του πληθυσμού, αλλά και τα αρνητικά προβλήματα γήρανσης, υψηλής θνησιμότητας σε πολλές χώρες, το πρόβλημα της μετανάστευσης, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η θέση των γυναικών, η απασχόληση, η εκπαίδευση, καθώς και η ανάγκη εντατικοποίησης της διεθνούς συνεργασίας και η επιδίωξη του σκοπού μεγαλύτερης αποτελεσματικότητας για τα θέματα που σχετίζονται με τον πληθυσμό. Επισημαίνεται η διαφορά στο θέμα του πληθυσμού μεταξύ αναπτυγμένων και υπανάπτυκτων χωρών, η αύξηση της φτώχειας, η συγκέντρωση του πληθυσμού στις πόλεις. Συζητείται όμως και το θέμα της μετανάστευσης και ειδικά το θέμα της εκροής ειδικευμένων ατόμων, ως σοβαρού προβλήματος για τις αναπτυγμένες χώρες.

Η πέμπτη Παγκόσμια Διάσκεψη για τον πληθυσμό πραγματοποιήθηκε στο Κάιρο από τις 5-13 Σεπτεμβρίου του 1994. Όπως έχει γενικά αξιολογηθεί, η Διεθνής αυτή Διάσκεψη για τον Πληθυσμό και την Ανάπτυξη έχει κερδίσει μια θέση στην ιστορία, ως μία από τις πλέον σημαντικές παγκόσμιες διασκέψεις που έγιναν ποτέ. Άλλαξε δραματικά τις αντιλήψεις και τις απόψεις εκατομμυρίων διαμορφωτών πολιτικών αποφάσεων και προγραμμάτων στο πώς πρέπει στο μέλλον να διαμορφώνονται και να υλοποιούνται οι πολιτικές για τον πληθυσμό. και τα προγράμματα -απομακρυνόμενοι από σχεδιασμούς από τα πάνω και προ-σχεδιασμένους δημογραφικούς σκοπούς, πολιτικές που θα επιδιώκουν ν' ανταποκριθούν στις ανάγκες του «ζεύγους και των ατόμων». Υιοθέτησε επίσης ένα νέο πρόγραμμα δράσης: *Πρόγραμμα Δράσης* για τα επόμενα 20 χρόνια. Το πρόγραμμα αυτό δίνει έμφαση στην αδιάρρηκτη σχέση μεταξύ πληθυσμού και ανάπτυξης, και επικεντρώνεται στην ικανοποίηση των αναγκών των ατόμων μέσα στα πλαίσια του σεβασμού των αναγνωρισμένων ως οικουμενικών δικαιωμάτων του ανθρώπου και όχι απλά επίτευξης των δημογραφικών στόχων, ενώ κα πάλι τονίζεται η ανάγκη ενδυνάμωσης της θέσης των γυναικών.

Η έκτη Παγκόσμια Διάσκεψη για τον Πληθυσμό, η οποία έγινε στη Νέα Υόρκη από τις 30 Ιουνίου μέχρι τις 2 Ιουλίου 1999, κατέληξε σε ένα *Νέο Πρόγραμμα Δράσης,* το οποίο δίνει έμφαση στην άρρηκτη σχέση μεταξύ πληθυσμού και ανάπτυξης και εστιάζεται στην ικανοποίηση των αναγκών των ατόμων, μέσα σ' ένα πλαίσιο οικουμενικής αναγνώρισης υψηλού επιπέδου δικαιωμάτων του ανθρώπου και όχι μόνο επίτευξης των δημογραφικών στόχων. Το Νέο Πρόγραμμα Δράσης πρωταρχικά συνδέεται με τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του ανθρώπου, συνειδητοποιείται όμως ταυτόχρονα και η επίδρασή του στην κοινωνία ευρύτερα σε εθνικό αλλά και διεθνές πλαίσιο.

Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι οι προσπάθειες αντιμετώπισης του δημογραφικού προβλήματος αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης και πολλών περιφερειακών διασκέψεων τόσο στην Ευρώπη όσο και σε άλλες περιοχές του πλανήτη. Φυσικά όσο μεγαλόπνοα και αν είναι αυτά τα *Προγράμματα Δράσης,* με το ειδικό βάρος εκάστου, στερούνται δεσμευτικότητας για την υλοποίησή τους τόσο από πλευράς κρατών όσο και από πλευράς διεθνούς κοινότητας. Αποτελούν *κατευθυντήριες αρχές* προς τις εθνικές κυβερνήσεις αλλά και τους διεθνείς οργανισμούς, οι οποίες δεσμεύτηκαν για την υλοποίησή τους. Βέβαια είναι ευρύτερα γνωστές οι αδυναμίες εφαρμογής των κανόνων του Διεθνούς Δικαίου. (Ρούκουνας, 1995)

Παράλληλα όμως θα πρέπει να αναφέρουμε και πλήθος άλλων διεθνών και περιφερειακών συμβάσεων, οι οποίες με περισσότερο δεσμευτικό τρόπο συνδέονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα γενικά ή και ειδικές κατηγορίες προσώπων και θεμάτων. Ενδεικτικά αναφέρουμε, εκτός της Οικουμενικής Διακήρυξης και των δύο μεγάλων συμβάσεων για τα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα του ανθρώπου του 1966, σε διεθνές επίπεδο, και τη Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της Ρώμης του 1950, καθώς επίσης και διεθνείς συμβάσεις για ειδικές κατηγορίες ατόμων, οι οποίες έχουν άμεση σχέση με τα δημογραφικά προβλήματα, όπως οι συμβάσεις για τους πρόσφυγες ή τους μετανάστες, αλλά και άλλες διεθνείς συμβάσεις για ειδικές κατηγορίες ατόμων. Αναμφισβήτητα ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στη *Σύμβαση για την Κατάργηση όλων των Ανισοτήτων σε Βάρος των Γυναικών,* του 1979 την περίφημη CEDAW, όπως είναι γνωστή με τα αρχικά της στον αγγλικό τίτλο, καθώς και τη *Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού,* του 1989. και πλήθος άλλων ειδικών περιφερειακών και οικουμενικών συμβάσεων. Σ' αυτό το θεσμικό οπλοστάσιο για την προστασία κοινωνικών ομάδων και ατόμων ας προστεθεί και πλήθος διακηρύξεων και εξαγγελιών με καθαρά εξαγγελτικό χαρακτήρα γενικών αρχών και κατευθύνσεων.

II. Η δημογραφική εξέλιξη

στις χώρες της Ευρώπης

Η μελέτη του δημογραφικού προβλήματος στις χώρες της Ευρώπης δεν είναι δυνατή χωρίς μια αναφορά στην εξέλιξη του πληθυσμού της γης για περίοδο δεκαετιών. Για την κατά το δυνατόν πληρότητά της μελέτης μας παραθέτουμε μια ενδεικτική αναφορά στο θέμα αυτό, από το μισό του περασμένου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 2010.

Μια σύγκριση της αριθμητικής εξέλιξης του πληθυσμού της γης κατά ήπειρο από τα μέσα του περασμένου αιώνα μέχρι σήμερα δίνει την εξής εικόνα: Η δημογραφική εξέλιξη κατά την ανωτέρω περίοδο έχει ως εξής:

i. Οι χώρες της Αφρικής παρουσιάζουν εντυπωσιακή αύξηση του πληθυσμού τους. Ενδεικτικά κατά χώρα: α. Αιθιοπία από 18.434.000 τη δεκαετία του 1950, 51.040.000 τη δεκαετία του 1990, (αύξηση 37.72%, και 86.998.000 τη δεκαετία του 2010, αύξηση 26.96%. Αίγυπτος: 21.834.000 τη δεκαετία του ’50, 35.285.000 τη δεκαετία του ’70, αύξηση 97.79%, 55.673.000 τη δεκαετία του 1990, αύξηση 27.%, 81.133.000 το 2010, αύξηση 20.58%.

ii. Από τις χώρες της Ασίας αυτές που παρουσιάζουν εντυπωσιακή αύξηση είναι η Ινδονησία με μεγαλύτερο ποσοστό 25.13% τη δεκαετία του 1980, και πέφτει στο 12.71% στη δεκαετία του 2010, με υπολογισμό μείωσης στο 5.86% στη δεκαετία του 2030. Η Τουρκία με μέγιστη αύξηση 31.41% τη δεκαετία του 1960, και 19.09% τη δεκαετία του 2010, με τάση μείωσης υπολογιζόμενη στο 11.13% και 8.18% στις δεκαετίες 20120 και 2030. Γενικά το ποσοστό αύξησης του πληθυσμού των χωρών της Ασίας, κατά γενικό υπολογισμό , παρουσιάζει εντυπωσιακή αύξηση τις δεκαετίες 1960 μέχρι το 2000, ενώ μείωση από τη δεκαετία του 2010 μέχρι τη δεκαετία του 2020.

iii. Αντίθετα, με ελάχιστες εξαιρέσεις οι χώρες της Ευρώπης δεν ξεπερνούν το 5% κατά μέσο όρο στην αύξηση του πληθυσμού τους, ενώ ο πληθυσμός τους είναι πολύ λιγότερος σε σύγκριση με των άλλων ηπείρων. Ενδεικτικά το Ηνωμένο Βασίλειο μεγαλύτερη αύξηση παρουσιάζει τη δεκαετία του 1970 (6.32%), 3.15% στη δεκαετία του 2000 και υπολογίζεται μείωση τις τρεις επόμενες δεκαετίες.

Στον πίνακα με τα δημογραφικά στοιχεία των ευρωπαϊκών χωρών η Ελλάδα παρουσιάζει αύξηση κατά 17.31% τη δεκαετία του 1960, οφειλόμενη στην παλιννόστηση απόδημων Ελλήνων, αύξηση 8.02% τη δεκαετία του 2000, έναντι 2.10% τη δεκαετία του 2010, με υπολογισμό μείωσης στο ποσοστό του 0.11% τις δύο επόμενες δεκαετίες.

iv. Στην αμερικανική ήπειρο ο Καναδάς παρουσιάζει αύξηση 30.37% τη δεκαετία του 1960, η οποία μειώνεται στο 21.26% την επόμενη δεκαετία, για να μειωθεί στο 12.89% στη δεκαετία του 1990, με τάση μείωσης στις τρεις επόμενες δεκαετίες. Αντίστοιχα στοιχεία

αύξησης και μείωσης του πληθυσμού παρουσιάζουν και οι Ηνωμένες Πολιτείες: 17.96% τη δεκαετία του 1960, 12.87% τη δεκαετία του 1970 με τάση σημαντικής μείωσης μέχρι τη δεκαετία του 2030. Οι ρυθμοί αυτοί μεταβολής στις δύο αυτές μεγάλες χώρες ερμηνεύονται ασφαλώς και με τις τάσεις μετανάστευσης πολιτών άλλων χωρών σε αυτές. [1]

Όπως προκύπτει από την περιορισμένη αναφορά σε στατιστικά στοιχεία που αφορούν λαούς των χωρών του πλανήτη μας, οι λαοί της Ευρώπης βρίσκονται συγκριτικά σε φθίνουσα πορεία. Και βέβαια η έννοια του λαού έχει πολύ ευρύτερο περιεχόμενο από μια απλή αναφορά στην αριθμητική του δύναμη. Ο *λαός* ως *στοιχείο του κράτους* είναι γνωστός στη θεωρία του Δημοσίου και βέβαια του Συνταγματικού Δικαίου, όμως η προσπάθεια για τη δημιουργία μιας επιστημονικής έννοιας του λαού είναι αποτέλεσμα των τελευταίων χρόνων. Η σχέση της υπογεννητικότητας με την έννοια του *λαού* σε μια οργανωμένη κοινωνία συνδέεται ιστορικά με την ίδια την πορεία της εξέλιξης του κράτους. Εξέλιξη με την έννοια της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης αλλά και της θέσης του, με κριτήριο την πολιτισμική ανάπτυξη στην ευρεία του όρου σημασία. Ο *λαός* είναι η πρωταρχική αξία κι' η βασική και θεμελιώδης κατηγορία με την οποία αντιμετωπίζουμε όλα τα πολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα του καιρού μας. Πιο συγκεκριμένα μιλούμε για πολιτισμική ταυτότητα ενός λαού, για πολιτισμική ομοιογένεια, η οποία δημιουργείται στην πορεία του χρόνου. Η κατάταξη ακόμα γίνεται και σε ομάδες λαών, οι οποίοι στην ιστορική πορεία τους διαμόρφωσαν μια κοινότητα πολιτισμικών αξιών. Η διάκριση μεταξύ δυτικού και ανατολικού πολιτισμού είναι η πλέον διαδεδομένη μέχρι και σήμερα. Η πιο χαρακτηριστική κατάταξη των λαών με πολιτισμικά κριτήρια είναι αυτή του Χάντινγκτον (1996) για τη σύγκρουση των πολιτισμών.

III. Πολιτικές αντιμετώπισης του δημογραφικού προβλήματος στις χώρες της Ευρώπης

[1] Επεξεργασία πληθυσμιακών δεδομένων από πίνακες Ιντερνετ..

Η έστω και περιορισμένη συγκριτική αντιπαράθεση των πληθυσμιακών δεδομένων λαών της Ευρώπης με εκτός αυτής λαούς κατέδειξε τη μειονεκτική θέση της έναντι αυτών. Σ' αυτό το πλαίσιο η μέριμνα των ευρωπαϊκών χωρών, όπως άλλωστε και άλλων λαών, συνίσταται στην ενδυνάμωση του βιολογικού στοιχείου του λαού, αλλά και στο πολιτισμικό πλαίσιο τη μέριμνα συντήρησης και προαγωγής των αξιών του πολιτισμού τους. Αν και αναφερθήκαμε γενικά στην Ευρώπη, είναι αυτονόητο ότι κάθε χώρα παρουσιάζει ιδιαιτερότητες ως προς τα χαρακτηριστικά και τα προβλήματα του λαού της. Γενικά όμως γίνεται δεκτό ότι παρά τις ιδιομορφίες του το πρόβλημα αυτό για κάθε χώρα έχει δύο διαστάσεις. Η πρώτη που συνδέεται με τη φυσική ευρωστία του λαού και η δεύτερη με τη συντήρηση και ανάπτυξη των πνευματικών και πολιτιστικών του αξιών, που έχουν ιστορικά διαπλαστεί από την κοινή ζωή. Σ' αυτό το πλαίσιο το ατομικό δικαίωμα αναπαραγωγής μεταλλάσσεται θεωρείται σε *κοινωνική λειτουργία,* η οποία επιβάλλει α. την κοινωνική μέριμνα για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών του λαού και β. τη μέριμνα για την προστασία και προαγωγή των πολιτισμικών του αξιών, δηλαδή της εθνικής του ταυτότητας.

α. Ως κοινωνική λειτουργία για τη συντήρηση του λαού

Απόλυτα αντιπροσωπευτικές της κοινωνικής λειτουργίας του δικαιώματος αναπαραγωγής, στο πλαίσιο των βασικών κανόνων άσκησης των δικαιωμάτων, είναι οι εξής διατάξεις του ελληνικού Συντάγματος. Η πρώτη ορίζει: «*Ο σχεδιασμός και η εφαρμογή δημογραφικής πολιτικής, καθώς και η λήψη όλων των αναγκαίων μέτρων αποτελεί υποχρέωση του* Κράτους.»

Η δεύτερη: «*Η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους, καθώς και ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους.»*

Και οι δύο αυτές διατάξεις είναι ενταγμένες στο άρθρο 21 του ελληνικού Συντάγματος. Ας σημειωθεί όμως ότι η πρώτη τέθηκε κατά την αναθεώρησή του το 2001 και απηχεί τη συνειδητοποίηση του προβλήματος του δημογραφικού ως καίριου *εθνικού προβλήματος,* αλλά και των δεσμεύσεων της χώρας από τη συμμετοχή της στις παγκόσμιες διασκέψεις για το δημογραφικό. Υποχρεώνει την πολιτεία σε μια ολοκληρωμένη δημογραφική πολιτική, με πολύ μεγαλύτερο δεσμευτικό χαρακτήρα για την υλοποίησή του, απ' ότι αν απλά θεωρηθεί ως *κοινωνικό δικαίωμα,* η υλοποίηση των οποίων εξαρτάται από τις δυνατότητες του κράτους. Και αυτό γιατί η υλοποίηση αυτών των διατάξεων έχει άμεση σχέση με τον

ίδιο το λαό, ως *ολότητα.* (Πόρισμα Διακομματικής Επιτροπής Βουλής 1993, Πρακτικά αναθεώρησης του Συντάγματος 2000, Βενιζέλου, 2002, 167). Βέβαια ιστορικά διαπιστώνεται η ύπαρξη μορφών προστασίας του λαού σε περιπτώσεις φυσικών καταστροφών, επιδημιών ή θεσμών στήριξης για την αντιμετώπιση ακραίας ένδειας ή αναπηρίας. Είναι μορφές στήριξης οι οποίες αναπτύχθηκαν στο πλαίσια της φιλανθρωπίας και του θεσμού της *κοινωνικής πρόνοιας,* που αποσκοπούσε στην αποφυγή αποσύνθεσης του κοινωνικού ιστού και στην ενίσχυση της οικονομίας. Ο ρόλος της Εκκλησίας σ' αυτές τις μορφές κοινωνικής μέριμνας ήταν ουσιαστικός. (Κατρούγκαλος, 1998, Κάννερ, 2004)

Σ' αυτό το θεσμικό πλαίσιο οι πολιτικές που έχουν διαμορφωθεί είναι οι εξής: Στήριξη του θεσμού της οικογένειας στο πλαίσιο του γάμου, που ιστορικά θεωρείται ο πλέον ηθικά, κοινωνικά και θεσμικά νομιμοποιημένος θεσμός για τη γέννηση παιδιών με παροχές οικονομικής φύσεως (επιδόματα, φοροαπαλλαγές) αλλά και ουσιαστικής βοήθειας για το μεγάλωμα των παιδιών (άδειες μητρότητας, γονικές άδειες, βρεφονηπιακοί, παιδικοί σταθμοί κ.α΄. (Ακαδημίας Αθηνών 1990, και 2011**,** Ρομπόκου-Καραγιάννη, 2000)**.** Αν και δεν είναι δυνατή στο πλαίσιο αυτής της μελέτης η αναφορά των πολιτικών των επιμέρους ευρωπαϊκών κυρίως κρατών, καθρέφτη της κρατικής μέριμνας αποτελούν οι πίνακες κατάταξης των χωρών με κριτήριο το βαθμό ανάπτυξης, οικονομικής, κοινωνικής πολιτιστικής.[2]

Η αντιμετώπιση όμως του δημογραφικού, όπως καταγράφηκε σε όλες ανεξαιρέτως τις παγκόσμιες διασκέψεις έχει άμεση σχέση με *τη θέση της γυναίκας.* Στα Προγράμματα Δράσης των διασκέψεων αυτών, όπως και στις διεθνείς συμβάσεις τόσο για την εξάλειψη των ανισοτήτων σε βάρος των γυναικών (CEADW), και αυτήν για τα δικαιώματα του παιδιού, στις οποίες αναφερθήκαμε, υπαγορεύεται ρητά η αναβάθμιση της θέσης της γυναίκας, με κάθε πρόσφορο μέσο. Και είναι γεγονός ότι , παρά την ενδυνάμωση των γυναικών στο δυτικό τουλάχιστον κόσμο, η θέση της είναι πολύ κατώτερη αυτής των ανδρών. Και εδώ οι σχετικοί πίνακες διεθνούς κατάταξης της θέσης των γυναικών απεικονίζουν την πρόοδο που έχει συντελεστεί, με κριτήριο τη θρησκεία. (Inglehart and Norris, 165-167)

Αναμφίβολα, η αναβάθμιση της θέσης των γυναικών στο δυτικό κόσμο στηρίχθηκε πρωταρχικά στην αναγνώριση και σ' αυτήν των ατομικών και πολιτικών της δικαιωμάτων,

[2] Human Development Report, 2009:Gender empowerment measure and its components

από τα μέσα του 20ού αιώνα. Μέχρι τότε η κοινωνική προστασία της αντικατόπτριζε τις παραδοσιακές πατριαρχικές αντιλήψεις (Κραβαρίτου, 1996) Οι πολιτικές *κοινωνικής δικαιοσύνης* που αναπτύχθηκαν με τη μορφή *θετικών μέτρων* (Καλτσόγια-Τουρναβίτη, 1997**)** υπήρξαν καθοριστικές. Κυρίως η διασφάλιση της εργασίας των γυναικών μέσα από προστατευτική νομοθεσία για την απαγόρευση απολύσεων λόγω εγκυμοσύνης, αδειών εγκυμοσύνης κ.ά. μέτρων, που ενδεικτικά αναφέρουμε, συνέβαλαν τα μέγιστα στην ενδυνάμωση της θέσης τους. Ο τομέας όμως ο οποίος υπήρξε καθοριστικός ήταν αυτός του δημοσίου. Εξασφάλιζε στις γυναίκες σταθερή απασχόληση, αξιοπρεπή εργασία με σεβασμό των δικαιωμάτων τους. Γενικά βέβαια η ανάπτυξη το μεγάλου διοικητικού μηχανισμού και του άμεσου ρόλου του δημοσίου στην κοινωνική ανάπτυξη συνδέθηκε απόλυτα με τη διόγκωση του δημόσιου τομέα με την κατάληξε σε ένα αντιπαραγωγικό κράτος.

Παρά τις θετικές αυτές εξελίξεις για τη θέση της γυναίκας το θέμα της υπογεννητικότητας για τις Ευρωπαϊκές χώρες, ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες κάθε μιας, παρουσιάζεται ανησυχητικό. Και φυσικά δεν αμφισβητείται η μεγάλη επίδραση της εξέλιξης του θεσμού της οικογένειας, από την πολυμελή παραδοσιακή οικογένεια στην *πυρηνική*, με τη μείωση του αριθμού των παιδιών, γιατί οι νέες μορφές οικονομικής παραγωγής, δεν είχαν τόση ανάγκη εργατικών χεριών όπως οι αγροτικές οικονομίες. Ερμηνεύεται όμως ότι ο κλονισμός του θεσμού της οικογένειας οφείλεται στη διάβρωση των ηθικών αξιών, από την ίδια αυτή αναβάθμιση της θέσης της γυναίκας στην οικονομία και την κοινωνία. Η αύξηση του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών και η επιδίωξη κοινωνικής ανόδου μέσα από την εργασία θεωρείται ότι οδήγησε σε κρίση το θεσμό του γάμου και της οικογένειας. Ιδιαίτερα επιβαρυντικές ήταν οι αντιλήψεις των νέων για το θεσμό του γάμου και γενικά η μετάλλαξη των αξιών. Χαρακτηριστικοί είναι οι πέντε λόγοι της υπογεννητικότητας, όπως τους παρουσιάζει η Εκκλησία: *Φιλαυτία, ηδονοκρατία, ευδαιμονία, προγραμματισμός γεννήσεων και έλλειψη προσωπικής πίστης στο Θεό.* (μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιερόθεος, 2002)**.** Εντούτοις οι χώρες που διασφάλισαν με κατάλληλους προστατευτικούς θεσμούς την προσαρμογή στη νέα αυτή πραγματικότητα, που απαιτεί τη συμβατότητα της μητρότητας με την εργασία, επέτυχαν να περιορίσουν το κόστος απόκτησης τέκνου και εμφανίζουν ανάκαμψη στους δείκτες γονιμότητας.(Φωτάκης, 2011) Βέβαια διαπιστώνεται αύξηση των εκτός γάμου παιδιών, ιδιαίτερα στις πλέον ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης (Ακαδημίας Αθηνών, 2011, 295-296). Ενδεικτικά, για την περίοδο 1975-2005: Δανία 1975: 21.7, 2005: 45.7. Γαλλία, 1975: 8.5, 2005, 47.4. Σουηδία,

1975, 32.8, 2005, 55.4. Αντίθετα ευρωπαϊκές χώρες με κρατούσες τις παραδοσιακές αντιλήψεις εμφανίζουν κάμψη γεννήσεων:Ιταλία, 1975, 2,5, 2005, 15.4, Ελλάδα 1975, 1.3, 2005 5,1. Ισπανία 1975, 2.0, 2005, 26.6. Εξάλλου, χώρες οι οποίες περισσότερο αποτελεσματικά συνδύασαν εργασία γυναικών και κοινωνική προστασία, η αύξηση της απασχόλησης των γυναικών οδήγησε και σε αύξηση γεννητικότητας: Ενδεικτικά: Δανία: ποσοστό απασχόλησης 71.6, παιδιά 1,78, Γερμανία: 59.2, 1.36. Ιρλανδία 56.5, 1.93. Γαλλία: 58.2, 1,92. Ισπανία: 48.3, 1.33. Ολλανδία: 65.8, 1.66. Πορτογαλία : 61.7, 1.40. Ελλάδα: 45.2, 1.30. Ιταλία: 45.2, 1.26. Το πόρισμα δηλαδή που εξάγεται είναι ότι η αύξηση της γονιμότητας συνδέεται με την αύξηση της κοινωνικής προστασίας.

β) *Ως κοινωνική λειτουργία για τον πολιτισμό και τη*

διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας

Στο θέμα αυτό αναφέρονται ασφαλώς οι διατάξεις των εθνικών συνταγμάτων των ευρωπαϊκών χωρών, τις οποίες ενισχύουν άμεσα οι διεθνείς συμβάσεις για τα ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα. Πρωταρχικά είναι οι υποχρεωτικές για κάθε κράτος διατάξεις που αναφέρονται στο θέμα της παιδείας, αλλά και σε πολλούς άλλους θεσμούς οι οποίοι συμβάλλουν στην προαγωγή της παιδείας και στη διατήρηση και προαγωγή των εθνικών σκοπών που υπηρετεί η παιδεία, στην ευρεία έννοια του όρου. Και εδώ οι πίνακες ενδυνάμωσης ειδικά των γυναικών είναι ενδεικτικοί της προόδου που έχει συντελεσθεί, η οποία άμεσα συναρτάται με την κοινωνική και οικονομική θέση τους σε κάθε χώρα.

Με το πρόβλημα όμως της διαφύλαξης της πολιτισμικής ταυτότητας συνδέεται και το θέμα της μετανάστευσης πολυπληθών ομάδων ή μεμονωμένων προς τις χώρες της Δύσης και κυρίως τις αναπτυγμένες. Το μεγαλύτερο πρόβλημα αλλοίωσης της πολιτισμικής ταυτότητας των ευρωπαϊκών χωρών προέρχεται από τη μαζική μετανάστευση ατόμων από μουσουλμανικές χώρες στην Ευρώπη (Modood, 2006, Hellyer, 2009, Ahdar et al. 2013). Στο φαινόμενο αυτό οφείλονται οι εκδηλώσεις ρατσισμού και ξενοφοβίας. Θα πρέπει ασφαλώς και εδώ να σημειώσουμε ότι τα προβλήματα από τη νόμιμη και κυρίως ανεξέλεγκτη μετανάστευση που αντιμετωπίζουν οι χώρες της Δύσης, δεν είναι ίδια για όλες. Για παράδειγμα στη χώρα μας η αθρόα είσοδος μεταναστών εγκυμονεί σοβαρότατους κινδύνους, οι οποίοι αναφέρθηκαν με δραματικό τρόπο και καταγράφηκαν στο Πόρισμα της Διακομματικής Επιτροπής της Βουλής του 1993, αλλά και στα Πορίσματα ερευνών της

Ακαδημίας Αθηνών του 1990 και 2011. Βέβαια είναι ένα εξαιρετικά μεγάλο και πολύπλοκο θέμα, το οποίο, όπως γενικά και το θέμα της υπογεννητικότητας, έχει άμεση σχέση με τη θέση στον ευρωπαϊκό χάρτη των χωρών και στις ιστορικές τους ιδιαιτερότητες. Για παράδειγμα στην Ελλάδα το θέμα εγκυμονεί κινδύνους αλλοίωσης της εθνικής ταυτότητας αλλά και εθνικής ακεραιότητας και ανεξαρτησίας της χώρας. (Πόρισμα Διακομματικής Επιτροπής 1993 κ.α.) Πάντως παρά την εκπόνηση μελετών αντιμετώπισής του, κυρίως στο πλαίσιο των χωρών της Ε.Ε. και των θεσμικών μέτρων αποτροπής του φαινομένου, όπως προκύπτει από μελέτες, το φαινόμενο αυτό θα ενταθεί. Ως κύριες αιτίες της μετανάστευσης αναφέρονται οι οικονομικοί λόγοι. Όμως αιτίες μαζικής μετανάστευσης οφείλονται και στις πολιτικές συνθήκες των χωρών προέλευσης, όπου διαπιστώνονται μαζικοί διωγμοί πληθυσμών από αυταρχικά καθεστώτα, εμφύλιοι πόλεμοι στις χώρες κυρίως της Αφρικής αλλά και της Ασίας.

Το ίδιο το φαινόμενο όμως της μετανάστευσης, εκτός από την αρνητική του πλευρά, αυτήν της αλλοίωσης της πολιτισμικής ταυτότητας των λαών της δυτικής Ευρώπης έχει και την απόλυτα θετική του πλευρά, αυτήν της κάλυψης των μεγάλων αναγκών των αναπτυγμένων χωρών σε φθηνό εργατικό δυναμικό. Άλλωστε το άνοιγμα των συνόρων σε ξένους υπηκόους και μάλιστα με μαζικό χαρακτήρα οφείλεται στην ταχύτατη εκβιομηχάνιση των δυτικών χωρών. Ας προσθέσουμε εδώ ότι, όπως επιβεβαιώνεται από σχετικές έρευνες η θέση των ευρωπαίων γυναικών αναβαθμίστηκε και λόγω της απασχόλησης μεγάλου αριθμού ανασφάλιστων οικιακών βοηθών.

V. Η οικονομική κρίση στις χώρες της Ευρώπης και οι επιπτώσεις της στο δημογραφικό

Βρισκόμαστε στο πέμπτο έτος της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε μετά την κατάρρευση το 2007 του χρηματοπιστωτικού συστήματος στις ΗΠΑ και ταχύτατα έπληξε τις χώρες της Ευρώπης. Όμως η κρίση αυτή δεν ήταν αιφνίδια. Άρχισε να διαφαίνεται από τη δεκαετία του 1970 με την πετρελαϊκή κρίση.(Κονιαβίτης, 2013, 11-22). Απόδειξη των συνεπειών της κρίσης, κατά τον πλέον επίσημο τρόπο παρουσιάζει η Έκθεση Εμπειρογνωμόνων της Οικονομικής Επιτροπής της Ευρωπαϊκής Ένωσης του 2012. η οποία καταλήγει στα εξής τέσσερα συμπεράσματα:

Πρώτον: Η οικονομική κρίση συντέλεσε στην εξίσωση των διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών στον τομέα εργασίας, της ανεργίας, των μισθών και της φτώχειας. Αυτό όμως δε σημαίνει πρόοδο στο θέμα της ισότητας μεταξύ των δύο φύλων, επειδή στηρίζεται στα χαμηλότερα ποσοστά εργασίας, στα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας και στη μείωση των αμοιβών και των δύο φύλων.

Δεύτερον: Η εργασιακή συμπεριφορά των γυναικών κατά την κρίση ήταν ίδια με αυτή των ανδρών. Η παραδοσιακή αντίληψη ότι οι γυναίκες συμπεριφέρονται σαν "*εργασιακοί προφυλακτήρες"* , που επιστρατεύονται όταν υπάρχει αύξηση της ζήτησης και απομακρύνονται όταν υποχωρήσει δεν ίσχυσε στη σημερινή κρίση. Οι "*εργασιακοί προφυλακτήρες*" είναι οι νέοι. Η χειροτέρευση όμως των εργασιακών συνθηκών επηρέασαν κατά διαφορετικό τρόπο τους άνδρες και τις γυναίκες.

Τρίτον: Ενώ υπάρχει απόδειξη συγκρατημένης αλλά άνισης υποχώρησης των κοινωνικών παροχών κατά τα πρώτα έτη της κρίσης, υπάρχει φόβος ότι η σταθεροποίηση της οικονομίας μπορεί τελικά να περιορίσει τόσο τους υπάρχοντες θεσμούς κοινωνικής προστασίας και αυτούς που σχετίζονται με την απασχόληση, γεγονός που θα έχει αρνητικές συνέπειες αλλά και κινδύνους για την ισότητα των φύλων.

Τέταρτον: Στη μεγαλύτερη πλειοψηφία των χωρών η αρχή της ισότητας των φύλων, το *mainstreaming,* δεν έχει υλοποιηθεί στο σχεδιασμό των πολιτικών και στην εφαρμογή του κατά τη διάρκεια της κρίσης. Ούτε έχουν ληφθεί μέτρα με την προοπτική της ισότητας μετά την ανάκαμψη από την κρίση. Η επίδραση της κρίσης στα δύο φύλα και οι πολιτικές επίτευξης της ισότητας σε όλα τα στάδια έχει ληφθεί υπόψη μόνο από το ένα δέκατο των εθνικών πολιτικών, όπως φαίνεται από ανακοινώσεις των Εθνικών Προγραμμάτων Ανάκαμψης του 2011.

Τα ίδια προβλήματα και με περισσότερο καταγγελτικό χαρακτήρα παρουσιάζει και η *Έκθεση* του Ευρωπαϊκού Λόμπι Γυναικών του Οκτωβρίου του 2012. Ο τομέας ο οποίος επλήγη περισσότερο έντονα ήταν ο *δημόσιος τομέας,* και κατ' επέκταση και ο τομέας κοινωνικών παροχών και κοινωνικής μέριμνας, δηλαδή εκείνος που συντέλεσε τα μέγιστα για την αναβάθμιση της θέσης των γυναικών. Σ' αυτήν καταγγέλλεται με έντονο τρόπο η εγκατάλειψη των πολιτικών ισότητας που είχε δεσμευτεί να υλοποιήσει με πολιτικές και προγράμματα η ίδια η Ευρωπαϊκή ΄Ενωση

Αυτή η νέα πραγματικότητα όπως διαμορφώθηκε είχε άμεση επίδραση και στο ήδη σοβαρό θέμα της υπογεννητικότητας, το οποίο όπως είδαμε απασχολεί ιδιαίτερα τις Ευρωπαϊκές χώρες. Αυτό επισημάνθηκε μετά από δύο χρόνια οικονομικής κρίσης. Το θέμα όμως αυτό πήρε ευρύτερες διαστάσεις μετά τη δημοσιοποίηση της 'Εκθεσης του Eurostat του 2013 με τίτλο: «Λιγότερα μωρά στην Ευρώπη; Διαφορετικές τάσεις γονιμότητας κατά την οικονομική κρίση". Αναφέρω μερικά συγκριτικά στοιχεία από την έκθεση του Eurostat (13/2013): Οι μεγαλύτερες μειώσεις πληθυσμού καταγράφηκαν στη Λιθουανία: -10.6%, στη Λετονία: -10.3%, στην Εσθονία, -6,8%, στη Βουλγαρία, -5.8%, Ελλάδα, -5.5% και Πορτογαλία, -5.2%. Οι μεγαλύτερες αυξήσεις καταγράφηκαν στο Λουξεμβούργο, 23%, στη Μάλτα, 9.1%, στη Σουηδία 7.7%, στη Μ. Βρετανία 6.2%, στο Βέλγιο 6% και στην Αυστρία 5.2%. (Lanziery, 2013). Αν και εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται σημαντική η μείωση, ενώ σε ορισμένες χώρες υπάρχει και κάποια αύξηση, εντούτοις οι ανησυχίες δημιουργούνται από το γεγονός ότι στις μετρήσεις της γεννητικότητας δεν είναι εύκολο να διαχωριστεί το ποσοστό της αύξησης που οφείλεται στις μετανάστριες. Και βέβαια το θέμα της γεννητικότητας συνδέεται με τη γυναίκα, ως του, για την *ώρα τουλάχιστον,* φυσικού γεννήτορα της ζωής. Αλλά και νωρίτερα, τέλος 2011 και αρχές 2012, σε δύο διεθνή συνέδρια στην Αθήνα (Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2011 (Rubery, Karamessini, 2013) και Friedrich Ebert Stiftung, 2012) είχε ειδικά τονιστεί, με τη σύνδεση μάλιστα με αυτό της θέσης της γυναίκας. Γενικές αναφορές έγιναν και για τις ευρωπαϊκές χώρες του Νότου, Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα και Ιταλία, που αποτελούν τους «ασθενείς του Νότου» (southern malaise). Χαρακτηριστικός εξάλλου είναι ο όρος PIGS που επικράτησε από τα αρχικά των χωρών Πορτογαλίας, Ιρλανδίας, Ελλάδας και Ισπανίας, αλλά και με την προσβλητική για τις χώρες αυτές μετάφραση του όρου *pigs=γουρούνια.*(Katrougalos and. Lazaridou, 2013)

Ο γενικός προβληματισμός για την υπογεννητικότητα και η αγωνία που διατυπώνεται, όχι από τη σκοπιά του φύλου, αλλά γενικά, στηρίζεται σε δύο κεντρικά θέματα:

Το πρώτο είναι καθαρά οικονομικό και αφορά το μεγάλο πρόβλημα της κατάρρευσης του ασφαλιστικού συστήματος, γιατί η μείωση των γεννήσεων έχει αντίκτυπο στο εργατικό δυναμικό, που θα μπορούσε να σηκώσει το βάρος της επιβίωσης των μεγάλων ηλικιών. Ήδη ο αριθμός των συνταξιούχων, που αυξήθηκε υπέρμετρα από πρόωρες

συνταξιοδοτήσεις αλλά και τη μακροζωία των σημερινών ανθρώπων, καθιστά δυσβάσταχτες τις ανάγκες των ασφαλιστικών ταμείων.

Το δεύτερο αφορά τον κίνδυνο αλλοίωσης της εθνικής ταυτότητας των χωρών που δέχονται μεγάλο αριθμό μεταναστών. Και όχι μόνον από ελεγχόμενες εισόδους μεταναστών, αλλά και από παράνομους μετανάστες. Το πρόβλημα αυτό το οποίο θεωρείτο πολύ σοβαρό, κατά την προ της κρίσης περίοδο σήμερα παρουσιάζεται απίστευτα οξυμένο. Σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες εμφανίζονται ξενοφοβικά αισθήματα, ρατσιστικά φαινόμενα αλλά και μεγάλη άνοδος φασιστικών κομμάτων.

Όμως το πρόβλημα της υπογεννητικότητας, από τη σκοπιά του φύλου, δεδομένου ότι οι ίδιες οι παγκόσμιες διασκέψεις για το θέμα του πληθυσμού, από την πρώτη του 1964 μέχρι και την τελευταία συνάρτησαν τη θέση της γυναίκας με αυτό και υπέδειξαν πολιτικές, που θα συμβίβαζαν αιτήματα των νέων γενεών γυναικών για κοινωνική άνοδο και παράλληλα εκπλήρωση του σκοπού τον οποίον τις όρισε η ίδια η φύση. Σ' αυτά τα πορίσματα εξάλλου έχουν καταλήξει και οι διεθνείς διασκέψεις για την ισότητα των φύλων μετά την υπογραφή της περίφημης διεθνούς σύμβασης για την εξάλειψη των ανισοτήτων για τις γυναίκες, οι οποίες *δεσμεύουν τα κράτη για την υλοποίησή τους.* Η πλέον σημαντική είναι αυτή του Πεκίνο 1995 και Πεκίνο+5 για την αξιολόγηση της εφαρμογής των πολιτικών που είχαν αποφασιστεί στην πρώτη. Και τα θέματα αυτά είναι τα εξής:

α. Άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών. β) Εγγυήσεις εργασιακής ασφάλειας και σεβασμού της προσωπικότητάς τους. γ) Κοινωνικές παροχές για την εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους απέναντι στα παιδιά, ανεξάρτητα αν γεννήθηκαν σε γάμο ή αποκτήθηκαν με ελεύθερη συμβίωση. ε) Ακόμη ενδυνάμωση του ρόλου των γυναικών με την ισότιμη συμμετοχή τους στις δομές δύναμης, πολιτικές και κοινωνικές. στ) Ανάπτυξη δομών στήριξης των γυναικών και δημιουργία αισθήματος ασφάλειας σε περίπτωση που φέρνουν παιδιά στον κόσμο. Στις αναγκαίες πολιτικές είναι φυσικά και τα πάσης φύσεως εργασιακά δικαιώματα. Και σ' αυτά από ετών υποστηρίζουμε το σεβασμό του βιολογικού ρολογιού του ανθρώπου. Κάτι που παραβιάζεται συστηματικά χωρίς να προσεχθεί ιδιαίτερα η αξία του, όπως σε παλαιότερη εργασιακή νομοθεσία.

Οι παράγοντες αυτοί ανεξάρτητα από τις ιδιαίτερες πολιτισμικές αξίες κάθε κοινωνίας (Παραδοσιακός, πατριαρχικές αντιλήψεις, Θρησκεία: Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα,

Πορτογαλία, Ιρλανδία) μακροπρόθεσμα λειτουργούν θετικά για όλες αυτές τις κοινωνίες. Αυτή άλλωστε είναι και η κύρια επιταγή που απορρέει από τις διατάξεις της ίδιας της περίφημης διεθνούς σύμβασης για την εξάλειψη όλων των μορφών ανισότητας σε βάρος των γυναικών.

_____

Το θέμα της υπογεννητικότητας στην Ελλάδα

Το πρόβλημα της υπογεννητικότητας στην ελληνική πραγματικότητα έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις τις τελευταίες δεκαετίες. Στο θέμα αυτό αναφέραμε ήδη τα «Πορίσματα» της Διακομματικής Επιτροπής της Βουλής του 1993, τα οποία μέχρι σήμερα αποτελούν την πληρέστερη και πλέον επίσημη καταγραφή του όλου προβλήματος. Σ' αυτό το θέμα αυτό εξάλλου επικέντρωσε τη σημαντικότατα έρευνα της η Ακαδημία Αθηνών, εκτός πρώτης μεγάλης εργασίας της Επιτροπής Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας του 1990. Η τελευταία και διεξοδικότερη μελέτη του θέματος έγινε με τη σύμπραξη της Ελληνικής Εταιρείας Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ) η Ακαδημία Αθηνών, οι εργασίες των οποίων δημοσιεύονται στο συλλογικό τόμο «Πληθυσμιακές τάσεις και προοπτικές Ελλάδα και Ευρωπαϊκή ΄Ενωση», η οποία δημοσιεύθηκε το 2011. Στον τόμο αυτόν μελετώνται διεξοδικά οι αιτίες της υπογεννητικότητας, και το μεγάλο πρόβλημα της γήρανσης του πληθυσμού, ενώ αξιολογούνται οι πολιτικές που έχουν διαμορφωθεί για την αντιμετώπισή τους.

_____

VI. Πορίσματα

Κρίση ή πέρασμα σε μια νέα "μεταμοντέρνα εποχή"

Η ανασφάλεια, η αβεβαιότητα για το αύριο, τα αισθήματα απομονωτισμού, ανομίας και επιθετικότητας, κλίμα στο οποίο ζουν τα τελευταία χρόνια οι λαοί της Ευρώπης, ως συνέπειες της οικονομικής κρίσης, παρά το γεγονός ότι έχουν αρχίσει να διαφαίνονται σημάδια ανάκαμψης δεν φαίνεται να έχει επηρεασθεί. Αντίθετα τείνουν να παγιωθούν. Όμως τα φαινόμενα της *κρίσης* αποδίδονται και στο πέρασμα από μια εποχή σε μια άλλη. Το στοιχείο της μεταβολής τονίζει ο Schon στο βιβλίο του *Πέραν από το*

Σταθερό Κράτος, για να προσδιορίσει την έννοια της κρίσης, την οποία χαρακτηρίζει ως «ασταθή κατάσταση»: «Στη διαδικασία της κοινωνικής μεταβολής οι κοινωνίες κινούνται από μια σχετικά σταθερή κατάσταση, μέσω μιας ζώνης αποσύνθεσης, σε μια ζώνη σχετικής σταθερότητας. Η απώλεια της σταθερής κατάστασης σημαίνει ότι η κοινωνία μας και όλοι οι θεσμοί βρίσκονται σε συνεχή διαδικασία μεταβολής.» Ο Κ. Popper, εξάλλου, ήδη από το 1950, στο πολύ γνωστό βιβλίο του *Η Ανοικτή Κοινωνία* πιο συγκεκριμένα θεωρεί ότι η κρίση είναι το "*τίμημα"* του περάσματος από τις «κλειστές κοινωνίες» στις «ανοιχτές κοινωνίες». Το βάρος από την ένταση του πολιτισμού θεωρεί ότι πρέπει να φέρουμε ως το τίμημα, που πρέπει να πληρωθεί για κάθε αύξηση της γνώσης σε λογικότητα, σε συνεργασία και σε αμοιβαία βοήθεια, και συνεπώς, για τις πιθανότητες επιβιώσεώς μας.» Και δεν είναι μόνον αυτοί οι θεωρητικοί, οι οποίοι πρόβλεψαν τις ταχύτατα επερχόμενες αλλαγές. Και η νέα αυτή κατάσταση, η έλευση της οποίας ήταν ήδη ορατή από τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, φαίνεται να είναι η νέα πραγματικότητα.(Καλτσόγια-Τουρναβίτη, 1988, σσ. 393-421). Η εποχή της *νεωτερικότητας* στην οποία έζησε για δύο τουλάχιστον αιώνες ο δυτικός κόσμος με την παγίωση της *παγκοσμιοποίησης*, των νέων μορφών οργάνωσης της παραγωγής και την κρίση των πολιτισμικών αξιών άρχισε να υποχωρεί και να δίνει τη θέση της σε μια νέα *μετανεωτερική εποχή*. Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της εποχής είναι παρακμή των «*μεγάλων μύθων»* δηλαδή των κυρίαρχων φιλοσοφιών του παρελθόντος, οι οποίες μιλούσαν για πρόοδο, ορθολογισμό, διαφωτισμό. Αποδοχή του πολιτισμικού πλουραλισμού σε όλες τις μορφές του. Στον τομέα της πολιτικής, γίνεται ορατή η «σύγκρουση» των ιδεολογιών. β. Γενική σχετικοποίηση των ηθικών αξιών, και τόνωση του εγώ. Επικράτηση του ατομικισμού, ως του βασικότερου στοιχείου του φιλελευθερισμού, έχει φθάσει πλέον σε ακραία όρια στην εποχή μας, ώστε να χαρακτηρίζεται ως ύβρις (Τσουκαλάς, 2010, Τσιρόπουλος, 2010). Με δυό λόγια θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ότι ολόκληρο το πνευματικό οπλοστάσιο του δυτικού πολιτισμού για τον ατομικισμό, τον ωφελιμισμό, την επιδίωξη της δύναμης χωρίς όρια, που αποτέλεσαν τα ιδεολογικά θεμέλια του καπιταλισμού προβάλλεται, χωρίς ηθικές επικαλύψεις, στη λεγόμενη μεταμοντέρνα κατάσταση (Καλτσόγια, 2001, 79-105). Εκεί που η σύγκρουση είναι περισσότερο ορατή είναι στον τομέα της πολιτικής φιλοσοφίας και συγκεκριμένα μεταξύ *φιλελευθερισμού* και αντιλήψεων κοινωνικής δικαιοσύνης, που εξέφραζε η φιλοσοφία του *κοινωνικού κράτους δικαίου,* από τις αρχές της δεκαετίας του '70. Στη νέα αυτή εποχή παρουσιάζεται σταδιακά η αποδόμηση του κοινωνικού κράτους δικαίου.

Η ανάσχεση της ανοδικής πορείας του «κοινωνικού κράτους» ή του «κράτους ευποιίας» άρχισε να γίνεται εντονότερα ορατή από τη δεκαετία του ’70, με την εκδήλωση της λεγόμενης *πετρελαϊκής κρίσης* και τη στροφή των χωρών του Δυτικού κόσμου σε συντηρητικές κυβερνήσεις και σε πολιτικές που υλοποιούν το φιλελευθερισμό. Στον τομέα της κρατικής οργάνωσης το μεγάλο αντιπαραγωγικό γραφειοκρατικό, αντιπαραγωγικό κράτος αντικαθίσταται σταδιακά από το «μικρό κράτος», όρο που έγινε γνωστός από το ομώνυμο βιβλίο του γάλλου διανοουμένου Guy Sorman αλλά και πριν απ΄ αυτόν του Robert Nozik. Χαρακτηριστικό εξάλλου γνώρισμα της νέας αυτής πραγματικότητας είναι επίσης οι ουσιαστικές αλλαγές στις γραφειοκρατικές δομές, στις οποίες είναι ήδη ορατή η αποδόμησή τους. (Καλτσόγια-Τουρναβίτη, 2001, 79-105)

Πάντως, αν και το βιοτικό επίπεδο στις *μεταμοντέρνες κοινωνίες* είναι συγκριτικά πολύ υψηλό, εντούτοις βασικό χαρακτηριστικό τους είναι η μεγάλη ανισότητα που επικρατεί. Η επικράτηση πολιτικών φιλελευθερισμού φαίνεται ότι θα παγιωθεί. Και ο φιλελευθερισμός και με επιστημονικές μελέτες καταγγέλλεται ως εχθρικός ως προς τη θέση των γυναικών. Παρουσιάζει και την εξής αντίφαση: Ενώ στοιχείο του είναι ο ατομικισμός, από την άλλη με την έλλειψη του κράτους πρόνοιας αναγκαστικά ξαναγυρίζει τη γυναίκα στο σπίτι. Εδώ φιλελευθερισμός και συντήρηση συμπορεύονται. Οι *πατριαρχικές αντιλήψεις*, όχι με την έννοια του παραδοσιακών αντιλήψεων και του δικαίου συντήρησης των αξιών του, αλλά με την έννοια των *κατεστημένων δομών δύναμης* που βρίσκονται στα χέρια των ανδρών, παρά την όποια πρόοδο των γυναικών στις πολύ αναπτυγμένες χώρες για να μην ξεχνάμε αυτό που πρέπει να καταπολεμούμε ως γυναίκες με όποια μετάλλαξη έχει πάρει στην εποχή μας, πηγαίνουν μαζί. Η επικράτηση εξάλλου ενός *κοινωνικού δαρβινισμού* συμπαρασύρει και τις γυναίκες. Αυτό είναι εμφανές με την τάση να εμφανίζονται οι γυναίκες ως άτομα και όχι ως κοινωνική κατηγορία, όπως την υπηρετεί ο παραδοσιακός φεμινισμός της απελευθέρωσης όλων των γυναικών. Σ’ αυτήν κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα συμπράττει δυστυχώς και η σύγχρονη μορφή του φεμινισμού ο λεγόμενος *μεταφεμινισμός*.(Levy, 2011)

Η υπογεννητικότητα είναι ένα βαθύτατα κοινωνικό πρόβλημα, πολύ ευρύτερο από την οικονομική του διάσταση ή την προσβολή των εθνικών ταυτοτήτων των ευρωπαϊκών χωρών που είναι οι πιο διαδεδομένες. Είναι πρόβλημα των ίδιων των κοινωνιών. Πρόβλημα σχέσεων των δύο φύλων και ευθυνών τους στην κοινωνία. Δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε ότι όλες οι κοινωνίες ανεξαιρέτως, έστω και με διαφορετικούς πολιτισμικούς παράγοντες

ιστορικά έθεσαν την *οικογένεια* στο κέντρο των αξιών του πολιτισμού τους και μέχρι σήμερα θεωρείται μέγιστη αξία (Ρωλς, 2002, σσ. 272-285, Σπυροπούλου, 2010, Καλτσόγια-Τουρναβίτη, 2000). Και αυτή πρέπει να διατηρηθεί έστω και χωρίς την τυπική μορφή της. Ανάγκη και τα δύο φύλα στη σύγχρονη εποχή να αναλάβουν τις ευθύνες τους για τα παιδιά που φέρνουν στον κόσμο. (Petri, 2001, , European Union, 2007). Τη νέα ζωή. Όπως φαίνεται από έρευνες για τις αξίες των γυναικών ως προς τη μητρότητα οι γυναίκες επιζητούν την ελευθερία τους, αλλά θέλουν να διατηρήσουν τη γυναικότητά τους, γι' αυτό και ενώ χρησιμοποιούν κατά κόρον την αντισύλληψη δεν προχωρούν σε στείρωση.

Αυτό που θα πρέπει ιδιαίτερα να προβληματίσει τις γυναίκες, και ασφαλώς όχι μόνον αυτές, είναι ότι η κρίση του γάμου με την αύξηση των διαζυγίων και οι εκτός γάμου γεννήσεις που αυξάνονται δραματικά ιδίως στις αναπτυγμένες χώρες, επιβαρύνουν δυσβάσταχτα τις γυναίκες. Όπως έχει υποστηριχτεί σε σοβαρή μελέτη, «η μονογονεϊκότητα είναι γένους θηλυκού». (Rawlingston, 2001, σ. 175, Μαράτου-Αλιμπράντη, 2002).Το φαινόμενο αυτό σε μια ακραία *ατομοκεντρική, φιλελεύθερη* κοινωνία, που φαίνεται ότι θα επικρατήσει και στο άμεσο μέλλον, αφού οι πολιτικές δυνάμεις που υποστήριζαν το *κοινωνικό κράτος δικαίου* φθίνουν όπως έχουμε και αλλού υποστηρίξει υποβαθμίζουν ανεπίστρεπτα τη θέση της γυναίκας. Αυτή ακριβώς η *έμφυλη διάσταση της μονογονεϊκότητας,* φαινόμενο που αυξάνεται ραγδαία στη σύγχρονη εποχή στις δυτικές κοινωνίες, στηρίζει τη θέση μας ότι αναπτύσσεται μια σύγχρονη μορφή μητριαρχίας, την οποία αποκαλούμε *μεταμοντέρνα μητριαρχία* (Καλτσόγια-Τουρναβίτη, 2013), η οποία παρουσιάζει διαφορετικά χαρακτηριστικά απ' αυτά που καταγράφηκαν στις πανάρχαιες κοινωνίες του ανθρώπου. Στη σύγχρονη *μεταμοντέρνα εποχή* μας υπάρχει το στοιχείο της εξάρτησης των παιδιών από τη μητέρα, το οποίο σταθερά αυξάνεται. Σε αντίθεση όμως με την ιστορική μορφή της, στην οποία η κοινωνική θέση της ήταν ανώτερη απ' αυτήν του άνδρα, στην εποχή μας, η γυναίκα υστερεί σημαντικά σε όλες τις δομές δύναμης: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός. *Ουσιαστική και όχι τυπική ισότητα* θα είναι η απάντηση και στο θέμα της υπογεννητικότητας. Και αυτό επιβάλλει μελέτη πολιτικών ιδίως στην εποχή μας όπου η ίδια η τεχνολογική πρόοδος, το πλέον χαρακτηριστικό γνώρισμά της, βρίσκει τις γυναίκες αδύναμες ν' ανταγωνισθούν με ίσους όρους τους άνδρες.

Τέλος ας μη λησμονούμε ότι το δημογραφικό και η υπογεννητικότητα δεν αντιμετωπίζεται μόνο στο πλαίσιο ενός κράτους ή του δυτικού πολιτισμού. Είναι, όπως και οι ίδιες οι παγκόσμιες διασκέψεις έχουν καταδείξει πρόβλημα με παγκόσμιες διαστάσεις.

Οι λαοί της Δύσης και όχι μόνον δεν περικλείονται στα εθνικά σύνορα. Η *πολυπολιτισμικότητα* είναι η σημερινή πραγματικότητα. Η διατήρηση της πολιτισμικής ταυτότητας της Ευρώπης, καθώς και η οικονομική της ανάπτυξη δεν έχει ανάγκη *ατόμων* αλλά *προσώπων,* όπως δημιουργήθηκαν από την ελληνική κλασική φιλοσοφία και το Χριστιανισμό. *(*Μαραθέφτης, 2011). Πολιτικές ειρήνης μεταξύ των λαών και δίκαιης εκμετάλλευσης των ενεργειακών πηγών τους, όπως, στην ουτοπική θεωρία του για το *δίκαιο των λαών,* έχει καταδείξει ο μεγάλος σύγχρονος φιλόσοφος Ρωλς (1999), πρέπει να αποτελεί τη βάση για την οικοδόμηση κάθε πολιτικής για τον πληθυσμό. Όμως πέραν των ουτοπιών για δίκαιη παγκόσμια κοινωνία και για *οικουμενικό Σύνταγμα* (Καλτσόγια-Τουρναβίτη, 2000, 587-590, Χάμπερμας, 2012), η πραγματικότητα που καλλιεργούν αποτελεσματικά τα ΜΜΕ και οι δυνάμεις της αγοράς είναι μιας *άφυλης* και *άφιλης καταναλωτικής κοινωνίας.*

Ας αφυπνισθούμε…

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Βενιζέλος, Ευάγγελος (2002) Το Αναθεωρητικό Κεκτημένο. Το συνταγματικό φαινόμενο στον 21ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001, Αθήνα, Σάκκουλας

Βουλή των Ελλήνων. Διακομματική Κοινοβουλευτική Επιτροπή (1993) *Για τη μελέτη του δημογραφικού προβλήματος της Χώρας και τη διατύπωση προτάσεων για την αποτελεσματική αντιμετώπισή του. ΠΟΡΙΣΜΑ,* Αθήνα.

Βουλή των Ελλήνων (2001) Πρακτικά Ζ Αναθεωρητικής Βουλής, συνεδρίαση 24.1.2000.

Brooks, David (2012) «Δημογραφική κατάρρευση: μια νέα απειλή;» *Η Καθημερινή,* αναδημοσίευση από *International Herld Tribune. Η Καθημερινή,* 8.4.2013.

Γιάνναρου, Λίνα, Φωτιάδη, Ιωάννα (2012) «ανασφάλεια και ανεργία φρενάρουν τις γεννήσεις. Μειώνονται συνεχώς λόγω κρίσης, φθάνοντας τις μόλις εννέα ανά 1.000 κατοίκους, το 2012», ρεπορτάζ σε εφ. *Η Καθημερινή,* 23 Μαρτίου.

Δόικος, Νίκος (2012) *Μετά τη βαρβαρότητα. Βιωματικός Μινιμαλισμός,* Αθήνα, Καστανιώτης

Δρακάτος, Κωνσταντίνος, Στυλιανούδη Μ-Γ Λίλυ, Παπαδάκης, Μιχάλης, Έμκε-Πουλοπούλου, Ήρα (επιστημονική επιμέλεια) (2001) *Πληθυσμιακές τάσεις και προοπτικές: Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση,* Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα. ΚΕΕΚ – Ακαδημία Αθηνών, ΕΔΗΜ.

Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα κατά της Φτώχειας, VP/2004/004. Έρευνα για Κύπρο, Ηνωμένο Βασίλειο και Ελλάδα (2007) *Τελική Έκθεση:Ενσωμάτωση των Απόψεων των Παιδιών στις Πολιτικές για την Καταπολέμηση της Φτώχειας και του Κοινωνικού Αποκλεισμού, όπως Βιώνονται από τις Μονογονϊκές Οικογένειες. Μια Συγκριτική Προσέγγιση μεταξύ Κρατών.* **www.halfsmile.net**

Εφορευτική Επιτροπή του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας (1990) *Έκθεση: Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος. Υπογεννητικότητα και γήρανση πληθυσμού,* Αθήνα, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, της Ακαδημίας Αθηνών

Ιερόθεος (μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου) (2002) «Η οικογένεια στην 3η χιλιετία», Διεθνές Συνέδριο Κέντρου Στήριξης Οικογένειας της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών, http://www.parensbasis.gr.2002

Καλτσόγια-Τουρναβίτη, Νίκη(1985) «Αυτοσεβασμός – Ανθρώπινη Αξία. Μια δημιουργική συμβολή τουJohn Rawls», (α) *Ευθύνη,* Νο 166, Οκτώβριος, σσ. 538-542, (β) Νο 167, Νοέμβριος 1985, σσ. 589-593.

---(1988) «Κρίση εποχής – κρίση θεσμών – κρίση κράτους», *Σύμμεικτα προς τιμήν Φαίδωνος Θ. Βεγλερή,* Αθήνα, Α. Ν. Σάκκουλας, σσ. 393- 421 (και σε ανάτυπο).

--- (1996) «Homo universalis: Ουτοπία ή πρόκληση;», αφιέρωμα στο θέμα: *Το πρόβλημα της ταυτότητας στους ανθρώπους και στους λαούς σήμερα. Ευθύνη,* 300, σσ. 574-577.

--- (1997) Υποαντιπροσώπευση Γυναικών και Δημοκρατία. Η συνταγματικότητα των θετικών μέτρων για την ενδυνάμωση του ρόλου των γυναικών στη δημόσια ζωή,Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Ν. Σάκκουλας.

--- (2000) «Η σπορά των ανθρώπων», αφιέρωμα στο θέμα: *Οικογένεια ή Επάγγελμα, Ευθύνη,* 340**,**σσ. 155-161

---(2000) «Ένα Σύνταγμα για τον 21ο αιώνα», αφιέρωμα στο θέμα *Ελπίδες και φόβοι του Εικοστού Πρώτου Αιώνα Ευθύνη,* 348, σσ. 587-590. Και σε ιδίας, *Προκλήσεις των Καιρών,* (2009), Αθήνα, Ευθύνη, Αναλόγιο.

--- (2001) «Οι προοπτικές της "Κοινωνίας των 2/3" στις μεταγραφειοκρατικές κοινωνίες», *Διεθνές Συνέδριο «Κοινωνία των 2/3», Διαστάσεις του Σύγχρονου Κοινωνικού προβλήματος,* επιμέλεια Θ. Πάκος, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σσ.79-105.

--- (2001) «Ο Προμηθέας δεσμώτης;», αφιέρωμα στο θέμα: *Νέες μορφές φασισμού, Ευθύνη,* 352, σσ. 155-161. Και σε ιδίας *Προκλήσεις των καιρών*(2009), Αθήνα, Ευθύνη, Αναλόγιο.

--- (2012) «Μεταμοντέρνα μητριαρχία», *Ελληνίδες Σοροπτιμίστριες,* Νο 100, Γ΄ τρίμηνο 2012, σσ. 32-33,(2013)*Κυπριακή Μαρτυρία,* Λευκωσία, σσ. 137-140 και στην ελληνική εφημερίδα του Σίδνεϋ Αυστραλίας Κόσμος, 14.8.2013 και επαναδημοσίευση στην ίδια στις27.3.2014

--- (2009) *Προκλήσεις των Καιρών,* Αθήνα, Ευθύνη, Αναλόγιο. (Βραβείο PEN Club 2011. Αναδημοσιεύονται 21 δοκίμια πολύ σχετικών με το θέμα της μελέτης προβληματισμών)

Κάννερ, Έφη (2004) *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσνταντινούπολης (1753-1912),*Αθήνα, Κατάρτι.

Καράσης, Μαριάνος (2005) «Το τέλος του ρόλου των φύλων. Κακόγουστο αστείο ή εφιαλτική προοπτική;», *Ευθύνη,*Νο 408, σσ. 588-591.

Κασιμάτη, Κούλα – Μουσούρου, Μ. Λουκία (2007) Φύλο και Μετανάστευση. Τόμος Ι Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση, Αθήνα, Gutenberg.

Κατρούγκαλος, Σ. Γιώργος (1998), Το Κοινωνικό Κράτος της Μεταβιομηχανικής Εποχής. Θεσμοί παροχικής διοίκησης και κοινωνικά δικαιώματα στο σύγχρονο κόσμο. Πρόλογος Αριστόβουλου Μάνεση, Αθήνα

Κογκίδου, Δήμητρα (1995) *Μονογονεϊκές Οικογένειες: Πραγματικότητα – Προοπτικές – Κοινωνική Πολιτική,* Αθήνα, Νέα Σύνορα Λιβάνη.

Κονιαβίτης, Φωμάς (2013) «Απαντήσεις στις ερωτήσεις για την κρίση», *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση,* Νο 1, 2013, σσ. 11-22.

Κραβαρίτου, Γιώτα (1996) *Φύλο και Δίκαιο.* Αθήνα, Παπαζήσης

Levy Ariel (2011) *Θηλυκές Φαλλοκράτισσες. Οι γυναίκες και η ανερχόμενη κουλτούρα του ξέκωλου.* Επίμετρο Καρλ Γιούνγκ, Αθήνα

Μαγκλιβέρας, Κ. Διονύσης (2009) *Η αξιοπρέπεια του Ανθρώπου. Στοχασμοί σε θέματα των καιρών μας.* Δοκίμια, Αθήνα, Παπαζήσης

Μανδραβέλης, Πάσχος (2014) «*Οι ρίζες του φασισμού.* Ανεργία και Ακροδεξια στην Ευρώπη», *Η Καθημερινή,* 1 Ιουνίου.

Μαραθεύτης, Ι. Μιχαλάκης (2011), *Από το άτομο στο πρόσωπο. Μια νέα θεώρηση τους ανθρώπου, της κοινωνίας και της παιδείας.* Όμιλος Πνευματικής Ανανεώσεως, Λευκωσία

Μαράτου-Αλιμπράντη, Λάουρα (υπεύθυνη έκδοσης) (2002) *Διακρατικός Οδηγός για Μονογονεϊκότητα,* Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.

Μαράτου-Αλιμπράντη, Λάουρα (2005) «Μορφές οικογένειας και οικονομική ανέχεια: μια πρώτη προσέγγιση», *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός.* Πρακτικά εισηγήσεων, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 243-249.

Μπαγκαβός, Χ. και Μωυσίδης Α. (2004) *Το νέο δημογραφικό τοπίο του 21ου αιώνα,* Αθήνα, Gutenberg.

Μπάουμαν, Ζιγκμουντ (2004) *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι.*(Μεταφραση Κωνσταντίνος Δ. Γιώργας, επιμέλεια ιδίου). Αθήνα, Μεταίχμιο.

Offe Claus (2013) «Η Ευρώπη σε παγίδα», *Σύγρονα Θέματα,* Νο 121, σσ. 35-43.

Petri Horst (2011) *Μεγαλώνοντας Χωρίς Πατέρα. Το δράμα στη ζωή του παιδιού από τη στέρηση του πατέρα,* μετάφραση Λάμπρου Μαρία, Αθήνα, Θυμάρι

Rifkin Jeremy (1996) *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της. Η δύση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και το χάραμα της μετα-την-αγορά εποχής.* Πρόλος Νίκος Κοτζιάς, Αθήνα, «Νέα Σύνορα» - Λιβάνη.

Πετμετζίδου, Μαρία (2013) «Το κοινωνικό κράτος σε κρίσιμη καμπή», *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση,* Νο 1, 2013, σσ. 57-70.

Ρομπόκου-Καραγιάννη, Αγλαΐα (2000) *Το Δημογραφικό ως το Θεμελιώδες Κοινωνικό Πρόβλημα της Ελλάδος. Προβληματισμοί στο Άρθρο 21 του Συντάγματος,* Αθήναι, Εριφύλη

Ρούκουνας, Εμμανουήλ (1995), *Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων,* Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας

Ρωλς, Τζων (2002) *Το Δίκαιο των λαών και «Η ιδέα της* δημόσιας *λογικής αναθεωρημένη»*, μετάφραση Παπαναστασίου Άννα**,** Αθήνα**,** Ποιότητα Harvard Univ. Press.

Σπυροπούλου, Μερόπη (2010) *Οικογένεια ώρα μηδέν (σκέψεις για μια προοπτική ελπίδας),* Αθήνα, Αρχονταρίκι.

Στρατηγάκη, Μαρία (2005) «Φύλο, Τεχνολογία και Εργασία. Σύγχρονες Μορφές μιας παλιάς Σχέσης», στο Χ. Νξάκης, Μ. Χλετσος (επιμέλεια) (2005), *Το μέλλον της εργασίας. Σύγχρονες κοινωνικοπολιτικές αναλύσεις,* Αθήνα, Πατάκη.

Συμεωνίδου, Χάριςκαι Μαγδαληνός Μ. (2007) *Πολιτικές για την οικογένεια στις χώρες της Ευρωπαϊκής ΄Ενωσης,* Αθήνα, Σάκκουλας.

Συμεωνίδου, Χάρις (2013) «Η κρίση σκοτώνει και τις γεννήσεις. Στοιχεία σοκ από το Ινστιτούτο Max Plank, *Η Αυγή,* 21.7.2013.

Τράντας, Νίκος (2013) «Η αδιέξοδη (΄) πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: Από τη σοσιαλδημοκρατία στον νεοφιλελευθερισμό και στην κρίση νομιμοποίησης», *Σύγχρονα Θέματα,* Νο 121, σσ. 44-58.

Τσιρόπουλος, Κώστας (2010) *Η μετάβαση του καταναλωτικού ανθρώπου,* Αθήνα, Εκδόσεις των Φίλων.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (2010) *Η επινόηση της ετερότητας. «Ταυτότητες» και «διαφορές» στην εποχή της παγκοσμιοποίησης,* Αθήνα, Καστανιώτης

Φωτάκης, Κωνσταντίνος (2011) «Δημογραφική γήρανση και πολιτικές πληθυσμού», *Πληθυσμιακές τάσεις και προοπτικές: Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση,* ΚΕΕΚ-Ακαδημία Αθηνών, ΕΔΗΜ, σσ. 293-308.

Χαμπερμας, Γιούργκεν (2012) *Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης,* μετάφραση Τριανταφύλλου Σώτη, Αθήνα, Πατάκης

Χάντινγκτον, Π. Σάμουελ (1998) *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης,* Αθήνα, Terzo Books.

Χλέτσος Μιχαήλ (επιμέλεια) (2005) *Το μέλλον της εργασίας. Σύγχρονες* κοινωνικοπολιτικές αναλύσεις. Αθήνα, Πατάκης.

Χρήστου, Δάφνη (2013) «Ευρωπαίες χωρίς μητρικό ένστικτο. Περίπου μία στις πέντε γυναίκες στη Γηραιά Ήπειρο δεν επιθυμεί να κάνει παιδιά», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία,* 26-27 Οκτωβρίου.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Ahdar, Rex & Aroney, Nicholas (editors) (2013) *Shari'a in the West.* Oxford U.K., Oxford University Press.

Albelda, Randy, Himmelweit, Susan and Humphries, Jane (editors) (2005) *Dilemmas of Lone Motherhood,* London and New York, Routledge

Bettio, Francesca, Corsi, Marcella, D'Ippoliti, Carlo, Lyberaki, Antigone, Lodovici, Samek and Verashagina, Alina(2012) *The impact of the economic crisis on the situation of women and men and on gender equality policies,* enege [European network of experts on gender equality]

Billari, F. C. (2005) "Europe and its Fertility: From Low to Lowest Low. *National Institute Economic Review,* 194, 56-73.

Busy, Nicole (201) *A right to care/ Unpaid care work in European employment law,* New York, Oxford University Press

Coleman, D. A. (2013) «The Demographic outlook for Europe*», Federal Commission for Migration,* Annual Conference of the Federal Commission for Migration, Bern (πηγή Internet)

Commissioner for Human Rights, (2013) *Safeguarding human rights in times of economic crisis,* Council of Europe

Elliot, Antony, Turner, S. Bryan (2012) *On society.,* Malden MA. USA, Cambridge U.K. Polity Press.

European Commission (2012)*Employment and Social Developments in Europe 2012*, Social Europe

European Women's Lobby Report (2012) *The price of austerity – The impact on women's rights and gender equality in Europe,* Federal Commission for Migration (2013) *Demographic development in focus: the significance of migration in the context of spatial planning, infrastructure and environment,* annual conference.

Greve, Bent (editor) (2013)*The Routledge Handbook of the Welfare State,* New York, Routledge

Hellyer , H.-A. (2009) *Muslims of Europe: The "other" Europeans.* Edimburg, Edimburg University Press.

Inglehart, Ronald, Norris, Pippa (2003) *Rising Tide. Gender Equality and Cultural Change around the World,* Cambridge U.S., Cambridge University Press.

Karamessini, Maria & Rubery, Jill (editors) *(2014),* Women and Austerity. The Economic Crisis and the Future for Gender Equality, N. Y., Routledge.

Lanzieri, Gianpaolo (2013) *Towards a "baby recession" in Europe? Differential fertility trends during the economic crisis.*Eurostat, Statistics in focus, 13/2013.

Lewis, Jane (2001) *The End of Marriage? Individual and Intimate Relations,* Cheltenham, U.K. – Northampton, M.A. USA, Edward Elgar.

Millar, John and Rowlingston Karen (editors) *Lone Parents, Employment and Social Policy. Cross-national Comparison,* Great Britain, Polity Press.

Modood, Tariq, Triandafyllidou, Anna and Barbero, Zapata (editors) (2006) *Multiculturalims. Muslims and Citizenship. A European Approach,* London and New York, Routledge.

Nussbaum, Martha (1999) *Sex and Social Justice,* Oxford, Oxford University Press

Philips, Anne (2001) «Feminism and Liberalism Revisited: Has Martha Nussbaoum Got it Right?», Review Essay, Mlden MA, USA, *Conste*llations Volume 8,No 2, σσ. 249-266.

Rowlingson, Karen (2001)«The social, economic and demographic profile of lone parents»,Millar Jane and Rowlingston Karen (editors) *Lone Parents: Employment and social policy cross-national comparison,* Great Britain, the Policy Press, σσ. 169-188.

United Nations (2000) *Resolutions adopted by the General Assembly,* New York, September 2000)

Παγκόσμιες Διασκέψεις

α. *Για τη θέση της γυναίκας*

Fourth World Conference on Women (1995) *Platform for Action and the Beijing Declaration,* New York, Department of Public Information United Nations United Nations (2000), *Beijing Declaration and Platform for Action with the Beijing+5 Political Declaration and Outcome Document,* New York, United Nations.

Bettio. Francesca, Corsi Marcella et. Al, Έκθεση Εμπειρογνωμόνων του EGGE AND EGGSI, της Ευρωπαϊκής ΄Ενωσης, για τα έτη 2008-2010.

β. *Για τον πληθυσμό*

International Conferences on Population:

Rome (1954)

Belgrade (1965)

The World Population Plan of Action, Boucharest, 1974

Mexico (1984), Text of Declaration

Cairo (1994) *Report of the International Conference on Population and Development*

New York …..(1999)

Regional Conferences on population

ICPD Beyond 2014. African Regional Conference on Population and Development. Harnessing the Demographic Divided: the Future we Want for Africa (30 September 2013 to 4 October 2013, updated 5 April 2014)

Sixth Asian and Pacific Population Conference, (16-20 September 2013)

Annual Conference of the Federal Commission for Migration (2001) *Demographic Development in Focus: The significance of migration in the context of spatial planning, infrastructure and environment.* Bern

Eurostat/European Commission Demographic outlook. National Reports on the Demographic Development in 2010.

Allen Tim (Eurostat Press Office) (2013) *European demography: EU population 505.7 million at 1 January 2013. More than 5 million babies born in the EU28 in 2013* (http://ec.europa.eu/eurostat

U.N. General Assembly (12 February 2014, sixty-ninth session) *Framework of actions for the follow-up to the Programme of Action and Development.* (ιστοσελίδα U.N.)

Οι κινηματικές οργανώσεις στην εκστρατεία ενάντια στα Μνημόνια και τις πολιτικές λιτότητας: Κινηματικά δίκτυα, ταυτότητες οργανώσεων, προφίλ ακτιβιστών

Κώστας Κανελλόπουλος*
Κωνσταντίνος Κωστόπουλος
Δημήτρης Παπανικολόπουλος
Βασίλης Ρόγγας

Περίληψη

Απέναντι στη λιτότητα και στις οικονομικές αναδιαρθρώσεις που επέλεξαν οι ελληνικές κυβερνήσεις για να αντιμετωπίσουν την καπιταλιστική κρίση αναπτύχθηκε ένα πολύμορφο κίνημα αντίστασης. Από το Φεβρουάριο του 2010 έως και το Φεβρουάριο του 2013 εκτυλίχθηκαν πάνω από τριάντα μεγάλα γεγονότα διαμαρτυρίας (δηλαδή μαζικές διαδηλώσεις με πανελλαδική διάχυση), η ΓΣΕΕ προκήρυξε πάνω από είκοσι γενικές απεργίες, τα πολιτικά κόμματα (κυρίως της Αριστεράς) ανέπτυξαν έντονη κινηματική δράση, ενώ νέες συλλογικότητες όπως οι Αγανακτισμένοι εισέβαλαν δυναμικά, αν και μάλλον παροδικά, στο προσκήνιο. Η συστηματική μελέτη αυτών των δράσεων έχει μόλις ξεκινήσει με τη χρήση ερευνητικών πρακτικών όπως αυτή της ανάλυσης των διεκδικήσεων και των γεγονότων διαμαρτυρίας (Kousis 2012, Kousis-Kanellopoulos 2012). Σε συνέχεια αυτών των ερευνών το παρόν κείμενο εστιάζει στην ανάλυση των οργανώσεων/ομάδων που συμμετείχαν ενεργά ή/και διοργάνωσαν τις μεγάλες κινητοποιήσεις των τελευταίων χρόνων, παρουσιάζοντας τα πρώτα ευρήματα μιας υπό εξέλιξη έρευνας. Πιο συγκεκριμένα, το κείμενο αυτό περιλαμβάνει τρεις θεματικές ενότητες: η πρώτη αφορά τα κινηματικά δίκτυα και τις σχέσεις μεταξύ των οργανώσεων/ομάδων που έλαβαν μέρος στην πανεθνική εκστρατεία ενάντια στη λιτότητα, η δεύτερη αφορά την ταυτότητα των οργανώσεων/ομάδων (πολιτική τοποθέτηση, ιδεολογία, οργανωτική δομή) που συμμετείχαν ή/και συντόνισαν την εκστρατεία και η τρίτη αφορά το προφίλ των ακτιβιστών αυτών των οργανώσεων/ομάδων. Για τη διεξαγωγή της έρευνάς μας διεξάγαμε 34 ημι-δομημένες συνεντεύξεις (ένα στέλεχος από κάθε οργάνωση) και μοιράσαμε δέκα ερωτηματολόγια σε στελέχη των οργανώσεων/ομάδων μας τα οποία δέχτηκαν ή αποδείχθηκε ότι είχαν τη διάθεση να τα συμπληρώσουν. Τα συμπεράσματα που παρουσιάζονται στη συνέχεια βασίζονται στην πρώτη επεξεργασία των έως τώρα ευρημάτων της έρευνας.

* Ο Κώστας Κανελλόπουλος και ο Δημήτρης Παπανικολόπουλος είναι διδάκτορες Πολιτικής Επιστήμης (Πάντειο Πανεπιστήμιο), οι Κωνσταντίνος Κωστόπουλος και Βασίλης Ρόγγας είναι υποψήφιοι διδάκτορες του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας (Πάντειο Πανεπιστήμιο) και του τμήματος Κοινωνιολογίας (Πανεπιστήμιο Κρήτης) αντίστοιχα.

Η ερευνά αυτή είναι ανεξάρτητη, δεν αποτελεί μέρος άλλων ερευνητικών προγραμμάτων και δεν χρηματοδοτείται από κάπου. Έχει σχεδιαστεί και διενεργείτε από εμάς. Φυσικά όπως κάθε ερευνητική προσπάθεια δεν προέκυψε στο κενό. Μας βοήθησε ιδιαίτερα στο αρχικό στάδιο η Μαρία Κούση από το Πανεπιστήμιο Κρήτης και βέβαια ο Mario Diani από το University of Trento, ο οποίος ειδικεύεται και έχει μεγάλη εμπειρία στη μελέτη των κινηματικών δικτύων. Φυσικά ότι παρουσιάζουμε εδώ είναι αποκλειστικά δικής μας ευθύνης.

Η ιδέα για την έρευνα προέκυψε από την εντυπωσιακή αλληλουχία των μαζικών γεγονότων διαμαρτυρίας που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα από την έναρξη σχεδόν του δράματος της ελληνικής κρίσης χρέους την άνοιξη του 2010. Από το Φεβρουάριο του 2010 έως και το Φεβρουάριο του 2013 εκτυλίχθηκαν πάνω από τριάντα μεγάλα γεγονότα διαμαρτυρίας (δηλαδή μαζικές διαδηλώσεις με πανελλαδική διάχυση), η ΓΣΕΕ προκήρυξε πάνω από είκοσι γενικές απεργίες, τα πολιτικά κόμματα (κυρίως της Αριστεράς) ανέπτυξαν έντονη κινηματική δράση, ενώ νέες συλλογικότητες όπως οι Αγανακτισμένοι εισέβαλαν δυναμικά, αν και μάλλον παροδικά, στο προσκήνιο.

Η συστηματική μελέτη αυτών των δράσεων έχει γίνει σε μια έρευνα που διεξήγαγε η Μαρία Κούση με τον Κώστα Κανελλόπουλο το 2012, με τη χρήση ερευνητικών πρακτικών όπως αυτή της ανάλυσης των διεκδικήσεων και των γεγονότων διαμαρτυρίας. Μια πρώτη αποτύπωση αυτής της δουλειάς στα ελληνικά βρίσκεται στο 1ο τεύχος της Κοινωνιολογικής Επιθεώρησης (Κούση, 2013). Συνοπτικά να αναφέρω ότι σε εκείνη την έρευνα χρησιμοποιήσαμε ένα δελτίο (codebook) 44 μεταβλητών όπου μέσα από την αποδελτίωση σχετικών ρεπορτάζ του ημερήσιο τύπου εξετάσαμε τα μεγάλα γεγονότα διαμαρτυρίας από την έναρξη της κρίσης το 2010. Εκεί καταδεικνύεται σαφώς ο καταλυτικός ρόλος, για την διοργάνωση και την πολιτική πλαισίωση των γεγονότων διαμαρτυρίας, των συνδικαλιστικών οργανώσεων και των πολιτικών κομμάτων της Αριστεράς που στην προκείμενη περίπτωση λειτούργησαν σαν κινηματικές οργανώσεις.

Αυτό όμως που δεν μπορούσε να φανεί μέσα από μια κλασικού τύπου ανάλυση γεγονότων διαμαρτυρίας είναι οι σχέσεις μεταξύ των οργανώσεων αυτών, αλλά και το τι

συμβαίνει στο εσωτερικό τους. Σκεφτήκαμε, λοιπόν, τις οργανώσεις που είχαμε βρει στην έρευνα του 2012 να τις μελετήσουμε αυτόνομα κάνοντας χρήση των ερευνητικών πρακτικών της μελέτης των κινηματικών δικτύων. Θελήσαμε, δηλαδή, να δούμε αν και κατά πόσο αυτές οι κινηματικές οργανώσεις συγκροτούν ένα δίκτυο ή/και αρκετά επιμέρους δίκτυα και ποια χαρακτηριστικά παίρνουν αυτά. Ή, για να το θέσουμε λίγο διαφορετικά, θελήσαμε να ερευνήσουμε τη δυναμική των συμμαχιών στην ελληνική εκστρατεία και να ελέγξουμε εάν ευσταθεί η διάχυτη αντίληψη μεταξύ των διαφόρων σχολιαστών ότι στο ελληνικό κίνημα α) η ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ είναι χρεοκοπημένες ηθικά και πολιτικά και δεν παίζουν ιδιαίτερο ρόλο στις κινητοποιήσεις και ότι β) οι οργανώσεις και τα κόμματα της Αριστεράς είναι διασπασμένα και σε διαρκή αντιπαλότητα και άρα δεν συνεργάζονται μεταξύ τους – ενδείξεις και τα δύο της διαχρονικά «αδύναμης ελληνικής κοινωνίας πολιτών». Επομένως, η κεντρική εστία του ερευνητικού μας προγράμματος είναι η μελέτη των κινηματικών δικτύων και της σύναψης συμμαχιών στην εκστρατεία ενάντια στα μνημόνια και τα μέτρα λιτότητας. Συμπληρωματικά, ερευνήσαμε την ταυτότητα των οργανώσεων/ομάδων (πολιτική τοποθέτηση, ιδεολογία, οργανωτική δομή) που συμμετείχαν ή/και συντόνισαν την εκστρατεία, καθώς και το προφίλ των ακτιβιστών αυτών των οργανώσεων/ομάδων, με σκοπό να συγκεντρώσουμε στοιχεία που αφορούν αφενός το χαρακτήρα αυτών των συμμαχιών και αφετέρου το προσωπικό που τις καθιστά λειτουργικές.

Πριν προχωρήσουμε όμως είναι απαραίτητες μερικές διευκρινίσεις. Είναι κοινώς παραδεκτό στη βιβλιογραφία των κοινωνικών κινημάτων και της συγκρουσιακής πολιτικής ότι αφενός η ύπαρξη οργανωτικών μορφωμάτων ή αλλιώς κινηματικών οργανώσεων είναι απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να αναπτυχθούν κινηματικές δράσεις με διάρκεια, και αφετέρου ότι σχεδόν ποτέ ένα κοινωνικό κίνημα δεν ταυτίζεται με μια οργάνωση. Τα κινηματικά οργανωτικά μορφώματα μπορεί να έχουν τη μορφή άτυπων δικτύων ακτιβιστών με ανεπίσημες οργανωτικές δομές ή μπορεί να έχουν τη μορφή πιο συγκροτημένων οργανώσεων με επίσημη και θεσμοποιημένη δομή. Συνήθως, η τυπική θεσμική μορφή αποτελεί μετεξέλιξη της άτυπης. Οι θεσμοποιημένες

οργανώσεις θεωρούνται πιο συμβιβαστικές και δεκτικές στην ενσωμάτωση, αφού ένα από τα βασικά τους μελήματα είναι και η διατήρηση της εσωτερικής τους γραφειοκρατίας, ενώ οι ανεπίσημες θεωρούνται πιο απρόβλεπτες στη δράση τους, αφού στηρίζονται κυρίως σε εθελοντές. Τα όρια ανάμεσα στους διάφορους τύπους είναι πολλές φορές διάτρητα δημιουργώντας προβλήματα στους μελετητές. Γι αυτό στη βιβλιογραφία γίνεται διάκριση μεταξύ επαγγελματικών οργανώσεων, κινημάτων βάσης/τοπικών κινημάτων και πολιτικών οργανώσεων.

> «[Τ]α επαγγελματικά κοινωνικά κινήματα χαρακτηρίζονται από: (1) μια ηγεσία που απασχολείται πλήρως στο κίνημα, ένα μεγάλο μέρος των πόρων έλκει την καταγωγή εκτός από τον πληθυσμό που το κίνημα διατείνεται ότι εκπροσωπεί, (2) μια πολύ μικρή ή ανύπαρκτη βάση μελών ή ιδιότητα του μέλους μόνο στα χαρτιά (ιδιότητα που δεν σημαίνει τίποτα περισσότερο από τα να επιτρέπει στον κάτοχό της να περιλαμβάνεται στις λίστες μελών), (3) προσπάθειες να μεταδίδεται η εικόνα ότι "μιλάνε στο όνομα ενός πληθυσμού", (4) προσπάθειες να επηρεάσουν τις δημόσιες πολιτικές προς όφελος αυτού του πληθυσμού» (McCarthy-Zald, 1973: 20)

Στην περίπτωσή μας είναι νομίζω σαφές ότι έχουμε να κάνουμε κυρίως με πολιτικές οργανώσεις και κόμματα, τα οποία εδώ λειτουργούν ως κινηματικές οργανώσεις, και με επαγγελματικές οργανώσεις, αν ως τέτοιες θεωρήσουμε τις ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ και τα γενικά τα συνδικάτα.

Η μέθοδος

Ως αφετηρία της ερευνάς μας πήραμε τις οργανώσεις που εμφανίζονταν περισσότερο στην έρευνα που διηύθυνε η Μαρία Κούση. Μετά συγκρίναμε τη λίστα αυτή με τα προσωπικά αρχεία κάποιων από τα μέλη της ερευνητικής μας ομάδας που συμμετείχαν

ενεργά στα γεγονότα διαμαρτυρίας και, τέλος, ακολουθήσαμε τις υποδείξεις των ίδιων των στελεχών των οργανώσεων, αφού στο ερωτηματολόγιο που μοιράσαμε 1) υποδεικνύουν ως συμμάχους ή αντιπάλους άλλες οργανώσεις, και 2) υπάρχει ανοιχτή ερώτηση για υπόδειξη άλλων οργανώσεων προς διερεύνηση. Αντίστοιχη διαδικασία ακολουθήθηκε και στις συνεντεύξεις. Εφαρμόσαμε, δηλαδή, δύο ερευνητικές μεθόδους: α) την κατασκευή και διενέργεια έρευνας με ερωτηματολόγιο και β) τη διενέργεια συνεντεύξεων. Τα στοιχεία που λάβαμε υπόψη μας προέρχονται, ωστόσο, και από πολύχρονη εθνογραφική παρατήρηση και συμμετοχή στο εσωτερικό ή στις παρυφές αυτών των δικτύων. Αυτή η τελευταία είναι κάτι περισσότερο από πολύτιμη, καθώς, όπως έχουν αναγνωρίσει πολλοί μελετητές, οι ποσοτικές μέθοδοι αδυνατούν να συλλάβουν πλευρές των δικτύων που σχετίζονται με το νοηματικό πλαίσιο και τις ταυτότητες εντός των οποίων λαμβάνει χώρα η δικτύωση (Krinsky, 2014, σ.3).

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε εδώ ότι η έρευνα αφορά κυρίως κεντρικά στελέχη των οργανώσεων και όχι τόσο απλά μελή, καθώς θεωρήσαμε ότι τα στελέχη είναι πιο ενημερωμένα και διαδραματίζουν πιο καθοριστικό ρόλο στην τακτική των οργανώσεών τους. Έτσι το ερωτηματολόγιο κατασκευάστηκε για να απευθύνεται σε στελέχη αριστερών οργανώσεων και συνδικαλιστικών παρατάξεων και φορέων που παίρνουν μέρος σε μια κρίσιμη και μαζική κινηματική εκστρατεία. Το επισημαίνουμε αυτό γιατί τα ερωτηματολόγια που χρησιμοποιήσαμε ως βάση (ερωτηματολόγια παλαιότερων ερευνών που συντόνισε ο Mario Diani) αφορούσαν είτε στελέχη ΜΚΟ είτε κινηματικά δίκτυα πόλεων σε συνθήκες πολύ λιγότερο έντονες από της ελληνικές. Προτού το μοιράσουμε στα στελέχη κάναμε δοκιμές με επιλεγμένους ερωτώμενους και ο αρχικός μας στόχος ήταν να το μοιράζουμε στο περιθώριο των κεντρικών συσκέψεων των οργανώσεων. Κάτι τέτοιο διαπιστώσαμε ότι δεν λειτούργησε με τον ίδιο τρόπο για όλες τις οργανώσεις και γι αυτό μοιράσαμε αρκετά ερωτηματολόγια και σε άλλους χώρους, όπως στα γραφεία των οργανώσεων ή στα διάφορα φεστιβάλ που διοργανώνουν. Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει 29 ερωτήσεις οι οποίες κατανέμονται ουσιαστικά σε 7 ομάδες: το πρώτο αφορά την οργανωτική δομή (7 ερωτήσεις), το 2ο ζητήματα πολιτικής

ταυτότητας και ιδεολογίας της οργάνωσης (3 ερωτήσεις), το 3ο τις δράσεις που κυρίως αναλαμβάνει και τα ρεπερτόρια δράσης που χρησιμοποιεί (4 ερωτήσεις), το 4ο είναι οι 5 ερωτήσεις για τα δίκτυα συλλογικής δράσης, το 5ο αφορά τις αξιακά και ερμηνευτικά πλαίσια συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της αντιμνημονιακής εκστρατείας [(2 ερωτήσεις)], το 6ο αφορά την πρόσληψη των πολιτικών ευκαιριών και απειλών και χρησιμοποιείται πρώτη φορά σε τέτοια έρευνα και το 7ο αφορά τα δημογραφικά στοιχεία των ερωτώμενων.

Οι συνεντεύξεις δεν χρησιμοποιούνται συνήθως σε έρευνες κινηματικών δικτύων, εμείς ωστόσο αποφασίσαμε εξαρχής να τις χρησιμοποιήσουμε, 1) γιατί κάποια στοιχεία στρατηγικής είναι πολύ πιθανόν να μην μπορούσαμε να τα βρούμε μέσα από τα ερωτηματολόγια, 2) γιατί ήταν πολύ πιθανό από κάποιες οργανώσεις να μαζέψουμε πολύ λίγα ερωτηματολόγια οπότε η συνέντευξη θα μπορούσε να καλύψει πιθανά κενά (πχ συνδικαλιστές, «αγανακτισμένοι»), 3) γιατί δεδομένης της χρόνιας έλλειψης χρηματοδότησης για τέτοιες έρευνες σκεφτήκαμε να «εκμεταλλευτούμε» τις συνεντεύξεις για να ρωτήσουμε και μερικά πράγματα στα οποία δεν εστιάζει τόσο η έρευνά μας (πχ προφίλ ακτιβιστών), και 4) γιατί μέσω της συνέντευξης υπολογίσαμε ότι μετά θα γινόταν πιο εφικτή η πρόσβαση και σε άλλα στελέχη της οργάνωσης (κάτι που όντως λειτούργησε).

Κινηματικά δίκτυα στην Ελλάδα της κρίσης

Όταν μιλάμε για τα δίκτυα που συνέχουν τις οργανώσεις, δε μιλάμε για τα άτυπα δίκτυα του διαδικτύου ή τα δίκτυα των «παλαιών πολεμιστών» της γενιάς του Πολυτεχνείου που επανενεργοποιήθηκαν ή κάτι παρόμοιο. Μιλάμε για τα δίκτυα των επίσημων οργανωτικών μορφωμάτων, αν και δεν είναι απαραίτητο οι ίδιοι να περιγράφουν τους εαυτούς τους ως δίκτυα (Tilly, 2005, σ.61).

Ας ξεκινήσουμε με μια παρατήρηση. Τα δίκτυα των οργανώσεων που θα παρουσιάσουμε συμμετέχουν σε μία καμπάνια ή σε ένα κίνημα; Η αντιμνημονιακή καμπάνια συνιστά κίνημα, μόνο στο βαθμό που, σύμφωνα με τον Diani, αποτελεί «σύγκρουση» και στηρίζεται σε «άτυπο δίκτυο» και «συλλογική ταυτότητα» (2003[3], σ.302). Στο ποσοστό που θεωρηθεί ότι στερείται ταυτότητας, τότε πρέπει να θεωρηθεί απλώς «συμμαχία» (σ.302). Η αλήθεια είναι ότι η αντιμνημονιακή ταυτότητα, αν και υπαρκτή για πολλούς, δεν πρέπει να θεωρηθεί υπερκείμενη των παραδοσιακών (ειδικά των αριστερών και αναρχικών) ταυτοτήτων. Ακόμα όμως και σε αυτή την περίπτωση, και δεδομένου ότι το αντιμνημονιακό κίνημα τρέφεται προνομιακά από την Αριστερά, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι δεν τροφοδοτείται από κάποια/ες ταυτότητες. Μπορούμε μόνο να πούμε ότι δεν μονοπωλείται ή δεν συνέχεται από μία και μόνη ταυτότητα. Το αντιμνημονιακό κίνημα πάντως συνίσταται σε ένα εμπεδωμένο, κατά Tilly και Wood (2003), δίκτυο διαμαρτυρομένων και στόχων διαμαρτυρίας, που συνδέει από τη μια την πλειοψηφία του ελληνικού λαού, όπως αυτή εκφράζεται από τις πολιτικές οργανώσεις, τα κόμματα (κυρίως της Αριστεράς) και τα συνδικάτα, και από την άλλη την κυβέρνηση και την τρόικα.

Στον Πίνακα 1 αποτυπώνεται το δίκτυο των οργανώσεων που συμμετέχουν στην αντιμνημονιακή καμπάνια. Ξεχωρίζουμε 5 διαφορετικά δίκτυα: των συνδικάτων, του ΚΚΕ, του ΣΥΡΙΖΑ, της ΑΝΤΑΡΣΥΑ, και των αντιεξουσιαστών. Μεταξύ των οργανώσεων υπάρχουν άμεσοι και έμμεσοι δεσμοί, αν και αυτοί οι δεσμοί είναι μάλλον μεταξύ δικτύων οργανώσεων παρά μεμονωμένων οργανώσεων, όπως συχνά συμβαίνει (Diani, 2003[1], σ.10). Πολλοί ακτιβιστές που συμμετείχαν στον οργανωτικό ιστό του «κινήματος των Αγανακτισμένων» ήταν στελέχη πολιτικών οργανώσεων της Αριστεράς, τα συνδικάτα είναι στενά συνδεδεμένα με τα πολιτικά κόμματα, ενώ υπάρχουν και διακινηματικά δίκτυα, ιδίως χάρη στην πανταχού παρουσία και τη συντονιστική δράση των οργανώσεων της Αριστεράς.

Ας δούμε τώρα πως μπορούμε να χαρακτηρίσουμε το αντιμνημονιακό δίκτυο σε σχέση με βασικές κατηγοριοποιήσεις στη θεωρία των κινηματικών δικτύων. Στους άξονες

«αποκεντρωμένο-συγκεντρωτικό» και «συνεργατικό-εχθρικό» (Diani[1], 2003, σ.1), μπορούμε να πούμε ότι το ελληνικό αντιμνημονιακό δίκτυο αποτελεί μια ενδιάμεση περίπτωση. Αφενός εμπεριέχει μπλοκ οργανώσεων την ίδια στιγμή που αυτά δρουν ως ανεξάρτητα μεταξύ τους και μπορούν να έχουν τους δικούς τους σχεδιασμούς. Επομένως, το αντιμνημονιακό δίκτυο εσωκλείει ταυτόχρονα και στοιχεία συγκεντροποίησης και στοιχεία αποκέντρωσης. Ομοίως, ενώ οι παραπάνω ομαδώσεις (ιδίως οι εκτός ΚΚΕ) συμμετέχουν κατά κόρον σε κοινές δράσεις, η αντιπαλότητα μεταξύ τους ούτε κρύβεται ούτε υποχρεωτικά υποχωρεί. Αντιθέτως, σε κάποιες περιπτώσεις τα τελευταία χρόνια γνώρισε έξαρση τη στιγμή ακριβώς της συμμετοχής σε κοινές δράσεις (βλ. καταδίκη εκ μέρους ακόμα και οργανώσεων αντιεξουσιαστών της δράσης αναρχικών στη Marfin, που τελικά κατέληξε στο θάνατο 3 ανθρώπων, ή τη σύγκρουση αντιεξουσιαστών - ΚΚΕ στην απεργιακή συγκέντρωση της 11ης Οκτωβρίου 2011).

Ας περάσουμε τώρα στα επιμέρους δίκτυα που συμμετέχουν στην καμπάνια ενάντια στα μέτρα λιτότητας, που για συντομία θα ονομάζω αντιμνημονιακή καμπάνια. Προκειμένου να προσδιορίσουμε την οργανωτική τους φύση χρησιμοποιήσαμε δύο κλασσικές διαστάσεις των δικτύων, τις οποίες εισήγαγε ο Mario Diani: αποκεντρωμένες - ιεραρχικές δομές και κατακερματισμένο – δικτυακό (2003[3], σ.306). Στη βάση αυτών των κριτηρίων, λοιπόν, το «αντιμνημονιακό» δίκτυο στο σύνολό του, το δίκτυο των αριστερών οργανώσεων, καθώς και το δίκτυο του συνδικαλιστικού κινήματος, μπορούν να θεωρηθούν δίκτυα με «πολυκέφαλη δομή» (σ.309), τα δίκτυα του ΣΥΡΙΖΑ και της ΑΝΤΑΡΣΥΑ, καθώς και το δίκτυο των φοιτητικών συλλόγων, δίκτυα με «δομή κλίκας» (σ.307), το δίκτυο του ΚΚΕ, δίκτυο με «δομή ρόδας/αστεριού» (συγκεντρωτικό, μη κατακερματισμένο δίκτυο) (σ.310), ενώ το δίκτυο των αναρχικών ομάδων, καθώς και το δίκτυο των οικολογικών μορφωμάτων πρέπει να θεωρηθεί «κατακερματισμένο αποκεντρωμένο δίκτυο» (σ.312). Τα δίκτυα αυτά αντιστοιχούν σε κοινωνικές/ιδεολογικές κατηγορίες (Osa, 2003, σ.82) και αντανακλούν σε κρίσιμο βαθμό «διαδικασίες κατακερματισμού» (Diani, 2003[1], σ.10). Όχι τόσο λόγω «καταμερισμού εργασίας ή πραγματικής διαφοροποίησης των ενασχολήσεων», που είναι λογικό να το

ισχυριστούμε για το συνδικαλιστικό ή το φοιτητικό κίνημα, αλλά κυρίως λόγω «ιδεολογικής σύγκρουσης και κατακερματισμού» (σ.10-11), που χαρακτηρίζει το σύνολο της ελληνικής Αριστεράς. Υπάρχουν δηλαδή «δίκτυα ταυτότητας» και «δίκτυα επί του συγκεκριμένου» (Diani, 2003[3], σ.307). Οι αναρχικοί και οι αριστεροί έχουν δημιουργήσει δίκτυα του πρώτου είδους, ενώ τα συνδικάτα του δεύτερου.

Όσον αφορά στο πολυκέφαλο «συνδικαλιστικό δίκτυο», οι τριτοβάθμιες συνομοσπονδίες του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ, συντονίζουν και εκπροσωπούν τις δευτεροβάθμιες ομοσπονδίες, οι οποίες με τη σειρά τους κάνουν το ίδιο για τα πρωτοβάθμια σωματεία. Στο εσωτερικό του δικτύου αυτού δηλαδή υπάρχουν δύο παράλληλες ιεραρχικές δομές τύπου «ρόδα/αστέρι». Οι συνεργασίες των συνδικάτων, ανεξαρτήτως βαθμίδας, σπάνια εκτείνονται και εκτός του «συνδικαλιστικού δικτύου». Θα δώσουμε μερικά παραδείγματα από το δημόσιο τομέα, οι ομοσπονδίες του οποίου ήταν άλλωστε αυτές που κινητοποιήθηκαν περισσότερο, μιας και, όπως αναφέρει ένας εκπρόσωπος της ΓΣΕΕ, «συνδικαλισμός στον ιδιωτικό τομέα σημαίνει απόλυση». Η ΔΟΕ συνεργάστηκε περιστασιακά με την ΟΛΜΕ και η ΟΛΜΕ με τη ΔΟΕ και την ΠΟΣΔΕΠ, αν και, όπως ξεκαθαρίζουν εκπρόσωποι και των δύο ομοσπονδιών, οι συνεργασίες δεν ήταν δεδομένες, εξαρτιόνταν από τις εκάστοτε διοικήσεις. Τόσο το ζήτημα του «πανεκπαιδευτικού μετώπου» όσο και η ενοποίηση της ΔΟΕ με την ΟΛΜΕ επανέρχεται συχνά στην ατζέντα των συνδικαλιστών. Από την άλλη, πολλές άλλες ομοσπονδίες (ΠΟΕ-ΟΤΑ, ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ, ΠΟΕΔΗΝ) θεωρούν απαραίτητη προϋπόθεση για την απόκρουση της νεοφιλελεύθερης πολιτικής το συντονισμό μεταξύ των (συν)ομοσπονδιών, ωστόσο κάτι τέτοιο δεν έχει λάβει μέχρι τώρα σάρκα και οστά, τουλάχιστον σε ικανοποιητικό βαθμό. Αντιθέτως, πολλές συνεργασίες, όπως διευκρινίζει ο εκπρόσωπος της ΠΟΕ-ΟΤΑ ήταν «γραφειοκρατικές». Υπήρξαν όμως και συνομοσπονδίες πέραν του κόσμου της μισθωτής εργασίας που κινητοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια των Μνημονίων. Πρόκειται κυρίως για τους έμπορούς και τους καταστηματάρχες, που εκπροσωπούνται από τη ΓΣΒΕΕ και την ΕΣΕΕ, και οι οποίες συνεργάστηκαν για τις ανάγκες της συλλογικής διαμαρτυρίας. Ανάμεσα στους μικρούς

επιχειρηματίες επίσης που επέδειξαν κινητικότητα τα τελευταία χρόνια, οφείλουμε να συμπεριλάβουμε και τα σωματεία των ταξιτζήδων, που συμμετείχαν σε κάποιες κινητοποιήσεις και προωθούν μια κλαδική συνεργασία.

Όσον αφορά τώρα στις κομματικές παρατάξεις, απ' ότι φαίνεται ΠΑΣΚΕ και ΔΑΚΕ βρίσκονται σε μια συνεννόηση όλα αυτά τα χρόνια προκειμένου να συνδιοικούν το συνδικαλιστικό κίνημα, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα. Απόσταση από τις δύο μεγαλύτερες παρατάξεις κρατούν οι αριστερές παρατάξεις ΠΑΜΕ και Αυτόνομη Παρέμβαση, με το ΠΑΜΕ να οργανώνει συστηματικά ξεχωριστές κινητοποιήσεις και την Αυτόνομη Παρέμβαση να υποδηλώνει την αντιπολιτευτική της γραμμή –μεταξύ άλλων- με το να συμμετέχει με ξεχωριστό μπλοκ στις διαδηλώσεις της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, εκινώντας μάλιστα από διαφορετικό σημείο της Πατησίων (Μουσείο). Εκεί βρίσκεται και ο Συντονισμός Πρωτοβάθμιων Σωματείων, που δημιουργήθηκε από σωματεία κυρίως προσκείμενα στην ΑΝΤΑΡΣΥΑ, αλλά και στο ΣΥΡΙΖΑ, με σκοπό να δημιουργήσει έναν τρίτο πόλο μεταξύ «κυβερνητικού» και «κομματικού» συνδικαλισμού. Εκεί βρίσκεται και ένα άλλο αντιπολιτευόμενο τα παραδοσιακά συνδικαλιστικά σχήματα μόρφωμα, η Ροσινάντε, που αποτελεί έκφραση του αναρχοσυνδικαλισμού στην Ελλάδα και επιλέγει συνεργασίες στους χώρους δουλειάς (όχι σε κεντρικό επίπεδο με τη λογική του μετώπου) κυρίως με ακροαριστερές και ελευθεριακές οργανώσεις/ομάδες (ΑΚΑ αναρχική ομοσπονδία, ΕΕΚ, ΝΑΡ, ΟΚΔΕ, ΟΚΔΕ-Εργατική πάλη κλπ). Οι κατηγορίες περί «κυβερνητικού συνδικαλισμού», που εκστομίζουν για την ΠΑΣΚΕ-ΔΑΚΕ αφενός και «κομματικού συνδικαλισμού» που αφορούν και το ΠΑΜΕ και την Αυτόνομη Παρέμβαση αφετέρου, ορίζουν το πεδίο της αντιπαράθεσης στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος.

Ο Πίνακας 2 αποτυπώνει το δίκτυο του ΚΚΕ. Μοιάζει με τυπικό δίκτυο σε σχήμα «ρόδας» με το ΚΚΕ στο κέντρο του και όλες τις άλλες οργανώσεις συνδεδεμένες με αυτό. Θα μπορούσε να πει κάποιος ότι δεν πρόκειται καν για δίκτυο, καθώς στην πραγματικότητα όλες οι οργανώσεις που εμφανίζονται με κόκκινο στον Πίνακα 2 αποτελούν απλώς μετωπικές οργανώσεις του ΚΚΕ σε διάφορους τομείς (σπουδαστές, αγρότες, γυναίκες),

οι οποίες είναι απολύτως ελεγχόμενες από το κόμμα. Μόνο μέσω του ΠΑΜΕ και της συμμετοχής του στη διοίκηση των σωματείων το ΚΚΕ διασυνδέεται με άλλες ομάδες στο πλαίσιο της αντιμνημονιακής εκστρατείας. Το ΚΚΕ συμμετείχε σχεδόν σε όλα τα μεγάλα γεγονότα διαμαρτυρίας, εκτός από τα γεγονότα διαμαρτυρίας των Αγανακτισμένων. Σε κάθε περίπτωση πάντως το ΚΚΕ έχει επιλέξει να διαδηλώνει ξεχωριστά από τις άλλες οργανώσεις/ομάδες.

Αντιθέτως, τα δίκτυα της ΑΝΤΑΡΣΥΑ, του ΣΥΡΙΖΑ και των αναρχικών, εκτός του ότι αποτελούνται από όντως διαφορετικές οργανώσεις, από ομοειδή αλλά όχι όμοια μέλη, έχουν και επαφές και συνεργασίες και μεταξύ τους. Και οι τρεις χώροι έχουν κινηθεί τα τελευταία χρόνια στη λογική της συγκρότησης «μετώπων της Αριστεράς»

Η ΑΝΤΑΡΣΥΑ είναι μια συμμαχία από 10 οργανώσεις της αντικαπιταλιστικής, επαναστατικής και κομμουνιστικής Αριστεράς. Οι μεγαλύτερες οργανώσεις της ΑΝΤΑΡΣΥΑ αποτυπώνονται με κόκκινο στον Πίνακα 3. Διαμορφώνουν ένα δίκτυο με μορφή «κλίκας» μιας και καμία από αυτές τις οργανώσεις δεν έχει πιο κεντρική θέση και δεν ασκεί σημαντική επιρροή πάνω στις άλλες. Η ΑΝΤΑΡΣΥΑ, η οποία δημιουργήθηκε το 2009, έχει δεσμούς και με τις υπόλοιπες εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις της Αριστεράς, διατηρεί ισχυρούς δεσμούς με το Συντονιστικό των πρωτοβάθμιων σωματείων, ενώ διαθέτει και εκλεγμένους εκλεγμένους εκπροσώπους σε ορισμένα μεγάλα σωματεία. Επίσης, πολλά μέλη της ΑΝΤΑΡΣΥΑ συμμετείχαν ενεργά στις Πλατείες. Τέλος, η ΑΝΤΑΡΣΥΑ διατηρεί μόνο έμμεσους δεσμούς με το ΣΥΡΙΖΑ, ωστόσο οι δύο συμμαχίες συνηθίζουν να βαδίζουν πολύ κοντά η μία στην άλλη.

Ο ΣΥΡΙΖΑ δημιουργήθηκε το 2004 σαν συμμαχία του Συνασπισμού με 11 μικρές οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς (Πίνακας 4). Ο Συνασπισμός ήταν πάντα το κυρίαρχο κόμμα της συμμαχίας, όπως φαίνεται και απ’ το γεγονός ότι ο επικεφαλής του Συνασπισμού ήταν πάντα και επικεφαλής του ΣΥΡΙΖΑ. Παρόλα αυτά το δίκτυο του ΣΥΡΙΖΑ ήταν πιο κοντά σε μια μορφή «κλίκας». Όπως είναι γνωστό βέβαια, πριν από λίγους μήνες ο ΣΥΡΙΖΑ μετατράπηκε σε ενιαίο πολιτικό κόμμα. Στο πλαίσιο της συμμαχίας ο Συνασπισμός διατηρούσε την κεντρική του θέση, αλλά όλες οι άλλες

οργανώσεις διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους και συμμετείχαν στη λήψη αποφάσεων. Η Νεολαία του Συνασπισμού ήταν πιο ριζοσπαστική και δεν ελέγχονταν από το κόμμα. Ο ΣΥΡΙΖΑ έχει μια αρκετά ανοιχτή στρατηγική και προς τα αριστερά του και προς τα δεξιά του. Από τη μια, έχει οικοδομήσει ισχυρούς δεσμούς με ομάδες με δικαιωματικές οργανώσεις και με μαχητικά συνδικάτα, ενώ στήριξε από όλες τις απόψεις το «κίνημα των Πλατειών». Από την άλλη, έχει συμμετάσχει στη διοίκηση της ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ (δε συμμετέχει όμως πλέον) και έχει ενσωματώσει αρκετά στελέχη που πριν ανήκαν στο ΠΑΣΟΚ, κατεβαίνοντας στις προηγούμενες εκλογές ως ΣΥΡΙΖΑ-ΕΚΜ. Ο ΣΥΡΙΖΑ έχει μια –έντονα ή όχι δεν έχει σημασία- γραφειοκρατική δομή, αλλά ταυτόχρονα διατηρεί δεσμούς με λιγότερο ιεραρχικές και πιο οριζόντιες οργανώσεις και ομάδες, συγκροτώντας με αυτό τον τρόπο την ελληνική εκδοχή του κατά Μιχάλη Σπουρδαλάκη mass connective party (Spourdalakis, 2013).

Στον αντιεξουσιαστικό χώρο δεν έχει παρουσιαστεί κάποιο ανάλογο μετωπικό εγχείρημα, αν και το πρόβλημα έχει εντοπισθεί από τον αναρχικούς και οι συνεννοήσεις φαίνεται να είναι πιο συχνές και πιο πλατιές. Η μαζική παρουσία τους στα «αναρχικά» μπλοκ και η συχνότητα με την οποία δημιουργούνται πρωτοβουλίες επί συγκεκριμένων ζητημάτων (κυρίως ζητημάτων που ενέχουν την καταστολή) μας αποδεικνύει του λόγου το αληθές. Ο αντιεξουσιαστικός χώρος έχει ως σημεία αναφοράς περισσότερο τα στέκια, τις άτυπες ομάδες και το χώρο των Εξαρχείων, παρά κάποιες οργανώσεις. Ωστόσο, συλλογικότητες όπως αυτή της Ροσινάντε, της ΑΚ και πιο πρόσφατα του ΒΟΞ έχουν επιδείξει ευρύτερες οργανωτικές μέριμνες και αντίστοιχη ενδυνάμωση της παρέμβασής τους. Ο Πίνακας 5 αποτυπώνει ένα τυπικό «κατακερματισμένο αποκεντρωμένο δίκτυο». Ανεξαρτήτως όμως των πρόσφατων εξελίξεων, η αντιπαλότητα παραμένει ενδημική στο εσωτερικό του αντιεξουσιαστικού χώρου, όπως αυτό φαίνεται από την σταθερή αντιπαράθεση μεταξύ των πολυθεματικών και των μονοθεματικών, των οργανωμένων και των ανοργάνωτων, όσων στηρίζουν πλατιά εγχειρήματα και όσων περιορίζονται στις κλειστές και ιδεολογικά καθαρές ομάδες τους, όσων απορρίπτουν την ατομική βία και όσων την μετέρχονται.

Η κοινή παρουσία των παραπάνω δικτύων σε όλες τις μεγάλες (αλλά και στις μικρότερες) διαδηλώσεις και συγκεντρώσεις, καθώς και η ευκολία με την οποία συγκροτούν κοινές πρωτοβουλίες τα τελευταία χρόνια, μας υποχρεώνουν να αναγνωρίσουμε ένα είδος «μετώπου» μεταξύ αυτών των δικτύων, που συνιστούν άλλωστε το σύνολο της εκτός ΚΚΕ Αριστεράς. Πιο ευεπίφορες και ευέλικτες σε συνεργασίες φαίνονται πάντως οι οργανώσεις του ΣΥΡΙΖΑ και της ΑΝΤΑΡΣΥΑ, όχι μόνο λόγω της εσωτερικής τριβής, αλλά και λόγω, όπως τουλάχιστον ισχυρίζονται, της κοινής συμμετοχής τους (και άρα της πιο πρώιμης σε σχέση με τους άλλους τριβής τους) στις κοινές δράσεις και συνεργασίες.

Αυτοδίκαια μέλη αυτού του «μετώπου» πρέπει να λογίζονται οργανώσεις, όπως το ΕΕΚ ή το ΚΚΕ Μ-Λ και το ΜΛ-ΚΚΕ, μιας και επιδιώκουν εξίσου συνεργασίες από το ΣΥΡΙΖΑ ως τον αντιεξουσιαστικό χώρο στη βάση της ενότητας στη δράση. Αξίζει, τέλος, να αναφερθούμε και στον διαμεσολαβητικό ρόλο που έχει παίξει μία οργάνωση τυπικά εκτός κάποιου δικτύου: το Δίκτυο για τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Αν και λόγω της συμμετοχής της Ρόζας (που αποτελείται από μέλη του Δικτύου) στο ΣΥΡΙΖΑ μπορούμε να πούμε ότι το Δίκτυο έχει προνομιακή σχέση με το ΣΥΡΙΖΑ, κάτι τέτοιο θα αδικούσε τόσο το ιστορικό βάρος μιας οργάνωσης που είναι πιο παλιά από το ΣΥΡΙΖΑ όσο και την αυτονομία που είναι σήμα κατατεθέν της οργάνωσης αυτής. Είναι σίγουρο ότι το Δίκτυο έχει να παρουσιάσει τη μεγαλύτερη γκάμα συμμαχιών: προνομιακές και εφ' όλης της ύλης σχέση με το ΣΥΡΙΖΑ, καλές σχέσεις με τις δυνάμεις της ΑΝΤΑΡΣΥΑ και τις άλλες αντικαπιταλιστικές οργανώσεις (ΕΕΚ, ΚΚΕ-ΜΛ κλπ) και ιστορικές σχέσεις με τον αντιεξουσιαστικό χώρο (καλύτερες όμως με ΑΚ, ΒΟΞ, Αυτόνομο Στέκι). Όπως αναφέρει ο εκπρόσωπός του (και δεν υπερβάλει κατά τη γνώση μας), το Δίκτυο αποτέλεσε τη «συγκολλητική ουσία» μεταξύ Αριστεράς και Αναρχίας.

Σχολιάζοντας τώρα το ρόλο που παίζουν οι διάφορες οργανώσεις στο εσωτερικό των κινηματικών δικτύων, οφείλουμε να ξεκινήσουμε με την εξής κεφαλαιώδη παρατήρηση: στο ελληνικό κίνημα δεν υπάρχει ηγεσία, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των (αριστερών κυρίως) οργανώσεων απορρίπτουν την ηγεσία, χωρίς ωστόσο να απορρίπτουν μαζί και το συντονισμό. Δεν υπάρχει κεντρικός δρών στο κίνημα, όλοι

θεωρούν τον εαυτό τους πρωτοπορία. Αυτό από την άλλη ίσως οφείλεται και στο γεγονός ότι τα δίκτυα με πυκνές σχέσεις μεταξύ των μερών τους δεν έχουν τόσο μεγάλη ανάγκη από κεντρικούς δρώντες προκειμένου να υπάρξουν και να λειτουργήσουν (Krinsky, 2014, σ.14). Ο ΣΥΡΙΖΑ και το ΚΚΕ, ωστόσο, ως κοινοβουλευτικά κόμματα έχουν μεγαλύτερη ορατότητα από το πολιτικο-κομματικό σύστημα και την κοινή γνώμη, αλλά νιώθουν και την ανάγκη να υπερασπιστούν το κίνημα στο σύνολό του.

Καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των οργανώσεων δεν εντάσσεται στο δίκτυο του ΚΚΕ, καθώς είτε προήλθε από αντίθεση στην ιστορική-παραδοσιακή-κομμουνιστική αριστερά, και άρα αποτελεί μάλλον μέρος της ανανεωτικής ή της ριζοσπαστικής Αριστεράς, είτε διαφωνεί με την πολιτική γραμμή του ΚΚΕ, έχουν, χωρίς να το έχουν επιλέξει ή να το επικροτούν, ως θεσμικό τους «δικηγόρο» το ΣΥΡΙΖΑ. Σε αυτό το γεγονός οφείλεται κυρίως ο εξέχων ρόλος του ΣΥΡΙΖΑ, αν και παράγοντες που συνήθως προσφέρουν κεντρικότητα στις οργανώσεις, όπως το εύρος των πόρων που μπορεί να κομίσει η οργάνωση στο κίνημα ή η ικανότητά της στη δικτύωση ή η πολυθεματικότητα και η πανταχού παρουσία (Diani, 2003², σ.105-108), δεν πρέπει να θεωρούνται δευτερεύουσες. Όλα αυτά τον βοηθούν στη διαδικασία δικτύωσης. Η εκλογική επιτυχία του ΣΥΡΙΖΑ επίσης μπορεί να ειδωθεί σαν ένα αποτέλεσμα δικτύωσης. Συγκεκριμένα, η θέση του ΣΥΡΙΖΑ μεταξύ συμβατικής θεσμικής πολιτικής και κινηματικής αμφισβήτησης του έδωσε τη δυνατότητα να διευρύνει αμφίδρομα το ακροατήριό του. Όσο πιο ιδεολογικά στενή είναι μια οργάνωση, είτε από πλευράς πολιτικής τοποθέτησης είτε από πλευράς οργανωτικής δομής, τόσο πιο δύσκολο είναι να κερδίσει από τη δικτύωση. Οι οργανώσεις/ομάδες που θέλουν να κρατήσουν την ιδεολογική τους καθαρότητα περιθωριοποιούνται εντός των δικτύων, όπως άλλωστε και οι οργανώσεις/ομάδες που εμφανίζονται ουδέτερες.

Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι είναι και το ιστορικό κόμμα της ανανεωτικής Αριστεράς και, υπ' αυτή την έννοια, έχει ιστορικούς δεσμούς με τον κόσμο, τις οργανώσεις και τα κινήματα της Αριστεράς. Τόσο οι διπλές εντάξεις πολλών μελών του ΣΥΡΙΖΑ όσο και η παραδοσιακή ψήφος (αν και όχι σταθερή πάντα) του κόσμου της Νέας

Αριστεράς στο ΣΥΡΙΖΑ συμπεριλαμβάνονται σε αυτούς τους δεσμούς. Επίσης ο ΣΥΡΙΖΑ, όπως και το ΚΚΕ, διευκολύνεται, σαν κοινοβουλευτικό κόμμα που είναι, στις επαφές του με τα ΜΜΕ και με δημόσιους φορείς και αυτό του προσδίδει κεντρικότητα (Diani, 2003², σ.110). Αυτό δε σημαίνει ότι αυτή η κεντρικότητα αναγνωρίζεται από τους υπόλοιπους δρώντες.

Παρόλα αυτά ο ΣΥΡΙΖΑ φαίνεται να είναι ο κεντρικός παίχτης. Ωστόσο, μια πιο προσεχτική ματιά στο δίκτυο και στη δυναμική της διαμαρτυρίας αποκαλύπτει την κεντρικότητα που έχουν η ΓΣΕΕ και η ΑΔΕΔΥ. Χωρίς την πρωτοβουλία των δύο συνομοσπονδιών έχει αποδειχθεί ότι είναι δύσκολο να οργανωθεί μια γενική απεργία και χωρίς γενικές απεργίες έχει αποδειχθεί δύσκολο να οργανωθούν μεγάλα γεγονότα διαμαρτυρίας. Η αντιμνημονιακή καμπάνια δηλαδή φαίνεται να τοποθετείται κυρίως στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων. Μπορούμε να πούμε επομένως ότι η ΓΣΕΕ και η ΑΔΕΔΥ εξακολουθούν να λειτουργούν ως governance units εντός αυτού του πεδίου (Fligstein and McAdam 2012). Αυτό εξηγεί ίσως και το ότι το ΚΚΕ δεν έχει διαρρήξει τελείως τις σχέσεις του με τις επίσημες γραφειοκρατικές δομές.

Ταυτότητα οργανώσεων

Σχετικά με την ταυτότητα των οργανώσεων θα σταθούμε σε τρία ζητήματα: στο πως οι οργανώσεις περιγράφουν τον εαυτό τους, στην απεύθυνση των αιτημάτων τους και, τέλος, στις απόψεις τους για το ποιοι ευθύνονται για την κρίση. Η παρακάτω περιγραφή βασίζεται στις ποσοτικές μετρήσεις των 90 ερωτηματολογίων που έχουμε συλλέξει μέχρι σήμερα από 20 οργανώσεις. Καλύτερο δείγμα έχουμε από 7 οργανώσεις (5 ερωτηματολόγια και άνω): Συνασπισμός, Νεολαία Συνασπισμού, ΝΑΡ, ΝκΑ, ΚΟΕ, ΣΕΚ, Ροσινάντε. Οι υπόλοιπες οργανώσεις από τις οποίες έχουμε ερωτηματολόγια είναι οι εξής: ΑΚ, ΟΛΜΕ, ΔΟΕ, ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ, ΔΑΚΕ, Αυτόνομη Παρέμβαση, Δίκτυο, ΟΚΔΕ, ΚΚΕ, ΚΝΕ, ΠΟΕ-ΟΤΑ. Θα μπορούσαμε να τις χωρίσουμε σε οργανώσεις που ανήκουν στο

δίκτυο του ΣΥΡΙΖΑ (4, Συνασπισμός, Νεολαία Συνασπισμού, ΚΟΕ, ΔΕΑ), σε οργανώσεις που ανήκουν στο Δίκτυο της ΑΝΤΑΡΣΥΑ (4, ΝΑΡ, ΝκΑ, ΣΕΚ, ΟΚΔΕ), σε οργανώσεις του ΚΚΕ (2, ΚΚΕ, ΚΝΕ), σε συνδικαλιστικές οργανώσεις (8, ΟΛΜΕ, ΔΟΕ, ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ, ΠΟΕ-ΟΤΑ, ΔΑΚΕ, Αυτόνομη Παρέμβαση και Ροσινάντε) και σε οργανώσεις δικτυακές/κοινωνικές (2, ΑΚ, Δίκτυο).

Πώς περιγράφουν τον εαυτό τους

Ας ξεκινήσουμε από τον αυτοπροσδιορισμό τον ίδιων των οργανώσεων στο ιδεολογικό πεδίο. Η 10η ερώτηση των ερωτηματολογίων που μοιράσαμε ρωτάει αν «η οργάνωση σας ταυτίζεται με κάποια συγκεκριμένη κοινωνική ή πολιτική ιδεολογία»

Στο Συνασπισμό έχουμε 7 διαφορετικές απαντήσεις, το μεγαλύτερο εύρος απαντήσεων μεταξύ των οργανώσεων, που ίσως εξηγεί την πιο διευρυμένη ταυτότητα των μελών αυτής της οργάνωσης: «Ριζοσπαστική Αριστερά, Σοσιαλισμός-Κομμουνισμός, Αριστερά-Σοσιαλισμός, Ανανεωτική Ριζοσπαστική Αριστερά, Μαρξισμός, Δημοκρατικός Σοσιαλισμός, Σοσιαλισμός». Χαρακτηριστικό είναι, ωστόσο, ότι λείπει μια απάντηση που δίνεται σε όλες τις υπόλοιπες αριστερές οργανώσεις και κόμματα, ο μαρξισμός λενινισμός. Στη Νεολαία ΣΥΝ όμως οι απαντήσεις μοιάζουν περισσότερο με των υπόλοιπων αριστερών οργανώσεων, καθώς ο «κομμουνισμός» απαντάται 3 φορές.

Η διαφορά των απαντήσεων μεταξύ των οργανωμένων στο Συνασπισμό και των οργανωμένων στη Νεολαία του φαίνεται και από την περιγραφή που δίνουν οι ίδιοι στην Οργάνωση τους. Ενώ οι «συνασπισμένοι» απαντούν πως είναι «πολιτική οργάνωση» και «πολιτικό κόμμα» κατά πλειοψηφία, οι Νεολαίοι, αν και γνωρίζουν ότι είναι «οργάνωση» (το απαντούν πλειοψηφικά) απαντούν επίσης πως είναι «κομμουνιστική» και «σοσιαλιστική» οργάνωση (3 και 2 φορές αντίστοιχα). Φαίνεται πως υπάρχει ισχυρότερη ιδεολογική επιρροή του «κομμουνισμού» στη Νεολαία του Συνασπισμού από ότι στο κόμμα. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς πως ως «φοιτητοκεντρική» οργάνωση έχει να αντιπαρατεθεί πολλές φορές με τις οργανώσεις της υπόλοιπης

αριστεράς με τις οποίες αλληλεπιδρά και οι οποίες την επηρεάζουν. Η πιο «επαναστατική» ιδεολογία, είναι εκείνη που οξύνει το φαντασιακό των Νεολαίων του Συνασπισμού.

Προχωρώντας παρακάτω, η ΚΟΕ, μια μεταμαοϊκή οργάνωση που συμμετέχει στο δίκτυο του ΣΥΡΙΖΑ, λειτουργώντας σε πιο «σφιχτά» πλαίσια από ότι οι προηγούμενες δυο οργανώσεις, χαρακτηρίζει πλειοψηφικά την ιδεολογία της ως «επαναστατικό μαρξισμό» και «μαρξισμό-λενινισμό». Όλα τα μέλη της ΚΟΕ που ρωτήσαμε απάντησαν ότι βρίσκονται σε μια «κομμουνιστική οργάνωση» και αυτό δείχνει μια κοινή ταυτότητα και μια συνοχή μεγαλύτερη από των υπολοίπων οργανώσεων. Η ΔΕΑ, μια τροτσκιστική οργάνωση, διάσπαση του ΣΕΚ, επιλέγει έναν συνήθη ιδεολογικό χαρακτηρισμό για τον προσανατολισμό της: σοσιαλιστική οργάνωση, μαρξιστική και αντικαπιταλιστική.

Στο δίκτυο του ΣΥΡΙΖΑ επομένως φαίνεται πως η ιδεολογική αυτοτοποθέτηση είναι διαφορετική, ανάλογα με την οργάνωση καταγωγής των ερωτώμενων. Δε μπορεί να ειπωθεί σε αυτό το στάδιο πως υπάρχει μια εμπεδωμένη κοινή ιδεολογική ταυτότητα από τις οργανώσεις του ΣΥΡΙΖΑ, αποδεκτή από όλους.

Το δίκτυο της ΑΝΤΑΡΣΥΑ παρουσιάζει διαφορές, σε σχέση με εκείνο του ΣΥΡΙΖΑ. Οι 4 οργανώσεις από τις οποίες διαθέτουμε ερωτηματολόγια (ΝΑΡ, ΝκΑ, ΣΕΚ και ΟΚΔΕ) έχουν πολύ περισσότερες κοινές απαντήσεις από ότι το δίκτυο του ΣΥΡΙΖΑ στο θέμα της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης. Συγκεκριμένα, ο «κομμουνισμός» επιλέγεται σε αρκετές περιπτώσεις από όλες τις οργανώσεις. Ο «μαρξισμός-λενινισμός» είναι μια συχνή απάντηση σε όλες τις περιπτώσεις. Το ίδιο κι ο «επαναστατικός μαρξισμός», που ως απάντηση στο δίκτυο του ΣΥΡΙΖΑ επιλέγεται μόνο από την ΚΟΕ. Παραδόξως για τη συνήθη ρητορική των οργανώσεων της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, σχεδόν λείπει ο αντικαπιταλιστικός ιδεολογικός προσανατολισμός, ο οποίος αναφέρεται μόνο δυο φορές.

Στο δίκτυο του ΚΚΕ, το επισφαλές δείγμα που έχουμε φανερώνει μια τάση για μεγάλη ιδεολογική ομογενοποίηση: «μαρξισμός-λενινισμός» και «κομμουνισμός» είναι οι απαντήσεις που δίνονται από τα μέλη του κόμματος και τη Νεολαία του. Οι Νεολαίοι

απαντούν ότι βρίσκονται σε «κομμουνιστική οργάνωση», ενώ οι «μεγάλοι» απαντούν πως είναι σε «πολιτικό κόμμα».

Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες (ΟΛΜΕ, ΔΟΕ, ΠΟΕ-ΟΤΑ, ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ), δεν απαντούν στο ερώτημα αν ταυτίζονται με κάποια ιδεολογία, θέλοντας προφανώς να μην προκαταβάλουν με την απάντηση τους ένα συνδικάτο που σκοπός τους είναι η αντιπροσώπευση όλων των εργαζόμενων και όχι η ιδεολογική τοποθέτηση. Διαφορετικά είναι τα πράγματα για την αναρχοσυνδικαλιστική Ροσινάντε, την ΑΚ και το Δίκτυο. Η Ροσινάντε δείχνει να έχει εξαιρετική ιδεολογική ομοιογένεια: ο «αναρχοσυνδικαλισμός» είναι η απάντηση όλων των ερωτώμενων, με πάνω από τους μισούς να δίνουν και ως ιδεολογική τοποθέτησή τους τον «ελευθεριακό κομμουνισμό», απάντηση που λείπει από όλες τις αριστερές οργανώσεις που εξετάσαμε προηγουμένως. Τα μέλη της Ροσινάντε πάντως νιώθουν περισσότερο συνδικαλιστές παρά αναρχικοί, σύμφωνα με τις απαντήσεις τους.

Τον «ελευθεριακό κομμουνισμό» επιλέγει και μεγάλο μέρος των ερωτώμενων του Δικτύου, καθώς και τον «αναρχισμό», το «μαρξισμό» και τον «αντικαπιταλισμό». Το Δίκτυο ιδεολογικά αποδεικνύεται όντως αυτό που είναι: δίκτυο ακτιβιστών που εκκινούν από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες. Η Αντιεξουσιαστική Κίνηση επιλέγει ως ιδεολογικό προσανατολισμό την «αντιεξουσία», την «άμεση δημοκρατία» και την «αυτοοργάνωση», ενώ όλοι οι ερωτώμενοι νιώθουν ότι ανήκουν σε «αναρχική/αντιεξουσιαστική ομάδα/οργάνωση».

<u>Που απευθύνονται τα αιτήματά τους</u>

Η ερώτηση 8 του ερωτηματολογίου ρωτάει «ποιες από τις παρακάτω πρωτοβουλίες προωθούνται από την οργάνωση/ομάδα σας». Ο ερωτώμενος μπορούσε να δώσει, αν το επιθυμούσε, συνολικά 20 διαφορετικές απαντήσεις. Θα μπορούσαμε να χωρίσουμε τις απαντήσεις σε 3 ομάδες: πρωτοβουλίες νέων κοινωνικών κινημάτων, παραδοσιακές πρωτοβουλίες, αταξινόμητες.. Στην πρώτη ομάδα συμπεριλάβαμε την προστασία του

φυσικού περιβάλλοντος, αντιπολεμικές/αντιμιλιταριστικές δράσεις, αντιρατσιστικές δράσεις, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, κοινωνική οικονομία/ δίκαιο εμπόριο/ ανταλλακτικά δίκτυα, ζητήματα ελεύθερης πρόσβασης/χρήσης στο διαδίκτυο, ισότητας των φύλων, άρση σεξουαλικών διακρίσεων, ελεύθεροι χώροι. Οι παραδοσιακές πρωτοβουλίες αφορούν σε διεθνική αλληλεγγύη, μισθολογικά ζητήματα, ζητήματα ανεργίας, προστασία δημόσιου χαρακτήρα της εκπαίδευσης, εναντίωση στις ιδιωτικοποιήσεις, εναντίωση σε έκτακτους φόρους και εισφορές. Τα αταξινόμητα αφορούν στην προστασία των δανειοληπτών, των αστέγων, στην εναντίωση στα ναρκωτικά και στην εγκληματικότητα στις γειτονιές.

Η δεύτερη ερώτηση είναι η 12η στη σειρά του ερωτηματολογίου και αφορά την απεύθυνση των παραπάνω πρωτοβουλιών: εθνική κυβέρνηση, δημοτικό συμβούλιο, δημόσιος φορέας, ιδιωτική επιχείρηση, πολιτικό κόμμα, άλλες πολιτικές οργανώσεις, κλπ. Οι πρωτοβουλίες των οργανώσεων μπορεί να στρέφονται ενάντια στους φορείς, να θέλουν να τους επηρεάσουν ή να τηρούν ουδέτερη στάση σε σχέση με αυτούς.

Πρώτα συμπεράσματα

Πάνω από 90% των ερωτηματολογίων που μοιράσαμε απαντούν πως η οργάνωση τους ασχολείται με «ζητήματα ανεργίας», που είναι και η πρωτοβουλία που έχουν όλοι ως πρώτη πολιτική μέριμνα. Ακολουθούν με μικρή διαφορά τα «πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα» και έπονται σχεδόν με ίσο αριθμό ερωτηματολογίων η «ενασχόληση με τα μισθολογικά ζητήματα», η «εναντίωση στις ιδιωτικοποιήσεις» και η «διεθνική αλληλεγγύη». Φαίνεται πως τις οργανώσεις που συμμετέχουν στην αντιμνημονιακή καμπάνια περισσότερο τις ενδιαφέρουν τα υλιστικά αιτήματα, λόγω της υποβάθμισης των υλικών συνθηκών διαβίωσης. Η «προστασία του δημόσιου χαρακτήρα της εκπαίδευσης» και η «εναντίωση σε έκτακτους φόρους και εισφορές», που ακολουθούν, απλώς επιβεβαιώνουν το παραπάνω συμπέρασμα. Ακολουθούν τα «αντιπολεμικά και τα αντιρατσιστικά ζητήματα», καθώς και τα θέματα ισότητας φύλων. Τελευταία στην

ατζέντα είναι η «εναντίωση στην εγκληματικότητα και τα ναρκωτικά», η «προστασία των δανειοληπτών» και τα «θέματα χρήσης ιντερνέτ».

Τα αιτήματα των οργανώσεων στρέφονται στη συντριπτική τους πλειοψηφία πρώτα και κύρια «ενάντια στη κυβέρνηση» και ακολουθούν η εναντίωση σε «διεθνείς οργανισμούς (ΔΝΤ, ΝΑΤΟ, ΠΟΕ)» και «ιδιωτικές επιχειρήσεις». Τα παραπάνω αποτελέσματα δεν είναι παράδοξα, καθώς εξασφαλίσαμε ερωτηματολόγια κυρίως από αριστερές οργανώσεις οι οποίες αντιστρατεύονται τις πολιτικές και οικονομικές ολοκληρώσεις του καπιταλιστικού συστήματος, ενώ εναντιώνονται ιδεολογικά στην αγορά. Φυσικά καμία οργάνωση δεν εναντιώνεται στην κοινή γνώμη. Αντίθετα, όλες προσπαθούν να την επηρεάσουν. Επίσης προσπαθούν να επηρεάσουν τα δημοτικά συμβούλια, συγκεκριμένα άτομα και πολιτικά κόμματα σε λιγότερο από το 50% των ερωτηματολογίων όμως.

Πιο ειδικά οι ερωτώμενοι/ες έχουν την επιλογή, αν θέλουν, να επιλέξουν και όλη την γκάμα των πρωτοβουλιών. Κάποιοι από τις οργανώσεις το έκαναν και αυτό εικάζουμε πως είναι ένδειξη ότι η οργάνωσή τους έχει μια πιο ολιστική προσέγγιση των κοινωνικών προβλημάτων, η οποία πηγάζει από μία κοινωνικοπολιτική θεωρία. Για παράδειγμα, οι ερωτώμενοι από το ΣΕΚ επέλεξαν πάρα πολλές από τις προτεινόμενες επιλογές. Αντιθέτως, οι ερωτώμενοι που προέρχονται από την ΝκΑ έδειξαν προτίμηση στα υλιστικά αιτήματα. Το δείγμα που έχουμε για τις συνδικαλιστικές οργανώσεις από την άλλη είναι μέχρι στιγμής πολύ μικρό και εκτιμούμε πως δε μπορούμε να βγάλουμε τα ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Το αντιεξουσιαστικό κομμάτι έχει μεγαλύτερη προτίμηση στα «ζητήματα των ελεύθερων χώρων», το ίδιο και ο Συνασπισμός και η Νεολαία του. Δε συμβαίνει το ίδιο με τις υπόλοιπες οργανώσεις του ΣΥΡΙΖΑ, την ΚΟΕ και τη ΔΕΑ. Το ΣΕΚ και η Νεολαία Συνασπισμού δίνουν μεγαλύτερο βάρος σε «ζητήματα ισότητας φύλου και σεξουαλικών διακρίσεων», έχοντας προφανώς εμπεδώσει περισσότερο από όλους τους άλλους την έμφυλη διάσταση της κρίσης. Φαίνεται πως η Νεολαία Συνασπισμού δίνει σημασία

περισσότερο από όλους τους άλλους στα «θέματα ελεύθερης πρόσβασης στο διαδίκτυο» και στην «προστασία του περιβάλλοντος». Με μια πιο αντιρατσιστική ατζέντα, σύμφωνα με τα μέλη τους, πολιτεύονται ισάξια το ΣΕΚ, η ΝκΑ και τη Νεολαία Συνασπισμού. Η ΚΝΕ και η ΝκΑ δε διαφέρουν στην «εναντίωσή τους στα ναρκωτικά», ενώ η ΚΝΕ είναι η πιο πολέμια της «εγκληματικότητας στις γειτονιές».

Τα αιτήματα αυτά σχεδόν πάντα απευθύνονται ενάντια στην «εθνική κυβέρνηση». Ενώ θα μπορούσαμε να ονομάσουμε τις περισσότερες οργανώσεις που έχουμε στο δείγμα μας τουλάχιστον «ευρωσκεπτικιστικές», η «Ευρωπαϊκή Ένωση» είναι τρίτη σε σειρά εναντίωσης μετά την κυβέρνηση και άλλους «διεθνείς οργανισμούς».

Ποιοι ευθύνονται για την κρίση και τι προτείνουν οι οργανώσεις για την κρίση χρέους

Το τρίτο ζεύγος ερωτήσεων που εξετάζουμε μαζί είναι οι ερωτήσεις 20 και 21 του ερωτηματολογίου. Στην ερώτηση 20 ρωτάμε «ποιες από τις παρακάτω προτάσεις αποδίδουν καλύτερα κατά την άποψή σας τις ευθύνες για την ελληνική κρίση (η υπόδειξη αφορά τρείς μόνο απαντήσεις και όχι όσες θέλει ο απαντητής). Ενδεικτικά, οι επιλογές που δώσαμε είναι οι εξής: 1. Όλοι ευθυνόμαστε για την κρίση, 2. Είναι ευθύνη των δυο κομμάτων εξουσίας, 3. Είναι ευθύνη του κράτους, ευθύνη των κομμάτων , της ΕΕ , του καπιταλισμού κλπ., συνολικά 12 επιλογές.

Στην ερώτηση 21 ρωτήσαμε τι προτείνουν για την επίλυση της κρίσης χρέους, χωρίς να περιορίσουμε τις απαντήσεις τους. Δώσαμε 17 επιλογές: Μεταρρύθμιση της ευρωζώνης χωρίς την αλλαγή των συνθηκών Λισαβόνας και Μάαστριχτ, χαλάρωση των μέτρων λιτότητας, κατάργηση του μνημονίου, διαγραφή του χρέους, έξοδο από την ΕΕ κλπ.

Πρώτα συμπεράσματα

Οι ερωτώμενοι σε συντριπτική πλειοψηφία, πάνω από 95% των ερωτηματολογίων, απάντησαν πως ευθύνες για την ελληνική κρίση έχει ο «καπιταλισμός». Η συγκεκριμένη απάντηση είναι ως ενός σημείου λογική, μιας και η απεύθυνσή μας μέχρι τώρα είναι κυρίως σε συλλογικότητες της αριστεράς και της αντιεξουσίας. Όμως, στη συντριπτική τους πλειοψηφία αυτή η επιλογή αφορά και τις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Το εύρημα αυτό είναι σημαντικό, καθώς δεν αντιστοιχεί στον κυρίαρχα εκπεμπόμενο λόγο από τις κυβερνήσεις ή την αντιπολίτευση της ΝΔ μέχρι το 2012 ή τις αναλύσεις των κυρίαρχων μέσων ενημέρωσης. Φαίνεται, δηλαδή, πως υπάρχει μια τεράστια διάσταση απόδοσης ευθυνών μεταξύ των οργανώσεων της αντιμνημονιακής καμπάνιας και των θεσμικών κέντρων της ελληνικής πολιτικής ζωής.

Η ίδια απάντηση λαμβάνει ακόμα πιο κομβικό χαρακτήρα, αν συνδυαστεί με τη δεύτερη απάντηση για την ευθύνη της ελληνικής κρίσης, που αποδίδεται στο 60% των ερωτηματολογίων στην «Ευρωπαϊκή Ένωση». Αυτή η ερμηνευτική πλαισίωση, πάλι κυρίαρχη στο χώρο της ευρείας αριστεράς, δε φαίνεται να έχει την καθολική αποδοχή που έχει η εναντίωση στον καπιταλισμό. Ακολουθούν σε λιγότερο από το 40% των υπό εξέταση ερωτηματολογίων οι απαντήσεις για τις «ευθύνες των τραπεζών» και των «δυο κομμάτων εξουσίας». Εντελώς μειοψηφικές είναι οι απαντήσεις για την «ευθύνη όλων» ή την «ευθύνη της γραφειοκρατικής διαχείρισης», ερμηνευτικές πλαισιώσεις που εκπορεύονται από τα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης και τα κόμματα του δικομματισμού.

Στην ερώτηση 21 οι προτάσεις που πλειοψηφούν σε πάνω από το 80% των ερωτηματολογίων είναι εκείνες για την «κατάργηση του μνημονίου» (74 απαντήσεις στις 90) και για τη «διαγραφή χρέους» (73 από τις 90). Ακολουθούν με μικρότερο ποσοστό αλλά πάνω από 70% των ερωτηματολογίων οι απαντήσεις για «φορολόγηση των πλουσίων», τη «διατήρηση των εργασιακών θέσεων και κατακτήσεων» και λίγο πιο κάτω το «σταμάτημα των ιδιωτικοποιήσεων». Επίσης, χαρακτηριστικό είναι πως πάνω από το 50% των ερωτηματολογίων ζητούν «έξοδο από την ευρωζώνη + έλεγχος των

χρηματοπιστωτικών ροών, εθνικοποίηση των τραπεζών και δημόσια ιδιοκτησία των βασικότερων τομέων της οικονομίας».

Τέλος, δεν απαντιέται καθόλου η λύση «μεταρρύθμιση της ευρωζώνης χωρίς την αλλαγή των συνθηκών του Μάαστριχτ και της Λισαβόνας» και απαντιέται ελάχιστα η λύση «ευρωπαϊκή πολιτική υποστήριξης επενδύσεων σε νέες περιοχές οικονομικής δραστηριότητας». Φαίνεται πως οι θεσμικές μεταρρυθμιστικές απαντήσεις δεν αντιστοιχούν με τις οργανώσεις τις οποίες ρωτήσαμε.

Στην ερώτηση τη σχετική με τις ευθύνες για την ελληνική κρίση αναφέρθηκα στην καθολική αποδοχή που έχει η απάντηση η σχετική με τον καπιταλισμό. Η πιο «φιλοευρωπαϊκή» δύναμη αποδεικνύεται ο Συνασπισμός, σε αντίθεση με τη Νεολαία του. Μόνο δυο ερωτώμενοι από τους 8 «έριξαν» ευθύνες στην ΕΕ, σε αντίθεση με 6 από τους 9 της Νεολαίας Συνασπισμού. Στο δίκτυο του ΣΥΡΙΖΑ βρίσκουμε την πιο αντιΕΕ οργάνωση, την ΚΟΕ, της οποίας όλοι οι ερωτώμενοι, περισσότερο και από τις οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, απάντησαν πως αυτή ευθύνεται για την ελληνική κρίση.

Αναντιστοιχία μεταξύ του δικτύου του ΣΥΡΙΖΑ και του δικτύου της ΑΝΤΑΡΣΥΑ βρίσκουμε και στην απόδοση ευθύνης στα δύο κόμματα εξουσίας. Ευθύνη τους αποδίδουν περισσότερο τα μέλη του ΣΥΡΙΖΑ παρά τα μέλη της ΑΝΤΑΡΣΥΑ. Σε «ευθύνη των τραπεζών» αναφέρονται σε μεγαλύτερο ποσοστό οι Νεολαίοι του Συνασπισμού και οι Νεολαίοι του ΝΑΡ, ενώ σχεδόν όλες οι απαντήσεις των μελών της ΓΣΕΕ υποστηρίζουν πως η ελληνική κρίση είναι συνδυασμός όλων των παραγόντων.

Στην ερώτηση τη σχετική με την επίλυση της κρίσης, το πλειοψηφικό κομμάτι των ερωτώμενων ζητάει την «κατάργηση του μνημονίου». Η απάντηση «έξοδος από την ευρωζώνη + έλεγχος των χρηματοπιστωτικών ροών, εθνικοποίηση των τραπεζών και δημόσια ιδιοκτησία των βασικότερων τομέων της οικονομίας» δεν επιλέγεται από το Συνασπισμό και τη Νεολαία του καθόλου, ενώ επιλέγεται από ερωτώμενους της ΔΟΕ, της ΟΛΜΕ και της ΑΔΕΔΥ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι η ΚΟΕ, αν και αποδίδει περισσότερο από όλους ευθύνες στην ΕΕ, δεν επιλέγει την έξοδο ως λύση,

παρά μόνο μειοψηφικά. Γενικά, το δίκτυο του ΣΥΡΙΖΑ είναι πιο ενοποιημένο σε μια κατεύθυνση μη εξόδου από την ΕΕ, ενώ το αντίθετο ισχύει για το δίκτυο της ΑΝΤΑΡΣΥΑ.

Η συγκεκριμένη θεματική διαθέτει και τη μεγαλύτερη ποσότητα εναλλακτικών απαντήσεων: «αποανάπτυξη» (ΑΚ), «ανατροπή καπιταλισμού» (ΑΚ, ΣΕΚ), «επανάσταση», «εργατική εξουσία», δηλαδή πιο ριζοσπαστικές επιλογές από αυτές που εμείς προτείναμε.

Προφίλ ακτιβιστών

Η έρευνα μας, αν και επικεντρώνεται πρωτίστως σε ένα μέσο επίπεδο, με την εξέταση των οργανωτικών χαρακτηριστικών και τη δικτύωση των οργανώσεων την περίοδο αντίστασης στα μνημόνια και στα μέτρα λιτότητας, επιχειρεί, σε ένα δεύτερο επίπεδο, να προβεί σε μια μικρο-κοινωνιολογική ανάλυση προκειμένου να εστιάσει και στα χαρακτηριστικά των πρωταγωνιστών της συλλογικής δράσης. Επιχειρούμε δηλαδή να εξετάσουμε τόσο τις βαριές μεταβλητές του φύλου, του επαγγέλματος, του τόπου κατοικίας, του επίπεδου σπουδών κλπ. όσο και ζητήματα που έχουν άμεση σχέση με την ένταξη και συμμετοχή σε οργανώσεις. Τέτοια είναι, για παράδειγμα, ο ρόλος της πρωτογενούς και δευτερογενούς κοινωνικοποίησης, η σημασία της σύγκρουσης ρόλων και ταυτοτήτων, το βάρος των βιωμένων εμπειριών και των βιογραφικών ρήξεων, ο βαθμός της ικανοποίησης από τη στράτευση, η ύπαρξη εναλλακτικών, κοκ. Η απόπειρα αυτή βέβαια δεν επιχειρείται στο κενό. Ανατρέχοντας τη σχετική βιβλιογραφία, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ήδη εδώ και πολύ καιρό έχει ξεκινήσει μια συζήτηση για την ανάγκη να δοθεί περισσότερο βάρος στο άτομο/ακτιβιστή και, ως εκ τούτου, στις παραπάνω παραμέτρους. Φαίνεται ότι οι διάφορες δομικές προσεγγίσεις και οι αμιγώς πολιτικές ερμηνείες, επειδή λαμβάνουν τις ταυτότητες των ακτιβιστών ως παγιωμένες και στατικές, δεν επαρκούν από μόνες τους για να κατανοηθεί ακριβώς το γιατί τα άτομα αφήνουν την καθημερινότητα τους για να εμπλακούν με τον ακτιβισμό. Ενδεικτικά

αναφέρουμε τις σχετικές έρευνες των Agrikoliansky (2001), McAdam D. (2005), Klandermans B. (2005), Passy F. (2005), Sommier I. (2005), Filleule O. (2001, 2005), Pechu C. (2001), Ollitrault S. (2001), Siméant J. (2001), Gaxie D. (1977, 2005) κτλ.

Στο πλαίσιο αυτό, προβήκαμε στις δύο ακόλουθες κινήσεις. Από την μία πλευρά, εντάξαμε στο ερωτηματολόγιο που μοιράσαμε ορισμένες ερωτήσεις που αφορούν τα προσωπικά, κοινωνικά και πολιτικά, χαρακτηριστικά των ερωτώμενων. Ρωτήσαμε για το φύλο, την ηλικία, τον τόπο κατοικίας, το επάγγελμα, το επίπεδο σπουδών και το πως αυτο-τοποθετούνται οι ίδιοι οι ερωτώμενοι στην κλασική κλίμακα Αριστερά/Δεξιά (όπου 1=Αριστερά, 5=Κεντρο, 9=Δεξια). Από την άλλη πλευρά, στις συνεντεύξεις που πήραμε από τους ακτιβιστές/στελέχη, ενδιαφερθήκαμε για τους λόγους που οι ίδιοι οι ερωτώμενοι προβάλουν ως σημαντικούς για την στράτευση τους, για το πως συνδυάζεται η ενασχόληση τους αυτή με τις άλλες σφαίρες της ζωής τους (επαγγελματική, συναισθηματική), για ενδεχόμενες προηγούμενες εμπειρίες στράτευσης και τους λόγους διακοπής τους, για το ενδεχόμενο να έχουν άλλες παράλληλες ακτιβιστικές εντάξεις καθώς επίσης για τις σχέσεις τους με τα άλλα μέλη της οργάνωσης τους.

Από την ανάλυση, σε μια πρώτη φάση, των ποσοτικών δεδομένων που προέκυψαν από τη συλλογή των ερωτηματολογίων, παρατηρήσαμε ότι μια συνολική επεξεργασία και ανάλυση αυτών των στοιχείων δεν συλλαμβάνει και δεν αποτυπώνει πλήρως το εύρος του πληθυσμού και των πολιτικών ταυτοτήτων που ενεργοποιούνται κατά την περίοδο 2010-2012. Παρόλα αυτά, μέσα από μια πιο συστηματική επεξεργασία, είδαμε ότι ο ερωτώμενος πληθυσμός μπορεί να διακριθεί σε δύο υπό-ομάδες: Στα στελέχη των συνδικαλιστικών οργανώσεων και στα στρατευμένα μέλη των πολιτικών οργανώσεων και κομμάτων. Σε σχέση, λοιπόν, με τις μεταβλητές που αφορούν το φύλο, την ηλικία, την επαγγελματική κατάσταση και το επίπεδο σπουδών, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι τα στελέχη συνδικαλιστικών οργανώσεων είναι κυρίως άνδρες, μεταξύ 40-55 ετών, κατά κύριο λόγο μισθωτοί του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα και περισσότερο απόφοιτοι Λυκείου, με ορισμένες περιπτώσεις κατόχων ενός πτυχίου ΑΕΙ ή ΤΕΙ. Από την άλλη, οι

ακτιβιστές των πολιτικών οργανώσεων και κομμάτων είναι επίσης άνδρες (αν και εδώ παρατηρείται μια κάπως μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών), αρκετά νέοι σε ηλικία (με την παρουσία και πιο ηλικιωμένων ατόμων), διαθέτουν ένα υψηλό επίπεδο σπουδών (κατά κύριο λόγο είναι κάτοχοι πτυχίων ΑΕΙ/ΤΕΙ, αρκετοί είναι κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων και ορισμένοι διδακτορικών τίτλων) και οι περισσότεροι είναι μισθωτοί του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα, με ισχυρή ωστόσο παρουσία ανέργων, φοιτητών και ημιαπασχολούμενων. Εδώ, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, σε σχέση με το φύλο, το σύνολο των ακτιβιστών που ρωτήσαμε αφενός αναγνωρίζει τη σημαντική απουσία των γυναικών από την ακτιβιστική ζωή γενικά, και αφετέρου επιζητά τη συμμετοχή αυτών, θεωρώντας την ως εποικοδομητική και αναγκαία. Αναφορικά, τώρα, με την ερώτηση σχετικά με την αυτο-τοποθέτηση των ακτιβιστών στην κλίμακα Αριστερά/Δεξιά, οι ακτιβιστές των πολιτικών και κομματικών οργανώσεων δηλώνουν μαζικά ότι ανήκουν κυρίως στην Άκρα Αριστερά και στην Αριστερά ενώ τα στελέχη των συνδικαλιστικών οργανώσεων μοιράζονται από την Αριστερά μέχρι και την Κέντρο-Δεξιά.

Μιλώντας τώρα πιο συγκεκριμένα για τα στελέχη που έχουν θέσεις ευθύνης στις οργανώσεις τους, ένα πρώτο σημαντικό στοιχείο αφορά την επαγγελματική τους κατάσταση. Εδώ, η διάκριση μεταξύ των συνδικαλιστικών στελεχών και των ακτιβιστών πολιτικών και κομματικών οργανώσεων προκύπτει αβίαστα. Τα στελέχη των δευτεροβάθμιων και τριτοβάθμιων συνδικαλιστικών οργάνων εμφανίζουν μια εντυπωσιακή επαγγελματική σταθερότητα. Φαίνεται ότι η ενασχόληση τους με τον συνδικαλισμό αυτού του επιπέδου προκύπτει ή επιλέγεται αφού πρώτα έχει εξασφαλιστεί μια σταθερή εργασία και έχουν περάσει κάποια χρόνια. Το ίδιο δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ισχύει στον ίδιο βαθμό για αυτούς που δραστηριοποιούνται στον πρωτοβάθμιο συνδικαλισμό. Αντιθέτως, τα στελέχη των πολιτικών και κομματικών οργανώσεων χαρακτηρίζονται από μια επαγγελματική αβεβαιότητα και αστάθεια. Αυτή η ομάδα, ενώ διακρίνεται από ένα σχετικά υψηλό επίπεδο σπουδών, εντούτοις έρχεται αντιμέτωπη με μεγάλες περιόδους ανεργίας και ημι-απασχόλησης και εργάζεται, όταν αυτό συμβαίνει, σε πολλά και διαφορετικά

επαγγέλματα που τις περισσότερες φορές δεν έχουν σχέση με το είδος των σπουδών (οικοδομικές εργασίες, κούριερ, σερβιτόροι, υπάλληλοι κάθε είδους, μεταφράσεις, διανομείς διαφημιστικών φυλλαδίων, κοκ.). αξίζει να αναφέρουμε ότι υπάρχουν αρκετά άτομα που μας δηλώνουν ότι έχουν κάνει πάνω από 10 διαφορετικά επαγγέλματα. Αυτή η επαγγελματική αβεβαιότητα σε ορισμένες περιπτώσεις αποτελεί συνέπεια της ακτιβιστικής δραστηριότητας, τις περισσότερες, όμως, φορές προβάλλεται ως προσωπική επιλογή και στάση ζωής. Σε κάθε περίπτωση η εν λόγω επαγγελματική κατάσταση φαίνεται να μην απασχολεί ιδιαίτερα τους ερωτώμενους αφού, σύμφωνα με τα λεγόμενα τους, αντισταθμίζεται από την ικανοποίηση που λαμβάνουν από την πολιτική δράση.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό των ακτιβιστών αυτών είναι η ηλικιακή τους διασπορά. Βέβαια, αν προβούμε πάλι στην διάκριση μεταξύ στελεχών πολιτικών και κομματικών οργανώσεων και στελεχών συνδικαλιστικών οργανώσεων, θα παρατηρήσουμε ότι οι μεν πρώτοι καλύπτουν ένα ευρύ ηλικιακό φάσμα (από 27 ετών τα στελέχη των κομματικών νεολαιών μέχρι 65 ετών το στέλεχος του ενός κόμματος της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, με την πλειοψηφία να είναι μεταξύ 30-55), ενώ αντίθετα οι δεύτεροι είναι όλοι πάνω από 50 ετών.

Η ύπαρξη διαφορετικών ηλικιακών ομάδων προϋποθέτει, όπως είναι αναμενόμενο, και διαφορετικές περιόδους πολιτικοποίησης και έναρξης της ακτιβιστικής δράσης. Με μία εξαίρεση την περίοδο της δεκαετίας του ’60, οι υπόλοιποι ακτιβιστές δηλώνουν ότι άρχισαν να ασχολούνται με την πολιτική και τα κινήματα είτε κατά την περίοδο της δικτατορίας και την αμέσως επόμενη περίοδο, είτε την περίοδο των μαθητικών καταλήψεων του ’90-’91, είτε την περίοδο των κινητοποιήσεων κατά του νόμου Αρσένη, είτε τέλος κατά την περίοδο των κινητοποιήσεων εναντίον της αναθεώρησης του άρθρου 16 το 2006.

Ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι τα περισσότερα άτομα δηλώνουν ότι είχαν ένα οικογενειακό περιβάλλον που ασχολιόταν με την πολιτική και συζητούσε για την πολιτική. Το στοιχείο αυτό γίνεται πιο έντονο σε αυτούς που ανήκουν σε αριστερές

οργανώσεις (πολιτικές ή κομματικές) και σε συνδικαλιστικές παρατάξεις που πρόσκεινται στην Αριστερά. Όπως δηλώνουν, η οικογένεια τους είχε μια σχέση με την Αντίσταση, τον Εμφύλιο και τις εξορίες ή ήταν μέλη του ΚΚΕ και γενικότερα της Αριστεράς. Αυτό το οικογενειακό περιβάλλον τους εξοικείωσε με πολιτικές συμπεριφορές, τους εμφύσησε πολιτιστικά πρότυπα και τους έδωσε εύκολη πρόσβαση σε αναγνώσεις πολιτικών κειμένων. Μπορούμε να πούμε λοιπόν ότι αυτό το στοιχείο αποτέλεσε ένα σημαντικό παράγοντα στον μετέπειτα τρόπο σύλληψης και ερμηνείας των πολιτικών γεγονότων και, εν τέλει, στην ένταξη τους σε οργανώσεις του αριστερού ή αντιεξουσιαστικού χώρου. Ωστόσο, από την οικογενειακή παράδοση μέχρι την ένταξη σε κάποια οργάνωση υπάρχει μεγάλη απόσταση. Την απόσταση αυτή φαίνεται να την καλύπτουν, από τα λεγόμενα των ακτιβιστών, παράγοντες όπως οι φίλοι, η γειτονιά, κάποια σημαντικά πολιτικά γεγονότα ή ακόμα το κλίμα της εποχής.

Ένα μικρότερο μόνο μέρος των ερωτώμενων δηλώνει ότι δεν είχε καμία οικογενειακή παράδοση που να επηρέασε τη στράτευση του σε οργανώσεις. Αυτοί οι ερωτώμενοι επικαλούνται τα δίκτυα κοινωνικότητας τους (φίλοι, συμμαθητές και συμφοιτητές), τους καθηγητές με τους οποίους συναναστρέφονταν, τα τυχαία περιστατικά, τη γνωριμία με πολιτικοποιημένα άτομα, τις προσωπικές αναζητήσεις σε περιόδους πολιτικού και κοινωνικού αναβρασμού, τον χώρο του πανεπιστημίου, καθώς επίσης και τη «μόδα» του πολιτικοποιημένου και αριστερού νέου που επικρατούσε τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Φυσικά, όλοι αυτοί οι παράγοντες δεν μπορεί να συμβάλλουν στην στράτευση ενός άτομου αν δεν συντρέχουν και οι ανάλογες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες.

Η πλειοψηφία των «ηγετικών» αυτών στελεχών χαρακτηρίζεται από μια μακροχρόνια παρουσία στην ίδια οργάνωση. Αν εξαιρέσουμε τις αποστρατεύσεις από φοιτητικά σχήματα, λόγω αποπεράτωσης σπουδών για όσους συμμετείχαν σε αυτά στα φοιτητικά τους χρόνια, σε γενικές γραμμές οι ερωτώμενοι δηλώνουν ότι ανήκουν στην ίδια οργάνωση από την πρώτη στιγμή της ακτβιστικής τους ενεργοποίησης. Μόνο μια μικρή μερίδα ακτιβιστών από των χώρο των πολιτικών και κομματικών οργανώσεων δηλώνει

ότι έχει περάσει και από άλλες οργανώσεις από τις οποίες έχει αποστρατευτεί. Πάντως, και αυτοί οι ακτιβιστές βρίσκονται πολλά χρόνια στην οργάνωση στην οποία ανήκουν σήμερα. Το ενδιαφέρον στοιχείο εδώ είναι ότι οι προηγούμενες αυτές στρατεύσεις αφορούν το ΚΚΕ και την ΚΝΕ, την ΟΣΕ (νυν ΣΕΚ), το ΚΚΕ Μ-Λ και τον αναρχικό/αντιεξουσιαστικό χώρο, για κάποιους από τις νεότερες γενιές. Χωρίς να χρειάζεται να επεκταθούμε περισσότερο, θα σημειώσουμε ότι οι ακτιβιστές αυτοί αποστρατεύονται διαφορετικά ανάλογα με την οργάνωση, την ιστορική συγκυρία, την ύπαρξη ή μη εναλλακτικών ανταγωνιστικών οργανώσεων και την προσωπική τους κατάσταση. Φυσικά, η βιωμένη εμπειρία της προηγούμενης στράτευσης επηρεάζει καθοριστικά την επιλογή της επόμενης στράτευσης.

Ένα ερώτημα που ανακύπτει είναι για ποιους λόγους διατηρείται αυτή η μακροχρόνια συμμετοχή στην ίδια οργάνωση, αλλά και γενικά στην ακτιβιστική δράση. Καταρχήν, αυτό που παρατηρούμε μέσα από τις συνεντεύξεις είναι ότι όλοι οι ακτιβιστές, αν και δηλώνουν συνήθως δύο εντάξεις – μία σε πολιτική ή κομματική οργάνωση και μία σε συνδικάτο –, εντούτοις δεν στρατεύονται σε ανταγωνιστικές οργανώσεις. Οι εντάξεις αυτές όχι μόνο έχουν άμεση συνάφεια μεταξύ τους, αλλά και η μία τροφοδοτεί και εξυπηρετεί την άλλη. Το γεγονός αυτό δείχνει και έναν υπολανθάνοντα τρόπο με τον οποίο οι πολιτικές και κομματικές οργανώσεις συνδέονται με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Ένας άλλος λόγος αυτής της σταθερότητας είναι οι προσωπικές σχέσεις που διατηρούν με άλλα μέλη της οργάνωσης. Ένα μεγάλο μέρος της κοινωνικότητας τους καλύπτεται μέσα από τις οργανώσεις τους. Οι παρέες και οι φίλοι τους είναι και αυτοί μέλη της οργάνωσης και πολλές φορές γνωρίζονται μεταξύ τους πολλά χρόνια, διατηρώντας πολύ στενές σχέσεις. Περνούν χρόνο μαζί και έξω από την οργάνωση, είτε διασκεδάζοντας είτε στήνοντας εργασιακά πλάνα. Ένας τρίτος παράγοντας που ευνοεί αυτήν την σταθερότητα είναι η απουσία σύγκρουσης και ανταγωνισμού μεταξύ της ακτιβιστικής δραστηριότητας και της οικογενειακής και επαγγελματικής σφαίρας. Σε σχέση με την επαγγελματική σφαίρα, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι αυτό είναι λίγο αναμενόμενο για τα στελέχη που είναι έμμισθα μέλη στις οργανώσεις του. Ωστόσο,

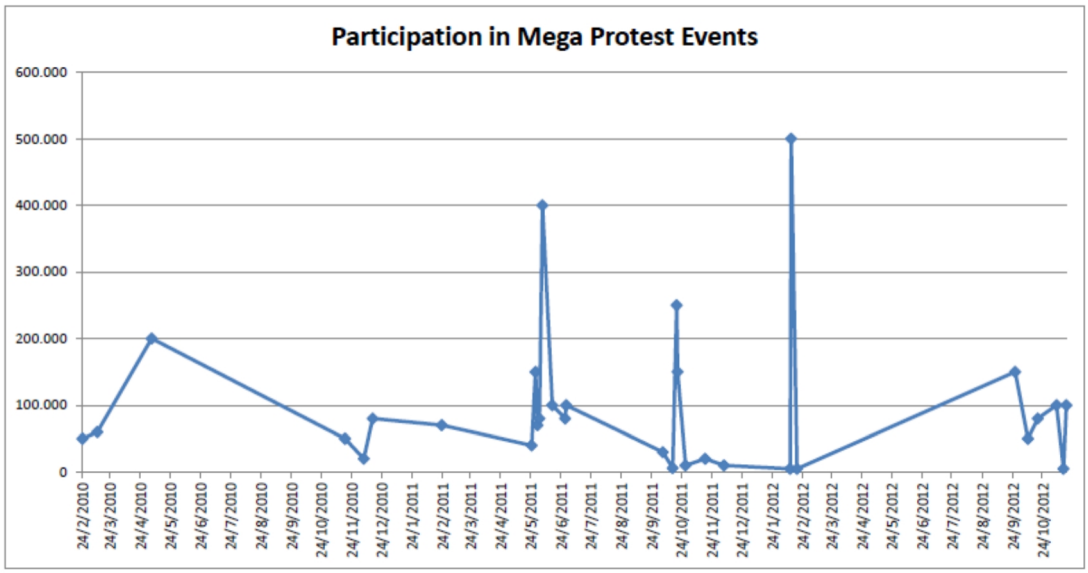
επειδή πολλές οργανώσεις δεν έχουν έμμισθα μέλη, αξίζει να σταθούμε σε αυτές τις περιπτώσεις. Τα στελέχη που ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία τις περισσότερες φορές ασκούν επαγγέλματα που αφενός το είδος των επαγγελμάτων αυτών δεν έρχεται σε σύγκρουση με τις απόψεις τους και αφετέρου τους επιτρέπουν να έχουν άφθονο χρόνο για να το αφιερώσουν στην ακτιβιστική τους δράση. Μάλιστα, μερικοί ακτιβιστές δηλώνουν απερίφραστα ότι επιλέγουν την επαγγελματική τους ενασχόληση πάντα σε σχέση με την ακτιβιστική τους και όχι το αντίστροφο. Γι αυτούς πρωταρχική έγνοια είναι ο ακτιβισμός. Σε σχέση τώρα με την συναισθηματική τους σφαίρα, εδώ τα πράγματα είναι πιο καθαρά. Όλοι οι ερωτώμενοι, ενώ αναγνωρίζουν ότι έχουν υπερβολικές υποχρεώσεις στις εκάστοτε οργανώσεις τους που τους απορροφούν μεγάλο μέρος του χρόνου τους, μας δηλώνουν ότι η οικογένεια τους, οι σύντροφοι τους και ακόμα και τα παιδιά τους, όταν υπάρχουν, κατανοούν τη δραστηριότητας τους και τους συμπαραστέκονται. Το ίδιο συμβαίνει και με τους στενούς τους φίλους. Σε πολλές περιπτώσεις, ο/η σύζυγος ή ο/η σύντροφος έχει και αυτός/αυτή κάνει τις ίδιες επιλογές, συμμετέχει σε ανάλογες δραστηριότητες ή είναι μέλη οργανώσεων, συχνά δε προέρχονται από τον ίδιο οργανωτικό χώρο. Μια άλλη κατηγορία ακτιβιστών δεν έχει δημιουργήσει καθόλου οικογενειακές υποχρεώσεις ή δεν έχει στην παρούσα φάση συναισθηματικές δεσμεύσεις. Τέλος, παρατηρούμε ότι υπάρχει και ένα είδος αναζήτησης συντρόφου μέσα από τον γενικότερο χώρο του ακτιβισμού ώστε να εξασφαλίζεται μια ορισμένη κατανόηση.

Οπωσδήποτε, η μακροχρόνια συμμετοχή σε μια οργάνωση επηρεάζεται επίσης και από τις ικανοποιήσεις ή τις απογοητεύσεις που βιώνουν οι ακτιβιστές μέσα στην οργάνωση τους. Στην προκειμένη περίπτωση βέβαια, οι απογοητεύσεις δεν παίζουν κάποιο σημαντικό ρόλο αφού μιλάμε για ακτιβιστές με μακροχρόνια ένταξη. Αντίθετα, οι ικανοποιήσεις φαίνεται να είναι πολλές και ικανές να διατηρήσουν μια τέτοια στράτευση. Οι ικανοποιήσεις αυτές, από ότι φαίνεται μέσα από την ανάλυση, δεν είναι μόνο υλικές ούτε μόνο σε σχέση με την αποτελεσματικότητα της δράσης. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι κατά κάποιον τρόπο και ηθικές. Και αυτό ισχύει για

όλους τους ακτιβιστές. Ακόμα και αυτοί που είναι έμμισθα στελέχη νιώθουν την ευχαρίστηση ότι ασχολούνται με κάτι μεγάλο. Επικαλούνται τη χαρά της προσφοράς, τη σημασία που έχει για τη ζωή τους η ακτιβιστική δραστηριότητα, την πάλη εναντίον αυτού που τους καταπνίγει. Θεωρούν ότι η πολιτική τους δραστηριότητα δίνει νόημα και σκοπό στη ζωής τους, ότι τους καλύπτει πράγματα που δεν μπορούν να βρουν αλλού και ότι συμμετέχουν σε μια διαδικασία αλλαγής της κοινωνίας προς το καλύτερο. Παρά τις θυσίες, τις απογοητεύσεις και τις αποτυχίες, πιστεύουν ότι δεν έχουν χάσει τίποτα από τη ζωή τους και ότι, αντιθέτως, έχουν κάνει και έχουν ζήσει σημαντικά πράγματα.

Η παραπάνω παρουσίαση, σίγουρα, θα έδινε μια πληρέστερη εικόνα για το προφίλ των ακτιβιστών αν ήμασταν σε θέση να μελετήσουμε τους ακτιβιστές της κάθε οργάνωσης ξεχωριστά. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν είναι στη παρούσα φάση εφικτό. Άλλωστε στόχος μας δεν είναι τόσο να δοθούν κατηγορηματικές απαντήσεις όσο να ανοίξουν κάποια καινούργια ζητήματα στο πεδίο μελέτης και έρευνας της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων.

Πίνακες και σχεδιαγράμματα.

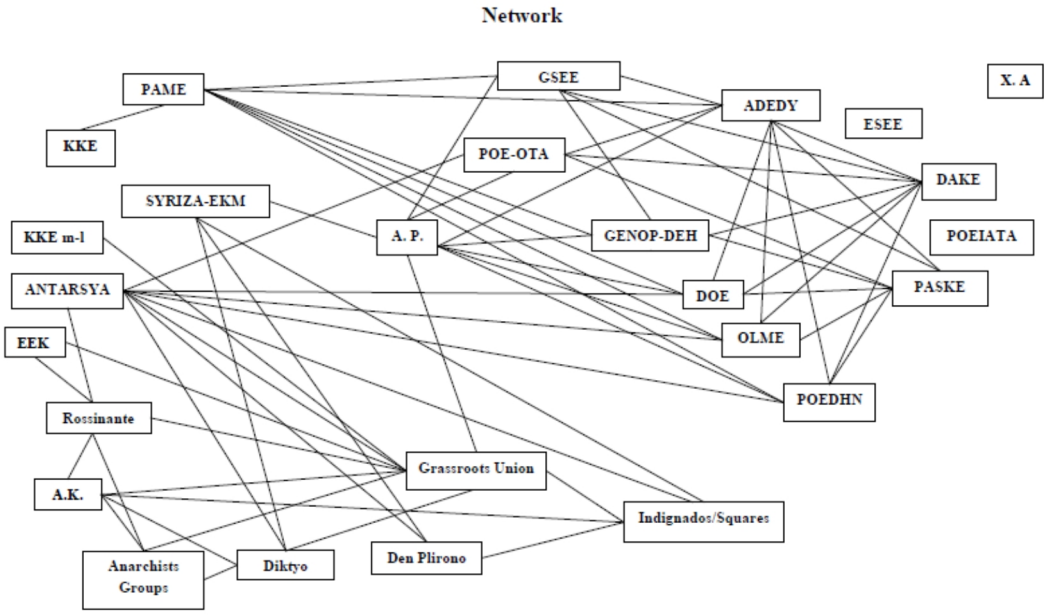
ΔΟΜΗ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ

	More Vertical Organizational Structure	Medium-scale Organizational Structure	More Horizontal Organizational Structure
ORGANIZATIONS	GSEE	KOE	Diktyo
	ADEDY	DEA	Grassroots Unions
	ESEE	AKOA	Antiauthoritarian Move (A.K)
	PASKE	NAR	Rossinante
	DAKE	nKA	Indignados/Squares
	AYTONOMI PAREMBASI (A.P)	SEK	Anarchists Groups
	KKE	APAN	
	KNE	OKDE	
	PAME	EEK	
	SYNASPISMOS	KKE m-l	
	SYNASPISMOS YOUTH		
	GENOP-DEH		
	POE-OTA		
	ΠΟΕDHN		
	OLME		
	DOE		
	POEIATA		

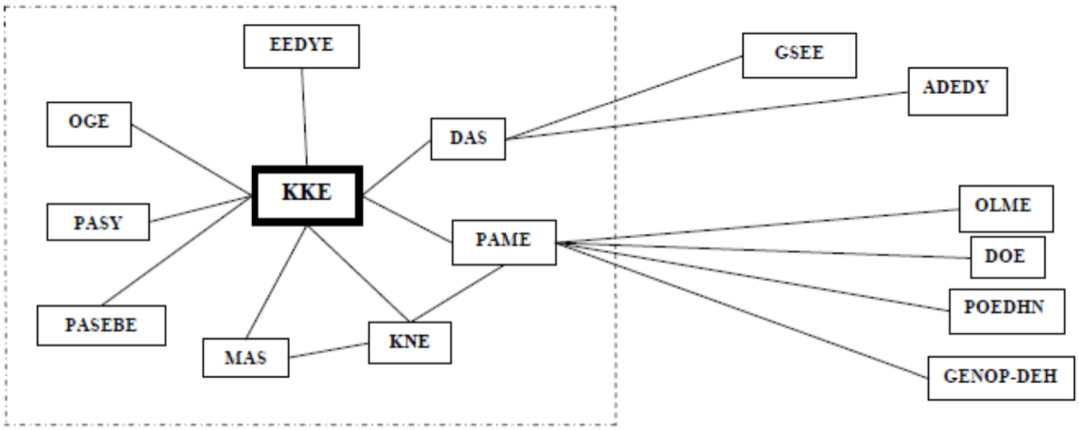
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ

	Political Position								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Organizations	KKE	SYNASPISMOS YOUTH	SYNASPISMOS	GENOP-DEH	GSEE	DAKE			X.A.
	KNE	Diktyo	AYTONOMI PAREMBASI (A.P)	OLME	ADEDY	POEIATA			
	PAME	ΔΕΑ	Indignados/Squares	DOE	PASKE	ESEE			
	NAR	AKOA		POE-OTA					
	nKA	Grassroots Unions		POEDHN					
	SEK								
	APAN								
	OKDE								
	KOE								
	EEK								
	KKE m-l								
	Rossinante								
	A.K.								
	Anarchists Groups								

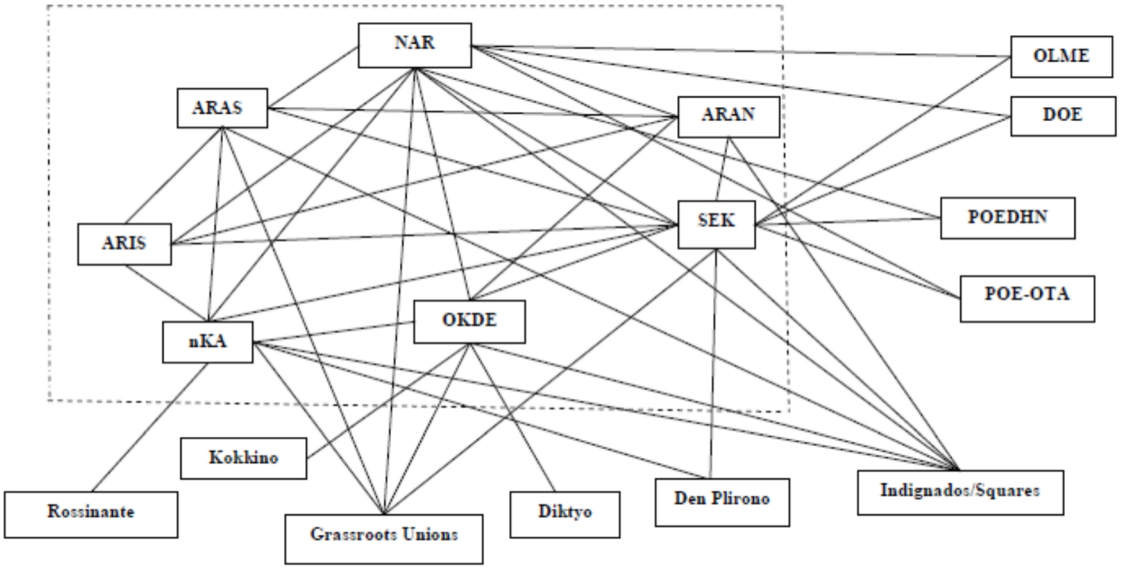
ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

Network
PAME
GSEE
X. A
ADEDY
ESEE
KKE
POE-OTA
DAKE
SYRIZA-EKM
KKE m-l
A. P.
GENOP-DEH
POEIATA
ANTARSYA
DOE
PASKE
EEK
OLME
POEDHN
Rossinante
Grassroots Union
A.K.
Indignados/Squares
Anarchists Groups
Diktyo
Den Plirono

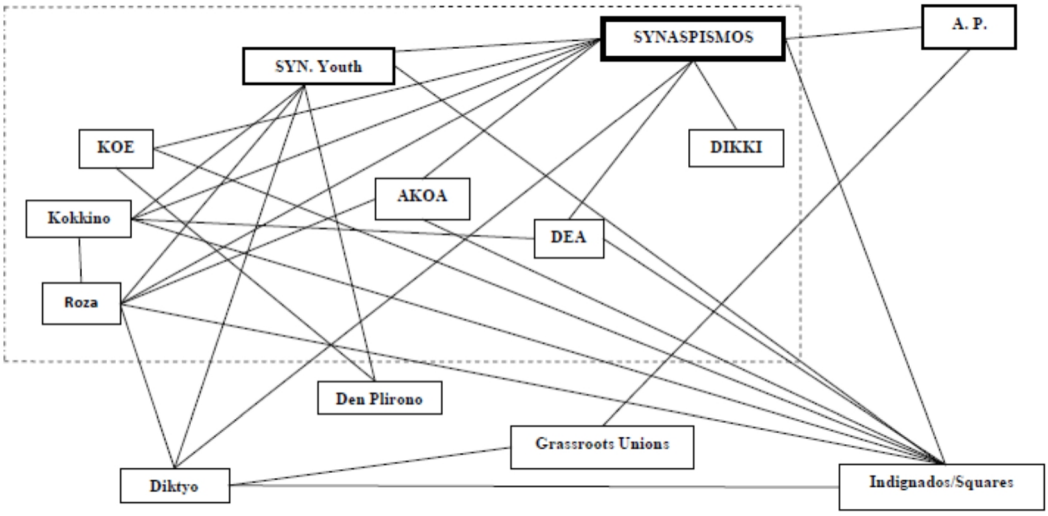
ΔΙΚΤΥΟ ΚΚΕ

EEDYE
GSEE
ADEDY
OGE
DAS
KKE
PASY
PAME
OLME
DOE
POEDHN
PASEBE
MAS
KNE
GENOP-DEH

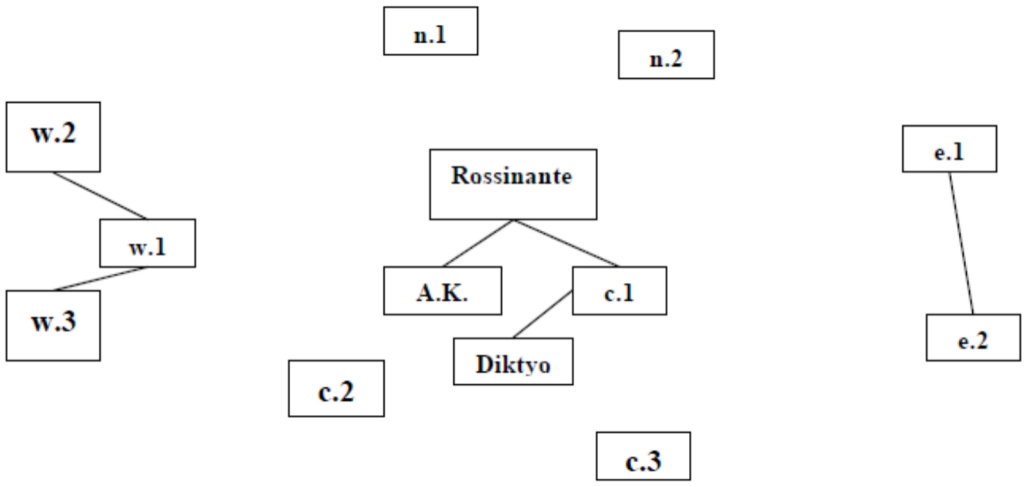
ΔΙΚΤΥΟ ΑΝΤΑΡΣΥΑ

ΔΙΚΤΥΟ ΣΥΡΙΖΑ-ΕΚΜ

ΔΙΚΤΥΟ ΑΝΤΙΕΞΟΥΣΙΑΣΤΙΚΩΝ/ΑΝΑΡΧΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ

Ενδεικτική Βιβλιογραφία.

Agrikoliansky E., « Carrières militantes et vocation à la morale: Les militants de la LDH dans les années 1980 », in *Revue Française de Science Politique*, vol. 51, nº 1-2, février-avril 2001, p. 27-46.

Diani M., "Networks and social movements: A research programme", in Diani, M. and McAdam D. (eds.), *Social Movements and Networks: Relational approaches to collective action*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

Diani M., "Introduction: Social movements, contentious actions, and social networks. 'From metaphor to substance'?", in Diani, M. and McAdam D. (eds.), *Social Movements*

and Networks: Relational approaches to collective action, Oxford University Press, Oxford, 2003.

Diani M., "Leaders or brokers? Positions and influence in social movement networks", in Diani, M. and McAdam D. (eds.), *Social Movements and Networks: Relational approaches to collective action*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

Filleule O., « Propositions pour une analyse processuelle de l'engagement individuel », in *Revue Française de Science Politique*, vol. 51, nº 1-2, février-avril 2001, p.199-215.

Filleule O., « Avant-propos », in Fillieule O. (sous la direction de), *Le désengagement militant*, Paris, Editions Belin, 2005, pp. 9-16.

Fligstein N. and McAdam D., *A theory of fields*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2012.

Gaxie D., « Rétributions du militantisme et paradoxe de l'action collective », *Revue française de science politique*, vol. 27, nº1, février 1977, p. 157-188.

Gaxie D., « Economie des partis et rétributions du militantisme », *Revue suisse de science politique*, vol. 11, nº 1, printemps 2005, p. 123-154.

Klandermans B., « Une psychologie sociale de l'exit », in Filleulle O. (sous la direction de), *Le désengagement militant*, Paris, Belin, 2005, p. 95-110.

Κούση Μ., «Η πανελλαδική εκστρατεία κατά των μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας», *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, τχ 1, Δεκέμβρης 2013

Krinsky J. and Crossley N., "Social movements and social networks: Introduction", *Social Movement Studies*, Vol.13, No.1, 2014

McAdam D., « Pour dépasser l'analyse structurale de l'engagement militant », in Filleulle O. (sous la direction de), *Le désengagement militant*, Paris, Belin, 2005, p. 49-73.

McCarthy J. and Zald M., *The trend of social movements in America: Professionalization and resource mobilization*, NJ: General Learning, Morristown, 1973.

Ollitrault S., « Les écologistes français, des experts en action », in *Revue Française de Science Politique*, vol. 51, nº 1-2, février-avril 2001, p. 105-130.

Osa M., "Networks in opposition: Linking organizations through activists in the Polish People's Republic", in Diani, M. and McAdam D. (eds.), *Social Movements and Networks: Relational approaches to collective action*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

Passy F., « Interactions sociales et imbrications des sphères de vie », in Fillieule O. (sous la direction de), *Le désengagement militant*, Paris, Editions Belin, 2005, pp. 111-130.

Pechu C., « Les générations militants à Droit Au Logement », in *Revue Française de Science Politique*, vol. 51, nº 1-2, février-avril 2001, p. 73-103.

Siméant J., « Entrer, Rester en humanitaire: Des fondateurs de MSF aux membres actuels des ONG médicales françaises », in *Revue Française de Science Politique*, vol. 51, nº 1-2, février-avril 2001, p. 47-72.

Sommier I., « Une expérience 'incommunicable'? Les ex-militants d'extrême-gauche français et italiens », in Fillieule O. (sous la direction de), *Le désengagement militant*, Paris, Belin, 2005, p. 171-188.

Spourdalakis M., "Left strategy in the Greek cauldron: Explaining SYRIZA's success", *Socialist Register*, No.49, 2013.

Tilly Ch., *Identities, boundaries, and social ties*, CO: Paradigm Publishers, Boulder, 2005.

Tilly Ch. and Wood L., "Contentious connections in Great Britain, 1828-1834", in Diani, M. and McAdam D. (eds.), *Social Movements and Networks: Relational approaches to collective action*, Oxford University Press, Oxford, 2003.3

Η σύγχρονη τέχνη και το ζήτημα της κοινωνικής συνοχής στη θεωρία, ιστορία και κοινωνιολογία της τέχνης: Perry, Bourriaud, Stallabrass

Ασημίνα Κανιάρη

Διδάκτωρ Ιστορίας της Τέχνης, Λέκτορας ΑΣΚΤ (Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης)

Γιώργος Δ. Μπίκος

Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Επιστημονικός Συνεργάτης στη βαθμίδα του Επίκουρου Καθηγητή, ΤΕΙ Αθήνας και Διευθυντής 1ου ΓΕΛ Πειραιά

Περίληψη

Η εργασία αυτή διερευνά τις χρήσεις και «καταχρήσεις» της κοινωνιολογικής θεωρίας στο πλαίσιο της Ιστορίας και Θεωρίας της Τέχνης αναφορικά με τη Σύγχρονη Τέχνη και το λόγο Ιστορικών, θεωρητικών-επιμελητών και εικαστικών. Αναλύονται οι διαφορετικές προσεγγίσεις των Stallabrass, Bourriaud και Perry ως προς το ζήτημα της διαμόρφωσης κοινωνικής συνοχής και τον προσδιορισμό της καλλιτεχνικής αξίας στο σύγχρονο εικαστικό έργο.

Λέξεις-κλειδιά: Σύγχρονη Τέχνη, κοινωνική συνοχή, κοινωνιολογική θεωρία, Ιστορία και Θεωρία της Τέχνης

Abstract

Our case study concerns the discourse on social cohesion which emerges in contemporary art discourses across the separate domains of art history and theory, curatorial theory and visual artists' rhetoric. We examine the uses of sociological theory in this context tied to the notion of artistic value, a highly controverted issue in the context of contemporary art theory today. Our study elicits the diverse uses of sociological theory among these three groups/professions involved in the field of Contemporary art today.

Στη σύντομη εισαγωγή του στο έργο *Σύγχρονη Τέχνη* από τις πανεπιστημιακές εκδόσεις της Οξφόρδης, με τίτλο *Contemporary Art. A very brief Introduction,* ο Jullian Stallabrass (2004) επιχειρεί μια σύνοψη των ιδεών που ανέπτυξε για πρώτη φορά στο βιβλίο του *Art Incorporated: The story of Contemporary Art* (Stallabrass 2004). Ο συγγραφέας και στα δύο βιβλία του εξετάζει τις κοινωνικές διαστάσεις του φαινόμενου της σύγχρονης τέχνης διερευνώντας τη σύγχρονη εικαστική πρακτική και θεωρία, ως προς τους άξονες τέχνη και κοινωνία, εικαστικό έργο και κοινωνική συνοχή, καθώς και εικαστική πράξη και κοινωνική αλλαγή. Όπως επισημαίνει ο ίδιος στην εισαγωγή της *Σύγχρονη Τέχνης*, οι θέσεις του έρχονται σε αντίθεση με αυτές που συναντά κανείς σήμερα στη βιβλιογραφία για τη Σύγχρονη Τέχνη, στην πλειονότητά της ένα σύνολο από μελέτες και δοκίμια με κοινό στοιχείο την έλλειψη της ιστορικής προσέγγισης . Ο *λόγος* των επιμελητών και των θεωρητικών της τέχνης και προσεγγίσεις που συναρτώνται με τη θεωρία και την κριτική της Σύγχρονης Τέχνης, κυριαρχεί σήμερα, σημειώνει ο Stallabrass έναντι του ιστορικού λόγου για την τέχνη δημιουργώντας ένα νέο κανόνα για την κατανόηση των εικαστικών φαινομένων εκτός ιστορικού χρόνου. Στο επίκεντρο της πολεμικής του βρίσκεται το θεωρητικό έργο του Nicolas Bourriaud και ειδικότερα, η θέση του Bourriaud, σύμφωνα με την οποία το σύγχρονο έργο τέχνης, μέσα από τη νέα μορφή που έχει προσλάβει σήμερα μπορεί να λειτουργήσει ως παράγοντας διαμόρφωσης της κοινωνικής συνοχής (Stallabrass 2006: 120). Η αξιολόγηση όμως τόσο της κριτικής του Stallabrass, όσο και της βασικής θέσης του Bourriaud περί μιας *Σχεσιακής Αισθητικής (Relational Aesthetics)*, προϋποθέτουν το συσχετισμό ανάμεσα στην ιστορία της τέχνης, τη θεωρία της τέχνης και την κοινωνιολογική θεωρία σήμερα.[1] Και αυτό γιατί, αν και ο θεωρητικός λόγος για την τέχνη χαρακτηρίζεται σήμερα από πολλαπλές αναφορές στην έννοια του κοινωνικού, πολλές φορές με λειτουργία τεκμηριωτική, όπως στην περίπτωση του Bourriaud, οι

[1] Για το αντίστοιχο έργο του Bourriaud βλ. N. Bourriaud, (2002), *Relational aesthetics,* [Dijon] : Les Presses du réel. όπως και N. Bourriaud (2002), *Postproduction*, New York: Lucas and Sternberg. Ο Stallabrass αναφέρεται τόσο στον Bourdieu, όσο και στον Adorno στην κριτική του αυτή, εκφράζοντας θέσεις που λαμβάνουν υπόψη το έργο τους. Για το έργο του Adorno, βλ. Adorno, T. W. (1991), "Culture Industry Reconsidered". Στο: Theodor W. Adorno, *The Culture Industry. Selected Essays on Mass Culture*. Edited with an introduction by J. M. Bernstein, London, Routledge: 85-92.

συνδέσεις ανάμεσα στο κοινωνικό και στο έργο τέχνης δεν απαρτίζουν απαραίτητα ένα πλαίσιο ή πειθαρχεία σκέψης που θα μπορούσε να ορισθεί με σαφήνεια και να προσδιοριστεί ως μια ιστορική ή κοινωνιολογική προσέγγιση. Αντίθετα, οι αναφορές στο κοινωνικό λειτουργούν ως ρητορικά εργαλεία συνηγορώντας υπέρ συγκεκριμένων κατηγοριών έργου τα οποία παράγουν «σχέσεις». Έτσι, πολλά ζητήματα προβληματικά ως προς την κυριαρχία συγκεκριμένων αντιλήψεων για την καλλιτεχνική αξία ενός έργου σήμερα, που συνδέονται άμεσα με τη λειτουργία της παγκοσμιοποιημένης αγοράς της τέχνης, επικυρώνονται, μέσα από αυτή τη ρητορική των σχέσεων και τη ρητορία του κοινωνικού. Η θέση του Bourriaud, για παράδειγμα, ότι η σύγχρονη τέχνη σήμερα μπορεί να παραγάγει κοινωνική συνοχή, και ότι εκεί έγκειται και η αισθητική αξία του έργου που εμπίπτει στη λειτουργία αυτή, η *σχεσιακή* του διάσταση, ουσιαστικά δίνει θεωρητικό βάρος στις καλλιτεχνικές τάσεις τις πιο συμβατές με τις αντιλήψεις για την καλλιτεχνική αξία που προωθεί η αγορά της τέχνης σήμερα. Η ερμηνεία αυτή του θεωρητικού λόγου και των αναφορών σε αυτόν στο κοινωνικό μπορεί να υποστηριχθεί μέσα από τη διάκριση ανάμεσα στο λόγο αυτό και στις ιστορικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της τέχνης, και τις αναφορές στο κοινωνικό σε αυτές, την οποία μας παρέχει ο Stallabrass.

Αν οι σχέσεις εικαστικού έργου και κοινωνίας στην προσέγγιση του Stallabrass αποτελούν αντικείμενο ιστορικής και κοινωνιολογικής μελέτης, στις «αφηρημένες» θεωρητικές προσεγγίσεις των Bourriaud και Perry η αναφορά στις λειτουργίες κοινωνικοποίησης, που παρέχει εν δυνάμει το έργο, και συγκεκριμένες κατηγορίες εικαστικής πρακτικής σήμερα, νομιμοποιεί τις αντιλήψεις για τη μορφή και την αξία του εικαστικού έργου που προάγει η «ορθοδοξία» της θεωρίας της τέχνης, στο πλαίσιο του λόγου των επιμελητών αλλά και καλλιτεχνών που προωθεί η αγορά της τέχνης. Οι διαφορετικές χρήσεις στις οποίες υπόκειται η έννοια του κοινωνικού σήμερα ως εικαστικός όρος ανάμεσα στους επιμελητές-θεωρητικούς και τους ιστορικούς της τέχνης αναδεικνύει τη διάσταση των νοημάτων αλλά και αντιλήψεων ως προς το πρόβλημα της ερμηνείας στις δύο αυτές ομάδες που παράγουν θεωρητικό λόγο σήμερα.

Πράγματι, η βασική θέση του Bourriaud, σύμφωνα με την οποία το σύγχρονο έργο τέχνης ως μέσο της σχεσιακής αισθητικής λειτουργεί ως φορέας παραγωγής κοινωνικής συνοχής δεν είναι εύκολο να επαληθευτεί με όρους εμπειρικούς, δηλαδή με όρους κοινωνιολογικής ή ιστορικής ανάλυσης. Αντίθετα στο πλαίσιο του στοχασμού του, η τέχνη φαίνεται να εκλαμβάνεται ως μια παθητική επιφάνεια όπου κοινωνικά φαινόμενα και θεωρητικά επεξεργασμένες έννοιες εγγράφονται με τρόπο τυχαίο και ανεξήγητο με αποτέλεσμα τα έργα να μπορούν να γίνονται αντιληπτά με όρους αισθητικής πρόσληψης αλλά όχι λογικής κατανόησης ή εξακρίβωσης.[2] Την ίδια θέση φαίνεται να υποστηρίζει και ο εικαστικός Grayson Perry ως προς την αντίληψη για το εικαστικό έργο που προωθεί.

Διακηρύττοντας την παντελή αδυναμία προσπέλασης και διερεύνησης των προβλημάτων που θέτει το εικαστικό-κοινωνικό φαινομένου του σύγχρονου έργου τέχνης σήμερα με τρόπο εμπειρικό, ο Perry μιλά αντίθετα για τις ρυθμιστικές αλλά άγνωστες ως προς τους μηχανισμούς τους λειτουργίες της αγορά της τέχνης για την παραγωγή κυρίαρχων εννοιών καλλιτεχνικής αξίας. Η λειτουργία αυτή αντί να ερμηνεύεται ή να διερευνάται θεωρητικοποιείται με αισθητικούς όρους και το έργο του αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα τόσο της θεωρητικοποίησης αυτής όσο και της αδυναμίας ερμηνείας των φαινομένων με τρόπο εμπειρικό. Η αγορά της τέχνης φαίνεται να τροφοδοτεί τα εικαστικά, και συνακόλουθα κοινωνικά φαινόμενα που αυτά παράγουν μέσα από την σχεσιακή λειτουργία τους, με τρόπο αναπόφευκτο και φυσικό. Έτσι, ο ρυθμιστικός ρόλος της αγοράς της τέχνης για την παραγωγή κυρίαρχων εννοιών της καλλιτεχνικής αξίας συγκαλύπτεται, αφού η λειτουργία αυτή μετατρέπεται μέσω της θεωρητικοποίησής της σε μια ακόμα αισθητική λειτουργία, με αποτέλεσμα το έργο τέχνης, για την οποία μια κριτική διερεύνηση των αιτίων ή συνεπειών της δεν κρίνεται απαραίτητη ή εφικτή. Στην περίπτωση αυτή, η αναφορά στο κοινωνικό δεν νομιμοποιεί μόνο θεωρητικές

[2] Για μια αντίθετη προσέγγιση στην οποία αναδεικνύεται η λειτουργία του θεσμικού συστήματος στο να οικειοποιείται τόσο τη δημιουργική διαδικασία, όσο και την ταυτότητα του εικαστικού, βλ. Δασκαλοθανάσης, Ν. (2004), *Ο καλλιτέχνης ως ιστορικό υποκείμενο από τον 19ο στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Άγρα. Για το ρόλο του μουσείου και τις διαμεσολαβήσεις του χώρου στη διαμόρφωση νέων εννοιολογήσεων της καλλιτεχνικής αξίας και της ταυτότητας του έργου, βλ. Κανιάρη, Α. (2013), *Το Μουσείο ως χώρος της Ιστορίας της Τέχνης: Εκθέσεις,συλλογές και η Τέχνη από τον 19ο στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Γρηγόρη.

έννοιες, ορισμούς και αξίες, αλλά και συγκεκριμένα παραδείγματα έργων τέχνης και μορφών εικαστικής πρακτικής.

Όπως υποστηρίζει ο Stallabrass, τα έργα και οι εικαστικοί που προτείνει ο Bourriaud, και η επεξεργασία τους στο πλαίσιο της θεωρητικής του ανάλυσης, είναι συμβατά με τις αρχές της θεωρίας της Σχεσιακής Αισθητικής. Οι αρχές της προάγουν μια κυρίαρχη αντίληψη για την καλλιτεχνική αξία, η οποία επιβεβαιώνει την κυριαρχία της αγοράς της τέχνης και επιβεβαιώνεται μέσω της διαδικασίας επιλογής των έργων. Οι σκηνοθετημένες περφόρμανς της Vanessa Beecroft ή το έργο του Gavin Turk *Che Gavara Stories* (στο οποίο ο Turk ενσωματώνει την προσωπογραφία του στη φωτογραφία του Corda του Che και διοργανώνει συναντήσεις ανοιχτές προς το κοινό με σκοπό τον κοινωνικό διάλογο), και η επιλογή τους από τον Bourriaud αποτελούν, για τον Stallabrass, χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας, και, όπως θα προσθέταμε, του αυτο-αναφορικού τρόπου με τον οποίο η θεωρία της σύγχρονης τέχνης λειτουργεί επικυρώνοντας μέσα από τις αναφορές στο κοινωνικό, την επιλογή κάποιων έργων πιο συμβατών με τις αρχές της έναντι άλλων (2004: 120-121).

Σύμφωνα με τον Stallabrass, τόσο τα έργα, όσο και οι θεωρητικοποιήσεις τους που επιχειρεί ο Bourriaud, αντί να ασκούν κριτική, συνηγορούν υπέρ του κυρίαρχου καλλιτεχνικού συστήματος το οποίο γίνεται αντιληπτό και κοινά αποδεκτό στο θεωρητικό *λόγο* των επιμελητών αλλά και κάποιων εικαστικών ως ο κατεξοχήν ρυθμιστικός παράγοντας της καλλιτεχνικής αξίας και της εννοιολόγησης αυτής στο σύγχρονο έργο τέχνης. Έτσι, το εικαστικό συμβάν, στην ερμηνευτική του αυτή διάσταση, δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να εκληφθεί ως απότοκο της κοινωνιολογικής παρατήρησης και θεωρίας ούτε ως γνωσιολογική επέκταση της κοινωνιολογικής επιστήμης, αφού ούτε περιγράφει αλλά ούτε και παράγει κοινωνικά φαινόμενα.

Θα μπορούσαμε να το εκλάβουμε αντίθετα, ως μια μορφή εικονογράφησης ενός meta-discourse στο οποίο μια κοινωνιολογιάζουσα ρητορική οικειοποιείται όρους, έννοιες και προβλήματα τα οποία συναντά κανείς τόσο στην κοινωνιολογία του πολιτισμού, όσο και στη θεωρία και ιστορία της τέχνης με αμφίβολα συμπεράσματα

και μεθοδολογικές συνέπειες για την κατανόηση του σύγχρονου έργου τέχνης, καθώς και των κοινωνικών διαστάσεων των εικαστικών φαινομένων.[3] Όπως παρατηρεί ο Stallabrass, τα έργα αυτά δεν είναι τίποτε άλλο από «ουτοπικές φούσκες» και η θέση του Bourriaud για την κοινωνική συνοχή που εν δυνάμει παράγει το σύγχρονο έργο τέχνης χρησιμοποιείται απλά για να νομιμοποιήσει μια κυρίαρχη αντίληψη για την καλλιτεχνική αξία και μια σειρά έργων που, στο πλαίσιο της ερμηνείας τους, την εικονογραφούν (Stallabrass 2004: 120).

Το είδος αυτό της αναφοράς στην κοινωνιολογική θεωρία συνδέεται με μια στροφή από τη χρήση εννοιών από το χώρο της κοινωνιολογίας σε όρους από τη θεωρία, όπως η έννοια της Σχεσιακής Αισθητικής, ο οποία αποτελεί ακόμα και για τον Bourriaud έναν όρο απροσδιόριστο. Αν η κοινωνιολογία του Bourdieu και η έννοια της «διάκρισης», για παράδειγμα, επηρέασε το χώρο μελέτης επισκεπτών των μουσείων, και την κοινωνιολογία της τέχνης, του μουσείου και του πολιτισμού, αλλά και την ιστορία της τέχνης, πρόσφατες νέες θεωρήσεις για την αξία και την κοινωνική σημασία της σύγχρονης τέχνης βασίζονται σε έννοιες που δεν αποτελούν έννοιες αμιγώς κοινωνιολογικής προέλευσης ή σημασίας, παρά το ότι αναφέρονται σε κοινωνικά φαινόμενα.

Χαρακτηριστικό εδώ είναι πάλι το παράδειγμα του Burriaud για τον οποίο μια «αισθητική» αποτελεί ταυτόχρονα το πεδίο και εργαλείο μελέτης των εικαστικών-κοινωνικών φαινομένων. Οι ερμηνείες των εικαστικών έργων και των κοινωνικών φαινομένων βασίζονται στην περίπτωση αυτήν στην αισθητικοποίηση των φαινομένων η οποία προσλαμβάνει κυρίαρχο ρόλο στη θεωρητική επεξεργασία του έργου τέχνης ως εικαστικού και κοινωνικού φαινομένου ταυτόχρονα. Σε προσεγγίσεις της ιστορίας της σύγχρονης τέχνης, όπως η κριτική προσέγγιση του Stallabrass, αντίθετα, τα όρια και οι δυνατότητες σε επίπεδο μεθοδολογίας της κοινωνιολογικής θεωρίας γίνονται περισσότερο διακριτά. Οι παράγοντες που διαμορφώνουν τις κυρίαρχες έννοιες της καλλιτεχνικής αξίας αναδεικνύονται.

[3] Για τις διαφορετικές εκφάνσεις και εκφορές του *λόγου* στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας της ανάγνωσης βλ. Μπίκος, Γ. Δ. (2012), *Το Βιβλίο ως διδακτικό μέσο και οι κυρίαρχοι τρόποι ανάγνωσης: Μία ιστορική, ανθρωπολογική και κοινωνιολογική ανάλυση της ανάγνωσης*, Αθήνα, Γρηγόρης. Για μια ανάλυση του ζητήματος της επικοινωνίας στο πλαίσιο των πολιτιστικών βιομηχανιών και αναφορικά με τα «μέσα» του βιβλίου και του μουσείου, βλ. Μπίκος, Γ. Δ. (2014), *Ζητήματα πολιτιστικής επικοινωνίας: μουσείο, εκπαίδευση, κοινωνία, πολιτιστική πολιτική*, Αθήνα, Γρηγόρης.

Στη σύνοψή του για τη Σύγχρονη Τέχνη, οι αρχές της φιλελεύθερης οικονομίας, και όχι η συμμετοχή στο θέαμα, με όρους αισθητικής πρόσληψης, ή σε μια «δημοκρατία του θεάματος», στην οποία η κατανάλωση των εικόνων λειτουργεί ως θεωρητική βάση προσδιορισμού του συμμετοχικού έργου τέχνης, όπως για παράδειγμα στην ανάλυση του Bourriaud, αποτελούν το ρυθμιστικό παράγοντα των νοημάτων και των φαινομένων του εικαστικού έργου. Αν, σύμφωνα με την έννοια της διάκρισης του Bourdieu (1999), η κοινωνική συνοχή αλλά και η εννοιολόγηση της πρόσβασης ως επισκεψιμότητα του έργου κάνει αντιληπτό το κοινωνικό σύνολο με όρους μιας ταξικά δομημένης ιεραρχίας, η αισθητικοποίηση της πρόσβασης στο πλαίσιο των νεότερων αναλύσεων που στηρίζονται σε θεωρήσεις όπως η δημοκρατία του θεάματος, η ιεραρχία αυτή, όπως έχει δείξει και ο Debord, συγκαλύπτεται (Ντεμπόρ 1986). Από την άποψη αυτή, η θεωρία της «σχεσιακής αισθητικής» που ανέπτυξε ο Bourriaud εμπίπτει στο *λόγο* αυτό που επιχειρεί να επικοινωνήσει και να ερμηνεύσει τα φαινόμενα διαμέσου της αισθητικοποίησής τους, ενώ η αναφορά του Stallabrass στο ρόλο και στη διαμεσολάβηση της «αγοράς της τέχνης», στην ιστορία της σύγχρονης τέχνης, τον τοποθετεί σε ένα άλλο άξονα.

Και οι δύο συγγραφείς καταγράφουν, αφενός, μέσα από το *λόγο* τους για τη σύγχρονης τέχνη και την κοινωνική συνοχή, την επιρροή της κοινωνιολογικής θεωρίας στην ιστορία και τη θεωρία της τέχνης. Αφετέρου όμως οι διαφορετικές χρήσεις ανάμεσα στους δύο συγγραφείς καταδεικνύουν τους διαφορετικούς στόχους της γραφής τους.

Ταυτόχρονα, αν η ανάλυση της σύγχρονης τέχνης στο λόγο των θεωρητικών-επιμελητών μπορεί να περιγραφεί ως κοινωνιολογιάζουσα, η περιγραφή αυτή ισχύει και για το λόγο των εικαστικών που το σύστημα το οποίο προωθεί. Όπως και η *Σχεσιακή Αισθητική* του Bourriaud, έτσι και οι ορισμοί του σύγχρονου έργου τέχνης και της καλλιτεχνικής αξίας στον *λόγο* του Perry αδυνατούν -και αποδέχονται την αδυναμία τους αυτή- να δώσουν εξηγήσεις που διευρύνουν τη λογική κατανόηση της εικαστικής πρακτικής σήμερα, αλλά και τις διαστάσεις της ως κοινωνικού φαινομένου.

Ο Grayson Perry, νικητής του Turner Prize το 2003 και αγαπημένο παιδί του Αγγλικού καλλιτεχνικού κατεστημένου των ιδιωτών συλλεκτών και της αγοράς της τέχνης, αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση εικαστικού που υιοθετεί ακριβώς το ίδιο ύφος λόγου, και έχει ταυτόσημες επιδιώξεις μ' αυτές του Bourriaud. Η αναφορά που κάνει στο έργο του, στην έννοια του *κοινωνικού* και η χρήση της ιδέας του *κοινωνικού διαλόγου* ως συνιστώσας της εικαστικής στρατηγικής του, δεν οδηγεί στην παραγωγή κοινωνικής συνοχής αλλά –φαινομενικά τουλάχιστον– στην κατάλυση των διακρίσεων του *κοινωνικού χώρου*, σκιαγραφώντας έναν, με όρους ταξικής ιεραρχίας, άμορφο κοινωνικό χώρο, ο οποίος καθρεπτίζει την παγκοσμιοποιημένη αγορά της τέχνης.

Ο χώρος αυτός δεν διαμορφώνεται σε συνάρτηση με τις ιδιαιτερότητες της εικαστικής στρατηγικής τις οποίες ενεργοποιεί η πρακτική του καλλιτέχνη, αλλά αντίθετα, αποτελεί νοηματική και μορφολογική επέκταση των αρχών και λειτουργιών που συνδέονται με το χώρο της αγοράς της τέχνης και της ικανότητάς της να καταλύει τον κοινωνικό ιστό μέσω μηχανισμών οικειοποίησης και αφομοίωσης. Και αυτή η λειτουργία συνοψίζεται συμβολικά στις κυρίαρχες εννοιολογήσεις της καλλιτεχνικής αξίας που υιοθετούνται από τους θεωρητικούς και τους εικαστικούς, όπως ο Perry.

Οι εννοιολογήσεις αυτές, και η επίλυση του ζητήματος της ταυτότητας του σύγχρονου έργου τέχνης, αποκλίνουν από τους ορισμούς του έργου τέχνης και της καλλιτεχνικής αξίας που μας δίνει η κοινωνιολογική θεωρία. Η ερμηνεία της λειτουργίας του έργου τέχνης στον κοινωνικό χώρο ανάμεσα στην κοινωνιολογία και στη θεωρία της τέχνης διαφέρει, μ' άλλα λόγια, με σημαντικές συνέπειες της διαπίστωσης αυτής για την αξιολόγηση της θέσης περί κοινωνικής συνοχής του έργου τέχνης (πόσο μάλλον βάσει μια μεθοδολογικά μετατοπισμένης στο αισθητικό και την αισθητική εστίαση).

Και αυτό γιατί αν η θεωρία της τέχνης συγκαλύπτει, μέσω της υιοθέτησης μιας κυρίαρχης εννοιολόγησης της καλλιτεχνικής αξίας, τους μηχανισμούς διαμεσολάβησης της αγοράς της τέχνης στην παραγωγή εννοιών κατεξοχήν αξιολογικών, η κοινωνιολογική θεωρία, αναδεικνύει αυτή τη διαμεσολάβηση.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα γραφής στο πλαίσιο της κοινωνιολογικής θεωρίας, το οποίο προσπαθεί να αναδείξει τη λειτουργία της αγοράς της τέχνης ως παράγοντα ρυθμιστικό τόσο των νοημάτων όσο και των αξιολογικών κρίσεων της τέχνης, αποτελεί η *Εισαγωγή* της Νίκης Λοϊζίδη στην ελληνική μετάφραση του έργου της Ρεϋμόντ Μουλέν με τίτλο *Η αγορά της Τέχνης, Παγκοσμιοποίηση και νέες τεχνολογίες* (Λοϊζίδη 2009).[4]

Στο κείμενό αυτό, η Λοϊζίδη αναφέρεται στους διακριτούς και, όπως τους αποκαλεί, αλληλοεξαρτώμενους κόσμους της τέχνης και της αγοράς (Λοϊζίδη 2009: 10). Η συζήτησή της αναδεικνύει τη λειτουργία του θεσμικού συστήματος της τέχνης με την οποία συγκαλύπτει, τόσο τους τρόπους παραγωγής νοήματος, όσο και τις κυρίαρχες εννοιολογήσεις της καλλιτεχνικής αξίας που προάγονται μέσα από την επιλογή, συλλογή και έκθεση συγκεκριμένων έργων. Κάνοντας μια αναφορά στον τυχαίο επισκέπτη του Μουσείου του Λούβρου ή του Μουσείου Μετροπόλιταν της Νέας Υόρκης, ο οποίος, όπως παρατηρεί, διέπεται από «βουβό θαυμασμό» «μπροστά σε ένα έργο του Γκρέκο ή του Ρέμπραντ», η Λοϊζίδη επισημαίνει ότι το φιλότεχνο κοινό σήμερα, «σε μια εποχή που απομακρύνεται όλο και περισσότερο από τα αισθητικά ιδεώδη του ρομαντισμού», εξακολουθεί να αντιμετωπίζει τις «καθιερωμένες καλλιτεχνικές αξίες» με «δέος» και συνεπώς όχι με συνειδητή επίγνωση των μηχανισμών που τις διαμορφώνουν (Λοϊζίδη 2009: 9).

Οι μηχανισμοί αυτοί αποτελούν τμήμα της διαχειριστικής μηχανής ενός σύγχρονου μουσείου, αφού, το «φωτοστέφανο» που «περιβάλλει τα μεγάλα έργα τέχνης» τα οποία εκτίθενται για το ευρύ κοινό δεν αφήνει ούτε την παραμικρή υποψία για τις «συνήθως αδυσώπητες μάχες των παρασκηνίων, που συχνά διεξάγονται πίσω από τους τοίχους των σύγχρονων μουσείων τέχνης» (Λοϊζίδη 2009: 9). Έτσι, και σε μία προσπάθεια αποδόμησης αυτού του «φωτοστέφανου», μόνο «λίγοι […] υποψιάζονται», όπως σημειώνει, «ότι ένα έργο καθιερωμένης αξίας –είτε ανήκει στα παραδοσιακά ευρωπαϊκά στυλ είτε στη μοντέρνα παράδοση–, για να καταλήξει σε ένα μουσείο ή σε κάποια δημόσια ή και ιδιωτική συλλογή, περνά από ένα

[4] Λοϊζίδη, Νίκη (2009), «Οι διακριτοί και αλληλοεξαρτώμενοι κόσμοι της τέχνης και της αγοράς», Ρεϋμόντ Μουλέν, *Η αγορά της Τέχνης, παγκοσμιοποίηση και νέες τεχνολογίες*, Αθήνα, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, σσ. 9-18.

ολόκληρο πλέγμα οικονομικών, νομικών, διοικητικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων και πράξεων, οι οποίες ενεργοποιούνται από ένα ολόκληρο επιτελείο ειδημόνων από τον κόσμο της επιστήμης της τέχνης και της αγοράς» (Λοϊζίδη 2009: 9).

Η κοινωνιολογία της τέχνης αποτελεί μια «νέα» και «καταρχήν εμπειρική επιστήμη» η οποία, επισημαίνει η Λοϊζίδη, διερευνά τους διακριτούς αλλά και αλληλοεξαρτώμενους κόσμους της τέχνης και της αγοράς, εστιάζοντας σε ζητήματα σχετικά με την καταξίωση, τη διαχείριση και τη διακίνηση των προϊόντων του πολιτισμού και της τέχνης» (Λοϊζίδη 2009: 10). Τα διαχρονικά αλλά και εντελώς επίκαιρα ερωτήματα μέσα από τα οποία διερευνώνται οι προβληματικές της αφορούν «το θεσμικό πλαίσιο ανάπτυξης και καταξίωσης της καλλιτεχνικής δημιουργίας» και κατονομάζονται ως εξής (Λοϊζίδη 2009: 10): «Ποιος δικαιούται να διεκδικεί την ιδιότητα του καλλιτέχνη;» «Ποιοι παράγοντες εγγυώνται σήμερα την αναγνώριση και την αισθητική καταξίωση ενός τέτοιου αντικειμένου σε έργο τέχνης;» (Λοϊζίδη 2009: 10) και πώς διασφαλίζεται «η πιστότητα των επιχειρημάτων που με επαγγελματική άνεση αναπτύσσουν οι επιμελητές εκθέσεων και οι διευθυντές των σύγχρονων μουσείων» (Λοϊζίδη 2009: 11);

Αν η κοινωνιολογία της τέχνης και η κοινωνιολογική θεωρία θέτουν και διερευνούν τα ζητήματα αυτά με εμπειρικές μεθόδους, τα ίδια ζητήματα θέτει και η θεωρία της τέχνης χωρίς όμως να επιχειρεί να τα απαντήσει. Μ’ άλλα λόγια τα ερωτήματα τίθενται ως τμήμα μιας ρητορικής η οποία δεν οδηγεί ούτε αξιοποιείται έμπρακτα για την κατανόηση της τέχνης και της σχέσης της με το κοινωνικό σύνολο σε ό,τι αφορά τη σύγχρονη τέχνης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι διαλέξεις Reith που έδωσε ο Grayson Perry για το BBC και το ευρύ κοινό, και τα ζητήματα στα οποία εστιάσθηκαν οι ομιλίες-performance του Perry.[5]

Ενώ φαίνεται να επαληθεύουν τους βασικούς προβληματισμούς που η κοινωνιολογία της τέχνης θέτει σήμερα, οδηγούν σε εντελώς αντίθετα από αυτή συμπεράσματα - ή στη διαπίστωση ότι κανένα συμπέρασμα δεν είναι εφικτό ή, αντίθετα, στη διαπίστωση πως *οτιδήποτε* μπορεί να είναι αποδεκτό ως

[5] http://www.bbc.co.uk/programmes/b00729d9

συμπέρασμα. Μ' άλλα λόγια διαπιστώνεται και ακυρώνεται η εγκυρότητα της κοινωνιολογικής μεθόδου και θεωρίας στο να οδηγεί σε συμπεράσματα.

Στις διαλέξεις Reith ο Perry ως κεραμίστας-τραβεστί διερωτάται μέσω του μονολόγου του που κάποιες στιγμές γίνεται διάλογος (αποτελώντας τμήμα της performance του αλλά και συμπλήρωμα της εικαστικής πρακτικής του που αφορά τη δημιουργία κεραμικών) για το ρόλο του καλλιτέχνη σήμερα, για το ζήτημα της καλλιτεχνικής αξίας της σύγχρονης τέχνης και του προσδιορισμού αυτής σύμφωνα με εμπειρικά κριτήρια ή όχι. Και διαπιστώνει την πλήρη ταύτιση των στόχων της σύγχρονης εικαστικής πρακτικής με τις αρχές της αγοράς της τέχνης. Ο συσχετισμός των δύο εννοιών, αντί να παραπέμπει σε μία κριτική ανάλυση των φαινομένων και των σχέσεών τους, οδηγεί, αντίθετα, στον θεωρητικό επαναπροσδιορισμό του έργου τέχνης σύμφωνα με τις αρχές της αγοράς της τέχνης.

Τα όρια ανάμεσα στο έργο τέχνης, όπως αυτό προσδιορίζεται θεωρητικά, και στην πραγματικότητα της αγοράς της τέχνης είναι ανύπαρκτα. Έτσι, η λειτουργία της αγοράς της τέχνης που περιγράφει ο Perry αναφορικά με τη σύγχρονη τέχνη και τις εννοιολογήσεις της αξίας της περισσότερο νομιμοποιεί, παρά ερμηνεύει αυτόν τον ρόλο της στην παραγωγή ενός συγκεκριμένου είδους σύγχρονης εικαστικής δημιουργίας.

Αυτή είναι και η κύρια γραμμή άσκησης κριτικής στις διαλέξεις του Perry από τον Martin Kemp, ο οποίος μιλά με αφορμή την performance του Perry αναφορικά με το ζήτημα της ειλικρίνειας του έργου αλλά και του εικαστικού.[6] Ο χαρακτήρας που υποδύεται ο Perry υλοποιώντας την καλλιτεχνική του ιδιότητα και δίνοντας μορφή στην εικαστική του πρακτική, κατά τη διάρκεια του performance, ο κεραμίστας τραβεστί με προφορά εργατικής τάξης, γράφει ο Kemp, συνιστά μια ανειλικρινή πρόταση εικαστικού έργου αφού ο εικαστικός Grayson Perry και η ομιλούσα εκδοχή του στο πλαίσιο του performance είναι επεκτάσεις του καλλιτεχνικού κατεστημένου και της αγοράς της τέχνης παρά εκφράσεις των απόψεων του εικαστικού.

Το έργο του δεν είναι κατακριτέο και μπορεί να χαρακτηριστεί και καλό, σημειώνει ο Kemp, διευκρινίζοντας ότι κάτι τέτοιο δεν μπορεί να σημαίνει ότι ο Perry μπορεί

[6] http://martinkempsthisandthat.blogspot.gr/2013/10/grayson-perry-and-reith-lectures.html

να μιλά για οποιοδήποτε θέμα της ιστορίας της τέχνης παραθέτοντας ανακρίβειες και στρεβλωμένες ερμηνείες των γεγονότων με ύφος ειδήμονα. Ο Perry ήρθε στο προσκήνιο της σύγχρονης τέχνης μέσα από το θεσμό των βραβείων Turner του οποίου ήταν νικητής το 2003, ενώ το όνομά του συνδέθηκε με έναν άλλο θεσμό στη Βρετανία, προωθούμενο, σε μεγάλο βαθμό, από την αγορά της τέχνης και συνδεόμενο με ονόματα συλλεκτών όπως ο Saatchi, τους Young British Artists. Ανάλογο παράδειγμα αποτελεί η Tracy Emin και ο Damien Hirst.[7] Η καλλιτεχνική ταυτότητα και το life-style του εικαστικού ταυτίστηκε –στο πλαίσιο της «γενιάς» ή του χώρου των καλλιτεχνών που προωθήθηκαν από την αγορά της τέχνης– με την ίδια την έννοια της καλλιτεχνικής αξίας του έργου. Μπορούμε να εκλάβουμε την performance του Perry ως τμήμα της παράδοσης στο πλαίσιο της οποίας το έργο δεν διστάζει να οικειοποιηθεί, όχι απλά αντικείμενα, έργα και κοινωνικές ταυτότητες, αλλά και την ίδια την ρητορική των επιστημών (ίδια της εν προκειμένω κοινωνιολογίας) προκειμένου να συνθέσει έναν *λόγο* παρουσίασης και υποστήριξής του. Πράγματι, στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει σαφής η διάκριση ανάμεσα στην οικειοποίηση της κοινωνιολογικής θεωρίας και του ίδιου του κοινωνιολογικού λογισμού, κυρίως σε επίπεδο των στόχων που επιτελεί η καθεμιά τους.

Αν ο Perry αναφέρεται –όπως και η Λοϊζίδη– στην αγορά της τέχνης και ακολουθεί την ίδια σειρά και το είδος των ερωτημάτων που συναρτά η Λοϊζίδη με την κοινωνιολογική μέθοδο, το ζήτημα της αξίας του έργου τέχνης, επισημαίνει, δεν μπορεί να γίνει κατανοητό με όρους εμπειρικής παρατήρησης. Οπότε, αυτό στο οποίο οδηγεί, εν τέλει, η ανάλυσή του δεν είναι μια κοινωνιολογία του σύγχρονου έργου τέχνης ως προς το φαινόμενο της αγοράς, αλλά μια δογματική θέση που σκιαγραφεί μια αντίληψη του σύγχρονου έργου τέχνης ως ένα πρόβλημα που ορίζεται από τους κανόνες της αγοράς. Και η επιτυχία του ίδιου του Perry με όρους εμπορικής καταξίωσης, αποτελεί απόδειξη αυτού. Το τελευταίο αυτό σημείο μπορεί να γίνει καλύτερα αντιληπτό μέσα από μια σειρά άλλων συζητήσεων που παρατίθενται στις διαλέξεις του στο BBC. Ο Perry, για παράδειγμα, ασκεί κριτική στο ζήτημα της χρονικής διαδοχής ανάμεσα σε μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας που διέπονται από τις γενικές αρχές της πρωτοποριακής τέχνης.

[7] Βλέπε για παράδειγμα http://www.saatchigallery.com/artists/grayson_perry.htm

Όπως υποστηρίζει έμμεσα, η ιστορία απορροφάται από την ίδια την αγορά αφού η ίδια η έννοια της πρωτοπορίας στην τέχνη, τροφοδοτεί, στις νέες συνθήκες κυριαρχίας της αγοράς της τέχνης την καπιταλιστική οικονομία, παρά την ανατρέπει. Και όπως καταλήγει στο έργο του ο Perry, τέχνη είναι το τέλειο τμήμα έρευνας και ανάπτυξης R&D του καπιταλισμού.[8] Οι έννοιες *καινοτομία* και το *σοκ του καινούργιου*, αλλά και ο ρόλος της τεχνολογίας στο να αποδεσμεύει αυτά τα φαινόμενα, δεν έχουν νόημα στον κόσμο της αγοράς της τέχνης τον οποίο περιγράφει ο Perry και στον οποίο οτιδήποτε μπορεί να είναι αποδεκτό – *anything goes*. Και επειδή ακριβώς οτιδήποτε μπορεί να είναι αποδεκτό σ' αυτόν, το τελικό αποτέλεσμα είναι να συνιστά αυτός ο κόσμος το τέλος της τέχνης.

Όπως υποστηρίζει, το ότι η τέχνη μπορεί να είναι οτιδήποτε, σημαίνει ότι αυτή δεν εξελίσσεται πλέον. Η θέση αυτή, όμως, αντί να προσπαθεί να ερμηνεύσει τα δύο προαναφερόμενα φαινόμενα, απλά συνηγορεί υπέρ της κυριαρχίας της αγοράς της τέχνης στο θέμα της δημιουργίας τους. Αν ακολουθήσουμε την σωστή παρατήρηση του Martin Kemp, η θέση του Perry είναι, πράγματι, ανειλικρινής, αφού η performance και ο *λόγος* του δεν παραπέμπουν στην πραγματική θέση του καλλιτέχνη.

Η αναφορά στην κοινωνική τάξη χρησιμοποιείται ουσιαστικά, για να νομιμοποιήσει νέες αντιλήψεις για την καλλιτεχνική αξία του έργου τέχνης. Έτσι, το έργο δεν οδηγεί στην παραγωγή κοινωνικής συνοχής, αλλά νομιμοποιεί τη λειτουργία της αγοράς της τέχνης και την επίδραση της τελευταίας στη διαμόρφωση νέων κοινωνικών δομών. Οι κοινωνικές τάξεις και η διάκριση καταρρέει μπροστά στην αφομοιωτική δύναμη του καπιταλισμού και την ικανότητά του να παράγει ανταλλακτική αξία μεταλλάσσοντας άλλες μορφές αξίας.

Η εμπορευματοποίηση της κεραμικής οδηγεί στην περσόνα του young British artist ως διασημότητας της νέας σκηνής της σύγχρονης τέχνης, στον Perry κεραμίστα τραβεστί. ΄Ετσι, η αγορά της τέχνης ενώ φαίνεται να καταλύει τις ταξικές ανισότητες δημιουργώντας νέες μορφές κοινωνικών ταυτοτήτων- οι ταυτότητες αυτές στην πράξη λειτουργούν ως εμπορεύματα. Παρόλη την προσπάθεια του Perry να πείσει

[8] http://www.bbc.co.uk/programmes/b00729d9

το κοινό του ότι η σύγχρονη τέχνη και η αξία της δεν μπορούν να γίνει κατανοητές με όρους εμπειρικής παρατήρησης, η πρότασή του για το τι αποτελεί τέχνη σήμερα και η χρήση ερωτημάτων που παραπέμπουν στην κοινωνιολογία είναι επίσης παραπλανητικές.

Οι παραδοχές στις οποίες στηρίζεται η ανάλυσή του, στην πράξη υλοποιούν εννοιολογήσεις της τέχνης και της αξίας «που μας κληροδότησε ο 19ος αιώνας». Όπως παρατηρεί η Λοϊζίδη η διεύρυνση της έννοιας της καλλιτεχνικής δημιουργίας που επιτελείται κατά τη διάρκεια του 20ου και 21ου αιώνα και αφορά στην αμφισβήτηση της παραδοσιακής ταυτότητας του έργου τέχνης (υπόδειγμα της οποίας υπήρξε η ζωγραφική του καβαλέτου και συνεπάγεται την εισδοχή στο πεδίο της τέχνης διαφόρων αντικειμένων όπως αντικείμενα εθνογραφικού ενδιαφέροντος, αφίσες, φωτογραφίες), συντελείται «με τους αποκλειστικούς όρους που μας κληροδότησε ο 19ος αιώνας» (Λοϊζίδη 2009: 13).

Έτσι, τα νέα αντικείμενα εξακολουθούν να εξασφαλίζουν την ταυτότητα του έργου τέχνης μέσω της ταύτισής τους με τις έννοιες του πρωτότυπου, του μοναδικού και του μη χρηστικού. (Λοϊζίδη 2009: 13). Αν το έργο εκφράζει αντιθετικές έννοιες προς όλα τα παραπάνω στην περίπτωση του Perry το εμπόρευμα εδώ, είναι ο καλλιτέχνης ο ίδιος, η κοινωνική του θέση και αυτή η νέα τάξη των φτωχών-μεταπρατών της αξίας των ακινήτων και των αγαθών των καλλιτεχνών.

Αυτή η διαδικασία καθίσταται σαφής από τα ίδια του τα λόγια. Σύμφωνα με τον Perry κατά τη διάρκεια μετοίκησης των καλλιτεχνών σε χαμηλής αντικειμενικής αξίας ζώνες, αυτές σταδιακά μετατρέπονται σε υψηλής. Ένα άλλο παράδειγμα αποτελεί η δευτερογενής αγορά που συγκροτείται από την ανακύκλωση των ιδεών από την τέχνη στην αγορά των προϊόντων μέσω του μάρκετινγκ, της διαφήμισης αλλά και του design. Αν όμως ο Perry χρησιμοποιεί τη γλώσσα της κοινωνιολογίας προκειμένου να υποστηρίξει την εγκυρότητα της αγοράς της τέχνης ως ρυθμιστή του ζητήματος της καλλιτεχνικής αξίας, θεωρητικοποιώντας το έργο τέχνης, η ίδια στρατηγική είναι κοινά αποδεκτή στο έργο πολλών θεωρητικών της σύγχρονης τέχνης σήμερα, στην πλειονότητά τους επιμελητών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η θεωρία της *Σχεσιακής Αισθητικής* του Bourriaud, επιμελητή και διευθυντή μουσείου, η οποία, σύμφωνα με τον Stallabrass, δεν περιγράφει ή αναλύει απλά το έργο αλλά νομιμοποιεί και προωθεί έργο συγκεκριμένων καλλιτεχνών συμβατό με την έννοιας της καλλιτεχνικής αξίας που η αγορά της τέχνης προάγει. Το έργο, στο πλαίσιο ύπαρξής του και ερμηνείας του από τη θεωρία αυτή, φαίνεται να παράγει σχέσεις άλλες από αυτές που στην πράξη συγκροτεί. Έτσι, αντί να παράγει κοινωνική συνοχή, όπως υπόσχεται, το έργο στην πράξη νομιμοποιεί τις σχέσεις ανάμεσα στον επιμελητή και στους εμπλεκόμενους –εικαστικούς κυρίως και θεσμούς, όπως το μουσείο ή οι εκθέσεις.

Ταυτόχρονα, ενώ η αισθητική θεωρία του Bourriaud αλλά και το είδος της καλλιτεχνικής αξίας που προωθεί συνδέονται άμεσα με την αγορά της τέχνης – αντικείμενο ή στόχος της θεωρίας αυτής δεν είναι η ερμηνεία ή διερεύνηση της σχέσης αυτής. Η θεωρία της σύγχρονης τέχνης, στο συγκεκριμένο παράδειγμα συγκροτείται βάσει μιας αποσπασματικής χρήσης της κοινωνιολογικής θεωρίας, χωρίς να αποτελεί ανάλυση, στην πράξη, και με όρους κοινωνιολογικής θεωρίας.

Συνοψίζοντας την πιο πάνω συζήτηση ως προς τις σχέσεις θεωρίας της κοινωνιολογίας, κοινωνιολογίας της τέχνης και θεωρίας της τέχνης, μπορούμε να καταλήξουμε σε δύο παραδοχές. Αφενός, θεματικές, ορισμοί και ζητήματα από τη θεωρία της κοινωνιολογίας εμφανίζονται πολλές φορές στη θεωρία της τέχνης, στο πεδίο της σύγχρονης τέχνης και στο λόγο των θεωρητικών-επιμελητών αλλά και εικαστικών, με αμφίβολα με μεθοδολογικούς όρους αποτελέσματα και δύσκολο να αξιολογηθεί περιεχόμενο. Ταυτόχρονα ζητήματα από τη θεωρία της κοινωνιολογίας, όπως ο προσδιορισμός της καλλιτεχνικής αξίας, της ταυτότητας του σύγχρονου έργου τέχνης και της ιδιότητας του έργου να παραγάγει κοινωνική συνοχή έχουν αποτελέσει το επίκεντρο συζητήσεων και κριτικών αντιπαραθέσεων ανάμεσα στη θεωρία της σύγχρονης τέχνης που συντάσσεται με την αγορά της τέχνης και την ιστορία και ιστορικούς της σύγχρονης τέχνης.

Αν ο Grayson Perry αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα εικαστικού στην πρώτη κατηγορία, η διαμάχη Stallabrass-Bourriaud υπογραμμίζει τη δεύτερη κατεύθυνση μέσα από την οποία καθίσταται σαφές ότι η χρήση της κοινωνιολογικής θεωρίας

έχει επαναπροσδιορίζει τα καίρια μεθοδολογικά και ερευνητικά ζητήματα της ιστορίας της σύγχρονης τέχνης σήμερα, τα οποία αφορούν τόσο το ζήτημα προσδιορισμού της καλλιτεχνικής αξίας, όσο και αυτό της παραγωγής κοινωνικής συνοχής ως απότοκο του σύγχρονου έργου τέχνης.

Βιβλιογραφία

Adorno, T. W. (1991), "Culture Industry Reconsidered". Στο: Theodor W. Adorno, *The Culture Industry. Selected Essays on Mass Culture*. Edited with an introduction by J. M. Bernstein, London, Routledge: 85-92.

Bourdieu, P. (1999), *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, Αθήνα, Καρδαμίτσας.

Bourriaud, N. (2002), *Postproduction*, New York: Lucas and Sternberg.

Bourriaud, N. (2002), *Relational aesthetics,* [Dijon] : Les Presses du réel.

Κανιάρη, Α. (2013), *Το Μουσείο ως χώρος της Ιστορίας της Τέχνης: Εκθέσεις,συλλογές και η Τέχνη από τον 19ο στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Γρηγόρη.

Λοιζίδη, Ν. (2009), «Οι διακριτοί και αλληλοεξαρτώμενοι κόσμοι της τέχνης και της αγοράς», στο Μουλέν, Ρεϋμόντ (2009), *Η αγορά της Τέχνης. Παγκοσμιοποίηση και νέες τεχνολογίες*, Αθήνα, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, σσ.: 9-20.

Stallabrass, Julian (2004), *Art incorporated: the story of contemporary art*, Oxford; New York : Oxford University Press.

Stallabrass, Julian (2004), *Contemporary Art. A very brief Introduction,* Oxford; New York: Oxford University Press.

Δασκαλοθανάσης, Ν. (2004), *Ο καλλιτέχνης ως ιστορικό υποκείμενο από τον 19ο στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Άγρα.

Μπίκος, Γ. Δ. (2012), *Το Βιβλίο ως διδακτικό μέσο και οι κυρίαρχοι τρόποι ανάγνωσης: Μία ιστορική, ανθρωπολογική και κοινωνιολογική ανάλυση της ανάγνωσης*, Αθήνα, Γρηγόρη.

Μπίκος, Γ. Δ. (2014), *Ζητήματα Πολιτιστικής Επικοινωνίας: μουσείο, εκπαίδευση, κοινωνία, πολιτιστική πολιτική,* Αθήνα, Γρηγόρη.

Ντεμπόρ, Ν. (1986), *Η κοινωνία του θεάματος* (Μετάφραση: Βασίλης Τομανάς) Θεσσαλονίκη, Εκδοτική Θεσσαλονίκης. [Guy Debord, La societe du spectacle].

Η αλληλεγγύη στην εκπαίδευση σε εποχή κρίσης στην Ελλάδα: μορφές, δράσεις και κοινωνική σημασία

Βασιλική Καντζάρα

Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η εκπαίδευση είναι ένας θεσμός μείζονος κοινωνικής σημασίας, ο οποίος δεν εξαιρείται όμως από τις δυσμενείς επιπτώσεις της κρίσης που έπληξε την Ελλάδα από το 2009. Η μείωση της χρηματοδότησης για την παιδεία επιφέρει ελλείψεις σε υποδομές, σχολικά βιβλία, αλλά και σε προσωπικό. Τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, η μεγάλη μείωση των μισθών και η αύξηση των φόρων συνεπάγονται την αδυναμία πολλών οικογενειών να θρέψουν και να ντύσουν αξιοπρεπώς τα παιδιά τους. Η εικόνα μαθητών που λιποθυμούν εν ώρα μαθήματος, λόγω ασιτίας, έχει συνταράξει τους διδάσκοντες, τον Τύπο και την ευρύτερη κοινωνία. Στην κατάσταση ανάγκης, που δημιουργήθηκε, οι πολίτες αντέδρασαν άμεσα στήνοντας 'δομές' και δράσεις αλληλεγγύης, που κυμαίνονται από τη διανομή συσσιτίου μέχρι την οργάνωση φροντιστηριακών μαθημάτων και από τη συλλογή σχολικών ειδών και ρουχισμού μέχρι τη διοργάνωση πολιτιστικών δραστηριοτήτων για μικρά και μεγάλα παιδιά. Το κείμενο αυτό διερευνά την έκφραση αλληλεγγύης στην εκπαίδευση σε εποχή κρίσης αποσκοπώντας στην ανάδειξη και την κατανόηση της κοινωνικής της σημασίας.

Λέξεις κλειδιά: αλληλεγγύη, εθελοντισμός, εκπαίδευση, Ελλάδα, κοινωνία των πολιτών, κοινωνικές οργανώσεις, επιπτώσεις της κρίσης στην εκπαίδευση.

Summary

Education is an institution of major importance, but it is not exempted from the negative effects of the crisis that affected Greece since 2009. Financial cuts in education have as a consequence various deficiencies in infrastructure, and lack of school books but also personnel. High rates of unemployment, salary cuts and raise of taxation impact many families, who are thus made unable to feed and clothe their children properly. The image of students fainting in class during lessons, because of hunger, has shocked teachers, the Press and society at large. In this emergency situation, many citizens reacted immediately and established organisations that undertook a great variety of solidarity actions: from providing food to giving auxiliary lessons to students, and from collecting clothing and school materials to organising cultural events for small and older children. The text aims at exploring the phenomenon of solidarity having as a purpose to showcase and understand its contribution to society.

Key words: solidarity, education, Greece, ramifications of crisis in education, social organisations, voluntary work.

Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο εστιάζει στη διερεύνηση των μορφών και δράσεων αλληλεγγύης, που οργανώθηκαν από τους πολίτες, για να αντιμετωπίσουν τις αποστερητικές επιπτώσεις της κρίσης στην εκπαίδευση και στη μαθητιώσα νεολαία. Οι επιπτώσεις στην εκπαίδευση απορρέουν από τη μείωση της χρηματοδότησης και τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, αλλά και από την οικονομική ύφεση, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας και τη μείωση των εισοδημάτων των οικογενειών. Οι συνέπειες στη μαθητιώσα νεολαία είναι πολλαπλές: λιγότεροι εκπαιδευτικοί, έλλειψη σε βιβλία, σχολικά είδη, όπως και της δυνατότητας για εξωσχολική βοήθεια ή εκμάθηση ξένων γλωσσών. Λόγω της συνεχιζόμενης οικονομικής ύφεσης πολλές οικογένειες αδυνατούν να παρέχουν τα είδη πρώτης ανάγκης στα παιδιά τους, από τα οποία το πιο σημαντικό είναι η διατροφή και συνδεόμενη μ' αυτή η υγεία και η ανάπτυξή τους.

Οι πρώτες εικόνες που έφτασαν στο ευρύτερο κοινό μέσω του Τύπου ήταν υποσιτισμένα παιδιά να λιποθυμούν στην τάξη. Η εικόνα της ένδειας συμπληρώθηκε με την ανακοίνωση ότι στη βόρειο Ελλάδα το δριμύ ψύχος δεν θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί το χειμώνα και έτσι σχολεία θα έπρεπε να κλείσουν κυριολεκτικά, λόγω έλλειψης κονδυλίων για θέρμανση. Τα περιστατικά αυτά, επαναλαμβανόμενα, όπως και οι εκκλήσεις για βοήθεια ή οι δημοσιεύσεις για το ότι 250.000 παιδιά θα έπαιρναν μεσημεριανό στο σχολείο, κάτι που δεν πραγματοποιήθηκε εν τέλει, μού προκάλεσαν το ενδιαφέρον να ασχοληθώ με το θέμα πιο συστηματικά. Ήδη από το 2011 είχα προσέξει κάποιες εθελοντικές δράσεις που είδαν το φως της δημοσιότητας, αλλά το 2012 και το 2013 μπορεί να πει κανείς ότι πολλαπλασιάστηκαν οι πρωτοβουλίες πολιτών, που στο όνομα της αλληλεγγύης οργάνωσαν, και συνεχίζουν να το κάνουν, παροχή συσσιτίου, συλλογή ρουχισμού, τροφίμων και φαρμάκων, οργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων για παιδιά και (φροντιστηριακά) μαθήματα για μαθητές. Στην εκπαίδευση οι δράσεις και οι 'δομές' αλληλεγγύης, όπως αποκαλούνται, είναι ποικίλες και προέρχονται από διάφορους φορείς, δημόσιους και ιδιωτικούς, ενώ οι οργανώσεις μπορεί να είναι τυπικές ή άτυπες και να δρουν σε επίπεδο σχολείου και γειτονιάς ή ευρύτερα σε επίπεδο Δήμου, όπως επίσης και πανελλαδικά.

Αξίζει να σημειωθεί επίσης το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί, που το εισόδημά τους υπέστη μεγάλη μείωση είναι αυτοί, που πρωτοστατούν στα λεγόμενα 'κοινωνικά φροντιστήρια' παρέχοντας αφιλοκερδώς και ανιδιοτελώς στους μαθητές, που χρειάζονται τα επιπλέον μαθήματα, και οι οποίοι δεν θα μπορούσαν να τα έχουν διαφορετικά. Εκτός από αυτό υπάρχουν και οργανώσεις που προσφέρουν μαθήματα μουσικής σε μαθητές και μαθήματα ελληνικής γλώσσας σε αλλοδαπούς. Οι δραστηριότητες που οργανώνονται για την παροχή μόρφωσης είναι διαφορετικές και αγγίζουν, τόσο

την τυπική όσο και την άτυπη εκπαίδευση με περαιτέρω αλυσιδωτές συνέπειες, τόσο για τα άτομα που μπορούν να επωφεληθούν απ' αυτές όσο και για την κοινωνία ως σύνολο που δεν μένει απαθής, αλλά δραστηριοποιείται υπεραμυνόμενη το αγαθό της αλληλοϋποστήριξης και της αλληλοβοήθειας σε περίοδο κρίσης με τρόπο ανιδιοτελή.

Στόχος του κειμένου, όπως αναφέραμε και στην αρχή, είναι να διερευνήσει το φαινόμενο της αλληλεγγύης που εκφράστηκε από την κοινωνία των πολιτών. Προς το σκοπό αυτό θέτουμε τρία αλληλένδετα ερωτήματα: *Ποιες είναι οι μορφές οργάνωσης και οι δράσεις αλληλεγγύης για την εκπαίδευση; Ποιοι φορείς ή κινήσεις πολιτών συμμετέχουν και σε τι αποσκοπούν; Και, τι σηματοδοτεί η έκφραση της αλληλεγγύης από κοινωνιολογική σκοπιά;* Η ανάλυση βασίζεται σε ερευνητικά δεδομένα, ενώ το θεωρητικό πλαίσιο αντλεί από τις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις περί της αλληλεγγύης, γνώρισμα της οποίας είναι ότι αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό των κοινωνικών δεσμών και των κοινωνικών σχέσεων.

Στην επόμενη ενότητα αναφερόμαστε σε ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις της αλληλεγγύης κι ακολουθεί μια ενότητα με τα αρχικά αποτελέσματα από την έρευνα που διεξάγουμε. Το κείμενο κλείνει με σχολιασμό των αποτελεσμάτων και τα συμπεράσματα.

Θεωρητικές προσεγγίσεις της αλληλεγγύης

Σήμερα, η έννοια της αλληλεγγύης νοηματοδοτείται ως η από κοινού ανάληψη δράσης και συμμαχία ατόμων και ομάδων για την επίτευξη ενός σκοπού. Προς το σκοπό αυτό τα άτομα και οι ομάδες συνήθως αλληλοβοηθούνται και αλληλοϋποστηρίζονται. Η έννοια είναι σήμερα γνωστή και χρησιμοποιείται περισσότερο με την πολιτική της διάσταση, δηλώνοντας την από κοινού ανάληψη δράσης για την αλλαγή της κοινωνίας και των κυρίαρχων σχέσεων εξουσίας: πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί η ίδρυση του πρώτου ανεξάρτητου συνδικάτου στην Πολωνία με το όνομα '*Αλληλεγγύη*' στη δεκαετία του 1980, το οποίο κατάφερε εν τέλει να εκθρονίσει το κομμουνιστικό κόμμα, που κυβερνούσε τη χώρα. Επίσης, στα κοινωνικά κινήματα οι σχέσεις, τόσο ανάμεσα στα μέλη όσο και αναφορικά με τις σχέσεις που θα πρέπει να διέπουν ολόκληρη την κοινωνία οφείλουν να είναι σχέσεις αλληλεγγύης.

Η έννοια της αλληλεγγύης στην κοινωνική της διάσταση αναφέρεται στην οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων, θέμα με το οποίο ασχολήθηκαν επισταμένως οι θεμελιωτές της επιστήμης της κοινωνιολογίας. Στην αγγλική γλώσσα η αντίστοιχη λέξη *solidarity*, όπως αντίστοιχα και ο όρος στα γαλλικά, προέρχεται από τα λατινικά, που σημαίνει *το γενικό σύνολο*. Κατά τη γνώμη μου μ' αυτήν την έννοια χρησιμοποιεί τον όρο ο Ντυρκέμ στο γνωστή διάκριση του καταμερισμού της εργασίας,

συστατικού στοιχείου της κοινωνίας, σε '*μηχανική*' και '*οργανική*' αλληλεγγύη. Η δεύτερη έννοια, η 'οργανική αλληλεγγύη', ισχύει κυρίως στη σύγχρονη κοινωνία, που είναι έντονα διαφοροποιημένη, αλλά που τα μέρη της είναι αλληλένδετα λόγω της συμμετοχής τους στον καταμερισμό εργασίας (βλ. Durkheim 1893/1984, Ritzer 2000).

Διατυπωμένο διαφορετικά, η αλληλεγγύη δηλώνει ότι τα μέλη της κοινωνίας είναι αλληλένδετα μέσω της διαφορετικής εργασίας που επιτελούν. Αυτό όμως σημαίνει ότι χρειάζονται ο ένας τον άλλο για την επιβίωσή τους, αφού δεν κάνουν όλοι τα ίδια πράγματα. Η σχέση της αλληλεξάρτησης ανάμεσα στα μέλη έχει εν τέλει ως συνέπεια την επιβίωση της κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά η σχέση αυτή έχει και κάποιες μη επιδιωκόμενες συνέπειες: παραδείγματος χάρη, όταν καταναλώνουμε προϊόντα τα οποία είναι κατασκευασμένα παράνομα ή στηρίζονται στην εκμετάλλευση παιδιών, στηρίζουμε με την πράξη μας και συντηρούμε αυτό το σύστημα εκμετάλλευσης, που θεωρητικά μπορεί και να το αποκηρύσσουμε. Ασχέτως δηλαδή εάν το επιθυμούμε ή όχι ο καθένας από μας συμμετέχει στη διατήρηση της κοινωνίας δομικά, από τη θέση που κατέχει στον καταμερισμό εργασίας και μέσω της κατανάλωσης και επομένως πέρα από την προσωπική του θέληση ή ιδεολογία. Η άποψη αυτή δείχνει ότι η έννοια της αλληλεγγύης έχει ευρύτερες διαστάσεις από τη σύναψη συμμαχίας με ομοϊδεάτες και μη, διότι συνεπάγεται τη δημιουργία σχέσεων ανάμεσα στα άτομα που μπορεί και να μην γνωρίζονται, αλλά συνδέονται ως αποτέλεσμα των πράξεών τους μέσα στην κοινωνία.

Οι συνέπειες των πράξεων των ατόμων ενδιέφερε ιδιαίτερα τον Κοντ, επίσης θεμελιωτή της επιστήμης της κοινωνιολογίας. Ο Κοντ, που ενδιαφερόταν για τη 'βελτίωση' της κοινωνίας επινόησε ως γνωστόν τον όρο '*αλτρουισμός*', από τα γαλλικά *autrui* που σημαίνει τον άλλο άνθρωπο και τη λατινική λέξη *alter*. Για τον Κοντ μια πράξη είναι αλτρουιστική, όταν από τις συνέπειες της δεν επωφελείται το ίδιο το άτομο. Στοιχεία της αλτρουιστικής πράξης είναι η καλοσύνη και η υπακοή, χαρακτηριστικά του ρόλου των γυναικών, που αν και σημαντικές για την κοινωνική συνοχή δεν άξιζαν παρά ένα δευτερεύοντα ρόλο στη νέα τάξη πραγμάτων που ο Κοντ πρέσβευε (βλ. Ritzer 2000: 95)

Συνεχίζοντας με τις διαστάσεις της αλληλεγγύης, την έννοια αυτή τη βρίσκουμε με διαφορετική χροιά στο Μαρξ, που μιλά για 'αδελφότητα' και συμμαχία στη βάση του κοινού ταξικού συμφέροντος. Γνωστή είναι η ρήση «εργάτες όλου του κόσμου ενωθείτε», που παραπέμπει στην κοινότητα κοινωνικής θέσης, συνείδησης και συμφερόντων. Ένας άλλος εξίσου σημαντικός θεμελιωτής της κοινωνιολογίας ο Βέμπερ χρησιμοποιεί την έννοια *solidär* (αλληλέγγυος) και διέκρινε δυο είδη αλληλεγγύης στις κοινωνικές σχέσεις: *Vergemeinschaftung* (κοινωνικές σχέσεις στην κοινότητα) και *Vergesellschaftung* (κοινωνικές σχέσεις σε ενώσεις) Ο Βέμπερ βασίζεται στη διάκριση του Tönnies ανάμεσα στην 'κοινότητα' (*Gemeinschaft*) και την 'κοινωνία' (*Gesellschaft*), και ο πρώτος

όρος που χρησιμοποιεί δηλώνει ότι οι κοινωνικές σχέσεις στην κοινότητα είναι πιο άμεσες και συνοδεύονται από συναισθήματα ότι τα άτομα ανήκουν σ' αυτήν. Ο δεύτερος όρος, Vergesellschaftung, δηλώνει τις κοινωνικές σχέσεις που είναι πιο απόμακρες, όπως είναι σε διάφορες ενώσεις και οργανώσεις (Weber 1922/1968: 40-43, Van Oorschot & Komter 1998).

Στο θέμα της κοινότητας και της επιβίωσής της αναφέρεται η εργασία του Κροπότκιν, για την αλληλοβοήθεια (1902/2009). Χαρακτηριστικά στοιχεία της ανθρώπινης κοινότητας είναι για τον Κροπότκιν η αμοιβαιότητα και η αλληλοβοήθεια. Ο Κροπότκιν προσπάθησε μέσα από ιστορική μελέτη να εδραιώσει το επιχείρημα ότι ήθη και έθιμα, όπως και θεσμοί οι οποίοι στήριζαν την αλληλοβοήθεια και προωθούσαν τη συνεργασία ανάμεσα στους κατοίκους σε μια κοινότητα ήταν και είναι η βάση της εξέλιξης των κοινωνιών. Με την εργασία του αυτή ο Κροπότκιν ήθελε να τεκμηριώσει τις βάσεις της κοινωνικής εξέλιξης στην αλληλοβοήθεια, για να συμβάλει έτσι στην αποδυνάμωση των θέσεων του κοινωνικού δαρβινισμού ότι ο ανταγωνισμός και η επικράτηση του ισχυρότερου είναι οι παράγοντες της κοινωνικής εξέλιξης και προόδου (Κροπότκιν 1902/2009).

Η αμοιβαιότητα ως συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων έχει αναδειχθεί και στην εργασία του Mauss για το δώρο, αλλά και σε ιστορικές αναφορές όπως είναι ο κανόνας 'do ut des', γνωστός και στους Ρωμαϊκούς χρόνους, που δήλωνε ότι όταν δίνεται κάτι σε κάποιον οφείλει να υπάρχει και ανταπόδοση. Η αμοιβαιότητα δεν χρειάζεται να είναι αναλογική, αλλά ότι μια πράξη, μια χειρονομία ή ένα χαιρετισμός ανταποδίδεται κι ότι αυτό αποτελεί συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων και των κοινωνικών δεσμών (βλ. και Crow 2002, Van Oorschot και Komter 1998). Είναι επίσης γνωστό ότι ο Ζίμμελ θεωρητικοποίησε τις κοινωνικές σχέσεις ως σχέσεις αμοιβαιότητας (βλ. Αντωνοπούλου 2008), ενώ μια πιο σύγχρονη προσέγγιση βρίσκουμε στην εργασία του Blau (1964).

Η εργασία του Sternjø (2004) για την ιστορία της έννοιας της αλληλεγγύης δείχνει πώς το σύγχρονο κράτος πρόνοιας θεμελιώθηκε σ' αυτήν την έννοια, καθώς σταδιακά απετέλεσε το ιδεώδες της σοσιαλδημοκρατίας (social democratic ideal) στην Ευρώπη αντικαθιστώντας εν πολλοίς κατά τη γνώμη μας την έννοια της φιλανθρωπίας, που έχει θρησκευτική προέλευση.

Μέχρι στιγμής αναφερθήκαμε στις 'θετικές' πλευρές θα λέγαμε της έννοιας της αλληλεγγύης. Αν την εξετάσουμε στα πλαίσια μιας ομάδας και τη συνδέσουμε με τον τρόπο που μοιράζονται βασικά αγαθά και υπηρεσίες, τότε θα δούμε ότι είναι δυνατόν και πιθανόν να εμπερικλείει κάποιους και να αποκλείει άλλους. Κάθε φορά δηλαδή που παρέχεται βοήθεια κάποια άτομα στη βάση κριτηρίων (π.χ. εθνικότητας ή οικογενειακής κατάστασης) θα συμπεριληφθούν, ενώ άλλα άτομα που δεν πληρούν τα κριτήρια θα μείνουν απ' έξω, δίκαια ή άδικα. Εκτός όμως από τις ομάδες στις οποίες μπορεί να συμβαίνει κάτι τέτοιο, στο κοινωνικό κράτος πρόνοιας κάποιος πρέπει να αποδείξει ότι 'αξίζει' τη βοήθεια για να την λάβει (βλ. Van Oorschot 2000). Τα ηθικά ζητήματα λοιπόν που

εγείρονται είναι σημαντικά και για το λόγο αυτό ο Sternjø (2004) υποστηρίζει ότι χρειάζεται να προστεθεί και μια ηθική διάσταση, για να συμβάλλει η αλληλεγγύη σ' αυτό που πραγματικά επιδιώκεται μέσω αυτής δηλαδή στην αλληλοβοήθεια προς το καλό της κοινωνικής ολότητας.

Στη μέχρι τώρα παρουσίαση των προσεγγίσεων παρατηρούμε ότι στη χρήση της έννοιας αλληλεγγύη διακρίνονται τρεις αλληλένδετες διαστάσεις:

Α. Δομική αλληλεξάρτηση (Ντυρκέμ - καταμερισμός εργασίας)

Β. Συμμαχία για την επιδίωξη κοινού (ταξικού) συμφέροντος (Μαρξ)

Γ. Εθελοντική, αλτρουιστική συμπεριφορά, ανιδιοτελής αφοσίωση που γίνεται για το κοινό καλό, την κοινότητα (υπέρβαση του εαυτού).

Επιπλέον, η αλληλεγγύη ως έννοια δηλώνει:

-Ανιδιοτελή προφορά βοήθειας και υποστήριξης (υλική, πνευματική, συμβολική)

-Τα άτομα μοιράζονται βασικά αγαθά (πέραν της οικογένειας)

-Αμοιβαιότητα

-Συμμετοχή στα οφέλη όσο γίνεται περισσότερων ατόμων ή ομάδων και όχι τον αποκλεισμό τους.

-Επιδίωξη κοινωνική μεταβολής και επομένως διαφοροποίηση από τη φιλανθρωπία.

-Οργανώνει τις κοινωνικές σχέσεις σύμφωνα με το όραμα για μια καλύτερη κοινωνία.

Συμπερασματικά, οι θεμελιωτές της κοινωνιολογίας ασχολήθηκαν με τη συγκρότηση της κοινωνίας και τη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων. Οι κοινωνικές σχέσεις είναι σχέσεις ανταλλαγής, ευρέως εννοουμένης, και αμοιβαιότητας. Δομικά στοιχεία των κοινωνικών σχέσεων αποτελούν η αλληλοβοήθεια και η αλληλοϋποστήριξη, οι οποίες συμβάλλουν, τόσο στη δημιουργία όσο και τη διατήρηση των κοινωνικών δεσμών. Με τη σειρά τους, η ύπαρξη κοινωνικών δεσμών συμβάλλουν στην κοινωνική συνοχή (βλ. και Kantzara, 2006, 2011α, 2011β).

Στην επόμενη ενότητα θα αναφερθούμε στην έρευνα σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους εκφράζεται η αλληλεγγύη στην εκπαίδευση και σε ορισμένες επιπτώσεις από την κρίση.

Η έρευνα, οι επιπτώσεις της κρίσης και οι δράσεις αλληλεγγύης στην εκπαίδευση

Τις χρονιές 2011 και 2012 αρκετοί πολιτικοί αναλυτές και κοινωνικοί επιστήμονες στα κείμενά τους κατηγορούσαν τον ελληνικό λαό για 'απάθεια' και έλλειψη 'αγωνιστικής διάθεσης', καθώς δεν μπορούσαν να καταλάβουν για ποιο λόγο ο 'κόσμος' δεν 'αντιδρά' στα 'εξοντωτικά' μέτρα 'λιτότητας'. Κι ενώ λοιπόν 'φαινόταν' σαν να μην κινείται τίποτα, εκ των υστέρων βλέπουμε ότι οι πολίτες είχαν

αρχίσει ήδη να οργανώνουν επιτροπές, λέσχες, πρωτοβουλίες κατοίκων και άλλες οργανώσεις, για να διαχειριστούν την επισιτιστική κρίση, διότι αυτή ήταν και είναι ακόμη η πιο άμεση επίπτωση της κρίσης. Εκείνες τις χρονιές λοιπόν και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του έτους 2012 ιδρύθηκαν οι περισσότερες οργανώσεις που έκαναν την εμφάνισή τους το 2013 μέσω ιστοσελίδων στο διαδίκτυο, και έγιναν ορατές μέσω του Τύπου και των άλλων Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης.

Από την αρχή σχεδόν, δηλαδή περί το 2010-11, άρχισα να ενδιαφέρομαι και να μιλώ στο προσωπικό μου περιβάλλον σχετικά μ' αυτό το θέμα. Όταν υπέπεσαν στην αντίληψή μου οι πρώτες δημοσιεύσεις άρχισα να ψάχνω πιο επισταμένα σε όποιον χώρο πήγαινα. Στο πανεπιστήμιο και στο δρόμο φωτογράφισα και τις πρώτες αφίσες. Σιγά σιγά είχα μαζέψει υλικό και η επιστημονική και ανθρωπιστική μου περιέργεια συνεχίστηκε ιδιαίτερα, όταν είδα πόσο σύνθετη ήταν η οργάνωση της αλληλεγγύης. Το δίκτυο αλληλοβοήθειας, που είχε εν τω μεταξύ αναπτυχθεί ήταν εκτεταμένο, περιελάμβανε κάτω από το ίδιο όνομα εντελώς διαφορετικές δράσεις και ως προς το περιεχόμενο και ως προς τη μορφή. Πρόσεξα ότι υπήρχαν προβληματισμοί για την κοινωνία των πολιτών, για την έννοια της αλληλεγγύης, της φιλανθρωπίας και για την κοινωνική αλλαγή. Όταν μίλησα στους φοιτητές στα μαθήματά μου για το θέμα αυτό ενθουσιάστηκαν και ανέλαβαν να γράψουν εργασία σχετικά με τους λόγους που παρακινούν τους εθελοντές να συμμετάσχουν σε 'δομές' αλληλεγγύης. Έτσι σήμερα το ερευνητικό υλικό αποτελείται από κείμενα (επιστημονικά, ερευνητικές εκθέσεις, άρθρα εφημερίδων, περιοδικών), πληρωμένες καταχωρήσεις στον Τύπο με τη μορφή άρθρων αλλά και διαφημίσεις, διαδικτυακή έρευνα στις σχετικές ιστοσελίδες, συνεντεύξεις με εθελοντές οργανώσεων (πάνω από 20 προς το παρόν), δυο επιτόπιες επισκέψεις σε 'δομές' αλληλεγγύης και συζητήσεις με εθελοντές και εθελόντριες.

Η έρευνα στο θέμα της αλληλεγγύης συνεχίζεται ακόμη και το κείμενο εδώ είναι μια πρώτη αναφορά σε ορισμένα από τα ευρήματα και αυτό γίνεται επίσης με πολύ συνοπτικό τρόπο. Ήδη έχουμε παρουσιάσει το θέμα σε ανακοινώσεις σε συνέδρια (2013), σε ομιλίες στο θεσμό των Ανοιχτών πανεπιστημίων σε δήμους, όπως και σε πανεπιστήμιο του εξωτερικού και σ' αυτές ετέθησαν ορισμένα σημαντικά ερωτήματα, τα οποία θα εξετάσουμε στην επόμενη ενότητα.

Προτού αναφερθούμε στις οργανωτικές 'δομές' και τις δράσεις αλληλεγγύης αναλυτικότερα, οφείλουμε να πούμε συνοπτικά λίγα πράγματα για τις επιπτώσεις της κρίσης στην εκπαίδευση. Με την εκδήλωση του φαινομένου που περιγράφεται ως κρίση, από το 2009 κι εφεξής στην Ελλάδα, παρατηρούμε δυο ειδών επιπτώσεις στην εκπαίδευση:

Οι περικοπές στη χρηματοδότηση και οι μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση είχαν κυρίως επιπτώσεις στις δυνατότητες μόρφωσης και στο επίπεδο των παρεχόμενης εκπαίδευσης. Οι περικοπές και τα μέτρα 'λιτότητας', δηλαδή η αύξηση φόρων, και η μείωση μισθών, είχαν κυρίως

επιπτώσεις στις δυνατότητες διαβίωσης των πολιτών και επομένως και των τέκνων τους. Οι λύσεις που δίνουν τα άτομα σε κάθε μια από αυτές μπορεί να είναι και προσωπικές και να λύνουν το πρόβλημα. Για πολλά παιδιά όμως η επισιτιστική κρίση, η έλλειψη κατάλληλων ρούχων συνοδεύεται και από έλλειψη τετραδίων, και άλλων σχολικών ειδών, για να μη μιλήσουμε για παιχνίδια ή άλλες πολιτιστικές δραστηριότητες.

Οι επιπτώσεις της κρίσης δεν είναι αγγίζουν όλα τα παιδιά με τον ίδιο τρόπο. Μόνο τοπικά μπορεί να το δει κανείς και προσωπικά σε επίπεδο τάξης. Απ' όσο γνωρίζω δε γίνεται καμιά επίσημη καταγραφή προβλημάτων που δημιούργησαν τα μέτρα λιτότητας στην εκπαίδευση από κάποιο φορέα, ινστιτούτο ή ερευνητικό κέντρο. Εξαίρεση αποτελεί η έκθεση της Unicef το 2014 για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά, όπου αναφέρεται ότι πάνω από 600.000 παιδιά βρίσκονται στο όριο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Μπορεί να δει κανείς την αρνητική εξέλιξη από την αντίστοιχη έκθεση του 2012, διαθέσιμη και στην αγγλική γλώσσα (Unicef, 2012).

Δεύτερο και συνδεόμενο με το πρώτο ελλείψει δεδομένων είναι δύσκολο να διακριβωθεί ποιες συνέπειες είναι οι πιο σοβαρές, διότι η κάθε μια απ' αυτές επιφέρει με τη σειρά της ανάλογες συνέπειες, τόσο βραχυπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα. Παρ' όλα αυτά η εκτίμηση ότι η ασιτία κατ' αρχάς είναι σοβαρότερο πρόβλημα από την έλλειψη ενός βιβλίου και πρέπει να αντιμετωπιστεί άμεσα μάς βρίσκει σύμφωνους. Όμως το ερώτημα που προκύπτει είναι για ποιο λόγο πρέπει αυτά τα δυο, σίτιση και μόρφωση (υλική εναντίον πνευματικής τροφής) να μπουν σε μια ζυγαριά και να μην είναι για τα παιδιά τουλάχιστον αυτονόητα δικαιώματα; Προς το παρόν παραμένει αναπάντητο το ερώτημα αυτό και πιθανόν να πρέπει να απαντηθεί με πολιτικούς και όχι με κοινωνιολογικούς όρους.

Στο κείμενο αυτό μας ενδιαφέρουν οι δράσεις αλληλεγγύης που οργανώθηκαν κυρίως σε τομείς, όπου δημιουργήθηκαν ελλείψεις, όπως δυνατότητα για φροντιστηριακά μαθήματα, ξένες γλώσσες και άλλα, όπως και στο επίπεδο διαβίωσης.

Είναι γνωστό ότι η Ελλάδα διανύει σήμερα τον πέμπτο χρόνο ύφεσης, διακρίνεται από υψηλό ποσοστό ανεργίας, η οποία στις αρχές του 2014 είχε φτάσει στο 27.5%, και από την αύξηση του ποσοστού των νοικοκυριών και των ατόμων που θεωρούνται φτωχοί, σχεδόν 3.5 εκατομμύρια (ο αντίστοιχος αριθμός ήταν περί τα 2 εκατομμύρια πριν την κρίση) (ΕΛΣΤΑΤ 2013, Eurostat 2013). Η αύξηση των άμεσων και έμμεσων φόρων είχε επίσης ως αποτέλεσμα τη περαιτέρω μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος, ενώ η μεγάλη μείωση μισθών και συντάξεων αποτελειώνει κυριολεκτικά τα χαμηλά εισοδήματα αν το συνδυάσει κανείς με την αύξηση τιμών σε ορισμένα βασικά αγαθά και υπηρεσίες. Δυστυχώς ή ευτυχώς σε καθεστώς ακραίου καπιταλισμού η εξάρτηση των πολιτών στο

'ρευστό', δηλαδή στο χρήμα ήταν και είναι βασική παράμετρος της κοινωνικής ζωής και της δυνατότητας επιβίωσής τους.

Οι πρώτες ενδείξεις από τις επιπτώσεις της κρίσης στην εκπαίδευση, όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή, ήταν η ασιτία των μαθητών, καθώς τα παιδιά λιποθυμούσαν στην τάξη προς έκπληξη των καθηγητών, του Τύπου και της ευρύτερης κοινωνίας. Κι εδώ εκτός από την προσπάθεια των καθηγητών να βοηθήσουν προσφέροντας από το δικό τους κολατσιό (μια 'τυρόπιτα' για παράδειγμα), ο σύλλογος γονέων και κηδεμόνων, όπως και οι σύλλογοι των καθηγητών σκέφτηκαν να βοηθήσουν πιο συστηματικά ο καθένας στο δικό του τομέα, στον οποίο θα αναφερθούμε πιο κάτω.

Οι άμεσες λοιπόν επιπτώσεις από την κρίση στην εκπαίδευση απορρέουν από τα μέτρα 'λιτότητας', παρά από τις περικοπές στη χρηματοδότηση της εκπαίδευσης. Η μεγάλη μείωση μισθών και γενικώς των εισοδημάτων συνεπάγεται ελλείψεις που αφορούν τους τομείς της σίτισης, του ρουχισμού (διότι τα παιδιά μεγαλώνουν), την υγεία (έλλειψη εμβολίων και φαρμάκων, απουσία ιατρικών εξετάσεων), αλλά και ελλείψεις σε βασικά είδη απαραίτητα για τη φοίτηση και τη μόρφωση: βιβλία, τετράδια, μαθήματα στα φροντιστήρια, ξένες γλώσσες, καλλιτεχνικά μαθήματα και πολιτιστικές δραστηριότητες. Οι περικοπές της χρηματοδότησης έφερε έλλειψη στις υποδομές, στις προσφερόμενες υπηρεσίες, για παράδειγμα η μετακίνηση των μαθητών με το λεωφορείο στο σχολείο διέκοπτε τα δρομολόγια, διότι 'δεν είχε πληρωθεί'. Η συνένωση και συγχώνευση σχολείων δημιούργησε προβλήματα σε τοπικό επίπεδο, που ακόμη χρειάζεται να χαρτογραφηθούν και να μελετηθούν. Ακόμη η έλλειψη δασκάλων και καθηγητών, σχολικών βιβλίων, κονδυλίων για τη θέρμανση είναι μερικές από τις μελανές επιπτώσεις της κρίσης στην εκπαίδευση.

Τα αποτελέσματα στις πανελλήνιες εξετάσεις σχολιάστηκαν και οι κακές επιδόσεις αποδόθηκαν στην κρίση, στο κλίμα απαισιοδοξίας, στην εντεινόμενη οντολογική ανασφάλεια, την απελπισία και την αυξανόμενη αίσθηση του αδιεξόδου αν όχι του μάταιου των όποιων ατομικών προσπαθειών.

Εκπαιδευτικοί, σε προσωπική συζήτηση μαζί μου παρατηρούσαν ότι τα παιδιά υπέφεραν από αύξηση περιστατικών βίας στο σπίτι και στο σχολείο, παρουσίαζαν αδυναμία συγκέντρωσης (όπως για παράδειγμα υπερκινητικότητα), και σε μερικές περιπτώσεις κατάθλιψη.

Σε τέτοιο ζοφερό περιβάλλον απορίας άξιον πώς 'απλοί' άνθρωποι άντλησαν δύναμη και κουράγιο να κινητοποιηθούν από την πρώτη στιγμή και να αρχίσουν να οργανώνουν 'δομές' αλληλεγγύης σε επίπεδο σχολείου, ενορίας, γειτονιάς και Δήμου. Οι σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων έπαιξαν και συνεχίζουν να παίζουν καταλυτικό ρόλο σε αυτού του είδους τις κινητοποιήσεις, προσπαθώντας να βοηθήσουν με διακριτικό τρόπο, όπως λένε κάθε φορά. Φέτος, δηλαδή, τη σχολική

χρονιά 2013-14 όλο και περισσότερα σχολεία διοργανώνουν πράξεις αλληλεγγύης όπως είναι η συλλογή τροφίμων και διάθεσή τους σε οικογένειες και πάλι όπως λένε με 'διακριτικό τρόπο', για να μη θιγεί δηλαδή η αξιοπρέπεια όσων δέχονται τη βοήθεια αυτή.

Στην επόμενη ενότητα θα αναφερθούμε με μεγαλύτερη λεπτομέρεια στους φορείς και τις δράσεις αλληλεγγύης.

Φορείς και δράσεις αλληλεγγύης: αρχικά αποτελέσματα

Στην εκπαίδευση, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω οι φορείς, που δραστηριοποιήθηκαν από την αρχή ήταν οι ίδιοι εκπαιδευτικοί και ο σύλλογος γονέων και κηδεμόνων, έπεται η εκκλησία με τις κατά τόπους ενορίες, η τοπική αυτοδιοίκηση, οι κοινωνικές οργανώσεις, επιχειρήσεις ιδιωτικές, αλλά και κοινής ωφελείας, εναλλακτικές ομάδες και η κυβέρνηση όσο κι αν αυτό ακούγεται αντιφατικό.

Το ερευνητικό υλικό σε σχέση με τους φορείς και τις δράσεις αλληλεγγύης, παρουσιάζει μια δυσκολία ως προς τη χαρτογράφησή του, διότι τα κριτήρια που μπορεί να χρησιμοποιηθούν εντάσσουν ορισμένες κι αφήνουν άλλες απ' έξω: για παράδειγμα υπάρχουν οργανώσεις του ιδιωτικού και άλλες του δημοσίου τομέα, ορισμένες μπορεί να πει κανείς είναι ενδιάμεσα ή δεν υφίστανται τυπικά, διότι ορισμένες επιτροπές, ή πρωτοβουλίες είναι άτυπες και δεν έχουν νομική υπόσταση. Κάποιες οργανώσεις καταγίνονται με δράσεις που θα λέγαμε ότι περιγράφονται καλύτερα με την έννοια της φιλανθρωπίας, ενώ άλλες είναι εναλλακτικές, κι ορισμένες ιδρύθηκαν από πολιτικά κόμματα, σε ορισμένα από τα οποία συμμετέχουν όμως εθελοντές που δεν είναι μέλη του κόμματος. Προς το σκοπό λοιπόν μιας όσο το δυνατόν αποτύπωσης του εύρους των εμπλεκομένων φορέων, που να βοηθά στην κατανόηση του φαινομένου της αλληλεγγύης θέσαμε τέσσερις ερωτήσεις-κριτήρια, που είναι κυρίως περιγραφικά: *α) Φορέας που οργανώνει την αλληλεγγύη, β) τον τομέα στον οποίο παρέχεται βοήθεια, γ) σε ποιον απευθύνεται η βοήθεια (αποδέκτες) δ) ποιοι οι λόγοι παροχής βοήθειας ή υποστήριξης, και ε) ποια είναι τα κύρια χαρακτηριστικά των οργανώσεων.*

Σταδιακά η έρευνά μας διευρύνθηκε και δεν συμπεριλάμβανε μόνο δεδομένα από την εκπαίδευση, αλλά και από άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής, όπως είναι η σίτιση και η υγεία. Με εξαίρεση ορισμένες πολύ συγκεκριμένες δράσεις αλληλεγγύης, όπως το κοινωνικό φροντιστήριο, πολλές ήταν στο πλαίσιο και άλλων μορφών παροχής υποστήριξης και βοήθειας. Ακόμη και στο προαναφερθέν παράδειγμα, κάποιες δομές ξεκίνησαν ως κοινωνικό φροντιστήριο και στην πορεία διεύρυναν τη βοήθεια και συμπεριέλαβαν τη σίτιση, όπως π.χ. η Λέσχη του Νέου Κόσμου στην Αθήνα, ενώ άλλες έκαναν την αντίθετη διαδρομή.

Προς τη διευκόλυνση της κατανόησης του εύρους και των διαφόρων μορφών των οργανώσεων, η καταγραφή με τα ως άνω κριτήρια έχει ως εξής:

α) Φορείς και *β) τομέα παροχής βοήθειας:*

Η κεντρική κυβέρνηση: το Υπουργείο Παιδείας ανακοίνωσε δυο φορές ότι θα προβλεφθεί η *σίτιση*, που θα περιλαμβάνει μεσημεριανό γεύμα για 250.000 μαθητές, αλλά δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ οι σχετικοί διαγωνισμοί. Μόνο στα τέλη Μαρτίου του 2013 υπογράφτηκε σύμβαση με την Αρχιεπισκοπή Αθηνών για παροχή σίτισης σε επιλεγμένα σχολεία, ενώ τον Ιούνιο του 2014 εστάλη επιστολή από το Υπουργείο Παιδείας στους διευθυντές των σχολείων που αφορά την καταγραφή 'τυχόν' περιστατικών ασιτίας που έπεσαν στην αντίληψή τους.

Η κυβέρνηση με νόμο έδωσε τη δυνατότητα στους καθηγητές απομακρυσμένων περιοχών να σιτίζονται με 2.80 euro στις στρατιωτικές λέσχες αξιωματικών, ενώ ταυτόχρονα μείωσε το μισθό τους στο μισό του μέσου ευρωπαϊκού όρου. Οι εκπαιδευτικοί στην Ελλάδα αμείβονται κατά μέσο όρο με 14.000 ευρώ το χρόνο, ενώ οι συνάδελφοί τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με 28.000 ευρώ το χρόνο.

Κατεβλήθησαν προσπάθειες μέσω Περιφέρειας να εξοικονομηθούν χρήματα για πετρέλαιο και τη δυνατότητα μετακίνησης (με λεωφορεία) μαθητών σε απομακρυσμένες περιοχές ή μαθητών με ειδικές ανάγκες (ΑμΕΑ).

Αναφέρουμε τις δράσεις της κυβέρνησης διότι σηματοδοτούν βοήθεια και υποστήριξη ή διότι ονομάζονται 'αλληλεγγύη', όπως και αντιστοίχως τμήματα υπουργείων και οργανισμών.

*Η τοπική αυτοδιοίκηση: υ*ποστηρίζει κοινωνικές πρωτοβουλίες, όπως της εκκλησίας, των συνδικαλιστικών ενώσεων των καθηγητών, των ιατρικών συλλόγων παρέχοντας χώρο στέγασης των προσφερόμενων υπηρεσιών και συμβάλλοντας στη διάδοση της σχετικής πληροφόρησης. Έτσι η τοπική αυτοδιοίκηση ιδρύει 'κοινωνικό παντοπωλείο', 'κοινωνικό φροντιστήριο', 'κοινωνικό ιατρείο', 'κοινωνικό φαρμακείο' και οργανώνει την παρεχόμενη βοήθεια σε οικογένειες, όπως και τα καθημερινά συσσίτια. Το πιο γνωστό είναι στο Δήμο της Αθήνας, λεπτομέρειες του οποίου θα βρει κανείς στη δημοσίευση της Νούση (2013).

Επιχειρήσεις ιδιωτικές, όπως και *κοινής ωφελείας*: με γνώμονα την 'εταιρική ευθύνη' βοηθούν περιστασιακά με συλλογή τροφίμων, ρούχων για παιδιά, παιχνιδιών, αλλά και διάθεση αεροπορικών εισιτηρίων για πρωτοετείς φοιτητές (Aegean, 2013) ή ακόμη και διάθεση χρηματικών υποτροφιών σε αριστεύσαντες φοιτητές (ΟΤΕ, 2013). Πολλές από αυτές τις δράσεις προβάλλονται από τον Τύπο ως αλληλεγγύη, ενώ εδώ θα ταίριαζε περισσότερο ίσως η έννοια της φιλανθρωπίας.

Μαζικά Μέσα Ενημέρωσης: ραδιοφωνικοί και τηλεοπτικοί σταθμοί, εφημερίδες, και περιοδικά όλα συμβάλλουν στην ενημέρωση, στην ανάδειξη των προβλημάτων στην ανάδειξη των πρωτοβουλιών αλληλεγγύης. Ορισμένες εφημερίδες έκαναν τακτικά αφιερώματα, ανάμεσα σ' αυτές και η συνεταιριστική *Η εφημερίδα των Συντακτών*, ενώ η εφημερίδα *Το βήμα*, έχει χώρο στην ιστοσελίδα, όπου εγγράφονται οι σχετικές οργανώσεις.

Η εκκλησία: σε συνεργασία και με την τοπική αυτοδιοίκηση, τους ιατρικούς συλλόγους και άλλους επαγγελματίες ιδρύει δομές, για συσσίτιο, περίθαλψη και εκπαίδευση, είτε αυτή είναι φροντιστήριο, ξένες γλώσσες ή καλλιτεχνικά μαθήματα. Παρέχει επίσης χώρο για τη διοργάνωση πολιτιστικών δραστηριοτήτων, συμμετέχει στη συλλογή ρούχων, παιχνιδιών και φαρμάκων. Εκτός από την ορθόδοξη εκκλησία και τα άλλα θρησκευτικά δόγματα στην Ελλάδα καταγίνονται με την παροχή βοήθειας.

Πρεσβείες: ορισμένες παίρνουν την πρωτοβουλία για τη διοργάνωση δωρεάν μαθημάτων στη γλώσσα που αντιπροσωπεύουν, όπως για παράδειγμα η Τουρκική και η Ρωσική Πρεσβεία.

Πολιτικά κόμματα: ιδρύουν ομάδες συνήθως σε τοπικό επίπεδο και σε συνεργασία με άλλους φορείς, στηρίζουν αυτές τις δομές, αλλά τα ίδια δεν είναι 'ορατά' εκτός από το ρατσιστικό κόμμα.

Εκπαιδευτικοί και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις των εκπαιδευτικών: οι τοπικές ΕΛΜΕ στη Δευτεροβάθμια και της ΔΟΕ στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση βοηθούν στο στήσιμο και τη διαχείριση αφιλοκερδώς μαθημάτων και του 'κοινωνικού φροντιστηρίου' ειδικότερα, που απευθύνεται σε μαθητές της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Το κοινωνικό φροντιστήριο συνήθως λειτουργεί στο Δήμο ή σε 'στέκι' αλληλεγγύης, που ιδρύουν πολίτες, ενώ παραδίδονται μαθήματα και μέσω διαδικτύου, παράδειγμα το tutorpool (βλ.www.tutorpool.gr).

Τα *κοινωνικά φροντιστήρια ανέρχονται περίπου σε 41 στην Αττική*, σύμφωνα με μια καταμέτρηση στη διπλωματική εργασία της Κολοφούση (23-1-14, προσωπική επικοινωνία) και *47 στην υπόλοιπη Ελλάδα* (σύμφωνα με εργασία στο μάθημα «κοινωνιολογία της εκπαίδευσης» του Αγγελιδάκη Νικολάου, 2014). Οι αριθμοί είναι ενδεικτικοί κυρίως καθώς δεν είναι γνωστός ο ακριβής αριθμός. Αξίζει εδώ να αναφερθεί μια σχετική δημοσίευση των Zambeta και Kolofousi (2014), που χρησιμοποιεί τον όρο 'σκιώδη' για τα μαθήματα που γίνονται σε κοινωνικά φροντιστήρια και άλλες άτυπες δομές.

Οι εκπαιδευτικοί αναλαμβάνουν κι άλλες δραστηριότητες σχετιζόμενες με τη σίτιση εκτός και εντός σχολείου, που είναι λιγότερο εμφανείς, όπως για παράδειγμα μια νηπιαγωγός στο Νομό Τρικάλων, που είχε συγκλονιστεί από το επισιτιστικό πρόβλημα των παιδιών που συναντούσε στις

τάξεις της (2013) ή ο σύλλογος Κυπρίων εκπαιδευτικών που είχε αναλάβει τη σίτιση ενός ολόκληρου σχολείου (2013).

Φοιτητικοί σύλλογοι: όπως για παράδειγμα του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου οργανώνουν δωρεάν μαθήματα για μαθητές Λυκείου. Άλλοι σύλλογοι και ομάδες όπως για παράδειγμα στο Πάντειο Πανεπιστήμιο καταγίνονται και με τη συλλογή και διάθεση τροφίμων και φαρμάκων.

Κοινωνικές οργανώσεις: Οι Μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ) οι οποίες υπήρχαν και πριν την εκδήλωση της κρίσης, όπως για παράδειγμα το 'Χαμόγελο του Παιδιού' και οι 'Γιατροί του Κόσμου', ιδιαίτερα η δεύτερη οργάνωση παρέχει βοήθεια όχι μόνο σε γηγενείς, αλλά και σε αλλοδαπούς, και περιλαμβάνει περίθαλψη, μαθήματα και πολιτιστικές δραστηριότητες.

Λέσχες, επιτροπές, πρωτοβουλίες πολιτών: σε επίπεδο γειτονιάς ή δήμου, για παράδειγμα Βύρωνα, Δάφνης-Υμηττού, Κουκακίου, Νέου Κόσμου, και Περιστερίου. Οι λέσχες αυτές ή επιτροπές φροντίζουν για την καθημερινή σίτιση, τη συλλογή ρούχων, παιχνιδιών, όπως και φαρμάκων και τη διάθεσή τους στους συμπολίτες που χρειάζονται τη βοήθεια, χωρίς τη διαμεσολάβηση κρατικών υπηρεσιών και υιοθέτηση αυστηρών εισοδηματικών κριτηρίων, όπως γίνεται συνήθως από τις υπηρεσίες του εκάστοτε Δήμου.

Εναλλακτικές ομάδες και συλλογικότητες: σε επίπεδο γειτονιάς και Δήμου οργανώνουν μαθήματα ελληνικών για ξένους ή μουσικής ή και άλλες δραστηριότητες, όπως 'συλλογική κουζίνα'.

Άτομα μεμονωμένα συμμετέχουν σε (άτυπα) δίκτυα αλληλοβοήθειας και υποστήριξης εκτός των ανωτέρω. Όσοι από το υστέρημά τους δίνουν σε όσους ζητούν βοήθεια, όσοι βοηθούν διακριτικά με ρούχα και παπούτσια και σχολικά είδη στα παιδιά των γνωστών τους, αλλά και στη γειτονιά, και όσοι αφήνουν φαγώσιμα προϊόντα προσεκτικά και καθαρά κοντά στον κάδο απορριμμάτων, περιτυλιγμένα με αλουμινόχαρτο, για να δείξουν ότι νοιάζονται. Εκεί θα βρει κανείς και παιδικά παπούτσια και ρούχα προσεκτικά διπλωμένα και καθαρά. Οι μικροί *μαθητές* επίσης συμβάλλουν και βοηθούν στο σχολείο με διάφορους τρόπους: διαθέτουν το χαρτζιλίκι τους, 'βλέπουν' ποια παιδιά χρειάζονται βοήθεια, και βοηθούν στη συλλογή ρούχων και παιχνιδιών.

Η παροχή βοήθειας είναι τόσο εκτεταμένη, που η παρουσία του γνωστού κουτιού για τη συλλογή ειδών πρώτης ανάγκης σε κάθε μαγαζί είναι πια κάτι 'συνηθισμένο'.

Μέχρι τις αρχές του 2013 πανελλαδικά εκδηλώθηκαν πάνω από 2.500 πρωτοβουλίες, σύμφωνα με κάποιες μετρήσεις που είδαμε σε σχετική ιστοσελίδα οργάνωσης (www.solidarity4all.gr). Μόνο μέσα στο 2012 ιδρύθηκαν πάνω από 100 οργανώσεις, αλλά κατά τη γνώμη μας πρέπει να είναι πολύ περισσότερες.

Αξίζει εδώ να σημειώσουμε δυο δημοσιεύσεις σχετικά με την κινητοποίηση των πολιτών και τον εθελοντισμό, που εκδηλώθηκε στην περίοδο της κρίσης και που παραθέτουν κάποια αριθμητικά δεδομένα χωρίς και οι ίδιοι να είναι απολύτως σίγουροι για την ακρίβεια αυτών (βλ. Μπουρίκος 2013, Μπουρίκος και Σωτηρόπουλος 2014).

Το τρίτο κριτήριο που θέσαμε ήταν *γ) Σε ποιους απευθύνονται οι πράξεις αλληλεγγύης:* Εκτός από τα φροντιστηριακά μαθήματα που έχουν όπως είναι φυσικό αποδέκτες τους μαθητές, οι δράσεις αλληλεγγύης απευθύνονται κυρίως σε οικογένειες. Κι αυτό διότι κύριο μέλημα των φορέων που επισκεφτήκαμε και των εθελοντών με τους οποίους μιλήσαμε είναι να 'στηριχτεί' κυρίως η οικογένεια, για να μπορέσει να στηρίξει κατόπιν τα παιδιά της. Ένα δεύτερο συναφές πρόβλημα ήταν η ανεύρεση και η καταγραφή των συμπολιτών, που χρήζουν βοήθεια, και οι οποίοι είτε από άγνοια, ντροπή ή διότι είναι πολύ άρρωστοι για να βγουν από το σπίτι τους, δεν τους γνωρίζει κανείς. Οι σκέψεις αυτές εκφράστηκαν σε πολλές οργανώσεις, ειδικά σε όσες λειτουργούν σε επίπεδο γειτονιάς.

Κάποιες άλλες δράσεις απευθύνονται στη σπουδάζουσα νεολαία γενικότερα (π.χ. βραβεία ή υποτροφίες), άλλες σε ασθενείς ή σε άπορες οικογένειες, ορισμένες δράσεις απευθύνονται μόνο σε Έλληνες δυστυχώς (π.χ. σίτιση), ενώ άλλες συμπεριλαμβάνουν ή αφορούν μόνο αλλοδαπούς (π.χ. μαθήματα ελληνικής γλώσσας). Συνταξιούχοι, ηλικιωμένοι, φτωχές, μονογονεϊκές ή πολυμελείς οικογένειες είναι οι αποδέκτες της βοήθειας όπως και οι άστεγοι και οι νέοι, που είναι άνεργοι.

δ) Λόγοι παροχής βοήθειας και υποστήριξης: οι συνεντεύξεις με εθελοντές που διενεργήσαμε, οι συνεντεύξεις που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά, τα κείμενα των οργανώσεων στις ιστοσελίδες και προσωπικές συζητήσεις δείχνουν ότι η εμπλοκή και η συμμετοχή των πολιτών σε 'δομές' (δηλαδή οργανώσεις) αλληλεγγύης είναι μια ενδυναμωτική εμπειρία. Το σύνθημα 'κανείς μόνος του στην κρίση' δείχνει αν μη τι άλλο την πρόθεση της γενίκευσης της παροχής υποστήριξης. Για τις προσπάθειες εκ μέρους κυβερνητικών φορέων ή της τοπικής αυτοδιοίκησης δεν έχουμε πολλά στοιχεία, καθ' ότι οι εργαζόμενοι εκεί συνήθως αμείβονται με κάποιο μισθό και η παροχή βοήθειας είναι μέρος της απασχόλησής τους (βλ. και σχετικό προβληματισμό στη Νούση 2013).

Στις κοινωνικές οργανώσεις εκφράζονται απόψεις, όπως 'η αλληλεγγύη είναι όπλο ενάντια στη φτώχεια', ότι αποτελεί μορφή 'αντίστασης'. Η αλληλεγγύη είναι ένα 'μεγάλο μάθημα' ως προς τι μπορεί να πετύχουν οι άνθρωποι όταν κινητοποιούνται συλλογικά. Οι εθελοντές θεωρούν ότι 'κάνουν κάτι στην πράξη', ότι 'προσφέρουν ουσιαστικά', άλλοι διότι και οι ίδιοι κάποτε βοηθήθηκαν και αυτό ήταν σημαντικό για την επιβίωσή τους, και το λόγο αυτό ευχαρίστως ανταποδίδουν τώρα που τους δίνεται η ευκαιρία. Σε αριστερής πολιτικής ιδεολογίας όπως και σε εναλλακτικούς κύκλους βλέπει κανείς ότι οι εθελοντές επιδιώκουν να κάνουν πράξη το όραμά τους για μια καλύτερη κοινωνία σήμερα, και οργανώνουν αντίστοιχα και τις σχέσεις τους μέσα στις οργανώσεις. Μερικοί μας είπαν

ότι θέλουν να κάνουν άλλου είδους πολιτική 'στη βάση, σώμα με σώμα'. Σε ενώσεις, επιτροπές και λέσχες πολιτών, οι εθελοντές θέλουν να στείλουν ένα 'ελπιδοφόρο μήνυμα', άλλοι λένε ότι 'πρέπει να κάνουμε κάτι γιατί ο κόσμος έχει ανάγκη, πεινάει', είναι καθήκον τους δηλαδή να βοηθήσουν τον συνάνθρωπό τους ανιδιοτελώς.

Γεγονός είναι ότι οι εθελοντές αποκτούν άλλη σχέση με τους συνανθρώπους και την κοινωνία, την συλλογικότητα, την επιβίωση της οποίας προσπαθούν να συμβάλουν θέτοντας εαυτόν εις την υπηρεσία της αφιλοκερδώς.

ε) Χαρακτηριστικά των οργανώσεων: Οι οργανώσεις είναι τυπικές, δηλαδή έχουν νομική υπόσταση και άτυπες, όπως επιτροπές, πρωτοβουλίες πολιτών ή κατοίκων. Οι οργανώσεις με πρόταγμα μια αριστερή ιδεολογία όσο και οι εναλλακτικές στηρίζονται σε αρχές της συμμετοχικής δημοκρατίας για τη διαχείριση της οργάνωσής τους. Οι πολίτες που δέχονται τη βοήθεια γίνονται κι αυτοί με τη σειρά τους εθελοντές στην οργάνωση. Η συμμετοχή του ενεργού πολίτη ως πρότυπο γίνεται πράξη καθημερινή, που διαμορφώνει με τη σειρά του την καθημερινότητα των πολιτών και τον τρόπο που βιώνουν την κρίση, αλλά και τη σχέση τους με τη συλλογικότητα, δηλαδή την κοινωνία.

Ιδιαίτερα στις εναλλακτικές οργανώσεις βρίσκουμε τις αρχές της αυτό-οργάνωσης, του αυτοελέγχου και της αυτοδιαχείρισης. Ως ιδεολογικό πρόταγμα οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων είναι η αλληλεγγύη και η αμοιβαιότητα και όχι η φιλανθρωπία.

Η φιλανθρωπία εκλαμβάνεται ως ελεημοσύνη, όπως και ότι δημιουργεί σχέσεις 'χρέους' ανάμεσα σε δότη και αποδέκτη. Η φιλανθρωπία ιδιαίτερα σε αριστερές και εναλλακτικές οργανώσεις θεωρείται ότι συμβάλλει στην αναπαραγωγή του status quo παρά στην ανατροπή του και είναι εξοβελιστέα ως αντίληψη. Η αλληλεγγύη θεωρείται αντίσταση σε περαιτέρω αποδυναμωτικές και φτωχογενείς κοινωνικές πολιτικές, ενώ για ορισμένους και το όραμα για μια 'καλύτερη' κοινωνία γίνεται πράξη στο παρόν.

Αναφέρθηκε συχνά ότι οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία των εθελοντών στις οργανώσεις, κάτι όμως που χρειάζεται μελέτη, για να ισχυριστούμε μετά βεβαιότητας ότι η άποψη αυτή ευσταθεί. Από τις προσωπικές επισκέψεις, 'είδαμε' ότι όντως η πλειοψηφία ήταν γυναίκες, ενώ σε θέσεις κλειδιά (εκπρόσωποι, διαχειριστές αποθήκης κλπ) ήταν κατειλημμένες από άνδρες. Επίσης αρκετές ήταν ανάμεσα στα 50 και 60 χρονών, είχαν βιώσει τη μεταπολίτευση κι έφερναν μνήμες οργάνωσης από τα φοιτητικά τους χρόνια. Και γι' αυτές η εθελοντική τους συμμετοχή ήταν μια πρωτόγνωρη εμπειρία, γι' αυτό και μου απάντησαν ότι 'το κάνουμε για πρώτη φορά, πάμε βήμα-βήμα'. Κι αυτό διότι η παροχή βοήθειας στη βάση της αλληλεγγύης χρειάζεται μια εκ πρώτης όψεως

μη ορατή, αλλά υπαρκτή γραφειοκρατική οργάνωση και συντονισμό, για να έχει νόημα, να εγγυάται τη συνέχεια, αλλά και να μπορεί να ελέγχεται η διάθεση των δωρεών είτε σε είδος ή σε χρήμα.

Ένα από τα ερωτήματα, που μας απασχόλησε ήταν πώς εξασφαλίζεται η συνέχεια, όταν μια οργάνωση εξαρτάται αποκλειστικά και μόνο σε εθελοντική εργασία και εθελοντική προσφορά ειδών. Από τα κείμενα των οργανώσεων στο διαδίκτυο, αλλά και από συζητήσεις με εθελοντές όπως και από τις επισκέψεις μας σε αυτές συμπεραίνουμε ότι οι κοινωνικές οργανώσεις πέρασαν από την ίδρυσή τους μέχρι σήμερα από τρεις κύριες φάσεις:

Α) Στήσιμο της οργάνωσης (ίδρυση συλλόγου, ενοικίαση χώρου, προγραμματισμός δραστηριοτήτων κλπ.)

Β) Εδραίωση της οργάνωσης: εξασφάλιση σταθερότητας σε εθελοντικό προσωπικό

και σε δράσεις που εξασφαλίζουν αποθέματα για την παροχή βοήθειας. Σχεδιασμός και εφαρμογή δράσεων αλληλεγγύης.

Γ) Ανάπτυξη: επικοινωνία και δικτύωση με άλλες οργανώσεις, διεύρυνση των παρεχόμενων υπηρεσιών και οργάνωση περαιτέρω της βοήθειας και της υποστήριξης. Οι οργανώσεις που έχουν ‘πετύχει’ το σκοπό τους αναπτύσσουν κι άλλες δραστηριότητες σε τομείς όπου θεωρούν ότι χρειάζεται. Ακόμη ορισμένες πρωτοβουλίες καταλήγουν σε συνεταιρισμό, όπως για παράδειγμα είδαμε να γίνεται με τη διαχείριση παιδικού σταθμού.

Η ανάπτυξη των οργανώσεων στο πλαίσιο της συνεργατικής ή κοινωνικής οικονομίας με από κοινού διαχείριση των προσφερόμενων αγαθών και υπηρεσιών στη βάση της αμοιβαιότητας και όχι της προσπόρισης κέρδους είναι την περίοδο που συζητάμε επίσης αξιοσημείωτη. Ήδη στο διαδίκτυο θα βρει κανείς αρκετές σχετικές ιστοσελίδες, οι οποίες καθημερινά αυξάνονται (βλ. Moulaert και Ailenei 2005).

Επίσης, το διαδίκτυο και η επικοινωνία ανάμεσα σε οργανώσεις έχει δημιουργήσει ένα πανελλαδικό δίκτυο επικοινωνίας που δημιουργεί συνθήκες καλύτερου συντονισμού της παρεχόμενης βοήθειας, αλλά και περαιτέρω ανάπτυξής τους. Η συνεργασία ανάμεσα σε διαφορετικές οργανώσεις από άποψη ιδεολογίας είναι επίσης αξιοσημείωτες, όπως επίσης και η σύναψη δεσμών από διαφορετικούς χώρους, π.χ. γιατροί, καθηγητές, εργαζόμενοι διαφόρων ειδικοτήτων, ιερείς, και δημοτικές Αρχές. Εν ολίγοις, η δημιουργία ενός εκτεταμένου δικτύου αλληλεγγύης είναι γεγονός, όπως και το ότι αυτό εξαπλώνεται περαιτέρω. Παράλληλα μεγαλώνει και το κίνημα της ‘κοινωνικής οικονομίας’, καθώς ολοένα και περισσότεροι συνεταιρισμοί ιδρύονται, όπως και δίκτυα ανταλλαγής προϊόντων και υπηρεσιών στη βάση της αλληλεγγύης, δηλαδή της

αμοιβαίας ωφέλειας και όχι της προσπόρισης κέρδους μόνο για λίγους. Αποτελεί ένα σημαντικό θέμα, το οποίο επεξεργαζόμαστε επίσης και στο οποίο θα επανέλθουμε σε μια επόμενη εργασία.

Στην επόμενη ενότητα σχολιάζουμε κάποια από τα αποτελέσματα της έρευνας καταλήγοντας σε ορισμένα συμπεράσματα.

Σχολιασμός και συμπεράσματα

Η κινητοποίηση των πολιτών για να αντιμετωπίσουν τις δυσμενείς επιπτώσεις της κρίσης είναι εντυπωσιακή. Παρ' όλο που απουσιάζουν καταμετρήσεις, από τον αριθμό των οργανώσεων που είναι γνωστός συμπεραίνουμε ότι το δίκτυο αλληλεγγύης που έχει εν τω μεταξύ στηθεί αγγίζει χιλιάδες συμπολίτες μας, ενήλικες και παιδιά.

Στην αρχή μάς δημιουργήθηκε το ερώτημα γιατί βαφτίστηκαν 'δομές' οι επιτροπές, οι λέσχες, οι ομάδες και οι διαφόρων ειδών πρωτοβουλίες των πολιτών. Κατά τη γνώμη μας οι πολίτες αποκάλεσαν τις πρωτοβουλίες δομές πιθανόν για να δώσουν ένα πιο μόνιμο χαρακτήρα σε πράξεις και δράσεις που διέπονται από προσωρινότητα και είναι αστάθμητες, αφού εξαρτώνται από την εθελοντική προσφορά και μόνο. Μετά από δεύτερη σκέψη, θεωρώ ότι ο όρος δομή παραπέμπει στην οργανωτική δομή, που επέλεξε κάθε φορά η πρωτοβουλία των πολιτών.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις μας στις δράσεις αλληλεγγύης συμμετέχει θα λέγαμε ολόκληρη η κοινωνία, διότι είναι οι πολίτες που προσφέρουν καθημερινά σε αιτήματα και σχετικές εκκλήσεις από γείτονες, συναδέλφους, μέλη οικογενείας, φίλους, ραδιοφωνικές εκπομπές, 'τηλεμαραθώνιους', εθελοντές έξω από τα σούπερ μάρκετ, άτομα που εκλιπαρούν για βοήθεια στους δρόμους, όπως μέσα και έξω από τα μέσα μαζικής μεταφοράς.

Η κίνηση των πολιτών μπορούμε να πούμε ότι συνιστά κίνημα αλληλεγγύης, που περιλαμβάνει τόσο διαφορετικούς τομείς της κοινωνίας, όσο και διαφορετικές πολιτικές ιδεολογίες. Σ' αυτό το κίνημα συμμετέχουν όχι μόνο ενήλικες αλλά και τα παιδιά, που οικειοθελώς στερούνται κάποιο παιχνίδι ή μοιράζονται το κολατσιό τους προς όφελος των συμμαθητών τους, που τα χρειάζονται περισσότερο.

Στον τομέα της εκπαίδευσης, όπως και σε άλλους τομείς, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η έκφραση της αλληλεγγύης υποκαθιστά την κρατική πολιτική, κι αυτό ισχύει. Εδώ λοιπόν τίθενται ορισμένα σχετικά ερωτήματα: *μήπως με την αλληλεγγύη δίνεται συγχωροχάρτι στην κυβέρνηση; Μήπως με τον τρόπο αυτό διαιωνίζουμε μια αλγεινή κατάσταση, αντί να βοηθούμε να αλλάξει;*

Οι απαντήσεις στα προαναφερθέντα ερωτήματα δεν είναι εύκολες. Από την έρευνα θα λέγαμε ότι οι οργανώσεις που παρέχουν βοήθεια δεν φαίνεται με τις πράξεις τους να 'συγχωρούν'

κάποια κυβέρνηση, αντίθετα δείχνουν με την παρέμβασή τους το μέγεθος των επιπτώσεων της κρίσης, όπως και την αδυναμία της κεντρικής κυβέρνησης να τη διαχειριστεί αποτελεσματικά. Σε εποχή κρίσης, χωρίς την άμεση κινητοποίηση των πολιτών η επιβίωση θα ήταν αδύνατη για χιλιάδες συνανθρώπους μας (βλ. και Δασκαλοπούλου 2014, Παπαντωνίου 2014). Επιπρόσθετα, τα μικρά παιδιά υποφέρουν στην κρίση, κάτι που δείχνουν και οι σχετικές εκθέσεις της Unicef (2013, 2014).

Οι επιπτώσεις στην κοινωνική συνοχή θα ήταν δραματικές χωρίς την αλληλεγγύη. Χάρις στην παροχή βοήθειας στο όνομα της αλληλεγγύης αποσοβούνται τυχόν εκφράσεις τυφλής οργής και μίσους. Η αλληλοϋποστήριξη και η επιτυχία που τη διακρίνει δείχνει το κοινωνικό αδιέξοδο της ρατσιστικής ιδεολογίας και βίας.

Ταυτόχρονα όμως η έκφραση αλληλεγγύης πυροδοτεί και μια σειρά άλλων διεργασιών, οι οποίες σηματοδοτούν κοινωνική μεταβολή από τη βάση, όπως λέγεται. Η προοπτική αυτή της κοινωνικής μεταβολής, τη στιγμή που γράφονται οι γραμμές αυτές δεν είναι τόσο ορατή, θα φανεί περισσότερο στο μέλλον, διότι ως γνωστόν οι κοινωνικές διεργασίες χρειάζονται χρόνο για να εμφανιστούν ως δομή, θεσμό ή άλλου είδους παγίωση ανθρώπινης συμπεριφοράς και να γίνουν ορατές. Με την αλληλεγγύη πιθανόν κάποιοι κυβερνώντες ή και πολίτες να επαναπαύονται, αλλά οι γενικότερες διεργασίες και η κινητοποίηση της κοινωνίας των πολιτών θέτει ζητήματα αλλαγής του συστήματος διακυβέρνησης, καθώς οι πολίτες με τη συμμετοχή τους χειραφετούνται και μαθαίνουν να διεκδικούν δημιουργώντας διαφορετικές συνθήκες συνύπαρξης.

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει αναπτυχθεί ένας έντονος προβληματισμός για τη σημασία της ‘κινητοποίησης των πολιτών’ (Tilly 1973), και της δημιουργίας ‘κοινωνικού κεφαλαίου’ (Putnam 2000), για διευκολύνει μια ευρύτερη κοινωνική συμμετοχή, η οποία με τη σειρά της συμβάλλει στην εδραίωση και τη βελτίωση της ποιότητας της δημοκρατίας. Κατά τη γνώμη μας, η αλληλεγγύη που εκφράζεται στην Ελλάδα αυτήν την περίοδο πετυχαίνει τη διεύρυνση της κοινωνικής συμμετοχής με απροσδόκητες συνέπειες την πολιτική και κοινωνική χειραφέτηση των πολιτών και τη σταδιακή αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων.

Στην έκφραση και την οργάνωση του κινήματος της αλληλεγγύης παρατηρούμε ότι η εκπαίδευση παίζει κύριο ρόλο: οι εκπαιδευτικοί πρωτοστατούν και στελεχώνουν τις αντίστοιχες οργανώσεις, ενώ μέσα στο χώρο του σχολείου γίνονται πολλές δραστηριότητες. Η παιδεία παρέχει τα μέσα κατανόησης της πληροφόρησης, την κριτική και συνδυαστική σκέψη, όπως και τα ιδεώδη με τα οποία εμφορούνται οι πολίτες, που συμμετέχουν στην οργάνωση της παροχής βοήθειας στο όνομα της αλληλεγγύης. Η εκπαίδευση βοηθά στη διάχυση της γνώσης και στη διεύρυνση της συνεργασίας σε συλλογική βάση υπερκεράζοντας εμπόδια και γεφυρώνοντας, όπως είδαμε διαφορετικούς μεταξύ τους κοινωνικούς χώρους. Η μόρφωση συμβάλλει ώστε να κατανοούν οι πολίτες ότι η επιβίωση της

συλλογικότητας είναι προϋπόθεση της επιβίωσης του ατόμου κι επομένως και του καθενός από εμάς. Κι ότι αυτή η επιβίωση δεν επιτυγχάνεται μόνο στη βάση της ελεημοσύνης, αλλά στη βάση της αμοιβαίας βοήθειας και της αλληλοϋποστήριξης προβάλλοντας παράλληλα το αίτημα για μεταβολή της κυρίαρχης οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων σε πιο ισότιμη βάση.

Επιπλέον, η έκφραση αλληλεγγύης δεν αφορά μόνο υλικά αγαθά μέσω των οποίων παρέχεται αρωγή και ανακούφιση, αλλά προσφέρει ελπίδα, προοπτική και ένα όραμα για το μέλλον, κι αυτή η συμβολική διάστασή της είναι που δρα καταλυτικά στην επίγνωση ότι οι δεσμοί που ενώνουν τους ανθρώπους στηρίζονται στην αμοιβαιότητα και τη συνεργασία. Η έκταση, που έχει λάβει η έκφραση αλληλεγγύης δείχνει αν μη τι άλλο ότι βρισκόμαστε σε ένα κομβικό σημείο αλλαγής της κοινωνίας, στην οποία η εκπαίδευση παίζει πρωτεύοντα ρόλο.

Η παρούσα κρίση δείχνει ότι η σχέση εκπαιδευτικού θεσμού με άλλους κοινωνικούς θεσμούς είναι σύνθετη και γι’ αυτό το λόγο οι επιπτώσεις της κρίσης στην εκπαίδευση δεν προέρχονται μόνο από τη μείωση της χρηματοδότησής της, αλλά κυρίως από τη μείωση των μισθών και την αύξηση των φόρων. Εκπαίδευση και κοινωνία είναι σαν δυο συγκοινωνούντα δοχεία, για να χρησιμοποιήσουμε παραστατική γλώσσα. Η άσκηση εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής που αντιλαμβάνεται τους θεσμούς σαν να είναι ξεκομμένοι από την υπόλοιπη κοινωνία έχει δείξει ότι είναι αν μη τι άλλο κοντόφθαλμη. Το κείμενο αυτό ελπίζω να συμβάλλει στην επίγνωση ότι όπως χρειάζεται να φροντίζουμε για την επιβίωση της κοινωνίας στο μέλλον από άποψη στενά οικονομική, έτσι χρειάζεται να φροντίζουμε και για την ποιοτική επιβίωση των νέων μελών της κοινωνίας, που είναι τα παιδιά, διότι χωρίς αυτά προφανώς δεν θα υπάρχει κοινωνία.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αντωνοπούλου, Μ. (2008), Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας. Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία, Αθήνα, Σαββάλας.

Δασκαλοπούλου, Δ. (2014), «Η αλληλεγγύη στρώνει το τραπέζι του φτωχού», *Η εφημερίδα των Συντακτών*, 27/3/14.

ΕΛΣΤΑΤ (2013), *Δελτίου Τύπου. Έρευνα εργατικού δυναμικού Γ’ τριμήνου 2013,* Αθήνα, ΕΛΣΤΑΤ.

Κροπότκιν, Π. (1902/2009), *Αλληλοβοήθεια. Ένας παράγοντας εξέλιξης*, (μτφρ. Ε. Στεφανοπούλου, Αθήνα, Καστανιώτης.

Μπουρίκος, Δ. (2013), *Κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης: το νέο κύμα ανάδυσης της κοινωνίας των πολιτών ή εμπέδωση της κατακερματισμένης κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη;* Ερευνητικό κείμενο, αρ. 3, Αθήνα, Παρατηρητήριο για την Κρίση, ΕΛΙΑΜΕΠ.

Μπουρίκος, Δ. και Σωτηρόπουλος, Δ. (2014), *Οικονομική κρίση, κοινωνική πρόνοια και κοινωνία των πολιτών,* Ερευνητική έκθεση, Αθήνα, Παρατηρητήριο για την Κρίση, ΕΛΙΑΜΕΠ.

Νούση, Δ. (2013), *Σ' ευχαριστώ που μ' αγαπάς. Μια ιστορία από την καρδιά της Αθήνας*, Αθήνα, Πατάκη

Παπαντωνίου, Κ. (2014) «Οδοιπορικό στις δομές αλληλεγγύης»*, Αυγή*, 12/01/14.

Unicef (2014), *Η κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα 2014. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά*, Έκθεση, Αθήνα, Unicef.

Ξενόγλωσση

Blau, P. (1964), *Social Exchange and Power in Social Life*, New York, Wiley.

Crow, G. (2002), *Social Solidarities. Theories, Identities and Social Change*, Buckingham Open University Press.

Durkheim, E. (1893/1984), *The Division of Labour in Society* (μτφρ. W. D. Halls), London, Macmillan.

Eurostat (2013), *Key Figures on Europe. 2013 Digest of the Online Eurostat Yearbook,* Luxembourg, Eurostat.

Kantzara, V. (2006), "Society", *International Encyclopedia of Social Policy*, σσ. 1319-1325.

_____ (2011α), "The Relation of Education to Social Cohesion"*, Social Cohesion and Development*, 6, 1, σσ. 37-50.

_____ (2011β), "Education and Social Cohesion: Rethinking the Relation and Its Implications", Kultura I Edukacja*,* 6, 85, σσ. 97-116.

_____ (2013), "The Meaning of Solidarity in Times of Crisis: Lessons to Learn and Questions to Ask", Ανακοίνωση στο *European Sociological Association 11th Conference: Crisis, Critique and Change* 28-31/8 Τορίνο.

Moulaert F. και Ailenei O. (2005), "Social Economy, Third Sector and Solidarity Relations: A Conceptual Synthesis from History to Present"*, Urban Studies*, 42, 11, σσ. 2037–2053

Putnam, R. D. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community***,** New York, Simon & Schuster.

Ritzer, G. (2000), *Classical Sociological Theory,* Boston, New York, McGraw Hill.

Stjernø, S. (2004), *Solidarity in Europe. The History of an Idea*, Cambridge, Cambridge University Press.

Tilly, C. (1973), "Do Communities Act?", *Sociological Inquiry*, 43, σσ. 209–238.

Van Oorschot W. (2000), "Who Gets What and Why? On Deservingness Criteria and the Conditionality of Solidarity among the Public", *Policy and Politics*, 28, 1, σσ. 33-48.

Van Oorschot W. και Komter, A. (1998), "What is that Ties? Theoretical Perspectives on Social Bond", *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 41, 3, σελ. 24

Weber, M. (1922/1968), *Economy and Society*. *An Outline of Interpretive Sociology* (επιμ. G. Roth και C. Wittich), Berkeley, University of California Press.

Zambeta E. και Kolofousi, Asimina (2014), "Education and Social Solidarity in Times of Crisis: the Case of Voluntary Shadow Education in Greece"*, Education Inquiry*, 5, 1, σσ. 69-88.

Unicef (2012), *The State of Children in Greece*, Report, Athens, Unicef.

Η έλλειψη οργανωσιακής κουλτούρας και ταυτότητας στην Ελλάδα της κρίσης: Το παράδειγμα του ΕΟΠΥΥ

Γεράσιμος Καραμπελιάς

Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Αναστασία Σφακιανάκη

Υ /Δ, Πάντειο Παν/μιο

Περίληψη

Δεν είναι κρυφό μυστικό ότι η οικονομική κρίση έγινε αντιληπτή από μια ομάδα ελλήνων πολιτών και πολιτικών ως η αναμενόμενη ευκαιρία για τον απεγκλωβισμό της δημόσιας διοίκησης και οργανισμών από «οπισθοδρομικά» στοιχεία και συνήθειες του παρελθόντος. Ωστόσο, η πρωτογενή έρευνα της εργασίας αυτής απέδειξε, σε ότι αφορά την περίπτωση της ενοποίησης των ασφαλιστικών ταμείων σε ΕΟΠΥΥ, ότι δύσκολα θα ξεφύγουμε από το παρελθόν μας. Η έλλειψη οράματος και της μετάδοσης-μεταλαμπάδευσης αυτού στους εργαζόμενους, την ελλιπή ενσωμάτωση των αλλαγών στη φιλοσοφία του οργανισμού σε συνάρτηση με το γενικότερο κλίμα ανασφάλειας και αβεβαιότητας στο προσωπικό του νέου οργανισμού, αποδυνάμωσε και την «υποτυπώδη» εργασιακή ταυτότητα που έφεραν οι εργαζόμενοι από τον οργανισμό προέλευσής τους.

Abstract

It is not a secret that the economic crisis was conceptualized by a group of Greek citizens and politicians as the expected opportunity for the liberation of the public administration and institutions from "regressive" elements and habits of the past. However, the primary research of this work proved that, with regards to the case of consolidation of pension funds in EOPYY, it is hard to get away from past behaviors and structures. The lack of clear vision about change, the inability to convey effectively to the employees the reasons behind and the expected final product, the insufficient time and method for integrating these changes into the philosophy of the organization in line with the general climate of insecurity and uncertainty that dominated the thoughts and hearts of staff of the new organization, weakened even the "rudimentary" work-identity that workers brought with them from their previous occupations.

KEYWORDS: Organizational Culture, Public Administration, EOPYY .

Η ΕΛΛΕΙΨΗ ΟΡΓΑΝΩΣΙΑΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΕΟΠΥΥ

1.Οργανωσιακή Κουλτούρα

Όπως κάθε χώρα χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερη προσδιοριστική κουλτούρα της, έτσι και κάθε οργανισμός, δημόσια υπηρεσία και επιχείρηση χαρακτηρίζεται από τη δική της ταυτότητα συμπεριφοράς, την «οργανωσιακή της κουλτούρα». Είναι δε τόσοι πολλοί οι ορισμοί του τι είναι οργανωσιακή κουλτούρα, ώστε να καταλήξουν κάποιοι στο συμπέρασμα ότι «υπάρχουν τόσοι πολλοί ορισμοί της οργανωσιακής κουλτούρας όσοι και οι άνθρωποι που τη χρησιμοποιούν» (Sackman, 1991) Για οικονομία, θα συμφωνήσουμε με τον Schein που ορίζει την οργανωσιακή κουλτούρα ως «ένα υπόδειγμα βασικών υποθέσεων και παραδοχών, που έχουν εφευρεθεί, ανακαλυφθεί ή αναπτυχθεί από μία συγκεκριμένη ομάδα, καθώς αυτή μαθαίνει να αντιμετωπίζει προβλήματα εξωτερικής προσαρμογής και εσωτερικής ενσωμάτωσης …αυτές οι βασικές παραδοχές και υποθέσεις θεωρούνται έγκυρες και για αυτό μεταφέρονται στα νέα μέλη ως ο σωστός τρόπος να αντιλαμβάνονται, να σκέφτονται και να αισθάνονται σχετικά με τα προβλήματα.» (1992)

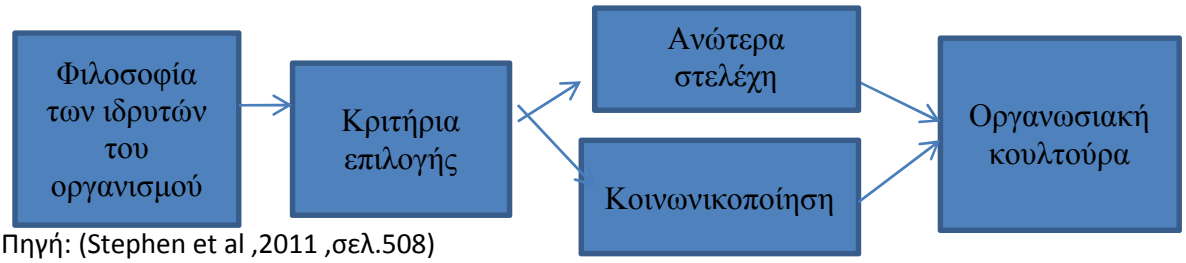
Η οργανωσιακή κουλτούρα δομείται από ορισμένες αξίες, παραδοχές, στοιχεία, που άλλα είναι ορατά και άλλα πιο δυσδιάκριτα. Για παράδειγμα, η ανταμοιβή των προσπαθειών, η αναγνώριση ή ο έπαινος ανήκουν στα ορατά στοιχεία της κουλτούρας του οργανισμού. Με άλλα λόγια, για να είναι ευχαριστημένος ο εξυπηρετούμενος πελάτης, πρέπει πρωτίστως να είναι ευχαριστημένος ο υπάλληλος και όλα αυτά προέρχονται από τις βασικές παραδοχές, την καρδιά του οργανισμού, τους στόχους και τις αξίες τους, που δεν είναι πάντα άμεσα ορατές. (Βακόλα Μ, Ι. Νικολάου 2012 σελ.392-395).

Η οργανωσιακή κουλτούρα ενός οργανισμού, μιας Δημόσιας Υπηρεσίας είναι οι κοινές αξίες, αρχές, πιστεύω, παραδοχές, άτυποι κανόνες που προσδιορίζουν το πώς σκέφτονται και συμπεριφέρονται οι εργαζόμενοι στις συνεργασίες μεταξύ των, στις συνεργασίες τους και τον τρόπο συμπεριφοράς προς υφισταμένους και προϊσταμένους, στις διαπροσωπικές σχέσεις με τους συναδέλφους, στην οργάνωση και τη λειτουργία της υπηρεσίας, στον τρόπο επικοινωνίας με τους πολίτες εξυπηρετούμενους και στην κατανόηση των προβλημάτων τους, στην προσέγγιση του κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο δραστηριοποιείται, λειτουργεί, απευθύνεται. (Μπουραντάς, 2005). Η οργανωσιακή κουλτούρα αποτυπώνεται και εκφράζεται ακόμα και στον τρόπο ένδυσης των εργαζομένων, τον τρόπο οργάνωσης των γραφείων τους, τμημάτων και διευθύνσεων, καθώς στον τρόπο και τα μέσα προβολής που χρησιμοποιεί. Η οργανωσιακή κουλτούρα ενός οργανισμού ορίζει, προσδιορίζει, εξασφαλίζει, «σκιτσάρει» μια διακριτή, προσδιοριστική, ρυθμιστική, ξεχωριστή ταυτότητα.

Η οργανωσιακή κουλτούρα κάθε οργανισμού έχει μία αφετηρία, ένα σημείο εκκίνησης και συνήθως κομβικό ρόλο στη δημιουργία της διαδραματίζει ο ιδρυτής του ή οι ιδρυτές του. Στο πρώιμο στάδιο έχει σημασία το όραμα και οι στόχοι των ιδρυτών να μεταλαμπαδευτούν σε όλα τα μέλη του οργανισμού. Η τακτική για τη δημιουργία οργανωσιακής κουλτούρας σε ένα οργανισμό στηρίζεται σε τρείς μεθόδους: Οι ιδρυτές α) επιλέγουν εκείνους τους υπαλλήλους που συμμερίζονται το όραμά τους και τους στόχους β) κάνουν κοινωνούς του δικού τους οράματος και τρόπου σκέψης αυτούς τους υπαλλήλους και γ) η συμπεριφορά των είναι ή οφείλει να είναι υποδειγματική και δεκτική, ώστε να ενθαρρύνει τους υπαλλήλους να ταυτιστούν μαζί τους, να υιοθετήσουν τις αξίες τους και τις πεποιθήσεις τους. Η προσωπικότητα των ιδρυτών σε ένα επιτυχημένο οργανισμό ενσωματώνεται στην κουλτούρα του. Ανάμεσα στα άπειρα παραδείγματα στον ιδιωτικό τομέα συνιστούν ο Bill Gates στη Microsoft, ο Ingvar Kamprad στην IKEA, ο Fred Smith στη FedEx . (Stephen et al ,2011 σελ.501-502) Δυστυχώς, δεν μπορεί να λεχθεί το ίδιο και για δημόσιους οργανισμούς.

ΣΧΗΜΑ: 1.2.1

Τρόπος διαμόρφωση της οργανωσιακής κουλτούρας σε ένα οργανισμό

Πηγή: (Stephen et al ,2011 ,σελ.508)

Η οργανωσιακή κουλτούρα δημιουργεί ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τον ένα οργανισμό από τον άλλο, προσδίδει στους εργαζόμενους / μέλη την αίσθηση ταυτότητας, ενισχύει την αφοσίωση των υπαλλήλων που προτάσσουν το συμφέρον του οργανισμού πάνω από το δικό τους και «ενισχύει τη σταθερότητα του κοινωνικού συστήματος». Η κουλτούρα ενός οργανισμού διαμορφώνει στάσεις, δίνει κατευθύνσεις και δρα καταλυτικά ως προς τη συμπεριφορά των υπαλλήλων. Επίσης, λειτουργεί σαν κοινωνικός συνεκτικός κρίκος τόσο μεταξύ των μελών του οργανισμού, οπότε επιτυγχάνεται η διατήρηση της ενότητάς τους, όσο και μεταξύ αυτών και της κοινωνίας, διότι παρέχει τα ενδεδειγμένα πρότυπα συμπεριφοράς και επικοινωνίας με αυτήν . (Stephen et al, 2011 σελ.497).

Η κουλτούρα τείνει να τροφοδοτεί το αίσθημα ευθύνης και συνέπειας στη συμπεριφορά των εργαζομένων στον οργανισμό. Αυτό δρα προς όφελος του οργανισμού, αλλά και προς όφελος του εργαζόμενου, γιατί γνωρίζει ποιοι είναι οι μέθοδοι και τρόποι που γίνονται τα πράγματα και τη

σημαντικότητά τους. Για παράδειγμα, ο υπάλληλος που εργάζεται σε ένα εργασιακό χώρο με θετικό κλίμα σκέφτεται θετικά για την δουλειά του, πιστεύει ότι οι συνάδελφοί του στηρίζουν την προσπάθειά του και την επιτυχία του με αποτέλεσμα να συνεργάζεται με ευχαρίστηση με τους συναδέλφους του και να είναι αποδοτικότερος και περισσότερο αποτελεσματικός. Επίσης, όταν ένας οργανισμός χαίρει «θετικής» αναγνωρισιμότητας, εκτιμάται από τους πελάτες / εξυπηρετούμενους, ανεξάρτητα από τα αγαθά ή τις υπηρεσίες που παράγει και αποκτά τη δική του υπόσταση ανεξάρτητα από τους ηγέτες του οργανισμού.

Λόγοι αποτυχίας των αλλαγών

Μελετητές της οργανωσιακής κουλτούρας όπως ο Beer-Nohria (2000) και Kotter (2007) υποστηρίζουν ότι το 70% των προγραμμάτων αλλαγών αποτυγχάνουν . Οι κυριότεροι λόγοι που περιγράφουν οι ίδιοι είναι :

Α) Η έλλειψη οράματος και στρατηγικής από τους εμπνευστές και τα άτομα που αναλαμβάνουν θέσεις «κλειδιά» στη σχεδίαση, οργάνωση και υλοποίηση του προγράμματος αλλαγών.

Β) Η υπεροψία ότι λόγω «ονόματος - κύρους - αναγνωρισιμότητας» στην αγορά έχουν σίγουρη την επιτυχία και δεν είναι απαραίτητη η εγκαθίδρυση αλλαγών.

Γ) Η έλλειψη δέσμευσης της ηγεσίας και των ανώτερων στελεχών της διοίκησης, προκειμένου να στηρίζουν σε όλα τα στάδια το πρόγραμμα αλλαγών.

Δ) Η αντίσταση κατά της αλλαγής ή η παρεμπόδιση, λόγω μη αποδοχής από όλα τα μέλη του οργανισμού, της αναγκαιότητας των αλλαγών.

Ε) Η έλλειψη πόρων είναι σημαντικός λόγος αποτυχίας ή επιτυχίας των αλλαγών. Όταν μιλάμε για πόρους εννοούμε τους οικονομικούς και τους ανθρώπινους πόρους, όπου οι ανθρώπινοι πόροι μεταφράζονται και σε οικονομικούς πόρους.

Στ) Η ελλιπής επικοινωνία μεταξύ των μελών του οργανισμού, ώστε το όραμα , οι στόχοι , η αναγκαιότητα των αλλαγών να γίνουν κτήμα όλων.

Ζ) Η ανεπαρκής εκπαίδευση του προσωπικού για να ανταπεξέλθει στις καινούριες προσδοκίες ή καινοτομίες ή στην εισαγωγή νέας τεχνολογίας στον οργανισμό.

Η) Η ανικανότητα διοίκησης αλλαγών από τα ηγετικά στελέχη.

Θ) Η έλλειψη επιστημονικής γνώσης, κατάρτισης και πρακτικής από τα στελέχη που αναλαμβάνουν να υλοποιήσουν την δέσμη των αλλαγών σε έναν οργανισμό.

(Βακόλα,Νικολάου, 2012 σελ.378-380).

2. Η Δημόσια Διοίκηση

Η δημόσια διοίκηση βρίσκεται στην επικαιρότητα ιδιαίτερα αυτή την περίοδο που όλοι συζητούν για τη σμίκρυνση του δημόσιου τομέα. Οι δημόσιοι υπάλληλοι πράγματι καταλαμβάνουν ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού κάθε ανεπτυγμένης χώρας, το δε Δημόσιο είναι ο μεγαλύτερος εργοδότης. Η

δημόσια διοίκηση επηρεάζει τη ζωή όλων των ανθρώπων καθημερινά, την αντιλαμβανόμαστε σε κάθε μας βήμα, αλλά είναι δύσκολο να δώσουμε ένα ακριβή ορισμό. Η δημόσια διοίκηση κινείται σε ένα «φάσμα» διαχείρισης θεμάτων και άσκησης πολιτικής. Σύμφωνα με τον Chandler, «δημόσια διοίκηση είναι η μελέτη της ανάπτυξης της δημόσιας πολιτικής από κυβερνήσεις, δημόσιες υπηρεσίες και υπαλλήλους του δημόσιου τομέα, καθώς και της διαδικασίας υλοποίησης των μονομερών αποφάσεών τους.». Η δημόσια διοίκηση ασκείται μέσα από ένα πλήθος διασυνδεμένων οργανισμών, υπηρεσιών, που απαιτούν ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπινου δυναμικού και οικονομικών πόρων για να φέρουν εις πέρας το έργο τους. Το μειονέκτημα είναι ότι η δημόσια διοίκηση είναι μονοπώλιο χωρίς ανταγωνιστές που θα έδιναν κίνητρα στο προσωπικό της για να αυξήσει την αποδοτικότητα, την αποτελεσματικότητα και την ποιότητα των παρεχομένων υπηρεσιών. (Chandler, 2003)

Σε ότι αφορά την ελληνική δημόσια διοίκηση, είναι κοινό μυστικό ότι λειτουργεί σε ένα περιβάλλον πολυνομίας, σύγχυσης στόχων και αρμοδιοτήτων, με αρκετές παθογένειες. Οι δημόσιοι υπάλληλοι καλούνται να εργασθούν σε ένα περιβάλλον που οι ίδιοι και οι προγενέστεροι από αυτούς, στο μερίδιο που τους αναλογεί, έχουν συμβάλει στην οικοδόμησή του. Τα ανώτερα στελέχη της δημόσιας διοίκησης καλούνται να δώσουν το «στίγμα», το όραμα, να κάνουν το οργανόγραμμα και τη στοχοθεσία σε κάθε οργανισμό και να τα κοινοποιήσουν στα μέλη τους. Όλες οι διευθύνσεις και τα τμήματα αντίστοιχα οφείλουν να έχουν κατανοήσει το όραμα, να γνωρίζουν τους στόχους και το σκοπό του οργανισμού και να έχουν αποσαφηνίσει τις αρμοδιότητές τους. (Ραμματά 2011)

Φυσικά, το ανθρώπινο δυναμικό στη Δημόσια Διοίκηση διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητά του. Οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι οι φορείς της κρατικής εξουσίας, επιτελούν σημαντικό έργο στο πλαίσιο της χρηστής διοίκησης και είναι οι «διαμεσολαβητές» μεταξύ των πολιτών - «εξυπηρετουμένων» και της κρατικής εξουσίας. Όμως, μεγαλώνοντας σε ένα περιβάλλον όπου οι δημόσιοι οργανισμοί γίνονταν αντιληπτοί ως μηχανισμοί ενίσχυσης των σχέσεων ψηφοφόρων-πελατών και βουλευτών- προστατών, τα κίνητρα απόδοσης των δημοσίων υπαλλήλων ήταν συνήθως κομματικά-πελατειακά. Μέσω της λειτουργίας του «φιλότιμου» και του αυξανόμενου βαθμού μορφωτικού επιπέδου, μπορούσαν να διαγνωσθούν χαρακτηριστικά συμπεριφοράς «δυτικών» δημόσιων οργανισμών

3. Εθνικός Οργανισμός Παροχών Υπηρεσιών Υγείας (ΕΟΠΥΥ)

Από την εποχή ίδρυσης του νεοσύστατου Ελληνικού Κράτους και την δημιουργία των πρώτων σύγχρονων λοιμοκαθαρτηρίων και υγειονομείων, (στις περιοχές που πλήττονταν από επιδημίες, όπως τύφος, ελονοσία και δυσεντερία), έχουν γίνει από τους εκάστοτε πολιτικούς επαναλαμβανόμενες προσπάθειες οργάνωσης Εθνικού Συστήματος Υγείας. Τις περισσότερες φορές, αν όχι όλες, η προσπάθεια ολοκληρωνόταν με την ψήφιση των νομοσχεδίων. Η παθογένεια του εθνικού μας συστήματος υγείας

αποδίδονταν στο ότι δεν γινόταν αναβάθμιση, ανάπτυξη, μεταρρύθμιση ή αναδιοργάνωση βάσει στρατηγικού σχεδιασμού, βάσει κάποιων προϋποθέσεων που έχουν σχέση: α) με το σωστό σχεδιασμό (πρόβλημα – προτάσεις – νομιμοποίηση – εφαρμογή - αξιολόγηση), β) την κατανομή του πληθυσμού, γ) την οικονομική και δημοσιονομική κατάσταση της χώρας, δ) τις υπάρχουσες ανάγκες (γήρανση πληθυσμού, μετανάστες, νοσηρότητα κτλ.), ε) τη συναίνεση των κοινωνικών εταίρων, στ) την υπάρχουσα πολιτιστική κουλτούρα, ζ) την οικονομικό-πολιτική συγκυρία σε Ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, η) το συντονισμό των χρηματοδοτικών πηγών θ) τη σωστή αξιοποίηση των υπαρχόντων πόρων (ανθρώπινο δυναμικό, κτιριακό εξοπλισμό, περιουσιακά στοιχεία κτλ.), ι) τη μη εφαρμογή του οικογενειακού ιατρού , ο οποίος θα αποτελούσε τη βάση της ανάπτυξης και λειτουργίας ενός υγιούς και δυναμικού συστήματος πρωτοβάθμιας περίθαλψης υγείας, όπως προέβλεπε ο Ν.1397/1983 (Οικονόμου 2004, σ.216).

Οι όποιες προσπάθειες για αναδιοργάνωση του Εθνικού Συστήματος Υγείας γινόταν βάσει κομματικών κριτηρίων και αποσπασματικά, επιδιώκοντας μικροκομματικά οφέλη κάθε φορά. Πολλές φορές δε με κάθε αλλαγή υπουργού υγείας, διατυπώνονταν και άλλες προτάσεις (δεν προλάμβαναν να γίνουν νομοσχέδιο) ή ψηφίζονταν νομοσχέδια, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, που εφαρμόζονταν αποσπασματικά ή μερικώς. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ενταθούν οι κοινωνικές ανισότητες στην πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας. Το κλασσικό παράδειγμα ότι το Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ) δεν έλαβε ποτέ τα χαρακτηριστικά ενός καθολικού συστήματος είναι ότι παρά την εξαγγελία του συνέχισαν να λειτουργούν διάφορα ασφαλιστικά ταμεία και, κατά συνέπεια, οι ανισότητες και οι διαφορετικοί όροι σχετικά με την κατανομή των δαπανών και των παροχών σε ολόκληρο τον πληθυσμό Επιπρόσθετα, τα στρεβλά κίνητρα χρηματοδότησης, η έλλειψη συντονισμού των πηγών χρηματοδότησης και η αδυναμία αντιμετώπισης των κεκτημένων δικαιωμάτων οργανωμένων ομάδων-πίεσης δημιουργούν τεράστιες αμφιβολίες για τις όποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες να μετασχηματίσουν προς το καλύτερο την υπάρχουσα, υποτιμητική για αυτό-αποκαλούμενη δημοκρατία, κατάσταση.

Υπό την πίεση της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, η Ελλάδα που από το 2009, λόγω της οικονομικής κρίσης, βιώνει ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης σε φθίνουσα τροχιά, με κοινωνικές ανισότητες να εντείνονται, με εξελισσόμενους νοσογόνους παράγοντες που συχνά-πυκνά μεταβάλλονται και το επίπεδο υγείας των ομάδων του πληθυσμού που βρίσκονται στο οικονομικό και κοινωνικό «περιθώριο» να είναι ευμετάβλητο, το εγχείρημα της ριζικής αναμόρφωσης της πρωτοβάθμιας περίθαλψης ήταν και παραμένει δύσκολο. Σε ότι αφορά τις οδηγίες του ΔΝΤ και της ΕΚ , όπως τονίζει χαρακτηριστικά η πρώτη δανειακή σύμβαση. *« … **Για τον εκσυγχρονισμό του συστήματος υγείας:***

Η Κυβέρνηση θα υιοθετήσει νομοθεσία για το θεσμικό πλαίσιο προμηθειών υγείας (Νόμος 3580/2007), θα

δημιουργήσει σύστημα για τη διαχείριση των φαρμάκων, το οποίο θα ευνοεί την χρήση γενόσιμων φαρμάκων - αντίγραφα (συμπεριλαμβανομένου και ενός συστήματος ηλεκτρονικής παρακολούθησης των συνταγών των γιατρών).

Η Κυβέρνηση θα ολοκληρώσει το πρόγραμμα μηχανοργάνωσης των νοσοκομείων, αναβαθμίζοντας τα συστήματα κατάρτισης των προϋπολογισμών τους και τη μεταρρύθμιση των συστημάτων διοίκησης, λογιστικής διαχείρισης (συμπεριλαμβανομένου και διπλογραφικού λογιστικού συστήματος) και χρηματοοικονομικής διαχείρισης.

Η Κυβέρνηση θα διασφαλίσει περισσότερη δημοσιονομική και λειτουργική επίβλεψη των δαπανών υγείας από τον Υπουργό Οικονομικών, τη δημοσίευση ελεγμένων λογαριασμών και τη βελτίωση των μηχανισμών τιμολόγησης και κοστολόγησης»…

Έτσι, με τον νόμο υπ' αριθ. 3918 /11 δημιουργείται ο Εθνικός Οργανισμός Παροχής Υπηρεσιών Υγείας Ε.Ο.Π.Υ.Υ., ο οποίος καταρχήν ήταν υπό την εποπτεία των Υπουργείων Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης και Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. Στον Ε.Ο.Π.Υ.Υ. μεταφέρεται ο Κλάδος Υγείας του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ−ΕΤΑΜ) με τις μονάδες υγείας του, ο Οργανισμός Γεωργικών Ασφαλίσεων (ΟΓΑ), ο Οργανισμός Ασφάλισης Ελεύθερων Επαγγελματιών (ΟΑΕΕ) και ο Οργανισμός Περίθαλψης Ασφαλισμένων Δημοσίου (ΟΠΑΔ), παρέχοντας τη δυνατότητα στο μέλλον να μεταφέρονται στον Ε.Ο.Π.Υ.Υ. και άλλοι Ασφαλιστικοί Οργανισμοί παροχής υγείας. Έτσι, τον Απρίλιο του 2012 μεταφέρθηκε στον ΕΟΠΥΥ ο Οίκος Ναύτου, τον Μάιο το ΤΑΥΤΕΚΩ και το Δεκέμβριο του 2012 τα υπόλοιπα ταμεία (εκτός μικρών εξαιρέσεων). Σκοπός του ΕΟΠΥΥ είναι η παροχή περίθαλψης υγείας σε ασφαλισμένους και συνταξιούχους, καθώς και στα έμμεσα ασφαλισμένα μέλη αυτών , από τα εντασσόμενα ασφαλιστικά ταμεία. Το δίκτυο που παρέχει την πρωτοβάθμια περίθαλψη υγείας απαρτίζεται από τις Μονάδες Υγείας του ΙΚΑ−ΕΤΑΜ, από τους συμβεβλημένους ιατρούς με το ΙΚΑ−ΕΤΑΜ, τον ΟΑΕΕ, τον ΟΠΑΔ και τα άλλα ασφαλιστικά ταμεία και από τους ιατρούς των Κέντρων Υγείας και των Περιφερειακών Ιατρείων.

Ο ΕΟΠΥΥ οργανώνει τη λειτουργία των φορέων που εντάσσονται σε αυτόν, θεσπίζει κανόνες για την ποιότητα και αποτελεσματικότητα της παροχής υπηρεσιών υγείας, διαχειρίζεται και ελέγχει τη χρηματοδότηση και μεριμνά για την ορθολογική αξιοποίηση των διατιθέμενων πόρων. Οι πόροι του Ε.Ο.Π.Υ.Υ., σύμφωνα με το Ν. 3918/2011 είναι :

α. είναι ετήσια η επιχορήγηση από τον Κρατικό Προϋπολογισμό σε ποσοστό 0,6% του ΑΕΠ. Η επιχορήγηση αυτή αφορά στη συμμετοχή του Δημοσίου στην τριμερή χρηματοδότηση νέων ασφαλισμένων για τον κλάδο ασθένειας του ΙΚΑ−ΕΤΑΜ, βάσει του άρθρου 35 του ν.2084/1992 (ΦΕΚ 165 Α΄) και του ΟΑΕΕ και την κρατική συμμετοχή για τον ΟΓΑ.

β. Οι ασφαλιστικές εισφορές παροχών ασθένειας σε είδος ασφαλισμένου – εργοδότη. Οι πόροι του Ο.Π.Α.Δ. που προέρχονται από τις εισφορές εργαζομένων σε ποσοστό 2,55% και τις εισφορές του εργοδότη σε

ποσοστό 5,1% επί των πάσης φύσεως αποδοχών των δικαιούχων του.

γ. Η προβλεπόμενη εισφορά συνταξιούχων, που ανέρχεται σε ποσοστό 4%. Η εισφορά 2,55% των συνταξιούχων του Δημοσίου αυξάνεται από 1.1.2012 κατά 0,70% και από 1.1.2013 κατά 0,75% και διαμορφώνεται, τελικά, σε 4%. Στις περιπτώσεις ασφαλιστικών οργανισμών που η εν λόγω εισφορά είναι μικρότερη από το παραπάνω τελικό ποσοστό, αυτή από 1.1.2012 διαμορφώνεται στο 4%.

δ. Τα έσοδα από κοινωνικούς πόρους υπέρ των αντίστοιχων φορέων και Κλάδων Υγείας που εντάσσονται, οι πρόσοδοι περιουσίας τους, η απόδοση των κεφαλαίων και αποθεματικών αυτών, καθώς και κάθε άλλο έσοδο που προβλέπεται από την οικεία νομοθεσία ή άλλες γενικές διατάξεις νόμων.

ε. Πρόσοδοι από τη χρηματοοικονομική διαχείριση των διαθέσιμων κεφαλαίων και αξιών.

στ. Ποσά από επιβολή προστίμων και άλλων χρηματικών ποινών.

ζ. Δωρεές, κληρονομιές, κληροδοτήματα και κτήσεις από άλλη χαριστική αιτία.

η. Τα έσοδα από παροχή υπηρεσιών σε ασφαλισμένους ασφαλιστικών εταιρειών, οι οποίες συνάπτουν συμβάσεις με τον Ε.Ο.Π.Υ.Υ., καθώς και σε αλλοδαπούς, σύμφωνα με τις διεθνείς συμβατικές υποχρεώσεις της χώρας.

θ. Είσπραξη των ποσών επιστροφής (rebate) από φαρμακευτικές εταιρείες και φαρμακεία, σύμφωνα με τα άρθρα 34 και 35 του παρόντος νόμου.

Στη συνέχεια, με το Ν.3984 /2011 «Δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων» και το άρθρο 72 γίνονται ρυθμίσεις θεμάτων Ε.Ο.Π.Υ.Υ. σχετικά με τις εισφορές ασφαλισμένων και συνταξιούχων του ΟΠΑΔ και τον τρόπο παρακράτησής τους, ορίζεται δε ότι ο ΕΟΠΥΥ «αποτελεί Φορέα Κοινωνικής ασφάλισης». Από την έναρξη της λειτουργίας του, ο Ε.Ο.Π.Υ.Υ. συνιστώνται στους εμπλεκόμενους φορείς Λογαριασμοί Παροχών σε Χρήμα που σκοπό έχουν την παροχή παροχών σε χρήμα (επίδομα ασθενείας, επίδομα κυοφορίας και λοχείας, έξοδα κηδείας κτλ). Οι παροχές του κλάδου ασθενείας ως προς τις παροχές σε είδος είναι στον Ε.Ο.Π.Υ.Υ.

Με τον Ενιαίο Κανονισμό Παροχών Υγείας (Ε.Κ.Π.Υ.) ΦΕΚ 2456/3/11/2011, καθώς και τους μεταγενέστερους του Εθνικού Οργανισμού Παροχών Υπηρεσιών Υγείας (Ε.Ο.Π.Υ.Υ.) διασφαλίζεται η ισότιμη πρόσβαση όλων των ασφαλισμένων σε ενιαίο σύστημα παροχής υπηρεσιών υγείας ως προς το είδος, την έκταση, το ύψος, τον τρόπο και τη διαδικασία χορήγησης, καθώς και το ποσοστό συμμετοχής των ασφαλισμένων στις δαπάνες. Σκοπός του Ε.Κ.Π.Υ. είναι η πρόληψη, διατήρηση, προαγωγή, βελτίωση, αποκατάσταση και προστασία της υγείας των δικαιούχων προσώπων. Στον κανονισμό καθορίζονται οι παροχές υγείας σε είδος, έκταση, το ύψος, καθώς και η διαδικασία χορήγησης στους δικαιούχους. Όλες οι παροχές είναι συναρτημένες με τα Κλειστά Ενοποιημένα Νοσήλια (ΚΕΝ) και τα πρωτόκολλα συνταγογράφησης φαρμάκων. Οι συμβεβλημένοι ιατροί με τον ΕΟΠΥΥ θα μπορούν να εξετάζουν μέχρι 200 ασθενείς τον μήνα , με αποζημίωση 10 ευρώ ανά ασθενή.

Τον πολυκερματισμό του συστήματος υγείας ήρθε να «συγκολλήσει» ο Ε.Ο.Π.Υ.Υ. και ο Ενιαίος

Κανονισμός Παροχών Υγείας Ε.Κ.Π.Υ κάτω, όμως, από συνθήκες μεγάλης οικονομικής ύφεσης. Το όνειρο πολλών χρόνων και οι σχεδιασμοί που έμεναν μόνο σε λόγια και χαρτιά περί ενοποίησης της πρωτοβάθμιας περίθαλψης υγείας άρχισε να γίνεται πραγματικότητα με τον ΕΟΠΥΥ. Μετά από αναβολές του αρχικού σχεδιασμού άρχισε η λειτουργία του Ε.Ο.Π.Υ.Υ 1-1-2012 με τη συνήθη ελλιπή προετοιμασία. Η ηλεκτρονική συνταγογράφηση στις Μονάδες Υγείας του ΙΚΑ- ΕΤΑΜ από 1/1/2012 Ε.Ο.Π.Υ.Υ άρχισε με μεγάλες καθυστερήσεις . Ο Ενιαίος Κανονισμός Παροχών Υγείας σε πολλά άρθρα περιοριζόταν σε γενικές κατευθύνσεις, με αποτέλεσμα υπάλληλοι και γιατροί στις Μονάδες Υγείας του Ε.Ο.Π.Υ.Υ., μέχρι την έκδοση σχετικών εγκυκλίων και κατευθυντηρίων οδηγιών , να μη γνωρίζουν τις διαδικασίες που έπρεπε να ακολουθήσουν σε αρκετά θέματα.

Κατ' αρχήν, υπήρχε μία γενικότερη σύγχυση στόχων και σκοπών του ΕΟΠΥΥ και αφορούσε στην πολιτική σύλληψη και τον σχεδιασμό. Ο ενιαίος οργανισμός και η ενοποίηση των κλάδων υγείας των μεγαλύτερων ασφαλιστικών φορέων της χώρας γίνεται για την ενιαία πληρωμή ή για την ενιαία παροχή πρωτοβάθμιας περίθαλψης υγείας. Διάχυτος ήταν και είναι ο φόβος των παρόχων, των ασφαλισμένων και των υπαλλήλων στον ΕΟΠΥΥ, που σε μεγάλο βαθμό διατηρείται μέχρι και σήμερα, μήπως διαλυθούν οι υπάρχουσες Δομές και η πρωτοβάθμια περίθαλψη υγείας περάσει αποκλειστικά στον ιδιωτικό τομέα .

Η ανεργία συνδέεται θετικά με την νοσηρότητα και τη θνησιμότητα. Στην Ελλάδα η ζήτηση υπηρεσιών υγείας στους δημόσιους φορείς αυξάνεται και εκτιμάται ότι θα αυξηθεί και άλλο , λόγω της οικονομικής κρίσης. Εύλογα τα ερωτήματα: θα αντέξει το σύστημα υγείας; Θα ελαττωθούν οι υψηλές ιδιωτικές δαπάνες και η παραοικονομία; Θα αυξηθεί η ανταποκρισιμότητα και η αποδοτικότητα του συστήματος υγείας; Τα άτομα με χρόνια προβλήματα υγείας θα ανταπεξέλθουν, όταν σε πολλές περιπτώσεις οι παροχές, με βάση τον ενιαίο κανονισμό του ΕΟΠΥΥ, είναι κατώτερες από αυτές που παρείχαν μέχρι τώρα τα ταμεία; Το χρηματοδοτικό πλαίσιο είναι επαρκές , όταν το ΑΕΠ μειώνεται ;

Η πρωτοβάθμια περίθαλψη υγείας, δηλαδή «*όλες οι υπηρεσίες και πράξεις, οι οποίες διενεργούνται με σκοπό την πρόληψη και αποκατάσταση των βλαβών υγείας*» , όπου υπήρχαν και τα μεγαλύτερα προβλήματα υγείας , δομείται για τους ασφαλισμένους των ταμείων που συγκροτούν τον Ε.Ο.Π.Υ.Υ . Τι θα γίνει, αλήθεια, για τους άνεργους – άπορους - αστέγους « της νέας εποχής ή γενιάς» , τους ανασφάλιστους, που αυξάνονται καθημερινά λόγω της οικονομικής κρίσης;

Οι περισσότεροι άνθρωποι σε ολόκληρο τον κόσμο δεν απολαμβάνουν καλή υγεία λόγω κακών επιλογών σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο. Η αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματος σε πολλές χώρες δεν σημαίνει αυτόματα καλύτερες παροχές υγείας. Η οικονομική κρίση επηρεάζει τις κοινωνικές ανισότητες. Η ύφεση μπορεί να οξύνει, αλλά και να αμβλύνει τις ανισότητες. Η ανεργία δεν είναι μόνο οικονομικό πρόβλημα. Η ανεργία δημιουργεί πολλές διαταραχές σε ατομικό και ψυχολογικό επίπεδο, σε επίπεδο οικογένειας και κοινωνίας. Η δραματική έξαρση των ψυχικών διαταραχών τα τελευταία χρόνια οφείλεται

στη φτώχεια, την εξαθλίωση, τα κοινωνικά προβλήματα, όπως αναφέρει έκθεση του Π.Ο.Υ.

Στην Ελλάδα οι μειωμένες δαπάνες στη δημόσια υγεία και η υπέρμετρη ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα έχουν δημιουργήσει μεγάλες κοινωνικές ανισότητες. Η γεωγραφική κατανομή των ανισοτήτων είναι εμφανής. Στην επαρχία η κατάσταση είναι απογοητευτική όταν μιλάμε για πλαίσια στήριξης ευπαθών ομάδων, για κέντρα αποκατάστασης - αποθεραπείας , κλινικές χρόνιων νοσημάτων, για πρόληψη και ουσιαστική πρωτοβάθμια περίθαλψη υγείας.

Διερωτάται κανείς: Σε ποιο βαθμό έχουμε απαλλαγεί από τις στρεβλώσεις και τις αγκυλώσεις του παρελθόντος στον χώρο της υγείας; Υπάρχει και θα συνεχίσει να υπάρχει ουσιαστική πρωτοβάθμια δημόσια περίθαλψη υγείας;

Σύμφωνα με το Νόμο 3918/2011 και ειδικότερα στο άρθρο 26, ρυθμίζονται τα θέματα του προσωπικού που μεταφέρθηκαν ακούσια ή εκούσια στον ΕΟΠΥΥ και ανέλαβαν τον σχεδιασμό και την εν γένει λειτουργία του.

Οι υπάλληλοι στην κεντρική διοίκηση του ΕΟΠΥΥ κλήθηκαν να σχεδιάσουν, οργανώσουν, λειτουργήσουν τον Εθνικό Οργανισμό Παροχών Υγείας, χωρίς να έχουν αποσαφηνιστεί τα οργανογράμματα, οι αρμοδιότητες ανά Διεύθυνση και οι στόχοι, κάτω δε από αντίξοες συνθήκες εργασίας, χωρίς την απαιτούμενη κτηριακή υποδομή, χωρίς τον απαιτούμενο γραφειακό και υποστηρικτικό εξοπλισμό (κομπιούτερ, τηλέφωνα , γραφική ύλη κ.λ.π). Το όραμα δεν ήταν σαφές και δεν είχε ξεκαθαριστεί αν ο ΕΟΠΥΥ θα είναι αγοραστής και πάροχος υπηρεσιών υγείας ή θα κρατούσε μόνο το ρόλο του αγοραστή υπηρεσιών υγείας, σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα. Υπάλληλοι από διαφορετικές υπηρεσίες, πιθανόν με διαφορετική οργανωσιακή κουλτούρα, αλλά σίγουρα με διαφορετικές εργασιακές εμπειρίες, κλήθηκαν να συνεργαστούν με ελλιπή καθοδήγηση, πολλές φορές αυτοσχεδιάζοντας και ακροβατώντας.

4. Πρωτογενής έρευνα στον ΕΟΠΥΥ

Η παρούσα έρευνα στόχο έχει να διερευνήσει αν η ενοποίηση Οργανισμών και η εν πολλοίς ακούσια μετακίνηση υπαλλήλων συμβάλλει αποτελεσματικά στην ύπαρξη ή μη συνεκτικότητας της οργανωσιακή κουλτούρα στον ΕΟΠΥΥ και αν η κουλτούρα του οργανισμού επηρεάζει τους υπαλλήλους. Επίσης διερευνάται ο ρόλος της οργανωσιακής κουλτούρας και των ηγετικών συμπεριφορών –πρακτικών στην ενδυνάμωση, ενεργοποίηση, εργασιακή ικανοποίηση των εργαζομένων, στην αποτελεσματικότητα, τη συναδελφική αλληλεγγύη, την ύπαρξη ή μη κινήτρων βελτίωσης της ποιότητας και της παραγωγικότητας και τις προσδοκίες των εργαζομένων.

Στη παρούσα έρευνα τα ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν σε Διοικητικές Υπηρεσίες του ΕΟΠΥΥ. Η δειγματοληπτική μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν η μέθοδος του διαθέσιμου δείγματος. Διανεμήθηκαν

ερωτηματολόγια σε Διευθύνσεις του ΕΟΠΥΥ σε όλους τους υπαλλήλους που εκείνη την ημέρα εργαζόταν στις εν λόγω Διευθύνσεις.

Συνολικά διανεμήθηκαν 150 ερωτηματολόγια το πρώτο δεκαήμερο του Μαρτίου του 2013 και επιστράφηκαν 120, ήτοι ποσοστό 80%.

Για την καταχώρηση των πρωτογενών δεδομένων και στη συνέχεια την επεξεργασία τους, χρησιμοποιήθηκε το στατιστικό πρόγραμμα SPSS 20. Η συγκεκριμένη έρευνα δεν μπορεί να γενικευθεί στον πληθυσμό των δημοσίων υπαλλήλων που απαρτίζουν τη διοίκηση υπηρεσιών υγείας ούτε του ΕΟΠΥΥ, διότι η δειγματοληψία είναι μικρή, μη αντιπροσωπευτική και είναι βάση του προσφερόμενου δείγματος.

Αποτελέσματα της έρευνας

Στην έρευνα που διενεργήθηκε έλαβαν μέρος 120 υπάλληλοι του ΕΟΠΥΥ , 88 γυναίκες και 32 άνδρες. Η ηλικία των συμμετεχόντων στην έρευνα κατά 35,3% ήταν από 26- 40 ετών και σε ποσοστό 64,7% άνω των 40 ετών. Η οικογενειακή κατάσταση δε αυτών στο μεγαλύτερο ποσοστό τους είναι παντρεμένοι ή συζούν (79,2%). Ένα άλλο στοιχείο είναι ότι το 52,1% των υπαλλήλων έχουν γεννηθεί στις μεγαλουπόλεις Αθήνα – Πειραιά- Θεσσαλονίκη.

Η εκπαίδευση των υπαλλήλων που συμμετείχαν στην έρευνα είναι: το 23,3% είναι απόφοιτοι Γυμνασίου /Λυκείου, ένα 6,7% είναι απόφοιτοι μέσης Σχολής , το 18,3% είναι απόφοιτοι ΤΕΙ, ένα 30% είναι απόφοιτοι ΑΕΙ , το 19,2% είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού και ένα μικρό ποσοστό 1,7% κάτοχοι διδακτορικού.

Το 41,7% των υπαλλήλων προέρχονται από το ΙΚΑ-ΕΤΑΜ , το 15,8% προέρχεται από τον ΟΠΑΔ, το 20,8% από τον ΟΑΕΕ, το 1,7% από τον ΟΓΑ , το 15% από το ΤΑΥΤΕΚΩ , το 2,5% από τον ΟΙΚΟ ΝΑΥΤΟΥ και ένα άλλο 2,5% από άλλο Ταμείο.
Από τη στατιστική ανάλυση του δεύτερου μέρους του ερωτηματολογίου προκύπτουν τα παρακάτω στοιχεία :
Η συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων, ήτοι το 95% συμφωνούν και συμφωνούν απόλυτα ότι επιδιώκουν την απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων , το 89% ενθαρρύνουν τους συναδέλφους να παίρνουν πρωτοβουλίες, το 67% εφαρμόζουν νέες ιδέες και μεθόδους παραγωγικότητας ακόμα και σε συναδέλφους που είναι προσεκτικοί, το 81% οραματίζονται το μέλλον και κάνουν προτάσεις, το 92,5% δημιουργούν κλίμα συνεργασίας και ομαδικότητας επιδιώκοντας την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων, το 83% παρακινούν τους συναδέλφους τους να αξιοποιούν νέους τρόπους και υπό διαφορετικές οπτικές γωνίες, το 78% αφιερώνουν χρόνο βοηθώντας συναδέλφους να εντοπίσουν νέους τρόπους βελτίωσης του έργου τους, το 84% προωθούν κίνητρα και ιδέες που προάγουν το γενικό συμφέρον έναντι του προσωπικού.
Στις επόμενες ερωτήσεις που έχουν σχέση με την υπηρεσία , οι υπάλληλοι που επιλέγουν να απαντήσουν ότι **συμφωνούν και συμφωνούν απόλυτα** (και την θεωρούμε ως θετική άποψη), είναι ελάχιστοι, αναλυτικότερα :μόνο το 21,6% συμφωνούν και συμφωνούν απόλυτα ότι ευνοεί η υπηρεσία τη δημιουργία αισθήματος ασφάλειας για τον εργαζόμενο και την οικογένειά του, το 16% θεωρεί ότι η υπηρεσία προσφέρει προοπτικές εξέλιξης για τους εργαζόμενους, το 26% πιστεύει ότι το εργασιακό περιβάλλον ενισχύει τη συνεργασία και το ομαδικό πνεύμα μεταξύ συναδέλφων, το 34% απαντά ότι υπηρεσία ευνοεί τις αλλαγές στον εργασιακό χώρο (ευέλικτο ωράριο), το 17% θεωρεί ότι το εργασιακό περιβάλλον ευνοεί την ευελιξία στις αποφάσεις που λαμβάνει ο κάθε υπάλληλος, το 16,4% θεωρεί ότι λαμβάνει η υπηρεσία μέτρα για την καταπολέμηση της γραφειοκρατίας.

Στη συνέχεια είναι σημαντικό το στοιχείο, ότι μόνο το 1,7% συμφωνεί απόλυτα ότι το εργασιακό περιβάλλον ευνοεί την αξιοκρατία, το 10,4 συμφωνεί, το 22,6% ούτε συμφωνεί /ούτε διαφωνεί , το 34% διαφωνεί και το 31,3% διαφωνεί απολύτως, όπως φαίνεται από το παρακάτω γράφημα .

Οι υπάλληλοι που έλαβαν μέρος στην έρευνα δεν έχουν θετική άποψη ότι το εργασιακό περιβάλλον προσφέρει κίνητρα για την αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζομένων. Αναλυτικότερα το 0,8% συμφωνεί απόλυτα , το 9,5% συμφωνεί, το 18,2% ούτε συμφωνεί /ούτε διαφωνεί, το 39,1% διαφωνεί και το 32,1% διαφωνεί απολύτως, όπως φαίνεται στο παρακάτω γράφημα.

Επίσης μόνο το 3,5% συμφωνεί απόλυτα ότι η υπηρεσία έχει καθαρό όραμα για το μέλλον της το οποίο βοηθά στη βελτίωση της αποδοτικότητας των εργαζομένων, το 9,6% συμφωνεί, το 22% ούτε συμφωνεί/ούτε διαφωνεί, 41,2% διαφωνεί και το 23,6% διαφωνεί απόλυτα , όπως φαίνεται από το παρακάτω γράφημα .

Στις ερωτήσεις που έχουν σχέση με το συνδικαλισμό οι απαντήσεις των υπαλλήλων είναι : το 5% μόνο συμφωνούν και συμφωνούν απόλυτα ότι ο συνδικαλισμός Χρησιμοποιείτε για την αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζομένων, το 16,8% θεωρεί ότι ασκεί επιρροή ο συνδικαλισμός στις αποφάσεις που λαμβάνονται από την Κεντρική Διοίκηση προς όφελος του πολίτη (ασφαλισμένου), το 9% απαντά ότι συμφωνεί και συμφωνεί απόλυτα ότι αποτελεί ο συνδικαλισμός ένα από τα ισχυρότερα μέσα για την επιβολή της αξιοκρατίας στην εργασία.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος οι ερωτήσεις για την οργανωσιακή κουλτούρα και την αλλαγή, οι εργαζόμενοι απαντούν : Συμφωνούν και συμφωνούν απόλυτα κατά 55% ότι η αλλαγή αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την καλύτερη απόδοση και λειτουργία μιας υπηρεσίας ,το 93% θεωρεί ότι υπάρχουν τομείς –τμήματα στα οποία εντοπίζονται σημαντικά προβλήματα και αυτά πρέπει να αλλάξουν Το 34% πιστεύουν ότι οι αλλαγές στο χώρο της υγείας θα λειτουργήσουν προς όφελος των ασφαλισμένων.

Το 86% των ερωτηθέντων συμφωνούν και συμφωνούν απόλυτα ότι υπάρχουν κάποιες αλλαγές που ίσως θα έπρεπε να αποφευχθούν ή διαφοροποιηθούν , το 87% ότι υπάρχουν κάποιες αλλαγές που θα έπρεπε να εφαρμοστούν και δεν προβλέπονται από το νέο νομοθετικό πλαίσιο, το 86% πιστεύει ότι ο ρόλος του διευθυντή – προϊσταμένου του τμήματος στη διαδικασία εφαρμογής των αλλαγών είναι σημαντικός, το 91,4% πιστεύουν ότι οι εργαζόμενοι, ανεξαρτήτως ιεραρχικού επιπέδου θα πρέπει να ενημερώνονται και να ερωτώνται σχετικά με τις επικείμενες οργανωσιακές αλλαγές, το 88,5% πιστεύουν πως θα πρέπει ο διευθυντής- προϊστάμενος του τμήματος να περάσει την αλλαγή και να δώσει κίνητρα στους εργαζόμενους, ώστε να μετριάσει τις επικείμενες αντιδράσεις τους. Το 57% θεωρούν ότι οι εργαζόμενοι προβάλλουν αντίσταση σε μια επερχόμενη αλλαγή Το 72% πιιστεύουν ότι ανάλογα με το ιεραρχικό επίπεδο καταγράφονται και διαφορετικές αντιστάσεις απέναντι σε μια αλλαγή. Το70,6% πιστεύουν ότι οι περισσότερες αντιδράσεις εντοπίζονται σε αλλαγές ,όπως αλλαγή τρόπου εργασίας. Το 29% τους

ευχαριστεί να συζητώ για την υπηρεσία μου με ανθρώπους που δεν εργάζονται σε αυτήν, το 49% αισθάνονται πως τα προβλήματα της υπηρεσίας είναι και δικά τους προβλήματα.

Στην ερώτηση αν κάποιες αλλαγές εντός της Υπηρεσίας εξυπηρετούν το συμφέρον και τους σκοπούς λίγων ατόμων και όχι του συνόλου αναλυτικά τα αποτελέσματα είναι : 27,1% συμφωνούν απόλυτα, το 42,7% συμφωνούν, το 18,4% ούτε συμφωνούν /ούτε διαφωνούν, το 6,8% διαφωνούν και το 4,8% διαφωνούν απολύτως

Μόνο το 9% των υπαλλήλων συμφωνεί απόλυτα στην ερώτηση ότι θα τους ευχαριστούσε εάν το υπόλοιπο της καριέρας τους θα το περνούσαν στην υπηρεσία αυτή, το 22,5% συμφωνούν, το 30,6% ούτε συμφωνούν / ούτε διαφωνούν, το 20,7% διαφωνούν και το 17,1% διαφωνούν απόλυτα .

Στην ερώτηση αν μερικές φορές είναι πιο εύκολο να παραμένεις σιωπηλός από το να πολεμάς το σύστημα, οι υπάλληλοι σε ποσοστό 9,5% συμφωνούν απόλυτα, το 29,5% συμφωνούν , 20.8% ούτε συμφωνούν /ούτε διαφωνούν , το 19,1% διαφωνούν και το 20,8% διαφωνούν απολύτως .

Στη συνέχεια τα στοιχεία δείχνουν ότι αθροιστικά μόνο το 6% συμφωνούν απόλυτα ότι είναι ασφαλέστερο το να σκέφτεσαι και να υλοποιείς αυτό που σου έχουν πει, παρά να αποφασίζεις εσύ ο ίδιος, το 21,7% συμφωνούν, το 28,7% ούτε συμφωνούν /ούτε διαφωνούν, το 30,4% διαφωνούν, το 13% διαφωνούν απολύτως.

Στην ερώτηση αν η υπηρεσία είναι ένα πολύ οικείο και φιλικό περιβάλλον για να εργάζεται κάποιος, οι υπάλληλοι σε ποσοστό 13,3% συμφωνούν απόλυτα , 26% συμφωνούν, 23,4% ούτε συμφωνούν /ούτε διαφωνούν, 27% διαφωνούν και τέλος σε ποσοστό 10,4% διαφωνούν απολύτως

Στη συνέχεια στην ερώτηση αν οι εργαζόμενοι ενδιαφέρονται για την επίτευξη των καθορισμένων στόχων το 9,7% συμφωνούν απόλυτα , 29.2% συμφωνούν, το 31,8% ούτε συμφωνούν /ούτε διαφωνούν, 24,7% διαφωνούν και τέλος σε ποσοστό 4,4% διαφωνούν απολύτως .

Ακολούθως , μόνο το 21% έχει θετική άποψη (δηλ. συμφωνεί και συμφωνεί απόλυτα),ότι γίνεται αντιληπτό ότι η διοίκηση καθοδηγεί αλλά και διευκολύνει τους εργαζόμενους.

Στην ερώτηση αν πιστεύουν ότι υπάρχουν, στην υπηρεσία, οργανογράμματα, στοχοθεσία και οριοθέτηση αρμοδιοτήτων , μόνο το 1,8% συμφωνούν απόλυτα, το 16,2% συμφωνούν, το 14,4% ούτε συμφωνούν / ούτε διαφωνούν, το 40,5% διαφωνούν και το 27% διαφωνούν απόλυτα.

Οι υπάλληλοι που έλαβαν μέρος στην έρευνα μόνο 3,6% συμφωνούν απόλυτα, ότι η διοίκηση αποτελεί παράδειγμα ισχυρής ηγεσίας, το 18,3% συμφωνούν , το 28,4% ούτε συμφωνούν / ούτε διαφωνούν, το 31% διαφωνούν και το 18,3% διαφωνούν απόλυτα.

Ακολούθως συμφωνούν και συμφωνούν απόλυτα το 21% στην ερώτηση ότι η διοίκηση συντονίζει, οργανώνει και ελέγχει την αποτελεσματικότητα όλων των δραστηριοτήτων του οργανισμού, 18% ότι ο τρόπος διοίκησης χαρακτηρίζεται από την ομαδική εργασία, την ομοφωνία και τη συμμετοχή των

εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων, το 27,4% ότι δίνει η διοίκηση έμφαση στις υψηλές απαιτήσεις και στην επίτευξη των στόχων του οργανισμού, το 30,9% ότι εστιάζουν οι εργαζόμενοι στην επιτυχία και την πραγματοποίηση των στόχων μέσα από κανόνες, διαδικασίες και πολιτικές, το 20,6 στη σχετική ερώτηση με τη προηγούμενη αν ακολουθούν όλοι τις τυπικές διαδικασίες, κανόνες και πολιτικές.

Είναι εντυπωσιακά τα αποτελέσματα στην ερώτηση, αν όλοι οι εργαζόμενοι χαρακτηρίζονται από αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ τους ,συνοχή και ομαδική εργασία, όπου το 4,8% συμφωνεί ,(κανείς δεν συμφωνεί απόλυτα), το 30,4% ούτε συμφωνεί /ούτε διαφωνεί, το 42% διαφωνεί και το 22,8% διαφωνούν απόλυτα.

Στις επόμενες ερωτήσεις, αθροιστικά συμφωνούν και συμφωνούν απόλυτα, το 11,7% όταν ερωτώνται αν η στρατηγική εστιάζει στη συμμετοχή και την ανάπτυξη των εργαζομένων του μέσα από την δημιουργία υψηλού βαθμού εμπιστοσύνης και ειλικρίνειας μεταξύ εργαζομένων και διοίκησης, το 15% στην ερώτηση αν στρατηγική, της υπηρεσίας στοχεύει στην ανάπτυξη δυναμικών εργαζομένων και έτοιμων να εκμεταλλευθούν νέες ευκαιρίες και να μάθουν μέσα από τη δοκιμή και τα λάθη τους, το 32% αν η στρατηγική δίνει έμφαση στη βιωσιμότητα, τη σταθερότητα και την ομαλή λειτουργία του οργανισμού, το 50,4% όταν ερωτώνται αν επιτυχία για την Υπηρεσία αποτελεί η ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού ,η εφαρμογή ομαδικής εργασίας , η αφοσίωση των εργαζομένων του και το ενδιαφέρον.

Ακολούθως το 38,7%, αθροιστικά συμφωνεί και συμφωνεί απολύτως στην ερώτηση αν συμμετέχουν από κοινού με τους συναδέλφους τους σε κοινωνικές δραστηριότητες, το 31,6% ότι η Υπηρεσία έχει κριτήριο επιτυχίας την ικανοποίηση του πολίτη, μόνο το 18% είναι αισιόδοξοι για το μέλλον της Υπηρεσίας και για το δικό τους μέλλον σε αυτή , επίσης μόνο το 12,5% συμφωνούν και συμφωνούν απόλυτα ότι οι άξιοι υπάλληλοι ,με προσόντα τους δίνεται η δυνατότητα να εξελιχθούν και να αναδειχθούν.

Στην ερώτηση που ακολουθεί γύρω από την σκοπιμότητα της ενοποίησης της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας, το 45% απαντά ότι έγινε για να επιτευχθεί μείωση του κόστους λειτουργίας, το 16,5% για τη καλύτερη οργάνωση και συντονισμός των υπηρεσιών, το 14,8 για να υπάρχει μεγαλύτερη ικανοποίηση και εξυπηρέτηση των πολιτών και μόνο το 4,3% ότι έγινε για τη βελτίωση της εικόνας των παροχών πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας

Οι υπάλληλοι σε ποσοστό 77,3% πιστεύουν, ότι η οργανωσιακή κουλτούρα της Υπηρεσίας δεν είναι η πλέον λειτουργική. Όταν τους ζητάτε δε, να κάνουν περιγραφή της οργανωσιακής κουλτούρας με τρείς λέξεις, ακολουθούν εξήντα ένα (61) αρνητικές περιγραφές της οργανωσιακής κουλτούρας του Οργανισμού, 26 θετικές και τριάντα τρείς (33) υπάλληλοι δεν απάντησαν. Οι αρνητικές απαντήσεις περιλαμβάνουν χαρακτηρισμούς όπως: άθλια- απαράδεκτη αταξία, ανοργανωσιά ανισότητα- ανύπαρκτη, αναποτελεσματική , απαράδεκτη- ασυντόνιστη- ισοπεδωτική, αδιάφορη- χαλαρή -ασαφής στόχος, χάλια, χαμός ,χάος, χαοτική- κατευθυνόμενη, εξαρτημένη-χωρίς αξιοκρατία, ασύνδετη, οργανωμένη ανευθυνότητα, ελλιπής ανεπαρκής , χωρίς πρόγραμμα , εμβρυακή οργάνωση δεν υπάρχει υποδομή, δεν υπάρχει βάση δεδομένων, ασυνεννοησία.

Οι θετικοί χαρακτηρισμοί είναι: ομαδικότητα, καταμερισμός αρμοδιοτήτων, οργάνωση -συντονισμός – βελτίωση, προσωπική θέληση-ευελιξία-ανθρώπινο πρόσωπο, σχεδόν λειτουργική, σωστή αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού, φιλότιμο εργατικότητα συνεργασία, φιλότιμο υπευθυνότητα ευαισθησία, ο οργανισμός και η δ/νση λειτουργεί με το φιλότιμο ορισμένων.

Τέλος το 84,5% πιστεύει ότι το ερωτηματολόγιο αυτό είναι χρήσιμο.

5.Συμπεράσματα- Προτάσεις

Η οργανωσιακή κουλτούρα ενός οργανισμού είναι η «διακριτή ταυτότητα», που τον διαφοροποιεί και τον προσδιορίζει. Όπως κάθε άνθρωπος έχει τη δική του προσωπικότητα και «ταυτότητα», έτσι συμβαίνει και με κάθε οργανισμό. Η οργανωσιακή κουλτούρα είναι μία πολυδιάστατη έννοια, ένα σύστημα παραδοχών αξιών, πιστεύω, συνηθειών αντιμετώπισης της καθημερινότητας και των προβλημάτων, όπου δημιουργούν ένα κανονιστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο μαθαίνουν να λειτουργούν οι εργαζόμενοι με ένα συγκεκριμένο τρόπο, που τους διαφοροποιεί από τα μέλη ενός άλλου οργανισμού.

Η δημιουργία κουλτούρας σε έναν οργανισμό έχει μία αφετηρία, ένα ξεκίνημα με καταλυτική συμβολή στη δημιουργία της, την υποδειγματική και δεκτική συμπεριφορά των ηγετικών στελεχών, που είναι υψηλά στη ιεραρχία. Επίσης, καθοριστικό ρόλο παίζουν οι επιλογές εκείνων των υπαλλήλων που θα συμμερίζονται το όραμα και τους στόχους που έχουν τεθεί.

Η οργανωσιακή κουλτούρα αναπτύσσεται σε βάθος χρόνου, έχει τις ρίζες της σε ποικίλες αξίες των υπαλλήλων και είναι καθοριστική η συμβολή των ηγετικών στελεχών της στη δημιουργία της . Για παράδειγμα, οργανωσιακή κουλτούρα και ηγεσία δρουν σαν συγκοινωνούντα δοχεία . Η κουλτούρα προσδιορίζει την ηγεσία και οι ικανότητες των ηγετικών στελεχών δημιουργούν, ανανεώνουν και εξελίσσουν την κουλτούρα. Η οργανωσιακή κουλτούρα δεν είναι στατική, είναι εξελισσόμενη, δημιουργεί στους εργαζόμενους περιβάλλον σιγουριάς και ασφάλειας, λειτουργεί σαν συνδετικός κρίκος μεταξύ των μελών του οργανισμού και σαν πυξίδα στη λειτουργία του οργανισμού.

Το θετικό κλίμα στο χώρο εργασίας που δημιουργείται από την θετική οργανωσιακή κουλτούρα συνδέεται με το επίπεδο εργασιακής ικανοποίησης, της παρακίνησης, της ενθάρρυνσης, της προσήλωσης στους στόχους του οργανισμού, την μεγαλύτερη ικανοποίηση των πελατών / εξυπηρετουμένων, καθώς και με την αποτελεσματικότητα, αποδοτικότητα και επίπεδο βελτίωσης του οργανισμού. Η μη ύπαρξη θετικής κουλτούρας λειτουργεί ως τροχοπέδη στην οργανωσιακή αλλαγή.

Η δημιουργία και η διατήρηση της οργανωσιακής κουλτούρας, καθώς και η οργανωσιακή αλλαγή βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την ηγεσία . Ο ηγέτης είναι ο άνθρωπος που εμπνέει, παρακινεί, μεταλαμπαδεύει το όραμά του και κερδίζει την εμπιστοσύνη των συναδέλφων, ώστε με ενθουσιασμό, αφοσίωση και χαρά να ενστερνιστούν, ακολουθήσουν, εργαστούν, για την επίτευξη των στόχων του οργανισμού . Ο ικανός ηγέτης διαμορφώνει κουλτούρα σε ένα οργανισμό. Στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους, κάθε Διευθυντής / Προϊστάμενος με ηγετικά χαρακτηριστικά θα πρέπει καθημερινά να αξιοποιεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο εκτός των υλικών πόρων και το ανθρώπινο δυναμικό, με ταυτόχρονη ευχαρίστηση - ικανοποίηση των εργαζομένων και των εξυπηρετουμένων.

Οι δημόσιοι υπάλληλοι επιτελούν σημαντικό έργο στο πλαίσιο της χρηστής διοίκησης, αν και υπάρχουν αρκετές παθογένειες και γραφειοκρατικές αγκυλώσεις.

Ο ΕΟΠΥΥ ήρθε να συνενώσει τους τομείς υγείας των ασφαλιστικών ταμείων και οι διοικητικές του υπηρεσίες απαρτίζονται από υπαλλήλους που έχουν μεταφερθεί από τα ασφαλιστικά ταμεία που έχουν ενταχθεί στον ΕΟΠΥΥ. Από τη πρωτογενή έρευνα προκύπτει ότι οι υπάλληλοι που έλαβαν μέρος στην έρευνα είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία μόνιμοι υπάλληλοι, σε ποσοστό δε αθροιστικά 70% κατέχουν τίτλους ΤΕΙ-ΑΕΙ και Μεταπτυχιακών σπουδών. Από τους υπαλλήλους που έλαβαν μέρος στην έρευνα το μεγαλύτερο ποσοστό προέρχονται από το ΙΚΑ-ΕΤΑΜ.

Ανεξάρτητα από τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στην έρευνα, η συντριπτική πλειοψηφία συμφωνούν στην επιδίωξη απόκτηση γνώσεων, ενθαρρύνουν τους συναδέλφους τους να παίρνουν πρωτοβουλίες και, γενικότερα, είναι υπέρ της συνεργασίας, της ομαδικότητας και οραματίζονται το μέλλον. Στις ερωτήσεις, όμως, που έχουν σχέση με την υπηρεσία και σχετίζονται με το αίσθημα ασφάλειας, την προοπτική εξέλιξης για τους εργαζομένους, την προσφορά κινήτρων για την αύξηση της παραγωγικότητας και την καταπολέμηση της γραφειοκρατίας , την ύπαρξη καθαρού οράματος για το μέλλον, τα θετικά ποσοστά (συμφωνώ ή συμφωνώ απόλυτα), κυμαίνονται σε χαμηλά επίπεδα. Σε ακόμη χαμηλότερα ποσοστά κυμαίνονται οι απαντήσεις των εργαζομένων, όταν τους ζητούν να συσχετίσουν το συνδικαλισμό με την παραγωγικότητα, την αξιοκρατία και την επιρροή του συνδικαλισμού προς όφελος του πολίτη .

Αξιοσημείωτο είναι ότι η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων θεωρούν ότι υπάρχει ανάγκη οργανωσιακής αλλαγής, ενώ ένα μικρό ποσοστό μόνο θεωρεί ότι οι αλλαγές μέχρι τώρα κινούνται προς τη σωστή κατεύθυνση για τους ασφαλισμένους . Επίσης, θεωρούν ότι μεγάλο μερίδιο ευθύνης για τις αλλαγές έχουν οι προϊστάμενοι και οι διευθυντές που πρέπει να δώσουν τα ανάλογα κίνητρα. Όταν ερωτώνται αν αισθάνονται ότι τα προβλήματα της υπηρεσίας είναι και δικά τους, οι μισοί απαντούν ότι συμφωνούν και συμφωνούν απόλυτα, όμως, ένα μικρό ποσοστό από αυτούς τους ευχαριστεί να συζητούν για τα προβλήματα της υπηρεσίας τους, θεωρούν δε ότι οι αλλαγές στην υπηρεσία δρουν προς όφελος των ολίγων και όχι των πολλών .

Οι περισσότεροι υπάλληλοι έχουν αρνητική εικόνα για την οργανωσιακή κουλτούρα και τις ηγετικές ικανότητες των στελεχών. Ειδικότερα, θεωρούν ότι η διοίκηση δεν αποτελεί παράδειγμα ισχυρής ηγεσίας, δεν συντονίζει, οργανώνει και ελέγχει την αποτελεσματικότητα όλων των δραστηριοτήτων του οργανισμού, πιστεύει ότι δεν υπάρχουν οργανογράμματα, στοχοθεσία και οριοθέτηση αρμοδιοτήτων, ο τρόπος διοίκησης δεν χαρακτηρίζεται από την ομαδική εργασία, την ομοφωνία και τη συμμετοχή των εργαζομένων

στη λήψη αποφάσεων, η διοίκηση δεν καθοδηγεί, αλλά και δεν διευκολύνει τους εργαζόμενους, δεν δίνει έμφαση στις υψηλές απαιτήσεις και στην επίτευξη των στόχων του οργανισμού, η διοικητική στρατηγική δεν εστιάζει στη συμμετοχή και την ανάπτυξη των εργαζομένων του μέσα από την δημιουργία υψηλού βαθμού εμπιστοσύνης και ειλικρίνειας μεταξύ εργαζομένων και διοίκησης, η στρατηγική της υπηρεσίας δεν στοχεύει στην ανάπτυξη δυναμικών εργαζομένων και έτοιμων να εκμεταλλευθούν νέες ευκαιρίες και να μάθουν μέσα από τη δοκιμή και τα λάθη τους, δεν καλλιεργείται το ομαδικό πνεύμα , η συνεργασία και η εμπιστοσύνη, δεν ακολουθούν όλοι τις τυπικές διαδικασίες, κανόνες και πολιτικές

Ενδεικτικό του κλίματος είναι ότι μόνο ένα μικρό ποσοστό των υπαλλήλων θα τους ευχαριστούσε εάν το υπόλοιπο της καριέρας τους το περνούσαν στην υπηρεσία αυτή και την θεωρούν πολύ οικείο και φιλικό περιβάλλον για να εργάζεται κάποιος. Επίσης, σε μικρά ποσοστά εστιάζουν και ενδιαφέρονται για την πραγματοποίηση των στόχων μέσα από κανόνες, διαδικασίες και πολιτικές, δεν είναι αισιόδοξοι για το μέλλον της Υπηρεσίας και για το δικό τους μέλλον σε αυτή, δεν θεωρούν ότι στους άξιους υπαλλήλους με προσόντα τους δίνεται η δυνατότητα να εξελιχθούν και να αναδειχθούν, δεν συμμετέχουν από κοινού με τους συναδέλφους τους σε κοινωνικές δραστηριότητες.

Μικρά, επίσης, είναι τα ποσοστά των υπαλλήλων που θεωρούν ότι η Υπηρεσία έχει κριτήριο επιτυχίας την ικανοποίηση του πολίτη και πιστεύουν ότι η ενοποίηση των ταμείων έγινε με στόχο τη μείωση του κόστους λειτουργίας περισσότερο από την μεγαλύτερη ικανοποίηση και εξυπηρέτηση των πολιτών ή την βελτίωση της εικόνας των παροχών πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας, ενώ σχεδόν όλοι συμφωνούν ότι είναι απαραίτητη η βελτίωση της ποιότητας των παρεχομένων υπηρεσιών και ότι το ερωτηματολόγιο αυτό είναι χρήσιμο, αν συμβάλλει στην οργανωσιακή αλλαγή.

Τέλος, το 77% των υπαλλήλων πιστεύει ότι η οργανωσιακή κουλτούρα της Υπηρεσίας δεν είναι η πλέον λειτουργική, όταν τους ζητείται δε να την περιγράψουν με τρείς λέξεις, οι αρνητικές και απαξιωτικές περιγραφές είναι περισσότερες από διπλάσιες από τις θετικές (Μεγάλος αριθμός υπαλλήλων δεν απάντησε).

Το μέλλον της δημόσιας διοίκησης στην εποχή του μνημονίου και της οικονομικής κρίσης βάλλεται από παντού. Την εποχή της διαθεσιμότητας και της κινητικότητας οι δημόσιες υπηρεσίες και οι οργανισμοί αντιμετωπίζουν μία σαφή πρόκληση που δεν είναι άλλη από αυτή της οργανωσιακής αλλαγής και της εναρμόνισης των παρεχομένων υπηρεσιών με το κοινωνικό περιβάλλον. Οι δημόσιες υπηρεσίες είναι τώρα περισσότερο ανάγκη από κάθε άλλη φορά να ανταποκριθούν στις ανάγκες των πολιτών με το μικρότερο δυνατό κόστος και να αξιοποιήσουν το ανθρώπινο δυναμικό όσο γίνεται καλύτερα. Η σύγχρονη δημόσια διοίκηση χρειάζεται να επαναπροσδιορίσει το ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού. Η πολιτεία και τα στελέχη των δημόσιων υπηρεσιών / οργανισμών πρέπει να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται, με προσανατολισμό την οργανωσιακή αλλαγή σε όλα τα επίπεδα. Στο επίκεντρο αυτών

των αλλαγών πρέπει να είναι :

- Ο πολίτης / εξυπηρετούμενος που είναι ανάγκη να εξυπηρετείται άμεσα, αποτελεσματικά, με το μικρότερο κόστος.
- Η αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού με αξιοκρατία, δίκαιη και αντικειμενική αξιολόγηση, ενεργοποίηση, παρακίνηση, ενδυνάμωση, ενθάρρυνση, ανατροφοδότηση (Μακριά από κομματισμούς και αναχρονιστικές τακτικές του παρελθόντος) .
- Η σωστή διαχείριση και αξιοποίηση των οικονομικών πόρων, με στόχο τη στρατηγική ανάπτυξη.

Η αναποτελεσματική δημόσια διοίκηση οφείλει να αλλάξει. Μέσα στη δημόσια διοίκηση είναι πρόδηλο ότι υπάρχουν ευσυνείδητοι υπάλληλοι με αξίες, αρχές και πιστεύω, με όραμα και διάθεση για εργασία, που αισθάνονται δέσμευση έναντι του οργανισμού, των πολιτών / εξυπηρετουμένων και της ιδεολογίας τους και είναι ακόμα έτοιμοι να αποδώσουν τα μέγιστα, πριν πιθανόν τους αλλοτριώσουν, αφομοιώσουν, εξουθενώσουν οι «εσωτερικές διαδικασίες».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Chandler, J, (2003) *Δημόσια Διοίκηση Συγκριτική ανάλυση*, Αθήνα: Παπαζήση
- Leat, M, Κουζής, Γ,& Κουτρούκης, Θ, (επιμελητές), (2009), *Εργασιακές σχέσεις,* Αθήνα : Κριτική (2007,2001, Mike Leat by arrangement with ELSEVIER LIMITED of the Boulevard, Langford Lane, Kidlington, Oxford, OX5 1 GB, UK
- Βακόλα, Μ, Ι,Νικολάου (2012) *Οργανωσιακή ψυχολογία & συμπεριφορά* , Αθήνα : Rosili
- Μπουραντάς, Δ, (2005) *Ηγεσία Ο δρόμος της διαρκούς επιτυχίας,* Αθήνα: Κριτική
- Μπουραντάς, Δ, (2002) *Μάνατζμεντ* Αθήνα: Γ.Μπένου
- Οικονόμου, Χ, (2004) *Πολιτικές Υγείας στην Ελλάδα & Ευρωπαικές Κοινωνίες,* Αθήνα: Διόνικος
- Οικονόμου, Χ, (2011) *Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα: Διόνικος
- Παπαλεξανδρη, Ν, Δ. Μπουραντάς (2003), Διοίκηση Ανθρωπίνων πόρων, Αθήνα: Γ.Μπένου
- Ραμματά, Μ, (2011) *Σύγχρονη ελληνική δημόσια διοίκηση Ανάμεσα στη γραφειοκρατία και το Μάνατζμεντ ,* Αθήνα: Κριτική
- Stephen P. Robbins, Timothy A. Judge *&* Αλ. Σαχινίδης (επιμελητής), (2011) *Οργανωσιακή συμπεριφορά : βασικές έννοιες και σύγχρονες προσεγγίσεις ,* Αθήνα : Κριτική

Το κίνημα των καθηγητών και η μειωμένη κοινωνική συνοχή στο χώρο της εκπαίδευσης

Άννα Κουμανταράκη

Συνεργαζόμενο Εκπαιδευτικό Προσωπικό (ΣΕΠ) στο ΕΑΠ

Εισαγωγή

Η εισήγηση αυτή αποτελεί συνέχεια προηγούμενης η οποία παρουσιάστηκε στο 3ο συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής εταιρίας και αφορούσε το κίνημα των αναπληρωτών καθηγητών κατά της κατάργησης της επετηρίδας ως τρόπου διορισμού καθηγητών στη δημόσια εκπαίδευση[1]. Στηρίχθηκε σε συνεντεύξεις με εκπαιδευτικούς που συμμετείχαν στο λεγόμενο κίνημα των αναπληρωτών[2]. Η ειδοποιός διαφορά αυτού του κινήματος είναι η μαζικότητα και ο δυναμισμός της. Ο νόμος 2525/1997 διερρήγνυε βίαια κατά τη γνώμη των καθηγητών μια άτυπη σύμβαση μεταξύ αυτών και του ελληνικού κράτους όσον αφορά στη δυνατότητα εργασίας τους στο δημόσιο τομέα. Από αυτή την άποψη λοιπόν η περίπτωση των καθηγητών αποτελεί ένα σημαντικό κρίκο στο φαινόμενο της αποσταθεροποίησης των εργασιακών σχέσεων στο δημόσιο τομέα. Κύριο μέλημα της εργασίας είναι να δούμε πως οι εκπαιδευτικοί βίωσαν αυτή την αλλαγή και να προσπαθήσουμε μέσω αυτής της μελέτης να κατανοήσουμε τις συνέπειες της αποσταθεροποίησης για τους εργαζόμενους και την συνδικαλιστική τους οργάνωση γενικότερα.

Το κίνημα

[1] Ήταν το Άννα Κουμανταράκη (2012) «Αναλύσεις και συμπεράσματα από ένα δυναμικό και μαζικό αγώνα: Οι κινητοποιήσεις των εκπαιδευτικών μετά την κατάργηση της επετηρίδας» στο *Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας*, σελ.179-190. Τα πρακτικά εκδόθηκαν σε CD – ROM.

[2] Πήρα συνολικά 13 συνεντεύξεις από εκπαιδευτικούς εκ των οποίων έξι ήταν γυναίκες και επτά άνδρες. Η κατάταξη τους κατά ειδικότητα ήταν 5 φιλόλογοι, 4 μαθηματικοί, ένας καθηγητής πληροφορικής, ένας γυμναστής, μια δασκάλα και μια καθηγήτρια χημείας.

Το ενδιαφέρον για το κίνημα κατά της κατάργησης της επετηρίδας οφείλεται στο γεγονός ότι σε μια περίοδο έντονης πολιτικής παθητικότητας, το κίνημα αυτό επαναδραστηριοποίησε μια ομάδα πολιτών οι οποίοι στο παρελθόν είχαν αποτελέσει τη ραχοκοκαλιά ενός μαχητικού φοιτητικού κινήματος το οποίο πλέον είχε χαθεί[3]. Τα ευρήματα αυτής της εισήγησης μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

- Οι καθηγητές κυρίως κινητοποιούνται γιατί νιώθουν ότι με τις εξετάσεις του Ανώτατου Συμβούλιου Επιλογής Προσωπικού (ΑΣΕΠ) απειλείται η επαγγελματική τους αξιοπρέπεια και η σταθερή επαγγελματική τους πορεία. Βλέπουμε λοιπόν ένα κίνημα που είναι από τα πρώτα που αναπτύσσονται στον ελλαδικό χώρο και επιλέγει τη σύγκρουση όταν αρχίζει να νιώθει επαγγελματική ανασφάλεια, ενώ έχει ένα παρελθόν υψηλής επαγγελματικής και κοινωνικής καταξίωσης. Με κύρια αιτία την πρωτοβουλία του Υπουργού Παιδείας για κατάργηση της επετηρίδας, η ομάδα αυτή των εκπαιδευτικών νιώθει ότι θίγεται όχι μόνο οικονομικά αλλά και ηθικά. Επιλέγει να συγκρουστεί αυτόνομα και χωρίς τη στενή επικοινωνία με τη συνδικαλιστική ηγεσία των καθηγητών.
- Καθώς οι καθηγητές βλέπουν τη θέση τους να κινδυνεύει, αντιμετωπίζουν τον εαυτό τους σαν ένα επιστημονικό προλεταριάτο που έχει απολέσει την προοπτική για αυξημένο κοινωνικό κύρος[4] και εξασφάλιση οικονομικής ευημερίας.

[3] Χρησιμοποιώντας αυτή την έκφραση αναφέρομαι στο μαζικό νεολαιίστικο κίνημα το οποίο στις αρχές της δεκαετίας του 1980 συγκρούστηκε με το υπουργείο Παιδείας πάνω στο νόμο-πλαίσιο που προσδιόριζε τους όρους φοίτησης στα Πανεπιστήμια. Στη πραγματικότητα τόσο τη δεκαετία του 1970 μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου το 1973 και λίγο μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ το 1981 το φοιτητικό κίνημα είχε έντονο δυναμισμό που σταδιακά χάθηκε και έδωσε τη θέση της κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1980 σε μια θεσμοποιημένη παραταξιοποίηση χωρίς δυναμικές εξάρσεις. Για το ζήτημα της Νεολαίας μετά το 1974 αξιόλογη αναφορά βρίσκεται στη μελέτη του Κώστα Κατσάπη (1912) *Το «πρόβλημα» νεολαία: Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα.* Αθήνα: εκδόσεις Απρόβλεπτες. Επίσης για τη σημασία της αυτόνομης οργάνωσης των φοιτητών ως αποφασιστικού παράγοντα στην εξέγερση του Πολυτεχνείου στο Δαφέρμος, Ολύμπιος (2009) *Φοιτητές και Δικτατορία: το Αντιδικτατορικό Φοιτητικό Κίνημα 1972 – 1973.* Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης, ειδικά κεφάλαιο ένατο, σελ.142 – 182.

[4] Η έννοια του κοινωνικού κύρους προσλαμβάνεται εδώ ως ένδειξη ανώτερης ταξικής θέσης την οποία κατείχαν τα μεσαία αστικά στρώματα σε σύγκριση με την εργατική τάξη όταν ήταν στις εργασιακές σχέσεις κυριαρχούσε το μοντέλο του φορντισμού. Βλέπε σχετικά Θανάσης Αλεξίου (2006) *Εργασία, Εκπαίδευση και Κοινωνικές Τάξεις: Το Ιστορικο-θεωρητικό πλαίσιο*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. 2η Έκδοση.

Το κύρος του εκπαιδευτικού

Βέβαια το πρωτεύον σημείο το οποίο τονίζεται από τους καθηγητές που πήρα συνέντευξη είναι η υποβάθμιση του δημόσιου σχολείου, γεγονός που τους θίγει ως κρατικούς λειτουργούς. Ο τρόπος με τον οποίο αυτό-προσδιορίζονται είναι κυρίως ως παιδαγωγοί και αυτό που επιδιώκουν κυρίως να διασώσουν είναι η σχέση τους με τα παιδιά και η προαγωγή της μάθησης ως υψηλού και πρωτεύοντος καθήκοντος. Ο Κίμωνας, μαθηματικός και συνδικαλιστής, τόσο στο κίνημα των αναπληρωτών όσο και αργότερα περιγράφει την πορεία προς την κοινωνική απαξίωση του διδασκαλικού επαγγέλματος αναφερόμενος στη περίπτωση του πατέρα του που υπήρξε και εκείνος εκπαιδευτικός με τους εξής όρους:

> «Ο εκπαιδευτικός ήταν ο αξιοσέβαστος, μια παρουσία σημαντική στην κοινωνία, τον σέβονταν, τον αποδέχονταν, δεν τον αμφισβητούσε για αυτό του έδινε κιόλας τη δυνατότητα χωρίς εισαγωγικά, χωρίς τις σημερινές αμφισβητήσεις να μορφώσει τα παιδιά της φυσικά. Αυτός ήταν ο δάσκαλος. Όχι ο δασκαλάκος. [Ο πατέρας] μου ήτανε ο δάσκαλος που η κοινωνία μέχρι σήμερα σε ηλικία 81 και 82 ετών στον κύκλο του τον φωνάζουνε «δάσκαλο». Είναι τίτλος τιμής να τον φωνάζουνε δάσκαλο».
>
> *Ενώ σήμερα είναι πολύ διαφορετικό αυτό; Σήμερα πως είναι;*
>
> «Σήμερα ο εκπαιδευτικός είναι υποτιμημένος και είναι υποτιμημένος ακριβώς λόγω της ανεργίας και της οικονομικής [κρίσης] που έχει περιέλθει. Αυτοί είναι οι λόγοι απαξίωσης ενός επαγγέλματος. Τα επαγγέλματα αν έχουν οικονομική ευρωστία ή αν δεν έχουνε ανεργία στον κλάδο τους, τότε έχουν καταξιωμένη δύναμη. Σήμερα, ακόμα και το επάγγελμα του γιατρού που πέρασε μια περίοδο τεράστιας αίγλης, περνά φάση απαξίωσης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να απαξιώνονται πλέον και οι ιατρικές πράξεις».

Η ταξική καταγωγή των καθηγητών που ενεπλάκησαν στο κίνημα των αναπληρωτών δεν μπορεί εύκολα να προσδιορισθεί. Σίγουρα όμως σε μια κοινωνία όπου η είσοδος στο πανεπιστήμιο θεωρείτο το διαβατήριο για ανοδική κοινωνική κινητικότητα, πολλοί εκπαιδευτικοί που είχαν εργατική ταξική καταγωγή επέλεξαν τη δουλειά του εκπαιδευτικού με στόχο την βελτίωση της ταξικής τους θέσης μέσω της εξασφάλισης σταθερής εργασίας στην δημόσια εκπαίδευση[5]. Ένα ενδιαφέρον ζήτημα είναι ότι το κίνημα για τη διατήρηση της επετηρίδας συγκέντρωσε στις δυνάμεις του πολλούς εκπαιδευτικούς που ήταν μαθηματικοί, σε βαθμό ώστε να γεννηθούν ερωτήματα για το ρόλο της μαθηματικής σκέψης ως μορφής κατανόησης της πραγματικότητας και του ρόλου που έπαιξε στην ενίσχυση του κινήματος. Το ερώτημα απαντήθηκε από τους ίδιους τους μαθηματικούς οι οποίοι ισχυρίστηκαν ότι ήταν οι κυρίως θιγόμενοι από την κατάργηση της επετηρίδας. Είναι χαρακτηριστικό ότι και ο ίδιος ο υπουργός μετά την πίεση που άσκησε το κίνημα, έσπευσε να διορίσει κυρίως μαθηματικούς – εξακόσιους περίπου - ώστε να κοπάσουν οι αντιδράσεις[6].

Η σύσταση του κινήματος

[5] Η Κυριακή Φραντζή (2003) στο «Οι Γυναίκες Απόφοιτες Θετικών Επιστημών Στην Ελλάδα Και Η Περίπτωση Των Εκπαιδευτικών» τονίζει ότι η επιλογή του επαγγέλματός του εκπαιδευτικού έχει άμεση σχέση με στρατηγικές ανοδικής ταξικής κινητικότητας. Έτσι το 38% των πτυχιούχων γυναικών της περιόδου 1910 - 64 έγιναν εκπαιδευτικοί και καταγόταν κυρίως από την επαρχία και ειδικά την Πελοπόννησο ενώ το ταξικό και μορφωτικό επίπεδο των γονιών τους ήταν χαμηλό. Από την άποψη αυτή η επιλογή τους να γίνουν καθηγήτριες ήταν σε μεγάλο βαθμό ταξικά προσδιορισμένη, οδηγήθηκαν δηλαδή σε αυτή την επαγγελματική λύση ως μέσου κοινωνικής ανόδου (σ.9). Πολλές γυναίκες υψηλότερης κοινωνικής θέσης απέρριψαν την επιλογή να γίνουν ή να παραμείνουν στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση και επιλέγουν εργασία σε ερευνητικά ιδρύματα όπως ο Δημόκριτος που θεωρούνται ότι έχουν υψηλότερο κύρος. Γεγονός που εν μέρει αποδεικνύει ότι η επιλογή του επαγγέλματος της εκπαιδευτικού με αντικείμενο τις θετικές επιστήμες αποτέλεσε διέξοδο κυρίως για γυναίκες με εργατική ή αγροτική ταξική καταγωγή. Βλέπε Κυριακή Φραντζή (2003) «Οι γυναίκες απόφοιτες Θετικών Επιστημών στην Ελλάδα και η περίπτωση των εκπαιδευτικών» στα *Πρακτικά της 5ης διετούς Διάσκεψης για την Ελληνική Έρευνα*. Αυστραλία (Αδελαΐδα, Απρίλιος 2003). Εκδόθηκε από το Πανεπιστήμιο Flinders της Αδελαΐδα τον Ιούνιο του 2005.

[6] Βλέπε σχετικά με το ρόλο των μαθηματικών στο Άννα Κουμανταράκη (2012) και Κυριακή Φραντζή (2003).

Είναι σημαντικό ότι το κίνημα των αναπληρωτών δε συγκροτήθηκε αποκλειστικά από αναπληρωτές οι οποίοι μέσα από αυτό διεκδικούσαν την επαγγελματική τους εξασφάλιση και τη διατήρησή τους στο ρόλο του καθηγητή, αλλά ότι στο κίνημα αυτό ενεπλάκησαν και εκπαιδευτικοί - καθηγητές και δάσκαλοι - που είχαν εξασφαλίσει τη στιγμή της σύγκρουσης τη μονιμότητά τους αλλά και συμβασιούχοι οι οποίοι τελικά δε μπόρεσαν να απορροφηθούν σε μια μόνιμη θέση στην εκπαίδευση και των οποίων η δράση στο κίνημα ερχόταν σε άμεση σύγκρουση με αυτό που θα μπορούσε να θεωρηθεί εκείνη τη στιγμή ως το αυστηρά προσωπικό τους συμφέρον[7].

Επιπροσθέτως, ο τρόπος που διεξήχθησαν οι δύο πρώτοι διαγωνισμοί ήταν, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς των ερωτώμενων, κάθε άλλο παρά αδιάβλητος[8]. Οι επιτηρητές των εξετάσεων στη μεγάλη τους πλειοψηφία ήταν κατώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι χωρίς καμιά σχέση με την εκπαίδευση, ενώ οι εξεταζόμενοι πήγαν στα εξεταστικά κέντρα οργανωμένα – μέσα σε μισθωμένα για το σκοπό αυτό λεωφορεία – και με τη συνοδεία των ΜΑΤ κάτω από τα επικριτικά σχόλια των συναδέλφων τους που ήταν συγκεντρωμένοι έξω από τα σχολεία προσπαθώντας να αποτρέψουν, φωνάζοντας, αυτούς που επιθυμούσαν να δώσουν εξετάσεις να πραγματοποιήσουν αυτό το στόχο. Στην πραγματικότητα οι διαγωνισμοί αυτοί προκάλεσαν μια διάσπαση των εκπαιδευτικών σε δύο αντιμαχόμενες κατηγορίες: σε αυτούς που έδωσαν τις εξετάσεις και κατηγορήθηκαν από τους συναδέλφους ως υπαίτιοι για τη χειροτέρευση των εργασιακών σχέσεων στην

[7] Για τη σημασία του ατομικού συμφέροντος ως παράγοντα που αναστέλλει την συμμετοχή στη συλλογική δράση σημαντική αναφορά στην επεξεργασία του παραπάνω κειμένου είναι το έργο του Mancur Olson (1965) *The logic of Collective Action*, Harvard University Press. Στα ελληνικά (1991) Η *Λογική της Συλλογικής Δράσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. Εμπεριστατωμένη ανάλυση και κριτική του έργου του Olson βρίσκουμε στο Μιχάλης Ψημίτης (2011) *Εισαγωγή στα Σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα*. Αθήνα: Εκδόσεις ΔΙΑΔΡΑΣΗ σελ. 61-118.

[8] Ο Κώστας Αγγελάκος (2007) μετά από σχετική έρευνα υποστηρίζει ότι οι απόψεις των νεοδιόριστων εκπαιδευτικών για τον διαγωνισμό του ΑΣΕΠ ως διαδικασία αξιολόγησης των προσόντων τους «διίστανται με τα αρνητικά σχόλια να υπερέχουν των θετικών. Παρά το γεγονός ότι για τους περισσότερους από τους εξετασθέντες του δείγματος οι εξετάσεις πρόσληψης των εκπαιδευτικών θεωρούνται μέτριας δυσκολίας ο σκεπτικισμός για το υφιστάμενο σύστημα αξιολόγησης – πρόσληψης των εκπαιδευτικών είναι εμφανής. Η στάση αυτή μπορεί να οφείλεται σε πολλούς λόγους, όπως στην εξοντωτική εξεταστική διαδικασία που ακολουθείται, στην απογοήτευση – δεδομένης και της ανεργίας που πλήττει πολλές ειδικότητες της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης – που προκαλεί η αποτυχία, και κυρίως στην πεποίθηση πολλών ότι ο διαγωνισμός πρόσληψης των εκπαιδευτικών (ΑΣΕΠ) δεν είναι ο πιο σύγχρονος και αξιόπιστος τρόπος επιλογής των πιο καταλλήλων εκπαιδευτικών για το σύγχρονο σχολείο» στο Αγγελάκος, Κώστας (2007) «Οι απόψεις των Νεοδιόριστων Εκπαιδευτικών για τον Νέο Τρόπο Πρόσληψης τους» στο *Ιόνιος Λόγος*, Τμήμα Ιστορίας – Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τόμος Α’, σελ. 13.

εκπαίδευση και σε αυτούς που ανεξάρτητα από το προσωπικό τους εργασιακό καθεστώς αντέδρασαν δυναμικά στην κατάργηση της επετηρίδας. Όπως ήταν εμφανές αυτή που κυρίως βλάφθηκε ήταν η συνοχή στις τάξεις των εκπαιδευτικών. Για πολλά χρόνια μεταξύ των δύο ομάδων υπήρχε φανερή εχθρότητα και αποφυγή κάθε μορφής φιλικής επικοινωνίας[9].

Μετά την κατάργηση της επετηρίδας στον κλάδο των εκπαιδευτικών επικράτησε ευελιξία στις εργασιακές σχέσεις και δημιουργήθηκαν περισσότερες από μια κατηγορίες εργαζομένων εκπαιδευτικών οι οποίοι απασχολούνταν με διαφορετικό καθένας εργασιακό καθεστώς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σχετικό με αυτή την κατάσταση που οι ερωτώμενοι εκπαιδευτικοί συνήθως αναφέρουν είναι η πρόσληψη γυμναστών που διορίστηκαν το 2004 ενόψει της Ολυμπιάδας με το πρόγραμμα «Ολυμπιακή Παιδεία». Οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στο κίνημα κατά των εξετάσεων του ΑΣΕΠ ισχυρίστηκαν ότι η πρόσληψη έγινε με κομματικά κριτήρια και δημιούργησε μια κατάσταση που εμπόδισε άλλους γυμναστές να προσληφθούν στην εκπαίδευση.

Η μείωση της κοινωνικής συνοχής[10]

Δύο λοιπόν ομάδες εκπαιδευτικών συγκροτούνται: η πρώτη ομάδα που αποτελείται από μεγαλύτερους στην ηλικία εργαζόμενους που έχουν μια θετική εμπειρία

[9] Θα μπορούσαμε να στηριχθούμε για την ερμηνεία της στάσης των καθηγητών που επέλεξαν να δώσουν στις εξετάσεις του ΑΣΕΠ και στο έργο του Talbot Parsons στο βαθμό που ο τελευταίος κατανοεί την κοινωνία ως ένα σύστημα μέσα στο οποίο το άτομο διαμορφώνει τα συμφέροντα του με βάσει τους κανόνες και τις αξίες της κοινωνίας στην οποία ζει. Στην ελληνική κοινωνία οι αξίες αυτές θα μπορούσαν να συσχετιστούν με το δικαίωμα στην εργασία ως μέσου εκπλήρωσης όχι μόνο υλικών συμφερόντων αλλά και κοινωνικής προβολής με την προώθηση σε επαγγελματική θέση υψηλού κοινωνικού κύρους όπως αυτή του εκπαιδευτικού. Αναλύσεις του έργου του Parsons και τις σχέσεις ατόμου – κοινωνίας με έμφαση στην προσωπική ανέλιξη βρίσκουμε στους Ian Craib (2000) *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία: Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ.98 – 104 και Στέλιος Αλεξανδρόπουλος (2001) *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα.* Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, σελ. 199 – 234. Συνοπτική Παρουσίαση του έργου του Αλεξανδρόπουλου υπάρχει στο Ελένη Πορτάλιου (2010) *Η Πόλη ως Κοινωνικό έργο. Αστικά Κοινωνικά Κινήματα.* http://courses.arch.ntua.gr/121465.html.

[10] Ορίζω εδώ τον όρο «Κοινωνική συνοχή» ως συνδυασμό της μελέτης για την «έλξη» και την «ενσωμάτωση» που αναδεικνύεται στο έργο της Μαρίας Αντωνοπουλου (2008) *Οι κλασσικοί της Κοινωνιολογίας.* Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας, και ειδικότερα στην παρουσίαση του έργου των Auguste Comte και Emile Durkheim. Επίσης σημαντική παρέμβαση βρίσκεται στο Ρόη Παναγιωτοπούλου (2013) «Κοινωνική Συνοχή στην Ελληνική Κοινωνία της Οικονομικής Κρίσης» στο *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση,* Τεύχος 1, σελ. 155-178.

συλλογικών κινητοποιήσεων από τα φοιτητικά τους χρόνια και θεωρούν ότι η ανάπτυξη της πανεπιστημιακής τους παιδείας πρέπει να συνοδεύεται από μια «προοδευτική» στάση απέναντι στο σχολείο όπου ο πολιτικά συνειδητοποιημένος εκπαιδευτικός θα κινητοποιείται επαγγελματικά και επιστημονικά και θα διεκδικεί μια καλύτερη θέση για τον ίδιο αλλά και την εκπαίδευση γενικότερα, και μια δεύτερη ομάδα που σχηματίζεται κυρίως από όσους συμμετείχαν στους δύο πρώτους διαγωνισμούς του ΑΣΕΠ ή διορίστηκαν στη δημόσια εκπαίδευση μέσω της «Ολυμπιακής Παιδείας» οι οποίοι διεκδικούν αυτό που έχει προσδιοριστεί σήμερα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ως το «δικαίωμα στην εργασία» και περιλαμβάνει κυρίως νεώτερους στην ηλικία εργαζόμενους οι οποίοι έχουν χάσει την πίστη τους στη δυνατότητα των συλλογικών αγώνων να δώσουν λύσεις στο πρόβλημα εύρεσης μόνιμης εργασίας.

Υπάρχει και μια τρίτη κατηγορία που περιλαμβάνει κυρίως αυτούς που εργάστηκαν προσωρινά και ευκαιριακά στη δημόσια εκπαίδευση οι οποίοι ενώ είναι πρόθυμοι να συμμετέχουν σε συλλογικούς αγώνες νιώθουν μετέωροι και χωρίς συνδικαλιστική προστασία απέναντι στην εργασιακή ανασφάλεια. Νιώθουν κατά τη γνώμη μου ότι η ταυτότητά τους ως εκπαιδευτικοί παραμένει ρευστή και χωρίς μόνιμες διασυνδέσεις με αυτό τον επαγγελματικό χώρο, γεγονός που έχει αρνητικές επιπτώσεις τόσο για τους ίδιους αλλά και για το κίνημα. Όπως λέει ο Γιώργος γυμναστής ο οποίος εργάστηκε ως ωρομίσθιος εκπαιδευτικός:

> «όσοι συνάδελφοι έδωσαν στο διαγωνισμό έδωσαν με αυτή την ευχή «δεν με ενδιαφέρει τι θα κάνουν οι άλλοι, μου δίνεται αυτή η ευκαιρία και δεν με ενδιαφέρει τι θα γίνουν οι άλλοι, εγώ θα πάω να δώσω και δεν με ενδιαφέρει κανείς άλλος». Υπήρχε αυτή η αντίληψη. Ήταν ένα κομμάτι των αποφοίτων, των τελειόφοιτων και η αγωνία ήταν να πείσεις αυτό τον κόσμο ότι δεν ήταν σωστό να γίνει αυτό. Στην ουσία αυτό θα γύριζε μπούμερανγκ όπως και γύρισε μπούμερανγκ διότι πήγαινε αυτή η διέξοδος για ένα κομμάτι όσοι περάσανε τότε αλλά όπως φάνηκε στη συνέχεια δεν ωφέλησε κανένα διότι μπήκανε μετά στο ρουσφέτι, ήταν διαβλητές οι εξετάσεις. Έμπαινε το υποκειμενικό στοιχείο δεν ήταν όπως η επετηρίδα που ήξερες ότι έρχεται η σειρά σου και θα διοριστείς. Και στο διάστημα αυτό μπορούσες να δουλέψεις ως αναπληρωτής. Αυτό με τον διαγωνισμό ακυρώθηκε».

Όπως αναφέρει και η Κατερίνα φιλόλογος που απείχε από τον πρώτο ΑΣΕΠ και αργότερα διορίστηκε με τον διαγωνισμό του 2002:

> «Για μένα ήταν πολύ ξεκάθαρο τους δύο-τρεις τελευταίους μήνες ότι αν τα πράγματα γίνονταν με αυτό τον τρόπο, και δεν υπήρχε καμία συμφωνία στο οτιδήποτε, δεν μπορούσα να συμμετέχω σε αυτόν τον διαγωνισμό. Ήταν δηλαδή ένα ζήτημα που εγώ είχα δώσει την απάντηση παρότι έλεγα «ναι μεν, αλλά είναι κρίμα επίσης γιατί θέλω να δουλεύω σε δημόσιο σχολείο, δεν θέλω να δουλεύω σε φροντιστήρια, δεν μ' αρέσει αυτός ο τρόπος δουλειάς, έχω να κάνω πολλά πράγματα εκεί, κλπ, κλπ, έχω ανάγκη τα χρήματα, το σταθερό εισόδημα για να μπορώ να κάνω άλλα πράγματα». Παρόλα αυτά ήταν και άλλα πράγματα, δηλαδή ήταν και θεωρητικό το θέμα. Δεν σκέφθηκα εκείνη τη στιγμή «και τώρα τι κάνουμε;. Δηλαδή σε μια εβδομάδα σε δύο εβδομάδες θα πάω ή δεν θα πάω να δώσω;». Ήταν ξεκάθαρο ότι δεν θα πάω να δώσω». (Γελάει)
>
> *Δηλαδή αισθάνθηκες ότι έτσι όπως ήταν τα πράγματα, δεν υπήρχε αξιοκρατία ή αισθάνθηκες ότι όταν αυτό θα συμβεί, ουσιαστικά γυρνάς την πλάτη σε ένα ολόκληρο κίνημα που υπήρχε εκείνη την εποχή;*
>
> «Περισσότερο το δεύτερο. Επί της ουσίας αξιοκρατία δεν μπορούσε να υπάρχει από τη στιγμή που υπήρχε πολύ μεγάλη αντίθεση σε αυτό και πάρα πολλοί εκπαιδευτικοί δεν πήγαν να δώσουν εξετάσεις. Υπήρχε πολλή μεγάλη αποχή και στους ίδιους. Πολλοί περισσότεροι δεν είχαν κάνει καν αίτηση. Οπότε αξιοκρατία επί της ουσίας δεν μπορούσε να υπάρχει. Ίσα-ίσα ήταν μια ευκαιρία επειδή ήταν λιγότεροι υποψήφιοι να γράψει κάποιος αρκετά καλά ώστε να καπαρώσει πιο εύκολα μια θέση. Και στη δική μου ειδικότητα των φιλολόγων κάπως έτσι έγινε: δηλαδή όσοι πιάσανε πάνω από τη βάση διοριστήκαν. Έτσι; Εκείνη τη χρονιά. Η ουσία όμως ήταν ότι δεν μπορούσα να συμμετάσχω σε κάτι με το οποίο ήμουν αντίθετη και ήταν αντίθετη ολόκληρη η εκπαιδευτική κοινότητα».

Εδώ λοιπόν βρισκόμαστε στην περίπτωση που τα πιο αδύναμα μέλη μιας επαγγελματικής κοινότητας – αυτής των εκπαιδευτικών – οι άνεργοι και συμβασιούχοι καθηγητές εκφράζουν έμπρακτα την αλληλεγγύη του απέναντι στους συναδέλφους τους που βρίσκονται σε καλύτερη θέση και με αυτό τον τρόπο βρισκόμαστε στον αντίποδα του φαινομένου το οποίο κατέγραψε ο E.P. Thompson (1971) ως «ηθική οικονομία» και

αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στην επιτυχία του κινήματος της Βρετανικής εργατικής τάξης κατά τον 18ο αιώνα. Όπως γράφει λοιπόν ο Thompson και ο Στέλιος Αλεξανδρόπουλος (2001) επιλέγει να υπογραμμίσει, «το σύστημα αυτό αντιλήψεων βασιζόταν σε δύο στοιχεία: Πρώτον ότι οι κάτοικοι μιας τοπικής κοινότητας είχαν μια προτεραιότητα στο δικαίωμα πάνω στους πόρους που παράγονται ή εμπεριέχονται σε αυτή την κοινότητα. Δεύτερον ότι αυτή η κοινότητα έχει την υποχρέωση να βοηθήσει τα αδύναμα και άπορα μέλη της. Το δικαίωμα και η υποχρέωση θα έπρεπε να έχουν προτεραιότητα έναντι του συμφέροντος του θρόνου ή της χώρας ως συνόλου. Αυτή τη θεωρία ο Ε.Π. Τόμπσον (E.P. Thompson, 1971) τη χαρακτηρίζει ως τη θεωρία της «ηθικής οικονομίας» (“moral economy”). Όπως παρατηρεί ο Τίλλυ, πρόκειται για μια ασθενώς αρθρωμένη αλλά πανίσχυρη θεωρία»[11].

Αξίζει εδώ να υπογραμμισθεί το γεγονός ότι το κίνημα των αναπληρωτών έδρασε χωρίς τη σθεναρή υποστήριξη και κυρίως χωρίς την καθοδήγηση ανώτερων συνδικαλιστικών ηγετών της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (ΟΛΜΕ) και της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος (ΔΟΕ)[12]. Παρόλα αυτά κατάφερε να εξασφαλίσει σε ένα μεγάλο μέρος των συμμετεχόντων του την ικανοποίηση της διεκδίκησής τους για μόνιμη εργασία. Το γεγονός της διάσπασης μεταξύ της συνδικαλιστικής ηγεσίας και του κινήματος των αναπληρωτών οδήγησε και σε γεγονότα ακραίας έντασης, όπως ο ξυλοδαρμός ανώτατου στελέχους της ΟΛΜΕ[13]. Επίσης, όταν μετά από τη μαζική αντίδραση στις εξετάσεις του ΑΣΕΠ προσελήφθησαν όσοι ήταν στην αρχή της επετηρίδας, οι υπόλοιποι αφέθηκαν μόνοι στο να βρουν στο πρόβλημά τους προσωπικές διεξόδους χωρίς την εμπλοκή του συνδικαλιστικού κινήματος[14]. Έτσι πολλοί αναπληρωτές οδηγήθηκαν και

[11] Στο Αλεξανδρόπουλος: 2001, σελ. 26.

[12] Για το συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών στη πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση σημαντικές μελέτες: Θεοχάρης Αθανασιάδης (1999) *Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας στο Μεσοπόλεμο. (Η ίδρυση και η πορεία της).* Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής-Ψυχολογίας, και Βασιλική Βασιλού – Παπαγεωργίου (1996) *Το Συνδικαλιστικό κίνημα των Εκπαιδευτικών στην Ελλάδα. Ο Ρόλος της ΟΛΜΕ και της ΔΟΕ στην Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1976.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

[13] Πρόκειται για τον Νίκο Τούλια πρόεδρο της ΟΛΜΕ. Αιτία του ξυλοδαρμού μάλλον ήταν το γεγονός ότι ο Τούλιας είχε καταδικάσει την επίθεση που είχε κάνει ομάδα καθηγητών εναντίον των γραφείων του ΠΑΣΟΚ στη Αθήνα. Βλέπε σχετικά δημοσίευμα της εφημερίδας «Ελευθεροτυπία», Σάββατο 23/5/1998, σελ. 16.

[14] Η στάση του συνδικαλιστικού κινήματος απέναντι στις κινητοποιήσεις των εκπαιδευτικών μπορεί εδώ να ερμηνευθεί ως απότοκη μιας γενικότερης στάσης των σωματείων να κρατούν αποστάσεις

έδωσαν εξετάσεις στο διαγωνισμό του ΑΣΕΠ του 2002 που μάλιστα θεωρήθηκε τότε ως ο μόνος θεμιτός τρόπος πρόσβασης στη δημόσια εκπαίδευση.

Είναι χαρακτηριστικά τα όσα λέει ο Μάνθος φιλόλογος, ο οποίος συμμετείχε στο κίνημα των αναπληρωτών παρότι ήταν ήδη μόνιμα διορισμένος:

> «Από τη στιγμή που μπήκανε οι «ασεπίτες» άλλαξε ο πολιτικός συσχετισμός μέσα στους καθηγητές και το αποτέλεσμα αυτού ήταν να υπάρξει το φαινόμενο μιας συνδικαλιστικής αδράνειας το οποίο εξηγεί γιατί δεν έγιναν πολύ μεγάλες και παρατεταμένες απεργίες. Βέβαια ήταν και άλλοι λόγοι αλλά αυτό ήταν σημαντικός λόγος».

Εδώ θα μπορούσαμε βέβαια να ισχυριστούμε ότι η κατάσταση των αναπληρωτών και των ωρομισθίων εκπαιδευτικών όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά την επιβολή των εξετάσεων από τον ΑΣΕΠ μπορεί να θεωρηθεί ως προάγγελος μιας κατάστασης στις εργασιακές σχέσεις που έχει ως σημαντικό γνώρισμα την αδυναμία του συνδικαλιστικού κινήματος να συγκροτήσει μια ενιαία σφιχτοδεμένη οργάνωση που θα μπορεί να ενσωματώνει και να καθοδηγεί τις αντιδράσεις που σχηματίζονται στη βάση των απλών εργαζομένων[15]. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι παρόλο που υπάρχει αντίδραση στη βάση κατά κυβερνητικών πολιτικών που θίγουν επαγγελματικά συμφέροντα, οι αντιδράσεις

από δυναμικές κινητοποιήσεις Η στάση αυτή δεν εξηγείται μόνο από τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος το οποίο είχε συχνά μια αδυναμία να αντιπαρατεθεί στην κρατική εξουσία, αλλά συνδέεται άμεσα με την πολιτική κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού στην Ευρώπη και έχει αρνητικές επιπτώσεις στη λειτουργία των συνδικάτων (βλέπε σχετικά Pierre Bourdieu (2001) *Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σελ. 83 -104.

[15] Για την στάση των ευρωπαϊκών συνδικάτων ο Bourdieu γράφει επικριτικά: «…πολλές από τις διεκδικήσεις που είχαν εμψυχώσει τους συνδικαλιστικούς αγώνες έλαβαν θεσμική υπόσταση και, αποτελώντας στο εξής τη βάση υποχρεώσεων ή δικαιωμάτων (εκείνων που αφορούν την κοινωνική προστασία, για παράδειγμα) έγιναν διακυβεύματα πάλης μεταξύ των ίδιων των συνδικάτων. Οι συνδικαλιστικές γραφειοκρατίες, που έχουν μεταμορφωθεί σε παρακρατικά κέντρα εξουσίας, συχνά επιχορηγούμενα από το Κράτος, είναι επόμενο να συμμετέχουν στην αναδιανομή του πλούτου και να συντηρούν το κοινωνικό συμβιβασμό αποφεύγωντας τις ρήξεις και τις αντιπαραθέσεις. Οι συνδικαλιστικοί υπεύθυνοι, πάλι από την στιγμή που μεταστράφηκαν σε απλούς διαχειριστές, αποξενωμένους από την αγωνία του λειτουργήματος τους, είναι επόμενο να κινούνται με βάση τη λογική του ανταγωνισμού μεταξύ ή εντός των μηχανισμών και να υπερασπίζονται μάλλον τα ιδιαίτερα συμφέροντα τους παρά τα συμφέροντα εκείνων τους οποίους υποτίθεται ότι είναι ταγμένοι να υπερασπίζονται. Κατάσταση, στην οποία αναπόφευκτα οφείλεται εν μέρει η απομάκρυνση των εργαζομένων από τα συνδικάτα αλλά και η απομάκρυνση των ίδιων των συνδικάτων από την ενεργό συμμετοχή στην οργάνωση του εργασιακού χώρου» (Bourdieu: 2001, σελ. 91).

αυτές δεν ενσωματώνονται σε μια πλατφόρμα αιτημάτων που θα ενεργοποιείται αποτελεσματικά από τη συνδικαλιστική ηγεσία[16].

Αυτό όμως που διαφαίνεται ότι επίσης κινδυνεύει είναι και η αξία του ρόλου του εκπαιδευτικού ως λειτουργού επιφορτισμένου να προάγει τη δημόσια παιδεία και να συντελεί με αυτό τον τρόπο στην άμβλυνση ταξικών και εκπαιδευτικών ανισοτήτων. Καθώς η δική του εργασιακή κατάσταση γίνεται όλο και πιο ασταθής, αμφισβητείται και η αξιοπιστία που οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι παρέχει το επάγγελμα αυτό στην ευρύτερη κοινωνία. Οι ηθικές αναστολές που εκφράζουν κυρίως εκπαιδευτικοί οι οποίοι δεν έδωσαν στις εξετάσεις του ΑΣΕΠ και δεν ευνοήθηκαν από την επετηρίδα εργασίας μπορούν να προσληφθούν εδώ και σαν μια προσπάθεια διάσωσης του κύρους του εκπαιδευτικού έργου.

Όπως λέει η Κατερίνα χαρακτηριστικά:

> «Οι περισσότεροι συνάδελφοί μου είναι συνηθισμένοι άνθρωποι. Βέβαια επειδή εργαζόμαστε με τα παιδιά, εγώ έτσι νιώθω, και έχουμε…, η επικοινωνία μας είναι με ανθρώπους στα πρώτα τους βήματα, στα πρώτα τους χρόνια, έχουνε μεγάλη ζωντάνια, έχουνε ευαισθησία, έχουνε αυθορμητισμό, νιώθουμε μια μεγαλύτερη ευθύνη. Έχω την εντύπωση ότι παρότι το επάγγελμα μας είναι πολύ δύσκολο, έχουμε μια χαρά. Παίρνουμε μια ηθική ικανοποίηση, μια χαρά απ' όλο αυτό και ότι βλέπουμε και τα πράγματα περισσότερο ιδεαλιστικά, απ' ό,τι τα βλέπουνε άλλοι γύρω μας. Και αυτό το παρατηρώ σε πολλούς εκπαιδευτικούς και πόσο εύκολο είναι όταν ακούμε κάτι όπως: «ο εκπαιδευτικός είναι δάσκαλος», «είναι λειτούργημα», «συγχαρητήρια», «μπράβο σας», «σε εσάς η πατρίδα επαφίεται …κλπ, κλπ,» ότι νιώθουμε μερικές φορές μια περηφάνια, πόση περηφάνια νιώθουν κάποιοι και ξεχνάνε τους χαμηλούς μισθούς, και τις ταλαιπωρίες με τους διορισμούς, και τις μεταθέσεις…».

[16] Ο Γιάννης Κουζής (2007) θεωρεί την αδυναμία ουσιαστικής παρέμβασης ως βασικό πρόβλημα του Ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος το οποίο οξύνεται ακόμα περισσότερο από την κυριαρχία της ευελιξίας στις εργασιακές σχέσεις. Βλέπε: Γιάννης Κουζής (2007) *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*. Αθήνα: Gutenberg. Επίσης, Γιάννης Κουζής (2001) *Εργασιακές Σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση. Ευελιξία και Απορρύθμιση ή Αναβάθμιση της Εργασίας;* Αθήνα: Εκδόσεις ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Συμπεράσματα

Οι ηθικές λοιπόν αναστολές εις βάρος του ατομικού οφέλους δεν παύουν να υπάρχουν και μετά την απομάκρυνση των συγκεκριμένων εργαζόμενων από το εκπαιδευτικό επάγγελμα. Παραμένουν ως ηθικές αρχές και μεταφράζονται σε πολιτικές στάσεις που επιμένουν στην αναζήτηση συλλογικών λύσεων στα εργασιακά και κοινωνικά προβλήματα παρά την έλλειψη στήριξης συγκεκριμένων δυναμικών δράσεων από την πλευρά του συνδικαλιστικού κινήματος. Θα μπορούσαμε λοιπόν να ισχυριστούμε ότι όπως το κίνημα των αναπληρωτών δεν αναγνώριζε όρια ανάμεσα σε μόνιμους και συμβασιούχους καθηγητές και σε καθηγητές και δασκάλους έτσι και οι τυπικές διαχωριστικές γραμμές σε συνδικαλιστικά ενεργούς και μη δεν αναδεικνύουν καθαρά τις ατομικές επιλογές και συνδικαλιστικές ταυτίσεις των εμπλεκομένων εργαζομένων.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Ελληνικές

Αγγελάκος, Κώστας (2007) «Οι απόψεις των Νεοδιόριστων Εκπαιδευτικών για τον Νέο Τρόπο Πρόσληψης τους» στο *Ιόνιος Λόγος*, Τμήμα Ιστορίας – Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τόμος Α’, σελ. 1 - 14.

Αθανασιάδης, Θεοχάρης (1999) *Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας στο Μεσοπόλεμο. (Η ίδρυση και η πορεία της).* Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής-Ψυχολογίας.

Αλεξανδρόπουλος, Στέλιος (2001) *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα.* Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Αλεξίου, Θανάσης (2006) *Εργασία, Εκπαίδευση και Κοινωνικές Τάξεις: Το Ιστορικο-θεωρητικό πλαίσιο*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. 2η Έκδοση.

Αντωνοπουλου, Μαρία (2008) *Οι κλασσικοί της Κοινωνιολογίας.* Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.

Βασιλού – Παπαγεωργίου, Βασιλική (1996) *Το Συνδικαλιστικό κίνημα των Εκπαιδευτικών στην Ελλάδα. Ο Ρόλος της ΟΛΜΕ και της ΔΟΕ στην Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1976.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Δαφέρμος, Ολύμπιος (2009) *Φοιτητές και Δικτατορία: το Αντιδικτατορικό Φοιτητικό Κίνημα 1972 – 1973.* Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης

Κατσάπης, Κώστας (1912) *Το «πρόβλημα» νεολαία: Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα.* Αθήνα: εκδόσεις Απρόβλεπτες.

Κουζής, Γιάννης (2007) *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*. Αθήνα: Gutenberg.

Κουζής, Γιάννης (2001) *Εργασιακές Σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση. Ευελιξία και Απορρύθμιση ή Αναβάθμιση της Εργασίας;* Αθήνα: Εκδόσεις ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Κουμανταράκη, Άννα (2012) «Αναλύσεις και συμπεράσματα από ένα δυναμικό και μαζικό αγώνα: Οι κινητοποιήσεις των εκπαιδευτικών μετά την κατάργηση της επετηρίδας» στο *Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας*, σελ.179-190. Τα πρακτικά εκδόθηκαν σε CD – ROM.

Παναγιωτοπούλου, Ρόη (2013) «Κοινωνική Συνοχή στην Ελληνική Κοινωνία της Οικονομικής Κρίσης» στο *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση,* Τεύχος 1, σελ.155-178.

Πορτάλιου, Ελένη (2010) *Η Πόλη ως Κοινωνικό έργο. Αστικά Κοινωνικά Κινήματα. http://courses.arch.ntua.gr/121465.html.*

Φραντζή, Κυριακή (2003) «Οι γυναίκες απόφοιτες Θετικών Επιστημών στην Ελλάδα και η περίπτωση των εκπαιδευτικών» στα *Πρακτικά της 5ης διετούς Διάσκεψης για την Ελληνική Έρευνα*. Αυστραλία (Αδελαΐδα, Απρίλιος 2003). Εκδόθηκε από το Πανεπιστήμιο Flinders της Αδελαΐδα τον Ιούνιο του 2005.

Ψημίτης, Μιχάλης (2011) *Εισαγωγή στα Σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα*. Αθήνα: Εκδόσεις ΔΙΑΔΡΑΣΗ.

Ξενόγλωσσες

Bourdieu, Pierre (2001) *Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Craib, Ian (2000) *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία: Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Olson, Mancur (1965) *The logic of Collective Action*, Harvard University Press. Στα ελληνικά (1991) Η *Λογική της Συλλογικής Δράσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Thompson, E.P. (1971) "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Past and Present,* 50, σελ. 76 – 136.

Η Ταυτότητα των Αστέγων, η Έλλειψη Στέγης και Κοινωνικής Πολιτικής στην Ελλάδα της Κρίσης

Νίκος Κουραχάνης

Υποψήφιος Διδάκτωρ Κοινωνικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Περίληψη

Η εισήγηση επιχειρεί να συνεισφέρει στον αναπτυσσόμενο επιστημονικό διάλογο γύρω από την αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης στην Ελλάδα, το οποίο εν μέσω κρίσης φαίνεται να λαμβάνει ανησυχητικές διαστάσεις. Βασίζεται σε μια πρώτη ανάγνωση ευρημάτων από εμπειρική έρευνα που διεξήχθη σε φορείς που αναπτύσσουν συναφείς δράσεις, μέσω 20 ημι-δομημένων συνεντεύξεων. Με αφετηρία τους κύριους θεματικούς άξονες του συνεδρίου, παρουσιάζονται στοιχεία που αφορούν τα νέα χαρακτηριστικά της ταυτότητας των αστέγων τα οποία τροφοδοτούνται από την κρίση. Επίσης εξετάζεται η επάρκεια των μέτρων κοινωνικής πολιτικής για τους άστεγους με επίκεντρο την ανάγκη διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινωνική Πολιτική, Έλλειψη Στέγης, Ελλάδα, Κρίση

Abstract

The paper aims to contribute to the growing discourse about the policies against homelessness in Greece. This is a phenomenon with serious social implications during the current deep crisis. This work is based on early findings from an empirical research in relative agencies which are extracted from 20 semi-structured interviews. Following the research questions of the Conference, we focus upon the dimensions which outline some new characteristics of homeless identity during the current social upheaval. The adequacy of some new social policy measures for the homeless in terms of enhancing social cohesion is also is examined.

Keywords: Social Policy, Homelessness, Greece, Crisis

Εισαγωγή

Η εργασία επικεντρώνεται στην εξέταση των επιπτώσεων της κρίσης στη διόγκωση των φαινομένων ακραίας φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρείται ο εντοπισμός των αλλαγών που επιφέρει η κρίση επάνω στα ποιοτικά χαρακτηριστικά του άστεγου πληθυσμού της Αθήνας, καθώς και στα αναπτυσσόμενα μέτρα κοινωνικής πολιτικής για τους άστεγους. Το κείμενο αποτελείται από επιμέρους σημεία εμπειρικής διερεύνησης στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής. Στην τελευταία εξετάζονται οι επιπτώσεις της κρίσης στο ελληνικό σύστημα κοινωνικής προστασίας με επίκεντρο τον τρόπο ανάπτυξης των μέτρων κοινωνικής πολιτικής για τους άστεγους. Το γεγονός αυτό επιτρέπει κυρίως την διατύπωση ορισμένων αρχικών ενδείξεων ή προβληματισμών και όχι ακόμη την εξαγωγή κάποιων οριστικών συμπερασμάτων.

Το άρθρο στοχεύει στην απάντηση δύο βασικών ερευνητικών ερωτημάτων: πρώτον, ποιές είναι οι επιπτώσεις της κρίσης στα βασικά χαρακτηριστικά της ταυτότητας του άστεγου πληθυσμού της Αθήνας με βάση τον λόγο των φορέων. Δεύτερον, πως η κρίση επηρεάζει τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής για την αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης. Με βάση αυτούς τους δύο άξονες επιδιώκεται η ανάπτυξη του εμπειρικού μέρους της μελέτης. Και τα δύο υπό εξέταση ερωτήματα διεξάγονται υπό την παραδοχή ότι ο σύγχρονος λόγος περί κοινωνικών δικαιωμάτων και ιδιότητας του πολίτη προκρίνει περισσότερο κοινωνικές πολιτικές διαχείρισης, παρά αντιμετώπισης, των κοινωνικών προβλημάτων. Πολιτικές λιτότητας που προσαρμόζονται απότομα προς ένα υπολειμματικό πλέγμα κοινωνικών παροχών. Πολιτικές που διαθέτουν άμεσο αντίκτυπο στη διάβρωση της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη (social citizenship) και στη διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής (social cohesion). Για το λόγο αυτό, σε θεωρητικό επίπεδο, κρίνεται απαραίτητη η σχηματική απεικόνιση των μετασχηματισμών μεταξύ ιδιότητας του πολίτη και κοινωνικής πολιτικής κατά τις πρώτες τρεις μεταπολεμικές δεκαετίες και τις νέες προσεγγίσεις που επέφερε η κρίση του κράτους ευημερίας (welfare state) στην ιδιότητα του πολίτη.

1. Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνικά Δικαιώματα Τότε και Τώρα

Η ιδιότητα του πολίτη παρουσιάζει άρρηκτη αλληλεξάρτηση με την έννοια της κοινωνικής ταυτότητας. Το «ποιος είναι μέλος μιας πολιτικής κοινότητας» αποτελεί προϊόν διαδικασιών οριοθέτησης, νοηματοδότησης και κατασκευής αρχών, αξιών και ιδανικών (ενδεικτικά Turner 1997). Η κυρίαρχη

ταυτότητα καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το περίγραμμα της μορφής της ιδιότητας του πολίτη σε κάθε χώρα.

Για πολλές δεκαετίες στο μεταπολεμικό περιβάλλον της Δυτικής Ευρώπης η επικρατέστερη προσέγγιση της ιδιότητας του πολίτη αποτέλεσε η θεώρηση του κοινωνιολόγου T. H. Marshall (1950). Ο Marshall προχώρησε στη συσχέτιση της ιδιότητας του πολίτη με την παράμετρο της κοινωνικής τάξης. Μια συσχέτιση που απέβη δημοφιλής στο διεπιστημονικό αντικείμενο της κοινωνικής πολιτικής, κυρίως εξαιτίας της ισότιμης και αδιαίρετης θέσης που προσέδωσε στα κοινωνικά δικαιώματα, πλάι στα ατομικά και τα πολιτικά. Η νοηματική και αξιακή πρόσληψη της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη (social citizenship) δεν σήμαινε την μονοσήμαντη κατασταλτική αντιμετώπιση της φτώχειας. Αντίθετα, με την θεμελίωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, ως στόχος θεσπιζόταν η επίτευξη της ισότητας της κοινωνικής θέσης και η δυνατότητα πλήρους συμμετοχής όλων των πολιτών σε μια πολιτισμένη ζωή. Η κοινωνιολογική του προσέγγιση αποτέλεσε την βάση για την ανάπτυξη του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας και την εδραίωση της κοινωνικής πολιτικής ως μηχανισμού διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής στην πλειοψηφία των κρατών της Δυτικής Ευρώπης.

Οι μετέπειτα προσεγγίσεις της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη συμβάδισαν με την κρίση του κράτους ευημερίας και συνδέθηκαν με την εκτεταμένη κριτική στην Μαρσαλιανή προσέγγιση λόγω της προσήλωσης της στην παράμετρο της κοινωνικής τάξης. Υπό αυτή την έννοια η αγγλοσαξονική προσέγγιση του Marshall επικρίθηκε για την αποσιώπηση των πολιτισμικών διαστάσεων της ανισότητας που κυοφορούνται πρωτίστως στις έμφυλες, φυλετικές και θρησκευτικές ταυτότητες (Turner 1997: 13, Fitzpatrick 2001: 61). Ταυτότητες οι οποίες έθεταν ευρύτερα την πολιτισμική - και όχι μόνο την ταξική - διάσταση στην παραγωγή και αναπαραγωγή της ανισότητας.

Για παράδειγμα υπήρξαν προσεγγίσεις που υποστήριξαν πως η ταξική διάσταση των κοινωνικών δικαιωμάτων δεν αναδεικνύει επαρκώς τις κοινωνικές διακρίσεις που υφίστανται οι γυναίκες (Lister 2003: 5). Υπό αυτή την έννοια η Μαρσαλιανή διατύπωση της ιδιότητας του πολίτη επικρίθηκε για την εν γένει πατριαρχική οπτική των υπό διαπραγμάτευση ζητημάτων, οδηγώντας σε μια στερεοτυπική αναπαραγωγή της έμφυλης ανισότητας (ενδεικτικά Pateman 2000, O' Connor 2002: 123-4). Πέραν της Φεμινιστικής κριτικής άλλες προσεγγίσεις επεσήμαναν την απουσία ανάδειξης φυλετικών ανισοτήτων. Η προσήλωση στη βάση μιας εθνικής ταυτότητας αποτελούσε, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, πηγή παραγωγής φαινομένων πολιτισμικού ρατσισμού (ενδεικτικά Moodood 1992 και Dwyer 2004). Γεγονός που οδήγησε στη διάκριση ανάμεσα στην τυπική και την ουσιαστική ιδιότητα του πολίτη (Brubaker 1992). Ενώ, πιο πρόσφατες τοποθετήσεις στέκονται επιφυλακτικές απέναντι στην Μαρσαλιανή διατύπωση εξαιτίας της μη αναφοράς της σε οικολογικά ζητήματα (ενδεικτικά Gabrielson 2008). Κάνοντας ευθέως λόγο για την οικολογική ιδιότητα του πολίτη (Dobson 2000: 41).

Οι προσεγγίσεις αυτές, αν και συνεισέφεραν ουσιαστικά στη συζήτηση περί κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη, χρησιμοποιήθηκαν από την νέα κυρίαρχη ιδεολογία οδηγώντας σε μερικό αποπροσανατολισμό από την ταξική ανάγνωση των κοινωνικών προβλημάτων. Η ολοκληρωτική κατίσχυση του νεοφιλελεύθερου πολιτικού προγράμματος επεδίωξε και σε μεγάλο βαθμό επέτυχε την κατασκευή ενός εξατομικευμένου μεθοδολογικού επιπέδου ανάλυσης εστιάζοντας σε αντιολιστικές ερμηνείες. Το δικαίωμα αναγνώρισης του διαφορετικού, όπως χονδρικά διατυπώθηκε, συνυφαίνεται επομένως με ιδεολογικά συμφραζόμενα. Η σημαντικότερη ίσως εξέλιξη θα μπορούσε να εντοπιστεί στην ολοκλήρωση της επιχειρούμενης ιδεολογικής εξατομίκευσης (Τσουκαλάς 2010: 90-1). Οι εξελίξεις αυτές διαμόρφωσαν νέου τύπου, εξατομικευμένες, προτεραιότητες στην κοινωνική πολιτική. Επιπλέον, η προσήλωση στη διάσταση των επιμέρους ταυτοτήτων λειτούργησε συχνά εις βάρος της διάστασης της αλληλεγγύης των δικαιωμάτων (Βενιέρης 2013: 205). Με αποτέλεσμα να φαίνεται κατ' αυτόν τον τρόπο ατελέσφορο κάθε σύγχρονο εγχείρημα διατύπωσης ενός ολιστικού εναλλακτικού κοινωνικού σχεδίου (Kymlicka 2002).

Σε μια τέτοια σχηματική απεικόνιση δύναται να ενταχθεί και η μετάβαση από την οικονομοκεντρική έννοια της φτώχειας στον πολυδιάσταση προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού. Ο κοινωνικός αποκλεισμός κατέστη κυρίαρχος στο πολιτικό και ακαδημαϊκό πεδίο[1]τις τελευταίες δύο δεκαετίες με σαφείς επιδράσεις στη διαμόρφωση του λόγου περί ανισότητας. Η προσήλωση στον συγκεκριμένο όρο από πλευράς Ευρωπαϊκής Ένωσης οδήγησε στην ευρύτερη ανάδειξη του επισκιάζοντας τον μέχρι τότε κυρίαρχο λόγο περί φτώχειας.

Η εννοιολογική επικράτηση κοινωνικού αποκλεισμού οδήγησε σε νέες προτεραιότητες με καθοριστικές επιπτώσεις για την κοινωνική συνοχή. Κυρίως θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η διχοτομική διάκριση μεταξύ αποκλεισμένων και ενσωματωμένων φανερώνει την κατασκευή ενός διαλόγου που ενδιαφέρεται μόνο για την αντιμετώπιση των ακραίων κοινωνικών προβλημάτων (Levitas 1998: 7). Με αυτόν τον τρόπο ο λόγος περί κοινωνικού αποκλεισμού οδηγεί στην αποσιώπηση των ανισοτήτων που ενυπάρχουν στον κυρίαρχο κοινωνικό ιστό και ασχολείται μονάχα με τους τρόπους διευθέτησης των αναγκών των πλέον περιθωριοποιημένων. Υπό αυτή την έννοια η κοινωνική συνοχή ως προτεραιότητα υποσκάπτεται.

2. Η Αντιμετώπιση του Προβλήματος Έλλειψης Στέγης ως Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική

[1] Για την πολιτική και επιστημονική διάσταση του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ. Οικονόμου – Φερώνας (2006) και Παπαδοπούλου (2012).

Κατεξοχήν πεδίο ενσάρκωσης του λόγου περί κοινωνικού αποκλεισμού σε πολιτική εφαρμογή αποτέλεσε η περιοχή της αποκαλούμενης «Ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής[2]» και ιδιαίτερα τα κομμάτια εκείνα που συνέθεσαν την Ευρωπαϊκή Στρατηγική Κοινωνικής Ένταξης[3]. Στην δεκαετή διαδρομή της Στρατηγικής της Λισαβόνας (2000-2010) δεν εμπεριέχονται πολιτικές για την αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης.

Αντίθετα, η ανάδειξη της αναγκαιότητας εφαρμογής μέτρων κοινωνικής πολιτικής για τους άστεγους συμπεριλαμβάνονται στο πλαίσιο της Στρατηγικής «Ευρώπη 2020[4]». Όπου επιτακτική κρίνεται η ανάπτυξη μιας Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την καταπολέμηση του φαινομένου των αστέγων. Νωρίτερα είχε επιχειρηθεί η ανάδειξη του ζητήματος μέσω γραπτής διακήρυξης στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2008).Ενώ, ιδιαίτερη μνεία για το συγκεκριμένο κοινωνικό πρόβλημα έγινε και στο «Ευρωπαϊκό Έτος για την Καταπολέμηση της Φτώχειας και του Κοινωνικού Αποκλεισμού» το 2010. Στα τέλη του ίδιου έτους διεξήχθη από την Βελγική Προεδρία της ΕΕ ειδικό συνέδριο για το φαινόμενο της έλλειψης στέγης στην Ευρώπη. Το επόμενο έτος η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ένωσης υιοθέτηση γνωμοδότηση για την αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης (2011). Η εισαγωγή του ζητήματος στην ευρωπαϊκή ημερήσια διάταξη αποδίδεται στις δυσμενείες επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης που ξέσπασε το 2008. Για τον λόγο αυτό στις αρχές του 2013 η Επιτροπή εξέδωσε ένα αναλυτικό κείμενο εργασίας για την ανάπτυξη μέτρων κοινωνικής πολιτικής για τους άστεγους.

Στο κείμενο αναγνωρίζεται η αναγκαιότητα παρέμβασης για την αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης. Στο πλαίσιο αυτό, στο πρώτο μέρος του κειμένου συμπεριλαμβάνονται αναλύσεις για την κατανόηση των ευρύτερων παραγόντων που συμβάλουν στην εκδήλωση φαινομένων στεγαστικού αποκλεισμού, εννοιολογικές αποσαφηνίσεις για τον ορισμό των αστέγων και διάκριση επιμέρους υποκατηγοριών αστέγων. Με βάση αυτή την διάκριση υιοθετείται ο ευρύς ορισμός της τυπολογίας ETHOS[5] της FEANTSA[6]. Αναγνωρίζεται επίσης ότι η έλλειψη στέγης αποτελεί ένα ακραίο φαινόμενο κοινωνικού αποκλεισμού με ανησυχητικά αυξητικές διαστάσεις στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το 2009 κι έπειτα. Ενώ, με βάση τους υπολογισμούς της ΕΕ από τα μέσα του 2011 και μετά

[2] Για μια αναλυτική περιγραφή της εξέλιξης, της δομής και του περιεχομένου της έννοιας βλ. Σακελλαρόπουλος (1993, 2001 και 2011) και Βενιέρης (2002 και 2013).
[3] Για μια συνοπτική περιγραφή της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Κοινωνική Ένταξη βλ. Φερώνας (2011) και Σκαμνάκης (2011).
[4] Για τις προκλήσεις και τις προοπτικές της νέας Στρατηγικής βλ. Marlier – Natali (2010).
[5]Σύμφωνα με την τυπολογία ETHOS ως άστεγοι δεν ορίζονται μονάχα όσοι άνθρωποι ζουν στο δρόμο. Αντίθετα υπάρχουν πολλές διαφορετικές κατηγορίες αστέγων, όπως άνθρωποι που δεν έχουν πρόσβαση σε ηλεκτρικό ρεύμα και νερό, άνθρωποι που στερούνται κατοικίας και ζουν σε ιδρύματα, άνθρωποι που ζουν σε επισφαλείς συνθήκες στέγασης, άνθρωποι που ζουν σε ακατάλληλα καταλύματα, κλπ.
[6] Συνομοσπονδία των οργανώσεων που ασχολούνται με τους άστεγους στην Ευρώπη.

εμφανίζεται σημαντική αύξηση στο φαινόμενο έλλειψης στέγης σε περίπου 15 κράτη μέλη, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα.

Στο δεύτερο μέρος του κειμένου συνοψίζεται ένα αναλυτικό πλέγμα κοινωνικών πολιτικών για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Τα στάδια παρέμβασης ξεκινούν από το κομμάτι της πρόληψης της απώλειας στέγης και εκτείνονται μέχρι την παροχή υπηρεσιών για τους άστεγους που ζουν στο δρόμο, πολιτικές μεταβατικής φιλοξενίας, καθώς και πολιτικές επανένταξης σε κανονική κατοικία. Με αυτά τα δεδομένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει η διερεύνηση του πλαισίου κοινωνικής πολιτικής για τους άστεγους στην Ελλάδα. Δεδομένων μάλιστα των κοινωνικών συνεπειών που επήλθαν στην ελληνική κοινωνία από τη σοβαρή δημοσιονομική κρίση και τις επακόλουθες επιπτώσεις της εφαρμογής των μνημονίων.

3. Η Αντιμετώπιση του Προβλήματος Έλλειψης Στέγης στην Ελλάδα

Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα επεφύλαξε διαχρονικά έναν περιθωριακό ρόλο στα μέτρα για την αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης. Οι ελάχιστες και ανεπαρκείς κοινωνικές παρεμβάσεις διέθεταν κυρίως φιλανθρωπικό χαρακτήρα και εξαντλούνταν στη διαχείριση αυτού του ακραίου κοινωνικού και δημόσια ορατού προβλήματος στα μεγάλα αστικά κέντρα (Arapoglou 2002, 2004a). Ενώ η ανάδειξη του στον ελληνικό επιστημονικό διάλογο παρέμενε εξίσου στο παραγκωνισμένη. Οι λιγοστές επιστημονικές εργασίες κατά την πρώτη δεκαετία της νέας χιλιετίας έθεταν υπό αμφισβήτηση την κοινωνική αποτελεσματικότητα του Νότιο-Ευρωπαϊκού Μοντέλου Κοινωνικής Προστασίας (Arapoglou 2004b), το οποίο διέθετε ως επίκεντρο της προστασίας του το άτυπο πλέγμα της οικογένειας (Ferrera 1996).

Άλλες, προγενέστερες, έρευνες[7] παρατηρούνται λίγο πριν το 1995 και διεξάγονται, κυρίως, στο πλαίσιο ενός καλώς εννοούμενου «επιστημονικού ακτιβισμού». Στις μελέτες αυτές, με ελάχιστους πόρους και μέσα, επιδιωκόταν η εμπειρική διερεύνηση του άστεγου πληθυσμού όπου αποκτά μια διακριτή υπόσταση κατά την δεκαετία του ’90. Γίνεται εξ’ αρχής ορατή η απουσία εξειδικευμένων οργανώσεων και παρεμβάσεων για τα ιδιαίτερα προβλήματα των αστέγων. Παρά τη Συνταγματική προστασία της κατοικίας, παρατηρείται μονάχα μια περιορισμένη δραστηριοποίηση φιλανθρωπικών οργανώσεων, ενώ, οι μεγαλύτεροι κραδασμοί απορροφώνται από το άτυπο οικογενειακό πλέγμα. Φαινόμενο που διαπιστώνεται και στις υπόλοιπες χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου (βλ. Sapounakis 1995, 1997, 1998, 2000, 2001, 2004, 2005).

Για λόγους επομένως που δεν αφορούν την προβληματική της εργασίας η αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης στην Ελλάδα διαχρονικά παρέμεινε ως ένα ζήτημα μη απόφασης. Ουδέποτε αποτέλεσε δράση κρατικής κοινωνικής πολιτικής επαφίοντας οποιοδήποτε πλαίσιο προστασίας καταρχήν στον θεσμό της ελληνικής οικογένειας. Δευτερευόντως, σ’ ένα περιορισμένο φάσμα Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του ’90 κι έπειτα. Από την άλλη δεν μπορεί να παραγνωριστεί η υπαρκτή, αλλά ποσοτικά περιορισμένη, υπόσταση του άστεγου πληθυσμού της Αθήνας. Θέση που υποστηρίζεται με βαθμό αυθαιρεσίας, εξαιτίας της απουσίας συγκεκριμένων και έγκυρων ποσοτικών δεδομένων.

Η ποσοτική και ποιοτική διάσταση του πληθυσμού των αστέγων φαίνεται να μεταβάλλεται από την κρίση και μετά. Η απουσία στοιχείων εξακολουθεί να υφίσταται αλλά η διόγκωση του προβλήματος

[7] Στο κομμάτι αυτό δεν μπορεί να παραγνωριστεί η πολύτιμη ερευνητική παρακαταθήκη του Αν. Καθηγητή **Α. Σαπουνάκη**, ο οποίος σε συνεργασία με το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για την Έλλειψη Στέγης της FEANTSA διεξήγαγε μια συστηματική εμπειρική διερεύνηση για περισσότερο από μια δεκαετία επάνω σε ζητήματα έλλειψης στέγης στην Ελλάδα.

γίνεται αντιληπτή 'δια γυμνού οφθαλμού'. Διόγκωση που οδήγησε το ελληνικό κράτος να άρει τον «μανδύα αορατότητας» για την ομάδα των αστέγων και να τους αναγνωρίσει ως Ευπαθή Κοινωνικά Ομάδα (ΕΚΟ) πριν δύο χρόνια (Ν. 4052/2012). Στα θετικά σημεία του νόμου προσμετράται το γεγονός ότι υιοθετείται ένας διευρυμένος ορισμός. Ακολουθείται η τυπολογία ETHOS της FEANTSA. Σύμφωνα με αυτή, ως άστεγοι εκλαμβάνονται όσοι άνθρωποι ζουν σε επισφαλείς στεγαστικές συνθήκες (νοικοκυριά δίχως ρεύμα, νερό ή θέρμανση, διαβίωση σε ακατάλληλα καταλύματα, κατοίκηση μη κατοικιών) αλλά και όσοι δεν διαθέτουν καθόλου πρόσβαση σε στέγη (φιλοξενούμενοι σε ξενώνες, άνθρωποι που ζουν στο δρόμο), κ.α. Από τον ορισμό δυστυχώς δεν λείπουν και ορισμένες εγγενείς παραδοξότητες που σχετίζονται με την άρνηση αναγνώρισης ως αστέγων όσων μεταναστών δεν διαθέτουν άδειες νόμιμης διαμονής. Η προαναφερθείσα νομοθετική πρωτοβουλία θεωρήθηκε δικαίως ως ένα πολύ σημαντικό βήμα για την ανάπτυξη μέτρων κοινωνικής πολιτικής για τους άστεγους.

Για τον παραπάνω σκοπό η Διεύθυνση Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Αντιλήψεως του Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας προχώρησε στην εκπόνηση ενός ολοκληρωμένου Εθνικού Σχεδίου Δράσης για την αντιμετώπιση του προβλήματος της έλλειψης στέγης στην Ελλάδα. Ωστόσο, όπως προκύπτει από την εμπειρική έρευνα που διεξάγεται στους σχετικούς φορείς οι μέχρι τώρα παρεμβάσεις πόρρω απέχουν από την ανάπτυξη μιας ολοκληρωμένης κοινωνικής πολιτικής για τους άστεγους. Στο κομμάτι της εμπειρικής έρευνας λοιπόν εξετάζονται πρώτον, ποιές είναι οι επιπτώσεις της κρίσης στα βασικά χαρακτηριστικά της ταυτότητας του άστεγου πληθυσμού της Αθήνας με βάση τον λόγο των φορέων. Και, δεύτερον, πως η κρίση επηρεάζει τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής για την αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης.

4. Μεθοδολογία της Έρευνας

Η έρευνα διεξήχθη σε φορείς που ασχολούνται με την αντιμετώπιση του προβλήματος της έλλειψης στέγης. Για τον σκοπό αυτό ελήφθησαν 20 ημι-δομημένες συνεντεύξεις, με χρήση μαγνητοφώνου, συμπεριλαμβάνοντας στο δείγμα αρμόδιες Διευθύνσεις Υπουργείων από το Κεντρικό Επίπεδο Άσκησης Πολιτικής, Κοινωνικές Υπηρεσίες Δήμων του Νομού Αττικής, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, αλλά και Ομάδες Ακτιβιστών που αναπτύσσουν δράσεις κοινωνικής αλληλεγγύης.

Για την διενέργεια της έρευνας συγκροτήθηκε οδηγός συνέντευξης ο οποίος απαρτιζόταν από πέντε θεματικούς άξονες με κύρια σημεία διερεύνησης τα χαρακτηριστικά του ερωτώμενου φορέα, την φύση των πολιτικών που εφαρμόζει για τους άστεγους, την ποιότητα του συντονισμού των παρεμβάσεων του με άλλους φορείς, τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις που συγκροτεί γύρω από τις μεταβολές στην

ταυτότητα των αστέγων εν μέσω κρίσης, καθώς και τις ευρύτερες αντιλήψεις για τις αναδιαρθρώσεις στα κοινωνικά δικαιώματα που επιφέρει η κρίση.

Με βάση αυτούς τους θεματικούς άξονες παρακάτω επιχειρείται η παράθεση των βασικότερων ευρημάτων που σχετίζονται με τις μεταβολές που υφίσταται η κυρίαρχη ταυτότητα του πληθυσμού των αστέγων αλλά και το τοπίο των υφιστάμενων πολιτικών, δεδομένης της εδώ και δύο χρόνια θεσμικής τους αναγνώρισης ως ΕΚΟ.

5. Αποτελέσματα της Έρευνας

5.1 Τα Νέα Ποιοτικά Χαρακτηριστικά της Ταυτότητας των Αστέγων

Η διερεύνηση των μεταβολών στα χαρακτηριστικά των αστέγων επιδιώκεται μέσα από την ανατροφοδότηση που παρείχαν τα στελέχη των φορέων από την καθημερινή τους επαφή με τα κοινωνικά υποκείμενα. Με άλλα λόγια εξετάζονται οι μεταβολές στις κοινωνικές αναπαραστάσεις των αστέγων μέσω του λόγου των φορέων. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εμπειρική έρευνα θα επεκταθεί και στον άστεγο πληθυσμό με σκοπό την διασταύρωση των απαντήσεων και την επίτευξη του μεγαλύτερου δυνατού βαθμού εγκυρότητας. Από τις συνεντεύξεις προκύπτουν σημαντικές ποιοτικές διαφοροποιήσεις στα χαρακτηριστικά των αστέγων από την κρίση και μετά. Είναι αυτονόητο πως τα χαρακτηριστικά αυτά τίθενται σχηματικά, εξαιτίας του ετερόκλητου πληθυσμού που ούτως ή άλλως συνθέτουν οι άστεγοι. Τα κυριότερα στοιχεία της μεταβολής αρθρώνονται στις παρακάτω επιμέρους διαστάσεις.

Ένα πρώτο στοιχείο εμφανίζεται στο δημόσιο λόγο με κύρια πηγή προέλευσης τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Τα τελευταία, συνήθως για λόγους σκοπιμότητας και εντυπωσιασμού, κατασκευάζουν διάφορους μύθους γύρω από αυτό το φαινόμενο. Το κυριότερο στοιχείο είναι ότι επιδιώκεται η κατασκευή μιας διαστρεβλωμένης εικόνας που υποδηλώνει την εμφάνιση ενός εκρηκτικού αριθμού ανθρώπων που ζουν στο δρόμο. Το γεγονός αυτό, αν και διαθέτει πραγματική βάση, δεν φαίνεται να αντικατοπτρίζει πλήρως την πραγματικότητα. Μια περισσότερο αντιπροσωπευτική εικόνα θα υποστήριζε πως, πράγματι, παρατηρείται διόγκωση των προβλημάτων που σχετίζονται με την διατήρηση κανονικής κατοικίας, ωστόσο οι σημερινές μεταβολές δεν αφορούν ακόμη, κατά πλειοψηφία, φαινόμενα ανθρώπων που αναγκάζονται να ζήσουν στο δρόμο. Με βάση την τυπολογία ETHOS παρατηρείται, επομένως, σημαντική αύξηση των πολιτών που αντιμετωπίζουν στεγαστική επισφάλεια (νοικοκυριά με απλήρωτα ενοίκια, νοικοκυριά δίχως ρεύμα, νερό ή θέρμανση), και όχι τόσο αστέγων που ζουν στο δρόμο, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται στο παρακάτω απόσπασμα:

> «Βλέπουμε ότι αυξάνεται σημαντικά το πρόβλημα των ανθρώπων με επισφαλή στέγη. Δεν βλέπουμε δηλαδή τόσο την αύξηση των ανθρώπων που ζουν στο δρόμο ακόμη. Βλέπουμε κυρίως την αύξηση των ατόμων με επισφαλή στέγη. Δηλαδή άνθρωποι που δεν μπορούν να πληρώσουν το ενοίκιο τους, που μένουν σε καταλύματα ακατάλληλα. Έτσι δηλαδή όπως κατηγοριοποιεί η FEANTSA τον ορισμό τους βλέπουμε αύξηση σε αυτές τις κατηγορίες και όχι τόσο στον άστεγο ο οποίος είναι στο παγκάκι».

Η κυρίαρχη σύγχρονη μεταβολή επομένως έχει, προς το παρόν, να κάνει με περιπτώσεις ανθρώπων που μέχρι πρότινος ζούσαν σε κανονική κατοικία και με την κρίση αντιμετωπίζουν επισφαλείς στεγαστικές συνθήκες. Το φαινόμενο αυτό συνήθως εκδηλώνεται με αποκλεισμό από την πρόσβαση στα αγαθά του νερού ή του ηλεκτρικού ρεύματος ή στην αδυναμία παροχής θέρμανσης. Μια εξίσου ανησυχητική διάσταση είναι η αύξηση των νοικοκυριών που βρίσκονται υπό τον κίνδυνο έξωσης, εξαιτίας αδυναμίας αποπληρωμής των ενοικίων. Παράλληλα φαίνεται ότι σημειώνεται ένταση των «κρυφών» ή «αφανών» μορφών αστεγίας, δηλαδή αύξηση των φαινομένων φιλοξενίας από το συγγενικό ή φιλικό περιβάλλον ή απουσίας σταθερής κατοικίας ή ακόμη και κατοίκησης μη κατοικιών (λ.χ. κατοίκηση γραφείων).

> «Σίγουρα υπάρχει επιδείνωση συνθηκών στέγασης στους έλληνες ηλικιωμένους. Σίγουρα υπάρχουν ζητήματα σε αγροτικές περιοχές. Και σίγουρα θα έχουμε ευρήματα κατοίκησης μη κατοικιών. Μη κατοικίες είναι το γκαράζ, το θερμοκήπιο, κλπ. Ας πούμε ότι είσαι σ' ένα κτίριο με γραφεία. Κάποια γραφεία πλέον κατοικούνται γιατί ένας παππούς που δεν έχει υποστηρικτικό περιβάλλον και παίρνει σύνταξη 300 ευρώ δεν του φτάνουν να ζήσει. Του νοικιάζουν λοιπόν με 100 ευρώ ένα γραφείο με μια κοινόχρηστη τουαλέτα ανά όροφο και μένει εκεί. Υπάρχουν ημιυπόγεια μαγαζιά που βάζουν κουρτίνες. Εκεί μπορεί να μένει κόσμος και μάλιστα πολλοί μαζί».

Ένα δεύτερο σοβαρό στοιχείο που τίθεται είναι πως τα νέα κυρίαρχα χαρακτηριστικά δεν συνεπάγονται στατικότητα για τα ήδη υπάρχοντα. Αντίθετα, διαπιστώνεται μια δυναμική τάση επιδείνωσης των συνολικών αιτίων που οδηγούν σε απώλεια κατοικίας καθιστώντας το πρόβλημα ακόμη πιο σύνθετο.

> «Η κρίση βαθαίνει το πρόβλημα σε κάθε κατηγορία της τυπολογίας. Αλλάζει το προφίλ, αλλά αλλάζει μόνο με την έννοια ότι όλες οι κατηγορίες των αστέγων πλησιάζουν τα χαρακτηριστικά του γενικού πληθυσμού. Αυτό που θέλω να πω είναι ότι αν πάρουμε τις κατηγορίες του ETHOS διευρύνονται ποσοτικά όλες οι κατηγορίες του».

Η εμβάθυνση του προβλήματος σε κάθε μια από τις επιμέρους διαστάσεις του οδηγεί στην σωρευτική προσθήκη νέων «ορατών» κατηγοριών με την παράλληλη χειροτέρευση των κοινωνικών συνθηκών στις ήδη υπάρχουσες. Με άλλα λόγια, με βάση τις υφιστάμενες τυπολογίες, δεν παρατηρείται απλώς αλλαγή της ταυτότητας των αστέγων από ανθρώπους με προβλήματα ψυχικής υγείας και τοξικών εξαρτήσεων σε ανθρώπους με οικονομικά προβλήματα. Αντίθετα, εντοπίζεται αύξηση στους άστεγους εξαιτίας οικονομικών προβλημάτων – κάτι που δεν παρατηρούνταν τόσο πριν την κρίση – με την ταυτόχρονη αύξηση των «παραδοσιακών» κατηγοριών στην Ελλάδα (άστεγοι με προβλήματα ψυχικής υγείας, τοξικοεξαρτημένοι, κλπ). Με άλλα λόγια η κρίση διογκώνει το πρόβλημα σε κάθε κατηγορία και δεν φέρνει απλώς στην επιφάνεια το φαινόμενο των «νεοαστέγων» λόγω οικονομικών προβλημάτων.

> «Πριν την κρίση ήταν είτε κυρίως άτομα παραβατικά νεαρής ηλικίας, είτε εξαρτημένοι από ναρκωτικά, είτε αποφυλακισμένοι, είτε κάποιοι περιθωριακοί μεγαλύτερης ηλικίας που ήταν στο δρόμο λόγω κουλτούρας ή ψυχικών διαταραχών. Τώρα το να βλέπεις αξιοπρεπείς ανθρώπους οι οποίοι μπορεί να είναι περιποιημένοι και ντυμένοι και περιφέρονται μεταξύ συσσιτίων για να φάνε και να κοιμούνται κάτω από κάποιο υπόστεγο; Δηλαδή και το πώς μένουν, και το τι ηλικίες και το ότι πριν δεν ήταν περιθωριακοί, προέρχονταν από ένα χώρο επαγγελματικό, έμεναν κάπου. Αλλά έμεναν κάπου και τους πήρε το σπίτι η τράπεζα. Ή μπορεί να μένουν κάπου και να χρωστάνε την ΔΕΗ. Αλλά μένουν όμως. Ενώ τώρα τους παίρνει και το σπίτι. Και η αλλαγή του τραπεζικού συστήματος είναι ότι πιο σκληρό έχει γίνει. Διαρθρωτικοί παράγοντες με επίκεντρο το οικονομικό οδηγούν τους σύγχρονους άστεγους στο δρόμο».

Σε κάθε περίπτωση το βασικότερο εύρημα είναι η αδιαμφισβήτητη επιδείνωση της οικονομικής διάστασης των αιτίων που οδηγούν στην απώλεια της στέγης. Ως βασικότερη σύγχρονη αιτία υποδεικνύεται η οικονομική, συνδυαστικά με επιμέρους άλλα αίτια που ενυπήρχαν στο προ κρίσης πλαίσιο. Η αναπαράσταση του τότε πλαισίου από τους φορείς αναφέρεται κυρίως σε άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας ή εξαρτήσεων από ουσίες ή αλκοόλ και με την συνύπαρξη βεβαίως και της οικονομικής αδυναμίας.

«Χωρίς να έχουμε απαλείψει τα παλαιότερα προβλήματα, υπάρχουν οι άνθρωποι που ενώ είχαν μια δουλειά χάνουν την δουλειά τους, δεν έχουν ένα ευρύτερο υποστηρικτικό περιβάλλον. Δηλαδή να μετακινηθούν σε φίλους, οικογένεια, κλπ. Και μένουν ξαφνικά στο δρόμο. Εκεί, με την ανεργία στο 30% είναι δύσκολο να τους επανεντάξεις. Δεν είναι ότι απλά γίνεται μια πολιτική εναντίον της πρώτης κατοικίας που πετάει τους ανθρώπους στο δρόμο. Είναι ακριβώς το ότι το κράτος δεν εφαρμόζει πολιτική απόκτησης πρώτης κατοικίας. Εκεί λες οκ θα βρω μια δουλειά θα ζήσω στο ενοίκιο. Με την ανεργία στο 30% πώς να βρεις δουλειά; Πόσο να μείνεις στον Ξενώνα; Πόσο να πάρεις επιδότηση ενοικίου».

Επίσης:

Ερ: Οπότε ποια βλέπετε να είναι τα νέα χαρακτηριστικά των αστέγων;

Απ: Θεωρώ ότι είναι άνθρωποι που από την κρίση και μετά κινδυνεύουν. Άνθρωποι της διπλανής πόρτας που θα λέγαμε. Άνθρωποι δηλαδή ενός μέσου επιπέδου εκπαίδευσης, επαγγελματικής αποκατάστασης, κοινωνικής καταξίωσης, κλπ. Οι οποίοι χάνουν ότι είχαν καταφέρει μέχρι σήμερα και πλέον βρίσκονται σε αδυναμία να αντιμετωπίσουν βασικές βιοτικές τους ανάγκες. Είναι ένα ερώτημα πως θα εξελιχθεί όλο αυτό.

Ένα πολύ σημαντικό εύρημα επομένως αποτελεί η διάχυση του κινδύνου φαινομένων ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού, όπως η απώλεια της στέγης, σε ευρύτερα των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων. Στρώματα, τα οποία πριν την κρίση δεν απειλούνταν από τέτοιου είδους κοινωνικά προβλήματα. Πρόκειται επομένως για τη γενίκευση της ευπάθειας προς τα μεσαία κοινωνικά στρώματα με έκδηλες τις επιπτώσεις στην κοινωνική συνοχή.

Ερ: Έχει αλλάξει η ταυτότητα τους από την κρίση και μετά;

Απ: Ναι, αυτό το πιστεύω κι από την έρευνα που έχουμε κάνει. Σαφώς έχει διαφοροποιηθεί. Δεν είναι πια καθαρά από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Δηλαδή αγράμματοι, παραβατικοί, κλπ. Πλέον είναι άτομα και από την μεσαία κοινωνική τάξη. Η μεσαία κοινωνική τάξη συνεχώς διολισθαίνει. Δεν μπορεί να διαχειριστεί τα προβλήματα της. Κι έτσι οι άλλοτε

νεόπλουτοι μπορεί να είναι πια νεοάστεγοι. Από την έρευνα που κάναμε προκύπτει ότι το 25% έχει μέτριο έως υψηλό μορφωτικό επίπεδο.

Τέλος, το επόμενο εύρημα διαθέτει βαρύνουσα σημασία για τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου και για την δομή των «οικογενειοκεντρικών» συστημάτων κοινωνικής προστασίας. Μέσα από τον λόγο των φορέων διαπιστώνεται ότι από την κρίση και μετά συναντάται το φαινόμενο των άστεγων οικογενειών. Η δραματική και απότομη συρρίκνωση των εισοδηματικών πόρων των ελληνικών οικογενειών με επίκεντρο την εκτόξευση της ανεργίας φαίνεται ότι μεταβιβάζουν στο οικογενειακό πλέγμα προστασίας βάρη, τα οποία πλέον αδυνατεί να διευθετήσει. Τα πλήγματα που δέχονται τα οικονομικώς ενεργά μέλη της οικογένειας φαίνεται πως συμπαρασύρουν ολόκληρη την οικογένεια στην απώλεια στέγης. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι η κρίση να επιφέρει πρωτόγνωρες για την ελληνική κοινωνία επιπτώσεις.

Ερ: Υπάρχει ανατροφοδότηση από το εμπειρικό πεδίο που να σας αναδεικνύει κάποια προβλήματα καινούργια;

Απ: Η ανατροφοδότηση δείχνει καταρχήν ότι αλλάζει το προφίλ του αστέγου. Βλέπουμε ότι στις δομές μας αρχίζουν και προσέρχονται πιο πολύ οικογένειες και οικογένειες με παιδιά. Με αυτή την έννοια αυτό και μόνο βάζει την ανάγκη για κάτι καινούργιο. Πολιτικές άλλου τύπου. Μέχρι τώρα λέγαμε ναι, η προνοιακή παρέμβαση, τώρα όταν βλέπεις ότι βγαίνουν οικογένειες πρέπει να εστιάσεις αλλού. Επιδότηση ενοικίου, πρόληψη και όλα αυτά. Εντάξει τα διαχειριστικά, κλπ προβλήματα είναι αυτά που υπάρχουν παντού.

Επίσης:

«Πλέον βλέπουμε παιδιά με οικογένειες. Κανείς δεν είχε προβλέψει ότι θα υπάρχουν και ανήλικοι στο δρόμο. Είναι απόλυτα ενδεικτικό ότι πριν την κρίση κανείς και ποτέ δεν περίμενε στην Ελλάδα να δούμε οικογένειες με παιδιά να μην έχουν στέγη. Ο Ξενώνας φιλοξενεί εδώ και δύο χρόνια σε πληρότητα 100%. Και από αυτούς το 85% είναι οικογένειες με παιδιά. Ενώ μέχρι πρότινος είχαμε τον 'τυπικό' άστεγο που γνωρίζαμε όλοι. Ο «τυπικός» άστεγος από το streetwork προέκυπτε ότι ήταν τοξικομανείς, ψυχιατρικά προβλήματα, κλπ. Από το 2010 είναι καθημερινά πολύ περισσότερα τα αιτήματα οικογενειών με παιδιά. Αυτή την στιγμή στον Ξενώνα για παράδειγμα έχουμε μόνο ανήλικα. Αυτό που βλέπουμε εμείς είναι μια οικογένεια

που συνήθως ήταν οικονομικά ασθενής και τα τελευταία χρόνια, λόγω ανεργίας, βρέθηκε με έξωση από το σπίτι και μετά αναζήτηση φιλοξενίας σε κάποιο ξενώνα».

Γίνεται εμφανές επομένως ότι η οικονομική κρίση επιφέρει ως συνέπεια την εμβάθυνση όλων των αιτιών συνολικά που αυξάνουν τους κινδύνους για την απώλεια της στέγης. Διαπιστώνεται μια τάση επιδείνωσης των συνολικών αιτίων που οδηγούν σε απώλεια κατοικίας καθιστώντας το πρόβλημα ακόμη πιο σύνθετο. Αυτό που συμβαίνει δηλαδή είναι ότι πλάι στα «παραδοσιακά» αίτια πρόκλησης της αστεγίας στην Ελλάδα, τα οποία κατά τους εκπροσώπους των φορέων ήταν συνήθως προβλήματα ψυχικής υγείας και εξαρτήσεων, να ενδυναμώνονται και αίτια που μέχρι πρότινος μειοψηφούσαν. Το βασικότερο εν προκειμένω στοιχείο αποτελεί η έντονη εμφάνιση αιτίων που σχετίζονται με απότομες οικονομικές μεταβολές. Ωστόσο το συνολικό φάσμα των αιτίων, δηλαδή τόσο των παλαιών όσο και των νέων, εξακολουθεί να βρίσκεται σε διαρκή διόγκωση. Με αποτέλεσμα η απειλή του κινδύνου απώλειας στέγης να υπερβαίνει τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και να διαχέεται και σε κομμάτια της μεσαίας κοινωνικής τάξης.

5.2 Τα Μέτρα Κοινωνικής Πολιτικής για τους Άστεγους λόγω Κρίσης

Τα ευρήματα σχετικά με τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής για την προστασία των αστέγων φαίνεται να μην ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις ενός ανησυχητικά αυξανόμενου κοινωνικού προβλήματος. Μέχρι σήμερα δεν έχει αναπτυχθεί μια συγκροτημένη δέσμη μέτρων κοινωνικής πολιτικής για τους άστεγους. Δεν έχει υπάρξει πολιτική υιοθέτηση του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για την Αντιμετώπιση του Προβλήματος Έλλειψης Στέγης που έχει εκπονηθεί από επιτελικά στελέχη του Υπουργείου Εργασίας. Επίσης ούτε ενός Σχεδίου Προδιαγραφών των Δομών που ασχολούνται με το πρόβλημα της Έλλειψης Στέγης. Τα βασικά ευρήματα από την έρευνα στους φορείς περιγράφονται στις επόμενες παραγράφους.

Οι μέχρι σήμερα παρεμβάσεις χαρακτηρίζονται από ένα κατασταλτικό πνεύμα κοινωνικής πολιτικής με επίκεντρο την δραστηριοποίηση μη κρατικών δρώντων. Το «δίχτυ προστασίας» τίθεται κάτω από τον κίνδυνο απώλειας στέγης. Δηλαδή δεν υφίσταται κανένα μέτρο προστασίας στο στάδιο της πρόληψης και δεν έχει αναπτυχθεί κανένα μέτρο κοινωνικής επανένταξης. Αντίθετα, η μόνη δραστηριοποίηση εντοπίζεται στο στάδιο της επείγουσας παρέμβασης και μάλιστα από μη κρατικούς φορείς.

Πρόκειται επομένως για κοινωνικές πολιτικές «ανακουφιστικού» χαρακτήρα που εξαντλούνται σε πυροσβεστικά μέτρα διαχείρισης ενός ακραίου κοινωνικού προβλήματος. Μέτρα τα οποία

εξαντλούνται στην παυσίπονη διαχείριση του προβλήματος, με χαρακτηριστικά εγγύτερα στο πνεύμα της φιλανθρωπίας παρά σε αυτό της πραγμάτωσης κοινωνικού δικαιώματος. Οι οποιεσδήποτε μέχρι σήμερα δράσεις υλοποιούνται κατά συντριπτική πλειοψηφία από Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και στοχεύουν αποκλειστικά στην επιβίωση των αστέγων (κοινωνικά συσσίτια, κοινωνικά φαρμακεία, υπνωτήρια).

> Ερ: Πως κρίνετε το τωρινό πλαίσιο προστασίας για τους άστεγους;
>
> Απ: Δεν υπάρχει πλαίσιο. Υπάρχουν υπηρεσίες ανακουφιστικού τύπου. Συσσίτια, κλπ. Είναι φιλανθρωπικού τύπου υπηρεσίες. Και δεν υπάρχει και καμία προοπτική γι' αυτούς τους ανθρώπους. Είναι εντελώς στον αέρα το θέμα των αστέγων. Δεν έχει εφαρμοστεί καμία κοινωνική πολιτική και καμία ευρωπαϊκή πολιτική για το θέμα των αστέγων. Δεν υπάρχει για τους άστεγους καμία χρηματοδότηση, καμία καταγραφή, καμία πολιτική. Για να το πω έτσι απλά. Σε μια εποχή που αυξάνονται οι άνθρωποι στο δρόμο έχουμε μείωση των μέτρων προστασίας τους. Επίσης σε μια εποχή που αυξάνονται τα προβλήματα ψυχικής υγείας έχουμε μείωση των πόρων για ψυχική υγεία.

Παράλληλα, διαπιστώνεται πλήρης απουσία μέτρων πρόληψης. Στο στάδιο της πρόληψης, το οποίο εν προκειμένω από κάθε άποψη είναι το κρισιμότερο για την μη εμφάνιση του προβλήματος, το ελληνικό κράτος όχι μόνο δεν αναπτύσσει μηχανισμούς προστασίας αλλά αντίθετα δημιουργεί το ίδιο πιέσεις προς την απώλεια της κανονικής κατοικίας (υπερφορολόγηση κατοικίας, κατάργηση ΟΕΚ, ανοικτό ζήτημα πλειστηριασμών πρώτης κατοικίας). Με άλλα λόγια το υφιστάμενο πλαίσιο δεν παρέχει κανενός είδους προστασία με αποτέλεσμα ένας πολίτης που βρίσκεται σε κίνδυνο, σχετικά εύκολα, να καταλήγει άστεγος και από την άλλη δεν υφίσταται καμία βοήθεια στην επανένταξη του αστέγου στον κοινωνικό ιστό. Πρόκειται για ακόμη μια επαλήθευση του πυροσβεστικού χαρακτήρα των σημερινών μέτρων που στοχεύει στην ανακύκλωση ενός ακραίου κοινωνικού προβλήματος.

> Και νομίζω ότι είμαστε απροετοίμαστοι σ' ένα κύμα που θα έρθει, όχι αυτών που ζουν στο δρόμο αλλά αυτών που ζουν σε επισφαλή κατοικία. Δηλαδή σε ένα σπίτι χωρίς ρεύμα, χωρίς νερό ή σ' ένα σπίτι που είναι ακατοίκητο ή κάποιος που φιλοξενείται πότε εκεί και πότε εδώ. Κι αυτοί είναι άστεγοι. Και φαίνεται ότι οι δυνατότητες είναι πολύ λίγες.

Επίσης:

> Ερ: Κατά πόσο θεωρείτε ότι υπάρχει κίνδυνος για απώλεια στέγης από αυτή την κατάσταση;
>
> Απ: Κοιτάξτε να δείτε όλες οι παράμετροι που επιβαρύνουν έναν ήδη μειωμένο κατά το 1/3 τουλάχιστον προϋπολογισμό. Είναι παράμετροι που οδηγούν στην απώλεια στέγης. Εγώ ξέρω μέσου εισοδήματος ανθρώπους που δεν μπορούν πια να αντιμετωπίσουν ούτε το στεγαστικό δάνειο που είχαν πάρει, ούτε τα έξοδα τους. Βέβαια κάποια στιγμή θα αρχίσουν οι εξώσεις ή οι πλειστηριασμοί από τις τράπεζες. Δεν ξέρω τι θα γίνει με αυτή την κατάσταση και πολύ φοβάμαι ότι θα δημιουργηθεί ένα πολύ εκρηκτικό πρόβλημα σύντομα. Εγώ βλέπω ότι αν όχι σήμερα, τότε σε ένα ή σε δύο χρόνια, με την λογική που λειτουργεί το κράτος, η οποία είναι ληστρική, θα σου εξηγήσω τι εννοώ με αυτό. Όταν πας και βάζεις σ' έναν άνθρωπο που παίρνει 300 ευρώ εισόδημα χαράτσι στη ΔΕΗ, το οποίο σημαίνει οφειλή στο ελληνικό κράτος που δεν έχεις καμία ελπίδα να στο πληρώσει. Όταν ποινικοποιείς λοιπόν την στέγη, όταν θα εφαρμοστούν οι νομικές επιπτώσεις αυτών των υπηρεσιών δεν μπορώ να φανταστώ τι θα γίνει».

Ταυτόχρονα δεν παρατηρείται οποιαδήποτε συστηματική προσπάθεια ανάπτυξης ενός σχεδίου κοινωνικής επανένταξης. Δεδομένης μάλιστα της δυσαναλογίας στη σχέση μεταξύ μακροχρόνιας διαμονής στο δρόμο και ομαλής κοινωνικής επανένταξης. Απουσία η οποία αναδεικνύει ανάγλυφα τις περιορισμένες προοπτικές επιστροφής στον κοινωνικό ιστό όσων ανθρώπων αναγκάστηκαν να απολέσουν τις αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης που απολάμβαναν. Από τις απαντήσεις των στελεχών των φορέων προκύπτει ότι δεν υφίσταται οποιοδήποτε πλαίσιο πολιτικών επανένταξης για τους άστεγους. Τα μόνα που θα μπορούσαν να συνάδουν με κάποια ψήγματα ενταξιακής λογικής αφορούν πρωτοβουλίες του Μη Κυβερνητικού τομέα που σχετίζονται με, μικρής κλίμακας, εγχειρήματα κοινωνικής οικονομίας ή με μορφές αλληλεγγύης.

Και οι δύο περιπτώσεις αποτελούν μέτρα εξαιρετικά περιορισμένης παρέμβασης τα οποία αποσκοπούν στην οριακή επανεκκίνηση του ατόμου να βγάζει από μόνο του ένα μικρό εισόδημα για την διαβίωση του. Σε καμία δηλαδή περίπτωση δεν θα μπορούσαν να λογιστούν ως ένα αποτελεσματικό και ολοκληρωμένο μέτρο επανένταξης, αλλά, σαν μια μορφή στοιχειώδους επανενεργοποίησης. Πρόκειται για μορφές κοινωνικής οικονομίας που στην μεν πρώτη περίπτωση αναπτύσσονται δράσεις ανακύκλωσης χαρτιού, ενώ, η δεύτερη αφορά την πώληση από τους ίδιους τους αστέγους ενός περιοδικού δρόμου.

Συμπεράσματα

Τα ευρήματα που αφορούν τα νέα χαρακτηριστικά της ταυτότητας των αστέγων και τα μέτρα για την αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης οδηγούν σε μάλλον δυσάρεστες διαπιστώσεις. Διαπιστώσεις που εντάσσονται στο ευρύτερο έλλειμμα γνώσης και επίγνωσης για το περιεχόμενο και το ρόλο της έννοιας της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη στην Ελλάδα.

Η προ κρίσης κυρίαρχη αναπαράσταση των αστέγων από τους φορείς ερμήνευε την εικόνα τους με ένα συνδυασμό οικονομικής αδυναμίας και ψυχοκοινωνικών αιτίων ή εξαρτήσεων. Η κρίση οδηγεί στην ανάδυση μιας νέας ομάδας αστέγων με οικονομικά αίτια που κυρίως αποδίδονται στην απώλεια εργασίας. Παρατηρείται δηλαδή η εμφάνιση αστέγων που πριν την κρίση δεν αντιμετώπιζαν τέτοιου είδους κινδύνους και δεν κατατάσσονταν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Παράλληλα διαπιστώνεται η έντονη διάχυση του κινδύνου της στεγαστικής επισφάλειας προς την μεσαία κοινωνικοοικονομική τάξη. Σύμφωνα με τις απαντήσεις των φορέων παρατηρείται απότομη αύξηση των νοικοκυριών που αντιμετωπίζουν προβλήματα πρόσβασης, κυρίως, στο ηλεκτρικό ρεύμα και την θέρμανση ή βρίσκονται υπό την απειλή έξωσης από τις κατοικίες τους. Ενώ, δεν μπορεί να αγνοηθεί το πρωτοεμφανιζόμενο φαινόμενο των άστεγων οικογενειών. Φαινόμενο με ιδιαίτερη βαρύτητα για τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου. Ωστόσο, η κρίση δεν οδηγεί μονάχα στην ανάδυση νέων χαρακτηριστικών του άστεγου πληθυσμού στην Ελλάδα. Αντίθετα, διαπιστώνεται συνολική επιδείνωση των μορφών έλλειψης στέγης σε όλες τις επιμέρους κατηγορίες. Για παράδειγμα οι περικοπές στις δομές ψυχικής υγείας ή απεξάρτησης επιφέρει την αύξηση των αστέγων με προβλήματα ψυχικής υγείας ή εξαρτήσεων.

Οι νέες εξελίξεις αποδίδονται στις επιπτώσεις της κρίσης. Φαίνεται πως το κοινωνικό πρόβλημα της απώλειας στέγης αυξάνεται ανησυχητικά τροφοδοτώντας με νέα χαρακτηριστικά τον άστεγο πληθυσμό. Φαίνεται παράλληλα ότι οι όποιες κοινωνικές παρεμβάσεις δεν προσαρμόζονται στις νέες και οξυνόμενες διαστάσεις του προβλήματος, αλλά περιορίζονται στην επιδερμική άμβλυνση των πλέων ακραίων εκφάνσεων του.

Ο χαρακτήρας των μέτρων κοινωνικής πολιτικής για τους άστεγους είναι έντονα διαχειριστικός. Δεν αποσκοπούν στην ριζική αντιμετώπιση ενός σοβαρού κοινωνικού προβλήματος. Αντίθετα, διαπιστώνεται η μονοδιάστατη ανάπτυξη μιας σειράς «πυροσβεστικών» μέτρων τα οποία, κατά πλειοψηφία, εφαρμόζονται από μη κρατικούς φορείς και αποσκοπούν στην επείγουσα διευθέτηση ακραίων κοινωνικών καταστάσεων. Πρόκειται δηλαδή για μια παυσίπονη προσπάθεια διαχείρισης ενός

σοβαρού κοινωνικού προβλήματος που εξαντλείται στην κάλυψη των στοιχειωδών ανθρωπίνων αναγκών. Η απουσία προληπτικών μέτρων ή, τουλάχιστον, μέτρων που να παρέχουν προοπτική επανένταξης σε κανονική κατοικία σχηματοποιεί μια πολιτική ανακύκλωσης του προβλήματος. Πολιτική που εγκλωβίζει τα άτομα σε μια κατάσταση κοινωνικής εξαθλίωσης, όπως είναι αυτή του αστέγου.

Η κοινωνική πολιτική για τους άστεγους φαίνεται να κινείται στο προ κρίσης πλαίσιο και να μην οδηγείται στις απαιτούμενες διαρθρωτικές αλλαγές, αναλογικά του μεγέθους του προβλήματος. Παρατηρείται ποσοτική αύξηση στις παρεμβάσεις των ΜΚΟ αλλά με αντίστοιχα ποιοτικά χαρακτηριστικά με πριν την κρίση. Εξακολουθεί να υφίσταται το ίδιο φιλανθρωπικό πλαίσιο παροχών σε εντελώς διαφορετικές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες.

Με όρους ιδιότητας του πολίτη, τα κοινωνικά δικαιώματα φαίνεται να απομακρύνονται ακόμη περισσότερο από αναδιανεμητικές επιδράσεις και να περιορίζονται σε ελάχιστες παροχές ελαχίστων. Με όρους κοινωνικής πολιτικής, τα υπό ανάπτυξη μέτρα δεν αποσκοπούν στην αντιμετώπιση του κοινωνικού προβλήματος αλλά σε μια διαχειριστική λογική για οριακή επιβίωση. Με όρους νέας υφής κοινωνικών δικαιωμάτων, οι κοινωνικές διακρίσεις και τα φαινόμενα ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού δεν αντιμετωπίζονται. Στην καλύτερη περίπτωση αναπαράγονται και στη συνηθέστερη οξύνονται.

Βιβλιογραφία

Α. Ελληνόγλωσση

Βενιέρης Δ. (2002), *Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης. Η Κοινωνική Πολιτική του Συμβουλίου της Ευρώπης,* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Βενιέρης Δ. (2013), *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνικά Δικαιώματα. Το Τέλος των Ύμνων,* Δεύτερη Έκδοση,Αθήνα: Τόπος.

Οικονόμου Χ. – Φερώνας Α. (2006), «Εισαγωγή», στο Οικονόμου Χ. – Φερώνας Α. (Επιμ.), *Οι Εκτός των Τειχών. Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στις Σύγχρονες Κοινωνίες,* Αθήνα: Διόνικος.

Παπαδοπούλου Δ. (2012), *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού την Εποχή της Παγκοσμιοποίησης,* Αθήνα: Τόπος.

Σακελλαρόπουλος Θ. (1993), *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική,* Αθήνα: Κριτική.

Σακελλαρόπουλος, Θ. (2001), *Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές την εποχή της παγκοσμιοποίησης: Οι κοινωνικές πολιτικές των Διεθνών Οργανισμών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα: Κριτική.

Σακελλαρόπουλος Θ. (2011), *Η Κοινωνική Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης,* Αθήνα: Διόνικος.

Σκαμνάκης Χ. (2011), «Κοινωνικές Ανισότητες, Φτώχεια και η Στρατηγική της Κοινωνικής Ένταξης της ΕΕ» στο Σακελλαρόπουλος Θ. (2011), *Η Κοινωνική Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης,* Αθήνα: Διόνικος.

Τσουκαλάς Κ. (2010), *Η Επινόηση της Ετερότητας. «Ταυτότητες» και «Διαφορές» στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης.* Αθήνα: Καστανιώτη.

Φερώνας Α. (2011), «Από τη Λισαβόνα στην Ευρώπη 2020: Μια Κριτική Αξιολόγηση της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Κοινωνική Ένταξη», 4ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Αθήνα 10-11 Νοεμβρίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας, «Εθνικό Σχέδιο για την Αντιμετώπιση του Προβλήματος Έλλειψης Στέγης», Αδημοσίευτο, Αθήνα.

Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας, «Σχέδιο Προδιαγραφών Ανοικτών Κέντρων Ημέρας Αστέγων», Αδημοσίευτο, Αθήνα.

Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας, «Σχέδιο Πλαισίου Προδιαγραφών Κοινωνικών Ξενώνων Βραχυχρόνιας Φιλοξενίας», Αδημοσίευτο, Αθήνα.

Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης - Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (2012), «Άρθρο 29 του Ν. 4052/2012 (Φ.Ε.Κ. 41/01.03.2012, Τ. Α')», Αθήνα.

Ξενόγλωσση

Arapoglou V. P. (2002), "Social and Spatial Dimensions of Homelessness in Athens: Welfare Networks and Practices of Care Professionals", Ph.D. Thesis, London School of Economics.

Arapoglou V. P. (2004a), "The Governance of Homelessness in Greece: Discourse and Power in the Study of Philanthropic Networks", *Critical Social Policy,* 24 (1): 102-126.

Arapoglou V. P. (2004b), "The Governance of Homelessness in the European South: Spatial and Institutional Contexts of Philanthropy in Athens", *Urban Studies,* 41 (3): 621-640.

Brubaker R. (1992), *Citizenship and Nationhood in France and Germany,* Harvard University Press.

Dobson A., (2000), ''Ecological Citizenship: a Disruptive Influence?'' in C. Pierson and S. Torney (eds.), *Politics at the edge*, Basingstoke: Macmillan.

Dwyer P. (2004), Understanding *Social Citizenship,* Bristol: Policy Press.

European Commission (2013), "Confronting Homelessness in the European Union", Commission Staff Working Document, Brussels.

European Parliament (2008), "Declaration of the European Parliament on Ending Street Homelessness", Strasburg.

European Parliament (2010), "Declaration of the European Parliament on an EU Homelessness Strategy", Strasburg.

European Parliament (2011), "Resolution of the European Parliament on an EU Homelessness Strategy B7-0475/2011", Strasburg.

Ferrera, M. (1996) "The SouthernModel of Welfare in Social Europe", *Journal of European Social Policy* 6 (1): 17-37.

Fitzpatrick T. (2001), *Welfare Theory: An Introduction,* London: Palgrave Macmillan.

Gabrielson T. (2008), ''Green Citizenship: A Review and Critique'', *Citizenship Studies,* Vol. 12 (4) pp. 429-446, London: Routledge.

Kymlicka W. (2002), *Contemporary Political Philosophy. An Introduction,* Oxford: Oxford University Press.

Levitas R. (1998), *The Inclusive Society? Social Exclusion and the New Labour,* UK:Palgrave Macmillan.

Lister R. (2003), *Citizenship: Feminist Perspectives,* Palgrave Macmillan.

Marlier, E. - Natali, D. (Eds.) (2010), *Europe 2020 Towards a More Social EU?,*Brussels: PIE Peter Lang.

Marshall T.H. (1950), "Citizenship and Social Class", reprinted in Marshall T.H. and Bottomore T. (1992), *Citizenship and Social Class,* London: Pluto Press.

Modood T. (1992), *Not Easy Being British: Colour, Culture and Citizenship,* London: R.T. Trentham.

O'Connor, J. (2002), ''Understanding the welfare state and welfare states: theoretical perspectives'', in D. Baer (ed.), *Political Sociology: Canadian perspectives*, Oxford University Press.

Pateman (2000), ''The Patriarchal Welfare State'' in Pierson C. – Castles F. (eds.), *The Welfare State: A Reader,* Cambridge: Polity Press.

Sapounakis A. (1995), "Social and Legal Context of Insecurity of Tenure", unpublished report for the EuropeanObservatory on Homelessness, FEANTSA, Athens.

Sapounakis A. (1997), "Innovative Services for the Homeless in the Greek Context", unpublished report for the EuropeanObservatory on Homelessness, FEANTSA, Athens.

Sapounakis A. (1998), "Annual Report of Homeless in Greece. Support in Housing: Between Social Control and Social Emancipation", unpublished report for the EuropeanObservatory on Homelessness, FEANTSA, Athens.

Sapounakis A. (2000), "The Gender Dimension and the Issue of Access to Proper Housing in Greece", unpublished report for the EuropeanObservatory on Homelessness, FEANTSA, Athens.

Sapounakis A. (2001), "Annual Report on Homelessness in Greece – 2000. Access to Housing: Working Together to Prevent Homelessness Among Disadvantaged and Vulnerable Groups", unpublished report for the EuropeanObservatory on Homelessness, FEANTSA, Athens.

Sapounakis A. (2002), "National Review of Research and Statistics on Access to Housing and Homelessness in Greece – 2002" unpublished report for the EuropeanObservatory on Homelessness, FEANTSA, Athens.

Sapounakis A. (2004), "National updates of Policies and Statistics on Access to Housing andHomelessness in Greece" unpublished report for the European Observatoryon Homelessness, FEANTSA, Athens.

Sapounakis A. (2005), "National Review of Policies on Access to Housing and Homelessness", unpublished report for the EuropeanObservatory on Homelessness, FEANTSA, Athens.

Turner B. (1997), ''Citizenship Studies: A General Theory'', *Citizenship Studies,* Vol 1 (1) p. 5-18, London: Routledge.

Η Γενεαλογική Ανάλυση του Karl Mannheim και η Ταυτότητα στη Διασπορά

Γεωργία Λαγουμιτζή

Περίληψη

Το δοκίμιο του Καρλ Μανχάιμ 'Το Πρόβλημα των Γενεών' το 1928 εισήγαγε μια μοναδική προσέγγιση της δυναμικής εξέλιξης των κοινωνικών σχέσεων καθώς και κοινωνικής βάσης της γνώσης και δράσης. Οι σύγχρονες αναζητήσεις της διασπορικής ταυτότητας σπάνια αναφέρονται στη κοινωνιολογία των γενεών. Αυτό το κενό προσπαθεί να καλύψει η παρούσα εισήγηση. Σε αντίθεση με τις περισσότερες μελέτες επάνω στη ταυτότητα και την απόσταση μεταξύ ηλικιακών ομάδων, η μελέτη που βασίζεται στην έννοια των γενεών του Μανχάιμ εστιάζει σε δεδομένα που προκύπτουν από τις διαχρονικές αφηγήσεις της ομάδας. Χρησιμοποιώντας αυτή τη μεθοδολογία, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να καταδείξει τη ταυτότητα της διασποράς όχι ως 'είναι' αλλά ως γίγνεσθαι.

Λέξεις-κλειδιά: Γενεαλογική ανάλυση, Ποντιακή Διασπορά, Ταυτότητες, Τραύμα

Abstract

Karl Mannheim's 1928 essay 'The Problem of Generations' introduced a unique perspective on the dynamic development of social relations, social knowledge and social action. Yet, studies of diasporic identity have paid scant attention to the sociology of generations. Unlike most studies on identity and distance between age groupings that use cross-sectional analysis, studies based on Mannheim's concept of generations focus on longitudinal data, that is, data obtained by repeated examination through a long period. Using this methodology, the present study strives to demonstrate that diasporic identity appears not as being, but as becoming.

Key words: Generational analysis, Diaspora, Identity, Trauma, Pontic Greeks

1. ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Τις τελευταίες δεκαετίες μια νέα παράδοση κερδίζει συνεχώς έδαφος. Όλο και περισσότεροι ερευνητές στρέφονται στη μελέτη της '**συνείδησης της ταυτότητας'**. 'Μιλάμε τόσο πολύ για τη μνήμη γιατί μας έχει απομείνει τόσο λίγη' (Nora 1989: 7) γράφει ο Pierre Nora ο οποίος μαζί με τους Patrick Hutton, Jacques Le Goff, MK Matsuda, and Andreas Huyssen έχουν επιδοθεί στην εδραίωση μιας καινούργιας κατεύθυνσης που ονομάζουν 'ιστορία της μνήμης.' Η μελέτη των 'τόπων της μνήμης' παράγει σημαντικό ερευνητικό έργο και ταυτόχρονα απελευθερώνει τη κοινωνιολογία από τη κλασσική θεώρηση της μνήμης ως στείρα παράδοση. Από τη Μαρξιστική παράδοση έως τον Weber και το Simmel, η μνήμη είτε ενοχοποιείται (Marx, Weber) η στη καλύτερη περίπτωση προσεγγίζεται αφοριστικά. Για το Marx, η ενσυνείδητη εμμονή στο παρελθόν χαρακτηρίζεται ως ένα ανορθολογικό απομεινάρι παλαιότερων κοινωνικών μορφών: 'Η παράδοση των νεκρών γενεών, γράφει ο Marx (1852) στη 18η Brumaire, βαραίνει σαν εφιάλτης στο πνεύμα των ζωντανών'. (Olick και Robbins 1998: 107-108)

Ο Simmel έγραφε το 1859: 'Όλες οι αβεβαιότητες της αλλαγής στο χρόνο και η τραγωδία της απώλειας που σχετίζεται με το παρελθόν βρίσκουν στα ερείπια μια συνεκτική και ενωτική έκφραση.' Ίσως το σχόλιο του Simmel (1959) (στους Olick και Robbins: 107) να παραπέμπει μεταγενέστερους αναλυτές στη προσέγγιση των αποτυπωμάτων της μνήμης ως απώλειας, ο ίδιος όμως δεν αναπτύσσει το θέμα παρά μόνο αφοριστικά. Και ο Weber, παρά το ενδιαφέρον του στη παράδοση ως νομιμοποιητικό στοιχείο, δεν θεωρεί τη μνήμη ικανή να συγκρατήσει τη ποικιλότητα των βιωματικών μας εμπειριών . (Gerth και Mills: 1946) Αλλά, όπως παρατηρούν οι Olick και Robbins, αυτή η παραπομπή είναι περισσότερο ένα αινιγματικό παραλειπόμενο παρά η αρχή μιας θεωρίας της μνήμης. Ο Edward Shils στο πρωτοποριακό έργο του *Παράδοση,* θεωρεί ότι οι κλασσικοί έπεσαν θύματα των ίδιων τους των ακραίων διχοτομιών και της παραδοχής ότι οι σύγχρονες κοινωνίες βρίσκονταν στο δρόμο προς τον αφανισμό της παράδοσης . Τη στιγμή που η ίδια η *Εγκυκλοπαίδεια των Κοινωνικών Επιστημών* παρέλειπε από τη καινούργια της έκδοση το 1968 τον όρο 'παράδοση', ο Shils πρώτος όριζε τον τρόπο με τον οποίο τα διάφορα υλικά και πολιτισμικά στοιχεία μετατρέπονται σε 'παράδοση.' Πρέπει, υποστήριζε, πρώτον να μεταβιβασθούν τουλάχιστον 'σε τρεις γενιές χρηστών' –όπου η γενιά δεν προϋποθέτει απαραίτητα βιολογική διαδοχή- και κατά δεύτερο λόγο, για να «…αποτελέσει κάτι μέρος της

παράδοσης, και να παραμείνει τέτοιο, κάποιο στοιχείο η πράξη πρέπει να εισχωρήσει στη μνήμη» (Shils: 1981, 167)

Η αλλαγή στο σκηνικό της 'υποβάθμισης' της μνήμης έρχεται με τον κοινωνιολόγο Maurice Halbwachs ο οποίος πρώτος εξερεύνησε συστηματικά τα κοινωνικά θεμέλια της μνήμης. Ξεφεύγοντας από την ανάλυση των υποκειμενικών ιδιοτήτων της νόησης, ο μαθητής του Durkheim αναπτύσσει την έννοια της συλλογικής μνήμης ενάντια στη ατομική-ψυχολογική προσέγγιση, εστιάζοντας στη μνήμη ως συλλογική διαδικασία. Αναδεικνύει το γεγονός ότι οι κοινωνικές συνθήκες δεν είναι απλά διαμεσολαβητές των νοητικών διεργασιών, αλλά τις δομούν απόλυτα (Halbwachs: 1992, 46-53). Όπως διατείνεται, 'στη κοινωνία τα άτομα αποκτούν τις μνήμες τους, αλλά και ανακαλούν, αναγνωρίζουν και τοπογραφούν τη μνήμη' (Halbwachs¨1992, 38). Παράλληλα με τη συλλογική μνήμη ανέδειξε και άλλους μνημονικούς τύπους όπως, τον αυτοβιογραφικό στον οποίο η μνήμη χτίζεται στη βάση προσωπικών εμπειριών, τον ιστορικό, όπου η μνήμη φτάνει σε μας μέσω ιστορικών ντοκουμέντων, αρχείων, κλπ. και τέλος, αυτή την ίδια την ιστορία, δηλαδή την ανάμνηση ενός παρελθόντος με το οποίο δεν έχουμε κάποια οργανική σχέση, ούτε επηρεάζει τη ζωή μας. Αντίθετα, η συλλογική μνήμη αποτελεί το ενεργό παρελθόν που διαμορφώνει τη ταυτότητά μας. Τον Halbwachs προβλημάτισε η διαδικασία μέσω της οποίας προσαρμόζουμε τις μνήμες μας στο παρόν και επηρέασε το έργο πλήθους κοινωνιολόγων και ιστορικών, από τους Ranger και Hobsbawm και τη θεωρία του 'εργαλειακού παροντισμού[1]' , όπου το παρόν, δηλαδή συγκεκριμένα πολιτικά συμφέροντα, ορίζουν το παρελθόν (1983: 1-14) τον Paul Connerton που αναλύει την εμμονή του παρελθόντος στον ορισμό του παρόντος (1989: 104), έως τον Pierre Nora ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί ως ο αυθεντικός συνεχιστής του έργου του Halbwachs.

(Nora 1989: 7-24).

Σήμερα, ιστορικοί κοινωνιολόγοι όπως ο Barry Schwartz που παρακολουθεί τις 'νοηματικές κατασκευές' του Abraham Lincoln σε διαφορετικές στιγμές της Αμερικανικής ιστορίας, έχουν ως σημείο εκκίνησης τη παράδοση του Halbwachs (τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης), αλλά ταυτόχρονα βλέπουν 'τη μνήμη ως ένα κοινωνικό πλαίσιο' (Schwartz 1996: 908). Από τη πλευρά της κοινωνιολογίας, ο G. H. Mead δίνει έμφαση στις νοηματικές προεκτάσεις της μνήμης. Η ουσία του επιχειρήματος του Mead σχετικά με τη 'ρευστή' φύση της κοινωνικής συνοχής και τον επίσης 'ρευστό' χαρακτήρα των καθολικών κοινωνικών προτύπων είναι ότι τα άτομα που ανήκουν σε κάποια ομάδα (κοινωνική τάξη, έθνος) δεν

[1] Ο όρος στα Αγγλικά: 'instrumental presentism'

δένονται μαζί της με ανελαστικό τρόπο. Οι πολλαπλοί δεσμοί αποτελούν τον κανόνα στη κοινωνική διάδραση καθώς οποιαδήποτε στιγμή το άτομο μπορεί να αποδράσει από τη μία ομάδα στην άλλη με την 'ανάληψη του ρόλου του άλλου.' (Mead: 1959 [1932], 19-31)

Μέσα από τη συμβολική διάδραση η ταυτότητα των ατόμων μεταλλάσσεται από μια απόλυτα 'καθορισμένη' σε μια 'αναδυόμενη' κατηγορία. Μπορούμε ενδεχομένως να υποστηρίξουμε ότι η κοινωνιολογία του Mead υπήρξε προάγγελος της στροφής από την ιστορία στη μνήμη που σήμερα κατέχει εξέχουσα θέση στις συζητήσεις για τη διασπορά. Αυτή η παράδοση που μας προτρέπει να διακρίνουμε μεταξύ διαφορετικών 'μνημονικών κοινοτήτων' (εθνικής, ταξικής, ατομικής) οφείλει πολλά στο Maurice Halbwachs, ο οποίος πίστευε στη πολυσυλλεκτικότητα της μνήμης. Όπως υποστήριζε, 'υπάρχουν τόσες μνήμες όσες και ομάδες', η μνήμη είναι πολυσχιδής αλλά και συγκεκριμένη, συλλογική, πληθυντική αλλά και ατομική (Nora: 1989, 9). Αλλά ενώ ο Halbwachs βλέπει τη μνήμη και την ιστορία ως δύο ξεχωριστά πεδία, ο επίγονός του, Pierre Nora, θέλει να ξεφύγει από αυτή τη διαίρεση η οποία τεμαχίζει και εξαντικειμενοποιεί τη μνήμη και πολλές φορές την υποδουλώνει μετατρέποντάς τη σε 'αρχειακή μνήμη' ή μνήμη του καθήκοντος'. "Οι 'τόποι της μνήμης' είναι μικτοί, υβριδικοί, ευμετάβλητοι, σύμφυτοι με τη ζωή και το θάνατο, με το χρόνο και την αιωνιότητα." (Nora: 1989, 9) Αντιπροσωπεύουν αμιγή, αποκλειστικά αυτό-αναφορικά σημεία, με την έννοια ότι δεν προκύπτουν από τις καθημερινή εμπειρία, αλλά μπορούν να κατασκευασθούν. Ακολουθώντας τις μελέτες του, εκπρόσωποι της σύγχρονης τάσης στρέφονται στις πολλαπλές μεταμορφώσεις της μνήμης και βλέπουν το παρελθόν και το παρόν, την ιστορία και τη μνήμη ως μια δυναμική διαδικασία συνεχούς διαπραγμάτευσης. "Το ταξίδι της μνήμης μέσα στην ιστορία είναι μια συνεχής πρόκληση ενάντια στη μεροληπτικότητα, τις παραλείψεις, τις γενικεύσεις και αφαιρέσεις της ιστορίας' μεταμορφώνοντας αυτή την ίδια την ύπαρξη του υποκειμένου από ρητή σε υποθετική"[2] (Zemon και Starn: 1989,5).

Αυτή η προσέγγιση της συλλογική μνήμης μας δίνει την ευκαιρία να τη δούμε ως το κύριο μέσο με το οποίο συγκροτούνται οι ταυτότητες. Ταυτόχρονα μας 'προστατεύει' θα λέγαμε,

[2] Εδώ υπογραμμίζει ο Olick πως δεν θα έπρεπε να υποθέσουμε ότι η ομάδα που ερευνούμε έχει οπωσδήποτε 'συλλογική μνήμη', αλλά να εξετάζουμε αν ο χαρακτηρισμός 'συλλογική' είναι σημαντικός. Το παράδειγμα της Γερμανίας του 1970 όπου το ζητούμενο ήταν να προστατευθεί η Γερμανική εθνική ταυτότητα υπό συνθήκες διαίρεσης. Ο τότε καγκελάριος Willy Brandt, αντί να θεωρήσει τη Γερμανική εθνική ταυτότητα ως δεδομένη, προχώρησε στη δημιουργία μιας επιτροπής που εξέτασε κατά πόσο ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού ήταν προσηλωμένο στην ιδέα ενός Γερμανικού έθνους. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής επέφεραν σημαντικές αλλαγές στη βάση της Γερμανικής ταυτότητας (που βλέπουμε έως σήμερα) σ. 24

από την εκούσια η ακούσια αποδοχή ιδεολογικών μορφωμάτων, όπως π.χ. ο εθνικισμός, μέσω των οποίων συχνά προσλαμβάνονται τα άτομα. Ερωτήματα γύρω από τη ταυτότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τη μνήμη γιατί μέσα από αυτή ανακαλύπτουμε πως, πότε και γιατί άτομα και ομάδες στρέφονται προς το παρελθόν τους" (Olick και Robbins: 1998, 133).

2. ΜΝΗΜΗ, ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΟΥ KARL MANNHEIM

Στην αναζήτηση της ταυτότητας μέσω της μνήμης είναι αδύνατο να παρακάμψουμε τη Κοινωνιολογία της Γνώσης του Karl Mannheim και το 'Πρόβλημα των Γενεών.'

Στο κορυφαίο αυτό έργο ο Mannheim επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης ότι τα κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα σχηματίζουν (διαμορφώνουν) γενεές μέσω κοινών εμπειριών, ιδιαίτερα στα κρίσιμα για τη διάπλαση των ατόμων χρόνια.

Υιοθετούμε στην εισήγηση αυτή τον όρο του Mannheim 'γενεές' όχι ως αντικειμενικές περιόδους, αλλά ως κοόρτες (ομάδα ατόμων που κατέχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό) και που ορίζονται υποκειμενικά: Μια γενεά υφίσταται αν και μόνο αν μια ομάδα ατόμων που έχουν γεννηθεί τον ίδιο χρόνο μοιράζονται μια ιστορική εμπειρία, συνήθως τραυματική, γεγονός που δημιουργεί μια κοινή αντίληψη. Δεν είναι τυχαίο ότι η έννοια των γενεών άνθισε μετά το Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο όταν η ανάγκη για τη δημιουργία μιας κοινότητας ήταν επιτακτική. Ο πόλεμος δημιούργησε μια συναισθηματική κοινότητα ανάμεσα στους στρατιώτες. Είναι άπειρες οι μελέτες γύρω από αυτό το θέμα.

Για παράδειγμα, οι Schuman και Scott (1989) πειραματίζονται επάνω στη θεωρία του Mannheim σχετικά με τη σχέση των γενεών και της μνήμης ζητώντας από διαφορετικές ηλικιακές ομάδες να ιεραρχήσουν διάφορα ιστορικά γεγονότα με βάση την αντίληψή τους σχετικά με τη σπουδαιότητα των γεγονότων αυτών. Από τη μελέτη αυτή προκύπτουν σημαντικές διαφορές στις απαντήσεις που καταδεικνύουν ότι:

1. οι γενεαλογικές διαφορές όσον αφορά τη μνήμη είναι ιδιαίτερα ισχυρές,

2. η εφηβεία και η ενηλικίωση αποτελούν περιόδους στις οποίες μπαίνει η γενεαλογική σφραγίδα τουλάχιστον με την έννοια της πολιτικής μνήμης. Όπως γράφει και ο Mannheim, 'στη νεότητα…καθώς η ζωή είναι καινούργια, οι δυνάμεις της διάπλασης μόλις εμφανίζονται, και οι βασικές θέσεις κατά την εξέλιξή τους εκμεταλλεύονται τη πλαστική δύναμη των νέων καταστάσεων' (Mannheim:1997, 296).

3. Τέλος, οι μεταγενέστερες μνήμες γίνονται κατανοητές μόνο στα πλαίσια πρότερων εμπειριών (Schuman και Scott: 1989, 360-362). Είναι πολλά τα ερωτήματα που προκύπτουν για τον ερευνητή με βάση τη θεωρία του Mannheim.

Πως άτομα που γεννήθηκαν σε διαφορετικές περιόδους θυμούνται και αξιολογούν πρότερες στιγμές; Πολλά κρίνονται από το αν είχαν εμπειρία του γεγονότος οι ίδιοι, πόσο μεγάλοι ήταν όταν συνέβη το γεγονός; Μελέτες έχουν πλέον αποδείξει ότι άτομα στα νεανικά τους χρόνια, χρόνια διαμόρφωσης χαρακτήρα έχουν δυνατές αναμνήσεις από τις ιστορικές στιγμές που ζουν. Η αξιολόγηση ιστορικών αναμνήσεων διαμορφώνεται από τις γενεές: Γενιές και μνήμες αλληλεπιδρούν , όχι ως αποτέλεσμα κάποιων αντικειμενικών χαρακτηριστικών της κοινωνικής και πολιτισμικής δομής, αλλά λόγω των κοινών εμπειριών και άρα και ομοιοτήτων στις ατομικές αναμνήσεις ιστορικών γεγονότων. Όσο και εάν είναι κοινές και συλλογικές οι ιστορικές εμπειρίες, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι κύριο συστατικό της γενεαλογικής δομής παραμένει η ατομική εμπειρία. Στο σημείο αυτό, δεν μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε τις παράλληλες διαδρομές που ακολουθούν Mannheim και Halbwachs.

Όπως αναφέραμε, η γενεαλογική μέθοδος του Mannheim μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε το γεγονός ότι τα μέλη μιας γενιάς παίρνουν μέρος στην ιστορική πορεία με τρόπο που είναι πεπερασμένος χρονικά, και ως εκ τούτου πρέπει συνεχώς να μεταβιβάζουν την συσσωρευμένη πολιτισμική κληρονομιά σε νέες ηλικιακές ομάδες.

Η ταυτότητα μιας γενιάς και η ιστορική μνήμη, και παράλληλα η σχέση βιογραφίας και ιστορίας αναδεικνύεται περισσότερο αν αναλογιστούμε τη διάκριση των γενεών σε τρεις συνιστώσες που εμφανίζεται πιο κάτω.

Ο Mannheim μας λέει πως η *γενιά ως θέση*[3] διαιρεί τη βιολογική ηλικιακή ομάδα σε συγκεκριμένες πολιτισμικές περιοχές. Για παράδειγμα, οι Κινέζοι και οι Γερμανοί που γεννιούνται τον ίδιο χρόνο δεν ανήκουν στην ίδια γενεαλογική θέση. Αντίθετα η θέση αυτή ορίζεται από τη συμμετοχή σε μια κοινή μοίρα, ως μια ευαισθησία (sensibility) ιδιαίτερα την αντίληψη της κοινωνικής μεταβολής (Ιστορία). Με αυτή τη τοποθέτηση, ο Mannheim κάνει χρήση της Γερμανικής ρομαντικής ιστορικής προσέγγισης στο πρόβλημα των γενεών και ειδικότερα στην έννοια του μη- συγχρονισμού του σύγχρονου' (Pilcher: 1994, 486), δηλαδή του γεγονότος ότι όλοι όσοι ζουν σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο δεν μοιράζονται την ίδια ιστορία. Κάθε διαφορετική γενιά έχει ξεχωριστή ιστορική συνείδηση

[3] 'generation location'

Δεύτερη συνιστώσα των γενεών αποτελεί *η γενιά ως πραγματικότητα*.[4] Εμπειρίες (πρώτη γραμμή του πολέμου, κρίση, η ενηλικίωση μέσα στη πραγματικότητα του πληθωρισμού) , κοινά βιώματα προβλημάτων, μια ιδιαίτερη τάση προς την επίτευξη στόχων είναι τα στοιχεία αυτής της διάστασης.

Οι πραγματικές γενιές δεν αντιδρούν απαραίτητα με το ίδιο τρόπο σε κοινά προβλήματα. Κάθε γενιά ως πραγματικότητα διαιρείται σε συγκεκριμένο αριθμό *γενεαλογικών μονάδων*.[5] Άτομα που ανήκουν στη ίδια πραγματική γενιά κατασκευάζουν το υλικό των κοινών τους εμπειριών με διαφορετικούς τρόπους και αποτελούν ξεχωριστές γενεαλογικές μονάδες. (Mannheim:1997, 302-304)

Στη θεωρία των γενεών του Mannheim, τα άτομα καθορίζονται από την ιστορική διάσταση της κοινωνικής διαδικασίας που κυριάρχησε κατά τη νεότητά τους, και είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση των κοινωνικών γενεών. Η βιογραφία του κάθε ατόμου διαμορφώνεται από τη κοινωνικο-ιστορική θέση του και από τη συμμετοχή του (λιγότερο η περισσότερο) στα γεγονότα του καιρού του.

3. Η ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΠΟΝΤΙΑΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ

Η σχέση βιογραφίας και ιστορίας αποτελεί τον κατ' εξοχήν χώρο της κοινωνιολογικής έρευνας. Ένα άρθρο της Βιολέττας Χιονίδου και του David Saunders αποτέλεσε το έναυσμα προκειμένου να εξερευνήσουμε τις διαδρομές τους σε σχέση με τη διαμόρφωση της συνείδησης της Ποντιακής διασποράς. Οι ερευνητές παρουσίασαν τα αποτελέσματα 20 συνεντεύξεων Ποντίων, ηλικίας 33 έως 85 ετών από το Καζαχστάν και το Καύκασο που παλιννόστησαν από το 1965 έως 1994. Τα αποτελέσματα της ποιοτικής ανάλυσης των συνεντεύξεων φαίνεται να ανασκευάζουν τη μέχρι σήμερα διαδεδομένη αντίληψη περί Ποντιακής γενοκτονίας και εθνοκάθαρσης που υπέστησαν διάφορες εθνικότητες στη Σοβιετική Ένωση από το 1937-49, υποστηρικτές της οποίας είναι μελετητές όπως οι Pohl (1999) και Terry Martin (1998) και στην Ελλάδα ο Βλάσης Αγτζίδης (1995).

Πέρα από άλλες παρατηρήσεις που μπορεί να αναφέρουμε, η σημαντικότερη πρόκληση της εν λόγω έρευνας, εστιάζεται στο ότι, με εξαίρεση μια αναφορά σχετικά με τις ηλικίες των ατόμων που συμμετείχαν ως ερωτώμενοι (35-85), δεν γίνεται σχεδόν καμία συγκεκριμένη αναφορά στις γενεές, και ειδικότερα στο τρόπο που μπορεί να διαφοροποιούνται όσον

[4] Generation as actuality
[5] Generation Units

αφορά την αντίληψη κάποιων γεγονότων, όπως η φυγή από το Πόντο της οποίας λιγοστοί μάρτυρες υπάρχουν σήμερα, και των οποίων όμως οι αφηγήσεις μεταλαμπαδεύτηκαν σε επόμενες γενεές, οι Σταλινικές διώξεις, και η εμπειρία της 'Παλιννόστησης'[6] μετά το 1989. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σύμφωνα με την έρευνα, η εμπειρία του διωγμού από τη Μικρά Ασία από το 1829- 1918 (Από τη Τραπεζούντα και Καρς προς τη σημερινή περιοχή της Σταυρούπολης και του Κράσνονταρ) δεν αναφέρεται από κανένα ερωτώμενο.

Κατά τους Χιονίδου και Saunders, και οι επόμενες διώξεις, εξορίες και βίαιες μετακινήσεις είναι ένα σόκ, αλλά δεν συνιστούν τραυματικές εμπειρίες αφού δεν ορίζονται ως τέτοιες από τους ερωτώμενους. Εντυπωσιάζει δε το γεγονός, πως η απάλειψη του τραύματος έρχεται σε αντίθεση με πληθώρα μελετών (Καραγιαννίδου, Βεργέτη αλλά και Βουτυρά, Αγτζίδης, Martin, Pohl κ.α.).

Το ερώτημα που θέτω είναι: Μήπως εάν γινόταν χρήση του 'Προβλήματος των Γενεών' θα βρίσκαμε διαφορετικά αποτελέσματα;

Η υπεροχή της γενεαλογικής προσέγγιση είναι ο διαχρονικός χαρακτήρας της που μας μεταφέρει πληροφορίες σχετικά με τις αλλαγές που συντελούνται μέσα στο χρόνο. Μπορούμε να προσεγγίσουμε τη γενεαλογική ανάλυση όχι μόνο ως θεωρία, αλλά ως μέθοδο, μια μέθοδο που μας δίνει πρόσβαση σε διαφορετικά βιώματα, εμπειρίες μέσα στο χρόνο. Που δεν μας αποκαλύπτει μόνο την ιστορική διάσταση (τη γενεαλογική θέση) αλλά και τη βιωματική διάσταση της γενιάς, (τη γενιά ως πραγματικότητα), κυρίως όμως μας διδάσκει ότι το παρόν έχει άμεση σχέση με τη διαμόρφωση της μνήμης αφού ο χρόνος είναι μια υποκειμενική κατηγορία υπό διαμόρφωση.

Βέβαια, στο πρόβλημα των γενεών, ιδωμένο από τη σκοπιά του Mannheim, ένα από τα δυσκολότερα προβλήματα είναι 'λειτουργικοποίηση' δηλαδή η διαδικασία προσδιορισμού της έννοιας των γενεών με εμπειρικό τρόπο, ώστε να μπορεί να μετρηθεί η οποία κρυφή ένταση μεταξύ των ποιοτικών εμπειριών (των γενεών) και των ποσοτικών χαρακτηριστικών, όπως η ηλικία και ο χρόνος τα οποία πρέπει να εκφραστούν σε νούμερα. Ο ίδιος Mannheim παρακάμπτει το πρόβλημα της εμπειρικής μέτρησης και φαίνεται να ενστερνίζεται τη κατηγορία του εσωτερικού χρόνου του Wilhelm Dilthey η οποία υποκαθιστά την όποια ποσοτική αναπαράσταση με ένα ποιοτικό, υποκειμενικά βιώσιμο χρόνο. Για τους μετέπειτα αναλυτές, οι οποίοι αναλαμβάνουν το καθήκον της μέτρησης αυτής τα όρια του υποκειμενικού χρόνου περιβάλλονται με κάποια ασάφεια που είναι όμως αναπότρεπτη.

[6] Η οποία έννοια της 'Παλιννόστησης' χρησιμοποιείται μάλλον μεταφορικά αφού η Ελλάδα δεν υπήρξε ποτέ σημείο εκκίνησης της Ποντιακής διασποράς.

Μία λύση που επιλέξαμε, ήταν η χρήση οικογενειακών ομάδων στις οποίες τα όρια είναι πιο εμφανή.

Η νεώτερη γενιά καθορίζεται από ένα διάμεσο Μ=26, και είναι βασικά κοινωνικοποιημένη στην Ελλάδα.

Η 'μέση' γενιά Μ=45, κοινωνικοποιημένη στη Σοβιετική Ένωση, φθάνει στην Ελλάδα μετά το 1989, κοινωνικά και επαγγελματικά ενεργή.

Τέλος, η παλιότερη γενιά Μ= 65, ενηλικιώνεται μέσα στις Σταλινικές διώξεις και την αναγκαστική μετατόπιση στο Καζαχστάν.

Η ερευνητική μας εμπειρία, καταδεικνύει ότι τα αποτελέσματα των ερευνών διαφοροποιούνται ως προς τις ερωτήσεις αλλά και ως προς τις γενιές όπως τις ορίζει ο Mannheim. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι στην ίδια ερώτηση θα δοθούν διαφορετικές απαντήσεις από άτομα διαφορετικών γενιών. Και αυτό έχει να κάνει με τις εμπειρίες που διαμόρφωσαν τη γενιά τους. Διαφορετικά θα απαντήσει ένας 26χρονος σχετικά με το τραύμα από κάποιους μεγαλύτερους που ενηλικιώθηκαν μέσα στις διώξεις. Η ύστερη εφηβεία είναι η στιγμή που καθορίζει τις μνήμες μας. Φιξάρει θα λέγαμε την αντίληψή μας για τις εμπειρίες μας. Η θεωρία άλλωστε του Mannheim επιβεβαιώνεται και από την εξελικτική ψυχολογία.

Η αφήγηση του τραύματος αποτελεί κεντρικό άξονα κάθε συνέντευξης με άτομα Ποντιακής καταγωγής. Είναι βέβαια φυσικό οι γενιές που μεγάλωσαν στην Ελλάδα, που δεν είχαν κάποιο τραυματικό βίωμα να είναι περισσότερο αποστασιοποιημένες από τις μνήμες αυτές. Στις γενιές αυτές η Ποντιακή ταυτότητα είναι περισσότερο μια ιστορική και πολιτισμική ταυτότητα (χοροί, εορταστικές συγκεντρώσεις που σκοπό έχουν την ανάμνηση ιστορικών γεγονότων και την απόδοση τιμών στη μνήμη αυτών κλπ.)

Πολλές φορές η αποφυγή της συζήτησης που συναντούν οι Χιονίδου και Saunders έχει σχέση με τη δυσκολία των ερωτώμενων να συζητήσουν για τα βιώματα αυτά. Όμως πως θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό το τραύμα; Μήπως αυτά που αποσιωπούνται φανερώνουν πολύ περισσότερα από αυτά που αποκαλύπτονται; Μήπως η διαδικασία της λήθης είναι εξίσου ενσυνείδητη με τη μνήμη και χρησιμοποιείται ενσυνείδητα ως μηχανισμός αφομοίωσης;

Τέλος, ως απόδειξη της απουσίας μιας τραυματικής συνείδησης , οι Χιονίδου και Saunders σημειώνουν ότι σε καμία από τις συνεντεύξεις δεν γίνεται χρήση του όρου 'εθνοκάθαρση'. Άραγε πως θα μπορούσαν οι ερωτώμενοι να είναι γνώστες του όρου, τη στιγμή που όχι μόνο είναι σχετικά πρόσφατος αλλά και αμφισβητούμενος;

3. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Όλα τα παραπάνω ερωτήματα αφορούν τη κατασκευή της ταυτότητας του Ποντιακού Ελληνισμού και έχουν άμεση σχέση με τις γενιές, όπως τις όρισε ο Mannheim.

Εκείνο όμως που προκύπτει από τη συζήτηση αυτή είναι η έννοια της ταυτότητας της διασποράς ως διαδικασίας η οποία συνεχίζεται, ως μέρος της διαλεκτικής μεταξύ ιστορίας και βιογραφίας και όχι ως ταυτότητα που μπορεί να ερμηνευθεί μόνο από ιστορικά (αρχειακά) γεγονότα. Παρόν και παρελθόν παίζουν σημαντικό ρόλο χωρίς να δίνεται ηγεμονικός ρόλος στο ένα η στο άλλο. Η 'μέθοδος' του Mannheim ήδη έχει καθιερωθεί στη μελέτη ιστορικών εθνικών ομάδων. Είναι καιρός να χρησιμοποιηθεί και στη μελέτη 'μνημονικών κοινοτήτων' όπως οι διασπορές. Το σίγουρο είναι, όπως επισημαίνουν οι Robbins και Olick ότι η κοινωνιολογική έρευνα δεν έχει πλέον τη πολυτέλεια να 'ξεχάσει' τη μνήμη' (1998, 134).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγτζίδης, Βλάσης (1995) *Ποντιακός Ελληνισμός: Από τη Γενοκτονία και το Σταλινισμό στην Περεστρόικα* Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη

Connerton, Paul (1989) *How Societies Remember* Cambridge: Cambridge University Press

Hionidou, Violetta και Saunders, David (2010) "Exiles and Pioneers: Oral Histories of Greeks Deported from the Caucasus to Kazakhstan in 1949", *Europe-Asia Studies*, No 62, November, σσ. 1479-1501.

Hobsbawm, Eric και Ranger, Terence (1983) *The Invention of Tradition* New York: Cambridge University Press.

Martin, Terry (1998) "The Origins of Soviet Ethnic Cleansing" *The Journal of Modern History*, No 70, December, σσ. 813-861

Mead, George Herbert (1959) [1932] *The Philosophy of the Present* La Salle, III, σσ. 19-31

Nora, Pierre (1989) "Between Memory and History: Les Lieux de Memoire" *Representations,* No 26 σσ. 7-24.

Olick, Jeffrey K. και Robbins, Joyce (1998) "Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices" *Annual Review of Sociology,* No 24 σσ. 105-140.

Olick, J. K., (2007) *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*, New York, Routledge.

Pilcher, Jane (1994) "Mannheim's Sociology of Generations: An Undervalued Legacy" *The British Journal of Sociology*, No 45, September, σσ. 481-495.

Pohl, Otto J., (1999) "Ethnic Cleansing in the U.S.S.R.: 1937-1949" στη σειρά *Contributions to the Study of World History,* No 65, Westport, Connecticut: Greenwood Press

Schuman, Howard, Scott, Jacqueline (1989) "Generations and Collective Memories" *American Sociological Review*, No 54, June,

σσ. 359-381

Schwartz, Barry (1996) "Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II", *American Sociological Review*, No 61, October, σσ. 908-27.

Shils, Edward (1981) *Tradition* London and Boston, Faber & Faber.

Weber, Max (1946) 'Science as a Vocation' στο: *From Max Weber: Essays in Sociology*. Μτφ. H.H. Gerth, C.W. Mills. New York, Oxford University Press.

Zemon, N. και Starn, (1989)R. 'Introduction' *Representations* No 26, σσ.1-6

Κοινωνική αλλαγή και καπιταλιστική κρίση. Από τη μεσαία τάξη στο πρεκαριάτο; Προς μία νέα μαρξιστική προσέγγιση

Σπύρος Μακρής

Λέκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας & Research Fellow, Ακαδημία Αθηνών

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αποτελεί μία πρώτη προσέγγιση πάνω σε μία νέα κοινωνική ομάδα, σε μία νέα ίσως κοινωνική τάξη, που μόλις φαίνεται να σχηματίζεται σε παγκόσμια κλίμακα, το πρεκαριάτο. Η λέξη είναι ένας νεολογισμός που προέρχεται από τις λέξεις precarious και proletariat. Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της νέας κοινωνικής κατηγορίας ανθρώπων είναι η εργασιακή ανασφάλεια, το άγχος, ο θυμός και η αλλοτρίωση. Σε αντίθεση από τους παραδοσιακούς προλετάριους, το πρεκαριάτο βιώνει την καπιταλιστική «απόρριψη» ως μία ψυχοπαθολογική ασθένεια, που πλέον ως χιονοστιβάδα εξωθεί πολλά μέλη του ακόμη και στην αυτοκτονία. Η φτωχοποιημένη μεσαία τάξη θεωρείται ένας από τους βασικούς τροφοδότες του πρεκαριάτου. Μπορεί η νέα αυτή καπιταλιστική ανθρωπογεωγραφία να οδηγήσει σε νέες κοινωνικές και επαναστατικές εξελίξεις; Αυτό είναι το ερώτημα που διερευνά το ανά χείρας άρθρο.

Abstract

This article is about a new social group in the world, as Guy Standing says, a class-in-the-making: the precariat. The precariat could be described as a neologism that combines an adjective 'precarious' and a related noun 'proletariat'. Precariat is a growing social group which, as Guy Standing points out, «flanked by an army of unemployed and a detached group of socially ill misfits living off the dregs of society». Nevertheless, the new capitalist crisis has brought to the fore the major issue of the traditional middle class. The «new poor» of the middle class is hearafter the mainstay of precariat. From this point of view Göran Therborn refers to «a coming middle-class century». The key features of precariat are as follows (the four A's): anger, anomie, anxiety and alienation. Work-related suicide is no doubt the main psychological identity of this new social group. Could precariat be a new revolutionary class? This is the question that we put at the center of this article.

Λέξεις κλειδιά: πρεκαριάτο, μεσαία τάξη, κοινωνική αλλαγή, καπιταλιστική κρίση

Ο νεομαρξιστής γεωγράφος του καπιταλισμού David Harvey, σε ένα από τα τελευταία κομβικά βιβλία του, το Enigma of Capital and the Crises of Capitalism, αναζητώντας ένα ζωογόνο όραμα για το παγκόσμιο εναλλακτικό αντι-καπιταλιστικό κίνημα και αντικαθιστώντας το λενινιστικό *what is to be done* (τι πρέπει να γίνει) με το *who is going to do it* (ποιος πρόκειται να το κάνει), φέρνει στο προσκήνιο των στερημένων και απαλλοτριωμένων του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, δίπλα στη «μαρξιστική φιγούρα των προλετάριων υπηκόων, που μοχθούσαν με όλες τις δυνάμεις τους για να απελευθερωθούν από τα δεσμά τους», μία νέα κοινωνική και ταξική κατηγορία ανθρώπων· που «δεν μπορούν να θεωρούνται υποδεέστεροι»· που «δουλεύουν υπό διαφορετικές συνθήκες (συχνά πρόκειται για χαμηλόμισθες θέσεις εργασίας, προσωρινές και χωρίς καμία ασφάλεια)» και οι οποίοι, αν και λόγω της κινητικότητάς τους, του χωρικού διασκορπισμού τους και των εξατομικευμένων συνθηκών εργασίας τους, δεν μπορούν ακόμη να διαμορφώσουν ένα αίσθημα ταξικής αλληλεγγύης και να συγκροτήσουν συλλογικές οργανωτικές δομές αντιπροσώπευσης, «έχουν», γράφει ο Harvey, «*καθ' όλα συναίσθηση των συνθηκών εκμετάλλευσής τους και είναι βαθιά αποξενωμένοι εξαιτίας της επισφαλούς ύπαρξής τους*» (Χάρβει 2011: 238-239).

Αυτό το νέο, το αναδυόμενο, το εν τω γίγνεσθαι (a class-in-the-making και όχι ακόμη a class-for-itself, η τάξη δι' εαυτήν, με τους παραδοσιακούς μαρξικούς όρους) ταξικό, κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό υποκείμενο εργατών και εργαζόμενων εν γένει αναφέρεται όλο και συχνότερα στη διεθνή βιβλιογραφία με τον όρο *πρεκαριάτο* (the precariat), εκ του λατινικού precarious, που σημαίνει «*επίφοβος*, *επισφαλής*, εξαιτίας του μετέωρου και ασταθούς χαρακτήρα της απασχόλησης και του τρόπου ζωής τους (...) Οι εργάτες αυτοί», καταλήγει ο David Harvey, «συνιστούσαν ανέκαθεν μεγάλο τομέα του συνολικού εργατικού δυναμικού. Στον προηγμένο καπιταλιστικό κόσμο» ωστόσο, στην εποχή της ταχείας νεο-καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης και του *παγκόσμιου μετασχηματισμού* (global transformation), όπως την ορίζει ο Βρετανός οικονομολόγος Gay Standing (Standing 2011: 27), ο βασικός ίσως θεωρητικός του πρεκαριάτου, που κορυφώθηκε με το οικονομικό σοκ του 2008 και τη συνακόλουθη καπιταλιστική κρίση, η οποία πλήττει πλέον ανοικτά και την Ελλάδα, μία εποχή που καλύπτει τα τελευταία τριάντα χρόνια (από το 1970 και μετά), αυτοί οι νέου τύπου «εργάτες» «έχουν προβληθεί ακόμα περισσότερο (…) εξαιτίας των αλλαγών στις εργασιακές σχέσεις που επιβλήθηκαν από τη νεοφιλελεύθερη εταιρική αναδιαμόρφωση και αποβιομηχάνιση» (Harvey 2011: 243).

Τι είναι όμως το πρεκαριάτο; Ποια είναι η ακριβής σημασία του και πώς συνδέεται με τα νέα ταξικά, κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα, με τα νέα κοινωνικά *κινήματα διαμαρτυρίας* (protest movements), με αυτό το *νέο τύπο ακτιβισμού* (a new type of activism), σύμφωνα με τη Chantal Mouffe (Mouffe 2013: 109), όπως είναι για παράδειγμα το κίνημα των Indignados στην Ισπανία, το κίνημα Δεν Πληρώνω ή των Αγανακτισμένων στην Ελλάδα, οι αραβικές εξεγέρσεις στη Μέση Ανατολή, γνωστές και ως *Αραβική Άνοιξη*, και το ονομαζόμενο Occupy Movement, που πλημμυρίζει τη γήινη σφαίρα από άκρο σε άκρο; Πώς συνδέεται η εμφάνιση του πρεκαριάτου με αυτό το οποίο ο μαρξιστής θεωρητικός των *κοινών* (commons) Massimo de Angelis χαρακτηρίζει ως «*'έκρηξη' της μεσαίας τάξης*» (the explosion of the middle class) (De Angelis 2013: 81); Ή με αυτό που ο Silvio Berlusconi χαρακτήρισε ο *στρατός του κακού* (the army of evil), εννοώντας και στοχοποιώντας ρατσιστικά τους πένητες μετανάστες στις τάξεις του ιταλικού πρεκαριάτου (Standing 2011a); Ο Noam Chomsky υποστηρίζει επ' αυτού ότι το Occupy Movement αποτελεί εφεξής μία πραγματολογική/συμβολική *εικόνα* (image) ενός κόσμου χωρισμένου ανάμεσα σε μία *Πλουτονομία* (Plutonomy), που αντιπροσωπεύει μόνο το 1% του πληθυσμού της Γης, και σε ένα *Παγκόσμιο Πρεκαριάτο* (global precariat), μία παγκόσμια τάξη, που αποτελεί το 99% των ανθρώπων, όλων αυτών που ζουν και κυρίως φυτοζωούν στο διευρυμένο και συνεχώς ογκούμενο περιθώριο της κοινωνίας, σε μία κατάσταση επισφαλούς ύπαρξης, που δεν είναι όμως πλέον, όχι μόνο στις ΗΠΑ αλλά και σε παγκόσμια κλίμακα, απλώς μία περιφερειακή κοινωνική δύναμη, αλλά η ίδια η ουσία της κοινωνίας και αυτό που θα αποτελέσει ίσως την απαρχή νέων κοσμογονικών ανακατατάξεων στο μέλλον (Chomsky).

Ο Gay Standing ορίζει το πρεκαριάτο «νέα επικίνδυνη τάξη» και προειδοποιεί ότι αν δεν προσεχτεί δεόντως ως μείζον και παγκοσμίων διαστάσεων κοινωνικό φαινόμενο, ιδίως από την πολιτική αριστερά, θα εισάγει την Ανθρωπότητα σταδιακά σε μία ζοφερή κατάσταση *πολιτικής κόλασης* (a politics of inferno), με τον ακροδεξιό λαϊκισμό και το νεοφασισμό να παραμονεύουν (Standing 2011: 147). Σε μία έρευνα που έλαβε χώρα το 2013 στη Μεγάλη Βρετανία (The Great British Class Survey) και η οποία αποτυπώνει, σε μεγάλο βαθμό, την ταξική στρωμάτωση που παρουσιάζει ο Gay Standing στο κλασικό πλέον βιβλίο του «The Precariat. The New Dangerous Class», φαίνεται ότι καθώς οι παγκόσμιες οικονομικές ανισότητες μεγαλώνουν και ενώ ο κόσμος σε παγκόσμια κλίμακα κινείται προς μία ολοένα και πιο ευέλικτη και ρευστή μορφή εργασιακών σχέσεων στη νεοφιλελεύθερη καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, οι γνωστές παραδοσιακές (μαρξικές) κοινωνικές τάξεις, ιδίως το βιομηχανικό προλεταριάτο και η αστική ή μικροαστική μεσαία τάξη, παραχωρούν σταδιακά

τη θέση τους σε ένα νέο ετερογενές κοινωνικό σώμα, που αγγίζει όλες τις ηλικίες και όλα τα κοινωνικά στρώματα και επίπεδα (νεολαία, άνεργοι, μετανάστες, γυναίκες, συνταξιούχοι κ.λπ.), το οποίο βρίσκεται στον αντίποδα της κοινωνικής elite, ή της Πλουτονομίας κατά Noam Chomsky, και κυρίως χαρακτηρίζεται από την καθημερινή σωματική και ψυχοπαθολογική ανασφάλεια της επιβίωσης (The Great British Results).

Γι' αυτό δεν είναι τυχαίο, όπως επισημαίνουν οι περισσότεροι μελετητές του φαινομένου, ότι ενώ οι προλετάριοι ήταν υπερήφανοι για το ταξικό προφίλ τους, τα μέλη του πρεκαριάτου βιώνουν κυριολεκτικά την κοινωνική τους κατάσταση ως μία οδυνηρή κατάσταση ντροπής, ως μία *προσωπική ύβρη*, που ενίοτε οδηγεί πολλούς από αυτούς σε αυτοχειρία. Οι αυτοκτονίες συνιστούν πλέον την κοινωνική «κατάρα» του πρεκαριάτου. «Από την πλευρά των εργατών», επισημαίνει ο Gay Standing, «υπάρχει μεγαλύτερο άγχος, ανασφάλεια και ψυχολογική αστάθεια. Οι αυτοκτονίες που συνδέονται με την εργασία έχουν αυξηθεί σε πολλές χώρες», ακόμη και στη Σκανδιναβία, «τη Μέκκα της κοινωνικής δημοκρατίας. Στις ΗΠΑ αυξήθηκαν 28% σε ένα χρόνο» (Standing 2011: 58). Συνεπώς, το τίμημα που πληρώνουν ολόκληρες κατηγορίες ανθρώπων, με τη νεοφιλελεύθερη αιτιολογία ότι απέτυχαν (δήθεν) να αφομοιωθούν πλήρως στις χρηματοπιστωτικές επιταγές του νέου καπιταλισμού, είναι εξαιρετικά μεγάλο.

Το δεύτερο γνώρισμα, τονίζει ο Gay Standing, αυτής της *νέας κοινωνικής μορφολογίας* είναι το γεγονός ότι κανένας, εκτός από την ολιγάριθμη πλουτονομική elite, δεν μπορεί να αισθανθεί ασφαλής απέναντι στην ογκούμενη οικονομική και κοινωνική απαξίωση. Δυνητικά όλοι μπορούν κάποια στιγμή στη διάρκεια της ζωής τους να εισέλθουν στο κοινωνικό και ψυχοπαθολογικό φάσμα του πρεκαριάτου. Στο κρίσιμο ερώτημα «who enters the precariat» (ποιος εισέρχεται στις τάξεις του πρεκαριάτου;), ο Gay Standing απαντά με έναν απόλυτα σαφή τρόπο: «everybody, actually» (ουσιαστικά, όλοι). Ωστόσο, ο Gay Standing υποστηρίζει ότι δεν είναι ορθό να προκρίνουμε στην κοινωνιολογική μελέτη του πρεκαριάτου την εικόνα των *θυμάτων* του καπιταλισμού (victims). Χρειάζεται προσεκτική διερεύνηση, ώστε να αναδειχθούν οι ποιοτικές ποικιλίες του νέου κοινωνικού φαινομένου και κυρίως οι διαφορετικές κοινωνικές αφετηρίες και πολλές φορές οι διαφορετικές προσδοκίες και εναλλακτικές αναζητήσεις, που υποκρύπτουν οι επιμέρους ταξικές μορφές του (Standing 2011: 59).

Ενώ φαίνεται ότι οι μετανάστες είναι το «ελαφρύ πεζικό» (light infantry) του παγκόσμιου καπιταλισμού, ένα είδος νέου εφεδρικού στρατού εργατών, σύμφωνα με τα παραδοσιακά μαρξιστικά πρότυπα, συγκροτώντας τους νέους απόκληρους, ή τους νέους

παρίες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, για να υιοθετήσουμε την ορολογία της Hannah Arendt (Arendt 2007: 275), μία τεράστια κοινωνική κατηγορία *μη-πολίτων* (non-citizens, de-citizenised), οι οποίοι έχουν πολιτογραφηθεί στη διεθνή βιβλιογραφία ως denizens (κατά το citizens) (Standing 2011: 90), το ενδιαφέρον όλο και πιο έντονα επικεντρώνεται στη *φτωχοποίηση της μεσαίας τάξης* και στον πιθανό πολιτικό και ταξικό ρόλο της στη νέα καπιταλιστική γεωγραφία. Ιδίως οι μαρξιστές αναλυτές εμφανίζουν αυτό το ενδεχόμενο ως θεμελιώδες συστατικό στοιχείο της νέας εποχής. Ο Göran Therborn, χαρτογραφώντας μία «νέα γεωπολιτική της Αριστεράς» στον 21ο αιώνα (Μακρής 2014), αναφέρεται στον επερχόμενο αιώνα της μεσαίας τάξης, όπου η παραδοσιακή μεσαία τάξη θα έχει έναν κεντρικό ρόλο στο παγκόσμιο σενάριο «the rich and the rest», όπου φτωχοποιημένη πλέον, υπογραμμίζει ο Βρετανός μαρξιστής, θα είναι ο κύριος εκπρόσωπος του δεύτερου σκέλους. Το ερώτημα για τον Göran Therborn είναι απτό και συγκεκριμένο. Μπορεί η μεσαία τάξη, καθώς εισέρχεται στις τάξεις του πρεκαριάτου με ρυθμούς γεωμετρικούς προόδου, να παίξει το ρόλο ενός *ηγεμονικού συναρθρωτή*, για να δανειστούμε τις σχετικές νεογκραμσιανές έννοιες των Ernesto Laclau και Chantal Mouffe (Laclau, Mouffe 2000), των αποστερημένων και απαλλοτριωμένων κοινωνικών ομάδων του νεοκαπιταλισμού συνολικά (Therborn 2012: 15);

Η απάντηση έρχεται, στα πλαίσια της ευρύτερης μετα-μαρξιστικής έρευνας και προβληματικής, από το Massimo De Angelis, ο οποίος, αναζητώντας μέσα στον κοινωνικό ορυμαγδό, σχεδόν ένα είδος συντεταγμένης ανθρωπιστικής καταστροφής, της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, τη *ρωγμή* (crack), όπως θα έλεγε ο John Holloway (Holloway 2010), της απόδρασης από το φαύλο κύκλο της καπιταλιστικής κρίσης, προσλαμβάνει τη νέα φτωχοποιημένη μεσαία τάξη ως το πρόπλασμα μίας νέας *πολιτικής υποκειμενικότητας*, που μπορεί να θέσει το κεφάλαιο εν αμφιβόλω, μέσα ενδεχομένως και από μία ανεξέλεγκτη κοινωνική ανάφλεξη. Οι επισφαλείς εργαζόμενοι της μεσαίας τάξης εγκλωβίζονται σταδιακά σε μία δίνη «κατάθλιψης και ευθυμίας», σε μία κατεξοχήν κατάσταση αβεβαιότητας, όπου, όπως εύστοχα τονίζει ο De Angelis, «η πραγματικότητα και το φαντασιακό τους βρίσκονται συγχρόνως εκτός και εντός» της τάξης τους. Με αυτή την έννοια, συμπεραίνει, η «έκρηξη της μεσαίας τάξης συμπίπτει με μια διαδικασία πολιτικής ανασύνθεσης των υποκειμένων» της κοινωνικής επανάστασης και έτσι «η έκρηξη της μεσαίας τάξης», καταλήγει, σχεδόν μεσσιανικά και εσχατολογικά, «*φαίνεται να είναι η μόνη αληθινή μας ελπίδα για να σωθούμε από την αποξένωση, τη φτώχεια και την οικολογική καταστροφή*» (De Angelis 2013: 110 κ.έ.).

Συνοψίζοντας, θα υπογραμμίζαμε ότι το πρεκαριάτο, αρχικά ως ένας εύστοχος νεολογισμός από το επίθετο «precarious» και το ουσιαστικό «proletariat», έρχεται να καλύψει ετυμολογικά και σημασιολογικά την εννοιολογική και επιστημονική αναγκαιότητα διερεύνησης ενός νέου κοινωνικού φαινομένου, που εντείνεται σήμερα εξαιτίας της νέας παγκόσμιας κυκλικής καπιταλιστικής κρίσης, η οποία προέκυψε ως συνέχεια της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2007, που ξεκίνησε από τις ΗΠΑ. Ο Gay Standing, εξ' αυτού του λόγου, ορθά χαρακτηρίζει το πρεκαριάτο *παιδί της παγκοσμιοποίησης* (globalization's child) και το προσδιορίζει τόσο κοινωνιολογικά όσο και ψυχοπαθολογικά με βάση τέσσερις θεμελιώδεις ανθρωπολογικές εμπειρίες: *θυμός*, *ανομία*, *άγχος*, *αλλοτρίωση* (the four A's: anger, anomie, anxiety, alienation), κατά συνέπεια υπό αυτή την οπτική γωνία θα ήταν σωστό να αναφερόμαστε εφεξής σε μία *φαινομενολογία του πρεκαριάτου*, η οποία *στοιχειώνεται* (haunt), όπως θα έλεγε ο Marx, από τα πρωτογενή βιώματα του θυμού, της ανομίας, του άγχους και της αλλοτρίωσης (Standing 2011: 5 και 19).

Συγκεκριμένα, ο όρος πρεκαριάτο επινοήθηκε τη δεκαετία του 1980 στις ερευνητικές αναζητήσεις της Γαλλικής Κοινωνιολογίας (π.χ. Pierre Bourdieu), σε μία προσπάθεια να τεθεί επιστημονικά, πολιτικά και ιδεολογικά το σημαντικό ζήτημα μίας προσωρινής ή εποχικής εργασίας, στην προοπτική όμως συγκρότησης μίας νέας κοινωνικής τάξης πολύ φθηνών εργατικών χεριών (génération précaire). Στην ιταλική περίπτωση, ο όρος precariato, ωστόσο, υποδηλώνει περισσότερο εργάτες με ελάχιστο εισόδημα, που ζουν σε μία κατάσταση καθημερινής και σχεδόν μόνιμης ανασφάλειας. Στα Γερμανικά, ο όρος Prekariat σημαίνει εκείνους που, λόγω της ανεργίας, τίθενται πέραν κάθε ελπίδας, ως το *ξεγραμμένο πρεκαριάτο* (written-off precariat), ένα είδος δηλαδή σύγχρονου λούμπεν προλεταριάτου. Από τη χρήση του όρου ακόμη και στην Ιαπωνία καθίσταται φανερό ότι ο όρος πρεκαριάτο τείνει πλέον να συμπεριλάβει όχι απλώς το φτωχό εργάτη, ή κυρίως τον άνεργο ή τον περιστασιακό εργαζόμενο, αλλά μία μορφή *δομικής εργασιακής ανασφάλειας*, με έντονα κοινωνικά και στο εξής πολύ βαριάς μορφής ψυχοπαθολογικά χαρακτηριστικά, που εξωθούν τους ανθρώπους ακόμη και στην οριακή πράξη της αυτοκτονίας. Ως ένα πιο ήπιο παράδειγμα, πολλοί ειδικοί επιστήμονες αναφέρονται στην αδυναμία πια των άνεργων έφηβων και νέων αγοριών να υποδυθούν με επιτυχία το ρόλο του εργαζόμενου άντρα, ενός μοντέλου *ατομικής αυτο-εκτίμησης*, που αποτέλεσε αναφανδόν τον παραδοσιακό πυλώνα διαταξικής οργάνωσης και πολιτικής σταθερότητας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και της ψυχικής υγείας και υλικής ευδαιμονίας στη μεταπολεμική Δύση (Obinger).

Τι είναι, κατά συνέπεια, το πρεκαριάτο; Η αναδιάταξη της μεσαίας τάξης μετά το οριστικό τέλος του κοινωνικού κράτους; Ένα αστεακό κοινωνικό φαινόμενο, που εντείνεται περαιτέρω από τα αλλεπάλληλα μεταναστευτικά κύματα, που προκαλεί η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση; Ένας όρος χωρίς ειδικό ταξικό περιεχόμενο, σε αντίθεση με το αυστηρά ταξικό παράδειγμα του προλεταριάτου; Ένα ετερόκλητο *Πλήθος* (Multitude), όπως τον παρουσιάζουν οι Michael Hardt και Antonio Negri στο μνημειώδες πλέον έργο τους Empire (Hardt, Negri 2002), που μπορεί όμως να δρομολογήσει ριζικές αλλαγές στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής; Για να μιλήσουμε με όρους πολιτικής στρατηγικής, ένα «παράθυρο ευκαιρίας» για μία νέου τύπου κοινωνική επανάσταση;

Εν κατακλείδι, το πρεκαριάτο αποτελεί την ταξική ανθρωπογεωγραφία ενός νέου κοινωνικού μοντέλου διαστρωμάτωσης φτωχών και πλουσίων στα πλαίσια του λεγόμενου χρηματοπιστωτικού ή αλλιώς *καζίνο καπιταλισμού* (casino capitalism); Το κοινωνικό αποτέλεσμα μίας ακόμη βάρβαρης και ωμής *πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου*, όπως υποστηρίζουν ο David Harvey και ο Massimo De Angelis, γνωστής και ως «περιοδική καπιταλιστική κρίση» στη μακρά νεοτερική γεωγραφία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής; Μήπως το πρεκαριάτο είναι ένα ακόμη φαντασιακό επαναστατικό υποκείμενο της μαρξιστικής Φιλοσοφίας της Ιστορίας; Ή τουναντίον είναι ένα απτό ανθρωπολογικό ζήτημα, που αλλάζει άρδην την ημερήσια διάταξη (agenda) της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας και πράξης, αναδεικνύοντας τα κοινωνικά και οικολογικά (με την ευρύτερη έννοια του όρου) όρια και ως εκ τούτου αδιέξοδα της συνεχιζόμενης με ένταση και ενίοτε βιαιότητα καπιταλιστικής αποικιοποίησης του κόσμου; Το σίγουρο είναι ότι η εμφάνιση του πρεκαριάτου σηματοδοτεί την είσοδο της παγκόσμιας κοινωνίας σε μία μεταβατική εποχή, με απρόβλεπτες εξελίξεις στο πολιτικό και αγωνιστικό πεδίο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Arendt, Hannah (2007), *The Jewish Writings*, New York, Schocken Books.

Chomsky, Noam «Plutonomy and the Precariat», *www.huffingtonpost.com/noam-chomsky*.

De Angelis, Massimo (2013), *Κοινά, Περιφράξεις και Κρίσεις*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις των Ξένων.

Hardt, Michael και Negri, Antonio (2002), *Αυτοκρατορία*, Αθήνα, Scripta.

Harvey, David (2011), *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, London, Profile Books.

Holloway, John (2010), *Crack Capitalism*, London, Pluto.

Laclau, Ernesto and Mouffe, Chantal (2000), *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London and New York, Verso (Second Edition).

Μακρής, Σπύρος (2014) «Chantal Mouffe. Η αγωνιστική προσέγγιση. Η ριζοσπαστική και πλουραλιστική δημοκρατία ως αριστερό διακύβευμα», *Θέσεις*, 126, σσ. 145-156.

Mouffe, Chantal (2013), *Agonistics. Thinking the World Politically*, London and New York, Verso.

Standing, Gay (2011), *The Precariat. The New Dangerous Class*, London and New York, Bloomsbury Academic.

Standing, Gay (2011a) «Who will be a voice for the emerging precariat?», *The Gurdian*, 1 June.

Obinger, Julia, *Japan's precariat and working poor*, LMU Munich University.

The Great British Results, *www. BBC.co.uk/science*.

Therborn, Göran (2012) «Class in the 21st Century», *New Left Review*, 78, Nov/Dec, pp. 5-29.

Χάρβει, Ντέιβιντ (2011), *Το αίνιγμα του κεφαλαίου και οι κρίσεις του καπιταλισμού*, Αθήνα, Καστανιώτη.

Ερευνητική προσέγγιση των έμφυλων διακρίσεων στις δομές φιλοξενίας αιτούντων άσυλο Αλλοδαπών της Αττικής

Φωτεινή Μαρμάνη
Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας Πάντειου Πανεπιστημίου

Οι διαδρομές των ανδρών και των γυναικών, που ανήκαν σε μετακινούμενους πληθυσμούς ήταν διαφορετικές , διέφεραν οι χώρες αποστολής , διαφορετικοί ήταν οι λόγοι της μετανάστευσης και άλλες οι σχέσεις με τις χώρες αποστολής .Διαφοροποιούνταν οι συνθήκες ζωής και εργασίας ,καθώς και οι όροι κοινωνικής ένταξης ανάλογα με το φύλο τους . Οι έμφυλες σχέσεις και διαφορετικές ανάγκες μέσα σε ένα πλαίσιο υποδοχής με αρκετά περιθώρια βελτίωσης αποτελεί ένα ουσιώδες θέμα προς διερεύνηση με αναμενόμενο αποτέλεσμα αυτής της έρευνας τις τεκμηριωμένες προτάσεις για αλλαγές στην πολιτική για τους αιτούντες άσυλο και τα μέτρα, που θα πρέπει να ληφθούν, ώστε να ικανοποιούνται οι ειδικότερες ανάγκες των γυναικών.

Η μεθοδολογία της έρευνας περιλαμβάνει μια σειρά ερευνητικών εργαλείων, ποσοτικών και ποιοτικών. Μέσω του συνδυασμού κλειστών και ανοιχτών ερωτήσεων με αντίστοιχη ποσοτική και ποιοτική επεξεργασία των στοιχείων , έγινε προσπάθεια να προσεγγιστεί με τον όσο πιο αποτελεσματικό και ολοκληρωμένο τρόπο η κοινωνική πραγματικότητα. Επιπλέον σε μια προσπάθεια συγκερασμού και συνδυασμού των δύο παραδειγμάτων έρευνας που, όπως προαναφέραμε κρίνεται επιβεβλημένη, χρησιμοποιήσαμε, στα πλαίσια της ποσοτικής μεθόδου την τεχνική του ερωτηματολογίου και στα πλαίσια της ποιοτικής μεθόδου την τεχνική της συνέντευξης.

Πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσαν γυναίκες και άνδρες ηλικίας 18 έως 46 ετών και άνω που διαβιούν στο Κέντρο Προσωρινής Διαμονής Αιτούντων Άσυλο Αλλοδαπών του Λαυρίου, στον Ξενώνα των Γιατρών του Κόσμου, στο πρόγραμμα Στέγη της ΜΚΟ Πράξις , στην Εστία Προσφύγων της ΜΚΟ Άρσις και στον Ξενώνα του Ε.Κ.Πο.Σ.Π.Ο. Νόστος. Θα πρέπει να τονιστεί ότι δεν υπήρξε δυνατότητα επιλογής τυχαίου δείγματος και κατά συνέπεια τα αποτελέσματα της έρευνας δεν είναι

γενικεύσιμα στο σύνολο του πληθυσμού των αιτούντων άσυλο. Το μέγεθος του «διαθέσιμου» δείγματος είναι 207 αιτούντες άσυλο, εκ των οποίων 89 είναι γυναίκες και 118 άντρες με χώρες καταγωγής, όπως η Τουρκία, το Αφγανιστάν, το Ιράκ ,το Ιράν και η Συρία ,καθώς και 37 επαγγελματίες(επιστημονικό και διοικητικό προσωπικό)των δομών ,που συμμετείχαν στην έρευνα.

Η παρούσα έρευνα αφορά αποκλειστικά στην περίοδο Νοεμβρίου 2011 – Μαρτίου 2012 και τους αιτούντες άσυλο (άνδρες και γυναίκες), που φιλοξενούνται στις δομές ,κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Τα αποτελέσματα της έρευνας δεν μπορούν να είναι αντιπροσωπευτικά του συνόλου των ατόμων ,που διαβιούν στις δομές προσωρινής διαμονής όλης της χώρας, καθώς τα δημογραφικά και ψυχογραφικά χαρακτηριστικά των αιτούντων άσυλο των υπόλοιπων περιόδων και των υπόλοιπων δομών της χώρας, είναι πιθανό να διαφέρουν. Το ίδιο ισχύει και για τις απόψεις του διοικητικού και επιστημονικού προσωπικού των δομών.

Συνοπτικά , λοιπόν, θα λέγαμε ότι οι αιτούντες άσυλο αντιμετωπίζουν προβλήματα ανεξαρτήτως φύλου, όπως τον υπερσυνωστισμό στις Δομές και τις κακές συνθήκες διαβίωσης, το γλωσσικό εμπόδιο, την ανεργία ,καθώς και τα ψυχολογικά προβλήματα και τις διαταραχές στον ύπνο και την υγεία, που προκαλεί η αβεβαιότητα για το μέλλον τους. Επίσης ,διαφαίνεται η έντονη επιθυμία τους να αποκτήσουν τα νομιμοποιητικά τους έγγραφα.

Επιπλέον ,ο συνδυασμός της ιδιότητας της αιτούσας άσυλο και της θέσης της ως γυναίκα οδηγεί το γυναικείο φύλο αυτής της κοινωνικής ομάδας σε δύσκολη θέση. Παρουσιάζονται περισσότερο εγκλωβισμένες στην οικιακή εργασία και δεν συμμετέχουν το ίδιο συχνά με τους άντρες σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες και ,ενώ επιθυμούν να εργαστούν δεν το καταφέρνουν ,λόγω έλλειψης υπηρεσιών επιμέλειας των παιδιών τους και επαγγελματικών προσόντων. Βέβαια, η έρευνα έδειξε ότι οι γυναίκες αφγανικής καταγωγής εξέφρασαν μια άποψη ,η οποία συνδέεται με αντιλήψεις της πατρίδας τους και η οποία δεν συναντήθηκε στις υπόλοιπες γυναίκες, που υποστήριζε ότι οι σύζυγοι τους θα έπρεπε να εργάζονται και όχι οι ίδιες.

Αντιμετωπίζουν περισσότερα προβλήματα ,που συνδέονται με την κουλτούρα και τη θρησκεία τους ,όπως η εξέτασή τους από άντρα ιατρό, που είναι

απαγορευτική για εκείνες ,όπως και η δυσκολία συνεργασίας τους με τους άρρενες διερμηνείς των Δομών ,που καθιστά την επικοινωνία και την ικανοποίηση των αναγκών τους αντίξοη. Η ανάγκη ύπαρξης γυναίκας διερμηνέα ,με εξαίρεση το Κ.Π.Δ.Α.Α.Α.Λ, όπου και οι δυο διερμηνείς είναι γυναικείου φύλου αποτελεί αίτημα των γυναικών. Επίσης ,δεν γίνεται παραδοχή της ενδοοικογενειακής βίας ,ωστόσο διαπιστώνεται ότι οι γυναίκες είναι περισσότερο εκτεθειμένες σε κινδύνους (π.χ σεξουαλική εκμετάλλευση και trafficking) σε σχέση με τους άνδρες.

Παρόλα αυτά ευκρινείς έμφυλες διακρίσεις στη δεδομένη χρονική περίοδο δεν φάνηκαν να υπάρχουν, καθώς η οικονομική και κοινωνική κρίση έχει επηρεάσει την ζωή και των αιτούντων άσυλο. Έχουν αλλάξει οι συνθήκες διαβίωσης προς το χειρότερο για τους Έλληνες αλλά και για τις μεταναστευτικές ομάδες συμπεριλαμβανομένων των αιτούντων άσυλο ,με αποτέλεσμα να αλλάζουν οι ρόλοι μέσα στα πλαίσια της οικογένειας και της κοινωνίας και να δημιουργούνται ξενοφοβικές τάσεις και στην ουσία μοιάζουν να έχουν απολέσει τις διαφορές τους τα φύλα ,καθώς αποκτούν μια κοινή αντίληψη των πραγμάτων και των ανησυχιών τους.

Από την πλευρά του διοικητικού και επιστημονικού προσωπικού των Δομών το βασικό πρόβλημα, που αντιμετωπίζουν όλες οι Δομές, αστικές και ημιαστικές (Κ.Π.Δ.Α.Α.Α.Λ), είναι η έλλειψη κονδυλίων, που δυσκολεύουν την χρηματοδότησή τους και εν μέρει η έλλειψη προσωπικού, η διακοπή των προνοιακών επιδομάτων ,καθώς και η καθυστέρηση των διαδικασιών χορήγησης ασύλου.

Η πρόβλεψη για τις ιδιαίτερες ανάγκες των γυναικών στον τομέα της υγείας περιορίζεται στον γυναικολογικό έλεγχο και την εγκυμοσύνη, ωστόσο δίνεται η δυνατότητα ενημέρωσης για θέματα υγιεινής, ενώ οι περιπτώσεις γυναικών ,που δεν επιθυμούν να επισκεφτούν άνδρα γυναικολόγο αντιμετωπίζονται με επανακανονισμό επίσκεψης σε ιατρούς γυναικείου φύλου ,εκτός δομών .Επιπλέον, οι συμβουλευτικές υπηρεσίες υπάρχουν σε όλες τις Δομές φιλοξενίας και χρησιμοποιούνται συχνά από τις γυναίκες, οι οποίες αντιμετωπίζουν πολλά προβλήματα και δυσκολίες προσαρμογής ,καθώς και ψυχολογικά προβλήματα λόγω σεξουαλικής κακοποίησης και βασανισμών από τις στρατιωτικές αρχές .

Επιπρόσθετα ,δεν λειτουργούν υπηρεσίες επιμέλειας τέκνων ,σχεδόν σε όλες τις Δομές φιλοξενίας , ωστόσο παρέχονται μαθήματα ελληνικής γλώσσας. Οι γυναίκες είναι χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, έχουν τις ίδιες δυνατότητες πρόσβασης σε εκπαιδευτικά προγράμματα με τους άντρες και δεν εργάζονται και εκείνες . Επικρατεί ελευθερία θρησκευτικής έκφρασης και πραγματοποιούνται γυναικείες συναντήσεις, στα πλαίσια κοινωνικών ομάδων. Βασικό μέλημά τους αποτελεί η φροντίδα των παιδιών τους.

Τέλος ,ο ρόλος των ΜΚΟ στην παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας και στήριξης είναι πολύ θετικός ενώ το μεγαλύτερο μέρος των ερωτώμενων απάντησε ότι η βοήθειά τους στην καθημερινότητα προέρχεται από τις δωρεές.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι ο ρόλος των Δομών είναι εξαιρετικά σημαντικός ,όσον αφορά στη βοήθεια ,την συμβουλευτική/ψυχολογική υποστήριξη, στην παροχή αναγκαίων ειδών και στέγασης ,ωστόσο η έλλειψη γνώσης ουσιωδών πληροφοριών ενός μικρού αλλά σημαντικού μέρους των επαγγελματιών, η έλλειψη υπηρεσιών επιμέλειας τέκνων και προώθηση εργασίας ,όπως και η ελλιπής χρηματοδότησή τους και η μη ύπαρξη ικανοποιητικού αριθμού προσωπικού πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη και να αντιμετωπιστεί μέσω νέων πολιτικών και προτάσεων προς τις ίδιες τις Δομές και την ελληνική πολιτεία.

Νέοι νόμοι και φεμινιστική διεκδίκηση:

μια συνάντηση δικαίου και κοινωνικής προβληματικής.

Βασιλική Μελέτη

Τραπεζικός, Υπ. Διδάκτωρ Παντείου Πανεπιστημίου, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής,

MSc University of Strasbourg

Περίληψη

Η προϊούσα οικονομική κρίση και συνεπακόλουθη ύφεση σήμαναν ευρέως μια κρίσιμη καμπή στην ανάπτυξη των σχέσεων των φύλων στις χώρες της Ευρώπης. Πριν την έναρξη της εσωτερικής υποτίμησης στην Ελλάδα, κοινό τόπο αποτελούσε η πεποίθηση ότι τα ζητήματα ισότητας των φύλων είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε επίπεδο κοινωνίας και απασχόλησης. Παραταύτα, οι πολιτικές λιτότητας διέκοψαν τη σταθερή εξέλιξη του ρόλου του κράτους στην προώθηση της ισότητας των φύλων και της διασφάλισης ισότιμων συνθηκών εργασίας για τις γυναίκες. Μένει τα επόμενα χρόνια να δείξουν κατά πόσο η διακοπή αυτή είναι προσωρινή ή πρόκειται να προκαλέσει μια πλέον μακροχρόνια απειλή στην πλήρη ένταξη των γυναικών στην οικονομική ζωή καθώς και στην έμφυλη ισότητα σε όρους επαγγελματικής επιτυχίας, επιβεβαιώνοντας έτσι την υπόθεση ότι η κρίση συνιστά κρίσιμη καμπή στις έμφυλες σχέσεις.

Abstract

The ongoing economic crisis and associated recession widely marked a critical juncture in the development of gender relations in European countries. Before the current regression in Greece, it was firmly believed that gender equality issues had become embedded in EU social and employment policies. Nevertheless, austerity policies have interrupted the steady expansion of the role of the state in promoting gender equality and providing women with fair quality employment terms. The coming years will show whether this interruption will be only temporary or initiate a longer-term threat to the full integration of women into economic life and gender equality in professional achievement, confirming thus the hypothesis of the crisis as a critical juncture for gender relations.

Λέξεις κλειδιά: ισότητα φύλων**,** κοινωνικό φύλο, έμφυλες διακρίσεις, gender mainstreaming, μνημονιακές πολιτικές.

Προλογικά

Στις σημερινές συνθήκες οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης, αναγκαιότητα αποτελεί η διαρκής ενσωμάτωση κατά τη διαμόρφωση των πολιτικών και των μέτρων αντιμετώπισης της κρίσης, του έμπρακτου σεβασμού της αρχής της ισότητας των φύλων[1]. Γιατί η ισότητα των φύλων αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα οριζόντιας εφαρμογής, που πηγάζει από τη διεθνώς κατοχυρωμένη αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και επιβάλλει την εξάλειψη των ανισοτήτων λόγω φύλου κατά την προστασία και την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων[2]. Στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύεται, λοιπόν, το κοινωνικό στοίχημα ύπαρξης προληπτικών μέτρων, ικανών να προαγάγουν την ίση μεταχείριση γυναικών και ανδρών στην απόλαυση του δικαιώματος στην εργασία με αξιοπρεπείς όρους.

Εργασιακές σχέσεις και κοινωνικός μετασχηματισμός στην εποχή της κρίσης

Αρχής γενομένης από το 2010, η Ελλάδα εφαρμόζει ένα εξαιρετικά σκληρό πρόγραμμα οικονομικής και δημοσιονομικής προσαρμογής και ένα εκ των πλέον αυστηρών που έχει ποτέ επιβάλει το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο στην ιστορία του[3]. Η σημερινή δυσχερής οικονομική συγκυρία και η πλήρης απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων έχουν μεταβάλει ριζικά τα κύρια χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας, με σημαντικότερο γνώρισμα την προσφορά απασχόλησης να διογκώνεται καθημερινά και, στον αντίποδα, τη ζήτηση να συρρικνώνεται αισθητά. Στο εξαιρετικά δυσμενές αυτό εργασιακό περιβάλλον, όπου ο ρυθμός αλλαγών σε βάρος της εργασίας είναι ταχύτατος, με αποτέλεσμα την πρωτόγνωρη μείωση των θέσεων εργασίας, η απόφαση της γυναικείας συμμετοχής δε

[1] Η κοινή αντίληψη αναγνωρίζει ως φιλικά προσκείμενους στη γυναίκα, ως «νόμους που δημιουργήθηκαν για τη γυναίκα», ένα πλήθος νομοθετήσεων που, με αφετηρία το άρ. 4 § 2 του Συντάγματος του 1975 και την εκεί ρητά οριζόμενη δέσμευση του κοινού νομοθέτη στην «ισότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων Ελλήνων και Ελληνίδων», εισάγουν στην ελληνική έννομη τάξη την έννοια της ουσιαστικής ισότητας των φύλων.

[2] Η διάταξη του άρθρου 141 παρ. 4 της Συνθήκης του Άμστερνταμ λειτούργησε υποστηρικτικά της προσπάθειας των γυναικείων οργανώσεων στην Ελλάδα να συμπεριληφθεί στην αναθεώρηση του Συντάγματος του 2001 διάταξη περί θετικών δράσεων. Με την αναθεωρηθείσα μεταβατική διάταξη του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος, η πραγματική ισότητα αναδεικνύεται σε συνταγματική αρχή. Με τη διάταξη αυτή προβλέφθηκε ρητά ότι τα θετικά μέτρα δεν αποτελούν διάκριση λόγω φύλου και απαγορεύθηκε ρητά κάθε απόκλιση από την αρχή της ισότητας των φύλων.

3 Καραμεσίνη, Μ. (2012) «Η ελληνική κρίση σε ευρωπαϊκή προοπτική: φεμινιστική κριτική», εφημερίδα *Αυγή*, 11-10-2012, άρθρο από κείμενο λόγου που παρουσιάσθηκε στο πλαίσιο της εναρκτήριας ομιλίας της Καραμεσίνη Μ. στην «*Ημέρα για το Φύλο*», 17-07 έως 22-07.

λαμβάνεται πλέον μόνο εντός της οικογένειας, αλλά κυρίως στο πλαίσιο της τρέχουσας ανταγωνιστικής οικονομίας.

Οι εργαζόμενες γυναίκες έχουν πληγεί βαθύτατα από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, όπως είναι η ελαστική απασχόληση χωρίς ασφάλιση[4], οι μικρότερες αμοιβές και από το μειωθέντα κατώτατο μισθό, η υπερεκμετάλλευση, η σωματική και λεκτική βία, η σεξουαλική παρενόχληση και οι απολύσεις: πολύ μεγάλος αριθμός γυναικών, στις παραγωγικές ηλικίες των 30, 40 αλλά και 50, που προηγουμένως δεν αναζητούσαν εργασία, εντάχθηκαν στην ευέλικτη αγορά προς ενίσχυση του συρρικνούμενου οικογενειακού εισοδήματος, προτού ορισμένες εξ αυτών καταλήξουν στις υπεράριθμες στρατιές ανέργων[5]. Στο δημόσιο τομέα, οι απολύσεις συμβασιούχων έχουν πλήξει πολύ περισσότερο τις γυναίκες συγκριτικά με τους άνδρες, ο δραστικός περιορισμός των προσλήψεων έχει θάψει τις επαγγελματικές προοπτικές χιλιάδων νέων μορφωμένων γυναικών[6] που επικρατούσαν στις προσλήψεις την περασμένη δεκαετία, ενώ οι αλλαγές στο συνταξιοδοτικό σύστημα εξακολουθούν να ωθούν πρόωρα στη σύνταξη γυναίκες υπαλλήλους μέσης ηλικίας[7].

Μνημονιακές πολιτικές και εργασία

Ειδικότερα, στο κρισιμότατο πεδίο του εργατικού δικαίου, οι μνημονιακές πολιτικές έχουν καταργήσει θεμελιώδη εργασιακά και ασφαλιστικά δικαιώματα, ενώ οι πρωτοφανείς ανατροπές στο εργατικό δίκαιο, κατέληξαν σε κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας, των ασταθών μορφών απασχόλησης, της ποσοτικής ευελιξίας στην εργασία[8], καθώς και σε

4 Κοψίνη, Χρ. (2012) «Το ευέλικτο πρόσωπο της απασχόλησης», εφημερίδα *Καθημερινή*, 24-10.

5 Σε μια ενδιαφέρουσα θεώρηση για την αποδυνάμωση των εργασιακών δικαιωμάτων στη μνημονιακή περίοδο (Μητρόπουλος, Α. (2013) *Η κοινωνία στο απόσπασμα: τρίτο μνημόνιο: η βίαιη εσωτερική υποτίμηση*, σσ. 123-129), αποτυπώνεται η διάπλαση ενός νέου τύπου εργαζομένου: πρόκειται για το μνημονιακό άνθρωπο (homo mnimonius), που είναι φθηνός και απασχολείται με ποικιλώνυμες μορφές ευέλικτης ή άτυπης εργασίας, δεδομένου ότι ήδη οι μισές από τις νέες θέσεις είναι ευέλικτου χαρακτήρα και στο μέλλον η αναλογία θα είναι 8 προς 10.

6 Στο σημείο αυτό, με βάση διενεργηθείσες έρευνες στις δυτικές κοινωνίες, γίνεται δεκτό ότι ο στόχος της ένταξης περισσότερων γυναικών στο εκπαιδευτικό σύστημα, με μακρόχρονες σπουδές και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, έχει επιτευχθεί. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις για την «επανάσταση» στους ρόλους των φύλων, στη δύση τα τελευταία 50 χρόνια, όπου δίδεται έμφαση, στα εκπαιδευτικά επιτεύγματα και στις επαγγελματικές θέσεις των γυναικών, με ανάδειξη της αλλαγής της συμπεριφοράς και των στάσεων ως προς τους ρόλους των φύλων προς μια τάση «συμμετρίας» (Blau, Brinton & Grusky, 2006).

7 Ο Ν. 3863/2010 (ΦΕΚ Α 115/15-07-2010) με τίτλο «Νέο Ασφαλιστικό Σύστημα και συναφείς διατάξεις – Ρυθμίσεις στις εργασιακές σχέσεις» και ο Ν. 3865/2010 (ΦΕΚ Α 120/21-07-2010) με τίτλο «Μεταρρύθμιση Συνταξιοδοτικού Συστήματος του Δημοσίου και συναφείς διατάξεις» επιδείνωσαν σημαντικά τις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης και δημιούργησε ένα κλίμα φυγής σε όλο το σώμα των υπαλλήλων του στενού και ευρύτερου δημόσιου τομέα, και κυρίως μεταξύ των γυναικών.

8 Υπό το νέο πρόταγμα της ευελιξίας με ασφάλεια (flexicurity), τα μέτρα συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας περιορίσθηκαν στη ρύθμιση του χρόνου εργασίας, που με τη μορφή των συμβάσεων μερικής απασχόλησης,

πλήρη αποσάθρωση της αγοράς, με κύριους αποδέκτες τις γυναίκες. Αρχικά, με τους Ν. 3845/2010[9], 3863/2010[10], 3899/2010[11] και 3986/2011[12], 4024/2011[13] του Μνημονίου Ι εισήχθησαν στοχευμένα αλλεπάλληλες μισθολογικές περικοπές σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, υποβάθμιση και αμφισβήτηση του ρόλου των συλλογικών διαπραγματεύσεων σε επίπεδα ΕΓΣΣΕ, κλαδικών και επιχειρησιακών συμβάσεων. Ακολούθως, με το σαρωτικό κύμα του Μνημονίου ΙΙ (Ν. 4046/2012[14] και Πράξη Υπουργικού Συμβουλίου 6/28-02-2012[15]), πολλώ δε μάλλον με το Μνημόνιο ΙΙΙ (Ν. 4093/2012[16]), στοχοποιήθηκαν ακόμη περισσότερο οι απολύσεις γυναικών και ανδρών εργαζόμενων, κατά κύριο λόγο εργαζόμενων νέων μητέρων έως σαράντα ετών, ενώ, πέρα από τις μειώσεις στα κατώτατα όρια της ΕΓΣΣΕ, έχουν επιβληθεί μονομερώς εσωτερική υποτίμηση μισθών, ανακαθορισμός των κατώτατων αμοιβών, μισθών, ημερομισθίων, συντάξεων και κατάργηση δώρων. Πράγματι, με το Μνημόνιο ΙΙΙ ολοκληρώθηκε η αποδόμηση όλου του συλλογικού εργασιακού πολιτισμού, παρά τα αντίθετα προτάγματα των Διεθνών Συμβάσεων Εργασίας, του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και Θεμελιωδών Διατάξεων του Συντάγματος, από τις

διευρυμένων γονικών αδειών και ελαστικών ωραρίων απευθύνθηκαν κυρίως στις γυναίκες που έκαναν και τη μεγαλύτερη χρήση, με αποτέλεσμα, αντί να αμβλύνεται, να οξύνεται ο κατά φύλο επαγγελματικός διαχωρισμός ανδρών και γυναικών.

[9] Ν. 3845/2010 (ΦΕΚ Α 65/06-05-2010) με τίτλο «Μέτρα για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας από τα κράτη-μέλη της ζώνης του ευρώ και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο». Στο Μνημόνιο Ι με το Ν. 3845/2010 (άρθρο 2, παρ. 7) «χτυπήθηκε» στην καρδιά η ιεραρχία των ΣΣΕ, επιχειρησιακών, ομοιοεπαγγελματικών, κλαδικών και εθνικών, επεβλήθη ως πολιτική και νομική δέσμευση η αρχή της επιχειρησιακής σύμβασης, ενώ προανηγγέλθη η κατάργηση της αρχής της ευνοϊκότερης ρύθμισης με στόχο, αφενός, την έμμεση κατάργηση του κατώτατου μισθού και ημερομισθίου της ΕΓΣΣΕ, αφετέρου, την εξαφάνιση της δράσης της κλαδικής ΣΣΕ.

[10] Ν. 3863/2010 (ΦΕΚ Α 115/15-07-2010) με τίτλο «Νέο Ασφαλιστικό Σύστημα και συναφείς διατάξεις – Ρυθμίσεις στις εργασιακές σχέσεις».

[11] Ν. 3899/2010 για την ενοικίαση εργαζομένων, την κατάργηση της αποζημίωσης απόλυσης και τη διεύρυνση της διαθεσιμότητας.

[12] Ν. 3896/2011 για την κατάργηση των συμβάσεων αορίστου χρόνου.

[13] Ν. 4024/2011 (ΦΕΚ Α 226/27-10-2011) για τη θεσμοθετημένη εξάλειψη τουλάχιστον του 1/3 των υπηρεσιακών μονάδων του δημοσίου, την κατάργηση οργανικών θέσεων και τις περικοπές των εφάπαξ.

[14] Ν. 4046/2012 (ΦΕΚ Α 28/14-12-2012) με τίτλο «Έγκριση των σχεδίων συμβάσεων χρηματοδοτικής διευκόλυνσης μεταξύ του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (ΕΤΧΣ), της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Τράπεζας της Ελλάδος, του σχεδίου του Μνημονίου Συνεννόησης μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Τράπεζας της Ελλάδος και άλλες επείγουσες διατάξεις για τη μείωση του δημοσίου χρέους και τη διάσωση της Εθνικής Οικονομίας».

[15] Με την ΠΥΣ της 28-02-2012 επλήγη το καθεστώς της μετενέργειας, καταργήθηκαν οι σημαντικότερες ρυθμίσεις για μισθούς, ΣΣΕ και Κανονισμούς Εργασίας στον ιδιωτικό και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ), ενώ μειώθηκαν ο κατώτατος μισθός και τα εξαρτώμενα από αυτόν επιδόματα.

[16] Ο Ν. 4093/2012 (ΦΕΚ Α 222/12-11-2012) με τίτλο «Έγκριση μεσοπρόθεσμου πλαισίου δημοσιονομικής στρατηγικής 2013-2016 – Επείγοντα μέτρα εφαρμογής του Ν. 4046/2012 και του μεσοπρόθεσμου πλαισίου δημοσιονομικής στρατηγικής 2013-2016» είναι ο κατ' ουσίαν εκτελεστικός νόμος του ελληνικού κράτους, αφού το μειώνει κατά το 1/3. Έτσι, η ουσία του κράτους ως βέλτιστου δημιουργήματος της πολιτικής κοινωνίας, που στο αστικό σύστημα αμβλύνει την οξύτητα των ταξικών και έμφυλων διενέξεων, καταργείται. Το Μνημόνιο αυτό υλοποιεί την ήδη ψηφισθείσα διάταξη του δεύτερου Μνημονίου (Ν. 4046/2012, ΦΕΚ Α 28/14-02-2012) για την εξομοίωση της χώρας ως προς τη μισθολογική ανταγωνιστικότητα με τις ανταγωνίστριες χώρες (Πορτογαλία, Κεντροευρωπαϊκή και Ανατολική Ευρώπη) και τη διαμόρφωση του νέου κοινωνικού στρώματος φτωχών Ελληνίδων και Ελλήνων εργαζομένων (working poors).

οποίες απορρέει η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου. Τα εν λόγω μέτρα δημιούργησαν ένα στρεβλό μοντέλο ανάπτυξης και μια αναχρονιστική ανταγωνιστικότητα, βασισμένη στην υποαμειβόμενη και ασταθή εργασία.

Πολιτικές δικαιωμάτων για την ισότητα των φύλων

Σε χώρες, όπως η Ελλάδα, πριν την οικονομική κρίση, με μικρή παράδοση στην άσκηση δημόσιων πολιτικών για την ισότητα των φύλων και ισχυρή έμφυλη διάρθρωση της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής, μόνη η «επιβαλλόμενη» ευρωπαϊκή νομοθεσία ενθάρρυνε την ανάπτυξη εξειδικευμένων υποστηρικτικών δομών και μηχανισμών, εμπλούτισε τις δημόσιες πολιτικές με νέες διαδικασίες και εργαλεία και ενίσχυσε το ρόλο των γυναικείων οργανώσεων, μολονότι η εκπαίδευση συνέβαλλε ανέκαθεν στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων, ώστε να διαιωνίζει φαινόμενα αποκλεισμού (Σιάνου, 2009). Υπό την επίδραση λοιπόν του ευρωπαϊκού φεμινιστικού κινήματος σε θέματα ισότητας, ο κοινοτικός νομοθέτης και κυρίως ο κοινοτικός δικαστής αποτέλεσε τον προπομπό των θεσμικών μεταρρυθμίσεων προς την κατεύθυνση της άρσης των πάσης φύσεως ανισοτήτων.

Βαθμιαία, το ενδιαφέρον μετατοπίσθηκε από την άρση των ανισοτήτων, στις θετικές διακρίσεις[17] υπέρ των γυναικών και στην ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου για την απασχόληση. Σύμφωνα με τη διαπίστωση ότι καμιά πολιτική δεν είναι ουδέτερη απέναντι στα φύλα, η διάσταση του φύλου λαμβάνεται πλέον σταθερά υπόψη κατά το σχεδιασμό, την εφαρμογή, την παρακολούθηση και την αξιολόγηση κάθε πολιτικής, ώστε να προωθείται ισόρροπα η ισότητα των φύλων (gender mainstreaming policies). Και εδώ ο όρος «φύλο»[18] αναφέρεται κατά κύριο λόγο σε μια οριοθετημένη κοινωνική κατηγορία, καθώς και σε ένα πλαίσιο κοινών εμπειριών, πάνω στις οποίες στηρίζεται μια ειδική – από γυναικεία σκοπιά – πολιτική ανάλυση άμεσα συνδεδεμένη με ένα συλλογικό αγώνα – τις διεκδικήσεις των γυναικών – αλλαγής όσων συνθηκών νομιμοποιούσαν την ως τώρα άνιση μεταχείρισή τους.

[17] Η εφαρμογή της θετικής δράσης ή διάκρισης στην εκπαίδευση προϋποθέτει την εφαρμογή μέτρων που να ενισχύουν και να ενθαρρύνουν τη συμμετοχή των γυναικών σε ρόλους που στερεοτυπικά ορίζονται, ως ανδρικοί.

[18] Πολλές φεμινίστριες θεωρητικοί ανέπτυξαν ιδέες γύρω από τα θέματα του φύλου, της γυναικείας καταπίεσης, της τεχνολογικής και καπιταλιστικής αποξένωσης, της εξουσίας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Με τη λέξη «φύλο» εκφράζεται εδώ η έννοια του «κοινωνικού φύλου» (gender).

Αφενός, το κοινοτικό δίκαιο, αποβλέποντας στην ένταξη της γυναίκας στην αγορά εργασίας ως αυτόνομου οικονομικού υποκειμένου, αποτέλεσε, μέσω της εναρμόνισης των εσωτερικών νομοθεσιών των κρατών μελών, το θεμελιακό μοχλό κατάργησης των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών. Ο αμιγώς οικονομικός προσανατολισμός αύξησης της γυναικείας συμμετοχής στην παραγωγική διαδικασία και η οικονομική διάσταση που διέπει τη βασική φιλοσοφία της Ένωσης για την ισότιμη εκπροσώπησή τους υπερθεματίζει την επίτευξη θετικών αποτελεσμάτων στον τομέα της ισότητας των φύλων.

Αφετέρου, σε εθνικό επίπεδο, οι παλαιότερες τροποποιήσεις στο νομικό καθεστώς της απασχόλησης (Ν. 3029/2002, Ν. 3232/2004, Ν. 3385/2005) διασφάλισαν μεγαλύτερη στήριξη στην εργαζόμενη γυναίκα. Ο Ν. 3500/2006 για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας ποινικοποίησε έμφυλα χρωματισμένες συμπεριφορές εκμετάλλευσης, κύριο θύμα των οποίων είναι η γυναίκα και η ποινικοποίηση αυτή των συμβόλων της καταπίεσης αποτυπώθηκε ως κορύφωση μιας σειράς επιτυχών γυναικείων διεκδικήσεων για τη δικαίωση του αγώνα για ισότητα. Ακολούθως, με το Ν. 3488/2006[19], δια του οποίου μεταφέρθηκε στη χώρα μας η Οδηγία 2022/73/ΕΚ για την εφαρμογή της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, ως προς την πρόσβαση στην απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και ανέλιξη, τους όρους και τις συνθήκες εργασίας, και το Ν. 3896/2010[20], ο οποίος διασφάλισε την εναρμόνιση της ελληνικής έννομης τάξης προς την Οδηγία 2006/54/ΕΚ, εκσυγχρονίσθηκε το νομικό πλαίσιο της αρχής της ίσης μεταχείρισης. Παράλληλα, στο νόμο επαναλαμβάνεται ο απαγορευτικός κανόνας ως προς κάθε μορφή διάκρισης, άμεσης ή έμμεσης, ήτοι ακόμη και της ουδέτερης εκ πρώτης όψεως συμπεριφοράς που ενδέχεται να θέσει σε μειονεκτική θέση πρόσωπα του ενός φύλου έναντι του άλλου. Πλέον, με το άρθρο 36 του Ν. 3996/2011[21] απαγορεύεται και είναι απόλυτα άκυρη η καταγγελία σύμβασης ή σχέσης εργασίας εγκυμονούσας εργαζόμενης

[19] Ο Ν. 3488/2006 (ΦΕΚ 191/Α'/11-09-2006) «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση, στους όρους και στις συνθήκες εργασίας». Βλ. Γιαννακούρου, Σ. (2007) «Η αρχή της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην απασχόληση και τη σχέση εργασίας και το βάρος αποδείξεως κατά το Ν. 3488/2006», *ΔΕΝ*, τ. 63/2007, τευχ. 1489, σσ. 289-301.

[20] Ν. 3896/2010 (ΦΕΚ 207/Α'/08-12-2010) «Εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης − Εναρμόνιση της κείμενης νομοθεσίας με την Οδηγία 2006/54/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5ης Ιουλίου 2006 και άλλες συναφείς διατάξεις».

[21] Ν. 3996/2011 (ΦΕΚ 170/Α'/05-08-2011) «Αναμόρφωση του Σώματος Επιθεωρητών Εργασίας, ρυθμίσεις θεμάτων Κοινωνικής Ασφάλισης και άλλες διατάξεις», που αντικατέστησε την παρ. 1 του άρθρου 15 του Ν. 1483/1984 (Α' 153).

από τον εργοδότη της, ενώ το άρθρο 49 του Ν. 4075/2012[22] αφορά στους εργαζόμενους γονείς και ορίζει τις ελάχιστες απαιτήσεις για τη διευκόλυνση της εναρμόνισης των γονέων και των επαγγελματικών τους ευθυνών. Έτσι, λαμβάνονται υπόψη η αυξανόμενη ποικιλομορφία των οικογενειακών δομών και η ανάγκη προώθησης της ισότητας των ευκαιριών και της μεταχείρισης ανδρών και γυναικών. Τέλος, ο έσχατος Ν. 4097/2012[23] αποσκοπεί στην εναρμόνιση της νομοθεσίας με την Οδηγία 2010/41/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 7ης Ιουλίου 2010, (L.180/15.07.2010), προκειμένου να εξασφαλισθεί η εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών που ασκούν αυτοτελή επαγγελματική απασχόληση ή συμβάλλουν στην άσκηση τέτοιας απασχόλησης.

Η κατ' ουσίαν ισότητα στα χρόνια της κρίσης

Με το σύνολο των νομοθετημάτων αυτών, η Ελλάδα έφθασε τυπικά τουλάχιστον να συγκαταλέγεται μεταξύ των προωθημένων χωρών, σε θεσμικό επίπεδο, ως προς τη θωράκιση της ισότητας και την εξάλειψη των διακρίσεων. Και ένα τόσο προωθημένο «γυναικείο» τμήμα της ελληνικής έννομης τάξης εγείρει λογικά αίτημα αναζήτησης του διεκδικητικού συλλογικού υποκειμένου, που προϋποτίθεται ή αναγνωρίζεται πίσω από τους νόμους αυτούς. Οι ίδιοι οι νόμοι, εξάλλου, αυτοσυστήνονται ως θεσμικές κατακτήσεις του κινήματος της γυναικείας χειραφέτησης. Αποτελούν, με άλλα λόγια, ένδειξη της παρουσίας και δημόσιας επικύρωσης ενός ιδεολογικο-πολιτικού λόγου που μεταφέρει στη δημόσια σφαίρα τις εμπειρίες και την αυτοσυνειδητοποίηση μιας ομάδας κοινών κοινωνικών συμφερόντων, των γυναικών[24].

Ωστόσο, παρά την υφιστάμενη νομοθεσία, τα εμπόδια στην εφαρμογή και προώθηση της εξάλειψης των διακρίσεων λόγω φύλου, όχι μόνο εξακολουθούν να υφίστανται, αλλά αυξάνονται ακόμη περισσότερο, λόγω της υφιστάμενης οικονομικής κρίσης και της συνεχούς αύξησης της αναπτυξιακής ύφεσης. Πρωτόγνωρο μάλιστα

[22] Ν.4075/2012 (ΦΕΚ 89/Α'/11-04-2012) «Θέματα Κανονισμού Ασφάλισης ΙΚΑ–ΕΤΑΜ, Ασφαλιστικών Φορέων, προσαρμογή της νομοθεσίας στην Οδηγία 2010/18/ΕΕ και λοιπές διατάξεις».

[23] Ν. 4097/2012 (ΦΕΚ 235/Α'/3-12-2012) «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών κατά την άσκηση αυτοτελούς επαγγελματικής δραστηριότητας – Εναρμόνιση της νομοθεσίας με την Οδηγία 2010/41/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου».

[24] Μαροπούλου, Μ. (2008) «Το "γυναικείο πρόσημο" των καινούργιων νόμων υπό το πρίσμα της φεμινιστικής διεκδίκησης» στην επιστημονική σειρά Μαροπούλου Μ. (επιμ.) *Το φύλο, το σώμα και η έμφυλη διαφορά: η συνάντηση δικαίου και κοινωνικής προβληματικής,* Αθήνα, ΘΕ.ΦΥΛ.ΙΣ., σελ. 15.

φαινόμενο είναι το πλήγμα που επέφερε η κρίση στην ανδρική ταυτότητα, με την αντιστροφή των ρόλων οικονομικής εξάρτησης στην οικογένεια[25].

Επιπλέον, σήμερα εκλείπει στην αγορά εργασίας η ουσιαστική θεσμοθέτηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης και παροχής ίσων ευκαιριών στην εργασία, γεγονός που αποδίδεται πρωτίστως στη μη ομαλή κοινωνική ενσωμάτωση των επιταγών του νόμου. Και τούτο, επειδή όσον αφορά στη θέση των φύλων στην απασχόληση, δεν έχει επέλθει η απαιτούμενη εκ των έσω κοινωνική σύγκλιση, που προϋποθέτει μια εκ βαθέων αλλαγή νοοτροπίας. Αντίθετα, το πρόβλημα επιδεινώνεται μέσω της υιοθέτησης σκληρών διοικητικών και επιχειρηματικών πρακτικών, κυρίως λόγω της πλημμελούς ενημέρωσης αρχών και εργοδοτών, γεγονός που καταδεικνύει τις πραγματικές ελλείψεις και αδυναμίες του κρατικού μηχανισμού στην αποτροπή φαινόμενων διακριτικής μεταχείρισης[26]. Αποτέλεσμα αυτού είναι η ήδη επιβαρυμένη θέση της εργαζόμενης γυναίκας, να καταστεί δυσμενέστερη, με υψηλά ποσοστά υποαπασχόλησης, αύξηση απολύσεων λόγω εγκυμοσύνης και μητρότητας και δυσκολίες επανένταξης στην αγορά εργασίας. Αντίστοιχες συμπεριφορές καταγράφονται και σε περιπτώσεις, όπου άνδρες αντίστοιχα αξιώνουν νόμιμα δικαιώματα του παραδοσιακά «γυναικοκρατούμενου» χώρου (όπως π.χ. άδειες ανατροφής παιδιού ή επίδομα τέκνου).

Γυναίκες και έμφυλες διακρίσεις

Επομένως, είναι σαφές ότι, εκτός από την ανεργία και την εν γένει περιθωριοποίησή τους, οι γυναίκες αντιμετωπίζουν, ως απασχολούμενες, οξυμένες διακρίσεις και προκαταλήψεις σε περιόδους κρίσης. Οι διακρίσεις αυτές επηρεάζουν την επαγγελματική κινητικότητα και αποτυπώνονται στον οριζόντιο και κάθετο καταμερισμό της εργασίας, που εκφράζει τις όποιες ανισότητες πλήττουν τις γυναίκες στην αγορά

[25] *«Επειδή η κρίση έπληξε πολύ περισσότερο την ανδρική απασχόληση, έχει αυξηθεί ο αριθμός των ζευγαριών εργάσιμης ηλικίας στα οποία εργάζεται μόνο η γυναίκα ή αυτή βγάζει το μεγαλύτερο εισόδημα. Το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα εξαπλωμένο σε νοικοκυριά μεταναστών, όπου οι άνδρες δούλευαν πριν στην οικοδομή ή τη μεταποίηση, ενώ οι γυναίκες σε σπίτια, αλλά και σε πολλά λαϊκά νοικοκυριά, όπου οι άνδρες έχασαν τη δουλειά τους στα χειρωνακτικά επαγγέλματα του δευτερογενούς τομέα, ενώ γυναίκες και κόρες διατηρούν τις έστω κακοπληρωμένες και επισφαλείς δουλειές τους στις υπηρεσίες. Σε άλλα ζευγάρια, όπου οι άνδρες είναι αυτοαπασχολούμενοι με δραστηριότητα ή επιχείρηση που φυτοζωεί, ενώ οι γυναίκες είναι μισθωτές, το νοικοκυριό συντηρείται κυρίως από το εισόδημα των γυναικών. Οι παραπάνω εξελίξεις ανατρέπουν την ανδρική ταυτότητα που στηρίζεται στην οικονομική υπεροχή του άνδρα, ως «κουβαλητή», με αντάλλαγμα την απαλλαγή του από την οικιακή εργασία και τη φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων»,* Βλ. Καραμεσίνη, Μ. (2012) *«Κρίση, γυναίκες και ανδρική ταυτότητα»,* δημοσιευμένο άρθρο στην εφημερίδα *ΑΥΓΗ* στις 29-10-2011, από συντομευμένη μορφή ομιλίας στην εκδήλωση της Ομάδας Φύλου της Πλατείας Συντάγματος με τίτλο «Οι γυναίκες ως δυναμικός παράγοντας αντίστασης στην κρίση», που έλαβε χώρα στις 12-10-2011.

26 Βλαγκοπούλου, Μ. (2011) «Η κατάργηση των διακρίσεων μεταξύ των φύλων στην απασχόληση και οι καινοτομίες του Ν. 3896/2010», περιοδικό *Hr Professional*, Μάιος 2011, σ. 62.

εργασίας. Το ζήτημα των επαγγελματικών θέσεων είναι ουσιωδέστατο πεδίο διερεύνησης για τη μελέτη των μορφών ανισότητας (Blackburn & Jarman, 2006: 289-315). Ο κατά φύλο επαγγελματικός καταμερισμός συνιστά το αποτέλεσμα της διαφοροποίησης τόσο των ρόλων όσο και των φύλων εντός της οικογένειας.

Συγκεκριμένα, στον οριζόντιο καταμερισμό, οι γυναίκες αποφεύγουν, κατά κανόνα, εργασίες σε μακρινές αποστάσεις, λόγω των οικογενειακών τους υποχρεώσεων και με δεδομένο το παραδοσιακό κυρίαρχο κοινωνικό πρότυπο κατανομής ρόλων στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας[27], ενώ επιλέγουν επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών[28], που αντανακλούν τους ανατιθέμενους γυναικείους ρόλους στο νοικοκυριό, διαμορφώνοντας την «τάξη των υπηρεσιών – service class». Ως προς τον κάθετο, οι άνδρες καταλαμβάνουν υψηλόβαθμες θέσεις, ενώ οι γυναίκες αρκούνται πιο συχνά σε χαμηλόβαθμες θέσεις της επαγγελματικής ιεραρχίας[29], αν και απασχολούνται στον ίδιο κλάδο με άνδρες συναδέλφους τους. Η «γυάλινη οροφή» δεν επιτρέπει την ανέλιξη των γυναικών σε ηγετικές θέσεις κύρους. Συναφές είναι και το φαινόμενο της «διαρροής αγωγού» (Kulis et al, 2002), που περιγράφει την τάση οι γυναίκες να εγκαταλείπουν συχνότερα τις θέσεις καριέρας.

Παράλληλα, έννοιες όπως εκείνη της συμπληρωματικότητας που τηρούν τα φύλα μέσα στην οικογένεια διαπερνά και την αγορά εργασίας, επιφέροντας διάκριση ανάμεσα σε γυναικεία και ανδρικά επαγγέλματα, αλλά και θέσεις. Το γεγονός έχει ως συνέπεια να υποβαθμίζονται οι άνισες υλικές συνέπειες του επαγγελματικού διαχωρισμού στα φύλα[30], αφού αυτός αποδίδεται στη διαφορετική κοινωνική αξιολόγηση του χώρου και του χρόνου εργασίας και της προσωπικής ζωής ανδρών και γυναικών. Υπό το πρίσμα αυτό, γίνεται κατανοητός και ο λόγος που οι αμειβόμενες εργασίες, οι θεωρούμενες ως προέκταση του

---

[27] Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (1999) *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές,* Αθήνα, ΕΚΚΕ (β' έκδοση).

[28] Ειδικότερα παρατηρείται υπεραντιπροσώπευση των γυναικών στα επαγγέλματα φροντίδας.

[29]Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο περιορισμένος αριθμός γυναικών που αναλαμβάνουν ανώτερες ιεραρχικά θέσεις, ακόμη και στα επαγγέλματα που χαρακτηρίζονται ως γυναικεία. Η «γυάλινη οροφή» δεν επιτρέπει την ανέλιξη των γυναικών σε ηγετικές θέσεις κύρους. Συναφές είναι και το φαινόμενο της «διαρροής αγωγού» (Kulis et al, 2002), που περιγράφει την τάση των γυναικών να εγκαταλείπουν συχνότερα τις θέσεις καριέρας.
Πρβλ. Μια μελέτη που πραγματοποιήθηκε στη Γαλλία από τον καθηγητή M. Ferrarry (CERAM Business school) φαίνεται να ανατρέπει τη στερεοτυπική άποψη για τη σχέση γυναικών-διοίκησης. Σύμφωνα με την έρευνα, που βασίστηκε στα δεδομένα του γαλλικού χρηματιστηρίου CAC40, οι εταιρίες που έχουν υψηλό ποσοστό γυναικών σε ανώτερες διοικητικές σχέσεις είχαν ακολουθήσει ορθολογικότερες επιλογές πριν την οικονομική κρίση και αντιμετωπίζουν καλύτερα τις συνέπειες της. Αναφορά και σχόλια: εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, Ιούνιος 2009.

[30] Στρατηγάκη, Μ. (2008) [Όπως περιλαμβάνεται στην έκδοση του Ινστιτούτου Επιμόρφωσης (ΙΝΕΠ) του Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης (ΕΚΔΔΑ), (2007)]. «1957-2007. Πενήντα χρόνια πολιτικών ισότητας της ΕΕ. Μια σύντομη ανασκόπηση» στο *Μηχανισμοί και εργαλεία πολιτικών για την ισότητα των φύλων.*

ρόλου των γυναικών εντός σπιτιού, αναλαμβάνονται ως επί το πλείστον από γυναίκες και επιπρόσθετα τους αποδίδονται γυναικεία χαρακτηριστικά.

Όσον αφορά στις υφιστάμενες ανισότητες πρόσβασης στην αγορά εργασίας, για άτομα με ίδια μόρφωση, εμπειρία και ηλικία, αλλά και τις διακρίσεις στη μεταχείρισή τους ως προς τις προσλήψεις, τους μισθούς, τις αναθέσεις εργασιών, τις προαγωγές και τις απολύσεις, αυτές ερμηνεύονται είτε με το νεοκλασικό υπόδειγμα των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών είτε αιτιολογούνται με τη θεσμική προσέγγιση της δυαδικής αγοράς εργασίας. Το νεοκλασικό υπόδειγμα διακρίσεων υποστηρίζει ότι οι προτιμήσεις των εργοδοτών ευθύνονται για τις διακρίσεις σε βάρος των γυναικών: οι εργοδότες, επειδή πιστεύουν ότι οι γυναίκες έχουν λιγότερα προσόντα ή παραμένουν μικρότερο χρονικό διάστημα στην αγορά εργασίας συγκρινόμενες με τους άνδρες, κατατάσσουν τα άτομα σε ομάδες, όχι με βάση τα χαρακτηριστικά, αλλά ανάλογα με το φύλο και την εθνικότητά τους. Οι προκαταλήψεις των εργοδοτών για την παραγωγικότητα των γυναικών οδηγούν στην υπερσυγκέντρωσή τους σε «γυναικεία επαγγέλματα», στα οποία η ζήτηση είναι μικρή και αποτελούν δευτερεύουσες εργαζόμενες που δεν επιδιώκουν τη σταδιοδρομία, αλλά έρχονται αντιθέτως αντιμέτωπες με επαγγελματική αστάθεια[31]. Από την πλευρά της, η θεσμική προσέγγιση της δυαδικής αγοράς εργασίας ανήκει στη θεωρία των κατατμημένων αγορών εργασίας: η αγορά εργασίας δεν είναι ομοιογενής, αλλά επικρατεί η κύρια ή εσωτερική αγορά εργασίας και η δευτερεύουσα ή εξωτερική αγορά εργασίας. Η θεωρία αποδίδει τη μισθολογική ανισότητα στις άνισα κατανεμημένες ευκαιρίες και στις άνισες συνθήκες εργασίας στο εσωτερικό των επιχειρήσεων, διατηρώντας κριτική στάση απέναντι στη σχολή του ανθρώπινου κεφαλαίου που συνδέει την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο με την ειδίκευση, στοχεύοντας στη δικαιότερη ανακατανομή του εισοδήματος σε μη προνομιούχες ομάδες, όπως είναι οι γυναίκες.

Έμφυλη διάσταση και ελληνική πραγματικότητα

Εστιάζοντας στην ελληνική πραγματικότητα, σε περίοδο ύφεσης και κρίσης, καθίσταται, επομένως, αντιληπτό ότι η αγορά εργασίας διέπεται από έντονους φυλετικούς διαχωρισμούς[32]. Το γεγονός συνεπάγεται κατ' ουσία την υποδεέστερη θέση των Ελληνίδων

[31] Ακόμη κι αν ερμηνεύεται ως προοδευτική η νομοθεσία με την έννοια της υιοθέτησης, θεωρητικά τουλάχιστον, της πλέον διαδεδομένης επικρατούσας αντίληψης για την ισότητα των φύλων, συγκαλύπτοντας δομικές ανισότητες, αναπαράγει διαφορετική ποιοτικά ανισότητα των φύλων στην εκπαίδευση, ώστε να οριοθετεί και να νομιμοποιεί επιθυμίες, επιλογές, αποφάσεις και επιδιώξεις με βάση το φύλο.
[32] Καραμεσίνη, Μ. (2011) «Το εργατικό κόστος», εφημερίδα *Η Εποχή,* 20-02.

στην απασχόληση, τις συνθήκες και τους όρους εργασίας τους, τις αμοιβές, τις προοπτικές εξέλιξης, αλλά και το επίπεδο κοινωνικής προστασίας και ασφάλισης. Διενεργηθείσες έρευνες αποδεικνύουν ότι τα ποσοστά ανεργίας και οικονομικής αδράνειας είναι υψηλότερα για τις γυναίκες κάτω των σαράντα με παιδιά, σε αντίθεση με τους άνδρες της ίδιας ηλικίας και αντίστοιχων οικογενειακών υποχρεώσεων. Εδώ, πρέπει να σημειωθεί ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ οικογένειας και αγοράς εργασίας διαμορφώνει σταθερά το εργασιακό πρότυπο των Ελληνίδων, οδηγώντας κατά τρόπο καθοριστικό στην ύπαρξη μισθολογικού χάσματος, αλλά και έντονων ανισοτήτων και διακρίσεων σε βάρος των γυναικών.

Σε δεύτερο χρόνο διαπιστώνεται ότι η νομοθετική παραγωγή σε σημαντικούς τομείς του κοινοτικού εργατικού δικαίου, που αφορούν στις απολύσεις, στο χρόνο εργασίας, στις ατυπικές μορφές απασχόλησης, όπως μερική απασχόληση ή ενοικίαση εργαζομένων, μορφές που πλήττουν κυρίως τις γυναίκες εργαζόμενες, δεν χαρακτηρίζεται από την ίδια πληθωρικότητα, από την οποία διέπεται η εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης. Αναντίρρητα, η έμφαση που αποδίδει τα τελευταία χρόνια ο νομοθέτης στο δίκαιο των διακρίσεων και στην προώθηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης, στον εργασιακό τομέα, θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως κάμψη της παραδοσιακής προστατευτικής λειτουργίας του εργατικού δικαίου στα ηπειρωτικά νομικά συστήματα[33]. Το δίκαιο της απασχόλησης δεν καλείται πλέον να προστατεύσει τον εργαζόμενο, λόγω της ιδιότητάς του ως ασθενέστερου μέρους της εργασιακής σχέσης, αλλά βάσει αυστηρών κριτηρίων, όπως το φύλο, η φυλή, η ηλικία, ο γενετήσιος προσανατολισμός, δηλαδή βάσει της ένταξής του σε θεωρούμενες κοινωνικά μειονεκτούσες κατηγορίες[34]. Έτσι, η εν λόγω τάση μερικής και αποσπασματικής προστασίας της γυναίκας εργαζόμενης, ως μέλους μιας ακόμα ευάλωτης κοινωνικά ομάδας, είναι δυνατόν να θέσει σε δοκιμασία όχι μόνο το στόχο της άρσης των ανισοτήτων, αλλά και το προστατευτικό πλαίσιο με το οποίο η εργατική και ασφαλιστική νομοθεσία περιβάλλει κάθε εργαζόμενο, ανεξαρτήτως φύλου.

Ο νόμος εν γένει κατανοητός υπό το πνεύμα του διαφωτισμού ως εργαλείου κοινωνικού μετασχηματισμού, θεωρείται ότι μπορεί να προσφέρει ορισμένες, προοδευτικά εξελισσόμενες αλλαγές σε συγκεκριμένα κοινωνικά πεδία, που αντικειμενικά αποδεικνύεται ότι παράγουν έμφυλη ανισότητα. Είτε ως νομική μεταρρύθμιση είτε ως

[33] Αμοριανού, Σ. (2008) «Η έμφυλη διάσταση της απασχόλησης στην κοινοτική και εθνική έννομη τάξη» στην επιστημονική σειρά Μ. Μαροπούλου (επιμ.) *Το φύλο, το σώμα και η έμφυλη διαφορά: η συνάντηση δικαίου και κοινωνικής προβληματικής,* Αθήνα, ΘΕ.ΦΥΛ.ΙΣ., σελ. 43.
[34] Γιαννακούρου, Σ. (2007), «Η αρχή της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην απασχόληση και τη σχέση εργασίας και το βάρος αποδείξεως κατά το Ν. 3488/2006», *ΔΕΝ*, τ. 63/2007, τευχ. 1489, σ. 289-301.

κάλυψη νομικού κενού, η νομοθετική πρωτοβουλία απαιτείται από ένα φεμινιστικό λόγο που αναλαμβάνει πλέον να αντιμετωπίσει με θετικό τρόπο τα προβλήματα, τα οποία οι γυναίκες βιώνουν εντός του χώρου της εργασίας, αλλά και της οικογένειας. Προσφυώς, η εποχή αυτή έχει αποκληθεί εποχή του θεσμοθετημένου δια του νόμου φεμινισμού, ή φεμινισμού «εκ των άνω», που σε πολλές περιπτώσεις συμπίπτει με το νομικό εκσυγχρονισμό. Οποιαδήποτε προσπάθεια αντιστοίχησης της ελληνικής περίπτωσης με την εικόνα αυτή θα πρέπει να λάβει υπόψη της πως στην ελληνική έννομη τάξη το νομικό φύλο εισάγεται ως ετοιμοπαράδοτο προϊόν προς χρήση, ως κοινωνικός και πολιτισμικός δείκτης που μετρά το βαθμό επαφής της ελληνικής κοινωνίας με το εκσυγχρονιστικό ιδεώδες, ως ένδειξη συντονισμού της ελληνικής νομιμότητας με τα ευρωπαϊκά κεκτημένα. Έτσι, οι νόμοι αυτοί μετατίθενται από την αλλοδαπή στα καθ' ημάς και έρχονται εμπλουτισμένοι από την εμπειρία της εφαρμογής τους έξω. Με ισχνή διεκδικητική κοινωνική βάση όμως, λόγω των έσχατων μνημονιακών παρεμβάσεων[35].

Το ερώτημα που εύλογα τίθεται εδώ είναι εάν και κατά πόσο υπάρχουν στην κοινωνία προϋποθέσεις περαιτέρω φεμινιστικής διεκδίκησης. Όχι άδικα, καθώς στην εποχή της οικονομικής κρίσης, ύφεσης και ανεργίας που διανύουμε, η αντοχή της ισότητας δοκιμάζεται στην πράξη στον τομέα της απασχόλησης, στο κατ' εξοχήν πεδίο των άδηλων και επαχθέστερων διακρίσεων, όπου οι γυναίκες παρεμποδίζονται να ασκήσουν δικαιώματα, σχετιζόμενα με τη συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Με δεδομένο ότι η ανεργία εξακολουθεί να ασκεί ισχυρότερο αντίκτυπο στις γυναίκες, τα φαινόμενα της «γυάλινης οροφής» χαρακτηρίζουν ακόμη και τα ιδανικότερα εργασιακά περιβάλλοντα και η συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής προβάλλεται ως διεκδίκηση των γυναικών, καταδεικνύεται ότι οι όποιες νομικές ρυθμίσεις από μόνες τους δεν αρκούν για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων, αλλά σηματοδοτούν την αρχή μιας πορείας κοινωνικών, μεταβολών[36]. Σε εθνικό επίπεδο, η δυσκολία διασφάλισης στην πράξη της ίσης μεταχείρισης και παροχής ίσων ευκαιριών στην εργασία, αποδίδεται πρωτίστως στη μη ομαλή κοινωνική ενσωμάτωση των επιταγών του νόμου. Και τούτο, επειδή, όσον αφορά στη θέση των φύλων στην απασχόληση, δεν έχει επέλθει η απαιτούμενη εκ των έσω κοινωνική σύγκλιση που προϋποθέτει αλλαγή νοοτροπίας και

[35] Πιτσίνης, Π. (2012) «Καταστροφική η λιτότητα για την Ελλάδα », εφημερίδα *Τα Νέα,* 02-10.

[36] «*Η αρχή της ισότητας ως θεμελιώδης αρχή ολόκληρου του ρυθμιστικού συστήματος των κοινωνικών σχέσεων […] προϋποθέτει πάντοτε την πραγματική διαφορά προσωπικότητας των νομικά ίσων προσώπων. Η διαφορετικότητα αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για την ερμηνεία εφαρμογής της αρχής, η οποία δεν μπορεί να αναζητά νόημα ισοπεδωτικό της προσωπικότητας, αλλά διαπλάθεται, με βάση τη συγκεκριμένη διαφορετικότητα»,* στον πρόλογο του Κασιμάτη, Γ. στο Γεραπετρίτης, Γ. (2007) *Ισότητα και Θετικά Μέτρα*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

αντιλήψεων. Εξάλλου, η συντηρητική ανάγνωση των όποιων υφιστάμενων θετικών μέτρων[37] υπέρ των γυναικών, η ατελής εφαρμογή τους και η μη κατανόησή τους από μεγάλη κοινωνική μερίδα, είναι ορισμένα από τα ερμηνευτικά κλειδιά που προσφέρονται να εξηγήσουν την αποτυχία των νόμων να εξελίξουν τη ζωή των Ελληνίδων.

Γεγονός είναι ότι η αντιμετώπιση της έμφυλης ανισότητας, που έχει σφυρηλατηθεί ανά τους αιώνες ως απολύτως «φυσική διαφορά» γυναικών και ανδρών, συνιστά κοινωνικά μια εξαιρετικά δυσχερή διαδικασία. Και ενώ οι λόγοι που γεννούν ανισότητα μπορούν να αντιμετωπισθούν με θεσμικές, διαρθρωτικού χαρακτήρα, μεταρρυθμίσεις, η μεταβολή των παραδοσιακών προκαταλήψεων επέρχεται επίπονα και αργόσυρτα. Δεδομένου ότι οι διακρίσεις εδράζονται σε κυρίαρχες στερεοτυπικές αντιλήψεις με βαθιές ρίζες στην κοινωνική παράδοση, σε βαθμό που θεωρούνται δικαιολογημένες, το όποιο νομοθετικό πλαίσιο κατά των διακρίσεων θα παρέμενε απολύτως ανεπαρκές, εάν δεν απέβλεπε στην πρόκληση ανακλαστικών αντιπαλότητας με φαινόμενα διατήρησης των διακρίσεων λόγω φύλου. Μια νομοθεσία λογίζεται, άρα, ότι έχει πετύχει την πλήρη εφαρμογή της αρχής της ισότητας[38], όταν η θετική παρέμβασή της δεν είναι απλώς διορθωτική της τυπικής ισότητας[39], αλλά μεταβάλλει τις κοινωνικές εκείνες δομές που οδηγούν στην ουσιαστική ισότητα[40]. Εφόσον η θεσμική παρέμβαση καταφέρει να επηρεάσει τις κοινωνικές

[37] Με τον όρο «θετικά μέτρα» γίνεται αναφορά σε «θετικές διακρίσεις» υπέρ των γυναικών, προκειμένου να ενισχυθούν. Εκκινώντας από τη διαπίστωση της δομημένης ανισότητας, προκρίνονται τα θετικά μέτρα ως μια διαδικασία αναδιανεμητικής δικαιοσύνης, προκειμένου τα άτομα να επωφεληθούν από δομικές ευκαιρίες, που θα δημιουργηθούν, μέσω ενός συστήματος παροχών (Richards, 1982. Young, 1990).

[38] Προκειμένου να εξασφαλισθεί εμπράκτως η πλήρης ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στην εργασία, η αρχή της ίσης μεταχείρισης δεν εμποδίζει τα κράτη μέλη να διατηρήσουν ή να θεσπίσουν μέτρα που προβλέπουν ειδικά πλεονεκτήματα, τα οποία διευκολύνουν το λιγότερο εκπροσωπούμενο φύλο να συνεχίσει μια επαγγελματική δραστηριότητα ή προλαμβάνουν ή αντισταθμίζουν τα μειονεκτήματα στην επαγγελματική σταδιοδρομία.

[39] *«Τυπική ισότητα είναι η ισότητα που θεμελιώνεται σε ενιαία τυπικά κριτήρια, τόσο για τον προσδιορισμό των υποκειμένων της ισότητας, όσο και της αντικειμενικής υπόστασής της. […] Τα τυπικά στοιχεία καθορίζονται από και με βάση το δίκαιο, a priori, γενικά, αφηρημένα και οριστικά. Κατά την τυπική ισότητα όλοι νοούνται ίσοι και υπέχουν την ίδια υποχρέωση έναντι του νόμου και αντλούν από αυτόν τα ίδια δικαιώματα. […]. Ενώ η τυπική ισότητα θεσπίζεται από το δίκαιο με σκοπό την ανάπτυξη της πραγματικής, με ουσιαστικά κριτήρια, ισότητας, συνήθως, καλύπτει την έλλειψη της πολιτειακής δράσης για την επίτευξη της πραγματικής ισότητας και συμβάλλει στη διατήρηση της κοινωνικής ανισότητας»* (Κασιμάτης, Γ., ό.π.).

[40] Η ουσιαστική ισότητα θεμελιώνεται σε ουσιαστικά κριτήρια τόσο για τον προσδιορισμό των υποκειμένων της ισότητας, όσο και της αντικειμενικής υπόστασής της. Τα ουσιαστικά στοιχεία είναι εξωδικαιϊκής προέλευσης, είναι εμπειρικά στοιχεία, όπως η εμπειρία, η σωματική αντοχή, η ικανότητα μνήμης, η οικονομική κατάσταση ενός προσώπου. «*Η ουσιαστική ισότητα περιλαμβάνει την ισότητα ευκαιριών και την ισότητα αποτελέσματος. Η ισότητα ευκαιριών συνδέεται με την επιθυμία να τεθούν στο ίδιο επίπεδο αφετηρίας όλα τα υποκείμενα του δικαίου, απονέμοντας στην πραγματικότητα ένα ευεργέτημα σε εκείνους που για διάφορους λόγους, κυρίως ερειδόμενους σε διακριτική μεταχείριση σε βάρος τους στο παρελθόν, ξεκινούν από μειονεκτική θέση. Αντιθέτως, ισότητα αποτελέσματος σημαίνει ότι καθένας πρέπει κατ' αποτέλεσμα να απολαμβάνει εξίσου με όλους τους άλλους τα ωφελήματα της έννομης τάξης και άρα αφορά ουσιαστικά στο σημείο κατάληξης*» (Γεραπετρίτης, Γ., ό.π., σ. 23). «*Στο πλαίσιο της ουσιαστικής ισότητας ένα κριτήριο διαφοροποίησης, που απαγορεύεται από την τυπική ισότητα, μπορεί να χρησιμοποιηθεί θεμιτά, προκειμένου να υπάρξει θετική διάκριση υπέρ μειονεκτούντος ατόμου ή ομάδας, δηλαδή ως εργαλείο αποκατάστασης της ισότητας στην πράξη*» (Γιαννακούρου, Στ., ό.π., σ. 3).

αντιλήψεις, ώστε να αποκατασταθεί η αξία της γυναίκας που καταπιέζεται σε κοινωνικά μειονεκτούσες κατηγορίες, τότε έχουν επιτευχθεί οι κοινωνικοί στόχοι του δικαίου της έμφυλης ισότητας.

Επίλογος

Με αφορμή την κρίση χρέους της χώρας μας, στις συνθήκες της σημερινής κρίσης, θα πρέπει πρώτα να δημιουργηθεί ο αναγκαίος «κοινωνικός χώρος», ώστε οι όποιες εναλλακτικές λύσεις να καταστούν εφικτές. Μόνο η κοινωνική παρέμβαση των μαζών μπορεί να διευρύνει τα κατεστημένα όρια άσκησης πολιτικής και να εκβάλει σε ριζοσπαστικές λύσεις. Το ερώτημα είναι εάν οι φεμινίστριες στην Ευρώπη είναι σήμερα πρόθυμες να συμμετάσχουν, μαζί με άλλα προοδευτικά κοινωνικά κινήματα, στη δημιουργία τέτοιων χώρων και στην αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων. Ουσιώδης κρίνεται, συνεπώς, η συνάντηση δικαίου και κοινωνικής προβληματικής, η αναζήτηση δηλαδή ενός σημαντικού για το δίκαιο τρόπου στοχασμού γύρω από το ζήτημα του φύλου, που θα επαναφέρει στο προσκήνιο δυσκολίες που στοιχειώνουν παλαιώθεν, το χώρο της κοινωνιολογίας του δικαίου. Μια αναζήτηση των ιστορικών τρόπων που κάθε φορά καθορίζουν τη δυνατότητα της σχέσης «φεμινιστικού λόγου και δικαίου» θα έπρεπε να αναμετρηθεί με το πρόβλημα της ίδιας της ιστορικότητας του νομικού λόγου.

Προοδευτικά, πάντως, το φεμινιστικό εγχείρημα, από μία ad hoc παρέμβαση σε ζητήματα περιεχομένου συγκεκριμένων νόμων, γίνεται πιο μεθοδευμένο και, καθώς διαπλέκει τη γυναικεία φύση με το λόγο των ανθρώπινων δικαιωμάτων, διευρύνει την agenda του σε όλο το φάσμα της νομιμότητας. Συνεχίζει, παράλληλα, να διερευνά αφώτιστες ακόμη περιοχές του κοινωνικού φάσματος, όπου διαιωνίζονται καθεστώτα υποτέλειας για τις γυναίκες. Με αυτά τα δεδομένα, η κοινωνιολογία του δικαίου δεν θα αποτελεί απλώς «πολυτέλεια πνεύματος», που περιορίζεται στη διαχείριση του ισχύοντος δικαίου, αλλά θα λειτουργεί ως κοινωνική επιστήμη, με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών ζωής, έξωθεν και έσωθεν, για όλες τις γυναίκες συνολικά και για κάθε μια χωριστά.

Βιβλιογραφία

A. Ελληνόγλωσση

Αλιπράντης, Ν. (επιμ) (2008) *Τα κοινωνικά δικαιώματα σε υπερεθνικό επίπεδο ανά τον κόσμο*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Βαρουφάκης, Γ. (2011) *Παγκόσμιος Μινώταυρος*, Αθήνα, Εκδόσεις Λιβάνη.

Γαβρόγλου, Σ. (2009) *Όψεις ευελιξίας στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, ΠΑΕΠ. Δεδουσόπουλος, Α.(2000) *Η κρίση στην αγορά εργασίας: ρύθμιση, ευελιξίες, απορρύθμιση*, Αθήνα, Τυπωθήτω.

ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2008-2011) *Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα: Ετήσιες Εκθέσεις*, Αθήνα.

Καραμεσίνη, Μ. και Κουζής, Γ. (2006) *Πολιτική απασχόλησης: Πεδίο σύζευξης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής,* Αθήνα, Gutenberg.

Κουζής, Γ. (2010) «Η πορεία της νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης της εργασίας και το άλλοθι της κρίσης» στο συλλογικό τόμο Βατικιώτης, Λ. (επιμ.) *Ο χάρτης της κρίσης: το τέλος της αυταπάτης*, Αθήνα, Τόπος.

Κουζής, Γ. (2011) «Η εργασία στη δίνη της οικονομικής κρίσης και του μνημονίου: δέκα επισημάνσεις», περιοδικό *Ουτοπία*, τευχ. 97, Νοέμβριος – Δεκέμβριος.

Μητρόπουλος, Α. (2013) *Η κοινωνία στο απόσπασμα: τρίτο μνημόνιο, η βίαιη εσωτερική υποτίμηση,* Αθήνα, Εκδόσεις Λιβάνη.

Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, Μ. (2010) Η φονική κρίση και η ελληνική τραγωδία, Αθήνα, Εκδόσεις Λιβάνη.

Ρουμελιώτης, Π. (2012) *Το άγνωστο παρασκήνιο της προσφυγής στο ΔΝΤ*, Αθήνα, Εκδόσεις Λιβάνη.

Β. Ξενόγλωσση

Atkinson, A.B. and Morelli, S. (2011) "Economic Crises and Inequality", *Human Development Research Paper* 2011/06, United Nations Development Programme.

Bettio, F. and Verashchagina, A. (2009) *Gender Segregation in the Labour Market: Root Causes Implications and Policy Responses in the EU*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.

European Commission (1998-2012) *Employment in Europe*, Annual Reports, Employment and Social Affairs, Brussels.

European Commission (2012) *EU Employment and Social Situation,* Quarterly Review, Brussels, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion.

Harvey, D. (2010), *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism,* London, Profile Books.

Krugman, P. R. (2009) *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*, New York, WW Norton & Co.

Mandel, H and Shalev, M. (2009) "Gender, Class and Varieties of Capitalism", *Social Politics,* 16 (2): 161-181.

Ray, R. Gornick, J. and Schmitt, J. (2010) "Who Cares? Assessing Generosity and Gender Equality in Parental Leave Policy Designs in 21 Countries", *Journal of European Social Policy,* 20 (3): 196-216.

Rubery, J. (ed.) (1988, reissued 2010) *Women and Recession,* London and New York, Routledge and Kegan Paul.

Κοινός βίος, κοινό νόημα; Η έννοια του κόσμου της ζωής στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία

Άγγελος Μουζακίτης
Λέκτορας (υπό διορισμό), Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης και ΣΕΠ, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Αντλώντας κυρίως από την φαινομενολογική παράδοση αλλά και από τα έργα των Habermas, Luhmann, Parsons, Giddens και εστιάζοντας πρωτίστως στην έννοια του βιόκοσμου (Lebenswelt) και ανιχνεύοντας τις πολλαπλές επιρροές που άσκησε στην κοινωνική θεωρία, η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να αναδείξει τους τρόπους διά των οποίων η κοινωνική θεωρία κατανόησε την κοινωνική συνοχή ως sine qua non συνθήκη της διάδρασης καθώς και της αναπαραγωγής ή και του μετασχηματισμού των κοινωνικών δομών. Ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στη διάκριση στους κόσμους των προγόνων, των συγχρόνων και των επιγόνων στο έργο του Schutz καθώς και στα ζητήματα της εσωτερικής διαφοροποίησης του βιόκοσμου, της διαφοροποίησης βιόκοσμου και συστημάτων και στην προϊούσα διαφοροποίηση των νοηματικών συναφειών και των πραγματικοτήτων που χαρακτηρίζει τις νεωτερικές κοινωνίες.

Λέξεις κλειδιά: βιόκοσμος, ορίζοντας, κοινωνική (διά) δράση, σύστημα, πραγματικότητα, (εργαλειακή) ορθολογικότητα

Abstract

Drawing primarily on the phenomenological tradition, but also on the works of non-phenomenologists like Habermas, Luhmann, Parsons and Giddens, this paper focuses on the multiple transformations that the concept of the lifeworld underwent in the context of contemporary social theory. It is argued that via the employment of the notion of the lifeworld social theory conceptualized social interaction and the transformation of social structures in terms of a common horizon that allegedly informs all forms of human interaction. Specific emphasis is placed on the analysis of Schutz's distinction of the lifeworld between the worlds of ancestors, contemporaries and successors, as well as on the various issues concerning the inner differentiation of lifeworlds and the uncoupling of systems and lifeworld in modernity. Finally emphasis is placed on the issue of the differentiation of spheres of meaning and the proliferation of multiple or alternative realities.

Keywords: horizon, lifeworld, reality, (instrumental) rationality, social interaction, system

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Η επίδραση που άσκησε η φαινομενολογική παράδοση στη διαμόρφωση της προβληματικής της κοινωνικής θεωρίας είναι δύσκολο να αποτιμηθεί με ακρίβεια και βεβαιότητα. Παρατηρούνται βεβαίως ήδη από τις αρχές του περασμένου αιώνα άμεσες επιρροές με τον σχηματισμό «φαινομενολογικών» ή ακόμη και «υπαρξιακών φαινομενολογικών» σχολών στα πλαίσια των κοινωνικών επιστημών και κυρίως της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας. Παράλληλα όμως –και εδώ καθίσταται ιδιαίτερα δυσχερές το έργο της διερεύνησης- δημιουργείται μια σειρά έμμεσων επιρροών στη διαμόρφωση του σώματος των κοινωνικών επιστημών, στο μέτρο που όπως θα δούμε παρακάτω, μη-φαινομενολογικές προσεγγίσεις «δανείζονται» ή και οικειοποιούνται έννοιες και εμπνεύσεις της φαινομενολογικής προσέγγισης. Μέρος της δυσκολίας που παρουσιάζει το εγχείρημα της αποτίμησης της επίδρασης της φαινομενολογικής παράδοσης στη γενικότερη διαμόρφωση των επί μέρους κλάδων των κοινωνικών επιστημών αλλά και ειδικότερα της κοινωνικής θεωρίας, σχετίζεται και με το ότι οι μεγάλες διαφορές στη στόχευση αλλά και στη μέθοδο που χαρακτηρίζουν τα έργα φιλοσόφων όπως οι Husserl, Scheler, Heidegger και Merleau-Ponty –για να αναφέρω μόνο τα πιο ηχηρά ονόματα- καθιστούν προβληματική την συμπερίληψή τους σε μία ενότητα (βλ. O'Neil, 1972/1978: 200). Παράλληλα, το γεγονός της προϊούσας εξειδίκευσης και της διαφορετικής στόχευσης των επιμέρους κοινωνικών επιστημών αλλά και των διαφορετικών προσεγγίσεων στο επίπεδο της κοινωνικής θεωρίας καθιστά εξαιρετικά επισφαλές το έργο του καθορισμού του μεγέθους αλλά και του είδους των επιρροών που ασκήθηκαν κατά περίπτωση. Θα επιχειρήσω συνεπώς να δώσω μια εικόνα του αντίκτυπου που είχε στην κοινωνιολογία και στην κοινωνική θεωρία κυρίως η φαινομενολογικής προέλευσης σύλληψη του κόσμου της ζωής καθώς και συναφών προς αυτή παραδοχών, όπως π.χ. η έννοια του ορίζοντα και του δι-υποκειμενικά διαμορφούμενου νοήματος.

Ο άνθρωπος που συνέδεσε περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο το όνομά του με τη δημιουργία μιας καθαρά «φαινομενολογικής» σχολής στην κοινωνιολογία –και του οποίου τα γραπτά κρίνονται ως αντιπροσωπευτικά αυτής της παράδοσης στα πλαίσια της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας- είναι αναμφισβήτητα ο Alfred Schutz (1899-1959). Ο Schutz αφενός έστρεψε την προσοχή του κοινωνιολογικού στοχασμού στη διερεύνηση των βασικών δομών και ιδιοτήτων του βιόκοσμου σε μια προσπάθεια συγκερασμού της

κατανοούσας κοινωνιολογίας του Max Weber με την οπτική της φαινομενολογίας. Αφετέρου συνέβαλε στην ανανέωση της κοινωνιολογίας της γνώσης, ενός κλάδου όπου η φαινομενολογική παράδοση συνεχίστηκε τόσο από τον μαθητή και συνεργάτη του Thomas Luckmann όσο και από τον Peter Berger που από κοινού μας έδωσαν το περίφημο έργο *The Social Construction of Reality*.

Alfred Schutz: Ο βιόκοσμος ως προϋπόθεση του νοήματος και της δράσης

Η γενική κοινωνιολογία του Schutz δεν κατέστη βέβαια ποτέ το κυρίαρχο ρεύμα στην επιστήμη αυτή, καθώς βρέθηκε εγκλωβισμένη μεταξύ των αντιμαχόμενων σχολών του λειτουργισμού και αργότερα του δομικού-λειτουργισμού και –των διαφόρων εκφάνσεων- του Μαρξισμού που κυριάρχησαν μεταπολεμικά και ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες του 60 και του 70 στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη αντίστοιχα. Ωστόσο, πέραν των άμεσων συσχετισμών με την κοινωνιολογία του Weber η προσέγγιση του Schutz ευτύχησε να παρουσιάζει εκλεκτική συγγένεια με την αμερικανική Σχολή της Κοινωνικής Διάδρασης, γεγονός που σίγουρα συνέβαλε στην δημοφιλία της στη χώρα αυτή.

Όπως προανέφερα, ο Schutz έστρεψε την προσοχή του στην διαύγαση των δομών του βιόκοσμου, για τον οποίο ισχυρίζεται ότι είναι μοναδικός και ενιαίος, άποψη στην οποία θα επανέλθουμε παρακάτω. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν διαβαθμίσεις ή καλύτερα διαφορετικά «στρώματα» του βιόκοσμου τα οποία γίνονται αντιληπτά από τους κοινωνικούς δρώντες ανάλογα με το είδος της κοινωνικής δράσης που λαμβάνει χώρα κάθε φορά. Κομβική τόσο για την ίδια την κοινωνική δράση όσο και για την κοινωνιολογική κατανόηση της δράσης είναι για τον Schutz η ίδια κατανόηση του «νοήματος» που καθιστά τη δράση δυνατή και την κοινωνιολογία επιστήμη. Με άλλα λόγια το δρων υποκείμενο είναι αναγκασμένο μέχρι ένα σημείο να μιμηθεί τον κοινωνιολόγο όταν προσανατολίζει τη δράση του, αν και αυτό το κάνει χωρίς να έχει ξεκάθαρη συναίσθηση των όσων διαδραματίζονται κατά τη διάρκεια της διάδρασης. Ο Schutz μελετά την κοινωνική δράση στηριζόμενος στο σχήμα ego-alter το οποίο αν και θεμελιωμένο φιλοσοφικά στην χουσερλιανή υπερβατολογική συνείδηση, επιτρέπει στην προσέγγισή του να ενταχθεί σε –και να συνομιλήσει με- μια μακρά κοινωνιολογική παράδοση που εκκινεί από τις θεωρήσεις του Weber και του Simmel, φθάνοντας μέχρι και τα γραπτά του Parsons

της δομο-λειτουργιστικής περιόδου όπου η σχέση ego-alter χρησιμεύει στην ανάλυση του κοινωνικού συγκειμένου εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η κοινωνική δράση[1].

Η ιδιαιτερότητα της προσέγγισης του Schutz σε σχέση με αυτή του Weber συνίσταται στο ότι η χρήση ιδεοτυπικών κατασκευών δεν θεωρείται απλά μια «μέθοδος» που προσιδιάζει στις κοινωνικές και ιστορικές επιστήμες, αλλά ως έχουσα τις ρίζες της στον ίδιο το βιόκοσμο. Με άλλα λόγια ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι ιδεότυπους χρησιμοποιεί τόσο ο κοινωνικός επιστήμονας όσο και κάθε δρων υποκείμενο, αφού η κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας –στην ουσία η κατανόηση του νοήματος- διαμεσολαβείται αναγκαστικά από ιδεοτυπικές κατασκευές. Ο προσανατολισμός της κοινωνικής δράσης λαμβάνει χώρα στο διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ δύο ιδεοτυπικών ακρότατων και που περιγράφονται με όρους πραξιολογικού προσανατολισμού προς σχέσεις του τύπου «εμείς» και προς σχέσεις του τύπου «αυτοί».

Με τον όρο σχέσεις τύπου «εμείς» ο Schutz περιγράφει σχέσεις πρόσωπο-προς-πρόσωπο, δηλαδή σχέσεις όπου οι δρώντες έχουν μια γνώση του άλλου προσώπου. Οι ιδεότυποι που σχηματίζονται σε αυτή την περίπτωση εδράζονται κυρίως στην προσωπική εμπειρία των δια-δρόντων υποκειμένων και αναφέρονται στην πιο «καθαρή» μορφή τους στον χαρακτήρα των ατόμων που συμμετέχουν στη διάδραση. Στον αντίποδα, οι σχέσεις του τύπου «αυτοί» θεωρούνται περισσότερο απρόσωπες ή «ανώνυμες», στο μέτρο που είτε δεν στηρίζονται καθόλου στην εμπειρία του άλλου ως συγκεκριμένου προσώπου, είτε αναφέρονται σε «γενικευμένους» ή αφηρημένους άλλους. Στην περίπτωση αυτή ο ιδεότυπος που σχηματίζεται εκκινεί από την εκτίμηση της *πορείας* ή της διαδικασίας της δράσης. Ο Schutz δίνει εδώ το παράδειγμα της αποστολής μιας επιστολής, μιας δράσης που προκύπτει από το δεύτερο είδος προσανατολισμού, αφού δεν είναι ανάγκη να γνωρίζω τον ταχυδρόμο ως άνθρωπο για να προβώ σε μια παρόμοια δράση, αλλά οι προσδοκίες μου ως αποστολέα στρέφονται στις τεχνικές δεξιότητες που συνεπάγεται ο ρόλος του ταχυδρόμου. Εννοείται ότι οι ιδεοτυπικές αυτές κατασκευές εκφράζουν «καθαρές» νοητικές καταστάσεις που δεν συναντώνται καθαυτές σε συνθήκες πραγματικής διάδρασης.

[1] Ο Parsons ορίζει μάλιστα ως «κοινωνικό» αντικείμενο έναν δρώντα που «μπορεί να είναι κάθε άλλος ατομικός δρων (*alter*)» ή ο δρων που «λαμβάνεται ο ίδιος ως σημείο αναφοράς» της δράσης (*ego*), ή ακόμη και μια «συλλογικότητα που χάριν της ανάλυσης εκλαμβάνεται ως μία μονάδα» (Parsons, 1991: 2). Στην εισαγωγή του συλλογικού έργου *Toward a General Theory of Action*, ο Parsons επαναλαμβάνει αυτόν τον ορισμό και σημειώνει τη σημασία της αντιμετώπισης «του άλλου δρώντος, ενός *alter*, ως ενός αντικειμένου ικανού να δια-δράσει… για την ανάπτυξη και την οργάνωση του συστήματος δράσης» (Parsons & Shils, 1962: 14-15). Η σημασία του ζεύγματος ego-alter για την ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων είναι κομβική στο έργο του Parsons της περιόδου αυτής και καθίσταται εμφανής με παραδειγματικό ίσως τρόπο στο κεφάλαιο του *The Social System* που φέρει τον τίτλο «Deviant Behaviour and the mechanisms of Social control».

Στη περί διάδρασης σύλληψη του Schutz καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει επίσης η έννοια του *σχεδίου* αφού τα δρώντα υποκείμενα προσανατολίζουν τη δράση τους πάντοτε σε σχέση με συγκεκριμένες επιδιώξεις τους. Όπως προαναφέρθηκε ο προσανατολισμός τους είναι πρωτίστως νοηματικός, ενώ όπως σημειώνει ο Schutz στη βάση κάθε διάδρασης ανευρίσκουμε «αποβλεπτικές ενσυνείδητες εμπειρίες που κατευθύνονται προς έναν άλλο εαυτό» (Schutz, 1972: 144).

Τόσο η έννοια της «αποβλεπτικότητας» όσο και επίκληση του άλλου ως εαυτού -που όπως θα δούμε παρακάτω περιλαμβάνει τον απτό άλλο, τον άνθρωπο με σάρκα και οστά- μας παραπέμπουν αναμφίλεκτα στη χουσερλιανή ερμηνεία της υπερβατολογικής συνείδησης και της δι-υποκειμενικότητας. Επιπλέον, στο σχήμα του Schutz ιδιαίτερος ρόλος αποδίδεται στην ίδια τη λειτουργία της γλώσσας, παρότι ο Schutz δείχνει να προσεγγίζει τη γλώσσα ως όργανο δια του οποίου αποσαφηνίζονται τα νοήματα πρώτα στο επίπεδο της ατομικής συνείδησης και στη συνέχεια στο επίπεδο της διαπροσωπικής επικοινωνίας. Δεν ανευρίσκουμε συνεπώς στην προσέγγισή του μια ριζοσπαστική θεώρηση της γλώσσας –ή ακόμη και του υποκειμένου- όπως συμβαίνει π.χ. στον Heidegger, στον ύστερο Wittgenstein ή στον Gadamer. Εξάλλου, η πρόσδεσή του σε μια «παραδοσιακή» αντίληψη του υποκειμένου είναι ένα από τα κυριότερα σημεία της κριτικής που του άσκησαν ο Giddens (1993:22) και ο Habermas, αν και ομολογουμένως είναι δύσκολο να αποτιμήσουμε ορθά αυτή την κριτική χωρίς να εξετάσουμε την αντίστοιχη κριτική που έχει ασκηθεί στον Husserl και την οποία αμφισβητούν σύγχρονοι μελετητές του έργου του βασιζόμενοι στα σχεδιάσματα των γραπτών του που εκδίδονται συνεχώς στα Husserliana από το θάνατο του φιλοσόφου μέχρι σήμερα (βλ. Zahavi, 2003: 121).

Ωστόσο, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι ο Schutz ακολουθώντας τον πέμπτο καρτεσιανό στοχασμό του Husserl επιχειρεί να ανασκευάσει τις περί σολιψισμού κατηγορίες που διατυπώθηκαν –και διατυπώνονται ακόμη κάποιες φορές- εναντίον της φαινομενολογικής προσέγγισης. Έτσι, αναδεικνύει σε κάποιο βαθμό το ρόλο που διαδραματίζει το *σώμα* στη διάδραση, τόσο ως συνθήκη της «ψυχο-φυσιολογικής» υποκειμενικότητας όπως την αποκαλεί, όσο και ως «πεδίου έκφρασης» υποκειμενικών εμπειριών (Schutz, 1972: 140). Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι στην προσέγγιση αυτή η ετερότητα, η βεβαιότητα ότι ο «άλλος» δεν αποτελεί απλό αναδιπλασιασμό του εαυτού μου, διασφαλίζεται ακριβώς μέσω της «ξένης» αυτής σωματικότητας που τοποθετεί αμετάκλητα τον άλλο σε ένα «εκεί» (*illic*) που τίθεται σε αντίθεση με το δικό μου «εδώ» (*hic*) (Schutz, 1940/1978: 127).

Ωστόσο ο Schutz δεν μοιάζει να στρέφεται σε μια ριζοσπαστική θεώρηση του σώματος, όπως αυτές που βρίσκουμε σε μεταγενέστερους στοχαστές όπως ο Merleau-Ponty και ο Foucault και δεν είναι ενδεχομένως τυχαίο ότι είναι οι τελευταίοι που άσκησαν ιδιαίτερη επίδραση στη σύγχρονη κοινωνιολογία στο ζήτημα αυτό και όχι η φαινομενολογία του Schutz. Εμφορούμενος κι από τη βεμπεριανή οπτική, ο Schutz αποδίδει πράγματι ιδιαίτερη σημασία στην κατανόηση του νοήματος και στην ανασύστασή του σε ένα λογικά αυστηρότερο, επιστημονικό επίπεδο. Δεδομένης της γενικότερης έμφασης που αποδίδει ο Schutz στη συνεχή διαμόρφωση του κοινωνικού γίγνεσθαι μέσω των διαδράσεων και στην «ανοικτότητα» του ιστορικού χρόνου όπως θα δούμε παρακάτω, θεωρώ υπερβολική την κατηγορία που του προσάπτει ο Giddens (1993: 32) ότι δεν αποδίδει την προσήκουσα σημασία στα συχνά μη-ηθελημένα αποτελέσματα της κοινωνικής δράσης. Μεγαλύτερο βάρος φαίνεται όμως να έχει η παρατήρηση του Habermas στη *Θεωρία του Επικοινωνιακού Πράττειν* σύμφωνα με την οποία υπάρχει έλλειμμα θεμελίωσης της βασικής παραδοχής του Schutz ότι οι επιστημονικές κατασκευές και έννοιες προκύπτουν σχεδόν άμεσα, ως προϊόντα δεύτερης τάξεως από τις αντίστοιχες προ-θεωρητικές «κατασκευές» που ανευρίσκουμε στο επίπεδο του βιόκοσμου (Habermas, 1984: 122). Ενδέχεται μάλιστα να μπορούμε να αποδώσουμε ακριβώς σε αυτή την ασάφεια και την επιλογή του εισηγητή της εθνομεθοδολογίας Harold Garfinkel να στραφεί αποκλειστικά προς την αναζήτηση και καταγραφή των προϊόντων της διάδρασης εντός των πλαισίων του βιόκοσμου και με τους όρους και τις εννοιολογικές κατασκευές των ίδιων των δρώντων, παραιτούμενος από την επιστημονική ανασύνθεσή τους σε ένα εννοιολογικά «αυστηρότερο» επιστημονικό επίπεδο[2].

Ιδιαίτερη έμφαση αποδίδει ο Schutz στην έννοια του «αποθέματος γνώσης» που δεν είναι πάντοτε –ή ακόμη κυρίως- θεωρητική, αλλά μάλλον «πρακτική». Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι στην κατασκευή αυτής της έννοιας –που υπήρξε ιδιαίτερα επιτυχής από την άποψη της πρόσληψής της από την κοινωνική θεωρία- σημαντικό ρόλο φαίνεται να διαδραμάτισε μια ορισμένη ερμηνεία της χαϊντεγκεριανής διάκρισης μεταξύ *Vorhandenheit* (παρεύρεσης) και *Zuhandenheit* (προχειρότητας), αφού είναι ακριβώς σε σχέση με αυτή την έννοια που ο συγγραφέας μάς παραπέμπει στο *Είναι και Χρόνος* το οποίο όμως μοιάζει να ερμηνεύει -λανθασμένα- σαν να αποτελούσε απλό συμπλήρωμα της φαινομενολογίας του Husserl.

[2] Ο Giddens (1993: 40) επισημαίνει ότι ο ίδιος ο Garfinkel ομολογεί πέραν των θεωρητικών οφειλών του στον Schutz ότι ιδιαίτερη επιρροή του ασκήθηκε κι από τον Parsons.

Ανοικτό θα πρέπει κατά τη γνώμη μου ωστόσο να παραμείνει το ερώτημα σχετικά με το βαθμό που η έμφαση που αποδίδει ο Heidegger στην εριμμενότητα (*Geworfenheit*) του *Dasein*, τη γεγονότητα (*Faktizität*) και την μέριμνα (*Sorge*) έχει κάποιο σημαντικό αντίκτυπο στον τρόπο που αντιλαμβάνεται ο Schutz τη σχέση ανθρώπου και κόσμου. Ωστόσο, τουλάχιστον κατά τα φαινόμενα λιγότερο από κάθε άλλη σύλληψη του *Είναι και χρόνος* μοιάζει να έχουν επηρεάσει τον Schutz οι περί χρονικότητας και ιστορικότητας θέσεις του Heidegger. Πράγματι, επιχειρώντας να αναδείξει τις δομές του βιόκοσμου, ο Schutz προβαίνει σε μια –ιδεοτυπική και πάλι- διάκριση μεταξύ του κόσμου των προγόνων, των συγχρόνων και των επιγόνων. Ιδεοτυπικά μιλώντας, από τους τρεις αυτούς κόσμους μόνο αυτός των συγχρόνων μας (*Mitwelt*) είναι πραγματικά κοινός με τον δικό μας, ενώ ο κόσμος των προγόνων (*Vorwelt*) είναι ο κατεξοχήν ιστορικός κόσμος των τετελεσμένων –και αναλλοίωτων πλέον- γεγονότων και ο κόσμος των επιγόνων (*Folgewelt*) απροσδιόριστος, «ανοικτός» στην ανθρώπινη ελευθερία (βλ. Schutz, 1972 :142-144).

Αυτή η σύλληψη μοιάζει να αναπαράγει μια κάπως άτεγκτη εικόνα του ιστορικού χρόνου ως αποτελούμενου από τρεις διαστάσεις των οποίων η σχέση δεν αποτελεί πρόβλημα για τον στοχασμό. Ο Ricoeur μάλιστα, ενώ αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στη συγκεκριμένη διάκριση του Schutz την οποία αναπαράγει σε αρκετά σημεία του έργου του, θεωρεί ότι ο Schutz αποδίδει σχετικά μικρή σημασία στον τρόπο με τον οποίο ένας δεδομένος βιόκοσμος επικοινωνεί με τον βιόκοσμο των προγόνων και συνεπώς αδυνατεί να διαφωτίσει επαρκώς την ίδια τη διαμόρφωση της συλλογικής συνείδησης αλλά δευτερευόντως και τη σχέση ατομικής και συλλογικής συνείδησης (Ricoeur, 1985: 114). Σε αυτή ωστόσο τη σύλληψη –και στο γεγονός ότι σε «πραγματικές», μη ιδεοτυπικές συνθήκες οι σχέσεις προγόνων, συγχρόνων και επιγόνων επικαλύπτονται- επιχειρεί να θεμελιώσει ο Schutz την ίδια την παγκόσμια ιστορία ως συνεχή, αδιάκοπη σχέση του τύπου «εμείς».

Περαιτέρω, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι κριτικοί του Schutz δεν φαίνεται να απέδωσαν ιδιαίτερη σημασία σε μια σημαντική παρατήρηση που απορρέει από τις θέσεις του και σύμφωνα με την οποία ο «άλλος» παραμένει πάντοτε σε κάποιο βαθμό «κατασκευή» της συνείδησης. Αυτό συμβαίνει στο μέτρο που το «εγώ» δεν είναι δυνατόν να διεισδύσει στα περιεχόμενα της συνείδησης του «άλλου» και συνεπώς τον προσεγγίζει σε μεγάλο βαθμό δια ιδεοτυπικών κατασκευών. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια και αδυναμία επικοινωνίας ή μετοχής στον «κοινό» κόσμο, ή το κοινό «περιβάλλον» όπως συχνά το ονομάζει ο Schutz. Μάλιστα ο Schutz φθάνει στο σημείο να μιλήσει για ύπαρξη «κοινής συνειδησιακής ροής», ως προϋπόθεσης της πρόσωπο-προς-πρόσωπο διάδρασης. Με τον

όρο αυτό δεν εννοεί όπως υπαινίχτηκα ανωτέρω την σύμπτωση των περιεχομένων της συνείδησης του «εγώ» και του «άλλου», αλλά την υπόθεση της ταυτόχρονης κοινής αναφοράς των δύο αυτών συνειδήσεων στον επίσης κοινό περιβάλλοντα «κόσμο» κατά το χρονικό διάστημα που διαρκεί η πρόσωπο-προς-πρόσωπο διάδραση. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να σημειώσουμε ότι παρότι ο βιόκοσμος αποτελεί τον «κοινό» κόσμο της ανθρώπινης εμπειρίας, ο Schutz ερμηνεύοντας τον Husserl ισχυρίζεται ότι ο αντικειμενικός αυτός κόσμος μετατρέπεται διά της εφαρμογής της «εποχής» σε προσωπικό κόσμο, με την «απόλυτη» έννοια του όρου (Schutz , 1940/1978: 126).

Η διαφοροποίηση του Βιόκοσμου και το πρόβλημα της ορθολογικότητας

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να επανέλθουμε και στην ίδια την υπόθεση περί ενός και ενοποιημένου βιόκοσμου, ο οποίος μοιάζει να απάδει με την εικόνα πολυδιάσπασης των σύγχρονων μεταβιομηχανικών κοινωνιών. Διαπιστώνουμε και πάλι μια σύμπτωση των απόψεων του Schutz με αυτές του Husserl, στο μέτρο που και ο δεύτερος πρέσβευε ότι ένας δεδομένος βιόκοσμος χαρακτηρίζεται από «μορφολογική τυπικότητα» και από μια «καθολική και ουσιαστική δομή» (Zahavi, 2003: 131). Βεβαίως η καθολικότητα της δομής δεν συνεπάγεται για τον Schutz αναγκαστικά την απουσία εναλλακτικών ή και αντιθετικών ερμηνειών. Σημαντική από αυτή την άποψη είναι η εισαγωγή της έννοιας της «ερμηνευτικής συνάφειας» που επιτρέπει στον συγγραφέα να υποστηρίξει ότι ο ίδιος βιόκοσμος προσφέρεται σε διαφορετικές ερμηνείες: «μια μαγική ερμηνεία από πρωτόγονους λαούς, μια θεολογική από έναν ιεραπόστολο και μια επιστημονική από έναν άνθρωπο της τεχνολογίας» (Schutz, 1966/1978: 270). Παρατηρούμε ωστόσο στο παράδειγμα αυτό την σχεδόν ανεπαίσθητη υιοθέτηση ενός εξελικτικού σχήματος το οποίο υποτίθεται ότι ακολουθεί ο βιόκοσμος και το οποίο αφενός αναπαράγεται -ενδεχομένως τυχαία- από τον Habermas στη θέση περί σταδιακού εξορθολογισμού και παράλληλης εκκοσμίκευσης του βιόκοσμου και αφετέρου -παραδόξως- την επιβίωση με ένα νέο ένδυμα του νόμου των τριών σταδίων του Comte.

Σε κάθε περίπτωση, η Benita Luckmann (1970/1978) παρατηρεί ότι η υπόθεση περί ενός μορφολογικά εννιαίου και αδιάσπαστου βιόκοσμου ανταποκρίνεται περισσότερο σε κοινωνίες παραδοσιακού τύπου, σε μικρές δηλαδή κοινότητες που χαρακτηρίζονται από πρόσωπο-προς-πρόσωπο σχέσεις. Η συγγραφέας αυτή υποστηρίζει ότι προϊόντος του εικοστού αιώνα οι δυτικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται όλο και περισσότερο από μια πολυ-διάσπαση του βιόκοσμου σε σφαίρες, οι οποίες όχι μόνο δεν εξασφαλίζουν τη νοηματική

ενότητα της ευρύτερης κοινωνίας, αλλά συχνά προκαλούν στα υποκείμενα σύγκρουση και σύγχυση. Σημαντική είναι εδώ η υπόθεση περί ριζικής κατάτμησης του βιόκοσμου, που μας απαγορεύει ουσιαστικά να ομιλούμε για την ύπαρξη ενός και ενιαίου «κόσμου», θέση που παρότι παραμένει σαφώς στα πλαίσια της φαινομενολογικής παράδοσης συγκλίνει σημαντικά με τις απόψεις του Lyotard (1988: 99 κ.ε. και 143 κ.ε.) περί του τέλους των λεγόμενων μεγάλων αφηγήσεων και την επικράτηση της «παραλογίας» στη μετανεωτερικότητα.

Σε κάθε περίπτωση, οι παρατηρήσεις της Benita Luckmann απηχούν την ολοένα αυξανόμενη αίσθηση αλλοτρίωσης και αποξένωσης των σύγχρονων κοινωνιών. Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα το ότι ο Jürgen Habermas, ένας στοχαστής που τοποθετείται αναμφίλεκτα εκτός της φαινομενολογικής παράδοσης, ερμήνευσε τα αλλοτριωτικά αυτά φαινόμενα μέσω της μεταφοράς της «αποικιοποίησης» του βιόκοσμου από τα συστήματα. Πράγματι, στο έργο του *Θεωρία του Επικοινωνιακού Πράττειν* (*Theorie des kommunikativen Handelns*) ο Habermas αποδίδει κομβική σημασία στην έννοια του βιόκοσμου, τον οποίο θεωρεί ως την πρωταρχική μορφή κοινωνικής σχέσης και στον οποίο εδράζει τα συστήματα τόσο από τη σκοπιά της κοινωνικής οντολογίας και της κοινωνικής μεταβολής, όσο και από επιστημολογικής πλευράς (Joas, 1991: 114). Περαιτέρω, εστιάζοντας στον υποθετικά ιστορικά τεκμηριωμένο σταδιακό εξορθολογισμό του βιόκοσμου επιχειρεί ταυτοχρόνως να εξηγήσει την κοινωνική μεταβολή, να θεμελιώσει την ίδια την επικοινωνιακή ορθολογικότητα αλλά και την αυτονομία του ορθού Λόγου έναντι των διαστρεβλώσεων που προέρχονται σύμφωνα με τον συγγραφέα από τα –σε τελική ανάλυση- συστημικά εδραιωμένα διαφέροντα. Ο Habermas μοιάζει να αντιλαμβάνεται τον βιόκοσμο ως τον κατεξοχήν *υπερβατολογικό* τόπο συνάντησης διαλεγόμενων υποκειμένων και συνεπώς ως το πεδίο όπου λαμβάνει χώρα το επικοινωνιακό πράττειν και η αναζήτηση της *συναίνεσης* (Habermas, 1987: 126-127). Υποστηρίζει μάλιστα ότι ιδωμένος από τη «εσωτερική σκοπιά» των δρώντων υποκειμένων, ο βιόκοσμος αποτελεί μια έννοια συγγενή με την έννοια της «συλλογικής συνείδησης» που εισήγαγε στην κοινωνιολογία ο Durkheim (Habermas, 1987: 133). Υπό αυτή την έννοια, ο βιόκοσμος ταυτίζεται με τον νοηματικό *ορίζοντα* εντός του οποίου κινούνται και δρουν τα υποκείμενα κι από τον οποίο εξαρτάται όχι μόνο ο νοηματικός προσανατολισμός της δράσης τους αλλά και συνολικά η απόδοση νοήματος στο βίο τους. Όπως και ο ορίζοντας, ο βιόκοσμος δεν είναι δυνατόν να αποτελέσει στην ολότητά του *θέμα* της συνείδησης του υποκειμένου (Habermas, 1987: 124) και συνεπώς οι διάφορες «αντικειμενοποιήσεις» που επιδέχεται (π.χ. με τη μορφή του πολιτισμού) αποκαλύπτουν

κάθε φορά μόνο κάποιες πλευρές του. Ο Habermas αναπτύσσει ένα εξαιρετικά σύνθετο επιχείρημα που δεν είναι δυνατόν να αναπαραχθεί εδώ, αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι παρότι αναγνωρίζει τη σημασία των αντικειμενοποιήσεων του βιόκοσμου και ακόμη και των αντιλήψεων που διαμορφώνουν για τον κόσμο της καθημερινής εμπειρίας οι μη-ειδικοί δρώντες, επιχειρεί να ερμηνεύσει την έννοια του βιόκοσμου υπό το πρίσμα μιας υποτιθέμενα προϊούσας διαδικασίας την οποία ονομάζει «μετατροπή του ιερού σε γλώσσα». Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή που προφανώς ταυτίζει σε ιδεοτυπικό επίπεδο το ιερό με το άρρητο και το κοσμικό με την γλωσσικά διαμεσολαβημένη και σταδιακά αναπτυσσόμενη ορθολογικότητα, «όσο περισσότερο ο βιόκοσμος διαφοροποιείται εσωτερικά», τόσο περισσότερο και οι περιοχές όπου λαμβάνει χώρα η διάδραση εμπίπτουν σε συνθήκες όπου «η κοινή κατανόηση κυριαρχεί ως κίνητρο της δράσης» και όπου σε τελική ανάλυση κυριαρχεί «το καλύτερο επιχείρημα» (Habermas, 1987: 145). Με τον τρόπο αυτό επιχειρεί να διαχωρίσει την μορφή της ορθολογικότητας που χαρακτηρίζει την εσωτερική διαφοροποίηση του βιόκοσμου από την ορθολογικότητα -εργαλειακού κυρίως χαρακτήρα- που απορρέει από την ολοένα αυξανόμενη πολυπλοκότητα των συστημάτων. Εντοπίζει δηλαδή μια διαδικασία παράλληλης μετατροπής των δύο αυτών ιδεοτυπικών αναπαραστάσεων του κοινωνικού γίγνεσθαι την οποία χαρακτηρίζει ως σταδιακή «αποδέσμευση του συστήματος από τον βιόκοσμο» (Habermas, 1987: 153). Ερμηνεύοντας με αυτόν τον τρόπο την κοινωνική μεταβολή, ο Habermas επιχειρεί να διασώσει την ορθολογικότητα από τις κριτικές που της έχουν ασκηθεί αποδίδοντας τα εργαλειακά, αλλοτριωτικά στοιχεία του Λόγου, όχι σε κάποια ατελέσφορη διαλεκτική του Λόγου, αλλά στην διά των οδηγητικών μέσων (χρήματος, εξουσίας κ.λπ.) παρείσφρηση της συστημικής λογικής και των συστημικά εδραιωμένων διαφερόντων στην περιοχή του βιόκοσμου. Αυτή η διαδικασία περιγράφεται από τον Habermas με τον γνωστότατο πλέον όρο *αποικιοποίηση* του βιόκοσμου από τα συστήματα και σημαίνει την σταδιακή *εργαλειοποίηση* ή *τεχνικοποίηση* των συμβολικών δομών του βιόκοσμου (βλ. ενδεικτικά Habermas, 1987: 183,187,196).

Το έργο του Habermas αποτελεί μια από τις χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις μη-φαινομενολογικής προσέγγισης που ανέπτυξε έναν ιδιαίτερα γόνιμο διάλογο με την φαινομενολογία του ύστερου Husserl και με αυτή του Schutz. Αφού τα γραπτά του Schutz απέτυχαν να κινητοποιήσουν το ενδιαφέρον του Parsons και να γονιμοποιήσουν ενδεχομένως τον δομο-λειτουργισμό, οι συστημικές προσεγγίσεις τοποθετήθηκαν τελικά προς τη φαινομενολογία, κυρίως μέσω της κριτικής που άσκησε στον Husserl ο Luhmann. Η

κριτική αυτή, που δεν αναγνωρίζει τα δυναμικότερα στοιχεία της προσέγγισης του Husserl, στρέφεται πρωτίστως εναντίον της προσπάθειας του Husserl να θεμελιώσει την δι-υοκειμενικότητα στη βάση της υπερβατολογικής συνείδησης, μια κίνηση που ο Luhmann χαρακτηρίζει ως μια ad hoc υπόθεση που δεν συνάδει με την συνολικότερη προσέγγιση του Husserl (Luhmann, 1995: xli). Παράλληλα, τοποθετείται κριτικά έναντι της ίδιας της έννοιας της υπερβατολογικής συνείδησης, στην οποία ο συγγραφέας πιστεύει ότι ανιχνεύει ταυτόχρονα μια ουσιοκρατική και μια ανθρωπιστική σύλληψη, εναντίον των οποίων στρέφεται φυσικά συνολικά η συστημική του θεωρία. Έτσι, θεωρεί ανεπαρκή την θεωρία της επικοινωνίας που προκύπτει από την υιοθέτηση της χουσερλιανής φαινομενολογίας, και άλυτο το πρόβλημα της δι-υποκειμενικότητας, στο μέτρο που και τα δύο εδράζονται στη σύλληψη του υπερβατολογικού υποκειμένου, δηλαδή ενός «*subiectum*» που υποτείνει όλο το Είναι (βλ. Luhmann, 1995: 146). Επίσης, ίσως και λόγω της διαμάχης του με τον Habermas, ο Luhmann παρουσιάζεται μάλλον επιφυλακτικός ως προς την ίδια την χρησιμότητα της έννοιας του βιόκοσμου, την οποία μάλιστα σε κάποιο σημείο χαρακτηρίζει ως μία ακόμη «έννοια» που εισήλθε ως «μόδα» στον κοινωνιολογικό λόγο από τη φιλοσοφία (Luhmann, 1995: 487).

Η έννοια του Βιόκοσμου και το πρόβλημα του Επιστημονισμού

Ένα ακόμη σημείο σύγκλισης της φαινομενολογίας με μη-φαινομενολογικές παραδόσεις θα πρέπει να αναζητηθεί στην ίδια την κριτική της σύγχρονης επιστήμης, ή ορθότερα του επιστημονισμού. Εδώ ο Husserl της *Κρίσης* συναντά τον ουμανιστικό Μαρξισμό της Κριτικής Θεωρίας. Πράγματι, στην περίφημη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* οι Adorno και Horkheimer παραθέτουν –υιοθετώντας τις θεμελιώδεις θέσεις του- ένα σχετικά εκτενές απόσπασμα από την *Κρίση* που αναφέρεται στα προβλήματα που συνεπάγεται η «μαθηματικοποίηση» του κόσμου από την Γαλιλαιική επιστήμη. Οι συγγραφείς ερμηνεύουν βεβαίως υπό το δικό τους πρίσμα το φαινόμενο αυτό, ως προσπάθεια του Διαφωτισμού να θωρακιστεί έναντι του μύθου και ως της συνθήκης δια της οποίας πραγματοποιείται αυτό που ονομάζουν –εμπνεόμενοι μερικώς από τη βεμπεριανή έννοια της ορθολογικής δράσης (*Zweckrationalität*) και από την έννοια της «πραγμοποίησης» που εισήγαγε ο Lukács - μετατροπή του Λόγου σε εργαλείο, την ανάπτυξη δηλαδή της περίφημης «εργαλειακής ορθολογικότητας» (βλ. Adorno και Horkheimer, 1986: 25).

Ιδωμένη από αυτή τη σκοπιά, η προσέγγιση του ύστερου τουλάχιστον Husserl θεωρείται κομβική για την ανάπτυξη του κριτικού στοχασμού, άποψη που εκφράζει και ο

Merleau-Ponty ο οποίος στο κείμενό του «Ο Φιλόσοφος και η Κοινωνιολογία» θεωρεί τα ύστερα γραπτά του φιλοσόφου ως κομβικά για την επανα-προσέγγιση φιλοσοφίας και κοινωνιολογίας, παρότι αναγνωρίζει ότι κάτι τέτοιο πιθανότατα δεν θα εύρισκε σύμφωνο τον ίδιο τον Husserl (Merleau-Ponty, 1960/1978: 157). Ο Merleau-Ponty θεωρεί ότι αποκομμένη η μία από την άλλη και από το κοινωνικό γίγνεσθαι, η φιλοσοφία και η κοινωνιολογία εκπίπτουν σε στερούμενες ουσιαστικού αναστοχασμού, «τεχνικού» χαρακτήρα ενασχολήσεις. Όμως ούτε η κοινωνιολογία ούτε η φιλοσοφία είναι απλοί επιστημονικοί κλάδοι για τον Merleau-Ponty, ο οποίος χαρακτηρίζει την μεν τελευταία ως «φρουρό», επιφορτισμένο με την υποχρέωση να μας αφυπνίζει αναφορικά με την πηγή κάθε επιστημονικής δραστηριότητας και την δε πρώτη, ως θεματοφύλακα της πρόσβασης στον κόσμο των νοημάτων, από τον οποίο απειλούν να την αποκόψουν ο επιστημονισμός και ο κακώς εννοούμενος «αντικειμενισμός».

Είναι όμως ακριβώς η κατανόηση του νοήματος που μετατρέπει τον κοινωνιολόγο –και δυνάμει τον κάθε κοινωνικό δρώντα- σε φιλόσοφο, δηλαδή σε κάποιον που δεν αποδέχεται άκριτα τα «κοινωνικά γεγονότα» ως δήθεν αντικειμενικά δεδομένα, αλλά αντιθέτως τα ερμηνεύει και τα διαυγάζει (Merleau-Ponty, 1960/1978: 146).

Μια ενδιαφέρουσα κριτική των επικρατούντων μοντέλων επιστημονικής έρευνας επιχειρεί βασιζόμενος στην *Κρίση* και ο Thomas Luckmann, στο άρθρο του «Φιλοσοφία, κοινωνικές επιστήμες και καθημερινή ζωή». Στο κείμενο αυτό ο Luckmann επεκτείνει την οπτική της *Κρίσης* έτσι ώστε να συμπεριλάβει τις κοινωνικές επιστήμες, ισχυριζόμενος ότι οι τελευταίες παραμένουν προσδεδεμένες στο «παράδειγμα» της Γαλιλαιϊκής επιστήμης (όρος που δεν αναφέρεται στην ίδια την προσέγγιση του Γαλιλαίου αλλά στην γενικότερη ανάπτυξη της σύγχρονης επιστήμης από το 16ο έως και το 19ο αιώνα). Ο Luckmann υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές επιστήμες είναι δέσμιες αυτού του κοσμολογικού μοντέλου της επιστήμης, το οποίο «μαθηματικοποιεί» τον κόσμο χωρίς ωστόσο να προσφέρει μια ξεκάθαρη θέση στον άνθρωπο εντός του. Με άλλα λόγια υποστηρίζει ότι σε αντίθεση με τις μυθικές και θρησκευτικές κοσμολογίες, το επιστημονικό κοσμολογικό εγχείρημα δεν εκτοπίζει μόνο τον Θεό μέσω της απομάγευσης του κόσμου –όπως αποκάλεσε την διαδικασία εξορθολογισμού της δύσης ο Weber- αλλά και τον ίδιο τον άνθρωπο, ο οποίος αδυνατεί να βρει τη «θέση» του εντός ενός μαθηματικοποιημένου πλέον σύμπαντος.

Αυτή ακριβώς η κοσμολογία έχει ασκήσει διττή επιρροή στις κοινωνικές επιστήμες σύμφωνα πάντοτε με τον ίδιο στοχαστή, κυρίως διαμέσου της μεθοδολογίας τους που χαρακτηρίζεται ως «τέκνο της φυσικής επιστήμης του Γαλιλαίου» (Luckmann, 1973/1978:

229). Αφενός, τις επηρέασε *άμεσα* μέσω της άκριτης αποδοχής του μοντέλου των φυσικών επιστημών ως κατάλληλου και για τις κοινωνικές επιστήμες, μιας τάσης που εκδηλώθηκε ιστορικά από τις διάφορες σχολές του θετικισμού. Αφετέρου, άσκησε μια έμμεση επιρροή, μέσω της απόρριψης του θετικιστικού μοντέλου της επιστήμης και της αναζήτησης της ιδιαιτερότητας των κοινωνικών επιστημών στη μοναδικότητα των κοινωνικο-ιστορικών φαινομένων και στην στροφή των επιστημών αυτών στην περιοχή του νοήματος. Χαρακτηριστική είναι από την άποψη αυτή η νεοκαντιανής έμπνευσης διάκριση μεταξύ νομοθετικών και ιδεογραφικών επιστημών. Παρά τη φαινομενική αντίθεσή τους, αμφότερες οι στάσεις αυτές υιοθετούν σύμφωνα με τον συγγραφέα μια βασική –αλλά απαράδεκτη- υπόθεση του επιστημονικού κοσμολογικού μοντέλου: τον ριζικό δηλαδή διαχωρισμό μεταξύ του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου (Luckmann, 1973/1978: 226).

Έτσι ο συγγραφέας επαν-ερμηνεύει τις δύο γνωστότερες ιστορικές διαμάχες περί της φύσης των κοινωνικών επιστημών, το *Methodenstreit* του τέλους του 19ου αιώνα και *Positivismusstreit* του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα, υπό το πρίσμα της καθολικής επικράτησης του Γαλιλαιικού κοσμολογικού μοντέλου. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρατήρησή του ότι η πραγμοποίηση των προϊόντων της συνείδησης και η συνακόλουθη αποξένωσή μας από αυτά -στοιχεία που καταγγέλλονται αμφότερα στην *Κρίση*- είναι ακόμη πιο επικίνδυνη στην περίπτωση των κοινωνικών επιστημών. Αυτό συμβαίνει διότι στις επιστήμες αυτές το διακύβευμα δεν περιορίζεται στην αυτονόμηση των θεωρητικών τους κατασκευών, αλλά επεκτείνεται στη ριζική αλλοτρίωση των ίδιων των δημιουργών τους (Luckmann, 1973/1978: 234). Αν και δεν είναι του παρόντος να αναφερθούμε αναλυτικά στις επιμέρους «λύσεις» που προτείνει ο Luckmann για την έξοδο από την συνεχιζόμενη «κρίση» την οποία κατά τη γνώμη του διέρχονται οι κοινωνικές επιστήμες από καταβολής τους και παρά την συνεχή ανάδυση νέων σχολών και ρευμάτων (κυρίως την ανάγκη ανάπτυξης νέων μορφών τυποποίησης και ποσοτικοποίησης), δεν μπορούμε να μη σημειώσουμε ότι –όπως και ο ίδιος άλλωστε αναγνωρίζει- η βασική του δέσμευση στην *ενότητα* του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου είναι προϊόν ενός λογικού άλματος, ενώ παραδόξως αναπαράγει –από ένα άλλο πρίσμα είναι η αλήθεια- ένα από τα βασικά αιτήματα της φυσιοκρατίας, αυτό που αφορά στην ενότητα της επιστήμης.

Συμπερασματικές Σκέψεις

Παρατηρούμε συνεπώς ότι η έννοια του βιόκοσμου, την ανάδυση της οποίας ο Γερμανός ιστορικός Hans-Ulrich Gumbrecht (1993: 747-748, 753) συνδέει όχι μόνο με τις

επιστημολογικές διαμάχες του 1890 αλλά και με τη λεγόμενη «συντηρητική επανάσταση» της δεκαετίας του 1920, είναι αυτή που είχε το μεγαλύτερο αντίκτυπο στις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα στην κοινωνιολογία και την κοινωνική θεωρία.

Πράγματι, η εισαγωγή του όρου ακολούθησε ιστορικά την προϊούσα από την εποχή της κυκλοφορίας των έργων του Nietzsche και εντεύθεν απομάκρυνση από το επιστημολογικό παράδειγμα υποκειμένου-αντικειμένου, στην οποία ο Gumbrect αποδίδει και την μετατόπιση του ενδιαφέροντος του ιδίου του Husserl από την υπερβατολογική συνείδηση στην έννοια του βιόκοσμου (Gumbrecht, 1993: 751). Παράλληλα, όπως σημειώνει ο ίδιος συγγραφέας, η έννοια του βιόκοσμου εξαρχής χαρακτηρίστηκε από μια αμφισημία που εν πολλοίς συνοδεύει τη χρήση της μέχρι τις ημέρες μας και που αναφέρεται στο ότι η έννοια αυτή ταυτόχρονα αναζητά να αποκαλύψει την ιδιαιτερότητα ενός πολιτισμικού συγκειμένου και την *καθολικότητα* της ανθρώπινης εμπειρίας (Gumbrecht, 1993: 754).

Ο Gumbrect επιχειρεί να καταδείξει την αμφισημία αυτή μέσω του παραλληλισμού της έννοιας του βιόκοσμου με την έννοια της καθημερινότητας (*Alltäglichkeit*) *στο Είναι και Χρόνος*. Πρόκειται ασφαλώς για ένα εγχείρημα ιδιαίτερης σημασίας, το οποίο όμως δεν έχουμε δυστυχώς τη δυνατότητα να αποτιμήσουμε εδώ λόγω του σύνθετου χαρακτήρα του που θα απαιτούσε μια ξεχωριστή μελέτη.

Σε κάθε περίπτωση, δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι η έννοια του βιόκοσμου επιστρατεύεται για να ερμηνεύσει την ιδιαιτερότητα πολιτισμικών και κοινωνικών μορφωμάτων και για να καταδείξει ένα καθολικό υπόβαθρο δια του οποίου διαμορφώνεται η κοινωνική ζωή εν γένει. Αυτή η διάσταση εκλαμβάνει μάλιστα στην περίπτωση του Hamermas την μορφή της προϊούσας εσωτερικής διαφοροποίησης του βιόκοσμου που ταυτίζεται με τον υποτιθέμενο σταδιακό εξορθολογισμό του. Επιχείρησα συνεπώς να αναδείξω την πολυπλοκότητα του βιόκοσμου και να επισημάνουμε τις πιθανές συγκρούσεις και τις ασυνέχειες που συχνά υποκρύπτονται πίσω από την επίκληση αυτής της έννοιας.

Θα επιθυμούσα να κλείσω αυτή την εισαγωγική, διερευνητική απόπειρα ανίχνευσης της σημασίας της έννοιας του βιόκοσμου για την κοινωνική θεωρία με μια αναφορά σε μια ιδιαίτερη προβληματική που αναφέρεται μεταξύ άλλων στην ίδια τη συγκρότηση της «πραγματικότητας». Είδαμε ανωτέρω ότι ο ίδιος ο Schutz απέδωσε ιδιαίτερη σημασία τόσο στην ύπαρξη διαφορετικών τομέων του βιόκοσμου όσο και «πολλαπλών πραγματικοτήτων», μιας σύλληψης που όπως επισημαίνει ο Giddens (1993:

23) παρουσιάζει εκλεκτική συγγένεια με την έννοια της «μορφής ζωής» που εισήγαγε ο Wittegenstein και μετέτρεψε σε κομβικό εννοιολογικό εργαλείο για τις κοινωνικές επιστήμες ο Winch. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι οι Berger και Luckmann (1971: 39) αναγνωρίζουν την πολλαπλότητα της πραγματικότητας όταν ερμηνεύουν τις μορφές εμπειρίας που ξεφεύγουν από την «πραγματικότητα της καθημερινής ζωής» όπως η τέχνη και η θρησκευτική εμπειρία, ως «περιοχές νοήματος» που αφενός παραπέμπουν πέραν της καθημερινής εμπειρίας κι αφετέρου μάς επαναφέρουν τελικά σε αυτή.

Μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα οπτική του ζητήματος αυτού μας παρουσιάζει ο Peter Berger (1970/1978), προβαίνοντας σε μια σύγκριση της φαινομενολογικής προσέγγισης των «εναλλακτικών» πραγματικοτήτων από τον Schutz και της αναζήτησης μιας «διαφορετικής» πραγματικότητας από τον Ulrich, τον ήρωα του Robert Musil στο έργο του *Ο άνθρωπος δίχως ιδιότητες*, το οποίο αναγνωρίζεται ως ένα από τα αριστουργήματα της παγκόσμιας λογοτεχνίας. Ο Berger επιχειρεί να καταδείξει τη συνάφεια μεταξύ των δύο προσεγγίσεων και επισημαίνει ότι η ίδια η αναζήτηση μιας «διαφορετικής» πραγματικότητας συνεπάγεται την «σχετικοποίηση» των νοημάτων που είναι άμεσα προσεγγίσιμα στο βιόκοσμο, την αποστασιοποίηση από τα κοινώς ή ευρέως παραδεκτά. Επίσης, επισημαίνει την αλληλεξάρτηση μεταξύ αυτής της άμεσης αποδοχής των νοηματικών περιεχομένων του βιόκοσμου και της κοινωνικής κατασκευής της «ταυτότητας» του υποκειμένου που συνεπάγεται και την «απώλεια» της τελευταίας όταν κλονίζεται η πίστη στην εγκυρότητα των πρώτων.

Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που σύμφωνα με τον Berger ο Ulrich, ο αναζητητής της νέας αυτής πραγματικότητας είναι ένας άνθρωπος δίχως ιδιότητες, δίχως δηλαδή τα στοιχεία εκείνα που θα τον κρατούσαν προσδεμένο στον κοινό κόσμο της καθημερινής διάδρασης. Το φανταστικό «πείραμα» του λογοτεχνικού ήρωα γίνεται αντιληπτό από τον Berger σε παραλληλία με τις αναφορές του Schutz στο Δον-κιχωτικό σύμπαν, ως μια μετάβαση σε ένα κόσμο άρρητο (αφού η γλώσσα αποτελεί ταυτόχρονα συνθήκη ύπαρξης και προϊόν του κοινού μας βιόκοσμου), σε ένα κόσμο μυστικό, ενίοτε ακόμη ίσως και εκστατικό.

Συνεπώς, και με αυτές τις σκέψεις θα επιθυμούσα να ολοκληρώσω τη σύντομη αυτή αποτίμηση της σημασίας της έννοιας του βιόκοσμου, το ιδιαίτερα ενδιαφέρον συμπέρασμα που προκύπτει από την ερμηνεία που δίδει ο Berger στη φαινομενολογία του Schutz παραλληλίζοντάς τη με το έργο του Musil, δεν είναι τόσο η δυνατότητα δικαίωσης του «κωμικού θριάμβου» του *Ανθρώπου δίχως ιδιότητες* (Berger, 1970/1978: 367), την

οποία ευαγγελίζεται στις τελευταίες γραμμές του κειμένου του, αντιπαραβάλλοντάς την με την «τραγωδία» του Δον-κιχωτικού εγχειρήματος. Μάλλον, πλέον ουσιώδης είναι η πιθανότητα να δύναται να συμβάλλει η φαινομενολογία –σε κάποια τουλάχιστον εκδοχή της- όχι μόνο στον κριτικό αναστοχασμό αναφορικά με κοινώς εννοούμενα ζητήματα επιστημολογικής, κοινωνικής και πολιτικής φύσης, αλλά και σε υπαρξιακές αναζητήσεις όπως αυτή του Ulrich, σε περιπτώσεις δηλαδή όπου το νόημα του κόσμου και της ίδιας της ζωής τίθενται σε ριζική αμφιβολία.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Adorno, Theodor και Horkheimer, Max (1986), *The Dialectic of Enlightenment*, μετάφραση John Cumming, London, Verso.

- Berger, Peter (1970/1978), "The Problem of Multiple Realities: Alfred Schutz and Robert Musil", στο Thomas Luckmann (επιμ.), *Phenomenology and Sociology*, New York, Penguin books, σσ. 343-367.

- Berger, Peter και Luckmann, Thomas (1971), *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowedge*, London, Penguin books.

- Giddens, Anthony (1993), *New Rules of Sociological Method*, Stanford, California, Stanford University Press.

- Gumbrecht, Hans-Ulrich (1993), "Everyday-World and Life-World as Philosophical Concepts: A Genealogical Approach", *New Literary History*, Τομ. 24, No. 4, Φθινόπωρο, σσ. 745-761.

- Habermas, Jürgen (1984), *The Theory of Communicative Action: Reason and the Rationalization of Society*, τομ. 1, μετάφραση Thomas McCarthy, Cambridge, Polity Press.

- Habermas, Jürgen (1987), *The Theory of Communicative Action: A Critique of Functionalist Reason*, τομ. 2, μετάφραση Thomas McCarthy, Cambridge, Polity Press.

- Joas, Hans (1991), "The Unhappy Marriage of Hermeneutics and Functionalism", στο Axel Honneth και Hans Joas (επιμ.), *Communicative Action: Essays on Jürgen Habermas's Theory of Communicative Action*, μετάφραση Jeremy Gaines και Doris L. Jones, Cambridge Massachusetts, MIT Press, σσ. 97-118.

- Luckmann, Benita (1970/1978), "The small life-worlds of Modern Man", στο Thomas Luckmann (επιμ.), *Phenomenology and Sociology*, New York, Penguin books, σ. 275-290.

- Luckmann, Thomas (1973/1978), "Philosophy, Social Sciences and Everyday life", στο Thomas Luckmann (επιμ.), *Phenomenology and Sociology*, New York, Penguin books, σ. 217-256.

- Luhmann, Niklas (1995), *Social Systems*, John Bednarz, Jr. και Dirk Baecker, Stanford, California, Stanford University Press.

- Lyotard, Jean-François (1988), *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, μετάφραση Κωστής Παπαγιώργης, Προλεγόμενα Θεόδωρος Γεωργίου, Αθήνα, Γνώση.

- Merleau-Ponty, Maurice (1960/1978), "The Philosopher and Sociology", στο Thomas Luckmann (επιμ.), *Phenomenology and Sociology*, New York, Penguin books, σ. 142-160.

- O'Neil, John (1972/1978), "Can Phenomenology be Critical?", στο Thomas Luckmann (επιμ.), *Phenomenology and Sociology,* New York, Penguin books, σ. 200-216.

- Parsons, Talcott (1991), *The Social System*, 2η εκδ., Πρόλογος Bryan S. Turner, London, Routledge.

- Parsons, Talcott & Shils Edward A. (επιμ.) (1962), *Toward a General Theory of Action*, 5η ανατύπωση, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.

-Ricour, Paul (1985), *Time and Narrative*, τόμος 3, μετάφραση Kathleen Blamey και David Pellauer, Chicago and London, The University of Chicago Press.

- Schutz, Alfred (1972), *The Phenomenology of the Social World*, μετάφραση George Walsh και Frederick Lehnert, London, Heinemann Educational Books.

- Schutz, Alfred (1940/1978), "Phenomenology and the Social Sciences", στο Thomas Luckmann (επιμ.), *Phenomenology and Sociology*, New York, Penguin books, σσ. 119-141.

- Schutz, Alfred (1966/1978), "Some structures of the life-world", στο Thomas Luckmann (επιμ.), *Phenomenology and Sociology*, New York, Penguin books, σ. 257-274.

- Zahavi, Dan (2003), *Husserl's Phenomenology*, Stanford, California, Stanford University Press.

Εργατικές ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση: η περίπτωση του Δυτικού Πειραιά

Μπιθυμήτρης Γιώργος

Διδάκτωρ Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Εισαγωγικά

Το παρόν κείμενο αποτελεί μία συνοπτική εισαγωγή σε μία ευρύτερη, υπό εξέλιξη, έρευνα, στόχος της οποίας είναι η ανάδειξη όψεων ενός πολιτισμικού δυναμικού με σημείο αναφοράς την εργατική ταυτότητα. Ως πολιτισμικό δυναμικό, ή πολιτισμικό στοκ (Polletta: 1998, 142) ορίζουμε τη συσσώρευση ρηματικών πρακτικών και συμβολικών πόρων από συλλογικούς δρώντες και άτομα μέσω της οποίας σύμβολα, αφηγήματα και μεταφορές γίνονται αντικείμενα οικειοποίησης, στο πλαίσιο πολιτικών διαδικασιών όπως η κινητοποίηση, η ταύτιση, ή ή ευθυγράμμιση. Το πολιτισμικό δυναμικό, που έχει συσσωρευτεί στο Δυτικό Πειραιά, θα ανιχνευθεί διεξοδικά μέσα από αφηγήσεις πρώτα σε ατομικό και, ακολούθως, σε συλλογικό και χωρικό επίπεδο. Πρόκειται για την ανίχνευση μιας πρώτης ύλης η επεξεργασία της οποίας μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση ιδεολογικών μεταβολών και συμπτωμάτων που παρατηρούνται με ένταση στην περιοχή τα τελευταία χρόνια, σε επίπεδο πολιτικών στάσεων.

Στο επίπεδο των αφηγήσεων ψάχνουμε την επανάληψη αφηγηματικών μοτίβων των οποίων το νόημα διαφεύγει και απαιτεί και άλλες ιστορίες για να εντοπιστεί και να συναρθρωθεί σε ένα πολιτισμικό στοκ. Η μελέτη των ταυτοτήτων αποκαλύπτει αυτήν την συνάρθρωση και ειδικότερα στη συνάφεια του μετασχηματισμού της εργατικής ταυτότητας. Ο όρος μετασχηματισμός προτιμάται έναντι της διάβρωσης, η οποία παραπέμπει σε απώλεια μια προϋπάρχουσας ενιαίας και αδιαφοροποίητης ταυτότητας. Ούτως ή άλλως, όπως παρατηρεί ο Tarrow «λίγα άτομα κατέχουν απλές, ενοποιημένες ταυτότητες. Οι περισσότεροι άνθρωποι εμφανίζουν, εξαφανίζουν και συνδυάζουν κατηγορικές και πολιτικές, αφομοιωμένες και αποδιαρθρωμένες ταυτότητες» (Tarrow 1998, 107). Ο μετασχηματισμός της εργατικής ταυτότητας σημαίνει εδώ ότι άλλες προσμίξεις που ήταν μέχρι σχετικά πρόσφατα υπολειμματικές, σήμερα παίζουν έναν πιο καθοριστικό, ενοποιητικό ρόλο, με πυρήνα τους τον λόγο περί έθνους. Όπως και η θρησκεία, ο εθνικισμός, στερούμενος τις λεπτές μηχανικές μεταφορές του ταξικού λόγου, διαθέτει πολύ μεγαλύτερη συναισθηματική δυναμική (Tarrow 1998, 117).

Πέραν της σύνθεσης των υπό εξέταση ταυτοτήτων που παρουσιάζεται εδώ, την έρευνά μας θα απασχολήσει και ο τόπος όπου συντελούνται οι μετασχηματισμοί, όχι μόνο στη χωρική αλλά και

στη συμβολική του διάσταση. Για παράδειγμα τα εργατικά στέκια, η ταβέρνα, το καφενείο, ή το γήπεδο. Αυτό το δεύτερο επίπεδο ανίχνευσης της ταυτότητας μέσα στο χώρο και στις αναπαραστάσεις του, στο παρόν κείμενο θίγεται μόνο υπαινικτικά. Η συνέχιση της έρευνας θα συμπεριλάβει μία απόπειρα χαρτογράφησης αυτών των χώρων εμπέδωσης της εργατικής ταυτότητας. Το τρίτο επίπεδο της έρευνας αφορά στη μελέτη των συλλογικών εκφράσεων που απευθύνονται σε ή εκπέμπονται από εργατικής προέλευσης στρώματα, μέσα από την αποτύπωση στο δημόσιο λόγο.

Δεδομένου ότι η έρευνα είναι υπό υλοποίηση, εδώ παρουσιάζεται ένα μέρος του υλικού που αναφέρεται στο επίπεδο των υποκειμένων και των αφηγημάτων τους. Συγκεκριμένα, θα δούμε τους τρόπους με τους οποίους η εργατική ταυτότητα μπαίνει ή διατηρείται σε τροχιά μετασχηματισμού αφενός με την ανάδυση στοιχείων εθνικιστικού λόγου, αφετέρου με την ταυτόχρονη υποχώρηση στοιχείων ταξικού λόγου, όπως μας αποκαλύπτεται από την ανάλυση του συγκροτητικού διακυβεύματος της ταυτότητας «εμείς» έναντι «των άλλων».

Τέλος, η επιλογή της περιοχής μελέτης, οφείλεται σε κριτήρια τα οποία φαντάζουν αρκετά προφανή (ποσοστά ανεργίας υψηλότερα του εθνικού μέσου όρου, τάσεις εκτεταμένης φτωχοποίησης, αναδιάρθρωση της σχεδόν μονοθεματικής βιομηχανικής δραστηριότητας, έντονες εκδηλώσεις ακροδεξιών στάσεων και συμπεριφορών).

Θεωρητικό πλαίσιο και έννοιες

Για τις ανάγκες της ανάλυσης των προσωπικών αφηγήσεων των ανέργων και των επαπειλούμενων ανέργων του Δ. Πειραιά, αξιοποιήθηκαν διαφορετικές θεωρητικές παραδόσεις με σημείο σύγκλισης την έννοια της ταυτότητας. Κυρίως δανειζόμαστε εργαλεία ανάλυσης από το πεδίο της αφηγηματικής θεωρίας, της ανθρωπογεωγραφίας και των κοινωνικών ταυτοτήτων στη θεωρία του κοινωνικού κινήματος.

Πιο συγκεκριμένα, στην αναζήτηση των συνδέσεων μεταξύ αφηγημάτων και ταυτότητας, αξιοποιούνται εννοιολογήσεις και μεθοδολογίες που αναπτύσσονται από θεωρητικούς της αφήγησης στο πλαίσιο της κοινωνικής ψυχολογίας (Potter& Wetherell 1987, McDowell, 2004). Η ανθρωπογεωγραφία και ειδικότερα μελέτες πάνω στη σχέση κοινωνίας, πολιτικής, κουλτούρας και χώρου (Harvey 2003, Massey 1995, Taylor 2010), όπως και επεξεργασίες της θεωρίας κοινωνικών κινημάτων για τις συλλογικές ταυτότητες και ειδικότερα τις αξιακές πλαισιώσεις (Gamson 1992, Benford and Snow 2000), θα μας απασχολήσουν λιγότερο σε αυτήν την πρώτη φάση της έρευνας.

Αν και το παραπάνω πολυπρισματικό πλαίσιο δεν στερείται προβλημάτων, δεδομένων των εντάσεων μεταξύ των συγκεκριμένων πεδίων, παρ' όλα αυτά η προσέγγιση ενός τόσο σύνθετου αντικειμένου χωρίς την ταυτόχρονη αξιοποίηση εργαλείων και από τις τρεις παραδόσεις μάλλον θα

δυσκόλευε περισσότερο το παρόν εγχείρημα.

Εκκινώντας από την θεωρητική παράδοση της αφήγησης και από τα σημεία συμφωνίας με τους θεωρητικούς των αξιακών πλαισιώσεων, ας δούμε πως χρησιμοποιείται εδώ η έννοια του πολιτισμικού στοκ και των ιστοριών που αρθρώνονται από ατομικά υποκείμενα και συλλογικές οντότητες. Ένα πρώτο μεθοδολογικό ερώτημα που τίθεται είναι το *γιατί να μας ενδιαφέρουν οι ιστορίες*; Όπως επισημαίνει η Linda Mcdowell, οι ιστορίες που δεν συμμορφώνονται με ένα προϋπάρχον πολιτισμικό στοκ διαθέσιμων σεναρίων είτε δεν είναι ιστορίες, είτε παραμένουν ακατάληπτες. «Λέγοντας μια ιστορία» συνεχίζει η McDowell «ως άτομα, ως έθνη, ως λαοί, εγκαθιδρύουμε το ποιοι είμαστε».

Στην περίπτωση που μελετάμε, το πολιτισμικό στοκ του Δ. Πειραιά, το οποίο εντοπίζεται με σχετική ευκολία στο ιδίωμα των εργατών και των ανέργων της Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης του Περάματος –χωρίς όμως να περιορίζεται εκεί– είναι πολύ κρίσιμο γιατί τροφοδοτεί ταυτότητες και κατ' επέκταση, πολιτικές πρακτικές. Ένα δεύτερο μεθοδολογικό ερώτημα που θα πρέπει να απαντηθεί *είναι το ποιες ιστορίες μας ενδιαφέρουν*. Εκείνες οι ιστορίες που όπως λέχθηκε, θέλουν κι άλλες ιστορίες για να αρθρώσουν ένα συνεκτικό αφήγημα, ένα σύνολο ρηματικών πρακτικών που εκβάλει σε χιλιάδες καθημερινές ατομικές και συλλογικές εκφράσεις. Με τον όρο ρηματικές πρακτικές εννοούμε την ευέλικτη χρήση διαθέσιμων ρηματικών πόρων ή ερμηνευτικών ρεπερτορίων που διαμορφώνουν νοηματικά συνεκτικές ομιλίες ή κείμενα (Potter and Wetherell 1987).

Μας ενδιαφέρουν επομένως οι ιστορίες των οποίων ο σκοπός δεν είναι αυταπόδεικτος, δεν είναι παρών από την αρχή, αφού σε μία τέτοια περίπτωση δεν θα επρόκειτο για ιστορίες, αλλά για ηθικά διδάγματα. Μαζί με την πλοκή και την προσωποποίηση όλες οι «αυθεντικές» ιστορίες χαρακτηρίζονται από την επανάληψη μιας κατά Miller (1990, 72) «σύνθετης λέξης» όπου το νόημα διαφεύγει. Η δυσκολία να εξηγήσουμε λογικά τα γεγονότα, μας υποχρεώνει σε μία αφηγηματική εξήγηση που με τη σειρά της διατηρεί την αμφιβολία και απαιτεί νέες ιστορίες για να ξετυλιχθεί.

Για παράδειγμα, ορισμένοι άνεργοι από το Κερατσίνι και το Πέραμα, στο ερώτημα για τα αίτια της κρίσης, αναφέρονται συνεκδοχικά στους Γερμανούς (ή στη Γερμανία), στις μεγάλες επιχειρήσεις, στους πολιτικούς (ή στις πολιτικές). Αντίστοιχα στο ερώτημα ποιοι χάνουν από την κρίση, κυριαρχεί ο εθνικός προσδιορισμός (οι Έλληνες, η Ελλάδα, η πατρίδα), μαζί ωστόσο με ταξικές προσμίξεις (ο εργάτης, ο λαός). Η υπόθεσή μας είναι ότι η «σύνθετη λέξη» που δίνει νόημα στο γιατί *ο άλλος* είναι ο Γερμανός ή η σκιά του Γερμανού (δηλαδή ο υποταγμένος πολιτικός), βρίσκεται εγκιβωτισμένη μέσα σε ένα πολιτισμικό στοκ που γίνεται ορατό βαθμιαία, όσο ξετυλίγεται η μία ιστορία παράλληλα με την άλλη, αλλά και στο πλαίσιο της ίδιας συνέντευξης, η μία ιστορία μέσα στην άλλη. Θεωρητικά η παρατηρούμενη αλληλόδραση παραπέμπει στη

διαπλοκή μεταξύ δύο διακριτών επιπέδων ανάλυσης: του επιπέδου της κρίσης που βιώνεται συλλογικά και του επιπέδου της καθημερινής ζωής που βιώνεται ατομικά και όπου ακριβώς εκεί εντοπίζονται 'διαθέσιμες δομές δράσης και δομές συναισθημάτων' (Karner 2007, 165). Αυτή η πολλαπλών επιπέδων διαπλοκή, απαιτεί μία αντίστοιχη μεθοδολογία του τρόπου συνέντευξης και της ανάλυσής τους:

Μέχρι στιγμής έχουν διεξαχθεί 7 ημιδομημένες συνεντεύξεις αρκετά χαλαρής ωστόσο δομής, με ανέργους και επαπειλούμενους ανέργους του Δ. Πειραιά, οι οποίες οργανώνονται ευέλικτα γύρω από τους ακόλουθους θεματικούς άξονες:

Α) Κοινωνικοδημογραφικά δεδομένα.

Β) Χαρακτηριστικά τόπου διαμονής

Γ) Εργασία

Δ) Συλλογική εκπροσώπηση και συμμετοχή

Ε) Κρίση (αίτια, επιπτώσεις, ερμηνείες)

Στ) Προσδοκίες κι ελπίδες για το μέλλον.

Το βασικό ερώτημα που έπρεπε να απαντηθεί στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση είναι ο βαθμός ελευθερίας της συνέντευξης. Αφενός, μία τυπική life-course analysis θα ενέτασσε τα αφηγήματα του υποκειμένου στην πορεία της ζωής τους, ώστε να τα πλαισιώνει καλύτερα. Αφετέρου όμως, η απουσία οποιασδήποτε δομής θα δυσκόλευε τη σύνθεση των ιστοριών, που όπως ειπώθηκε μοιάζει αρκετά ενδιαφέρουσα και έτσι θεωρήσαμε πιο πρόσφορη μία αρκετά ευέλικτη χρήση των 6 θεματικών αξόνων, τόσο στην πραγματοποίηση της συνέντευξης, όσο και στην ανάλυση των ευρημάτων.

Αποσυσκευάζοντας τις αφηγήσεις: Ιστορία μέσα στην ιστορία

Οι τρεις πρώτες αφηγηματικές ροές προέρχονται από επαπειλούμενους ανέργους της ΝΕΖ Περάματος. Ο Νίκος είναι σαραντάρης, ελασματουργός από τον Κορυδαλλό, εργάζεται από 16 χρονών στη Ζώνη. Αυτό που ξεχωρίζει στην αφήγησή του είναι η προσκόλληση στην εμπειρία που προέρχεται από το επάγγελμά του και τον κλάδο του. Ο κόσμος του μοιάζει να «γεμίζει» από αυτήν την εμπειρία και να μην αφήνει άλλα ενδεχόμενα να εισχωρήσουν σε αυτόν. Η ατομική του στρατηγική για την εξεύρεση εργασίας καθορίζεται σχεδόν απόλυτα από την επαγγελματική του ταυτότητα. Ζητώντας του ένα σχόλιο για τη σημερινή κρίση, συνεχίζει να μιλάει για την κρίση της ναυπηγοεπισκευής. Προς το τέλος της συνέντευξης μου αναφέρει ένα περιστατικό που του έκανε εντύπωση από ένα ταξίδι στην Κίνα «Στην Κίνα είχα πάει σε μια δεξίωση σε μια εταιρεία που δουλεύει ένας φίλος και βλέπω στον τοίχο μια φωτογραφία από το Σκαραμαγκά, τον είχανε πρότυπο, όλες οι χώρες. Μου έλεγε ο μηχανικός ο Φιλιπινέζος για το Σκαραμαγκά, ότι είναι πολλοί

καλοί οι τεχνικοί. Όταν φτιάχναμε εμείς καράβια αυτοί ήταν πάνω στα δέντρα. Και τώρα έχουν γίνει αυτοί κάτι και εμείς τίποτα». Η περηφάνια για το ένδοξο ναυπηγοεπισκευαστικό παρελθόν, συνυπάρχει με την επίγνωση της σκληρότητας του κλάδου και των σκοτεινών του όψεων. Παρά τη δυσκολία του γιου του στην εύρεση εργασίας ως ψυκτικός, η Ζώνη δεν αποτελεί εναλλακτική.

- Ο γιος μου είναι ψυκτικός. Τα καλοκαίρια δούλευε, φέτος τίποτα.
- *Δε δούλεψε στη Ζώνη*;
- Όχι, δεν ήθελα να έρθει γιατί είναι επικίνδυνα.

Ο Γιώργος είναι σαρανταπεντάρης ζει στο Κερατσίνι, δουλεύει στη Ζώνη από το 1990 και η ζωή του έχει στιγματιστεί από αυτήν. «Να με έχουν στενοχωρήσει πράγματα, ναι πάρα πολλά. Ειδικά με το πρώτο ατύχημα που ήμουνα μπροστά. Με έχουν επηρεάσει διάφορα δυστυχήματα που γίνανε στο Πέραμα. Με κάνανε να είμαι πιο συγκεντρωμένος πάνω στη δουλειά και να είμαι πιο προσεκτικός και πιο αμείλικτος με τους βοηθούς μου». Είναι όντως απαιτητικός από τους ανθρώπους γύρω του και από τον εαυτό του και η αφήγησή του οργανώνεται κυρίως στη βάση της αντίθεσής του με το συνδικάτο και την ηγεσία του. Επανέρχεται διαρκώς στις ευθύνες των συνδικαλιστών για την κατάσταση στη Ζώνη, είτε ως προς τις συνθήκες ασφαλείας, είτε ως προς τη συρρίκνωση της δραστηριότητας. Η αντιπαράθεσή του με τη συνδικαλιστική παράταξη που πρόσκειται στο χώρο του ΚΚΕ, οριοθετεί και τους ρόλους στο δίπολο «εμείς» έναντι των «άλλων». «Ακούω από το ΚΚΕ γιατί περί αυτού πρόκειται, οι εφοπλιστές οι μπήξε οι δείξε. Δε με ενδιαφέρει τι κάνει ο εφοπλιστής από τη στιγμή που φέρνει το καράβι, είναι εντάξει στις υποχρεώσεις του είμαι υποχρεωμένος να τηρήσω τις υποχρεώσεις μου απέναντί του. .. Τους είπα σε μια απεργία, αυτό που κάνεις δεν είναι σωστό γιατί κάνεις απεργία στον πελάτη, έχει άσχημο αντίκτυπο στον πελάτη και γιατί έχουνε φύγει όλοι από τη Ζώνη».

Ο Θωμάς είναι 55 ετών, συγκολλητής, μένει στη Δραπετσώνα. Από το 2009 κάνει πολύ αραιά μεροκάματα στη Ζώνη. Δεν έχει δική του οικογένεια, είναι χρεωμένος με δάνειο και δέχεται βοήθεια περιστασιακά από τον νεότερο αδερφό του, επίσης εργαζόμενο στη Ζώνη που κάνει περισσότερα μεροκάματα. Από την αρχή της συνέντευξης δηλώνει ότι δεν θεωρεί τον εαυτό του αρμόδιο για να εξηγήσει τι συμβαίνει στη Ζώνη. Παραπέμπει σε συνδικαλιστές, αλλά είναι πολύ συνεργάσιμος και θέλει να βοηθήσει. Θέλει να είναι δίκαιος στις εκτιμήσεις του για τις ευθύνες σχετικά με την τωρινή κατάσταση. Ήδη από την αρχή της συνέντευξης ανακατασκευάζει το ένδοξο παρελθόν ως εξής: «Τότε υπήρχαν δουλειές, κινούμασταν. Βγάζαμε χρήματα και δεν τα φυλάγαμε... Για αυτό φταίμε κι εμείς». Παράλληλα με τις ενοχικές αναφορές σε ένα status κατανάλωσης που για αυτόν ήταν μάλλον υπερβολικό, η αυτοκριτική είναι διαρκής, τόσο ως προς τα λάθη των εργατών της Ζώνης ως συνόλου, όσο και ως προς τα προσωπικά λάθη, που έχουν να κάνουν με την αδιαφορία απέναντι στα κοινά, την αδράνεια και την απουσία από τους

συνδικαλιστικούς αγώνες «Χάρης στο συνδικάτο κερδίσαμε πολλά, αλλά από τη μια μεριά φταίει γιατί είχαμε με το παραμικρό απεργίες ας πούμε, φταίμε όμως κι εμείς που δεν πηγαίναμε. Εγώ δεν έχω πάει ποτέ σε πορεία. Δεν μπορούμε να πούμε ότι έφταιγε το συνδικάτο απόλυτα».

Ο Γρηγόρης, 57 ετών από το Κερατσίνι, είναι άνεργος πάνω από 3 χρόνια. Μέχρι το 2008 εργαζόταν περιστασιακά σε γκαζάδικα στη Ζώνη. Εδώ και καιρό έχει διαγράψει τη Ζώνη ως πιθανό εργοδότη, προσβλέποντας σε ευκαιριακές απασχολήσεις στο Δήμο, στην καθαριότητα, σε φούρνους, ή οπουδήποτε προκύψει. Ωστόσο, έχει συνδέσει τη ζωή στον Πειραιά με τη δραστηριότητα της Ναυπηγοεπισκευαστικής βιομηχανίας. Μιλώντας για το ένδοξο παρελθόν της Ζώνης, αναφέρεται σε ένα status κατανάλωσης, όχι με ενοχικό τρόπο, αλλά νοσταλγικό: «Παίρναμε βίντεο εκείνη την εποχή, πόσο κάνει 120.000. Πάρτα να βλέπουν τα παιδιά Μίκυ μάους. Ζωντάνια. Και τώρα νέκρα. Φοβάσαι να βγεις το βράδυ έξω». Ωστόσο, στις ερμηνείες που δίνει για την κρίση, καταλαμβάνουν μεγάλο χώρο οι συλλογικές ευθύνες των εργατών, των συνδικάτων, που με τις απεργίες έδιωξαν τα καράβια, ενώ οι μισθοί ήταν υψηλοί: «Απεργίες τώρα, και τα μεροκάματα πολύ καλά, πήραν τα καράβια Τουρκία Ρουμανία. Θυμάμαι το 1989 και 250.000 βδομαδιάτικο, 6 το βράδυ με 6 το πρωί. Με υπερωρία. Καλό μεροκάματο. Με ξενύχτι παίρναμε καλά λεφτά». Η αντίθεση που οριοθετεί την ταυτότητά του διαγράφεται σαφέστερα λίγο παρακάτω: «Απεργία… τι είναι αυτά τα πράγματα. Ψωμί τρως. Άντε κάντε τώρα απεργίες, που είναι νεκροταφείο η Ζώνη του Περάματος. Αυτά μας φάγανε. Τι να την κάνω την απεργία για 100 δραχμές; 250.000 παίρναμε. Απεργία… Καλά να πάθουμε». Η αμφιθυμία φυσικά των υποκειμένων απέναντι σε αυτές τις αιτιάσεις για ψηλά μεροκάματα και μισθούς πρέπει να θεωρείται δεδομένη.

Ο Βασίλης, πενηντάρης, ελαιοχρωματιστής, άνεργος τρία χρόνια, μένει στο Κερατσίνι και έχει δουλέψει για λίγο στη Ζώνη με εργολάβους. Ήρθε το 1990 από την Βόρειο Ήπειρο και όπως ανέφερε και στην ερώτηση αν θεωρεί ότι υπάρχει προοπτική επιστροφής στο χωριό του είναι κατηγορηματικός: «Όχι τα παιδιά μου είναι Έλληνες εγώ είμαι Έλληνας και τα παιδιά μου δε μιλάνε άλλη γλώσσα. Ποτέ δε θα γυρίσω, ότι γίνει θα γίνει εδώ». Έχοντας βιώσει ρατσιστικές συμπεριφορές απέναντί του και έχοντας υποστεί αμφισβήτηση της «ελληνικότητάς» του, δεν πρέπει να μας προκαλεί εντύπωση το εθνικό στοιχείο που κυριαρχεί στην ταυτότητά του: «Εγώ είμαι Έλληνας. Βλέπω τους ξένους τους Πακιστανούς που δουλεύουν για 15 ευρώ. Δεν πληρώνουν ούτε εφορίες, ούτε σπίτια, αυτοί μένουν σε ένα δωμάτιο μέσα 100 άτομα, και αυτά τα λεφτά που παίρνουνε τα στέλνουνε στην πατρίδα τους. Κατά τη γνώμη τη δική μου αυτοί πρέπει να φύγουν όλοι». Παρόλα αυτά οι ταξικές προσμίξεις παραμένουν διακριτές. Λίγο παρακάτω αναφερόμενος στην αγωνία της συζύγου του για τη διατήρηση της εργασίας της ως καθαρίστριας, μας λέει: «Σήμερα ο εργάτης υποφέρει κι ο συνταξιούχος. Αυτοί που έχουν εργοστάσια και οι εφοπλιστές δεν έχουν ανάγκη. Όλα αυτά τα πράγματα που γίνονται σήμερα γίνονται για τους εφοπλιστές για

κανέναν άλλον. Βλέπω τη γυναίκα μου που έπαιρνε 900 ευρώ και σήμερα έχει πέσει στα 600 για την ίδια δουλειά. Τι γίνεται; Που πάει όλο αυτό το χρήμα; Ποιος τα παίρνει αυτά τα λεφτά;».

Ο Σωτήρης, είναι 35 χρονών, μακροχρόνια άνεργος, έχει εργασθεί στις αποθήκες μεγάλων εμπορικών αλυσίδων στην ένδυση και στα τρόφιμα. Παρότι δεν έχει καμία άμεση ή έμμεση εμπειρία από τη Ζώνη και τα ναυπηγεία, τόσο στην περιγραφή των συγκριτικών πλεονεκτημάτων που κατά τη γνώμη του διαθέτει η Ελλάδα προκαλώντας το φθόνο των ξένων, όσο και στην περιγραφή μιας άλλης εναλλακτικής το παράδειγμα των λιμανιών και των ναυπηγείων είναι κυρίαρχο: «Δυστυχώς επειδή η Ελλάδα είχε κάποια ακόμα πολύ δυνατά σημεία, αυτά τα δυνατά σημεία χτυπώντας τα, όπως τη ναυτιλία, Σκαραμαγκάς και Πέραμα, εννοώ λιμάνια, εννοώ άνθρωποι που δουλεύανε… Η Ελλάδα έχει τις περισσότερες σημαίες στον κόσμο στην εμπορική ναυτιλία. Χτυπήσανε λοιπόν έναν από τους μεγαλύτερους στόλους στον κόσμο». Η συχνή αναφορά στους εργάτες ως βάσης της κοινωνικής ιεραρχίας και η αντιπαραβολή τους με τους επιστήμονες στον καταμερισμό εργασίας που περιγράφει, σχετίζονται άμεσα και με την πρόσληψη της δικής του θέσης και του ρόλου που είχε στον επαγγελματικό του βίο: «Όταν είδαν (σ.σ. οι Γερμανοί και οι Γάλλοι), ότι η γενιά μας, τουλάχιστον η γενιά των 40 και κάτω, στην ουσία οι μισοί είναι πανεπιστημιακής μόρφωσης σου λένε δεν μπορεί να γίνει αυτό. Δεν μπορεί να είναι πανεπιστημιακής μόρφωσης όλοι. Τι θα κάνουμε; Τους εργάτες των Ελλήνων;». Και λίγο πιο πριν: «Στη Μπένετον εγώ έπαιρνα περισσότερα λεφτά από τον υπεύθυνο καταστήματος. Στη φαμίλια εκεί οι μισθοί ήταν ίδιοι. Άλλαζαν πια στους εργάτες. Οι υπεύθυνοι βάρδιας είχαν μεγάλες διαφορές με το διευθυντη. Και στη Μπένετον ο χαμηλότερος μισθός ήταν του εργάτη. Υπήρχαν όμως διάφοροι εργάτες στη Μπένετον, υπήρχαν εργάτες που ερχόντουσαν 4ωρο και όταν είχαμε παραλαβές δουλεύαν 8ωρο». Η αφήγησή του σε σχέση με την κρίση, με τους χαμένους και τους κερδισμένους, παρότι διατηρεί την αντίθεση κυβερνώντων-κυβερνώμενων, πολύ συχνά επικαλύπτεται από την αντίθεση Ευρωπαίων-Ελλήνων και αντίστοιχα η αντίθεση εργάτη – κεφαλαίου, μετατίθεται στην αντίθεση κρατών εργατών και κρατών καπιταλιστών: «Η Γαλλία σου λέει φτιάχνω ένα εργοστάσιο αρωμάτων. Ποιος θα δουλέψει; Όταν είναι Ενωμένη η Ευρώπη και είμαι υποχρεωμένος να παίρνω από οποιαδήποτε χώρα, ποιος θα δουλέψει; Εγώ σα Γαλλία κρατάω τα χρήματα, δεν μπορώ να επιτρέψω τη διευθυντική θέση να την πάρει ο Έλληνας».

Ο Βαγγέλης τέλος είναι 34 ετών, μένει στη Νίκαια, είναι άνεργος από το 2011, με μία διακοπή της ανεργίας λόγω απασχόλησής του στην καθαριότητα του Δήμου του και μία ακόμα μικρότερη διακοπή λόγω απασχόλησης ενός μήνα στην αποθήκη μεγάλης εμπορικής αλυσίδας. Έχει δύο παιδιά και η σύζυγός του είναι επίσης απολυμένη από τον κλάδο του εμπορίου. Προηγούμενες ενασχολήσεις του εντοπίζονται στον τομέα της φύλαξης, του τουρισμού και της εστίασης, ωστόσο η πιο μακροχρόνια και η πιο σημαντική για αυτόν, αφορά στην εργασία του ως αποθηκάριου σε

εισαγωγική-εξαγωγική επιχείρηση. Σήμερα ο Βαγγέλης αγωνίζεται για την επιβίωση της οικογένειάς του αξιοποιώντας κάθε δυνατό υποστηρικτικό δίκτυο. Για παράδειγμα λαμβάνει τρόφιμα από τον Δήμο του, αλλά και βοήθεια από οπουδήποτε μπορεί.

Στο ερώτημα ποιο γεγονός, ή κατάσταση έχει χαραχθεί βαθιά μέσα του και τον έχει επηρεάσει, ο ερωτώμενος αναφέρθηκε χωρίς δεύτερη σκέψη στο βίωμα της απόλυσής του την Πρωτοχρονιά του 2011, μαζί με άλλους 22 συναδέλφους του, τη στιγμή μάλιστα που υπήρχαν ήδη χρεωστούμενα από δεδουλευμένα. Ο εργοδότης του υποδηλώνεται με απόλυτα αρνητικό τρόπο στην αφήγησή του, όπως και συνολικά οι μεγάλοι εργοδότες ως τάξη: «Υπάρχει η κρίση με *η* και οι κρίσοι με *οι*. Αυτοί φταίνε για την κρίση». Λίγο παρακάτω αναφέρεται στα αίτια της απόλυσής του: «Γιατί υπάρχει κρίση; Γιατί οι επιχειρηματίες αξιοποιούν τους νόμους που ψηφίζουν οι πολιτικοί. Έτσι και αυτός (σ.σ. ο πρώην εργοδότης του) με έδιωξε γιατί μπορεί. Έχει τη μισή Κέρκυρα σε περιουσία, έχει επαφές με όλο τον κόσμο, δεν ξέρει τι έχει». Ως αποθηκάριος ο Βαγγέλης ήταν μέλος κλαδικού σωματείου και έχει θετική άποψη για τον επιχειρησιακό ή κλαδικό συνδικαλισμό, ενώ οι αμφιβολίες του αφορούν τα υψηλά κλιμάκια των συνδικαλιστών. Σε σύγκριση με συνομιλήκους του που εργάζονται σε κλάδους όπως το εμπόριο, έχει πιο ισχυρή επαγγελματική ταυτότητα, που σχετίζεται τόσο με την συνδικαλιστική του ένταξη, όσο και με τη φύση της δουλειάς του, η οποία του άρεσε περισσότερο από οποιαδήποτε έχει κάνει μέχρι τώρα, παρά τον επίπονο και επιβαρυντικό για την υγεία χαρακτήρα της:

- Σου άρεσε η δουλειά του αποθηκάριου;

- Περισσότερο απ'όλες. Χρειάζεσαι μυαλό, να ξέρεις πράγματα, να υπολογίζεις, να θυμάσαι... Ο μισθός καλός γύρω στα 1400 ευρώ, αλλά με 14 ώρες εργασίας την ημέρα και πολύ κούραση αφού ουσιαστικά σηκώνεις κοντέινερ.

Το ταξικό στοιχείο είναι ευδιάκριτο, ωστόσο είναι σαφές ότι συνυπάρχει με την εθνική αυτο-εικόνα του θύματος: «οι Ευρωπαίοι προσπάθησαν να μας βάλουν να σκοτωθούμε μεταξύ μας, όλοι με όλους, αυτοί που πεινάνε μεταξύ τους και όλοι με όλους, αλλά δεν τους βγήκε γιατί υπήρχε αλληλεγγύη.... Εμείς ήμασταν Ευρωπαίοι πριν την Ευρωπαϊκή Ένωση, πριν δημιουργηθεί η Ευρώπη. Όταν αυτοί μένανε στα δέντρα, εμείς φτιάχναμε σπίτια»... Μιλώντας για την κρίση αναφέρεται – όπως σχεδόν όλοι οι άνεργοι της περιοχής- στη σημερινή κατάσταση στα Ναυπηγεία και είναι κατηγορηματικός: «τα κλείσανε για να υπάρχει δουλειά έξω, εκτός Ελλάδας. Η Ευρωπαϊκή Ένωση τα έκλεισε».

Αυτές είναι σε αδρές γραμμές οι πιο συμπαγείς ιστορίες που εντοπίσαμε μέσα στις ιστορίες των αφηγητών. Πρόκειται για αυτοτελή αφηγήματα που μας δίνουν μια ιδέα για τις ταυτότητες που συγκροτούνται και ανασυγκροτούνται στην περίπτωση ανέργων με τα χαρακτηριστικά που έχουμε περιγράψει. Ωστόσο, η εικόνα είναι ακόμα ατελής, μιας και για να προσεγγίσουμε το

μετασχηματισμό των εργατικών ταυτοτήτων, τη διαπραγμάτευση τους στην περίοδο της κρίσης, θα πρέπει να περάσουμε στη σύνθεση των αφηγηματικών μοτίβων που ξετυλίξαμε. Έτσι ώστε να δούμε πως η μία ιστορία μπορεί να συμπλέκεται με την άλλη, αντλώντας σύμβολα, μεταφορές και μετωνυμίες από ένα συσσωρευμένο πολιτισμικό δυναμικό.

Αφηγηματικά μοτίβα: η μία ιστορία αναζητά την άλλη

Όλες οι συνεντεύξεις επιβεβαιώνουν καταρχήν την *επιδείνωση της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης* που υφίστανται τα εργατικά στρώματα του Δ. Πειραιά. Τα προσωπικά και οικογενειακά προβλήματα περιγράφονται μέσα σε ένα πλατύ εύρος συναισθημάτων: άγχος, απογοήτευση, θυμός, φόβος, πανικός. Η σημασία των συναισθημάτων για τις κοινωνικές και πολιτικές συμπεριφορές έχει αναδειχθεί εναργώς από μία ογκούμενη βιβλιογραφία στο πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας (Demertzis 2013) και ειδικότερα στην περιοχή της θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων (Gamson 1992). Όπως φαίνεται και από την ανάλυση του εμπειρικού υλικού, σε πολλές περιπτώσεις τα συναισθήματα του θυμού και της οργής, δεν αποτελούν μεμονωμένες, ασυσχέτιστες εκφράσεις οριακών συναισθηματικών κατάστασεων, αλλά συστηματικά επαναλαμβανόμενες διυποκειμενικές διαδικασίες, που εντυπώνονται τελικά στις υπό μετασχηματισμό εργατικές ταυτότητες της περιοχής. Ο θυμωμένος εργάτης του Περάματος, ολοένα και συχνότερα αυτοκατανοείται ως μέρος μιας κοινότητας θυμωμένων υποκειμένων (που προσδιορίζονται όλο και λιγότερο ταξικά) και αυτό επιφέρει συνέπειες στην ανασυγκρότηση της ταυτότητας του. Οι αναλογίες με τις διαδικασίες συγκρότησης ταυτότητας στην περίπτωση των «Αγανακτισμένων» φαίνονται αρκετά εύλογες, λαμβάνοντας υπόψη τα ενδιαφέροντα ευρήματα σχετικών ερευνητικών εγχειρημάτων (Georgiadou et al 2012).

Ας επιστρέψουμε όμως στα ίδια τα υποκείμενα: ο Γιώργος που περιμένει μόνο από διάσπαρτα ταξίδια (μπάρκο) για να ζήσει, μας εξηγεί: «Είμαι σε κατάσταση πανικού μπορώ να πω… Αν δεν μπορέσω να φύγω κάνα ταξίδι, το μυαλό μου παίζει άσχημα παιχνίδια.» Ο Βασίλης, ο γιος-μαθητής και η κόρη-φοιτήτρια, στηρίζονται σε διάσπαρτα «μαύρα» μεροκάματα του ιδίου και στην εργασία της γυναίκας του καθαρίστριας σε εργολαβική εταιρεία. Όπως λέει: «Δεν τα βγάζουμε πέρα μπορεί να κάνω κάνα μεροκάματο εδώ κι εκεί και πάλι με δυσκολία μεγάλη.. τώρα αν σταματήσει η γυναίκα μου δουλειά είμαι τελειωμένος. Παίρνω δάνειο από την Εργατική Κατοικία 400 ευρώ το μήνα». Λίγο αργότερα και μετά το πέρας της συνέντευξης μου εκμυστηρεύθηκε ότι αν έρθει η τράπεζα να του πάρει το σπίτι θα τους περιμένει με το όπλο. Ο Γιώργος συγκολλητής στη ΝΕΖ Περάματος περιγράφει τη γειτονιά του ως εξής: «Βλέπεις τώρα κόσμο στο δρόμο να περπατάει και να παραμιλάει σε αυτούς είμαι κι εγώ μέσα…Έκανα μεροκάματα στην Ελευσίνα… Τώρα ο Θεός να βάλει το χέρι του».

Η ατομική μοίρα στο Δ. Πειραιά είναι άρρηκτα δεμένη με τη μοίρα της ναυπηγικής δραστηριότητας. Η για δεκαετίες σχεδόν μονοθεματική επαγγελματική δραστηριότητα στο Πέραμα και στο Κερατσίνι, η μορφολογία της τοπικής αγοράς εργασίας (Σπυριδάκης 2010), οι αντίξοες συνθήκες εργασίας και φυσικά η δυναμική παρουσία του Συνδικάτου Μετάλλου Πειραιά, το οποίο συνδυάζει σχεδόν ιδεοτυπικά χαρακτηριστικά του κινηματικού και κοινοτικού συνδικαλισμού (Μπιθυμήτρης 2010), διαμόρφωσε πολύ ισχυρές επαγγελματικές ταυτότητες επίσης. Από εδώ ωστόσο, δεν απορρέει μια αυτονόητη προδιάθεση για ένταξη σε συλλογικότητες και συλλογικές δράσεις, πολύ δε περισσότερο ριζοσπαστικής κατεύθυνσης. Όπως επισημαίνουν οι McBride and Lucio, κανείς δεν μπορεί να εγγυηθεί ότι οι διαπροσωπικές εντάσεις στον εργασιακό χώρο, οι επαγγελματικές μνήμες των οργανωμένων και κάποτε «περήφανων βιομηχανικών κοινοτήτων», οι άτυπες μορφές στήριξης των εργατών, θα δημιουργήσουν αφηγήσεις που ευνοούν την κινηματική δράση (McBride and Lucio 2011, 801)[1]. Η προσφυγή και πάλι στην αφήγηση πρώην εργαζόμενων στη ναυπηγοεπισκευή είναι κρίσιμης σημασίας.

Στην ερώτηση για το αν η κρίση έχει επηρεάσει τη Ζώνη ο Γιώργος απαντά: «Όσο δεν μπορείς να φανταστείς. Οι οικογένειες που ζούσαν από τη Ζώνη αυτή τη στιγμή φυτοζωούν. Πολύ χάνουν τα σπίτια τους τις περιουσίες τους όσοι είχανε δάνεια… Άλλοι βγαίνουν στη ζητιανιά, άλλοι αν έχουν κανά γνωστό του παίρνουν κάνα δανεικό, μέχρι και στα σκουπίδια ψάχνουνε». Ο Γρηγόρης παλιός εργάτης σε γκαζάδικα στο Πέραμα, έκανε το τελευταίο του μεροκάματο το 2008. «Από το 2008 και μετά νέκρωσε η Ζώνη. Νεκροταφείο. Δεν ακούγεται σφυρί. Κερατσίνι Δραπετσωνα ο κόσμος ασχολιόταν με τη Ζώνη και την Οικοδομή… Θυμάμαι γεμάτο μαγαζιά το Κερατσίνι. Και ο Πειραιάς ζούσε και η Βαρβάκειος από τη Ζώνη».

Αν κάτι έχει αλλάξει σίγουρα στην εργατική ταυτότητα, αυτό είναι η απώλεια της αισιοδοξίας, της ελπίδας και της αυτοπεποίθησης που έχουν αντικατασταθεί από έναν φαταλισμό ο οποίος εκδηλώνεται με στωικότητα, θυμηδία, αυτοσαρκασμό. Οι ελπίδες και οι προσδοκίες των ανθρώπων που μου έδωσαν συνέντευξη έχουν το ίδιο ακριβώς χρώμα: «Κι η Ελλάδα δεν πρόκειται να φτιάξει με τίποτα τώρα, πάμε προς το βάθος». Ή «Το αύριο το βλέπω μαύρο κι άραχνο». Ή «Κάποια ελπίδα; - Όχι, μη λέμε πράγματα κουφά. Λέγαμε κάθε χρόνο και χειρότερα, τώρα λέμε τρισχειρότερα».

Αντίστοιχα, ο μυθότοπος στον οποίο καταφεύγουν (Bell 2003), *το ένδοξο παρελθόν*, μπορεί να φαντάζει ευχάριστο σε σχέση με το παρόν που βιώνουν, πλην όμως είναι ενδεικτικό των χαμηλών απαιτήσεων που έχουν καλλιεργηθεί σε σημαντικό τμήμα της εργατικής τάξης της χώρας, κάτι που

[1] Οι επαγγελματικές ταυτότητες (occupational identities) έχουν αποτελέσει συστηματικό αντικείμενο μελέτης ως παράγοντας συλλογικότητας και συλλογικής δράσης. Μεταξύ άλλων χρήσιμων εννοιλογήσεων, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάκριση που κάνουν οι Marks and Baldry μεταξύ των εννοιών της εργαλειακής συλλογικότητας, των συλλογικών συμφερόντων και της συλλογικότητας της καθημερινής ζωής (Marks and Baldry 2009, 53-61). Για μια καλύτερη επισκόπηση της βιβλιογραφίας δες Foster (2012).

κατά τη γνώμη μας διευκόλυνε την στοχοποίησή της από τις ελίτ: Ακούμε για παράδειγμα τον Γιώργο: «έκανα λάθος εκτίμηση. Πίστεψα ότι θα είναι για 1-2 χρόνια η κρίση και θα περάσει. Απέκτησα κάποια περιουσία, είχα μια καλή ποιότητα ζωής, αλλά δεν άπλωνα το χέρι μου παραπάνω από εκεί που έφτανε». Ο Σωτήρης εμβαθύνει ακριβώς στο ίδιο μοτίβο: «Σα λαός δεν έχουμε μάθει στη ζωή μας να βλέπουμε μπροστά βλέπουμε μόνο το παρόν δε βλέπουμε το μέλλον... Είχαμε το πρώτο στραπάτσο στο Χρηματιστήριο και αντί να σοβαρευτούμε πέσαμε και πήραμε όλοι σπίτια. Αντί να δούμε ότι κοιτάξτε τι μας κάνανε στο ΧΑΑ τρέξαμε και πήραμε σπίτια». Ο Γρηγόρης ανασυστήνει πιο γλαφυρά την απώλεια της απόλαυσης, που αξίζει να τη συγκρίνει κανείς με το μέτρο της απόλαυσης που αποκαλύπτεται από το δημόσιο λόγο της κρίσης: «Ότι έχεις καλό να θυμάσαι το ξαναθέλεις. Τι θέλει ο άνθρωπος μια δουλειά, να υπάρχει ανάπτυξη, να είναι ανοικτά τα μαγαζιά, να πεις θα πάω στο Γιώργο το φίλο μου να πιω μια μπύρα να μου φέρει 5 σουβλάκια να δω τους φίλους. Πολλά χάσαμε. Υπήρχαν μαγαζιά που πηγαίναμε δεν υπάρχουν τώρα. Έπαιρνες τη γυναίκα σου καθόσουν, που είναι τώρα; Πήγαινες σε ένα μαγαζί την παρέα. Που είναι τώρα;». Ο Θωμάς μοιάζει να συνεχίζει από εκεί που το άφησε ο Γρηγόρης: «Πριν ο κόσμος πήγαινε στην ταβέρνα, έπαιρνε κα τα ρούχα του, έπινε και τα ουίσκια του, τα τσιγάρα του, τα αναψυκτικά του, τώρα ούτε ουίσκια δεν παίρνει». Τέλος, ο Νίκος από τη Ζώνη τοποθετεί το πρόβλημα της απόλαυσης σε μία διαφορετική διάσταση με σαφώς πιο έντονες ταξικές αναφορές: «Οι εργολάβοι θέλουν να σε πατήσουνε κάτω γι' αυτό φούντωσε και το σωματείο και έκανε απεργίες. Αν ήταν σωστοί δεν θα γινόντουσαν όλα αυτά… Οι εργολάβοι είναι πολύ τομάρια. Αν θέλανε θα χανε μαζέψει λεφτά θα χανε κάνει μια υποδομή στο Πέραμα. Κάνανε βίλες, μπουζούκια και τέτοια. Πολλά λεφτά, τρελά».

Η επαναληπτικότητα στιγμών απόλαυσης στο λόγο των υποκειμένων, και πιο συγκεκριμένα της απώλειας πρόσβασης σε αυτήν, μας υποψιάζει και σε σχέση με κάτι βαθύτερο και πιο δομικό. Στο έργο του για τη λακανική αριστερά, ο Γ. Σταυρακάκης αναφέρεται στον μοναδικά αποτελεσματικό τρόπο που διαθέτει ο εθνικός λόγος «να κινητοποιεί την ανθρώπινη επιθυμία για ταυτότητα και να υπόσχεται μια δόση (εθνικής) απόλαυσης» (Σταυρακάκης 2013, 243). Πράγματι, η συσχέτιση μεταξύ εθνικού λόγου και (κλοπής της) απόλαυσης, φαίνεται αρκετά ισχυρή όταν τα υποκείμενα αφηγούνται την προσωπική τους ερμηνεία περί κρίσης.

Κλείνοντας λοιπόν με τα ερμηνευτικά ρεπερτόρια στη συνάφεια της οικονομικής κρίσης, παρατηρούμε την επανάληψη αφηγηματικών μοτίβων που συναρθρώνονται με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο σε μία ιστορία, σε μία αφήγηση. Οι Γερμανοί, οι ξένοι, η Ευρώπη και γενικά όσοι φθονούν την Ελλάδα, αλλά και οι εγχώριοι τοποτηρητές τους, συνιστούν τον σημαίνοντα άλλο, την απειλή, τον κίνδυνο απέναντι στο εμείς, κίνδυνος ο οποίος τίθεται ολοένα και περισσότερο με όρους εθνικής καταγωγής: «Ήταν ένα κράτος όμορφο η Ελλάδα και το διέλυσε η Ευρώπη. Την ΕΕ

την κουμαντάρουν μόνο οι Γερμανοί. Οι άλλοι είναι κουτάβια πίσω από τη Γερμανία. Ότι θέλει ο Γερμανός». Και για τους εγχώριους συμμάχους ακούμε τον Νίκο να λέει: «Αφού πολιτικούς δεν έχουμε. Ότι θέλουν οι Γερμανοί κάνουμε, δεν έχουμε πρωθυπουργό. Τώρα μας διοικούν άλλοι με το συμφέρον το δικό τους». Ο Γιώργος συνεχίζει στο ίδιο μήκος κύματος: «δε γίνεται τίποτα για το καλό της χώρας. Γίνονται όλα για το καλό ξένων… Σε λίγο όπως το πάμε δεν θα έχουμε και πατρίδα». Εξίσου χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση του Βαγγέλη: «Μας έχουν βάλει στο μάτι γιατί έχουμε τους καλύτερους επιστήμονες, τους πιο μορφωμένους εργαζόμενους, ο υποδιευθυντής της CIA είναι Έλληνας, οι μισοί στη NASA είναι Έλληνες»...

Το δίπολο εργάτης εναντίον εργοδότη, στο βαθμό που εξακολουθεί να υφίσταται, νοηματοδοτείται σχεδόν αποκλειστικά σε συνάφεια με τον εθνικό λόγο, αντανακλώντας περισσότερο αιτήματα εθνικής παρά κοινωνικής χειραφέτησης: «αυτό που προσπαθεί να κάνει η Γερμανία που έχει κηρύξει τον πόλεμο στην ουσία σε όλα τα άλλα κράτη, μαζί με τη Γαλλία, είναι να εξαγοράσει όλες τις χώρες και να δουλεύουν για αυτή» (Σωτήρης). Γενικά, η μορφή του Γερμανού προσφέρεται για απόδοση ευθυνών, λαμβάνοντας υπόψη και τις μνήμες από το Β’ ΠΠ, συνάφεια που έχει αναδειχθεί σε άλλες μελέτες πάνω στην εικόνα του Γερμανού εχθρού στο δημόσιο λόγο της εποχής της κρίσης στην Ελλάδα (Lialiouti and Bithymitris 2013). Ο Γρηγόρης εκφράζει γλαφυρά αυτήν την συνάφεια: «Χρειάζεται πυγμή. Γιατί δεν πήραν το κατοχικό δάνειο; Βρωμογερμαναράδες… Δώστε και αποζημίωση για τις καταστροφές που κάνατε. Σηκώσανε όλο το χρυσό έξω με τα αεροπλάνα. Δεν θέλουν να τα πάρουν. Όταν είσαι ηγέτης της χώρας, πατριώτης δεν καταλαβαίνεις. Θα τα πάρεις. Αλλά εδώ είναι πουλημένα τομάρια».

Αντί επιλόγου

Συνοψίζοντας, επιχειρήσαμε να παρουσιάσουμε όψεις μιας ακατέργαστης αφηγηματικής ύλης η οποία εμπεριέχεται στο πολιτισμικό δυναμικό από το οποίο αντλούν εργατικά στρώματα από τον Δυτικό Πειραιά, συγκροτώντας και ανασυγκροτώντας τις ταυτότητές τους. Η ανάλυση του υλικού έγινε σε δύο άξονες. Στον πρώτο είδαμε την αφήγηση του κάθε υποκειμένου ως αυτοτελές σώμα, που αντιστοιχεί σε μία ιστορία μέσα στην ιστορία. Αυτή η βιογραφική μέθοδος μας βοήθησε να εντάξουμε τα αφηγήματα του συνεντευξιαζόμενου στο πλαίσιο των βιωμάτων, εμπειριών και συναισθημάτων του, έτσι ώστε να αποφύγουμε την αυθαίρετη προέκταση και συναίρεσή τους σε άλλες αφηγηματικές ροές. Ο δεύτερος άξονας ανάλυσης ανέδειξε τη διαπλοκή και τη συνάρθρωση των αφηγημάτων σε κοινά αφηγηματικά μοτίβα που αφορούν παρελθόν (το ένδοξο παρελθόν της ναυπηγοεπισκευής), παρόν (ερμηνεία της σημερινής κρίσης) και μέλλον (απώλεια ελπίδας – πεσιμισμός). Από την διττή αυτή ανάλυση, προκύπτει ότι η εργατική ταυτότητα μετασχηματίζεται, με υποχώρηση των ταξικών συστατικών του διπόλου «εμείς εναντίον των άλλων» και ταυτόχρονη

ενίσχυση των εθνικών στοιχείων, όπου στο εμείς αντιστοιχεί ο εθνικός εαυτός ως θύμα, ενώ στον άλλον, αντιστοιχεί παραδειγματικά η Γερμανία και συνεκδοχικά οι υποτελείς της, όπως το πολιτικό προσωπικό της χώρας. Τέλος, η έρευνα που βρίσκεται σε εξέλιξη, θα λάβει υπόψη της πρόσθετο υλικό από συνεντεύξεις και με άλλους ανέργους και εργαζόμενους του Δ. Πειραιά, ενώ θα προχωρήσει και στην ανάλυση υλικού από τον Τύπο και από έντυπα φορέων της περιοχής ώστε να καλυφθούν οι πρόσθετοι ερευνητικοί στόχοι που περιγράψαμε εισαγωγικά.

Αναφορές

Bell, Dunkan (2003), "Mythscapes: memory, mythology, and national identity", *The British Journal of Sociology*, No54, σσ. 63-81.

Demertzis Nikos (επιμ.), *Emotions and nationalism. The affect dimension in political tention*, Palgrave, Macmillan, 2013.

Foster, Karen (2012) "Work, narrative identity and social affiliation", *Work, Employment and Society*, No 26, 935-950.

Gamson, William (1992) *Talking politics*, New York, Cambridge University Press.

Georgiadou, Vassiliki, Kafe, Anastasia, Pieridis Costas and Nezi, Roula (2012) *Anti-party, anti-parliamentary or anti-democratic social movements? The "outraged" citizens of Athens*, Announcement at IPSA, Madrid, 2012.

Harvey, David (2003), «Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας», στο S. Hall, D. Held, and A. McGrew, *Η Νεωτερικότητα σήμερα*, Αθήνα, Σαββάλας, σσ. 373-399.

Karner, Christian (2007), *Ethnicity and Everyday Life*, Oxon and New York, Routledge.

Lialiouti, Zinovia and Bithymitris, Giorgos (2013), " 'The Nazis Strike again': the concept of German occupation, party strategies and mass perceptions under the prism of the Greek economic crisis", στο C. Karner and B. Mertens (επιμ.), *The use and abuse of memory: interpreting WWII in contemporary European politics*, N. Jersey, Transaction Publishers, σσ. 155-172.

Marks, Abigail and Baldry, Chris (2009), "Stuck in the middle with who? The class identity of knowledge workers", *Work, Employment and Society*, No 23, 49–65.

Massey, Doreen (1995) "Places and their past", *History Workshop Journal*, No 39, σσ. 182-192.

McBride, Jo and Lucio, Martinez Miguel (2011), "Dimensions of collectivism: occupation, community and the increasing role of memory and personal dynamics in the debate", *Work, Employment and Society*, No 25, σσ. 794-805.

McDowell, Linda (2004), "Masculinity, identity and labour market change: Some reflections on the implications of thinking relationally about difference and the politics of inclusion". *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, No 86, σσ. 45-56.

Miller, J. Hillis (1990) "Narrative", στο Lentricchia, Frank and McLaughlin, Thomas (eds) *Critical Terms for Literary Study*, Illinois, University of Chicago Press, σσ. 66-79.

Μπιθυμήτρης, Γιώργος (2010) *Στρατηγικές του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: η περίπτωση του κλάδου μετάλλου*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης στη διεύθυνση: www.phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/23935.

Polletta, Francesca (1998), " "It Was like a Fever ...", Narrative and Identity in Social Protest", *Social Problems*, Vol. 45, pp. 137-159.

Potter, Jonathan and Wetherell, Margaret (1987), *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*, Los Angeles, Sage.

Snow, David and Benford, Robert (2005), "Clarifying the relationship between framing and ideology", στο H. Johnston, and J. Noakes (επιμ.) *Frames of Protest: Social movements and the Framing Perspectives*, Rowman and Littlefield Publishers.

Σπυριδάκης, Μάνος (2010), *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Σταυρακάκης, Γιάννης (2013) *Η Λακανική αριστερά: Ψυχανάλυση, θεωρία, πολιτική*, Αθήνα, Σαββάλας.

Tarrow, Sydney (1998), *Power in movement: Social Movements and Contentious Politics.* Cambridge, Cambridge University Press.

Taylor, Stephanie (2010), *Narratives of Identity and Place*, London, Routledge.

Προς μια Κριτική Θεωρία των Νέων Μέσων

Χρήστος Μπόικος

Ψυχολόγος

Κωνσταντίνος Μουτσούλας

Ψυχολόγος

Χαράλαμπος Τσέκερης

Δρ. Ψυχοκοινωνιολογίας και Κύριος Ερευνητής στο Εργαστήριο Δυνητικής Πραγματικότητας, Διαδικτυακής Έρευνας & Ηλεκτρονικής Μάθησης, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η παρούσα συλλογική εργασία είναι μια συνοπτική προσπάθεια παρουσίασης, εμβάθυνσης και ανανέωσης της Κριτικής Θεωρίας των Νέων Μέσων. Υποστηρίζεται ότι τα πρόσφατα παραδείγματα της Αραβικής Άνοιξης και της Τούρκικης εξέγερσης το 2013, όπως επίσης και η κρίση στην Ελλάδα, αναδεικνύουν τα Νέα Μέσα ως Κριτικά, ένα χαρακτηριστικό που στέκεται παράλληλα αλλά και αντίθετα προς τη συμμετοχή των Νέων Μέσων στην κυκλοφορία και τη συσσώρευση του οικονομικού κεφαλαίου. Επίσης, γίνεται εκτενής αναφορά στην ανάδυση μορφών αντι-πληροφόρησης και αυτό-οργάνωσης διαμέσου των Νέων Μέσων. Με τη μέθοδο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό την περαιτέρω μελέτη του φαινομένου από μια αναστοχαστική κριτική σκοπιά, σε μια εποχή που τα κοινωνικά δίκτυα/μέσα αποτελούν ένα σημαντικό τμήμα του σύγχρονου βίου και πολιτισμού. Τέλος, οι κοινωνικές δυναμικές που αναδεικνύονται έχουν μια κοινή συνισταμένη: την παγκόσμια κρίση του καπιταλιστικού συστήματος.
Λέξεις κλειδιά: Νέα Μέσα, Κριτική Θεωρία, Κοινωνική δυναμική, Διαδίκτυο, Web 2.0

Abstract

The present paper aims at a comprehensive presentation, discussion and revision of the so-called Critical Theory of New Media. It argues that the recent example of the Arab Spring, as well as the cases of Turkey and Greece, depict the New Media as Critical, something that stands against their involvement in the circulation and accumulation of economic capital. Also, the New Media are actively involved in new forms of information, communication and self-organisation. Through literature review, the paper offers a fresh critical-reflexive perspective on New Media as an important integral part of contemporary social life and culture. Finally, the emerging social dynamics arguably signifies the global crisis of the capitalist system.

Keywords: New Media, Critical Theory, Social Dynamics, Internet, Web 2.0

Διάφοροι ιστότοποι κοινωνικής δικτύωσης δημιουργούνται με το πέρασμα των χρόνων, όπως λ.χ. MySpace, Youtube, Hi5, Flickr, Facebook, Twitter, προσφέροντας μια μακρά σειρά από καινοτόμες εφαρμογές και υπηρεσίες, οι οποίες βοηθούν τους χρήστες να επικοινωνούν με φίλους, να δημοσιεύουν βίντεο ή φωτογραφίες, να αναζητούν ειδήσεις και πληροφορίες στο διαδίκτυο, ή να κατασκευάζουν και να διατηρούν ένα online προφίλ, μια online ταυτότητα (Tsekeris & Katerelos 2014). Οι συγκεκριμένες υπηρεσίες συγκαταλέγονται στην ευρεία κατηγορία του Κοινωνικού Ιστού (Web 2.0). Ο σκοπός της παρούσας εργασίας είναι μια περιεκτική εισαγωγή και εμβάθυνση στην Κριτική Θεωρία των Νέων Μέσων, ένα δυναμικό σώμα σύγχρονης κοινωνιολογικής γνώσης (βλ. Fuchs 2014).

Κριτική θεωρία, Web 1.0 και Web 2.0

Η ετυμολογία της έννοιας της κριτικής έχει τη ρίζα της στην έννοια της κρίσης. Η κρίση είναι η διαδικασία της αμφισβήτησης. Η κριτική λοιπόν θέτει έννοιες ή, γενικότερα, σημαίνοντα (πχ συμπεριφορές, πρόσωπα, αξίες κλπ) υπό αμφισβήτηση, με στόχο την κατασκευή ή ανασύνθεση της γνώσης. Σύμφωνα με την κριτική που ασκεί η Σχολή της Φρανκφούρτης, οι παραδοσιακές θεωρίες της επιστήμης (πχ ρεαλισμός, φυσιοκρατία, θετικισμός) αποσκοπούν στην κατανόηση, περιγραφή και ερμηνεία των δεδομένων, χωρίς όμως να ενδιαφέρονται για την αλλαγή τους. Η κοινωνική γένεση των προβλημάτων εξετάζεται επιφανειακά και η επίλυσή τους δεν απασχολεί τις παραδοσιακές αυτές θεωρίες, οι οποίες στηρίζονται στην αρχή της αποστασιοποίησης από το αντικείμενο.

Ιδιαίτερα, στηριζόμενοι στις μαρξικές έννοιες της αλλοτρίωσης (alienation) και της χειραφέτησης (emancipation), επιδιώκουν να δημιουργήσουν το πλαίσιο εκείνο μέσα από το οποίο η επιστήμη θα βοηθά τον άνθρωπο να κατανοήσει ότι οι οικονομικές σχέσεις και το επ' αυτών στηριζόμενο πολιτισμικό οικοδόμημα είναι προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας, καθώς και ότι ο άνθρωπος οδηγείται στην αλλοτρίωση από τις κατεστημένες κοινωνικές δομές και διεργασίες (Ingram & Simon-Ingram 1992: 242). Σε ευθεία αντίθεση προς τα θετικιστικά παραδείγματα, εδώ υποστηρίζεται πως η κοινωνία είναι μια ολότητα και η επιστήμη, όπως κάθε πράξη, επηρεάζεται και εξαρτάται από αυτή. Ακόμα περισσότερο, κάθε επιστήμη βασίζεται σε μια θεωρία για την κοινωνία.

Από την αρχή του 21ου αιώνα, παρατηρούνται νέες δομές για τον έλεγχο, την κατασκευή καθώς και τη διασπορά της πληροφορίας. Αυτό συνεπάγεται τη δημιουργία/ανάδυση αυτοοργανούμενων δυνητικών κοινοτήτων, στη συντριπτική πλειοψηφία τους ελεύθερες, χωρίς έλεγχο, αυθεντίες και περιορισμούς. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα κινήματα στην Αίγυπτο, τη Λιβύη ή την Τουρκία. Με αυτό τον τρόπο, το διαδίκτυο λειτουργεί ως ανατρεπτικός/χειραφετικός παράγοντας. Λόγω της πολυπλοκότητάς του, δεν μπορεί να ελεγχθεί σε βαθμό τέτοιο ώστε να διασφαλίζεται η αναπαραγωγή της ύπαρξης του Κεφαλαίου.

Στις μέρες μας, γίνεται αναφορά στο Web 2.0, ως μια εξέλιξη του World Wide Web 1.0 (WWW, Web ή Παγκόσμιος Web). Το Web 1.0 χαρακτηριζόταν κυρίως από στατικές ιστοσελίδες, καθώς στατική ήταν και η ανάδραση των εφαρμογών με το χρηστή (Cormode & Krishnamurthy 2008: 2). Το Web 1.0 αναπτύχτηκε την περίοδο 1994-2004. Αρχικά, η πρώτη χρήση του διαδικτύου διέθετε το μέσο της εκτύπωσης και του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Η κοινωνική διάσταση του Web 1.0 περιορίζεται στη δυνατότητα των χρηστών να καταναλώνουν προϊόντα, να διαβάζουν ιστοσελίδες και να συμβιβάζονται με τη γνώση που αποκτούν χωρίς να μπορούν να επέμβουν στο τεχνολογικό περιεχόμενο (Flew 2008: 19).

Με άλλα λόγια, οι περισσότεροι χρήστες ήταν καταναλωτές του περιεχομένου, αφού λίγοι είχαν τη δυνατότητα να «ανεβάσουν» πληροφορίες στο Διαδίκτυο (Cormode & Krishnamurthy 2008: 2). Ως εκ τούτου, το Web 1.0 επικεντρώνεται στην παρουσίαση της πληροφορίας και όχι στη δημιουργία της. Σε οποιαδήποτε επικοινωνία μέσω φόρμας σε μια ιστοσελίδα, η φόρμα θα αποστελλόταν πρώτα στον αποδέκτη με χρήση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου.

Με την εξέλιξη της τεχνολογίας, καθώς και την επανάσταση των έξυπνων κινητών (smartphones), παρατηρούμε αλλαγές στη διάδοση ή το μοίρασμα της πληροφορίας. Πλέον, το διαδίκτυο μεταφέρθηκε από τον υπολογιστή στην τσέπη και, παράλληλα, ο όρος συνδεδεμένος «online» δεν έχει να κάνει μόνο με τον υπολογιστή. Όποια τεχνολογικά μέσα έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο έχουν γίνει τα μάτια και τα αυτιά των σύγχρονων εφαρμογών. Όλα τα δεδομένα συλλέγονται, παρουσιάζονται, επεξεργάζονται σε πραγματικό χρόνο (βλ. O'Reilly & Battelle 2009).

Με την συγκεκριμένη εξέλιξη της τεχνολογίας, η μορφή του ιστού άλλαξε: βγήκε από τα όρια των προσωπικών ιστιοσελίδων και παρουσιάστηκαν αυθόρμητα άλλες μορφές δημιουργίας με την ελεύθερη συμμετοχή των χρηστών. Με άλλα λόγια, περάσαμε από το Web 1.0 στο Web 2.0. Η διαφορά

τους έγκειται κυρίως στο ότι στο Web 2.0 ο χρήστης έχει τη διαδραστική/συνεργατική δυνατότητα να ανταλάξει πληροφορίες και αυτές να γίνουν μέρος μιας ευρύτερης κοινότητας. Πλέον, οι χρήστες δεν είναι παθητικοί δέκτες: διαβάζουν την πληροφορία που τους διατίθεται αλλά παίρνουν μέρος σε φόρουμς, σχολιάζοντας ό,τι γνωρίζουν. Στην εποχή του Web 2.0, οι διεπαφές είναι πιο φιλικές, οι πληροφορίες και οι συνδεδεμένοι είναι περισσότεροι, άρα η αναζήτηση πληροφοριών γίνεται ευκολότερα σε σχέση με το Web 1.0. Τί είναι όμως το Web 2.0;

Είναι δύσκολο να πούμε τι είναι το Web 2.0. Το μόνο σίγουρο είναι ότι δημιουργήσε μια επανάσταση στο Διαδίκτυο και βοήθησε στην ανάδυση νέων πρακτικών και ιδεών. Έγινε ένα «συμμετοχικό διαδίκτυο» (Fox & Madden 2006). Το Web 2.0 μπορεί να θεωρηθεί ένα επαναστατικό μέσο στο οποίο ο χρήστης μπορεί να αλληλεπιδρά αλλά και να μαθαίνει άλλες κουλτούρες (που στο παρελθόν δεν ήταν εφικτό). Μπορεί επίσης να συμμετέχει ενεργά στη δημιουργία της παγκόσμιας γνώσης (βλ. Wikipedia), να γίνεται ένας παγκόσμιος πολίτης ικανός να συνεργάζεται αλλά και να επικοινωνεί σε διαφορετικά πλαίσια (Jenkins et al. 2009: 75).

Ουσιαστικά, η διαφορά μεταξύ Web 1.0-Web 2.0 είναι ότι το Web 1.0 συνδέει υπολογιστές ενώ το Web 2.0 συνδέει ανθρώπους (Thomas 2009: xxii). Μπορεί επίσης κάποιος να πει ότι διανύουμε και την εποχή του Web 3.0. Οι ορισμοί για το Web 3.0 είναι πολλοί και ποικίλουν. Το μόνο σίγουρο είναι ότι θεωρείται ως μια επέκταση του Web 2.0. Το Web 3.0 περιλαμβάνει την έννοια του Σημασιολογικού Ιστού, ένα πλέγμα διασυνδεδεμένων δεδομένων, τα οποία είναι δομημένα με κοινή μορφή, ώστε να μπορούν να υποβάλλονται σε επεξεργασία άμεσα και έμμεσα από μηχανές.

Τα δεδομένα μπορούν να διαμοιρασθούν και να επαναχρησιμοποιηθούν από διαφορετικές εφαρμογές, οργανισμούς αλλά και κοινότητες (Shadbolt et al. 2006: 100). Αλλά το Web 3.0 χρησιμοποιεί πολλές τεχνολογίες και ιδέες. Οι περισσότεροι ορισμοί ενσωματώνουν στον ορισμό τους την έννοια του «έξυπνου» Web (smart Web). Δηλαδή εκτός από την τεχνολογία του Σημασιολογικού Ιστού και την υψηλή τεχνητή νοημοσύνη, το Web 3.0 υπόσχεται να προσφέρει παγκόσμια (ίσως διάχυτη) συνδεσιμότητα σε ανθρώπους και εφαρμογές, αλλά και άμεση πρόσβαση σε κατανεμημένες βάσεις δεδομένων.

Κατά γενική ομολογία, το Web 2.0 είναι μια νέα γενιά διαδικτυακών υπηρεσιών και εφαρμογών που στηρίζονται στη συμμετοχή, την ανάδραση, τη δημιουργία, το μοίρασμα και την ανταλλαγή πληροφοριών στο πλαίσιο μιας διαδικτυακής ή δυνητικής κοινωνίας. Αν αποδεχτούμε τα

παραπάνω χαρακτηριστικά, οδηγούμαστε στο γενικό συμπέρασμα ότι το Web 2.0 δικαιώνει το όραμα μιας διαφανούς, συμμετοχικής και δημοκρατικής μαζικής επικοινωνίας στην «εποχή της πληροφορίας». Όσο το Web 2.0 αναδεικνύεται σε πρωταρχικό παράγοντα που καθορίζει τις καθημερινές συνήθειες και πρακτικές των χρηστών, τόσο εντατικοποιείται η ανάγκη για μια κριτική αποτίμηση του φαινομένου. Στην παρούσα εργασία, τα Νέα Μέσα συγκεντρώνονται υπό την κατηγορία του διαδικτύου και ό,τι λειτουργεί μέσα σε αυτά τα πλαίσια. Το ερώτημα λοιπόν που αναδύεται αφορά στο κατά πόσο το Web 2.0 είναι όντως κάτι ριζοσπαστικό.

Ιδεολογία, πολιτική, κουλτούρα: Το Πανοπτικόν

Λίγα χρόνια πριν την εμφάνιση του διαδικτύου, ο Γάλλος φιλόσοφος Μισέλ Φουκώ, εισήγαγε νέες έννοιες σε σχέση με τον κοινωνικό έλεγχο. Η συμβολή του στην κατανόηση του τρόπου λειτουργίας των πολιτικών ελέγχου, κατά πολλούς, εκπορεύεται από την μαρξιστική προσέγγιση σύμφωνα με την οποία, καθ' ομολογίαν του ιδίου του Φουκώ, δεν ήταν εξοικειωμένος (Macherey 1999: 96). Ο Φουκώ διαπίστωσε ότι η ανθρώπινη ύπαρξη, ξεκινώντας από το ανθρώπινο σώμα, είναι υποταγμένη καθολικά στις ανάγκες αναπαραγωγής του Κεφαλαίου (Foucault 1963: 3). Το σώμα δεν είναι απλά το βασικότερο επενδυτικό πεδίο του Κεφαλαίου σε σχέση με τη στενή λογική της παραγωγικής δύναμης, αλλά γίνεται και πεδίο ηθικής, ιδεολογικής και πολιτικής πάλης, υπό την έννοια του ελέγχου της συνείδησης, ή ακόμα και του ασυνειδήτου.

Έχουμε λοιπόν ένα σύστημα, τον καπιταλισμό, που περνάει στη θέση του Λακανικού Μεγάλου Άλλου, καθορίζοντας συμπεριφορές και σκέψεις, καθορίζοντας την απόλαυση, τη φαντασίωση, την απαγόρευση και την ματαίωση, όπως βέβαια και τους κοινωνικού όρους και τις ταυτίσεις. Ο Φουκώ εισήγαγε την έννοια της βιοεξουσίας, με την οποία όριζε την καθολική υπαγωγή της ζωής και του βίου της ανθρωπότητας στις ανάγκες αναπαραγωγής του Κεφαλαίου. Εξουσία πάνω στο βίο. Τονίζει την ύπαρξη συγκεκριμένων θεσμών και λειτουργιών που δρούσαν σε αυτό το πλαίσιο, συγκεκριμένες πολιτικές που θεωρούνται απαραίτητες ως προς την άσκησή τους, με στόχο την επιβολή και τη διαχείριση της βιοεξουσίας, πάντα με γνώμονα τις ανάγκες του Κεφαλαίου (Foucault 1975: 97).

Σε αυτή τη λογική, ο καθολικός έλεγχος της ύπαρξης λειτουργεί σαν ένα απέραντο «μάτι», κάτι σαν έναν Μεγάλο Αδερφό, που επιβλέπει τα πάντα: το Πανοπτικόν. Σε αυτό το σημείο, βέβαια, θα πρέπει να τονιστεί το εξής: αυτός ο φαινομενικά μονοσήμαντος, κάθετος τρόπος λειτουργίας του παραπάνω φαινομένου δεν στέκεται σαν μια θεότητα, σαν κάτι το οποίο προϋπήρχε της ιστορίας. Αντίθετα, αναλύοντάς το ιστορικά, διαπιστώνεται ότι είναι ένα φαινόμενο που αναδύθηκε/κατασκευάστηκε κοινωνικά μέσα στην ιστορία της ανθρωπότητας, καλύπτοντας συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές ανάγκες σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό/κοινωνικό πλαίσιο.

Όπως έχει γραφτεί και στο παρελθόν, η σταδιακή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (δηλαδή της εργατικής δύναμης), επέβαλε την ανάπτυξη νέων κοινωνικών κατασκευών για τον έλεγχό τους. Έτσι, ο καπιταλισμός έκανε την εμφάνισή του ως κάτι το νέο, το καλύτερο, το απελευθερωτικό. Σήμερα, όπως γίνεται σαφές από τη βαθύτερη κρίση στην ιστορία του, δεν είναι ικανός να ελέγξει τις παραγωγικές δυνάμεις και, ως εκ τούτου, τις καταστρέφει.

Επιστρέφοντας στην εισαγωγική ανάλυση που επιτάσσουν οι ανάγκες της παρούσας μελέτης, θα πρέπει να γίνει κατανοητό το γεγονός ότι, στα πλαίσια της βιοεξουσίας, η ιδεολογία, η κουλτούρα και η πολιτική εισέρχονται αμοιβαία στην κυκλοφορία του κεφαλαίου, είτε ως άμεσα εμπορεύματα από όπου μπορεί να αντληθεί κέρδος, είτε ως βοηθήματα, ή αλλιώς μέσα, για την επιτάχυνση, τον έλεγχο και τη διασφάλιση της κυκλοφορίας του Κεφαλαίου. Επί παραδείγματι, η επιβολή του προτύπου του ατομικού ανθρώπου, του Homo Economicus, είναι ενδεικτικό του πώς η νόηση γίνεται και αυτή κομμάτι της κυκλοφορίας του Κεφαλαίου. Εν προκειμένω, ο Homo Economicus είναι η εξατομικευμένη μεταφορά του Ανθρώπινου στη σφαίρα της παραγωγής και της κατανάλωσης, στο πνεύμα της Κοινωνίας των Ιδιωτών.

Ο Μαρξ εισηγήθηκε ότι το αστικός κράτος δεν είναι μέρος της Κοινωνίας των Ιδιωτών, αλλά στέκεται χώρια, πάνω από αυτήν, καταδυναστεύοντας και ελέγχοντάς την. Αυτή η ιδέα μπορεί να γίνει αντιληπτή στα πλαίσια της θεωρίας της αλλοτρίωσης, βασικά χαρακτηριστικά της οποίας είναι πρώτα και κύρια η αποξένωση του ανθρώπου από τη Φύση, ξεκινώντας με την άσκηση εξουσίας πάνω της, και η αποξένωση του ανθρώπου από τον άνθρωπο καθ' εαυτόν και κατ' επέκταση από τον κοινωνικό/σχεσιακό χαρακτήρα της εργασίας του και του προϊόντος που παράγει.

Άλλωστε, αυτή ήταν και αφετηριακή ανησυχία της Σχολής της Φρανκφούρτης που οδήγησε στην εισαγωγή της έννοιας της Κριτικής Θεωρίας, όπως παρουσιάστηκε συνοπτικά παραπάνω. Στο

σημείο αυτό, θα πρέπει να σημειωθούν οι συνεισφορές του Marcuse και του Deleuze, οι οποίες βασισμένες στη θεωρία των ενορμήσεων του Φρόιντ, επιχειρηματολογούν στο ότι ο καπιταλισμός είναι νεύρωση αφ' εαυτής (Parker & Aggleton 2007: 27). Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, με την αλλοτρίωση, μετατρέπει την εργασία από χαρά σε καταναγκαστικό έργο, καταπιέζοντας έτσι την αρχή της απόλαυσης και επιβάλλοντας την κυριαρχία της ενόρμησης του θανάτου πάνω στο κοινωνικό υποκείμενο ως τον μόνο τρόπο άσκησης της αστικής εξουσίας, ή αλλιώς της βιοεξουσίας.

Το πραγματικό του ψηφιακού

Έχοντας αυτά υπόψη, γίνεται κατανοητό το γεγονός ότι το διαδίκτυο είναι ένα πρόσφορο έδαφος για άμεση κερδοφορία, είτε με την πώληση αγαθών, ακόμα και του ίδιου του διαδικτύου ως αγαθού, αλλά και ως μέσου ιδεολογικής και πολιτισμικής χειραγώγησης. Το διαδίκτυο, λοιπόν, δεν είναι πια έναν άλλος κόσμος πέραν του πραγματικού, αλλά μέρος του πραγματικού (γήινου) κόσμου.

Η πρώτη φάση της εξέλιξής του, δηλαδή το Web 1.0, όπου η πληροφορία ερχόταν κάθετα, από πάνω προς τα κάτω, και χωρίς περιθώρια ανάδρασης από τον χρήστη, έκανε όλα τα παραπάνω να είναι οφθαλμοφανή. Λίγο αργότερα όμως, με την επίμονη προσπάθεια ειδικών που εναντιώνονταν στο συγκεκριμένο καθεστώς, ξεκίνησε η δημιουργία και η δωρεάν διανομή εναλλακτικών λογισμικών όπως τα Linux, αλλά και άλλων διαδικτυακών προγραμμάτων μέχρι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης τύπου Facebook και Twitter. Αυτό που επετεύχθη ήταν να σπάσει η απόλυτη υπαγωγή των Νέων Μέσων στις ανάγκες αναπαραγωγής του Κεφαλαίου μέσα από εναλλακτικές μορφές στα μέσα. Για παράδειγμα, στα πλαίσια του Web 2.0 αναπτύχθηκε το Wikipedia, σπάζοντας το μέχρι τότε καθεστώς της αγοράς της γνώσης, μετατρέποντάς την σε αυτό που πραγματικά είναι, ελεύθερη και δωρεάν προς όλους.

Παρ' όλα αυτά όμως, λόγω της κυριαρχίας αυτών των μορφών στα Νέα Μέσα, διαμορφώθηκε ένα νέο είδος οικονομίας που τα «αγκάλιασε» και της δόθηκε το όνομα Wikinomics. Διαμορφώθηκε λοιπόν ένας νέος τρόπος κερδοφορίας μέσω της δωρεάν γνώσης. Το ερώτημα που εγείρεται σε αυτό το σημείο είναι με ποιον τρόπο αντλείται το κέρδος από ένα προϊόν που «πουλιέται» δωρεάν. Μια πρώτη απάντηση είναι οι διαφημίσεις. Βέβαια, υπάρχει μεγάλη διαφορά στη λειτουργία αυτών των μέσων, όπως για παράδειγμα ανάμεσα στο Google, το Facebook και το Wikipedia. Η Google αντλεί τα κέρδη

της από τα sites που πληρώνουν ώστε να εμφανίζονται πιο ψηλά στη γραμμή αναζήτησης. Το Facebook, κατά έναν παρόμοιο τρόπο, με διαφημίσεις.

Το Wikipedia, από την άλλη, κερδίζει από δωρεές (ή αλλιώς donations). Πέραν αυτών, όμως, υπάρχει και η πολιτική του click. Εδώ, το κέρδος βγαίνει από τα clicks που αφ' ενός ανεβάζουν τη δημοτικότητα του site ή του βίντεο, στην περίπτωση της μετατηλεόρασης του Youtube, και αφ' ετέρου αυτό ανεβάζει την τιμή της μετοχής στο χρηματιστήριο, με αποτέλεσμα την αύξηση των κερδών για τους μετόχους τους. Σε γενικές γραμμές, πάντως, το σημείο καμπής ήταν η εισαγωγή αυτών των μέσων στο χρηματιστήριο· η έκρηξη των μετοχών νέων τεχνολογιών στο γύρισμα του αιώνα.

Κατά αυτόν τον τρόπο, το πέρασμα στην εποχή του Web 2.0 σηματοδότησε την ανάδυση ενός νέου πεδίου οικονομικών επενδύσεων, φαινόμενο το οποίο ο Μαρξ περιέγραφε ως «επαναστατικοποίηση των μέσων παραγωγής». Το γεγονός όμως είναι ότι οι επενδύσεις έγιναν σε νέες -με κερδοφόρα προοπτική- εναλλακτικές (μη άμεσα ελέγξιμες μορφές δικτύων) μορφές των διαδικτυακών μέσων, πράγμα που δεν επέτρεπε την καθολική αλλαγή της φυσιογνωμίας τους σε εξαρτημένα μέσα τύπου Web 1.0 για δύο λόγους: α) οι επενδύσεις έγιναν πάνω στο συγκεκριμένο χαρακτήρα των μέσων, β) ο χαρακτήρας ο οποίος είναι άκρως κερδοφόρος ως έχει.

Συγχρόνως, λειτουργεί μια αγορά γνώσης, η οποία κατά κάποιο τρόπο εμμένει στη λογική του Web 1.0. Πιο συγκεκριμένα, μεγάλοι εκδοτικοί οίκοι που εκδίδουν επιστημονικά περιοδικά (πχ Sage, Wiley-Blackwell, Springer, PubMed κλπ), δεν επιτρέπουν την ελεύθερη χρήση της γνώσης. Η χρήση επιστημονικών άρθρων τέτοιων εκδόσεων, επιβάλει την αγορά τους, πράγμα που κάνει τη γνώση εμπόρευμα υπό την έννοια του συμβολικού Κεφαλαίου, κρατώντας την στα χέρια όσων έχουν να πληρώσουν για αυτήν, δηλαδή ιδιοποιείται η κοινωνική γνώση, αποδίδοντας μάλιστα μεγάλα κέρδη. Με τον τρόπο αυτό, η γνώση γίνεται κάτι το απροσπέλαστο από το σύνολο της κοινωνίας, ή τουλάχιστον όσων μπορούν να έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο, που κυκλοφορεί μόνο σε μια περιορισμένη κάστα «καταναλωτών».

Μια άλλη έμμεση μορφή ελέγχου ή χειραγώγησης είναι η διασπορά ψευδών ειδήσεων, ή ειδήσεων με τέτοιο τρόπο που να μπορεί να λειτουργήσει διαμορφωτικά στη συνείδηση του χρήστη. Έχει τονιστεί επανειλημμένα στο παρελθόν ότι η επιτηδευμένη χρήση του λόγου (discourse), με συγκεκριμένο τρόπο και υπό οποιαδήποτε μορφή (εικόνα, ήχος, γράμματα κλπ), μπορεί και προκαλεί συγκεκριμένους συνειρμούς και ιδέες στον δέκτη αυτού του λόγου. Έτσι, το ομιλούν (καθ' οιονδήποτε

τρόπο) υποκείμενο προκαλεί συγκεκριμένες, σχεδόν προμελετημένες, αντιδράσεις ως προς τον λόγο που δέχθηκε αλλά και ως προς τον λόγο που παρήγαγε/αναπαρήγαγε.

Στο ίδιο περίπου μήκος κύματος, θα μπορούσε να τοποθετηθεί και η -διαδεδομένη πια- εξάρτηση από το διαδίκτυο. Έχοντας στο νου μας δύο πράγματα: α) την «αιώνια» προσταγή/επιβολή της εξατομίκευσης και β) την διάλυση του κοινωνικού δεσμού, η οποία συνδέεται άμεσα και άρρηκτα με την καπιταλιστική κρίση, παρατηρούμε ότι ολοένα και μεγαλύτερος αριθμός ανθρώπων καταφεύγουν στην υποκατάσταση της κοινωνικής πραγματικότητας από την ψηφιακή. Η δημιουργία avatars (ψηφιακών προσωπείων) χωρίς περιορισμούς επιτρέπει την μετατροπή του υποκειμένου σε ένα άλλο ιδανικό υποκείμενο. Αυτό το ιδανικό Είναι του avatar αντικαθιστά (ή μάλλον προεκτείνει) το πραγματικό Είναι του υποκειμένου με τέτοιο τρόπο που του επιτρέπει να κοινωνικοποιείται σε ψηφιακό πλαίσιο.

Έτσι, το ψηφιακό avatar γίνεται το πραγματικό πρόσωπο του υποκειμένου, αφού η μόνη κοινωνική του σχέση είναι με την οθόνη του υπολογιστή. Από τη μία, το υποκείμενο μπορεί εύκολα να γίνει υποχείριο του ψηφιακού του προσωπείου και να κλειστεί σε αυτό χάνοντας το Είναι του μέσα στο Είναι του avatar του, αντικαθιστώντας, όπως είπαμε, τον κοινωνικό δεσμό με τον ψηφιακό κοινωνικό δεσμό (εξάρτηση), αλλά, από την άλλη, όταν είναι αρμονική (μη-αναγώγιμη) η συνύπαρξη του ψηφιακού κοινωνικού και του πραγματικού κοινωνικού, υπάρχει μια δημιουργική αλληλεπίδραση που αναπτύσσει νέες κοινωνικές δυναμικές.

Αντί Επιλόγου

Σύμφωνα με τα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο ψηφιακός/δυνητικός κόσμος δεν είναι ένας άλλος κόσμος πέραν του πραγματικού, αλλά γεννήθηκε, υπάρχει, καθορίζει και ταυτόχρονα καθορίζεται από το ευρύτερο κοινωνικό-πολιτικό-ιστορικό πλαίσιο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο ρόλος των Νέων Μέσων στα κινήματα των τελευταίων χρόνων, όπως η Αραβική Άνοιξη, η εξέγερση στην Τουρκία, τα κινήματα των πλατειών κλπ, ή όπως η ανάδειξη του διαδικτυακού κινήματος των Anonymous. Πιο συγκεκριμένα, και ξεκινώντας με ιστορική σειρά, στην λαϊκή επανάσταση στην Τυνησία, από όπου ξεκίνησε η φωτιά των εξεγέρσεων στις Αραβικές χώρες

ανατρέποντας τον Μπεν Άλι, τα Νέα Μέσα έπαιξαν ρόλο οργανωτή των κινητοποιήσεων και μάλιστα με έναν αυθόρμητο τρόπο. Στην Αίγυπτο, με την επίδραση της Τυνησιακής επανάστασης, τα Νέα Μέσα έδρασαν κατά τον ίδιο τρόπο.

Στις ΗΠΑ, στην Ισπανία και την Ελλάδα, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης οργάνωσαν εξίσου μεγάλα κοινωνικά κινήματα όπως το Occupy Wall Street και τα κινήματα των αγανακτισμένων (Indignados στην Ισπανία, Αγανακτισμένοι στην Ελλάδα). Στην Τουρκία, από την άλλη, μετά από σειρά απαγορεύσεων που επιβλήθηκαν από τον πρωθυπουργού Ερντογάν σε σχέση με την πορνογραφία, τη δημόσια κατανάλωση αλκοόλ και τα φιλιά ανάμεσα στα ζευγάρια σε δημόσια θέα, ξεκίνησαν μεγαλειώδεις λαϊκές κινητοποιήσεις, με μεγάλη χρονική διάρκεια, σφοδρές συγκρούσεις στους δρόμους και αρκετούς νεκρούς διαδηλωτές. Με αφορμή τη μετατροπή του Πάρκου Γκεζί της Κωνσταντινούπολης σε εμπορικό κέντρο και χώρο προσευχής, η μέχρι τότε υφέρπουσα λαϊκή δυσαρέσκεια οργανώθηκε αυθόρμητα ξανά μέσα από τα Νέα Μέσα. Η τούρκικη κυβέρνηση, έχοντας γνώση των δυνατοτήτων που απέκτησαν τα Νέα Μέσα στο να συμβάλουν στην οργάνωση κοινωνικών κινημάτων, επιτέθηκε σε αυτά «κατεβάζοντας» servers, ασκώντας τους λογοκρισία και παρουσιάζοντάς τα ως διαβόλους. Παρ' όλα αυτά όμως, οι προσπάθειες αυτές απέτυχαν καθώς η εξέγερση συνεχιζόταν.

Έτσι, διαπιστώνεται ξανά ότι τα Νέα Μέσα βρίσκονται σε ένα όριο σε σχέση με τις κοινωνικές δυναμικές, μεταξύ χειραφέτησης και επιβολής, ή αλλιώς μεταξύ μιας «ηλεκτρονικής δημοκρατίας» (e-democracy) και μιας «ηλεκτρονικής δικτατορίας» (e-dictatorship). Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ψηφιακής δικτατορίας το βρίσκουμε στην Κίνα όπου έχει κοπεί κάθε πρόσβαση εταιριών, όπως λ.χ. η Google, στα Κινέζικα δίκτυα. Κατά αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η πιθανολογούμενη εξέλιξη του Web 2.0 σε Web 3.0, με την περαιτέρω εξατομίκευση των επιλογών του χρήστη μέσω των «έξυπνων» εφαρμογών, φέρνει όλο και πιο κοντά την παρακολούθηση/επιτήρηση του χρήστη, άρα και την πιθανή τιμωρία του σε περίπτωση υπέρβασης των «εσκαμμένων» που ορίζει το σύστημα εξουσίας. Μια τέτοια πιθανότητα, θα λειάνει ακόμα περισσότερο τα διαχωριστικά όρια μεταξύ e-democracy και e-dictatorship.

Βεβαίως, όλα αυτά δεν μπορούν να αναιρέσουν την απέραντη και μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα της φύσης και κατ' επέκταση της ανθρώπινης ύπαρξης και των κοινωνικών συστημάτων. Από τη μία, κατασκευάζονται νέες ανάγκες που απαιτούν μεγαλύτερη πολυπλοκότητα στην εκπλήρωσή τους και, από την άλλη, απαιτούνται πολυπλοκότερα συστήματα για τον έλεγχό τους.

Έτσι, παρά την αναπτυσσόμενη πολυπλοκότητα των μηχανισμών ελέγχου/επιτήρησης, αναπτύσσονται και θα αναπτύσσονται νέες μη-γραμμικές κοινωνικές δυναμικές, καθώς ο παράγων άνθρωπος είναι απολύτως απρόβλεπτος (χαοτικός) ακόμα και για το πιο ιδανικό «έξυπνο» σύστημα.

Βιβλιογραφία

Cormode, Graham & Krishnamurthy Balachander (2008), "Key differences between Web 1.0 and Web 2.0". *First Monday*, 13(6), pp.1-30

Flew, Terry (2008), *New Media: An Introduction* (3rd ed.). Melbourne: Oxford University Press.

Foucault, Michel (1963), *The birth of the clinic: an archaeology of medical perception.* London: Routledge.

Foucault, Michel (1975), *Discipline and punish: the birth of the prison.* London: Penguin.

Fox, Susannah & Madden, Mary (2006), *Riding the waves of "Web 2.0"*. Pew Research Internet Project. Ανακτήθηκε 24 Νοεμβρίου 2013, από http://www.pewinternet.org/2006/10/05/riding-the-waves-of-web-2-0/

Fuchs, Christian (2014), *Social Media: A Critical Introduction*. London: Sage.

Ingram, David & Simon-Ingram, Julia (1992), *Critical Theory: the Essential Readings*. St. Paul: Paragon House.

Jenkins, Henry, Purushotma, Ravi, Weigel, Margaret., Clinton, Katie & Robison, Alice (2009), *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*. Mass.: MIT Press.

Macherey, Pierre (1999), *In a Materialist Way: Selected Essays*. London: Verso.

O'Reilly, Tim (2009), What is Web 2.0. Design Patterns and Buisness Models for the Next Generation of Software. Ανακτήθηκε 24 Νοεμβρίου 2013, από http://oreilly.com/web2/archive/what-is-web-20.html

Parker, Richard & Aggleton, Peter (2007), *Culture, Society and Sexuality: A Reader*. London: Routledge.

Shadbolt, Nigel, Hall, Wendy & Berners-Lee, Tim (2006), The Semantic Web Revisited, *IEEE Computer Society*, pp.96-101

Thomas, Michael (2009), *Handbook of Research on Web 2.0 and Second Language Learning,* Information Science Reference, USA.

Tsekeris, Charalambos & Katerelos, Ioannis (Eds) (2014), *The Social Dynamics of Web 2.0: Interdisciplinary Perspectives*. London: Routledge.

Δυνητική Κουλτούρα, Εκπαίδευση και Επιπολιτισμός: Μαθαίνοντας σε διαδικτυακές κοινότητες

Αλέξιος Β. Μπράϊλας

Ψυχολόγος – Ερευνητής, Διδάκτορας Παντείου Πανεπιστημίου

Περίληψη

Κατά την αξιοποίηση μιας διαδικτυακής κοινότητας στην τυπική εκπαίδευση αναπτύσσεται ένα ιδιαίτερο τρίγωνο κοινωνικών αλληλεπιδράσεων ανάμεσα σε μαθητές, καθηγητές και μέλη της κοινότητας. Μαθητές και καθηγητές εκτίθενται αναπόφευκτα σε μια νέα δυνητική κοινοτική κουλτούρα. Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια ερμηνεία αυτών των πολύπλοκων κοινωνικών αλληλεπιδράσεων και των πολιτισμικών επιρροών, μέσα από τους εννοιολογικούς φακούς της θεωρίας του επιπολιτισμού (acculturation). Η μάθηση αναδεικνύεται ως το αποτέλεσμα της διαδικασίας ένταξης και πολιτισμικής εναρμόνισης μιας εκπαιδευτικής ομάδας (μαθητές με τους καθηγητές τους) σε μια διαδικτυακή κοινοτική κουλτούρα.

Λέξεις Κλειδιά: Επιπολιτισμός, Μάθηση, Εκπαίδευση, Δυνητικές Κοινότητες, Κουλτούρα

Abstract

By utilizing an online community in formal Education institutions, a triangle of complex social interactions emerges between students, teachers and community members. In this condition, students and teachers are inevitably exposed to a new and quite unknown to them virtual community culture. This paper attempts an interpretation of the emerging complex social interactions and the resulting cultural influences, through the conceptual lenses of the theory of acculturation. In this paper we argue that learning emerges as the result of the cultural integration between the educational group (students and their teachers) and the virtual community group.

Keywords: Acculturation, Learning, Education, Virtual Communities, Culture

Εισαγωγή

Η έννοια της προσαρμογής είναι συνυφασμένη με την ανθρώπινη φύση. Ο Δαρβίνος περιέγραψε τη *φυσική επιλογή* στην εξέλιξη των ειδών, ως ένα μηχανισμό επιβίωσης αυτού που προσαρμόζεται καλύτερα (survival of the fittest) στο φυσικό του περιβάλλον (Darwin, 1869). Οποιαδήποτε εμπειρία βιώνει το άτομο σε ένα νέο περιβάλλον, ιδιαίτερα αν αυτή η εμπειρία είναι έντονη ή αποσταθεροποιητική, οδηγεί σε μάθηση και ανάπτυξη (Kim, 2001). Η ίδια η πλαστικότητα του εγκεφάλου, δηλαδή η ικανότητα των νευρώνων να μεταναστεύουν, εντός του εγκεφάλου, τα πρώτα χρόνια της ζωής του ανθρώπου και στη συνέχεια να αναπτύσσουν διαφορετικές συνάψεις και συνδέσεις, ανάλογα με τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος, αποτελεί ένδειξη, στο κυτταρικό βιολογικό επίπεδο, της ανθρώπινης ικανότητας να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του περιβάλλοντος, να μαθαίνει και να αναπτύσσεται, ως συνέπεια της διαδικασίας προσαρμογής. Στις περιπτώσεις εγκεφαλικών επεισοδίων, ο εγκέφαλος μπορεί να προσαρμοστεί στην απώλεια νευρώνων στην πληγείσα περιοχή. Νευρώνες σε διαφορετικές περιοχές του εγκεφάλου προσαρμόζονται κατάλληλα, ώστε να αναπληρώσουν τις λειτουργίες των περιοχών που χάθηκαν.

Η έννοια της πολιτισμικής ένταξης αναφέρεται στην αλλαγή πολιτισμικού περιβάλλοντος και στη συνακόλουθη προσαρμογή στους κανόνες, στις αξίες, στα έθιμα, στις νόρμες και στη γλώσσα μιας νέας κουλτούρας, ενός νέου τρόπου δυνητικής ζωής. Η πολιτισμική ένταξη συνίσταται στη σταδιακή αφομοίωση από το άτομο της νέας κουλτούρας, ώστε να μπορέσει να ενσωματωθεί καλύτερα και να ταιριάξει σε αυτό το νέο περιβάλλον. Η πολιτισμική ένταξη είναι μια πολύ οικεία διαδικασία σε κάθε άνθρωπο: με τη γέννησή του, κάθε άτομο μαθαίνει να εντάσσεται στο μητρικό, πρώτο κοινωνικό και πολιτισμικό του περιβάλλον (Kim, 2001). Στη συνέχεια της ζωής του ακολουθούν και άλλες πολιτισμικές προσαρμογές, σε κάποιες περιπτώσεις εθελοντικές και άλλοτε αναγκαστικές (Kim, 2001). Η ένταξη του παιδιού στην πρώτη μητρική του κουλτούρα αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως προσπολιτισμός (enculturation) (Kim, 2001). Επειδή οι απαιτήσεις του περιβάλλοντος είναι τέτοιες που το μικρό παιδί δεν μπορεί να ανταπεξέλθει μόνο του, κάποιος ενήλικας χρειάζεται να αναλάβει το ρόλο του πολιτισμικού διαμεσολαβητή: “Οι αρχικές συμπεριφορές του νεογέννητου, είτε αφορούν τη δράση επί των αντικειμένων, είτε τη δράση επί των προσώπων, αναπτύσσονται όχι μόνο παρουσία του ενηλίκου,

αλλά και με τη διαμεσολάβησή του. Ο ενήλικος διαχειρίζεται τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος, ρυθμίζοντάς τες στις ικανότητες του παιδιού" (Παπαμιχαήλ, 2003, σ. 218).

Η διαδικασία της προσαρμογής ενός οργανισμού στο περιβάλλον του (φυσικό, τεχνολογικό, κοινωνικό, πολιτισμικό ή εκπαιδευτικό) είναι κρίσιμη για την επιβίωση και την ανάπτυξή του. Ωστόσο, μια κυρίαρχη παιδαγωγική προσέγγιση είναι να επιδιώκεται η αντίστροφη διαδικασία, δηλαδή να προσαρμόζεται το εκπαιδευτικό περιβάλλον στο παιδί, "να έρχεται στα μέτρα του", αντί να επιδιώκεται η καλλιέργεια της ικανότητας του παιδιού να προσαρμόζεται σε αυτό, μέσω της αξιοποίησης ενός κατάλληλου διαμεσολαβητή:

> Η «αυτονόητη» και «αυταπόδεικτη» για το «κοινό νου» αντίληψη, κατά την οποία η εκπαιδευτική διαδικασία θα πρέπει να προσαρμόζεται στις ανάγκες και στα ενδιαφέροντα του παιδιού, έχει μετατραπεί σε ένα από τους σημαντικότερους μύθους της σύγχρονης «παιδοκεντρικής» Παιδαγωγικής. Η οποιαδήποτε προσπάθεια αμφισβήτησης της παραπάνω αντίληψης τείνει να ταυτιστεί με την επιστροφή στο παραδοσιακό αυταρχικό παιδαγωγικό μοντέλο, στα πλαίσια μιας μεταφυσικής, διπολικής αντιπαράθεσής τους στη λογική «άσπρου – μαύρου» (Δαφέρμος, 2002, σ. 192).

Επιπολιτισμός και Δυνητικές Κοινότητες

Στα παρασκήνια της Wikipedia δραστηριοποιείται μια ακμάζουσα διαδικτυακή κοινότητα η οποία δημιούργησε, συνεχώς αναπτύσσει και συντηρεί ένα πρωτοποριακό έργο: τη μεγαλύτερη σε έκταση εγκυκλοπαίδεια στην ανθρώπινη ιστορία με τον ουτοπικό στόχο να καταστήσει το σύνολο της ανθρώπινης γνώσης άμεσα και ελεύθερα προσβάσιμο σε όλους (Shirky, 2008). Πολλοί καθηγητές αξιοποιούν τη Wikipedia στην εκπαιδευτική τους πράξη, αναθέτοντάς στους φοιτητές τους τη συγγραφή νέων λημμάτων ή την βελτίωση υπαρχόντων (Brailas, 2011; Roth, Davis, & Carver, 2013). Για αυτό το λόγο η WP αποτελεί ένα πρόσφορο παράδειγμα για τη μελέτη του φαινομένου της αξιοποίησης των δυνητικών κοινοτήτων στην εκπαίδευση. Η συγκεκριμένη εργασία αποτελεί εξέλιξη προηγούμενης έρευνάς μας (Μπράϊλας, 2013) και θα χρησιμοποιούμε συχνά παραδείγματα από τη Wikipedia για την ανάπτυξη των επιχειρημάτων.

Η ένταξη εμπεριέχει την αφομοίωση νέων πρακτικών και δεξιοτήτων, την αλλαγή παλαιών συμπεριφορών και τη συνακόλουθη εξέλιξη του ατόμου. Η έννοια της ένταξης σε μια εξωτερική διαδικτυακή κοινότητα κατά τη διάρκεια μιας εκπαιδευτικής παρέμβασης, συνιστά προσαρμογή σε ένα νέο σύνολο ρητών και άρρητων κανόνων και πολιτισμικών νορμών που συγκροτούν μια δυνητική γραφειοκρατική οργάνωση και μια εν γένει δυνητική κουλτούρα (Μπράϊλας, 2013). Μέσω της συνεχούς αλληλεπίδρασης με το πολιτισμικό περιβάλλον, το άτομο αλλάζει, εσωτερικεύοντας αξίες και νόρμες, σε μια προσπάθεια προσαρμογής στην κουλτούρα της κοινότητας και στις απαιτήσεις του δυνητικού χώρου συνδιαλλαγής. Η μάθηση με τη μορφή της εσωτερίκευσης των πολιτισμικών αξιών και κανόνων και της προσαρμογής στην κοινοτική κουλτούρα, επιτρέπει στο άτομο να αλληλεπιδρά επιτυχώς με τους συμμέτοχους αυτής της κουλτούρας, τα τυπικά μέλη της κοινότητας. Η διαδικασία με την οποία το άτομο προσαρμόζεται σε ένα νέο πολιτισμικό περιβάλλον καλείται *επιπολιτισμός* (acculturation) (Hall, 2005). Ο όρος *επιπολιτισμός* αποτελεί νεολογισμό. Άλλες αποδόσεις του όρου acculturation στα Ελληνικά είναι: πολιτιστική αφομοίωση, πολιτιστική επαγωγή, πολιτιστική διαπίδυση, επιπολιτισμός. Εμείς προτείνουμε την απόδοση του όρου και ως πολιτισμική ένταξη, με την παρατήρηση ότι η υφιστάμενη πολιτισμική επιρροή είναι αμοιβαία, γιατί θεωρούμε ότι είναι πιο κοντά στη σημασία του όρου, όπως προσδιορίζεται στη θεωρία του John W. Berry.

Παλαιότερα, η έρευνα του επιπολιτισμού εστιαζόταν στη μελέτη του εποικισμού της Αμερικής και άλλων περιοχών από τους Ευρωπαίους. Αργότερα, ακολουθώντας τα παγκόσμια μεταναστευτικά ρεύματα από τον τρίτο κόσμο προς τον πλούσιο βορρά, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην πολιτισμική ένταξη των μεταναστών στις κουλτούρες υποδοχής. Πιο πρόσφατα, λόγω της εμφάνισης πολυπολιτισμικών κοινωνιών, το ενδιαφέρον εστιάσθηκε στη μελέτη της αμοιβαίας πολιτισμικής προσαρμογής, ανάμεσα σε διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες (Berry, 2005). Στο σημερινό κόσμο όπου κυριαρχούν οι τεχνολογίες της πληροφορικής και των επικοινωνιακών δικτύων, ο επιπολιτισμός αποκτά μια δυνητική διάσταση και αφορά, πλέον, την ένταξη του υποκειμένου στην κουλτούρα του διαδικτύου και στις επιμέρους δυνητικές κουλτούρες των διαφόρων δυνητικών κοινοτήτων.

Αμοιβαιότητα του Επιπολιτισμού

Ο όρος επιπολιτισμός, υπονοεί ότι το άτομο εντάσσεται σε μια δεδομένη κουλτούρα, επιπολιτίζεται από αυτήν, προσαρμοζόμενο στις αξίες και στις απαιτήσεις αυτής της κουλτούρας. Ωστόσο, δεν πρέπει να υπονοείται ότι η προσαρμογή είναι μονής κατεύθυνσης. Η προσαρμογή δεν

μπορεί παρά να είναι αμοιβαία (όμως όχι με συμμετρικό τρόπο). Και τα μέλη της εξωτερικής κοινότητας καλούνται να προσαρμοστούν, να τροποποιήσουν τη δράση τους και να ενσωματώσουν τη νέα πληροφορία που εισάγεται στο πολιτισμικό τους σύστημα, συχνά εκδηλώνοντας αντίσταση στις σχετικές εκπαιδευτικές παρεμβάσεις (Μπράϊλας, 2013). Όπως παρατηρεί ο Valsiner, το άτομο δέχεται διαρκώς κοινωνικές επιρροές, ενώ συχνά αντιστέκεται σε αυτές, παράγοντας τα "αντισώματα της προσωπικής του κουλτούρας" (Παπαμιχαήλ, 2003, σ. 114). Η προσαρμογή του ατόμου, αλλάζει το ίδιο το περιβάλλον υποδοχής (Haviland, Prins, McBride, & Walrath, 2010). Τα μέλη μιας εισερχόμενης ομάδας καλούνται να προσαρμοστούν σε μια κουλτούρα η οποία, όμως, θα ήταν διαφορετική χωρίς αυτούς. Η πολιτισμική ένταξη μιας ομάδας ατόμων σε μια κουλτούρα, αλλάζει σε ένα βαθμό αυτή την κουλτούρα, παράγοντας "*πολιτισμικά αντισώματα*", χρησιμοποιώντας την ορολογία του Valsiner (Παπαμιχαήλ, 2003, σ. 114), παράλληλα με τις προσωπικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στα μέλη της εισερχόμενης ομάδας (Berry, 2005).

Η αλληλεπίδραση ανάμεσα σε άτομο και κοινότητα, διαμορφώνει την εικόνα που έχει το άτομο για τον εαυτό του. Η εικόνα του ατόμου για τον εαυτό του, είναι αυτό που η κοινότητα του αντικατοπτρίζει μια δεδομένη χρονική στιγμή, γιατί αυτή την εικόνα μπορεί και αντιλαμβάνεται το άτομο μέσα στο δυνητικό τρόπο ζωής, μέσα στη δυνητική κουλτούρα. Η εικόνα αυτή που έχει το άτομο, είναι μια δυνητική εικόνα, πραγματική ως προς τις συνέπειές της:

> Ο εαυτός συγκροτείται διαμέσου της εσωτερίκευσης του άλλου, αλλά επίσης και διαμέσου της διαφοροποίησης από τον άλλο. Η αυτοσυνείδηση που συγκροτείται με την άρνηση του εαυτού και του άλλου, επιτρέπει τη δημιουργία ενός χώρου ο οποίος καταλαμβάνεται από νοήματα και σύμβολα, μέχρι πιστεύω και ιδεολογίες, αλλά και με γνώσεις, εμπειρίες και συναισθήματα που στην πρακτική έκφραση τους ως αισθητική δημιουργία συγκροτούν την κουλτούρα που διαπερνά και συγχρόνως υποστασιοποιεί τον Εαυτό και τον Άλλο. Έτσι η κοινωνική δράση «έχει πάντα ένα συμβολικό νόημα» που εκφράζεται είτε καθορίζοντας το περιεχόμενο και τη μορφή της ταυτότητας, είτε ακαθόριστα καθώς αλλάζει συνεχώς το περιβάλλον επιτρέποντας όμως συγχρόνως νέους επανακαθορισμούς (Κοσκινάς, 1996, σ. 110).

Ο επανακαθορισμός και η συγκρότηση του εαυτού ως διεργασία συμμετοχής σε μια κουλτούρα, συνιστά μια ενεργητική δράση που επαναπροσδιορίζει και συγκροτεί εκ νέου την κουλτούρα αυτή. Η

κοινότητα, ως συλλογικά συγκροτημένος καθρέπτης, διαμορφώνει την αυτοεικόνα του ατόμου, τη στιγμή που το άτομο με το είδωλό του συνδιαμορφώνει το συλλογικά συγκροτημένο καθρέπτη (η θεωρία *the Looking Glass Self* του Charles Horton Cooley). Η είσοδος μιας εξωτερικής ομάδας σε μια ευρύτερη κοινότητα υποδοχής οδηγεί αναπόφευκτα σε αμοιβαίες προσαρμογές. Οι φοιτητές που συνεισφέρουν στα λήμματα της Wikipedia, προσαρμόζονται στους κανόνες και στις πολιτικές του εγχειρήματος, μαθαίνουν τους πολιτισμικά αποδεκτούς τρόπους δράσης στο δυνητικό χώρο της κοινότητας των συντακτών και, τελικά, επαναπροσδιορίζονται ως άτομα, μέσω αυτής τους της συμμετοχής (Μπράϊλας, 2013). Τα παλαιότερα μέλη της κοινότητας συχνά κάνουν παραχωρήσεις, αντιμετωπίζουν με κατανόηση τους φοιτητές και επωμίζονται την αύξηση του φόρτου εργασίας που προκύπτει, λόγω της μαζικής εισόδου νέων συντακτών (Μπράϊλας, 2013). Κάποιες φορές οι αμοιβαίες προσαρμογές και επαναπροσδιορισμοί της ταυτότητας γίνονται εύκολα, μέσω μιας διαδικασίας επικοινωνίας και διαπραγμάτευσης της κοινοτικής κουλτούρας, ενώ άλλες φορές δημιουργείται πολιτισμική σύγκρουση (culture conflict) και άγχος προσαρμογής (acculturative stress) (Berry, 2005).

Διαστάσεις του Επιπολιτισμού

Σύμφωνα με τη θεωρία του επιπολιτισμού, ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας εμφανίζονται διαφοροποιήσεις: η προσαρμογή επιτυγχάνεται με διαφορετικό ρυθμό για κάθε άτομο, οδηγώντας σε αύξηση των συγκρούσεων και δυσκολία προσαρμογής για το σύνολο της ομάδας (Berry, 2005). Στην εκπαιδευτική αξιοποίηση της Wikipedia παρατηρούνται διαφορετικοί ρυθμοί προσαρμογής ανάμεσα στα άτομα που συμμετέχουν και συγκροτούν την ομάδα των φοιτητών που αναλαμβάνουν να πραγματοποιήσουν συνεισφορές στα λήμματα της εγκυκλοπαίδειας. Κάποιοι φοιτητές προσαρμόζονται σχετικά εύκολα από την αρχή του εξαμήνου, ενώ κάποιοι άλλοι δεν προσαρμόζονται ποτέ. Οι τελευταίοι είναι και αυτοί που διαμαρτύρονται περισσότερο για τις συγκρούσεις με τα μέλη της κοινότητας και για το στρες που τους προκαλεί (Μπράϊλας, 2013). Ο απότομη είσοδος ενός ατόμου σε ένα διαφορετικό και άγνωστο πολιτισμικό πλαίσιο, μπορεί να προκαλέσει στρες προσαρμογής, μια κατάσταση ιδιαίτερα γνώριμη στους κοινωνικούς ανθρωπολόγους. Οι ανθρωπολόγοι Cora Dubois (1951) και Kalervo Oberg (1954) χρησιμοποίησαν πρώτοι τον όρο *πολιτισμικό σοκ* για να περιγράψουν αυτό το φαινόμενο (DeWalt & DeWalt, 2011). Ο Oberg διέκρινε τα τέσσερα στάδια του φαινομένου (DeWalt & DeWalt, 2011). Το πρώτο στάδιο είναι ο *μήνας του μέλιτος* (honeymoon) κατά τη διάρκεια του οποίου το άτομο εντυπωσιάζεται από το νέο περιβάλλον. Το δεύτερο στάδιο είναι η *κρίση* κατά την

οποία το άτομο γίνεται επικριτικό για το νέο πολιτισμικό πλαίσιο και εμφανίζει εχθρική και επιθετική συμπεριφορά. Σε αυτό το στάδιο το άτομο μπορεί να κατασκευάσει πολιτισμικά στερεότυπα (για παράδειγμα: "οι συντάκτες της Wikipedia δεν έχουν κάτι άλλο να κάνουν και κάθονται όλη μέρα μπροστά στον υπολογιστή και μας δημιουργούν προβλήματα"). Το τρίτο στάδιο είναι η *ανασυγκρότηση* (recovery) κατά την οποία το άτομο αρχίζει να εξοικειώνεται με τη νέα κουλτούρα. Το τελευταίο στάδιο είναι η *διευθέτηση* (adjustment) κατά την οποία το άτομο προσαρμόζεται πλέον ικανοποιητικά στο νέο πολιτισμικό περιβάλλον.

Η διαδικασία του επιπολιτισμού δεν είναι αχρονική, έχει σαφή ιστορική διάσταση (Haviland et al., 2010, σ. 162), είναι δηλαδή πλαισιοθετημένη, εξαρτάται από το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Η κατανόηση της διεργασίας του επιπολιτισμού προϋποθέτει την προσεκτική εξέταση και κατανόηση του ιστορικού-πολιτισμικού συγκείμενου και για την κοινότητα υποδοχής και για την εντασσόμενη ομάδα (Berry, 2005). Η κατανόηση της προσαρμογής μιας ομάδας καθηγητών και φοιτητών στην κοινότητα της Wikipedia, προϋποθέτει την παράλληλη κατανόηση της εν γένη κουλτούρας της τυπικής εκπαίδευσης, από την οποία προέρχεται η συγκεκριμένη ομάδα, και της γενικότερης κουλτούρας του διαδικτύου και των δυνητικών κοινοτήτων, της οποίας μέρος είναι και η κουλτούρα της Wikipedia. Η τυπική εκπαίδευση έχει θεσπιστεί μέσα από αιώνες παράδοσης στη βάση μιας δυαδικής παιδαγωγικής σχέσης ανάμεσα σε μια ομάδα μαθητών και το δάσκαλό τους. Ο τελευταίος αντιπροσωπεύει το "σοφό" επί σκηνής (sage on the stage). Η κουλτούρα της Wikipedia έχει διαμορφωθεί μέσα από μια δεκαετία και πλέον ζωής του εγχειρήματος (πολύ μεγάλος χρόνος για τα μέτρα του διαδικτύου – αποτελεί το μισό χρόνο ύπαρξης του www – παγκόσμιου ιστού!) στη βάση της αλληλεπίδρασης μεταξύ ομότιμων (peers). Οι συνεισφορές στη Wikipedia δεν αξιολογούνται βάση των τυπικών διαπιστευτηρίων αυτών που τις πραγματοποίησαν, αλλά βάση των επιχειρημάτων και της συμμόρφωσής τους προς τους κοινά θεσπισμένους κοινοτικούς κανόνες. Οι πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα σε αυτές τις κουλτούρες είναι τεράστιες. Μόνο μελετώντας συγκριτικά τις διαφορετικές κουλτούρες προέλευσης μπορεί να γίνει πλήρης κατανόηση του φαινομένου.

Εκτός από το πλαίσιο και την εν γένει κουλτούρα του διαδικτύου που επηρεάζει από "πάνω προς τα κάτω" την κουλτούρα της Wikipedia σημαντικό ρόλο παίζουν και οι υποκουλτούρες των υποομάδων που συγκροτούνται εντός της κοινότητας: "*Ο βαθμός αποδοχής ή απόρριψης της επίσημης οργανωτικής κουλτούρας, καθώς και ο βαθμός ανάδειξης εναλλακτικών συλλογικών «μύθων», προσδιορίζει κατά*

πόσο οι διάφορες υποκουλτούρες των ομάδων (στελεχών ή μελών του οργανισμού), εντάσσονται στην κυρίαρχη κουλτούρα ή σε κάποια αντί κουλτούρα." (Κοσκινάς, 1995, σ. 129). Στην κοινότητα της Wikipedia αναπτύσσονται διάφορες υποομάδες, όπως είναι οι διαχειριστές και ομάδες συγκεκριμένων συγγραφικών ενδιαφερόντων (wiki-projects) με διαφορετικές υποκουλτούρες. Το αντίστοιχο ισχύει και για την εκπαιδευτική ομάδα που προέρχεται πάντα από τη συγκεκριμένη υποκουλτούρα ενός σχολείου ή ενός πανεπιστημίου.

Στρατηγικές Επιπολιτισμού

Στη βιβλιογραφία αναφέρονται πολλοί διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους πραγματοποιείται ο επιπολιτισμός (acculturation strategies). Ο John W. Berry προτείνει ένα μοντέλο με τέσσερις διακριτούς τρόπους επιπολιτισμού, ανάλογα με το βαθμό διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας (cultural maintenance) και την ένταση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας (contact and participation) που επιδιώκεται από τα εισερχόμενα άτομα σε μια ευρύτερη κουλτούρα (Berry, 1997). Ο πρώτος τρόπος επιπολιτισμού είναι η **αφομοίωση (assimilation)**: τα άτομα δεν ενδιαφέρονται για τη διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας και επιδιώκουν την πλήρη ένταξή τους στην κουλτούρα υποδοχής. Στην περίπτωση των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων στη Wikipedia, αυτός ο τρόπος θα ισοδυναμούσε με τους φοιτητές να αγνοήσουν τη σπουδαστική τους ιδιότητα και το γεγονός ότι πραγματοποιούν μια πανεπιστημιακή εργασία και να επιδιώξουν την ένταξή τους στην κοινότητα ως τυπικά μέλη. Ο δεύτερος τρόπος επιπολιτισμού είναι ο **διαχωρισμός (separation)**: τα άτομα επιδιώκουν τη διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας, αποφεύγοντας κάθε επικοινωνία με την κοινότητα υποδοχής. Αυτό στην περίπτωση της Wikipedia θα ισοδυναμούσε με τους φοιτητές να ενδιαφέρονται μόνο για την αυτόνομη πραγματοποίηση της εκπαιδευτικής τους δραστηριότητας, αγνοώντας συστηματικά τους κοινοτικούς κανόνες (όταν υπαγορεύουν κάτι ασύμφωνο προς την κουλτούρα της τυπικής εκπαίδευσης) και αποφεύγοντας την οποιαδήποτε επικοινωνία με τα μέλη της κοινότητας. Ο τρίτος τρόπος επιπολιτισμού είναι η **εναρμόνιση (integration)**: τα άτομα επιδιώκουν τη διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας, επιδιώκοντας ταυτόχρονα τη διαπολιτισμική επικοινωνία με τα μέλη της κοινότητας υποδοχής. Στην εκπαιδευτική αξιοποίηση της Wikipedia αυτό θα ισοδυναμούσε με τους φοιτητές να επιδιώκουν την επικοινωνία με τους βικιπαιδιστές, προσπαθώντας να κατανοήσουν και να εναρμονιστούν με την κοινοτική κουλτούρα, ενώ ταυτόχρονα διατηρούν την ανεξαρτησία τους ως άτομα που πραγματοποιούν μια εκπαιδευτική δράση. Ο τέταρτος τρόπος επιπολιτισμού είναι η

περιθωριοποίηση (marginalization): τα άτομα δεν ενδιαφέρονται για τη διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας, ενώ ταυτόχρονα δεν επιδιώκουν την οποιαδήποτε επαφή με την κουλτούρα της κοινότητας υποδοχής με αποτέλεσμα να οδηγούνται στο κοινωνικό περιθώριο.

Από τους τέσσερις προηγούμενους τρόπους πολιτισμικής ένταξης μιας ομάδας σε μια ευρύτερη κουλτούρα, ο επικρατέστερος στις διαπολιτισμικές μελέτες φαίνεται να είναι η εναρμόνιση (Berry, Phinney, Sam, & Vedder, 2006). Στην περίπτωση της αξιοποίησης της δυνητικής κοινότητας της Wikipedia στην τυπική εκπαίδευση, πιο κατάλληλος και πρακτικά εφικτός τρόπος πολιτισμικής ένταξης είναι η εναρμόνιση. Η αφομοίωση δεν είναι πρακτικά εφικτή, αφού οι φοιτητές συνεισφέρουν στο εγχείρημα στα οριοθετημένα πλαίσια μιας εκπαιδευτικής εργασίας η οποία στο τέλος αξιολογείται. Αν μετά το τέλος της εκπαιδευτικής δράσης, κάποιοι φοιτητές παραμείνουν συντάκτες και μέλη της κοινότητας, αυτό συνιστά αφομοίωση, αλλά συμβαίνει εκτός των ορίων της εκπαιδευτικής παρέμβασης. Ο διαχωρισμός δεν είναι επιθυμητός, γιατί σκοπός της εκπαιδευτικής δράσης είναι η τριβή με την κοινότητα. Σε διαφορετική περίπτωση θα ζητούνταν από τους φοιτητές να συνεισφέρουν σε ένα ιδιωτικό wiki, ή σε κάποιο άλλο κλειστό συνεργατικό περιβάλλον, και όχι στη Wikipedia. Η περιθωριοποίηση δεν έχει νόημα για μια εκπαιδευτική παρέμβαση σε μια κοινότητα (αυτό θα σήμαινε ότι οι φοιτητές ξεχνάνε ότι είναι εκπαιδευόμενοι, ενώ ταυτόχρονα δεν εντάσσονται στην κοινότητα). Αντίθετα, η εναρμόνιση επιτρέπει στους φοιτητές να γίνουν κοινωνοί της δυνητικής κουλτούρας και να επωφεληθούν εκπαιδευτικά από το όφελος της προσαρμογής. Ταυτόχρονα, διατηρούν την εκπαιδευτική τους ταυτότητα στα πλαίσια μιας, έτσι και αλλιώς, αναγκαστικής και χρονικά οριοθετημένης εκπαιδευτικής παρέμβασης, που υπαγορεύεται από τη διαχρονικά θεσπισμένη κουλτούρα της τυπικής εκπαίδευσης. Ωστόσο, ο τρόπος της πολιτισμικής ένταξης δεν υπαγορεύεται μόνο από τις ανάγκες και τις επιθυμίες της εντασσόμενης ομάδας, αλλά και από τις απαιτήσεις της κοινότητας υποδοχής.

Ο τελικός τρόπος της πολιτισμικής ένταξης είναι αποτέλεσμα διαπολιτισμικών διαπραγματεύσεων και αμοιβαίων παραχωρήσεων. Αυτό έγινε εμφανές στην περίπτωση των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων στη Wikipedia: οι υποχρεωτικές (έμμεσα ή άμεσα) συνεισφορές των φοιτητών, στα πλαίσια μια πανεπιστημιακής εργασίας, έρχονταν σε ευθεία αντίθεση με τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής, που διαπνέει καθολικά την κουλτούρα της Wikipedia. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αντίδραση πολλών μελών της κοινότητας. Ωστόσο, παρά τις αντιρρήσεις μερίδας

συντακτών, οι εκπαιδευτικές παρεμβάσεις έγιναν τελικά καθολικά αποδεκτές στη Wikipedia (Μπράϊλας, 2013). Σε αυτή την περίπτωση έχουμε μια σαφή προσαρμογή της κοινοτικής κουλτούρας στις απαιτήσεις της εντασσόμενης ομάδας. Όταν η πολιτισμική ταυτότητα μιας υποομάδας γίνεται αποδεκτή από την κοινότητα υποδοχής, τότε πρόκειται για μια πολυπολιτισμική κουλτούρα (multiculturalism) (Berry, 2005). Το αναγκαστικό των φοιτητικών συνεισφορών γίνεται αποδεκτό στα πλαίσια μιας εκπαιδευτικής παρέμβασης και μόνο, υποδηλώνοντας τον ανοικτό και πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της Wikipedia.

Πολιτισμικό Στρες

Διαφωνίες και συγκρούσεις μεταξύ ανεξάρτητων ατόμων (φοιτητών, καθηγητών ή μελών της κοινότητας) αναφορικά με τις απαιτήσεις της πολιτισμικής ένταξης αποτελούν πηγές στρες προσαρμογής (acculturative stress) (Berry, 1970, 1997) ή πολιτισμικού σοκ (culture shock) (Ward, Bochner, & Furnham, 2001). Από τους δύο όρους, ο όρος στρες προσαρμογής, υποδηλώνει ένταση αλλά δεν έχει κατ' ανάγκη αρνητική χροιά (Berry, 2005). Η προκύπτουσα ένταση μπορεί να είναι εποικοδομητική, να οδηγήσει στην προσαρμογή και στην ανάπτυξη, έστω και διαμέσου συγκρούσεων. Για αυτό και στην απόδοση στα Ελληνικά, θα προτιμήσουμε τον όρο στρες, έναντι του άγχους, γιατί ο τελευταίος έχει συνήθως μεγαλύτερο αρνητικό φορτίο. Όμως και για τον όρο στρες, χρειάζεται να τονίσουμε ότι δεν τον χρησιμοποιούμε κατ' ανάγκη με αρνητικό περιεχόμενο, το στρες διαπολιτισμικής προσαρμογής σε μια δυνητική κουλτούρα μπορεί να έχει θετικά μαθησιακά αποτελέσματα. Το στρες προσαρμογής αφορά και την ομάδα εισόδου (καθηγητές, φοιτητές) και την κοινότητα υποδοχής (Μπράϊλας, 2013).

Επιπολιτισμός και Μάθηση

Η τυπική ένταξη των μελών στην κοινότητα της Wikipedia και η συμμετοχή στη κουλτούρας της αφορά μεμονωμένα άτομα, που εμπλέκονται σε εθελοντική βάση, και μπορεί να θεωρηθεί ως μια διαδικασία ανάλογη του enculturation (δυνητικός προσπολιτισμός). Η μαζική ένταξη μιας ομάδας φοιτητών στην κουλτούρα μιας διαδικτυακής κοινότητας, όπως είναι η κοινότητα των συντακτών της Wikipedia, με αναγκαστικό τρόπο (υποχρεωτική εκπαιδευτική εργασία) σε σύντομο χρονικό διάστημα (συνήθως μέσα σε ένα ακαδημαϊκό εξάμηνο) εμφανίζει χαρακτηριστικά μιας διεργασίας acculturation. Κατ' επέκταση, αν θεωρήσουμε τη τυπική διαδικασία ένταξης των "δόκιμων" μελών (newbies) σε μια οποιαδήποτε δυνητική κοινότητα ως διεργασία μύησης στην κουλτούρα της, η αξιοποίηση μιας

δυνητικής κοινότητας στην τυπική εκπαίδευση, μέσω της εκπαιδευτικά συντεταγμένης και προσχεδιασμένης ένταξης σε αυτήν μιας εκπαιδευτικής ομάδας, αποτελούμενη από καθηγητές και σπουδαστές, συνιστά μια διεργασία acculturation (δυνητικός επιπολιτισμός). Η ίδια η παιδαγωγική πράξη αποτελεί μια "πράξη κοινωνικά και τελετουργικά οργανωμένη" (Παπαμιχαήλ, 2003, σ. 304). Σε αυτή την περίπτωση η μάθηση αναδύεται ως το διαπολιτισμικό όφελος που προκύπτει από τη διεργασία πολιτισμικής ένταξης στη δυνητική κουλτούρα. Η διεργασία πολιτισμικής ένταξης εμπεριέχει το αντίστοιχο στρες (acculturation stress).

Η διαδικασία της ένταξης αναφέρεται στις αλλαγές που συμβαίνουν σε ένα άτομο, ή σε μια ομάδα συνολικά, ως απάντηση στις απαιτήσεις του εξωτερικού πολιτισμικού περιβάλλοντος (Berry, 2005). Αυτές οι αλλαγές δεν συνεπάγονται αυτόματα καλύτερο ή χειρότερο ταίριασμα (fitness) στο πολιτισμικό περιβάλλον. Τα άτομα μπορούν να προσαρμοστούν καλύτερα, εναρμονιζόμενα με το νέο περιβάλλον ή ακόμα και να αφομοιωθούν ολοκληρωτικά από αυτό. Ωστόσο, μπορεί να αντιδράσουν στις απαιτήσεις της διαπολιτισμικής προσαρμογής και να εμφανίσουν αντίσταση σε αυτήν. Οι φοιτητές μπορεί να μην αποδέχονται τις νόρμες κοινωνικής αλληλεπίδρασης στο δυνητικό χώρο της κοινότητας και να αντιδρούν στις πολιτισμικές αλλαγές που υπαγορεύει η wiki κουλτούρα. Κάποιοι αδυνατούν να δεχτούν ότι οι δικές τους συνεισφορές μπορεί να τροποποιηθούν από τον οποιοδήποτε ή να απορριφθούν στο σύνολό τους ως ατεκμηρίωτες από την ψηφιακή περσόνα ενός άγνωστου, σε αυτούς, ατόμου, μέλους της κοινότητας (Μπράϊλας, 2013). Το συμμετοχικό μοντέλο δημιουργίας λημμάτων στη Wikipedia (Shirky, 2008) και η ελευθεριακή προσέγγιση του διαδικτύου, που το χαρακτηρίζει στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας του (Castells, 2005), επιβάλλουν πολιτισμικές προσαρμογές που συχνά είναι αδιανόητες για έναν τυπικό φοιτητή. Επίσης, ένας καθηγητής που, εκτός Wikipedia, έχει συνηθίσει να γράφει επώνυμα και να αναλαμβάνει την ευθύνη των γραφομένων του, μπορεί να αντιδράσει στην αμφισβήτηση του κύρους του από έναν ψευδώνυμο Wikipedian (Brailas, 2011).

Η καλύτερη στρατηγική για την ελαχιστοποίηση του στρες πολιτισμικής προσαρμογής είναι η εναρμόνιση με το νέο πολιτισμικό περιβάλλον, όπως αναδεικνύεται από ένα πλήθος διαπολιτισμικών ερευνών (Berry, 2005). Στα πλαίσια της εναρμόνισης, φοιτητές και καθηγητές διατηρούν την εκπαιδευτική πολιτισμική τους ταυτότητα, επιδιώκοντας ταυτόχρονα την καλή επικοινωνία με την κοινότητα και την κατανόηση της κουλτούρας της. Το ίδιο ισχύει και για τα μέλη της κοινότητας: διατηρούν την πολιτισμική τους αυτονομία, επιδιώκοντας ποιοτική επικοινωνία με την εκπαιδευτική

ομάδα και κατανόηση της εκπαιδευτικής κουλτούρας. Η διεργασία της ένταξης στη δυνητική κουλτούρα, όσο και αν προκαλεί στρες στους εμπλεκόμενους (εκπαιδευτική ομάδα και μέλη της κοινότητας υποδοχής) δημιουργεί ευκαιρίες ανάπτυξης και εξέλιξης.

Η πολιτισμική εναρμόνιση ανάμεσα στην εκπαιδευτική ομάδα και στα μέλη της υπάρχουσας δυνητικής κοινότητας, με την αμοιβαιότητα που εμφανίζει, οδηγεί στη συγκρότηση μιας νέας *δυνητικής μαθησιακής κοινότητας* με τη δική της διαφοροποιημένη κουλτούρα (Μπράϊλας, 2013). "Τόσο η ατομική όσο και η κοινωνική συμπεριφορά καθορίζονται από συντονισμένες μορφές αλλαγής… Μοιάζουν να συντονίζονται σε αναδυόμενα κοινωνικά μορφώματα." (Κατερέλος, 2013, σ. 20). Η δυνητική μαθησιακή κοινότητα έχει περιορισμένη διάρκεια ζωής, τουλάχιστον όσο και η εκπαιδευτική παρέμβαση. Ωστόσο, και μετά τη διάλυσή της, η κουλτούρα της συνεχίζει να επηρεάζει μαθητές και μέλη της κοινότητας: η Wikipedia δεν είναι ίδια μετά τις εκπαιδευτικές παρεμβάσεις. Το ίδιο ισχύει και για τους μαθητές, τους φοιτητές, τους καθηγητές και τις εκπαιδευτικές δομές που συμμετείχαν στις εκπαιδευτικές παρεμβάσεις.

Βιβλιογραφία

Berry, J. W. (1970). Marginality, Stress and Ethnic Identification in an Acculturated Aboriginal Community. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *1*(3), 239–252.

Berry, J. W. (1997). Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology*, *46*(1), 5–34.

Berry, J. W. (2005). Acculturation: Living successfully in two cultures. *Special Issue: Conflict, Negotiation, and Mediation across Cultures: Highlights from the Fourth Biennial Conference of the International Academy for Intercultural Research*, *29*(6), 697–712.

Berry, J. W., Phinney, J. S., Sam, D. L., & Vedder, P. (2006). Immigrant Youth: Acculturation, Identity, and Adaptation. *Applied Psychology*, *55*(3), 303–332.

Brailas, A. (2011). Using Wikipedia in a Course Assignment: Implications for Wikipedia Literacy in Higher and Secondary Education. In S. Sotiriou & A. Szucs (Eds.), *Never Waste a Crisis! Inclusive Excellence, Innovative Technologies and Transformed Schools as Autonomous Learning Organisations* (pp. 116–121). Athens, Greece: European Distance and E-Learning Network.

Castells, M. (2005). *Ο γαλαξίας του Διαδίκτυου. Στοχασμοί για το Διαδίκτυο τις επιχειρήσεις και την κοινωνία.* Εκδόσεις Καστανιώτη.

Darwin, C. (1869). *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (5th ed.). London: John Murray.

DeWalt, K. M., & DeWalt, B. R. (2011). *Participant Observation: A Guide for Fieldworkers*. USA: AltaMira Press.

Hall, B. J. (2005). *Among Cultures: The Challenge of Communication*. Thomson Wadsworth.

Haviland, W. A., Prins, H. E. L., McBride, B., & Walrath, D. (2010). *Cultural Anthropology: The Human Challenge*. Cengage Learning.

Kim, Y. Y. (2001). *Becoming Intercultural: An Integrative Theory of Communication and Cross-Cultural Adaptation*. SAGE Publications.

Roth, A., Davis, R., & Carver, B. (2013). Assigning Wikipedia editing: Triangulation toward understanding university student engagement. *First Monday*, *18*(6).

Shirky, C. (2008). *Here comes everybody: the power of organizing without organizations*. Penguin Press.

Ward, C. A., Bochner, S., & Furnham, A. F. (2001). *The Psychology of Culture Shock*. Taylor & Francis Group.

Δαφέρμος, Μ. (2002). *Η Πολιτισμική - Ιστορική Θεωρία του Vygotsky. Φιλοσοφικές - Ψυχολογικές - Παιδαγωγικές Διαστάσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Ατραπός.

Κατερέλος, Ι. (2013). *Χάος και Τάξη στα Κοινωνικά Συστήματα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Κοσκινάς, Κ. (1995). *Η Πολιτική της Εργασίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Συμεών.

Κοσκινάς, Κ. (1996). *Η Κοινωνιολογία της Εξουσίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Συμεών.

Μπράϊλας, Α. Β. (2013). *Η Δυνητική Μαθησιακή Κοινότητα: Κοινωνιο-Ψυχολογικές, Παιδαγωγικές και Τεχνολογικές Παράμετροι* (Διδακτορική Διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Παπαμιχαήλ, Γ. (2003). *Μάθηση και Κοινωνία. Η εκπαίδευση στις θεωρίες της γνωστικής ανάπτυξης.* Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.

Κοινωνία των πολιτών υπό κρίση; Η συμβολή των κοινωνικών επιστημών

Σουζάννα Μαρία Νικολάου

Επίκ. Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Στη σημερινή εποχή, όπου υπονομεύεται η κοινωνία των πολιτών, των ηθικών αξιών και κανόνων από τη γενικότερη κρίση, σημαντικό ρόλο ασκεί το κριτήριο αλήθειας των αξιολογήσεων. Πρωτίστως οι κοινωνικές επιστήμες καλούνται να αναλάβουν το έργο της εξέλιξης δημοκρατικών πολιτών σε μια υγιή δημοκρατία με την προβολή της σημασίας της ανάπτυξης του εαυτού μέσω της κριτικής σκέψης, της δημιουργικής φαντασίας και της λογικής ανάλυσης, ώστε μικρά ή μεγάλα κοινωνικά γεγονότα της επικαιρότητας να ερμηνεύονται όχι μόνο πραγματολογικά ή ιδεολογικά αλλά και ουσιαστικά και επιστημονικά, για να κατανοούμε καλύτερα τις εξελίξεις και να κάνουμε σωστές κοινωνικοπολιτικές επιλογές.

Λέξεις-κλειδιά: Κοινωνία των πολιτών, Κοινωνικές επιστήμες, Ερμηνεία κοινωνικών και πολιτικών γεγονότων

Summary

This article gives accent to social sciences in order to undertake the work of configuration of democratic citizens in a healthy democracy. Their contribution refers to developing skills such as critical thinking, creative imagination and logical analysis of current events.

Key-Words: Society of citizens, Social sciences, Interpretation of social and political questions.

Η σύνδεση των επιμέρους μελών σε ένα ενεργό σύνολο εκφράζεται με την αλληλεγγύη και τον κοινωνικό δεσμό. Αυτή η σύνδεση, άλλως συγκεκριμενοποιημένη ως κοινωνική συνοχή, ισχυροποιείται με την κοινωνικοποίηση, τη συλλογική ταυτότητα και τον κοινωνικό έλεγχο, ενώ κάμπτεται μέσω της ανομίας και της αλλοτρίωσης (Τσαούση, 1983: 148).

Όταν κοινωνείται η ανάγκη αλληλοεξυπηρέτησης πολιτών, κοινών στόχων, αλληλέγγυας συμβίωσης, θεσμών που υπηρετούν την κοινωνική συνοχή, τότε το κράτος υπηρετεί τους πολίτες. Η ιδιότητα του πολίτη εμπεριέχει ενεργά δικαιώματα, τα οποία εξελίχθησαν κατά την πορεία δημιουργίας της ευρωπαϊκής κοινωνίας (Λιάκος, 2010: 141-149). Οι κοινωνικές και διεθνείς πραγματικότητες, μεταναστεύσεις, πτώση κομμουνιστικών καθεστώτων, κοινωνικά κινήματα, ενοποίηση της Ευρώπης, νέες πολιτικές αντιμετώπισης κοινωνικών προβλημάτων επανέφεραν την προηγούμενη δεκαετία τη συζήτηση της ιδιότητας του πολίτη, η οποία αποτέλεσε το μέσο για τη δημιουργία μιας νέας ιδιότητας του πολίτη. Η νέα ιδιότητα του πολίτη ξεπερνά τα εθνικά σύνορα. Η εθνική ιδιότητα του πολίτη ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την ιστορία, δεδομένου ότι ο υπήκοος μιας χώρας θα πρέπει να γνωρίζει την εθνική πολιτιστική κληρονομιά της συγκεκριμένης χώρας. Υπό αυτήν την προοπτική όταν κάποιος γνωρίζει την ιστορία μιας χώρας μπορεί να λειτουργεί καλύτερα ως ενεργός πολίτης. Οι κοινωνικές επιστήμες αναγνωρίζουν τις πολυάριθμες ιδιότητες του πολίτη του 21ου αι. Ο πολίτης σήμερα συμμετέχει ταυτόχρονα σε διεθνικές και υποεθνικές κοινότητες, σε εικονικούς και πραγματικούς συνδέσμους, σε κοινότητες με κοινούς στόχους (π.χ. προστασία περιβάλλοντος), κοινές εμπειρίες (πόλεμος, φτώχεια, κοινωνικά κινήματα) ή κοινές πολιτικές ή ιδεολογικές πεποιθήσεις. Αποτελεί πρόκληση για την εκπαίδευση και τις κοινωνικές επιστήμες η προετοιμασία του νέου ανθρώπου για την νέα ιδιότητα του πολίτη που ξεπερνά τα εθνικά σύνορα (Waaldijk, 2010: 135-140).

Για τα αναπτυγμένα κράτη δεν χρήζει επιχειρηματολογίας η θέση ότι κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα στην καλύτερη δυνατή εκπαίδευση για την προσωπική του εξέλιξη. Μέσω της

συμμετοχής στην εκπαίδευση, της μελέτης και έρευνας ακαδημαϊκών θεμάτων υπό την επίβλεψη και εποπτεία έμπειρων σε συγκεκριμένους τομείς, «κατ΄επιστήμην» γνώστες, δοκιμασμένους στη διαχείριση επιμέρους κοινωνικών αναγκών, προετοιμάζεται ο άνθρωπος για τη συμμετοχή του ως ενεργός πολίτης στην κοινωνία. Το ιδεώδες της εκπαίδευσης παρουσιάζεται ελκυστικό, όταν οι συνθήκες στην κοινωνία πραγματώνουν και φανερώνουν κοινωνική συνοχή, φροντίδα για κοινωνικές προτεραιότητες. Τέτοιες συνθήκες κυοφορούνται και νομιμοποιούνται σε δημοκρατικά συστήματα, όπου το κράτος υπηρετεί τους πολίτες, καθώς ο υψηλός βαθμός ελέγχου των πολιτών μέσω εκλεγμένων αντιπροσώπων εμποδίζει την πολιτική εξουσία να εξελιχθεί σε τυραννία. Η δημοκρατία, όμως, είναι έννοια πολυσήμαντη. Πέρα από τον λειτουργικό της χαρακτήρα εκφράζει μια μορφή συμπεριφοράς, μια συγκεκριμένη πολιτική κουλτούρα και ένα σύστημα αξιών μιας κοινωνίας. Άρα πρόκειται για μια συνεχή διαδικασία που συνδέεται και με εκπαιδευτικά καθήκοντα (Lenk, 1990: 103). Η δημοκρατία δεν είναι συνταγή, είναι τρόπος ζωής σύμφωνα με κανόνες και πρότυπα συμπεριφοράς απαράβατα. Στους υβριστές των κανόνων χρήζει επιβολή ποινών, διότι δίχως τις τελευταίες η δημοκρατία καταλύεται.

Στη σημερινή εποχή, όπου υπονομεύεται η κοινωνία των πολιτών, των ηθικών αξιών και κανόνων από τη γενικότερη κρίση, σημαντικό ρόλο ασκεί το κριτήριο αλήθειας των αξιολογήσεων, η αποδοχή μιας ηθικής αντίληψης με αίτημα γενικής ισχύος. Η έλλειψη ηθικής μιας ελεύθερης κοινωνίας, η μη τήρηση κανόνων που είναι απαραίτητοι για την κοινωνική ζωή και ισχύουν για όλες τις κοινωνικές ομάδες σηματοδοτεί μια συνολική αποτυχία των διανοουμένων. Η ιδέα μιας διακριτής «αποτυχίας» των διανοουμένων να σφάλουν ως προς τη στήριξη δημοκρατικών αξιών (π.χ. στην Ευρώπη του 20ου αι. οι διανοούμενοι λάμβαναν μέρος σε διαμάχη μεταξύ φιλελευθερισμού, φασισμού και σοβιετικού κομμουνισμού) ή να παραβλέπουν των αδικία που συντελείται ή να αδιαφορούν στην ερμηνεία μεγάλων ή μικρών γεγονότων της επικαιρότητας είναι δείγμα αδυναμίας να

κοινωνηθεί η κριτική αμφισβήτηση και δημιουργεί κοινωνίες εμφανούς παρακμής, ενώ παράλληλα λειτουργεί καταλυτικά στην εξάρθρωση της κοινής λογικής, της δυνατότητας να διασωθεί η κοινωνία των πολιτών (Müller, 2012: 2-3).

Το αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών, ο άνθρωπος και η κοινωνία, ως στοιχεία μιας γενικής τελευταίας αρχής, αποτελεί τη βάση της θεμελίωσης και της κριτικής στο χώρο των προβλημάτων που απασχολούν τους ερευνητές τους. Οι άνθρωποι λειτουργούν επηρεαζόμενοι από πολλά κίνητρα. Ωστόσο το να προτάσσει κανείς το συμφέρον της κοινωνίας των πολιτών είναι ηθικό χρέος. Οι ερευνητές του χώρου οφείλουν να οριοθετήσουν σωστά τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής, να υπερασπιστούν την ελευθερία και τη δημοκρατία και να συνεχίσουν το έργο τους στο καθήκον της αποσαφήνισης και της εξήγησης. Παρατηρούμε σήμερα, πως μικρά ή μεγάλα γεγονότα της επικαιρότητας ερμηνεύονται ανελλιπώς μέσω της δημοσιογραφικής ανάλυσης χωρίς ερμηνευτικό βάθος, με αποτέλεσμα να μην γίνεται αποσαφήνιση των επιλογών και του τι μπορεί να σημαίνουν οι επιλογές αυτές από ηθικής άποψης.

Οι κοινωνικές επιστήμες είναι πολύ σημαντικές για την εκπαίδευση και κατάρτιση των πολιτών σε ό,τι αφορά την ιδιότητα του δημοκρατικού πολίτη. [1] Είναι κρίσιμο να αναλογιστούμε ποιες δεξιότητες που συνδέονται με τις κοινωνικές επιστήμες κινδυνεύουν να χαθούν στην ένταση του ανταγωνισμού που προσβλέπει στο κέρδος. Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς να αναφερθεί στην ικανότητα της κριτικής σκέψης, της λογικής ανάλυσης, στην ικανότητα να κατανοούμε και να ερμηνεύουμε τις απτές και συγκεκριμένες εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα όχι μόνο σε εθνικό αλλά και σε διεθνικό επίπεδο ως πολίτες του

[1]Μια δημοκρατική ιδιότητα του ενεργού πολίτη α)βασίζεται στη νομική κατάσταση των πολιτών και περιλαμβάνει όλες τις πτυχές της ζωής β)εγγυάται ότι οι πολίτες έχουν λόγο στη χάραξη πολιτικής και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, γ)υπονοεί ότι τα θεσμικά όργανα χαίρουν εμπιστοσύνης του λαού, δ)εγγυάται ότι όλοι οι πολίτες μπορούν να συμμετέχουν στη ζωή των κοινοτήτων τους και στη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών (European Year of Citizens 2013 Alliance. Manifesto: http://www.ey2013-alliance.eu

κόσμου, στην ικανότητα να χρησιμοποιούμε τη δημιουργική φαντασία και να προσεγγίζουμε τον άλλον άνθρωπο ως έμψυχο ον και όχι ως κρίσιμο εργαλείο ή απλό αντικείμενο. Η δημοκρατία εδράζεται στον αμοιβαίο σεβασμό που στηρίζει σύνθετες ανθρώπινες σχέσεις. Πέρα από την οικονομική κρίση, σήμερα διαπιστώνεται μια κρίση στην εκπαίδευση και στην κοινωνία σε παγκόσμιο επίπεδο από την οποία διακυβεύεται το μέλλον της δημοκρατίας ανά τον κόσμο. Η νέα αντίληψη που προωθείται γενικώς εστιάζει σε μια εκπαίδευση που προάγει το κέρδος, το μέγιστο οικονομικό όφελος για μια χώρα. Η κριτική ερευνητική σκέψη, η δημιουργική φαντασία, η ενσυναίσθηση των διαφορετικών καταστάσεων που βιώνουν οι άνθρωποι και η κατανόηση της πολυπλοκότητας του κόσμου μας καλλιεργούν μια οικουμενική κουλτούρα που συμβάλλει στην νοηματοδότηση και ερμηνεία των γεγονότων που λαμβάνουν χώρα. Δεξιότητες που στη σημερινή εποχή η καλλιέργειά τους κρίνεται περιττή˙ ενώ αντίθετα ως απαραίτητες προβάλλουν δεξιότητες μετρήσιμες που εξασφαλίζουν και οικονομική επιτυχία. Υπό αυτήν την προοπτική καλούνται οι κοινωνικές επιστήμες να αναλάβουν το έργο της εξέλιξης δημοκρατικών πολιτών σε μια υγιή δημοκρατία με την προβολή της σημασίας της ανάπτυξης του εαυτού μέσω της κριτικής σκέψης, της δημιουργικής φαντασίας και της λογικής ανάλυσης, ώστε μικρά ή μεγάλα γεγονότα της επικαιρότητας να ερμηνεύονται όχι μόνο πραγματολογικά ή ιδεολογικά αλλά και ουσιαστικά και επιστημονικά για να κατανοούμε καλύτερα τις εξελίξεις (Nussbaum, 2013: 33 κ.ε., Ράσης, 2007).

Τόσο οι εμπειρικές κοινωνικές επιστήμες (όπως για παράδειγμα η Κοινωνιολογία, η Κοινωνική Ανθρωπολογία, η Κοινωνική Ψυχολογία, η Πολιτική επιστήμη κ.ά.) όσο και δεοντολογικές κοινωνικές επιστήμες (όπως για παράδειγμα η Νομική, η Ηθική) δύνανται να συμβάλλουν στην αγωγή ενεργών πολιτών που συμμετέχουν με κριτικό τρόπο στη διαμόρφωση των ηθικών αξιών και κανόνων, να φροντίζουν περαιτέρω για την τήρησή τους αλλά και να τις υπερασπίζονται, όταν απειλούνται (Γέμτος, 1995). Κάθε άνθρωπος

εκφράζεται μέσα από ένα σύνολο συμπεριφορικών προσδοκιών που θεμελιώνεται σε κοινωνικούς κανόνες και συνεπώς κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα προϋποθέτει αποφάσεις και επιλογές που δηλώνουν τη σκοπιμότητα της πράξης. Επομένως, κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα διέπεται από αξιολογικές κρίσεις που διαμορφώνονται βάσει των επιστημών και κυρίως των κοινωνικών επιστημών (Γέμτος 1995, 21 κ.ε). Μια συντονισμένη έλλογη κοινωνική διάδραση που οριοθετείται τρόπον τινά από τους κοινωνικούς ρόλους που απορρέουν από κάθε κοινωνική θέση (Dahrendorf, 1970) έχει ως αφετηρία τις αξιολογικές κρίσεις του κάθε κοινωνού. Οι αξιολογικές κρίσεις κατά τον Γέμτο (1995, 20), περιλαμβάνουν τρία βασικά στοιχεία: α) παρουσίαση ενός συμβάντος είτε με θετικά είτε με αρνητικά στοιχεία β)στήριξη σε μια ηθική αρχή- αξία η οποία θεμελιώνει την αξιολόγηση και γ) αναμονή με την ελπίδα ότι οι δέκτες της αξιολογικής κρίσης θα αποδεχτούν την αξιολόγηση και ανάλογα θα συμπεριφερθούν. Όπου κοινωνείται η ζωή, όπου λαμβάνει χώρα κοινωνική διάδραση όλοι τουλάχιστον συμφωνούν ως προς τη συνθήκη πως αν θέλουμε να ζούμε σε μια δημοκρατική πολιτεία, πρέπει οι νέοι να διαπαιδαγωγούνται και να συμμετέχουν σε έναν τύπο πολιτεύματος που προετοιμάζονται άρτια από την εκπαίδευση, ώστε να μπορούν να συμμετέχουν σε μια κοινωνική και πολιτική οργάνωση και ενημερώνονται σχετικά με κρίσιμα ζητήματα προκειμένου να αντιμετωπίσουν υπεύθυνα προβλήματα της κοινωνίας τους αλλά και της κοινωνίας που έχει διαμορφωθεί μέσω της αλληλεξάρτησης του κόσμου μας. Διότι η πρόοδος μιας χώρας δεν ταυτίζεται μόνο (όπως συμβαίνει τα τελευταία χρόνια διεθνώς) με την αύξηση του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος αλλά ταυτόχρονα και κυρίως με το γεγονός ότι η κοινωνία λειτουργεί, όταν διατηρούνται οι κοινωνικοί θεσμοί σε αξιοπρεπή επίπεδα (Nussbaum, 2013: 33 κ.ε.). Οι κοινωνικοί θεσμοί έχουν κεντρικό ρόλο στις κοινωνικές επιστήμες και συντονίζουν τις διαπροσωπικές σχέσεις δημιουργώντας κατάλληλες προσδοκίες (Γέμτος, 1995: 165). Συνδέονται στενά με μια διαδικασία μάθησης

για κάθε κοινωνό, ότι η τήρηση των θεσμικών κανόνων αποβαίνει μακροπρόσθεμα προς όφελός του.

Το κρίσιμο σημείο στο οποίο επικεντρώνουμε είναι η πλημμελής ενημέρωση για κρίσιμα ζητήματα της κοινωνίας μας μέσω ρηχών πραγματολογικών (περιγραφικών) ερμηνειών δημοσιογραφικού τύπου ή και σε ορισμένες περιπτώσεις εσφαλμένων ιδεολογικών ερμηνειών που αναπόφευκτα οδηγούν στην μη κατανόηση μικρών ή μεγάλων γεγονότων της επικαιρότητας. Στην ερμηνεία ή κατανόηση των πολιτικών ή κοινωνικών γεγονότων με σωστό ερμηνευτικό βάθος μπορεί να συμβάλλουν οι κοινωνικές επιστήμες. Η προσέγγιση των γεγονότων από τις κοινωνικές επιστήμες απαξιώνεται συνήθως, επειδή στηρίζεται σε γενικές υποθέσεις και θεωρίες που δεν ικανοποιούν την ανάγκη του ανθρώπου να εξηγήσει τις συγκεκριμένες εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στην κοινωνία του. Αν όμως κρίνεται σκόπιμο να νοηματοδοτήσουμε τα πολιτικά ή κοινωνικά γεγονότα προκειμένου να τα κατανοήσουμε είναι απαραίτητο μαζί με τα θετικά στοιχεία των πραγματολογικών ή ιδεολογικών ερμηνειών να αξιοποιήσουμε και την προσέγγιση των κοινωνικών επιστημών.

Η συμβολή, λοιπόν, των κοινωνικών επιστημών στην κατανόηση και ερμηνεία των γεγονότων έγκειται στη συνθήκη ερμηνείας τους βάσει κανόνων που θα ενημερώσει τον πολίτη ορθά και θα κοινωνηθεί η δημοκρατία με θαρραλέο λόγο, δημόσιο και ιδιωτικό. Κρίνεται, άρα, απαραίτητος ως πρώτος κανόνας η σωστή ενημέρωση με παρατηρήσεις, μνείες ή σχόλια που αναφέρονται σε πραγματικά στοιχεία, όπου όλες οι δυνατότητες ή ιδιότητες εκδηλώνονται ελεύθερα και δημιουργικά.

Με τη χρήση αυτών των πρώτων εργαλείων οι αναφορές του λόγου, οι συλλογισμοί, καθώς ασκούμε την επεξηγηματική λειτουργία, θα πρέπει να διακρίνονται, ακόμα και αν πρόκειται, για λόγο καθημερινό, από λογική συνοχή (Κουζέλης, 1996).

Ο τρόπος σκέψης απαιτεί, αφενός μια συναισθηματική απόσταση από τα πράγματα και αφετέρου αυτογνωσία. Κάθε γεγονός τοποθετείται σε ένα κοινωνιολογικό πλαίσιο αναφοράς. Οι αναφορές του καθημερινού λόγου ανακατασκευάζονται επιστημονικά και με αυτόν τον τρόπο εξηγούνται. Κατά την έκφραση κρίσης των γεγονότων, συγκρατείται η προσωπική εκτίμηση και η προκατάληψη κάτω από έλεγχο και η αναφορά (ανακάλυψη και ανακοίνωση) δίδεται με καθαρό νου, ώστε καθείς να μεταχειριστεί την πληροφορία, να σχηματίσει μια ευκρινή εικόνα γι' αυτό που συμβαίνει στον κόσμο αλλά και αυτό που μπορεί να συμβαίνει στον ίδιο του τον εαυτό (Mills, 1985, Μπέργκερ, 1985).

Σημαντική συνθήκη αποτελεί ο συσχετισμός των γεγονότων με σχετικά πορίσματα των κοινωνικών επιστημών. Οι αναφορές μας, η ανακάλυψη και αποκάλυψη, χρήζουν μιας γενικής εποπτείας των σχετικών επιστημονικών πεδίων.

Σε κάθε μελέτη και ερμηνεία του ανθρώπου και των μεγάλων προβλημάτων της κοινωνικής ζωής κρίσιμο είναι να γνωρίζει κανείς πώς διατυπώνονται αυτά σε φιλοσοφικές κοσμοθεωρίες και σε κοινωνικά δόγματα. Διότι η μελέτη ενός ζητήματος κοινωνικού ή πολιτικού έχει ως σημείο αφετηρίας τη διατύπωση του προβλήματος όμως κατ΄ουσίαν επιστρέφει σε αυτό για να διαφωτίσει νέα ζητήματα που προκύπτουν από την επιστημονική ερμηνεία (Bottomore, 1983).

Οποιοδήποτε κοινωνικό ή πολιτικό ζήτημα επιχειρούμε να ερμηνεύσουμε θα πρέπει, λοιπόν, να το διαφωτίσουμε μέσω των συσχετισμών των κοινωνικών φαινομένων που οποιαδήποτε εξειδίκευση θα αγνοούσε. Εξάλλου μια ορθή ερμηνεία εμπεριέχει την ιστορική αναδρομή σε διαδικασίες που σχετίζονται με αυτό που επιθυμούμε να ερμηνεύσουμε. Κάθε μελέτη και ερμηνεία ενός κοινωνικού ή πολιτικού ζητήματος εντάσσεται σε ένα ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο προκειμένου να γίνει εφικτός ο προσδιορισμός ομοιοτήτων και διαφορών που θα

συμβάλλει στην ολοκληρωμένη γνώση του τι έχει συμβεί μέχρι τώρα και τι έχει επιτευχθεί (Κουζέλης, 2005, Κουζέλης, 1996, Bottomore, 1983).

Επομένως, η ορθή ερμηνεία και κατανόηση οποιουδήποτε κοινωνικού ζητήματος συσχετίζεται άμεσα με την επιρροή της κοινωνιολογικής θεώρησης και το βάθος και την ακρίβεια των ερευνών των κοινωνικών επιστημών. Η ενότητα των κοινωνικών επιστημών όσον αφορά τις μεθόδους και τα εννοιολογικά σχήματα σήμερα είναι μεγάλη. Η φιλοσοφική φιλοδοξία του κάθε ανθρώπου να κατανοήσει την κοινωνική ζωή και να εξηγήσει την πορεία του ως μέλους του κοινωνικού συγκείμενου, να ερμηνεύσει κοινωνικά γεγονότα που βιώνει, όπως η κοινωνική και οικονομική κρίση σήμερα, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια ανακατασκευή και ανάδειξη των κοινωνικών αξιών για κάθε κοινωνική ομάδα, που θα εξασφάλιζαν τη συνοχή και την ολοκλήρωση της κοινωνίας (Κουζέλης, 1996).

Η σωστή ενημέρωση, η ορθή αξιόλογη ερμηνεία μέσα από την «ορθή» ανάγνωση των ζητημάτων του κοινωνικού μας κόσμου θα μπορούσε να συμβάλει στη βαθύτερη κατανόηση των σύνθετων εξελίξεων που λαμβάνουν χώρα και να προσφέρει το αναγκαίο ίσως περισσότερο από ποτέ «κοινωνικό δόγμα που θα καθοδηγούσε την κοινωνική μας πολιτική» (Bottomore, 1983: 105).

Βιβλιογραφία

Γέμτος, Πέτρος (1995), *Οι Κοινωνικές Επιστήμες. Μια εισαγωγή*, Αθήνα, Τυπωθήτω.

Bottomore, Theodor (1983), *Κοινωνιολογία. Κεντρικά Προβλήματα και Βασική Βιβλιογραφία*, εισ. επιμ. μτφρ. Δ.Γ. Τσαούση, Αθήνα, Gutenberg.

Dahrendorf, Ralf (1970), *Homo sociologicus*, Köln und Opladen, Westdeutscher Verlag.

Giddens, Anthony (2001), *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, μτφρ. Γ. Μερτίκας, Αθήνα, Κριτική.

Κουζέλης, Γεράσιμος (2005), *Ενάντια στα φαινόμενα. Για μια επιστημολογική προσέγγιση της Διδακτικής των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα, νήσος.

Λιάκος, Αντώνης (2010), «Πολλαπλές διαδρομές για την Ιδιότητα του Πολίτη. Η θεωρία του T.H. Marshall και η ελληνική περίπτωση», στο St. Ellis, G. Halfdanarson, A. K. Isaacs (eds), *Πολίτες στην Ευρώπη*, μτφρ. Π. Αράπογλου, Αθήνα, Κριτική, σσ. 135-139.

Lenk Kurt (1990*), Πολιτική Κοινωνιολογία. Δομές και Μορφές Ενσωμάτωσης της Κοινωνίας*, μτφρ. Φ. Κοκαβέσης, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.

Mills, C. Wright (1985), *Η Κοινωνιολογική Φαντασία*, μτφρ. Ν. Μακρυνικόλα, Σ. Τσακνιάς, Αθήνα, Παπαζήση.

Μπέργκερ, Πήτερ (1985), *Πρόσκληση στην Κοινωνιολογία. Μια Ανθρωπιστική Προοπτική*, μτφρ. Ε. Τσελέπογλου, Αθήνα, Μπουκουμάνη.

Müller, Jan-Werner (2012), «Σύγχρονοι στοχασμοί και πολιτικές παρεμβάσεις. Η αποτυχία των διανοουμένων;» στο http://www.istame.gr (Δεκέμβριος, τχ. 8, 11 σελ.) και στην αγγλική γλώσσα http://www.eurozine.com April 2012).

Nussbaum, Martha (2013), *Όχι για το κέρδος. Οι ανθρωπιστικές σπουδές προάγουν τη δημοκρατία*, μτφρ. Γ. Χρηστίδης, Αθήνα, Κριτική.

Ράσης, Σπύρος ([3]2007), *Η ανθρωπιστική παιδεία στη σύγχρονη εκπαίδευση, Συμβολή στην Ιστορία της Εκπαίδευσης*, τόμ. Α΄, Η αμερικανική εμπειρία, Αθήνα, Επίκεντρο.

Ritsert, Juergen (1996), *Τρόποι σκέψης και βασικές έννοιες της Κοινωνιολογίας. Μια εισαγωγή*, μτφρ. Τ. Κυπριανίδης, Γ. Τσιώλης, πρόλ. επιμ. Γ. Κουζέλης, Αθήνα, Κριτική.

Τερλεξής, Πανταζής (1999), *Max Weber.Κριτική και Συγκριτική Θεώρηση*, τόμ. 1ος, Το ξεμάγεμα του κόσμου, Αθήνα, Παπαζήση.

Τσαούση, Δημήτρη, Γ. (1983), *Χρηστικό λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Gutenberg

Φίλιας, Βασίλης (2007), *Ανεστραμμένα είδωλα. Αντινομίες και αντιφάσεις του σύγχρονου ιστορικού–κοινωνικού γίγνεσθαι*, Αθήνα, Παπαζήση.

Waaldijk Berteke (2010), «Ιδιότητα του Πολίτη και Ιστορία», στο St. Ellis, G. Halfdanarson, A. K. Isaacs (eds), *Πολίτες στην Ευρώπη*, μτφρ. Π. Αράπογλου, Αθήνα, Κριτική, σσ. 141-149.

Υλικός Πολιτισμός και Κοινωνικές Ταυτότητες: από τη Μινωική Κρήτη στο Σήμερα

Σταυρούλα Παιδακάκη

MSc Κοινωνιολόγος

Ιφιγένεια Παπανικολάου

MLitt (MA) Αρχαιολόγος

Περίληψη

Η διαπραγμάτευση της κοινωνικής ταυτότητας, μέσω του υλικού πολιτισμού, λαμβάνει χώρα ήδη από την αρχαιότητα. Η «κοινωνική ζωή» των αντικειμένων, τόσο καθημερινής χρήσης αλλά και εκείνων που ήταν απόκτημα επιτυχημένων κοινωνικών επαφών, έχει παρατηρηθεί πως αποτελούσε σημαντική πηγή άντλησης πληροφοριών για την κοινωνική διαστρωμάτωση και τις αλλαγές των αρχαίων κοινωνιών. Τα δεδομένα αντλούνται από διάφορες αρχαιολογικές μελέτες για τη Μεσόγειο της Προϊστορικής εποχής. Η παρούσα εισήγηση αποτελεί μια απόπειρα προσέγγισης της σχέσης υλικού πολιτισμού και κοινωνικών ταυτοτήτων στο παρελθόν και στο παρόν. Σε μια προσπάθεια αποφυγής αναχρονιστικών αναλογιών, σκοπός μας είναι μια διεπιστημονική διερεύνηση της σημασίας των αντικειμένων και των πληροφοριών που αυτά μεταφέρουν για τους ανθρώπους που τα χρησιμοποιούν, τα ανταλλάσουν ή τα συλλέγουν, καθώς και για τις κοινωνίες στις οποίες τα αντικείμενα παράγονται και κυκλοφορούν.

Λέξεις – Κλειδιά: Υλικός πολιτισμός, κοινωνικές ταυτότητες, βιογραφία αντικειμένων μινωική αρχαιολογία, κοινωνική αρχαιολογία.

Summary

The negotiation of social identities, via material culture, takes place already since the antiquity. The "social life" of things, both those used in daily life, and of those obtained through successful social relations, has been noticed to be a meaningful source of information about the social realities of the ancient societies. The source of data is mainly taken from several archaeological studies regarding the Mediterranean Basin during Prehistory. The current study attempts to explore the relations amongst social identities and material culture of the past until nowadays. In our effort to avoid misleading analogies, the main aim is to present an interdisciplinary approach of the meaning of things and the information they carry, if not embody, for the human societies in which these artefacts are produced and exchanged.

Keywords: Material culture, social identities, biography of things, Minoan archaeology, social archaeology.

Λέγεται πως δεν μπορούμε να κρίνουμε ένα βιβλίο από το εξώφυλλό του. Μήπως όμως μπορούμε να κρίνουμε έναν άνθρωπο; Και αν όχι τον άνθρωπο στο σύνολό του, μάλλον μπορούμε με μια πρώτη ματιά να αναγνωρίσουμε τον τρόπο που ο ίδιος θέλει να παρουσιάζει τον εαυτό του στους άλλους. Για παράδειγμα, η ενδυμασία και όλα εκείνα τα αντικείμενα που συναποτελούν την εξωτερική μας εμφάνιση είναι κάθε άλλο παρά «επιφανειακά», καθώς λειτουργούν ως μέσα μιας εκ προθέσεως επικοινωνίας (Hebdige 1988: 136) και ως τρόποι εγγραφής στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Τα ρούχα και τα παρελκόμενα εξαρτήματα του στυλ δείχνουν με τρόπο γλαφυρό πώς τα υλικά αντικείμενα αποκτούν, ενσυνείδητα ή ασυνείδητα, συμβολικές έννοιες, οι οποίες συναπαρτίζουν ένα ολόκληρο πεδίο υπόρρητων μηνυμάτων για την κοινωνική τάξη και την κοινωνική θέση, το κοινωνικό φύλο, τους οικονομικούς πόρους, πιθανώς ακόμα και τις πολιτικές επιλογές.

Επίσης, παράλληλα με τις πληροφορίες που δύνανται να μεταφέρουν σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα των ατόμων, τα αντικείμενα που μας περιβάλλουν, διαφωτίζουν και το ιστορικοκοινωνικό συγκείμενο μέσα στο οποίο βρίσκονται. Τα σπίτια στα οποία μένουμε και η διακόσμησή τους, τα αυτοκίνητα που οδηγούμε, τα δώρα που ανταλλάσουμε, τα αντικείμενα υψηλής τεχνολογίας που χρησιμοποιούμε στην καθημερινότητά μας, προϋποθέτουν ένα πολυσχιδές πλέγμα σχέσεων παραγωγής και εργασίας, σχήματα κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης, δυνατότητα ή μη πρόσβασης σε αγαθά και εμπορεύματα, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύουν τις διαφορετικές αποχρώσεις που μπορεί πολιτισμικά να λάβει η έννοια της «αξίας».

Ακόμη, τα αντικείμενα συνδέονται και με την ατομική ή/και συλλογική μνήμη, με τον τρόπο που οικειοποιούμαστε το ατομικό και συλλογικό μας παρελθόν. Παραδείγματος χάριν, οι συλλογές αντικειμένων που περιλαμβάνονται και εκτίθενται σε αρχαιολογικά και ιστορικά μουσεία μπορούν να αποτελέσουν το μέσο συγκρότησης και διατήρησης της συλλογικής ιστορικής μνήμης, ενώ τα αναμνηστικά που φέρνουμε από τα ταξίδια μας είναι τα συμπυκνωμένα από νόημα υλικά αντικείμενα διαμέσου των οποίων δίνεται υλική μορφή στις εμπειρίες, αλλά και αποκρυσταλλώνεται η πολιτισμική, κοινωνική και οικονομική δυνατότητα πραγματοποίησης του ταξιδιού.

Βλέπουμε λοιπόν ότι ένας ολόκληρος κόσμος αντικειμένων όχι μόνο πλαισιώνει τη ζωή μας, αλλά «μιλάει» για αυτήν και μετέχει ενεργά σε αυτήν, συμβάλλοντας στον τρόπο που προσλαμβάνουμε και βιώνουμε την πραγματικότητα, στον τρόπο που δομούμε, επιβεβαιώνουμε, διατηρούμε ή μετασχηματίζουμε την ταυτότητά μας. Όλα τα πιθανά ερωτήματα που προκύπτουν σχετικά με το τι μπορούν τα αντικείμενα να φανερώσουν για τις

κοινωνίες και τις κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες παράγονται και χρησιμοποιούνται, προσεγγίζονται κατά κύριο λόγο μέσα από το θεωρητικό και ερευνητικό πεδίο του Υλικού Πολιτισμού.

Σε τι ακριβώς αναφέρεται όμως ο όρος «Υλικός Πολιτισμός»; Ακολουθώντας τον Tilley, ο ορισμός δεν συμπεριλαμβάνει τίποτα λιγότερο και τίποτα περισσότερο από οτιδήποτε κατασκευάζει ο άνθρωπος, από μια συσκευασία τροφίμων μέχρι ένα τοπίο στο παρελθόν ή το παρόν (Tilley 2001: 258). Παρατηρούμε ότι η οριοθέτηση ανάμεσα στην φύση και τον πολιτισμό δεν μπορεί παρά να είναι διαπερατή, καθώς τεχνουργήματα της ανθρωπότητας αποτελούν τα καλλιεργούμενα φυτά, τα κατοικίδια ζώα, καθώς και το ανθρώπινο σώμα, στο βαθμό που ο άνθρωπος επεμβαίνει στην διαμόρφωσή του (Tilley 2001: 258). Οι θεωρητικές καταβολές των προσεγγίσεων του υλικού πολιτισμού εντοπίζονται στις επιστήμες της Ανθρωπολογίας και της Αρχαιολογίας, ωστόσο ως θεωρητικό πλαίσιο αποτελεί το σημείο συνάντησης και διασταύρωσης και άλλων πολλών και διαφορετικών ακαδημαϊκών παραδόσεων και ερευνητικών πεδίων, όπως είναι η Κοινωνιολογία, η Κοινωνική Ανθρωπολογία, η Γλωσσολογία, η Ιστορία κ η Ιστορία της Τέχνης, η Μουσειολογία, η Τεχνολογία, οι Πολιτισμικές Σπουδές, η Γεωγραφία (Tilley 2006: 1).

Στο ερευνητικό πεδίο του Υλικού Πολιτισμού ασκήθηκαν θεμελιακές επιδράσεις από μεγάλα θεωρητικά ρεύματα, όπως είναι ο Εξελικτισμός, ο Μαρξισμός, ο Δομισμός, η Σημειωτική και η Φαινομενολογία (Tilley 2006: 7). Ωστόσο, δεν θα σταθούμε εδώ σε μια εκτενή τους παρουσίαση, αλλά θα δούμε κάποιες προσεγγίσεις που αφορούν στην «κοινωνική ζωή» και «βιογραφία» των αντικειμένων, καθώς και στην «υλικότητά» τους, με τις οποίες «συνομιλεί» και το επόμενο μέρος της παρούσας εργασίας.

Συγκεκριμένα, οι Appadurai και Kopytoff στα μέσα της δεκαετίας του ’80 εστίασαν το ενδιαφέρον τους στις σημασίες που προσδίδονται στα πράγματα κατά την κίνησή τους στον χώρο και τον χρόνο, ανάμεσα σε διαφορετικά κοινωνικοπολιτισμικά πλαίσια και καθεστώτα αξιών (Appadurai 1986: 4, Γιαλούρη 2012: 30). Ειδικότερα, ο Appadurai στρέφει το βλέμμα του στην ανάδειξη της «κοινωνικής ζωής» των αντικειμένων, αναλύοντας τις αλλαγές στην ταυτότητα ενός αντικειμένου και την πιθανότητα να χαρακτηριστεί ως εμπόρευμα μέσα από ένα σύνολο άλλων ιδιοτήτων που μπορούν να του αποδοθούν, όπως για παράδειγμα, δώρο, φυλαχτό ή έργο τέχνης (Appadurai 1986: 6-24). Επιπλέον, σύμφωνα με τον Kopytoff, τα αντικείμενα διαθέτουν «βιογραφίες», όπως και οι άνθρωποι, οι οποίες αντικατοπτρίζουν τον κύκλο της «ζωής» τους μέσα από τις διάφορες φάσεις παραγωγής, κατανάλωσης και καταστροφής (Kopytoff 1986: 64-68). Τα διάφορα αυτά στάδια καταδεικνύουν τους τρόπους

με τους οποίους το νόημα ενός αντικειμένου μεταβάλλεται, καθώς κινείται μέσα σε διάφορα κοινωνικά και χρονικά πλαίσια (Kopytoff 1986: 87-89).

Κατά την τελευταία, περίπου, δεκαετία διερευνάται εκτενέστερα ο ρόλος των υλικών διαστάσεων του κόσμου στην κοινωνική ζωή, ενώ κρίνεται αναγκαία η επαρκέστερη αναφορά στην «υλικότητα» των πραγμάτων και στον τρόπο που «δρουν», αντί στο τι «σημαίνουν» ή πώς «εμπλέκονται» στις κοινωνικές σχέσεις. Ήδη από τη στιγμή της γέννησής μας ερχόμαστε σε έναν προκαθορισμένο, τεχνητό κόσμο, με τον οποίο βρισκόμαστε σε συνεχή διαντίδραση διαμέσου όλων μας των αισθήσεων, πριν καν μάθουμε να μιλάμε ή να αναπτύξουμε κοινωνικές δεξιότητες. Ο υλικός κόσμος δεν περιορίζεται σε μια γλωσσική απόδοσή του, σε μια αναλογία με τη γλώσσα ως ένα άλλο σύστημα επικοινωνίας. Αντίθετα, οι πολυδιάστατες ιδιότητες των πραγμάτων, όπως η υλική αντοχή, η φθορά, η σπανιότητά τους, απευθύνονται σε όλες τις αισθήσεις, συνδέονται με μια ζωντανή, αισθητηριακή και σωματική εμπειρία του υλικού κόσμου, επιτρέποντας στα αντικείμενα να ενεργούν με τρόπο που δεν μπορούν οι λέξεις (Γιαλούρη 2012: 42-43, Tilley 2001: 259-260).

Όπως έχει, λοιπόν, σκιαγραφηθεί με αδρές γραμμές, υπάρχει μια μακρά και ποικιλόμορφη θεωρητική παράδοση, που προσφέρει νέους τρόπους αντίληψης των «πραγμάτων» γύρω μας, ενώ παράλληλα επηρεάζει τους τρόπους που φανταζόμαστε, προσεγγίζουμε ή ερμηνεύουμε κόσμους παρελθοντικούς, όπως τις κοινωνίες της Μινωικής Κρήτης, που θα δούμε στη συνέχεια.

Η διαπραγμάτευση της κοινωνικής ταυτότητας, μέσω του υλικού πολιτισμού, λαμβάνει χώρα ήδη από την αρχαιότητα. Η «κοινωνική ζωή» των αντικειμένων, τόσο καθημερινής χρήσης, αλλά και εκείνων που ήταν απόκτημα επιτυχημένων κοινωνικών επαφών, έχει παρατηρηθεί πως αποτελούσε σημαντική πηγή άντλησης πληροφοριών για την κοινωνική διαστρωμάτωση των αρχαίων κοινωνιών. Έχει προσφάτως, τεκμηριωθεί πως οι κοινωνίες της Μινωικής Κρήτης, ακόμα και εκείνες, που παλαιότερα κάτω από το πρίσμα του κοινωνικού δαρβινισμού, θεωρούταν «απλοϊκές», παρήγαγαν ένα σύνολο αντικειμένων, ως αποτέλεσμα περίπλοκων κοινωνικών δομών και ξεκάθαρης συλλογικής επιλογής (Hamilakis 2002: 7).

Το παράδοξο, όμως, είναι πως, η αρχαιολογία, η επιστήμη, που επικεντρώνεται στη μελέτη των αρχαίων αντικειμένων, δεν λάμβανε υπ' όψιν της, μέχρι και πρόσφατα, την ολότητα τους, αλλά τα αντιμετώπιζε μονοδιάστατα, ως αντικείμενα τέχνης. Στην παρούσα εργασία, θα αναφερθούν ενδεικτικά ορισμένα παραδείγματα αρχαίων αντικειμένων, υπό το φως νέων ερμηνευτικών προσεγγίσεων, ώστε να καταστεί σαφές, πως τα «πράγματα»

καθαυτά ενσαρκώνουν μέσω της υλικότητάς τους, τις κοινωνικές σχέσεις και ιδέες, που τα δημιούργησαν (Alberti 2002: 100).

Είναι γνωστές, οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ των Κυκλάδων και της Ανατολικής Κρήτης, ήδη από το τέλος της Νεολιθικής περιόδου (4700-3300/3100 π.Χ.). Σχεδόν σε όλες τις αρχαιολογικές θέσεις και ταφικά σύνολα της Κρήτης, ανάμεσα σε άλλα ευρήματα, έχουν εντοπισθεί σε πληθώρα, τα περίφημα λίθινα «ειδώλια με διπλωμένα χέρια», χαρακτηριστικές μορφές του Αιγιακού κόσμου. Την ισχύουσα αντίληψη, όμως, της ομοιογενούς αισθητικής της Μινωικής κοινωνίας, που τα τελευταία χρόνια συνεχώς κλυδωνίζεται, θέτει ακόμα περισσότερο υπό αμφισβήτηση, η διαπίστωση της διαφορετικής αποδοχής αυτού του εισηγμένου τύπου ειδωλίων και της χρήσης του, ως κτέρισμα σε ταφικά σύνολα της Προ-ανακτορικής Κρήτης, 3100-1900 π.Χ., (Day et al. 1997: 280).. Στο βορειοανατολικό, παραλιακό τμήμα του νησιού, πολλά από τα ειδώλια, που βρέθηκαν είναι εισαγωγές ή αυστηρές απομιμήσεις των Κυκλαδικών τύπων. Αντιθέτως, στην περιοχή της Μεσσαράς, (κεντρικό-νότιο τμήμα του νησιού), αν και συναντώνται τέτοια ειδώλια, οι τύποι που απαντώνται είναι πρωτότυποι και μοναδικοί στο νησί, απότοκος της αισθητικής της συγκεκριμένης περιοχής. Από την άλλη, το είδος αυτό των κτερισμάτων είναι σχεδόν τελείως απόν, από τα ταφικά σύνολα του ανατολικού άκρου του νησιού. Ίσως, η γεωγραφική θέση των τριών αυτών διαφορετικών περιοχών να διαδραματίζει βασικό ρόλο στην ερμηνεία αυτού του φαινομένου, παρόλα αυτά, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται, η πιθανότητα συλλογικής επιλογής και αισθητικής του πληθυσμού της κάθε περιοχής (Day et al. 1997: 284).

Το κάθε αντικείμενο άλλωστε, είναι σχεδόν πάντα μέλος μίας ευρύτερης κατηγορίας τεχνουργημάτων. Αποκτά σχέσεις με άλλα αντικείμενα, που μοιραία επηρεάζουν τη σημασία του. Οι ομάδες αυτές των πραγμάτων, σχετίζονται συνήθως, και με κάποιο τρόπο με ομάδες ανθρώπων, και μπορούν να τους βοηθήσουν στη σύσταση του κοινωνικού τους ρόλου και κατ' επέκταση, της κοινωνικής τους ταυτότητας (Appadurai 1986: 42). Αν η πρώτη προϋπόθεση για τη διενέργεια μίας τέτοιας κοινωνικής διαπραγμάτευσης είναι η επιλογή, τότε η δεύτερη είναι σίγουρα η ιδέα της ομοιότητας και διαφορετικότητας. Είναι ακριβώς αυτός ο άξονας, που εντάσσει ένα άτομο ή όχι, σε ένα κοινωνικό σύνολο. Είναι εκείνο ακριβώς το σημείο, που το άτομο βάσει αυτού του διπόλου, βάζει ως προτεραιότητα του, τα στοιχεία που μοιράζεται με άλλους, ή των διαχωρίζουν από αυτούς, προκειμένου να γίνει κατανοητό, το πως ο ίδιος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του αλλά και σε ποια κοινωνική ομάδα ανήκει.

Στη διαπραγμάτευση ενός τέτοιου διαλόγου εντάσσεται ένα ακόμα παράδειγμα της ίδιας περιόδου από την Κρήτη. Παραδοσιακά, στην αρχαιολογία, ο χρόνος ορίζεται βάσει τριμερών δομών, δηλαδή, Προ-ανακτορική, Νεο-ανακτορική και Μετα-ανακτορική περίοδος. Αυθαίρετα προσδίδονται σε αυτές κοινωνικές αναλογίες και ερμηνεύονται αντίστοιχα, ως απλότητα, πολυπλοκότητα και παρακμή (Hamilakis 2002: 25). Έτσι, η Προ-ανακτορική περίοδος θεωρείται απλώς μία διαδικαστική προϋπόθεση προς μία αυστηρά δομημένη και εξελιγμένη ιεραρχική κοινωνία, εκείνη δηλαδή των ανακτόρων. Από οικισμούς όμως, αυτής της περιόδου, και συγκεκριμένα, τη Μύρτο-Φούρνου Κορυφή διαπιστώθηκε κάτι τελείως διαφορετικό. Ο οικισμός παρουσιάζει την εικόνα ενός καλά οργανωμένου συστήματος κατασκευής κεραμικής, σε οικιακό επίπεδο. Αποτελείται από οκτώ ισομεγέθεις οικίες, ενώ απουσιάζει οποιοδήποτε κτίσμα μεγαλύτερου μεγέθους, που να υπονοεί κάθετη κοινωνική διαστρωμάτωση και εξουσία (Whitelaw 2007: 1997). Πρόκειται, πιθανώς για μία μορφή ετεραρχικού συστήματος, οριζόντιας δηλαδή κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Καμία λοιπόν, από τις οικίες αυτές δεν παρασκεύαζε ή εισήγαγε τους ίδιους τύπους κεραμικής με τις υπόλοιπες. Γεγονός, που υποδηλώνει πιθανότατα τη χρήση της κεραμικής ως μέσο διαλόγου για τη συγκρότηση ξεχωριστής και διακριτής κοινωνικής ταυτότητας του κάθε οίκου.

Η φαινομενική ομοιογένεια στην απόδοση της ανθρώπινης μορφής, όπως αυτή απεικονίζεται σε αναπαραστάσεις μινωϊκών αντικειμένων και η βεβιασμένη ερμηνεία, πως αυτό συνυποδηλώνει κοινή πολιτιστική ταυτότητα σε όλο το νησί, υπήρξε επίσης, ένας από τους βασικούς παράγοντες της μονομερούς μελέτης των αντικειμένων, που στο παρελθόν είχε εξαντληθεί στην εξωτερική τους διαμόρφωση. Εξετάζοντας, ταυτόχρονα, με την εικονογραφία, το υλικό από το οποίο κατασκευάστηκαν (προέλευση και τεχνική), αλλά κυρίως το αρχαιολογικό περιβάλλον, στο οποίο βρέθηκαν, έχουμε την ευκαιρία να καταλήξουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια σε συμπεράσματα σχετικά με τις κοινωνίες, που τα δημιούργησαν. Παράλληλα, περαιτέρω ωφέλιμη προς ασφαλέστερες διαπιστώσεις είναι η μελέτη της «βιογραφίας» ενός αντικειμένου, όλων των σταδίων που περνά δηλαδή ξεκινώντας ως ανεπεξέργαστο υλικό έως την τελική καταστροφή του (Kopytoff 1986: 68). Άλλωστε, είναι ακριβώς η μακροβιότητα τους αυτή, που σε ορισμένες περιπτώσεις υπερβαίνει τη ζωή των κατόχων τους, που τα καθιστά φορείς μνήμης και κοινωνικών συμβολισμών.

Ίσως, ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα ανάκτησης κοινωνικών πληροφοριών, που στο παρελθόν είχαν παραγνωριστεί, συναντώνται στην ερμηνεία των ανθρωπόμορφων ειδωλίων της περιόδου των ανακτόρων. Στη Νεοανακτορική περίοδο

(1600-1450 π.Χ.), υπάρχει μία γενικότερη στροφή προς την απεικονιστική λεπτομέρεια, καθώς το ανθρώπινο σώμα αποδίδεται πιο φυσιοκρατικά και με μεγαλύτερη σπουδή. Παράλληλα, παρατηρείται και μία μεγαλύτερη ποικιλία στη χρήση υλικών αλλά και των τεχνικών, πολλές από τις οποίες ήταν εισηγμένες. Οι περίφημες «θεές με τα φίδια» από φαγεντιανή προερχόμενες από την Κνωσσό, καθώς και το χρυσελεφάντινο αγαλματίδιο, ο λεγόμενος «κούρος» του Παλαικάστρου είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα αντικείμενων αυτής της περιόδου (Alberti 2001: 203). Όπως, σχεδόν όλα τα αντικείμενα εφάμιλλης τεχνικής θεωρήθηκαν απεικονίσεις θεοτήτων. Καθώς, η απαιτητική επεξεργασία του ελεφαντοστού, αλλά και η προετοιμασία της φαγεντιανής, που είναι το αρχαιότερο τεχνητό υλικό, μείγμα από άμμο, χαλαζία, ασβεστόλιθο, σκόνη φυτών και νερό, θεωρήθηκε πως θα χρησιμοποιούνταν μόνο για ιερά παραφερνάλια. Τόσο η τεχνική, αλλά και τα περισσότερα από τα υλικά ήταν εισηγμένα από την Αίγυπτο και τη Συρία, όπως άλλωστε και το ελεφαντόδοντο, ενώ η επεξεργασία του λάμβανε χώρα, κατά πάσα πιθανότητα στη μικρή πόλη του Παλαικάστρου (Driessen 2000: 93). Η κοινή ερμηνευτική τους προσέγγιση, καθίσταται προβληματική, καθώς, το περιβάλλον εύρεσης τους είναι τελείως διαφορετικό. Η Κνωσσός θεωρείται, προς το παρόν, το βασικό ανακτορικό κέντρο του νησιού, ενώ το Παλαίκαστρο, μικρός οικισμός, με επαρχιακό εργαστήριο επεξεργασίας ελεφαντοστού. Πώς είναι δυνατό να εφαρμοστεί ίδιο ερμηνευτικό μοντέλο και για τις δύο περιπτώσεις; Φαίνεται μάλλον πιο λογικό, η ερμηνεία τους να είναι πιο σχετική με τις κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες, που οδήγησαν στη κατασκευή τους. Το υλικό από το οποίο φτιάχτηκε το καθένα ξεχωριστά, θα μαρτυρούσε καθεαυτό την πορεία του από την Ανατολή, ως εμπόρευμα, την επεξεργασία του σε τοπικό ή όχι εργαστήριο και την τελική διαμόρφωση του από το μινωϊτη δημιουργό. Την ίδια στιγμή, όμως, θα ενσάρκωνε και τις επιτυχημένες κοινωνικές σχέσεις του ιδιοκτήτη του είτε πρόκειται για ιδιώτη, είτε για τον οικισμό και το ανάκτορο. Ένα και μόνο αντικείμενο είναι ικανό λοιπόν, να εσωκλείσει την κοινωνική δύναμη ενός ατόμου ή ενός συνόλου, και να γίνει μάρτυρας της δύναμης αυτής προς την υπόλοιπη κοινωνία.

Αρχαιολογικό ανάλογο, προέρχεται από τον οικισμό Catalhöyük, της σημερινής Τουρκίας (Hodder 2004: 49). Στο εσωτερικό κάθε σπιτιού, κάτω από τις εστίες βρέθηκαν λάκκοι, οι οποίοι περιείχαν σε ανεπεξέργαστη μορφή κομμάτια οψιανού. Ο αριθμός τους ποικίλλει ανά σπίτι. Το υλικό ήταν εισηγμένο από την περιοχή της Καππαδοκίας, σε απόσταση 170 χλμ. από τον οικισμό. Το ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί ένα εμπόρευμα τέτοιας μεγάλης χρησιμότητας να μην είναι ευκόλως προσβάσιμο και έπρεπε να αποκαλύπτεται εκ νέου προκειμένου να χρησιμοποιηθεί. Το φαινόμενο γίνεται ακόμα πιο

σύνθετο από τη στιγμή που σε ορισμένες περιπτώσεις, η περιορισμένη αυτή πρόσβαση, καθίσταται αδύνατη, αφού στρώμα κονιάματος, ανακόπτει την όποια προσβασιμότητα. Το στοιχείο αυτό, προσδίδει στο γεγονός χαρακτηριστικά ιεροτελεστίας. Η περίπτωση προστασίας από φθορά ή κλοπή θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί, καθώς θα πρέπει να υπήρχαν σαφώς ευκολότεροι τρόποι αντιμετώπισης μίας τέτοιας περίπτωσης. Μήπως λοιπόν, η αποκάλυψη και μόνο του αντικειμένου και η ανάμνηση της πορείας προς την απόκτησή του, ήταν αρκετή για τον κάτοχο προκειμένου να επιδεικνύει εκ νέου την κατοχυρωμένη κοινωνική του δύναμη; Αν η διαδικασία αυτή, δεν ήταν περιορισμένη στα μέλη του οίκου, τι κοινωνικές προεκτάσεις θα είχε για τα άτομα που την τελούσαν, και ποιες για εκείνα που τους επιτρέπονταν ή απαγορευόταν η είσοδος;

Κατά τον αρχαιολόγο Ian Hodder (1987: 5), η εμπλοκή των ανθρώπων με την κοινωνία έγινε μέσω της σταδιακής ανάγκης τους για τα πράγματα. Είναι γεγονός, πως τόσο τα χρηστικά αλλά και τα αντικείμενα, προερχόμενα από κοινωνικο-οικονομικές συναλλαγές, που αναφέρθηκαν, αντικατοπτρίζουν, αν όχι ενσαρκώνουν κυριολεκτικά τις πολύπλοκες κοινωνικές διεργασίες, που τα δημιούργησαν, όπως άλλωστε συμβαίνει και σήμερα. Ο στόχος της παρούσας εισήγησης ήταν να καταδείξει πως οι κοινωνικές θεωρίες περί υλικού πολιτισμού βοηθούν διεπιστημονικά στην κατανόηση συμβολισμών του παρελθόντος και στο ρόλο που παίζουν τα αντικείμενα στη σύσταση των κοινωνικών ταυτοτήτων του τότε, αλλά και του σήμερα. Η συγκεκριμένη προσέγγιση σε καμία περίπτωση δε μπορεί να θεωρηθεί εξαντλητική, αλλά προσπάθησε να καταδείξει πως κοιτώντας από το παρόν στο μέλλον, και αντίστροφα, το άτομο προσπαθούσε ανέκαθεν να οριοθετήσει μέσα από τα αντικείμενα την ταυτότητα του μέσω της ομοιότητας ή της διαφορετικότητας από το λοιπό κοινωνικό σύνολο ή άλλες κοινωνικές ομάδες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alberti, B. (2001) “Faience goddesses and ivory bull-leapers: the aesthetics of sexual difference at Late Bronze Age Knossos”. *World Archaeology* 33, τόμος (2), σσ. 189-205.

Alberti, B. (2002) “Gender and the figurative art of Late Bronze Age Knossos”, στο Y. Hamilakis (επιμ.), *Labyrinth Revisited: Rethinking “Minoan” Archaeology*, Oxford, Oxbow Books, σσ. 98-117.

Appadurai, A. (1986) "Introduction: commodities and politics of value", στο A. Appadurai (επιμ.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, σσ. 3-63.

Γιαλούρη, Ε. (επιμ.), (2012), *Υλικός Πολιτισμός-Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Day, P. M., D. E. Wilson και E. Kiriatzi (1997) "Reassessing specialization in Prepalatial Cretan ceramic production", στο R. Laffineur and P.P. Betancourt (επιμ.), *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age*, Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin, Aegaeum 16, σς. 275-289.

Driessen, J. M. (2000) "A Late Minoan IB town shrine at Palaikastro", στο J. A. Macgillivray, J. M. Driessen και L. H. Sackett, *The Palaikastro Kouros: A Minoan Chryselephantine Statuette and its Aegean Bronze Age Context*, London, British School at Athens, British School at Athens Studies 6, σσ. 87-96.

Hamilakis, Y. (2002) "What future for the "Minoan" past? Re-thinking Minoan archaeology", στο Y. Hamilakis (επιμ.), *Labyrinth Revisited: Rethinking "Minoan" Archaeology*, Oxford: Oxbow Books, σσ. 2-29.

Hebdige, D. (1988), *Υπο-κουλτούρα: Το νόημα του στυλ*, Αθήνα, Γνώση.

Hodder, I. (1987) "The contextual analysis of symbolic meanings", στο I. Hodder (επιμ.), *Archaeology of Contextual Meanings*, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 1-10.

Hodder, I. (2004) "Neo-thingness", στο J.F. Cherry, C. Scarre and S. Shennan (επιμ.), *Explaining Social Change: Studies in Honour of Colin Renfrew*, Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research, σσ. 45-52.

Kopytoff, I. (1986) "The cultural biography of things: commoditization as process", στο A. Appadurai (επιμ.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, σσ. 64-91.

Tilley, C. (2001) "Ethnography and Material Culture", στο P. Atkinson (επιμ.), *Handbook of Ethnography*, London, Sage, σ.σ. 258-271.

Tilley, C., Keane, W., Küchler, S. (επιμ.) (2006), *Handbook of Material Culture*, London-Thousand Oaks-New Delhi, Sage.

Whitelaw, T. (2007) "House, households and community at Early Minoan Fournou Korifi: methods and models for interpretation", στο R. Westgate, N. Fisher, J. Whitley (επιμ.), *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*, London: British School at Athens, British School at Athens Studies 15, σσ. 65-76.

Η επιρροή του facebook στην πολιτική και κοινωνική ζωή και στην προσωπικότητα των χρηστών. Ελεύθεροι ή παγιδευμένοι στα social media;

Πολυξένη Ι. Παπαγγελοπούλου

Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας Παντείου Παν/μίου, π. Επιστημ. Συνεργάτης Παν/μίου Αθηνών

Περίληψη

Το facebook ως μέσον κοινωνικής δικτύωσης αφορά σε κοινωνικές ή πληθυσμιακές ομάδες διαφόρων ηλικιακών ομάδων, ανεξαρτήτως φύλου, εκπαίδευσης, εθνότητας ή θρησκεύματος. Στην εικονική πραγματικότητα του fcb, οι άνθρωποι δε μιλούν, δεν αγγίζονται, δε συναντώνται στην πραγματική τους ζωή, αλλά μόνον μέσω του Η/Υ. Η συνεύρεση στο fcb με άλλους ανθρώπους, ημεδαπούς ή αλλοδαπούς, όλων των κοινωνικών τάξεων, δίνει στους ειδικούς τη δυνατότητα μελέτης της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Σύμφωνα με τους ερευνητές « η κοινωνική δικτύωση είναι η πλέον βασανιστική πολιτιστική μεταμόρφωση από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης». Τα κοινωνικά δίκτυα δύνανται ν' αποτελέσουν εργαλείο προπαγάνδας και παραπληρο-φόρησης και μπορούν να χειραγωγηθούν ώστε να επηρεάσουν τις πολιτικές εξελίξεις με την επιρροή της κοινής γνώμης.

Λέξεις-κλειδιά*:* κοινωνικά δίκτυα, εικονική πραγματικότητα, εθισμός, κοινή γνώμη, λογισμικό, εκφοβισμός.

Abstract

Facebook as a means of social networking in relation to social or demographic groups of different age groups, irrespective of gender, education, ethnicity or religion. In the virtual reality of Facebook, people do not speak, nor touch, nor meet in real life, with the exception of the internet. Collective bringing on Facebook with other people natives or foreigners of all social classes, presents the opportunity to the specialists the study of human behavior. According to the researchers findings " the social networking is the most torturous cultural transformation since the Industrial Revolution". The social network may also pose as a propaganda tool and misinformation and can be manipulated to influence political developments, to influence public opinion.

Key-Words*:* social media, virtual reality, addiction, public opinion. software, bullying.

Το facebook ως μέσον κοινωνικής δικτύωσης, αφορά σε κοινωνικές ή πληθυσμιακές ομάδες διαφόρων ηλικιακών ομάδων, ανεξαρτήτως φύλου, εκπαίδευσης, εθνότητας ή θρησκεύματος.

Το χαρακτηριστικό του μέσου είναι η ανάρτηση φωτογραφίας με την οποίαν απεικονίζεται η προσωπικότητα των ατόμων ή των κοινωνικών δικτύων.

Συχνά, εκτός από τη φωτογραφία των ατόμων, χρησιμοποιούνται φωτογραφίες με χιουμοριστική απεικόνιση, απεικόνιση καλλιτεχνική ή με πολιτικό νόημα. Σύμφωνα με την Hanna Krasnova του Humboldt Univeristy of Berlin, συγγραφέα μελέτης για το fcb, (Krasnova 2013) «μία φωτογραφία μπορεί πολύ δυναμικά να προκαλέσει άμεσα κοινωνική σύγκριση». Διαπιστώνεις περισσότερα στοιχεία από τη φωτογραφία για το αν ο χρήστης είναι χαρούμενος, πλούσιος ή επιτυχημένος, παρά από την ενημέρωση της κατάστασής του.[1]

Το fcb ξεκίνησε το 2004 από τον Μάρκ Ζάκερμπεργκ στον οποίον αποδίδεται η ιδέα της σύλληψής του. Από τότε το fcb έχει ξεπεράσει -παγκοσμίως- τα 500 εκατομμύρια χρήστες-μέλη.

Η δημιουργία του από τον εμπνευστή του, αποτυπώθηκε το 2010, από την Columbia Pictures, και τον σκηνοθέτη Ντέιβιντ Φίντσερ σε ταινία, με τον τίτλο «The Social Network".[2]

Για την ταινία, οι "New York Times" έγραψαν «προκαλεί αίσθηση, μοναδική στη γενιά της». Στην εφημερίδα "New Yorker" γράφτηκε «επαναστατική, το άπόλυτο έμβλημα της εποχής μας» και το περιοδικό "Rolling Stone", τη θεώρησε «ταινία ορόσημο για την Αμερική».

Η ταινία αφορά στην εκπληκτική ιστορία μιάς νέας γενιάς κοινωνικών «ανταρτών». Μιά πανκ ιδιοφυία άναψε τη σπίθα της επανάστασης στην επικοινωνία και άλλαξε τις διαπροσωπικές σχέσεις. Σκιαγραφείται το χρονικό της ίδρυσης του facebook, αλλά και οι διαμάχες για τα πνευματικά δικαιώματα που ακολούθησαν την απίθανη επιτυχία της ιστοσελίδας. Το φίλμ «social network» είναι μάρτυρας στη γέννηση μιας ιδέας που ύφανε ξανά τον ιστό της κοινωνίας, έστω κι αν διέλυσε εντελώς τη φιλία των δημιουργών του. Ξεκίνησε σαν ιδέα γιά γνωριμίες. Συνδέθηκαν σ'αυτό 650 φοιτητές του Παν/μίου Χάρβαρντ και χαρακτηρίστηκε από πολυεθνικότητα επισκεπτών.

Μέσω της συμμετοχικής παρατήρησης με φίλους που έκανα στο fcb προέβην σε

[1] Winter Jessica. *Selfie-Loathing Instagram is even more depressing than Facebook.*12.27pm [πρόσβαση 13 July 2013] Διαθέσιμο από http://slate.com/articles/technology/201307/instagram
[2] *The social network.* [ταινία]. Screeanplay by Aaron Sorkin; directed by David Fincher, 2010

διαπιστώσεις.

Η επικοινωνία αφορά στη μεταβίβαση πληροφοριών από ένα άτομο ή μιά ομάδα σε άλλες.

Η δημόσια σφαίρα σύμφωνα με τον Γερμανό κοινωνιολόγο Γιούγκεν Χάμερμας (Habermas (1989) στο Giddens 2002: 502) προϋποθέτει ότι τα άτομα συναντώνται ως ίσα σ' έναν χώρο δημόσιας συζήτησης, είναι μια περιοχή δημοσίου διαλόγου **,** όπου μπορούν να συζητηθούν θέματα γενικού ενδιαφέροντος και να δημιουργηθεί πολιτική συζήτηση και γόνιμος διάλογος.

Το επιχειρηματικό μοντέλο του fcb είναι οι διαφημίσεις. Σύμφωνα με τον Noam Chomsky[3] (Chomsky 1995:16) τα ΜΜΕ έχουν μιά αγορά με την οποία δουλεύει η πολιτική οικονομία των. Η αγορά για τα ΜΜΕ είναι οι διαφημιστές.

Οι διαφημίσεις κοινωνικής δικτύωσης στο fcb είναι αγγελίες στην πλαινή μπάρα, όπου οι φίλοι έχουν επιλέξει να δείχνουν την ικανοποίησή τους με την ένδειξη like και κάποιος, κάπου, έχει πληρώσει γι'αυτές, λέει ο συγγραφέας Dave Awl (Awl 2011:76).

Η διαστρωμάτωση του πληθυσμού από τα αστικά κέντρα και την ύπαιθρο διαφοροποιείται. Διαφοροποιούνται και οι προτιμήσεις των χρηστών του fcb που αφορούν στην μουσική που ακούν, στα βιβλία και τα κόμικς που διαβάζουν, στην πολυεθνική διατροφή που επιλέγουν, στα links που αναλογούν στην επαγγελματική τους δραστηριότητα, στις πολιτικές συζητήσεις και στα ενδιαφέροντά τους και στα σήριαλ που προτιμούν να βλέπουν στην tv.

Από γυναίκα χρήστη, φίλη του fcb που διαμένει στην ύπαιθρο παρατήρησα ότι η ίδια και 819 άτομα προτιμούν τα τουρκικά σήριαλ, δείγμα που αντιστοιχεί και στην προτίμησή τους στην τουρκική σαπουνόπερα, αποτέλεσμα της προπαγάνδας των ΜΜΕ.

Το fcb τείνει να φέρει σε επικοινωνία φίλους ως μέλη, αλλά και μη φίλους οι οποίοι θέλουν ν΄ανήκουν στην παρέα του ατόμου. Έτσι παρατηρείται ότι ένα μέλος του fcb, λόγω της επαγγελματικής του ιδιότητας π.χ. άν ανήκει σε καλλιτεχνικό χώρο, είναι ηθοποιός ή τραγουδιστής κ.ά. ή λόγω της ιδεολογικής του αναφοράς (π.χ. συμμετοχή σε πολιτικό κόμμα) συγκεντρώνει πολλά μέλη ως φίλους του. Στο fcb φίλοι και εχθροί συνυπάρχουν και γνωρίζονται άτομα απ' όλα τα μέρη της γής. Κάποιοι επιλέγουν να υπάρχουν με ψευδώνυμο ή χωρίς φωτογραφία. Πολλάκις συναντάμε ίδια επώνυμα που αφορούν διαφορετικούς ανθρώπους.

[3] Chomsky Noam, Τα ΜΜΕ σαν καθρέπτης της κοινωνίας, Μερικές σκέψεις γιά τα ΜΜΕ, Η κατασκευή της συναίνεσης. Μετάφραση Μ. Λογοθέτη, Π. Καλαμαράς. Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα,1995.

Όταν οι σχέσεις των ανθρώπων αλλάζουν λόγω της ύπαρξης γάμου, παιδιών, ύπαρξη της πυρηνικής οικογένειας, οι άνθρωποι προσδιορίζουν τις φιλίες τους.

Τα μέλη με συγγένεια α΄ή β΄βαθμού συναντώνται στο fcb και συναντώνται αραιά στην προσωπική τους ζωή.

Το fcb ως σύλληψη είναι πρωτοποριακό. Πολλοί καλλιτέχνες το χρησιμοποιούν για την έκθεση έργων τους, τα οποία κάνουν γνωστά σ' όλον τον κόσμο.

Υπάρχουν θεματικές που καλύπτουν μιά γκάμα ενδιαφερόντων όπως είναι τα παιδιά, τα ζώα, οργανώσεις πολιτιστικές, αθλητικές ή θρησκευτικού χαρακτήρα, κά. Μέσω του fcb ανεβάζει κανείς μουσικά βίντεο της προτίμησής του, από τη μουσική βιομηχανία, τα οποία δημιουργούν ευφορία και ψυχαγωγούν τον ακροατή, επίσης ανεβάζει κείμενα από άρθρα δημοσιογράφων και τα μέλη του, τα κριτικάρουν γράφοντας σχόλια ή κάνοντας like στην σελίδα, προβάλλοντας έτσι τον βαθμό ικανοποίησής τους στο κείμενο. Όπως στο ερωτηματολόγιο έτσι και ο «φίλος» που συναντάται στο fcb με τους άλλους «φίλους» του, απαντά με την ένδειξη «μου αρέσει» σε «κλειστή» ερώτηση ή απαντά με ποιοτική ανάλυση μέσω του σχολιασμού ή απέχει και δεν απαντά.

Κείμενα από τον έντυπο τύπο έρχονται στην επιφάνεια και στο φως της δημοσιότητας σε περισσότερους αναγνώστες, τα οποία μεταφέρονται με κοινοποιήσεις σε άλλους αποδέκτες.

Το fcb δίνει τη δυνατότητα στους χρήστες να στείλουν μηνύματα ο ένας στον άλλον, ή να γράφουν στους «τοίχους» των άλλων.

Εκτός από την ευεργετική πλευρά **,** όπως είναι η γνωριμία ή η διαφήμιση, (ρούχων, accessories κ.λ.π) **,** ή η ανάρτηση μουσικών βίντεο, ή αν ανήκει το άτομο σε διάφορα blogs, το facebook σε καθηλώνει στην καρέκλα του γραφείου χωρίς υγιεινή ζωή, λειτουργώντας ως μέσον εξάρτησης, όπως οι τοξικές ουσίες**,** όπου δύσκολα βρίσκεις τον δρόμο της αποτοξίνωσης ή της αποχώρησης από την ομάδα.

Σε περιορίζει να έρχεσαι σ' επαφή με μιά εικόνα, την φωτογραφία του εικονιζόμενου,

-τον ή την- οποίον/οποίαν δε γνωρίζεις πάντοτε στην προσωπική σου ζωή. Είσαι αντιμέτωπος-η, με την εικονική πραγματικότητα **,** όπου οι άνθρωποι δε μιλούν, δεν αγγίζονται, δεν συναντώνται στην πραγματική τους ζωή ως επί το πλείστον,αλλά μόνον μέσω του Η/Υ.

Τα social media ωστόσο συμβάλλουν στον τομέα της υγείας με διασυνδέσεις των μελών, της ιατρικής κοινότητας - ανά ειδικότητες- με τις κοινωνικά ευπαθείς ομάδες.

Ως αναγκαίον μέσον αφορά στις ευπαθείς ομάδες, τα ΑΜΕΑ, τα οποία λόγω της ιδιότυπης θέσης τους, έχουν ανάγκη χρήσης του Η/Υ και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

Αρκετοί νέοι ασθενείς χρησιμοποιούν το fcb και στο νοσοκομείο, στον θάλαμό τους για να ξεφεύγουν από την πραγματικότητα της καθημερινότητας, όπου δίνουν αγώνα για τη ζωή τους.

Πολλοί είναι και αυτοί που αποχωρούν ή δεν το προτιμούν ως μέσον επικοινωνίας και δεν δικτυώνονται μέσα απ' αυτό.

Η πληροφόρηση μέσω του fcb είναι σημαντική αλλά και η καθημερινότητα της βίωσης της πραγματικής ζωής είναι σημαίνουσα, αλλά και ουσιώδης γιά την σωματική και ψυχική υγεία των ανθρώπων.

Η δημιουργική διαδικασία και πρόοδος μέσω της τέχνης, της συγγραφής, της ανάπτυξης της σκέψης καθηλώνεται από το fcb ή το twitter το οποίον σε καθιστά παθητικό δέκτη και όχι ενεργό υποκείμενο της ιστορίας.

Η πολύωρη ενασχόληση στο φσμ έχει ως αποτέλεσμα να μειώνει την μελέτη βιβλίων και την κριτική σκέψη και την δημιουργία.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην προστασία της ιδιωτικότητας και της ασφάλισης δεδομένων και γι'αυτό το fcb παρέχει την δυνατότητα αποκλεισμού ατόμων που επιλέγεις να μην βλέπουν την προσωπική σου ιστοσελίδα.

Οι παρουσιαστές ή οι δημοσιογράφοι των τηλεοπτικών εκπομπών χρησιμοποιούν το fcb ή το twitter για να προάγουν την εκπομπή τους, οι καλλιτέχνες ή οι πολιτικοί για τη σφυγμομέτρηση της κοινής γνώμης.

Δημιουργείται το κοινωνικό φαινόμενο της αποξένωσης του ανθρώπου από άνθρωπο και αφορά και τις μεγαλύτερες ηλικίες.

Οι εικονιζόμενοι συναντώνται στο fcb σε ομάδες που δημιουργούνται, όπως ομάδες: πολιτικές, αντιναζί, αντιρατσιστικές, όπου δίνονται συναντήσεις σε πορείες ή σε άλλες εκδηλώσεις καλλιτεχνικές, συναυλίες, ή σε εκθέσεις ζωγραφικής, ή συλλόγους αλληλεγγύης εναλλακτικού χαρακτήρα που έκαναν την εμφάνισή τους με την οικονομική κρίση (με συλλογή τροφίμων ή ρούχων γιά απόρους και άστεγους της πόλης).

Ενώ δημιουργείται μιά παρέα, οι εικονιζόμενοι από όλες τις πόλεις της Αθήνας, της υπαίθρου και του εξωτερικού δε συναντώνται ως πρόσωπο, αλλά παραμένουν ως παθητικοί δέκτες οι οποίοι συμμετέχουν με την αποδοχή, στην εικονική πραγματικότητα, πατώντας τα

κουμπιά του πληκτρολογίου.

Παρατηρείται κατ' αυτόν τον τρόπο απομόνωση, μοναξιά και το φαινόμενο της κατάθλιψης. Από παρατηρήσεις σχολιασμών στο διαδίκτυο παρατηρούμε ότι υφίστανται θύλακες συζητήσεων, όπου αναπτύσσονται οι σκέψεις των ανθρώπων για γεγονότα ή απόψεις, αλλά ενώ επικρατεί μιά πολυχρωμία σκέψεων, εκφράζεται και αγανάκτηση, θυμός, μέχρι και εκδηλώσεις μίσους. Ο νεοέλληνας δείχνει να είναι επικριτής των πάντων.

Το fcb ως μέσον κοινωνικής δικτύωσης, αρρωσταίνει τα άτομα, τα καθηλώνει στον υπολογιστή ως παθητικά υποκείμενα.

Ο άνθρωπος ως δημιουργός χρησιμοποιεί το χαρτί, το πινέλο, το μουσικό όργανο γιά να δημιουργήσει. Ο υπολογιστής ωστόσο τον βοηθάει στην εφαρμογή νέων τεχνολογιών.

Η συνεύρεση στο fcb με άλλους ανθρώπους, έλληνες ή ξένους, διαφορετικού θρησκεύματος ή χρώματος, όλων των κοινωνικών τάξεων δίνει τη δυνατότητα σε ειδικούς, της μελέτης της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Η χρήση των κοινωνικών δικτύων αποτελεί αντικείμενο μελέτης. Κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι, ανθρωπολόγοι δύνανται να παρατηρήσουν την συμπεριφορά των ατόμων που είναι μέλη κοινωνικών δικτύων.

Αρκετοί νέοι περνούν τον ελεύθερο χρόνο τους μένοντας στο σπίτι και ψυχαγωγούνται εξερευνώντας τα κοινωνικά δίκτυα. Δεν είναι κατάλληλο όμως γιά τους μαθητές ή τους φοιτητές να σπαταλούν ώρες μπροστά στην οθόνη του Η/Υ.

Δε λείπουν και οι περιπτώσεις αυτών που «κατασκοπεύουν» τις εκδηλώσεις άλλων με σκοπό να δημιουργήσουν πρόβλημα και υφίστανται και αρκετά site υβριστικά. Το fcb τείνει να γίνει επικίνδυνο **,** γιατί εκτός από χώρος ανταλλαγής σκέψης και ιδεών πολλοί σε γνωρίζουν, ενώ πριν δεν σε γνώριζαν με το επώνυμό σου. Με την επωνυμία εκτίθεσαι, κυρίως όταν πριν διήγες μια σιωπηρή ιδιωτική ζωή.

Έχουμε παραδείγματα ατόμων που έκλεισαν ραντεβού γιά γνωριμία μέσω fcb με εγκληματικές συνέπειες , κλοπές ή φόνους.

Ο Νίκος Χρηστάκης, καθηγητής Κοινωνικής Ιατρικής στο Παν/μιο Χάρβαρντ[4] και συγγραφέας του βιβλίου «Συνδεδεμένοι», σε διάλεξή του, λέει, ότι «οι επιστήμονες μελετώντας τις σχέσεις και τις επιδράσεις μεταξύ των ατόμων σ' ένα κοινωνικό δίκτυο, παρατήρησαν πως

[4] *Facebook και λοιπά κοινωνικά δίκτυα* [ντοκυμαντέρ].Ted ideas worth spreading, Nicholas Christakis. February Cosmoscience [πρόσβαση 12 February 2011]

ένα άτομο επηρεάζει το άλλο διά της αλληλεπίδρασης και κατέληξαν στο συμπέρασμα, ότι μπορούμε να κάνουμε διαγνώσεις έως και μεταδοτικών ασθενειών από το fcb.

Εξηγείται η επιδημία της παχυσαρκίας η οποία εμφανίζεται διά της επαγωγής από φίλο σε φίλο, ο αλκοολισμός, το κάπνισμα ή ο αλτρουισμός σε ομάδες ανθρώπων, όπως και ο φόβος της ανεργίας».

Ο δημοσιογράφος Κώστας Βαξεβάνης στην εκπομπή του στην ΝΕΤ, «Το κουτί της Πανδώρας»[5] με τον τίτλο «Facebook ή Fakebook» ερεύνησε τα κοινωνικά δίκτυα και πήρε συνεντεύξεις από νέους, αλλά και ειδήμονες που του παρέθεσαν την εμπειρία τους, από το fcb. Πολλοί συνδέονται με αίτημα την φιλία και άλλοι για να κάνουν γνωριμίες ή σέξ αναφέρει στην συνέντευξη στο βίντεο, ο ψυχίατρος Θ. Ασκητής και υφίστανται on line δίκτυα με ανθρώπους γυμνούς που επιδιώκουν ηλεκτρονικά την σεξουαλική συνεύρεση.

Τα δυτικά μέσα χαρακτήρισαν την αραβική άνοιξη σαν την επανάσταση των online κοινωνικών δικτύων.

Τα κοινωνικά δίκτυα απευθύνονται σε όλον τον κόσμο ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης.

Το κείμενο ενός δημοσιογράφου αυτούσιο ή αποσπασματικό παρατίθεται από όποιον το «ψαρεύει» από το διαδίκτυο. Μονολιθικότητα του συγγραφέα, σχολιασμός των χρηστών και κριτική.

Ο κοινωνικός μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας και οι κοινωνικές αλλαγές από τις κρίσεις του πολιτικού συστήματος οδήγησαν στην ανάπτυξη αυτόνομων θυλάκων σκέψης, σχολίων και άρθρων στις ιστοσελίδες των ειδήσεων.

Ο βρετανοαμερικάνος συγγραφέας[6], επιχειρηματίας, Άντριου Κίν, αποτελεί φυσιογνωμία του «κινήματος ενάντια στην κοινωνική δικτύωση». Κατ' αυτόν «η κοινωνική δικτύωση είναι η πιό βασανιστική πολιτιστική μεταμόρφωση από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης». Υποστηρίζει, ότι τα δίκτυα μας οδηγούν στην κατανάλωση πληροφοριών που δεν προλαβαίνουμε να τις αφομοιώσουμε και καλλιεργούν ένα «υπερτροφικό εγώ», ενώ έχουν μετατραπεί σε προιόντα προς πώληση στους διαφημιστές. Είμαστε «παγιδευμένοι στα κοινωνικά δίκτυα» λέει. «Οι καταναλωτές πιέζονται διαρκώς ν'αποκαλύψουν προσωπικές τους πληροφορίες, οι οποίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν με αναρίθμητους τρόπους». «Οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν τα social media γιά να διαλέξουν

[5] Βαξεβάνης Κώστας. *Facebook ή Fakebook* [εκπομπή]. Το κουτί της Πανδώρας. ΝΕΤ [πρόσβαση 21 Οκτωβρίου 2010]
[6] Ανδριτσόπουλος Γιάννης. *Παγιδευμένοι στα κοινωνικά δίκτυα*. Τα Νέα[πρόσβαση 4 Σεπτεμβρίου 2012]

δεδομένα γιά τους πολίτες».

«Τα κοινωνικά δίκτυα είναι εθιστικά, όπως τα αναψυκτικά ή τα τσιγάρα». Ο Κίν συγκρίνει τον ιδρυτή του fcb, με τον Τζέρεμι Μπένθαμ ο οποίος το 1785 ανέπτυξε την θεωρία του «Πανοπτικού», μιας φυλακής στην οποίαν οι κρατούμενοι είναι υπό εικοσιτετράωρη παρακολούθηση. Τα κοινωνικά δίκτυα μπορούν ν'αποτελέσουν εργαλείο προπαγάνδας, παραπληροφόρησης και μπορούν να χειραγωγηθούν έτσι ώστε να επηρεάσουν τις πολιτικές εξελίξεις, ακόμη και το αποτέλεσμα των εκλογών, ισχυρίζεται ο καθηγητής Πληροφορικής[7] του Παν/μίου Wellesley της Βοστώνης, Παν/της Μεταξάς, ο οποίος διδάσκει στην Μασαχουσέτη. Συνεργάζεται και με το Κέντρο Ερευνών γιά την Πληροφορική και την Κοινωνία, του Παν/μίου Χάρβαρντ. Σε δημοσίευσή του στο επιστημονικό περιοδικό «Science» της μελέτης του με τίτλο «Τα κοινωνικά μέσα και οι εκλογές» αναφέρεται στα ειδικά προγράμματα λογισμικού (οι χάκερς χρησιμοποιούν τις βόμβες google και twitter) που παραμορφώνουν τα αποτελέσματα των μηχανών αναζήτησης και κατακλύζουν τα κοινωνικά δίκτυα με σκοπό να επηρεαστεί η γνώμη των εκλογέων γιά τους υποψήφιους ή γιά ένα πολιτικό κόμμα.

Επειδή οι ανθρώπινες σχέσεις συσπειρώνονται, πολλοί βρήκαν καταφύγιο στο διαδίκτυο όπου οι χρήστες «ψηφίζουν» ότι τους ικανοποιεί. Τα μέλη του fcb εκφράζουν την ικανοποίηση τους με like.

Όταν βγαίνεις από το fcb οι φωτογραφίες καρτούν κινούνται και τα πρόσωπα εκφράζονται.

Σύμφωνα με μελέτη που διεξήχθη από τον Larry Rosen,[8] καθηγητή ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια, η χρήση του facebook μπορεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη θετικών αλλά και αρνητικών επιπτώσεων. Η κατάχρησή του είναι γενεσιουργός αιτία ανάπτυξης ψυχικών διαταραχών στους εφήβους. Αναφέρουμε**:** Ανάπτυξη ναρκισσιστικής συμπεριφοράς, παρουσία άλλων ψυχολογικών διαταραχών, συμπεριλαμβανομένης αντικοινωνικής συμπεριφοράς, μανίας και επιθετικών τάσεων. Η χρήση της τεχνολογίας, από τους μαθητές συμπεριλαμβανομένου του fcb και των video games, μπορεί να επιφέρει ανάγκη απουσίας από το σχολείο, ανάπτυξης πόνων στο στομάχι, διαταραχές ύπνου, άγχος, κατάθλιψη και όσοι παρακολουθούν το φσμ κατά την διάρκεια της μελέτης τους, έχει διαπιστωθεί ότι έχουν χαμηλότερους βαθμούς.

---

[7] Δαματόπουλος Σωτήρης (επιμ.).*Κοινωνικά Δίκτυα & Μέσα το νέο όπλο προπαγάνδας & παραπληροφόρησης.* ΕΡΤ [πρόσβαση 26 Οκτωβρίου 2012]

[8] American Psychological Association. *Social Networking's Good and Bad impacts on kids*[πρόσβαση 6 August 2011]

Το Παν/μιο York,[9] με την καθοδήγηση της ερευνήτριας S. Mehdizadeh διεξήγαγε μελέτη όπου εξετάστηκαν οι προσωπικότητες 100 φοιτητών και οι συνήθειες ενός τυπικού χρήστη κοινωνικών δικτύων και το πόρισμα ήταν ότι ο ναρκισσισμός είναι το πρωτεύον χαρακτηριστικό. Η μελέτη απέδειξε την άμεση σχέση που έχει ο χρόνος που σπαταλά κάποιος στο μέσο κοινωνικής δικτύωσης, με το πόσο ναρκισσιστής είναι. Για την εν λόγω έρευνα**,** ο ναρκισσισμός ορίζεται ως ανάγκη των χρηστών για θαυμασμό από τους άλλους, ή εμμονή για επίδειξη των ικανοτήτων. Επιπλέον η μελέτη απέδειξε πως οι ενεργοί χρήστες του fcb έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση.

Σύμφωνα με τους ερευνητές του York ο τυπικός χρήστης του fcb ενδόμυχα αποζητά την αποδοχή ένός ευρύτερου συνόλου και την επαφή με πολλά άτομα, κάτι το οποίο δεν συμβαίνει στην πραγματική του ζωή. Έτσι οι νέοι σύμφωνα με την μελέτη, αναπτύσσουν εγωκεντρικά σύνδρομα.

Η μελέτη δημοσιεύτηκε σε βιβλίο με τον τίτλο Cyberpsychology, Behavior and Social Networking.

Επίσης σύμφωνα με άλλη μελέτη[10] του ερευνητή Elliot Panek του University of Michigan, καθρεπτίζεται στις ιστοσελίδες των κοινωνικών δικτύων στο Facebook και στο Twitter μιά αυξανόμενη κουλτούρα ναρκισσισμού. Οι μέσης ηλικίας ναρκισσιστές συχνά ενημερώνουν την κατάστασή τους στο fcb, ενώ οι νέοι προτιμούν το twitter **για** να ικανοποιήσουν την ματαιοδοξία τους. Σύμφωνα με έρευνα σε 486 φοιτητές άνω των 19 ετών συσχετίζεται ο ναρκισσισμός με το πόσο χρόνο περνάει κανείς στο φσμ και περιλαμβάνεται η τάση πρός επίδειξη, αυταρέσκεια, και εξουσία.

Άλλη έρευνα σε 93 άτομα, μέσης ηλικίας από 35 και άνω, όπως κατέδειξε, χρησιμοποιούν με διαφορετικό τρόπο τα κοινωνικά μέσα γιά να ενισχύσουν την αυτοεκτίμησή τους. Οι μεσαίες ηλικίες χρησιμοποιούν το fcb για να κερδίσουν την εικόνα τους από τους συνομήλικούς τους, ενώ οι φοιτητές προτιμούν το twitter **,** επειδή πιστεύουν ότι εκτιμώνται οι γνώμες τους. Το twitter προτιμούν και οι πολιτικοί γιά να εκφράσουν πολιτικές αποφάσεις. Με το twitter διευρύνουν τον κοινωνικό τους περίγυρο και μεταδίδουν τις ιδέες τους συμμετέχοντας σε μία ευρεία θεματολογία.

Σύμφωνα με έρευνες[11] «οι σημερινοί νέοι που χρησιμοποιούν σελίδες κοινωνικής

[9] Tucker H. John. *Study of Facebook users connects narcissism and low self-esteem*. Στο Scientific American [πρόσβαση 1 Oct.2010]

[10] Nolan Steve. *Facebook and Twitter fuel narcissism in different ways: Younger people tweet to boast while middle aged regularly update their status* [πρόσβαση 12 June 2013]

δικτύωσης, αποδίδουν στις πραγματικές τους ταυτότητες λιγότερη αξία σε σύγκριση με τις διαδικτυακές και δεν μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά στον αληθινό κόσμο. Νιώθουν κατάθλιψη γιά την ανικανότητα αυτή, αδυνατούν να αντλήσουν ευχαρίστηση από μη ακραίες καταστάσεις όπως αυτές που προσφέρει ο εικονικός κόσμος **»** .

Σε μια πρόσφατη δημοσκόπηση που δημοσίευσε η εφημερίδα New York Post[11] αναφέρεται ότι "οι άνθρωποι**,** οι οποίοι είναι εξαρτημένοι από τις ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης **,** όπως το facebook ή το twitter αντιδρούν ανήσυχα**,** όπως οι τοξικομανείς».

Σύμφωνα με νέα έρευνα στην Am New York[12] του Παν/μίου Michigan, με παρατήρηση 82 ατόμων αποδεικνύεται ότι το fcb προκαλεί αιτίες κατάθλιψης και συμπεραίνεται ότι όσο συχνά χρησιμοποιεί κανείς το fcb, τόσο λιγότερο χαιρούμενος είναι και μειώνεται η ικανοποίησή του γιά ζωή.

Σύμφωνα επίσης με νέα έρευνα που δημοσιεύτηκε στην Guardian Express[13] του Παν/μίου Gothenburg, σε 11.011 ανθρώπους στην Σουηδία μελετήθηκαν οι_ ψυχολογικές επιπτώσεις του fcb ως πρός την αυτοεκτίμηση και την ευημερία. Το 84% απάντησε ότι το fcb, είναι μέρος της καθημερινότητάς τους και βρέθηκε ότι κατά μέσο όρο ξοδεύουν 75,2 λεπτά στο fcb. Η έρευνα γιά το fcb με τον τίτλο «Sweden's larged Facebook study" απέδειξε ότι οι χρήστες που ξοδεύουν τον περισσότερο χρόνο στο fcb έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση[14].

Το φαινόμενο του unfriending (πρακτική της διαγραφής μιας επαφής σ'ένα site κοινωνικής δικτύωσης) (Awl 2011:47) επελέγη το 2009 από το λεξικό New Oxford American Dictionary ως «Λέξη της χρονιάς». Λόγοι διαγραφής μιάς επαφής είναι η έλλειψη «καλής συμπεριφοράς», οι συχνές αναρτήσεις με ανόητα ή επαναλαμβανόμενα σχόλια και οι δημοσιεύσεις για θέματα που ενδέχεται να προκαλέσουν εντάσεις.

Το άτομο μαθαίνει και συνηθίζει να επικοινωνεί ανταλλάσοντας εικόνες και μηνύματα χωρίς να έχει ανάγκη για προσωπική επαφή και αλληλεπίδραση, αντικαθιστώντας την αληθινή φυσική επαφή με την εικονική πραγματικότητα **,** η οποία είναι απομίμηση του αληθινού κόσμου.

[11] http://prolyk-social.weebly.com/psiupsilonchioicronlambdaomicr
[12] Herrera Tim. *The more you use Facebook, the less happy you'll be: Study, News.* AmNewyork [πρόσβαση , 15 August 2013]
[13] Savastio Rebecca. *Facebook causes depression new study says, added*. Guardian Express [πρόσβαση 15 August 2013]
[14] Ngak Chenda. *Facebook addicts may have lower self-esteem,says study*. CBS News [πρόσβαση 13 September 2013]

Ο Jeffrey Hancock [15], καθηγητής Επικοινωνίας και Πληροφορικής του Εργαστηρίου Κοινωνικών Δικτύων του Πανεπιστημίου Cornell στις ΗΠΑ δηλώνει ότι « το μέσο μπορεί να έχει ιδιαίτερες επιδράσεις στην ψυχολογία και την ανάπτυξη ενός καλύτερου εαυτού». Το facebook μπορεί να αποδώσει μόνο τη θετική πλευρά του εαυτού μας προβάλλοντας αυτήν που θεωρούμε πιο όμορφη. Το χρονικό διάστημα που ξοδεύουν οι άνθρωποι στο fcb μπορεί να είναι μιά αντανάκλαση της ικανότητάς τους να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του «εγώ» τους, που είναι θεμελιώδεις γιά την ανθρώπινη κατάσταση. Είναι ένα χρήσιμο εργαλείο τονίζει στην προσπάθεια των ανθρώπων να διατηρήσουν αυτοεκτίμηση και αυτοακεραιότητα. Βοηθά να υπενθυμίσει στους χρήστες των αξιών τους, των στόχων τους και των προσωπικών σχέσεων τους[16].

Σε ελληνική έρευνα[17] που πραγματοποιήθηκε σε έφηβους μαθητές-τριες γιά την διεύρυνση ενδιαφέροντος περί ιδιωτικότητας των προσωπικών τους δεδομένων στο facebook, σε σχολεία του Πειραιά, βρέθηκε η μεταβλητή «Φύλο» να συνδέεται σημαντικά με τον παράγοντα «Ιδιωτικότητα», γεγονός που σημαίνει ότι τα κορίτσια συγκριτικά με τα αγόρια, ενδιαφέρονται περισσότερο για την προστασία της ιδιωτικότητας των προσωπικών τους δεδομένων. Η συχνότητα χρήσης του fcb, στην έρευνα δε συνδέεται σημαντικά με την ιδιωτικότητα, το φύλο και την ηλικία.

Στους προβληματισμούς στην έρευνα συμπεριλαμβάνονται οι κίνδυνοι της προσωπικής ασφάλειας (ιδιαίτερα τα νεαρής ηλικίας, ευάλωτα άτομα) και η κλοπή προσωπικών δεδομένων.

Στο fcb και στο twitter μπορεί να βρεθείς εκτεθειμένος σε κλοπή ταυτότητας ή απάτης, ακριβώς όπως και όταν κάνεις αγορές online ή τραπεζικές συναλλαγές λέει ο Dave Awl. (Awl 2011:63)

Πρόσφατη ελληνική έρευνα[18] με 237 μαθητές-τριες λυκείου καταδεικνύει ότι το fcb αποτελεί σημαντικό μέρος της καθημερινής ζωής των εφήβων, δημοσιεύουν προσωπικές φωτογραφίες, αν και γνωρίζουν ότι δεν παρέχεται ασφάλεια από το fcb **,** σχολιάζουν προφίλ

[15] Groos Doug. *Study: Facebook helps your self esteem*. CNN [πρόσβαση 1March 2011]
[16] Mielan David. *Feeling Down? Facebook Improves self esteem* . Business News Daily [πρόσβαση 21 March 2013].
[17] Νικολοπούλου Κ., Γιαλαμάς Β. Το Facebook στην καθημερινότητα των εφήβων, κατασκευή ερωτηματολογίου διερεύνησης ενδιαφέροντος περί ιδιωτικότητας. Στο: Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο ΄Ενταξη και Χρήση ΤΠΕ στην εκπαιδευτική διαδικασία, Πάτρα 28-30 Απριλίου 2011.
[18] Μπρατίτσης Θ., Καρασπύρου Ι., Κυρίδης Α. Ιστοχώροι κοινωνικής δικτύωσης. Απόψεις εφήβων για ζητήματα ασφάλειας και ενημέρωσης. Στο 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο Οι Τεχνολογίες της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση, Κόρινθος 23-26 Σεπτεμβρίου 2010. σ. 803-810.

και φωτογραφίες φίλων τους και συνομιλούν διαδικτυακά.

Η Ευρωπαική επιτροπή απευθύνθηκε στις εταιρίες κοινωνικής δικτύωσης προκειμένου να δεσμευτούν με πολιτικές προστασίας των παιδιών για ασφαλέστερη κοινωνική δικτύωση. Η Viviane Reding, αρμόδια Επίτροπος της Ε.Ε, λέει ότι «είναι απαραίτητο να προκαθορίζεται ως ιδιωτικό το προφίλ των ανηλίκων και να δίνονται κατάλληλες απαντήσεις στις ερωτήσεις και στις αναφορές καταχρήσεων»[19].

Οι ερευνητές του Παν/μίου του Εδιμβούργου[20] δείχνουν ότι οι νέοι που είναι συνδεδεμένοι με το συγκεκριμένο μέσο κοινωνικής δικτύωσης είναι πιο ευάλωτοι στο στρες καθώς και έχουν συμπτώματα κατάθλιψης και όσο περισσότερο συνδέονται με το facebook τόσο περισσότερο άγχος έχουν.Οι ερευνητές του Wisconsin έλεγξαν το προφίλ 200 νέων μέχρι 20 χρονών και κατέληξαν ότι το ¼ των νέων αυτών είχε συμπτώματα κατάθλιψης. Ωστόσο οι ειδικοί υποστηρίζουν ότι μπορεί και να βοηθά τους νέους να έχουν μία εφηβεία λιγότερο «απομονωμένη».

Η έντονη χρήση δημιουργεί ένα είδος πίεσης στους νέους, αφού θα πρέπει να είναι συνεχώς συνδεδεμένοι, ώστε ν'ακολουθούν τις διαδικτυακές τους «παρέες». Η Kathy Charles του Παν/μίου του Εδιμβούργου, καθηγήτρια στη Σχολή Υγείας και Κοινωνικών Επιστημών υποστηρίζει ότι «ζουν την ίδια αγωνία με τους παίκτες παιχνιδιών, που δεν σταματούν αν δεν κερδίσουν. Παραμένουν συνδεδεμένοι από φόβο μήπως χάσουν κάποια σημαντική στιγμή. Όπως ακριβώς οι τοξικομανείς». Σημειώνει σε έρευνά της ότι τα ευρήματα έδειξαν παραδοξότητες. Από τι μιά θεωρεί ότι «όπως ο τζόγος έτσι και το facebook κρατά τους χρήστες σε μιά νευρωτική φυλακή», από την άλλη το facebook σε κρατά σε επαφή.

Νεότερη έρευνα του Παν/μίου της Οξφόρδης που παρουσιάζει το tvxs[21] τονίζει ότι και το fcb και το twitter προκαλούν ναρκισσισμό και ανασφάλεια. Η Suzan Greenfield**,** νευροεπιστήμονας και διευθύντρια του Βασιλικού Ινστιτούτου της Μεγάλης Βρετανίας, καθηγήτρια φαρμακολογίας στην Οξφόρδη, υποστηρίζει ότι **«** οι άνθρωποι που είναι ναρκισσιστές χρησιμοποιούν το fcb γιά να προωθήσουν τον εαυτό τους με τρόπο που μπορούν να αναγνωριστούν από τους άλλους**»**. Οι ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης έχουν δημιουργήσει μιά νέα γενιά εγωμανών ανθρώπων που αδυνατούν να συγκεντρωθούν και

[19] European Commission calls on *social networking companies to improve child safety policies.* Strasbourg : European Commission. Digital Agenda for Europe, 9/2/10

[20] *Το Facebook προκαλεί κατάθλιψη στους νέους.* TVXS-TV, 06:20 [πρόσβαση 9 Μαίου 2012]. Διαθέσιμο από: http://tvxs.gr/news/internet-mme/facebook-prokalei-katathlipsi-stoys-neoys

[21] *Εγωμανείς οι χρήστες facebook και twitter*. TVXS-TV, 16:00 [πρόσβαση 7 Αυγούστου 2011]. Διαθέσιμο από: URL:tvxs.gr/node/66842

έχουν διαρκή ανάγκη επιβεβαίωσης. Η Suzan Greenfield κρούει τον κώδωνα του κινδύνου και για τη λειτουργία του εγκεφάλου, όσων τα χρησιμοποιούν αφειδώς και άκριτα. Οι συστηματικοί χρήστες παρουσιάζουν αδυναμία συγκέντρωσης, πτωχό λεξιλόγιο και ανικανότητα να διατηρήσουν επαφή με τα μάτια, κατά την διάρκεια μιας συνομιλίας με τους κανονικούς και όχι ηλεκτρονικούς φίλους τους. Σε συνέντευξή της στην «Daily Mail» η επιστήμονας ισχυρίζεται ότι « οι χρήστες μοιάζουν να έχουν κρίση ταυτότητας».

Ο αριθμός των φίλων που έχουμε στο fcb συνδέεται με «τον κοινωνικό ναρκισσισμό μας» αυτό επιβεβαιώνεται από τα συμπεράσματα διάφορων κοινωνικών επιστημόνων. Σε άλλη έρευνα που παρουσιάζει το tvxs, οι ερευνητές από το Πανεπιστήμιο του Δυτικού Ιλινόις [22]μελέτησαν τις διαδικτυακές συνήθειες 294 ατόμων, ηλικίας 18 με 65 και μέτρησαν δύο στοιχεία του ναρκισσισμού**:** μεγαλειώδη επιδειξομανία (GE) και τάσεις εκμετάλλευσης (EE). Το GE σχετίζεται με την ματαιοδοξία, την υπεροψία και επιδεικτικές τάσεις, ενώ τα άτομα που την παρουσιάζουν θέλουν να είναι συνεχώς στο επίκεντρο της προσοχής. Το ΕΕ από την άλλη, δημιουργεί την αίσθηση ότι το άτομο αξίζει τον σεβασμό από τους γύρω του και γι'αυτό είναι επιτρεπτό να χειραγωγεί και να επωφελείται από τους άλλους.

Ο Carol Craig, κοινωνικός επιστήμονας του βρετανικού "Centre for Confidence and Well-being" ισχυρίζεται πώς οι νέοι στην Βρετανία γίνονται ολοένα και πιο ναρκισσιστές και το facebook προσφέρει μιά πλατφόρμα ανάπτυξης της διαταραχής.

Ο δρ.Vin Vignoles **,** λέκτορας κοινωνικής ψυχολογίας στο Παν/μιου του Sussex, αναφέρει ότι οι νέοι επιδεικνύουν ολοένα και πιο ναρκισσιστική συμπεριφορά.

Επίσης σε νέα βρετανική επιστημονική έρευνα[23], οι πολιτικές και σεξουαλικές προτιμήσεις, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, η χρήση ναρκωτικών ακόμα και ο βαθμός νοημοσύνης εσωστρέφεια**ς**/εξωστρέφεια**ς** ενός ανθρώπου είναι δυνατόν να συναχθούν από τα πράγματα και τους ανθρώπους που επιλέγει κανείς στο facebook.

Κατά την ανάλυση των ελεύθερα προσβάσιμων στοιχείων που βρίσκονται στο facebook, χρησιμοποιώντας ειδικούς αλγόριθμους, οι ερευνητές έφεραν στο φως ιδιαιτέρως ακριβή προσωπικά πορτρέτα των χρηστών, γεγονός που πρέπει να προκαλεί ανησυχίες από την άποψη της πιθανής παραβίασης των προσωπικών δεδομένων.

Η αυτόματη-μηχανική ανάλυση των ψηφιακών αρχείων αποδεικνύεται ότι μπορεί να

[22] *Το Facebook μας κάνει ναρκισσιστές*. TVXS-TV, 07:22 [πρόσβαση 23 Μαρτίου 2012]. Διαθέσιμο από: http://tvxs.gr/news/internet-mme/facebook-mas-kanei-narkissistes

[23] *Προσωπικά στοιχεία αποκαλύπτουν τα like στο Facebook*. TVXS-TV, 15:58 [πρόσβαση 14 Μαρτίου 2013]. Διαθέσιμο από: tvxs.gr/node/122650

εκθέσει πτυχές του χρήστη, που ο τελευταίος θα προτιμούσε να μείνουν κρυφές ή πάντως όχι σε κοινή θέα. Οι ερευνητές[23] με επικεφαλής τον ψυχολόγο Μάικλ Κοζίνσκι, του Κέντρου Ψυχομετρικής του Παν/μίου του Κέμπριτζ σε συνεργασία με την Microsoft Research που έκαναν τη σχετική δημοσίευση στο περιοδικό της Εθνικής Ακαδημίας Επιστημών των ΗΠΑ (PNAS) σύμφωνα με το BBC,το 'Science" και το «New Science",μελέτησαν περίπου στοιχεία γιά 58.000 εθελοντές, οι οποίοι υποβλήθηκαν σε online ψυχομετρικά τέστ προσωπικότητας μέσω μιας ειδικής εφαρμογής (my Personality).

Στην συνέχεια οι ερευνητές συσχέτισαν στατιστικά τα αποτελέσματα των τεστ με τα "likes" αυτών των ατόμων του Facebook και έτσι ανέπτυξαν αλγόριθμους που αυτομάτως αποκαλύπτουν όψεις της προσωπικότητας του ατόμου. Το πρόγραμμα λογισμικού μπορούσε να βγάζει συμπεράσματα συνδυάζοντας τεράστιες ποσότητες πληροφοριών, από τις προτιμήσεις των χρηστών σε διάφορους τομείς (πχ. μουσική και τηλεοπτικές σειρές).

Οι εταιρίες μάρκετινγκ και διαφήμισης έχουν μιά ακόμα επιβεβαίωση γιά την αξία των κοινωνικών δικτύων προκειμένου να προωθήσουν διάφορα προιόντα και υπηρεσίες με επιλεκτικό τρόπο σε επί μέρους ομάδες χρηστών.

Τα διαθέσιμα δεδομένα και η τεχνολογία ανάλυσής τους μπορούν να χρησιμοποιηθούν γιά την πρόβλεψη των πολιτικών απόψεων και του σεξουαλικού προσανατολισμού δημιουργώντας απειλές γιά την ελευθερία ή ακόμα και γιά την ζωή» λέει ο ψυχολόγος Μάικλ Κοζίνσκι **,** υπεύθυνος της έρευνας.

Διίστανται οι απόψεις μερικές φορές για το περιεχόμενο της πληροφορίας που ανεβάζεται από χρήστες στο fcb, γιατί μπορεί ν'αφορά σε προπαγάνδα και να μην είναι διασταυρωμένη η πληροφορία.

Το fcb είναι κάτι περισσότερο από απλά ένας ακόμα ιστότοπος κοινωνικών μέσων. Σύμφωνα με τον συγγραφέα Dave Awl, το fcb είναι «η νέα πλατεία της πόλης», «το μέρος όπου συγκεντρώνονται οι άνθρωποι για να συζητήσουν τα νέα της ημέρας καθώς και για να μοιραστούν τα γεγονότα της ζωής τους» [24].

Το facebook είναι χώρος υποδοχής σκέψης; Ή ένας χώρος μη ουσιαστικός, κενός νοήματος, χαμένος χρόνος; Ο χρήστης «ψηφίζει» ότι αρέσκεται και ταυτόχρονα σταδιακά τα social media υποκαθιστούν εν μέρει το εκλογικό σύστημα, ασκούν επιρροή, υφαρπάζουν την

[24] Awl Dave. *facebook me!. Ένας οδηγός γιά να κάνετε φίλους και να μοιραστείτε και να προωθήσετε πληροφορίες στο Facebook*. 2η έκδ. Επίκεντρο Α.Ε.,2011.

ψήφο των χρηστών σφυγμομετρώντας την κοινή γνώμη και θέτουν το άτομο σε διαδικασίες συνεχούς ψηφοφορίας.

Οι αριθμοί και ο συμβολισμός τους απεικονίζουν σύμφωνα με την επιστήμη της αριθμολογίας, μία κωδικοποίηση που αφορά στα βιώματα της αγχίνους μνήμης και τα βιώματα των χρηστών.

Ο Πυθαγόρας, αρχαίος φιλόσοφος έλεγε ότι τα «πάντα ερμηνεύονται μέσα από τους αριθμούς» .

Η αδυναμία «των φίλων» να έχουν ακόμα και τηλεφωνική επαφή μεταξύ τους, μειώνει την επικοινωνία τους και ξένα μέλη παρεισφρύουν στο fcb των φίλων με σκοπό να δημιουργήσουν προβλήματα. Άνοδο έχουν παρουσιάσει τα κρούσματα εκφοβισμού[25] μέσω facebook σε πολλές χώρες του κόσμου συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδος.

Σύμφωνα με την γραμμή καταγγελιών, το πρώτο εξάμηνο του 2013 υπήρξαν 2.250 καταγγελίες, ενώ το ίδιο διάστημα τον περασμένο χρόνο οι καταγγελίες ήταν 1.350. Η πλειοψηφία αυτών αφορούσε το facebook.

Η εξάρτηση ή ο εθισμός από τα κοινωνικά δίκτυα επέρχεται με την χρήση. Επιβεβαιώνεσαι και επιβεβαιώνεις την φιλία σου με τον άλλον.

Η απεξάρτηση ή η αποτοξίνωση σε αποστασιοποιεί από την εικονική πραγματικότητα και σε εισαγάγει στην αληθινή ζωή.

Το fcb υποκαθιστά στερήσεις ή κρυφές επιθυμίες ή ακόμη και την ανθρώπινη επαφή. Η ύπαρξή σου γίνεται πλασματική και ταυτοποιείται μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα και όχι από την αληθινή ζωή.

Σύμφωνα με έρευνα που διεξήγαγε το Παν/μιο Αιγαίου[26] το κοινωνικό κεφάλαιο συσχετίζεται με την χρήση του facebook. Τα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων χαρακτηρίζονται από αμοιβαιότητα, εμπιστοσύνη και συνεργασία με στόχο το γενικό συμφέρον. Οι λόγοι στην έρευνα, για τους οποίους χρησιμοποιούνται οι σελίδες κοινωνικής δικτύωσης, διαφέρουν ανάλογα, με την επαγγελματική κατάσταση των χρηστών.

---

[25] *Δύο φορές πιό επικίνδυνο το Facebook σε σχέση με πέρυσι*. *TVXS-TV*, 11:34 [πρόσβαση 30 Σεπτεμβρίου 2013]. Διαθέσιμο από: http://tvxs.gr/news/internet-mme/dyo-fores-pio-epikindyno-facebook-se-sxesi-me-perysi

[26] Παπάνης, Ευστράτιος (2008). Η χρήση του fcb στην Ελλάδα (Έρευνα 15 Μαρτίου - 1 Ιουνίου 2008). Στο : *Ελληνική Κοινωνική Έρευνα-Greek Social Research* [πρόσβαση 25 Ιουνίου 2008]. Διαθέσιμο από: *http://epapanis.blogspot.gr/2008/06/facebook.html*.

Σύμφωνα με τον David Awl, το fcb έχει θέσει αυστηρό όριο στα μέλη του (μέχρι 5.000 ο αριθμός των φίλων). Ο χρήστης Santa Claus περιορίστηκε σ'αυτό τό όριο, όπως ο Stephen Fing και η Yoko Ono.(Awl 2011:41).

Η χαρτογράφηση της περιοχής, τα οικοδομικά τετράγωνα, οι αριθμήσεις των οδών, τα κτίσματα και οι άνθρωποι, οι επιθυμητοί φίλοι τους και οι ανεπιθύμητοι, οι διασυνδέσεις τους και οι ανταγωνισμοί, οι ασχολίες τους, τα κατοικίδιά τους, τα ενδιαφέροντά τους και τ'αυτοκίνητά τους, συγκροτούν ένα πλέγμα πληροφοριών του χρήστη-παίκτη του fcb που μπορεί ν'αποβεί σ'ένα πείραμα, όπου πειραματόζωα είναι οι άνθρωποι.

Το φαινόμενο του ναζιστικού μορφώματος, εντός και εκτός του ελλαδικού χώρου υφίσταται και στο fcb. Η ακροδεξιά υπάρχει όπως και η ακροαριστερά. Το fcb είναι χώρος επιβολής, χώρος εξουσιαστικός.

Ο χρόνος καθήλωσης στον Η/Υ μπορεί νά προκαλέσει ασθένειες λόγω της έκθεσης σ'αυτό γιά πολύ χρονικό διάστημα. Υπάρχει και το φαινόμενον FOMO, Fear Of

Missing Out [27].

Με το ηλεκτρονικό ψάρεμα (phishing) πολλοί σπάμερ δημιουργούν σελίδες που μοιάζουν με αντίστοιχες του fcb (Awl 2011:77).

Μπορούν να εισέλθουν στο προφίλ σας, να πάρουν τα στοιχεία σας, να μοιραστούν μηνύματα ή συνδέσμους με τους φίλους σας. Το phishing μπορεί να φτάσει και σε περιπτώσεις οικονομικής εξαπάτησης.

Οι επαφές στον κυβερνοχώρο δεν μπορούν να υποκαταστήσουν την διαντίδραση με ζωντανούς ανθρώπους και δε φαίνεται πως θα μπορέσουν να το κάνουν. (Giddens 2002:524) [28].

[27] Herrera Tim. *The more you use Facebook, the less happy you'll be: Study, News.* AmNewyork [πρόσβαση , 15 August 2013]
[28] Giddens Anthony. *Κοινωνιολογία.* Μετάφραση Δ. Γ. Τσαούσης. Αθήνα:Εκδόσεις Gutenberg,2002.

Βιβλιογραφία

[1] Ανδριτσόπουλος, Γιάννης (2012) *Παγιδευμένοι στα κοινωνικά δίκτυα*. Τα Νέα [πρόσβαση 4 Σεπτεμβρίου 2012]. Διαθέσιμο από:

http://www.tanea.gr/news/world/article/4749388/?iid=2

[2] *Δύο φορές πιό επικίνδυνο το Facebook σε σχέση με πέρυσι*. *TVXS-TV*, 11:34

[πρόσβαση 30 Σεπτεμβρίου 2013]. Διαθέσιμο από: http://tvxs.gr/news/internet-mme/dyo-fores-pio-epikindyno-facebook-se-sxesi-me-perysi

[3] Δαματόπουλος, Σωτήρης (επιμ.) (2012). *Κοινωνικά Δίκτυα & Μέσα το νέο όπλο προπαγάνδας & παραπληροφόρησης.* ΕΡΤ [πρόσβαση 26 Οκτωβρίου 2012]. Διαθέσιμο από: http://www.ert.gr/erevna-nea/item/24757-Koinwnika-Diktya-Mesa-to-neo-oplo-propagandas-paraplhroforhshs

[4] *Εγωμανείς οι χρήστες facebook και twitter*. TVXS-TV, 16:00 [πρόσβαση 7 Αυγούστου 2011]. Διαθέσιμο από: URL:tvxs.gr/node/66842

[5] Μπρατίτσης, Θ. (2010) Ιστοχώροι κοινωνικής δικτύωσης. Απόψεις εφήβων για ζητήματα ασφάλειας και ενημέρωσεις / Θ. Μπρατίτσης, Ι. Καρασπύρου, Α. Κυρίδης. Στο 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο Οι Τεχνολογίες της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση, Κόρινθος 23-26 Σεπτεμβρίου 2010. σ. 803-810.

[6] Νικολοπούλου, Κ. (2011) *Το Facebook στην καθημερινότητα των εφήβων, κατασκευή ερωτηματολογίου διερεύνησης ενδιαφέροντος περί ιδιωτικότητας /* Κ. Νικολοπούλου, Β. Γιαλαμάς. Στο: 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ένταξη και χρήση των ΤΠΕ στην Εκπαιδευτική διαδικασία, Πάτρα 28 – 30 Απριλίου, 2011.

[7] Παπάνης, Ευστράτιος (2008). Η χρήση του fcb στην Ελλάδα (Έρευνα 15 Μαρτίου - 1 Ιουνίου 2008). Στο : *Ελληνική Κοινωνική Έρευνα-Greek Social Research* [πρόσβαση 25 Ιουνίου 2008]. Διαθέσιμο από: *http://epapanis.blogspot.gr/2008/06/facebook.html*.

[8] *Προσωπικά στοιχεία αποκαλύπτουν τα like στο Facebook.* TVXS-TV, 15:58 [πρόσβαση 14 Μαρτίου 2013]. Διαθέσιμο από: tvxs.gr/node/122650

[9] Ψυχολογία Ο ρόλος των σελίδων κοινωνικής δικτύωσης, έρευνα μαθητών Λυκείου Πτολεμαίδας. Διαθέσιμο από:

http://prolyk-social.weebly.com/psiupsilonchioicronlambdaomicr

[10] American Psychological Association. *Social Networking's Good and Bad impacts on kids* [πρόσβαση 6 August 2011]

Διαθέσιμο από: http://www.apa.org/news/press/releases/2011/08/social- kids.aspx

[11] Awl, Dave (2011) *facebook me!. Ένας οδηγός γιά να κάνετε φίλους και να μοιραστείτε και να προωθήσετε πληροφορίες στο Facebook*. 2η έκδ. Επίκεντρο Α.Ε.

[12] Chomsky, Noam (1995) Τα ΜΜΕ σαν καθρέπτης της κοινωνίας, Μερικές σκέψεις γιά τα ΜΜΕ, Η κατασκευή της συναίνεσης. Μετάφραση Μ. Λογοθέτη, Π. Καλαμαράς. Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα.

[13] *Facebook και λοιπά κοινωνικά δίκτυα* [ντοκυμαντέρ].Ted ideas worth spreading, Nicholas Christakis. February Cosmoscience [πρόσβαση 12 February 2011]

[14] European Commission (2010) *Social networking companies to improve child safety policies.* Strasbourg: European Commission. Digital Agenda for Europe.

[15] *Το Facebook μας κάνει ναρκισσιστές*. TVXS-TV, 07:22 [πρόσβαση 23 Μαρτίου 2012]. Διαθέσιμο από: http://tvxs.gr/news/internet-mme/facebook-mas-kanei-narkissistes

[16] *Το Facebook προκαλεί κατάθλιψη στους νέους.* TVXS-TV, 06:20 [πρόσβαση

9 Μάιος 2012]. Διαθέσιμο από: http://tvxs.gr/news/internet-mme/facebook-prokalei-katathlipsi-stoys-neoys

[17] Giddens, Anthony (2002). *Κοινωνιολογία.* Μετάφραση Δ. Γ. Τσαούσης. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

[18] Groos, Doug (2011) *Study: Facebook helps your self esteem*. CNN [πρόσβαση 1March 2011]

[19] Habermas, Jurgen (1991) *The Structural Transformation of the Public Sphere:An Inquiry into a category of Bourgeois Society.* Cambridge: MIT Press.

[20] Herrera Tim. *The more you use Facebook, the less happy you'll be: Study, News.* AmNewyork [πρόσβαση , 15 August 2013]

[21] Winter, Jessica (2013) *Selfie-Loathing Instagram is even more depressing than* facebook

Here's why. [πρόσβαση 23 July 2013] Διαθέσιμο από: http://www.slate.com/articles/technology/technology/2013/07/instagram_and_self_esteem_why_the_photo_sharing_network_is_even_more_depressing.html

[22] Krasnova, Hanna (2013) *Envy on Facebook:A Hidden Threat to users' Life Satisfaction?/* Hanna Krasnova, Helena Wenninger, Thomas Widjaja, Peter Buxmann. Στο 11th International Confernce on Wirtschaftsinformatik Leipzig, Germany 27 Febr. - 1 March, 2013.

[23] Mielan, David (2013) *Feeling Down? Facebook Improves self esteem* . Business News Daily [πρόσβαση 21 March 2013].

[24] Ngak, Chenda (2013) *Facebook addicts may have lower self-esteem,says study*. CBS News [πρόσβαση 13 September 2013]

[25] Nolan, Steve (2013) *Facebook and Twitter fuel narcissism in different ways: Younger people tweet to boast while middle aged regularly update their status* [πρόσβαση 12 June 2013]

[26] Savastio, Rebecca (2013) *Facebook causes depression new study says, added*. Guardian Express [πρόσβαση 15 August 2013]

[27] Sorkin, Aaron (Screenplay)(2010) *The social network* / directed by David Fincher [πρόσβαση 20 March 2010].

Διαθέσιμο από: http://www.youtube.com/watch?v=-4xq3MzMvV4

[28] Tucker, John H. (2010) *Study of Facebook users connects narcissism and low self esteem*. Στο Scientific American [πρόσβαση 1 Oct.2010]

[29] Winter, Jessica(2013) *Selfie-Loathing Instagram is even more depressing than Facebook* [πρόσβαση 13 July 2013]

Διαθέσιμο από: http://slate.com/articles/technology/201307/instagram

Η παρουσία των αλλοδαπών μαθητών στο ελληνικό δημοτικό σχολείο (2000-2008)

Κωνσταντία Παπαγιαννακοπούλου
Εκπαιδευτικός, Msc. Υπ. Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία επιχειρήσαμε να αναδείξουμε τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αλλοδαποί μαθητές/τριες όσον αφορά την πρόσβασή τους και ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό δημοτικό σχολείο εξετάζοντας κριτικά τα θεσμικά μέτρα της πολιτείας μέσα από τις τρέχουσες πρακτικές. Ως απόρροια θα λέγαμε ότι καθώς οι αλλοδαποί μαθητές/τριες πυκνώνουν στις τάξεις το σχολείο καλείται να παίξει ένα ρόλο εξαιρετικής σημασίας για τη διατήρηση της συνοχής του κοινωνικού ιστού. Καλείται να αποτελέσει θεσμό, που θα αμβλύνει τις κοινωνικές αδικίες και θα διασφαλίζει την πρόσβαση όλων των πολιτών/ισσών, Ελλήνων και αλλοδαπών, στο αγαθό της γνώσης και διαμέσου αυτής στην επαγγελματική και κοινωνική ένταξη καθώς τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αλλοδαποί μαθητές/τριες στην ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό δημοτικό σχολείο φαίνεται να συνεχίζουν να υφίστανται αν και έχουν ληφθεί κάποια μέτρα και έχουν διαγραφεί οι πιθανές λύσεις τους .

Λέξεις κλειδιά: Μετανάστευση και εκπαίδευση, Εκπαιδευτική πολιτική, Αλλοδαποί μαθητές.

Summary

In this work we tried to highlight the problems faced by foreign students in their access and integration into Greek primary school examining critically the institutional measures of the state through current practice. As a result, we could say that as the foreign students overload the ranks, school should play a role of paramount importance in maintaining the cohesion of the social fabric. It should be a foundation which would mitigate the social injustices and ensure for all citizens, Greeks and foreigners, access to the resource of knowledge and through it to the professional and social integration as the problems faced by foreign students in their integration in Greek primary school seems to persist even though some steps have been taken and its possible solutions have been deleted.

Keywords: Migration and Education, Educational Policy, Foreign students.

Εισαγωγή

Η εκπαίδευση είναι ένα θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα και παράλληλα ένας παράγοντας καθοριστικός για την επίτευξη των στόχων της κοινωνικής συνοχής, της ανάπτυξης και της ειρήνης. Οι στόχοι αυτοί επιτυγχάνονται πρωτίστως μέσα από ένα εκπαιδευτικό σύστημα που δεν κάνει διακρίσεις και που είναι ανοιχτό σε όλους, ανεξαρτήτως φύλου, φυλής, εθνικότητας, γλώσσας, θρησκείας, κοινωνικής τάξης, ηλικίας και ικανότητας.

Ο Δαμανάκης (Δαμανακης Μ. 1997: 177-209) αξιολογώντας την κρατική πολιτική για την εκπαίδευση των πολιτισμικά διαφορετικών μαθητών στην Ελλάδα διαπιστώνει ελλιπή προγραμματισμό και επιδερμική αντιμετώπιση του ζητήματος εκπαίδευσης προσφύγων, μεταναστών και παλιννοστούντων.

Σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται καθοριστικός ο ρόλος του σχολείου, ως φορέας προετοιμασίας των μαθητών με πολυπολιτισμική προέλευση, για την ομαλή ένταξή τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι, μέσα από την άσκηση μιας αγωγής που σέβεται την πολιτισμική διαφορετικότητα (Campbell-Whatley, G.D. & Comer, J., 2000: 19-31) καθώς και μιας αγωγής που υποστηρίζει την αποδοχή της διαφορετικότητας.

Βασική παραδοχή της παρούσας εργασίας[1] είναι ότι αριθμός των αλλοδαπών και παλιννοστούντων μαθητών στο ελληνικό δημοτικό σχολείο συνεχίζει και θα συνεχίσει να αυξάνει ραγδαία και τα προβλήματα ένταξης αυτών των μαθητών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και κατ΄επέκταση στην ελληνική κοινωνία συνεχίζουν να υφίστανται και οι έως τώρα πολιτικές που υιοθέτησε και εφάρμοσε η ελληνική πολιτεία δεν κρίθηκαν επαρκείς για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων και ότι υπάρχει αναγκαιότητα για νέες εκπαιδευτικές πολιτικές στην ελληνική πραγματικότητα.

Από τα διαθέσιμα στοιχεία των ετήσιων γενικών απογραφικών ερευνών που διεξάγει η ΕΣΥΕ για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και τα διαθέσιμα στοιχεία της για τους αλλοδαπούς μαθητές για την περίοδο 2000-2008 θα περιγραφούν μερικά βασικά χαρακτηριστικά των δημογραφικών εξελίξεων του αλλοδαπού μαθητικού πληθυσμού στο Νομό Αττικής και στη Νομαρχία Αθηνών (Αριθμητικά δεδομένα: συνολικού σχολικού πληθυσμού, αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού, ημεδαπού πληθυσμού, παλιννοστούντα σχολικού πληθυσμού, Χώρα

[1] Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος εργασίας που διεξήχθη στα πλαίσια του μαθήματος «Δημογραφική Δομή της Ελληνικής Κοινωνίας», στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του Τμήματος Κοινωνιολογίας με την υλοποίηση ερευνητικής διαδικασίας με τη χρήση ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων έρευνας. Η έρευνα σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε υπό την καθοδήγηση του διδάσκοντα κ. Δ. Μπαλούρδο φέροντας το γενικό τίτλο «Η παρουσία των αλλοδαπών και Παλιννοστούντων μαθητών στο ελληνικό δημοτικό σχολείο την περίοδο 2000-2008»

προέλευσης, Χώρα γέννησης, Μητρική γλώσσα αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού) και θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αλλοδαποί μαθητές όσον αφορά την πρόσβασή τους και ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό δημοτικό σχολείο εξετάζοντας κριτικά τα θεσμικά μέτρα της πολιτείας μέσα από τις τρέχουσες πρακτικές. Ας σημειωθεί τα στοιχεία που αναφέρονται στην Ιθαγένεια και τη Μητρική γλώσσα δεν υπάρχουν σε επίπεδο Νομαρχίας Αθηνών. Για το λόγο αυτό, η ανάλυση των δεδομένων περιορίστηκε στο επίπεδο του Νομού Αττικής. η ανάλυση θα επικεντρωθεί στη Νομαρχία Αθηνών, αφού εδώ ο βαθμός συγκέντρωσης είναι σχετικά υψηλός, έτσι ώστε να είναι δυνατή η διεξαγωγή αξιόπιστων συμπερασμάτων, κάνοντας σύγκριση με τα μεγέθη της Περιφέρειας Αττικής.

Λόγος που συντέλεσε στην επιλογή του συγκεκριμένου πληθυσμού αποτέλεσε η πρόσβαση στη συλλογή δεδομένων.

Για την παρούσα εργασία ο σημαντικότερος περιορισμός της έρευνας αφορά το μεθοδολογικό χαρακτήρα και το ότι τα συμπεράσματά της δε δύναται να γενικευτούν στον πληθυσμό αναφοράς.

Η έρευνα ξεκινάει από το σχολικό έτος 2000 διότι η καταγραφή στοιχείων των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών από την ΕΣΥΕ ξεκινάει από αυτό το έτος.

Βασικά χαρακτηριστικά των δημογραφικών εξελίξεων του μαθητικού πληθυσμού στην ελληνική επικράτεια, αλλά και στο Νομό Αττικής και τη Νομαρχία Αθηνών

Από τη σύγκριση των στοιχείων του ΥΠΑΙΘ προκύπτει ότι ενώ ο αριθμός των αλλοδαπών μαθητών/τριών που φοιτούν στα ελληνικά σχολεία αυξάνεται, ο συνολικός σχολικός πληθυσμός μειώνεται εξαιτίας της μείωσης του ημεδαπού σχολικού πληθυσμού.

Η σημερινή εικόνα: τα αριθμητικά δεδομένα στην ελληνική επικράτεια, την Περιφέρεια Αττικής και τη Νομαρχία Αθηνών την περίοδο 2000-2008[2]

Από τους παρακάτω πίνακες 1, 2 και 3

[2] Η μελέτη και επεξεργασία αποτελεί αποτέλεσμα έρευνας της γράφουσας των στοιχείων που προέρχονται από την ετήσια γενική απογραφική έρευνα που διεξάγει η ΕΣΥΕ σε όλες τις εκπαιδευτικές μονάδες της Χώρας και αναφέρονται στην έναρξη του σχολικού έτους

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Σχολικός πληθυσμός Ελληνικής Επικράτειας στη Δημοτική Εκπαίδευση την περίοδο 2000-2008

Σχολ. έτη	Αλλοδαποί	Παλιννοστούντες	Αλλοδαποί+ Παλιννοστούντες	Ημεδαποί	Σύνολο μαθητών
2000-2001	44495	17829	62324	579044	641368
2003-2004	53274	9440	62714	592655	655369
2007-2008	65355	5339	70694	572613	643207
Ποσοστιαία κατανομή					
2000-2001	6,9	2,8	9,7	90,3	100
2003-2004	8,1	1,4	9,5	90,5	100
2007-2008	10,2	0,8	11,0	89,0	100
Ρυθμός Μεταβολής %					
2000-01/2003-04	19,7	-47,0	0,6	2,3	2,2
2003-04/2007-08	22,7	-70,6	12,7	-3,5	-1,8
2000-01/2007/08	46,9	-234	13,4	1,1	3,0

Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 : Σχολικός πληθυσμός Περιφέρειας Αττικής στη Δημοτική Εκπαίδευση την περίοδο 2000-2008

Σχολικά έτη	Αλλοδαποί	Παλιννοστούντες	Αλλοδαποί+ Παλιννοστούντες	Ημεδαποί	Σύνολο μαθητών
2000-2001	21707	5671	27378	190642	218020
2003-2004	24819	2772	27591	194137	221728
2007-2008	27887	871	28758	182913	211671
Ποσοστιαία κατανομή					
2000-2001	10,0	2,6	12,6	87,4	100
2003-2004	11,2	1,3	12,5	87,5	100
2007-2008	13,3	0,4	13,7	86,3	100
Ρυθμός Μεταβολής %					
2000-01/2003-04	14,3	-51,0	0,8	1,8	1,7
2003-04/2007-08	12,4	-68,6	4,2	-6,1	-4,5
2000-01/2007/08	28,4	-551	5,0	-4,2	-3,0

Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 : Σχολικός πληθυσμός Νομαρχίας Αθηνών στη Δημοτική Εκπαίδευση την περίοδο 2000-2008

Σχολικά έτη	Αλλοδαποί	Παλιννοστούντες	Αλλοδαποί+ Παλιννοστούντες	Ημεδαποί	Σύνολο μαθητών
2000-2001	15257	3448	18705	34804	53509
2003-2004	17234	1609	18843	68505	87351
2007-2008	18995	529	19524	117434	136958
Ποσοστιαία κατανομή					
2000-2001	28,5	6,4	34,9	65,1	100
2003-2004	19,7	1,8	21,5	78,5	100
2007-2008	13,9	0,4	14,3	85,7	100
Ρυθμός Μεταβολής %					
2000-01/2003-04	13	-53,3	0,7	96,8	63,2
2003-04/2007-08	10,2	-67,1	3,6	71,4	57,0
2000-01/2007/08	24,5	-347	4,4	237,4	156,6

Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

τα σημερινά δεδομένα για την δημοτική εκπαίδευση είναι τα εξής:

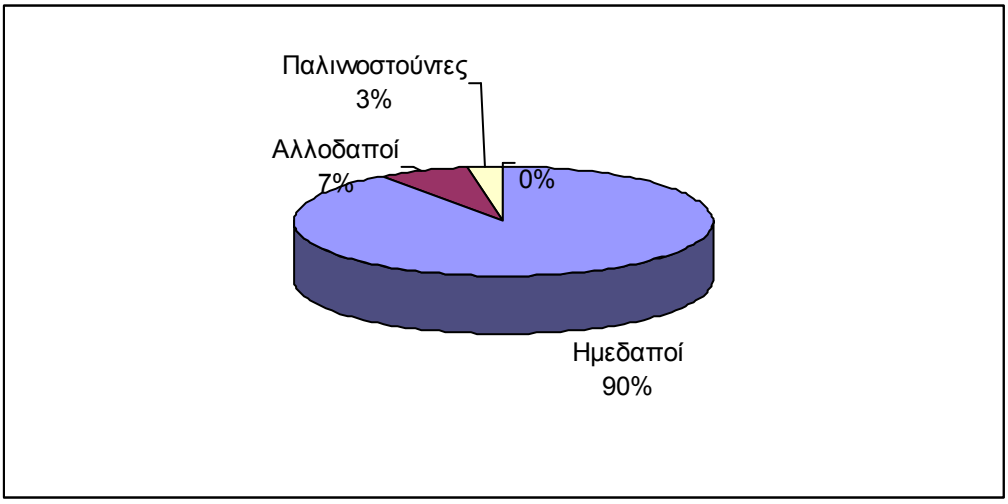
Ελληνική επικράτεια:

Από τη μελέτη των τριών σχολικών ετών φαίνεται ότι: το σχολικό έτος 2000-2001 ο ημεδαπός σχολικός πληθυσμός ήταν 579044 (ή 90,3%) μαθητές, το σχολικό έτος 2003-2004 ήταν 592655 (ή 90,5%) μαθητές και το έτος 2007-2008 ήταν 572613 (ή 89%). (Πίνακας 1, Διαγράμματα: 1, 2, 3)

Όσον αφορά τους αλλοδαπούς μαθητές παρουσιάζουν αύξηση και στα τρία σχολικά έτη: Συγκεκριμένα το σχολικό έτος 2000-2001 ο αλλοδαπός πληθυσμός ήταν 44495 (ή 6,9%) μαθητές, το σχολικό έτος 2003-2004 ήταν 53274 (ή 8,1%) μαθητές και το έτος 2007-2008 ήταν 65355 (ή 10,2%). (Πίνακας 1, Διαγράμματα: 1, 2, 3)

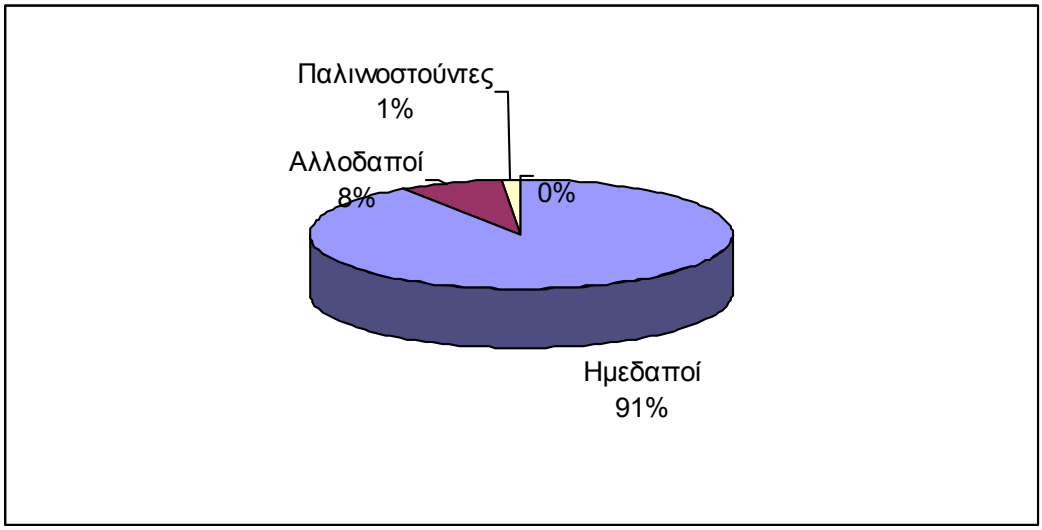
Οι παλιννοστούντες μαθητές στο ελληνικό δημοτικό σχολείο παρουσιάζουν συνεχή μειωτική τάση. Συγκεκριμένα το σχολικό έτος 2000-2001 ο παλιννοστούντας σχολικός πληθυσμός ήταν 17629 (ή 2,8%) μαθητές, το σχολικό έτος 2003-2004 ήταν 9440 (ή 1,4%) μαθητές και το έτος 2007-2008 ήταν 5339 (ή 0,8%). (Πίνακας 1, Διαγράμματα: 1, 2, 3)

Διάγραμμα 1: Σχολικός πληθυσμός Ελληνικής Επικράτειας στη Δημοτική Εκπαίδευση το σχολικό έτος: 2000-2001

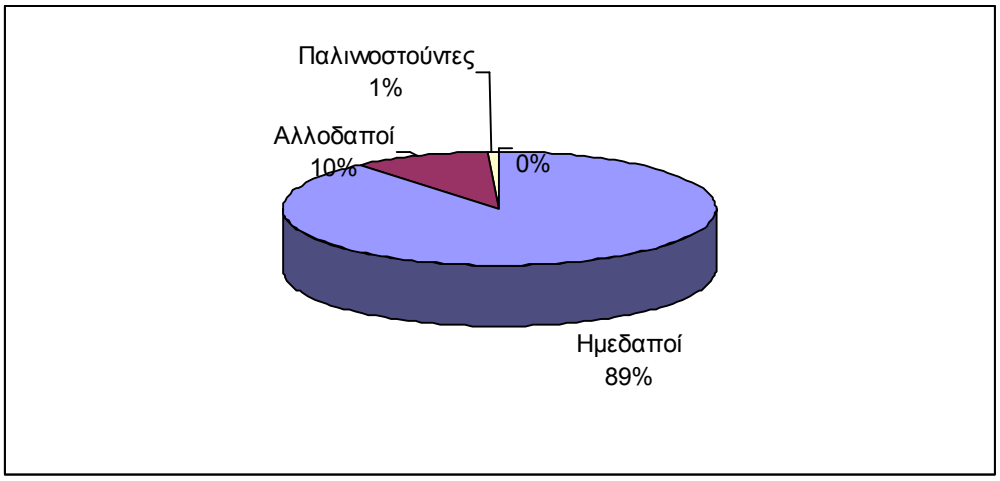
Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

Διάγραμμα 2: Σχολικός πληθυσμός Ελληνικής Επικράτειας στη Δημοτική Εκπαίδευση το σχολικό έτος: 2003-2004

Πηγή: ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

Διάγραμμα 3: Σχολικός πληθυσμός Ελληνικής Επικράτειας στη Δημοτική Εκπαίδευση το σχολικό έτος: 2007-2008

Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

Το τελικό αποτέλεσμα των παραπάνω μεταβολών ήταν:

- Να αυξηθεί το σύνολο των μαθητών του δημοτικού σχολείου στο διάστημα 2000-2008 κατά 1839 μαθητές. Η αύξηση αυτή δε θα υπήρχε, αντίθετα θα παρατηρούνταν μείωση του συνολικού μαθητικού πληθυσμού εάν δεν υπήρχε η αύξηση των αλλοδαπών μαθητών. (Πίνακας 1)
- Το ποσοστό που οι αλλοδαποί και παλλιννοστούντες μαθητές αντιπροσωπεύουν το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού από 9,7% το σχολικό έτος 2000-2001 να φτάσει το 11% το 2007-2008. (Πίνακας 1)

- Το καθαρό ποσοστό που οι αλλοδαποί μαθητές αντιπροσωπεύουν το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού από 6,9% το σχολικό έτος 2000-2001 να φτάσει το 10,2% το σχολικό έτος 2007-2008. (Πίνακας 1)

Σύγκριση μεγεθών συγκέντρωσης αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού Περιφέρειας Αττικής με Ελληνική επικράτεια, και Νομαρχίας Αθηνών με Περιφέρεια Αττικής.

Από τους παρακάτω πίνακες 4 και 5

Πίνακας 4: Σύγκριση μεγεθών συγκέντρωσης αλλοδαπού μαθητικού πληθυσμού Δημοτικής Εκπαίδευσης Περιφέρειας Αττικής σε σχέση με της Ελληνικής επικράτειας την περίοδο 2000-2008

	Απόλυτοι αριθμοί			Ποσοστιαία κατανομή %		
Σχολικά έτη	Υπόλοιπο Ελληνικής Επικράτειας	Περιφέρεια Αττικής	Ελληνική Επικράτεια	Υπόλοιπο Ελληνικής Επικράτειας	Περιφέρεια Αττικής	Ελληνική Επικράτεια
2000-2001	22788	21707	44495	51,2	48,8	100
2003-2004	28455	24819	53274	53,4	46,6	100
2007-2008	37468	27887	65355	57,3	42,7	100

Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

Πίνακας 5: Σύγκριση μεγεθών συγκέντρωσης αλλοδαπού μαθητικού πληθυσμού Δημοτικής Εκπαίδευσης Νομαρχίας Αθηνών σε σχέση με της Περιφέρειας Αττικής την περίοδο 2000-2008

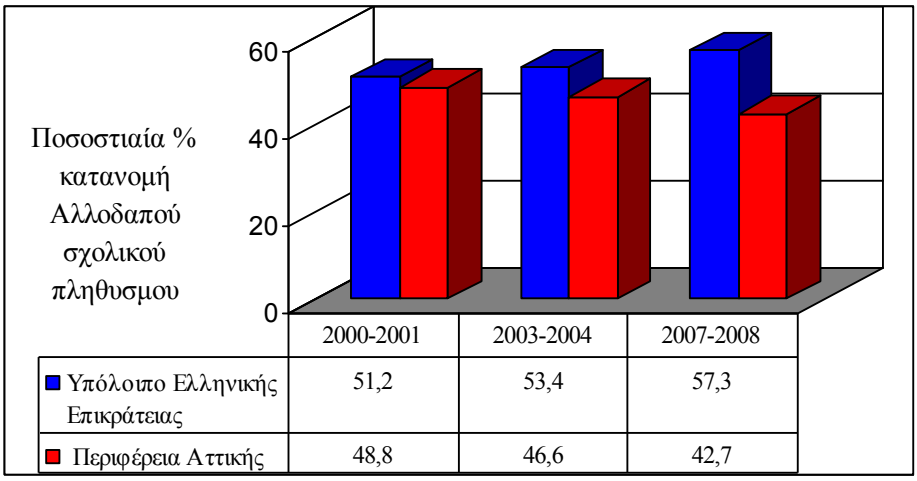
	Απόλυτοι αριθμοί			Ποσοστιαία κατανομή %		
Σχολικά έτη	Υπόλοιπο Περιφέρειας Αττικής	Νομαρχία Αθηνών	Περιφέρεια Αττικής	Υπόλοιπο Περιφέρειας Αττικής	Νομαρχία Αθηνών	Περιφέρεια Αττικής
2000-2001	6450	15257	21707	29,7	70,3	100
2003-2004	7585	17234	24819	30,6	69,4	100
2007-2008	8892	18995	27887	31,9	68,1	100

Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

προκύπτουν τα εξής: Όσον αφορά τη συγκέντρωση του σχολικού αλλοδαπού πληθυσμού,

Α) Σχεδόν το ½ του αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού της ελληνικής επικράτειας είναι συγκεντρωμένο στην Περιφέρεια Αττικής και τα τρία σχολικά έτη που εξετάζουμε. Ειδικότερα: στα δημοτικά σχολεία της Περιφέρειας Αττικής φοιτούσε το 2000-2001 ποσοστό 48,8%, το 2003-2004: 46,6% και το 2007-2008: 42,7%. (Διάγραμμα 4)

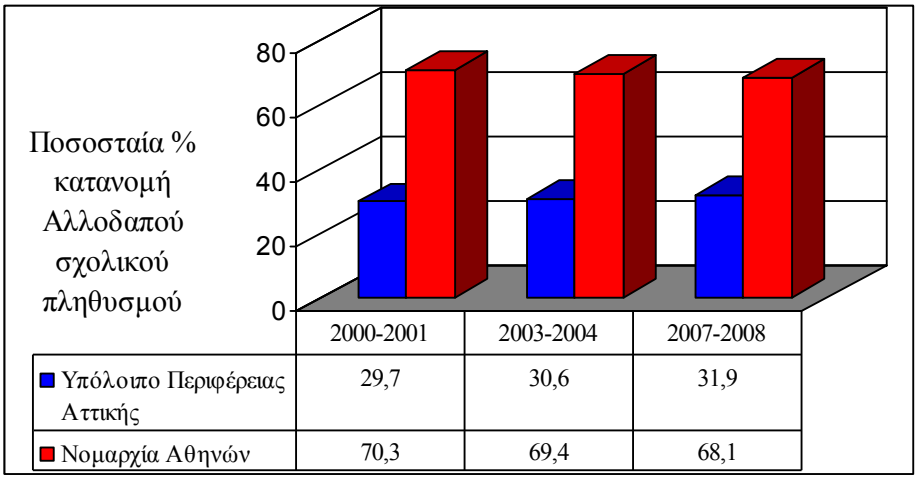
Διάγραμμα 4: Ποσοστιαία κατανομή Αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού Δημοτικής Εκπαίδευσης Περιφέρειας Αττικής σε σχέση με το Υπόλοιπο της Ελληνικής Επικράτειας τα σχολικά έτη: 2000-2001, 2003-2004, 2007-2008

Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

Β) Σχεδόν τα 2/3 του αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού της Περιφέρειας Αττικής είναι συγκεντρωμένο στην Νομαρχία Αθηνών και τα τρία σχολικά έτη που εξετάζουμε. Ειδικότερα: στα δημοτικά σχολεία της Νομαρχίας Αθηνών φοιτούσε το 2000-2001 ποσοστό 70,3%, το 2003-2004: 69,4% και το 2007-2008: 68,1%. (Διάγραμμα 5)

Διάγραμμα 5: Ποσοστιαία κατανομή Αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού Δημοτικής Εκπαίδευσης Νομαρχίας Αθηνών σε σχέση με το Υπόλοιπο της Περιφέρειας Αττικής τα σχολικά έτη: 2000-2001, 2003-2004, 2007-2008

Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

Το 1/3 του αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού της ελληνικής επικράτειας και τα 2/3 της Αττικής είναι συγκεντρωμένο στη Νομαρχία Αθηνών. Η Νομαρχία Αθηνών θα λέγαμε ότι είναι η πολυπληθέστερη ελληνική περιοχή σε αλλοδαπό μαθητικό πληθυσμό.

Αναλυτικότερα, ο αλλοδαπός σχολικός πληθυσμός της Δημοτικής Εκπαίδευσης όσον αφορά τη χώρα καταγωγής τους, τη χώρα γέννησης, την Ιθαγένεια και τη Μητρική τους γλώσσα έχουν ως εξής:

Τόπος προέλευσης/Μητρική γλώσσα

Η αναλογία των αλλοδαπών μαθητών/τριών είναι αρκετά σημαντική μέσα στις τάξεις και ιδιαίτερα στην Δημοτική Εκπαίδευση και η παρουσία μαθητών/τριών με διαφορετική γλώσσα και κουλτούρα από τους ημεδαπούς αυξάνεται περισσότερο. Από τη μελέτη των δεδομένων της ΕΣΥΕ έχουν καταγραφεί δέκα διαφορετικές εθνικότητες πέραν των Ευρωπαϊκών χωρών στις οποίες ανήκουν οι αλλοδαποί μαθητές/τριες του ελληνικού δημοτικού σχολείου στην Περιφέρεια Αττικής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: Χώρα προέλευσης Αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού Δημοτικής Εκπαίδευσης Περιφέρειας Αττικής την περίοδο 2000-2008

	Απόλυτοι αριθμοί			Ποσοστό % επί του συνόλου		
	2000-01	2003-04	2007-08	2000-01	2003-04	2007-08
Αλβανία	15981	16535	9905	83,9	80,3	71,6
Πρώην ΕΣΣΔ	1261	1531	1022	6,6	7,4	7,4
Αραβικές Χώρες	683	756	577	3,6	3,7	4,2
Ανατολική Ευρώπη	636	1190	63	3,3	5,8	0,5
Λοιπή Ασία	208	294	445	1,1	1,4	3,2
Λοιπή Αφρική	130	124	106	0,7	0,6	0,8
Λοιπή Ευρωπ. Ένωση	46	39	1636	0,2	0,2	11,8
Λοιπή Αμερική	46	55	30	0,2	0,3	0,2
ΗΠΑ- Καναδάς	22	27	21	0,1	0,1	0,1
Γερμανία	10	14	19	0,05	0,1	0,1
Λοιπή Ευρώπη	6	6	2	0,03	0,02	0,01
Νότια Αφρική	5	9	2	0,03	0,03	0,01
Ωκεανία	3	1	2	0,02	0	0,01
Άγνωστη	3	12	11	0,02	0,05	0,01

Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

Παρατηρώντας τον Πίνακα 6 διαπιστώνουμε ότι και στα τρία σχολικά έτη που εξετάζουμε 2000-2001, 2003-2004 και 2007-2008 η εθνικότητα των Αλβανών μαθητών/τριών κατέχει την πρώτη θέση με ποσοστό επί του συνόλου των αλλοδαπών μαθητών/τριών αντίστοιχα 83,9%, 80,3% και 71,6%. Αυτό που είναι άξιο λόγου είναι ότι παρατηρείται πτωτική τάση.

Όσον αφορά την προέλευση των μαθητών/τριών από Ευρωπαϊκές χώρες παρατηρείται μια αυξητική τάση στην προέλευση μαθητών/τριών αυτών των εθνικοτήτων.

Ακολουθούν οι μαθητές/τριες από τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ με ποσοστό 6,6% το σχολικό έτος 2000-2001, 7,4% τα σχολικά έτη 2003-2004 και το 2007-2008 . Οι προερχόμενοι

μαθητές/τριες από τις Αραβικές χώρες και τη λοιπή Ασία παρουσιάζονται ως σημαντικές κοινότητες του συνόλου του αλλοδαπού μαθητικού πληθυσμού, με αυξητική τάση.

Από τη μελέτη των δεδομένων της ΕΣΥΕ έχουν καταγραφεί δέκα διαφορετικές εθνικότητες πέραν των Ευρωπαϊκών χωρών στις οποίες ανήκουν οι αλλοδαποί μαθητές/τριες του ελληνικού δημοτικού σχολείου στη Νομαρχία Αθηνών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: Χώρα προέλευσης Αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού Δημοτικής Εκπαίδευσης Νομαρχίας Αθηνών την περίοδο 2000-2008

	Απόλυτοι αριθμοί			Ποσοστό%		
	2000-01	2003-04	2007-08	2000-01	2003-04	2007-08
Αλβανία	10925	10969	5877	82,5	78,2	67
Πρώην ΕΣΣΔ	826	1068	732	6,2	7,6	8,3
Αραβικές Χώρες	615	682	482	4,6	4,8	5,5
Ανατολική Ευρώπη	500	877	29	3,8	6,2	0,3
Λοιπή Ασία	152	195	256	1,1	1,4	2,9
Λοιπή Αφρική	127	119	95	1	1	1,1
Λοιπή Αμερική	35	32	15	0,3	0,3	0,2
Λοιπή Ευρωπ. Ένωση	27	19	1253	0,2	0,1	14
ΗΠΑ- Καναδάς	18	22	17	0,1	0,1	0,2
Γερμανία	9	9	9	0,1	0,2	0,1
Νότια Αφρική	5	9	2	0,03	0,1	0,02
Λοιπή Ευρώπη	4	5	1	0,03	0,03	0,01
Άγνωστη	3	11	10	0,02	0,2	0,1
Ωκεανία	2	1	2	0,02	0,01	0,02

Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

Παρατηρώντας τον Πίνακα 7 διαπιστώνουμε ότι και στα τρία σχολικά έτη που εξετάζουμε 2000-2001, 2003-2004 και 2007-2008 η εθνικότητα των Αλβανών μαθητών/τριων κατέχει την πρώτη θέση με ποσοστό -επί του συνόλου των αλλοδαπών μαθητών/τριών της Νομαρχίας Αθηνών- αντίστοιχα 82,5%, 78,2% και 67%. Αυτό που είναι άξιο λόγου είναι ότι παρατηρείται πτωτική τάση.

Όσον αφορά την προέλευση των μαθητών/τριών από Ευρωπαϊκές χώρες παρατηρείται μια αυξητική τάση στην προέλευση μαθητών/τριών αυτών των εθνικοτήτων.

Ακολουθούν οι μαθητές/τριες από τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ ακολουθώντας αυξητική τάση. Οι προερχόμενοι μαθητές/τριες από τις Αραβικές χώρες και τη λοιπή Ασία παρουσιάζονται ως σημαντικές κοινότητες του αλλοδαπού μαθητικού πληθυσμού, με αυξητική τάση. Ωστόσο, τα σχολεία της Νομαρχίας Αθηνών έχουν μια εθνικότητα αλλοδαπών μαθητών/τριων η οποία ξεπερνά το 60% του συνόλου των αλλοδαπών που βρίσκονται σε αυτά.

Από τη μελέτη των δεδομένων της ΕΣΥΕ έχουν καταγραφεί δεκαεπτά διαφορετικές γλώσσες ως μητρικές των αλλοδαπών μαθητών/τριών του ελληνικού δημοτικού σχολείου στην Αττική. Η συντριπτική πλειοψηφία του αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού, (αν και παρατηρείται μειωτική τάση (2000-2001: 77,2%, 2003-2004: 77,3%, 2007-2008: 73,3%,) δηλώνει μητρική γλώσσα την Αλβανική. Ακολουθούν οι

μαθητές/τριες με μητρική γλώσσα την Αραβική, τη Ρώσικη, τα Ουκρανικά, την Αρμένικη.)

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: Μητρική γλώσσα Αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού Δημοτικής Εκπαίδευσης Περιφέρειας Αττικής την περίοδο 2000-2008

	Απόλυτοι αριθμοί			Ποσοστό % επί του συνόλου		
	2000-2001	2003-2004	2007-2008	2000-2001	2003-2004	2007-2008
Αλβανική	16754	19196	20456	77,2	77,3	73,3
Ελληνική	1468	703	1116	6,8	2,8	4
Λοιπές	1117	2229	3434	5,1	9	12,3
Αραβική	870	1057	1408	4	4,2	5
Ρώσικη	790	637	626	3,6	2,5	2,2
Αρμένικη	275	227	205	1,2	1	0,5
Ουκρανική	171	483	268	0,8	2	1
Αγγλική	169	196	274	0,8	0,8	1
Ισπανική	42	29	29	0,2	0,1	0,1
Γαλλική	20	22	14	0,1	0,1	0,04
Γερμανική	11	9	19	0,1	0,04	0,05
Άγνωστη	7	1		0,03	0,01	
Πορτογαλική	6	10	15	0,03	0,05	0,7
Ολανδική	4	4	7	0,02	0,02	0,01
Ιταλική	3	8	11	0,01	0,03	0,03
Σουηδική	0	5	1		0,02	0,01
Φιλανδική	0	1	2		0,01	0,01
Δανέζικη	0	0	1			0,01
Φλαμανδική		2	1		0,01	0,01

Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

Τόπος γέννησης/ Ιθαγένεια

ΠΙΝΑΚΑΣ 9: Χώρα γέννησης Αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού Δημοτικής Εκπαίδευσης Περιφέρειας Αττικής την περίοδο 2000-2008

	Απόλυτοι αριθμοί			Ποσοστό % επί του συνόλου		
	2000-01	2003-04	2007-08	2000-01	2003-04	2007-08
Αλβανία	15998	16175	9875	73,7	65,1	35,4
Ελλάδα	2649	4731	14112	12,2	19,1	50,6
Πρώην ΕΣΣΔ	1252	1512	1007	5,8	6,1	3,6
Αραβικές Χώρες	675	723	571	3,1	3	2
Ανατολική Ευρώπη	635	1149	61	3	4,6	0,2
Λοιπή Ασία	209	266	443	1	1,1	1,7
Λοιπή Αφρική	133	104	91	0,6	0,4	0,4
Λοιπή Αμερική	48	51	30	0,2	0,2	0,1

Λοιπή Ευρωπαϊκή Ένωση	43	44	1634	0,2	0,1	5,9
ΗΠΑ- Καναδάς	22	25	23	0,1	0,1	0,1
Γερμανία	21	23	19	0,05	0,1	0,1
Λοιπή Ευρώπη	6	4	2	0,02	0,02	0,01
Νότια Αφρική	5	7	2	0,01	0,03	0,01
Ωκεανία	3	4	2	0	0,01	0,01
Άγνωστη	1	1	15	0	0,01	0,05

Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

Αν και μεγάλο ποσοστό αλλοδαπών μαθητών/τριών που φοιτούν στα δημοτικά σχολεία της Αττικής έχουν γεννηθεί (ΠΙΝΑΚΑΣ 9) και μάλιστα με την πάροδο του χρόνου το ποσοστό αυτό αυξάνεται ραγδαία καθώς το σχολικό έτος 2007-2008 οι μισοί αλλοδαποί μαθητές/τριες του δημοτικού σχολείου είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα, ελάχιστο ποσοστό αυτών έχει την ελληνική Ιθαγένεια **(**ΠΙΝΑΚΑΣ 10).

ΠΙΝΑΚΑΣ 10: Ιθαγένεια Αλλοδαπού σχολικού πληθυσμού Δημοτικής Εκπαίδευσης Περιφέρειας Αττικής την περίοδο 2000-2008

	Απόλυτοι αριθμοί			**Ποσοστό % επί του συνόλου**		
	2000-2001	2003-2004	2007-2008	2000-2001	2003-2004	2007-2008
Αλβανία	17653	19533	21241	81,3	78,7	76,2
Πρώην ΕΣΣΔ	1200	1532	1346	5,5	6,2	4,8
Αραβικές Χώρες	819	1025	1288	3,8	4,1	4,6
Ανατολική Ευρώπη	740	1423	91	3,4	5,7	0,3
Ελλάδα	572	413	114	2,6	1,7	0,4
Λοιπή Ασία	335	449	910	1,5	1,8	3,3
Λοιπή Αφρική	217	274	270	1	1,1	0,9
Λοιπή Αμερική	58	59	45	0,3	0,2	0,2
Λοιπή Ευρωπαϊκή Ένωση	56	57	2513	0,2	0,2	9
ΗΠΑ- Καναδάς	29	23	27	0,1	0,1	0,1
Άγνωστη	24	2	18	0,1	0,1	0,1
Γερμανία	12	16	17	0,05	0,1	0,1
Νότια Αφρική	9	10	3	0,04	0,5	0,01
Λοιπή Ευρώπη	5	2	2	0,02	0,01	0,01
Ωκεανία	2	1	2	0,01	0,01	0,01

Πηγή ΕΣΥΕ, Επεξεργασία της γράφουσας

Τα παιδιά που γεννιούνται στην Ελλάδα από αλλοδαπούς γονείς (εκτός ΕΕ) δεν έχουν καν τη δυνατότητα εγγραφής στο δημοτολόγιο του δήμου όπου διαμένουν για να μπορούν να πάρουν πιστοποιητικό γέννησης.

Ο ρυθμός της αύξησης των αλλοδαπών μαθητών/τριών αποκαλύπτει το μέγεθος της ευθύνης του ελληνικού κράτους να ανταποκριθεί πλέον με ικανοποιητικό τρόπο σε αυτό το τεράστιο έργο καθώς η επιτυχία του στο καθήκον αυτό θα διασφαλίσει την ένταξη στο

δυναμικό της χώρας εκατοντάδων χιλιάδων νέων ανθρώπων, ικανών να προσδώσουν ζωτικότητα και δυναμισμό τόσο στην κοινωνία όσο και στην οικονομία μας.

Νομοθετικές ρυθμίσεις για την εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών/τριών και οι τρέχουσες πρακτικές: πολυπολιτισμική διάσταση του σύγχρονου σχολείου

Η πολιτεία φαίνεται να αναγνωρίζει ότι η παρουσία των αλλοδαπών μαθητών/τριών στο εκπαιδευτικό μας σύστημα αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της σχολικής πραγματικότητας και για το λόγο αυτό προτεραιότητα του σημερινού ελληνικού σχολείου σύμφωνα με τις οδηγίες του Υπουργείου Παιδείας είναι η αποτελεσματική ένταξη των Αλλοδαπών μαθητών/τριών στο Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα με τη λήψη μέτρων, ώστε η ένταξή τους στην ελληνική εκπαίδευση να γίνεται ομαλά, χωρίς αρνητικές συνέπειες ούτε για τους ίδιους ούτε και για τους/τις συμμαθητές/τριές τους, προωθώντας και ενισχύοντας μοντέλα εκπαιδευτικής παρέμβασης που δεν επιτρέπουν το διαχωρισμό των μαθητών/τριων εξασφαλίζοντας ίσες ευκαιρίες μάθησης και κοινωνικής ένταξης.

Εγγραφές- φοίτηση- προαγωγή-απόλυση αλλοδαπών μαθητών/τριών

Για την επίτευξη των παραπάνω όλοι οι ανήλικοι αλλοδαποί, που διαμένουν στην ελληνική επικράτεια, υπάγονται στην υποχρέωση της ελάχιστης σχολικής φοίτησης, όπως οι ημεδαποί και για την εγγραφή τους στα δημόσια σχολεία απαιτούνται τα αντίστοιχα με τα προβλεπόμενα για τους ημεδαπούς δικαιολογητικά.

Υπάρχει πρόβλεψη και για τα παιδιά των προσφύγων, τα οποία γίνονται δεκτά στα σχολεία ακόμη και με ελλιπή δικαιολογητικά, επειδή συνήθως δεν έχουν (πιστοποιητικά γέννησης, φοίτησης, κλπ.) και επιπλέον, είναι πολύ δύσκολο ή/και αδύνατο να τα φέρουν από τη χώρα καταγωγής, κι έτσι, τουλάχιστον σε θεσμικό επίπεδο, διευκολύνεται η εκπαιδευτική διαδικασία όλων των αλλοδαπών[3].

Παρότι οι μαθητές/τριες αυτοί εγγράφονται με ελλιπή δικαιολογητικά στο δημοτικό σχολείο, μέχρι το 2008 εάν δεν προσκόμιζαν μέχρι το τέλος του διδακτικού έτους πιστοποιητικό γέννησης δεν εγγράφονταν στο Βιβλίο Μητρώου[4] και οι μαθητές αυτοί

[3] Ειδικότερα, δεν είναι απαραίτητα τα δικαιολογητικά των παιδιών που:
α. Προστατεύονται από το ελληνικό κράτος ως πρόσφυγες και όσων τελούν υπό την προστασία της Ύπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών.
β. Προέρχονται από περιοχές στις οποίες επικρατεί έκρυθμη κατάσταση.
γ. Έχουν υποβάλει αίτηση για τη χορήγηση ασύλου.
δ. Διαμένουν στην Ελλάδα, ακόμη και αν δεν έχει ρυθμισθεί η νόμιμη παραμονή τους
σε αυτήνΆλλη κατηγορία παιδιών είναι εκείνα που είναι ασυνόδευτα. Κατά τη διάρκεια του 2002 από τους 4.500 καταγεγραμμένους αιτούντες άσυλο, περίπου οι 250 ήταν ασυνόδευτα παιδιά, κυρίως νεαροί Αφγανοί ηλικίας 15 έως 18 ετών. Σκλάβου Κ., 2004, σ. 14.

[4] Σύμφωνα με την αριθμ. Γ2/91109/10-07-08 Εγκύκλιο Υ.Π.Δ.Β.Μ.Θ οι αλλοδαποί μαθητές που δεν μπορούν να προσκομίσουν πιστοποιητικό γέννησης μπορούν να εγγραφούν στο σχολείο με ληξιαρχική πράξη γέννησης και τα λοιπά δικαιολογητικά που μνημονεύονται ανωτέρω. Η εγγραφή τους γίνεται οποτεδήποτε μέσα στο διδακτικό έτος σύμφωνα με το άρθρο 3 του Π.Δ 182/1984. Τα δικαιολογητικά εγγραφής πρέπει να είναι επίσημα

δηλώνονταν στο μαθητικό δυναμικό του σχολείου ως ακροατές και δεν χορηγούνταν τίτλος σπουδών. Με τη μη χορήγηση τίτλου σπουδών δεν εγγράφονταν στο γυμνάσιο.

Με υπουργική απόφαση το 2008 και οι μαθητές/τριες με ελλιπή δικαιολογητικά εγγράφονται στο Βιβλίο Μητρώου. Δεν έχει ρυθμιστεί, όμως, η χορήγηση τίτλου σπουδών με αποτέλεσμα η εκπαίδευση αυτών των μαθητών/τριών να τελειώνει πριν ακόμα αρχίσει.

Η εγγραφή σε τάξη του δημοτικού σχολείου γίνεται με βάση την ηλικία του παιδιού που αποδεικνύεται με ληξιαρχική πράξη γέννησης την οποία τα παιδιά αυτά δε δύνανται να προσκομίσουν στο σχολείο και για το λόγο αυτό γίνεται δεκτή η ηλικία που δηλώνουν οι γονείς η οποία πολλές φορές δεν ανταποκρίνεται στην πραγματική ηλικία αυτών των παιδιών.

Με απόφαση του συλλόγου διδασκόντων τα παιδιά αυτά κατατάσσονται στην τάξη που αντιστοιχεί στην ηλικία τους, η οποία μπορεί να είναι μεγάλη τάξη (π.χ. η Δ΄, η Ε, η ΣΤ) χωρίς να έχουν προηγουμένως φοιτήσει καθόλου σε ελληνικό σχολείο, αλλά και χωρίς να επιβεβαιώνεται ότι έχουν φοιτήσει σε σχολείο της χώρας προέλευσής τους.

Ακόμη έχοντας τη δυνατότητα να εγγράφονται με την άδεια παραμονής στη χώρα αλλάζοντας τόπο διαμονής συχνά (για λόγους οικονομικούς και ασφάλειας) εγγράφονται σε άλλη σχολική μονάδα χωρίς να ζητήσουν μετεγγραφή- βεβαίωση φοίτησης λέγοντας πως πρώτη φορά εγγράφονται σε ελληνικό σχολείο με αποτέλεσμα κάποιες φορές να είναι εγγεγραμμένα σε περισσότερα του ενός σχολείου και οι διευθύνσεις εκπαίδευσης να προβαίνουν σε αναζήτηση αυτών των μαθητών/τριών.

Επομένως η αδυναμία αυτών των παιδιών να συμμετέχουν στη μαθησιακή διαδικασία αλλά και η λήξη της άδειας παραμονής στη χώρα με την ανασφάλεια της μη ανανέωσής της και της συνεχούς αλλαγής κατοικίας τα οδηγούν εκτός σχολείου με όλες τις κοινωνικές και ακαδημαϊκές επιπτώσεις που αυτό συνεπάγεται.

Το ποσοστό των αλλοδαπών μαθητών/τριών που εγγράφεται στη σχολική μονάδα, υποστηρίζεται, ότι δεν πρέπει να υπερβαίνει το 30%. Τα σχολεία που λειτουργούν στο κέντρο

μεταφρασμένα (από κρατική μεταφραστική υπηρεσία ή προξενική αρχή ή από επίσημο μεταφραστή αναγνωρισμένο από το Υπουργείο Εξωτερικών) σύμφωνα με την Φ.6/146/Γ1/990/5-10-1998ω εγκύκλιο ΥΠΕΠΘ και να προσκομισθούν μέχρι το τέλος του διδακτικού έτους άλλως δεν εγγράφονται στο Βιβλίο Μητρώου και δεν χορηγείται τίτλος σπουδών παρά μόνο βεβαίωση φοίτησης του μαθητή αν ζητηθεί, σύμφωνα με το άρθρο 7 παρ. 8 του Π.Δ 201/1998 (σχετ. η αριθμ. Γ2/7268/02-10-1995 εγκύκλιος ΥΠΔΒΜΘ).

Κατ΄ εξαίρεση, σύμφωνα με το άρθρο 72 του Ν. 3386/2005 (ΦΕΚ 212Α) , με ελλιπή δικαιολογητικά μπορεί να εγγράφονται στα δημόσια σχολεία και τέκνα υπηκόων τρίτων χωρών εφόσον : α) προστατεύονται από το Ελληνικό Κράτος με την ιδιότητα του πρόσφυγα και όσων τελούν υπό την προστασία της Ύπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών, β) προέρχονται από περιοχές στις οποίες επικρατεί έκρυθμη κατάσταση, γ) έχουν υποβάλει αίτηση για χορήγηση ασύλου και δ) είναι υπήκοοι τρίτων χωρών που διαμένουν στην Ελλάδα, ακόμη κι αν δεν έχει ρυθμιστεί η μόνιμη διαμονή τους σε αυτήν.

της Αθήνας εμφανίζουν υπερβολικά μεγάλο αριθμό αλλοδαπών (έως και 80%). Τα σχολεία αυτά πολύ εύκολα μπορεί να μετατραπούν σε σχολεία αλλοδαπών γιατί οι έλληνες γονείς τα εγκαταλείπουν φοβούμενοι - λόγω μη σωστής ενημέρωσης πολλές φορές - ότι η πολιτιστική διαφορετικότητα και η γλωσσική ιδιαιτερότητα των μαθητών/τριών επηρεάζει αρνητικά το επίπεδο μάθησης των παιδιών τους.

Θα μπορούσε ίσως να αποφευχθεί κάτι τέτοιο με την αλλαγή του τρόπου εγγραφής των μαθητών στο δημοτικό σχολείο αλλά και με επιμορφωτικές συναντήσεις με τους γονείς. Σήμερα, οι μαθητές εγγράφονται με κριτήριο τη διεύθυνση κατοικίας, κάτι που συχνά παραβιάζεται καθώς πολλοί γονείς δηλώνουν άλλη διεύθυνση προκειμένου το παιδί τους να φοιτήσει όχι στο σχολείο της γειτονιάς του αλλά στο σχολείο της προτίμησης του, αποφεύγοντας σχολεία στα οποία φοιτά μεγάλος αριθμός αλλοδαπών μαθητών.

Μητρική Γλώσσα

Τα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας καθώς και στοιχείων της ιστορίας και του πολιτισμού της χώρας καταγωγής των αλλοδαπών μαθητών/τριών ευνοούν τη φοίτηση και τη βελτίωση της επίδοσής τους στο σχολείο (Cummins 2003, Ανδρούσου, Ασκούνη, Μάγος, Χρηστίδου – Λιοναράκη 2001) καθώς η μητρική γλώσσα είναι για το κάθε άτομο ένας λόγος ο οποίος του δίνει στα παιδικά του χρόνια το αίσθημα της ασφάλειας και της οικειότητας και η μη γνώση της εμποδίζει τα παιδιά να αξιοποιήσουν το γνωστικό και πολιτισμικό κεφάλαιο που φέρουν από τα σχολεία που έχουν φοιτήσει, από το οικογενειακό τους περιβάλλον και από τις ευρύτερες εμπειρίες τους. Διότι ο λόγος δεν είναι μόνο το σημείο συνάντησης των ανθρώπων (επικοινωνία), αλλά είναι τρόπος κοινωνικής ζωής, επιβάλλει όρους στις κοινωνικές σχέσεις.

Αν και η εισαγωγή μητρικών γλωσσών στο ελληνικό σχολείο προβλεπόταν από την πρώτη κιόλας εγκύκλιο για ίδρυση Τάξεων Υποδοχής και Φροντιστηριακών Τμημάτων για την εκπαίδευση των παλιννοστούντων μαθητών το 1980, και στην υπουργική απόφαση του 1999 αναφερόταν πάλι η ανάγκη διδασκαλίας της γλώσσας και του πολιτισμού της χώρας προέλευσης στην πράξη δεν υλοποιείται καθολικά.

Αν και είναι δύσκολη η εφαρμογή διότι σε κάθε σχολείο δηλώνονται περισσότερες των δύο μητρικών γλωσσών η ελληνική νομοθεσία θα πρέπει να επανεξετάσει το ζήτημα της γλωσσικής εκπαίδευσης των παιδιών των μεταναστών εάν θέλουμε να έχουμε δίγλωσσους μαθητές με γλωσσικά και γνωστικά εφόδια, που θα προσφέρουν στο επιστημονικό και εργατικό δυναμικό της χώρας στο μέλλον, πολύγλωσσους πολίτες/ισσες.

Αντισταθμιστικά μέτρα: Τ.Υ & Φ.Τ.

Οι κυριότερες αλλαγές στα αντισταθμιστικά μέτρα που συντελούνται στο θεσμικό επίπεδο είναι η δημιουργία των τάξεων υποδοχής και των φροντιστηριακών τμημάτων[5] με στόχο την εξασφάλιση και διευκόλυνση από γλωσσικής απόψεως την ένταξη των αλλοδαπών μαθητών/τριών στο ελληνικό σχολείο.

Οι διαδικασίες ίδρυσης, στελέχωσης με διδακτικό προσωπικό και η έγκαιρη εξασφάλιση κατάλληλου διδακτικού και εποπτικού υλικού καθυστερούν (π.χ. μέχρι και σήμερα δεν έχει ανακοινωθεί η ίδρυση Τ.Υ. ή Φ.Τ.) με αποτέλεσμα αυτά τα αντισταθμιστικά μέτρα να υπολειτουργούν[6].

Από τις αναφορές στο νόμο για τα προσόντα των εκπαιδευτικών αν και διαφαίνεται καταρχήν η διάθεση του νομοθέτη για την προώθηση προσοντούχων εκπαιδευτικών, οι εκπαιδευτικοί που προσλαμβάνονται τις περισσότερες φορές είναι αναπληρωτές ή ωρομίσθιοι που δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις ειδικές διδακτικές ανάγκες των

[5] Ύστερα από την υπουργική απόφαση (Φ 818-2/Ζ/4139/20.10.80) με την οποία εγκαινιάζεται ο θεσμός των τάξεων υποδοχής, νομοθετούνται και τα φροντιστηριακά τμήματα με το νόμο 1404/83 (αρθ. 45).

[6] Η ίδρυση των Τ.Υ. & των Φ.Τ. γίνεται μετά από πρόσκληση του Υ.ΠΑΙ.Θ . Οι σχολικές μονάδες υποβάλλουν: α) τεκμηριωμένες προτάσεις για την ίδρυση και λειτουργία τους, β) στοιχεία που αφορούν μαθητές που πρέπει να παρακολουθήσουν τις Τ.Υ., και γ) υλικοτεχνική υποδομή του σχολείου που δεν επιτρέπει την εφαρμογή του προγράμματος των Τ.Υ. λόγω αδυναμίας υλοποίησης του προγράμματος Τ.Υ. Η απόφαση για την ένταξη μαθητή σε Τάξεις Υποδοχής Ι και ΙΙ λαμβάνεται από το σύλλογο διδασκόντων και σε συνεργασία με τον αρμόδιο Σχολικό Σύμβουλο, αφού συνεκτιμήσουν τα διαγνωστικά τεστ με τα οποία ανιχνεύεται το επίπεδο ελληνομάθειας του μαθητή. Στη συγκεκριμένη περίπτωση διαπιστώνεται ότι ο μαθητής έχει ελάχιστη ή μηδαμινή γνώση της ελληνικής γλώσσας, με αποτέλεσμα η κατανόηση και παραγωγή προφορικού και γραπτού λόγου να είναι ανεπαρκείς σε όλες τις κοινωνικές και εκπαιδευτικές περιστάσεις.

Θα πρέπει ακόμη να συντρέχουν οι εξής προϋποθέσεις:

- Ο μικρότερος αριθμός για τη λειτουργία μιας Τ.Υ. είναι εννέα μαθητές και ο μεγαλύτερος δεκαεπτά.
- Δήλωση του γονέα ότι επιθυμεί να παρακολουθήσει το παιδί του Τ.Υ. ή Φ.Τ. και
- το αργότερο μέχρι την 1η Οκτωβρίου θα πρέπει να έχει ολοκληρωθεί η ίδρυση των Τ.Υ. ή Φ.Τ. Πολλές φορές οι διαδικασίες ίδρυσης των Τ.Υ. ή Φ.Τ. καθυστερούν με αποτέλεσμα αυτά τα αντισταθμιστικά μέτρα να μην υλοποιούνται.

Το πρόγραμμα των Τ.Υ. ολοκληρώνεται σε δύο κύκλους που εντάσσονται στο Ωρολόγιο Πρόγραμμα του Σχολείου:

- Στις Τάξεις Υποδοχής Ι, όπου εφαρμόζεται εντατικό πρόγραμμα εκμάθησης της ελληνικής ως δεύτερης ξένης γλώσσας για μαθητές που θα ενταχθούν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, η φοίτηση διαρκεί ένα διδακτικό έτος.
- Στις Τάξεις Υποδοχής ΙΙ, όπου εφαρμόζεται μεικτό πρόγραμμα εσωτερικής και εξωτερικής γλωσσολογικής και μαθησιακής υποστήριξης των μαθητών που έχουν ενταχθεί σε αυτές και το οποίο πραγματοποιείται μέσα στις κανονικές τάξεις με παράλληλη υποστηρικτική νέα διδασκαλία, η φοίτηση διαρκεί μέχρι δύο διδακτικά έτη, μετά την παρακολούθηση του κύκλου Ι.

2. Φροντιστηριακά Τμήματα

Το πρόγραμμα των Φ.Τ. παρακολουθείται από μαθητές παλιννοστούντες ή αλλοδαπούς μαθητές που δε φοίτησαν σε Τ.Υ. και αντιμετωπίζουν γλωσσικές δυσκολίες είτε εντάχτηκαν υποστηρικτικά γι αυτούς μέτρα και παρακολούθησαν τα σχετικά μαθήματα αλλά εξακολουθούν να δυσκολεύονται γλωσσικά κατά την ένταξή τους στην κανονική τάξη. Η λειτουργία των Φ.Τ. πραγματοποιείται εκτός σχολικού ωραρίου.

Στα Φ.Τ. διδάσκονται τα μαθήματα στα οποία ο σύλλογος διδασκόντων κρίνει ότι οι αλλόγλωσσοι αντιμετωπίζουν δυσκολίες γλωσσικές ή μαθησιακές. Επίσης, γίνεται μελέτη και προετοιμασία μαθητών για τα μαθήματα της επόμενης μέρας δύο ώρες την εβδομάδα.

Η κατανομή των ωρών διδασκαλίας κατά μάθημα, οι ώρες λειτουργίας του Φ.Τ. καθώς και η χρήση διδακτικού υλικού, καθορίζεται από το Σχολικό Σύμβουλο σε συνεργασία με το σύλλογο διδασκόντων.

τμημάτων αυτών. Αν και στις διδακτικές διαδικασίες της Τ.Υ. μπορεί να συμμετάσχει και δίγλωσσος εκπαιδευτικός στην πράξη δεν υφίσταται.

Αν και στόχος του Υπουργείου Παιδείας είναι η ποιοτική αναβάθμιση των ελληνικών σχολείων προς όφελος των γηγενών και αλλοδαπών μαθητών αυτός δεν επιτυγχάνεται καθώς οι Τάξεις Υποδοχής απευθύνονται αποκλειστικά στους/στις αλλοδαπούς μαθητές/τριες και επιτελούν έμμεσα μία λειτουργία που είναι αντίθετη με τη διαπολιτισμική παιδαγωγική αντίληψη: τη λειτουργία μιας παράλληλης διαχωριστικής εκπαίδευσης, μέσα στο ίδιο σχολείο με όλες τις αρνητικές συνυποδηλώσεις περί «υποδεέστερων» μαθητών/τριών, ή τμημάτων. Αυτή η διαχωριστική εκπαίδευση νομιμοποιείται ωστόσο, λόγω του μεταβατικού και αντισταθμιστικού χαρακτήρα της.

Πολιτισμικά χαρακτηριστικά

Σύμφωνα με το άρθρο 13 παρ. 1, «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη» και «Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη...».

Με το Π.Δ. «Οργάνωση και λειτουργία των Δημοτικών Σχολείων»[7] ρυθμίζονται ζητήματα όπως ο εκκλησιασμός και η παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών από τους/τις μη Ορθόδοξους μαθητές/τριες, η προσέλευση στο σχολείο την ώρα της προσευχής αλλά να μη συμμετέχουν, η συμμετοχή των αλλοδαπών μαθητών/τριων τόσο στις παρελάσεις όσο και στις εθνικές επετείους.

Με πρόσφατη Εγκύκλιο του ΥΠΑΙΘ οι αλλόδοξοι ή αλλόθρησκοι μαθητές/τριες έχουν, τη δυνατότητα απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών. Οι αλλόδοξοι μαθητές/τριες, Ρωμαιοκαθολικοί και Προτεστάντες, έχουν μάλιστα τη δυνατότητα διδασκαλίας ιδιαίτερου ομολογιακού θρησκευτικού μαθήματος σύμφωνα με το άρθρο 14, παρ. 17 του Ν. 1566/85, όμως, στα δημόσια σχολεία της χώρας δεν διδάσκονται ιδιαίτερο μάθημα Θρησκευτικών σύμφωνα με τη θρησκεία τους, παρεκτός των Ελλήνων μουσουλμανοπαίδων στα μειονοτικά σχολεία της Θράκης.

Με βάση την μέχρι τώρα σχολική εμπειρία, επισημαίνεται ότι υπάρχουν ποικίλα προβλήματα, γιατί ακόμη και οι προβλεπόμενες ρυθμίσεις για την απασχόληση των μαθητών/τριών που απαλλάσσονται από το μάθημα των Θρησκευτικών με διαφορετικό διδακτικό αντικείμενο δεν μπορεί να υλοποιηθεί στην σχολική πράξη. Με απόφαση του συλλόγου διδασκόντων συνήθως οι αλλόθρησκοι μαθητές/τριών στην πράξη ως επί το πλείστον παραβρίσκονται στην τάξη την ώρα διδασκαλίας του μαθήματος χωρίς να συμμετέχουν, να εξετάζονται και να βαθμολογούνται.

[7] Π.Δ. 201/1998, ΦΕΚ 161 τ. Α'/13/7/98 αρθ. 13 παρ.10

Οι αλλοδαποί μαθητές/τριες έχουν δικαίωμα συμμετοχής στη διαδικασία επιλογής σημαιοφόρων και παραστατών/τριών σύμφωνα με την Υ.Α. Γ 1/219/16-3-2001(ΦΕΚ 277 Β) και συμμετέχουν υποχρεωτικά στον εορτασμό των εθνικών επετείων διότι αποτελούν μέρος της σχολικής ζωής και βοηθούν στην αποτελεσματικότερη πραγματοποίηση του σχολικού έργου και υπηρετούν διδακτικούς και παιδαγωγικούς σκοπούς του αναλυτικού προγράμματος.

Ακόμη στα Αναλυτικά Προγράμματα και στο εν γένει διδακτικό υλικό υλοποιείται το νομοθετικό πλαίσιο των μαθημάτων. Εξετάζοντας το Α.Π.Σ. μέσα από τη γενική φιλοσοφία του, παρατηρείται ότι γίνεται λόγος για την καλλιέργεια της *εθνικής ταυτότητας* και *εθνικής συνείδησης,* όσο και για την παρουσία «άλλων» μέσα από την *προστασία της τέχνης και των πολιτισμικών αγαθών τους*, αφού τίθεται ως στόχος να σέβονται οι μαθητές/τριες τις πολιτισμικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες των συνανθρώπων τους. Έτσι, αφενός, λαμβάνεται υπόψη η νέα ελληνική πραγματικότητα με τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν και αφετέρου, γίνεται προσπάθεια αποτροπής φαινομένων ξενοφοβίας και ρατσισμού, στοιχείο που βοηθά τους μαθητές/τριες να μάθουν να σέβονται και να αναγνωρίζουν την αξία των «άλλων» λαών, των πολιτισμών τους και των ιδιαιτεροτήτων τους και να συμβιώνουν αρμονικά μαζί τους. Ένα άλλο στοιχείο που εμπεριέχεται στους στόχους του Α.Π.Σ. είναι η *καλλιέργεια της συνείδησης του Ευρωπαίου πολίτη*. Ωστόσο, το στοιχείο αυτό μπορεί να οδηγήσει στον ευρωκεντρισμό, αντίληψη που θεωρώ ότι απορρίπτει την αποδοχή «άλλων» λαών και των πολιτισμών τους, πράγμα που αποτελεί το μεγάλο ζητούμενο για την αποδοχή της ετερότητας και την αρμονική συμβίωση των ανθρώπων.

Το Συμβούλιο της Ευρώπης[8] τονίζει ότι: «*Κάθε ανθρώπινο υποκείμενο έχει το δικαίωμα να γνωρίσει το παρελθόν του, καθώς και το δικαίωμα να απαρνηθεί το παρελθόν που του επιβάλλεται… Η ιστορία λοιπόν λειτουργεί σαν μια ανοιχτή πόρτα που οδηγεί στον πλούτο του εθνικού παρελθόντος και των άλλων πολιτισμών…»*

Όσον αφορά, όμως, τα διδακτικά εγχειρίδια της ιστορίας επιδιώκεται η γνωριμία των μαθητών/τριών κυρίως με τις οικονομικές, στρατιωτικές, πολιτικές, διπλωματικές, πνευματικές και άλλες εξελίξεις της Ελλάδας από την Τουρκοκρατία μέχρι τις μέρες μας, στοιχεία απαραίτητα για την καλλιέργεια της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας. Όσον αφορά τους «άλλους» γίνεται λόγος για την Οθωμανική αυτοκρατορία (οικονομική και στρατιωτική παρακμή), τις Μεγάλες Δυνάμεις και την εμπλοκή τους στο ελληνικό ζήτημα

[8] Το άρθρο 1 της Οδηγίας υπ΄ αριθμ. 1283 της 22ας Ιανουαρίου 1996

καθώς και λαούς με τους οποίους η Ελλάδα ήρθε σε επαφή μέσα από πολεμικές συρράξεις (π.χ. Βούλγαροι, Ιταλοί, Γερμανοί). Το βιβλίο της Ιστορίας θα πρέπει να εμπλουτιστεί και με ακόμη περισσότερα πολιτισμικά στοιχεία όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και ιδιαίτερα και των «άλλων» κρατών.

Θα λέγαμε ότι σε όλη τη διδακτέα ύλη είναι διάχυτοι οι εθνικοί σκοποί απαραίτητοι για την καλλιέργεια της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας και η παράλειψη πράξεων και γεγονότων της ιστορίας που αμαυρώνουν την εικόνα των προγόνων σε συνδυασμό με την ηρωοποίηση του παρελθόντος της χώρας αποσκοπούν να εμπνεύσουν θαυμασμό προς τις ιδιαίτερες ικανότητες της εθνικής ομάδας και μπορούν να μετατρέψουν τη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης των μαθητών/τριών αποτέλεσμα πολιτικής προπαγάνδας ενέχοντας τον κίνδυνο ανάπτυξης συναισθημάτων υπεροψίας και δυσμενών διακρίσεων απέναντι σε κάθε διαφορετικό (Π. Τερλεξής 1975: 139, 140-142).

Και όχι σε καθαρά πολιτικής μάθησης η οποία συνίσταται στη διδαχή και ελεύθερη αποδοχή γενικών και παραδεδεγμένων πολιτικών αρχών και αξιών, η μεταβίβαση των οποίων πραγματοποιείται μόνον σε δημοκρατικό κλίμα που ευνοεί την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης του/της μαθητή/τριας ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη συμμετοχή αυτού/ής στην τάξη κατά τη διαδικασία λήψεως αποφάσεων σε θέματα που αφορούν το άμεσο περιβάλλον του/της και αργότερα την πολιτική του/της κοινότητα (Π. Τερλεξής 1975: 141, 146-147).

Οι τελετουργικές διαδικασίες στο χώρο του σχολείου, αποσκοπούν στην ισχυροποίηση των αισθημάτων σεβασμού προς την ιδέα του έθνους και του πολιτεύματος. Διδάσκουν τους/τις μαθητές/τριες κοινωνικούς κανόνες και αξίες, στάσεις και πεποιθήσεις που μεταδίδονται από τη μια γενιά στην άλλη και επιβάλλονται στον καθένα χωρίς τη δική του συνειδητή συγκατάθεση. Η σημασία τους διαφαίνεται στις λειτουργίες που επιτελούν: στη λειτουργία αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της και στη λειτουργία της διάκρισης βάσει της οποίας ρυθμίζεται η τήρηση της τάξης και της πειθαρχίας μέσω των οποίων προβάλλονται οι αξίες που πρέπει να αποδεχτεί ο/η μαθητής/τρια, οι κανόνες που πρέπει να τηρήσει και οι δομές της εξουσίας στις οποίες πρέπει να υποτάσσεται ως κοινωνικό ον (ΑΘ. Φ. Τσιπλητάρης 2001: 231-232).

Τελικές παρατηρήσεις

Συνοπτικά θα λέγαμε ότι:

Το χάσμα μεταξύ των εκπαιδευτικών και πολιτικών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στις νομοθετικές διατάξεις και την πράξη είναι αισθητή και στον πιο απλό παρατηρητή. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οικονομικοί λόγοι είναι ένας σημαντικός παράγοντας που εμποδίζει την καθολική υλοποίηση των νομοθετικών διατάξεων.

Η πολιτεία για την εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών/τριών θεωρητικά υιοθετεί το διαπολιτισμικό μοντέλο εκπαίδευσης.

Διαπολιτισμική εκπαίδευση, όμως, σημαίνει συναντήσεις και συγκρούσεις. Προϋποθέτει την ύπαρξη δυο τουλάχιστον γλωσσών και πολιτισμών.

Στην πράξη θα λέγαμε ότι ισχύει το μοντέλο της αφομοίωσης το οποίο στην εκπαίδευση σημαίνει πως όλοι οι μαθητές/τριες ανεξάρτητα από την εθνική και πολιτισμική τους προέλευση πρέπει να αποκτήσουν γνώσεις και ικανότητες που θα τους επιτρέψουν να συμμετάσχουν στον κοινό εθνικό πολιτισμό και πως το μόνο μέσο για αυτόν το σκοπό είναι η γρήγορη εκμάθηση της επίσημης γλώσσας (η γλώσσα της χώρας υποδοχής) και του εθνικού πολιτισμού της (Γεωργογιάννης Π. 1997: 46, 125-126).

Πρέπει να αλλάξει και να εκσυγχρονιστεί το θεσμικό πλαίσιο για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα διότι όπως οριοθετείται σήμερα εστιάζει αποκλειστικά στους αλλοδαπούς μαθητές. Είναι μια περιοριστική «παιδαγωγική για τους αλλοδαπούς μαθητές» και όχι για όλους τους μαθητές ανεξάρτητα γλώσσας, πολιτισμού, θρησκείας, φύλου ή κοινωνικού στρώματος. Η διαπολιτισμική εκπαίδευση αφορά και απευθύνεται σε όλους τους μαθητές, ημεδαπούς ή μη και σε όλους τους τύπους σχολείων κάθε εκπαιδευτικής βαθμίδας.

Αν θέλουμε να εφαρμόσουμε το διαπολιτισμικό μοντέλο εκπαίδευσης στα σχολεία μας, πρέπει πρώτα το Αναλυτικό πρόγραμμα να γίνει πιο ευέλικτο, να αναμορφωθεί ο σχολικός χώρος, να επιμορφωθούν οι εκπαιδευτικοί, να ενημερωθούν οι γονείς, να αλλάξει ο τρόπος αξιολόγησης κ.α.

Κινούμενη η ελληνική πολιτεία και το Υπουργείο Παιδείας προς την ποιοτική αναβάθμιση των ελληνικών σχολείων προς όφελος των γηγενών και αλλοδαπών μαθητών ενέταξε στον εκπαιδευτικό της σχεδιασμό (ΕΣΠΑ 2007-2013), την Πιλοτική εφαρμογή της Πράξης «Ζώνες Εκπαιδευτικής Προτεραιότητας (ΖΕΠ) η οποία προέβλεπε να ενταχθούν σχολεία Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από περιοχές που εμφανίζουν υψηλό δείκτη κινδύνου φτώχειας, σημαντικό ποσοστό ειδικών ομάδων μαθητών (π.χ. αλλοδαπών, ρομά), χαμηλό συνολικό εκπαιδευτικό δείκτη, υψηλή σχολική διαρροή και χαμηλή πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση[9] τα οποία ορίστηκαν σύμφωνα με το άρθρο 2 της με αριθ. Φ1.Τ.Υ/809/101455/Γ1/7−09−2011 (ΦΕΚ 2197/2011, τ.Β΄) υπουργικής απόφασης. Σε αυτές τις σχολικές μονάδες δύνανται να λειτουργήσουν Τάξεις Υποδοχής ΖΕΠ και Ενισχυτικά Φροντιστηριακά Τμήματα ΖΕΠ.

[9] Κατά τη φάση της πιλοτικής εφαρμογής στην Αττική έχουν οριστεί τέσσερις ΖΕΠ (Ταύρου, Πλατείας Βαθη-Εξαρχείων, Κάτω Πατησίων, Αχαρνών-Μενιδίου), στις οποίες έχουν ενταχθεί 18 σχολικές μονάδες Α/θμιας Εκπαίδευσης 97 Νηπιαγωγεία και 11 Δημοτικά σχολεία

Γενικός σκοπός της εφαρμογής του προγράμματος των ΖΕΠ (Ζώνες Εκπαιδευτικής Προτεραιότητας) του Ε.Π. «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του ΕΣΠΑ, είναι να διαμορφώσει και να δοκιμάσει σε πραγματικές συνθήκες σχολικής τάξης εναλλακτικές και ευέλικτες εκπαιδευτικές προσεγγίσεις «καλών πρακτικών», διαφοροποιημένης διδασκαλίας και εκπαίδευσης οι οποίες διασφαλίζουν την ισότιμη ένταξη στο εκπαιδευτικό σύστημα των μαθητών από περιοχές με χαμηλούς εκπαιδευτικούς και κοινωνικοοικονομικούς δείκτες.

Για την επίτευξη του γενικού σκοπού του, το πρόγραμμα των ΖΕΠ φροντίζει ιδιαίτερα την κοινωνικο-συναισθηματική καθώς και τη γνωστικο-γλωσσική ανάπτυξη των μαθητών, που αποτελούν τις βασικές προϋποθέσεις για την επίτευξη των μαθησιακών και αναπτυξιακών σκοπών της εκπαίδευσης.

Προς τούτο το σχολείο αναλαμβάνει ενεργό ρόλο στον αυτό-προγραμματισμό και την αυτορρύθμιση των διαφοροποιημένων εκπαιδευτικών του παρεμβάσεων και καλείται το ίδιο να λειτουργήσει ως ένας οργανισμός που μαθαίνει.

Η σχολική μονάδα αυτό-οργανώνεται και κινητοποιείται προσαρμόζοντας στις οικείες ανάγκες της μια διευρυμένη μορφή ωρολογίου προγράμματος ολοήμερου σχολείου με υποχρεωτικό ωράριο 35 ωρών για όλες τις τάξεις.

Πυλώνες του εν λόγω πιλοτικού προγράμματος αποτελούν 4 τέσσερις άξονες:

1. η υποστήριξη των μαθητών σε ακαδημαϊκό επίπεδο: επιτυγχάνεται με την ιδιαίτερη έμφαση του προγράμματος στην ανάπτυξη του προφορικού λόγου και στην κατανόηση και παραγωγή γραπτού λόγου.
2. η υποστήριξη στην κοινωνικο-συναισθηματική ανάπτυξη των μαθητών: επιδιώκεται με ολοκληρωμένα προγράμματα προσωπικής και δια-προσωπικής ανάπτυξης καθώς και με προγράμματα πολιτιστικών, δια-πολιτισμικών και δημιουργικών δραστηριοτήτων.
3. η σύνδεση σχολείου τόσο με την οικογένεια όσο και με την τοπική κοινωνία, φορέων που διαδραματίζουν καταλυτικό ρόλο στην εκπαίδευση του μαθητή.
4. η ανάδειξη της σχολικής μονάδας σε οργανισμό που αναλαμβάνει πρωτοβουλίες λειτουργικού χαρακτήρα με τη σύνταξη του οικείου αναλυτικού προγράμματος και την προώθηση εναλλακτικών καλών πρακτικών.[10]

Εν κατακλείδι καθώς οι αλλοδαποί μαθητές/τριες πυκνώνουν κυρίως στις τάξεις των υποβαθμισμένων ομάδων και το σχολείο καλείται να παίξει ένα ρόλο εξαιρετικής σημασίας

[10] Υ.Απόφαση Φ12/20/2045/Γ1- 10-01-2011: «Ωρολόγια Προγράμματα σχολικών μονάδων Π.Ε. που εντάσσονται στις Ζώνες Εκπαιδευτικής Προτεραιότητας») στο πλαίσιο της υλοποίησης των Πράξεων «Ζώνες Εκπαιδευτικής Προτεραιότητας – ΑΠ1», «Ζώνες Εκπαιδευτικής Προτεραιότητας – ΑΠ2» και «Ζώνες Εκπαιδευτικής Προτεραιότητας – ΑΠ3» του Ε.Π. Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση του ΕΣΠΑ

για τη διατήρηση της συνοχής του κοινωνικού ιστού. Καλείται να αποτελέσει θεσμό, που θα αμβλύνει τις κοινωνικές αδικίες και θα διασφαλίζει την πρόσβαση όλων των πολιτών, Ελλήνων και αλλοδαπών, στο αγαθό της γνώσης και διαμέσου αυτής στην επαγγελματική και κοινωνική ένταξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρούτσου Αλ. - Ασκούνη Ν., (2003), "Προσεγγίζοντας την έννοια της ετερότητας σε προγράμματα αρχικής εκπαίδευσης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών" στο Βαρνάβα - Σκούρα Τζέλα (επιμ.), *Ερευνητικές οπτικές και εκπαιδευτικές προοπτικές*, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα

Ασκούνη Νέλλη, (2002), β : "Εθνοκεντρισμός και πολυπολιτισμικότητα: Η αναζήτηση ενός νέου προσανατολισμού της εκπαίδευσης" στο Φραγκουδάκη Άννα - Δραγώνα Θάλεια (επιμελ.), *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες*, *Β τόμος*, Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα

Ανδρούτσου Αλ., Ασκούνη Ν., Μαγος Κ., Χρηστίδου-Λιοναράκη Σ., (2001), « Εκπαίδευση: Πολιτισμικές Διαφορές και Κοινωνικές Ανισότητες», τομος Β΄, *Εθνοπολιτισμικές Διαφορές και Εκπαίδευση,* Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πατρα, 2001.

Γεωργογιάννης Π., (1997), *Θέματα Διαπολιτισμικής εκπαίδευσης,* Gutenberg, Αθήνα

Γεωργούλας Σ. (2001), «Η νέα μεταναστευτική κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα και η νομιμοποίησή της», στο: Μαρβάκης Αθ., Παρσανόγλου Δ., Παύλου Μ. *Μετανάστες στην Ελλάδα,* Αθήνα

Γκότοβος Α., Μάρκου Γ., (2003), *Παλιννοστούντες και αλλοδαποί μαθητές στην ελληνική εκπαίδευση*, ΙΠΟΔΕ, τεύχος Α: Γενική περιγραφή.

Γκότοβος Α., Μάρκου Γ., (2004), «Αποτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης-Προκλήσεις και Προοπτικές βελτίωσης», στο Μάρκου Γ., Σκούρτου Ε., Βρατσάλης Κ., Γκόβαρης Χ. (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα και Εκπαίδευση,* ΙΜΕΠΟ.

Campbell-Whatley, G.D. & Comer, J., (2000), Self-Concept and African-American Student Achievement: Related Issues of Ethics, Power and Privilege. *Teacher Education and Special Education*, *23*(1)

J. Cummins, (2003), *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση*, Gutenberg

Δαμανάκης, Μ., (1997), Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών από την οπτική γωνία των δασκάλων τους: Αποτελέσματα μιας εμπειρικής έρευνας. Στο *Η Εκπαίδευση των Παλιννοστούντων και Αλλοδαπών Μαθητών στην Ελλάδα. Διαπολιτισμική προσέγγιση*, επιμ. Μ. Δαμανάκης, Αθήνα: Gutenberg.

Δρεττάκης, Γ. Μ. (2001). Ξεπέρασαν το 5% του μαθητικού πληθυσμού τα παιδιά Παλιννοστούντων και Αλλοδαπών. *Σύγχρονη Εκπαίδευση* , 119

Δρεττάκης Μ., (2003), «Αυξάνεται συνεχώς το ποσοστό που αντιπροσωπεύουν τα παιδιά των παλιννοστούντων και αλλοδαπών στο μαθητικό πληθυσμό», *Σύγχρονη Εκπαίδευση,* τ. 129.

ΕΣΥΕ, 2009, www.statistics.gr

Μαράτου –Αλιμπράντη Λ., Γαληνού Π., «Πολιτισμικές Ταυτότητες: από το τοπικό στο Παγκόσμιο», στο Κωσταντοπούλου Χρ, Μαράτου-Αλιμπράντη Λ., Γερμανός Δ., Οικονόμου Θ. (επιμ.), *«Εμείς»ς και οι «Άλλοι»: Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα,* ΕΚΚΕ, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, 2000

Μάρκου Γιώργος., (1996), *Προσεγγίσεις της πολυπολιτισμικότητας και* η *Διαπολιτισμική εκπαίδευση – επιμόρφωση των εκπαιδευτικών*, ΥΠ.Ε.Π.Θ., Γ.Γ.Λ.Ε, Αθήνα .

Ύπατη Αρμοστεία Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες, 1997, *Παιδιά Πρόσφυγες. Κατευθυντήριες Αρχές για την Παιδική Προστασία και Πρόνοια,* Αθήνα και 2001, www.unicef.gr

Π. Τερλεξής, (1975), Πολιτική κοινωνικοποίηση. Η γένεση του πολιτικού ανθρώπου, εκδ. Gutenberg, Αθήνα

ΑΘ. Φ. Τσιπλητάρης, (2001), *Η κοινωνικοποίηση του παιδιού: Μια Ψυχοκοινωνιολογική Προσέγγιση στα Πλαίσια της Οικογένειας και του Σχολείου,* εκδ. Ατραπός, Αθήνα.

Οι προοπτικές εισαγωγής των μαθητών στα πανεπιστήμια σε σχέση με την αγορά εργασίας και το κοινωνικό status

Ευθαλία Παππά

Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια μικροοικονομική προσέγγιση της προοπτικής εισαγωγής των μαθητών στα πανεπιστήμια σε σχέση με την αγορά εργασίας και το κοινωνικό status. Στόχο μας είναι να δούμε το βαθμό ζήτησης για τριτοβάθμια εκπαίδευση, μέσω της διερεύνησης των παραγόντων εκείνων που επηρεάζουν την απόφαση τους αυτή και κυρίως αφορούν το κοινωνικό status της οικογένειας και την αγορά εργασίας. Για το σκοπό, αυτό πραγματοποιήθηκε δειγματοληπτική έρευνα τον Μάιο του 2012, με δείγμα 198 μαθητές Β' και Γ' Λυκείου. Η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού «Εκπαιδευτική Τεχνολογία και Ανάπτυξη Ανθρώπινων πόρων». Το δείγμα αποτελείται από μαθητές δημόσιων σχολείων και επιδιώκει να διαπιστώσει εκτός των άλλων και το βαθμό ικανοποίησης από την παρεχόμενη εκπαίδευση.

Λέξεις κλειδιά: εκπαίδευση, κοινωνικό status, αγορά εργασίας

Abstract

This paper attempts a microeconomic approach of introducing prospective students to universities in relation to the labor market and social status. Our goal is to see the extent of demand for higher education by exploring the factors that influence the decision of theirs and mainly concern the social status of the family and the labor market. For this purpose, this survey took place in May 2012, with a sample of 198 students, Second and Third Grade. This research was part of the Master "Educational Technology and Human Resource Development."The sample consists of public school students and seeks to determine, among others, the degree of satisfaction with the training.

Key words: education, social status, labor market

Εισαγωγή

Η εκπαίδευση είναι ένα πολύτιμο αγαθό, που επηρεάζει το άτομο τόσο σε κοινωνικό όσο και σε ατομικό επίπεδο. Μέσα από την εκπαίδευση δεν διαπλάθετε μόνο η προσωπικότητα του παιδιού αλλά δημιουργούνται και παραγωγικά άτομα με φιλοδοξίες και οράματα που μπορούν να συμβάλλουν στην οικονομική ευημερία του ατόμου. Αυτός είναι, άλλωστε, ο στόχος της εκπαίδευσης σε μακροοικονομικό επίπεδο δηλαδή να συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη και βελτίωση του ανθρώπινου κεφαλαίου και κατ' επέκταση την ευημερία της κοινωνίας.

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρούμε μια αυξητική τάση εισόδου των μαθητών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, είτε πρόκειται για πανεπιστημιακά και τεχνολογικά ιδρύματα είτε για ιδιωτικές σχολές κατάρτισης και πιστοποίησης γνώσης. Οι υψηλές απαιτήσεις της αγοράς εργασίας, αναγκάζουν τους νέους ν' αποζητούν διακαώς ένα πτυχίο, το οποίο στα μάτια τους φαντάζει ως εισιτήριο για μια καλύτερη επαγγελματική σταδιοδρομία. Τόσο οι γονείς όσο και οι μαθητές επενδύουν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση προσδοκώντας ν' αποκομίσουν τα αναμενόμενα οφέλη στο μέλλον.

Κοινωνικό status

Στην κοινωνιολογία ο όρος status ή social status χρησιμοποιήθηκε για να εξηγήσει την θέση που κατέχει το άτομο μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνικής τάξης καθώς και τη σχέση του ατόμου μ' αυτή την τάξη. Πιο συγκεκριμένα ο όρος social status δηλώνει τόπο και θέση συλλογικοτήτων στην κοινωνική ιεραρχία, που σχηματίζεται με γνώμονα το κύρος (prestige) και την τιμή. Οι θέσεις αυτές διακρίνονται από κάποιες υποχρεώσεις και δικαιώματα. Εξασφαλίζουν επομένως κάποια προνόμια τα οποία ποικίλουν από την κοινωνική θέση που κατέχει το άτομο. (Καντζάρα 2008: 9)

Η κοινωνική θέση ή κατάσταση που κατέχει ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων μέσα στην κοινωνία μπορεί να καθοριστεί με δύο τρόπους. Τα άτομα είτε αποκτούν την θέση τους (achieves) είτε η θέση αυτή τους αποδίδεται (ascribed). Κάποιος μπορεί να κερδίσει την κοινωνική του θέση λόγω των προσωπικών του προσπαθειών και επιτευγμάτων π.χ. μέσω της απόκτησης τίτλου σπουδών. Στην άλλη περίπτωση το κύρος και η κοινωνική θέση μπορούν να αποδοθούν στο άτομο από τη στιγμή της γέννησης του. Το φύλο, η φυλή, η εθνικότητα, η ηλικία η κοινωνική και οικονομική κατάσταση της οικογένεια διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη ζωή και την εξέλιξη του ατόμου. Παραδείγματος χάριν κάποιος-α μπορεί να γεννηθεί μέσα σε μια πλούσια οικογένεια που χαρακτηρίζεται από δημοτικότητα, υψηλή κοινωνική θέση και κύρος αυτό σημαίνει πως δεν χρειάζεται να κοπιάσει για να τα κατακτήσει καθώς γεννήθηκε μέσα σε αυτά. Αυτό που καλείται να κάνει είναι να τα διατηρήσει ή και να τα αυξήσει. (Καντζάρα 2008: 9)

Οι κοινωνικοί επιστήμονες υποστηρίζουν πως και οι δύο τρόποι απόκτησης κοινωνική θέσης – κύρους (status) βρίσκονται σε μία αλληλεξάρτηση μεταξύ τους και είναι και οι δύο ταυτόχρονα εν ισχύ μέσα σε μία κοινωνία.

Σε ότι έχει σχέση με την εκπαίδευση το κοινωνικό status διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην σχολική πορεία, την επίδοση και τις επιλογές του μαθητή. Η εκπαίδευση παρέχει τη δυνατότητα στα άτομα να σταθεροποιήσουν ή και να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση. Όλα αυτά επιτυγχάνονται μέσα από τη διδασκαλία, το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών και το περιεχόμενο των γνώσεων. Το σημαντικότερο όμως όλων είναι οι τίτλοι σπουδών, που δίνουν τη δυνατότητα κατάκτησης μια νέας κοινωνικής θέσης ή και συντήρηση και αύξηση μιας ήδη υπάρχουσας. Η εκπαίδευση, επομένως, είναι ένας θεσμός που μεσολαβεί ανάμεσα στην κοινωνική θέση που κατέχει ένα άτομο – μαθητής και την κοινωνική θέση που θ' αποκτήσει δυνητικά στο μέλλον ως ενήλικας πλέον.

Παρόλο που στο σχολείο η γνώση παρέχεται με τον ίδιο τρόπο σε όλους τους μαθητές παρατηρούμε ένα διαχωρισμό ανάμεσα σε καλούς και κακούς μαθητές. Ο διαχωρισμός αυτός πηγάζει σε μεγάλο βαθμό από το κοινωνικό status της οικογένειας. Δεν είναι τυχαίο πως μαθητές που προέρχονται από οικογένειες με υψηλό κύρος είναι στην πλειοψηφία καλύτεροι μαθητές από εκείνους που προέρχονται από οικογένειες με χαμηλό κύρος. Η εκπαίδευση δεν είναι ένας ουδέτερος θεσμός, όπως πολλοί πιστεύουν, αλλά το αντίθετο μεροληπτεί υπέρ ορισμένων μόνο μαθητών /τριών που ανήκουν σε προνομιούχες κοινωνικές τάξεις. Πολλές έρευνες που έχουν γίνει κατά διαστήματα έδειξαν πως η θέση προέλευσης των μαθητών δεν διαφέρει πολύ από την θέση την οποία κατακτούν ως ενήλικες. Επομένως δεν μπορούμε να μιλάμε πλέον για την εξισωτική λειτουργία της εκπαίδευσης καθώς αποτυγχάνει να εξαλείψει τις «διαφορές» σε κοινωνικό επίπεδο και δεν συμβάλλει σε ικανοποιητικό βαθμό στην ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Μόνο όταν τα παιδία ως ενήλικα άτομα καταφέρουν να κερδίσουν μια κοινωνική θέση που διαφέρει θετικά ως προς αυτή των γονιών τους μπορούμε πλέον να ισχυριστούμε πως έχει συμβάλλει στην ανοδική κινητικότητα. Κατά γενική ομολογία όμως η εκπαίδευση λειτουργεί ως μέσω αναπαραγωγής της υφιστάμενης κατάστασης πραγμάτων και κατ' επέκταση οδηγεί στην κοινωνική ανισότητα και τον κοινωνικό αποκλεισμό. (Οικονόμου& Φερώνας 2006: 349-376)

Σε αυτό το σημείο είναι χρήσιμο να αναφερθούμε στην θεωρία του Bourdieu για το πολιτισμικό κεφάλαιο.

Το πολιτισμικό κεφάλαιο είναι μια έννοια με πολλές πτυχές όπως:

- Περιλαμβάνει τα τυπικά προσόντα (όπως πτυχία, τίτλοι σπουδών)
- Αντικειμενική γνώση των τεχνών και του πολιτισμού
- Πολιτισμικές δεξιότητες και τεχνογνωσία(π.χ. ικανότητα χειρισμού το ηλεκτρονικού υπολογισμού, γνώση μουσικού οργάνου)
- Ικανότητα διάκρισης του «καλού» από το «κακό»
- Πολιτισμικά γούστα και προτιμήσεις

Ο Bourdieu αντιλαμβάνεται το πολιτισμικό κεφάλαιο ως αντανάκλαση της κοινωνικής θέσης του κατόχου του. Σε αντίθεση με το οικονομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο το πολιτισμικό κεφάλαιο χρειάζεται χρόνια προκειμένου να αποκτηθεί καθώς είναι πολύ βαθιά ριζωμένο στον καθένα. Αυτό σημαίνει πως αν το πολιτισμικό κεφάλαιο κάποιου δεν είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένο μπορεί να δράσει και ανατρεπτικά στην ανοδική κινητικότητα

κάποιου. Το πολιτισμικό κεφάλαιο λειτουργεί μέσα στα πλαίσια της ευρύτερης κοινωνικής δομής και συγκεκριμένα μέσα στα διάφορα πεδία δράσεις. Ο Bourdieu διακρίνει τρεις μορφές πολιτισμικού κεφαλαίου. (Λάμνιας 2002: 154-164, Καντζάρα 2008)

- ✓ Η εγγενής (εσωτερικευμένη) μορφή που αφορά απόψεις , γνώσεις, συνήθειες και γούστο του ατόμου.
- ✓ Η εξωτερική μορφή δηλ. η κατοχή πολιτιστικών αγαθών όπως βιβλία και έργα τέχνης.
- ✓ Η θεσμοποιημένη μορφή που περιλαμβάνει τους τίτλους σπουδών.

Πολλές φορές τα παιδία παρουσιάζουν διαφορετικές βαθμολογίες και αυτό δικαιολογείται τις περισσότερες φορές από τους εκπαιδευτικούς ως διαφορετικές ικανότητες. Οι διαφορές αυτές νομιμοποιούνται και δικαιολογούνται στη βάση των φυσικών χαρισμάτων. Ο Bourdieu και ο Passeron υποστηρίζουν πως υπάρχουν δύο τύποι κουλτούρας: α) η νομιμοποιημένη κουλτούρα του σχολείου και β) και αυτή που το παιδί αποκτά μέσα στην οικογένεια. Επομένως τα παιδιά που προέρχονται από τα ανώτερα στρώματα είναι εξοικειωμένα με τις απαιτήσεις του σχολείου καθώς έχουν κληρονομήσει το πολιτισμικό κεφάλαιο από την οικογένεια τους. Αντίθετα τα παιδία που προέρχονται από κατώτερα στρώματα έρχονται αντιμέτωπα με πολλά προβλήματα καθώς έχουν μια έλλειψη η οποία για να καλυφθεί χρειάζονται πολλά χρόνια και το εκπαιδευτικό σύστημα δεν βοηθάει αυτά τα παιδιά (Λάμνιας 2002: 154-164, Καντζάρα 2008). Επομένως το πολιτισμικό κεφάλαιο είναι το σύνολο των πνευματικών στοιχείων δηλ. στάσεις, γνώσεις, δεξιότητες, ικανότητες που αποκτώνται από το οικογενειακό περιβάλλον και διαφοροποιούνται με βάση την κοινωνική προέλευση του ατόμου.

Παράγοντες που επηρεάζουν την συνέχιση των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση

Κατά τη διάρκεια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ένα από τα θέματα που απασχολεί γονείς και μαθητές είναι η συνέχιση των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ίδιον της ελληνικής κοινωνίας είναι η «μορφωσιολατρεία». Αυτό από μόνο του δηλώνει την επιθυμία των γονιών για συνέχιση των σπουδών την επόμενη βαθμίδα. Σε αυτό το σημείο καλούμαστε να εξετάσουμε τους παράγοντες που διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη συνέχιση των σπουδών αλλά και τη σημασία που διαδραματίζει κάθε ένας ξεχωριστά αλλά και όλοι μαζί.

Σύμφωνα με τους Gail, et. al (1977), οι παράγοντες που επηρεάζουν την απόφαση για συνέχιση των σπουδών στο ανώτατο επίπεδο, αφορούν δημογραφικά χαρακτηριστικά, όπως η εθνικότητα και το φύλο. Έρευνες στις Η.Π.Α. έδειξαν πως οι λευκοί μαθητές έχουν καλύτερες επιδόσεις στο σχολείο και μεγαλύτερες πιθανότητες να φοιτήσουν σε ένα πανεπιστήμιο.

Ο Schwartz (Schwarttz 1985: 129-144, Schwarttz 1986: 107-117) με έρευνα που πραγματοποιήθηκε στις Η.Π.Α οδηγήθηκε στο συμπέρασμα πως η οικονομική ενίσχυση, είτε αυτή προέρχεται από το κράτος, είτε από άλλο φορέα, δρα καταλυτικά στην απόφαση του μαθητή για τη συνέχιση ή όχι στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η οικονομική ενίσχυση δεν κατανέμετε με τον ίδιο τρόπο σε όλους, υπάρχουν προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται και αφορούν μια σειρά από κριτήρια.

- Το οικογενειακό εισόδημα. Οι μαθητές που προέρχονται από οικογένειες με χαμηλά εισοδήματα λαμβάνουν μεγαλύτερη οικονομική ενίσχυση από το κράτος και τους άλλους αρμόδιους φορείς.
- Ακαδημαϊκή επίδοση. Η ακαδημαϊκή επίδοση των μαθητών καθορίζει το ύψος της οικονομικής ενίσχυσης που θα λάβουν. Οι μαθητές με υψηλές επιδόσεις ευνοούνται περισσότερο καθώς έχουν περισσότερες πιθανότητες να γίνουν δεκτοί σε κάποιο πανεπιστήμιο.
- Το φύλο. Τα αποτελέσματα της έρευνας δεν ευνοούν τις γυναίκες, αφού το κράτος προσφέρει περισσότερη οικονομική βοήθεια στα αγόρια.
- Εθνικότητα. Η έρευνα δείχνει πως οι έγχρωμοι μαθητές είναι περισσότερο ευνοημένοι σε σχέση με τους λευκούς.
- Μέγεθος οικογένειας. Το μέγεθος της οικογένειας και ο αριθμός των εξαρτημένων παιδιών αποτελούν σημαντικά κριτήρια για τον καθορισμό του ύψους της οικονομικής βοήθειας. Οι πολύτεκνες οικογένειες, όπως είναι φυσικό , λαμβάνουν αυξημένη βοήθεια.
- Δαπάνες φοίτησης. Το ύψος των δαπανών επιδρά σημαντικά στο ύψος της οικονομικής ενίσχυσης που θα λάβει ο μαθητής για να συνεχίσει την πανεπιστημιακή του θητεία. Επομένως όσο αυξάνονται οι δαπάνες, τόσο αυξάνονται οι οικογενειακές ανάγκες. Χωρίς την οικονομική βοήθεια από το κράτος ή τους άλλους μη κρατικούς μηχανισμούς, η φοίτηση καθίσταται δύσκολη.

Το η Menon, βασιζόμενη σε ένα δείγμα 811 μαθητών που αποφοίτησαν από το 1993-1994 από την Κύπρο, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η εγγραφή σε ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης εξαρτάται από επτά ομάδες παραγόντων, οι οποίοι παρουσιάζονται παρακάτω (Menon-Eliophotou, Saiti, & Socratous, 2007 : 705-721) :

Προσωπικοί – ψυχολογικοί παράγοντες. Η άποψη που έχει ο καθένας για τον εαυτό του και τις δυνατότητες του καθορίζουν και τις προσωπικές επιλογές του καθενός. Το ίδιο συμβαίνει και με το σχολείο, μαθητές με αυτοπεποίθηση και θέληση διεκδικούν περισσότερα πράγματα και κατ’ επέκταση συνέχιση των σπουδών τους.

Οικονομικοί παράγοντες. Οι οικονομικοί παράγοντες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο για τη συνέχιση των σπουδών στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση. Πρόκειται για έναν παράγοντα που των επισημαίνουν όλες οι έρευνες που γίνονται σε αντίστοιχα θέματα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως μαθητές που προέρχονται από οικογένειες με οικονομική άνεση έχουν

σαφώς περισσότερα κίνητρα για συνέχιση των σπουδών τους σε αντίθεση με τα φτωχά νοικοκυριά.

Δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά μαθητών – γονέων. Στα χαρακτηριστικά αυτά περιλαμβάνονται το φύλο, η ηλικία, η κοινωνική θέση της οικογένειας, οι ικανότητες των μαθητών κλπ. Χαρακτηριστικό είναι πως το φύλο δεν έχει σημαντική επίδραση ως παράγοντας για συνέχιση των σπουδών. Αντίθετα η κοινωνική θέση της οικογένειας και οι ικανότητες του μαθητή επηρεάζουν θετικά αυτή την απόφαση.

Επιρροή κοινωνικού περιβάλλοντος. Η επιρροή που ασκεί το κοινωνικό περιβάλλον δεν μπορεί να παραληφθεί. Το κοινωνικό περιβάλλον περιλαμβάνει τους φίλους – συμμαθητές και συγγενείς. Οι επιλογές που θα ακολουθήσει ο μαθητής δεν εξαρτώνται μόνο από το στενό οικογενειακό περιβάλλον, αντίθετα στα πλαίσια της κοινωνικοποίησης που λαμβάνει χώρα σε όλα στα στάδια της ζωής του ατόμου, τα ερεθίσματα που δημιουργούνται επιδρούν σε σημαντικό βαθμό και καθορίζουν τις αποφάσεις του παιδιού σε πολλά επίπεδα, πόσο μάλλον στις σπουδές.

Στάση απέναντι στην εκπαίδευση. Η θετική ή αρνητική στάση του μαθητή απέναντι στην εκπαίδευση είναι ικανή να επηρεάζει εξίσου τις αποφάσεις του μαθητή για το μέλλον των σπουδών του. Χαρακτηριστικό είναι πως παιδία με θετική στάση απέναντι στην εκπαίδευση έχουν ξεκαθαρίσει τους στόχους τους από πολύ νωρίς.

Είσοδος στην αγορά εργασίας. Η στάση που έχει ο νέος για την είσοδο του στην αγορά εργασία και κυρίως για το πότε είναι η κατάλληλη στιγμή σε ποια ηλικία είναι ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας. Σύμφωνα με την έρευνα μαθητές που πιστεύουν πως τα οφέλη από την είσοδο στην αγορά εργασίας είναι μεγαλύτερα αν οι νέοι μπουν αμέσως μετά την ολοκλήρωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν θα συνεχίσουν τη συνέχιση των σπουδών τους.

Μαθήματα δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Τα μαθήματα που διδάσκονται στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών καθώς και ο τρόπος που μεταδίδονται στους μαθητές επηρεάζουν αρκετά τις επιλογές των μαθητών.

Η επιλογή επαγγέλματος και οι παράγοντες που το επηρεάζουν

Επιλογή επαγγέλματος

Η επιλογή επαγγέλματος είναι ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχολούν τους νέους σήμερα. Ιστορικά, η εργασία αποτελούσε έναν από τους βασικότερους παράγοντες οργάνωσης της κοινωνικής και ιδιωτικής ζωής του ατόμου. Η εργασία και πιο συγκεκριμένα το επάγγελμα εμπεριέχουν χαρακτηριστικά –στοιχεία και προσδιορίζουν το άτομο μέσα

στην κοινωνία. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που δηλώνουν την κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτισμική κατάσταση του ατόμου. Χαρακτηριστικά που φανερώνουν το πολιτισμικό κεφάλαιο που φέρει ο καθένας και τη δυνατότητα κοινωνική κινητικότητας σε αυτό.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, αντιλαμβανόμαστε πως η επιλογή επαγγέλματος επιδρά καταλυτικά στη εξέλιξη της ζωής του ατόμου και συγκεκριμένα του νέου ατόμου. Η επιλογή του επαγγέλματος δεν είναι μια διαδικασία που μπορεί να ολοκληρωθεί μέσα σε στενά χρονικά όρια, συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Πρόκειται για μία διαδικασία που έχει αφενός μια διάρκεια και αφετέρου μια σημαντική εξέλιξη. Κατά τη διάρκεια αυτής της επιλογής ανακύπτουν προβλήματα που σχετίζονται με τους παράγοντες που ωθούν το άτομο σε αυτή την επιλογή. Το ερώτημα που τίθεται σε αυτό το σημείο είναι το κατά πόσο είναι εφικτό, αυτή η επιλογή του επαγγέλματος να αποτελεί μια καθαρά προσωπική υπόθεση – επιλογή. Μπορεί το άτομο να παραμείνει ανεπηρέαστο από το εξωτερικό περιβάλλον; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι αρνητική. Πολλοί είναι εκείνοι οι παράγοντες που καθορίζουν την οριστική επιλογή του νέου. Οικογένεια, κοινωνικός περίγυρος, φίλοι, κοινωνική προέλευση, συνθήκες αγοράς κλπ. είναι μόνο μερικά παραδείγματα εξωτερικών παραγόντων που επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη διαδικασία επιλογής. Γι’ αυτό όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η επιλογή είναι μια διαδικασία διαρκής και ουσιαστικά ξεκινάει ασυνείδητα από την παιδική ηλικία του ατόμου.

Η επιλογή του επαγγέλματος θα λέγαμε πως είναι μια διαδικασία ένταξης του ατόμου στην κοινωνία μέσω του επαγγέλματος. Το άτομο αποκτά καινούργιους ρόλους δικαιώματα και ευθύνες, ενώ παράλληλα καλείται να ανταποκριθεί σε αυτά στο μέγιστο βαθμό. Ενεργοποιείται, επίσης, σε μεγάλο βαθμό και η κοινωνικότητα του ατόμου μέσα από τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης αφού ο εργαζόμενος είναι μέρος μιας νέας ομάδας που στόχο έχει τη διεκπεραίωση μιας συγκεκριμένης εργασίας. Η διαδικασία αυτής της ένταξης στον εργασιακό χώρο δεν είναι εύκολη υπόθεση ειδικά σήμερα. Η γενικότερη οικονομική ύφεση σε συνάρτηση με την κρίση αξιών δημιουργούν αντίξοες συνθήκες στη αγορά εργασίας. Επιπλέον τα αυξανόμενα ποσοστά της ανεργία, η υψηλές απαιτήσεις εξειδίκευσης και η δημιουργία νέων επαγγελμάτων δημιουργεί νέες συνθήκες στη αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολη η προσαρμογή των νέων σε αυτή.

Έχουν αναφερθεί διάφορες θεωρίες για τους παράγοντες που επηρεάζουν την επιλογή του επαγγέλματος. Οι θεωρίες αυτές χωρίζονται σε 3 κατηγορίες: (Δημητρόπουλος Ε., 1998)

- Μη ψυχολογικές θεωρίες
- Ψυχολογικές θεωρίες
- Γενικές θεωρίες

Παράγοντες που επηρεάζουν την επιλογή επαγγέλματος

Τα άτομα επηρεάζονται είτε άμεσα είτε έμμεσα μέσα από το ευρύτερο περιβάλλον σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Διακρίνουμε τέσσερις κατηγορίες παραγόντων που επηρεάζουν την επιλογή των νέων. Πρόκειται για ατομικούς, οικογενειακούς, εκπαιδευτικούς και κοινωνικούς. Οι παράγοντες αυτοί δεν δρουν μεμονωμένα αλλά πρόκειται για μια σχέση αλληλεξάρτησης, αφού επιδρούν συνολικά πάνω στο άτομο, επιτελώντας το καθένα τη δική του λειτουργία. Ένα άτομο δεν επηρεάζεται μόνο από τα βιώματα που έχει από την οικογένεια του, επηρεάζεται και από το σχολείο, τους συνομηλίκους και γενικότερα από τον ευρύτερο κοινωνικό χώρο.

Ατομικοί παράγοντες

Οι ατομικοί παράγοντες περιλαμβάνουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου. Κάποια από αυτά είναι επίκτητα και κάποια είναι έμφυτα (κληρονομημένα). Η βιολογική δομή του ατόμου, οι δεξιότητες, οι ιδιοσυγκρασία του, οι κλίσεις και τα ενδιαφέροντα του είναι ορισμένα από αυτά. Είναι σημαντικό το άτομο να έχει καλλιεργήσει την αυτογνωσία του και να είναι σε θέση να διαχωρίσει τις έμφυτες από τις επίκτητες ιδιότητες αλλά και να τις καλλιεργήσει στο μέγιστο βαθμό που επιδέχονται βελτίωση (αυτή η βελτίωση ποικίλει για τον καθένα, αφού τα προσωπικά όρια του καθενός είναι διαφορετικά). Το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον βοηθάει το άτομο στη συνειδητοποίηση του εαυτού του και πολλές φορές το κατευθύνει και σε συγκεκριμένες επιλογές. Η οικογένεια, το σχολείο, τα Μ.Μ.Ε. οι φίλοι περιβάλλουν το άτομο και συμβάλλουν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου. (Γουδήρας Δ., 2008)

Οικογενειακοί παράγοντες

Η οικογένεια θεωρείται ένας από τους βασικότερους θεσμούς της κοινωνίας μας. Αποτελεί το πρώτο φυσικό σχολείο του ανθρώπου και συνιστά σημαντικό παράγοντα αγωγής. Ο θεσμός της οικογένειας επιδρά αποφασιστικά στην ανάπτυξη του παιδιού, είτε ενσυνείδητα και σκόπιμα, είτε ασυνείδητα και τυχαία. Μέσα στα πλαίσια της οικογένειας το άτομο θέτει τα θεμέλια και οικοδομεί την προσωπικότητα του. Ο ρόλος που ασκεί η οικογένεια στην επιλογή του επιπέδου εκπαίδευση και κατ' επέκταση στην επαγγελματική σταδιοδρομία του παιδιού δεν διόλου ευκαταφρόνητος.

Η οικογένεια είναι το πρώτο σκαλοπάτι στην κλίμακα της κοινωνικοποίησης και θέτει τις βάσεις των αξιών και των φιλοδοξιών του παιδιού. Έτσι τα διάφορα ερεθίσματα, οι επιθυμίες που έχει το άτομο για τη μελλοντική του επαγγελματική εξέλιξη επηρεάζονται και

καλλιεργούνται σε μεγάλο βαθμό από τα «όνειρα» των γονιών. Βλέπουμε επομένως πως υπάρχει ένας έντονα εκπαιδευτικός ρόλος από την πλευρά των γονιών που στόχο έχει να κατευθύνει στις «σωστές» για τους γονείς επαγγελματικές επιλογές. Ήδη το παιδί από μικρή ηλικία έρχεται σε επαφή με την έννοια του επαγγέλματος. Συνειδητά ή ασυνείδητα οι γονείς μεταφέρουν μια εικόνα για τις συνθήκες που υπάρχουν στην αγορά εργασίας και γενικότερα την οικονομία. Οι επαγγελματικές εμπειρίες που έχουν οι γονείς και κυρίως του πατέρα γίνονται βίωμα, γι' αυτό και είναι πολύ συχνό το φαινόμενο τα παιδιά να ακολουθούν τη δουλεία των γονιών τους. Το φαινόμενο της οικογενειακής επιχείρησης είναι πολύ έντονο ακόμη και στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Οι γονείς συνηθίζουν να βλέπουν την επαγγελματική επιλογή ως μια προέκταση του δικού τους εγώ, όνειρα σβησμένα γι' αυτούς και χαμένες ευκαιρίες γίνονται κάποιες φορές βάρος στις πλάτες των παιδιών τους. Η επίδραση που ασκεί το οικοδόμημα της οικογένειας στις επαγγελματικές και εκπαιδευτικές επιλογές των παιδιών είναι πολύ μεγάλη.

Κοινωνική προέλευση γονέων

Ο ρόλος της οικογένειας στην οικοδόμηση της προσωπικότητας του παιδιού είναι αδιαμφισβήτητος. Η επίδραση που ασκεί σε κοινωνικό , οικονομικό και πολιτισμικό τομέα είναι ιδιαίτερα έντονη όπως επίσης έντονες είναι και οι ανισότητες που αυτή δημιουργεί. Η οικογένεια με τον κοινωνικοπολιτιστικό της περίγυρο έχει σημαδέψει σε μεγάλο βαθμό το άτομο και είναι υπεύθυνη για τη δημιουργία εκπαιδευτικών ανισοτήτων. (Πυργιωτάκης Ι., 1998)

Η κοινωνική προέλευση των γονέων και η οικονομική τους κατάσταση προδιαγράφουν και το μέλλον των παιδιών τους σε μεγάλο βαθμό. Η οικογένεια εντάσσεται σε ένα ταξικό σύστημα και διαμορφώνει τις επιθυμίες, τις προσδοκίες και τις επιλογές των νέων για την επαγγελματική τους εξέλιξη (Κασιμάτη Κ., 1991). Η κοινωνική τάξη από την οποία προέρχεται μια οικογένεια επιδρά στην μελλοντική κινητικότητα του ατόμου. Τα χειρονακτικά επαγγέλματα αναφέρονται στην εργατική τάξη, τα μη χειρονακτικά στην μεσαία τάξη και τα επιστημονικά προσδιορίζουν την ανώτερη κοινωνική τάξη.

Στη διάρκεια της ζωής του το παιδί προσλαμβάνει αξίες, εκπαίδευση, κοινωνικά δίκτυα τα οποία τον βοηθούν αργότερα στην επαγγελματική του άνοδο. (Βίκη Α., & Παπάνης Ε., 2007). Για παράδειγμα αν κάποιο άτομο ανήκει σε ένα χαμηλό κοινωνικό στρώμα που δεν διαθέτει ευρύ δικτύωση δυσκολεύεται πολύ στην επαγγελματική του κινητικότητα. Το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει με τα άτομα που προέρχονται από οικογένειες με υψηλό κοινωνικό status, η πλεονεκτική τους θέση έναντι των υπολοίπων είναι προφανής.

Επίσης πολλές έρευνες έχουν δείξει πως η εκπαίδευση των γονέων επηρεάζει σημαντικά και τη σχολική επίδοση των παιδιών. Οι περισσότερες έρευνες δείχνουν πως τα παιδιά που προέρχονται από οικογένειες με χαμηλό κοινωνικό-μορφωτικό επίπεδο παρουσιάζουν χαμηλή επίδοση στο σχολείο. Η επίδοση αποτελεί το μοναδικό κριτήριο αξιολόγησης των

μαθητών στο σχολείο. Τα παιδία πηγαίνοντας στο σχολείο κουβαλάνε μαζί τους και ένα πολιτισμικό κεφάλαιο δηλ. αξίες, γλωσσικούς κώδικες, έναν βαθμό καλλιτεχνικής αισθητικής και μια σειρά από γνώσεις που έχουν αποκομίσει μέσα στην οικογένεια. Το πρόγραμμα των σπουδών, οι σκοποί και οι στόχοι των σχολείων απορρέουν από τις αξίες και τις στάσεις της μεσαίας κοινωνικής τάξης. Αυτό σημαίνει πως τα παιδία από τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα προσαρμόζονται ευκολότερα αφού διαθέτουν το πολιτισμικό κεφάλαιο που χρειάζεται για ν' ανταποκριθούν στις ανάγκες του εκπαιδευτικού συστήματος. Η Κοντογιανοπούλου –Πολυδωρίδη (1995β) σε μια έρευνα που έκαναν σε φοιτητές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης διαπίστωσαν πως οι φοιτητές είχαν διαφορετικές ευκαιρίες πρόσβασης στα πανεπιστήμια ανάλογα με την οικονομική και κοινωνική τους προέλευση. Παραδείγματος χάριν στους φοιτητές της ιατρικής παρατηρείται μια εσωτερική ιεραρχία η οποία πηγάζει από την εκπαίδευση και το επάγγελμα των γονιών.

Το επάγγελμα των γονιών παίζει καθοριστικό ρόλο στην επαγγελματική σταδιοδρομία των μαθητών. Έφηβοι με γονείς επιστήμονες δύσκολα θα ακολουθήσουν άλλα επαγγέλματα. Από την άλλη όμως παρατηρούμε πως παιδία από γονείς εργάτες έχουν σαν βασική τους επιδίωξη ν' ασχοληθούν με επαγγέλματα υψηλού κύρους.

Μια άλλη διάσταση που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι το φύλο όχι μόνο του ατόμου αλλά και των γονιών. Αρχικά θ' αναφερθούμε στις διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται με βάση το φύλο των γονιών. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω το μορφωτικό επίπεδο του γονιών και κυρίως του πατέρα φαίνεται να ασκεί περισσότερη επίδραση στην επαγγελματική επιλογή του παιδιού και λιγότερο τις μητέρας που το θεωρούσαν δευτερευούσης σημασίας. Αυτό συνέβαινε μέχρι πρότινος εξαιτίας των αντιλήψεων που επικρατούσαν για την γυναίκα και το ρόλο της στην αγορά εργασίας. Ό ρόλος της μητέρας αντιμετωπίζεται συμπληρωματικά ως προς αυτό του πατέρα, παρ' όλα αυτά παρατηρείται πως όσο αυξάνεται το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας τόσο αυξάνονται και οι πιθανότητες τα παιδιά μεγαλώνοντας να αποκτήσουν υψηλό επίπεδο μόρφωσης.(Φραγκουδάκη 1985: 58-67). Παρατηρείται πως το επαγγελματικό και μορφωτικό επίπεδο της μητέρας επηρεάζει περισσότερο τα κορίτσια σε αντίθεση με το επαγγελματικό και μορφωτικό επίπεδο του πατέρα που επηρεάζει κατά κύριο λόγο τους γιους. (Βίκη Α., & Παπάνης Ε., 2007)

Φύλο

Το φύλο αποτελεί έναν αποφασιστικό προσδιοριστικό παράγοντα για την επιλογή επαγγέλματος. Υπάρχουν επαγγέλματα που θεωρούνται ως κατεξοχήν ανδρικά και επαγγέλματα που θεωρούνται γυναικεία, αυτό είναι αποτέλεσμα στερεοτύπων, που αναπαράγονται από την εκπαίδευση, το οικογενειακό περιβάλλον και τον καταμερισμό στην αγορά εργασίας. Οι γονείς συνηθίζουν να αναπτύσσουν διαφορετικές φιλοδοξίες για το μέλλον των παιδιών τους ανάλογα με το φύλο τους και στηριζόμενοι σε αυτά τα στερεότυπα. Συνήθως τα στερεότυπα είναι περισσότερο έντονα στα χαμηλά κοινωνικά

στρώματα, αφού τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις είναι ίδιων του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Ο άνδρας και η γυναίκα επιτελούν διαφορετικό ρόλο μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο.

Παρατηρείται μια ιεραρχική διαβάθμιση των επαγγελματικών ρόλων σύμφωνα με την οποία η ανδρική εργασία επιδρά σε μεγαλύτερο βαθμό στους κοινωνικούς σχηματισμούς σε αντίθεση με τη γυναικεία εργασία που λειτουργεί υποβοηθητικά. Στον τομέα της εκπαίδευσης είναι έντονη η ύπαρξη ανισοτήτων ως προς το φύλο. Έρευνες σε σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης επί πολλά χρόνια έδειχνα συνέδεαν το φύλο με τη σχολική επίδοση του παιδιού. (Καντζάρα, 2006). Χαρακτηριστικό ήταν η σύνδεση του φύλου με το είδος της σχολής, δηλαδή τα κορίτσια ήταν προσανατολισμένα στις θεωρητικές σχολές ενώ τα αγόρια σε θετικές σχολές. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια σημαντική στροφή στα αποτελέσματα αυτών των ερευνών με τα κορίτσια να αυξάνουν σημαντικά τα ποσοστά τους σε θετικές σχολές. Σύμφωνα με την Κασιμάτη (1998) σε έρευνα που έγινε για τη διαπίστωση του γενικού εκπαιδευτικού επιπέδου του πληθυσμού τα αποτελέσματα έδειξαν πως οι γυναίκες μπαίνουν νωρίτερα στην αγορά εργασίας σε αντίθεση με τους άντρες που αντιμετωπίζουν δυσκολίες στις σπουδές του και έχουν και τις στρατιωτικές υποχρεώσεις που ανακόπτουν την πορεία τους. Επίσης οι γυναίκες ηλικία 25-44 παρουσιάζουν υψηλότερο ποσοστό σε πτυχία ανώτερης εκπαίδευσης συγκριτικά με τους άνδρες.

Εκπαίδευση

Η εκπαίδευση αποτελεί το δεύτερο στάδιο κοινωνικοποίησης του ατόμου, πρόκειται για το στάδιο που σηματοδοτεί τη μετάβαση από την οικογένεια στην αγορά εργασίας και την τέλος την κοινωνία. Η σχολική κοινωνικοποίηση έχει ιδιαίτερη σημασία για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου και εν τέλει τις επαγγελματικές του επιλογές. Πρόκειται για το χώρο που παρέχει τα εφόδια, τις δεξιότητες και πιστοποιεί τις γνώσεις με την παροχή πτυχίων. Το σχολείο είναι αυτό που «αξιολογεί επιλέγει , κατανέμει τους μαθητές στην κοινωνική ιεραρχία» (Πυριωτάκης Ι., 1998) με βάση ορισμένα κριτήρια και είναι υπεύθυνο για τις κοινωνικές ανισότητες που δημιουργούνται.

Βασικός ρόλος της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι ν' ανταποκρίνεται άμεσα και αποτελεσματικά στις συνεχόμενες αλλαγές της κοινωνίας και να εφοδιάζει τους νέους με τις κατάλληλες δεξιότητες που ζητάει η αγορά εργασίας. Δυστυχώς όμως το εκπαιδευτικό σύστημα έχει κατηγορηθεί πολλές φορές πως δεν ανταποκρίνεται στις νέες συνθήκες στης αγοράς. Η αυξημένη υπερεκπαίδευση σε συνδυασμό με την υπερβολική ζήτηση για τριτοβάθμια εκπαίδευση και την ετεροαπασχόληση οδηγούν στο συμπέρασμα πως το εκπαιδευτικό σύστημα διέρχεται κρίση. Ακόμη το γεγονός ότι η εκπαίδευση δεν λειτουργεί στη βάση της ατομική αξίας του καθενός αλλά αντίθετα επηρεάζεται από παράγοντες που σχετίζονται από την κοινωνική στρωμάτωση και προέλευση των μαθητών, επιτείνει τις θέσεις που θέλουν το εκπαιδευτικό σύστημα να είναι φορέας κοινωνικών ανισοτήτων.

Κοινωνικοί παράγοντες

Οι κοινωνικοί παράγοντες αναφέρονται στο ευρύτερο περιβάλλον μέσα στο οποίο το άτομο κινείται και διαμορφώνει τις επαγγελματικές του επιλογές. Ένας από τους σημαντικότερους κοινωνικούς παράγοντες είναι και το οικονομικό σύστημα, το οποίο είναι στην ουσία αυτό που χαράζει τις πολιτικές και επηρεάζει είτε άμεσα είτε έμμεσα τις απόψεις και τις αντιλήψεις για την απασχόληση. Το οικονομικό σύστημα στη διάσταση της αγοράς εργασίας (Δημητρόπουλος, 1998) είναι αυτό που διαμορφώνει τις δεξιότητες που πρέπει να διαθέτουν τα μέλη της κοινωνίας για να αποτελούν μέρος του. Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας είναι τα χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν τις επαγγελματικές προσδοκίες των ατόμων και επηρεάζουν όχι μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά τις διαθέσιμες θέσεις εργασία. Όταν μια χώρα παρουσιάζει υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξη αυτό συνεπάγεται τεχνολογική ανάπτυξη, και δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Οι νέες συνθήκες εργασία σε συνδυασμό με την τεχνολογική ανάπτυξη και τα υψηλά επίπεδα της ανεργία έχουν διαμορφώσει τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει ο εργαζόμενος προκειμένου να μπορεί ν’ ανταποκριθεί στο εργασιακό βάθρο. Πλέον οι επαγγελματικές γνώσεις δεν είναι επαρκείς για να καταστήσουν το άτομο ανταγωνιστικό στην αγορά εργασίας. Υπάρχουν μια σειρά από δεξιότητες και ικανότητες που πρέπει να καλλιεργήσει το άτομο αν θέλει να θεωρείται υπολογίσιμη δύναμη. Οι δεξιότητες που καλούνται να έχουν τα άτομα δεν σχετίζονται με το επίπεδο εκπαίδευσης και μπορούν να χωριστούν σε 3 κατηγορίες. (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο, 2008)

1. Κοινωνικές Δεξιότητες
2. Δεξιότητες χρήσης νέων τεχνολογικών μέσων και διαχείρισης των πληροφοριών
3. Δεξιότητες αυτοπαρουσίασης

Στην πρώτη κατηγορία στις κοινωνικές δεξιότητες περιλαμβάνονται δεξιότητες όπως η επικοινωνία, η συνεργασία, τα ηγετικά προσόντα, οι διαπραγματευτικές ικανότητες, η αυτοπεποίθηση, η υπευθυνότητα, η ευελιξία, η δημιουργικότητα, η αντοχή στις πιέσεις, η θετική σκέψη και αντιμετώπιση, η ανάληψη πρωτοβουλιών, η ικανότητα λήψεις αποφάσεων, η επίλυση προβλημάτων και η διαχείριση του χρόνου.

Στη δεύτερη κατηγορία αυτή των δεξιοτήτων της χρήσης νέων τεχνολογικών μέσων και διαχείρισης των πληροφοριών περιλαμβάνονται δεξιότητες όπως η συλλογή, η επεξεργασία, η αξιολόγηση και η διάδοση των πληροφοριών, τη χρήση των Η/Υ και τη δυνατότητα χρήσης των τεχνολογικών μέσων.

Και τελειώνοντας στην τρίτη κατηγορία περιλαμβάνονται οι δεξιότητες αυτοπαρουσίασης. Οι δεξιότητες αυτές αναφέρονται κυρίως στην δυνατότητα που έχει το άτομο να παρουσιάσει τον εαυτό του και να προκαλέσει το ενδιαφέρον κατά τη διάρκεια μιας συνέντευξης. Περιλαμβάνονται κυρίως δεξιότητες σύνταξης του Βιογραφικού Σημειώματος και της επιστολής - αίτησης που το συνοδεύει.

Ερευνητικό Μέρος

Επιλογή δείγματος

Με την χρήση ερωτηματολογίου συγκεντρώθηκαν πρωτογενή στοιχεία από μαθητές που βρίσκονται στην προτελευταία και τελευταία τάξη του Λυκείου. Το δείγμα της έρευνας ήταν 198 μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και συγκεκριμένα μαθητές Β'και Γ' Λυκείου. Το συγκεκριμένο δείγμα επιλέχθηκε καθώς βρίσκεται πολύ κοντά στην ολοκλήρωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και καλούνται άμεσα να αντιμετωπίσουν το δίλλημα δουλεία, σπουδές ή και τα δύο. Η επιλογή πανεπιστημιακής στέγης δεν αφορά μόνο τους μαθητές της Γ' λυκείου αλλά και της Β'. Ο λόγος για τον οποίο δεν επιλέχθηκε η Α' Λυκείου είναι γιατί αποτελεί ένα προπαρασκευαστικό στάδιο της τελικής επιλογής τους. Πολλοί είναι εκείνοι που επιλέγουν την κατεύθυνση θα ακολουθήσουν μετά το τέλος της πρώτης τάξης του Λυκείου.

Πρόκειται για τυχαίο δείγμα τριών δημόσιων σχολείων της Αττικής. Η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου έγινε την ώρα της διδασκαλίας. Οι εκπαιδευτικοί παραχώρησαν στους μαθητές ένα 15 λεπτό στο τέλος του μαθήματος για την συμπλήρωση του ερωτηματολογίου. Τα ερωτηματολόγια απαντήθηκαν χωρίς την παρέμβαση της ερευνήτρια προκειμένου να διασφαλιστεί η ανωνυμία του δείγματος. Το ποσοστό της αποδοχής ήταν πολύ μεγάλο από τα 220 ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν και κρίθηκαν πως ήταν πλήρης τα 198.

Μεθοδολογία

Για την ανάλυση των στοιχείων χρησιμοποιήθηκε το στατιστικό πρόγραμμα SPSS και το excel. Όλα τα στοιχεία του ερωτηματολογίου δηλ. τόσο οι κλειστές όσο και οι ανοιχτές ερωτήσεις καταχωρήθηκαν σε ένα αρχείο δεδομένων του προγράμματος (Data file) ώστε να γίνει η στατιστική ανάλυση και επεξεργασία των δεδομένων από το πρόγραμμα. Επιπλέον σε περιπτώσεις που έπρεπε να εξεταστεί η σχέση μεταξύ δύο μεταβλητών

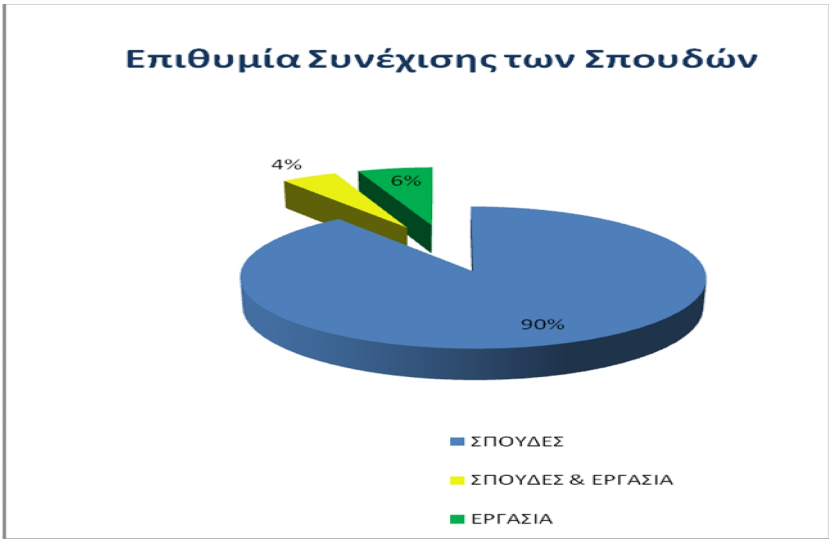
χρησιμοποιήθηκαν οι συντελεστές συνάφειας. Αυτοί οι συντελεστές μας δείχνουν την ισχύ της σχέσης ανάμεσα στις δύο μεταβλητές. Η σχέση αυτή μπορεί να είναι είτε θετική, που σημαίνει πως όταν αυξάνεται η μία αυξάνεται και η άλλη, είτε αρνητική δηλ. όταν αυξάνεται η μία μεταβλητή μειώνεται η άλλη.

Δημογραφικά χαρακτηριστικά

Ξεκινάμε πρώτα με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος. Το δείγμα μας αποτελείται από 198 άτομα εκ των οποίων τα 111 είναι αγόρια και τα 87 κορίτσια. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι πως το δείγμα μας προέρχεται από γονείς με πολύ ικανοποιητικό μορφωτικό επίπεδο με τις μητέρες να είναι περισσότερο μορφωμένες από τους πατεράδες με ποσοστά που φτάνουν το 43,65% με μόρφωση ΑΕΙ και 41,62 με μόρφωση Λυκείου. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τους πατεράδες είναι 33,5% και 31,98%. Βλέπουμε πως οι μητέρες έχουν υψηλότερη μόρφωση από τους πατεράδες.

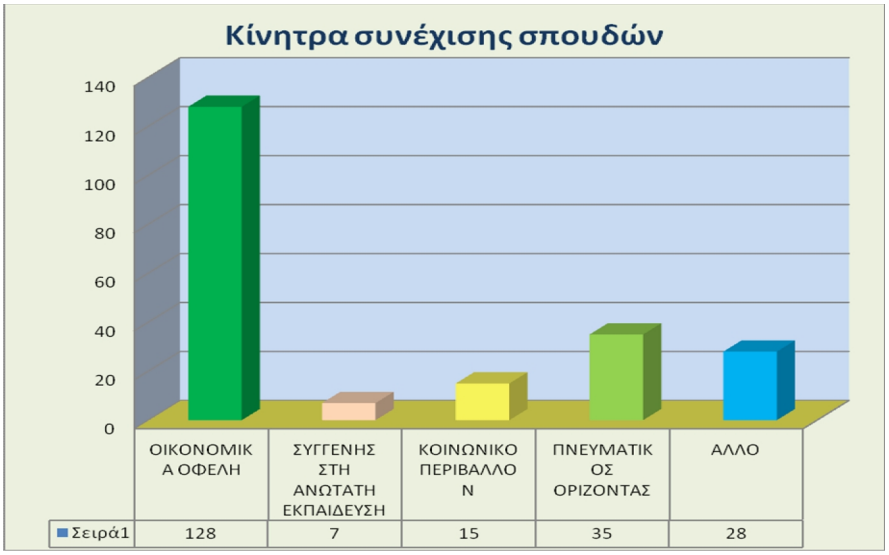
Επιθυμία για συνέχιση των σπουδών

Σε ότι έχει σχέση με την επιθυμία για συνέχιση των σπουδών παρατηρούμε πως το 93,3% επιθυμεί να συνεχίσει τις σπουδές του. Η αγορά εργασίας και οι απαιτήσεις που αυξάνονται συνεχώς, κάνουν επιτακτική την ανάγκη για εξειδίκευση της γνώσης. Άρα δικαιολογείται αυτό το μεγάλο ποσοστό. Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός πως τα παιδία σε ποσοστό 59,46% συμφωνούν με τις επιθυμίες των γονιών τους, παρ' όλα αυτά το 86,87% δεν θέλουν ν' ακολουθήσουν το επάγγελμα των γονιών τους. Επίσης το μεγαλύτερο ποσοστό των γονιών εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα, αυτό σημαίνει πως τα παιδία έχουν καλύτερη πληροφόρηση για τις συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας και τις απαιτήσεις της.

Κίνητρα μαθητών

Συνεχίζουμε με τα κίνητρα που έχουν οι μαθητές για τη συνέχιση των σπουδών. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως τα οικονομικά κίνητρα καταλαμβάνουν την πρώτη θέση, ένα πολύ λογικό αποτέλεσμα αφού αποτελεί επιδίωξη όλων. Αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι ότι σαν δεύτερη έρχεται η επιλογή της πνευματικής ικανοποίησης. Πολλοί ήταν εκείνοι που έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στο πνευματικό έναντι του οικονομικού κίνητρου. Χαρακτηριστικό είναι πως πολλά άτομα από το δείγμα επέλεξαν την επιλογή «άλλο» και πρόσθεσαν τα εξής: «η τριτοβάθμια εκπαίδευση θα βοηθήσει τα παιδία να αναπτύξουν υπευθυνότητα», «η μόρφωση θα προστατέψει τους νέους από την εκμετάλλευση», «παρότρυνση από τους γονείς», «η τριτοβάθμια εκπαίδευση μπορεί να βοηθήσει στην έκφραση και αξιοποίηση των προσωπικών ταλέντων και επιδιώξεων», «το κίνητρο της φοιτητικής ζωής», «η έρευνα», «να κάνω αυτό που μου αρέσει», «άμεση εύρεση εργασίας», «καλύτερη ειδίκευση», «ατομική αποκατάσταση», «περισσότερες επιλογές για μελλοντική εργασία», «προσωπική ικανοποίηση», «παροχή κοινωνικών υπηρεσιών στα πλαίσια οργάνωσης της ανθρωποκεντρικής κοινωνίας».

Επιστημονικός κλάδος

Επίσης τα αποτελέσματα σχετικά με τον επιστημονικό κλάδο έδειξαν ιδιαίτερη προτίμηση στις τεχνολογικές επιστήμες. Είναι έκδηλος ο προσανατολισμός στην αγορά εργασίας. Υψηλά ποσοστά έλαβαν και οι ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες καθώς και οι επιστήμες υγείας. Πολύ χαμηλά ποσοστά έλαβαν οι νομικές και πολιτικές επιστήμες καταργώντας το στερεότυπο που υπήρχε παλαιότερα και αποτελούσε όνειρο για πολλούς γονείς να δουν τα παιδία τους δικηγόρους.

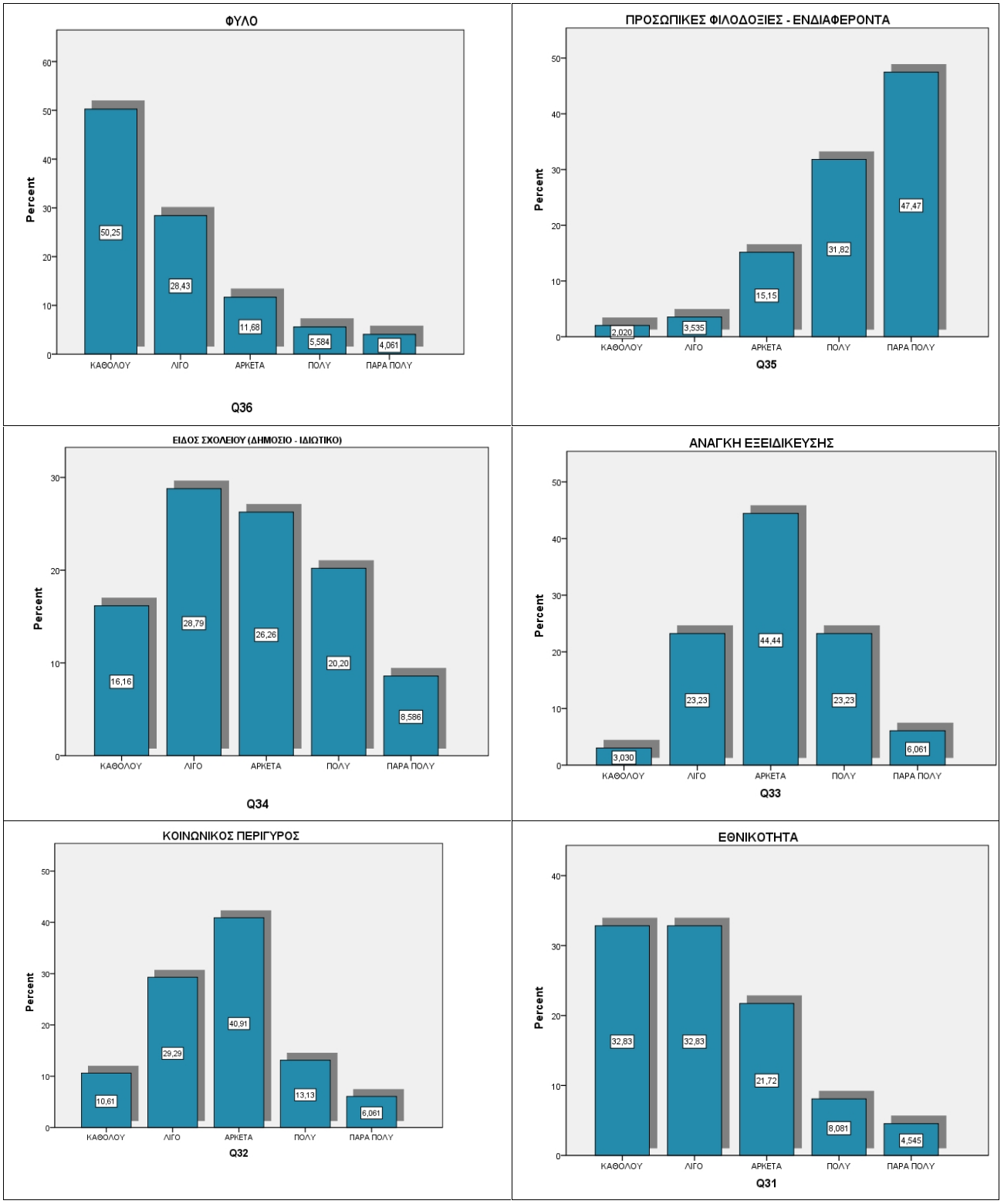
Ποιότητα παρεχόμενης εκπαίδευσης

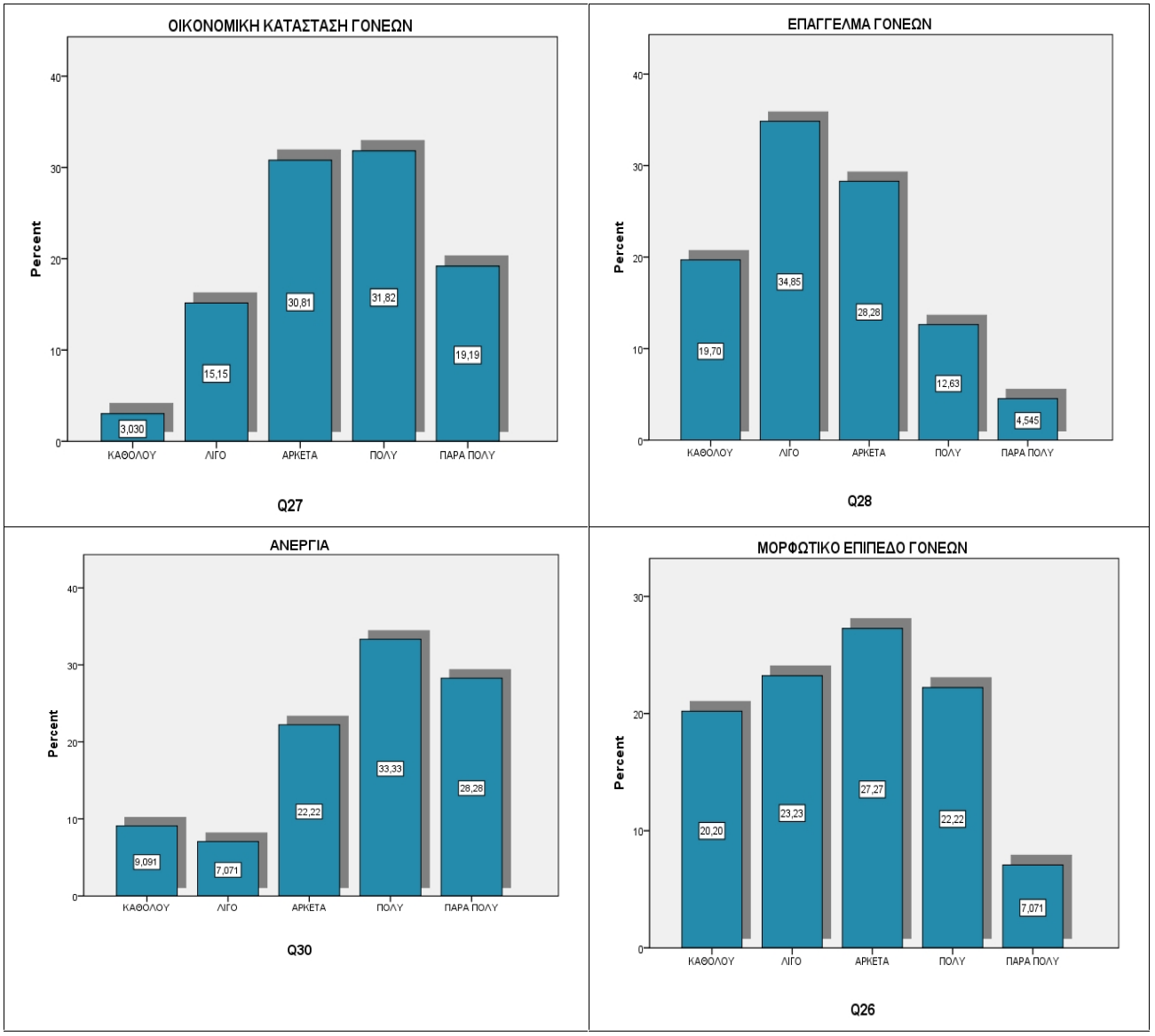
Η ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης και η στάση των μαθητών απέναντι σε αυτή έδειξε πως οι πλειονότητα των μαθητών υποστηρίζει πως η ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης τους ικανοποιεί «λίγο» και δεν τους προετοιμάζει σε ικανοποιητικό βαθμό για την είσοδο τους στο πανεπιστήμιο. Το σχολείο και το αναλυτικό πρόγραμμα που έχει διαμορφώσει δεν ευνοεί όλους τους μαθητές με τον ίδιο τρόπο. Δεν έχουν όλα τα παιδία τις ίδιες γνώσεις όταν πηγαίνουν στο σχολείου, ούτε και την ίδια βοήθεια από τους γονείς τους. Γι' αυτό μιλάμε πολύ συχνά για «καλούς» και οι «κακούς» μαθητές.

Παράγοντες που επηρεάζουν την είσοδο των μαθητών στα πανεπιστήμια

Επιπλέον στην έρευνα μελετήθηκαν και οι παράγοντες που επηρεάζουν την είσοδο των μαθητών στα πανεπιστήμια. Σύμφωνα με τις απαντήσεις που συλλέξαμε οι προσωπικές φιλοδοξίες θεωρούνται από το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος ότι επηρεάζουν «πάρα πολύ». Η απάντηση αυτή έλαβε ποσοστά ύψους 47,47%, με τα υπόλοιπα ποσοστά να μοιράζονται στις επιλογές «πολύ» και «αρκετά». Η οικονομική κατάσταση των γονέων θεωρείται σημαντικός παράγοντας με τα μεγαλύτερα ποσοστά να συσσωρεύονται στις απαντήσεις «αρκετά», «πολύ» και «πάρα πολύ». Τώρα σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο των γονέων δεν βγαίνει κάποιο συμπέρασμα αφού τα αποτελέσματα είναι διάσπαρτα και κυμαίνονται πάνω κάτω στα ίδια ποσοστά. Το δείγμα μας υποστηρίζει πως το επάγγελμα των γονέων επηρεάζει λίγο την είσοδο στο πανεπιστήμιο ενώ οι παράγοντες ανεργία και σχολική επίδοση θεωρούνται ότι επηρεάζουν πάρα πολύ την είσοδο στο πανεπιστήμιο. Επίσης η εθνικότητα δεν θεωρείται ανασταλτικός παράγοντας για να φοιτήσει κάποιος στο πανεπιστήμιο, αφού η σχολική επίδοση είναι εκείνη που θα εισάγει τους μαθητές στη σχολή της επιλογής τους. Παρ' όλα αυτά εκείνο που προκαλεί εντύπωση είναι πως το επάγγελμα των γονέων επηρεάζει λίγο. Το επάγγελμα σχετίζεται με το εισόδημα των γονέων, αν κάποια οικογένεια έχει χαμηλά εισοδήματα τότε είναι δύσκολο για τον μαθητή

να πάει σε κάποιο φροντιστήριο και να αναπληρώσει τα κενά την παρεχόμενης εκπαίδευσης που σύμφωνα με την πλειονότητα του δείγματος θεωρείται χαμηλή. Επίσης το φύλο δεν επηρεάζει καθόλου την είσοδο στο πανεπιστήμιο.

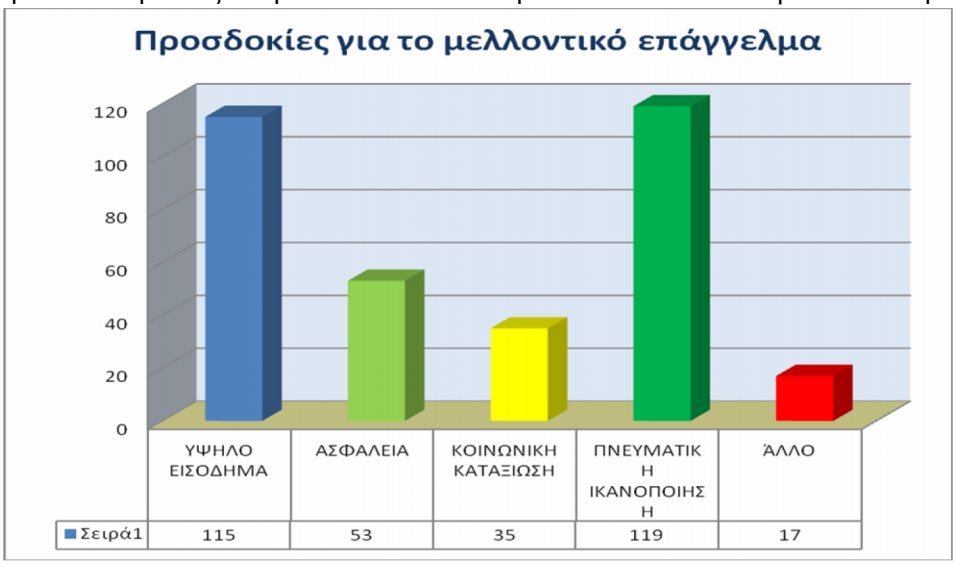

Προσδοκίες για το μελλοντικό επάγγελμα

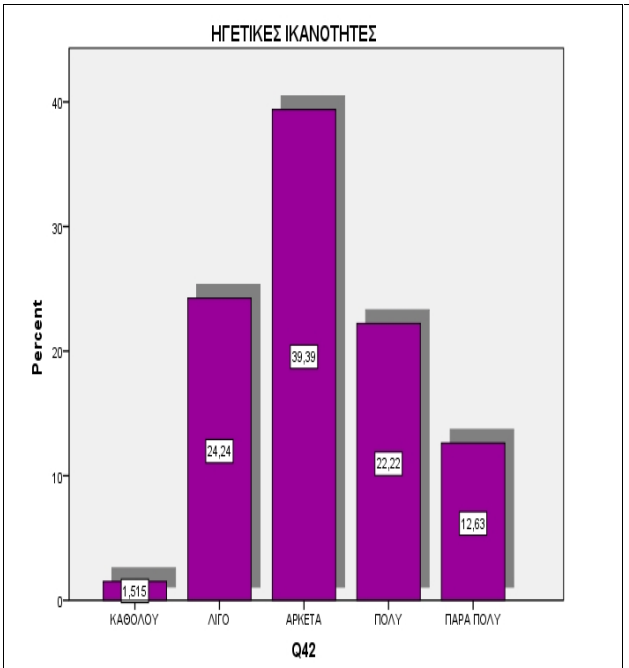
Επιπλέον μελετώντας τις προσδοκίες του δείγματος για το επάγγελμα που θα ήθελαν να ακολουθήσουν διαπιστώσαμε πως η πνευματική ικανοποίηση είναι στην πρώτη θέση με ποσοστό 35% και ακολουθεί το υψηλό εισόδημα με 34%. Δεδομένης της οικονομικής κατάστασης το αποτέλεσμα αυτό μας εκπλήσσει αρκετά, ενώ παράλληλα είναι ελπιδοφόρο να βλέπεις πως οι νέοι ενδιαφέρονται πρώτα για την πνευματική τους ικανοποίηση. Πρόκειται για μια πολύ ώριμη απάντηση από παιδία ηλικία 16-18. Επιπλέον πολλοί ήταν και εκείνοι που πρόσθεσαν την άποψή τους. Κάποιες από αυτές τις απόψεις είναι οι εξής: «ευχαρίστηση άσκησης επαγγέλματος», «προσωπική, καλλιτεχνική ικανοποίηση», «επάγγελμα που να προσφέρει αξιοπρεπείς συνθήκες ζωής», «σίγουρο εισόδημα». Εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως η πνευματική ικανοποίηση έρχεται πρώτο και μετά

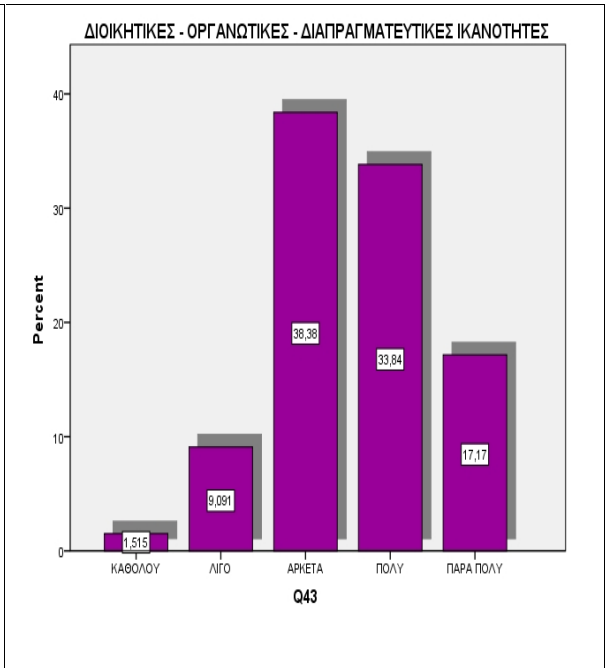
ακολουθεί το υψηλό εισόδημα, η ασφάλεια ακολουθεί στην τρίτη θέση και τελευταία είναι η κοινωνική καταξίωση. Επιπλέον πολλοί ήταν και εκείνοι που πρόσθεσαν την άποψή τους.

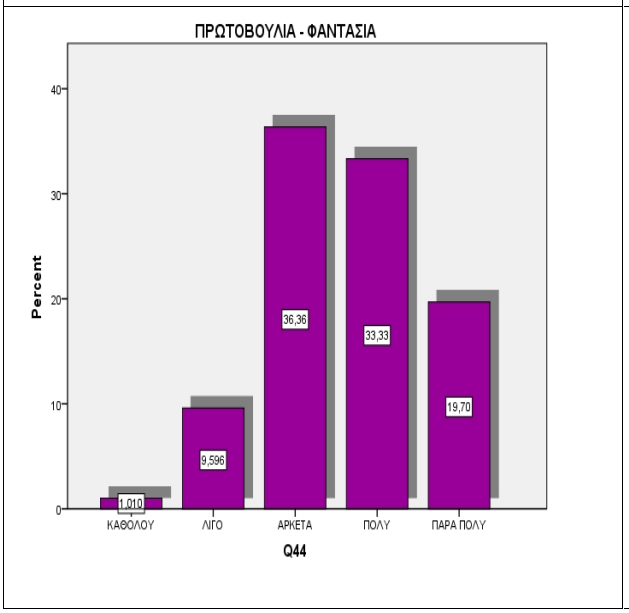

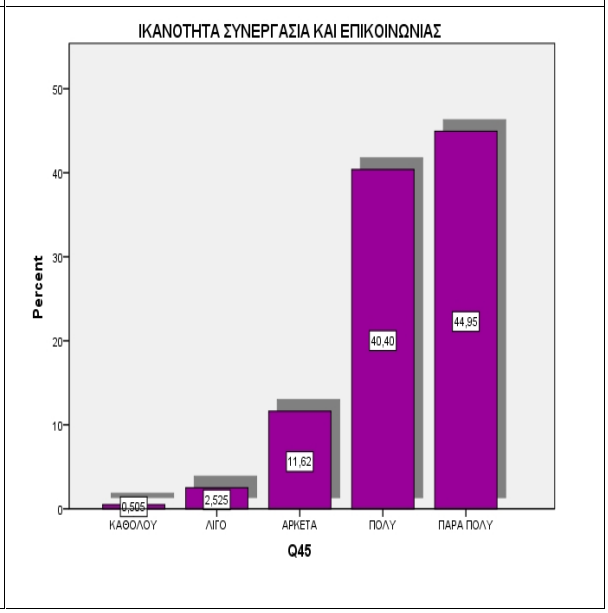
Δεξιότητες που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αγορά εργασίας

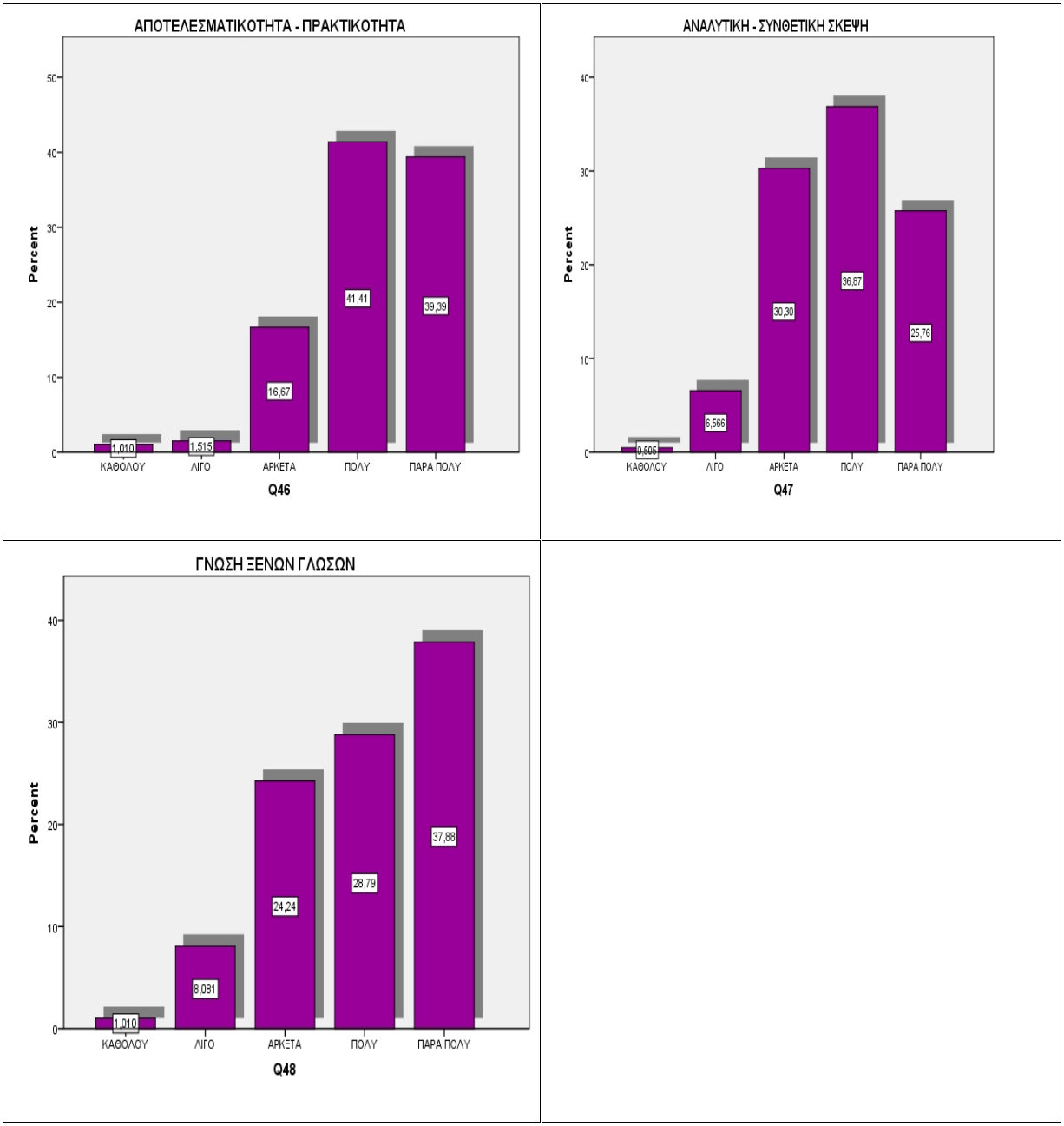
Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα συμπεράσματα που επικεντρώνονται στην αγορά εργασίας. Οι δεξιότητες που θεωρούνται σημαντικές για την επαγγελματική σταδιοδρομία, σύμφωνα με τις απαντήσεις που λάβαμε από το ερωτηματολόγιο είναι οι εξής: οι ξένες γλώσσες με τα μεγαλύτερα ποσοστά να κυμαίνονται στις επιλογές «πάρα πολύ» και «πολύ», 37,88% και 28,79% αντίστοιχα. Επίσης η αποτελεσματικότητα και η πρακτικότητα συγκεντρώνουν ακόμη μεγαλύτερα ποσοστά με 41,14% το «πολύ» και 39,39% το «πάρα πολύ». Τα μεγαλύτερα ποσοστά στις τιμές «πολύ» και «πάρα πολύ» τα συγκεντρώνει ο παράγοντας συνεργασία και επικοινωνία με ποσοστά 40% και 45%. Επίσης οι παράγοντες πρωτοβουλία – φαντασία και διοικητικές – οργανωτικές ικανότητες θεωρούνται «αρκετά» σημαντικές. Ενώ στους παράγοντες που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην πρόσληψη ενός εργαζομένου πρώτα έρχονται οι σπουδές με ποσοστό 32% μετά ακολουθεί ο παράγοντας γνωριμίες με 30% και τρίτη είναι η εμπειρία με 29%.

ΗΓΕΤΙΚΕΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΕΣ
Percent
40
30
20
10
0
1,515
24,24
39,39
22,22
12,63
ΚΑΘΟΛΟΥ
ΛΙΓΟ
ΑΡΚΕΤΑ
ΠΟΛΥ
ΠΑΡΑ ΠΟΛΥ
Q42

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ - ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΕΣ - ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΤΙΚΕΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΕΣ
Percent
40
30
20
10
0
1,515
9,091
38,38
33,84
17,17
ΚΑΘΟΛΟΥ
ΛΙΓΟ
ΑΡΚΕΤΑ
ΠΟΛΥ
ΠΑΡΑ ΠΟΛΥ
Q43

ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ - ΦΑΝΤΑΣΙΑ
Percent
40
30
20
10
0
1,010
9,596
36,36
33,33
19,70
ΚΑΘΟΛΟΥ
ΛΙΓΟ
ΑΡΚΕΤΑ
ΠΟΛΥ
ΠΑΡΑ ΠΟΛΥ
Q44

ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
Percent
50
40
30
20
10
0
,505
2,525
11,62
40,40
44,95
ΚΑΘΟΛΟΥ
ΛΙΓΟ
ΑΡΚΕΤΑ
ΠΟΛΥ
ΠΑΡΑ ΠΟΛΥ
Q45

Παράγοντες που διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην πρόσληψη του εργαζομένου

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι να δούμε και ποιοι παράγοντες θεωρούνται καθοριστικοί για την πρόσληψη ενός εργαζομένου. Με την πλειοψηφία του δείγματος (198 άτομα) να επιλέγει τις σπουδές γίνεται ξεκάθαρο πόσο σημαντική είναι η μόρφωση στη σημερινή αγορά εργασίας. Το άτομο προκειμένου να αυξήσει την αποδοτικότητα του και να γίνει πιο ανταγωνιστικό επιλέγει να το επιτύχει μέσω της μόρφωσης του. Δεν είναι τυχαίο που η πλειοψηφία του δείγματος επιλέγει να συνεχίσει τις σπουδές του στην τριτοβάθμια

εκπαίδευση. Δεύτερος στη σειρά κατατάσσεται ο παράγοντας γνωριμίες (186). Γενικότερα το κατάλοιπο των πελατειακών σχέσεων μας ακολουθεί ακόμη και σήμερα. Πολλοί απασχολούνται σε θέσεις με κριτήριο τους φίλους και τους γνωστούς που διαθέτουν. Και η εμπειρία είναι ένας ακόμη παράγοντας που οι εργοδότες λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους, κάνοντας τους εργαζόμενους ακόμη πιο ελκυστικούς στους εργοδότες. Τελειώνοντας παράγοντες όπως εμφάνιση, εθνικότητα και φύλο δεν διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο σύμφωνα με το δείγμα μας κάτι που έρχεται σε αντίθεση με παλαιότερες έρευνες που καθιστούσαν τον παράγοντα εμφάνιση ιδιαίτερης σημασίας για την πρόσληψη σε μια θέση εργασίας.

Παράγοντες που καθορίζουν την πρόσληψη ενός εργαζομένου	**Συχνότητες**
Σπουδές	198
Γνωριμίες	186
Εμπειρία	183
Προσωπικότητα/Χαρακτήρας	16
Γνώσεις ξένων γλωσσών & Η/Υ	10
Συνέντευξη / Βιογραφικό	2
Εμφάνιση	4
Δεξιότητες	14
Φύλο	7
Εθνικότητα	1

Συσχετίσεις

Επιπλέον σε περιπτώσεις που έπρεπε να εξεταστεί η σχέση μεταξύ δύο μεταβλητών χρησιμοποιήθηκαν οι συντελεστές συνάφειας. Αυτοί οι συντελεστές μας δείχνουν την ισχύ

της σχέσης ανάμεσα στις δύο μεταβλητές. Η σχέση αυτή μπορεί να είναι είτε θετική, που σημαίνει πως όταν αυξάνεται η μία αυξάνεται και η άλλη, είτε αρνητική δηλ. όταν αυξάνεται η μία μεταβλητή μειώνεται η άλλη.

Προκειμένου να μετρηθεί ο βαθμός εξάρτησης στις δύο μεταβλητές χρησιμοποιήθηκε ο συντελεστής συσχέτισης x^2. Για να διαπιστώσουμε την ύπαρξη συσχέτισης στις δύο μεταβλητές πραγματοποιείται έλεγχος υποθέσεων. Οι υποθέσεις αυτές έχουν την εξής μορφή:

- H_0 : Οι μεταβλητές Χ και Ψ είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους (μηδενική υπόθεση).
- H_1 : Οι μεταβλητές Χ και Ψ είναι εξαρτημένες μεταξύ τους (εναλλακτική υπόθεση).

Στη συνέχεια γίνεται σύγκριση της του συντελεστή x^2 με την P-value και οδηγεί στα παρακάτω συμπεράσματα:

- Όταν P-value > 0,10 τότε γίνεται αποδεκτή η H_0 τότε οι μεταβλητές είναι ανεξάρτητες.
- Όταν P-value < 0,10 τότε γίνεται αποδεκτή η H_1 τότε οι μεταβλητές είναι εξαρτημένες μεταξύ τους σε επίπεδο σημαντικότητας 10%.
- Όταν P-value > 0,05 γίνεται δεκτή η H_0 και απορρίπτεται η H_1 άρα δεν υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών.
- Όταν P-value < 0,05 απορρίπτεται η H_0 και γίνεται δεκτή η H_1, άρα υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών σε επίπεδο σημαντικότητας 5%
- Όταν P-value <0,01 απορρίπτεται η H_0 και γίνεται δεκτή η εναλλακτική H_1, άρα υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 1%.

Το επίπεδο σημαντικότητας που θα χρησιμοποιήσουμε στην έρευνα θα είναι 0,05. Αυτό σημαίνει πως θα εξετάζουμε τα αποτελέσματα μας σε σχέση με το P-value > 0,05 και το P-value < 0,05.

Έλεγχος χ2: Η επιθυμία για συνέχιση των σπουδών σε σχέση το φύλο το επάγγελμα & τη μόρφωση των γονέων

ΚΡΙΤΗΡΙΑ	**PEARSONS X^2**	**Df**	**P-value**	**ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ**
Φύλο	2,889a	2	0,236	Δεν σχετίζεται
Επάγγελμα πατέρα	9,852a	8	0,276	Δεν σχετίζεται
Επάγγελμα μητέρας	12,796a	10	0,235	Δεν σχετίζεται

Μόρφωση πατέρα	**20,100a**	**8**	**0,01**	**Σχετίζεται**
Μόρφωση μητέρας	9,566a	8	0,297	Δεν σχετίζεται

Από τον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε πως το φύλο και το επάγγελμα των γονέων δεν σχετίζεται με την επιθυμία των μαθητών να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Η μόρφωση του πατέρα επηρεάζει – σχετίζεται με την επιλογή για συνέχιση των σπουδών, αυτό που ίσως προκαλεί εντύπωση, είναι πως η μόρφωση της μητέρας παρόλο που είναι υψηλότερη από του πατέρα δεν επηρεάζει την απόφαση του δείγματος.

Έλεγχος χ2:Το είδος του ιδρύματος σε σχέση με το επάγγελμα και τη μόρφωση των γονέων

ΚΡΙΤΗΡΙΑ	PEARSONS X^2	Df	P-value	ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ
Μόρφωση πατέρα	17,652[a]	16	,345	Δεν σχετίζεται
Μόρφωση μητέρας	11,243[a]	16	,744	Δεν σχετίζεται
Επάγγελμα πατέρα	14,505[a]	16	,561	Δεν σχετίζεται
Επάγγελμα μητέρας	41,536[a]	20	,003	**Σχετίζεται**

Σε ότι έχει σχέση με την επιλογή του ιδρύματος (Α.Ε.Ι /Α.Τ.Ε.Ι κλπ) το επάγγελμα της μητέρας φαίνεται να σχετίζεται, σε αντίθεση με το μορφωτικό επίπεδο των γονέων και το επάγγελμα του πατέρα που φαίνεται πως δεν παρουσιάζουν κάποια συσχέτιση.

Έλεγχος χ2:Επιστημονικό πεδίο σε σχέση με το επάγγελμα & τη μόρφωση των γονέων

ΚΡΙΤΗΡΙΑ	PEARSONS X^2	Df	P-value	ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ

Μόρφωση πατέρα	6,439[a]	16	,983	Δεν σχετίζεται
Μόρφωση μητέρας	17,542[a]	16	,351	Δεν σχετίζεται
Επάγγελμα πατέρα	**31,775[a]**	**16**	**,011**	**Σχετίζεται**
Επάγγελμα μητέρας	18,189[a]	20	,575	Δεν σχετίζεται

Σε ότι έχει σχέση με το επιστημονικό πεδίο, πάλι ο πατέρας επηρεάζει σημαντικά, αλλά αυτή τη φορά μέσω του επαγγέλματός του. Σε αντίθεση με το μορφωτικό επίπεδο των γονιών και το επάγγελμα της μητέρας.

Συμπεράσματα

Όπως αναφέραμε και παραπάνω η έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Μάιο του 2012 σε μαθητές Β' και Γ' Λυκείου είχε σαν στόχο να δείξει τους λόγους που οι μαθητές επιθυμούν διακαώς να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση καθώς και το ρόλο του κοινωνικού status που φέρει ο κάθε μαθητής από την οικογένεια του και τις πιέσεις που ασκεί η αγορά εργασίας στους μαθητές.

Τα συμπεράσματα που καταλήξαμε είναι πολλά και δίνουν μια ολοκληρωμένη εικόνα της κατάστασης σήμερα. Αρχικά στο δείγμα μας η πλειονότητα του δείγματος προέρχεται από γονείς με ικανοποιητικό μορφωτικό επίπεδο. Το πολίτισμικό κεφάλαιο που κουβαλάει ο καθένας ατομικά διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο για την επιλογή του για συνέχιση των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Φαίνεται ξεκάθαρα πως το δείγμα μας με ποσοστό 94% επιθυμεί να συνεχίσει στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Τα κίνητρα για τη συνέχιση των σπουδών διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο, με τα οικονομικά οφέλη και την πνευματική ικανοποίηση να έρχονται πρώτα στις προτιμήσεις. Η πνευματική ικανοποίηση καταλαμβάνει την πρώτη θέση, κάτι το οποίο μας ξαφνίαζει, αν σκεφτεί κανείς πως η περίοδος που διανύουμε στον επαγγελατικό τομέα δεν αφήνει πολλά περιθώρια για ανάπτυξη της πνευματικής μας ικανοποίησης. Εναπόκειται, επομένως, στην προσπάθεια του καθενός ατομικά να βρει τρόπους και να χρωματίσει στο μέτρο του εφικτού την επαγγελαματική του καθημερινότητα. Άλλο ένα στοιχείο που επίσης προκαλεί εντύπωση είναι και η επιλογή των ανθρωπιστικών σπουδών έναντι των θετικών και νομικών επιστημών. Βέπουμε πως το στερεότυπο που ήθελε τις νομικές σπουδές πρώτες σε κατάταξη επιλογής, έχει αρχίσει να ξεθωρίαζει και τη θέση τους να παίρνουν οι

τεχνολογικές σπουδές. Επίσης στους παράγοντες που επηρεάζουν την είσοδο των μαθητών στα παν/μια βλέπουμε πως το φύλο και η εθνικότητα δεν διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο .

Συνεχίζουμε με το βαθμό ικανοποίησης από την παρεχόμενη εκπαίδευση. Οι μαθητές έδειξαν ξεκάθαρα την απογοήτευση τους προς την παρεχόμενη εκπαίδευση. Παρόλα αυτά, όταν το δείγμα μας ρωτήθηκε για τις απαιτήσεις που έχει η αγορά εργασίας και τις δεξιότητες που θα πρέπει να καλλιεργηθούν προκειμένου να βγούν στην αγορά και να είναι όσο το δυνατόν πιο ανταγωνιστικοί, φάνηκε πως το δείγμα μας έχει συνειδητοποιήσει τα εφόδια που καλούνται να αναπτύξουν.

Τελειώνουμε με τα συμπεράσματα που προέκυψαν από τον έλεγχο ανεξαρτησίας χ^2. Καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως η συνέχιση των σπουδών σχετίζεται άμεσα με τη μόρφωση του πατέρα και δεν σχετίζεται καθόλου με τη μόρφωση της μητέρας, παρόλο που η μητέρα ποσοστιαία παρουσιάζεται ως περισσότερο μορφωμένη από τον πατέρα. Στην επιλογή επιστημονικού πεδίου, από την άλλη πλευρά, πάλι ο πατέρας επηρεάζει σημαντικά, αλλά αυτή τη φορά μέσω του επαγγέλματός του. Ενώ η επιλογή του είδους του ιδρύματος φαίνεται να σχετίζεται με το επάγγελμα την μητέρας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Βιβλιογραφία

Bourdieu P., (2002), *«Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης»*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Δημητρόπουλος, Ε.,(1998), *Η επαγγελματική ανάπτυξη του ατόμου και οι σχετικές θεωρίες* στο «Συμβουλευτική – προσανατολισμός», μέρος Β', Αθήνα : Γρηγόρης, σσ 75-163

Δημοπούλου – Λαγωνίκα, Μ., (2005). Μεθοδολογία Κοινωνικής Εργασίας-Μοντέ-λα παρέμβασης, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Δημοπούλου – Λαγωνίκα, Μ., (2006). Μεθοδολογία Κοινωνικής Εργασίας, Μο-ντέλα Παρέμβασης: Από την Ατομική στη Γενική Ολιστική Προσέγγιση. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Καντζάρα Β.,(2006, υπό έκδοση) «Κύρος – κοινωνική θέση » ("Status") στο Ritzer G. (επιμ.) Blackwell Encyclopedia of Sociology, Blackwell, σελ. 9.

Καντζάρα Β., (2008), *«Εκπαίδευση και κοινωνία. Κριτική διερεύνησης των των κοινωνικών λειτουργιών της εκπαίδευσης»,* Αθήνα Πολύτροπον.

Κασιμάτη Κ., (2004), *«Δομές και ροές. Το φαινόμενο της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας»,* Αθήνα: Gutenberg.

Κασιμάτη Κ., (1991), *«Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχό-λησης. Η επιλογή του επαγγέλματος»* , Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Λάμνιας, Κ., (2002), *«Pierre Bourdieu: Η λογική της αναπαραγωγής – η έννοια του πολιτιστικού κεφαλαίου και ο αναπαραγωγικός ρόλος του σχολείου»,* στο Λάμνιας, Κοινωνιολογική θεωρία και Εκπαίδευση, Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο, σσ 154-164

Οικονόμου Χ & Α. Φερώνας, (2006), *Οι εκτός των τοιχών* Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες.

Πυργιωτάκης, Ι., (1998), *Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες*, Αθήνα: Γρηγόρη.

Φραγκουδάκη, Α., (1985), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο* Αθήνα: Παπαζήσης.

<u>Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία</u>

Ball, S., Davies, J., M & Reay, D.(2002*), "Classification' and 'judgement': social class and the 'cognitive structures' of choice of Higher Education"* , British Journal of Sociology of Education, Vol.23(1).pp.51-72

Kantzara, V.(2008) *"Prestige"* Ritzet G. (ed.) Blackwell Encyclopedia of Sociology, Oxford: Blackwell

Menon-Eliophotou, M., Saiti, A. & Socratous, M. (2007). *"Rationality, Information Search and Choice in Higher Education: Evidence from Greece.*Higher Education*",* Vol. 54, pp. 705-721.

Saiti, A. & Prokopiadou, G. (2008). *"The Demand for* Higher Education in Greece, *Journal of Further and Higher Education",* Vol. 32, pp. 285-295.

Schwarttz, B., (1985) *"Student Financial Aid and College Enrollment DecisionQ the Effects of Public and Private Grants and Interest Subsidies ",* Economics of Education Review, Vol.4(2), pp. 129-144.

Schwarttz, B., (1986), "*Wealth Neutrality in Higher Education: The Effects of Student Grants"*, Economics of Education Review, Vol. 5(2), pp. 107-117.

<u>Ηλεκτρονικές Πηγές</u>

Βίκη Α., Παπάνης Ε., *«Το επάγγελμα των γονέων και η επαγγελματική επιλογή των παιδιών»,* Κυριακή 9 Σεπτεμβρίου 2007, Ελληνική Κοινωνική Έρευνα από http://epapanis.blogspot.gr/2007/09/blog-post_3528.html (πρόσβαση 05/ 09/2012)

Βίκη Α., Παπάνης Ε., *«Η επίδραση του φύλου των μαθητών και του μορφωτικού επιπέδου των γονέων στη διαμόρφωση επαγγελματικών τύπων. Εμπειρική έρευνα με τη χρήση της Δόκιμα»,* Σάββατο 1 Σεπτεμβρίου 2007, Ελληνική Κοινωνική Έρευνα από http://epapanis.blogspot.gr/2007/09/blog-post_726.html (πρόσβαση 05/09/2012)

Γουδήρας Β. Δ., *Παράγοντες που επηρεάζουν την επιλογή επαγγέλματος των νέων.* Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/4056/1/goudirasp.166-p.190_1996.pdf (πρόσβαση 07/09/2012)

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο, (2008), Επαγγελματική Συμβουλευτική για Νέους – Νέες. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://career.duth.gr/cms/files/Career (πρόσβαση 07/09/2012)

Ματθαίου, Δ., (2005), *«Το λύκειο ως πρόδρομος του Πανεπιστημίου ή οπισθόδρομος της Γενικής Παιδείας; Ζητήματα εκπαιδευτικής πολιτικής σε παρατεταμένη εκκρεμότητα», Πρακτικά Συνεδρίου: «Σύνδεση Δευτεροβάθμιας και Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης»*, Βόλος, 18-20 Μαρτίου. Διαθέσιμο στο: http://old.primedu.uoa.gr/~dmatth/pdf/E0502.pdf

Προσεγγίζοντας αθλητικά-κοινωνικά ζητήματα σε μια κοσμοπολίτικη προοπτική

Νικόλαος Γ. Πατσαντάρας

Περίληψη

Ο κοσμοπολιτισμός εμφανίζεται στη βιβλιογραφία ως ένα αμφιλεγόμενο σύνολο πολιτικών, κοινωνιολογικών και φιλοσοφικών ιδεών και παραπέμπει σε μια άνευ όρων αποδοχή της οποιασδήποτε ετερότητας. Πολλές πρόσφατες διερευνητικές προσεγγίσεις αναζωογονώντας τα νοηματικά περιεχόμενα του όρου, χαρακτηρίζουν το νέο αιώνα, σαν τον αιώνα του κοσμοπολιτισμού. Το αυξημένο ενδιαφέρον αναφορικά με τον κοσμοπολιτισμό θεωρείται ότι προκύπτει σαν παράπλευρο αποτέλεσμα των συζητήσεων περί παγκοσμιοποίησης. Αυτό γίνεται φανερό στον ολυμπιακό αθλητισμό ο οποίος αν και προέκυψε ως παγκόσμιο γεγονός από αντιθετικές προς τον κοσμοπολιτισμό διαδικασίες και προοπτικές, εν τούτοις μπορεί σε αντιστοιχία με την κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική συγκυρία να συνηγορήσει στην καλλιέργεια ενός κοσμοπολίτικου τρόπου σύλληψης της κοινωνικής πραγματικότητας.

Λέξεις κλειδιά: κοσμοπολιτισμός, ολυμπιακός αθλητισμός, παγκοσμιοποιηση, κοινωνικός αποκλεισμός

Abstract

Cosmopolitanism appears in literature as a controversial set of political, social and philosophical ideas which refer to the unconditional acceptance of any type of difference. Current research, reviving the meaning of the term, has characterized the new century as that of Cosmopolitanism. The increasing interest in cosmopolitanism today appears to be a side-effect of the discussions on globalization. This is evident in Olympic sports, in the Olympics, which although they came about as a global event which was contradictory to cosmopolitan processes and prospects, they can however promote and cultivate a cosmopolitan way of perceiving social reality, in correspondence with social, political and cultural conditions.

Keywords: cosmopolitanism, Olympic sports, globalization, social exclusion

Εισαγωγικές Σκέψεις

Η σύγχρονη συζήτηση περί κοσμοπολιτισμού προκαλείται από συγκεκριμένες κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και πολιτιστικές αλλαγές που προκύπτουν από τις πολλαπλές και πολυεπίπεδες εκφάνσεις της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης. Ο κοσμοπολιτισμός, παραπέμπει σε μια άνευ όρων αποδοχή οποιασδήποτε μορφής ετερότητας και εμφανίζεται στη βιβλιογραφία ως ένα αμφιλεγόμενο σύνολο φιλοσοφικών-πολιτικών ιδεών. Στοχαστές και ερευνητές από διαφορετικούς κλάδους των κοινωνικών επιστημών επαναπροσδιορίζοντας το νοηματικό περιεχόμενο της έννοιας αυτής, προσεγγίζουν και διερευνούν πολλές πλευρές της κοινωνικής-πολιτισμικής πραγματικότητας σε μια κοσμοπολίτικη προοπτική (Venn 2002; Turner, 2002; Chaney, 2002; Hannerz, 1990, 2002; Vertovec & Cohen, 2002; Beck, 2002; Conley, 2002; Rantanen, 2005; Appiah, 2006; Stade, 2007)

Από την άλλη πλευρά, σημαντικά και αμφιλεγόμενα αθλητικά ζητήματα κοινωνικού, πολιτισμικού, οικονομικού, πολιτικού κ.λπ. ενδιαφέροντος έχουν συζητηθεί και συνεχίζουν να διερευνώνται στο πλαίσιο των προοπτικών της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης (Hoberman,1986; Maguire, 1999; Tomlinson, 2006; Giulianotti & Robertson, 2009). Κυρίως η αθλητική ολυμπιακή δραστηριότητα και οι ολυμπιακοί αγώνες ως παγκόσμιο φαινόμενο, αποτελούν ένα προσφιλές ζήτημα και σε πολλές μελέτες επισημαίνεται η συμβολή τους στην πολιτισμική παγκοσμιοποίηση, ενώ τονίζεται ιδιαίτερα ο αναβαθμισμένος ρόλος της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής (ΔΟΕ) στην νέα παγκόσμια αθλητική τάξη (Segrave, 2000; Brookes 2002; Rowe, 2003; Tomlinson, 2006; Patsantaras & Kamberidou, 2006).

Οι αλληλένδετες σχέσεις μεταξύ αθλητισμού και ιδιαίτερα ολυμπιακού αθλητισμού και παγκοσμιοποίησης συνεχίζουν να διερευνώνται στο πλαίσιο μοντέλων όπως εκδυτικισμός, πολιτισμικός ιμπεριαλισμός, αμερικανοποίηση, εμπορευματοποίηση κ.λπ. (Guttmann,1994; Donnelly, 1996; Miller, Lawrence, McKay, Rowe, 2001; Rowe, 2003), που θα τα χαρακτηρίζαμε σαν επιφαινόμενα της παγκοσμιοποίησης.

Ωστόσο όπως φαίνεται στην παλαιότερη αλλά και πρόσφατη σχετική αθλητική βιβλιογραφία οι αντιλήψεις περί κοσμοπολιτισμού δεν φαίνεται να αποτελούν ένα δημοφιλές θεωρητικό εργαλείο διερεύνησης αθλητικών ολυμπιακών ζητημάτων και φυσικά

όχι αναίτια! Πρώτον ο ίδιος Coubertin , όπως επισημαίνει ο Morgan (1995), διευκρινίζει ότι δεν πρέπει να συγχέουμε την ολυμπιακή ιδεολογία με τον κοσμοπολιτισμό.

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες στην αρχή ως ένα διεθνές και ως ένα μετέπειτα παγκόσμιο γεγονός συνδέονται αναμφισβήτητα στενά με αποικιακές και μετά-αποικιακές διεργασίες που είχαν σαν αποτέλεσμα μια πολιτισμική ομογενοποίηση -(πολιτισμικός ιμπεριαλισμός)- η οποία εκ προοιμίου ακυρώνει τα οποιαδήποτε ηθικά σημαινόμενα που εμπεριέχονται ή αποδίδονται στην έννοια του κοσμοπολιτισμού. Όταν παίρνουμε σαν πλαίσιο ανάλυσης ενός αθλητικού-ολυμπιακού ζητήματος για παράδειγμα τον πολιτισμικό ιμπεριαλισμό, τον εκδυτικισμό κ.λπ. η έννοια του κοσμοπολιτισμού παραπέμπει συνειρμικά σε μια αριστοκρατική ελίτ του δυτικού κόσμου και σε θεσμούς και εκπροσώπους του ευρωπαϊκού ή βορειοαμερικανικού καπιταλισμού. (Beck, 2002; Rantanen 2005; Chaney, 2002; Morgan,1995; Venn, 2002; Turner, 2002).

Φυσικά η σχέση μεταξύ των Ολυμπιακών Αγώνων και της αποικιοκρατίας στις διάφορες φάσεις της νεωτερικότητας, ασκεί αναμφισβήτητα τεράστιες επιδράσεις στον τρόπο που θα θελήσουμε ακόμα και σήμερα να προσεγγίσουμε ολυμπιακά αθλητικά ζητήματα. Όμως επιμένοντας να παραμένουμε εγκλωβισμένοι σε μοντέλα ανάλυσης με καθολική αναφορά στο παρελθόν, αναπαράγουμε τα ίδια πράγματα.

Ωστόσο και σήμερα οι ολυμπιακοί αγώνες διασυνδέονται με υπέρ-εθνικές μορφές εξουσίας όπως πολυεθνικές εταιρείες οικονομικού ενδιαφέροντος, βιομηχανίες του θεάματος ή πολιτικούς οργανισμούς (ΟΗΕ) και συνεχίζουν να υπηρετούν, μεταξύ άλλων, τα συμφέροντα μιας οικονομικής ή και πολιτικής ελίτ. Ωστόσο, αυτές οι διασυνδέσεις δεν μπορούν να αναλυθούν μονοδιάστατα. Σήμερα οι ολυμπιακή δραστηριότητα σε όλες της τις εκφάνσεις και οι ολυμπιακοί αγώνες ως παγκόσμιο φαινόμενο με πολλαπλά σημαινόμενα δεν μπορούν να αναλυθούν σε μονοδιάστατες, σε ’μονο-λογικές’ προοπτικές του πρόσφατου παρελθόντος. Οφείλουμε όπως επισημαίνει ο Ong (1999) να ξεφύγουμε από έννοιες που παραπέμπουν, ή μας παγιδεύουν θα έλεγα, στην ’αποικιοκρατική νοσταλγία’. Φυσικά και θα λάβουμε υπόψη τις συνθήκες σε αντιστοιχία με τις οποίες το ολυμπιακό γεγονός πήρε τις διαστάσεις παγκόσμιου φαινομένου. Είναι αναπόφευκτη η εξάρτηση του από αυτές τις αρχικές συνθήκες, αλλά δεν θα πρέπει να εγκλωβιστούμε, να παγιδευτούμε σε αυτές!

Τα ανανεωμένα νοήματα του κοσμοπολιτισμού όπως εμφανίζονται σήμερα στις σχετικές συζητήσεις, μας παρέχουν δυνατότητες αναλυτικής απεμπλοκής από μονοδιάστατα μοντέλα περιγραφής και ανάλυσης. Τα μοντέλα αυτά αν και είχαν καταλυτική συνεισφορά

για να κατανοήσουμε τον τρόπο που παγκοσμιοποιήθηκε το ολυμπιακό γεγονός, δεν έχουν πλέον τη σημασία που είχαν στο παρελθόν. Περνώντας το κατώφλι του 21ου αιώνα πρέπει να προσεγγίσουμε κάποια κοινωνικά- αθλητικά ζητήματα από μια άλλη οπτική. Ο κοσμοπολιτισμός όπως κατανοείται σήμερα φαίνεται να ανοίγει μια άλλη προοπτική.

Επανεξετάζοντας τα νοήματα του κοσμοπολιτισμού

Οι αντιλήψεις περί κοσμοπολιτισμού ή περί κοσμοπολίτικης κοινότητας δεν είναι κάτι καινούργιο. Ο κοσμοπολιτισμός συλλαμβάνεται ως ιδέα στην Αρχαία Ελλάδα τον τέταρτο αιώνα π.Χ. από τους κυνικούς φιλόσοφους και καλλιεργείται περαιτέρω από τους στωικούς.

Η σύγχρονη αντίληψη περί κοσμοπολιτισμού αναβιώνει κατά τη διάρκεια της πολιτιστικής επανάστασης που σημειώθηκε σε συγκεκριμένες περιοχές της Ευρώπης την περίοδο της Αναγέννησης και αποτέλεσε κεντρικό ζήτημα για πολλούς στοχαστές κατά την περίοδο του Διαφωτισμού (Venn, 2002; Stade, 2007; Rantanen, 2005; Beck, 2002; Conley, 2002). Εδώ τίθενται ζητήματα περί ανθρωπισμού, ανθρωπότητας, ανθρωπιστικής πράξης, συνύπαρξης των ανθρώπων κ.λπ. με αποτέλεσμα την εμφάνιση μιας εξ ολοκλήρου ανθρωποκεντρικής κοσμολογίας, από την οποία 'ξεπήδησε' η σύγχρονη αντίληψη περί κοσμοπολιτισμού (Stade, 2007).

Σήμερα ο κοσμοπολιτισμός αναφέρεται σε θέματα και ζητήματα περί ανθρώπινης συνύπαρξης σε προοπτικές μιας πολιτισμικής πολυμορφίας (Appiah, 2006; Hannerz, 1990; 2002). Εύλογα εδώ θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι τα νοήματα και οι στόχοι του κοσμοπολιτισμού ταυτίζονται με αυτά της πολυπολιτισμικότητας (Καμπερίδου, 2012). Σε μια πρώτη και επιφανειακή ανάγνωση ο κοσμοπολιτισμός υποστηρίζει την άποψη ότι οι πολιτισμικές και οι ευρύτερα καλλιτεχνικές δραστηριότητες δεν υπόκεινται ή δεν πρέπει να υπόκεινται σε εθνικούς ή επιμέρους περιορισμούς. Η βαρύτητα εδώ δίνεται στην αναζήτηση ενδεχόμενων τρόπων σκέψης και δράσης που θα λειτουργήσουν καταλυτικά έτσι ώστε να μπορεί κάποιος να αφομοιώσει διαφορετικούς πολιτισμούς. Από την άλλη πλευρά η θεώρηση περί πολυ-πολυτισμικότητας υποστηρίζει ότι πολλές διαφορετικές κουλτούρες μπορούν να συνυπάρξουν δίκαια και ειρηνικά σε μια και μόνη χώρα. Η βαρύτητα εδώ δίνεται στον τρόπο που κάποιος μπορεί να διατηρήσει την πολιτισμική του ιδιαιτερότητα σε μια ξένη χώρα.

Όμως μια διαφορά που θα θέλαμε εδώ να επισημάνουμε και είναι σημαντική για την προσέγγισή μας είναι η εξής: Σε μια πολύ-πολιτισμική προοπτική οι έννοιες του πολιτισμού και της κοινωνικής- πολιτισμικής ομάδας που ανήκει το άτομο έχουν έναν ανελαστικό χαρακτήρα και το άτομο εμφανίζεται ως 'επιφαινόμενο του πολιτισμού του', εφόσον η κοινωνική-πολιτισμική του δραστηριοποίηση καθορίζεται από την κοινωνική-πολιτισμική του ιδιαιτερότητα (Beck, 2002; Vertovec & Cohen, 2002). Σε μια κοσμοπολίτικη προοπτική οι ανωτέρω έννοιες δεν εμφανίζονται ως αμετάβλητα και σταθερά εμπειρικά αντικείμενα, αλλά ως δυναμικές και μεταβαλλόμενες έννοιες.

Κάποιες επισημάνσεις αναφορικά με τον κοσμοπολιτισμό θα μας βοηθήσουν στην περαιτέρω κατανόηση των νοημάτων του. Η έννοια του κοσμοπολιτισμού όπως αναπτύχθηκε ως πολιτική φιλοσοφία στην αρχαία Ελλάδα από τους Κυνικούς και Στωικούς φιλόσοφους αναφέρεται στο συνδυασμό, στη διαλεκτική σχέση μεταξύ δύο στοιχείων, του *κόσμου* και της *πόλης*.

Ο Ulrich Beck διαπερνώντας την αρχαιοελληνική αντίληψη και τους στοχαστές του διαφωτισμού επισημαίνει ότι, ο όρος *κόσμος* παραπέμπει στην αντίληψη ότι όλοι οι άνθρωποι ως *φύση* ως φυσική οντότητα, ως μέρη της ανθρωπότητας είναι αφ' εαυτών ίδιοι με ισόνομα δικαιώματα και υποχρεώσεις απέναντι στην *φύση*, στον κόσμο, στην *οικουμένη*[1] αλλά ταυτόχρονα είναι και μέλη μιας διαφορετικής θρησκείας, μιας διαφορετικής εθνικότητας, ενός διαφορετικού πολιτισμού, μιας διαφορετικής πόλης, φορείς ενός διαφορετικού φύλου κ.λπ. (Rantanen 2005). Ένας κοσμοπολίτης επομένως δεν είναι απλά ένας διεθνικός, δια-πολιτισμικός πολίτης, αλλά είναι ένας πολίτης του *κόσμου*, της *οικουμένης* και της *πόλης* ταυτόχρονα. Χωρίς να επεκταθώ σε μια περαιτέρω ανάλυση των πολυσύνθετων αυτών εννοιών (βλ. Πατσαντάρας, 2007) θέλω απλά εδώ να αναφέρω ότι πρόκειται για ένα μοντέλο διαφοροποίησης που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι όλοι οι άνθρωποι ως μέρος του σύμπαντος, της φύσης, της ανθρωπότητας είναι ίδιοι και την ίδια στιγμή όλοι ως μέλη των διαφόρων εθνών-κρατών, εθνικοτήτων, θρησκειών, πολιτισμών, πεποιθήσεων κλπ. είναι διαφορετικοί. Εδώ ο Beck, με αφετηρία την αρχαιοελληνική αντίληψη περί κοσμοπολιτισμού και με αναφορές στην καντιανή εκδοχή και εννοιολογική

[1] Εδώ η έννοια 'κόσμος' ή 'οικουμένη' δεν αναφέρεται σε παγκόσμια δίκτυα κοινωνικών σχέσεων, η σε δίκτυα διακρατικών ή διεθνικών σχέσεων. Αναφέρεται στον 'φυσικό κόσμο' που μας περιβάλει, και μέρος του οποίου ως ανθρώπινες οντότητες συνιστούμε. Επομένως σε μια κοσμοπολίτικη προοπτική η φύση δεν κατανοείται ως αντιδιαστέλουσα προς τον πολιτισμό έννοια, δεν κατανοείται μέσα από δίπολα που παραπέμπουν σε αποκλεισμούς, όπως εμείς, ο πολιτισμός και τα άλλα, τα φυσικά όντα, η φύση. Την οποιαδήποτε φυσική 'ετερότητα' επομένως την αντιμετωπίζουμε με όρους που παραπέμπουν σε διαδικασίες 'συνύπαρξης' και όχι αποκλεισμών.

διαμόρφωση του όρου πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα. Αναζωογονεί νοηματικά τον όρο και του αποδίδει κάποια σημαινόμενα πέρα από εκείνα που του αποδόθηκαν στο πλαίσιο μιας απόλυτα ανθρωποκεντρικής κοσμολογίας.

Σήμερα κοσμοπολιτισμός αναφέρεται σε μια κοσμο-λογική που έχει ως στόχο να καλλιεργήσει και να προωθήσει μια νοοτροπία ή έναν τρόπο σκέψης και διαβίωσης που απορρίπτει τους αποκλεισμούς. Περιορίζοντας στην εδώ προσέγγισή μας τα σημαινόμενα του όρου και μένοντας στην κατανόησή του σαν μια *κοινωνική-πολιτισμική κατάσταση* **(**Vertovec & Cohen 2002), τότε το να είσαι κοσμοπολίτης σημαίνει να έχεις και συγκεκριμένες αλλά και άλλες, πολλαπλές ταυτότητες (Rantanen, 2005). Κατά συνέπεια, ο κοσμοπολιτισμός δεν αναφέρεται στην εξάλειψη, ή την αφομοίωση των ετεροτήτων ή ταυτοτήτων όπως εθνικών, τοπικών κλπ., αλλά σε έναν άλλο τρόπο σύλληψης, κατανόησης και σύνδεσης αυτών των ιδιαιτεροτήτων. Στο πλαίσιο αυτό, η ιδέα του κοσμοπολιτισμού δεν εμφανίζεται ως εχθρική ή ως απειλή για την εθνικότητα ή τον τοπικότητα. Αντιθέτως μάλιστα όπως υποστηρίζεται, δεν υπάρχει κοσμοπολιτισμός χωρίς τοπικισμό, χωρίς πολιτισμικές αναφορές και ρίζες (Beck, 2002; Venn, 2002; Conley, 2002).

Σε σχετικές μελέτες συναντάμε όρους, όπως μεθοδολογικός κοσμοπολιτισμός, κοσμοπολιτισμός με ρίζες, κοσμοπολίτες πατριώτες, μπανάλ κοσμοπολιτισμός κ.λπ. (Appiah, 2006; Beck 2002; Vertovec & Cohen, 2002). Πρόσφατες προσεγγίσεις στην αθλητική βιβλιογραφία αναφέρονται σε όρους-νεολογισμούς όπως *διεθνής κοσμοπολιτισμός* (Tomlinson, 2006), *πυκνός-δυνατός* ή *αδύναμος κοσμοπολιτισμός* (Giulianotti & Robertson, 2009) που θα μπορούσαν, ανάλογα με την προσέγγιση ή την προοπτική να συνδεθούν με την σύγχρονη ολυμπιακή δραστηριότητα. Ωστόσο οι πολλαπλές όψεις του κοσμοπολιτισμού δεν υφίστανται ανεξάρτητα η μια από την άλλη (Hannerz, 2002). Όλες δε μαζί θεωρούμε ότι παραπέμπουν σημασιολογικά στον όρο, στην διαδικασία που προσδιορίζεται από τον Beck (2002) σαν *κοσμοπολιτοποίηση* (cosmopolitanization).

Με τον όρο αυτό Beck αναφέρεται στις συνέπειες που προκύπτουν από την σύγχρονη πολύμορφη και πολυδιάστατη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης. Υπογραμμίζει ότι η *κοσμοπολιτοποίηση* (cosmopolitanization) σημαίνει μια εκ των έσω παγκοσμιοποίηση των κοινωνιών που επηρεάζει με έναν ασυναίσθητο, αθόρυβο τρόπο την κοινωνική καθημερινότητα των ανθρώπων. Σε μια τέτοια προοπτική χρήσης του όρου κοσμοπολιτισμός, για να αναλύσουμε μια κοινωνική πρακτική δεν επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας σε διαδικασίες που ιστορικά και πραγματολογικά είναι μη αναστρέψιμες,

αλλά επικεντρωνόμαστε στις δυνατές συνέπειες που προκλήθηκαν από συγκεκριμένες ιστορικές διαδικασίες και επηρεάζουν την σημερινή κοινωνική-πολιτισμική πραγματικότητα, αναζητώντας τους προσανατολισμούς και τις μορφές αυτής της επιρροής.

Στο πλαίσιο αυτής της αναζήτησης και σε αντιστοιχία με τις κοινωνικές-πολιτισμικές καταστάσεις δεν παραβλέπεται, ούτε διαγράφεται, η οποιαδήποτε πολιτισμική, φυλετική, εθνική κ.λπ. ιδιαιτερότητα. Απλά αποδίδεται ένας πιο ευέλικτος χαρακτήρας σε αυτές τις ετερότητες σε αντιστοιχία με τις διάφορες φάσεις της ατομικής δραστηριοποίησης. Σε μια κοσμοπολίτικη προοπτική δεν προτείνεται η ρήξη του ατόμου με τις κοινωνικές-πολιτισμικές του παραδόσεις έτσι ώστε να μπορέσει αυτό να προσαρμοστεί σε κάποιες νέες συνθήκες διαβίωσης. Αυτό που προτείνεται είναι η καλλιέργεια μιας ευέλικτης σχέσης με τις κοινωνικές-πολιτισμικές ιδιαιτερότητές και παραδόσεις του έτσι ώστε να αναπτύξει συνήθειες που μπορούν να συμβάλλουν στην ειρηνική συνύπαρξη και συμβίωση με άλλους ανθρώπους που έχουν άλλες ιδιαιτερότητες (Hannerz, 1990, 2002; Appiah, 2006; Kamberidou & Patsadaras, 2007; Kamberidou 2012a, 2012b, 2011) Στον κοσμοπολιτισμό το σημείο αναφοράς είναι ο άνθρωπος, το άτομο και όχι η πολιτισμική ιδιαιτερότητα, η πολιτισμική προέλευση. Ο κοσμοπολιτισμός προϋποθέτει ατομικότητα (Beck, 2002: 36-37)!

Η διαπίστωση αυτή μας δίνει τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε τον ολυμπιακό αθλητισμό σε μια κοσμοπολίτικη προοπτική επειδή αφ' ενός ως παγκόσμιο γεγονός δεν προέκυψε από πολυ-πολιτισμικές διαδικασίες και δεν αναφέρεται σε συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών, και αφ' ετέρου εμφανίζεται σαν ένα κοινωνικό-πολιτισμικό πεδίο δράσης όπου παρά το γεγονός ότι μπορεί να συμβάλει καταλυτικά στην αναζωογόνηση επιμέρους τοπικών, εθνικών κ.λπ. ταυτοτήτων, πρωταρχική σημασία έχει το άτομο και όχι οι πολιτισμικές του ιδιαιτερότητες. Για παράδειγμα οι ολυμπιακοί αγώνες ως ένα κοινό παγκόσμιο πολιτισμικό γεγονός, ως μια παγκόσμια κοινή κουλτούρα προέκυψαν από διαδικασίες --όπως αποικιοκρατία, εκ-δυτικισμός, πολιτισμικός ιμπεριαλισμός, αμερικανοποίηση κ.λπ.-- που αντανακλούν αντιδιαστέλοντα, αντιθετικά προς τον κοσμοπολιτισμό νοήματα. Αυτές οι διαδικασίες είχαν μη αναστρέψιμες συνέπειες στις τοπικές κινητικές κουλτούρες κυρίως του μη-δυτικού κόσμου. Σήμερα όμως όταν θέλουμε να προσεγγίσουμε κάποιες ενδεχόμενες επιρροές που μπορεί να ασκεί σε κοινωνικό επίπεδο η ολυμπιακή δραστηριότητα δεν μπορούμε να προστρέχουμε μονοσήμαντα σε αυτές τις διαδικασίες. Υπό αυτή την έννοια θα αναφερθούμε συνοπτικά στον ολυμπιακό ανταγωνισμό σε μια κοσμοπολίτικη προοπτική, δίνοντας περισσότερη

βαρύτητα στην εθνική-κρατική ταυτότητα που είναι ουσιαστική προϋπόθεση για την συμμετοχή ενός αθλητή στους ολυμπιακούς αγώνες.

Προσεγγίζοντας τον ολυμπιακό ανταγωνισμό σε μια κοσμοπολίτικη προοπτική.

Ο κοσμοπολιτισμός προϋποθέτει μεν ατομικότητα αλλά προϋποθέτει και θεσμικά πλαίσια που βασίζονται στην αναγνώριση και όχι στον αποκλεισμό, της πολιτιστικής ή οποιασδήποτε άλλης ετερότητας που συνδέεται με το άτομο. Προϋποθέτει μια άνευ όρων αναγνώριση της αξιοπρέπειας των άλλων και μια άνευ όρων αποδοχή της ετερότητας (ορατής ή αόρατης). Ο ολυμπιακός καταστατικός χάρτης στη βάση του οποίου ανελίσσεται η ολυμπιακή δραστηριότητα υπογραμμίζει και κωδικοποιεί κανονιστικά αυτή την αντίληψη. Οι θεσμικές προϋποθέσεις ανέλιξης του ολυμπιακού ανταγωνισμού παρέχουν επομένως δυνατότητες καλλιέργειας ενός κοσμοπολίτικου τρόπου σύλληψης της ετερότητας των συμμετεχόντων, τόσο αναφορικά με τους αθλητές όσο και με τους θεατές.

Αν όχι όλοι, τουλάχιστον η πλειονότητα των μελετητών όταν αναφέρονται στον ολυμπιακό ανταγωνισμό υπογραμμίζουν ότι εδώ δεν συναντάμε μια άνευ όρων αποδοχή της ετερότητας, αλλά μια υπέρβαση της ετερότητας με συμβολικές διαδικασίες που συντελούνται πέραν του 'πραγματικού' κοινωνικού κόσμου[2] (βλ. παραδειγματικά Brookes 2002; Segrave, 2000; Tomlinson, 2006; Rowe, 2003). Ωστόσο εδώ θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι το ενδιαφέρον μας δεν θα πρέπει να επικεντρώνεται στο πώς το θεσμικό πλαίσιο ανέλιξης του ολυμπιακού ανταγωνισμού συμβάλλει στην υπέρβαση των διαφορών, αλλά στο πώς αυτός ο θεσμικός μηχανισμός μπορεί να προκαλέσει, να έχει σε ποικιλότροπες διαστάσεις κοσμοπολίτικες επιρροές.

Προς τούτο θα αναφερθούμε συνοπτικά στην εθνική ετερότητα για να δούμε κατά πόσον μπορεί στη βάση αυτής της ετερότητας να προκύψουν κοσμοπολίτικες επιρροές, πέραν της ολυμπιακής χωρο-χρονικής πραγματικότητας. Κατ' αρχή το γεγονός ότι η εθνική-κρατική ταυτότητα συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση[3] συμμετοχής στην ολυμπιακή

[2] Το ερώτημα εάν και πόσο ' πραγματική κοινωνικά' είναι η αθλητική δραστηριότητα δεν μπορεί να συζητηθεί εδώ. (Βλ. Πατσαντάρας, 2013)

[3] Ο βασικός λόγος που η εθνική-κρατική ταυτότητα αποτέλεσε προϋπόθεση συμμετοχής στον ολυμπιακό ανταγωνισμό είναι ο εξής: Το έθνος-κράτος την εποχή του Coubertin, την εποχή της ανασύστασης των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων, αποτελούσε το κατάλληλο μέσο, τον κεντρικό φορέα σχηματισμού και οργάνωσης μιας προοδευτικής ομοιογενούς, ορθολογικά και ηθικά συγκροτημένης κοινωνίας (Venn 2002). Το έθνος-κράτος για τον Γάλλο βαρόνο αποτελούσε εγγυητή

δραστηριότητα, καθιστά την δραστηριότητα αυτή ανοικτή σε κάθε είδος πολιτικής και ιδιαίτερα εθνικιστικής εκμετάλλευσης. Αυτό το θέμα έχει επανειλημμένα και επαρκώς συζητηθεί και τεκμηριωθεί (Πατσαντάρας, 2007; Hoberman, 1986, 1993; Rowe, 2003).

Σύμφωνα με τον ολυμπιακό καταστατικό χάρτη, όλοι οι αθλητές/τριες ως ανθρώπινες οντότητες αλλά και ως εκπρόσωποι διαφορετικών εθνών-κρατών αντιμετωπίζονται ισόνομα. Η ετερότητα που προκύπτει με βάση την εθνική ταυτότητα στον ολυμπιακό ανταγωνισμό παραπέμπει και στο γεγονός ότι εάν δεν έχω τουλάχιστον μια ταυτότητα δεν είμαι σε θέση να κατανοήσω την ετερότητα του άλλου, την διαφορετική ταυτότητα του άλλου. Η αντίληψη αυτή αποτελεί ένα πρώτο βήμα για την κατανόηση της κοινωνικής-πολιτισμικής πραγματικότητας σε μια κοσμοπολίτικη προοπτική (Rantanen 2005). Η εθνική κρατική ταυτότητα υπενθυμίζει στους συμμετέχοντες ότι ο καθένας είναι ένας έτερος (άλλος) μεταξύ ετέρων (άλλων).

Από την άλλη πλευρά η βαθιά διασύνδεση του ολυμπιακού ανταγωνισμού με το έθνος-κράτος –ανεξάρτητα από τον τρόπο συλλαμβάνουμε και κατανοούμε τον όρο- παραπέμπει σε πολλά σημαινόμενα. Για παράδειγμα μεταξύ άλλων, ο παγκόσμιος χαρακτήρας της ολυμπιακής κουλτούρας που δομείται σήμερα στη βάση κοινά αποδεκτών οικουμενικών αξιών[4] (Patsantaras, 1994, 1998, 2007, 2013), δεν επηρεάζεται από τη σχέση αυτή, αλλά μπορεί να επηρεάσει ποικιλότροπα τις επιμέρους εθνικές κοινωνίες. Η ολυμπιακή δραστηριότητα ως φορέας και μέσον προώθησης οικουμενικά αποδεκτών ηθικών-κοινωνικών αξιών μπορεί να επηρεάσει ή και να μεταβάλλει κάποιες κοινωνικές-ηθικές αντιλήψεις εντός του έθνους-κράτους. Για παράδειγμα η ολυμπιακή δραστηριότητα αλλά κυρίως η ολυμπιακή νίκη ενός αθλητή,-τριας όταν προκύπτει σε αντιστοιχία με τις ολυμπιακές αξίες, μπορεί να λειτουργήσει καταλυτικά στην άμβλυνση εθνικών

των ατομικών ελευθεριών που τις αντιλαμβάνονταν ως προϋπόθεση για την καλλιέργεια ηθικών αντιλήψεων και στάσεων που ήταν και ο κεντρικός στόχος του ολυμπιακού αθλητισμού σύμφωνα με τις αντιλήψεις του. Τα εθνικά κράτη και οι κυβερνήσεις τους εμφανίζονται εδώ, σαν ένα εξιδανικευμένο, ένα ηθικοποιημένο οργανωτικό σχήμα που μπορεί να διασφαλίσει, να εγγυηθεί τις ατομικές ελευθερίες. Με βάση το έθνος-κράτος διαμορφώνεται και μια έννοια περί οικουμένης ή οικουμενισμού η οποία ταυτίζεται νοηματικά με την έννοια των 'διακρατικών-διεθνικών σχέσεων' (Patsantaras, 2013).

[4] Όταν αναφερόμαστε στον οικουμενικό χαρακτήρα των ολυμπιακών αξιών δεν εννοούμε την δια-πολιτισμική απλά αποδοχή τους. Οι ολυμπιακές αξίες επιπρόσθετα έχουν οικουμενικό χαρακτήρα επειδή μας παραπέμπουν και στην ευθύνη που έχουμε ως 'ανθρώπινες οντότητες' απέναντι σε άλλες φυσικές οντότητες, απέναντι στη φύση, απέναντι στο 'φυσικό κόσμο'. Αυτό υποστηρίζεται θεσμικά και γίνεται αντιληπτό από τους ΄φυσικούς περιβαλλοντικούς όρους' που τίθενται στην εκάστοτε πόλη που θέλει να διεκδικήσει τη διοργάνωση των ολυμπιακών αγώνων. Η ΔΟΕ ήδη από την δεκαετία του '90, με τους κανόνες που θέτει αναφορικά με την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, συνυπολογίζει και υποστηρίζει θεσμικά-δομικά αυτό που ο Beck (2002) χαρακτηρίζει σαν 'ετερότητα της φύσης'. (Patsantaras, 2013)

προκαταλήψεων σχετικών με διακρίσεις εις βάρος συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων εντός του ίδιου του έθνους-κράτους που αυτοί εκπροσωπούν. Ο παγκόσμιος χαρακτήρας της ολυμπιακής νίκης η οποία εκ προοιμίου συνδέεται με την εθνική ταυτότητα, μπορεί να προκαλέσει μια *κοσμοπολιτοποίηση* (cosmopolitanization) της αντίστοιχης εθνικής-κρατικής κουλτούρας. Για παράδειγμα μπορεί μια άλλη ηθική-κοινωνική αντίληψη οικουμενικής ισχύος και αποδεκτή από το παγκόσμιο, το διεθνές πεδίο, ενισχυμένη από τις ολυμπιακές αξίες, με 'μέσον' την εθνική ταυτότητα να διαπεράσει τα όρια του εθνικού, του τοπικού και να θέσει κάποιες παραδοσιακές αντιλήψεις, που οδηγούν σε αποκλεισμούς συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες εντός του έθνους κράτους, υπό αμφισβήτηση. Σε αυτή την προοπτική ο ολυμπιακός αθλητής,-τρια σε αντιστοιχία με τις κοινωνικές-πολιτικές συνθήκες, μπορεί να προκαλέσει με τη στάση του και την δραστηριότητα του, μια αμφισβήτηση καταπιεστικών ηθικών πεποιθήσεων και αξιών που επιβάλλονται σε μια κοινωνία από το κράτος. Με άλλα λόγια, μπορούν να θέσουν σε αμφισβήτηση την κρατική κυριαρχία αναφορικά με ζητήματα ηθικής τάξης και όχι μόνο. Η ολυμπιακή ιστορία παρέχει πολλά παραδείγματα κυρίως αθλητριών που πέτυχαν ολυμπιακές διακρίσεις και συνέβαλαν με τις μετέπειτα δραστηριότητες και πρωτοβουλίες τους σε σημαντικές μεταβολές των ηθικών αντιλήψεων των κοινωνιών τους (Καμπερίδου 2012). Κυρίως αντιλήψεων σχετικών με τη γυναικεία παρουσία και θέση στην κοινωνία. Τέτοιες αθλήτριες ήταν μεταξύ άλλων η Nawai El Moutawakel από το Μαρόκο, η Rada Shoua από τη Συρία, η Fatuma Roba από την Αιθιοπία, η Chioma Ajunwa από τη Νιγηρία, η Paulina Konga και η Maria Mutola από την Μοζαμβίκη (Πατσαντάρας, 2007). Χρησιμοποιώντας την ορολογία του Beck, (2002) μπορούμε να υπογραμμίσουμε εδώ ότι πρόκειται για μια διαδικασία *κοσμοπολιτοποίησης* (cosmopolitanization) που προκύπτει από τις επιρροές της παγκοσμιοποιημένης ολυμπιακής διαδικασίας σε επιμέρους εθνικές-κρατικές κοινωνίες. Φαίνεται δηλαδή ότι ο ολυμπιακός αθλητής, -τρια μπορεί να λειτουργήσει καταλυτικά στο να καταστούν τα πολιτισμικά σύνορα-τα όρια μεταξύ εθνικού και διεθνούς ελαστικά, αναφορικά με συγκεκριμένες ηθικές-κοινωνικές αξίες. Ο ολυμπιακός αθλητής, -τρια έχει δυνατότητες να διεθνοποιήσει εθνικά προβλήματα, αλλά και να 'εθνικοποιήσει' διεθνικές-οικουμενικές κοινωνικές και ηθικές αξίες συντελώντας στον εκδημοκρατισμό επιμέρους εθνικών-κρατικών κοινωνιών εφόσον δια της δράσης του, της αίρονται κοινωνικοί αποκλεισμοί.

Οι αθλήτριες που αναφέραμε ως ένα από τα πολλά παραδείγματα[5] που συναντάμε στην ολυμπιακή πραγματικότητα, με την ολυμπιακή τους συμμετοχή δεν άσκησαν κοσμοπολίτικες επιρροές απλά, αλλά με αφορμή την ολυμπιακή διάκριση, εφάρμοσαν τον κοσμοπολιτισμό στην πράξη. Και για να χρησιμοποιήσω τον όρο των Vertovec και Cohen (2002) λειτουργώντας στο πλαίσιο ενός 'πρακτικού κοσμοπολιτισμού', συνέβαλαν στον εκδημοκρατισμό της εθνικής ζωής της χώρας τους. Εάν εδώ χρησιμοποιούσαμε ένα μονοδιάστατο μοντέλο προσέγγισης όπως συνηθίζεται στην αθλητική βιβλιογραφία, τότε στο παράδειγμα που αναφέραμε δεν θα μιλάγαμε για εκδημοκρατισμό ή άρση κοινωνικών αποκλεισμών, αλλά θα μιλάγαμε για εκδυτικισμό ή πολιτισμικό ιμπεριαλισμό!

Ο παγκόσμιος χαρακτήρας των Ολυμπιακών Αγώνων, η αθλητική ολυμπιακή δραστηριότητα, αλλά και οι πρωτοβουλίες της ΔΟΕ μπορούν να καλλιεργήσουν κοσμοπολίτικες στάσεις και αντιλήψεις που λειτουργούν αντιθετικά σε λογικές κοινωνικών αποκλεισμών και επηρεάζουν έτσι ποικιλότροπα τις επιμέρους εθνικές-κρατικές κοινωνίες. Παραδειγματικά εδώ μπορούμε να αναφέρουμε ότι το ολυμπιακό γεγονός, ως παγκόσμιο γεγονός παρέχει δυνατότητες σε περιθωριοποιημένες κοινωνικά ομάδες, εθνικές μειονότητες κ.λπ. να διεθνοποιήσουν ζητήματά περί κοινωνικών αποκλεισμών ή να καταγγείλουν καταπιεστικές πολιτικές πρακτικές και να αξιώσουν δημοκρατική και ισόνομη κοινωνική μεταχείριση. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την συνεισφορά του ολυμπιακού κινήματος στη λύση του ζητήματος των φυλετικών διακρίσεων στην Ν. Αφρική ή την συνεισφορά του στον εκδημοκρατισμό της Ν. Κορέας με αφορμή τους ολυμπιακούς αγώνες της Σεούλ το 1988. Ο παγκόσμιος χαρακτήρας του ολυμπιακού γεγονότος, και κυρίως το αξιακό του σύστημα, τα ολυμπιακά σύμβολα ή και η ολυμπιακή τελετουργική εθιμοτυπία, πολλές φορές αποτελούν μια εξαιρετικά χρήσιμη πλατφόρμα που συντελεί καταλυτικά στην διεθνοποίηση της αξίωσης περιθωριοποιημένων κοινωνικά ομάδων για ενεργοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά την διάρκεια της ολυμπιακής λαμπαδηδρομίας από την αρχαία Ολυμπία μέχρι το Πεκίνο το 2008 από ομάδες ακτιβιστών που απαιτούσαν την εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Κίνα και λύση του Θιβετιανού ζητήματος, αποτελούν το πλέον πρόσφατο παράδειγμα. (Βλ. αναλυτικά Patsantaras, 2013)

Η συμμετοχή στον ολυμπιακό ανταγωνισμό και κυρίως η ολυμπιακή διάκριση-νίκη, μπορούν να λειτουργήσουν καταλυτικά στην καλλιέργεια στάσεων και αντιλήψεων για μια

[5] Βλ. περαιτέρω: Πατσαντάρας 2007.

κοσμοπολίτικη αντιμετώπιση πολλαπλών κοινωνικών-πολιτισμικών καταστάσεων και για την προώθηση ενός κοσμοπολίτικου τρόπου σύλληψης της κοινωνικής πραγματικότητας.

Αντί Επιλόγου

Η ανανεωμένη συζήτηση περί κοσμοπολιτισμού φαίνεται να έρχεται ως συνέπεια συγκεκριμένων κοινωνικών αλλαγών που συνδέονται με την παγκοσμιοποίηση. Σήμερα οι περίπλοκες μορφές παγκόσμιας διασύνδεσης μεταξύ ανθρώπων, θεσμών, οργανισμών, κρατών κ.λπ. ασκούν τεράστια επιρροή στις τοπικές, περιφερειακές και εθνικές κοινωνικές-πολιτιστικές συνθήκες που αλλάζουν με απρόβλεπτα επιταχυνόμενους ρυθμούς. Αυτές οι διασυνδέσεις μπορεί μεταξύ άλλων να προκαλέσουν η να οδηγήσουν σε μια *κοσμοπολιτοποίηση (*cosmopolitanization*)* τις επιμέρους εθνικές-κρατικές κοινωνίες. Αυτό γίνεται αντιληπτό και στο παράδειγμα του ολυμπιακού αθλητισμού.

Η θεωρητική αυτή προσπάθεια επιδίωξε με έναν πολύ συνοπτικό τρόπο να προσεγγίσει σε μια (νεο-)κοσμοπολίτικη προοπτική αθλητικά-κοινωνικά ζητήματα που σχετίζονται κυρίως με τον ολυμπιακό αθλητισμό. Ο ολυμπιακός αθλητισμός αναμφισβήτητα προέκυψε ως μια παγκόσμια κοινή κουλτούρα μέσα από διαδικασίες πολιτισμικής ομογενοποίησης. Όταν όμως προσεγγίζουμε σήμερα αθλητικά – ολυμπιακά ζητήματα στο πλαίσιο μοντέλων που παραπέμπουν σε τέτοιες διαδικασίες, φτάνουμε σε εξηγήσεις που δεν είναι νοηματικά ικανοποιητικές. Δεν μας βοηθούνε να δούμε τις επιρροές που ασκεί σήμερα το ολυμπιακό φαινόμενο ως παγκόσμιο γεγονός

Συνήθως η παγκοσμιοποίηση ως μια πολυσύνθετη διαδικασία, θεωρητικά και πρακτικά πέραν των άλλων, υπονομεύει και δονεί, όπως γενικά υποστηρίζεται, βασικούς πυλώνες συγκρότησης και συνοχής επιμέρους κοινωνιών όπως για παράδειγμα το έθνος-κράτος, την εθνική ταυτότητα.

Από την άλλη πλευρά η ολυμπιακή δραστηριότητα που προέκυψε από παγκοσμιοποιημένες πρακτικές μπορεί να συντελέσει στην ενδυνάμωση της τοπικής ή εθνικής ταυτότητας και συνοχής, μπορεί να συντελέσει στην άρση ποικιλότροπων μορφών κοινωνικού αποκλεισμού. Ωστόσο όμως θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι κατά έναν παράδοξο τρόπο ο ανταγωνιζόμενος σε αυτό το επίπεδο αθλητής, σε αντιστοιχία με την κοινωνική-πολιτισμική αλλά και πολιτική-οικονομική συγκυρία, και με την καταλυτική παρουσία των ΜΜΕ, άλλοτε συσχετίζει και ενώνει ποικιλότροπης φύσης ετερότητες

(διαφορετικότητες), άλλοτε αποτελεί αφορμή για την καλλιέργεια τοπικισμού και υπό συγκεκριμένες συνθήκες εθνικισμού και διακήρυξης ποικιλότροπων αποκλεισμών και άλλοτε τίθεται στην υπηρεσία διεθνικών ή οικουμενικών ιδεολογιών και παγκοσμιοποιημένων πρακτικών πολυμορφικού χαρακτήρα.

Βιβλιογραφία

Appiah, K. A. (2006), *Cosmopolitanism: Ethics in a world of strangers*. W.W. Norton &Company, Inc.,500 fifth Aveny,New York/London.

Beck, U. (2002), 'The Cosmopolitan Society and its Enemies', *Theory, Culture and Society,* Vol. 19 (1-2): 17-44.

Brookes, R. (2002), *Representing Sport*, Oxford University Press Inc., New York.

Chaney, D. (2002), Cosmopolitan Art and Cultural citizenship, *Theorie Culture Society*, Vol.19:157-174.

Conley,V. A. (2002), Chaosmopolis*, Theorie Culture Society*, Vol.19;127-138.

Donnelly, P. (1996), "The local and the Global: Globalization in the Sociology of Sport", *Journal of Sport and Social Issues*, 20 (3), 239-257.

Giulianotti, R. & Robertson, R. (2009), *Globalization and football*. SAGE Publications Ltd London.

Guttmann, A. (1994), *Games & Empires : Modern Sports and Cultural Imperialism*, New York : Columbia University Press.

Hannerz U. (2002), Where we Are and Who Want to Be, In U. Hedetoft & H. Mette (eds), *The post national self: belonging and identity*, Published by the University of Minnesota Press, Minneapolis, pp. 217-232.

Hannerz, U. (1990), Cosmopolitan and locals in world culture, In Featherstone, M. (ed.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, London: Sage, pp. 237-252

Hoberman, J. (1986), *The Olympic Crisis, Sport, Politics and the Moral Order,* Caratzas Publishing Co., New Rochelle, NY 1082.

Καμπερίδου, Ει. (2012). *Κοινωνικό Φύλο, Κοινωνικό Κεφάλαιο, Πολυπολιτισμικότητα και Αθλητισμός*. Τελέθριο Επιστημονικές Εκδόσεις.

Kamberidou, I. (2012a). New Realms of Agency: Promoting Peace Education and Gender Equity through Sport, in *Sport Science and Physical Education*, [Ed. Luminita Georgescu], *Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS),* Developed under the Auspices of the UNESCO, Eolss Publishers, Oxford, UK, [http://www.eolss.net] [Retrieved February 28, 2014]

Kamberidou, I. (2012b). "Athletes United for Peace: Reconciliation through Sport" Proceedings of the international conference *Sport as a Mediator between Cultures,* Sept. 15-17, 2011. Published by International Council of Sport Science and Physical Education (ICSSPE/CIEPSS),Hanns-Braun-Strase Friesenhaus II D-14053 Berlin. Editors Ronnie Lidor, Karl-Heinz Schneider & Katrin Koenen, 187-202.

Kamberidou, Irene (2011). "Athlete Activism and Peace Education: Bridging the Social Inequality Gap through Sports". *NEBULA 8.1, a Journal of Multidisciplinary Scholarship*, Volume 8, Issue 1, Australia.

Kamberidou, I. & Patsadaras, N. (2007). A new concept in European sport governance: sport as social capital. *Biology of Exercise*, vol. 3, 21-34.

Maguire, J. (1999), *Global sport –identities, societies, civilizations,* Cambridge : Polity Press.

Miller, T., Lawrence, G., McKay, J. and Rowe, D. (2001), *Globalization and Sport: Playing the World*, London : Sage.

Morgan J. W. (1995), Cosmopolitanism, Olympism, and Nationalism : A Critical Interpretation of Coubertin' s Ideal of International Sporting Life, *OLYMPICA : The International Journal of Olympic Studies*, Volume IV, 1995, 79-92.

Patsantaras, N. & Kamberidou, I. (2006), "Gender Equity in Olympic Sports: Absenteeism and Invisibility", *Pandektis International Sports Law Review, Official Journal of the International Association of Sports Law (IASL),* Vol. 6, 3-4: 361-375 .

Patsantaras, N. (1998), Trainer(-in), Training, Trainerethos, *In Lexikon der Ethik im Sport.* Hrsg. Im Auftr. Des Bundesinstituts für Sportwissenschaft. Verlag Karl Hofmann, Schorndorf , pp.566-569.

Patsantaras, N. (2013), "Using global sport ceremonies to activate Human Rights : An approach prompted by the Beijing Olympic Games", *Pandektis International Sports Law Review(IASL)*, Vol. 10, 1-2, 30-51.

Patsantaras, N. and Kamberidou, I. (2011). Is Olympic Communication-Activity a Means for the Construction of Cosmopolitan Identities? In *Sports, Bodies, Identities: Conceptions and Problems - a Monograph*, European Association for Sociology of Sport (EASS), (ed.)

Patsantaras, N. (1994), Der Trainer als Sportberuf. Entwicklung und Ausdifferenzierung einer Profession. Schorndorf: HofmannVerlag, Germany.

Πατσταντάρας, Ν. (2007). *Το Ολυμπιακό Φαινόμενο, Ολυμπισμός-Κοινωνικά Νοήματα-Ηθικά Νοήματα-Μεταβολή των Ολυμπιακών Αξιών-Διαφοροποίηση-Εμπορευματοποίηση-Πολιτική Εργαλειοποίηση-ΜΜΕ-Γυναικείο Ζήτημα-Ντόπινγκ*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Rantanen T. (2005b), "Cosmopolitanization – now!: An interview with Ulrich Beck", *Global Media and Communication December 2005 1: 247-263*

Rowe, D. (2003) "Sport and the Repudiation of the Global", *International Review for the Sociology of Sport,* 38: 281-294.

Segrave,J.O. (2000), "The (Neo)modern Olympic Games: The Revolutions in Europe and the Resurgence of Universalism", *International Review for the Sociology of Sport,* 35: 268-281

Stade R. (2007), "Cosmos and Polis, Past and Present", *Theory Culture Society*, 24 (7-8) ; 283- 285.

Tomlinson, A. (2006b), *The commercialization of the Olympics : Cities, corporations and the Olympic commodity*. Retrieved from : http://alantomlinson.typepad.com/alan_tomlinson/ on 10-4-2013)

Turner, B.(2002), "Cosmopolitan Virtue, Globalization and Patriotism", *Theory, Culture and Society,* Vol. 19 (1-2): 45-63.

Venn, C. (2002), "Altered States, Post-Enlightenment Cosmopolitanism and Transmodern Socialities", *Theory, Culture and Society*, Vol. 19 (1-2): 65-80.

Vertovec, S. & Cohen, R. (2002), Introduction : Conceiving Cosmopolitanism, In Vertovec, S. & Cohen, R. (eds.), *Conceiving Cosmopolitanism : Theory, Context, and Practice*), Oxford : Oxford University Press, pp 1-22.

Ενδυνάμωση του Ανθρώπινου Δυναμικού με Πεδίο Έρευνας την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση

Δάφνη Ρήγα-Παπανικολάου

Υποψήφια Ph.D Κοινωνιολογίας, M.Sc., Επιστήμες της Αγωγής, με κατεύθυνση Κοινωνιοβιολογία, Νευροεπιστήμες και Εκπαίδευση, Β.Α. Κοινωνιολογίας

Κυριάκος Γεωργιτσόπουλος

Υποψήφιος Ph.D Κοινωνικής Πολιτικής, M.Sc., Επιστήμες της Αγωγής, με κατεύθυνση Κοινωνιοβιολογία, Νευροεπιστήμες και Εκπαίδευση, Β.Α. Διοικητικής Επιστήμης & Τεχνολογίας

Περίληψη

Ο όρος «Ενδυνάμωσης αναφέρεται στην αύξηση πνευματικής, πολιτικής, κοινωνικής, ή οικονομικής δύναμης των ατόμων. Ο όρος «Ανθρώπινη Ενδυνάμωση» καλύπτει ένα ευρύ πεδίο εννοιών, που κυμαίνονται από την ψυχολογία και τη φιλοσοφία, ως την Εμπορευματοποιημένη Βιομηχανία Αυτοβοήθειας. Οι αρχικοί σκοποί αυτής της έρευνας ήταν οι εξής: (α) να καθοριστεί σε ποιο βαθμό χρησιμοποιείται η ενδυνάμωση στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα, (β) να ερευνηθεί το εάν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην ενδυνάμωση και στο φύλο, (γ) να ερευνηθεί το εάν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην ενδυνάμωση και στο επίπεδο γνώσης των δασκάλων (κάτοχοι: πτυχίου, μεταπτυχιακού και διδακτορικού διπλώματος) και (δ) να ερευνηθεί το εάν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην ενδυνάμωση και στον διαχωρισμό σχολείων σε ιδιωτικά και δημόσια.

Λέξεις κλειδιά: ενδυνάμωση, ανθρώπινο δυναμικό, πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Abstract

The term "Empowerment" refers to the increase of spiritual, political, social, or economical power of individuals. The term "Human Empowerment" covers a wide range of concepts, ranging from psychology and philosophy, to the Commercialized Industry Self-Help. The primary purposes of this study were: (a) to determine the extent to which the empowerment is being used in the primary educational sector of Greece, (b) to investigate if difference exist among the empowerment and the gender, (c) to investigate if difference exist among the empowerment and the teacher's level of education (B.A., M.Sc., Ph.D.), and (d) to investigate if difference exist among the empowerment and the distinction between private and public schools.

Key words: empowerment, human resource, primary educational sector.

Εισαγωγή

Η εκπαίδευση παλαιότερα χρησιμοποιούνταν μόνο για την κοινωνική ενδυνάμωση των ανθρώπων, και οι άνθρωποι που εργάζονταν σε αυτόν τον τομέα θεωρούνταν, ότι δούλευαν για την εσωτερική ευχαρίστησή τους και όχι για τα κέρδη, ή τα χρήματα, όπως άλλοι εργαζόμενοι σε διαφορετικούς τομείς. Η εκπαίδευση έως σήμερα, έχει υποβληθεί σε πολλές αλλαγές σε μικρό χρονικό διάστημα, και το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας, συμπεριλαμβάνεται τώρα στις βασικές ανάγκες, όπως τα τρόφιμα, η ένδυση και η στέγη.

Σχετικά με την ενδυνάμωση, η οποία αναφέρεται στην αύξηση πνευματικής, πολιτικής, κοινωνικής, ή οικονομικής δύναμης των ατόμων και περιλαμβάνει συχνά την ενδυναμωμένη ανάπτυξη στην εμπιστοσύνη των ικανοτήτων των ατόμων, ο όρος ''Ανθρώπινη Ενδυνάμωση'' (Human Empowerment) καλύπτει ένα ευρύ πεδίο. Ένα πεδίο εννοιών, ερμηνειών, ορισμών και ποινών που κυμαίνονται από την ψυχολογία και τη φιλοσοφία, ως την υψηλότερη Εμπορευματοποιημένη Βιομηχανία Αυτοβοήθειας (Self-Help industry) και τις Κινητήριες Επιστήμες.

Αναφέρεται σε μια διαδικασία που παρέχει τη δυνατότητα στα άτομα/ομάδες, να έχουν πλήρη πρόσβαση στο προσωπικό, στην εξουσία, στην επιρροή και να χρησιμοποιούν εκείνη την δύναμη, κατά τη συναναστροφή τους με άλλα άτομα, ιδρύματα ή την κοινωνία. Εν ολίγοις, η ενδυνάμωση είναι η διαδικασία που επιτρέπει στο άτομο να αποκτήσει τη γνώση, τις ικανότητες και την αρμόζουσα και απαραίτητη συμπεριφορά, ώστε να αντιμετωπίσει τον μεταβαλλόμενο κόσμο και τις περιστάσεις στις οποίες κάποιος ζει (Wilkinson, 1998).

Ο Murrell (Vogt & Murrell, 1990) καθορίζει την ενδυνάμωση ως την πράξη, η οποία δημιουργεί, αναπτύσσει και αυξάνει εξουσία / δύναμη, δουλεύοντας με άλλους ανθρώπους, την οποία ονομάζει *διαδραστική ενδυνάμωση* (interactive empowerment) και ως την ικανότητα, η οποία μπορεί να επηρεάσει τη συμπεριφορά κάποιου ατόμου, την οποία ονομάζει *ενδυνάμωση του εαυτού* (self empowerment).

Η ενδυνάμωση στον τομέα της εκπαίδευσης ορίζεται, ως μια δημοκρατική παιδαγωγική για αλλαγή, σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο. Ο μαθητής βρίσκεται στο επίκεντρο αυτού του προγράμματος, θεωρώντας την ατομική ανάπτυξη σαν μια ενεργή, συνεταιριστική και κοινωνική διαδικασία, επειδή το άτομο και η κοινωνία επηρεάζονται

αμοιβαία. Οι στόχοι αυτής της παιδαγωγικής είναι να συνδυάσουν την προσωπική ανάπτυξη και τη δημόσια ζωή, δημιουργώντας: δεξιότητες, ακαδημαϊκή γνώση, έρευνα, και κριτική περιέργεια για την κοινωνία, την εξουσία, την ανισότητα και την αλλαγή (Shor, 1992).

I. Η Ενδυνάμωση των Δασκάλων

Η ενδυνάμωση των δασκάλων θεωρείται, ως ζωτικής σημασίας στρατηγική για την επιτυχία και βελτίωση των σχολείων (Sarason, 1993). Έρευνες, έχουν επισημάνει τον κρίσιμο ρόλο της ενδυνάμωσης στα σχολεία, στην προώθηση της αποτελεσματικότητας των δασκάλων (Blase & Blase, 1997, Crow & Pounder, 2000, Wilson & Coolican, 1996). Η ενδυνάμωση δασκάλων έχει συνδεθεί με τη συμμετοχή στη λήψη απόφασης. Σε μια μελέτη του White (1992), το ήθος και η επικοινωνία των δασκάλων μεταξύ τους, βελτιώθηκαν και το κίνητρο των μαθητών αυξήθηκε.

Ο δάσκαλος είναι το κλειδί της παρώθησης στη σχολική τάξη. Έτσι, στα βασικά του καθήκοντα συμπεριλαμβάνεται και η παρακίνηση των μαθητών για πλήρη χρήση των δυνατοτήτων τους, προκειμένου να φτάσουν στην αυτοπραγμάτωση. Είναι σημαντικό για τον δάσκαλο να κατανοεί τους μαθητές του, να τους εμπνέει και να τους ενθουσιάζει.

Αν καταφέρει να διεγείρει το ενδιαφέρον τους σε τέτοια γνωστικά αντικείμενα, τούτο θα οφείλεται περισσότερο στην επίδραση της προσωπικότητάς του και στο γόητρο ή την εμπιστοσύνη που εμπνέει το άτομό του, ενώ οι μαθητές του θα τον βλέπουν ως ένα πολύ δικό τους άνθρωπο, ως πολύτιμο σύμβουλο και αρωγό στα προβλήματά τους (Τριλιανός, 1997: 124).

II. Μέθοδοι

Οι αρχικοί σκοποί αυτής της έρευνας ήταν οι εξής: (α) να καθοριστεί σε ποιο βαθμό χρησιμοποιείται η ενδυνάμωση στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα, (β) να ερευνηθεί το εάν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην ενδυνάμωση και στο φύλο, (γ) να ερευνηθεί το εάν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην ενδυνάμωση και στο επίπεδο γνώσης των δασκάλων (κάτοχοι: πτυχίου, μεταπτυχιακού διπλώματος και διδακτορικού διπλώματος) και (δ) να ερευνηθεί το εάν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην ενδυνάμωση και στον διαχωρισμό σχολείων σε ιδιωτικά και δημόσια.

i) Συμμετέχοντες: Το παρόν εγχείρημα αποτελεί έρευνα πεδίου, με αυτο-συμπληρούμενο ερωτηματολόγιο. Το πλαίσιο δειγματοληψίας που εξετάστηκε, είναι οι εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας βαθμίδας του νομού Αττικής. Η μέθοδος δειγματοληψίας που ακολουθήθηκε ήταν η σκόπιμη, καθότι η επιλογή σχολείων έγινε με βάση το κριτήριο πρόσβασης του ερευνητή. Έτσι, σχεδιάστηκε και διενεργήθηκε έρευνα πεδίου σε 18 δημοτικά σχολεία, στα οποία μοιράστηκαν 200 ερωτηματολόγια (Φεβρουάριος 2010 – Ιούνιος, 2010). Από αυτά τα 3 ήταν ιδιωτικά και τα 15 δημόσια. Από τα 18 συνολικά σχολεία στο νομό Αττικής ανταποκρίθηκαν 9 (2 ιδιωτικά και 7 δημόσια), δίνοντας στον ερευνητή την δυνατότητα επεξεργασίας 100 ερωτηματολογίων, βαθμό ανταπόκρισης 50 τοις εκατό (50%).

ii) Ερευνητικό Εργαλείο: Το μέτρο καταγραφής του πλαισίου ενδυνάμωσης, αποτελείται από ερωτηματολόγιο 30 ερωτήσεων (Vogt & Murrell, 1990), και δημογραφικά χαρακτηριστικά. Αυτό το μέρος παρείχε τις πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο οι δάσκαλοι και οι διευθυντές αξιολογούνται σε σχέση με την ενδυνάμωση. Το ερευνητικό εργαλείο περιλαμβάνει έξι μονάδες βασισμένες στους ακόλουθους έξι βασικούς παράγοντες της ενδυνάμωσης, οι οποίες αποτέλεσαν και τις κατηγορίες ανάλυσης:

Ικανότητες στη Διαχείριση του πληροφοριακού / επικοινωνιακού συστήματος: Ο ενδυναμωμένος προϊστάμενος δημιουργεί και διατηρεί ένα ανοικτό κλίμα εμπιστοσύνης, με τη διανομή «έγκυρων» πληροφοριών σχετικά με τα οικονομικά, οργανωτικά, και στρατηγικά ζητήματα του σχολείου. Αυτό το κλίμα εμπιστοσύνης εκτιμά, συνήθως, την προσωπική συμμετοχή, τη σωστή επεξεργασία πληροφοριών και την προσωπική και ομαδική αξιολόγηση. Ταυτόχρονα, αναλαμβάνει την ευθύνη της σωστής λειτουργίας διαμοιράσματος των πληροφοριών, καθώς επίσης και μοιράζει την εξουσία στους υφισταμένους του, ώστε να ανταποκρίνονται, όσον το δυνατόν γρηγορότερα και αποτελεσματικά. Δημιουργεί μηχανισμό ανατροφοδότησης και ένα σύστημα βασισμένο στον αμοιβαίο διάλογο, για να ενισχύσει τους συνδέσμους των δικτύων. Εντούτοις, η ευθύνη για τη σωστή λειτουργία ανήκει, όχι μόνο σε αυτόν, αλλά σε κάθε πρόσωπο στο σχολείο. Τα άτομα συμβάλλουν στον προσδιορισμό των προβλημάτων, παρέχουν τις λύσεις και τους στόχους για τη βελτίωση της επικοινωνίας. Έτσι, καλλιεργείται η συνεργασία.

Ικανότητες στην λήψη αποφάσεων και στην άμεση δράση: Ο ενδυναμωμένος προϊστάμενος εισάγει μια ανοικτή διαδικασία λήψης απόφασης, όπου η εξουσία και η ευθύνη για μια απόφαση μοιράζονται ανοιχτά, από όλους εκείνους που θα την εφαρμόσουν. Αυτή η διαδικασία ενθαρρύνει τους υφισταμένους του, να εργαστούν ομαδικά και να πάρουν την ευθύνη για να επιτευχθεί ένα αποτέλεσμα. Επειδή η ταχύτητα είναι ένας κρίσιμος παράγοντας στη λήψη αποφάσεων, ο ενδυναμωμένος προϊστάμενος διαδραματίζει έναν διευκολύνοντα ρόλο, που βοηθά να αναπτυχθούν αποτελεσματικές οδηγίες, παρέχοντας κατάρτιση, η οποία θα διασφαλίζει την πραγματοποίηση αποτελεσματικών αποτελεσμάτων.

Ικανότητες στον σχεδιασμό εργασιών, στην οργάνωση και στην ενσωμάτωση του συστήματος: Ο ρόλος του προϊσταμένου είναι η ανάμιξη, όσον το δυνατόν περισσότερων ανθρώπων, που το ενδιαφέρον τους θα συμβάλλει στην εξασφάλιση μιας επιτυχούς οργανωτικής διαδικασίας. Χρησιμοποιεί ένα πρόγραμμα συμμετοχής όλων των υφισταμένων του, το οποίο τους παρέχει, όσο το δυνατόν, περισσότερες ευκαιρίες για να αλλάξουν τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος και την πεποίθηση, ότι μπορούν πραγματικά να το επιτύχουν. Ο προϊστάμενος πρέπει να συνδυάσει τον στόχο με τις δεξιότητες και να εξασφαλίσει, ότι κάθε άτομο γνωρίζει τη δική του αποστολή. Όλα τα μέλη πρέπει να κατανοήσουν, ότι αποτελούν ένα σημαντικό μέρος του γενικού σχεδίου και πρέπει να είναι σε θέση αναγνωρίσουν τις δικές τους συνεισφορές σε αυτό το επίτευγμα.

Ικανότητες στην αξιολόγηση του συστήματος και στον εσωτερικό έλεγχο: Ο προϊστάμενος χρησιμοποιεί αξιολογικά συστήματα που στηρίχτηκαν στη διαδικασία της αξιολόγησης και αξιοποιούν αυτά που διδάσκονται στη διαδικασία βελτίωσης της απόδοσης, χωρίς να ασκείται κριτική. Επιπλέον, υποστηρίζει και ενθαρρύνει τα αιτήματα των υφισταμένων του, με τη δημιουργία πολλών ευκαιριών, ώστε να εκτιμήσουν τους εαυτούς τους.

Ικανότητες στην ηγεσία, παρακίνηση και στο σύστημα ανταμοιβών: Ο προϊστάμενος βασίζεται στην παροχή κινήτρων και συμβάλλει στην άμιλλα. Έχει ρόλο προπονητή και συμβούλου. Οργανώνει τα συστήματα ανταμοιβής, έτσι ώστε να συμμορφώνονται με τους στόχους του. Χρησιμοποιεί ένα τέτοιο ύφος-τρόπο, ώστε να παρακινεί τους υφισταμένους

του, να αναπτύσσονται μόνοι τους. Δημιουργεί μια αίσθηση ευθύνης με τη μεταβίβαση εξουσίας, σε έναν μεγάλο αριθμό ανθρώπων και καθιερώνει τελικά την ηγεσία, ως ευθύνη του κάθε ατόμου.

Ικανότητες στην επιλογή, τοποθέτηση και ανάπτυξη των ατόμων: Ο προϊστάμενος αφιερώνει χρόνο στην υποστήριξη και ενθάρρυνση της ικανότητας ανάπτυξης των ατόμων. Χρησιμοποιεί ουσιαστικά κίνητρα για να ενθαρρύνει όλα τα μέλη, ώστε να διατηρήσουν μια προοπτική ανάπτυξης. Οι αναπτυξιακοί στόχοι των ατόμων αξιολογούνται και κατοχυρώνονται, ή ξανασχεδιάζονται.

Οι ερωτήσεις απαντήθηκαν χρησιμοποιώντας δύο κλίμακες πέντε σημείων: η πρώτη κλίμακα αποτελείται από τα γράμματα G, B, Y, O, και R, και η δεύτερη αποτελείται από τα N, U, L, A και E. Κάθε γράμμα των δύο κλιμάκων αντιστοιχεί σε ένα διαφορετικό αποτέλεσμα – σκορ, που κυμαίνεται από το μηδέν (0) έως το δέκα (10). Κάθε ένας που απαντούσε σε αυτές τις ερωτήσεις, καθόριζε τη συμπεριφορά του/της, που εκδήλωνε πιο συχνά, μεταξύ των δύο καταληκτικών σημείων (G, R, και N, E) κάθε ερώτησης. Σύμφωνα με το συνολικό αποτέλεσμα - σκορ που προέρχεται από τους έξι προαναφερθέντες βασικούς παράγοντες της ενδυνάμωσης, οι συμμετέχοντες ομαδοποιούνται σε πέντε ζώνες, οι οποίες απεικόνιζαν τη συμπεριφορά και τις ενέργειές τους.

Οι πέντε ζώνες είναι: ***η Κόκκινη Ζώνη:*** απεικονίζει το δάσκαλο που ενδιαφέρεται πολύ για τον «έλεγχο», ή τη «δύναμη» (προσωποποιημένη ακραία δύναμη), ***η Πορτοκαλί Ζώνη:*** απεικονίζει ένα στυλ διοίκησης που είναι περισσότερο προσανατολισμένο προς τον «έλεγχο» και λιγότερο στην «ενδυνάμωση», ή στη διανομή της δύναμης. Ο δάσκαλος δεν είναι εντελώς προσανατολισμένος στον έλεγχο, αλλά σπάνια μοιράζει, δημιουργεί, ή ενδυναμώνει τους υφισταμένους (Ελεγκτικό Στυλ), ***η Κίτρινη Ζώνη:*** απεικονίζει ένα στυλ διοίκησης, που συνδυάζει τον «έλεγχο» και την «ενδυνάμωση» ισάξια/όμοια. Απεικονίζει το δάσκαλο, που σπάνια ενεργεί/συμπεριφέρεται ακραία σε θέματα σχετικά με τη χρήση της δύναμης (Μέση Οδός), ***η Μπλε Ζώνη:*** Ο δάσκαλος χρησιμοποιεί το στυλ διοίκησης, που είναι περισσότερο προσανατολισμένο στην «ενδυνάμωση», από ότι στον «έλεγχο» (Στυλ Ενδυνάμωσης), και ***η Πράσινη Ζώνη:*** απεικονίζει το δάσκαλο, που υιοθετεί το πλήρως ενδυναμωμένο στυλ διοίκησης. Ο διευθυντής δεν μοιράζεται μόνο τη δύναμη αλλά και τη δημιουργεί.

iii) Αξιοπιστία του Οργάνου Ερευνών

Το Εργαλείο Ερευνών μεταφράστηκε από μια ομάδα ειδικών στους τομείς του ανθρώπινου δυναμικού, της διαχείρισης και της διοικητικής έρευνας.

Η αξιοπιστία του οργάνου ερευνών αξιολογήθηκε μέσω του συντελεστή Cronbach' s άλφα (α). Η αξιοπιστία της κλίμακας βρέθηκε να είναι: α = 0,864 και θεωρείται έγκυρη.

Στατιστική Αξιοπιστίας	
Cronbach's Alpha	N στοιχεία
,864	6

Η εσωτερική εγκυρότητα του ερωτηματολογίου καθορίστηκε από μια ομάδα ειδικών που αποτελείτο από 10 ακαδημαϊκούς και επαγγελματίες στους τομείς του ανθρώπινου δυναμικού, της διοικητικής έρευνας, και της εκπαιδευτικής διαχείρισης.

Η στατιστική ανάλυση επιτεύχθηκε με την χρήση του εργαλείου SPSS 17.0 (Statistical Package for the Social Sciences).

III. Διαδικασίες

ι) Συλλογή Δεδομένων: Για να διερευνηθεί η ύπαρξη και η εφαρμογή της ενδυνάμωσης από τους δασκάλους, σχεδιάστηκε και διενεργήθηκε έρευνα πεδίου στα προαναφερόμενα σχολεία.

Κλείστηκαν ραντεβού με τους διευθυντές καθενός σχολείου, στους οποίους, εφόσον οι διευθυντές δέχτηκαν να συμμετάσχουν τα σχολεία τους σε αυτήν την έρευνα, τους δόθηκε ένας φάκελος όπου περιείχε μέσα τα ερωτηματολόγια. Οι διευθυντές των σχολείων θα μοίραζαν τα ερωτηματολόγια στους δασκάλους τους. Μετά το πέρασμα μιας βδομάδας, ο ερευνητής συνέλεξε το φάκελο, με τα ερωτηματολόγια, σφραγισμένο. Η διαδικασία αυτή διήρκησε από τα τέλη Φεβρουαρίου 2010, μέχρι τα τέλη Ιουνίου 2010.

ii) Ανάλυση Στοιχείων: Σε πρώτη φάση για την ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν τα περιγραφικά τεστ (descriptive statistics), δηλαδή η εξέταση της μεταβλητής, ώστε να διερευνηθεί η κατανομή συχνοτήτων, καθώς και το Independent T-test για την ανάλυση της ενδυνάμωσης σε σχέση με τον διαχωρισμού σχολείων σε ιδιωτικά και δημόσια.

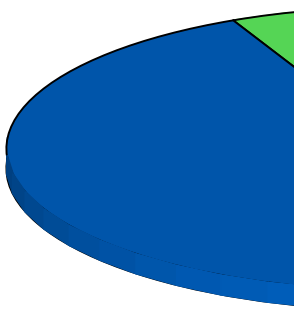
IV. Παρουσίαση και Ανάλυση Δεδομένων

Περιγραφική Στατιστική για τον βαθμό Ενδυνάμωσης και το πώς εφαρμόζεται στον Ελληνικό Τομέα Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης:

Πίνακας 1

Συνολική Ενδυνάμωση για όλες τις Διοικητικές Λειτουργίες

		Συχνότητα	Επί τοις Εκατό	Έγκυρα επί τοις Εκατό	Αθροιστικό επί τοις Εκατό
Έγκυρα	Κόκκινη Ζώνη	1	1,0	1,0	1,0
	Πορτοκαλί Ζώνη	2	2,0	2,0	3,0
	Κίτρινη Ζώνη	17	17,0	17,0	20,0
	Μπλε Ζώνη	73	73,0	73,0	9
	Πράσινη Ζώνη	7	7,0	7,0	1(
	Σύνολο	100	100,0	100,0	

Σύμφωνα λοιπόν με τον πίνακα, το 1% ανήκει στην κόκκινη ζώνη, η οποία αντιπροσωπεύει την περιοχή προσωπικής ακραίας εξουσίας. Το 2% ανήκει στην πορτοκαλί ζώνη και απεικονίζει ένα διευθυντικό ύφος-τρόπο, που στο κέντρο του είναι ο έλεγχος και προσανατολίζεται λιγότερο προς την ενδυνάμωση και τη διανομή της εξουσίας. Ο δάσκαλος/διευθυντής δεν ενδιαφέρεται αποκλειστικά για την εξουσία, αλλά σπάνια τη μοιράζεται, τη δημιουργεί, ή ενδυναμώνει τους υφισταμένους. Το 17% ανήκει στην κίτρινη ζώνη που αντιπροσωπεύει τη μέση-οδό. Συνδυάζει δηλαδή, τις δύο μορφές του ελέγχου (ασκεί εξουσία και ενδυναμώνει με ίσες αναλογίες). Το 73% ανήκει στην μπλε ζώνη, στην οποία ο δάσκαλος/διευθυντής χρησιμοποιεί ένα ύφος-τρόπο που περισσότερο ενδυναμώνει, παρά ασκεί εξουσία. Τέλος, το 7% ανήκει στην πράσινη ζώνη, όπου απεικονίζει τον δάσκαλο/διευθυντή, ο οποίος μοιράζεται την εξουσία και υιοθετεί τον πιο ενδυναμωμένο ύφος/τρόπο, καθώς δε μοιράζεται μόνο την εξουσία, αλλά ταυτόχρονα τη δημιουργεί.

Συγκριτική Στατιστική:

Πίνακας 2			
Συνολική Ενδυνάμωση για όλες τις Διοικητικές Λειτουργίες			
Φύλο	Μέση Τιμή	N	Τυπική Απόκλιση
Άντρες	3,73	41	,672
Γυναίκες	3,90	59	,578
Σύνολο	3,83	100	,620

Πίνακας 2*

Έλεγχος ισότητας μέσων συνολικής ενδυνάμωσης για όλες τις διοικητικές λειτουργίες

t-test για ισότητα μέσων					
	t	Βαθμοί ελευθερίας	Παρατηρούμενο επίπεδο σημαντικότητας	Διαφορά μέσων	Τυπικό σφάλμα της διαφοράς
Συνολική Ενδυνάμωση για όλες τις Διοικητικές Λειτουργίες	-1,324	98	,189	-11,182	8,446

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ του φύλου (γυναίκες (3,90) και άντρες (3,73)), (p=0,189>0,05), σε επίπεδο σημαντικότητας 5%, ως προς τη Συνολική Ενδυνάμωση για όλες τις Διοικητικές Λειτουργίες.

Πίνακας 3

Συνολική Ενδυνάμωση για όλες τις Διοικητικές Λειτουργίες

Επίπεδο Σπουδών	Μέση Τιμή	N	Τυπική Απόκλιση
Πτυχίο ΑΕΙ	3,84	77	,515
Μεταπτυχιακό Δίπλωμα	3,74	19	,933
Ph.D	4,00	4	,816
Σύνολο	3,83	100	,620

Πίνακας 3. Ανάλυση διακύμανσης (Anova)

Εξαρτημένη Μεταβλητή		(I) Επίπεδο Σπουδών	(J) Επίπεδο Σπουδών	Παρατηρούμενο επίπεδο σημαντικότητας
Συνολική Ενδυνάμωση για όλες τις Διοικητικές Λειτουργίες	Tukey HSD	Πτυχίο ΑΕΙ	Μεταπτυχιακό Δίπλωμα	,757
			Διδακτορικό Δίπλωμα	,440
		Μεταπτυχιακό Δίπλωμα	Πτυχίο ΑΕΙ	,757
			Διδακτορικό Δίπλωμα	,307
		Διδακτορικό Δίπλωμα	Πτυχίο ΑΕΙ	,440
			Μεταπτυχιακό Δίπλωμα	,307
	LSD	Πτυχίο ΑΕΙ	Μεταπτυχιακό Δίπλωμα	,478
			Διδακτορικό Δίπλωμα	,223
		Μεταπτυχιακό Δίπλωμα	Πτυχίο ΑΕΙ	,478
			Διδακτορικό Δίπλωμα	,143
		Διδακτορικό Δίπλωμα	Πτυχίο ΑΕΙ	,223
			Μεταπτυχιακό Δίπλωμα	,143

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά, αφού το παρατηρούμενο επίπεδο σημαντικότητας είναι p>0,05, σε επίπεδο

σημαντικότητας 5%, μεταξύ της Συνολικής Ενδυνάμωσης για όλες τις Διοικητικές Λειτουργίες και του επιπέδου σπουδών των δασκάλων.

Πίνακας 4* Έλεγχος μέσων ενδυνάμωσης διοικητικές ισότητας συνολικής για όλες τις λειτουργίες

Πίνακας 4			
Συνολική Ενδυνάμωση για όλες τις Διοικητικές Λειτουργίες			
Διάκριση Σχολείων	Μέση Τιμή	N	Τυπική Απόκλιση
Ιδιωτικά	3,77	30	,858
Δημόσια	3,86	70	,490
Σύνολο	3,83	100	,620

t-test για ισότητα μέσων					
	t	Βαθμοί ελευθερίας	Παρατηρούμενο επίπεδο σημαντικότητας	Διαφορά μέσων	Τυπικό σφάλμα της διαφοράς
Συνολική Ενδυνάμωση για όλες τις Διοικητικές Λειτουργίες	-1,306	98	,195	-11,843	9,067

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ του της διάκρισης των σχολείων (ιδιωτικά (3,77) και δημόσια (3,86)), (p=0,195>0,05), σε επίπεδο σημαντικότητας 5%, ως προς τη Συνολική Ενδυνάμωση για όλες τις Διοικητικές Λειτουργίες.

Πίνακας 5			
Ικανότητες στην λήψη αποφάσεων και στην άμεση δράση			
Φύλο	Μέση Τιμή	N	Τυπική Απόκλιση
Άντρες	3,54	41	,869

Εξαρτημένη	(I) Επίπεδο Σπουδών	(J) Επίπεδο Σπουδών	Διαφορές	Παρατηρούμ
	Σύνολο	3,68	100	,803

Πίνακας 5*

Έλεγχος ισότητας μέσων ικανότητας λήψης αποφάσεων στην άμεση δράση

t-test για ισότητα μέσων					
	t	Βαθμοί ελευθερίας	Παρατηρούμενο επίπεδο σημαντικότητας	Διαφορά μέσων	Τυπικό σφάλμα της διαφοράς
Ικανότητες στην λήψη αποφάσεων και στην άμεση δράση	-2,336	98	,022	-4,194	1,795

Μεταβλητή			μέσων (I-J)	ενο επίπεδο σημαντικότητας
Ικανότητες στην ηγεσία, παρακίνηση και στο σύστημα ανταμοιβών	Πτυχίο ΑΕΙ	Μεταπτυχιακό Δίπλωμα	1,578	,498
		Διδακτορικό Δίπλωμα	-12,198*	,010
	Μεταπτυχιακό Δίπλωμα	Πτυχίο ΑΕΙ	-1,578	,498
		Διδακτορικό Δίπλωμα	-13,776*	,007
	Διδακτορικό Δίπλωμα	Πτυχίο ΑΕΙ	12,198*	,010
		Μεταπτυχιακό Δίπλωμα	13,776*	,007

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ του φύλου (άντρες (3,54) και γυναίκες (3,78)), (p=0,022<0,05), σε επίπεδο σημαντικότητας 5%, ως προς τις ικανότητας στη Διαχείριση του πληροφοριακού / επικοινωνιακού συστήματος, δηλαδή οι γυναίκες είναι περισσότερο ενδυναμωμένες από τους άντρες, καθώς εισάγουν μια ανοικτή διαδικασία λήψης απόφασης, όπου η εξουσία και η ευθύνη για μια απόφαση μοιράζονται ανοιχτά, από όλους εκείνους που θα την εφαρμόσουν.

Πίνακας 6* Πολλαπλοί έλεγχοι Post Hoc

Πίνακας 6			
Ικανότητες στην ηγεσία, παρακίνηση και στο σύστημα ανταμοιβών			
Επίπεδο Σπουδών	Μέση Τιμή	N	Τυπική Απόκλιση
Πτυχίο ΑΕΙ	3,65	77	,839
Μεταπτυχιακό Δίπλωμα	3,53	19	1,073

Ph.D	4,75	4	,500
Σύνολο	3,67	100	,900

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στους κατόχους διδακτορικού διπλώματος, αφού το παρατηρούμενο επίπεδο σημαντικότητας είναι p<0,05, σε επίπεδο σημαντικότητας 5%, οι οποίοι διαθέτουν περισσότερες Ικανότητες στην ηγεσία, παρακίνηση και στο σύστημα ανταμοιβών, δηλαδή βασίζονται στην παροχή κινήτρων και συμβάλλουν στην άμιλλα, δημιουργούν μια αίσθηση ευθύνης με τη μεταβίβαση εξουσίας σε έναν μεγάλο αριθμό ανθρώπων και καθιερώνουν τελικά την ηγεσία, ως ευθύνη του κάθε ατόμου, σε σύγκριση με τους κατόχους πτυχίου, οι οποίοι έπονται και τους κατόχους μεταπτυχιακού διπλώματος.

V. Συμπερασματική Παρουσίαση Ευρημάτων Έρευνας

Βασισμένοι στα ευρήματα αυτής της έρευνας, η διαδικασία της ενδυνάμωσης εφαρμόζεται σε μεγάλο βαθμό στον τομέα της ελληνικής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, το 73% ανήκει στην μπλε ζώνη, στην οποία ο δάσκαλος/διευθυντής χρησιμοποιεί το στυλ διοίκησης, που είναι περισσότερο προσανατολισμένο στην «ενδυνάμωση», από ότι στον «έλεγχο» (Στυλ Ενδυνάμωσης).

Έλεγχος για το Φύλο των δασκάλων και τους Τομείς της Ενδυνάμωσης:

Οι αναλύσεις που έγιναν με τη στατιστική μέθοδο ***independent t-test*** για ανεξάρτητες ομάδες έδειξαν ότι, οι δασκάλες (γυναίκες) και οι δάσκαλοι (άνδρες) δεν παρουσίασαν σημαντικές διαφορές ως προς την ενδυνάμωση στον παράγοντα *Ικανότητες στη Διαχείριση του πληροφοριακού / επικοινωνιακού συστήματος* (*scoreinfor)* (t = -.619, df = 98 p=.537), στον παράγοντα *Ικανότητες στον σχεδιασμό εργασιών, στην οργάνωση και στην ενσωμάτωση του συστήματος* (*scoreplan)* (t = -1.474, df = 98 p=.144), στον παράγοντα *Ικανότητες στην αξιολόγηση του συστήματος και στον εσωτερικό έλεγχο* (*scoreeval)* (t = -1.550, df = 98 p=.124), στον παράγοντα *Ικανότητες στην ηγεσία, παρακίνηση και στο*

σύστημα ανταμοιβών (*scorelead)* (t = -.497, df = 98 p=.620), στον παράγοντα *Ικανότητες στην επιλογή, τοποθέτηση και ανάπτυξη των ατόμων (scoresel)* (t = -.121, df = 98 p= .904) και στον παράγοντα *Σύνολο των διοικητικών λειτουργιών (scoretotal)* (t = -1.324, df = 98 p= .189), ανήκοντες στην μπλε ζώνη ενδυνάμωσης.

Ο μέσος όρος των τιμών της ενδυνάμωσης στον παράγοντα *Ικανότητες στην λήψη αποφάσεων και στην άμεση δράση (scoredec)* των γυναικών-δασκάλων (M = 34.17, SD = 8.33) είναι σημαντικά υψηλότερος (t = -2.33, df = 98 p=.022) ανήκουσες στην μπλε ζώνη ενδυνάμωσης, από αυτόν των ανδρών-δασκάλων (M = 29.98, SD = 9.50), ανήκοντες στην κίτρινη ζώνη ενδυνάμωσης.

Ανάλυση διακύμανσης (ANOVA) για το Επίπεδο Σπουδών των Δασκάλων και τους Τομείς της Ενδυνάμωσης

Για να διαπιστωθεί, εάν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στο επίπεδο σπουδών των δασκάλων (κάτοχος πτυχίου, κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος και κάτοχος διδακτορικού διπλώματος), σε σχέση με τους παράγοντες της ενδυνάμωσης, χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της one-way analysis (ANOVA). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι, υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά, ανάμεσα στους κατόχους πτυχίου και στους κατόχους μεταπτυχιακού διπλώματος, οι οποίοι ανήκουν στην μπλε ζώνη ενδυνάμωσης, με τους κατόχους διδακτορικού διπλώματος, οι οποίοι ανήκουν στην πράσινη ζώνη ενδυνάμωσης, σε σχέση με τον παράγοντα *Ικανότητες στην ηγεσία, παρακίνηση και στο σύστημα ανταμοιβών* (*scorelead)* με (df=2.97, F (2.97=3.90, p=0.023)). Παράλληλα, τα ίδια αποτελέσματα έδειξε και το Tukey HSD Post Hoc Test, ότι δηλαδή, οι κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος (M=44.25), που βρίσκονται στην πράσινη ζώνη ενδυνάμωσης, διαφέρουν ως προς τον παράγοντα ενδυνάμωσης *Ικανότητες στην ηγεσία, παρακίνηση και στο σύστημα ανταμοιβών* (*scorelead)*, με τους κατόχους πτυχίου (M=32.05) και τους κατόχους μεταπτυχιακού διπλώματος (M=30.47, p<0.05), οι οποίοι βρίσκονται στην μπλε ζώνη ενδυνάμωσης.

Δε βρέθηκαν άλλες στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ του επιπέδου σπουδών των δασκάλων και των παραγόντων ενδυνάμωσης F(2.97=1.10, p>0.5) στον παράγοντα *Σύνολο των διοικητικών λειτουργιών (scoretotal)*, ευρισκομένων (των δασκάλων) στην μπλε ζώνη ενδυνάμωσης.

Έλεγχος για την Διάκριση των Σχολείων σε Ιδιωτικά και Δημόσια και τους Τομείς της Ενδυνάμωσης

Οι αναλύσεις που έγιναν με τη στατιστική μέθοδο ***independent t-test*** για ανεξάρτητες ομάδες έδειξαν ότι, οι συμμετέχοντες διδάσκοντες στα ιδιωτικά σχολεία και στα δημόσια δεν παρουσίασαν στατιστικά σημαντικές διαφορές, ως προς την ενδυνάμωση στον παράγοντα *Ικανότητες στη Διαχείριση του πληροφοριακού / επικοινωνιακού συστήματος* (*scoreinfor)* (t = -1.014, df = 98 p=.313), στον παράγοντα *Ικανότητες στην λήψη αποφάσεων και στην άμεση δράση (scoredec)* (t = -.776, df = 40.644 p=.442), στον παράγοντα *Ικανότητες στον σχεδιασμό εργασιών, στην οργάνωση και στην ενσωμάτωση του συστήματος* (*scoreplan)* (t = -1.510, df = 98 p=0.134), στον παράγοντα *Ικανότητες στην αξιολόγηση του συστήματος και στον εσωτερικό έλεγχο* (*scoreeval)* (t = -.401, df = 98 p=.689), στον παράγοντα *Ικανότητες στην ηγεσία, παρακίνηση και στο σύστημα ανταμοιβών* (*scorelead)* (t = -.885, df = 39.023 p=.381), στον παράγοντα *Ικανότητες στην επιλογή, τοποθέτηση και ανάπτυξη των ατόμων (scoresel)* (t = -1.301, df = 98 p= .196) και στον παράγοντα *Σύνολο των διοικητικών λειτουργιών (scoretotal)* (t = -1,306, df = 98 p= .195), ανήκοντες στην μπλε ζώνη ενδυνάμωσης.

VI. Προτάσεις για Μελλοντικές Έρευνες

Αυτή η εργασία είναι μια προσπάθεια ενίσχυσης της ενδυνάμωσης του ανθρώπινου δυναμικού στον τομέα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η διαδικασία της ενδυνάμωσης, ίσως συμβάλλει στην οργανωσιακή στρατηγική, στη διαμόρφωση οργανωσιακών σκοπών και στόχων από τους διευθυντές και τους δασκάλους, με αποτέλεσμα μια συνεργασία, η οποία μεν θα παρέχει ένα κλίμα εμπιστοσύνης ανάμεσα στους μαθητές και στους δασκάλους παρωθώντας τους πρώτους προς την αγάπη, κατανόηση και γνώση των μαθημάτων που διδάσκονται από τους δασκάλους τους, ταυτοχρόνως δε, δημιουργώντας ένα κατάλληλο κλίμα (συν-)εργασίας για τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς, το οποίο να τους ευχαριστεί.

Συνεκτιμώντας τους ερευνητικούς μας στόχους και τα αποτελέσματα, κρίνεται χρήσιμο να κατατεθούν και ιδέες για μελλοντική έρευνα, με σκοπό πάντα την ενδυνάμωση των δασκάλων στον τομέα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Αρχικά, και αναφορικά με τον καθεαυτό σκοπό αυτής της έρευνας, θεωρούμε απαραίτητο την επανάληψη μιας ανάλογης έρευνας στο μέλλον, η οποία θα μπορούσε να

αναδείξει ενδιαφέροντα στοιχεία, σχετικά με την συμβολή της ενδυνάμωσης, όχι μόνο των δασκάλων/διευθυντών, αλλά ταυτόχρονα και του ρόλου της ενδυνάμωσης, ως προς την ανάδειξη της καλύτερης σχολικής σταδιοδρομίας των μαθητών. Σε συνδυασμό με ανάλογες έρευνες που θα επικεντρώνονται στην ηλικία των δασκάλων, στα χρόνια προϋπηρεσίας των δασκάλων, καθώς και στο εάν οι δάσκαλοι διδάσκουν σε αστικές πόλεις, ή επαρχιακές περιοχές, θεωρούμε πως μπορεί να πραγματοποιηθεί μία ολιστικότερη προσπάθεια εκτίμησης της συμβολής της ενδυνάμωσης, που εφαρμόζεται κάθε φορά, δημιουργώντας πραγματικούς «μέντορες» για τους μαθητές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Blase, Joseph & Blase, Jo (1997) "The micropolitical orientation of facilitative school principals and its effects on teachers' sense of empowerment", *Journal of Educational Administration*, No 35, σσ. 138 – 164.

Crow, Gary & Pounder, Diana (2000) "Interdisciplinary teacher teams: Context, design, and process", *Educational Administration Quarterly,* No 36, σσ. 216-254.

Sarason, Seymour (1993), *The predictable failure of educational reform - Can we change course before it's too late?,* San Francisco, Jossey Bass.

Shor, Ira (1992), *Empowering Education: critical teaching for social change,* Chicago, University of Chicago Press.

Τριλιανός, Αθανάσιος (1997), *Η Παρώθηση ή πώς Καλλιεργείται στο Μαθητή η Έφεση για Μάθηση*, Αθήνα, Ιδίου.

Vogt, Judith & Murrell, Kenneth (1990), *Empowerment in organizations: how to spark exceptional performance,* USA, University Associates.

White, Paula (1992) "Teacher Empowerment Under "Ideal" School-Site Autonomy", *Educational Evaluation & Policy Analysis*, No 14, σσ. 69-82.

Wilkinson, Adrian (1998) "Empowerment: theory and practice. Personnel Review", *Emerland,* No 27, σσ. 40-56.

Wilson, Sandra & Coolican, Maria (1996) "How high and low self-empowered teachers work with colleagues and school principals", *Journal of Educational Thought,* No 30, σσ. 99-117.

'Τι πιστεύει αυτός που δεν πιστεύει;'[1] Η ταυτότητα του άθεου στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία

Αλέξανδρος Σακελλαρίου

Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Μετα-διδακτορικός ερευνητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας

Περίληψη

Το αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η ταυτότητα του άθεου στην Ελλάδα σήμερα. Τα κύρια ερωτήματα τα οποία θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν είναι τα εξής: Ποιος είναι ο άθεος σήμερα στην Ελλάδα; Ποια είναι η ταυτότητά του και πως διαμορφώθηκε; Η βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι μεγάλο μέρος των όσων αυτο-χαρακτηρίζονται άθεοι δηλώνουν ότι έχουν υποστεί κάποια μορφή βίας κατά τη διάρκεια της θρησκευτικής ανατροφής τους και η συνειδητοποίηση αυτής της βίας τους οδήγησε στη μεταβολή των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων και στη μετάβαση από τη θρησκευτική ταυτότητα στη θρησκευτική συνείδηση. Έχοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι στην ελληνική κοινωνία η συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων που γεννιούνται εντάσσονται στην Ορθόδοξη Θρησκεία και Εκκλησία θα γίνει προσπάθεια να διερευνηθεί με ποιον τρόπο οι κατά δήλωσή τους άθεοι αποφάσισαν και έκαναν το πέρασμα από τη 'πίστη' στην 'απιστία'.

Abstract

The subject of the present paper is to study the atheist identity in contemporary Greece. The main questions that are going to be answered are: Who is the atheist today in Greece? What is his identity and how this identity was formed? The main hypothesis is that a great part of those self-characterized as atheists faced some kind of violence during their religious upbringing. When they started to realize this violence, a transformation occurred that led them from religious identity to religious consciousness. Having in mind that in Greece the vast majority of the people since their birth are members of the Orthodox Church and religion, I will try to examine in what way those self-defined as atheists decided to take the step from belief to unbelief.

Λέξεις-κλειδιά: Αθεΐα, ελληνική κοινωνία, θρησκευτική ταυτότητα, θρησκευτική συνείδηση

[1] Ο τίτλος είναι δάνειος από το ομότιτλο μεταφρασμένο στα ελληνικά βιβλίο που περιλαμβάνει τον διάλογο του Ου. Έκο και του καρδινάλιου Κ.Μ.Μαρτίνι (1998).

Το αντικείμενο και τα ερωτήματα

Όταν ανέφερα σε γνωστό μου θεολόγο, ότι ασχολούμαι με τη μελέτη των άθεων στην ελληνική κοινωνία με κοίταξε με ήφος απορίας και με ρώτησε: «Μα, υπάρχουν άθεοι στην Ελλάδα;» Αυτή η απόρια με έβαλε σε σκέψεις για το αν και κατά πόσο η πλειονότητα της ελληνικής κοινωνίας γνωρίζει εάν υπάρχουν άθεοι, ποιοι είναι αυτοί και τι πρεσβεύουν. Το αντικείμενο, συνεπώς, της παρούσας εργασίας είναι ο Έλληνας άθεος στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Πρόκειται για ένα ερευνητικό αντικείμενο που έχει προσελκύσει ελάχιστα το ενδιαφέρον των κοινωνκών επιστημών, εν αντιθέσει με ό,τι συμβαίνει στο διεθνή χώρο.[2]

Κατά συνέπεια, τα βασικά ερωτήματα, τα οποία θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν, σε ένα αρχικό επίπεδο, είναι τα εξής: Ποιος είναι ο άθεος στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία; Ποια είναι η ταυτότητά του; Σε τι είδους περιβάλλον, οικογενειακό και κοινωνικό, γεννήθηκε και ανατράφηκε; Πώς οδηγήθηκε στην αθεΐα; Ποιες είναι οι πεποιθήσεις του; Πιστεύει κάπου και αν ναι πού; Είναι θεωρώ δεδομένο, ότι οι απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα δεν είναι εύκολο να δοθούν. Χρειάζεται σε βάθος αναζήτηση και έρευνα, διότι αφορούν ένα ιδιαίτερα ευαίσθητο πεδίο, εκείνο της θρησκευτικής πίστης και της ένταξης ή μη σε μια θρησκευτική κοινότητα. Παρά ταύτα, η έρευνα χρειάζεται να έχει έστω μια αφετηρία και στην προκειμένη περίπτωση η αφετηρία θα είναι οι αφηγήσεις των ίδιων των κατά δήλωσή τους άθεων σχετικά με τα παραπάνω ζητήματα.

Η αθεΐα στην ιστορία

Η αθεΐα δεν είναι ένα σύγχρονο κοινωνικό φαινόμενο, όπως ίσως ορισμένοι θεωρούν. Σε κάθε ανθρώπινη κοινωνία, στην οποία υπάρχουν θεοί, υπάρχουν και άθεοι. Βεβαίως, ο όρος άθεος δεν έχει το ίδιο περιεχόμενο σε κάθε εποχή και κοινωνία. Σαφέστατα το περιεχόμενό του επηρεάζεται από τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν καθώς δεν είναι εύκολο να θεωρήσουμε άθεο τον Επίκουρο ή τον Πρωταγόρα, τον Μενόκιο που περιγράφει ο C.Ginzburg (1994) και τον Ρ.Ντόκινς, όλους με την ίδια σημασία της λέξης, ακόμα και αν κατά καιρούς έχουν χαρακτηριστεί έτσι. Εξάλλου, πολύ συχνά ως άθεος χαρακτηρίζεται όποιος δεν ακολουθεί την πατρώα θρησκεία ή ακόμα και εκείνος που ασκεί κριτική στη θρησκεία και

[2] Η παρούσα εργασία αποτελεί μόνο ένα μικρό μέρος μιας ευρύτερης μετα-διδακτορικής έρευνας σχετικά με τις μορφές αθεΐας στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, την οποία διεξάγω από το 2012 στο τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου υπό την επίβλεψη του καθηγητή Αντώνη Παπαρίζου.

στο εκάστοτε ιερατείο. Άλλωστε, όπως έχει ειπωθεί, στο λεκτικό των ευσεβών η λέξη 'άθεος' κατέληξε ύβρις με την οποία στιγματίζεται ως ουτιδανός κάθε ετερόδοξος (Mauthner 1992: 20).

Εκείνο το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ότι διαφοροποιείται κατά τις διάφορες εποχές είναι το ποσοτικό στοιχείο, δηλαδή ο αριθμός των άθεων σε μια κοινωνία ανά εποχή. Και αυτό, όμως, δεν είναι πάντα δεδομένο καθώς μπορεί στη σημερινή εποχή να θεωρούμε ότι υπάρχουν περισσότεροι άθεοι, αλλά εκείνο το οποίο θα πρέπει να αναρωτηθούμε είναι, εάν όντως είναι περισσότεροι σήμερα, ή αν πλέον μπορούν και αποκλύπτουν ευκολότερα τις πεποιθήσεις και την ταυτότητά τους τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο χώρο.

Ο Ζορζ Μινουά (2007) έχει αναπτύξει εκτενώς, στο πραγματικά εντυπωσιακό έργο του, την παρουσία της αθεΐας μέσα στους αιώνες από την αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα μέχρι την Αναγέννηση, τον Διαφωτισμό και τη σύγχρονη εποχή. Ιδίως για την περίοδο του Μεσαίωνα, τίθεται το ερώτημα μεταξύ των ερευνητών για το κατά πόσο η αθεΐα ήταν υπαρκτή στον ευρωπαϊκό χώρο και ως εκ τούτου διαπιστώσιμη. Πάντως, μορφές αθεΐας προφανώς και υπήρχαν αν και όχι πάντα σε ξεκάθαρη μορφή (Ladurie 2008, Μινουά 2007: 91-138). Αντίστοιχα ερωτήματα και διαφωνίες σχετικά με την παρουσία της αθεΐας εμφανίζονται και για την περίοδο του 16ου αιώνα (Febvre 1982, Μινουά 2007: 141-145). Είναι, παρά ταύτα, δύσκολο να αποκλείσουμε την ύπαρξη άθεων ακόμα και σε εκείνες τις εποχές. Από την άλλη, όμως, είναι εύλογο να υπάρχει δυσκολία στην εύρεση ιστορικών και αρχειακών πηγών που να μπορούν να στηρίξουν ή να διαψεύσουν κάποια από τις δύο θέσεις περί παρουσίας ή μη άθεων εκείνες τις περιόδους.

Και στην Ελλάδα ποια είναι ιστορικά η παρουσία της αθεΐας; Πρόκειται για ένα ακόμα πεδίο, το οποίο δεν έχει ερευνηθεί ενδελεχώς.[3] Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι όροι άθεος και αθεΐα εμφανίζονται συνήθως για να χαρακτηρίσουν τις ιδέες του Διαφωτισμού και τους υποστηρικτές τους. Ήδη το 1792 εμφανίζονται οι όροι 'άθεοι, αθεολόγοι, αθεΐα' σε κείμενο με τίτλο *Βιβλίον καλούμενον έλεγχος κατά αθέων και δυσεβών* γραμμένο από έναν ιεροδιδάσκαλο ονόματι Προκόπιο από την Πελοπόννησο, επιμελημένο από κάποιον μοναχό Παρθένιο, εκδοθέν στη Βενετία και αφιερωμένο στον Πατριάρχη Ιεροσολύμων, Άνθιμο. Με προφανή, αν και άρρητο στόχο, τις ιδέες της Γαλλικής επανάστασης το βιβλίο προσπαθεί να καταρρίψει τα επιχειρήματα των άθεων και τους επιτίθεται χαρακτηρίζοντάς τους άφρονες. Τα ίδια περίπου περιέχονται και σε ένα ακόμα

[3] Το θέμα αυτό το πραγματεύομαι σε άλλη υπό εξέλιξη εργασία μου με θέμα την ιστορία της αθεΐας στην ελληνική κοινωνία.

βιβλίο το οποίο εκδίδεται το 1830 και σε δεύτερη έκδοση το 1869 με τον εκτενή τίτλο *Παράλληλον φιλοσοφίας και χριστιανισμού, αθεϊσμού και δεισιδαιμονίας, ήτοι εγκώμιον του αληθινού φιλοσόφου, μακαρισμός του Ορθοδόξου Χριστιανού, ψόγος του αθέου, ταλανισμός του δεισιδαίμονος*, στην Κωνσταντινούπολη. Όπως αναφέρεται στη δεύτερη έκδοση, πρόκειται για ένα χειρόγραφο κείμενο του 1794, που βρέθηκε στο Πατριαρχείο από τον Ν.Ο. Λογάδη, ο οποίος ήταν δικαιοφύλαξ την εποχή εκείνη και ο οποίος και επιμελήθηκε την έκδοση του, ενώ ο συγγραφέας παραμένει άγνωστος. Προφανώς, και τα δύο αυτά κείμενα αποτέλεσαν μια προσπάθεια απάντησης εκ μέρους της Εκκλησίας στις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού, μεταξύ των οποίων και η κριτική στις θρησκείες και η αθεΐα, που είχαν αρχίσει να μεταφέρονται σε όλη την Ευρώπη και να διεισδύουν και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Εκτός, όμως, από τις ιδέες του Διαφωτισμού, οι σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές ιδέες αποτέλεσαν το επόμενο ερέθισμα προκειμένου να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός ‘άθεος’ συλλήβδην σε όσους εξέφραζαν και υποστήριζαν αντίστοιχες θέσεις. Το 1914, για παράδειγμα, στην περίφημη δίκη των ‘αθεϊκών του Βόλου’ οι αναφορές περί της παρουσίας στην πόλη άθεων και άπιστων ήταν συχνές, αν και εκείνη την εποχή ήταν μάλλον εμφανής η σύγχυση περί την ορολογία καθώς ο Μητροπολίτης Δημητριάδος Γερμανός δήλωσε ενώπιον του δικαστηρίου ότι: «Εις την συνείδησιν όλου του κόσμου μαλλιαρισμός, αναρχισμός, σοσιαλισμός, αθεϊσμός, μασονία είνε εν και το αυτό» (*Η Δίκη του Ναυπλίου* 1976: 17). Η Ορθόδοξη Εκκλησία, δηλαδή, είτε διατηρούσε μια μάλλον ασαφή εικόνα περί του τι είναι η αθεΐα τείνοντας συνήθως να επικολλά το επίθετο άθεος ως κατηγορία σε όσους δεν συντάσσοταν με τις απόψεις της και θεωρούνταν δυνάμει ανατροπείς της καθεστηκυίας τάξης (σοσιαλιστές, κομμουνιστές, δημοτικιστές, χιλιαστές, κτλ.) είτε αυτό το έπραττε σκοπίμως. Συνεπώς, δεν είναι εύκολο, εάν δεν γνωρίζουμε σε βάθος πρόσωπα και πράγματα, να ισχυριστούμε για κάποιους ότι ήταν άθεοι εκείνη την εποχή, ενώ μπορεί πολύ απλά να ασκούσαν δρυμεία κριτική στη θρησκεία ως σύστημα πεποιθήσεων και στην Εκκλησία ως θεσμό. Γεγονός παραμένει, ότι εάν κάποιος μελετήσει τα κείμενα της Εκκλησίας, π.χ. το περιοδικό *Εκκλησία*, τα πρακτικά της Ιεράς Συνόδου ή τις Εγκυκλίους της, θα διαπιστώσει ότι οι αναφορές στην αθεΐα σχετίζονται ως επί το πλείστον με τον κομμουνισμό, τον υλισμό και τα αντίστοιχα καθεστώτα της Ε.Σ.Σ.Δ. και της Ανατολικής Ευρώπης. Και στα νεώτερα χρόνια, όμως, εκκλησιαστικοί φορείς και αξιωματούχοι της Εκκλησίας συνέγραψαν κείμενα και βιβλία για την αθεΐα όπως, *Η αθεΐα στην εποχή μας* (1978), *Είναι η αθεΐα τρέλλα;* (1983) και άλλα, απόδειξη του ενδιαφέροντος της Εκκλησίας για το θέμα. Πάντως, μια ιδιαίτερα

αξιομνημόνευτη επεξεργασία του ζητήματος της αθεΐας, δείγμα ότι η αθεΐα απασχολούσε τμήματα της ελληνικής κοινωνίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, κάνει ο Α.Τερζάκης στο μυθιστόρημά του *Δίχως θεό* γραμμένο το 1951, στο οποίο πραγματεύεται με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο τους προβληματισμούς του πρωταγωνιστή του για την ύπαρξη ή μη του θεού.[4]

Η αθεΐα σήμερα και η μελέτη της

Τα τελευταία χρόνια το θέμα της αθεΐας έχει επανέλθει στο προσκήνιο και στη δημόσια συζήτηση. Ιδίως στο διεθνή χώρο η αθεΐα έχει λάβει ποικίλες μορφές και οι διάφορες ενώσεις άθεων συχνά οργανώνουν δυναμικές ακτιβιστικές δράσεις, όπως για παράδειγμα διαφημίσεις σε λεωφορεία. Είναι τόση η έκταση του φαινομένου που πολλοί το χαρακτηρίζουν ως 'νέο αθεϊσμό'. Με βάση, όμως, τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για την ιστορία της αθεΐας, καθίσταται προφανές ότι δεν πρέπει να θεωρείται ορθό να κάνουμε λόγο για νέο αθεϊσμό, αλλά ενδεχομένως για μια δυναμική επανεμφάνιση της αθεΐας, καθώς δεν είναι ορατή και κατανοητή κάποια διάκριση μεταξύ ενός 'νέου' και ενός 'παλαιού' αθεϊσμού.

Αυτή η διεθνής 'αναζωπύρωση' της αθεΐας, αν μπορεί να ονομαστεί έτσι, έχει εμφανιστεί σταδικά και στην ελληνική κοινωνία. Αυτό έχει λάβει χώρα τόσο μέσω μεταφρασμένων βιβλίων των πρωταγωνιστών του κινήματος της αθεΐας διεθνώς, όπως του Ρ.Ντόκινς (2007), του Ντ. Ντένετ (2007), του Κ.Χίτσενς (2008, 2012), του Σ. Χάρις (2008), αλλά και άλλων βιβλίων υπέρ ή εναντίον της αθεΐας όπως των Α.ντε Μποτόν (2012), Α. ΜακΓκραθ (2008), Α. Κοντ-Σπονβίλ (2009), Μ.Ονφρέ (2006), Τ. Ίγκλετον (2011), Τ.Μπαγκίνι (2006), Ζ.Μελιέ (2008) όσο και μέσω της ίδρυσης της Ένωσης Αθέων Ελλάδας, επισήμως από το 2012, αλλά ανεπισήμως από το 2010. Συχνή είναι και η σχετική με την αθεΐα αρθρογραφία στον ημερήσιο και κυριακάτικο τύπο και η ανάπτυξη ιστολογίων στο διαδίκτυο από άθεους είτε μεμονωμένα είτε συλλογικά. Υπάρχουν και άλλα γεγονότα που δείχνουν μια σταδιακή εμφάνιση ή επαν-εμφάνιση των άθεων στο δημόσιο χώρο. Για παράδειγμα, το 2013 για πρώτη φορά στην ελληνική τηλεόραση εμφανίστηκε παρουσιαστής σατιρικής εκπομπής να φοράει μπλουζάκι που έγραφε στα αγγλικά: *Atheism: A non-prophet organization*, παίζοντας προφανώς με τη λέξη non-profit organization. Αυτό το γεγονός προ 20 ή ακόμα και 10 ετών θα είχε προκαλέσει σφοδρές αντιδράσεις από τη μεριά της Εκκλησίας ή δεν θα είχε λάβει καν χώρα στη δημόσια σφαίρα.

[4] Η λογοτεχνία δύναται να αποτελέσει μια χρήσιμη πηγή για την καταγραφή της ιστορίας της αθεΐας στην ελληνική κοινωνία.

Ως προς το ζήτημα της μελέτης της αθεΐας σε διεθνές επίπεδο αυτή βρίσκεται σε πολύ προχωρημένο στάδιο συγκριτικά με την Ελλάδα. Υπάρχουν πολλές εκδόσεις ιστορικού, φιλοσοφικού και κοινωνιολογικού περιεχομένου που μελετούν την αθεΐα (Martin 2007), αφιερώματα σε επιστημονικά περιοδικά (Taira/Approaching Religion 2012), ερευνητικά κέντρα που ασχολούνται με τη μελέτη του φαινομένου (NSRN, The Diversity of Non-Religion)[5], μεταπτυχιακές εργασίες (Graham 2011) και διδακτορικές διατριβές (Silver 2013, Smith 2013). Τα βασικά σημεία των ερευνών που λαμβάνουν χώρα στο εξωτερικό είναι κατ' αρχάς η ποιοτική τους διάσταση. Οι περισσότερες εξ αυτών βασίζονται στη συμμετοχική παρατήρηση σε οργανώσεις άθεων ή άλλες κοσμικές οργανώσεις[6] και σε συνεντεύξεις με δεδηλωμένους άθεους. Επιπλέον, συνήθως στις διάφορες μελέτες τίθεται ένα ζήτημα ορολογίας με τη χρήση όρων όπως αθεΐα, αθρησκεία, θρησκευτική αδιαφορία, αγνωστικισμός, που φυσικά δεν έχουν ακριβώς το ίδιο περιεχόμενο, αλλά συχνά μελετώνται από κοινού.

Ένα ακόμα ζήτημα είναι εκείνο των μορφών της αθεΐας. Διεθνώς εμφανίζονται δύο διαφορετικές ομαδοποιήσεις. Μια πρώτη διάκριση είναι εκείνη μεταξύ θεωρητικής και πρακτικής αθεΐας (Μινουά 2007: 23, 45-48). Θεωρητική θεωρείται η αθεΐα εκείνων των μελών της κοινωνίας, η οποία έχει διαμορφωθεί έπειτα από σκέψη, μελέτη και αναστοχασμό. Κατά συνέπεια, ο θεωρητικός άθεος έχει κατασταλάξει στην αθεΐα του έπειτα από ενδελεχή συνήθως αναζήτηση και μελέτη. Η πρακτική αθεΐα, από την άλλη πλευρά, δεν περιλαμβάνει κάποια μορφή βαθύτερου αναστοχασμού, αλλά ο πρακτικός άθεος ζει στην καθημερινή του ζωή σαν να μην υπήρχε θεός, χωρίς να έχει στοχαστεί ενδελεχώς πάνω στο όλο ζήτημα. Δεν ακολουθεί, δηλάδή, ιδιαίτερα τις θρησκευτικές διδασκαλίες και δεν τηρεί τις θρησκευτικές εντολές και υποδείξεις.

Μια δεύτερη διάκριση είναι εκείνη μεταξύ ενεργητικής και παθητικής αθεΐας (LeDrew 2013: 455-457, Silver 2013: 114). Ενεργητική ή ακτιβιστική αθεΐα χαρακτηρίζεται εκείνη η μορφή, η οποία έχει ως στόχο τη μετάδοση των αθεϊστικών ιδεών στην κοινωνία με ποικίλους τρόπους, οι οποίοι περιλαμβάνουν και δυναμικές δράσεις, όπως η διοργάνωση εκδηλώσεων και ομιλιών, η παρουσία σε τηλεοπτικά και ραδιοφωνικά προγράμματα, σε έντυπα, δράσεις στο δημόσιο χώρο, όπως οι διαφημίσεις σε λεωφορεία και σε δρόμους, κ.ά. Παθητική αθεΐα, από την άλλη μεριά συνήθως χαρακτήριζεται εκείνη η μορφή, η οποία

[5] http://nsrn.net/ και http://www.nonreligion.net/
[6] Πρόκειται για οργανώσεις που συνήθως ονομάζονται Humanist Associations και εντοπίζονται κυρίως στον αγγλοσαξωνικό χώρο.

ακριβώς δεν ενδιαφέρεται για όλα τα παραπάνω. Ο παθητικός άθεος, υπ' αυτήν την έννοια, δεν έχει στόχο τη διάχυση των πεποιθήσεων του στην κοινωνία, τουλάχιστον όχι με κάποιον μαζικό και δυναμικό τρόπο. Εκείνο που τον ενδιαφέρει ως επί το πλέιστον είναι να διατηρεί αυτές τις σκέψεις για τον εαυτό του και το κοντινό του περιβάλλον. Χωρίς να είναι βέβαιο ότι οι παραπάνω διακρίσεις είναι πάντοτε χρήσιμες και επιτυχείς, εντούτοις συνδράμουν στην κατηγοριοποίηση των μορφών αθεΐας και στην περαιτέρω μελέτη του αντικειμένου.

Ποσοτικά στοιχεία για τους άθεους στην Ελλάδα δεν υπάρχουν πολλά. Σύμφωνα με ορισμένους 16% των Ελλήνων το 2001 δήλωσαν ότι δεν πιστεύουν στον Θεό (Norris & Inglehart 2011: 90). Εδώ τίθεται το εξής διπλό ζήτημα. Κατ' αρχάς, αυτό προκύπτει από την ερώτηση της European Social Survey (ESS): 'Πιστεύετε στον θεό; Ναι, Όχι, ΔΓ'. Στην ερώτηση αυτή το 84% των Ελλήνων απάντησε ναι, αλλά δεν διευκρινίζεται εάν το υπόλοιπο 16% απάντησε όλο όχι ή κάποιοι απάντησαν και ΔΓ ή αν αρνήθηκαν να απαντήσουν. Επίσης, η ερώτηση στη διατύπωσή της δεν αποκαλύπτει ακριβώς την ύπαρξη άθεων. Δεν πιστεύω στον θεό μπορεί να σημαίνει δεν πιστεύω στο ότι ο θεός παρακολουθεί τους ανθρώπους και παρεμβαίνει στον κόσμο. Η ξεκάθαρη διατύπωση ενός άθεου θα ήταν δεν πιστεύω στην ύπαρξη του θεού και στον ότι ο θεός δημιούργησε τον κόσμο. Άρα δεν μπορούμε να συνάγουμε από την παραπάνω έρευνα ότι το 16% των Ελλήνων δήλωσαν άθεοι, διότι αυτό είναι αυθαίρετο. Πιο πρόσφατες έρευνες της ESS δέιχνουν μια κάμψη της θρησκευτικής πίστης και μια αύξηση όσων δηλώνουν καθόλου θρήσκοι, από 2,2% το 2002-3 σε 5,9% το 2009 (Φαφούτη 2012: 3). Και σε αυτήν την περίπτωση πάντως δεν απαντάται το ζήτημα της ύπαρξης άθεων στην ελληνική κοινωνία, διότι το καθόλου θρήσκος δεν συνεπάγεται ότι κάποιος είναι πράγματι άθεος, καθώς είναι άλλο η αθρησκεία και άλλο η αθεΐα. Τέλος, σε μια άλλη έρευνα του 2008, το 7% απάντησε ότι ο ρόλος της θρησκείας στη ζωή του δεν είναι καθόλου σημαντικός και το 14% όχι και τόσο σημαντικός (Public Issue 2008). Και εδώ δεν μπορεί να καταγραφεί η παρουσία άθεων στην ελληνική κοινωνία, τουλάχιστον όχι άμεσα, διότι η έλλειψη σημασίας στη ζωή ενός ανθρώπου της θρησκείας, δηλαδή ενός οργανωμένου συστήματος πεποιθήσεων και λατρείας δεν σημαίνει την απουσία πίστης σε κάποιον θεό ή θεούς. Με άλλα λόγια δεν υπάρχει στην ελληνική κοινωνία ούτε ποσοτική έρευνα που να καταγράφει ανοιχτά τους άθεους και να προσφέρει έστω ερεθίσματα για περαιτέρω αναλύσεις.

Το υλικό και η μέθοδος

Αναζητώντας υλικό για την ευρύτερη έρευνά μου πέρι αθεΐας υπέπεσε στην αντίληψή μου μια ιστοσελίδα στην οποία καταγράφονταν οι προσωπικές ιστορίες υπό μορφή σύντομων

αφηγήσεων, άθεων και ο τρόπος μεταστροφής τους από τη θρησκευτική πίστη στην αθεΐα, με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Αποχαιρετισμός στη θρησκευτική πίστη*, οι οποίες αργότερα εκδόθηκαν και σε βιβλίο (2012). Αυτό είναι και το υλικό, στο οποίο θα στηριχθώ στην παρούσα ανάλυση, το οποίο έχει προέλθει από την ψηφιακή συγκέντρωση των σύντομων αφηγήσεων σε ένα αρχείο, υπό μορφή βιβλίου, αλλά πριν από την έκδοσή του.[7] Το υλικό αποτελείται από 45 ιστορίες ανδρών (32) και γυναικών (13) διαφόρων ηλικιών (συνήθως άνω των 30, 20 ο νεότερος και 72 ο μεγαλύτερος) και επαγγελμάτων (δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, αρχιτέκτονες, στρατιωτικοί, αστυνομικοί, επιχειρηματίες, φοιτητές, κ.ά), οι οποίοι περιγράφουν εν συντομία τα παιδικά τους χρόνια, τη μεταστροφή τους, τις εμπειρίες, αλλά και τα πιστεύω τους. Οι αφηγήσεις τους έχουν στηριχθεί σε μια σειρά ερωτημάτων, τα οποία είχαν τεθεί εξ αρχής από τον διαχειριστή της ιστοσελίδας.[8] Προφανώς, πρόκειται για υλικό, το οποίο έχει συγκεντρωθεί χωρίς την παρουσία και τον σχεδιασμό του ερευνητή και αυτό σημαίνει ότι οι ερωτήσεις, οι οποίες είχαν αρχικά τεθεί δεν καλύπτουν ενδεχομένως όλα τα θέματα. Επιπλέον, όντας γραπτή η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα και όχι μέσω συνεντεύξεων δεν υπάρχει η δυνατότητα να επανέλθει ο ερευνητής λύνοντας απορίες ή ρωτώντας κάτι παραπάνω για κάποιο θέμα. Αυτά τα προφανή μειονεκτήματα στη συγκέντρωση του υλικού δεν σηματοδοτούν έλλειψη ενδιαφέροντος για την ανάλυσή του, η οποία ούτως ή άλλως είναι πρωτογενής. Στην ουσία πρόκειται για ανάλυση περιεχομένου των εν λόγω κειμένων, η οποία θα ακολουθήσει την κλασική θεματική μορφή (Mason 2003: 156-173, Κυριαζή 2001: 283-301).

Τα κείμενα προς ανάλυση, όμως, από τη στιγμή κατά την οποία συντάσσονται από τους ίδιους του συμμετέχοντες στο κάλεσμα και όχι από εκείνον που κάνει την πρόσκληση και αφορούν ένα θέμα τόσο προσωπικό όσο η θρησκευτική πίστη, αποτελούν και βιογραφικές αφηγήσεις. Ο εκάστοτε συντάκτης, αναλόγως των εμπειριών του, αφηγείται την προσωπική του ιστορία και τα βιώματά του μέσα στο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, στο οποίο γεννήθηκε και ανατράφηκε. Κατά συνέπεια, το υλικό αποτελείται από αυτο-βιογραφικές αφηγήσεις άθεων, οι οποίες καταγράφηκαν με βάση κάποια ερωτήματα, αλλά χωρίς κανένα ερευνητικό σκοπό. Η ερευνητική ματιά έρχεται σε αυτό το σημείο εκ των υστέρων, να μελετήσει τα εν λόγω αφηγηματικά κείμενα, να στοχασθεί πάνω σε αυτά και να

[7] Δεν διαπιστώθηκαν διαφορές μεταξύ της ηλεκτρονικής έκδοσης και της έντυπης ως προς το υλικό. Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιείται η ηλεκτρονική έκδοση σε μορφή pdf η οποία και εκτυπώθηκε, αλλά πλέον δεν είναι ηλεκτρονικά διαθέσιμη. Η εν λόγω έκδοση βρίσκεται, βεβαίως, στο προσωπικό μου αρχείο.

[8] http://sfrang.blogspot.gr/2011/02/blog-post_18.html (τελευταία πρόσβαση 19 Φεβρουαρίου 2014)

καταλήξει σε ορισμένα πρώτα συμπεράσματα. Δεν θα ήταν ορθό να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για τη διεξαγωγή βιογραφικής μεθόδου, διότι τα κείμενα δεν αποσπάστηκαν από τον ερευνητή. Συνεπώς, αν και διακρίνονται για το βιογραφικό τους περιεχόμενο, η εφαρμοζόμενη ανάλυση είναι η ανάλυση περιεχομένου και τα τρία κύρια θέματα που θα εξεταστούν είναι: 1) το οικογενειακό περιβάλλον και η άσκηση βίας, 2) παρατήρηση, αμφισβήτηση και μελέτη και 3) Οι πεποιθήσεις.

Θρησκευτική συνείδηση, θρησκευτική ταυτότητα, μνήμη

Το θεωρητικό υπόβαθρο πίσω από την προβληματική περί της ταυτότητας του άθεου και του πώς κάποιος καταλήγει στην αθεΐα εντάσσεται στην ευρύτερη συζήτηση περί θρησκευτικής ταυτότητας και θρησκευτικής συνείδησης. Πριν από την ανάπτυξη ορισμένων θέσεων περί θρησκευτικής ταυτότητας και συνείδησης είναι βασικό να οριστούν η πρακτική και η διαλεκτική συνείδηση. Σύμφωνα με τον Α.Παπαρίζο (2001: 493) συνθετικά στοιχεία της πρακτικής συνείδησης αποτελούν η άμεση μνήμη, η ικανότητα διάκρισης και σύνδεσης του παρόντος, του παρελθόντος και του μέλλοντος, ο αυτόματος εικονικός σχηματισμός διαδοχικών εκβάσεων ενός γεγονότος ή μιας κατάστασης, η αυτονόητη επιλογή της επόμενης πράξης και η συνδυαστική επικοινωνία. Από την άλλη πλευρά, η διαλεκτική συνείδηση είναι ένας πολύ περισσότερο σύνθετος τρόπος αντίληψης, σκέψης και πράξης. Κατ' αυτόν τον τρόπο η διαλεκτική συνείδηση αναζητά και επιτυγχάνει σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό, να γνωρίσει σε βάθος τις συνισταμένες κάθε πράξης και γεγονότος, οι οποίες αποκρύπτονται λόγω της αρχικής αυτόματης ταύτισης (Παπαρίζος 2001: 493-5). Μέσω της διαλεκτικής συνείδησης, με άλλα λόγια, ο άνθρωπος επιχειρεί να εξηγήσει αιτιακά και να κατανοήσει το νόημα όλων των συνθετικών της δεδομένων, αλλά και να τα ελέγξει.

Βάσει των ανωτέρω, καθίσταται ορατή η διαφορά μεταξύ θρησκευτικής ταυτότητας και θρησκευτικής συνείδησης. Η θρησκευτική συνείδηση, αποτελεί μορφή της διαλεκτικής συνείδησης, αποτελεί μια σύνθετη διάσταση σκέψης και πράξης του εγώ και του εαυτού (Παπαρίζος 2001: 499). Από την άλλη πλευρά, η σύγκρουση με την εκάστοτε θρησκευτική εξουσία δεν οδηγεί υποχρεωτικά στη διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης. Εκείνο που αξίζει να τονιστεί, ακολουθώντας τον Α.Παπαρίζο (2001: 499-500), είναι ότι όταν οι άνθρωποι αρχίζουν να σκέπτονται ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές ιδέες και εξουσίες που κυριαρχούν πλήρως σε μια κοινωνία, να αποδεσμεύουν το ατομικό και συλλογικό γίγνεσθαι από τη θέληση ενός θεού και τη διαμεσολάβηση ενός ιερατείου, και να αναλαμβάνουν ατομικά και συλλογικά της ευθύνη της ατομικής και συλλογικής τους ζωής, τότε γίνονται δημιουργοί και μέτοχοι της αναδυόμενης στην κοινωνία θρησκευτικής συνείδησης. Με αυτό τον τρόπο

οδηγούμαστε σε δύο πιθανές κοσμοθεωρητικές και νοηματικές κατευθύνσεις, είτε την αποδοχή και ύπαρξη ενός κάποιου θεού ή υπέρτατου όντος, είτε στον αγνωστικισμό και την αθεΐα. Έχοντας κατά νου όσα αναφέραμε για τη θρησκευτική συνείδηση μπορούμε να καταλήξουμε στο ότι η απουσία των χαρακτηριστικών που την ορίζουν ορίζουν τη θρησκευτική ταυτότητα. Με άλλα λόγια η θρησκευτική ταυτότητα είναι η ταύτιση των ανθρώπων με κάποια θρησκεία και πίστη σε θεό ή θεούς, χωρίς η ταύτιση αυτή να έχει περάσει από την πολύπλοκη διαδικασία της αμφισβήτησης και του αναστοχασμού, διότι τότε θα κάναμε λόγο για θρησκευτική συνείδηση. Πρόκειται δηλαδή για μια μορφή πρακτικής συνείδησης, αν ανατρέξουμε στους αρχικούς ορισμούς περί πρακτικής και διαλεκτικής συνείδησης.

Με βάση τα όσα αναφέραμε, στην παρούσα εργασία, είναι κατανοητό ότι στην ουσία μας ενδιαφέρει να δούμε πώς οι άθεοι που αφηγούνται τις προσωπικές τους ιστορίες απέκτησαν την αρχική τους θρησκευτική ταυτότητα εντός των οικογενειών τους και πώς στη συνέχεια οδηγήθηκαν στη διαμόρφωση αυτού που ονομάσαμε θρησκευτική συνείδηση.

Ένα άλλο ζήτημα που σχετίζεται με την έρευνα μας είναι το ζήτημα της μνήμης και αυτό με δύο τρόπους. Αφενός, η μνήμη είναι παρούσα εντός της οικογένειας των αφηγούμενων και κυρίως η μνήμη της θρησκευτικής ομάδας, για την οποία έχουν γίνει ιδιαίτερες μελέτες και αναλύσεις (Hervieu-Leger 2000, Halbwachs 2013). Η οικογένεια, δηλαδή, αναπαράγει τη μνήμη της θρησκευτικής ομάδας στην οποία εντάσσεται και τη μεταφέρει και στα νεότερα μέλη της συντελλώντας κατ' αυτόν τον τρόπο στη διαμόρφωση/κατασκευή της θρησκευτικής τους ταυτότητας. Αυτή τη μνήμη-διαδικασία αφηγούνται συχνά στις ιστορίες τους οι σημερινοί άθεοι, ενθυμούμενοι τη λιγότερο ή περισσότερο αυστηρή θρησκευτική ανατροφή τους. Ταυτόχρονα, όμως, μεταφέρουν και τις δικές τους μνήμες, οι οποίες αφορούν τη μετάβαση από τη θρησκευτική ταυτότητα στη θρησκευτική συνείδηση. Με όρους μνήμης, θα λέγαμε ότι η μετάβαση στην αθεΐα αποτελεί μια μορφή ρήξης της αλυσίδας της μνήμης της θρησκευτικής ομάδας, που προσπάθησαν να τους μεταφέρουν οι γονείς τους, με συνέπεια οι ίδιοι να καταστούν ο ελλείπων κρίκος αυτής της αλυσίδας. Εκείνο το οποίο πρέπει να σημειωθεί είναι ότι αυτή η μνήμη της διάρρηξης της μνημονικής θρησκευτικής αλυσίδας, ενδέχεται να περιλαμβάνει και να επηρεάζεται από ιδιάζοντα βιώματα και μορφές βίας, φυσικής και συμβολικής, με συνέπεια να μην είναι πάντοτε αντικειμενική και εύκολα επαληθεύσιμη, πολύ περισσότερο από τη στιγμή που το υλικό έχει συγκεντρωθεί εν τη απουσία του ερευνητή και τη συνεπακόλουθη αδυναμία του

να διερευνήσει περαιτέρω το ζήτημα. Αυτό βέβαια δεν μειώνει επ'ουδενί την αξία του υλικού, αλλά και της ανάλυσης.

Αποχαιρετώντας τη θρησκευτική πίστη: Από τη θρησκευτική ταυτότητα στη θρησκευτική συνείδηση

Το οικογενειακό περιβάλλον και η άσκηση βίας

Η οικογένεια, όσο τεριμμένο κι αν ακούγεται αυτό, διαδραματίζει καίριο ρόλο στη μετάδοση και αναπαραγωγή των θρησκευτικών αντιλήψεων ή αλλιώς της θρησκευτικής μνήμης. Κατ' αρχάς πρέπει να παρατηρηθεί ότι από τις 45 καταγεγραμμένες αφηγήσεις, τουλάχιστον 7 δεν σχετίζονται άμεσα με το θέμα του 'αποχαιρετισμού' της πίστης, όπως παραδέχονται και οι ίδιοι οι συντάκτες τους. Κι αυτό διότι αφενός είτε προέρχονται από οικογένειες εντελώς ουδέτερες και αδιάφορες, όπως λένε, είτε μεγάλωσαν σε άθεες οικογένειες, είτε σε κοσμικές, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά. Συνεπώς, δεν πρόκειται περί 'αποχαιρετισμού' στη θρησκευτική πίστη, αλλά για ανατροφή σε άθεο ή έστω αδιάφορο και κοσμικό περιβάλλον. Παρά ταύτα, οι εν λόγω ιστορίες δεν παύουν να έχουν κοινωνιολογικό ενδιαφέρον καθώς το γεγονός ότι γεννιούνται σε αυτό το περιβάλλον δεν συνεπάγεται ότι έχουν ήδη διαμορφωμένη θρησκευτική συνείδηση. Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις αναφέρονται μεικτές οικογένειες με έναν γονέα Χριστιανό Ορθόδοξο και έναν Μουσουλμάνο, Εβραίο ή Καθολικό.

Από τις υπόλοιπες αφηγήσεις (35) οι περισσότεροι χαρακτηρίζουν τις οικογένειές τους τυπικές, αστικές-μικροαστικές, όχι πολύ θρησκευόμενες, με τη θρησκεία παρούσα, αλλά όχι κυρίαρχη. Σε αρκετές, πάντως, άλλες περιπτώσεις (τουλάχιστον 10) υπογραμμίζεται ο θρησκευτικός φανατισμός της οικογένειας και η σχετική επιβολή του. Ουσιαστικές είναι δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, ότι αρκετά συχνά στις οικογένειες υπάρχουν πρόσωπα, τα οποία είτε είναι άθεοι είτε επικριτικοί έναντι της θρησκείας. Αυτό συνδέεται και με τη δεύτερη παρατήρηση ότι συνήθως η μητέρα είναι εκείνη η οποία αναλαμβάνει τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση του παιδιού, και είναι περισσότερο πιστή, ενώ ο πατέρας είναι εκείνος που συνήθως, όταν αυτό συμβαίνει, είναι αδιάφορος, με κριτική στάση ή άθεος. Εκτός, όμως, από τον πατέρα, αναφορές γίνονται σε κάποιον άθεο θείο ή παππού, σε έναν κομμουνιστή-άθεο γείτονα, ή στον/στη σύντροφο, οι οποίοι άμεσα ή έμμεσα επηρέασαν τον αφηγούμενο. Για παράδειγμα κάποιος (56 ετών) μεγαλωμένος σε οικογένεια με έντονο το ελληνορθόδοξο στοιχείο, αναφέρει ότι όταν η κοπέλα του στα 17 του τον ρώτησε εάν πιστεύει στο θεό ήταν

σαν να τον τίναξε ρεύμα. Δεν μπορούσε να διανοηθεί ότι υπήρχαν τέτοιες ερωτήσεις. «Πώς είναι δυνατόν να αμφισβητεί κανείς το θεό;», αφηγείται, «Αυτό είναι δεδομένο» (9).[9] Σε άλλη περίπτωση μια γυναίκα (39 ετών) αφηγείται ότι όταν ένα απόγευμα διηγείτο στον πατέρα της αυτά που έμαθε στο μάθημα των θρησκευτικών, εκείνος απάντησε ότι δεν τα πιστεύει αυτά και όταν τον ρώτησε αν πιστεύει στο θεό εκείνος απάντησε όχι. «Όχι;», αφηγείται, «Ο μπαμπάς μου; Αυτός ο παντοδύναμος τύπος...δεν πιστεύει στον θεό;» (19). Τέλος, ένας άνδρας (72 ετών), άκουσε από τον άθεο-κομμουνιστή γείτονα για πρώτη φορά ξεκάθαρα ότι δεν υπάρχει θεός. «Παραμύθια των παπάδων», του είπε, «για να αποκοιμίζουν τον κόσμο» (45). Το περιβάλλον δηλαδή, ιδίως όταν περιλαμβάνει κάποιον άθεο, παρέχει τα απαραίτητα ερεθίσματα/εργαλεία για την πορεία προς την αμφισβήτηση και τη διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης.

Σε αρκετές αφηγήσεις καταγράφεται μια σαφής άσκηση φυσικής βίας (σωματικής ή και ψυχολογικής). Ξυλοδαρμοί στο σχολείο λόγω της θέσης ερωτημάτων που δεν έπρεπε στο μάθημα των θρησκευτικών, κλωτσιές του πατέρα κάτω από το μεσημεριανό τραπέζι για μη κατάλληλες απορίες σχετικά με τη θρησκεία, χτύπημα του παπά στο χέρι. Επίσης, βιαιοπραγία από άλλους συμμαθητές, αλλά και απόρριψη από τον κοινωνικό περίγυρο. Η βία αυτη διαπιστώνεται και στο λεξιλόγιο που χρησιμοποιούν προκειμένου να περιγράψουν τα παιδικά τους χρόνια, ιδίως εντός των πιο πιστών οικογενειών. Ορισμένες συχνά αναφερόμενες εκφράσεις είναι οι εξής: *Κυριακάτικος εκκλησιασμός άνωθεν επιβεβλημένος, εξαναγκασμός, το κατηχητικό και η εξομολόγηση με έκαναν να ασφυκτιώ, ψυχαναγκασμός, δυσφορία, ψυχοφθόροι φόβοι, υποχρεωτική αποστήθιση του πιστεύω, άγριες προσπάθειες κατήχησης*. Οι περισσότεροι, δηλαδή, χρησιμοποιούν παράγωγα των λέξεων επιβολή, υποχρέωση, καταναγκασμός, κτλ. Όπως αναφέρει κάποια (49 ετών):

> Κάθε Κυριακή εκκλησιασμός, νηστεία όποτε όριζε ο παπάς, προσευχή κάθε βράδυ και όλα τα άλλα που επιβάλλει η χριστιανική θρησκεία στο ποίμνιό της. Αυτή την καταπίεση στα παιδικά μου χρόνια δεν την άντεχα και μεγαλώνοντας άρχισα να αντιδρώ. [...] Όταν πήγαινα στην εκκλησία – όπου συνήθως χασμουριόμουνα γιατί με ξυπνούσαν πολύ πρωί – έπλαθα με τη φαντασία μου ιστορίες για να ξεφεύγω από αυτό το καταθλιπτικό περιβάλλον...(32)

[9] Για να μην υπάρχει πληθώρα υποσημειώσεων αναφέρεται εντός του κειμένου ο αριθμός της αφήγησης στην οποία αναφέρεται η πρόταση ή το απόσπασμα, όπως ακριβώς εμφανίζεται στο βιβλίο που περιλαμβάνει τις εν λόγω αφηγήσεις.

Ας σημειωθεί ότι η άσκηση βίας δεν προέρχεται μόνο από την επιβολή των τυπικών της ορθοδοξίας, αλλά και από τη διδασκαλία της καθώς αρκετοί ανέφεραν θέματα, όπως φόβος για την κόλαση, μεταθανάτια τιμωρία, ενοχές για αυνανισμό (ένας παπάς μάλιστα πρότεινε σε κάποιον το σβήσιμο τσιγάρου στο χέρι για τη 'θεραπεία' του), κ.ά. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση, όπου ο άθεος όταν ήταν μικρός έφαγε κατά παράβαση των εντολών της μητέρας, από τα παϊδάκια που έψηνε μια Παρασκευή, ημέρα νηστείας, ο μερακλής, όπως ο ίδιος τον χαρακτηρίζει, παππούς του και το βράδυ έβλεπε στον ύπνο του τον Αγ.Δημήτριο να βγαίνει από την εικόνα και να τον κατηγορεί γι' αυτό που είχε κάνει λέγοντας ότι δεν πρόκειται να συγχωρεθεί (16). Ένας άλλος αφηγείται σχετικά (άνδρας, 24 ετών):

> Ο φόβος για το θεό που κήρυτταν με έκανε ιδιαίτερα πρόθυμο να ακολουθήσω τον 'σωστό' δρόμο της εκκλησίας. [...] Ο διάβολος είχε περίοπτη θέση στους εφιάλτες μου...ήθελα να διαβάσω τα πάντα γι' αυτόν. Δεν έχανα την ευκαιρία να ρωτάω και πολλοί θείοι έστω και άθελά τους, όπως και η γιαγιά μου ή το σχολείο με τρόμαζαν πολύ κι έτσι ο φόβος με οδηγούσε στην πίστη του θεού του καλού. [...] Οι παιδικοί μου φόβοι ακόμη με ταλάνιζαν. Ο κατακλυσμός του Νώε, η Δευτέρα παρουσία και η σωτηρία κάποιου που πεθαίνει ήταν κυρίαρχα στη σκέψη μου. Για τη Δευτέρα παρουσία διάβασα και την Αποκάλυψη του Ιωάννη στα 16 μου χρόνια. Με φόβισε, τρόμαξα. Σε κάθε μεγάλη θρησκευτική γιορτή νόμιζα από τότε πώς ίσως θα είναι το τέλος! (11)

Μέσω της άσκησης συμβολικής κυρίως, αλλά και φυσικής, βίας δημιουργούνται ταυτίσεις και γίνεται η ένταξη στην ομάδα. Προς το παρόν δεν εμφανίζεται κάποια δυνατότητα αναστοχασμού και διερώτησης. Αυτές θα προκύψουν στη συνεχεία. Η άσκηση, λοιπόν, βίας συμβάλλει στην αναπαραγωγή της θρησκευτικής μνήμης της ομάδας και στη διαμόρφωση της θρησκευτικής ταυτότητας. Όταν η συμβολική αυτή βία αρχίσει να γίνεται αντιληπτή από τα 'θύματα', τότε ανοίγει ο δρόμος για την ανάδυση της θρησκευτικής συνείδησης.

Σε αυτό το σημείο χρειάζεται ενδεχομένως μια κοινωνιολογική, μεθοδολογική παρατήρηση. Η λεκτική/ ψυχολογική βία που αναφέρουν αρκετοί αφηγούμενοι άθεοι και η οποία μπορεί να θεωρηθεί μορφή φυσικής βίας, ήταν άραγε και τότε φυσική βία; Δεν αναφέρομαι φυσικά στις πάσης φύσεως βιαιοπραγίες. Δηλαδή, ένα καίριο ερώτημα είναι εάν όσοι σήμερα αφηγούνται αυτά τα περιστατικά του υποχρεωτικού εκκλησιασμού π.χ. και της ψυχαναγκαστικής εξομολόγησης, τα αντιλαμβάνοταν και τότε κατ' αυτόν τον τρόπο ή τα αντελήφθησαν εκ των υστέρων ως εξουσία/βία, άρα θα πρέπει να τα θεωρούμε ως

συμβολική για εκείνη την εποχή, δηλ. ως κάτι αποδεκτό και αυτονόητο εκ μέρους τους, αν ακολουθήσουμε και την προσέγγιση του Bourdieu για τη συμβολική εξουσία (1999: 238, 2007: 86,89) σύμφωνα με τον οποίο η συμβολική ισχύς είναι μια μορφή εξουσίας που ασκείται πάνω στα σώματα, άμεσα, και ως δια μαγείας, έξω από κάθε σωματικό καταναγκασμό. Και αυτή η μαγεία δεν λειτουργεί παρά μόνο στηριζόμενη στις διαθέσεις που είναι αποθηκευμένες σαν ελατήρια στον πυρήνα των σωμάτων. Επειδή, λοιπόν, η αφήγηση τοποθετείται στο σήμερα, στο τώρα, αυτό έχει ως συνέπεια να χρειάζεται ιδιαίτερα προσεκτική μελέτη προτού απαντήσουμε. Αυτό, όμως, μπορεί να διερευνηθεί μόνο κατά τη μελέτη πρωτογενούς υλικού και με τη δυνατότητα του ερευνητή να επανέλθει και να ρωτήσει τον αφηγούμενο.

Παρατήρηση, αμφισβήτηση και μελέτη

Ένα άλλο ενδιαφέρον εύρημα, όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις, είναι ότι κατ' αρχάς αρκετοί (περίπου 15) εκ των αφηγούμενων άρχισαν την αναζήτηση περί θεού και θρησκείας στην εφηβεία τους και τότε έθεσαν τα πρώτα κρίσιμα ερωτήματα, ένω άλλοι έκαναν το βήμα στη διάρκεια των σπουδών τους στο Πανεπιστήμιο ή στη διάρκεια της στρατιωτικής τους θητείας. Η αφορμή γι' αυτό ήταν είτε ερεθίσματα από το περιβάλλον τους, λόγω της παρουσίας άθεων για παράδειγμα, είτε από την ίδια την παρατήρησή τους ιδίως σε σχέση με τη θρησκεία (π.χ. το ακριβό αμάξι του παπά, τα ψώνια με χρήματα από το παγκάρι, ο κοιλαράς παπάς που διδάσκει τη νηστεία, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά ή ο παπάς που βλαστήμησε μέσα στην Εκκλησία). Όπως αναφέρει κάποιος (άνδρας, 64 ετών):

> Η αντίστροφη μέτρηση, η αμφισβήτηση, άρχισε μια σημαδιακή Κυριακή στα δεκαεπτά μου. Είχα πάει, όπως έκανα σχεδόν κάθε Κυριακή, στην Εκκλησία της γειτονιάς μου και παρακολουθούσα εντελώς ανόρεχτα και μηχανικά τη λειτουργία. [...] Στο τέλος, ανέβηκε στον άμβωνα ένας δεσπότης, ντυμένος στα χρυσοποίκιλτα άμφιά του και άρχισε να βγάζει έναν πύρινο λόγο για τους αμαρτωλούς πλούσιους και για τη ματαιότητα του πλουτισμού. Βγαίνοντας έξω, αντίκρυσα στο δρόμο ένα εντυπωσιακό αυτοκίνητο που βρισκόταν σταθμευμένο στο πλάι της εκκλησίας και πλησίασα κοντά του για να το δω. [...] Το χαστούκι που δέχτηκα όταν διαπίστωσα ότι ο ιδιοκτήτης του ήταν ο ίδιος ο δεσπότης ήταν πολύ ισχυρό. [...] Βλέποντας έναν 'πολέμιο' του πλούτου να ζει μέσα στη χλιδή δυσκολευόμουν να συνειδητοποίησω τι ακριβώς συνέβαινε (1).

Η μετάβαση, όμως, από τη θρησκευτική ταυτότητα στη θρησκευτική συνείδηση δεν γίνεται αυτομάτως. Στην αρχή ο αφηγούμενος αποφασίζει να μην ξαναπατήσει το πόδι του σε

εκκλησία και εν συνεχεία αυτό γίνεται η απαρχή της αμφισβήτησης του για τη θρησκεία καθώς του δίνεται το ερέθισμα να αρχίσει να ερευνά και να μελετά περισσότερο για το θέμα. Από τα κείμενα γίνεται εμφανές ότι ιδίως εκείνοι, οι οποίοι γεννήθηκαν και ανατράφηκαν σε ένα λιγότερο ή περισσότερο θρησκευόμενο περιβάλλον στην εφηβική τους ηλικία άρχισαν να παρατηρούν όσα συνέβαιναν στον εκκλησιαστικό χώρο και να τους γεννώνται ερωτήματα. Οι απορίες αυτές δεν οδήγησαν κανέναν σε άμεση απομάκρυνση από την εκκλησία και τη θρησκεία. Συνετέλεσαν, όμως, στο να αρχίσουν να αναζητούν και να επιθυμούν να απαντήσουν σε αυτές τις απορίες τους.

Το εφαλτήριο και η κύρια αιτία της αμφισβήτησης και συχνά της ρήξης με τη θρησκεία και την πίστη ήταν η αναζήτηση και η μελέτη βιβλίων. Ιδίως η μελέτη της Αγ.Γραφής, περισσότερο της Π.Διαθήκης, προκάλεσε σε πολλούς σοκ και αηδία, όπως λένε, για τη βία και το μίσος που περιγράφονται, ακόμα και με την ανοχή ή τη συμμετοχή του ίδιου του θεού. Ένας από τους αφηγητές (άνδρας μεταξύ 30 και 40 ετών) αναφέρει ότι μεγάλωσε σε πιστή οικογένεια και όταν ήταν στο δημοτικό είχε ορισμένες απορίες και ερωτήσεις σχετικά με τη θρησκεία και την Εκκλησία. Οι συνεχείς τιμωρίες, όμως, τόσο στο σχολείο όσο και στο σπίτι τον οδήγησαν να γίνει φανατικός χριστιανός, όπως ο ίδιος υπογραμμίζει. Τα βιβλία επιστήμης και αρχαίας ελληνικής ιστορίας δεν υπήρχαν πια στο σπίτι και αντικαταστάθηκαν από βιβλία βυζαντινής ιστορίας και θεολογίας. Όλοι οι άθεοι και οι μη Ορθόδοξοι έγιναν εχθροί του. Όταν, όμως, πήγε στο πανεπιστήμιο γνώρισε άθεους και άρχισε να συζητάει μαζί τους. Διαπίστωσε, όμως, ότι εκείνοι είχαν πολλά επιχειρήματα, ενώ εκείνος κανένα. Τότε αποφάσισε να μελετήσει τη Βίβλιο για πρώτη φορά για να τους απαντήσει. Ο ίδιος περιγράφει τη συνέχεια ως εξής:

> Με την ανάγνωσή της, όμως, έπαθα ένα μεγάλο πολιτισμικό σοκ. Αντί για επιχειρήματα βρήκα παραλογισμό, αντιφάσεις, βία, μίσος, υποκρισία, μη φυσικά γεγονότα, πτωματολατρεία, αιμομιξία και ό,τι πιο χυδαίο υπάρχει στον κόσμο. Ακόμη θυμάμαι το πόσο θύμωσα με τον εαυτό μου, που τόσο καιρό είχα πιστέψει όλα αυτά τα ψεύδη, προσφέροντας ένα μίνι μεσαίωνα στη ζωή μου (17).

Από άλλα διαβάσματα αναφέρονται κατ' εξοχήν ο Ν. Καζαντζάκης και το έργο του, η *Αντι-γνώση* της Λ.Ζωγράφου, και οι Λιαντίνης, Ντόκινς, Σαγκάν, Ασίμοφ, Νίτσε, Φόιερμπαχ, Φρόιντ, Μαρξ, Ράσελ, Ιουλιανός, Πορφύριος, Κέλσος, Ηράκλειτος, Επίκουρος, αλλά και πολλά επιστημονικά ντοκιμαντέρ. Αξίζει αναφοράς μια περίπτωση όπου ο σημερινός άθεος (άνδρας, 34 ετών), 16 ετών τότε, από σχετικά φανατική οικογένεια πηγαίνει στο

βιβλιοπωλείο για να αγοράσει ένα βιβλίο διδασκαλίας γερμανικών και κατά παράβαση της γονεϊκής εντολής να μένει μακριά από βιβλία μη ελεγχόμενα από το περιβάλλον του, ξεφυλλίζει κάποιο που πέφτει στα χέρια του σχετικά με τη θρησκεία και έτσι αρχίζει η αναζήτησή του:

> Μέσα σε όλα είχα αποκτήσει και την επίγνωση ότι δεν πατάμε σε μέρη διαφθοράς και σήψης, όπως τα βιβλιοπωλεία και φυσικά δεν ενδιαφερόμαστε για τους άπλυτους και απολίτιστους αρχαίους που πέραν ενός Παρθενώνα δεν είχαν το παραμικρό άλλο να μας πουν. Μόνο το Βυζάντιο με ενδιέφερε (29).

Τα βιβλιοπωλεία και οι βιβλιοθήκες συγγενικών προσώπων γίνονται για τους νέους αμφισβητίες οι τόποι, όπου μπορούν να έρθουν σε επαφή με τη θύραθεν γνώση μακριά από τα βλέμματα και την αυστηρότητα του οικογενειακού τους περιβάλλοντος. Όπως αναφέρεται σε κάποια ιστορία (γυναίκα, 38 ετών):

> Τα περισσότερα από αυτά [τα βιβλία] ανήκαν σε βιβλιοθήκες του θείου και του παππού μου όπου κατέφευγα προκειμένου να αντλήσω περισσότερη εξωσχολική γνώση. [...] Ο πατέρας μου άρχισε να τα χάνει μαζί μου, δεν ήθελε να βλέπει βιβλία στο σπίτι και πολύ περισσότερο να αγοράζω βιβλία (6).

Στη συνέχεια, αφηγείται κάποια φορά που είχαν πάει με τον πατέρα της στο Ζάππειο σε μια έκθεση βιβλίου, όταν ξέφυγε από την προσοχή του και πλησίασε τους πάγκους με τα βιβλία. Ενθουσιασμένη με την πληθώρα και την ποικιλία των βιβλίων άνοιγε και τα διάβαζε. Τότε είδε μια δίτομη έκδοση της UNESCO με τίτλο *Τα δικαιώματα του να είσαι άνθρωπος*, την οποία και παρήγγειλε κρυφά από τον πατέρα της και με τα δικά της χρήματα.

Τα βιβλία παντός είδους και οι επιστήμες αποτελούν με άλλα λόγια τον μοχλό που ανοίγει την πόρτα για έναν άλλο κόσμο, ο οποίος μέχρι τότε παρέμενε ερμητικά κλειστός και απαγορευμένος. Αναφέρονται από όλους σχεδόν τους αφηγούμενους και μάλιστα τις περισσότερες φορές ως κάτι που τους άνοιξε τα μάτια. Είναι στην ουσία το κρίσιμο εργαλείο, ιδίως κατά την περίοδο της εφηβείας, αλλά και μεταγενέστερα προκειμένου να τεθούν τα πρώτα ερωτήματα και να δοθούν οι πρώτες απαντήσεις, που εν τέλει θα οδηγήσουν στη διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης και στην οριστική ρήξη με την επιβαλλόμενη θρησκευτική ταυτότητα.

Οι πεποιθήσεις

Πώς, λοιπόν, διαμορφώνεται αυτή η θρησκευτική συνείδηση των άθεων; Ή με βάση τον τίτλο της εργασίας μας, πού και τι πιστεύει αυτός που δεν πιστεύει; Αρχικά, όλοι έχουν απορρίψει

οποιαδήποτε μεταφυσική/ υπερφυσική πίστη ή πεποίθηση. Τα βασικά χαρακτηριστικά των πεποιθήσεων τους είναι τα εξής: Κατ' αρχάς δηλώνουν περισσότερο ελεύθεροι ως άνθρωποι. Τονίζουν ότι απολαμβάνουν τη ζωή τους εδώ στη γη μακριά από τη θρησκεία και τις επιβολές της. 'Πιστεύουν' στον ορθολογισμό και στην επιστημονική έρευνα και τα επιτεύγματά της, στην αξιοποίηση του ανθρώπινου μυαλού και στη φύση, ενώ οι περισσότεροι τονίζουν τη διάθεση τους για κοινωνική προσφορά και αλληλεγγύη μεταξύ των ανθρώπων:

> Η εμπιστοσύνη στο πνεύμα και στις ικανότητες των ανθρώπων και η στήριξη της επιστημονικής γνώσης είναι η μόνη ελπίδα για πρόοδο της ανθρωπότητας, πράγμα που έχει αποδειχθεί από την εποχή της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού. [...] Στα χρόνια που ζούμε έχει γίνει πλέον φανερό σε όλους ότι η αιώνια φύση δεν χρειάζεται θεούς, νεράιδες και αερικά για να την καθοδηγούν (άνδρας, 35 ετών) (4).

Ή όπως το θέτει κάποιος άλλος (άνδρας, 40 ετών) πιο περιεκτικά «πιστεύω στο ανθρώπινο μυαλό, ελπίζω στην ανθρώπινη επιστήμη» (12).

Τέλος, σαφώς υποστηρίζουν την ηθική διάσταση της αθεΐας, υπογραμμίζοντας εμφατικά ότι δεν χρειάζονται κάποιον θεό-τιμωρό προκειμένου να κάνουν καλές πράξεις και να είναι ηθικές προσωπικότητες. Άλλωστε κατά τον U.Eco (1998: 92), αυτός που δεν πιστεύει θεωρεί ότι κανείς δεν τον παρατηρεί από ψηλά και συνεπώς ξέρει ότι δεν υπάρχει κανείς που μπορεί να τον συγχωρέσει. Ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό είναι ότι αναφέρονται στην απελευθέρωσή τους από τη θρησκεία και τους φόβους που αυτή προκαλεί:

> Αντιμετωπίζω χωρίς ψεύτικα δεκανίκια, όλα τα προβλήματα κατάματα και παράλληλα προσπερνώ γενναία τις προσωπικές μου δυσκολίες στη ζωή. [...] Εμείς δημιουργούμε την κόλαση, αλλά και τον παράδεισο στη ζωή μας και πολλά πράγματα που διδάσκουν οι θρησκείες σκοπό έχουν να παραπλανήσουν τους λαούς για να επωφελείται το κάθε ιερατείο. Προσπαθούν να δημιουργήσουν ψευδαισθήσεις και ιδεοληψίες στη ζωή μας που οδηγούν σε ψυχώσεις και θρησκευτικούς φανατισμούς (γυναίκα, 38 ετών) (6).

Αυτή η αίσθηση ελευθερίας δηλώνεται αρκετά συχνά και συνδυάζεται ενίοτε, μόνο με τη λατρεία της φύσης:

> Από τότε που αποτίναξα αυτά τα δεσμά, νιώθω πολύ πιο ελεύθερος, πολύ πιο έτοιμος να κάνω το πραγματικά καλό. [...] Το βράδυ στρέφω το κεφάλι ψηλά προς το Σύμπαν και παρατηρώ το κόσμημα, τον Κόσμο, και συλλογίζομαι πόσο

> μεγάλο είναι το δώρο της ζωής που έχω στα χέρια μου, να μπορώ να παρατηρώ μια τέτοια μεγάλη ομορφιά, να είμαι τμήμα της, να είμαι κομμάτι του όλου. Παρατηρώ τη Φυσή και μαγεύομαι από αυτά που μπορεί να κάνει... (άνδρας 34 ετών) (29).

Η καλοσύνη και η ηθική του άθεου, συνεπώς, τονίζονται και υπογραμμίζονται σε κάθε ευκαιρία, όταν γίνεται αναφορά στις πεποιθήσεις τους. Σε αυτήν την περίπτωση σημειώνεται ιδιαίτερα η επιλογή του άθεου προς το καλό χωρίς εκ των άνω επιβολές και συνεπακόλουθες τιμωρίες:

> Ο άθεος είναι σωστός και ηθικός επειδή έτσι αισθάνεται από τη φύση και την παιδεία του, χωρίς να τον πιέζει ο φόβος κάποιας κόλασης. Λειτουργεί σαν κοινωνικός άνθρωπος, με σεβασμό και κανόνες και αυτό του προσδίδει περισσότερο κύρος και έτσι εμπνέει σεβασμό, γιατί δεν καθοδηγείται από 'ανώτερες δυνάμεις' που του λένε τι πρέπει να κάνει και τι όχι. Είναι καλός επειδή το θέλει ο ίδιος. Δεν έχει ενοχές γιατί έχει καθαρή συνείδηση. Συμπεριφέρεται ηθικά κι ας ξέρει ότι δεν θα 'ανταμειφθεί στην άλλη ζωή' γι' αυτό (γυναίκα 43 ετών) (33).

Η ηθική και το συλλογικό αγαθό τίθενται σε πρώτο πλάνο στις πεποιθήσεις των άθεων αφηγητών, αλλά αποδεσμεύονται εντελώς από κάθε θρησκευτική και χριστιανική σημασιοδότηση ή τουλάχιστον αυτό ισχυρίζονται οι υποστηρικτές αυτών των θέσεων. Ο άθεος, δηλαδή, δεν ορίζεται μόνο αρνητικά ως αρνητής της ύπαρξης του θεού, αλλά και θετικά ως κάποιος, ο οποίος ενδιαφέρεται για τους συνανθρώπους του, για την κοινωνία στην οποία ζει και για τον κόσμο συνολικά. Δεν εμφανίζεται ως μονήρης αντι-θεϊστής, αλλά ως ένα συλλογικό ον που δρα με γνώμονα τη συνείδησή του και όχι με βάση τις διδαχές και τους νόμους ενός θεού και μιας εκκλησίας.

Συμπεράσματα

Μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα με βάση την παραπάνω ανάλυση; Θεωρώ ότι το βασικό συμπέρασμα τουλάχιστον από τις συγκεκριμένες αφηγήσεις, με όλα τα μεθοδολογικά μειονεκτήματα που μπορεί να υφίστανται, είναι ότι οι σημερινοί άθεοι είναι πρώτα και κύρια άθεοι που ήρθαν σε αντιπαράθεση με τον Χριστιανικό θεό (και τη Χριστιανική θρησκεία) και τον απέρριψαν, άρα Χριστιανοί άθεοι. Άλλωστε, όπως θα έλεγε και ο Braudel (2005: 458), ο Ευρωπαίος ακόμη και άθεος δεν παύει να είναι δέσμιος μιας

ηθικής, δέσμιος διαφόρων ψυχικών επιταγών που ορίζουν τη συμπεριφορά του και είναι βαθιά ριζωμένες στη χριστιανική παράδοση. Βεβαίως, κάποιοι από τους άθεους που αφηγήθηκαν τις ιστορίες τους, στην πορεία της ζωής τους μελέτησαν πολλές θρησκείες και απέρριψαν κάθε μορφής μεταφυσική πίστη και υπερφυσικά όντα. Ένα δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι δεν έχει ασκηθεί σε όλους φυσική (ή συμβολική) βία κατά τη διάρκεια της ανατροφής τους, με συνέπεια η άσκηση βίας να αποτελεί μόνο μερική εξήγηση για τη μεταστροφή τους στην αθεΐα. Η άσκηση βίας, φυσικής ή/και συμβολικής μάλλον συντελεί στην εδραίωση της θρησκευτικής ταυτότητας παρά στην αμφισβήτησή της, τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο και στις μικρότερες ηλικίες. Το ευρύτερο περιβάλλον, αναλόγως του πόσο ανεκτικό ήταν και τα σχετικά ερεθίσματα συνετέλεσαν, επίσης, στη μετάβαση στην αθεΐα. Αυτή η μετάβαση από τη θρησκευτική ταυτότητα στη θρησκευτική συνείδηση δεν είναι στιγμιαία και άμεση. Απαιτεί χρόνο και αναζήτηση, όπως φαίνεται, από όλες τις αφηγήσεις, ιδίως εκείνων οι οποίοι μεγάλωσαν σε πιστές οικογένειες, συχνά στα όρια του φανατισμού. Η ρήξη και η σταδιακή μετάβαση προκαλείται από το κονωνικό περιβάλλον μέσω ερεθισμάτων και εν συνεχεία μέσω προσωπικής μελέτης. Τέλος, ένα ακόμα συμπέρασμα είναι ότι όλοι διεκδικούν την ιδιότητα του καλού και ηθικού ανθρώπου και πολίτη προσπαθώντας να απεμπλέξουν την ηθική από τη θρησκεία και τη θεϊκή παρουσία.

Εκείνο το οποίο πρέπει να τονιστεί είναι ότι η αναζωπύρωση ή απλώς η εμφάνιση της αθεΐας στο δημόσιο χώρο, δεν αποτελεί πρόκληση για την κοινωνική συνοχή. Αποτελεί, μάλλον, πρόκληση αφενός για το κράτος, να αποδείξει τον σεβασμό του στη διαφορετικότητα και την κοσμικότητά του, βασικό ζητούμενο στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, και αφετέρου για την Εκκλησία να δείξει ότι δεν θεωρεί τον άθεο ως προαιώνιο εχθρό της. Κυρίως, όμως, αποτελεί πρόκληση για τη διαδικασία της εκκοσμίκευσης και τη μελέτη της, η οποία σε καμία περίπτωση δεν είναι εξελικτική και μονόδρομη, αλλά περιλαμβάνει συχνά συντηρητικές οπισθοχωρήσεις. Προφανώς, αυτά τα συμπεράσματα είναι πολύ αρχικά και απαιτείται περισσότερη έρευνα σε βάθος προκειμένου να επιβεβαιωθούν ή να διαψευσθούν.

Βιβλιογραφία

Baggini, Julian (2006), *Αθεϊσμός. Η εποχή μας σε 15 λέξεις*, Αθήνα, Το Βήμα/ Ελληνικά Γράμματα.

Bourdieu, Pierre (2007), *Η ανδρική κυριαρχία*, Αθήνα, Πατάκης.

Bourdieu, Pierre (1999), *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, Αθήνα, Καρδαμίτσας.

Braudel, Fernand (2010), *Η γραμματική των πολιτισμών*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.

Comte-Sponville, Andre (2009), *Το πνεύμα του αθεϊσμού*, Αθήνα, Κέδρος.

Dawkins, Richard (2007), *Η περί θεού αυταπάτη*, Αθήνα, Κάτοπτρο.

Dennett, Daniel (2007), *Απομυθοποίηση. Καταρρίπτοντας τον μύθο της θρησκείας*, Θασσαλινίκη, Βάνιας.

Διαμαντόπουλος, Λεωνίδας (1978), *Η αθεΐα στην εποχή μας*, Αθήνα, Ο Σωτήρ.

Eagleton, Terry (2011), *Λογική, πίστη και επανάσταση. Στοχασμοί γύρω από την περί θεού διαμάχη*, Αθήνα, Πατάκης.

Eco, Umberto, Martini, Carlo-Maria (1998), *Τι πιστεύει αυτός που δεν πιστεύει;*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Febvre, Lucien (1982), *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais*, Cambridge, Harvard University Press.

Ginzburg, Carlo (1994), *Το τυρί και τα σκουλίκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Graham, Chelsea (2011), *Good without God: Identity Negotiations and Revelations of Religious None(s)*, Northern Kentucky University, αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία.

Halbwachs, Maurice (2013), *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, Αθήνα, Νεφέλη.

Harris, Sam (2008), *Το τέλος της πίστης*, Αθήνα, Ενάλιος.

Hervieu-Leger, Daniele (2006), *Religion as a Chain of Memory*, Cambridge, Polity Press (επανεκτύπωση).

Hitchens, Christopher (2008), *Ο θεός δεν είναι μεγάλος*, Αθήνα, Scripta.

Η Δίκη του Ναυπλίου, εστενογραφημένα πρακτικά (1976), Αθήνα, Διόνυσος.

Καρατζάς, Φιλοποίμην (1983), *Είναι η αθεΐα τρέλλα;* Αθήνα, Εκδόσεις Χ.Ε.Ε.Ν.

Κυριαζή, Νότα (2001), *Η κοινωνιολογική έρευνα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 3η έκδοση.

LeDrew, Stephen (2013), "Discovering Atheism", *Sociology of Religion*, 74 (4), σσ. 454-463.

Le Roy Ladurie, Emmanuel (2008), *Μονταγιού. Ένα οξιτανικό χωριό από το 1294 έως το 1324*, Αθήνα, Εκδόσεις του 21ου.

Martin, Michael (ed.) (2007), *The Cambridge Companion to Atheism*, Cambridge, Cambridge University Press.

Mason, Jennifer (2003), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Mauthner, Fritz (1992), *Ο αθεϊσμός στην αρχαιότητα*, Αθήνα, Εκδόσεις του 21ου.

McGrath, Alister (2008), *Το λυκόφως του αθεϊσμού*, Αθήνα, Ουρανός.

McGrath, Alister (2010), *Η αυταπάτη του Dawkins*, Αθήνα, Ουρανός.

Meslier, Jean (2008), *Δεν υπάρχει θεός. Με την κοινή λογική ενός ιερέα*, Αθήνα, Οδυσσέας.

Μινουά, Ζορζ (2007), *Η ιστορία της αθεΐας*, Αθήνα, Νάρκισσος.

Μποττόν, Αλαίν ντε (2012), *Θρησκεία για άθεους*, Αθήνα, Πατάκης.

Norris, Pippa, Inglehart, Ronald (2011), *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, New York, Cambridge University Press, 2η έκδοση.

Onfray, Michel (2006), *Πραγματεία περί αθεολογίας*, Αθήνα, Εξάντας.

Παπαριζος, Αντώνης (2001), *Θεός, εξουσία και θρησκευτική συνείδηση*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Silver, Christopher Frank (2013), *Atheism, Agnosticism, and Nonbelief: A qualitative and quantitative study of type and narrative*, The University of Tennessee at Chattanooga, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

Smith, Jesse M. (2013), *Atheists in America: Investigating Identity, Meaning and Movement*, University of Colorado at Boulder, College of Arts and Sciences, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

Teemu, Taira (ed.) (2012). "The New Visibility of Atheism in Europe", *Approaching Religion* 2 (1).

Τερζάκης, Άγγελος (2010), *Δίχως θεό*, Αθήνα, Εστία. 14η έκδοση.

Φαφούτη, Λαλίνα (2012) «Έλληνες: Πιστοί, αλλά 'χαλαροί'», *Το Βήμα Science*, Κυριακή, 15 Απριλίου 2012, σ.3.

Φραγκόπουλος, Στέλιος (επιμ.) (2012), *Αποχαιρετισμός στη θρησκευτική πίστη*, Αθήνα, χ.ε.

Χίτσενς, Κρίστοφερ (επιμ.) (2012), *Η βίβλος του άθεου*, Αθήνα, Polaris.

Η συρρίκνωση του κόστους εργασίας ως μέσο αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ρεαλισμός ή ουτοπία;

Νίκος Σαρρής

Ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Στόχος του άρθρου είναι να διερευνήσει αν η μείωση του κόστους εργασίας αποτελεί ένα ουσιαστικό μέσο για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης. Εξετάζονται οι δύο παράμετροι του κόστους εργασίας δηλαδή το μισθολογικό και το μη μισθολογικό κόστος. Έμφαση δίνεται στη διαφορά που υπάρχει μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ στα κατώτατα όρια αποδοχών των εργαζομένων, στο ωριαίο κόστος εργασίας και τις συνιστώσες του, ενώ τονίζεται και το νέο νομοθετικό καθεστώς της αποζημίωσης απόλυσης υπαλλήλων. Με ενδεικτική αναφορά στους δείκτες ανεργίας και φτώχειας σε Ελλάδα και ΕΕ, λόγω της οικονομικής κρίσης, συζητείται η αναγκαία παρέμβαση της ΕΕ στους τομείς κοινωνικής πολιτικής και απασχόλησης με μέτρα ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής. Τέλος προτείνει την δημιουργία κατώτατου μισθού στην ΕΕ.

Summary

The aim of this article is to examine if the dramatic reduction of labour cost constitutes a substantial means of facing the economic crisis. The two main components of labour costs- wages and salaries and non-wage costs- are examined. Emphasis is given on the great differences between the member-states of the European Union concerning minimum wages, nominal hourly labour cost and its components, while the new legislation for the reduction of redundancy cost is mentioned. With an indicative reference to unemployment and poverty rates both in Greece and the EU because of the economic crisis, the necessary intervention of the EU in social and employment policies for the reinforcement of social cohesion is discussed. Finally the article proposes the establishment of a European minimum wage.

Λέξεις κλειδιά: Κόστος εργασίας, μισθολογικό κόστος, κατώτατος μισθοί, ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο, ανεργία, φτώχεια

1. Εισαγωγή

Στόχος του άρθρου είναι να παρουσιάσει τις εξελίξεις στο κόστος εργασίας τόσο στην Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και Ελλάδα ιδιαίτερα μετά την εφαρμογή των μνημονίων στην χώρα μας τα οποία επέφεραν σημαντικές αλλαγές στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, με θεσμικά κυρίαρχη αυτή της τροποποίησης του συστήματος καθορισμού των κατώτατων ορίων των αποδοχών των εργαζομένων.

Πέραν της αποτύπωσης του συνολικού κόστους εργασίας θα αναλυθούν οι δύο παράμετροι του κόστους εργασίας δηλαδή το μισθολογικό και το μη μισθολογικό κόστος. Στην παράμετρο του μισθολογικού κόστους έμφαση θα δοθεί αφενός στην εξέλιξη του κατώτατου μισθού και αφετέρου του ωριαίου κόστους εργασίας τόσο στην Ελλάδα όσο και στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην παράμετρο του μη μισθολογικού κόστους έμφαση θα δοθεί στο καθεστώς αποζημίωσης στην Ελλάδα ιδίως μετά την εφαρμογή του νόμου 4093/2012.

Οι θεσμικές παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα σχετίζονται επιπλέον και με την πολιτική απασχόλησης και την κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η συζήτηση αυτή καθίσταται ιδιαίτερα επίκαιρη λόγω της παγκοσμιοποίησης και των επιμέρους στόχων που θέτει η Ευρωπαϊκή Ένωση ενόψει και της Στρατηγικής «Ευρώπη 2020» και του κινδύνου που αντιμετωπίζει το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο, του οποίου κύριο χαρακτηριστικό είναι η κατοχύρωση συγκεκριμένων ελάχιστων προδιαγραφών ως προς τους όρους εργασίας.

Από την άλλη μεριά το υψηλό ποσοστό ανεργίας, ο δείκτης φτώχειας, ο δείκτης κοινωνικής υστέρησης η μείωση του ΑΕΠ αλλά και η απόγνωση των πολιτών που πολλές φτάνει ακόμη και σε φαινόμενα αυτοκτονίας αναδεικνύουν ίσως την αναποτελεσματικότητα της συρρίκνωσης του κόστους εργασίας ως μέσου αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης αφού και ο αριθμός των επενδύσεων δεν έχει ουσιαστικά αυξηθεί, αλλά και η απαρέσκεια για το πολιτικό σύστημα παρουσιάζεται ιδιαίτερα έντονη.

2. Οι βασικές παράμετροι του κόστους εργασίας

Ως «**κόστος εργασίας**» νοείται το σύνολο των δαπανών που επωμίζονται οι εργοδότες προκειμένου να απασχολήσουν εργαζομένους. Η Ευρωπαϊκή Ένωση με μια

σειρά κανόνων προσδιόρισε τις συνιστώσες του κόστους εργασίας και προέβλεψε συγκεκριμένους ορισμούς για να μπορούν ευκολότερα να ομαδοποιηθούν και να διαβιβαστούν προς την ΕΕ πληροφορίες για τις αποδοχές και το κόστος εργασίας[1].

Δύο είναι οι σημαντικές παράμετροι του κόστους εργασίας το μισθολογικό κόστος και το μη μισθολογικό κόστος.

Στο **μισθολογικό κόστος** εντάσσονται μισθοί και ημερομίσθια. Ως μισθοί και ημερομίσθια ορίζεται το σύνολο των αμοιβών σε χρήμα και σε είδος που καταβάλλεται σε όλα τα άτομα και που περιλαμβάνεται στη μισθοδοτική κατάσταση της επιχείρησης, σε αντάλλαγμα της εργασίας που προσέφεραν κατά τη διάρκεια της οικονομικής χρήσης, ανεξάρτητα αν πληρώνονται βάσει του ωραρίου, βάσει της παραγωγής, ή με το κομμάτι (φασόν).

Στο **μη μισθολογικό** κόστος περιλαμβάνονται οι εργοδοτικές εισφορές κοινωνικής ασφάλισης, οι δαπάνες επαγγελματικής κατάρτισης, λοιπές δαπάνες που πραγματοποιεί ο εργοδότης, οι φόροι που πληρώνει ο εργοδότης, καθώς και οι αποζημιώσεις απόλυσης. Εδώ θα πρέπει να προστεθεί και το κόστος που συνδέεται με τις υποχρεώσεις των επιχειρήσεων σε σχέση με την διαχείριση του χρόνου και των συνολικότερων όρων εργασίας των εργαζομένων (αναγγελία πρόσληψης, απόλυσης, ωραρίου εργασίας, κλπ.)

3. Κατώτατοι μισθοί

Η έννοια του κατώτατου μισθού υπάρχει σε πολλά κράτη και αυτό γίνεται κυρίως για την προστασία του πιο αδύνατου μέρους στην σύμβαση εργασίας δηλαδή του εργαζομένου. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό σε χώρες και τομείς στους οποίους δεν υπάρχει καθόλου ή είναι ασθενής η συνδικαλιστική εκπροσώπηση των εργαζομένων[2].

Με την Πράξη Υπουργικού Συμβουλίου υπ' αριθ. 6/28-2-2012 (ΦΕΚ Α 38/28-2-2012) για τη «Ρύθμιση θεμάτων προς εφαρμογή της παρ.6 του άρθρου 1 του Ν. 4046/2012» αποφασίστηκε δραστική ονομαστική κατά 22% των ελαχίστων μισθών της ΕΓΣΣΕ (όπως ίσχυαν την 1.1.2012) και 32% για τους νέους κάτω των 25 ετών. Με τον Ν. 4093/2012

[1] Σύμφωνα με το παράρτημα ΙΙ του Κανονισμού 1737/2005 το κόστος εργασίας περιλαμβάνει: τις αμοιβές (εισόδημα) εξαρτημένης εργασίας, παράλληλα με τις αμοιβές σε χρήμα και σε είδος και τις εργοδοτικές εισφορές κοινωνικής ασφάλισης (Δ.1), τις δαπάνες επαγγελματικής κατάρτισης (Δ.2), τις λοιπές δαπάνες (Δ.3), τους φόρους που συνδέονται με την απασχόληση και θεωρούνται κόστος εργασίας (Δ.4),μείον τις τυχόν επιδοτήσεις που λαμβάνει ο εργοδότης (Δ.5). Συνοπτικά το κόστος εργασίας Δ μπορεί να αποδοθεί από τον τύπο (Δ=Δ.1+Δ.2+Δ.3+Δ.4-Δ.5).

[2] Τα κατώτατα όρια σε μισθούς και ημερομίσθια καθιερώθηκαν στην Ελλάδα με νόμο τον Αύγουστο του 1936, μαζί με το οκτάωρο εργασίας και την υποχρεωτική διαιτησία.

«Έγκριση Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016-Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής Ν. 4046/2012 και του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016» έγιναν σημαντικές αλλαγές στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, με κυριότερη αυτή του νομοθετικού καθορισμού του κατώτατου μισθού. Πλέον με τις νέες διατάξεις επέρχεται ριζική τροποποίηση του συστήματος καθορισμού των ελάχιστων ορίων αποδοχών που ισχύουν για όλους τους εργαζόμενους. Στο εξής τα γενικά κατώτατα όρια αποδοχών θεσπίζονται από τον νομοθέτη, ενώ με την ΕΓΣΕΕ καθορίζονται μόνο οι μη μισθολογικοί όροι. Εάν με την ΕΓΣΕΕ θεσπιστούν και μισθολογικοί όροι (βασικοί μισθοί, επιδόματα και κάθε είδους προσαυξήσεις) αυτοί ισχύουν μόνον για τους εργαζόμενους που απασχολούνται σε εργοδότες- μέλη των συμβαλλόμενων εργοδοτικών οργανώσεων (Θεοδόσης 2012:14). Αυτό τροποποιεί το άρθρο 8 Παρ. 1 Ν.1876/1990, σύμφωνα με το οποίο οι εθνικές γενικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας καθόριζαν τους ελάχιστους όρους εργασίας που ίσχυαν για τους εργαζόμενους όλης της χώρας.

Οι μισθωτοί θα απασχολούνται πλέον με **ατομικές και επιχειρησιακές συμβάσεις** που θα έχουν ως «πάτωμα» ασφαλείας τους μειωμένους έως 22% κατώτατους μισθούς της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας (και 32% χαμηλότερα, για τους νέους ηλικίας έως 25 ετών), **λιγότερα επιδόματα** («κουρεμένες» κατά 15% - 20% προσαυξήσεις) και χωρίς **καμία απολύτως «αυτόματη» αύξηση** (λόγω πολυετίας) «μέχρις ότου μειωθεί η ανεργία κάτω από το 10%», θα απασχολούνται οι μισθωτοί τα επόμενα χρόνια

Στον πίνακα 1 και στο γράφημα 1 αποτυπώνεται η εξέλιξη του κατώτατου μισθού και ημερομισθίου στην Ελλάδα από το 2002 έως το 2013.[3]

[3] Επιλέγεται ως αφετηρία το 2002 γιατί είναι η χρονιά που οι πληρωμές γίνονται σε ευρώ που αποτελεί το κοινό νόμισμα των τότε 12 κρατών μελών που συμμετείχαν στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση

Πίνακας 1

Εξέλιξη κατώτατου μισθού και ημερομισθίου στην Ελλάδα 2002 - 2012

ΕΓΣΣΕ	ΧΡΟΝΟΣ ΙΣΧΥΟΣ ΑΠΟ -ΕΩΣ	ΗΜΕΡΟ-ΜΙΣΘΙΟ	ΑΥΞΗΣΗ %	ΜΙΣΘΟΣ €	ΑΥΞΗΣΗ %	Μεταβολή % πραγματικών αποδοχών
2002	1.1.02 1.7.02	21,95€ 22,35€	1,1%+2,5 % 1,8%	490,04€ 498,86€	1,1%+2,5% 1,8%	1,68%
2003	1.1.03	23,29€	0,3%+3,9 %	519,87€	0,3%+3,9%	1,58%
2004	1.1.04 1.9.04	24,22€ 25,01€	4% 2%+8€ (μηνιαίως)	540,66€ 559,98€	4% 2%+8,5€ (μηνιαίως)	1,97%
2005	1.1.05 1.9.05	25,56€ 26,41€	2,2% 3,3%	572,30€ 591,18€	2,2% 3,3%	2,2%
2006	1.1.06 1.9.06	27,17€ 27,96€	2,9% 2,9%	608,33€ 625,97€	2,9% 2,9%	3,13%
2007	1.5.07	29,39€	5,1%	657,89€	5,1%	2,41%
2008	1.1.08 1.9.08	30,40€ 31,32€	3,45% 3%	680,57€ 701,00€	3,45% 3%	1,91%
2009	1.5.09	33,04€	5,5%	739,56€	5,5%	4,4%

2010*	-	33,04€	-	739,56€	-	-2,8%
2011	1.7.11	33,57€	1,6%	751,39€	1,6%	-2,42%
2012	1.7.12	34,44€	2,6%	770,92€	2,6%	0,89%
2012 (βάσει Π.Υ.Σ. 6/28-2-2012)	14.2.12	26,18€	-22%	586,08€	-22%	-19,58%
2012 (νέοι κάτω των 25 ετών)	14.2.12	22,83€	-32%	510,95€	-32%	-28,3%

**Δεν προβλέπει ονομαστικές αυξήσεις για το 2010, αλλά για την 1.7.2011 & 1.7.2012 που θα ανέρχονται στο ύψος του πληθωρισμού της ευρωζώνης του προηγούμενου έτους.*

*** πρόβλεψη για μέσο ετήσιο πληθωρισμό 1,2% το 2012 (Τράπεζα της Ελλάδας- Έκθεση του Διοικητή για το 2011)*

Σύμφωνα με έρευνα του γερμανικού Ινστιτούτου Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών (Wirtschafts - und Sozialwissenschaftliches Institut, WSI) του Ιδρύματος Χανς Μπέκλερ (Hans Boeckler Stiftung) ο πραγματικός κατώτατος μισθός στην Ελλάδα είναι κατώτερος από εκείνου στην Ιρλανδία και την Πορτογαλία, καθώς η μείωση που υπέστη από το 2009 έως το 2013 ανήλθε στο 29%, ενώ από το 2010 έως και τον Ιανουάριο του 2014 η μείωση του πραγματικού κατώτατου μισθού άγγιξε το 23,8%.[4] Μολονότι, από το 2010 και μετά υπήρξε μείωση σε 16 από τα 28 κράτη-μέλη της Ε.Ε. η πίεση που ασκήθηκε στον κατώτατο μισθό της χώρας και στην επίπτωση που αυτός είχε ως προς την καταναλωτική ζήτηση, κρίνεται μοναδικός.

[4] Καθημερινή 5 Φεβρουαρίου 2014, http://www.kathimerini.gr/752178/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/th-megalyterh-meiwsh-katwtatoy--mis8oy-sthn-eyrwph-ypesth-h-ellada

Γράφημα 1

Κατώτατοι μισθοί στην Ελλάδα σε ευρώ

Πηγή : Eurostat

Όπως αναφέρθηκε ήδη με τον Ν.4093/2012 ο νομοθέτης απέκτησε απόλυτη προτεραιότητα ως προς τον καθορισμό των γενικών κατωτάτων ορίων αποδοχών. Κατευθυντήριες γραμμές για τον καθορισμό του κατώτατου μισθού θα είναι η κατάσταση και οι προοπτικές της ελληνικής οικονομίας, τα ποσοστά ανεργίας και απασχόλησης και η διαβούλευση με εκπροσώπους των κοινωνικών εταίρων. Ήδη το υπουργείο εργασίας, στο πλαίσιο της διαβούλευσης εν όψει του τελικού σχεδίου της υπουργικής απόφασης που αφορά τη διαμόρφωση του νέου μισθολογικού μηχανισμού εισόδου στην αγορά εργασίας, εξετάζει κατώτατο μισθό πολλαπλών ταχυτήτων που θα διαμορφώνεται με βάση μια σειρά κριτηρίων, όπως ο ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης ή το ύψος ανεργίας ανά περιοχή, το ποσοστό ανεργίας συνολικά αλλά και για επιμέρους κλάδους της οικονομίας και η έκταση της αδήλωτης εργασίας.[5] Σε ό,τι αφορά την ηλικία, προβλέπεται διαφορετικός μισθός για τους εργαζομένους 18 ετών, άλλος για τις ηλικίες έως 24 ετών και διαφορετικός για τους εργαζόμενους μεγαλύτερης ηλικίας. Όσον αφορά την διαμόρφωση του νέου κατώτατου μισθού από το 2017 θα λαμβάνονται υπόψη μια σειρά από παράγοντες, όπως η ανταγωνιστικότητα, η κατάσταση της οικονομίας αλλά και το ποσοστό ανεργίας, ενώ μέχρι

[5] http://www.newslog.gr/art/375290/allazei-o-tropos-diamorfwsis-tou-katwtatou-misthou

τότε δεν θα υπάρξουν ανατροπές στον κατώτερο μισθό, ο οποίος διαμορφώνεται στα 586 ευρώ.[6]

Σήμερα, στην Ευρώπη εφαρμόζονται όρια κατώτερων αμοιβών, που όμως δεν κατοχυρώνονται από το ευρωπαϊκό Δίκαιο. Παρ' ότι ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης περιλαμβάνει ήδη το δικαίωμα της «επαρκούς αμοιβής» μια ευρωπαϊκή συλλογική σύμβαση η οποία θα κατοχυρώνει τον κατώτερο ευρωπαϊκό μισθό, αποτελεί ζητούμενο και αίτημα των ευρωπαϊκών συνδικάτων. Στον καθορισμό του κατώτατου μισθού στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαφαίνεται μια μεγάλη ποικιλομορφία ως προς τη νομοθεσία και τις ακολουθούμενες πρακτικές. Η πλειονότητα των Ευρωπαϊκών χωρών έχει θεσπίσει κάποιο κατώτατο μισθό σε εθνικό επίπεδο αν και παρατηρούνται μεγάλες αποκλίσεις ως προς το επίπεδό του, το μηχανισμό που καθορίζει την αύξησή του καθώς και την κάλυψη που προσφέρει. Κάποιες χώρες, όπως η Γερμανία, η Αυστρία και οι χώρες τις Σκανδιναβίας, καθορίζουν τον ελάχιστο μισθό μέσα από συλλογικές διαπραγματεύσεις σε κλαδικό επίπεδο, ενώ άλλες δε διαθέτουν κάποιο θεσπισμένο ή επίσημα καθορισμένο κατώτατο μισθό.

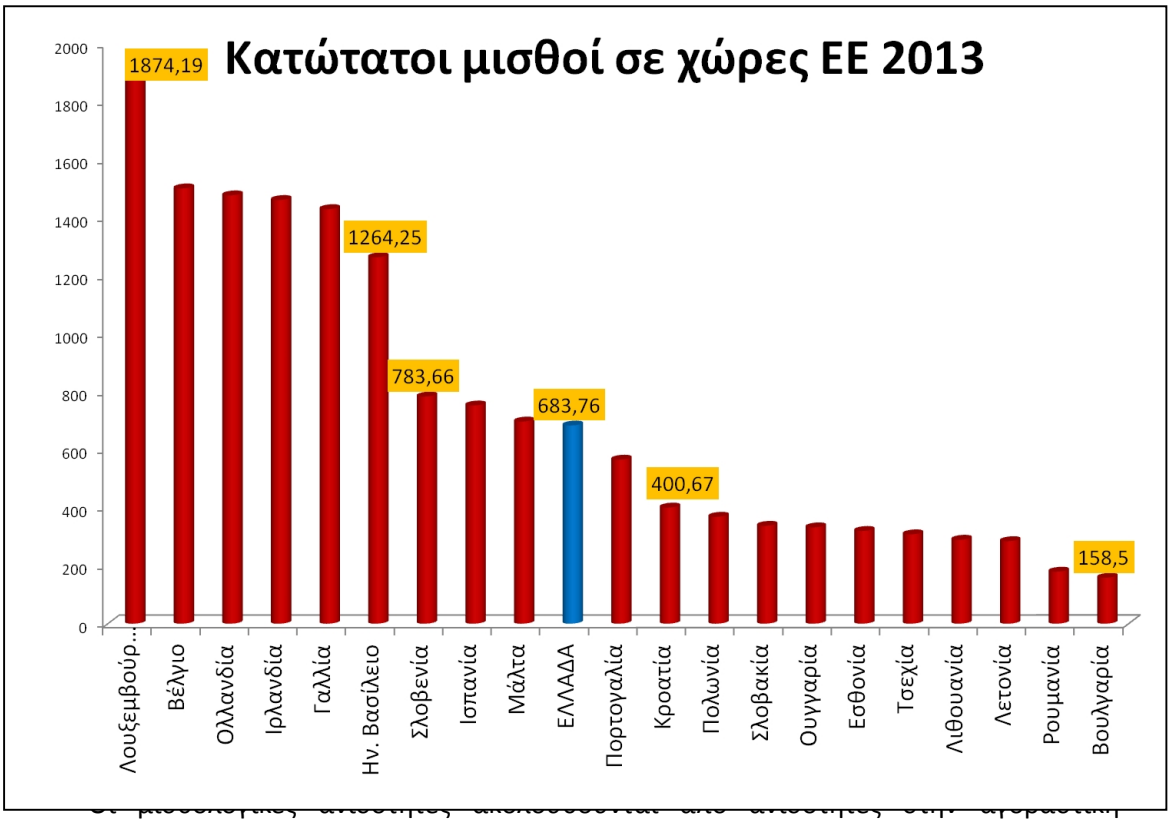
Μέχρι την 1η Ιανουαρίου του 2014, 21 από τα 28 κράτη μέλη της ΕΕ (εκτός της Δανίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας, της Κύπρου, της Αυστρίας, της Φινλανδίας και της Σουηδίας), είχαν εθνική νομοθεσία που καθορίζει κατώτατο μισθό με συλλογική σύμβαση, ή με εθνική διακλαδική συμφωνία. Ο κατώτατος μισθός θεσμοθετημένος σε εθνικό επίπεδο ισχύει σε 9 από τα 15 παλιά και σε 11 από τα 12 νέα κράτη- μέλη της ΕΕ. Το ύψος του, είτε καθορίζεται από την κυβέρνηση ύστερα από προτάσεις των κοινωνικών εταίρων (π.χ. Γαλλία, Ισπανία, Ηνωμένο Βασίλειο κλπ), είτε προκύπτει από συλλογική διαπραγμάτευση μεταξύ των κοινωνικών εταίρων (Βέλγιο) και εφαρμόζεται συνήθως στο σύνολο των εργαζομένων της οικονομίας και σε όλα τα επαγγέλματα. Σε ορισμένες χώρες προβλέπεται αυτόματη αναπροσαρμογή του κατώτατου μισθού στην εξέλιξη των τιμών ή/και αυξήσεις, πράγμα που επιτρέπει την διατήρηση της αγοραστικής δύναμης των κατώτατων αποδοχών και ενδεχόμενα την ενίσχυση τους.[7]

Στο Γράφημα 2 αποτυπώνονται οι κατώτατοι μηνιαίοι μισθοί σε ευρώ για το 2013. Από την σύγκριση των κατώτατων μισθών, προκύπτει ότι οι αποκλίσεις είναι ήδη μεγάλες και κυμαίνονται σε κλίμακα από 1874 ευρώ μηνιαίως στο Λουξεμβούργο έως και 158,5 ευρώ στη Ρουμανία (βλέπε Γράφημα 2). Ιδιαίτερα διακρίνονται τρεις ομάδες χωρών. Στην

[6] Η Καθημερινή 12/6/2013 Νέος τρόπος υπολογισμού του κατώτατου μισθού.
[7] Έκθεση 2012 ΙΝΕ/ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, σελ.217

πρώτη που αποτελείται από το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γαλλία, την Ιρλανδία, την Ολλανδία, το Βέλγιο και το Λουξεμβούργο ο κατώτατος μηνιαίος μισθός κυμαίνεται από 1.264 έως 1.874 ευρώ, στην δεύτερη που αποτελείται από την Πορτογαλία, την Ελλάδα, την Μάλτα, την Ισπανία και την Σλοβενία στις οποίες ο μισθός κυμαίνεται από 565 έως 783 ευρώ, ενώ στην τρίτη ομάδα που αφορά στα υπόλοιπα κράτη-μέλη κυμαίνεται από 158,5 έως 400 ευρώ. Αυτό σημαίνει ότι σε 10 από τα κράτη-μέλη από αυτά που έχουν κατώτατο μισθό αυτός είναι μικρότερος από τα 400 ευρώ το μήνα.

Γράφημα 2

δύναμη. Όταν προσαρμόστηκαν στις διαφορές αγοραστικής δύναμης, οι ανισότητες μεταξύ των κρατών μελών μειώθηκαν από την αναλογία του 12:1 (η υψηλότερη σε σύγκριση με τη χαμηλότερη) υπολογιζόμενη σε ευρώ, στην αναλογία του 6:1 σε σχέση με τη μονάδα αγοραστικής δύναμης (ΜΑΔ) με υψηλότερο επίπεδο των κατώτατων μισθών το Λουξεμβούργο (ΜΑΔ 1.539) και με χαμηλότερο τη Ρουμανία (ΜΑΔ 313) Ο Πίνακας 2 αποτυπώνει την Μονάδα Αγοραστικής Δύναμης (ΜΑΔ) σε ευρώ το 2013, μεταξύ των κρατών-μελών της Ε.Ε με βάση τα στοιχεία της Eurostat.

Πίνακας 2

Μονάδα Αγοραστικής Δύναμης σε Ευρώ το 2013

Χώρες	Μονάδα Αγοραστικής Δύναμης σε €
Λουξεμβούργο	1.539
Βέλγιο	1.373
Ολλανδία	1.367
Γαλλία	1.311
Ιρλανδία	1.271
Ηνωμένο Βασίλειο	1.167
Σλοβενία	922
Μάλτα	892
Ισπανία	788
Ελλάδα	736
Πολωνία	656
Πορτογαλία	653
Κροατία	557
Ουγγαρία	548
Σλοβακία	472
Λιθουανία	440
Τσεχία	427
Εσθονία	400

Λετονία	**383**
Ρουμανία	**274**
Βουλγαρία	**324**

Πηγή : Eurostat

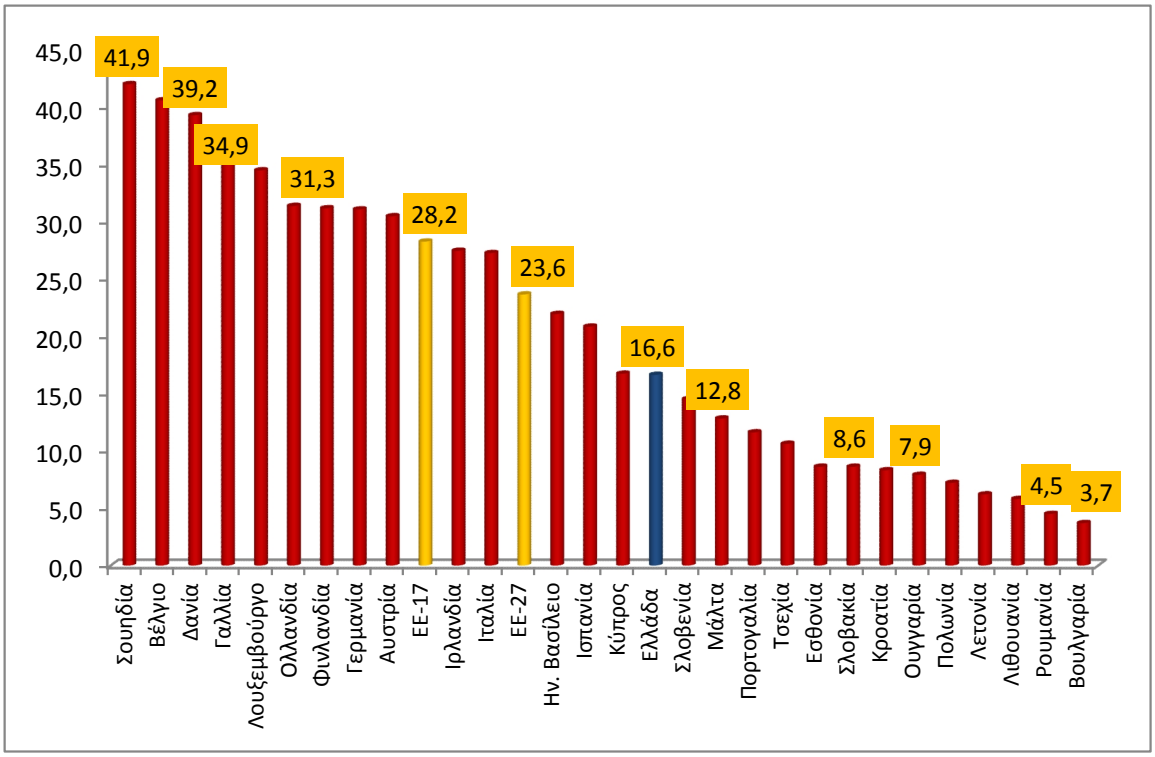
4. Μέσο ωριαίο κόστος εργασίας

Μέσο ωριαίο κόστος εργασίας ορίζεται το συνολικό κόστος εργασίας διαιρούμενο δια του αντίστοιχου αριθμού των ωρών εργασίας που πραγματοποιήθηκαν. Είναι σημαντικό πολλές φορές και για την κινητικότητα των εργαζομένων από τη μια χώρα της ΕΕ στην άλλη λόγω της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων ως βασικής συνιστώσας της κοινής αγοράς.

Με βάση τα στοιχεία του 2012 το μέσο ωριαίο κόστος εργασίας για την επιχειρηματική οικονομία για επιχειρήσεις που απασχολούν 10 ή περισσότερους εργαζόμενους εκτιμήθηκε στα 23,6 ευρώ για την ΕΕ-27 και 28,2 ευρώ για την ευρωζώνη. Ωστόσο υπάρχουν μεγάλες διαφορές μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ με το ωριαίο κόστος εργασίας να κυμαίνεται από 3,7 ευρώ στη Βουλγαρία, 4,5 στη Ρουμανία, 5,8 στη Λιθουανία και 6,2 ευρώ στη Λετονία, έως 41,9 ευρώ στη Σουηδία, 40,5 στο Βέλγιο, 39,2 στη Δανία, 34,9 στη Γαλλία, 34,4 στο Λουξεμβούργο και 31,3 στην Ολλανδία.

Γράφημα 3

Ωριαίο Κόστος Εργασίας στις χώρες- μέλη της ΕΕ 2012

Πηγή : Eurostat

Τα στοιχεία για Σουηδία, Γαλλία, Ολλανδία, Φινλανδία, Κύπρο, Σλοβενία, Μάλτα, Σλοβακία, Ουγγαρία, Λετονία, Βουλγαρία, Ρουμανία είναι προσωρινά και για Ελλάδα και Πορτογαλία το 2011

Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι τα στοιχεία αυτά δεν περιλαμβάνουν μόνο την αμοιβή των εργαζομένων, αλλά επίσης το κόστος επαγγελματικής κατάρτισης, άλλες δαπάνες, φόρους και επιδοτήσεις που υποβλήθηκαν ή ελήφθησαν από επιχειρήσεις στον τομέα της επιχειρηματικής οικονομίας.

Τα τελευταία 4 χρόνια το ωριαίο κόστος εργασίας στην Ελλάδα έπεσε κατά 11.2%. Το 2008 το ωριαίο κόστος εργασίας ήταν 16,7 ευρώ, το 2010 αυξήθηκε σε 17 ευρώ και το 2012 έπεσε σε 16,6 ευρώ. Η Ελλάδα βρίσκεται πέμπτη σε σειρά κατάταξης μεταξύ των χωρών της ευρωζώνης με το χαμηλότερο ωριαίο κόστος εργασίας. Το ωριαίο κόστος εργασίας για το 2012 είναι 23,6 ευρώ και για την Ευρωζώνη 28,2 ευρώ, ενώ στην Ελλάδα είναι 16,6 ευρώ.

Σύμφωνα πάντως με τα τελευταία στοιχεία της Eurostat για το τρίτο τρίμηνο του 2013 τόσο στην Ε.Ε. όσο και στην Ευρωζώνη η ετήσια αύξηση του κόστους εργασίας ήταν 1%. Πιο συγκεκριμένα το μισθολογικό ωριαίο κόστος εργασίας αυξήθηκε κατά 1,3% και το μη μισθολογικό κόστος εργασίας κατά 0,4% στην ευρωζώνη και αντίστοιχα κατά 1,2% και

0,3% στην ΕΕ-28 σε ετήσια βάση.[8] Πιο συγκεκριμένα κατά το έτος έως και το τρίτο τρίμηνο του 2013, το ωριαίο κόστος εργασίας στην ευρωζώνη αυξήθηκε κατά 1,6% στη βιομηχανία και κατά 1,0% τόσο στις υπηρεσίες όσο και (κυρίως) στη μη επιχειρηματική οικονομία, ενώ μειώθηκε κατά 0,2% στον τομέα των κατασκευών. Στην ΕΕ-28, το ωριαίο κόστος εργασίας αυξήθηκε κατά 1,4% στη βιομηχανία, 1,0% στις υπηρεσίες και 0,9% στην μη επιχειρηματική οικονομία, ενώ μειώθηκε κατά 0,2% στον τομέα των κατασκευών.

Για τα κράτη-μέλη που υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για το τρίτο τρίμηνο του 2013 οι υψηλότερες ετήσιες αυξήσεις του ωριαίου κόστους εργασίας στο σύνολο της οικονομίας καταγράφηκαν στην Εσθονία (+8,1%), τη Λιθουανία (+6,2%), τη Λετονία (+5,9%), τη Ρουμανία (+4,2%) και την Αυστρία (+3,9%). Μειώσεις καταγράφηκαν στην Κύπρο (-7,6%), στην Τσεχία (-2,9%), στην Ιρλανδία (-1,6%) , στη Σλοβενία (-0,6%) και στην Πορτογαλία (-0,1%).[9]

5. Δομή του κόστους εργασίας

Ως δομή του κόστους εργασίας ορίζονται οι βασικές συνιστώσες του (μισθοί και ημερομίσθια, εισφορές κοινωνικής ασφάλισης που καταβάλλονται από τους εργοδότες, άλλο κόστος εργασίας), εκφραζόμενο ως ποσοστό του συνολικού κόστους εργασίας.

Στο Γράφημα 4 αποτυπώνεται η δομή του κόστους εργασίας, με βάση τα στοιχεία της Eurostat. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του 2012, υπήρχαν αξιοσημείωτες διαφορές στις επιμέρους συνιστώσες του κόστους εργασίας (μισθοί και ημερομίσθια σε σχέση με εργοδοτικές εισφορές κοινωνικής ασφάλισης και λοιπές δαπάνες που πραγματοποιεί ο εργοδότης). Στη Μάλτα, στο συνολικό κόστος εργασίας, καταγράφεται η υψηλότερη αναλογία που διατίθεται σε μισθούς και ημερομίσθια (90,8%) ακολουθούμενη από τη Δανία (87,2%), το Λουξεμβούργο (86,6%) και το Ηνωμένο Βασίλειο (85,8%).

Στον αντίποδα, στη Σουηδία, στη Γαλλία και στο Βέλγιο προκύπτει ότι περίπου τα 2/3 του συνολικού κόστους εργασίας κατανέμονται σε μισθούς και ημερομίσθια. Κατά συνέπεια σε αυτές τις τρεις χώρες καταγράφεται η υψηλότερη αναλογία από το συνολικό κόστος εργασίας που διατίθεται σε εργοδοτικές εισφορές κοινωνικής ασφάλισης και λοιπές δαπάνες που πραγματοποιεί ο εργοδότης, η οποία κυμαίνεται άνω του 30% (34,1%, 33,2% και 31,9% αντίστοιχα).

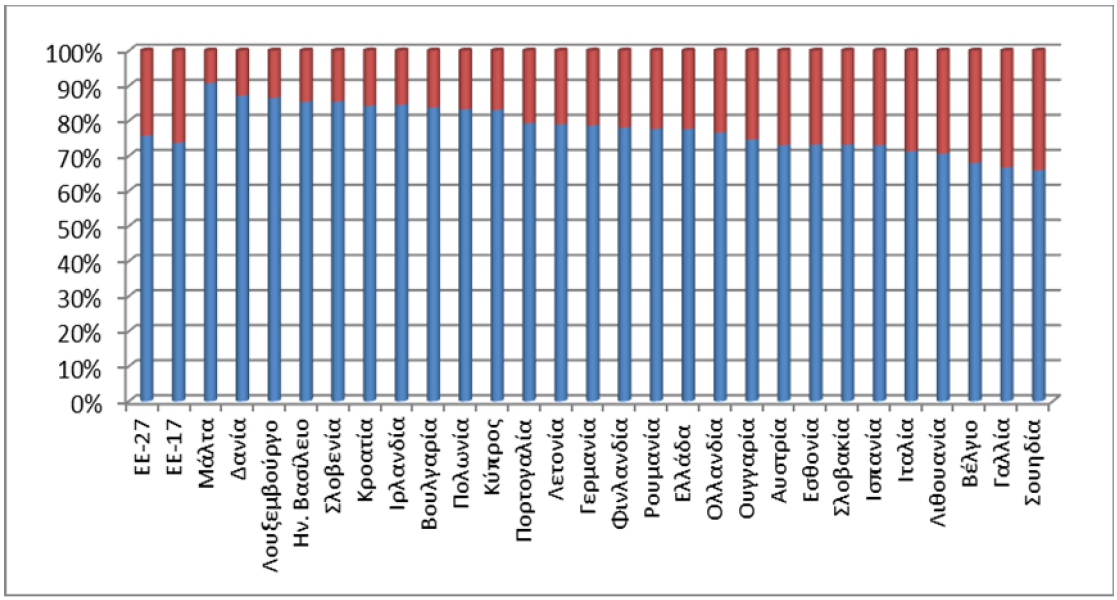
[8] Eurostat new releases- euro-indicators 197/2013 - 17 December 2013
[9] http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Labour_cost_index_-_recent_trends

Στην Ελλάδα η αναλογία που διατίθεται σε μισθούς και ημερομίσθια είναι 77,7% υψηλότερη τόσο από το μέσο όρο της ΕΕ-27(75,8%) όσο και αυτόν της Ευρωζώνης (73,8%).

Γράφημα 4

Σύνθεση του κόστους εργασίας στην επιχειρηματική οικονομία, 2012

(% ποσοστό του συνολικού κόστους εργασίας)

Πηγή: Eurostat

Από τα μέχρι τώρα παρατεθέντα στοιχεία, έτσι όπως αυτά αποτυπώνονται στα Γραφήματα και τους Πίνακες προκύπτουν πολύ μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και φυσικά η μεγάλη οικονομική κρίση που αντιμετωπίζουν οι χώρες του Νότου έχουν χειροτερέψει την κατάσταση. Οι κατώτατοι μισθοί σε ορισμένες χώρες είναι μισθοί που δεν επιτρέπουν αξιοπρεπή διαβίωση των πολιτών. Η δραματική συρρίκνωση των μισθών, οι ευέλικτες σχέσεις εργασίας και συνολικά η μείωση του κόστους εργασίας έχουν περιορίσει δραματικά τα εισοδήματα με αποτέλεσμα την πολύ σημαντική μείωση της κατανάλωσης, το κλείσιμο των επιχειρήσεων και την περαιτέρω αύξηση της ανεργίας. Η μεσαία τάξη έχει πληγεί ανεπανόρθωτα, δεν έχει αρκετή αγοραστική δύναμη και έτσι οι επιχειρήσεις δεν μπορούν να σταθούν.

6. Ανεργία

Το κυριότερο όμως πρόβλημα που έχει επιφέρει η οικονομική κρίση τόσο στην ΕΕ όσο και ιδίως στην Ελλάδα από το 2008 και έπειτα είναι οι υψηλοί δείκτες ανεργίας. Το 2007 οι άνεργοι στην Ευρώπη ήταν 16 εκατομμύρια, το 2012 είχαν υπερβεί τα 25 εκατομμύρια. Ο αριθμός των εργαζομένων μειώθηκε από 219 εκατομμύρια το 2008 σε 213 εκατομμύρια το 2012. Παρά τις όποιες δαπάνες του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου για την προώθηση της απασχόλησης και για την αντιμετώπιση της ανεργίας, οι άνεργοι αυξήθηκαν κατά 56% ή 9 εκατομμύρια και οι εργαζόμενοι μειώθηκαν κατά 6 εκατομμύρια.

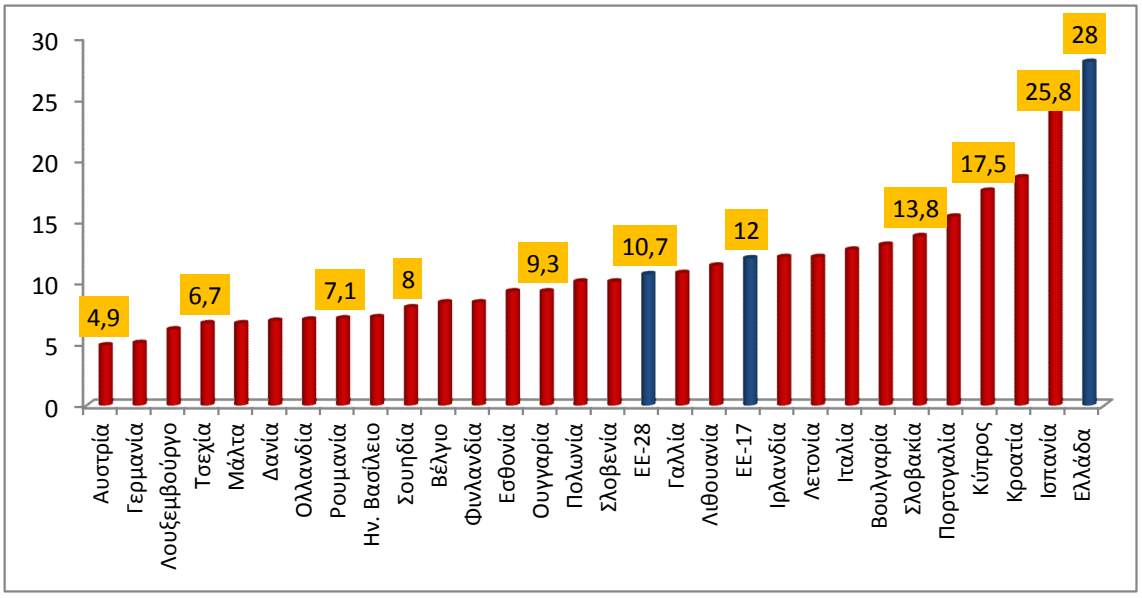
Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat η ανεργία στην ευρωζώνη παραμένει σταθερή στο 12% από τον Οκτώβριο ως το Δεκέμβριο του 2013, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό τον Δεκέμβριο του 2012 ήταν 11,9%. Στην «ΕΕ των 28» η ανεργία μειώθηκε ελαφρώς από 10,8% τον Νοέμβριο σε 10,7% τον Δεκέμβριο του 2013, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό τον Δεκέμβριο του 2012 ήταν 10,8%.

Συνολικά, τον Δεκέμβριο του 2013 καταγράφονται 26.200 εκατομμύρια άνεργοι στην ΕΕ και 19.010 εκατομμύρια άνεργοι στην ευρωζώνη. Σε σχέση με τον προηγούμενο μήνα, οι άνεργοι μειώθηκαν κατά 162.000 στην ΕΕ και κατά 129.000 στην ευρωζώνη. Τα υψηλότερα επίπεδα ανεργίας στην ΕΕ καταγράφονται στην Ελλάδα (28% τον Νοέμβριο- 27,8% τον Οκτώβριο), στην Ισπανία (25,8%), στην Κροατία (18,6%) και στην Κύπρο (17,5%). Τα χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας σημειώθηκαν στην Αυστρία (4,9%), στη Γερμανία (5,1%) και στο Λουξεμβούργο (6,2%) (Γράφημα 5). Σε σύγκριση με τα αντίστοιχα στοιχεία του Δεκεμβρίου 2012 τα ποσοστά ανεργίας αυξήθηκαν σε 14 κράτη-μέλη, μειώθηκε σε 13 και παρέμεινε σταθερή στη Σουηδία. Η μεγαλύτερη αύξηση της ανεργίας μέσα σε ένα χρόνο καταγράφεται στην Κύπρο (από 13,9% σε 17,5%) και στην Ελλάδα (από 26,1% τον Οκτώβριο του 2012 σε 27,8% τον Οκτώβριο του 2013). [10]

Γράφημα 5

Ποσοστά Ανεργίας Δεκεμβρίου 2013, εποχικά διαρθρωμένο

[10] Eurostat , news release euro-indicators 17/2014- 31 January 2014 , http://epp.eurostat.ec.europa.eu/

Πηγή: Eurostat

Τα στοιχεία για την Εσθονία, την Γερμανία και την Ελλάδα (Ελληνική Στατιστική Αρχή) αφορούν τον Νοέμβριο 2013. Επίσης για το Ηνωμένο Βασίλειο τα στοιχεία είναι του Οκτωβρίου 2013, και για την Λετονία το Σεπτέμβριο του 2013

Όσον αφορά στην ανεργία των νέων κάτω των 25 ετών το ποσοστό τον Δεκέμβριο 2013 ανέρχεται σε 23,2% στην ΕΕ-28 και 23,8% στην ευρωζώνη με τα υψηλότερα ποσοστά στην Ελλάδα (61,4% Νοέμβριο 2013), Ισπανία (54,3%) και Κροατία (49,2%). Στον αντίποδα τα χαμηλότερα ποσοστά καταγράφονται στη Γερμανία (7,4%) και Αυστρία (8,9%).

Στην Ελλάδα στο 28% ανήλθε το εποχικά διορθωμένο ποσοστό ανεργίας το Νοέμβριο του 2013, έναντι 26,3% το Νοέμβριο του 2012 και 27,7% τον Οκτώβριο του 2013. Σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) το σύνολο των απασχολουμένων κατά το Νοέμβριο του 2013 εκτιμάται ότι ανήλθε σε 3.550.679 άτομα. Οι άνεργοι ανήλθαν σε 1.382.062 άτομα, ενώ ο οικονομικά μη ενεργός πληθυσμός ανήλθε σε 3.376.643 άτομα. Οι απασχολούμενοι μειώθηκαν κατά 112.752 άτομα σε σχέση με το Νοέμβριο του 2012 (μείωση 3,1%) και κατά 35.726 άτομα σε σχέση με τον Οκτώβριο του 2013 (μείωση 1,0%). Οι άνεργοι αυξήθηκαν κατά 78.041 άτομα σε σχέση με το Νοέμβριο του 2012 (αύξηση 6,0%) και κατά 5.698 άτομα σε σχέση με τον Οκτώβριο του 2013 (αύξηση 0,4%). Οι οικονομικά μη ενεργοί, δηλαδή τα άτομα που δεν εργάζονται ούτε αναζητούν εργασία,

αυξήθηκαν κατά 36.448 άτομα σε σχέση με το Νοέμβριο του 2012 (αύξηση 1,1%) και κατά 6.331 άτομα σε σχέση με τον Οκτώβριο του 2013 (αύξηση 0,2%).[11]

Η ανεργία παραμένει «γένους θηλυκού», καθώς στις γυναίκες ανήλθε στο 32,2% (από 30,2% τον Νοέμβριο 2012), ενώ στους άνδρες είναι 24,9% (από 23,3%). Ηλικιακά, πλήττονται κυρίως οι νέοι 15- 24 ετών (61,4% τον Νοέμβριο 2013 από 61% τον Νοέμβριο 2012) και η πλέον παραγωγική ομάδα των 25- 34 ετών (38,4% από 35,8%). Ακολουθούν, οι ηλικίες 35- 44 ετών (24,6% από 22,6%), 45- 54 ετών (21% από 19,7%), 55- 64 ετών (16,3% από 15,1%) και 65 -74 ετών (10% από 9,7%). Σε επίπεδο αποκεντρωμένων διοικήσεων της χώρας, τις τρεις πρώτες θέσεις κατέχουν, η Μακεδονία- Θράκη (29,7% τον Νοέμβριο 2013 από 27,2% τον Νοέμβριο 2012), η Αττική (28,9% από 28,2%) και η Ήπειρος- Δυτική Μακεδονία (28,8% από 28,5%).[12]

Η ανεργία έχει αυξηθεί και από την μείωση του προσωπικού στο δημόσιο τομέα. Χαρακτηριστικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων αριθμεί τον Νοέμβριο 2013 σε 603.315 από 876.311 το 2009 και 700. 403 το 2012[13]. Η μείωση αυτή οφείλεται κυρίως για το 2013 στην διαθεσιμότητα, κινητικότητα και εν τέλει στις απολύσεις. Κατά την ατά την υπογραφή του πρώτου Μνημονίου ο δημοσιοϋπαλληλικός πληθυσμός ανήρχετο στο 15.6% του εργατικού δυναμικού της χώρας. Σήμερα, μετά τις τυφλές περικοπές και την δίωξη που εξαπολύθηκε εναντίον των δημοσίων υπαλλήλων, το ποσοστό αυτό έχει δραματικά μειωθεί στο 7.9%, που είναι το χαμηλότερο στο σύνολο των χωρών μελών του ΟΟΣΑ(Καρκατσούλης, 2014)[14].

7. Φτώχεια

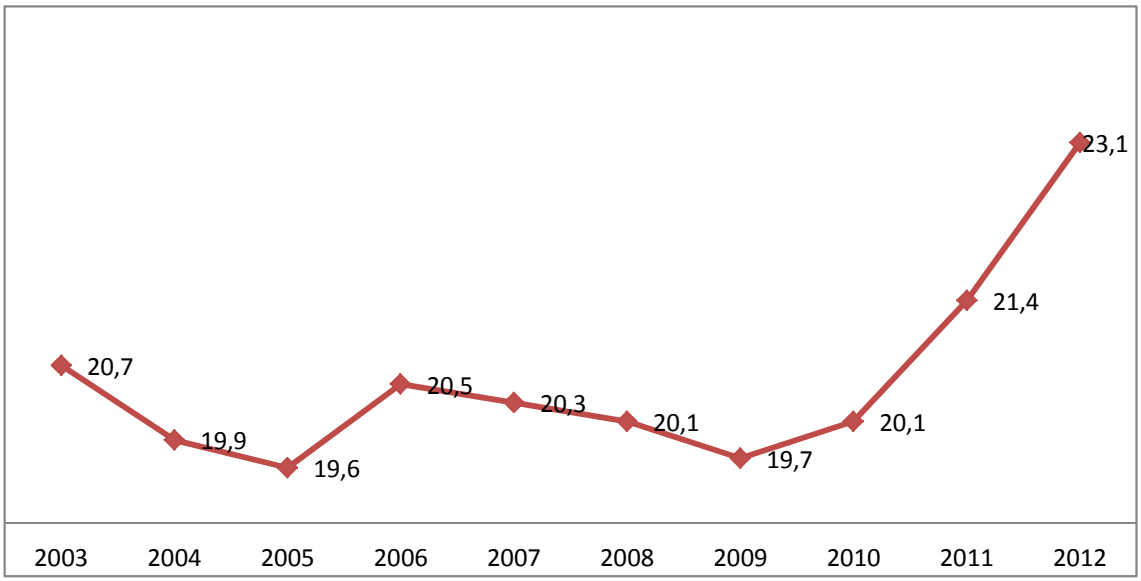
Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής το έτος 2012 το 23,1% του συνολικού πληθυσμού της χώρας ήταν σε κίνδυνο φτώχειας όταν το όριο φτώχειας ορίζεται στο 60% του μέσου ετήσιου διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών, που έχει υποχωρήσει σε 17.977 ευρώ.[15] Η εξέλιξη του κινδύνου φτώχειας στην Ελλάδα αποτυπώνεται στο Γράφημα 6. Το σημείο «φτώχεια» βρίσκεται στο ποσό εισοδήματος/άτομο 5.708 ευρώ το χρόνο και 11.986 ευρώ το χρόνο, για τα νοικοκυριά με

[11] Ελληνική Στατιστική Αρχή, Δελτίο Τύπου ,
http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0101/PressReleases/
[12] http://www.nooz.gr/economy/to-28-eftase-i-anergia-stin-ellada
[13] http://apografi.yap.gov.gr/apografi/Flows_2013.htm
[14] http://www.inerp.gr/en/blog/123-to-sytntagma-os-panakeia-kai-os-kouti-tis-pandoras.html
[15] Ως κίνδυνος φτώχειας, μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, ορίζεται το ποσοστό των ατόμων που ζουν σε νοικοκυριά, των οποίων το συνολικό ισοδύναμο εισόδημα είναι χαμηλότερο του 60% του μέσου εθνικού διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος

δύο ενήλικες και δύο εξαρτώμενα παιδιά ηλικίας κάτω των 14 χρόνων. Ο κίνδυνος φτώχειας, για παιδιά ηλικίας 0-17 χρόνων, ανέρχεται σε ποσοστό 26,9%, είναι υψηλότερος κατά 2,8 μονάδες από το αντίστοιχο ποσοστό του συνολικού πληθυσμού. Για άτομα ηλικίας άνω των 65 χρόνων ο κίνδυνος φτώχειας ανέρχεται σε ποσοστό 17,2%, μειωμένος κατά 6,4 μονάδες σε σχέση με το 2011.

Γράφημα 6

Κίνδυνος Φτώχειας στην Ελλάδα 2003-2012

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

Ο πληθυσμός που ζει σε νοικοκυριά που δεν εργάζεται κανένα μέλος ή εργάζεται λιγότερο από 3 μήνες συνολικά το χρόνο, ανέρχεται σε 1. 010.900 άτομα ή 16,1% του πληθυσμού ηλικίας 18-59 χρονών.

Το ποσοστό του πληθυσμού που απειλείται από τη φτώχεια είναι: τα μονογονεϊκά νοικοκυριά με ένα τουλάχιστον εξαρτώμενο παιδί (66,0%), λοιποί μη οικονομικά ενεργοί-εκτός συνταξιούχων- ποσοστό 33,3%. Παιδιά ηλικίας 0-17 χρονών (26,9%). Μονοπρόσωπα

νοικοκυριά με μέλος γυναίκα (24,1%). Νοικοκυριά με ένα ενήλικα ηλικίας 56 ετών και άνω(23,5%).

Ο πληθυσμός σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό[16] (στερείται τουλάχιστον 4 από έναν κατάλογο 9 αγαθών και υπηρεσιών) ανέρχεται σε 3.795.100 άτομα ή σε ποσοστό 34,6% του συνόλου του πληθυσμού, το έτος 2011 ήταν 3.403.300 άτομα. Στην ΕΕ αντιμέτωπο με τουλάχιστον μία (ή και περισσότερες) από αυτές τις προβληματικές καταστάσεις είναι κατά μέσο όρο το 24,8% (124,5 εκατ. άνθρωποι). Το 2008 το ποσοστό για την Ελλάδα ήταν στο 28,1%, ενώ στην ΕΕ ήταν στο 23,7%. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία της έρευνας, το υψηλότερο ποσοστό κινδύνου φτώχειας, στο σύνολο των χωρών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καταγράφεται στην Ελλάδα(23,1%), το χαμηλότερο στην Ισλανδία (7,9%).

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat αναφορικά με τον αριθμό των κατοίκων της Ευρώπης που ζουν σε συνθήκες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού το 2012 στην Ελλάδα, σε συνθήκες φτώχειας βρίσκεται το 23,1% του πληθυσμού, σε συνθήκες ένδειας το 19,5%, ενώ το 14,1% του πληθυσμού ζει σε οικογένεια αντιμέτωπη με τον κίνδυνο της ανεργίας (δηλαδή σε οικογένεια που λίγο πολύ κανένα μέλος της δεν έχει «κανονική δουλειά»). Τα αντίστοιχα μέσα ποσοστά στην ΕΕ είναι 17%, 9,9% και 10,4%.

Σε χειρότερη κατάσταση από την Ελλάδα, αναφορικά με το ποσοστό του πληθυσμού που θεωρείται ότι βρίσκεται σε κατάσταση φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, είναι μόνο η Ρουμανία, η Βουλγαρία και η Λετονία, με ποσοστά που πλησιάζουν και ξεπερνούν το 40%, ενώ στον αντίποδα (με ποσοστά μικρότερα του 20%) βρίσκονται η Ολλανδία, η Τσεχία, η Φινλανδία, η Σουηδία και το Λουξεμβούργο.[17] Όπως παρατηρούμε και από το

[16] Πληθυσμός σε κίνδυνο φτώχειας ή με υλικές στερήσεις (δηλαδή πληθυσμός που στερείται τουλάχιστον 4 από ένα κατάλογο 9 αγαθών και υπηρεσιών) ή που διαβιεί σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας (αναφέρεται στο ποσοστό πληθυσμού ηλικίας 18-59 που διαβιούν σε νοικοκυριά που τα μέλη τους εργάστηκαν λιγότερο από 20% της συνήθους απασχόλησης κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους. Η ένταση εργασίας του νοικοκυριού ορίζεται ως ο λόγος μεταξύ του αριθμού των μηνών που τα όλα τα μέλη εργάζονται κατά το προηγούμενο έτος και του συνολικού αριθμού των μηνών που θα μπορούσαν θεωρητικά να έχουν εργαστεί κατά την ίδια περίοδο). Οι ορισμοί αυτοί δίνονται από την Ελληνική Στατιστική Αρχή στο Δελτίο τύπου της 29/11/2013 http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0802/PressReleases/A0802_SFA10_DT_AN_00_2012_01_F_GR.pdf

[17] Τα στοιχεία της Eurostat δημοσιεύονται τόσο στον ελληνικό τύπο. Βλέπε ενδεικτικά http://news.in.gr/greece/article/?aid=1231278508, http://www.tanea.gr/news/economy/article/5061269/ereyna-ths-eurostat-gia-th-ftwxeia-sthn-eyrwph-pshla-ta-pososta-gia-thn-ellada/, http://www.enikos.gr/economy/196811,Eurostat:_Posoi_zoyn_se_syn8hkes_ftwxeia.html

Γράφημα 6 ο κίνδυνος φτώχειας στην Ελλάδα αυξάνεται από το 2009 και μετά και το ποσοστό το 2013 υπερβαίνει κατά 6,1 ποσοστιαίες μονάδες το αντίστοιχο της ΕΕ.

Ο κύριος μηχανισμός διόγκωσης της φτώχειας είναι η κατακόρυφη αύξηση του αριθμού των ανέργων, σε συνδυασμό με τα τραγικά κενά που παρουσιάζει το κοινωνικό δίχτυ ασφαλείας. Η οικονομική κρίση, με την περιστολή των κοινωνικών δαπανών που επέφερε στο πλαίσιο της δημοσιονομικής προσαρμογής, έχει αυξήσει δραματικά τον κίνδυνο της φτώχειας στην Ελλάδα και έχει καταστήσει πολύ εύθραυστη την κοινωνική συνοχή. Οι επιπτώσεις δεν φαίνεται να περιορίζονται μόνον σε όσους αδυνατούν να αντεπεξέλθουν στην κάλυψη βασικών τους αναγκών ή σε ανθρώπους που έχασαν πρόσφατα τη δουλειά τους. Η φτώχεια φαίνεται να διεισδύει και να καταλαμβάνει υψηλότερο μερίδιο στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και στα μεσαία κοινωνικά στρώματα (Μπαλούρδος, 2013). Η φτώχεια δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί χωρίς γενναία στροφή στην κοινωνική πολιτική.

8. Η οικονομική κρίση και οι θεσμικές αλλαγές στην Ελλάδα

Η διεθνής οικονομική κρίση του 2008 άργησε να αντιμετωπιστεί από την ελληνική πολιτεία, με αποτέλεσμα μέχρι τις αρχές του 2010 να μην έχουν ληφθεί μέτρα θωράκισης της οικονομίας και εξυγίανσης των δημοσίων οικονομικών. Η χρηματοπιστωτική κρίση οδήγησε σταδιακά από το 2010 και με ιδιαίτερη ένταση το 2011 σε σημαντικές ανακατατάξεις και προφανείς θεσμικές ανατροπές, οι οποίες μετέβαλαν το τοπίο των εργασιακών σχέσεων με ταυτόχρονο περιορισμό των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Οι μεταβολές αυτές είχαν ως βασικό επιχείρημα την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας και πραγματοποιήθηκαν εξαιτίας των δύο δανειακών συμβάσεων, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το δημοσιονομικό έλλειμμα και χρέος και λόγω της αδυναμίας δανεισμού από τις αγορές.

Βασικό εργαλείο της δημοσιονομικής προσαρμογής της τελευταίας διετίας αποτέλεσε η λεγόμενη διαδικασία εσωτερικής υποτίμησης. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της εσωτερικής υποτίμησης, η μείωση του κόστους παραγωγής μέσω μείωσης των μισθών, δημιουργεί περιθώρια μείωσης των τιμών και αύξησης των εξαγωγών, οι οποίες αντιμετωπίζονται ως η μοναδική διέξοδος για τις επιχειρήσεις σε περίοδο κρίσης (Χολέζας, 2012).

Είναι αναντίρρητο ότι επί σειρά ετών, ιδιαίτερα στη δεκαετία 2000-2010, οι μισθοί αυξάνονταν σταθερά πάνω από τον πληθωρισμό και ανεξάρτητα από την αύξηση της

παραγωγικότητας. Ιδίως με την ένταξη της Ελλάδας στην ευρωζώνη οι μισθοί ακολούθησαν μία ανοδική πορεία, η οποία ήταν σε αναντιστοιχία με τις επιδόσεις της οικονομίας. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι το ονομαστικό κόστος εργασίας αυξήθηκε στην Ελλάδα κατά 54,1%, ενώ στη Γερμανία μόνο κατά 18,6%, στη δε Πορτογαλία κατά 28,7% (Γαβρόγλου, 2012: 19). Η σημαντική σύγκλιση των μέσων πραγματικών αποδοχών ανά απασχολούμενο στην Ελλάδα που παρατηρήθηκε μέχρι το 2009, αλλά και η υποχώρηση του 2010-2012, σχετίζονται προφανώς με την γενικότερη πορεία σύγκλισης / απόκλισης της ελληνικής οικονομίας προς τα αντίστοιχα μέσα μεγέθη των 15 περισσότερο προηγμένων κρατών-μελών της ΕΕ, και για το λόγο αυτό θα πρέπει να συγκριθεί με την σύγκλιση της παραγωγικότητας της εργασίας (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2012: 205)

Το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος αποτελεί το κύριο μέρος του διεθνώς μη εμπορεύσιμου κόστους παραγωγής και διάθεσης των προϊόντων μιας χώρας, ιδιαίτερα όταν το κόστος εργασίας προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό με νομοθετικές ρυθμίσεις και όχι ως αποτέλεσμα της αποδοτικής διαχείρισης του εργατικού δυναμικού από τις ίδιες τις επιχειρήσεις.

Το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος (unit labour cost) είναι μια σύνθετη μεταβλητή που προσδιορίζεται από το ύψος των μισθών και από την παραγωγικότητα της εργασίας. Όσο υψηλός και αν είναι ο μισθός ενός εργαζόμενου, αν η παραγωγικότητά του είναι εξίσου υψηλή, τότε το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος που προκύπτει από αυτόν τον εργαζόμενο, είναι σχετικά χαμηλό. Επιπλέον, η παραγωγικότητα της εργασίας για μια επιχείρηση ή για μια χώρα προσδιορίζεται από την παραγωγική δυναμικότητα του ήδη εγκατεστημένου παραγωγικού της εξοπλισμού. Στην Ελλάδα οι μισθοί προσδιορίζονταν έως σήμερα κατά μεγάλο ποσοστό από το κράτος, με νομοθετικές ρυθμίσεις και με την ενίσχυση του σημαντικού δανεισμού της χώρας από το εξωτερικό, σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητα από την παραγωγικότητα.

Ωστόσο, το κόστος εργασίας είναι μόνο ένας από τους παράγοντες που επηρεάζουν την ανταγωνιστικότητα μιας επιχείρησης ή μιας χώρας. Στην περίπτωση της Ελλάδας υπάρχουν χρόνιες παθογένειες, που συμβάλλουν καθοριστικά για την κατάσταση αυτή (Μουρίκη, 2012: 60).[18]

[18] Οι κυριότερες από αυτές είναι ολιγοπώλια, κλειστά επαγγέλματα, έλλειψη καινοτομίας, ασταθές φορολογικό πλαίσιο, χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας, υψηλές ασφαλιστικές εισφορές εργοδοτών και εργαζομένων κ.λπ. Βλ. αναλυτικά Μουρίκη, 2012, σελ. 60.

Οι θεσμικές αλλαγές της διετίας 2010-12 στην ελληνική αγορά εργασίας με αφορμή την οικονομική κρίση στόχευαν αφενός στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και τη μείωση του εργασιακού κόστους και αφετέρου στην ενθάρρυνση και την ανάπτυξη της ευελιξίας της εργασίας. Οι αλλαγές αυτές αφορούσαν σε 4 βασικούς άξονες του περιεχομένου της μισθωτής εργασίας:

1. στην εισαγωγή ευέλικτων μορφών εργασίας που συνεπάγονται περιορισμένες αμοιβές και δικαιώματα, αλλά και λιγότερο βάρος για τους εργοδότες, είτε αυτό αφορά το μισθολογικό κόστος είτε το μη μισθολογικό κόστος,
2. στην αναδιαμόρφωση του πεδίου των συλλογικών συμβάσεων και του τρόπου κατάρτισής τους και του τρόπου καθορισμού των αποδοχών
3. στην ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας με την ευέλικτη προσαρμογή του στις ανάγκες της επιχείρησης
4. στην άμβλυνση των όρων της προστασίας από τις απολύσεις (Κουζής, 2012).

Οι θεσμικές παρεμβάσεις στο πλαίσιο της αγοράς εργασίας έγιναν ειδικότερα με τους νόμους 3845/10, 3846/10, 3863/10, 3899/10, 3986/11, 4024/11, 4046/12[19] και 4093/2012.

Ιδιαίτερα με τον τελευταίο νόμο επέρχονται σημαντικές αλλαγές στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων. Καταρχήν καταργείται η καθολική ισχύς της Εθνικής Σύμβασης Εργασίας και στο εξής το ύψος του κατώτατου μισθού και ημερομισθίου θα ρυθμίζεται με νόμο που θα εισηγείται η Κυβέρνηση. Ο κατώτατος μισθός παραμένει στα 586 ευρώ, ενώ οι τριετίες «παγώνουν» έως την ολοκλήρωση του προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής.

Για τους νεοπροσλαμβανόμενους, ο χρόνος προειδοποίησης για απόλυση περιορίζεται στους τέσσερις από έξι μήνες ως ανώτατο όριο, ενώ για τους εργαζόμενους που έχουν συμπληρώσει 16 χρόνια εργασίας και δικαιούνται έως 12 μισθούς δεν θα υπάρξει μεταβολή. Επίσης οι αποζημιώσεις των εργαζομένων με προϋπηρεσία μεγαλύτερη των 16 ετών «παγώνουν» στο σημερινό ύψος, ασχέτως του πόσα χρόνια εργασίας επιπλέον θα διανυθούν έως την ενδεχόμενη απόλυση. Κάθε επιπλέον μισθός που θα λάβουν ως αποζημίωση πέραν των 12, δεν μπορεί να ξεπερνά τα 2.000 ευρώ (Θεοδόσης 2012: 15-16).

[19] Για τις ειδικότερες μεταρρυθμίσεις που προβλέπουν οι παραπάνω νόμοι, βλ. Αναλυτικά Μουρίκη, 2012, σελ. 65-67 και 84-87.

Η διευθέτηση του χρόνου εργασίας θα γίνεται με κλαδικές ή επιχειρησιακές συμβάσεις. Επίσης, αποσυνδέεται το ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων από το ωράριο των εργαζομένων, το οποίο θα ξεκινά μια ώρα νωρίτερα, ή θα ολοκληρώνεται μια ώρα αργότερα από τη λειτουργία του καταστήματος χωρίς να επηρεάζεται το 8ωρο. Καθιερώνεται η εξαήμερη εβδομαδιαία εργασία για ορισμένους κλάδους, όπως το λιανεμπόριο, χωρίς επιπλέον αμοιβή ή ρεπό, αρκεί ο χρόνος απασχόλησης να μην ξεπερνά τις 40 ώρες την εβδομάδα.

Σημαντικές αλλαγές επέρχονται στα προνοιακά επιδόματα και στα επιδόματα ανεργίας. Προβλέπεται από 1η Ιανουαρίου του 2013 και για 12 μήνες επίδομα μακροχρόνιας ανεργίας 200 ευρώ εφόσον το εισόδημα του επιδοτούμενου δεν ξεπερνά τις 10.000 ευρώ ετησίως προσαυξανόμενο κατά 586,8 για κάθε ανήλικο τέκνο. Επιπλέον καταργούνται οι ειδικές επιδοτήσεις ανεργίας, οι ειδικές εισοδηματικές ενισχύσεις ανεργίας (π.χ, λιπάσματα, μεταλλεία, Ολυμπιακή, κ.λ.π.) και αντικαθίστανται από τακτικό επίδομα ανεργίας για 12 μήνες, ενώ καταργείται η επιδότηση λόγω ανεργίας απολυμένων μισθωτών λόγω συγχώνευσης, μεταφοράς ή συνένωσης. Καταργείται, τέλος, η υποχρεωτική προέγκριση από την Επιθεώρηση των μεταβολών στους όρους εργασίας των εργαζομένων και στο εξής απαιτείται μόνο η κοινοποίηση τους (Θεοδόσης 2012: 18).

Ενώ λοιπόν από το 2000 μέχρι το 2009 υπάρχει ονομαστική και πραγματική αύξηση των μισθών στην Ελλάδα, κατά το 2010 και 2011, παρά την ονομαστική αύξηση των μισθών παρατηρείται μείωση 7,5% κατά το 2010 και 6,1% το 2011 στην αγοραστική δύναμη των μέσων αποδοχών ανά μισθωτό, η οποία αναμένεται να μειωθεί περαιτέρω μέχρι το τέλος του 2012 κατά 7,6% (πρόβλεψη Ευρωπαϊκής Επιτροπής, που παίρνει υπόψη της την εφαρμογή του Μνημονίου ΙΙ). Η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα της ΕΕ, όπου εκτός των απωλειών σε πραγματικούς όρους των κατώτατων αποδοχών τη διετία 2010-11, επιβάλλεται και ονομαστική μείωση του κατώτατου μισθού μέσα από τις δραστικές μειώσεις του Φεβρουαρίου 2012 στο πλαίσιο υλοποίησης του Μνημονίου ΙΙ. Ο κατώτατος μισθός από εργαλείο προστασίας των χαμηλά αμειβόμενων μετατρέπεται σε εργαλείο για την επίσπευση της διαδικασίας γενικευμένης μείωσης των αποδοχών στον ιδιωτικό τομέα, που επιδιώκεται στο πλαίσιο της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2012: 221).

Παρά τις θεσμικές αλλαγές που συνέβαλαν στη μείωση του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος κατά 3,7% τη διετία 2010-11, δεν παρατηρείται παρά οριακή βελτίωση της ανταγωνιστικότητας συγκριτικά με τις 35 πλέον ανταγωνίστριες οικονομίες.[20]

Επιπλέον, η εφαρμογή των επιχειρησιακών Σ.Σ.Ε., που υπογράφουν οι εργοδότες με επιχειρησιακά σωματεία ή ενώσεις εργαζομένων, εμφανίζεται να έχει μεγαλύτερη δυναμική από τις ειδικές επιχειρησιακές συμβάσεις, που υπογράφτηκαν με τα κλαδικά σωματεία. Μόνο κατά το δίμηνο Δεκεμβρίου 2011 και Ιανουαρίου 2012 συμφωνήθηκαν 52 επιχειρησιακές συμβάσεις εργασίας, οι οποίες αφορούσαν συνολικά 17.531 εργαζομένους (Κούστα, 2012:22). Αντίθετα, στο δεκάμηνο του 2011 συμφωνήθηκαν 12 ειδικές επιχειρησιακές συμβάσεις, οι οποίες αφορούσαν συνολικά 3.550 εργαζόμενους. Με την εφαρμογή των επιχειρησιακών συμβάσεων συμφωνήθηκαν μειώσεις αποδοχών, που κυμαίνονταν από 5% έως 25%. Επίσης, ορισμένοι τομείς της οικονομίας, όπως οι κατασκευές και ο τουρισμός, στους οποίους απασχολούνται ένας στους πέντε Έλληνες, εμφανίζουν μεγάλα ποσοστά αδήλωτης εργασίας, ενώ κυριαρχούν οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης.

Σύμφωνα με το Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας σχεδόν οι μισές από τις 537.000 νέες συμβάσεις που υπεγράφησαν από τον Ιανουάριο μέχρι και το Σεπτέμβριο του 2011, ήταν μερικής ή εκ περιτροπής απασχόλησης. Την ίδια περίοδο, περισσότερες από 42.000 συμβάσεις πλήρους απασχόλησης, μετατράπηκαν σε μερικής ή εκ περιτροπής έναντι 26.000 το 2010. Επίσης, τους πέντε πρώτους μήνες του 2011 καταγράφηκε αύξηση των ευέλικτων μορφών εργασίας, ενώ 5,6% λιγότερες επιχειρήσεις (από την αντίστοιχη περίοδο του 2010) προέβησαν στη σύναψη νέων συμβάσεων οποιασδήποτε μορφής. Τέλος, υπήρξε σημαντική αύξηση μετατροπής των συμβάσεων πλήρους εργασίας σε μερικής (κατά 166%) και σε συμβάσεις με βάρδιες (κατά 668% με σύμφωνη γνώμη εργαζομένων και κατά 5.072% με μονομερή απόφαση του εργοδότη) κατά τους πέντε πρώτους μήνες του 2011, σε σύγκριση με την αντίστοιχη περίοδο του 2010 (Κούστα, 2012:23).

9. Οι προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις στην ελληνική αγορά εργασίας εντάσσονται στο πλαίσιο της πολιτικής απασχόλησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία υιοθετεί την ανάγκη της ριζικής μεταρρύθμισης της ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας με διακηρυγμένο στόχο την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και της απασχόλησης. Οι πρόσφατες κοινωνικές και

[20] European Commission, Statistical Annex of European Economy, 2012 και Annual Macroeconomic Database, Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

οικονομικές αναταράξεις έχουν επαναφέρει τη συζήτηση για τα επίπεδα των μισθών και τους μηχανισμούς καθορισμού των μισθών στην κορυφή της ημερήσιας διάταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Στο επίκεντρο των ευρωπαϊκών πολιτικών για την αγορά εργασίας, βρίσκεται τα τελευταία χρόνια η έννοια της ευασφάλειας (flexicurity), η οποία το 2007 εντάχθηκε στον πυρήνα της ευρωπαϊκής στρατηγικής απασχόλησης και προωθείται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Η «ευασφάλεια» επιχειρεί να συγκεράσει το αίτημα για περισσότερη ευελιξία της αγοράς εργασίας, με την ανάγκη προστασίας των εργαζομένων και μάλιστα των πιο ευάλωτων από αυτούς, στο όνομα της κοινωνικής συνοχής και της οικονομικής αποτελεσματικότητας. Κύρια συστατικά της ευασφάλειας είναι οι ευέλικτες συμβάσεις εργασίας, ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και δια βίου μάθησης, αποτελεσματικό δείκτη ασφάλειας για τους ανέργους, κουλτούρα συναίνεσης και διαλόγου μεταξύ των κοινωνικών συνομιλητών και ένα θεσμικό περιβάλλον αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας.

Η ΕΕ ενώ θεωρητικά επιδιώκει ήδη από τη Στρατηγική της Λισαβόνας το 2000 τη δημιουργία περισσότερων και καλύτερων θέσεων εργασίας σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση και θέτει μεταξύ των βασικών στόχων της «Στρατηγικής ΕΕ 2020», αφενός ότι το 75 % του πληθυσμού ηλικιών 20-64 ετών θα πρέπει να εργάζεται, και αφετέρου ότι τα άτομα που διατρέχουν κίνδυνο φτώχειας θα πρέπει να μειωθούν κατά 20 εκατομμύρια, εντούτοις οι πολιτικές της μέχρι σήμερα δεν έχουν κατορθώσει να συμβάλλουν στη μείωση της ανεργίας και της φτώχειας που μαστίζει πολλά από τα κράτη-μέλη της. Για το λόγο αυτό θα πρέπει η ΕΕ να στραφεί σε ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και ανάπτυξης.

Ήδη, από το 2011 έχει σχεδιαστεί το **Σύμφωνο Euro-Plus**, το οποίο θα αντικαταστήσει με αυστηρότερο τρόπο το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης, με σκοπό να αυξήσει τη δημοσιονομική ισχύ και να βελτιώσει την ανταγωνιστικότητα κάθε χώρας. Το Σύμφωνο Euro-Plus υιοθετήθηκε το Μάρτιο του 2011, αφορά στις κυβερνήσεις των χωρών της Ευρωζώνης (στις οποίες θα προστεθούν και άλλα κράτη-μέλη) και χρησιμοποιεί την ανοικτή μέθοδο συντονισμού της ΕΕ. Περιλαμβάνει τέσσερις στόχους, που είναι: α) η ενδυνάμωση της ανταγωνιστικότητας, β) η ενίσχυση της απασχόλησης, γ) η συνεισφορά στη σταθερότητα των δημοσίων οικονομικών και δ) η βελτίωση της δημοσιονομικής σταθερότητας.

Ειδικότερα, ο στόχος της απασχόλησης θα αξιολογηθεί με μακροπρόθεσμους ποσοτικούς δείκτες, ιδιαίτερα δείκτες ανεργίας των νέων, καθώς και με ποσοστά

συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό κάθε χώρας. Αυτός ο στόχος πρόκειται να επιτευχθεί με την προώθηση του μοντέλου της ευασφάλειας (flexicurity), καθώς και με τη μείωση των φορολογικών βαρών στην εργασία και τη λήψη μέτρων που θα διευκολύνουν τη συμμετοχή του/της συζύγου στο εργατικό δυναμικό.

Ένα θετικό βήμα για την αντιμετώπιση της ανεργίας είναι και η απόφαση που έλαβε το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο τον Ιούνιο του 2012 και αφορά το Σύμφωνο για την ανάπτυξη και την απασχόληση το οποίο μεταξύ των άλλων περιλαμβάνει τις δράσεις που θα πρέπει να αναλάβουν τα κράτη μέλη και η ΕΕ με στόχο την ανάπτυξη, τις επενδύσεις και την απασχόληση, την συμπερίληψη κοινωνικής διάστασης στην ΟΝΕ, και 6 δις ευρώ για το 2014 και 2015 για την καταπολέμηση της ανεργίας των νέων (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο 28/29 Ιουνίου 2012, Συμπεράσματα : 12).

Οι εξελίξεις και οι όποιες προσαρμογές στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας θα πρέπει να συνδυαστούν με την ουσιαστική κατάκτηση της ΕΕ, που είναι το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο, του οποίου κύριο χαρακτηριστικό είναι η κατοχύρωση συγκεκριμένων ελάχιστων προδιαγραφών ως προς τους όρους εργασίας. Στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής της ΕΕ, όσο και της πολιτικής απασχόλησης, έχει υιοθετηθεί η ανοικτή μέθοδος συντονισμού ως μια ευέλικτη μορφή διακυβέρνησης με ουσιαστικό ρόλο των εθνικών κυβερνήσεων και σημαντική συμβολή των κοινωνικών εταίρων, χωρίς την ύπαρξη δεσμευτικών κανόνων δικαίου. Συγχρόνως, η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση είναι ο ουσιαστικός τομέας συνεργασίας των κρατών-μελών. Η ΕΕ και τα κράτη- μέλη με βάση την αρχή της επικουρικότητας οφείλουν να εγγυηθούν τα κοινωνικά δικαιώματα των ευρωπαίων πολιτών.

Στη σημερινή Ευρώπη η οικονομική πολιτική έχει ως αποκλειστικό στόχο την καταπολέμηση του πληθωρισμού, του ελλείμματος και τους χρέους. Η ανεργία, η φτώχεια και η οικονομική ανισότητα δεν συμπεριλαμβάνονται στους ρητούς στόχους της οικονομικής πολιτικής (Κικίλιας, 2014).

Η ιδέα για μια ευρωπαϊκή συλλογική σύμβαση, η οποία θα κατοχυρώνει τον κατώτερο ευρωπαϊκό μισθό, αποτελεί ζητούμενο και αίτημα των ευρωπαϊκών συνδικάτων. Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και η πρόσφατη πρόταση του ΕΚ προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για καθιέρωση κατώτατου μισθού η οποία μάλλον αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό από την τελευταία, αφού θα έπρεπε να εναρμονιστεί με τα διαφορετικά μοντέλα κοινωνικής πρόνοιας και τις ανισότητες στις οικονομίες των κρατών μελών, προκειμένου να διαμορφώσει μια ενιαία τιμή που να ανταποκρίνεται στο 60% του μέσου

εθνικού εισοδήματος. Αντίθετοι είναι και αρκετοί οικονομολόγοι, οι οποίοι πιστεύουν ότι η κεντρική ρύθμιση του κατώτερου μισθού επιδρά αρνητικά στην απασχόληση, ότι η αγορά εργασίας πρέπει να αφεθεί ελεύθερη, ώστε να οδηγηθεί με μια τιμή ισορροπίας με βάση την προσφορά και τη ζήτηση, όπως συμβαίνει και με τις άλλες αγορές.

Το νέο τοπίο απασχόλησης συνηγορεί υπέρ μιας αναδιαμόρφωσης του πλαισίου των εργασιακών σχέσεων, που θα λαμβάνει υπόψη τις δραστικές αλλαγές που έχουν επέλθει, δηλαδή διαφοροποιημένο προφίλ και ανάγκες του εργατικού δυναμικού, σταδιακή μεταβολή του μοντέλου της τυπικής απασχόλησης, ποικιλία και πολυμορφία των εργασιακών σχέσεων.

Ωστόσο δεν πρέπει να περνάει απαρατήρητο ότι στην ΕΕ το κοινωνικό κράτος συρρικνώνεται και αυτό προκαλεί αντιδράσεις των πολιτών προς το πολιτικό σύστημα, ανοίγοντας έτσι το δρόμο στην άνοδο νεοφασιστικών δυνάμεων που βρίσκουν κενά νομιμοποίησης για να εισέλθουν. Για τον λόγο αυτό η ΕΕ οφείλει να πάρει μέτρα για την καταπολέμηση της ανεργίας και να αποτελέσει θεσμό συνοχής, αλληλεγγύης και μεγιστοποίησης της ευημερίας (Κούρκουλας, 2013: 67).

10. Αντί συμπεράσματος

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση υπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις μεταξύ της χωρών της Βόρειας και της Νότιας Ευρώπης που μαστίζεται από την κρίση. Οι διαφορές στους κατώτατους μισθούς, στο ωριαίο κόστος εργασίας, στο μισθολογικό και μη μισθολογικό κόστος θα πρέπει να γεφυρωθούν έτσι ώστε να υπάρχει σύγκλιση και κοινωνική συνοχή στο εσωτερικό της ΕΕ.

Στην Ελλάδα η οικονομική κρίση έχει φέρει οδυνηρά αποτελέσματα ιδίως στην μεσαία τάξη που αδυνατεί να καταναλώσει όπως στο παρελθόν, λόγω της σημαντικής συρρίκνωσης των μισθών και συντάξεων. Τα νοικοκυριά είναι υπερχρεωμένα και οι πλειστηριασμοί επίκεινται. Όσοι έχουν εργασία αισθάνονται και αυτοί επισφαλείς ότι θα είναι τα αυριανά θύματα, αφού καθημερινά επιχειρήσεις κλείνουν, αλλά και δημόσιοι υπάλληλοι μπαίνουν σε κινητικότητα, διαθεσιμότητα και τελικά απόλυση. Το κοινωνικό κράτος συρρικνώνεται, τα άτυπα δίκτυα στήριξης εξασθενούν, ενώ υπάρχει αύξηση της ανισότητας μεταξύ των πιο πλούσιων και των πιο φτωχών οικονομικών στρωμάτων της

ελληνικής κοινωνίας,[21] Υπάρχει επιπλέον αποδόμηση της εργασίας με 9 νόμους την περίοδο 2010-13, ενώ η ύφεση είναι στο 4,2%.

Όσον αφορά στο μισθολογικό κόστος στην Ελλάδα προτείνεται η αύξηση του κατώτατου μισθού που θα είναι το αποτέλεσμα εθνικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας και όχι νομοθετικής παρέμβασης. Στη διαμόρφωση του κατώτατου μισθού θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη η κατάσταση της οικονομίας, η ανταγωνιστικότητα και το ποσοστό ανεργίας. Όμως ο κατώτατος μισθός δεν πρέπει να μετατραπεί σε δικαίωμα εξαθλίωσης. Η φθηνότερη εργασία δεν προσέλκυσε επενδύσεις.

Σχετικά με το μισθολογικό κόστος προτείνεται η σταδιακή μείωση εισφορών κοινωνικής ασφάλισης, η μείωση λοιπών ανελαστικών εξόδων που τα τελευταία χρόνια λόγω αυξήσεων στους συντελεστές ΦΠΑ, Ειδικών Φόρων Κατανάλωσης και τιμολογιακής πολιτικής έχουν αυξηθεί, μείωση του ενεργειακού κόστους στην Ελλάδα που είναι από τα υψηλότερα στην ΕΕ. Επιπλέον οι εργαζόμενοι πρέπει να προστατευθούν από τις απολύσεις ιδίως μετά και την σημαντική μείωση στο ύψος της αποζημίωσης, καθώς και από τις ομαδικές απολύσεις για τις οποίες ασκούν πιέσεις οι δανειστές.

Το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο καλείται σήμερα να αντιμετωπίσει τις νέες προκλήσεις που έχει δημιουργήσει η οικονομική κρίση. Αυτές είναι η επιδείνωση των συνθηκών στην αγορά εργασίας, η αύξηση της ανεργίας στην ΕΕ, η απαξίωση και αποδόμηση του κοινωνικού κράτους, η κάλυψη του δημοκρατικού ελλείμματος και της νομιμοποίησης. Η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης, όσο αφήνει εκτός συζήτησης το κεντρικό θέμα της ανάπτυξης, δεν είναι απλά ανεπαρκής, είναι υποκριτική. Η ανεργία, η φτώχεια και η πρωτοφανής οικονομική ανισότητα θα πρέπει να συμπεριληφθούν στους στόχους της οικονομικής πολιτικής και να μην αντιμετωπίζονται ως «κοινωνικά δράματα», γιατί αλλιώς θα αναπαραχθεί το μοντέλο της κοινωνίας των 2/3. Προς αυτήν την κατεύθυνση θεωρείται ορθή η ερώτηση- πρόταση του Ευρωκοινοβουλίου προς την Επιτροπή για την καθιέρωση ενός ευρωπαϊκού κατώτατου μισθού.

[21] Αυτό καταδεικνύουν τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής για το 2012. Ο δείκτης κατανομής εισοδήματος (S80/S20), ανήλθε στο 6,6 από το 6 που ήταν το 2011. Δηλαδή το μερίδιο του πλουσιότερου 20% του πληθυσμού είναι 6,6 φορές μεγαλύτερο από το μερίδιο του εισοδήματος του φτωχότερου 20%. Η χώρα μας κατέχει τη δεύτερη χειρότερη σε ευρωπαϊκό επίπεδο όσον αφορά την «οικονομική ανισότητα» των πολιτών, μετά την Ισπανία 7,2. Δελτίο τύπου ΕΛΣΤΑΤ 9/12/2013 http://news.in.gr/files/1/2013/12/09/A0802_SFA10_DT_AN_00_2012_06_F_GR.pdf

Η ΕΕ οφείλει να εκπονήσει πολιτικές και δράσεις που θα πιστοποιούν ότι εργάζεται για την επίλυση προβλημάτων των πολιτών, την οικονομική και κοινωνική ευημερία και απασχόληση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

Bonnet, F. Saget, C. Weber, A. (2012), «Social protection and minimum wages responses to the 2008 financial and economic crisis: Findings from the ILO/World Bank Inventory», *Employment Working Paper No. 113*, International Labour Office, Geneva.

Commission of the European Communities, (2007), "Towards Common Principles of Flexicurity: More and Better Jobs through flexibility and security", *COM359,* Brussels, 27-6-2007.

European Commission, (2012), *Statistical Annex of European Economy,* Economic and Financial Affairs DG, spring, 2012

European Commission, (2011), *Wage Trends in Europe in perspective,* Employment, Social Affairs and Inclusion DG, Brussels, 7th September 2011

Eurostat, Statistical Books, (2012), *Taxation trends in the European Union,* edition 2012.

Eurostat, Labour cost index- recent trends, Statistics Explained

Karantinos, Dimitris (2011), "Wages and Labour Costs: Recent Developments and Prospects", in *Social Cohesion Bulletin,* vol.2/2011, National Center for Social Research

OECD, (2011), *Taxing Wages 2010-2011, Special Feature: Trends in Personal Income Tax and Employee Social Security Contribution Schedule*

Ελληνική

Γαβρόγλου, Σταύρος (2012), *Το κόστος εργασίας στην Ελλάδα πριν και μετά το μνημόνιο*, Άρθρα και Μελέτες 1/2012 , Αθήνα, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού.

Γαβρόγλου Σταύρος (2012), *Ανταγωνιστικότητα*, *Μισθοί και Παραγωγικότητα,* Άρθρα και Μελέτες 4/2012, Αθήνα, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού.

Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας Ετών 2010, 2011, 2012 (2010), Π.Κ Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης 14/16-7-2010

Ελληνική Στατιστική Αρχή (2013), *Δελτίο Τύπου- Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών 2012,* Πειραιάς 29 Νοεμβρίου 2013.

Ελληνική Στατιστική Αρχή (2013), *Δελτίο Τύπου- Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, Σεπτέμβριος 2013,* Πειραιάς 11 Δεκεμβρίου 2013.

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2005, *Κανονισμός(ΕΚ) αριθ.1737/2005 της Επιτροπής της 21ης Οκτωβρίου 2005*, L 279/11

Ερμηνευτική Εγκύκλιος Υπουργείου Εργασίας με αρ. πρωτ. 26352/839/28.11.2012 : «Οδηγίες για την εφαρμογή των υποπαραγράφων ΙΑ.1 & ΙΑ.8 έως ΙΑ.14 του άρθρου πρώτου του Ν. 4093/2012 «Έγκριση Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016 - Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής του Ν. 4046/2012 Και του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016» (ΦΕΚ 222/Α'/12-11-2012).

Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, (2012), *Ευρωπαϊκό Συμβούλιο28/29 Ιουνίου Συμπεράσματα,* EUCO 76/4/12 REV 4 (el), Βρυξέλλες 14 Αυγούστου 2012

Θεοδόσης, Γιώργος (2012), «Οι νέες αλλαγές στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων με το Ν.4093/12 («Μνημόνιο ΙΙΙ») , *Συνήγορος,* τεύχος 94/2012, Αθήνα σελ. 14-18

Ινστιτούτο Εμπορίου και Υπηρεσιών, 2012, *Ανταγωνιστικότητα, Απασχόληση και μη Μισθολογικό Κόστος στην Ελλάδα. Προβληματισμός και Προτάσεις της ΕΣΕΕ*

ΙΝΕ/ΓΣΕΕ- ΑΔΕΔΥ, (2012), *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση : Ετήσια Έκθεση 2012*

Ιωακείμογλου, Ηλίας (2011), *Κόστος εργασίας, περιθώρια κέρδους και ανταγωνιστικότητα στην Ελλάδα 1995-2009,* Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ

Ιωάννου, Χρήστος (2011), «Τεκτονικές Αλλαγές στο σύστημα δια μόρφωσης των μισθών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* τεύχος 134-135, Α΄-Β΄/2011, Αθήνα, σελ. 133-164

Κετσετζοπούλου, Μαρία (2012), «Οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο 2010-2011» στο Α. Μουρίκη Δ. Μπαλούρδος κ.α. (επιμ.) *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας- 2012*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σελ. 109-126.

Καρκατσούλης, Παναγιώτης (2014), «Το Σύνταγμα ως πανάκεια και ως κουτί της Πανδώρας», διαθέσιμο στο http://www.inerp.gr/en/blog/123-to-sytntagma-os-panakeia-kai-os-kouti-tis-pandoras.html

Κικίλιας, Ηλίας (2014), «Το παραμύθι του μοντέλου της Δανίας στην αγορά εργασίας», *Εφημερίδα των Συντακτών,* 14 Φεβρουαρίου 2014

Κικίλιας, Ηλίας (2014), «Η υποκρισία της ευρωπαϊκής πολιτικής για την ανεργία» 24 Φεβρουαρίου 2014, διαθέσιμο στο http://www.thetoc.gr/opinion/article/i-upokrisia-tis-eurwpaikis-politikis-gia-tin-anergia

Κουζής, Γιάννης (2012), «Το εργασιακό περιβάλλον μετά το μνημόνιο» από την ημερίδα με θέμα *Η Αγορά Εργασίας σε Κρίση* που διοργάνωσε το Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού στις 9 Ιουλίου 2012, διαθέσιμο στο http://www.scribd.com/doc/

Κούρκουλας, Δημήτρης, (2013), «Για μια κοινωνική και δημοκρατική Ευρώπη», *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική,* τεύχος 29, σσ. 63-67

Κούστα, Έλενα (2012), «Οικονομικές και θεσμικές εξελίξεις στην Ελληνική αγορά εργασίας» στο *Ενημέρωση,* τεύχος 198, Οκτώβριος 2012, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Κυριακούλιας, Παναγιώτης (2012), *Οι εργασιακές σχέσεις μετά το μνημόνιο- Πανόραμα της μεταρρύθμισης της εργατικής νομοθεσίας 2010-2012*, Άρθρα και Μελέτες 3/2012, Αθήνα, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού.

Μουρίκη, Αλίκη (2012), « Στον βωμό της 'ανταγωνιστικότητας': η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων την περίοδο 2010-2012 και οι επιπτώσεις της στις προοπτικές ανάκαμψης», στο Μουρίκη Α. Μπαλούρδος Δ. κ.α. (επιμ.) *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας- 2012*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σελ.55-87

Μπαλούρδος, Διονύσης (2013), «Στα επίπεδα του 1994 η φτώχεια στην Ελλάδα», *Η Αυγή*, 10 Νοεμβρίου 2013

Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας (Σ.ΕΠ.Ε.), (2012), *Έκθεση Πεπραγμένων 2011*, Αθήνα

Υπουργείο Οικονομικών, (2012), *Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Προσαρμογής, 2013-2016*, Αθήνα, Οκτώβριος 2012.

Χολέζας, Ιωάννης (2012) , «Εξελίξεις στην Αγορά Εργασίας», *Οικονομικές εξελίξεις 2012/17,* τετραμηνιαία έκδοση ΚΕΠΕ, Φεβρουάριος, Αθήνα, σελ. 25-31.

Ιστότοποι

European Industrial Relations Observatory- online

www.eurofound.europa.eu

http://www.ilo.org/dyn/travail/travmain.byCountry2 : International Labour Organization

European Central Bank _Statistical Data Warehouse - http://sdw.ecb.europa.eu/

www.oecd.org

www.statistics.gr

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Labour_cost_index_-_recent_trends

http://www.kerdos.gr/ economy/article/ « Η αλήθεια για το μισθολογικό κόστος στην Ελλάδα», 22/1/2012

http://portal.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_kathbreak «Η μείωση των εργοδοτικών εισφορών στο επίκεντρο της συνάντησης του υπ. Εργασίας με την τρόικα» 11/09/2012

www.weforum.org

The Global Competitiveness Report 2008 – 2009

The Global Competitiveness Report 2010 – 2011

http://news.in.gr/greece/article/?aid=1231278508,

http://www.tanea.gr/news/economy/article/5061269/ereyna-ths-eurostat-gia-th-ftwxeia-sthn-eyrwph-pshla-ta-pososta-gia-thn-ellada/,

http://www.enikos.gr/economy/196811,Eurostat:_Posoi_zoyn_se_syn8hkes_ftwxeia.html

Αστική αναζωογόνηση και κοινωνική συνοχή. Σχεδιάζοντας την κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα του Πειραιά

Σηφάκη Ειρήνη
Ερευνήτρια – Διδάσκουσα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Στάμου Αναστασία
Δημοσιογράφος – Ερευνήτρια, MSc «Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων»

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στην κοινωνική διάσταση του αστικού (χωρικού) σχεδιασμού και διερευνά τις επιλογές για την αστική αναζωογόνηση μιας περιοχής με κύριους άξονες τις παρεμβάσεις πολιτιστικού χαρακτήρα και τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής, λαμβάνοντας ως μελέτη περίπτωσης την πόλη με το μεγαλύτερο λιμάνι της χώρας, τον Πειραιά. Μετά από μια σύντομη αναφορά στις επιχειρούμενες παρεμβάσεις στα σημεία τομής πόλης – λιμένα, η μελέτη αναδεικνύει τους θεσμικούς και επίσημους «λόγους» που εκφράζονται αναφορικά με την αναδιαμόρφωση της ταυτότητας της πόλης μέσω του αστικού σχεδιασμού αλλά και την κοινωνική κατασκευή αυτού. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στις κοινωνικές και πολιτισμικές παρεμβάσεις που επιδιώκονται μέσω των αναπλάσεων που στηρίζονται στην εγκαθίδρυση, αξιοποίηση και ανάδειξη πολιτιστικών χρήσεων, δραστηριοτήτων και πόρων. Μέσα από την αντιπαραβολή διαφορετικών δεδομένων και την ανάλυση των προσδοκώμενων αποτελεσμάτων, αναδεικνύονται ορισμένοι κίνδυνοι που μπορούν να υπονομεύσουν τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και της κοινωνικής διάδρασης.

Λέξεις – Κλειδιά: Αστική αναζωογόνηση, Πολιτιστικός σχεδιασμός, Πολιτιστική πολιτική, Κοινωνική Συνοχή, Πόλη – Λιμάνι, Πειραιάς

Abstract

This paper focuses on the social dimension of urban (spatial) planning, exploring options for urban regeneration of a region with a focus on cultural interventions and the ensuring social cohesion, taking as case study Piraeus the city with the largest port in the country. After a brief reference to the interventions planned at the crossroads between city and harbor, this study highlights the institutional and official 'discourses' expressed with respect to the remodeling of the identity of the city through urban planning and its social construction. Particular emphasis is given to social and cultural interventions pursued by redevelopment based on the establishment, development and promotion of cultural uses, activities and resources. Through the juxtaposition of different data and analysis of expected effects, our research draws attention to some risks that may jeopardize the guarantee of social cohesion and social interaction.

***Key Words*:** Urban regeneration, Cultural planning, Cultural policy, Social Cohesion, Port – city, Piraeus

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι ευρέως γνωστό ότι ο πολιτισμός κατέχει ξεχωριστή θέση στον αστικό και περιφερειακό σχεδιασμό. Μια γρήγορη ματιά σε παραλιμένιες, παραποτάμιες ή παρόχθιες περιοχές της Ευρώπης και της Αμερικής είναι αρκετή για να μας πείσει ότι ο αστικός σχεδιασμός στα όρια με το νερό και τη θάλασσα έχει καταγράψει συναρπαστικά κεφάλαια στις ιστορίες των πόλεων με την ανάδειξη υφιστάμενων πολιτιστικών πόρων και την εγκαθίδρυση νέων, ξεχωριστών πυρήνων πολιτισμού, ιδιαίτερης σημασίας τόσο για την συγκρότηση της αστικής ταυτότητας όσο και για την ενίσχυση του «μηχανισμού» οικονομικής ανάπτυξης (Meyer 1999, Miles και Padisson 2005).

Ο ρόλος και η αξιοποίηση πολιτιστικών δραστηριοτήτων στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων και την αειφορική ανάπτυξη των πόλεων συνιστούν ενδιαφέρον ερευνητικό πεδίο στα πλαίσια της διεθνούς βιβλιογραφίας της αστικής κοινωνιολογίας και της αστικής κοινωνικής γεωγραφίας των τελευταίων δεκαετιών. Οι πολιτικές άλλωστε, που υιοθετούνται από τις προηγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες αναγνωρίζουν υπό τον ευρύ τίτλο της «βιώσιμης ανάπτυξης» των πόλεων τη στενή συσχέτιση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη, την κοινωνική συνοχή και την περιβαλλοντική προστασία, συνδετικός κρίκος για τις οποίες αναδεικνύεται ο πολιτισμός.

Τα προγράμματα αναβάθμισης ιστορικών περιοχών μέσω δραστηριοτήτων τουρισμού, πολιτισμού και ψυχαγωγίας, η κατασκευή μνημειακών, εντυπωσιακών πολιτιστικών κτηρίων (συχνά από διακεκριμένους αρχιτέκτονες), η δημιουργία θεματικών πάρκων και περιοχών, η διοργάνωση μεγάλων γεγονότων (mega events) πολιτιστικού, αθλητικού ή/και τεχνολογικού ενδιαφέροντος, η επανάχρηση εγκαταλελειμμένων χώρων βιομηχανικής κληρονομιάς για πολιτιστικούς σκοπούς, η ανάπλαση δημόσιων χώρων και παράκτιων περιοχών με στόχο την ανάδειξη της αυθεντικότητας του τοπίου, αποτελούν ορισμένες χαρακτηριστικές πρωτοβουλίες και στρατηγικές αστικής ανανέωσης που αναπτύσσονται με άξονα τις πολιτιστικές δράσεις, τις καινοτόμες πολιτικές αειφορίας και την προστασία του (θαλάσσιου) περιβάλλοντος.

Υπό αυτό το πρίσμα, ο πολιτιστικός σχεδιασμός (cultural planning), οι εφαρμογές του οποίου αναπτύσσονται, κυρίως στην Ευρώπη, στο τέλος του 20ου και στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, συνιστά ένα διαφορετικό τρόπο προσέγγισης της αναζωογόνησης και ανάπτυξης πόλεων και περιφερειών, ένα δημιουργικό τρόπο αναγνώρισης των

ιδιαιτεροτήτων που τις χαρακτηρίζουν και συνάμα, αξιοποίησης των πολιτισμικών πόρων στα σχέδια ανασυγκρότησής τους (Bianchini 1999, Evans 2001 και Bianchini και Ghilardi 2007). Αποτελεί περισσότερο μία μέθοδο επανανάγνωσης (ανάγνωσης από διαφορετική σκοπιά) και συνακόλουθα ανάδειξης και διαχείρισης κάθε πόρου και στοιχείου που συνθέτει το «είναι» και το «φαίνεσθαι» μιας περιοχής. Στο πολυσύνθετο και πολυποίκιλο του χαρακτήρα κάθε περιοχής, εδράζεται και η παραδοχή ότι ο πολιτιστικός σχεδιασμός απέχει από το να θεωρηθεί ως συνεκτικό σύστημα σκέψης ή πολιτικής παρέμβασης (Stevenson 2007:165). Ο πολιτιστικός σχεδιασμός ξεπερνά τα σύνορα του δημόσιου τομέα και της ιδιωτικής αγοράς, συνδέει την τέχνη και τον πολιτισμό με όλα τα μέρη / τμήματα της δημόσιας σφαίρας και μέσω αυτού συμβάλλει ώστε να υπερνικηθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός (Lindkvist, Mansson, κ.ά. 2013:286).

Σε αυτή τη βάση ο πολιτισμός δεν αντιμετωπίζεται με την στενή του έννοια ως υλικοτεχνική πρόοδος ή με την αντίληψη που συνήθως έχουν οι πολίτες για αυτόν, ως ένα τρόπο διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου και διασκέδασης. Αντίθετα, εκλαμβάνεται με τη διευρυμένη έννοια της κουλτούρας και συνδέεται άμεσα με τις τέχνες, τα γράμματα, την πολιτισμική κληρονομιά, αλλά και τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου, τα ιδιαίτερα (συλλογικά) ήθη, τις τάσεις, στάσεις και νοοτροπίες, τις συμπεριφορές της καθημερινής ζωής των πολιτών, τη βιωμένη εμπειρία της πόλης. Οι σχεδιαστές των αναπλάσεων των πόλεων καλούνται να αναγνωρίσουν τους πολιτιστικούς πόρους της περιοχής τους, να οραματιστούν και να σκιαγραφήσουν στρατηγικά τους τρόπους με τους οποίους οι πόροι αυτοί μπορούν να συμβάλλουν στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής και την επίτευξη των επιμέρους στόχων που θέτει η ευρύτερη κοινωνία.

Οι πολιτιστικές δραστηριότητες και πολιτιστικοί πόροι αξιολογούνται ως δυναμικές και διεισδυτικές διαδικασίες και όχι ως ένα στατικό άθροισμα από αντικείμενα τέχνης και καλλιτεχνικές πρακτικές. Σε αυτό το πλαίσιο, ο πολιτισμός νοηματοδοτείται από αυτούς που συμμετέχουν σε αυτόν. Το φυσικό και δομημένο περιβάλλον, τα μνημεία, η πολιτιστική κληρονομιά και οι διαμορφωμένοι πολιτιστικοί χώροι (π.χ. θέατρα, μουσεία κ.λπ.) αποτελούν ως επί το πλείστον το βασικό άξονα πόρων που αξιοποιούν οι σχεδιαστές (cultural landscape).

Παράλληλα με την οργάνωση του χώρου, τα κτήρια, την ιστορική μνήμη που καταγράφεται στα ίχνη του φυσικού περιβάλλοντος, λαμβάνεται υπόψη και η ανθρώπινη δράση εντός αυτών. Λαμβάνεται υπόψη και μια σειρά άλλων παραγόντων όπως είναι οι γαστρονομικές συνήθειες, τα έθιμα, οι τοπικές διάλεκτοι (άυλη πολιτιστική κληρονομιά), η

κουλτούρα της καθημερινότητας των πολιτών καθώς και ιδιαίτερων ομάδων του πληθυσμού (π.χ. κουλτούρα των νέων, των μεταναστών κ.ά.), οι επιλογές τους για τον ελεύθερό τους χρόνο, η σχέση τους με το υδάτινο στοιχείο. Ο τελευταίος δε παράγοντας, άμεσα σχετιζόμενος με τους προαναφερθέντες, αποδεικνύεται συχνά πολύτιμος καθώς είτε τίθεται υπό αναδιαμόρφωση είτε ενισχύεται. Ενδεικτικά αναφέρονται οι συνήθειες του ψαρέματος, της κολύμβησης ή του ρεμβασμού σε παραλιμένιες περιοχές, που επαναπροσδιορίζονται (π.χ. ανάδειξη, χωρική μετατόπιση, απαγόρευση) στο πλαίσιο αναδιαμόρφωσης της περιοχής.

Επιπλέον, κατά τη διαδικασία του πολιτισμικού σχεδιασμού συνεκτιμάται η δημόσια διατυπωμένη εικόνα για την πόλη (π.χ. σε τραγούδια, ανέκδοτα, λογοτεχνία, ποίηση, μύθους, τουριστικούς οδηγούς, μέσα ενημέρωσης), η εικόνα που έχουν για την πόλη τους τόσο οι κάτοικοί της όσο και οι επισκέπτες (γηγενείς ή ξένοι)[1]. Η παραπάνω εικόνα, σε συνδυασμό με τη ρεαλιστική καταγραφή μιας σειράς κοινωνικών, περιβαλλοντικών, συγκοινωνιακών, εκπαιδευτικών, οικονομικών κ.ά. παραγόντων διαμορφώνουν εν πολλοίς και την ελκυστικότητα ενός τόπου. Σε αυτό το σημείο ο πολιτιστικός σχεδιασμός ανταμώνει με το εργαλείο προβολής μιας περιοχής που γνωρίζει τα τελευταία χρόνια ιδιαίτερη «δημοτικότητα» στην Ευρώπη και την Αμερική, τις στρατηγικές μάρκετινγκ και branding του τόπου. Ο πολιτιστικός σχεδιασμός, ως κύριο εργαλείο, προς αυτή την κατεύθυνση επιχειρεί να εκφράσει την τοπική ταυτότητα και ιστορία και να ανανεώσει τη δημόσια σφαίρα, θέτοντας ως βασικό συμμέτοχο τον ίδιο τον (ενεργό) πολίτη – κάτοικο. Η κατασκευή πολιτιστικών περιοχών, η αναγνώριση και προώθηση της ιδιαιτερότητας κάθε τόπου και η καλλιέργεια, μέσα από δημιουργικές πρακτικές, μιας θετικής (και εμπορεύσιμης) έννοιας του χώρου και της κοινότητας αποτελούν χαρακτηριστικές πρωτοβουλίες που εντάσσονται στο πλαίσιό του (Bianchini κ.ά, 1988, Laudry κ.ά. 1996, όπως αναφέρονται στο Stevenson 2007:165 – 166.).

Από τα προαναφερθέντα καθίσταται σαφές ότι όταν λαμβάνονται υπόψη μια σειρά παραγόντων για τον αστικό (πολιτιστικό) σχεδιασμό και επιδιώκεται η συμμετοχή όλων των αμέσως ή εμμέσως εμπλεκόμενων φορέων διασφαλίζεται σε ικανοποιητικό βαθμό η ευρύτερη δυνατή συναίνεση για τις σχεδιαζόμενες παρεμβάσεις, ενισχύονται οι κοινωνικοί

[1] Ως «εικόνα» των κατοίκων και των επισκεπτών μιας πόλης νοείται εδώ το σύνολο των ενεργητικών, θετικών ή αρνητικών, συλλογικών ή ατομικών εντυπώσεων, απόψεων και συναισθημάτων που προκαλούνται για τον συγκεκριμένο τόπο, η αντίληψη δηλαδή, της ταυτότητας της πόλης (Lefebvre, 1991, Norberg-Schulz, 1980, όπως αναφέρονται στο Σαπουνάκης, Άρης (2012), «Ταυτότητα των πόλεων, πολιτισμός και σχεδιασμός», Εισήγηση, 1ο Πανελλήνιο Συνέδριο Marketing και Branding Τόπου, Βόλος: 30/3 – 1/4/ 2012).

δεσμοί μέσω των επιμέρους πρακτικών που αναπτύσσονται και προάγεται η ποιότητα ζωής των κατοίκων και των επισκεπτών μιας περιοχής.

Ειδικότερα σε περιόδους δημοσιονομικής κρίσης, όπως η σημερινή, όπου ο βαθμός ευημερίας και ποιότητας ζωής βαίνει μειούμενος, οι ευπαθείς πληθυσμοί αυξάνονται, τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού σωρεύονται, η ανάγκη διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής αποτελεί το κατεξοχήν ζητούμενο όχι μόνο στον τομέα των πολιτικών πρόνοιας αλλά και στο χωρικό σχεδιασμό. «Η ανάγκη να μη διαρραγεί η κοινωνική συνοχή», απαντάται άλλωστε, καθημερινά, συχνά καταχρηστικά, στο δημόσιο διάλογο και ειδικότερα στο θεσμικό, πολιτικό και δημοσιογραφικό λόγο με ποικίλες και διαφορετικές νοηματοδοτήσεις. Στον πολιτικό λόγο, ο όρος άλλοτε αντανακλά τη σύσφιξη κοινωνικών δεσμών, την ανάπτυξη των κοινωνικών δικτύων ή/και της κοινωνικής αλληλεγγύης και την ενίσχυση του κράτους πρόνοιας και άλλοτε ταυτίζεται με τις επιδιώξεις, τα ηθικά προτάγματα, τις αξιακές σχέσεις που ως συνδετικοί κρίκοι μεταξύ των πολιτών τους επιτρέπουν να αισθάνονται ότι συναποτελούν μία ενιαία κοινωνική οντότητα. Στο θεσμικό λόγο, όλα τα προαναφερθέντα συχνά συσχετίζονται με τις έννοιες της ισότητας, της ελευθερίας και των ίσων ευκαιριών πρόσβασης σε κάθε τομέα της δημόσιας ζωής, ενώ στο δημοσιογραφικό λόγο και τα μέσα ενημέρωσης η «κοινωνική συνοχή» συμπυκνώνεται εν πολλοίς στη διατήρηση των κυρίαρχων κοινωνικών θεσμών, συστημάτων και προτύπων. Στο δημόσιο λόγο σπάνια ο όρος συσχετίζεται με την έννοια της διαμόρφωσης συλλογικής ταυτότητας ή την ιστορική μνήμη.

Σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα μελέτη ερευνώντας τα σχέδια αστικής αναζωογόνησης του Πειραιά μέσω του πολιτιστικού σχεδιασμού που βρίσκονται αυτή την περίοδο υπό εξέλιξη επιχειρεί να αποσαφηνίσει τον τρόπο με τον οποίο οι αστικοί διαχειριστές και υπεύθυνοι για την ανάπτυξη των έργων αντιλαμβάνονται την έννοια του πολιτισμού, τη θέση και τη συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία λήψης των σχετικών αποφάσεων καθώς και τις ποικίλες συνέπειες των επιλογών τους στην (ανα)διαμόρφωση της κοινωνικής και πολιτισμικής ταυτότητας της πόλης.

Πιο συγκεκριμένα, αφού προηγηθεί μια σύντομη παρουσίαση των σχεδιαζόμενων παρεμβάσεων πολιτιστικού χαρακτήρα στο μεγαλύτερο λιμάνι της χώρας, αναδεικνύονται αναλυτικότερα ορισμένες κοινωνικές και πολιτισμικές πτυχές, πρακτικές και τακτικές που είτε περιλαμβάνονται στο σημερινό σχεδιασμό των αναπλάσεων στις «ζώνες διεπαφής

πόλης – λιμένα»[2], είτε εκτιμάται ότι μπορούν να συμπεριληφθούν και να αναπτυχθούν περαιτέρω ώστε η στρατηγική αναζωογόνησης της πόλης που ακολουθείται να αποφέρει μεγαλύτερα οφέλη για το τοπίο και τους κατοίκους του, ιδιαίτερα αναφορικά με τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Επιπροσθέτως, επισημαίνονται ορισμένοι κίνδυνοι που ενδέχεται να εντείνουν τις κοινωνικές ανισότητες και εντάσεις από πολιτικές και τακτικές που αναλαμβάνονται και υλοποιούνται από τους αστικούς διαχειριστές δίχως την ενεργή συμμετοχή των πολιτών. Ο στόχος της προσέγγισης που ακολουθείται είναι να διαφανεί η ανάγκη διαμόρφωσης ενός ευρύ, στρατηγικού σχεδιασμού με άξονα τις πολιτιστικές παρεμβάσεις και έμφαση στον πολιτισμό υπό την ανθρωπολογική έννοια της κουλτούρας, ως συνολικού τρόπου ζωής, και τέλος, να καταγραφούν κάποια από τα βασικά χαρακτηριστικά του.

ΛΙΜΑΝΙ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

Σύμφωνα με το Επενδυτικό του Σχέδιο για τα έτη 2012 – 2016, ο Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς (Ο.Λ.Π.), ο φορέας που είναι επιφορτισμένος με τη διοίκηση της λιμενικής ζώνης της πόλης, στοχεύει στην άσκηση λιμενικής πολιτικής που αποσκοπεί όχι μόνο στη διασφάλιση μιας κυρίαρχης θέσης σε παγκόσμιο επίπεδο για τον Πειραιά στο χώρο των διεθνών θαλάσσιων μεταφορών και του τουρισμού, αλλά και στη συμβολή στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής στην πόλη και της βιώσιμης και ολοκληρωμένης ανάπτυξής της (Ο.Λ.Π. 2011:3).

Προς το σκοπό αυτό έχει καταρτίσει μια σειρά μεγάλης κλίμακας παρεμβάσεων στο λιμάνι, σε στενή συνεργασία με τα συναρμόδια Υπουργεία (ειδικά το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού (πρώην Πολιτισμού και Τουρισμού) και τους φορείς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Στο στρατηγικό σχεδιασμό του βασικός άξονας είναι η σύζευξη πολιτισμού και τουρισμού και η ισόρροπη ανάπτυξη του λιμανιού και της πόλης (Ο.Λ.Π. 2001:5). Ειδικότερα, στοχεύοντας στη στήριξη της κρουαζιέρας, αλλά και για λόγους κοινωνικής υπευθυνότητας και συνεισφοράς στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των εργαζομένων και των κατοίκων των επιλιμένιων περιοχών προχωρά στη δημιουργία

[2] Ο όρος αποτελεί πιστή μετάφραση του καταγεγραμμένου στη διεθνή βιβλιογραφία όρου «port – city interface», που χρησιμοποίησε για πρώτη φορά ο γεωγράφος Yehuda Hayuth το 1982 και αφορά στα σημεία τομής πόλης – λιμένα (Καραϊσκάκη, 2010:7).

της «Πολιτιστικής Ακτής Πειραιά»[3], ενός πλέγματος έργων πολιτιστικών δραστηριοτήτων, για την υλοποίηση των οποίων επιδιώκει την αλληλεπίδραση του δημόσιου, αυτοδιοικητικού και ιδιωτικού επιχειρείν. Η δημιουργία ενός συγκροτήματος («γειτονιάς») Μουσείων (Εναλίων Αρχαιοτήτων, Μετανάστευσης, Αρχαιολογικό – Θεματικό Πειραιά), Θεματικού Πάρκου, χώρων έκθεσης και παραγωγής τέχνης, ελεύθερων, κοινόχρηστων χώρων, σε συνδυασμό με τη δημιουργία ενός πνεύμονα παιδείας, τέχνης και αναψυχής στην καρδιά του Λιμανιού, την Ηετιώνεια Ακτή και την ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων, σε έκταση 180 στρεμμάτων της λιμενικής ζώνης, συνιστούν τα κύρια στοιχεία της «Πολιτιστικής Ακτής».

Η «Πολιτιστική Ακτή Πειραιά», που έχει σαν στόχο την τοποθέτηση του πολιτισμού, σε όλες του τις εκφράσεις, στην καρδιά και την καθημερινότητα του λιμανιού, ανακύπτει μάλλον σαν μια από τις σπουδαιότερες περιπτώσεις ενσωμάτωσης Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης στον αναπτυξιακό σχεδιασμό της χώρας, παρά ως αίτημα των κατοίκων που εντάσσεται στον μακροπρόθεσμο στρατηγικό σχεδιασμό της κεντρικής και τοπικής

[3] Αναλυτικότερα, στα έργα περιλαμβάνονται:
- η χωροθέτηση **Μουσείου Εναλίων Αρχαιοτήτων** στην ανενεργή πλέον αποθήκη σιτηρών (σιλό), όπου θα φιλοξενηθούν ευρήματα από ανασκαφές στα ελληνικά χωρικά ύδατα, που εκτείνονται χρονολογικά από τα προϊστορικά μέχρι και τα νεότερα χρόνια
- η μετατροπή του κτηρίου του Ο.Λ.Π. στην περιοχή Καστράκι σε **Αρχαιολογικό – Θεματικό Μουσείο Πειραιά** (που θα αφηγείται την ιστορία της πόλης από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους αλλά και την πολεοδομική της εξέλιξη)
- η μετατροπή της Πέτρινης Αποθήκης σε **Μουσείο Μετανάστευσης**, ενώ ένα μέρος της θα παραχωρηθεί για τη στέγαση του **Ιστορικού Αρχείου του Ο.Λ.Π.**
- η μετατροπή **Μικρής και Μεγάλης Αποθήκης σε Θεματικό Πάρκο και Κτήριο Εκθέσεων και Πολιτιστικών Λειτουργιών**, αντίστοιχα
- η συντήρηση, αποκατάσταση και ανάδειξη του **αρχαιολογικού χώρου στην Ηετιώνεια Πύλη** και η διαμόρφωση «Πάρκου και Πλατείας μεταξύ Δραπετσώνας και Λιμένος» σε συνέχεια του αρχαιολογικού χώρου
- η αξιοποίηση των **Πέτρινων Δεξαμενών** στην Ακτή Βασιλειάδη ως χώρων ειδικού ενδιαφέροντος για τη φιλοξενία πολιτιστικών δραστηριοτήτων (π.χ. περιοδικές εκθέσεις πλοίων, ενάλιων αντικειμένων, αναπαραστάσεις κατάβασης στο βυθό ή επισκευής πλοίων, συναυλίες κ.ά.)
- η δημιουργία **Πάρκου Μικρασιατικού Ελληνισμού** και η **τοποθέτηση αναθηματικής στήλης προς τιμήν των προσφύγων που έφτασαν στο λιμάνι του Πειραιά μετά την Μικρασιατική Καταστροφή**
- η αξιοποίηση του **σιδηροδρομικού σταθμού του Αγίου Διονυσίου** για πολιτιστικούς σκοπούς (π.χ. Μουσείο Ρεμπέτικου τραγουδιού)
- η ανάδειξη πλωτών μουσείων, όπως το **πλοίο «HELLAS LIBERTY»,** που βρίσκεται πλαγιοδετημένο στην Ακτή Βασιλειάδη
- η ανακατασκευή του παλαιού ταινιόδρομου λιπασμάτων στον **Μόλο Κράκαρη** και η μετατροπή του σε κέντρο τέχνης και τουρισμού
- η διαμόρφωση ενός δικτύου πεζοδρόμων, ποδηλατοδρόμων και πεζογεφυρών, χώρων πρασίνου και παιχνιδιών, πλατειών και καθιστικών σημείων σε σύνδεση και επαφή με το υδάτινο στοιχείο καθώς και η ενίσχυση της περιοχής με μια σειρά συγκοινωνιακών έργων (π.χ. κατασκευή υποθαλάσσιας σήραγγας, εγκατάσταση monorail).

Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα έργα και την πορεία υλοποίησής τους βλ. στους δικτυακούς τόπους του Ο.Λ.Π. (www.olp.gr) και της «Πολιτιστικής Ακτής Πειραιά» (http://www.piraeusculturalcoast.org.gr)

διοίκησης. Ο Δήμος της πόλης μάλιστα, θεωρεί ότι οι επιχειρούμενες παρεμβάσεις δεν τελούν σε πλήρη συμφωνία με τους αρμόδιους τοπικούς φορείς χωρικού σχεδιασμού, ενώ προκύπτουν δίχως ουσιαστική μελέτη, προγραμματισμό και αξιολόγηση των αναγκών σε τοπικό επίπεδο[4].

Παρά ταύτα, σύμφωνα με τη σχετική Έκθεση – Γενική Διάταξη (master plan), στόχος των παρεμβάσεων είναι η πολυεπίπεδη, χωρική και ουσιαστική ένωση της «Ακτής» και του λιμανιού με τον οικιστικό ιστό (Αραχωβίτης και Ο.Λ.Π. 2010, Περιφερειακή Ενότητα Πειραιά 2011). Γνώμονας του εγχειρήματος είναι, σύμφωνα με τον Υπεύθυνο Ανάπτυξης του έργου Γ. Αραχωβίτη, ο άνθρωπος (κάτοικος, επισκέπτης, τουρίστας) και όχι μια οικονομικοκεντρική προσέγγιση που πιθανώς θα υπαγόρευε την υιοθέτηση πιο ανταποδοτικών χρήσεων[5].

Σε αυτό το πλαίσιο περιλαμβάνονται και συμβολικές ενέργειες που σχετίζονται με την (συλλογική) μνήμη και την ιστορία της περιοχής, όπως η διαμόρφωση Μνημείου Ανώνυμου Ναυτικού, η ανέγερση αναθηματικής στήλης προς τιμήν των προσφύγων που κατέπλευσαν στο λιμάνι μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, ο επαναπατρισμός του «Λέοντος του Πειραιά», ενός αγάλματος – συμβόλου ισχύος και πλούτου της Αθηναϊκής Ναυτικής Ηγεμονίας και διαχρονικού συμβόλου της πόλης του Πειραιά που μεταφέρθηκε ως λεία, το 1688, στη Βενετία. Οι παραπάνω ενέργειες έρχονται ως απάντηση σε χρόνια σχετικά αιτήματα τοπικών φορέων και συλλόγων πολιτών. Συνιστούν δε απόδοση τιμής, ιστορική καταγραφή, τμήμα έρευνας και μελέτης της πολιτιστικής κληρονομιάς της πόλης. Λειτουργούν ως σύμβολα, αντανακλούν και προσλαμβάνονται με βάση τις κυρίαρχες ιδεολογικές, αισθητικές ή αντιληψιακές συμβάσεις κωδικοποιώντας ένα συγκεκριμένο μήνυμα που μεθοδεύεται από τους αστικούς διαχειριστές. Εξάλλου, αποτελούν μαρτυρίες του παρελθόντος, νέες αναπαραστάσεις ικανές να διασφαλίσουν την αίσθηση της συνέχειας, δράσεις και μέσα που συσπειρώνουν τις αναμνήσεις, τις αφηγήσεις, τις ιστορίες και την κοινή προέλευση ή καταγωγή που μοιράζονται οι Πειραιώτες διαμορφώνοντας τη συλλογική μνήμη.

Παράλληλα, μια σειρά ενεργειών πολιτιστικού χαρακτήρα από τους φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης της περιοχής επιχειρούν να καταστήσουν την πόλη σημείο αναφοράς. Πιο

[4] Βλ. σχετικά το περιεχόμενο των υπ' αριθμ. 23 (3η Συνεδρίαση, 31/1/2011) και 190 (12η Συνεδρίαση, 4/4/2011) Αποφάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιά.
[5] Αραχωβίτης, Γιώργος (2013), Αρχιτέκτονας, Υπεύθυνος Ανάπτυξης Έργου «Πολιτιστική Ακτή Πειραιά», εκπρόσωπος του Οργανισμού Λιμένος Πειραιώς Α.Ε., *Συνέντευξη*, Κεντρικό Κτήριο ΟΛΠ, Πειραιάς, 11/2/2013.

συγκεκριμένα, προωθούνται από τους παραλιμένιους Δήμους (Πειραιά και Δραπετσώνας – Κερατσινίου) μεταξύ άλλων ο εξωραϊσμός του λιμενικού μετώπου, η αξιοποίηση ανενεργών κτηρίων πέριξ του λιμανιού, όπως η «Παγόδα» (που λειτούργησε ως σταθμός επιβατών υπερωκεανίων και κρουαζιερόπλοιων) και ο «Πύργος» (ο πολυώροφος ουρανοξύστης που στέκει ανεκμετάλλευτος επί χρόνια), η ανάδειξη του Τινάνειου κήπου, η προώθηση μέτρων για την επαναξιοποίηση από επενδυτές των εγκαταληφθέντων κατά την τελευταία δεκαετία κτηρίων κατά μήκος των παραλιακών λεωφόρων, η επαναλειτουργία του Δημοτικού Θεάτρου Πειραιά, η διασύνδεση των αρχαιολογικών χώρων, η ανακατασκευή του «ρολογιού» του Πειραιά, ενός κτηρίου – συμβόλου της πόλης, η παραχώρηση τμημάτων ανενεργών κτηρίων σε κοινωνικούς, πολιτιστικούς, αθλητικούς, μη κερδοσκοπικούς φορείς για την εξυπηρέτηση των λειτουργιών τους κ.ά.

Με στόχο να εξελιχθεί η λιμενική και η ευρύτερη περιοχή σε πόλο οικονομικής και εν γένει ανάπτυξης, προσέλκυσης επενδύσεων και δημιουργίας θέσεων εργασίας, τα σχέδια του Ο.Λ.Π. εντάχθηκαν στο Αναπτυξιακό Σχέδιο Πειραιά 2010 – 2020 και στο Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας – Αττικής[6], η συζήτηση για το οποίο διεξάγεται αυτή την περίοδο σε κοινοβουλευτικό επίπεδο. Ιδιαίτερος άξονας και επιδίωξη του τελευταίου είναι «η κοινωνική και χωρική συνοχή, ως κατεξοχήν ζητούμενα σε περιόδους μετάβασης / κρίσης». Προς την ίδια κατεύθυνση εξάλλου, δείχνει και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θέτοντας ως βασική επιδίωξη των προγραμμάτων για την αστική ανάπτυξη της Προγραμματικής Περιόδου 2014 – 2020 την αναζωογόνηση ιδιαίτερα των υποβαθμισμένων γειτονιών, την πρόνοια για την κοινωνική συνοχή και την αποφυγή των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού, σε θύλακες των αστικών κέντρων.

ΠΕΙΡΑΪΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Ι) «Λόγοι και προεκτάσεις»

[6]Το Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας – Αττικής αποτελεί το νέο χάρτη στρατηγικών επιλογών άσκησης χωροταξικής, πολεοδομικής αλλά και οικονομικής αναπτυξιακής πολιτικής για την επόμενη εικοσαετία στο μεγαλύτερο μητροπολιτικό συγκρότημα της χώρας. Για τις βασικές κατευθύνσεις του βλ. σχετικά Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής και Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Αθήνας (Ιούνιος 2011), «Αθήνα – Μεσογειακή Πρωτεύουσα. Στρατηγικές και Προτεραιότητες του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας / Αττικής 2021» (τεύχος παρουσίασης).

Σε συνέχεια μιας προσεχτικής έρευνας και μελέτης των θέσεων, προτάσεων, παρατηρήσεων κυρίως των κοινωνικών, παραγωγικών, εκπαιδευτικών, θεσμικών, αυτοδιοικητικών, συλλογικών φορέων που συμμετείχαν στον ευρύ κύκλο διαβουλεύσεων που συντόνισε ο Ο.Λ.Π. επιδιώχθηκε να ανιχνευθούν οι πτυχές συναντίληψης για την επιχειρούμενη νέα ταυτότητα του λιμανιού και της πόλης. Οι απόψεις των προαναφερθέντων φορέων συνέκλιναν ως προς τον ανασχεδιασμό της ταυτότητας του Πειραιά και του λιμανιού στο τρίπτυχο «Βιώσιμη Ανάπτυξη – Ναυτιλία – Πολιτισμός». Στις ποικίλες διαστάσεις αυτών των πτυχών η πόλη των πολλαπλών εμπορικών και ναυτικών λειτουργιών ανταμώνει τον Πειραιά της νοσταλγίας του ένδοξου παρελθόντος, ο «πελατο-κεντρικός» Πειραιάς συναντά τον Πειραιά της γειτονιάς, ενώ αναδύεται ο λόγος της παγκοσμιοποίησης με την εξύμνηση της τοπικότητας / αστικής διαφοράς και η διάθεση ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας.

Μια τάση «ανακατάληψης» από τον Πειραιά της περίλαμπρης θέσης, της αίγλης και του κύρους που τον συνόδευε σε άλλες εποχές, αναδύεται πρόδηλα σχεδόν σε όλες τις τοποθετήσεις. Η περίοδος της ευημερούσας και σε ορισμένους τομείς πρωτοπόρου για τα δεδομένα των Βαλκανικών και Μεσογειακών χωρών βιομηχανικής ζώνης έχει παρέλθει οριστικά και σήμερα επιδιώκεται να δώσει τη θέση της σε ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης και μια σύγχρονη αστική ταυτότητα.

Ο Πειραιάς αποτελούσε κατά τον 19ο αιώνα την πρώτη ακμάζουσα και συνεχώς ανερχόμενη βιομηχανική πόλη, ξεχωριστή για το πλήθος και το εύρος των κλάδων της βιομηχανίας που κάλυπταν οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνταν στα όριά της. Η περίοδος της βιομηχανικής απογείωσης που ξεκινά περί το 1870 με την ίδρυση πολλών εργοστασίων πέριξ του λιμανιού οδηγεί στη διαμόρφωση της εργατικής (αστικής) τάξης και καλλιεργεί σε φαντασιακό επίπεδο την παρομοίωση του Πειραιά με την πόλη – σύμβολο της βιομηχανικής επανάστασης. Το «Ελληνικό Μάντσεστερ» ή η «Μαγχεστρία της Ανατολής» όπως αποτυπώθηκε, αποτέλεσε βασικό στοιχείο της οικονομικής δομής και ταυτότητας της χώρας, διέδωσε στην υπόλοιπη Ελλάδα το σύγχρονο περιεχόμενο του (μέχρι τότε ασαφούς και συγχεόμενου με την έννοια της εν γένει οικονομικής δραστηριότητας) όρου «βιομηχανία» και καθιερώθηκε στα μάτια των συγχρόνων του ως μια πόλη στα πρότυπα της αναπτυγμένης Δύσης (Τσοκόπουλος 1995: 16).

Υπακούοντας σε ένα οικονομικό – αναπτυξιακό μοντέλο στηριζόμενο στον τριτογενή τομέα παραγωγής – αυτό των υπηρεσιών – και με έμφαση στην αναβάθμιση του αστικού χώρου, όπου επενδύουν άλλωστε και οι ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, αναζητείται

σήμερα κατά μια έννοια η «Πειραϊκή Βαρκελώνη» (Στάμου 2013). Τη δεκαετία του 1970 η Βαρκελώνη αποτελούσε μια πόλη σε παρακμή, με δυσλειτουργικό λιμάνι και κυκλοφορικά προβλήματα. Λίγες δεκαετίες αργότερα έγινε υπόδειγμα οικονομικής ανάκαμψης που θεμελιώθηκε γύρω από την ανάπτυξη πολιτιστικών δραστηριοτήτων (Knox και Pinch 2009:202). Η «Πειραϊκή Βαρκελώνη» συμπυκνώνει μια τάση βελτίωσης του χώρου μέσα από την ανάπτυξη δημιουργικών, πολιτιστικών και ψυχαγωγικών πόλων έλξης και ανανέωσης της εικόνας της πόλης μέσω μετασχηματισμών του τοπίου. Σκοπός του εγχειρήματος είναι ο συνδυασμός καινοτομικού αστικού σχεδιασμού και ανάπτυξης πολιτιστικού τουρισμού, κυρίως μέσα από την ανάπτυξη πολιτιστικών υποδομών μητροπολιτικής εμβέλειας.

Παράλληλα, κυριαρχεί η τάση αναβάθμισης της δομής και του λειτουργικού ρόλου του λιμανιού ως συστατικού στοιχείου της πόλης και συνολικότερα της Αττικής. Με αυτή την έννοια επιδιώκεται αφενός η ανάδειξη του συμβολικού του χαρακτήρα και αφετέρου η «κοινωνικοποίησή» του, που σχετίζονται με την ανάκτηση της επαφής της πόλης με τη θάλασσα, στοιχείο άμεσα συνδεδεμένο με την ιστορικότητα και τη φυσιογνωμία του Πειραιά.

Η ίδρυση μουσείων ειδικής θεματολογίας και ενδιαφέροντος, μοναδικών στην Ελλάδα (και από τα λιγοστά θεματικά στην Ευρώπη και τις χώρες της Μεσογείου), η διατήρηση και ανάδειξη του υφιστάμενου κτιριακού αποθέματος και ιδιαίτερα των «τοποσήμων», δίχως περιττούς εξωραϊσμούς και αλλοιώσεις, η ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων σε συνδυασμό με την αφήγηση της αρχαίας ιστορίας της πόλης και τη διαμόρφωση κοινόχρηστων χώρων, χώρων πρασίνου και αναψυχής, η αξιοποίηση μιας τέτοιου μεγέθους έκτασης σε παραλιμένιο μέτωπο μοναδικής για τα ελληνικά δεδομένα αποτελούν ορισμένα μόνο στοιχεία που δύνανται να προσδώσουν «υπερτοπικό» χαρακτήρα στην περιοχή με άξονα αναφοράς πάντοτε το Πειραϊκό λιμάνι.

Με βάση τα προαναφερθέντα, έχοντας μελετήσει τη σχετική βιβλιογραφία και αντλώντας δεδομένα από παραδείγματα αναπλάσεων παραλιμένιων μετώπων χωρών του εξωτερικού, στις παραγράφους που ακολουθούν δίδεται έμφαση σε ορισμένες κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις που επιδιώκονται μέσω των αναπλάσεων πολιτιστικού χαρακτήρα στις ζώνες διεπαφής πόλης – λιμένα αλλά και σε κάποιους κινδύνους που μπορούν να υπονομεύσουν τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής.

ΙΙ) ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Η μάλλον ισχνή και περιορισμένη διαβούλευση στους αμέσως εμπλεκόμενους φορείς με βάση ένα κείμενο διαλόγου που μόνο σε αδρές γραμμές έγινε γνωστό στην Πειραϊκή κοινότητα σε συνδυασμό με την απουσία δημοσιοποίησης της διαδικασίας λήψης των σχετικών αποφάσεων και την επεξεργασία των εναλλακτικών σεναρίων ανάπτυξης της περιοχής καταδικάζει τις όποιες αξιόλογες πτυχές του εγχειρήματος εκ προοιμίου αν όχι σε μαρασμό, τουλάχιστον σε ανεπάρκεια, αφού δεν λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες, οι επιθυμίες και οι προσδοκίες της τοπικής κοινωνίας. Το φαινόμενο δεν είναι πρωτότυπο για τα ελληνικά δεδομένα όπου η διαβούλευση για την εφαρμογή πολιτικών είναι συχνά μια προσχηματική διαδικασία που υλοποιείται για λόγους τακτικής και δημοσίων σχέσεων.

Παρά ταύτα, το εγχείρημα της «Πολιτιστικής Ακτής» συνιστά την πιο θετική, οργανωμένη και ώριμη δράση από τις λιγοστές μελέτες, προτάσεις και σχέδια που είδαν το φως της δημοσιότητας τα πρόσφατα χρόνια για τον Πειραιά και ταυτόχρονα την ιδανική αφορμή για τη χάραξη ενός συνολικού, ευρύ, στρατηγικού σχεδιασμού για την ανάπτυξη της πόλης που θα στηρίζεται στην ενίσχυση της δημόσιας διαβούλευσης και την ανάπτυξη συμμετοχικών διαδικασιών. Η υιοθέτηση διαδικασιών εντατικού κοινωνικού διαλόγου και συμμετοχικού σχεδιασμού μετατρέπει το δίπολο ενεργών φορέων και καταναλωτών πολιτιστικών φαινομένων σε «δρώντα» και «συνδρώντα» πρόσωπα που (αλληλο)ενημερώνονται, πράττουν και δεσμεύονται για όσα πράττουν από κοινού λαμβάνοντας υπόψη τις μέσο και μακροπρόθεσμες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και περιβαλλοντικές ανάγκες της πόλης τους.

Η κατάρτιση ενός σχεδίου προερχόμενου από τη «βάση» προϋποθέτει τη διαμόρφωση ενός σαφούς, κοινού οράματος, περιορίζει τους κινδύνους διάσπασης και αποσπασματικοποίησης του χώρου, ενεργοποιεί και συγκροτεί το τοπικό δυναμικό, ενισχύει την αίσθηση του «συν-ανήκειν» και την ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων, διασφαλίζει μεγαλύτερη συνεργασία και συντονισμό μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων σε διάφορα επίπεδα και τομείς. Ο πολιτιστικός μετασχηματισμός μιας (λιμενικής) πόλης είναι πριν από όλα μια άριστη ευκαιρία ενίσχυσης των μηχανισμών δημιουργικής συμβολής των πολιτών σε ένα καλύτερο σχεδιασμό, σε αντίθεση με τις μέχρι σήμερα συνηθισμένες πρακτικές που συμπυκνώνονται σε μηχανισμούς αντίθεσης (διαμαρτυρίες, ενστάσεις, προσφυγές στα δικαστήρια ή σε Ανεξάρτητες Αρχές κ.ά.) κατά την έναρξη ή την υλοποίηση έργων.

Άλλωστε, οι σχεδιαζόμενες παρεμβάσεις αφορούν δημόσιο χώρο, στον οποίο εκτιμά ο Ο.Λ.Π. ότι θα συνεισφέρει το έργο, στη βελτίωση της ποιότητας ζωής περίπου ενός εκατομμυρίου πολιτών, παρέχοντας πρόσβαση στο θαλάσσιο μέτωπο όχι μόνο στους κατοίκους του Πειραιά αλλά και της Δυτικής Αθήνας. Η ολοκλήρωση των παρεμβάσεων της «Πολιτιστικής Ακτής» θα αποδώσει ένα σημαντικό τμήμα της λιμενικής ζώνης στο δημόσιο χώρο, προς όφελος των πολιτών, μεταπλάθοντας παλιές (παρακμάζουσες) λιμενικές εγκαταστάσεις σε χώρους πολιτισμού, αναβαθμίζοντας την αρχαιολογική περιοχή και ανοίγοντας την στο κοινό, σε μια γεωγραφική περιοχή περιβαλλοντικά υποβαθμισμένη, με πολίτες μάλλον απογοητευμένους από την εικόνα της και την ποιότητα ζωής τους.

Μέσω της ταυτότητας που προσδίδεται στο δημόσιο αυτό χώρο ανανεώνεται και αναδεικνύεται και το νέο πρόσωπο της λιμενικής πόλης. Καθώς «γκρεμίζεται το τείχος», τμήμα των κιγκλιδωμάτων δηλαδή, μεταξύ πόλης και λιμανιού, όπως είχε επισημάνει χαρακτηριστικά ο Γ. Διαμαντίδης, Υπουργός Θαλασσίων Υποθέσεων, Νήσων και Αλιείας κατά την παρουσίαση του master plan (Αραχωβίτης και Ο.Λ.Π. 2010), το λιμάνι κοινωνικοποιείται, ανοίγεται στην πόλη και ταυτόχρονα «η πόλη εισχωρεί στο λιμάνι, σε λειτουργικό αλλά και συμβολικό επίπεδο», σύμφωνα με τον Στ. Χρήστου, Αντιπεριφερειάρχη Πειραιά[7].

Το άνοιγμα της «απαγορευμένης» λιμενικής ζώνης, δε σημαίνει ωστόσο, ότι το λιμάνι θα στερηθεί τις παραδοσιακές του λειτουργίες. Αντιθέτως, σύμφωνα με το σχεδιασμό ο εμπορικός, ναυπηγικός και επιβατικός χαρακτήρας του θα συλλειτουργεί και αλληλεπιδρά με τον πολιτιστικό, ενώ η πόλη και ο λιμένας θα επικοινωνούν χωρικά αλλά και ουσιαστικά με την τοπική κοινωνία, γεγονός που θα συμβάλει στην ενίσχυση της τοπικής οικονομίας, τη δημιουργία θέσεων εργασίας, την προσέλκυση επενδύσεων, την επικοινωνία και ενίσχυση των δεσμών, θεσμών και συστημάτων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων του πληθυσμού που αλληλεπιδρούν στη συγκεκριμένη περιοχή, την αναβάθμιση της εικόνας και της φήμης της πόλης.

Κομβικό σημείο σε αυτό το εγχείρημα είναι η διασφάλιση της εικοσιτετράωρης λειτουργίας της «Πολιτιστικής Ακτής Πειραιά», αλλά και κάθε έργου που φιλοδοξεί να απευθυνθεί σε ένα ευρύ φάσμα ατόμων και καταναλωτών. Μια κοινωνικά βιώσιμη πόλη διακρίνεται από ζωντάνια, αλληλεγγύη και μια κοινή αίσθηση του τόπου μεταξύ των κατοίκων της. Στρατηγικές που «ακουμπούν» σε αυτά τα χαρακτηριστικά επιβεβαιώνουν

[7] Χρήστου, Στέφανος (2013), Αντιπεριφερειάρχης (Περιφερειακής Ενότητας) Πειραιά, Περιφέρειας Αττικής, *Συνέντευξη*, Κτήριο Περιφέρειας Αττικής, Πειραιάς, 25/4/2013.

την ικανότητά της να λειτουργεί ως ένα μακροχρόνια βιώσιμο περιβάλλον για την ανθρώπινη διάδραση, επικοινωνία και πολιτιστική ανάπτυξη. Στο πλαίσιο αυτό, επισημαίνεται ότι η «Πολιτιστική Ακτή», με τη γειτονιά μουσείων και τους ανοιχτούς δημόσιους χώρους που προσφέρουν επαφή με τη θάλασσα, ως τμήμα μιας πόλης που δύναται να συμβάλλει προς αυτή την προαναφερθείσα κατεύθυνση, είναι σκόπιμο να λειτουργεί επί εικοσιτετραώρου βάσεως προσφέροντας ανάλογες δραστηριότητες, καθώς σε αντίθετη περίπτωση κινδυνεύει να μετατραπεί σε ένα «μουσειακό κομμάτι – έκθεμα» της πόλης προς τέρψιν των τουριστών. Η ανάπλαση μιας λιμενικής περιοχής οφείλει να προσφέρει πρωτίστως στο σύνολο των κατοίκων (ανεξαρτήτως οικονομικής, κοινωνικής κατάστασης) υποδομές και λειτουργίες, απαραίτητες για την καθημερινότητά τους, αλλά και πολλαπλές «σχέσεις» με τη θάλασσα, επαφή δηλαδή, με το κυρίαρχο φυσικό στοιχείο, το νερό, σε πολλαπλά επίπεδα.

Ενισχύοντας το παραπάνω επιχείρημα, προτείνονται η διαμόρφωση μέρους της μιας εκ των δύο αποθηκών που προορίζονται για τη στέγαση εργαστηρίων σύγχρονου πολιτισμού σε αίθουσα διεξαγωγής μαθημάτων και σεμιναρίων (π.χ. για τους φοιτητές του Τμήματος Ναυτιλιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιά) και μέρους για τη φιλοξενία δράσεων και εκδηλώσεων πολιτιστικού ή ακόμα και κοινωνικού / προνοιακού χαρακτήρα (π.χ. κοινωνικό ιατρείο) μη κερδοσκοπικών οργανισμών της πόλης. Η ανάγκη για κοινωνική συνοχή άλλωστε, οφείλει να οδηγεί σε νέες θεωρήσεις της ποιότητας πρόσβασης σε πόρους, υπηρεσίες και ευκαιρίες μέσα στην πόλη και την περιφέρεια.

ΙΙΙ) ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΥΝΟΧΗΣ

Σε μια ιστορική συγκυρία όπου οι θεσμοί πλήττονται συνεχώς και η εμπιστοσύνη σε φορείς και πρόσωπα αίρεται με ευκολία τα ερωτηματικά που ανακύπτουν σε περιπτώσεις αστικών σχεδιασμών και μάλιστα με επιτακτικό τρόπο απασχολούν κυρίως τους κατοίκους της περιοχής αλλά και τους επιστήμονες σε διάφορους τομείς που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο εμπλέκονται ή ενδιαφέρονται για τη διαδικασία. Ποιος σχεδιάζει, πώς και για ποιους; Με άξονα αυτά τα ερωτήματα, στην ενότητα αυτή καταγράφονται μια σειρά από διαστάσεις, πρακτικές και επιλογές, οι συνέπειες των οποίων μπορούν να διαταράξουν περαιτέρω την ήδη τεταμένη σε πολλές περιπτώσεις προσπάθεια διατήρησης της κοινωνικής συνοχής.

Δημιουργία αποκλεισμένων χώρων

Στα δίπολα «πόλη – λιμάνι» και «πολιτισμός – τουρισμός» συμπυκνώνεται το όραμα για τον Πειραιά της επόμενης δεκαετίας. Σε ποιους όμως, απευθύνεται αυτό το όραμα και ποιους αφορά; Η προφανής και εύλογη απάντηση αναφέρεται πρωτίστως στους κατοίκους της πόλης. Δευτερευόντως, το εγχείρημα αποσκοπεί στην ενίσχυση της πόλης ως τουριστικού προϊόντος, λαμβάνοντας υπόψη τον αυξανόμενο αριθμό κρουαζιερόπλοιων που καταπλέουν κατ' έτος στο λιμάνι. Παρά ταύτα, ακόμα κι αν τα κιγκλιδώματα απομακρυνθούν υπάρχει το ενδεχόμενο της μετατροπής της περιοχής ή τμημάτων της σε «gated communities», σε τειχισμένες ή με ελεγχόμενες εισόδους δηλαδή, κοινότητες, με ελεγχόμενο πλαίσιο παροχής υπηρεσιών και εμπορικής κατανάλωσης (Μπελαβίλας, 2011). Η μονοπώληση του χώρου από ορισμένες κοινωνικές ομάδες (π.χ. επισκέπτες κρουαζιερόπλοιων), η επιβολή εισιτηρίου, η παροχή πολιτιστικών αγαθών μόνο σε συγκεκριμένα κοινά – στόχους όχι μόνο δε θα συνδέσει αρμονικά την πόλη με το λιμάνι, αντιθέτως, θα εντείνει τον κοινωνικό διαχωρισμό και την κοινωνική πόλωση, ενώ τα οφέλη που θα προκύπτουν από τη λειτουργία των δομών θα παράγονται εντός του λιμένα, για το λιμένα.

Τον κίνδυνο αυτό εντοπίζει ο Δήμος Πειραιά, ο οποίος αμφισβητεί τα οφέλη που θα αποκομίσουν οι κάτοικοι (ποιότητα ζωής, εισόδημα) καθώς είναι ορατός ο κίνδυνος ο χώρος να λειτουργήσει ως σημείο εγκλωβισμού των τουριστών, ως χώρος ξένος προς την τοπική κοινωνική και οικονομική ζωή, ως «μια πόλη μέσα στην πόλη»[8]. Σύμφωνα με την πλειοψηφούσα Δημοτική Παράταξη, είναι αμφίβολο αν αυτή η επένδυση του Ο.Λ.Π. θα βοηθήσει στην πολιτιστική, τουριστική και αισθητική ανάπτυξη της πόλης. Αντίθετη άποψη εκφράζουν ορισμένες από τις λοιπές παρατάξεις του Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιά, τονίζοντας ωστόσο, την ανάγκη να αποφευχθούν φαινόμενα ετεροβαρούς ανάπτυξης, περίπτωση δηλαδή, κατά την οποία το λιμάνι αναπτύσσεται και μετασχηματίζεται σε πόλο έλξης ενώ η πόλη παρακμάζει.

«Εμπορευματοποίηση» της ιστορίας

[8] Βλ. σχετικά το περιεχόμενο των υπ' αριθμ. 23 (3η Συνεδρίαση, 31/1/2011) και 190 (12η Συνεδρίαση, 4/4/2011) Αποφάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιά.

Η δημιουργία ενός πάρκου αναψυχής και πολιτισμού μητροπολιτικού χαρακτήρα και εμβέλειας στο λιμάνι, αποτέλεσε κοινό τόπο για όλους τους εμπορικούς, παραγωγικούς και ναυτικούς φορείς στη σχετική διαβούλευση. Οι απόψεις για το είδος των πολιτιστικών δραστηριοτήτων που προτιμάται να ενταχθούν ποικίλλουν ενώ έκδηλη είναι η επιθυμία να δοθεί έμφαση στη σύγχρονη δημιουργία (π.χ. ίδρυση μουσείου Σύγχρονης Τέχνης όπως προτάθηκε από τον Εμπορικό Σύλλογο) και την αξιοποίηση των μνημείων βιομηχανικής κληρονομιάς (π.χ. κτήρια Ηετιώνειας Ακτής).

Παρά τις προτροπές των προαναφερθέντων φορέων, οι μουσειακές επιλογές αναπτύχθηκαν κατά βάση με το βλέμμα στραμμένο στα κρουαζιερόπλοια, αλλά και στο ένδοξο παρελθόν, που συμπτωματικά αποτελεί πάντοτε αντικείμενο θαυμασμού για τους επισκέπτες της χώρας μας. Σύμφωνα με το σχεδιασμό, δύο νέα μουσεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος έρχονται να προστεθούν στον πολιτιστικό χάρτη της χώρας, με δεδομένα και εν πολλοίς γνωστά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα μουσεία αυτού του είδους στην Ελλάδα (με την εξαίρεση ίσως του νέου Μουσείου Ακροπόλεως). Οι επιλογές αυτές υπήρξαν μάλλον συντηρητικές και παρά τα ενδιαφέροντα στοιχεία που είδαν το φως της δημοσιότητας για τις μουσειολογικές τους μελέτες[9] μοιάζει να είναι περισσότερο προσαρμοσμένα στην παραγωγή νέων τουριστικών και λιγότερο πολιτιστικών αγαθών και σίγουρα εναρμονισμένα με την άποψη περί συγκρότησης εθνικής ταυτότητας μέσω της ιστορικής συνέχειας και συγγένειας του ελληνικού έθνους με την Αρχαία Ελλάδα.

Στην αντίθετη κατεύθυνση, μάλλον πιο ρηξικέλευθη αποδεικνύεται η επιλογή της ίδρυσης ενός Μουσείου Μετανάστευσης, μοναδικού στην Ελλάδα, που φανερώνει μεταξύ άλλων και την ανάγκη της ελληνικής κοινωνίας να διαχειριστεί ένα ουσιαστικό ζήτημα συλλογικής μνήμης απέναντι στο οποίο στάθηκε μέχρι σήμερα μάλλον αμήχανη. Η ουσιαστική εμπλοκή (συμβολή και συμμετοχή) των πολιτών, των μεταναστών, των προσφύγων και των ομογενών – συμμετοχής τους στη διαμόρφωση και τον εμπλουτισμό

[9] Βλ. ενδεικτικά Μάρκου, Ελένη (26/2/2013), «Μουσειολογική μελέτη του Αρχαιολογικού – Θεματικού Μουσείου Πειραιά», Αθήνα: Αθηναϊκό – Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων (ΑΜΠΕ), διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο http://www.amna.gr/articleview.php?id=29037 (1/3/2013), Θερμού, Μαρία (28/6/2011), «Από τον βυθό της θάλασσας στο μουσείο», Αθήνα: εφ. Το ΒΗΜΑ, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=408516 (1/4/2013), Σίμωσι, Γ. Αγγελική (2013), Διδάκτωρ Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού, *Διάλεξη με θέμα: «Η δράση και το έργο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων κατά την τελευταία πενταετία»*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα, 28/1/2013, καθώς και στην ιστοσελίδα «Πολιτιστική Ακτή Πειραιώς» του Ο.Λ.Π. (http://www.piraeusculturalcoast.org.gr/l).

του οράματος, του προγράμματος και των συλλογών του μπορεί να λειτουργήσει ως μοχλός ενίσχυσης των κοινωνικών δεσμών.

Κοινωνική Πρόνοια

Είναι χαρακτηριστικό ότι παρά το γεγονός ότι στην ευρύτερη περιοχή παρατηρείται έλλειψη πυρήνων πολιτισμού, από το σχεδιασμό απουσιάζουν δημοφιλέστεροι πολιτιστικοί χώροι όπως είναι ο κινηματογράφος ή το θέατρο. Ταυτόχρονα, σε μια γεωγραφική περιοχή που αντιμετωπίζει πλείστα κοινωνικά προβλήματα (π.χ. δεκάδες άποροι και άστεγοι βρίσκουν καθημερινά προσωρινό κατάλυμα στα υπόστεγα αναμονής επιβατών και τα κιόσκια του λιμανιού, ανεργία, δυσχερής πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας) στο σχεδιασμό αγνοούνται οι ανάλογες κοινωνικές υποδομές (π.χ. Κέντρο Υγείας Αστικού Τύπου, κοινωνικό παντοπωλείο / ιατρείο).

Κατ' αυτό τον τρόπο, επιβάλλεται η απομάκρυνση πληθυσμών που θεωρούνται οχληροί ή επιρρεπείς σε αντικοινωνικές και εγκληματικές δραστηριότητες, ενώ είναι ορατός ο κίνδυνος εμφάνισης του φαινομένου του «εξευγενισμού» («gentrification») της ευρύτερης περιοχής («κοινωνικός και χωρικός εκτοπισμός» ασθενέστερων οικονομικά κοινωνικών ομάδων και αντικατάστασή τους από ανώτερα στρώματα).

Διαχείριση της μνήμης

Οι επιλογές για τις πολιτιστικές λειτουργίες, όπως εκφράστηκαν αρχικά στο master plan και κατόπιν στις τροποποιήσεις που αυτό δέχτηκε στη συνέχεια, φανερώνουν μεταξύ άλλων, μία τάση διαχείρισης και ανάδειξης της ιστορικής, συλλογικής μνήμης, της μνήμης της πόλης, αλλά και των θαλασσινών και ναυτικών αναμνήσεων (με τις οποίες μοιραία συνδέεται ένα λιμάνι).

Τα βιομηχανικά κελύφη και κτήρια, σύμβολα της κάποτε ακμάζουσας βιομηχανικής ζώνης στο λιμάνι, το μνημείο αφανούς ναύτη, η αναθηματική στήλη για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, το πλωτό μουσείο Hellas Liberty, ο ταινιόδρομος για τα σιτηρά στο κτήριο του σιλό, οι Ηετιώνειες πύλες κ.ά. δε συνιστούν παρά νέες αφηγήσεις στο παρόν για μνήμες

του παρελθόντος, νέες αναπαραστάσεις ικανές να διασφαλίσουν την αίσθηση της συνέχειας.

Και πλάι σε αυτές η μνήμη της πόλης ανασυντίθεται σε μια γειτονιά μουσείων και στις εκθέσεις των συλλογών τους. Ένα παρελθόν «δείχνεται», αποκτά μορφή στα αρχαία ευρήματα που ανασύρονται από τις αποθήκες και εκτίθενται στις προθήκες, τεκμαίρεται ως «υπάρξαν» σε ένα μουσείο μετανάστευσης.

Ταυτόχρονα, ένα άλλο παρελθόν αποσιωπάται. Η νεότερη και σύγχρονη ιστορία της πόλης και του λιμανιού, νωπή ακόμα στις μνήμες και τις αφηγήσεις των κατοίκων της, δεν αντικατοπτρίζεται στο νέο πολιτιστικό εγχείρημα. Το ρεμπέτικο τραγούδι, η ανθρωπογεωγραφία του λιμανιού, τα επαγγέλματα που έχουν εκλείψει, οι συνοικίες πέριξ της λιμενικής ζώνης που τροφοδότησαν με περισσή έμπνευση πλήθος καλλιτεχνών δε συμπεριλαμβάνονται στον μακροσκελή κατάλογο των σχεδιαζόμενων έργων, τουλάχιστον μέχρι σήμερα.

Ίσως γιατί ορισμένες πτυχές τους δύνανται ακόμα και σήμερα να προκαλέσουν έριδες και ελαφριές ρηγματώσεις στην κοινωνική συνοχή της πόλης. Ουδείς όμως, μπορεί με βεβαιότητα να ισχυριστεί, όπως επιχειρήθηκε να καταστεί σαφές και νωρίτερα, ότι οι επιλογές που περιγράφηκαν μπορούν να αποδυναμώσουν κοινωνικές ανισότητες και να διασφαλίσουν στο σύνολο των πολιτών το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα στον πολιτισμό.

ΕΠΙΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Κάθε είδους παρέμβαση στον χώρο, είτε προκύπτει βάσει στρατηγικού σχεδιασμού, είτε από μεμονωμένες δράσεις φορέων ή πολιτών, αλλά και κάθε είδους ανακοίνωση για παρεμβάσεις σε ένα ορισμένο τόπο αποτελούν επί της ουσίας παρεμβάσεις στη ζωή και την καθημερινότητα εκατοντάδων ή χιλιάδων ατόμων. Πρόκειται δηλαδή, για εξ ορισμού κοινωνικές πράξεις. Αναδεικνύοντας παραπάνω την κοινωνική διάσταση του αστικού σχεδιασμού και δίνοντας έμφαση στην ανάγκη διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής επισημαίνεται ότι ένα στρατηγικό σχέδιο (πολλώ μάλλον μια ηχηρή εξαγγελία εκτεταμένων παρεμβάσεων) δεν είναι αρκετό για να αλλάξει ή να συντηρήσει μια χωρική ενότητα, να (ανα)διαμορφώσει την εικόνα και τη φήμη της και να συμβάλλει μέσο και μακροπρόθεσμα

στην άμβλυνση των κοινωνικο-γεωγραφικών ανισοτήτων, ακόμα και σε περιπτώσεις (όπως αυτή του Πειραιά) όπου άξονας των παρεμβάσεων είναι οι πολιτιστικές δραστηριότητες.

Η επιτυχία των πολιτικών που αναπτύσσονται εξαρτάται μεταξύ άλλων αφενός από την επαρκή χαρτογράφηση πολιτιστικών πόρων (cultural mapping) που περιλαμβάνει την αναλυτική αναγνώριση και ανάλυση των υφιστάμενων πολιτιστικών πόρων μιας περιοχής και την καταγραφή των αναγκών της τοπικής κοινωνίας και αφετέρου από τη διασφάλιση συμμετοχής της κοινότητας (community participation) στον πολιτιστικό σχεδιασμό (δημόσια διαβούλευση και συμμετοχικός σχεδιασμός). Η συνεργασία και ο συντονισμός όλων των ενδιαφερόμενων και αμέσως ή εμμέσως εμπλεκόμενων κοινωνικών ομάδων και φορέων και βέβαια ο βαθμός ικανότητας των φορέων διοίκησης να ανταποκριθούν με επάρκεια, να σχεδιάσουν και να αναπτύξουν τις απαραίτητες πολιτικές και δράσεις αποτελούν βασικές προϋποθέσεις του εγχειρήματος. Άλλωστε, σημείο – κλειδί του τελευταίου, είναι η διαμόρφωση σχεδιασμών με τους πολίτες και όχι για τους πολίτες, ειδικά σε περιόδους οικονομικής και ανθρωπιστικής κρίσης όπως η τρέχουσα συγκυρία, δίχως ωστόσο, να παραβλέπεται ότι οι τελευταίοι «κρατούν» έναν ιδιότυπο, πολλαπλό ρόλο καθώς είναι ταυτόχρονα υποκείμενα, αντικείμενα και αποδέκτες του σχεδιασμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αραχωβίτης, Γιώργος και Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς (2010), *Πολιτιστική Ακτή Πειραιά – Έκθεση συνοδεύουσα την πρόταση Γενικής Διάταξης – Master plan*, Πειραιάς, Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς, διαθέσιμη στο δικτυακό τόπο http://www.olp.gr/images/stories/uploads/politistiki_akti.pdf (1/10/2012).

Καραϊσκάκη Δάφνη (Ιούνιος 2010), «Στοιχεία Τομής Λιμένων και πόλεων – Έρευνα για έναν καλύτερο Πειραιά», Διάλεξη, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Knox Paul και Pinch Steven (2009) *Κοινωνική γεωγραφία των πόλεων*, Αθήνα, Σαββάλας.

Μπελαβίλας, Νίκος (2011), «Ανάπτυξη του λιμανιού ή κοινωνικό απαρτχάιντ;», *Π*, Νο 2, Μάιος, σσ. 6 – 8.

Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς (2011), «Βάζουμε πλώρη στο μέλλον – Επενδυτικό Πρόγραμμα ΟΛΠ Α.Ε. 2012 – 2016», Πειραιάς: Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο http://www.olp.gr/images/pdffiles/entyposelides_lowres.pdf (12/11/2012).

Πασχαλίδης, Γρηγόρης (2002), «Η συμβολή του Πολιτισμού στην Κοινωνική και Οικονομική Ανάπτυξη», στο Πασχαλίδης Γρ. και Χαμπούρη – Ιωαννίδου Αικ., *Εισαγωγή στον Πολιτισμό*, Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σσ. 221 – 241.

Περιφερειακή Ενότητα Πειραιά (9/2/2011), [Δελτίο Τύπου] «Συμμετοχή της Αντιπεριφέρειας Πειραιά στη διαβούλευση για τη δημιουργία της "Πολιτιστικής Ακτής Πειραιά"», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο http://www.pepeiraia.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=3088%3A922011----------l--r&catid=166%3A2011-03-14-10-0213&Itemid=96&lang=en (12/3/2013).

Στάμου, Αναστασία (2013), «Αστική ανασυγκρότηση λιμενικών πόλεων μέσω του πολιτιστικού σχεδιασμού· Η περίπτωση του Πειραιά», Εισήγηση, 11ο Επιστημονικό Συνέδριο Ελληνικού Τμήματος της Ευρωπαϊκής και Διεθνούς Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης (RSAI, ERSA) «Αγροτική Οικονομία, ύπαιθρος χώρος, περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη», Πάτρα, 14 – 15/6/2013.

Stevenson, Deborah (2007), *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, μτφρ. Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα, Κριτική.

Τσοκόπουλος Βάσιας (30/4/1995), «Το "Ελληνικό Μάντσεστερ"», Αθήνα, εφ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, ένθετο *ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ*, (Αφιέρωμα στην Ιστορική πορεία του Πειραιά), σσ. 16 – 19.

Ξενόγλωσση

Bianchini, Franco (1999), «Cultural planning for urban sustainability», στο Nyström Louise και Fudge, Colin (επιμ.), City and Culture. Cultural Processes and Urban Sustainability, σελ. 34-51, Karlskrona: Swedish Urban Environment Council.

Bianchini, Franco και Ghilardi, Lia (2007), «Thinking culturally about place», στο Place Branding and Public Diplomacy, Vol.3, Number 4, October 2007, ISSN 1751-8040, Palgrave journals, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο http://noema.org.uk/downloads/Culture%20and%20Place%20Branding.pdf

Evans, Graeme (2001), *Cultural Planning. An Urban Renaissance*, Λονδίνο, Routledge.

Karachalis Nicholas και Kyriazopoulos, Evangelos (2006) «Greek port cities in transition: Regeneration strategies, waterfront development and the role of cultural and tourist resources», Εισήγηση, ERSA conference papers, Βιέννη: European Regional Science Association, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο http://www.sep.gov.gr/714.pdf (22/10/2012).

Meyer, Han (1999), *City and Port: Urban Planning as a Cultural Venture in London, Barcelona, New York, and Rotterdam. Changing Relations between Public Urban Space and Large Scale Infrastructure*, Utrecht, Netherlands, International Books.

Miles, Steven και Padisson, Ronan (2005) «The Rise and Rise of Culture-led Urban Regeneration», *Urban Studies*, Vol.42, Issue 5/6, σ. 833-839.

Lindkvist, Lars, Mansson, Erica, Sandstrom, Sunny και Oberg, Lisa (2013), «"Finding the Spiritus Loci": Cultural planning in the Kronoberg region», στο Lindeborg, Lisbeth και Lindkvist, Lars (2013), *The value of arts and culture for regional development. A Scandinavian Perspective*, New York, Routledge, σσ. 286 – 302.

Verwijnen, Jan και Lehtovuori, Peru (1996) (επιμ.), *Managing Urban Change*, Ελσίνκι, University of Art and Design.

Η ταυτότητα της στρατιωτικής κοινωνιολογίας *Ως Εφαρμοσμένου Κλάδου Μελέτης του Στρατιωτικού Θεσμού και του Στρατιωτικού Επαγγέλματος*

Δρ. Δημήτριος Σμοκοβίτης

Περίληψη

Στην εισήγηση που ακολουθεί εξετάζεται η ταυτότητα, το περιεχόμενο της στρατιωτικής κοινωνιολογίας και οι στόχοι ανάπτυξής της. Στη συνέχεια γίνεται εκτεταμένη αναφορά στις Διεθνείς, και ιδιαίτερα στις Ευρωπαϊκές, Επιστημονικές Οργανώσεις για τη Στρατιωτική Κοινωνιολογία και τους σκοπούς τους. Εξετάζεται η πορεία ανάπτυξης, οι προοπτικές της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα και οι συνεργασίες των Ελλήνων στρατιωτικών κοινωνιολόγων με διεθνή ακαδημαϊκά ινστιτούτα και ερευνητικά κέντρα. Παρατίθενται έρευνες και δημοσιεύματα στρατιωτικής κοινωνιολογίας στον Ακαδημαϊκό Χώρο. Η εισήγηση καταλήγει σε συγκεκριμένες προτάσεις για την προώθηση της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα. Συμπεραίνεται τελικά ότι η πρόοδος και μελλοντική ανάπτυξη της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα θα εξαρτηθούν κυρίως από τη δομή του μαθήματος της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, καθώς και από την εξέλιξη του Μεταπτυχιακού Προγράμματος στη Στρατιωτική Κοινωνιολογία, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Λέξεις κλειδιά: Στρατιωτική Κοινωνιολογία, Ένοπλες Δυνάμεις, Στρατιωτικοί Θεσμοί, Καθιέρωση Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας, Στρατιωτικά Επαγγέλματα, Δημοκρατικός ΄Ελεγχος.

Summary

The following report examines the identity, the context and the development goals of Military Sociology. Extensive reference is made to International, and particularly the European, scientific organizations and their purposes on Military Sociology. It examines the development path, the prospects of Military Sociology in Greece and the Greek Military Sociologists' collaboration with Academic International Institutions and Research Centres. Surveys and publications in Military Sociology are listed in Academia. The report concludes with specific proposals for the promotion of Military Sociology in Greece. Eventually, it concludes that the progress and future development of Military Sociology in Greece will mainly depend on the structure of the course of Military Sociology in the curriculum of the Military School as well as the development of the postgraduate program of Military Sociology in the Panteion University School.

Key words: Military Sociology, Military Institutes, Research in Military Sociology, Establishment of Military Sociology, Military Professions, Democratic Control.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ταυτότητα (και πιο συγκεκριμένα η κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα ενός θεσμού), σύμφωνα με τους Tajfel & Turner (1979), αποτελείται από τις όψεις εκείνες της ***αυτοεικόνας*** των ατόμων που προέρχονται από κοινωνικές κατηγορίες ή ομάδες στις οποίες θεωρούν τα άτομα ότι ανήκουν.

Θεωρία περί Ταυτότητας

Η θεωρία περί ταυτότητας στηρίζεται σε τρεις ***βασικές αρχές***:

* Τα άτομα επιδιώκουν να αποκτήσουν και διατηρήσουν μια θετική κοινωνική ταυτότητα που συμβάλλει θετικά στην αυτοεκτίμησή τους.

* Η κοινωνική ταυτότητα αφορά συγκρίσεις ανάμεσα στην ομάδα που ανήκουν τα άτομα και άλλες ομάδες. Το αποτέλεσμα της σύγκρισης καθορίζει αν η ταυτότητα είναι θετική ή όχι.

* Η εύνοια των μελών της ομάδας κάποιου είναι μια διαδικασία μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η εξύψωση της κοινωνικής ταυτότητας. Τα μέλη μιας ομάδας που βιώνουν αρνητική ταυτότητα, θα επιδιώξουν είτε να φύγουν από την ομάδα είτε θα επιδιώξουν διαφορετικά τη θετική διάκριση.

Ο τρόπος που τα άτομα αποκαθιστούν μια αρνητική κοινωνική ταυτότητα εξαρτάται από την αντίληψη του κοινωνικού κλίματος. Τρεις διαστάσεις του κοινωνικού κλίματος είναι σημαντικές: η ***διαπερατότητα των ορίων***, η ***σταθερότητα της θέσης*** της ομάδας που

ανήκουν τα άτομα, και η ***νομιμότητα του συστήματος*** που τοποθετεί τη συγκεκριμένη ομάδα σε κατώτερη θέση από άλλες ομάδες. Αυτό εξαρτάται κι από το πόσο σταθερή θεωρείται η θέση της ομάδας και πόσο νόμιμο το σύστημα ή η διαδικασία βάσει της οποίας η ομάδα βρέθηκε σε χαμηλή θέση.

Στην παρούσα Εισήγηση γίνεται προσπάθεια *να ενταχθεί ένας κλάδος της Κοινωνιολογίας,* ***η Στρατιωτική Κοινωνιολογία,*** στον ευρύτερο επιστημονικό και κοινωνικό χώρο, προκειμένου να ορίσουμε τα όριά του, τη σχέση του με άλλες επιστημονικές και κοινωνικές ομάδες, και την ένταξη και νομιμοποίησή του στο ευρύτερο κοινωνικό σύστημα και τον επιστημονικό χώρο.

Πιο συγκεκριμένα, θίγονται συγκεκριμένα θέματα που αφορούν τη ***σχέση στρατιωτικού θεσμού και ευρύτερης κοινωνίας,*** την οργάνωση και ένταξη του στρατού ως κοινωνικού θεσμού στα πλαίσια συγκεκριμένων κοινωνικών συστημάτων, με αναφορά σε επιμέρους τομείς (όπως αυτές, για παράδειγμα, αναφέρονται στις ***Ομάδες Εργασίας*** στα πλαίσια της ERGOMAS).

Η Εισήγηση αποσκοπεί στην καλύτερη κατανόηση παραδοσιακών και σύγχρονων εξελίξεων στη ***σχέση Ενόπλων Δυνάμεων και Κοινωνίας***, στην ***παρουσίαση σημαντικών μελετών και ερευνητικών ευρημάτων σε επί μέρους θέματα,*** δίνοντας την ευκαιρία σε ερευνητικές ομάδες και μελετητές να συνεργαστούν, ανταλλάσσοντας εμπειρίες και αποτελέσματα ερευνητικών εργασιών τους, ***αναπτύσσοντας νέες απόψεις και θεωρητικές προσεγγίσεις.***

Α. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

1. Διεθνείς Επιστημονικές Οργανώσεις για τη Στρατιωτική Κοινωνιολογία

Αξιόλογος αριθμός συναντήσεων Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας πραγματοποιούνται κατά τακτά χρονικά διαστήματα στα πλαίσια των ***Διεθνών Συνεδρίων*** με τη συμμετοχή και Ελλήνων κοινωνιολόγων και κοινωνικών επιστημόνων.

Η Διεθνής Ταυτότητα της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας παρουσιάζεται μέσα από τις δραστηριότητες των εξής φορέων:

α. ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

(International Sociological Association)

Οι Ερευνητικές Επιτροπές της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας είναι συνολικά 55 με αντίστοιχα ειδικά θέματα ενδιαφέροντος (βλ. *ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α).*

Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και η ***Ερευνητική Επιτροπή RC01 «΄Ενοπλες Δυνάμεις και Αντιμετώπιση Συγκρούσεων»*** (*Research Committee 01 "Armed Forces & Conflict Resolution").*

Η Επιτροπή της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρίας, RC01, είναι μια μη-κερδοσκοπική εταιρεία με επιστημονικούς στόχους, με κύριο σκοπό την εκπροσώπηση των απανταχού κοινωνιολόγων, άσχετα με σχολή σκέψης, επιστημονικές ή ιδεολογικές προσεγγίσεις. Είναι ελεύθερη να καλύπτει έναν ευρύ τομέα μελέτης και ποικιλία προσεγγίσεων του τομέα αυτού. Έχει τη δική της οργάνωση και διαχείριση των οικονομικών της πόρων, συνεργάζεται με ακαδημαϊκούς και μη-ακαδημαϊκούς φορείς, ασχολείται με δραστηριότητες που θεωρεί κατάλληλες.

Ιδρύθηκε το 1970, με τους παρακάτω στόχους:

* Την ανάπτυξη επαγγελματικών επαφών μεταξύ κοινωνιολόγων των Ενόπλων Δυνάμεων διεθνώς, σε ερευνητικά θέματα που αφορούν την Αντιμετώπιση Συγκρούσεων.

* Την ενθάρρυνση διεθνούς ανταλλαγής των ερευνητικών ευρημάτων, των θεωρητικών εξελίξεων και μεθοδολογιών στην κοινωνιολογία των Ενόπλων Δυνάμεων και την αντιμετώπιση των συγκρούσεων.
* Την προαγωγή υλικού διδασκαλίας που αφορά τις ΄Ενοπλες Δυνάμεις και την αντιμετώπιση συγκρούσεων σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο.
* Την προαγωγή διεθνών συναντήσεων κι ερευνητικής συνεργασίας στον τομέα των Ενόπλων Δυνάμεων και της αντιμετώπισης συγκρούσεων.

β. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΓΙΑ ΤΟ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ)

ERGOMAS ("European Research Group on Military and Society")

Ιδρύθηκε το 1986. Πρόκειται για μια διεθνή επιστημονική εταιρεία, μη-κερδοσκοπική, πολιτικά και ιδεολογικά ανεξάρτητη, με βάση αρχικά στην Ευρώπη, ανοιχτή σε όλους τους επιστήμονες από τον διεθνή χώρο, οι οποίοι μελετούν τη σχέση στρατού και κοινωνίας και σχετικά φαινόμενα. Αποτελούν τον πυρήνα της διακρατικές έρευνες και διαπολιτιστικές συγκρίσεις από θεματικά προσανατολισμένες διεπιστημονικές Ομάδες Εργασίας. Η αξιόλογη ποιότητα της ERGOMAS στηρίζεται στις ερευνητικές δραστηριότητες των Ομάδων Εργασίας, οι οποίες συναντώνται περιστασιακά εκτός των τυπικών συναντήσεων της Ένωσης ως συνόλου.

Η ***ERGOMAS*** προάγει εμπειρικά και θεωρητικά προσανατολισμένη Ευρωπαϊκή ερευνητική συνεργασία και διεθνή επιστημονική επικοινωνία. Η πολλαπλότητα των θεμάτων με τα οποία απασχολούνται οι Ομάδες Εργασίας, η συχνότητα των διεθνών συνεδριάσεων μελέτης (sessions) και οι σχετικές δημοσιεύσεις, καθώς και η επέκταση της γεωγραφικής της κάλυψης (ήδη το 1995, επιστήμονες από 24 χώρες είχαν εγγραφεί ως μέλη) αποδεικνύουν την εγκυρότητα και αξιοπιστία της Ένωσης.

Οι Ομάδες Εργασίας στο πλαίσιο της ***ERGOMAS*** είναι οι ακόλουθες:

* ***Ηθική, Συνοχή και Ηγεσία*** *("Morale, Cohesion and Leadership")*
* ***Κοινή Γνώμη, Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και Στρατός*** *("Public Opinion, Mass Media and the Military")*
* ***Γυναίκες στο Στρατό*** *("Women in the Military")*
* ***Στρατιωτικές Οικογένειες*** *("Military Families")*
* ***Στρατιωτικό Επάγγελμα*** *("Military Profession")*
* ***Δημοκρατικός Έλεγχος των Ενόπλων Δυνάμεων*** *("Democratic Control of the Armed Forces")*
* ***Πολεμιστές και Ειρήνη*** *("Warriors in Peacekeeping")*
* ***Στρατολόγηση και Διατήρηση*** *("Recruitment and Retention")*
* ***Στρατιωτικοί και Αστυνομικοί Ρόλοι*** *(Blurring of Military and Police Role")*
* ***Βία και Στρατός*** *("Violence and the Army")*

Η Συνδιάσκεψη της ERGOMAS ανά διετία, δεν είναι απλά ένας αριθμός ομαδικών συνεδριάσεων για την παρουσίαση εργασιών. Πρόκειται για μια συνάντηση που σκοπεύει στην παρουσίαση ερευνητικών αποτελεσμάτων και ιδεών των Ομάδων Εργασίας, τα μέλη των οποίων έχουν συναντηθεί και συνεργασθεί εκ των προτέρων. Επομένως, η ERGOMAS στηρίζεται στον δυναμισμό και την ερευνητική συνεργασία των συστατικών Ομάδων Εργασίας.

Η ***ERGOMAS*** διατηρεί άμεσες σχέσεις επικοινωνίας και συνεργασίας με διεθνείς επιστημονικές Ομάδες παρεμφερών ενδιαφερόντων και δραστηριοτήτων, μεταξύ των οποίων:

* ***Το Διαπανεπιστημιακό Σεμινάριο Ενόπλων Δυνάμεων και Κοινωνίας***

(Inter-University Seminar on Armed Forces and Society IUS).

Πρόκειται για ένα χώρο δημόσιας συζήτησης για την ανταλλαγή και εκτίμηση της έρευνας και της επιμόρφωσης στις κοινωνικές επιστήμες και τις επιστήμες της συμπεριφοράς που ασχολούνται με το στρατιωτικό κατεστημένο και τις πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις.

* ***Την Ερευνητική Επιτροπή για τις Ένοπλες Δυνάμεις και την Επίλυση των Συγκρούσεων RC01 της Διεθνούς Κοινωνιολογικής*** *Εταιρείας (Research Committee on Armed Forces and Conflict Resolution, ISA)*

Για την ανάπτυξη επαγγελματικών επαφών μεταξύ κοινωνιολόγων των Ενόπλων Δυνάμεων και επίλυση των συγκρούσεων διεθνώς/ για την ενθάρρυνση της διεθνούς ανταλλαγής ερευνητικών ευρημάτων, θεωρητικών εξελίξεων και μεθοδολογιών στην κοινωνιολογία των ενόπλων δυνάμεων και την επίλυση συγκρούσεων, για την προώθηση της διδασκαλίας ακαδημαϊκού υλικού σχετικού με τις ένοπλες δυνάμεις και την επίλυση συγκρούσεων σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο και για την προώθηση διεθνών συναντήσεων και συνεργασίας σε έρευνα στον τομέα των Ενόπλων Δυνάμεων και της επίλυσης συγκρούσεων.

* ***Την Ένωση Διεθνούς Πολιτικής Επιστήμης*** *(International Political Science Association IPSA).*

Η Ένωση Διεθνούς Πολιτικής Επιστήμης, είναι μια διεθνής επιστημονική ένωση ιδρυθείσα υπό την αιγίδα της UNESCO to 1949. Οι στόχοι της είναι η προσαγωγή της πολιτικής επιστήμης με συνεργασία επιστημόνων σε διάφορα μέρη του

κόσμου. Έχει συμβουλευτικό ρόλο στο Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο των Ηνωμένων Εθνών και της UNESCO.

* ***Την Στρατιωτική Ακαδημία της Ζυρίχης*** *(Military Academy [MILAKI] at ETH Zurich).*

Η Στρατιωτική Ακαδημία της Ζυρίχης είναι το εκπαιδευτικό κέντρο για ***ε***παγγελματίες αξιωματικούς του Ελβετικού Στρατού και ένα διεθνώς αναγνωρισμένο άριστο κέντρο για τις στρατιωτικές επιστήμες.

* ***Το Κέντρο Μελετών Ασφαλείας της Ζυρίχης*** *(Center for Security Studies, ETH Zurich),*

Το Κέντρο Μελετών Ασφαλείας της Ζυρίχης είναι ένα Ελβετικό ακαδημαϊκό κέντρο επάρκειας με διεθνή προσανατολισμό, το οποίο αναλαμβάνει βασική έρευνα στους τομείς των διεθνών και Ελβετικών μελετών ασφαλείας.

* ***Το Κέντρο της Γενεύης για τον Δημοκρατικό Έλεγχο των Ενόπλων Δυνάμεων*** *(Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces DCAF).*

Το Κέντρο της Γενεύης για το Δημοκρατικό Έλεγχο των Ενόπλων Δυνάμεων, είναι ένας από τους παγκόσμιους πρωτοποριακούς θεσμούς σε θέματα που αφορούν τον τομέα νέων μορφών ασφαλείας καθώς και ελέγχου/διακυβέρνησης της ασφαλείας.

**** Το Κέντρο της Γενεύης για την Πολιτική Ασφαλείας*** *(Geneva Centre for Security Policy GCSP).*

Το Κέντρο της Γενεύης για την Πολιτική Ασφαλείας είναι ένας διεθνής θεσμός που ιδρύθηκε το 1995 με Ελβετικό νόμο για την προώθηση και εδραίωση της ειρήνης, της ασφάλειας και της σταθερότητας. Ιδρύθηκε από το Ελβετικό Ομοσπονδιακό Τμήμα Άμυνας, Πολιτικής Προστασίας και Αθλητισμού, σε συνεργασία με το Ομοσπονδιακό Τμήμα Διεθνών Υποθέσεων, ως μια Ελβετική συνεισφορά στον Συνεταιρισμό για την Ειρήνη (Partnership for Peace PfP).

**** Την «Κοινωνιολογία και Ηγεσία» στο Σουηδικό Κολλέγιο Εθνικής Ασφαλείας*** *(Swedish National Defense College).*

Η «Κοινωνιολογία και Ηγεσία» αντιπροσωπεύει μια από τις ακαδημαϊκές επιστήμες κορμού του Σουηδικού Κολλεγίου Εθνικής Ασφαλείας. Αποτελεί ένα ακαδημαϊκό τομέα διδασκαλίας στο Τμήμα Ηγεσίας και Διοίκησης, ο οποίος έχει τρεις καθηγητικές έδρες: τις επιστήμες της κοινωνιολογίας, της ψυχολογίας και της παιδαγωγικής.

γ. ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ - ΔΣΕΔΚ

(Inter-University Seminar on Armed Forces and Society,* IUS*)

Πρόκειται για ένα φορέα δημόσιας συζήτησης, ανταλλαγής και εκτίμησης των θεωρητικών και ερευνητικών εξελίξεων στην κοινωνική επιστήμη και την επιστήμη της συμπεριφοράς, που αναφέρονται στο στρατιωτικό κατεστημένο και τις κοινωνικο-στρατιωτικές σχέσεις.

Το επιστημονικό προσωπικό του IUS περιλαμβάνει ακαδημαϊκούς, στρατιωτικά στελέχη, ερευνητές και σπουδαστές που αντιπροσωπεύουν διάφορα ιδιωτικά και δημόσια κέντρα και διάφορες ακαδημαϊκές επιστήμες. Οι επιστημονικοί συνεργάτες του ΔΣΕΔΚ αντιπροσωπεύουν διαφόρους επιστημονικούς τομείς, μεταξύ των οποίων η πολιτική επιστήμη, η κοινωνιολογία, η ιστορία, η ψυχολογία, η οικονομία, οι διεθνείς σχέσεις, η κοινωνική εργασία, η ανθρωπολογία, η νομική, η εγκληματολογία, η ψυχιατρική, οι ανθρώπινες σχέσεις.

Οι επιστημονικοί συνεργάτες επιλέγονται με βάση τα επαγγελματικά τους προσόντα. Τα κριτήρια είναι ανώτατη εκπαίδευση, δημοσιεύσεις, διδασκαλία ή άλλα επαγγελματικά προσόντα στον τομέα των στρατιωτικών σπουδών.

Το ΔΣΕΔΚ ιδρύθηκε το 1960 από τον Morris Janowitz, διακεκριμένο Καθηγητή Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου, και αποτέλεσε ένα αναγκαίο σημείο αναφοράς για την επικοινωνία και την κριτική μεταξύ αυτών που ασχολούνται με την έρευνα στις ένοπλες δυνάμεις σε διάφορα πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα.

Κατά την 50ετή επέτειο από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα το ΔΣΕΔΚ αποτελεί ένα «αόρατο κολλέγιο» για σχεδόν 600 επιστήμονες σε πάνω από 35 χώρες.

Το Σεμινάριο στηρίζεται στις αρχές ότι η έρευνα για τους στρατιωτικούς θεσμούς γίνεται καλύτερα σε συνεργασία πανεπιστημιακών, οργανωτικών, επιστημονικών, θεωρητικών και εθνικών εκπροσώπων.

Οι Επιστήμονες του Σεμιναρίου διαφέρουν κατά πολύ στις στρατηγικές και πολιτικές απόψεις, αλλά μοιράζονται την κοινή άποψη ότι η αντικειμενική έρευνα στις στρατιωτικές οργανώσεις αποτελεί μια άξια λόγου προσπάθεια.

Τα Συνέδρια του ΔΣΕΔΚ παρέχουν την ευκαιρία για ανταλλαγή απόψεων και ζωτική

κριτική, καλύπτοντας θέματα πρακτικά και θεωρητικά καθώς και πρωτότυπη έρευνα, προσελκύοντας από κοινού επιστήμονες και επαγγελματίες στρατιωτικούς από όλο τον κόσμο.

Το ΔΣΕΔΚ διατηρεί βασικές εγκαταστάσεις στο Πανεπιστήμιο Loyola του Σικάγου ενώ διατηρεί Συνεργάτες σε 35 χώρες. Επίσης, δημοσιεύει το αξιόλογο περιοδικό ***"Armed Forces and Society"*** *(Ένοπλες Δυνάμεις και Κοινωνία)* που αναφέρεται στην έρευνα σε στρατιωτικά θέματα.

Το "***Armed Forces and Society"*** *(Ένοπλες Δυνάμεις και Κοινωνία*) είναι ένα ηγετικό, διεπιστημονικό, διεθνές περιοδικό με δημοσιεύσεις σχετικές με στρατιωτικά κατεστημένα, πολιτικο-στρατιωτικές σχέσεις, χρήση και όρια της δύναμης/βίας στην ένοπλη σύγκρουση και διατήρηση της ειρήνης, ασφάλεια και άλλα σχετικά θέματα. Δημοσιεύει εμπειρικά και θεωρητικά άρθρα, ερευνητικές σημειώσεις, βιβλιοκριτικές, κ.λπ. Τα άρθρα μπορεί να ενστερνίζονται διεπιστημονικά συγκριτική ή ιστορική προοπτική, να χρησιμοποιούν ποιοτικές ή ποσοτικές μεθόδους, να πραγματεύονται θέματα σε όλο το φάσμα θεωρίας και πολιτικής, πάντα με αυστηρά επιστημονικά επιχειρήματα, αποδείξεις και αναγνωστικό ενδιαφέρον. Αποτελεί επιμέλεια του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Κρατικού Πανεπιστημίου του Τέξας, και διατίθεται σε όλα τα μέλη.

Το περιοδικό εκδίδεται από την SAGE Publications.

Β. Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Ιστορικό

Αν και η Στρατιωτική Κοινωνιολογία, ως εφαρμοσμένος κλάδος της Κοινωνιολογίας, αναπτύχθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, έγινε

ευρύτερα γνωστή στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1950 (*βλ. Στρατιωτική Επιθεώρηση,* Σεπτέμβριος 1985, σ. 1093).

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, και αμέσως μετά, έγιναν αρκετές μελέτες και διδακτορικές διατριβές στα ξένα Πανεπιστήμια στο χώρο της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας. Γράφτηκαν επίσης αρκετά άρθρα και μονογραφίες κυρίως με αντικείμενο τις στρατιωτικές επεμβάσεις, αλλά με πολλές αναφορές στα κύρια προβλήματα της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας (βλ. Ν. Μουζέλης, Β. Παπακοσμάς, κ.ά.).

Η οργανωμένη κοινωνιολογική έρευνα στις Ένοπλες Δυνάμεις, όμως, δεν προωθήθηκε όσο έπρεπε στη χώρα μας, κυρίως διότι ο Στρατός φοβήθηκε πως τέτοιου είδους έρευνες δεν θα είχαν την απαιτούμενη επιστημονική αντικειμενικότητα και δεν θα βοηθούσαν αποτελεσματικά στην επίλυση προβλημάτων που ήδη είχαν πολλαπλασιαστεί και ενδεχομένως θα έβλαπταν εθνικά με την άκαιρη κριτική του στρατιωτικού συστήματος.

2. Επικοινωνία / Συνεργασία Ελλήνων επιστημόνων με Διεθνείς Επιστημονικές Οργανώσεις για τη Στρατιωτική Κοινωνιολογία

Έτσι, άρχισε να γίνεται σαφές ότι ο Στρατιωτικός Κοινωνιολόγος έχει ως έργο του να εντοπίσει και να διερευνήσει υπάρχοντα προβλήματα στο χώρο των Ενόπλων Δυνάμεων και να εισηγηθεί στην ηγεσία τους τη λήψη μέτρων για την επίλυση των προβλημάτων αυτών με σκοπό την επαύξηση της επάρκειας και της αποτελεσματικότητας των Ενόπλων Δυνάμεων.

Σε μερικές περιπτώσεις τα υποδεικνυόμενα μέτρα απαιτούν και πολιτική βούληση της Κυβέρνησης για νομοθετική ρύθμιση ορισμένων θεμάτων.

Μερικά από τα θέματα που ερευνήθηκαν στις Ένοπλες Δυνάμεις της χώρας μας είναι: Αυτοκτονίες στρατιωτικών, θρησκευτικές δοξασίες και επιπτώσεις της άρνησης προσφοράς στρατιωτικής υπηρεσίας (χιλιαστές, κ.λπ), συνθήκες διαβίωσης, προβλήματα στρατιωτών

με οικογενειακές υποχρεώσεις, χρήση του ελεύθερου χρόνου των στρατιωτών, ομάδες μειονοτήτων και αρνητικές επιπτώσεις των διακρίσεων (λ.χ. ρομά), χρήση ναρκωτικών, κ.ά.

Τα αποτελέσματα μερικών από τις ερευνητικές αυτές μελέτες παρουσιάσθηκαν και σε διεθνή Συνέδρια της Ερευνητικής Επιτροπής Στρατιωτικών Κοινωνιολόγων (Research Committee 01) της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας.

Ενδεικτικά, αναφέρονται τα θέματα μερικών παρεμφερών επιστημονικών ανακοινώσεων: «*Ο Θεσμός των Εθελοντών 5ετούς θητείας*» (XI Διεθνές Συνέδριο της ISA, Νέο Δελχί, 1986), *«Ελεύθερος Χρόνος Ελλήνων Στρατιωτών»* (X Διεθνές Συνέδριο της ISA, Μεξικό, 1982), *«Ελληνικό Στρατιωτικό Σύστημα»* (IX Διεθνές Συνέδριο της ISA, Uppsala, 1978), *«Ελληνικός Στρατός στη Σομαλία, Βοσνία, Αλβανία, Κόσσοβο», κ.ά.*

Στη Σχολή Εθνικής Αμύνης περισσότερο από 30 χρόνια, οι σπουδαστές είχαν την ευκαιρία να ενημερωθούν σχετικά με τη Στρατιωτική Κοινωνιολογία.

Επίσης, ένας αριθμός εργασιών με σχετικά θέματα Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας δημοσιεύθηκαν κατά καιρούς σε ελληνικά και ξένα περιοδικά, όπως: «Ο Κοινωνικός Ρόλος των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων», «Στρατός και Λαός», «Στρατός και Ελληνική Κοινωνία», «Πολιτικοστρατιωτικές Σχέσεις», «Τάσεις προς Επαγγελματισμό των Ελλήνων Αξιωματικών», «Επαγγελματικός Στρατός», «Η Δεύτερη Καριέρα των Στρατιωτικών», κ.ά. Αναφέρεται, επίσης, η διδακτορική διατριβή Δ. Σμοκοβίτη «Μια Ιδιότυπος Κοινωνική Ομάς: Αι Ένοπλοι Δυνάμεις», που υπεβλήθη στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (1977).

Σπουδαία δραστηριότητα αναπτύχθηκε με σκοπό την προώθηση της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας, με τη λειτουργία Σεμιναρίου με τίτλο «Στρατιωτική Κοινωνιολογία και Στρατιωτική Διπλωματία» για πέμπτη χρονιά, με τη συνεργασία του Δήμου Ψυχικού και του Ινστιτούτου Στρατηγικών Μελετών Ελλάδος (συνέχεια σειράς διαλέξεων στο Λαϊκό Πανεπιστήμιο της Αθήνας).

Την εδραίωση και περαιτέρω ενίσχυση και ανάπτυξη της ραδιοφωνικής εκπομπής «ΠΑΛΑΙΜΑΧΟΙ» της Εκκλησίας της Ελλάδος, που αφορά Αποστράτους – Βετεράνους – Οικογένειες Στρατιωτικών.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, στα πλαίσια της λαϊκής επιμόρφωσης, το Υφυπουργείο Νέας Γενιάς και Αθλητισμού, σε συνεργασία με το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, άρχισε μια σειρά επιμορφωτικών διαλέξεων σε μονάδες των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων με θέματα Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας και ομιλητές Έλληνες κοινωνιολόγους.

3. Κοινωνιολογική Έρευνα στον Ακαδημαϊκό Χώρο – Δημοσιεύματα

Είναι αξιοσημείωτο ότι ένας σημαντικός αριθμός επιστημόνων, ακαδημαϊκών διδασκάλων και ερευνητών επέδειξαν επιστημονικό ενδιαφέρον για διάφορες πλευρές του στρατιωτικού θεσμού και σχετικών προβλημάτων, με την ανάληψη επιστημονικών ερευνών, τα αποτελέσματα τους ανακοινώθηκαν σε επιστημονικά συνέδρια του εσωτερικού και του εξωτερικού και αποτέλεσαν έναν αξιόλογο αριθμό επιστημονικών δημοσιεύσεων σε ελληνικά και ξενόγλωσσα έντυπα.

Είναι πολύ ενθαρρυντικό και αξιόλογο, το ότι στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων κατά την τελευταία πενταετία, αναπτύχθηκε η Στρατιωτική Κοινωνιολογία. Προτείνεται η ενοποίηση του μαθήματος της ΣΣΕ από Κοινωνιολογία – Στρατιωτική Κοινωνιολογία σε ενιαίο μάθημα Στρατιωτική Κοινωνιολογία (βλ. *Εισαγωγή στην Στρατιωτική Κοινωνιολογία*, εκδόσεις Παπαζήση, 2005).

Δεν πρέπει να παραληφθεί η προσπάθεια σχετικά με τη Στρατιωτική Κοινωνιολογία στο Πάντειο Πανεπιστήμιο από τον Καθηγητή Γεράσιμο Καραμπελιά (βλ. *Κοινωνιολογία και Ένοπλες Δυνάμεις*, εκδόσεις «Νομική Βιβλιοθήκη», 2009).

Τέλος, το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, δηλώνει την παρουσία του στον ευρύτερο ερευνητικό χώρο των Ενόπλων Δυνάμεων με την εργασία

του Γιάννη Μυριζάκη με τίτλο «Η Κοινωνική Δυναμική του Στρατού στην Ελλάδα» (ΕΚΚΕ, Κείμενα Εργασίας, 2001/17).

Το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας (Ε.Π.Υ.Ε.Θ.Α.) , Διεύθυνση Ανθρωπίνου Δυναμικού, Τμήμα Αξιολόγησης – Ανάπτυξης Προσωπικού, χρηματοδότησε τις ακόλουθες έρευνες για τις Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις:

Πάντειο Πανεπιστήμο, Τμήμα Ψυχολογίας:

1. *«Ο Έλληνας Στρατιώτης: Αξίες και στάσεις των στρατευμένων για τις Ένοπλες Δυνάμεις»* (Τα αποτελέσματα της έρευνας ανακοινώθηκαν στο Πολεμικό Μουσείο. Σεπτέμβριος 1999).

2. *«Κοινωνιολογική Διάσταση του Επαγγελματία Έλληνα Στρατιώτη» (Ε.Μ.Σ.)*

   Αξίες και στάσεις»

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης. Παιδαγωγικό Τμήμα:

«Ο Νέος μετά τη Θητεία. Προβλήματα ένταξης στο κοινωνικό περιβάλλον με αιχμή την αγορά εργασίας» (Ενημέρωση- παρουσίαση αποτελεσμάτων στην Στρατιωτική Ηγεσία).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΡΟΤΑΣΕΙ Σ

Στο πλαίσιο του προβληματισμού για τη χρησιμότητα και τη σημασία ενός πολύ σημαντικού και λειτουργικού θεσμού της ελληνικής κοινωνίας, όπως οι Ένοπλες Δυνάμεις

της χώρας, κάποια θέματα απαιτούν συντονισμένη κοινωνιολογική μελέτη και πολιτική δράση :

* Τη δημιουργία Στρατιωτικού Ερευνητικού Κέντρου στις Ένοπλες Δυνάμεις. Το Ερευνητικό Κέντρο αυτό προτείνεται να πάρει τιμητικά το όνομα του διακεκριμένου Ελληνοαμερικανού Κοινωνιολόγου CHARLES (Κωνσταντίνου) MOSKOS. Βλ. ***ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β.***

* Συνεργασία με διεθνή κέντρα έρευνας Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας. Βλ. ***ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ.***

* Την εισαγωγή του Μαθήματος (και ενδεχομένως ίδρυση Τμήματος) Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας σε Πανεπιστημιακά Ιδρύματα.

* Την ανάπτυξη συνεργασίας Στρατιωτικών και Πανεπιστημιακών Ερευνητών σε αντικείμενα Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας.

* Εκπαίδευση αξιωματικών σε μεταπτυχιακό επίπεδο στο αντικείμενο της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας.

* Χορήγηση υποτροφιών (εσωτερικού ή εξωτερικού) σε πτυχιούχους κοινωνιολόγους Ελληνικών πανεπιστημίων για μεταπτυχιακές σπουδές στην Στρατιωτική Κοινωνιολογία.

* Την εκπαίδευση στρατιωτικών κοινωνιολόγων από την ΣΑΑΣ, όπως των ψυχολόγων.

* Την προώθηση μελετών επί ειδικών θεμάτων και ζητημάτων των Στρατευμένων, όπως «***Εθελουσία ΄Εξοδος των Αξιωματικών Ε.Δ.***»

Οι προτάσεις για την καθιέρωση και διδασκαλία του μαθήματος της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας στις ελληνικές σχολές Ενόπλων Δυνάμεων, αναφέρονται στο πλαίσιο μιας ενδυναμωμένης διδακτέας ύλης γενικότερης κοινωνιολογίας.

Ειδικότερα, προτείνονται τα εξής:

* Κάθε σχεδιασμός μαθημάτων Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας στις Στρατιωτικές Σχολές να λαμβάνει υπόψη του τις ανάγκες των εκπαιδευομένων. (ΣΣΕ, ΣΝΔ, ΣΙ,ΣΑ/Ν, ΣΕΘΑ κ.τ.λ.)

* Να δίδεται έμφαση στην αρμονική σύνθεση θεωρητικής διδασκαλίας – πρακτικής έρευνας και εφαρμογής, με προοπτική ίδρυσης Ερευνητικού Κέντρου Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας.

* Να πραγματοποιούνται εθνικά και διεθνή συνέδρια για τον εμπολουτισμό της εμπειρίας των εκπαιδευομένων σε παγκόσμια διάσταση, καθώς θα γίνεται ανταλλαγή γνώσεων, εμπειριών και απόψεων.

* Θα ήταν χρήσιμη η διαμόρφωση και λειτουργία μεταπτυχιακών προγραμμάτων στα ανώτατα στρατιωτικά ιδρύματα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σύμφωνα με τον Καθηγητή Γεώργιο Καφφέ, «*Η Στρατιωτική Κοινωνιολογία θα πρέπει να αποτελέσει ένα επιστημονικό εργαλείο που θα συνεισφέρει, όχι απλά στην ακαδημαϊκή ενημέρωση, αλλά και στην ουσιαστική ανάλυση του κοινωνικού ρόλου των Στρατών στις ανθρώπινες κοινωνίες»* (*Εισαγωγή στη Στρατιωτική Κοινωνιολογία*, σελ. 195).

Κατά την άποψη του Καθηγητή Γεράσιμου Καραμπελιά , *«Σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι: Αρχικά να συμβάλλει θετικά στην ανάδειξη του κλάδου της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας ως απαραίτητου πεδίου έρευνας και ανάλυσης τόσο για την πανεπιστημιακή κοινότητα όσο και για τις ένοπλες δυνάμεις»* (*Κοινωνιολογία και Ένοπλες Δυνάμεις,* σελ. 5).

Συμπεραίνεται τελικά ότι η πρόοδος και μελλοντική ανάπτυξη της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα θα εξαρτηθούν από τη δομή του Μαθήματος της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, καθώς και από την εξέλιξη του Μεταπτυχιακού Προγράμματος στη Στρατιωτική Κοινωνιολογία, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική:

Βερέμης, Θ. (1982) «Ο Στρατός ως Πολιτική Δύναμη», *Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός,* τομ. 7 *Το Νέο Ελληνικό Κράτος: Η Πολιτική.* Εκδόσεις Μάλλιαρη.

Καραμπελιάς, Γ. (2009) *Κοινωνιολογία και ΄Ενοπλες Δυνάμεις. Μια παρεξηγημένη σχέση. Αθήνα,* Νομική Βιβλιοθήκη.

Καφφές, Γ. (2005) *Εισαγωγή στην Στρατιωτική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Καφφές, Γ. (2013) *Η Γυναίκα Στρατιώτης. Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις.*

Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Μαντζαρίδου, Γ. (1973) *Χριστιανική Κοινωνιολογία*. Θεσσαλονίκη, Εκδ. Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ.

Menzel, A. (1974) *Ελληνική Κοινωνιολογία.* (μτφρ. Δ.Σ.Κωνσταντόπουλου).

Θεσσαλονίκη-Αθήνα, Εκδ. Οίκος Π. ΣΑΚΚΟΥΛΑ.

Moskos, C. (1996) *Η Στρατιωτική Κοινωνιολογία στην Αμερική (μτφρ.-επιμ.* Δ. Σμοκοβίτη). Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Μυριζάκης, Γ. (2001) «Η Κοινωνική Δυναμική του Στρατού στην Ελλάδα», *ΕΚΚΕ Κείμενα Εργασίας 2001/17.* Αθήνα, ΙΝΚΠΟ Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Νικολαίδου, Σ. (1988) «Η στράτευση των γυναικών. Υπέρ ή κατά της υποχρεωτικής Στράτευσης των Ελληνίδων", *Το Βήμα*, 8 Μαίου.

Νικολάου-Σμοκοβίτη, Λ. (1987) «Η συμβολή των γυναικών στην Ελληνική Επανάσταση», *Παρνασσός,* Τευχ. 29.1.

Σμοκοβίτης, Δ. (1977) *Μια Ιδιότυπος Κοινωνική Ομάς: Αι ΄Ενοπλοι Δυνάμεις.* Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Σμοκοβίτης Δ. (1985) "Στρατιωτική Κοινωνιολογία», *Στρατιωτική Επιθεώρηση*. Σεπτέμβριος, σσ. 1093-1102

Σμοκοβίτη, Δ. (2011) *Στρατιωτική Κοινωνιολογία στην Ελλάδα: Ειδικά Θέματα. Τριάντα χρόνια προβληματισμού, έρευνας και διδασκαλίας. Αθήνα,* Εκδόσεις Βεργίνα.

Σμοκοβίτης, Δ. (2012) *Προοίμιο Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα.*

Αθήνα, Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού.

Φραγκουδάκη, Α. (1985) *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση,

Ξενόγλωσση:

Caforio, G. (1996) *The Present and Future of the Military Profession.* FORUN,

Strasburg.

Mouzelis, N. P. (1977) "Capitalism and Dictatorship in Post-War Greece", *The New Left Review, No 96,* March-April, pp. 72-96.

Nicolaou-Smokoviti, L. (2009) "Women in the Military Profession: The Greek Case", (ed. Giuseppe Caforio: *Advances in Military Sociology: Essays in Honor of Charles C. Moskos,* Vol. 128). Emerald, United Kingdom, pp. 195-211.

Smokovitis, D. (1998) "Cadets Professionalization. The Case of Greece*", (*ed. G. Caforio*: The European Cadet: Professional Socialization in Military Academies).* Baden-Baden*,* Nomos Verlagsgesellschaft, pp. 141-155.

Smokovitis, D. (2009) "Greece's Contribution to the Korean War (1950-1955)", (ed. Giuseppe Caforio: *Advances in Military Sociology: Essays in Honor of Charles C. Moskos. Part A . Contributions to Conflict Management, Peace Economics and Development Volume 12 A.* United Kindgdom, Emerald, pp. 225-233

Smokovitis, D. (2009) "New Roles for the Military: The Hellenic Armed Forces and the 2004 Olympic Games", (eds Gerhard Kummel, Giuseppe Caforio, Chistopher Dandeker, *Armed Forces, Soldiers and Civil-Military Relations).* The Netherlands, Schriftenreihe des Sozialwissenschaftlichen Institute der Bundeswsehr, pp. 83-88.

Tajfel & Turner (1979) *Social Identity Theory – Simply Psychology*.

www.simplypsycholgy.org/social-identity-theory html.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

Η Διεθνής Κοινωνιολογική Εταιρεία (Internatıonal Sociological Association)

Οι ***Ερευνητικές Επιτροπές*** της Διεθνούς Κοινωνιολογικες Εταιρείας είναι συνολικά 55 με αντίστοιχα ειδικά θέματα ενδιαφέροντος, ήτοι:

RC01. Armed Forces and Conflict Resolution *(Ένοπλες Δυνάμεις και Αντιμετώπιση Συγκρούσεων).* ***RC02****. Economy and Society (Οικονομία και Κοινωνία).*

RC03 *. Community Research (Κοινοτική ΄Ερευνα).* ***RC04.*** *Sociology of Education (Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης).* ***RC05****. Racism, Nationalism and Ethnic Relations (Ρατσιστικές, Εθνικιστικές και Εθνικές Σχέσεις).* ***RC06.*** *Family Research (Οικογενειακή Έρευνα****).*** ***RC07.*** *Futures Research (Μελλοντολογική ΄Ερευνα).* ***RC08.*** *History of Sociology (Ιστορία της Κοινωνιολογίας).* ***RC09****. Social Transformations and Sociology of Development (Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Κοινωνιολογία της Ανάπτυξης).* ***RC10.*** *Participation, Organizational Democracy and Self-Management (Συμμετοχή, Οργανωσιακή Δημοκρατία και Αυτο-Διοίκηση).* ***RC11.*** *Sociology of Aging (Κοινωνιολογία της Ενηλικίωσης).* ***RC12.*** *Sociology of Law (Κοινωνιολογία του Νόμου).* ***RC13.*** *Sociology of Leisure (Κοινωνιολογία του Ελεύθερου Χρόνου).* ***RC14****. Sociology of Communication, Knowledge and Culture (Κοινωνιολογία της Επικοινωνίας, της Γνώσης και του Πολιτισμού).* ***RC15.*** *Sociology of Health (Κοινωνιολογία της Υγείας).* ***RC16.*** *Sociology of Theory (Κοινωνιολογία της Θεωρίας).* ***RC17.*** *Sociology of Organizations (Κοινωνιολογία των Οργανώσεων).* ***RC18.*** *Political Sociology (Πολιτική Κοινωνιολογία).* ***RC19.*** *Poverty, Social Welfare and Social Policy*

(Φτώχεια, Κοινωνική Πρόνοια και Κοινωνική Πολιτική). ***RC20.*** *Comparative Sociology (Συγκριτική Κοινωνιολογία).* ***RC21.*** *Regional and Urban Development (Περιφερειακή και Αστική Ανάπτυξη).* ***RC22.*** *Sociology of Religion (Κοινωνιολογία της Θρησκείας).* ***RC23.*** *Sociology of Science and Technology (Κοινωνιολογία της Επιστήμης και της Τεχνολογίας).* ***RC24.*** *Environment and Society (Περιβάλλον και Κοινωνία).* ***RC25.*** *Language and Society (Γλώσσα και Κοινωνία).* ***RC26.*** *Sociotechnics, Sociological Practice (Κοινωνιοτεχνική, Κοινωνιολογική Πρακτική).* ***RC27.*** *Sociology of Sport (Κοινωνιολογία των Σπορ).* ***RC28.*** *Social Stratification (Κοινωνική Διαστρωμάτωση).* ***RC29****. Deviance and Social Control (Παρέκκλιση και Κοινωνικός Έλεγχος).* ***RC30****. Sociology of Work (Κοινωνιολογία της Εργασίας).* ***RC31.*** *Sociology of Migration (Κοινωνιολογία της Μετανάστευσης).* ***RC32****. Women in Society (Γυναίκες στην Κοινωνία).* *RC33. Logic and Methodology in Sociology (Λογική και Μεθοδολογία στην Κοινωνιολογία).* ***RC34.*** *Sociology of Youth (Κοινωνιολογία της Νεότητας).* ***RC35.*** *Committee on Conceptual and Terminological Analysis (Επιτροπή Εννοιολογικής και Ορολογικής Ανάλυσης).* ***PC36****. Alienation Theory and Research (Θεωρία και Έρευνα στην Αποξένωση).* ***PC38****. Sociology of Arts (Κοινωνιολογία των Τεχνών).* ***RC38.*** *Biography and Society (Βιογραφία και Κοινωνία).* ***RC39.*** *Sociology of Disasters (Κοινωνιολογία των Καταστροφών).* ***RC40.*** *Sociology of Agriculture and Food (Κοινωνιολογία Αγροτική και Διατροφική).* ***RC41.*** *Sociology of Population (Πληθυσμιακή Κοινωνιολογία).* ***RC42.*** *Social Psychology (Κοινωνική Ψυχολογία).* ***RC43.*** *Housing and Built Environment (Οικιακή Οικονομία και Οικοδομική).* ***RC44.*** *Labor Movements (Εργατικά Κινήματα).* ***RC45.*** *Rational Choice (Λογική Εκλογή).* ***RC46****. Clinical Sociology (Κλινική Κοινωνιολογία).* ***RC47.*** *Social Classes and Social Movements (Κοινωνικές Τάξεις και Κοινωνικά Κινήματα).* ***RC48.*** *Social Movements, Collective Action and Social Change (Κοινωνικά Κινήματα, Συλλογική Δράση και Κοινωνική Αλλαγή).* ***RC49.*** *Mental Health and Illness (Διανοητική Υγεία και Ασθένεια).* ***RC50.*** *International Tourism (Διεθνής Τουρισμός).* ***RC51.*** *Sociocybernetics (Κοινωνική Κυβερνητική).* ***RC52.*** *Sociology of Professional Groups (Κοινωνιολογία των Επαγγελματικών Ομάδων).* ***RC53.*** *Sociology of Childhood (Κοινωνιολογία της Παιδικής Ηλικίας).* ***RC54.*** *The Body in the Social Sciences (Το Σώμα στις Κοινωνικές Επιστήμες).* ***RC55****. Social Indicators (Κοινωνικοί Δείκτες).*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

Ελληνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών Εθνικής Άμυνας

Το Ελληνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών Εθνικής Άμυνας (ΕΚΚΕ/ΕΑ) θα συπληρώσει ένα κενό στις στρατηγικές και αμυντικές ανάγκες ης Ελλάδας. Ο κύριος σκοπός του ΕΚΚΕ/ΕΑ ή ΕΚΚΕ/ΕΔ είναι να διεξάγει έρευνα υψηλής ποιότητας σε θέματα που αναφέρονται στην αποτελεσματικότητα των ενόπλων δυνάμεων και των πολιτικο-στρατιωτικών σχέσεων. Η ανάγκη αυτή είναι ιδιαίτερα πολύτιμη στη σύγχρονη περίοδο, όταν οι Ελληνικές ένοπλες δυνάμεις αντιμετωπίζουν γεωγραφικές αλλαγές και νέες τεχνολογικές εξελίξεις.

Το διοικητικό συμβούλιο θα αποτελείται από πολλές προσωπικότητες, συνταξιούχους αξιωματικούς του στρατού και αναγνωρισμένους ακαδημαϊκούς από την Ελλάδα και το εξωτερικό.

Οι μεθοδολογίες του ΕΚΚΕ/ΕΑ θα στηρίζονται στις πλέον πρόσφατες εξελίξεις των κοινωνικών επιστημών. Θα περιλαμβάνουν ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους, όπως λ.χ. δειγματοληπτικές έρευνες, ομαδικές και ατομικές συνεντεύξεις, ανάλυση στατιστικών δεδομένων, και διεθνική συγκριτική πληροφόρηση. Στόχος είναι η διασύνδεση εμπειρικών ευρημάτων και θεωρητικών απόψεων, που με τη σειρά τους θα καταλήγουν σε πρακτικές προτάσεις πολιτικής.

Το ΕΚΚΕ/ΕΑ θα εξυπηρετεί τις ανάγκες έρευνας του Υπουργείου Αμύνης και της ανώτατης ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων. Ένας μερικός κατάλογος τέτοιων θεμάτων έρευνας περιλαμβάνει την στρατολόγηση και την ένταξη, συστήματα αμοιβών, επαγγελματική ανάπτυξη, κοινωνική σύνθεση των ενόπλων δυνάμεων, εκπαιδευτικές ανάγκες όσο σε εξοπλισμούς όσο και σε θέματα Διοικητικής Μέριμνας, προσαρμογές στην προηγμένη τεχνολογία, ειρηνευτικές αποστολές, διεθνείς σχέσεις, και μετα-στρατιωτική καριέρα των συνταξιούχων στρατιωτικών.

Το ΕΚΚΕ/ΕΑ θα συνεργάζεται στενά με τις υπάρχουσες επαγγελματικές στρατιωτικές σχολές, για την ανάπτυξη τόσο της έρευνας όσο και των παιδαγωγικών ικανοτήτων των σχολών αυτών.

Ένα μεγάλο μέρος της δραστηριότητας του ΕΚΚΕ/ΕΑ θα συνίσταται από την παρουσίαση των ερευνητικών ευρημάτων με κατανοητές εκθέσεις για την ανώτατη στρατιωτική και πολιτική ηγεσία Επιπλέον, το ΕΚΚΕ/ΕΑ θα παρακολουθεί εθνικά και διεθνή συνέδρια και σεμινάρια για ενδιαφέροντα θέματα.

Το πιο σημαντικό, η κατάλληλη χρήση της κοινωνικής επιστήμης που θα γίνεται από το ΕΚΚΕ/ΕΑ θα επιταχύνει σε μεγάλο βαθμό την στρατιωτική αποτελεσματικότητα της Ελλάδας. Αυτό στη συνέχεια θα συμβάλει σε μια σταθεροποίηση της περιοχής στο μέγιστο δυνατόν, και θα διασφαλίσει την εξυπηρέτηση των εθνικών συμφερόντων της Ελλάδας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ

Κατάσταση Διεθνών Κέντρων Κοινωνικών Ερευνών Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας (Military Sociology International Research Centers):

AUSTRALIA: Australian Defence Force Academy, , Campbell ACT 2600.

fax ++61-6-268-8852. H-smith@adfa.oz.au Dr. Hugh Smith, contact person.

DENMARK. , Institute for Sociological Research, Borremosen 13, 2800

Lyngby, fax ++45-44-988-876 Dr. Henning Sorensen, contact person.

ENGLAND: Department of War Studies, King's College, Strand, London WC2R

2LS fax ++44-171-848-2026, christophe.dandeker@kcl.ac.uk Professor

Christopher Dandeker, contact person.

EUROPE. ERGOMAS, Via S. Antonio 58, 56125, Italy. fax ++39-50-20-399.

gcaforio@tin.iy. Dr. Guiseppe Caforio, President.

FRANCE: Morris Janowitz Institute. Institute d'etudes Politiques de Toulouse, 2ter Rue des Puits Creuses, 31000 Toulouse. Fax 011-33-56-122 9480 iep.@univ.tise.fr Professor Martin Michel, Director.

GERMANY: SOWI. Proestzeler Chaussee, 15344 Strausberg, Postfach 15331. fax ++ 49-33-41-58-1802 Dr. Paul Klein, Director.

ISRAEL. Carmel Institute, P.O. Box 97, Zikhron Ya'akov, 30900. fax ++ 972-66-397--085. helenad@netvision.net.il. Dr Reuven Gal, Director.

JAPAN. School of Social Science, National Defense Academy, 1-10-20 Hashirimizu, Yokosuka 239. fax ++ 81-468-44-5921. hkawano@cc.nda-ac.jp

Dr. Hatoshi Kawano, Director of Research.

ITALY. Archivo Disarmo, . Piazza Cavour 17, 00193, Romad. fax ++39-6360-00345. archidis@pml.it Fabrizio Battistelli, contact person.

NETHERLANDS: SMK, Carel van Bylandtlaan 3, 2596 Ja Den Haag. fax ++31-70-356-1216 Jan.van.der.Meulen@smk.nl Dr. Jan van der Meulen, contact person.

SOUTH AFRICA. Institute for Security Studies, P.O. Box 4167, Halfway House 1685, fax ++ 27-11-315-7096. iss@iss.co.za Dr. Jakkie Cilliers, Director.

UNITED STATES, Center for Research in Military Organization,

University of Maryland, College Park MD 2-742. fax ++ 301-314-6892

SEGAL@bssl.luc.edu Dr. David R. Segal, Director.

UNITED STATES: Inter-University Seminar on Armed Forces and Society,

Northwestern University, 626 Library Place, Evanston IL 60208.

Executive Director. jwillia@wpo.it.luc.edu Dr. John A. Williams, Executive

Director.

UNITED STATES. Patterson School, 455 Patterson Office Tower,

University of Kentucky, Lexington KY 40506-0027. (. (fax) 606-257-4676

mdesch@pop.uky.edu. Dr. Michael C. Desch, Director.

UNITED STATES. Defense Equal Opportunity Management Institute, 740

O'Malley Road, Patrick Air Force Base FL 32925-3399. tel. 407-494-2746.

Dr. M.R. Dansby, Director of Research.

Ελληνικές Εκδόσεις Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας

1. Σμοκοβίτης, Δ. (1977) : *Μια Ιδιότυπος Κοινωνική Ομάς: Αι ΄Ενοπλοι Δυνάμεις. Διδακτορική Διατριβή*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
2. Moskos, Charles C. (1996) : *Η Στρατιωτική Κοινωνιολογία στην Αμερική* (μτφρ και επιμ. Δ. Σμοκοβίτη). Εκδόσεις Παπαζήση.
3. Μυριζάκης, Γ. (2001) : Η *Κοινωνική Δυναμική του Στρατού στην Ελλάδα*. Εκδόσεις ΙΝΚΠΟ-ΕΚΚΕ.
4. Καφφές, Γ. (2005) : *Εισαγωγή στη Στρατιωτική Κοινωνιολογία*. Εκδόσεις Παπαζήση.

5. Καραμπελιάς, Γ. (2009) : *Κοινωνιολογία και οι Ένοπλες Δυνάμεις*. Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη.
6. Σμοκοβίτης, Δ. (2011) : *Στρατιωτική Κοινωνιολογία στην Ελλάδα*. Εκδόσεις Βεργίνα (2011).
7. Σμοκοβίτης, Δ. (2012) : *Προοίμιο Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα* Τυπογραφείο του Ελληνικού Στρατού.
8. Καφφές, Γ. (2013) : *Η Γυναίκα Στρατιώτης*. Εκδόσεις Παπαζήση.

Κρίση χρέους και εργαλειακότητα: Εκπαιδεύοντας στη Δημοκρατία

Ιουλία Αθηνά Σπινθουράκη
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, ΠΤΔΕ. Πανεπιστήμιο Πάτρας

Γεωργία Γούγα
Δρ. Κοινωνιολογίας

Ιωάννης Καμαριανός
Επίκουρος Καθηγητής, ΠΤΔΕ. Πανεπιστήμιο Πάτρας

Περίληψη

Κοινό τόπο στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία αποτελεί η θέση πως η ανάλυση η ερμηνεία και η διαχείριση του φαινομένου της κρίσης χρέους προϋποθέτουν μια πολυπρισματική-διεπιστημονική θεώρηση του φαινομένου. Από την άλλη ο οικονομικός ντετερμινισμός των σχετικών αναφορών που μορφοποιούν τη αντίστοιχη συζήτηση στη δημόσια σφαίρα είναι αναντίρρητος. Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι η ανάδειξη των εργαλειακών λογικών όπως αυτές επικοινωνούνται στη δημόσια σφαίρα και οι δυνατότητες υπέρβασής τους. Προνομιακό πεδίο σύγκρουσης και συνεπώς συγκρουσιακής ανάδειξης των εργαλειακών λογικών είναι η εκπαίδευση στη δημοκρατία.
Λέξεις κλειδιά: χρηματοοικονομική κρίση, εκπαίδευση, εργαλειακή λογική, δημοκρατία.

Abstract

Increasing references are made to the need current and future western societies have to deal with Debt Crisis as not only an economic but also as a socio-political phenomenon. More concretely, the issue of Financial Crisis and Citizenship status within the parameters of Habermas' theoretical framework has drawn an increasing attention. Debt Crisis management is not only a one-way economic formula but rather an important social, political and finally cultural fact and a powerful instrument shaping the parameters of the development of modern democratic states. In school classroom a schoolteacher educated with foundations that emanate from the traditional framework is incapable of comprehending the consequences of the phenomenon. On the contrary we consider that an effort to identify an effective systematic approach of educating for citizenship, is a privileged ground for the democratic reconceptualization of financial crisis as a relation crisis between market, welfare state and democratic action, determining the future of modern European societies.

Key Words: financial crisis, education, instrumental reason, democracy

1. Αντί εισαγωγής.

Κοινό τόπο στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία αποτελεί η θέση πως η ανάλυση, η ερμηνεία και η διαχείριση του φαινομένου της κρίσης χρέους προϋποθέτουν μια πολυπρισματική-διεπιστημονική θεώρηση του φαινομένου.

Από την άλλη ο οικονομικός ντετερμινισμός των σχετικών αναφορών που μορφοποιούν την αντίστοιχη συζήτηση στη δημόσια σφαίρα είναι έντονος. Τόσο όμως η πολιτική όσο και η κοινωνιολογική οπτική είναι αναγκαίες (Αλεξάκης 2011). Αναλυτές και διανοούμενοι όπως ο J. Habermas θα προσδιορίσουν το ζήτημα της κρίσης χρέους ως πρόβλημα ευρωπαϊκό, που αφορά στην ποιότητα και στη κοινωνική συνοχή των δυτικών κοινωνιών. Ήδη, εδώ και αρκετά χρόνια, έχουμε δεδομένα για τις ρωγμές που προκαλούνται στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα από την δυσκολία χωρών του Ευρωπαϊκού Νότου, όπως η Ελλάδα, να αντιμετωπίσουν σημαντικά οικονομικά ζητήματα για την κοινωνική και πολιτική συνοχή τους, όπως η φτώχεια, η ανεργία, η ανισότητα αναδιανομής εισοδήματος, (Eurostat 2010)

Υπό αυτό το πρίσμα είναι αρκετά και πολύπλοκα τα ζητήματα που προκύπτουν. Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι η ανάδειξη των εργαλειακών λογικών όπως αυτές επικοινωνούνται στη δημόσια σφαίρα αλλά και οι δυνατότητες υπέρβασής τους (Habermas 1984 & 1989a). Προνομιακό πεδίο σύγκρουσης και συνεπώς συγκρουσιακής ανάδειξης των εργαλειακών λογικών είναι η εκπαίδευση. Στην ανάλυση μας θα εντάξουμε ένα σημαντικό εργαλείο για τη σύγχρονη εκπαίδευση, τις Τεχνολογίες Επικοινωνίας και Πληροφοριών (Τ.Π.Ε.).

Πιο συγκεκριμένα θα επιχειρήσουμε να δείξουμε πως ενώ οι Νέες Τεχνολογίες θα μπορούσαν να λειτουργήσουν υποστηρίζοντας το έργο του εκπαιδευτικού στη σχολική τάξη προς μια κατεύθυνση για την αναίρεση της παθολογίας της κρίσης και των επιπτώσεων που αυτή έχει για τα κοινωνικά υποκείμενα, ουσιαστικά έχουν προετοιμάσει, υποστηρίζουν κα τελικά νομιμοποιούν μέσω της τεχνοκρατικού λόγου λειτουργίας τους μια σειρά αποκομμένων δράσεων (πρακτικών) καθημερινής ζωής των κοινωνικών υποκειμένων που διαρρηγνύουν το κοινωνικό και περιθωριοποιούν τον οικονομικά αδύναμο.

Σύμφωνα με το παραπάνω σκεπτικό, η κυριαρχία του Λόγου της Αγοράς αποτελεί τον κοινό άξονα νοηματοδότησης της κρίσης, της χρήσης των Νέων Τεχνολογιών αλλά και προβληματισμού σχετικά με την ανάδυση νέων ζητημάτων για την εκπαίδευση στην

δημοκρατία. Κοινός άξονας μελέτης και ερμηνείας της κρίσης, στο βαθμό που αυτή σχετίζεται με την εκπαίδευση, αποτελεί η επαναδιαπραγμάτευση του ρόλου του Κράτους σε άμεση εξάρτηση με την κυριαρχία του Λόγου της Αγοράς. Θα πρέπει τέλος να διευκρινίσουμε πως με την χρήση του όρου της κυριαρχίας του Λόγου της Αγοράς ως στρατηγικού αξονικού σημείου της παρούσας ανάλυσης, ουσιαστικά επισημαίνουμε την παρατηρούμενη κυριαρχία του οικονομικού φιλελευθερισμού επί του προνοιακού καπιταλισμού, όπως με τον καλύτερο τρόπο αναδείχθηκε υπό το βάρος της ευρωπαϊκής κρίσης χρέους.

2. Η κρίση χρέους και η ελληνική περίπτωση: η σημασία των εκπαιδευτικών διαδικασιών.

Η ελληνική οικονομία αλλά και η ελληνική κοινωνία αποτελούν όλο και συχνότερα το επίκεντρο ευρωπαϊκών και διεθνών αναλύσεων. Ο τόπος των αναλύσεων είναι κοινός: η κάμψη της διεθνούς και της ευρωπαϊκής οικονομίας ανέδειξε μια σειρά αντινομιών στο επίπεδο των εθνικών οικονομιών όσο και στο συνολικό οικοδόμημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Koniordos 2011). Η κρίση χρέους δεν είναι μόνο οικονομική κρίση. Είναι σαφώς κρίση κοινωνική και κυρίως κρίση πολιτική, κρίση της δημοκρατίας. Υπό αυτό το πρίσμα η κρίση χρέους απειλεί όλο και περισσότερο την Ευρωπαϊκή συνοχή ενώ η κρίση της πολιτικής δημοκρατικής θεσμικής ισχύος της Ευρωπαϊκής ένωσης γίνεται το κυρίαρχο μέλημα.

Το φαινόμενο δεν είναι καινοφανές αφού τα οικονομικά και στατιστικά δεδομένα ήδη από το 2008 (Eurostat 2010) καταδείκνυαν την δυσκολία χωρών του Ευρωπαϊκού Νότου όπως η Ελλάδα, να αντιμετωπίσουν σημαντικά οικονομικά ζητήματα για την κοινωνική και πολιτική συνοχή των δυτικών δημοκρατιών, όπως η φτώχεια, η ανισότητα αναδιανομής εισοδήματος, ή ακόμα και η χαμηλή αγοραστική δύναμη (Petmesidou, 1996 pp. 324-347) . Η κρισιμότητα της αύξησης της έντασης των παραπάνω δομικών συνθηκών διαβίωσης των κοινωνικών υποκειμένων αντανακλώνται θεσμικά και σε επίπεδο δημοκρατικών διαδικασιών.

Υπό το πρίσμα αυτών των εξελίξεων, διαδικασίες όπως η εκπαιδευτική αναδεικνύονται -παρά τις επιμέρους ιδιαιτερότητες των φαινομένων και των κοινωνικών και πολιτικών δομών στο επίπεδο της κοινωνίας των πολιτών- ως κρίσιμοι μηχανισμοί προώθησης της δημοκρατίας. Ακόμη, θεωρούμε ιδιαίτερα σημαντικές τις διαδικασίες υποχώρησης του

κράτους από κρίσιμους τομείς όπως η εκπαίδευση. Ιδιαίτερα η κυριαρχία του Λόγου της Αγοράς στο εκπαιδευτικό πεδίο επιφέρει σημαντικές επιπτώσεις για την πολιτική και κοινωνική συνοχή και ιδιαίτερα για τη μελλοντική σχηματοποίηση των μορφών της δυτικής πολιτειότητας.

Παρόλη όμως την κοινή –επιστημονική και πολιτική- αποδοχή της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής σημασίας του εκπαιδευτικού πεδίου για την ελληνική κοινωνία, αυτή αποτέλεσε μαζί με την υγεία το σημαντικότερο χώρο-στόχο των δράσεων συρρίκνωσης όπως αυτές σχεδιάστηκαν από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Κατά τις προηγούμενες δεκαετίες η οικονομική πλευρά των πολιτικών για την Υγεία και την Εκπαίδευση, υπό το βάρος των επιπτώσεων της κρίσης χρέους και των τρόπων αντιμετώπισης του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, αποτέλεσε το κομβικό σημείο των ενδιαφερόντων της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας.

Η διεθνής βιβλιογραφία για τις επιπτώσεις των πολιτικών του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (Δ.Ν.Τ.) ιδιαίτερα στα πεδία της Υγείας και της Παιδείας είναι αποκαλυπτική (Stuckler & Basu 2009, Armijo & Faucher 2002).

Όπως δείχνουν τα εμπειρικά δεδομένα η υποβάθμιση αυτών των δύο βασικών λειτουργιών του κοινωνικού κράτους, της εκπαίδευσης και της υγείας, προέρχεται από την ιδιωτικοποίηση, την ελαχιστοποίηση των επενδύσεων και την μείωση των χρηματοδοτήσεων (Wilson & Wise 1986). Στις περιπτώσεις αυτές το οικονομικό βάρος πέφτει στις οικογενειακές στρατηγικές (Logan & Mengisteab 1993). Σύμφωνα όμως με σημαντικούς μελετητές οι επιλογές αυτές έχουν ζημιογόνα αποτελέσματα, τόσο για στο κοινωνικό όσο και στο οικονομικό πεδίο. Κατά τους Buchmann & Hannum (2001) ιδιαίτερα η υποβάθμιση ζωτικών κοινωνικών λειτουργιών όπως η εκπαίδευση δεν είναι μόνο κοινωνικά, αλλά και οικονομικά ζημιογόνα. Μελέτες όπως αυτή του James Lebovic (2001) έχουν δείξει πως οι μειώσεις των δαπανών στην εκπαίδευση, οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση του εκπαιδευτικού μηχανισμού, συνδέονται άμεσα με τη μεταλλαγή των πολιτικών πεδίων από τη δημοκρατία στον απολυταρχισμό.

Κοινός τόπος των μελετών κατάρρευσης των οικονομικών συστημάτων των χωρών της Λατινικής Αμερικής όπως η Αργεντινή ήταν η διαπίστωση πως η αφετηρία των σχετικών πολιτικών για τη διαχείριση του προβλήματος και των επιπτώσεών του ήταν οικονομικές, αλλά η ουσία του ζητήματος και οι βαθύτερες συνέπειές του ήταν κοινωνικές και πολιτικές (Fischer et al., 2003). Έτσι, για την Ελλάδα, από τη στιγμή

που εντάχθηκε στο Μηχανισμό Στήριξης, οι εξελίξεις και οι κοινωνικο-οικονομικές διαδρομές ήταν ήδη δεδομένες. Η εφαρμογή των 'συνταγών' του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου γνωστή, αφού πρόσφατα είχε δοκιμαστεί σε χώρες της πρώην Ανατολικής Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής. Αναλυτές όπως οι Thomas Klak (1995), Leslie Elliot Armijo και Phillipe Faucher (2002). επιμένουν στη σημασία του πολιτικού στις μεταρρυθμίσεις στην Αργεντινή, την Βραζιλία, τη Χιλή και το Μεξικό. Οι επιπτώσεις ξεκάθαρα δεν είναι μόνο οικονομικές, αλλά κοινωνικές και πολιτικές.

Συμπερασματικά, όπως προκύπτει από τη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία η κρίση αντιμετωπίστηκε και αντιμετωπίζεται με πολιτικές απορύθμισης που είχαν και έχουν στην αρχή τους την εισαγωγή της Αγοράς και του Λόγου της Αγοράς στην κοινωνική λειτουργία με άμεση επίπτωση τη μείωση των χρηματοδοτήσεων και την ουσιαστική υποχώρηση του Κράτους από κρίσιμους για την δημοκρατία θεσμούς όπως η εκπαίδευση.

3. Εκπαίδευση, και κρίση χρέους : μια μετανεωτερική αφήγηση.

Η παρατηρούμενη απορύθμιση ή επαναρύθμιση της λειτουργίας της εκπαίδευσης με άξονα το Λόγο της Αγοράς[1] όπως αυτό καταγράφεται από τη διεθνή βιβλιογραφία, έχει σημαντικές επιπτώσεις στη ποιότητα συμμετοχής των υποκειμένων στα κοινά. (Spinthurakis & Kamarianos 2009).

Η αναγκαιότητα εκπαίδευσης υπό το πρίσμα των εξελίξεων της χρηματοοικονομικής κρίσης επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο τα θεσμικά κείμενα που προηγήθηκαν όπου συνδέεται η εκπαίδευση με την κοινωνική προστασία ως σημαντικός πυλώνας της ολοκλήρωσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα καταστατικά

[1] Χαρακτηριστική θεωρούμε την πρόσφατη συζήτηση για τις αργίες στην ελληνική εκπαίδευση.

κείμενα ευρωπαϊκών θεσμών όπως αυτό του Συμβουλίου της Ευρώπης, όπου στο πρώτο άρθρο του κάνει λόγο για την οικονομία με προσανατολισμό προς την κοινωνία των δικαιωμάτων και του πολιτισμού ή η σύνταξη του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη. (Balias et all 2011, Kamarianos, Gouga 2011).

Για παράδειγμα στο πεδίο της Ελληνικής Ανώτατης Εκπαίδευσης και με τη νομιμοποίηση των αναγκών της Αγοράς, επιχειρείται το management του Πανεπιστημίου να περάσει σε περισσότερο ευέλικτες ημικρατικές θεσμικές δομήσεις συνεργασίας του δημόσιου και του ιδιωτικού, ενώ οι υποκειμενικές επιλογές σχεδιασμού σπουδών συνδέονται με την εργαλειακότητα της επαγγελματικής αποκατάστασης και το Λόγο των αναγκών της αγοράς (Balias, et.al., 2011). Σε αυτό ακριβώς το σημείο ανιχνεύουμε τη ρήξη με το φορντικό παρελθόν στη πορεία του Κοινωνικού Κράτους (Parton 1996).

Αρχικά, στο επίπεδο των λειτουργιών στους τομείς του κοινωνικού κράτους και πιο συγκεκριμένα στους τομείς της Υγείας και της Εκπαίδευσης, αυτό μετασχηματίζεται σε μια επαγγελματοποίηση των σχετικών με τα πεδία δημόσιων λειτουργών (εκπαιδευτικοί, ιατρικό προσωπικό, κοινωνικοί λειτουργοί) με κυρίαρχα τα οργανωτικά χαρακτηριστικά της γραφειοκρατικοποίησης.

Η γραφειοκρατικοποίση ουσιαστικά αποτέλεσε τα προηγούμενα χρόνια μια υποστηρικτική διαδικασία της μαζικής παραγωγής αλλά και μια κουλτούρα διοίκησης. Υποστήριζε μια γραμμική οικονομία και ταυτόχρονα ενίσχυε μια σειρά από κοινωνικές συμπεριφορές οι οποίες στο σύνολο τους συστηματοποιούνται και εκφράζονταν σε ανάλογη πολιτική παιδεία και αγωγή. Υπό αυτό το οργανωτικό πλαίσιο της επαγγελματο-γραφειοκρατικοποίησης η επέκταση του Κράτους προέκυπτε αναμενόμενη και επιθυμητή. Συνολικά, η πίστη στην επιστήμη διαπλέκεται με το management και την πίστη στη συνεχή οικονομική ανάπτυξη και η εργασιακή ασφάλεια και η πίστη στον ορθό λόγο με τον γραφειοκρατικό ορθολογισμό, παράγοντας τελικά οργανωτική κουλτούρα. (Gouga, Kamarianos 2011).

Αν προσπαθούσαμε να ορίσουμε την αφετηρία των διαδικασιών που προσδιόρισαν την πορεία που σήμερα ονομάζουμε ρήξη με το ‘ γραμμικό’ αυτή θα ήταν η κρίση των ύστερων ’70.

Μεταβλητότητα της αγοράς, απορύθμιση και ιδιωτικοποίηση αποτελούσαν τις νέες χαρακτηριστικές διαδικασίες αποδόμησης του δεδομένου (Clark, 1996 p. 39) Οι

πολιτικές που άσκησε η Βρετανική κυβέρνηση τη συγκεκριμένη συγκυρία αποτέλεσαν τον προάγγελο των κρατικών μορφών που θα επικρατούσαν, αλλά και της σημερινής πορείας των σχετικών ευρωπαϊκών πολιτικών.

Οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά σταδιακά επιχειρείται διαφοροποίηση. Επιδιώκεται δηλαδή η μετάβαση από το Κράτος (ως οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο) προς ένα χώρο όπου θα υλοποιούνται σε διαφοροποιημένο κανονιστικό περιβάλλον ημικρατικές, ιδιωτικές και εθελοντικές δράσεις και συμβάσεις. Το πεδίο αυτό και οι σχετικές δράσεις είναι ανάλογες προς τις συνεχώς μεταβαλλόμενες ανάγκες της αγοράς που παράγουν και παράγονται σε πλέγματα ευελιξίας. Η κρίση χρέους ως επιβολή των προτεραιοτήτων της Αγοράς σε βάρος των πολιτικών και κοινωνικών αναγκών των κοινωνικών υποκειμένων και του δημοκρατικού πολιτικού πεδίου είχε ως άμεση συνέπεια και το τέλος των συνεκτικών, γραμμικών, μεγάλων αφηγήσεων (Gouga, Kamarianos 2011).

Έτσι, σε τομείς όπως η Εκπαίδευση και η Υγεία το κοινωνικό υποκείμενο καθίσταται πελάτης/καταναλωτής, ενώ το δυναμικό management αναδεικνύει με επίταση τα ζητήματα της αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας. και με κριτήριο την λογική της Αγοράς. (Ball 2008).

Οι βραχυχρόνιες επιμέρους συμβάσεις επιλογής και η χάραξη υποκειμενικών διαδρομών, όπως για παράδειγμα στην εκπαίδευση μέσα από τρίχρονα ή και συντομότερα προγράμματα σπουδών, καθιστούν τις σύντομες και αποκομμένες εργαλειακές υποκειμενικές στρατηγικές ως τις κυρίαρχες αφηγήσεις του κοινωνικού (Kiprianos et al. 2011). Πιο συγκεκριμένα, η διάσπαση και η μεταβολή της γραμμικής αφήγησης ως συνεχούς συνεκτικής μετάβασης από βαθμίδα σε βαθμίδα στον εκπαιδευτικό χώρο είναι μια πραγματικότητα. Ιδιαίτερα ενδεικτικές είναι οι μεταβολές στο Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης.

Σύμφωνα με τις πρόσφατες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες και στην Ελλάδα (Hepnet 2011), ο σπουδαστής καλείται να χαράξει μόνος του στο χώρο αυτό τις διαδρομές του και να αναπτύξει τις στρατηγικές του, σύμφωνα προφανώς με την ικανότητά του ή το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό του κεφάλαιο.

Είναι φανερό πως το κοινωνικό υποκείμενο καλείται να προσδιορίσει μια δική του μικρο-αφήγηση για την εκπαιδευτική του πορεία ανάλογη των εξαρτήσεων και των δυνατοτήτων του να κινηθεί κοινωνικά και κυρίως οικονομικά. Οι ευρύτερες

οικονομικές δυνατότητές του να συλλάβει την καλύτερη για το ίδιο οικονομική προοπτική ζωής θα καθορίσουν και την σύλληψη του κοινωνικο-πολιτικού περιβάλλοντος. Έτσι η οικονομία, στα πλαίσια μιας μάλλον Βεμπεριανής σύλληψης, αποτελεί το κυρίαρχο πεδίο κανονικοποίησης των εξατομικευμένων, ευμετάβλητων μη γραμμικών αφηγήσεων.

Υπό αυτό το πρίσμα, οι υποκειμενικές, εργαλειακές μικρο-αφηγήσεις εμπεριέχουν τη ρήξη με το παρελθόν. Η γραμμικότητα και το δεδομένο αντικαθίστανται από το ντετερμινισμό της μεταβλητότητας. Εδώ ο ρόλος των Νέων Τεχνολογιών είναι καθοριστικός. Πιο συγκεκριμένα, οι τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας συμμετέχουν στη παραγωγή της μεταβλητότητας, τόσο ως ευαγγελιστές της συνεχούς καινοτόμας δράσης, αλλά και ως τα κυρίαρχα εργαλεία αυτής της μετάβασης.

Η σημασία τους δεν είναι μόνο οικονομική, αλλά σημαντικά κοινωνική και πολιτική στο βαθμό που τα ψηφιακά δίκτυα καθίστανται κοινωνικά περιβάλλοντα. Με τα εργαλεία αυτά διευκολύνεται σημαντικά η διαφοροποίηση, η αβεβαιότητα, η αμφισημία και κυρίως η συνεχής αλλαγή και μεταβολή, τόσο σε υποκειμενικό όσο και σε δομικό επίπεδο (Clark, 1996).

Συμπερασματικά, η ρήξη της μικροαφήγησης, η υποχώρηση του Κοινωνικού Κράτους, η μεταλλαγή του προνοιακού καπιταλισμού προς μια φιλελεύθερη καπιταλιστική σύλληψη της Αγοράς, η αναίρεση της ασφάλειας και το σημαντικότερο, η συνείδηση της διακινδύνευσης (Risk) των κοινωνιών, σημασιοδότησαν το πέρασμα στη μετανεωτερικότητα. Ακόμη, το πέρασμα στη μετανεωτερικότητα και οι νέες αφηγήσεις στηρίζονται σε σημαντικό βαθμό στις Νέες Τεχνολογίες ως εργαλεία που επιτρέπουν και ευνοούν την εξατομίκευση και τη συνεχή αλλαγή στα κοινωνικά δίκτυα που δομούνται.

4. Η χρήση και η ενσωμάτωση των ΤΠΕ στην Εκπαίδευση.

Η εξατομίκευση και η συνεχής αλλαγή και ο δυναμικός μετασχηματισμός των ψηφιακών κοινοτήτων με τη χρήση και την ενσωμάτωση των Νέων Τεχνολογιών στην κοινωνία και συνεπώς στην εκπαίδευση, ήταν καθοριστική αλλαγή για το κοινωνικό, αλλαγή που προήλθε κυρίως ως αποτέλεσμα και της σημασίας του Λόγου της Αγοράς (Elliott & Turner 2013). Η ίδια η ύπαρξη της χρηματοοικονομικής υφής της υφιστάμενης κρίσης στηρίζεται στην χρήση των Νέων Τεχνολογιών. Η κατασκευή του

πλαισίου και των δυνατοτήτων της Παγκοσμιοποίησης ως πλαισίου διακίνησης και κυκλοφορίας του οικονομικού κεφαλαίου χωρίς κρατικούς ή χωρικούς περιορισμούς, θα ήταν ουσιαστικά αδύνατο να παράξει αυτή τη χρηματοοικονομική δυναμική χωρίς την ανάλογη εισαγωγή και χρήση των Νέων τεχνολογιών.

Το βασικό σύγχρονο εργαλείο μορφοποίησης της δημόσιας σφαίρας τόσο στο επίπεδο της επικοινωνίας και της πληροφόρησης όσο και στο επίπεδο της εκπαίδευσης ως παραγωγής της αναγκαίας γνώσης για τη σύλληψη του παγκοσμιοποιημένου οικονομικού περιβάλλοντος, αποτελούν τα ψηφιακά εργαλεία.. Υποκειμενικές αλλά και εταιρικές δράσεις στηρίζονται στην εισαγωγή, χρήση αλλά και επανεπένδυση στις Νέες Τεχνολογίες. Από τη σύλληψή και τη κατασκευή τους, οι Ψηφιακές Μηχανές είναι ικανές να αποτυπώσουν, να αποθηκεύσουν και να διαδώσουν, να παράξουν και να αναπαράξουν τη δυναμική μεταβλητότητα στη δημόσια σφαίρα (Elliott & Turner 2013).

Ο προκαθοριστικός αυτός οικονομισμός στη λειτουργία των Νέων Τεχνολογιών (Ν.Τ.) ιδιαίτερα σε εποχή κρίσης, αποτελεί παράγοντα ανάσχεσης της πολιτικής δημοκρατικής τους λειτουργίας

Από την άλλη εδώ και δεκαετίες η διεθνής βιβλιογραφία για τη πολιτική σημασία των Ν.Τ. είναι ογκώδης. Η Ευρωπαϊκή Ένωση μέσω του σχεδιασμού και της εφαρμογής των πολιτικών της επιδίωξε τη διάχυση της χρήση των Νέων τεχνολογιών αλλά και το ψηφιακό γραμματισμό των πολιτών (EUROPA 2006). Η ψηφιακή ικανότητα θεωρήθηκε ως ζωτικής σημασίας για τον Ευρωπαίο πολίτη και την ευρωπαϊκή ενοποίηση. (Selwyn 2004; Kamarianos, Spinthourakis 2006).

Είναι συνεπώς φανερό πως τα ερωτήματα για την κρίση σε άμεση συσχέτιση με τη δράση των υποκειμένων, τη δημοκρατία και τη χρήση της ψηφιακής μηχανής διευρύνονται. Δεν είναι συνεπώς το πρόβλημα που οι κοινωνικοί επιστήμονες καλούνται να αναλύσουν μόνο το ψηφιακό χάσμα και ο ψηφιακός γραμματισμός. Βέβαια είναι σημαντική η ολοκλήρωση του ψηφιακού γραμματισμού των πολιτών (Lisbon Agenda 2000), ανεξάρτητα από το κοινωνικοοικονομικό status τους. Εξίσου όμως σημαντική και ιδιαίτερα πολύπλοκη αναδεικνύεται σήμερα η ποιότητα της παραγόμενης ψηφιακής δράσης. Εδώ η συνειδητοποίηση του ψηφιακού λόγου ως κανονιστικού λόγου που επιδρά και επηρεάζει το κοινωνικο-πολιτικό δρώμενο είναι σημαντική.

Είναι μάλιστα ακόμη σημαντικότερη για τον εκπαιδευτικό που επιχειρεί να εκπαιδεύσει νεαρά κοινωνικά υποκείμενα στη σχολική τάξη κάνοντας ευρύτερη χρήση αυτών των εργαλείων (MacKey 1992) .

Νέες μορφές εξουσίας και συμβολικού ελέγχου αναδύονται, καθώς η κρίση χρέους, η υπερχρέωση και η ανεργία επιτείνουν την εργαλειακότητα της πολιτικής και της κοινωνίας Η ψηφιακή μηχανή ως εργαλείο μετασχηματίζεται σε πομπό/φορέα αυτής της εργαλειακότητας.(Wise 1997 ; Calhoun, C. 2003).

Υπό τη θεώρηση αυτή τα ψηφιακά εργαλεία αποκτούν μια σημαντική πολιτική διάσταση. Σύμβολα και εργαλεία, παραγωγοί και παραγόμενα, τα ψηφιακά εργαλεία νοηματοδοτούν τη δράση των υποκειμένων σε εποχή κρίσης των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών δομών.

Οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα όπως ο έλεγχος, η εργασία, η συμμετοχή, η εκπαίδευση κ.ά. νοηματοδοτούνται και αυτά στη βάση της νέας μορφής ελέγχου, εξουσίας και νομιμοποίησης.

Ταχύτητα και δυναμική συνεχών αλλαγών, έλλειψη βεβαιοτήτων και σταθερών αποτελούν βασικά στοιχεία του digital hardware αλλά και της πορείας των κοινωνικών υποκειμένων. Αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά έχει ενσωματώσει και η εκπαιδευτική διαδικασία. Ο προσδιορισμός της εκπαιδευτικής αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας διαπερνούνται από τη επίτευξη των παραπάνω δομικών χαρακτηριστικών. Καθώς η ερμηνεία της κρίσης χρέους βασίζεται στη διαπίστωση για ελλειμματική αποδοτικότητα αλλά και αποτελεσματικότητα ένα νέο ‘ethos’ εδραιώνεται. Έτσι τα Νέα Μέσα αποτελούν σημαντικό στρατηγικό κομμάτι αυτού του νέου ‘ethos’ και της νομιμοποίησής του (Kamarianos, Spinturakis 2006:640).

Συνεισφέρουν και αυτά ως πομποί και εργαλεία στην οικονομική αλλά και βαθιά πολιτική νοηματοδότηση της παραγωγικότητας και αποτελεσματικότητας ως στόχου της κοινωνικο-πολιτικής μεταρρύθμισης και τελικά ως οικονομικά ντετερμινιστικά προσδιορισμένης διαδικασίας υπέρβασης.

Συμπερασματικά, τα παραπάνω ερωτήματα θέτουν ένα συγκεκριμένο πρίσμα ερμηνειών και αναλύσεων των κοινωνικο-οικονομικών και πολιτικών επιπτώσεων της κρίσης χρέους στην επίτευξη της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Οι επιπτώσεις αυτές έχουν άμεση συνέπεια στη διαμόρφωση μιας δημοκρατικής ευρωπαϊκής ταυτότητας των πολιτών της δυτικής νεωτερικότητας.

Το οικονομικό πρόταγμα της εποχής σε καμία περίπτωση δεν αναιρεί και το βαθύτατα πολιτικό μήνυμα της χρήσης των Ν.Τ. Η νέα οικονομία είναι οικονομία της γνώσης και της επικοινωνίας όπου το υποκείμενο συμμετέχει στο υπερεθνικό δρώμενο διαντιδρώντας. Με αυτό τον τρόπο οι ευρωπαίοι νέοι επιχειρούν να καλύψουν βασικές ανάγκες τους η ικανοποίηση των οποίων θα τους επιτρέψει να ενταχθούν στις σύγχρονες κοινωνίες, δρώντας ατομικά ή συνέχοντας κοινότητες. Η συνειδητοποίηση του οικονομικού ντετερμινισμού της χρήσης του Νέου Μέσου και η ανάδειξη της συμμετοχής ως πολιτικό δικαίωμα, πέρα από την πελατειακή /καταναλωτική λογική, αποτελεί σημαντική ευθύνη της εκπαίδευσης.

Η εκμάθηση και ενίσχυση της χρήσης των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (Social Media) στα πλαίσια της εκπαιδευτικής διαδικασίας, με την παραπάνω ερμηνεία της αμφισβήτησης του ψηφιακού λόγου, θα επανανοηματοδοτήσει τον ψηφιακό κώδικα, γονιμοποιώντας την πολιτική ως σημαντική για την κοινωνική συνοχή διαδικασία και αναιρώντας την εργαλειακότητα της δημόσιας σφαίρας.

5. Αντί συμπεράσματος

Συμπερασματικά, η διερεύνησή μας είχε ως βασικό άξονα ανάλυσης τον προβληματισμό για την κοινωνική συνοχή των δυτικών κοινωνιών της νεωτερικότητας.

Σκοπός του κειμένου αυτού ήταν να αναδείξει τη θέση πως στην διαχείριση της κρίσης, υποκειμενικά και δομικά, ενυπάρχει οικονομικός ντετερμινισμός που παράγεται από την κυριαρχία του Λόγου της Αγοράς και την υποχώρηση του κοινωνικού κράτους.

Κατά τη μελέτη μας η εκπαίδευση μπορεί και φέρει σημαντικό ρόλο στην νομιμοποίηση των λογικών και των αντίστοιχων δράσεων που συντελούν στην εργαλειοποίηση της δημόσιας σφαίρας. Η κατανόηση της σημασίας των διαδικασιών και των εργαλείων νομιμοποίησης και συμβολικού ελέγχου δίνει στην δημοκρατική εκπαίδευση μια σημαντική διάσταση.

Είναι συνεπώς καίριο, ο εκπαιδευτικός να κατανοήσει τη σημασία της αναίρεσης του τεχνοκρατικού λόγου των αποκομμένων αφηγήσεων-στρατηγικών καθημερινής ζωής των κοινωνικών υποκειμένων που διαρρηγνύουν το κοινωνικό, περιθωριοποιούν τον οικονομικά αδύναμο πολίτη και αποκλείουν την κατανόηση της ετερότητας.

Υπό αυτό το πρίσμα επαναπροσδιορίζεται το ‘έξυπνο σχολείο’ ως μια πολιτική ανάγκη, όπως αυτή έχει περιγραφή στα πλαίσια των Ευρωπαϊκών πολιτικών για την κοινωνική συνοχή. Ιδιαίτερα η ενίσχυση των Social Media και η νοηματόδοτηση της ψηφιακής επικοινωνίας ως συμμετοχή είναι μια πολιτική διαδικασία που διδάσκεται και συνεπώς αποτελεί επιδιωκόμενο στόχο υψηλής αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας, τόσο για τη ζωή του μαθητή μας όσο και για το σχολείο και την κοινωνία.

Τελικά, θεωρούμε πως αυτή ακριβώς η νοηματοδότηση των διαδικασιών αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας αποτελεί και το τελικό διακύβευμα των σύγχρονων εκπαιδευτικών διαδικασιών, που θα επιτρέψει την καθημερινή ζωή στην ευρωπαϊκή δημοκρατική κοινωνία.

Βιβλιογραφία

Agamben, G. (2005). *Homo sacer-il potere sovrano e la nuda vita,* [in Greek]. Athens: Scripta.

Αλεξάκης Μ. (2011). "Παγκόσμια Οικονομική Κρίση και Ελλάδα:

Ευκαιρία για μια νέα μεταπολίτευση;" στο Κονιόρδος Σ., Αντωνοπούλου Μ., (επιμ.). *Ελληνική Κοινωνία 1975-2010. Μετασχηματισμοί, Ανακατάξεις, Συγκρούσεις.* Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Αθήνα. σσ 21-30.

Armijo, L. E., Faucher, P. 2002: We have a consensus: Explaining Political Support for market reforms in Latin America. *Latin American Politics and Society*, 44, (2), pp. 1-40.

Balias, St. Kamarianos, I. Stamelos, G. Kiprianos P. (2011). University and Democracy. Social Policy and the Debt Crisis. In *The role of Social Policy Today . Critical Approach.* 9-11 November 2011. Athens: Hellenic Social Policy Association In Greek) http://www.eekp.gr/media/files/conf_4_sessions/fakelos13/arxeio13.3.pdf

Ball, S. (2008). *The education debate*, London: Policy press.

Beck, U. Giddens, A. Lash, S. 1994: *Reflexive modernization, Cambridge.* London: Polity Press.

Bräutigam D. (1997). Institutions, Economic Reform, and Democratic Consolidation in Mauritius, *Comparative Politics,* 30, (1), pp. 45-62.

Buchmann C., Hannum E. (2001). Education and Stratification in Developing Countries: A Review of Theories and Research, *Annual Review of Sociology,* 27, pp. 77-102.

Calhoun, C. (2003), "The Democratic Integration of Europe: Interests, Identity, and the Public Sphere" in Berezin, M. and Schain, M. (eds.), Europewith out Borders: Re-Mapping Territory, Citizenship and Identity in a Transnational Age, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Campbell H., Stein H. (eds). (1992). Tanzania and the IMF: the dynamics of liberalization Oxford: Westview Press.

Cebrian, J.L. (2000). *La red,* [in Greek]. Athens: Stahti.

Clark, J.(1996). "After social work;" in Parton, N. (ed.), *Social Theory, Social Change and Social Work*, London: Routledge.

Clegg, S. (1990). *Modern organization: Organization studies in the postmodern world*, London: Sage.

Crick, R. and Joldersma, C. (2007). "Habermas, lifelong learning and citizenship education", *Studies in Philosophy and Education*, 26, pp.77-95.

Crick, R.D & C.W. Joldorsma (2007). Habermas, lifelong learning and citizenship education. *Studies in Philosophy and Education.* 26, pp.77-95.

Dodd N. (1999). *Social Theory and modernity,* Polity Press, Cambridge.

E.C. (European Commission). (2006). "Vladimír Špidla, Member of the European Commission responsible for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Informal Ministerial Meeting: "Flexicurity", Informal Ministerial Meeting: "Flexicurity", Villach (Austria), 20 January 2006". http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/06/20&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en.

E.C. (European Commission). (2006). *Employment in Europe 2006*, Luxembourg: Office for Official Publication of the European Communities

E.C. (European Commission). (2007). "New EU report shows active labour policy can increase employment rate despite low growth",http://ec.europa.eu/employment_social/emplweb/news/news_en.cfm?id=81.

E.C.(European Commission). (2005).*Working Together for Growth and Jobs. Integrated Guidelines for Growth and Jobs (2005–2008),* Luxembourg.: Office for Official Publication of the European Communities.

Elliott A. Turner B. S. (2013). *On Society.* London: Routledge.

Europa (2006). Building skills for the information society. Europe's Information Technology Thematic Portal. http://europa.eu.int/information_society/edutra/skills/index_en.htm

(Retrieved: 14/12/11).

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. (2007).“Flexicurity”,http://www.eurofound.eu.int/areas/industrialrelations/dictionary/definitions/FLEXICURITY.htm.

Eurostat, (2006). *Science and technology in Europe, data 1990-2004,* Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-EA-06-001/EN/KS-EA-06-001-EN.PDF (Retrieved: 21/2/13).

Report of the Working Group on IMF Programs and Health Spending. Washington (D.C.): Center for Global Development.

Fischer S., Meltzer A. H., Sachs J. D., Stern N. (2003). The Future of the IMF and World Bank: Panel Discussion, Papers and Proceedings of the One Hundred Fifteenth Annual Meeting of the American Economic Association, Washington, DC, January 3-5, 2003, *The American Economic Review,* 93, (2), pp. 45-50.

Fuller, B. Gesicki, K. Kang, E. & Wright, J. 2006: *Is the No Child Left Behind Act working? The reliability of how states track achievement.* Berkeley: University of California, Berkeley, Policy Analysis for California Education (PACE). http://pace.berkeley. edu/pace_publications. html.

Giddens, A. (1999). “Risk and Responsibility”, *Modern Law Review,* 62(1) pp. 1-10.

Glassman J. (2001). Economic crisis in Asia: The case of Thailand, *Economic Geography*, 77, (2), pp. 122-147.

Gouga, G. Kamarianos I. (2011). Sociological Theory , Social Policy and the Debt Crisis. In T*he role of Social Policy Today . Critical Approach.* 9-11 November 2011. Athens: Hellenic Social Policy Association. (in Greek).

Gouthro, P. (2006). “Reason, Communicative Learning, and Civil Society: The Use of Habermasian Theory in Adult Education”, *Journal of Educational Thought*, 40(1), pp. 5-22.

Habermas, J. (1971). *Toward a Rational Society,* London: Heinemann.

Habermas, J. (1972). *Knowledge and Human Interests,* London: Heinemann.

Habermas, J. (1974). *Theory and Practice,* London: Heinemann.

Habermas, *J.* (1976). *Legitimation Crisis,* , London: Heinemann.

Habermas, J. (1979). *Communication and the Evolution of Society,* London: Heinemann

Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action, Reason and the rationalisation of society* (v.1 *& v. 2*)*,* Oxford: Polity Press.

Habermas, J*.* (1989a). *The Structural Transformation of the Public Sphere,* Oxford: Polity Press.

Habermas, J. (1998b), The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory, Cambridge: Polity Press.

HEPNET (2011). *Study of the Greek Higher Education*, http://hepnet.upatras.gr/.

Hodge, D. R., Derezotes, D.S.(2008). "Postmodernism and Spirituality: Some pedagogical implications for teaching content on spirituality", *Journal of Social Work Education* 44 (1), pp. 103-124.

Kamarianos, I. (2009). Identity and ICT: the influence of Rationality , Market Society and ICT in the Classroom. In Spinthurakis, J.A. & Kamarianos, I. Special Issue: *From a National Identity to a European One. Social Science Tribune.* τ. 55, pp. 49-59.

Kamarianos, I. Spinthurakis, J.A (2006). The straregic role of ICTs in the European Union Society of Citizens, Proceedings of the *eighth Conference of the Children's Identity and Citizenship in Europe thematic Group,* Riga, 2006, pp. 637-644 .

Kim, J.Y, Millen, J.I..A, and Gershman, J., (2000). *Dying for growth: global inequality and the health of the poor.* Monroe (Maine): Common Courage Press.

Kiprianos, P. Kamarianos, I., Stamelos, G.., Balias, St. (2011). Market and the higher european educational policies: when the markets fail-the case of Greece. *Revista Educação Skepsis*, n. 2, (I) http://academiaskepsis.org/revistaEducacao.html.

Klak T. (1995). *A* Framework for Studying Caribbean Industrial Policy, *Economic Geography,* 71, (3), pp.297-317.

Kortian, G. (1980). *Metacritique: The philosophical arguments of Jurgen Habermas,* Cambridge: Cambridge University Press.

Koniordos S. (2011). "Living on Borrowed Money: On the Social Context and Response of the Current Greek Crisis", στο Economic Sociology_the european electronic newsletter, volume 12, number 3, July, pp. 48-57.

Lebovic J. (2001). Spending Priorities and Democratic Rule in Latin America, *The Journal of Conflict Resolution,* 45, (4), pp. 427-452 .

Logan I. B., Mengisteab K (1993). IMF-World Bank Adjustment and Structural Transformation in Sub-Saharan Africa, *Economic Geography*, 69, 1, pp. 1-24.

Mackay, H. (1992). From Computer Literacy to Technology Literacy. In Beynon, J & Mackay, H (Eds.) *Technological literacy and the curriculum*. London: Falmer.

McCarthy, T. (1973). "A theory of communicative competence, *Philosophy of the Social Sciences,* 3,pp. 135-56.

McCarthy, T. (1978) *The Critical Theory of J. Habermas,* Cambridge, MA.: MIT Press.

McLoughlin, I. P. Harris, M., (1997). *Innovation, Organizational change and technology,* London: ITB Press.

McSherry, P. J. (1992). Neoliberalism: The Solution for Latin America? *Latin American Perspectives*, 19, (4), pp. 87-92.

Petmesidou, M. (1996). "Social protection in Greece: A Brief Glimpse of a Welfare State", *Social Policy and Administration,* vol. 30, (4), pp.324-347.

Pool, I. de Sola (1983). *Technologies of freedom,* Cambridge: Belknap Press.

Schafer M. J. (1999). International Nongovernmental Organizations and Third World Education in 1990: A Cross- National Study, *Sociology of Education,* 72, (2), pp. 69-88 .

Selwyn, N. (2004). Literature Review in Citizenship, Technology and Learning, http://www.nestafuturelab.org/research/reviews/cit01.htm. Nesta Futurelab. (Retrieved: 7/9/012).

Selwyn, N. (2004). Literature Review in Citizenship, Technology and Learning, [WWW] http://www.nestafuturelab.org/research/reviews/cit01.htm. Nesta Futurelab. (Retrieved: 4/5/06).

Spinthurakis, J.A. & Kamarianos, I.. (2009).Special Issue: *From a National Identity to a European One. Social Science Tribune.* v 55. Athina: Papazisis.

Stuckler, D. and Basu, S. (2009). "The International Monetary Fund's Effects on Global Health: Before and After the 2008 Financial Crisis", *International Journal of Health Services* 39,.(4), pp 771 – 781.

Tuman J.P. Emmert C. (2004). The Political Economy of U.S. Foreign Direct Investment in Latin America: A Reappraisal *Latin American Research Review,* 39, (3), pp. 9-28 .

Turnbull, J. & Muir, E. (2001). The practice of citizenship. *Journal of In-Service Education,* 27*(3)*: 429-446.

Wilson, P.A. Wise, C. (1986). The Regional Implications of Public Investment in Peru, 1968-1983, *Latin American Research Review*, 21, (2),pp. 93-116.

Wise, J.M. (1997). *Exploring technology and social space*, London: NMC.

Κατανοώντας την καθυστέρηση των σπουδών στο πανεπιστήμιο από μια κοινωνιολογική σκοπιά

Όλγα Τζαφέα

Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Ελένη Σιάνου –Κύργιου

Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εξετάζει το πρόβλημα της καθυστέρησης των σπουδών στο ελληνικό πανεπιστήμιο, το οποίο οξύνεται διαρκώς κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ειδικά μετά την επέκταση της ανώτατης εκπαίδευσης. Βασίζεται στην τρέχουσα επιστημονική συζήτηση και τα δεδομένα μιας έρευνας, σκοπό της οποίας ήταν να διερευνηθούν τα αίτια, στα οποία οφείλεται. Από τα ευρήματα συνάγεται το συμπέρασμα ότι υπάρχει σχέση ανάμεσα στην καθυστέρηση των σπουδών και την κοινωνική τάξη των φοιτητών που επηρεάζει την ενσωμάτωση στην ακαδημαϊκή ζωή και την πανεπιστημιακή διαδρομή. Η κοινωνιολογική προσέγγιση είναι συνεπώς αναγκαία σε κάθε απόπειρα κατανόησης και αντιμετώπισης του φαινόμενου από τους υπεύθυνους για τη χάραξη της πολιτικής και τα ιδρύματα της ανώτατης εκπαίδευσης.

Abstract

This paper examines the issue of student non completion in Greek university. Student non completion is thought to be a growing problem over the last few decades especially after the expansion of higher education. Looking through the theoretical background and based on a method of using quantitative (questionnaires) and first-hand qualitative interview data, we try to investigate how social class affects in the social and academic integration of students as a result of completing or non completing their studies. Data analysis reveals that understanding the issue from a sociological point of view is necessary. Despite the fact that universities and their practices have a clear role to play in order to enable social justice and open access, the social class still have a strong influence on student non completion.

Key Words: ανώτατη εκπαίδευση, πανεπιστήμιο, πρόσβαση, συμμετοχή, καθυστέρηση σπουδών, κοινωνική τάξη

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται διεθνώς μια μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος από τα ζητήματα της πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση, στα ζητήματα της συμμετοχής και της μετάβασης στην αγορά εργασίας. Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι η διεύρυνση της συμμετοχής, μετά την επέκταση των συστημάτων της ανώτατης εκπαίδευσης, συνοδεύεται από την αύξηση των φοιτητών που καθυστερούν να ολοκληρώσουν ή εγκαταλείπουν οριστικά τις σπουδές τους.

Η καθυστέρηση στην ολοκλήρωση των σπουδών εντάσσεται στο πλαίσιο των ευρύτερων προβλημάτων που αντιμετωπίζει ο θεσμός του πανεπιστημίου, μετά τη δημιουργία της «μαζικής» ανώτατης εκπαίδευσης. Πρόκειται για ένα πρόβλημα που απασχολεί τα ιδρύματα και τους υπεύθυνους για τη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής, με συνέπεια να προτείνονται ή να εφαρμόζονται μέτρα για την ενσωμάτωση των φοιτητών στην ακαδημαϊκή ζωή, τη βελτίωση της ποιότητας των εμπειριών από τις σπουδές, την επιτυχή και έγκαιρη ολοκλήρωση των σπουδών. Παρά τις προσπάθειες, η καθυστέρηση των σπουδών παραμένει ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα που έχει σοβαρές συνέπειες σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Δεν είναι λοιπόν παράδοξο το γεγονός ότι πληθαίνουν οι έρευνες που προσπαθούν να ανιχνεύσουν τα αίτια, στα οποία οφείλεται, προκειμένου να εξευρεθούν κατάλληλες λύσεις για την αντιμετώπισή του.

Γενικώς, οι μελέτες αναγνωρίζουν ότι η καθυστέρηση της ολοκλήρωσης των σπουδών οφείλεται σε πολυσύνθετα εκπαιδευτικά, πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά αίτια και, για το λόγο αυτό, το φαινόμενο δεν μπορούν να εξηγηθεί με γραμμικό τρόπο (Harper & Quaye, 2009). Τα κοινωνικά αίτια παίζουν πρωταρχικό ρόλο και είναι όψη ενός συνθετότερου προβλήματος που συνδέεται με την κοινωνική τάξη, η οποία διαφοροποιεί την πρόσβαση, την επιλογή σπουδών, την επίδοση, τις εμπειρίες από τις σπουδές, γενικότερα την πανεπιστημιακή διαδρομή από το πρώτο έτος σπουδών και μέχρι την ολοκλήρωσή τους. Οι μελέτες που εξετάζουν το ζήτημα από μια κοινωνιολογική σκοπιά τροφοδοτούν διαρκώς την επιστημονική συζήτηση. Στη διεύρυνσή της συμβάλλει και το ενδιαφέρον των ιδρυμάτων, λόγω της αξιολόγησης, της εμπορευματοποίησης των υπηρεσιών και του ανταγωνισμού για την προσέλκυση μεγαλύτερου αριθμού φοιτητών που γίνονται αντιληπτοί ως «καταναλωτές ή πελάτες» (Ball et al., 1997). Συντελεί, επίσης, η αυξανόμενη ανησυχία από τις πολιτικές που μειώνουν τις δημόσιες δαπάνες για τη λειτουργία των ιδρυμάτων, ενώ παράλληλα αυξάνουν τους εισακτέους και δίνουν έμφαση στην ποιότητα της διδασκαλίας και της

έρευνας.

Η αύξηση των εισακτέων παρέχει, αναμφίβολα, περισσότερες ευκαιρίες πρόσβασης στους προερχόμενους από οικογένειες με χαμηλό οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο. Συνοδεύεται, ωστόσο, με την ανάδυση δύο σοβαρών προβλημάτων ως προς τη συμμετοχή, δηλαδή την καθυστέρηση των σπουδών ή την εγκατάλειψή τους. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία διεθνώς ένας στους τέσσερις και πλέον φοιτητές εγκαταλείπει τις σπουδές. Στη Βρετανία μάλιστα διαπιστώνεται ότι τα πανεπιστήμια με τα υψηλότερα ποσοστά πρόσβασης έχουν ταυτόχρονα και τα υψηλότερα ποσοστά εγκατάλειψης των σπουδών (HEFCE, 2006).

Η συζήτηση ανανεώνει τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις, όπως διαπιστώνεται από την επισκόπηση των σχετικών μελετών που αξιοποιούν διαφορετικά θεωρητικά πλαίσια και ερμηνευτικά εργαλεία. Ωστόσο, ο σχεδιασμός και η διεξαγωγή των περισσότερων ερευνών βασίζονται στην κοινωνιολογική προσέγγιση του Tinto (1975, 1988, 1993]) και στη θεωρία «του πολιτισμικού κεφαλαίου» του Bourdieu (Bourdieu 2002, Bourdieu & Passeron 1993).

Σύμφωνα με την ερμηνευτική προσέγγιση του Tinto, υπάρχει σχέση ανάμεσα στο βαθμό καθυστέρησης ή διακοπής των σπουδών και στο βαθμό ακαδημαϊκής και κοινωνικής ‘ενσωμάτωσης’ των φοιτητών. Ορισμένοι φοιτητές δυσκολεύονται να προσαρμοστούν στην κουλτούρα του πανεπιστημίου, με συνέπεια την ελλιπή ακαδημαϊκή ή κοινωνική ενσωμάτωση, η οποία επενεργεί αρνητικά στα επιτεύγματα και την ολοκλήρωση των σπουδών. Υπάρχει διαχωρισμός μεταξύ της κοινωνικής και της ακαδημαϊκής ενσωμάτωσης, παρότι είναι αλληλένδετες, αλλά η επαρκής ενσωμάτωση στο ένα πεδίο δεν αρκεί για την επιτυχή συνέχιση της φοιτητικής ζωής, όταν στο άλλο υπάρχει σαφές έλλειμμα (Tinto 1993,1987). Βασιζόμενες στην προσέγγιση του Tinto και εξειδικεύοντάς την περισσότερο ορισμένες μελέτες επισημαίνουν τρεις βασικούς παράγοντες καθυστέρησης ή εγκατάλειψης των σπουδών: την ασυμβατότητα των φοιτητών με το πρόγραμμα σπουδών, τις οικονομικές δυσκολίες και τις πενιχρές εμπειρίες από τη φοιτητική ζωή (Thomas, Adams & Birchenough, 1996 και Yorke, 1999). Άλλες μελέτες επεκτείνουν την προσέγγιση του Tinto και αναφέρονται σε πέντε παράγοντες: το ακαδημαϊκό υπόβαθρο, την ακαδημαϊκή και κοινωνική ενσωμάτωση, τη στάση και τα κίνητρα σπουδών, τη συμβατότητα των φοιτητών με το ίδρυμα που σπουδάζουν (Moller-Wong & Eide, 1997).

Σύμφωνα με τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις που βασίζονται στη θεωρία του Bourdieu, η έννοια του «πολιτισμικού κεφαλαίου» είναι ένα εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο, ειδικά, όταν συγκρίνεται η κουλτούρα καταγωγής με την πανεπιστημιακή κουλτούρα που καλείται να

αφομοιώσει ένας φοιτητής (Bourdieu 1993, 2002, Bourdieu & Passeron 1977, 1993). Το έθος σχετικά με τους κώδικες, τους κανόνες και τις αξίες, όπως και το αφομοιωμένο κεφάλαιο που δύναται, έμμεσα ή μακροπρόθεσμα, να μετουσιωθεί και σε οικονομικό κεφάλαιο, επηρεάζουν τον τρόπο σκέψης, συμπεριφοράς, αξιοποίησης του κοινωνικού περιβάλλοντος. Επιδρούν, τελικά, στο βαθμό αφομοίωσης της κουλτούρας του πανεπιστημίου και της ενσωμάτωσης στην ακαδημαϊκή ζωή. Από αυτή τη σκοπιά, οι φοιτητές που προέρχονται από τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα, με γονείς που έχουν βιώσει την εμπειρία της ανώτατης εκπαίδευσης βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση. Έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να ενταχθούν, απρόσκοπτα και σύντομα, στο ακαδημαϊκό περιβάλλον και, συνεπώς, να ολοκληρώσουν επιτυχώς και έγκαιρα τις σπουδές τους. Η κοινωνική υπεροχή τους επιδρά μάλιστα σε δύο επίπεδα. Πρώτον, τους επιτρέπει να αποκωδικοποιούν ταχύτερα τις νόρμες και τις απαιτήσεις του πανεπιστημίου, ως κοινωνικού πλαισίου. Δεύτερον, μεγαλώνει τις πιθανότητες να έχουν καλύτερη επίδοση και μειώνει τα ακαδημαϊκά προβλήματα που, ενδεχομένως, να ανακύψουν.

Οι περισσότερες μελέτες που βασίζονται στις προαναφερθείσες ερμηνευτικές προσεγγίσεις εξετάζουν και ερμηνεύουν με διάφορους τρόπους την καθυστέρηση ή την εγκατάλειψη των σπουδών. Ορισμένες εξετάζουν την επιρροή που ασκεί ο κοινωνικός περίγυρος, το φιλικό περιβάλλον των φοιτητών (Pascarella & Terenzini, 2005). Δείχνουν ότι οι προσδοκίες για την επιτυχή ολοκλήρωση των σπουδών είναι συνυφασμένες με τις κοινωνικές συναναστροφές με τους συνομήλικους (Hossler et al.,1998). Η σχέση μάλιστα των φοιτητών με τους συνομήλικους είναι σημαντική για τη συσσώρευση ή όχι του πολιτισμικού κεφαλαίου (Tierney & Auerbach, 2005). Άλλες μελέτες συνδέουν την παραμονή στο πανεπιστήμιο ή την εγκατάλειψη των σπουδών με το βαθμό που οι φοιτητές συναναστρέφονται με τους συμφοιτητές και με τους καθηγητές τους (Astin et al., 1984 και 1987, Tinto 1997). Επιπρόσθετα, συνδέουν την καθυστέρηση ή την ολοκλήρωση των σπουδών με την επίδοση των φοιτητών στις προηγούμενες βαθμίδες της εκπαίδευσης και ειδικά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Tross et al, 2000), δεχόμενες ότι επηρεάζεται από το φύλο, την κοινωνική προέλευση, την εθνοτική καταγωγή και άλλες μορφές διάκρισης.

Γενικώς αποδέχονται ότι η κοινωνική τάξη είναι βασικός παράγοντας διαφοροποίησης της πανεπιστημιακής διαδρομής που επιτρέπει τη σκιαγράφηση ενός αντιπροσωπευτικού προφίλ των φοιτητών με τα υψηλότερα και τα χαμηλότερα ποσοστά «πιθανότητας επιβίωσης» στο πανεπιστήμιο. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζουν το επίπεδο εκπαίδευσης και το

επάγγελμα των γονέων που καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό το υλικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, την προετοιμασία για τη φοιτητική ζωή, την καλλιέργεια συστηματικής σχέσης με τη γνώση. Τα συμπεράσματά τους δείχνουν ότι υπάρχουν διαφορές και ανισότητες στις πανεπιστημιακές διαδρομές και στις εμπειρίες από τις σπουδές. Οι φοιτητές που οι γονείς τους δεν έχουν φοιτήσει στην ανώτατη εκπαίδευση (first generation students) είναι πιθανότερο να καθυστερήσουν ή να εγκαταλείψουν τις σπουδές, γιατί δεν έχουν εκ των προτέρων γνώση του ακαδημαϊκού περιβάλλοντος και δεν είναι εξοικειωμένοι με τις ακαδημαϊκές παραδόσεις και τα αντίστοιχα πρότυπα συμπεριφοράς (Astin, 1993). Αυτοί οι φοιτητές, μάλιστα, αναπτύσσουν προσδοκίες για τις σπουδές σχετικά καθυστερημένα, σε σχέση με τους φοιτητές που διαθέτουν την αναγκαία γνώση από τους γονείς τους (Hossler et al., 1998). Συνεπώς, τα σχέδιά τους για την ολοκλήρωση των σπουδών μπορούν ευκολότερα να ανατραπούν, με αποτέλεσμα να καθυστερούν ή εγκαταλείπουν τις σπουδές. Δείχνουν, ακόμη, ότι οι προερχόμενοι από οικογένειες με χαμηλό εισόδημα υπόκεινται σε οικονομικές πιέσεις που λειτουργούν ανασταλτικά στην ομαλή ολοκλήρωση των σπουδών, ειδικά στις χώρες που προβλέπονται δίδακτρα για τη φοίτηση στο πανεπιστήμιο, γενικότερα έχουν λιγότερες πιθανότητες να φοιτήσουν σε κάποιο πανεπιστημιακό ίδρυμα και να αποφοιτήσουν (Adelman, 2006). Οι οικονομικές δυσκολίες αναγκάζουν τους φοιτητές να αναζητήσουν εργασία για να καλύψουν το κόστος σπουδών, η οποία όμως τους απομακρύνει από το πανεπιστήμιο και μεγαλώνει τις πιθανότητες καθυστέρησης (Ozga & Sukhnandan, 1997).

Καθυστέρηση των σπουδών στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα είναι λίγες οι σχετικές μελέτες και εξαιρετικά περιορισμένος ο σχετικός προβληματισμός, παρότι το πρόβλημα της καθυστέρησης των σπουδών οξύνεται διαρκώς. Έχει διαστάσεις ευρύτερες από άλλες ευρωπαϊκές χώρες, λόγω των θεσμικού πλαισίου και της εντυπωσιακής, χωρίς σχεδιασμό αύξησης των φοιτητών κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (2012) από το ακαδημαϊκό έτος 2007-2008 στα ελληνικά πανεπιστήμια, οι εγγεγραμμένοι φοιτητές που έχουν υπερβεί τον προβλεπόμενο στο πρόγραμμα σπουδών χρόνο φοίτησης είναι περισσότεροι από αυτούς που φοιτούν στα κανονικά έτη σπουδών. Για παράδειγμα, το ακαδημαϊκό έτος 2009-2010 οι φοιτητές στα κανονικά έτη σπουδών είναι 165.443, ενώ οι αυτοί που έχουν υπερβεί τον προβλεπόμενο χρόνο και δεν έχουν πάρει το πτυχίο είναι 176.393. Γενικότερα, σε κάθε 10 «ενεργούς» φοιτητές ΑΕΙ και ΤΕΙ αντιστοιχούν άλλοι 10 που έχουν καθυστερήσει τις σπουδές

τους. Από αυτούς, περίπου το 51% χαρακτηρίζονται ως «μη ενεργοί», καθώς έχουν καθυστερήσει στη λήψη του πτυχίου ή έχουν εγκαταλείψει οριστικά τις σπουδές τους, ακόμη πιο ανησυχητικό γεγονός. Κατά τη χρονική περίοδο των ακαδημαϊκών ετών 2002-2003 έως 2005-2006 ο αριθμός των εισακτέων στα πανεπιστήμια ήταν, κατά μέσο όρο, 40.000 ετησίως. Τέσσερα χρόνια αργότερα, τα έτη 2006–2008, ο αριθμός των πτυχιούχων ήταν, κατά μέσον όρο, 33.000 ετησίως. Αυτό σημαίνει ότι περίπου 7.000 φοιτητές από αυτούς που εισήχθησαν καθυστερούν ή εγκαταλείπουν οριστικά κάθε χρόνο τις σπουδές. Με άλλα λόγια, ποσοστό 17% περίπου των εισαχθέντων κάθε έτος στα ΑΕΙ δεν αποφοιτούν ποτέ (http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE).

Σε μια μελέτη του ο Σταμέλος διαπιστώνει, επιπλέον, ότι οι φοιτητές που καθυστερούν ή εγκαταλείπουν τις σπουδές δεν είναι ίσα κατανεμημένοι στα τμήματα των ΑΕΙ και ΤΕΙ. Τα μεγαλύτερα ποσοστά των λεγόμενων «μη ενεργών» φοιτητών παρουσιάζονται σε σχολές με λαϊκότερη κοινωνική σύνθεση και αμφίβολες επαγγελματικές προοπτικές (π.χ. στο Πάντειο, στα περισσότερα ΤΕΙ, σε πολλές θεωρητικές σχολές κ.λπ.). Από τη διερεύνηση της κοινωνικής σύνθεσης του φοιτητικού πληθυσμού συμπεραίνεται ότι τα υψηλά ποσοστά καθυστέρησης ή εγκατάλειψης των σπουδών εντοπίζονται στα τμήματα που είναι υψηλή και η εκπροσώπηση των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων, ενώ το αντίθετο συμβαίνει στις υπόλοιπες σχολές (π.χ. ΕΜΠ, Ιατρική κ.λπ.) που είναι υψηλή η εκπροσώπηση των ανώτερων στρωμάτων (Σταμέλος,2002).

Οι Κυπριανός και Κονιόρδος συνδέουν την καθυστέρηση με τη μείωση της ανταλλακτικής αξίας των πτυχίων στην αγορά εργασίας και αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι «Για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία εδραιώνεται μία κατάσταση αποσύνδεσης των πανεπιστημιακών τίτλων από την αγορά εργασίας και αξιοσημείωτο τμήμα των πτυχιούχων δεν βρίσκει σύντομα δουλειά. Η τάση αύτη σε συνδυασμό με την αξιοσημείωτη αύξηση του αριθμού των φοιτητών τροφοδοτούν την τάση καθυστέρησης και εγκατάλειψης των σπουδών» ιδιαίτερα σε ορισμένα γνωστικά αντικείμενα και κατηγορίες πληθυσμού (Κυπριανός και Κονιόρδος, 2003). Η έρευνα, που παρουσιάζεται στη συνέχεια, εξετάζει το ζήτημα της καθυστέρησης των σπουδών από μια άλλη σκοπιά, με σκοπό να αναδείξει, μέσα από τις αντιλήψεις των φοιτητών, τα βαθύτερα αίτια και να συμβάλει στην κατανόησή του.

Μεθοδολογία της έρευνας

Προκειμένου να εντοπιστούν τα αίτια της καθυστέρησης των σπουδών, η έρευνα επιχείρησε, κατ΄ αρχήν, τη χαρτογράφηση του φαινομένου, εξετάζοντας το σύνολο του

φοιτητικού πληθυσμού στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων που έχει ξεπεράσει τον προβλεπόμενο χρόνο σπουδών. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε η ποσοτική έρευνα σε 766 λιμνάζοντες φοιτητές που βρίσκονταν σε εξάμηνο φοίτησης μεγαλύτερο από ν+2, ανάλογα με τη χρονική διάρκεια των σπουδών του τμήματός τους, προκειμένου να ανιχνευθούν οι αντιλήψεις για τα αίτια της καθυστέρησης. Επίσης, σε ένα μικρό αριθμό 30 φοιτητών του δείγματος έγινε η ποιοτική έρευνα με ημιδομημένες συνεντεύξεις, προκειμένου να ανιχνευθούν σε βάθος οι αντιλήψεις τους για την καθυστέρηση των σπουδών.

Η υπόθεση, στην οποία βασίζεται η έρευνα, είναι ότι η καθυστέρηση των σπουδών δεν οφείλεται σε θεσμικά ή ατομικά αίτια, όπως συνήθως υποστηρίζεται, αλλά συνδέεται με την κοινωνική τάξη. Το κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, που διαφέρει ανάμεσα στους φοιτητές, λόγω της κοινωνικής τάξης, διαφοροποιεί τις πανεπιστημιακές διαδρομές. Οι διαφορές αυτές που παραμένουν, παρά τη διεύρυνση της συμμετοχής, δείχνουν ότι οι κοινωνικές ανισότητες δεν επηρεάζουν μόνο την πρόσβαση, αλλά και τη συμμετοχή, ακόμη και την μετάβαση στην αγορά εργασίας (Σιάνου-Κύργιου, 2006 και 2010). Η καθυστέρηση ή η εγκατάλειψη των σπουδών είναι, συνεπώς, ένδειξη της αναπαραγωγής των ανισοτήτων, με πολύπλοκους και έμμεσους τρόπους, εντός της ανώτατης εκπαίδευσης. Ευνοεί τους φοιτητές που προέρχονται από ανώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, με γονείς που έχουν την εμπειρία της ανώτατης εκπαίδευση, οι οποίοι έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες απρόσκοπτης ένταξης στο ακαδημαϊκό περιβάλλον και επιτυχούς, έγκαιρης ολοκλήρωσης των σπουδών τους.

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται ορισμένα δεδομένα της έρευνας, τα οποία δίνουν απαντήσεις σε δύο ερωτήματα: α) ποια είναι τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των φοιτητών που εντάσσονται στην κατηγορία των λιμναζόντων; β) υπάρχει σχέση μεταξύ της κοινωνικής τάξης και της καθυστέρησης ολοκλήρωσης των σπουδών;

Τα ευρήματα της έρευνας

Οι φοιτητές που εγγράφηκαν στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, μετά το ακαδημαϊκό έτος 1999-2000, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία, ανέρχονται σε 2.921. Στον πίνακα 1 καταγράφονται οι αριθμοί και τα ποσοστά των φοιτητών που δεν έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους ανά τμήμα.

Πίνακας 1: Αριθμός και ποσοστά λιμναζόντων φοιτητών ανά τμήμα (μετά το ακαδ. έτος 1999-2000)

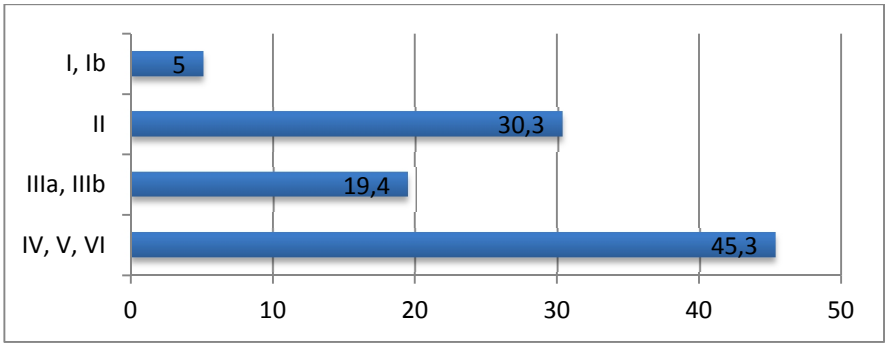
ΤΜΗΜΑ	Λιμνάζοντες α/α	Σύνολο α/α	Ποσοστό %
ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ	530	1480	35,81
ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ	229	745	30,74
ΦΥΣΙΚΗΣ	301	1130	26,64
ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΥΛΙΚΩΝ	165	660	25,00
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ	176	830	21,20
ΠΛΑΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ & ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ	129	615	20,98
ΧΗΜΕΙΑΣ	177	925	19,14
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ	333	1945	17,12
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ	325	2010	16,17
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ	219	1800	12,17

ΒΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ	74	630	11,75
ΙΑΤΡΙΚΗΣ	77	765	10,07
ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ	91	1295	7,03
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	95	1400	6,79

Από τα στοιχεία του πίνακα διαπιστώνεται ότι τα ποσοστά των λιμναζόντων φοιτητών είναι υψηλά και σε ορισμένα τμήματα υπερβαίνουν το ένα τρίτο του συνόλου των φοιτητών. Υπάρχουν μεγάλες διαφορές μεταξύ των τμημάτων και τα μεγαλύτερα ποσοστά εντοπίζονται σε αυτά των θετικών επιστημών.

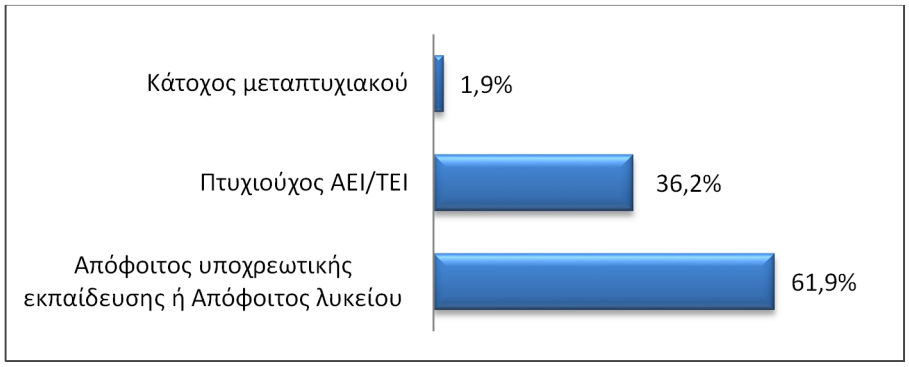
Από την ανάλυση των δεδομένων της εμπειρικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε στους φοιτητές επιβεβαιώνεται η υπόθεση ότι υπάρχει συνάφεια μεταξύ κοινωνικής τάξης και καθυστέρησης των σπουδών, όπως συνάγεται και από τη διεθνή βιβλιογραφία (Pascarella & Terenzini 2005). Πιο συγκεκριμένα, τα ποσοτικά δεδομένα δείχνουν ότι τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των φοιτητών που καθυστερούν να ολοκληρώσουν τις σπουδές δημιουργούν ένα ομογενοποιημένο προφίλ. Η πλειονότητα προέρχεται από οικογένειες με χαμηλό κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο, το οποίο ασκεί επίδραση στις σπουδές, ιδιαίτερα στην επίδοση και το χρόνο ολοκλήρωσης των σπουδών (Bourdieu 2002).

Γράφημα 1: Ποσοστά λιμναζόντων φοιτητών σε σχέση με την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του πατέρα

Από το γράφημα φαίνεται ότι ένα χαμηλό ποσοστό, 5%, των φοιτητών που έχει καθυστερήσει στις σπουδές έχει πατέρα που εντάσσεται στις υψηλότερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες. Το 30,3% έχει πατέρα που ασκεί κάποιο επάγγελμα της μεσαίας τάξης, είναι κυρίως υπάλληλος του δημοσίου ή του ιδιωτικού τομέα. Το μεγαλύτερο ποσοστό, 64,7%, έχει πατέρα που ασκεί επαγγέλματα που εντάσσονται στις χαμηλότερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, είναι ειδικευμένοι ή ανειδίκευτοι εργάτες.

Γράφημα 2: Ποσοστά λιμναζόντων φοιτητών σε σχέση με το επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα

Από το γράφημα 2 φαίνεται ότι οι περισσότεροι φοιτητές έχουν γονείς με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και ανήκουν στην πρώτη γενιά που εισάγεται σε κάποιο ανώτατο ίδρυμα για σπουδές, οι γονείς τους δεν έχουν οι ίδιοι την εμπειρία των σπουδών. Το 61,9% έχει πατέρα με απολυτήριο έως και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ μόλις το 36,2% αυτών έχει πτυχίο ανώτατης εκπαίδευσης και το 1,9% μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών. Η διαφορά αυτή έχει σημασία για την κατανόηση του φαινομένου, εφόσον οι φοιτητές με γονείς που δεν έχουν ζήσει την εμπειρία των σπουδών βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, γιατί δεν κατέχουν το πολιτισμικό κεφάλαιο που θα τους βοηθήσει να ενταχθούν ομαλά στην ακαδημαϊκή ζωή και

να κατανοήσουν τις απαιτήσεις των σπουδών. Αντίθετα, φοιτητές με γονείς πτυχιούχους ανώτατης εκπαίδευσης είναι προετοιμασμένοι για τις σπουδές και την αντιμετώπιση των εμποδίων που τυχόν θα συναντήσουν, με συνέπεια να παρουσιάζουν καλύτερες επιδόσεις και να ολοκληρώνουν έγκαιρα το πρόγραμμα σπουδών.

Η σχέση κοινωνικής τάξης και καθυστέρησης σπουδών επιβεβαιώνεται και από άλλες μεταβλητές, όπως είναι ο τόπος μόνιμης κατοικίας. Από τα δεδομένα της έρευνας προέκυψε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό, 70,4%, των λιμναζόντων φοιτητών ζει μόνιμα σε κάποια επαρχιακή πόλη, το 14,5% σε κωμόπολη ή χωριό και μόνο το 15% στην περιοχή της Αθήνας. Επιβεβαιώνονται, έτσι, τα ευρήματα ερευνών, σύμφωνα με τα οποία, πέρα από τα βασικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, υπάρχουν και άλλοι κοινωνικοί παράγοντες που μπορεί να επηρεάσουν την πανεπιστημιακή διαδρομή. Ένας από αυτούς είναι και ο τόπος κατοικίας, αν δηλαδή βρίσκεται σε αστικές ή αγροτικές περιοχές. Οι φοιτητές από αγροτικές περιοχές καθυστερούν συχνότερα να ολοκληρώσουν τις σπουδές, σε σύγκριση με αυτούς που ζουν στις αστικές περιοχές (Martin et al., 2001).

Από τα ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα προκύπτει, γενικότερα, ότι οι φοιτητές αποδίδουν την καθυστέρηση των σπουδών σε μια σειρά λόγων και υπάρχει σχέση μεταξύ αυτών και της κοινωνικής τους τάξης. Οι λόγοι σχετίζονται με θεσμικούς, ακαδημαϊκούς, κοινωνικούς, οικονομικούς και ατομικούς παράγοντες: δεν είχαν την κατάλληλη υποδομή για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των σπουδών, αναγκάστηκαν να εγγραφούν, λόγω της γενικής βαθμολογίας, στο τμήμα που φοιτούν, αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα υγείας, δεν παρακολουθούσαν τα μαθήματα και είχαν στραφεί στη διασκέδαση, αδιαφορούσαν για τις σπουδές, λόγω της ματαίωσης των προσδοκιών για το επαγγελματικό τους μέλλον και αναγκάσθηκαν να εργασθούν για οικονομικούς λόγους και η εργασία αποτέλεσε εμπόδιο στην έγκαιρη ολοκλήρωση των σπουδών.

Οι τρεις από τους λόγους που αποδίδουν οι φοιτητές την καθυστέρηση των σπουδών έχουν σχέση με τη γνωσιακή υποδομή και τις διαδικασίες πρόσβασης.

Η γνωσιακή υποδομή: είναι ο σημαντικότερος λόγος, στον οποίο οι φοιτητές αποδίδουν την καθυστέρηση των σπουδών, ποσοστό 89,8%. Συνδέεται με το υπόβαθρο των γνώσεων που απέκτησαν στο σχολείο, ειδικά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και κατά την προετοιμασία για τις πανελλαδικές εξετάσεις. Σε αυτόν το λόγο αναφέρονται συχνότερα οι πρώτης γενιάς φοιτητές και αυτό αποτελεί ένδειξη ότι η εκπαίδευση των γονέων είναι σημαντικός διαφοροποιητικός παράγοντας. Μια άλλη ένδειξη είναι ότι υπάρχουν προβλήματα στη σχέση

μεταξύ δευτεροβάθμιας και ανώτατης εκπαίδευσης και το σύστημα πρόσβασης επενεργεί αρνητικά στην προσαρμογή και την ανταπόκριση στις απαιτήσεις του ακαδημαϊκού περιβάλλοντος. Γενικότερα, η κοινωνική τάξη παίζει σημαντικό ρόλο από ποικίλες πλευρές, όπως φαίνεται από τις επισημάνσεις μιας φοιτήτριας του Τμήματος Μαθηματικών με πατέρα εργάτη που αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Οι γονείς μου δεν έδιναν σημασία, αν θα πετύχαινα σε κάποιο πανεπιστήμιο ή ΤΕΙ. Εγώ ήθελα να περάσω κάπου, αρχικά για να νιώσω ελεύθερη, να ζήσω την εμπειρία της φοιτητικής ζωής. Έτσι συμπλήρωσα το μηχανογραφικό σχεδόν στην τύχη, αφού έλαβα υπόψη μόνο τους βαθμούς και τις βάσεις… Όταν πέρασα στο Τμήμα κατάλαβα ότι δεν είχα τις γνώσεις να παρακολουθήσω τα μαθήματα και σχεδόν τα παράτησα».

Η αναγκαστική επιλογή του τμήματος: με υψηλό ποσοστό, 86,7%, οι φοιτητές θεωρούν πολύ σημαντικό λόγο για την καθυστέρηση των σπουδών το γεγονός ότι αναγκάστηκαν, λόγω της επίδοσης στις εθνικές εξετάσεις, να εγγραφούν στο τμήμα που σπουδάζουν, παρότι δεν ήταν στις πρώτες επιλογές τους. Από τα δεδομένα προκύπτει, άλλωστε, ότι από το σύνολο των φοιτητών του δείγματος το 47% σπουδάζει σε τμήμα που δεν ήταν στις τρεις πρώτες επιλογές τους. Αξιοσημείωτη είναι η ποσοτική διαφορά ανάμεσα στους φοιτητές που φοιτούν στο τμήμα πρώτης επιλογής και προέρχονται από τη μεσαία τάξη, 37,5%, από αυτούς της εργατικής τάξης, 26,6%. Είναι ένδειξη ότι οι υποψήφιοι από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα δυσκολεύονται να θέσουν σαφή και υλοποιήσιμα σχέδια για τις σπουδές τους. Μόνο το 26,6% κατάφερε να πετύχει στο τμήμα που ήταν η πρώτη του επιλογή και μόνο το 30% των φοιτητών στο αντικείμενο σπουδών που τους ενδιέφερε. Χαρακτηριστικά, για το θέμα αυτό ένας φοιτητής του Τμήματος Φιλολογίας αναφέρει:

«Επέλεξα τη σχολή με βάση την κρίση των καθηγητών μου, γιατί ήθελα να κάνω σπουδές που θα μου προσέφεραν άμεση επαγγελματική αποκατάσταση. Οι γονείς μου ήταν ουδέτεροι σε αυτό το θέμα. Είχαν περάσει σε μένα την ιδέα ότι πρέπει να περάσω στο πανεπιστήμιο και μετά όλα θα πάνε καλά αλλά στέκονταν ουδέτεροι σε ποια σχολή να πάω. Έτσι έκανα επιλογές με κριτήριο τις επαγγελματικές προοπτικές, τις οποίες όμως τελικά δεν πέτυχα».

Είναι φανερό ότι η κοινωνική τάξη διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό τις προτιμήσεις και το πλαίσιο των αποφάσεων για τις επιλογές σπουδών (Σιάνου-Κύργιου, 2006). Από τα δεδομένα της έρευνας διαπιστώνεται, άλλωστε, ότι η έλλειψη συγκεκριμένων γνώσεων και πληροφόρησης για τις σπουδές αποτελεί σημαντικό πρόβλημα για τους φοιτητές που έχουν γονείς με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Μια φοιτήτρια του Τμήματος Πληροφορικής

υποστηρίζει:

«Η διαδικασία πρόσβασης δεν ήταν απλή. Έκανα ένα τεστ στον ΑΣΕΠ για να δω την κλίση μου. Επίσης, οι γονείς μου με πίεσαν να μπω στην πληροφορική γιατί είδαν την κλίση μου προς την πληροφορική και πίστευαν ότι ήταν ένα από τα επαγγέλματα του μέλλοντος».

Η μη ενσωμάτωση στην ακαδημαϊκή ζωή: ένας άλλος σημαντικός λόγος, στον οποίο το 57% των φοιτητών αποδίδουν την καθυστέρηση των σπουδών, είναι το γεγονός ότι δεν παρακολουθούσαν τα μαθήματα και προτιμούσαν να διασκεδάσουν, ειδικά στο πρώτο έτος σπουδών. Αποδίδουν μάλιστα την αδιαφορία τους στις εμπειρίες από την προετοιμασία και τη συμμετοχή στις πανελλαδικές εξετάσεις και, κυρίως, στην πίεση που δέχτηκαν στο λύκειο για να διαβάσουν. Πρόκειται, όπως είναι σαφές, για ένα σημαντικό παράγοντα, αφού δεν παρακολουθούσαν τα μαθήματα, αγνοούσαν τις απαιτήσεις των σπουδών, προτιμούσαν τη διασκέδαση για να ζήσουν ευχάριστα και να αισθανθούν ελεύθεροι. Ενδιαφέρουσα μάλιστα είναι η διαφορά που παρουσιάζεται ανάμεσα στους φοιτητές με γονείς που είχαν σπουδάσει ή δεν είχαν σπουδάσει στο πανεπιστήμιο. Το ποσοστό αυτών που δήλωσαν ότι στο πρώτο έτος διασκέδαζαν, δεν παρακολουθούσαν τα μαθήματα και ήταν πρώτης γενιάς φοιτητές φθάνει το 79,80% έναντι του 69,50% των υπολοίπων. Χαρακτηριστικά ένας φοιτητής του Τμήματος Μαθηματικών αναφέρει:

«Καθυστέρησα να ολοκληρώσω γιατί είχα ένα απωθημένο από το λύκειο. Οι γονείς μου ήθελαν να προβάλλω την εικόνα του καλού μαθητή. Δεν έβγαινα με φίλους. Η ψυχαγωγία μου ήταν τα αθλήματα και οι έξοδοι με τους γονείς. Δεν ήξερα κάτι άλλο. Από τη στιγμή που μπήκα στο πανεπιστήμιο ένιωσα ελευθερία. Αν η επίδοση μου στα μαθήματα στο πρώτο έτος ήταν καλή, στη συνέχεια οι παρέες και το ξενύχτι με παρέσυραν. Έζησα την εφηβεία μου μέσα στα φοιτητικά χρόνια. Άρχισα να δουλεύω. Δεν δούλευα για λεφτά, μου έστελναν πολλά οι δικοί μου, το έκανα λόγω της πίεσης που έζησα στο λύκειο. Καταλάβαινα το λάθος μου, αλλά είχα παρασυρθεί».

Ένας άλλος φοιτητής του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας υποστηρίζει:

«Καθυστέρησα λόγω της πίεσης από τις πανελλήνιες και μόλις μπήκα στο πανεπιστήμιο σταμάτησα να ασχολούμαι με το διάβασμα, σαν να μην υπήρχε καθόλου θέμα διαβάσματος. Το είχα ρίξει έξω (δεν ασχολούμουν με τη Σχολή) και δεν διάβαζα, ένιωθα ενοχές απέναντι στους γονείς μου και άρχισα να δουλεύω για να τους διευκολύνω οικονομικά επειδή και αυτοί δύσκολα τα έβγαζαν πέρα.»

Η ματαίωση των προσδοκιών*:* ένας άλλος σημαντικός λόγος, ποσοστό 74% των φοιτητών, συνδέεται με τη μελλοντική χρήση του πτυχίου στην αγορά εργασίας. Οι προσδοκίες για τη χρήση και την αξία του πτυχίου, κατά τον Bourdieu, αποτελούν μέρος της ήδη υπάρχουσας κουλτούρας και του οικογενειακού έθους. Από τα δεδομένα προκύπτουν ενδείξεις ότι η προϋπάρχουσα κοινωνικοοικονομική κατάσταση της οικογένειας καθορίζει τις προσδοκίες των φοιτητών και η ματαίωση των προσδοκιών τους εντοπίζεται συχνότερα στους προερχόμενους από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Μια φοιτήτρια του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας αναφέρει:

«Καθυστέρησα να ολοκληρώσω τις σπουδές μου γιατί η κρίση με έκανε να χάσω τα κίνητρά μου για σπουδές. Δεν με επαινούσε κανείς για τις προσπάθειες μου να πάρω το πτυχίο. Υπήρχαν παντού αδιέξοδα. Τι να τις κάνω τις σπουδές αφού το πτυχίο μου δεν θα έχει αξία; Δεν προσδοκώ τίποτα από τις σπουδές μου, απλά θα προσπαθήσω να πάρω το πτυχίο για να μην νιώσω ότι πήγανε χαμένα τα χρόνια»

Παρόμοιες απαντήσεις δείχνουν ότι η ματαίωση των προσδοκιών συνδέεται από τους φοιτητές, συχνότερα των χαμηλότερων στρωμάτων, με τα προγράμματα σπουδών, επειδή θεωρούν ότι δεν έχουν πρακτικό προσανατολισμό, δεν τους προσφέρουν τις δεξιότητες που απαιτεί η αγορά εργασίας. Ένας φοιτητής του Τμήματος Πληροφορικής αναφέρει χαρακτηριστικά:

« Σπουδάζω στο τμήμα πληροφορικής και τόσα χρόνια δεν άνοιξαν έναν υπολογιστή να μας πούνε παιδιά αυτός είναι ένας επεξεργαστής. Τα μαθήματα δεν έχουν πρακτική αξία, είναι πολύ θεωρητικά και άχρηστα για την αγορά εργασίας. Και ενώ δεν αποκτάμε δεξιότητες, οι απαιτήσεις των καθηγητών είναι βουνό. Αν θέλει κάποιος να τελειώσει στην ώρα του το τμήμα πρέπει να αντιμετωπίσει την κατάσταση σαν λύκειο, να βγαίνει μια Παρασκευή».

Η εργασία: Ποσοστό 67% των φοιτητών θεωρούν σημαντικό λόγο για την καθυστέρηση των σπουδών το γεγονός ότι αναγκάσθηκαν να εργασθούν για να καλύψουν το κόστος των σπουδών τους. Οι φοιτητές που δηλώνουν συχνότερα την εργασία ως ανασταλτικό παράγοντα προέρχονται από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, από οικογένειες με χαμηλό εισόδημα. Όπως, άλλωστε, έχει επισημανθεί «…μεταβλητές όπως η κοινωνική και η οικονομική κατάσταση των φοιτητών, καθώς και η γεωγραφική περιφέρεια από την οποία προέρχονται, φαίνεται ότι συντελούν στην παράταση των σπουδών και στην εγκατάλειψή τους, όταν οι οικονομικές δυσκολίες δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν. Σημαντική μερίδα φοιτητών εργάζεται παράλληλα με τις σπουδές για να καλύψει βασικά έξοδα

διαβίωσης με αρνητικές συνέπειες για το χρόνο αποφοίτησης αλλά και για την ποιότητα του αποκτώμενου πτυχίου (ελλιπής παρακολούθηση μαθημάτων, μη ενσωμάτωση στην πανεπιστημιακή κοινότητα, οριακή βαθμολογική επιτυχία, μη απόκτηση βασικών δεξιοτήτων» (ΕΛΙΑΜΕΠ, 2006).

Η προσφυγή στην εργασία δικαιολογείται, αν ληφθεί ότι το κόστος σπουδών είναι υψηλό και η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε μια περίοδο κρίσης, εξαιρετικά δυσμενή από την άποψη οικονομικής και κοινωνικής ασφάλειας. Οι απαντήσεις, άλλωστε, αντανακλούν τη συλλογική πραγματικότητα, τις αυξημένες δυσκολίες των οικογενειών, επηρεάζονται από την κεντρική θέση που κατέχει το οικονομικό ζήτημα στο δημόσιο λόγο. Επηρεάζονται, ακόμη, και από τα αντικειμενικά δεδομένα, καθώς τα δύο τρίτα των φοιτητών, ποσοστό 63%, πληρώνουν ενοίκιο σε διαμέρισμα χωρίς συγκατοίκηση. Από τους υπόλοιπους το 16,8% μένει με την οικογένειά του, το 5,6% έχει εξασφαλίσει δωμάτιο στις φοιτητικές εστίες και ένα μικρό ποσοστό έχει ιδιόκτητο διαμέρισμα. Το ενοίκιο σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες δαπάνες ανεβάζουν το μηνιαίο κόστος σπουδών, το οποίο δημιουργεί οικονομικά προβλήματα και ωθεί τους φοιτητές σε αναζήτηση εργασίας. Οι μισοί σχεδόν φοιτητές, 49%, δηλώνουν μηνιαίο κόστος σπουδών που κυμαίνεται από 450 έως 750 ευρώ, ποσό που δεν είναι εύκολο να καλυφθεί από οικογένειες με χαμηλά εισοδήματα. Μόνο το ένα τέταρτο δήλωσε ότι έχει την ευχέρεια μεγαλύτερων δαπανών και προέρχεται, όπως είναι αναμενόμενο, από οικογένειες με μεσαία ή υψηλά εισοδήματα. Σύμφωνα με τα δεδομένα, το 47,4% των φοιτητών θεωρεί τα οικονομικά προβλήματα σημαντικό λόγο καθυστέρησης, ενώ το 67% την εργασία αναπόφευκτη λύση και αιτία για τη μειωμένη επίδοση στις σπουδές. Γενικότερα, όλοι σχεδόν οι λιμνάζοντες φοιτητές εργάστηκαν, έστω και για ένα διάστημα, κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Αρκετοί μάλιστα ασχολήθηκαν πολύ σοβαρά με κάποια εργασία, με αποτέλεσμα να παραμελήσουν εντελώς τις σπουδές τους.

Η εργασία, σε κάθε περίπτωση, έχει πολλαπλές επιπτώσεις στις σπουδές. Αναγκάζει τους φοιτητές να απέχουν των μαθημάτων και, γενικώς, να απομακρυνθούν από το πανεπιστήμιο. Οδηγεί ορισμένους στην απόφαση να εγκαταλείψουν τις σπουδές, προκειμένου να αφοσιωθούν στην εργασία τους και να αποκτήσουν προϋπηρεσία. Άλλους τους παγιδεύει, γιατί δεν τους καλύπτει απλώς τις βιοτικές ανάγκες, αλλά τους προσφέρει ένα άνετο τρόπο ζωής. Στις περιπτώσεις αυτές η επανασύνδεση με το πανεπιστήμιο και η προσπάθεια ολοκλήρωσης των σπουδών συμβαίνει μόνο, όταν σταματούν αυτοβούλως την εργασία ή απολύονται και αδυνατούν να βρουν άλλη. Φαίνεται, έτσι, πόσο σημαντική είναι η

προσέγγιση που εξετάζει τη σχέση της εργασίας με την προσωπική και κοινωνική επαφή των φοιτητών με το ακαδημαϊκό περιβάλλον, για την οποία, όπως είναι γνωστό, έχουν αναπτυχθεί πολλά ερμηνευτικά μοντέλα (Weidman 1989, Pascarella & Terenzini 2005).

Το σημαντικότερο εύρημα από την προηγηθείσα ανάλυση είναι η μεγάλη σημασία που έχει η έρευνα στη συγκεκριμένη ομάδα των φοιτητών που καθυστερούν στις σπουδές. Μόνο μέσω αυτής μπορεί να γίνουν κατανοητοί οι τρόποι που συντηρούνται οι ανισότητες, αλλά και την μορφή που προσλαμβάνουν στο πανεπιστήμιο, μέσα από τις διαφορές στις εμπειρίες από τις σπουδές των φοιτητών με διαφορετικό οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο (Gewirtz & Cribb, 2011) .

Συμπέρασμα

Από την προηγηθείσα ανάλυση προκύπτουν δύο βασικά συμπεράσματα. Πρώτον, η καθυστέρηση ή η εγκατάλειψη των σπουδών είναι ένα σοβαρό πρόβλημα που οξύνεται διαρκώς, κάτω από την επίδραση του μετασχηματισμού που διέρχεται το ελληνικό πανεπιστήμιο και της οικονομικής κρίσης. Έχει συνέπειες σε πολλαπλά επίπεδα και κυρίως στις πανεπιστημιακές και επαγγελματικές διαδρομές των νέων που πλήττονται από την ανεργία. Επηρεάζει τις λειτουργίες του πανεπιστημίου που παύει πλέον να αποτελεί μια ασφαλή διαδρομή για την κοινωνική κινητικότητα, υπονομεύει την κοινωνική και ατομική πρόοδο. Δεύτερον, η καθυστέρηση των σπουδών οφείλεται σε πολυσύνθετα αίτια, ανάμεσα στα οποία παίζουν σημαντικό ρόλο οι κοινωνικές ανισότητες στην ανώτατη εκπαίδευση. Η κοινωνική τάξη ασκεί επίδραση σε όλη τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδρομής, το σχολείο, την προετοιμασία και τις επιδόσεις στις πανελλαδικές εξετάσεις, τις επιλογές σπουδών, την ενσωμάτωση στην ακαδημαϊκή ζωή, τις εμπειρίες από τη φοίτηση και τη μετάβαση στον κόσμο της εργασίας. Η θεωρία του Bourdieu για το «πολιτισμικό κεφάλαιο» είναι ένα πολύτιμο εργαλείο για την ερμηνεία της σχέσης αυτής, γιατί εξηγεί την επίδραση του υλικού, πολιτισμικού και κοινωνικού κεφαλαίου σε πολλαπλά επίπεδα, στην ολοκλήρωση των σπουδών. Εξηγεί για ποιους λόγους οι φοιτητές από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, παρότι έχουν υπερβεί τις δυσκολίες και τα εμπόδια για την εισαγωγή στο πανεπιστήμιο, εξακολουθούν να βρίσκονται μειονεκτική θέση. Όπως έχει επισημανθεί, μπορεί η επέκταση της ανώτατης εκπαίδευσης παρέχει περισσότερες ευκαιρίες πρόσβασης, οι κοινωνικές ανισότητες όμως δε μειώνονται, γιατί «η πόρτα ανοίγει, αλλά το σπίτι παραμένει κλειστό» (Shavit et al, 2007).

Τα συμπεράσματα αυτά δείχνουν ότι κάθε προσπάθεια κατανόησης του προβλήματος της

καθυστέρησης των σπουδών απαιτεί ανάλυση από μια κοινωνιολογική σκοπιά και κυρίως την εξέταση της σχέσης ανάμεσα στην κοινωνική τάξη και τη συμμετοχή στο πανεπιστήμιο. Τα ζητήματα της καθυστέρησης ή της εγκατάλειψης των σπουδών χρειάζεται να αποτελέσουν αντικείμενο ερευνών, ειδικά σήμερα, κάτω από τις συνθήκες της κρίσης που καθιστούν πιο ανταγωνιστικές τις σπουδές και πιο δύσκολη τη μετάβαση των πτυχιούχων στον κόσμο της εργασίας, με συνέπεια να βρίσκονται σε μειονεκτική θέση οι φοιτητές από οικογένειες με χαμηλό οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο. Δείχνουν, επίσης, την αναγκαιότητα τα ιδρύματα και οι υπεύθυνοι άσκησης της εκπαιδευτικής πολιτικής να εφαρμόσουν πρακτικές για την αντιμετώπιση της καθυστέρησης ή εγκατάλειψης των σπουδών (Quinn, 2013). Στο πλαίσιο αυτό, χρειάζεται να δημιουργηθούν δομές υποστήριξης των φοιτητών για την ανάπτυξη μιας ουσιαστικής σχέσης με το πανεπιστήμιο και την ακαδημαϊκή γνώση. Να πραγματοποιηθούν έρευνες για την καταγραφή της υπάρχουσας κατάστασης, τη διερεύνηση των εμπειριών από τις σπουδές, ανά έτος ή διετία, την ενσωμάτωση στη φοιτητική ζωή, ειδικά κατά το πρώτο έτος, και γενικότερα των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι φοιτητές. Με δεδομένο ότι η εμπειρία των φοιτητών, όπως έχει ερευνητικά αποδειχθεί, είναι πρωταρχικός παράγοντας για την ενσωμάτωση στην ακαδημαϊκή ζωή και την έγκαιρη ολοκλήρωση των σπουδών, χρειάζεται να δοθεί έμφαση στον πολλαπλασιασμό των πολιτιστικών δραστηριοτήτων και την εμπλοκή των φοιτητών σε αυτές, την αξιοποίηση της ποικιλομορφίας του φοιτητικού πληθυσμού (Humphrey & McCarthy, 1999). Να δοθεί θεσμικά η δυνατότητα των φοιτητών να δηλώσουν, εξ αρχής ή κατά τη διάρκεια των σπουδών, αν επιθυμούν πλήρους ή μερικής παρακολούθησης (full ή part time) σπουδές, ώστε να διευκολυνθούν οι ενήλικες και οι εργαζόμενοι φοιτητές. Οι πρακτικές αυτές θα έχουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αν διατηρηθεί ο δημόσιος χαρακτήρας της ανώτατης εκπαίδευσης και υποστηριχθούν οι τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, μέσω τους κοινωνικού κράτους, ώστε να μειωθούν οι κοινωνικές ανισότητες.

Βιβλιογραφία

Astin A, W. (1984), *Preventing Students from Dropping Out,* Wiley, Jossey-Bass San Francisco, CA.

Astin, A. (1993), *What matters in college: Four critical years revisited*, San Francisco, Jossey-Bass.

Astin, A. W., Korn, W., & Green, K. (1987), «Retaining and satisfying students», *Educational Record,* 68,1,σσ. 36 - 42.

Astin, A. & Oseguera, L. (2005), *Degree Attainment Rates at American Colleges and Universities (Revised Edition)*, Los Angeles: University of California, Higher Education Research Institution.

Ball, S., Maguire, M. & Macrae, S. (2000) , *Choice, Pathways and Transitions Post-16*, London, Routledge/Falmer.

Bourdieu, P. & Passeron, J. C. (1977), *Reproduction in Education, Society and Culture,* London, Sage.

Bourdieu P. & Passeron J. CL. (1993), *Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα,* Αθήνα, Εκδ. Ινστιτούτο βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα.

Bourdieu, P. (2002), *Η Διάκριση.* Αθήνα, Πατάκης.

ΕΛΙΑΜΕΠ (2006), *Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα στο νέο ευρωπαϊκό και διεθνές περιβάλλον,* Αθήνα.

Gewirtz, S. & Cribb, A (2011), *Κατανοώντας την εκπαίδευση. Μια κοινωνιολογική θεώρηση,* Αθήνα, Μεταίχμιο.

HEFCE (2006), *Widening participation: a review,* Report to the Minister of State for Higher Education and Lifelong Learning by the Higher Education Funding Council for England, Bristol, HEFCE.

Hossler, D., J. Schmit & N. Vesper (1998), *Going to College: How Social, Economic, and Educational Factors Influence the Decisions Students Make*, Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Humphrey, R. & McCarthy, P. (1999) «Recognising difference: providing for postgraduate students», *Studies in Higher Education*, 24 ,3, σσ.371–386.

Κυπριανός Π. Κονιόρδος Μ. (2003), «Η απομυθοποίηση του πανεπιστημίου: αιώνιοι φοιτητές και εγκατάλειψη σπουδών», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 132, σσ. 23-34.

Martin, Y. M., Maclachlan, M. & Karmel, T. (2001), *Undergraduate Completion Rates: An update*, Occasional Paper Series 01-F, Higher Education Division.

McDonough, (1997), *Choosing Colleges: How Social Class and Schools Structure Opportunity*, Albany, State University of New York Press.

Moller-Wong, C. & Eide, A. (1997), «An engineering student retention study», *Journal of*

Engineering Education, 86, 1, σσ. 7-15.

Ozga, J. & Sukhnandan, L. (1997), *Undergraduate Non-completion in Higher Education in England. Report 2,* Bristol, HEFCE.

Pascarella, E. T. & Terenzini, P. T. (2005), *How College Affects Students,* Vol. 2, San Francisco, Jossey-Bass.

Quinn, J. (2013), *Drop-out and completion in higher education in Europe among students from under- represented group. An independent report authored for the European Commission*. NESET: European Comission.

Shavit, Y., Arum R. & A. Gamoran (2007), *Stratification in Higher Education: A Comparative Study. Social Inequalities Series*, Stanford, Stanford University Press.

Sianou-Kyrgiou E. & Tsiplakides I. (2011), «Similar performance, but different choices: social class and access to higher education in Greece», *Studies in Higher Education*, 36 ,1, σσ. 89-102.

Σιάνου-Κύργιου Ε. (2010) *Από το Πανεπιστήμιο στην αγορά εργασίας. Όψεις των κοινωνικών ανισοτήτων,* Αθήνα, Μεταίχμιο.

Σιάνου-Κύργιου Ε. (2006), *Εκπαίδευση και Κοινωνικές Ανισότητες. Η μετάβαση από τη Δευτεροβάθμια στην Ανώτατη Εκπαίδευση (1997-2004),* Αθήνα, Μεταίχμιο.

Σταμέλος Γ. (2002), *Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Πρώτη και δεύτερη βαθμίδα. Δομές και ποσοτικά δεδομένα*, Εκδ.ΚΕΕ, Αθήνα.

Tierney, W. G., & S. Auerbach. (2005), «Toward Developing an Untapped Resource: The Role of Families in College Preparation», στο W. G. Tierney, Z. B. Corwin, and J. E. Colyar (επιμ.) *Preparing for College: Nine Elements of Effective Outreach,* Albany, State University of New York Press, σσ. 13-28.

Tinto, V. (1975), «Dropout from Higher Education: A Theoretical Synthesis of Recent Research», *Review of Educational Research*, 45, 1, σσ. 89 - 125.

Tinto, V. (1987), *Leaving College: Rethinking the causes and cures of student attrition,* Chicago, University of Chicago Press.

Tinto, V. (1988), «Stages of student departure», *Journal of Higher Education*, 59,4, σσ. 438-455.

Tinto, V. (1993), *Leaving College: Rethinking the causes and cures of student attrition,* Chicago, University of Chicago Press.

Tinto, V. (1997), «Classrooms as communities: Exploring the educational character of student persistenc», *Journal of Higher Education*, 68, 6, σσ. 599-623.

Thomas, M., A., S. & Birchenough, A. (1996) «Student withdrawal from higher education. *Educational Management and Administration»*, 24,2, σσ. 207 – 221.

Tross, S. A., Harper, J. P., Osher, L. W. & Kneidinger, L. M. (2000), «Not just the usual cast of characteristics: Using personality to predict college performance and retention», *Journal of College Student Development*, 41,3, σσ. 323 - 334.

Yorke, M. (1999), *Leaving Early: Undergraduate Non-Completion in Higher Education*., London & Philadelphia, Palmer Press.

Yorke, M. & Longden, B. (2004), *Retention and Student Success in Higher Education,* Society for Research into Higher Education, Open University Press.

Yorke, M. & Thomas, L. (2003), «Improving the Retention of Students from Lower Socio-economic Groups», *Journal of Higher Education Policy and Management*, 25, 1, σσ. 63-74.

Καθιστώντας τους παράτυπους μετανάστες αόρατους: η σχέση των μεταναστών με την Πολιτεία

Τρικαλινού Λιλίκα

Εισαγωγή

Ο δημόσιος αστικός χώρος, εκτός από τις άλλες χρήσεις ή λειτουργίες του, αποτελεί συχνά τον τόπο στον οποίο συγκεντρώνονται "περιθωριακές" κοινωνικές ομάδες. Στη βιβλιογραφία, οι μετανάστες, συχνά μη αποδεκτοί από τον κοινωνικό περίγυρο, συγκαταλέγονται στις ομάδες αυτές. Επίσης, στην ακαδημαική έρευνα και βιβλιογραφία, υπάρχουν ενδείξεις ότι οι δημόσιοι αστικοί χώροι λειτουργούν σαν τόποι συγκέντρωσης μεταναστών καθώς και δημιουργίας εθνικών κοινοτήτων (Portes and Manning 1986, Shelling 1972, Taub et al. 1984, Waldinger and Bozorgmehr 1996, Mitchell 2004, Smith 2005, Conradson and Latham 2005, Kuah-Paarce and Hu-Dehart 2006). Το φαινόμενο των παράτυπων μεταναστών, ήρθε στο φως σχετικά πρόσφατα λόγω του διαρκώς αυξανόμενου αριθμού τους, ειδικά στο πλαίσιο της Ευρωπαικής Ένωσης. Ο όρος 'παράτυπος μετανάστης' (irregular immigrant) καθιερώθηκε το 2009 από την ΕΕ σε μία προσπάθεια να ορίσει τις ομάδες μεταναστών και προσφύγων που δεν έχουν καμία τυπική αναγνώριση της ύπαρξής τους και παραμονής τους στη χώρα υποδοχής. Ο αριθμός των παράτυπων μεταναστών στην Ευρώπη παραμένει άγνωστος αν και υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι αυξάνεται (EU 2010, OECD 2010). Αυτή η κατηγορία μεταναστών δημιουργεί καινούρια ερωτήματα που συνδέονται με τις παραμέτρους του κοινωνικού αποκλεισμού όπως αντανακλώνται στο δικαίωμα του ατόμου στο χώρο και στην διεκδίκησή του, τα οποία θα πρέπει να εξεταστούν σε σχέση με την χρήση, την κατάληψη και την οικειοποίηση του δημόσιου χώρου. Η ύπαρξη

και η δημιουργία transnational κοινοτήτων που αποτελούνται από παράτυπους μετανάστες με κεντρικό τους σημείο το δημόσιο χώρο, επιτρέπει την ανάδειξη νέων χρήσεων του δημόσιου χώρου, που συνδέουν την εθνική διάσταση με τους τρόπους που ο χώρος, ειδικά ο δημόσιος χώρος, δημιουργείται, οικειοποείται και διεκδικείται. Αυτές οι νέες χρήσεις του χώρου απορκυσταλλώνονται μέσα από τη διερεύνηση που βάζει στη θέση του χρήστη/κατοίκου του χώρου τις transnational κοινότητες παράτυπων μεταναστών και τη σχέση τους με το χώρο. Η κεντρική ερώτηση στην παρούσα εργασία είναι με ποιούς τρόπους οι άνθρωποι που βρισκονται σε ακαθόριστο καθεστώς, όπως οι παράτυποι μετανάστες, με διαφορετική ταυτότητα σχηματίζουν και επιρρεάζουν το αστικό τοπίο και συγκεκριμένα το δημόσιο αστικό τοπίο?

Η σχέση μεταξύ δημόσιου αστικού χώρου, μετανάστευσης και εθνικών και διεθνικών (transnational) κοινοτήτων βρίσκεται στο επίκεντρο πολλών ερευνών (Portes and Manning 1986, Shelling 1972, Taub et al. 1984, Waldinger and Bozorgmehr 1996, Mitchell 2004, Smith 2005, Conradson and Latham 2005, Kuah-Paarce and Hu-Dehart 2006). Η δημιουργία του δημόσιου αστικού τοπίου και η οικειοποίησή του από τους χρήστες είναι ένα από τα κεντρικά ζητήματα της αστικής κοινωνιολογίας και της ανθρωπογεωγραφίας από τον Benjamin και το Simmel μέχρι σήμερα. Επίσης, τα ζητήματα που έχουν προκύψει από την σύνδεση εθνικών και διεθνικών (transnational) κοινοτήτων με τον αστικό χώρο, καθώς και με τη χρήση του δημόσιου χώρου από ανθρώπους που θεωρούνται περιθωριακοί ή έστω, μη ευπρόσδεκτοι, αποτελούν μεγάλο τμήμα τον κοινωνικών επιστημών (Portes and Manning 1986, Shelling 1972, Taub et al. 1984, Waldinger and Bozorgmehr 1996, Mitchell 2004, Smith 2005, Conradson and Latham 2005, Kuah-Paarce and Hu-Dehart 2006, Borjas 1987, McGovern 2007, Portes & Sensebrenner 1993) και πολλές φορές οι εθνικές κοινότητες παρουσιάζονται στη βιβλιογραφία συνδεδεμένες με τη γκετοποίηση και τον

κοινωνικό αποκλεισμό (Willson 1987, 1994). Συγκεντρώντας όλα τα παραπάνω, η παρούσα έρευνα εξετάζει τη σχέση των παράτυπων μεταναστών και των κοινοτήτων στις οποίες συμμετέχουν με το δημόσιο αστικό τοπίο. Συγκεκριμένα, το παρόν αποτελεί κομμάτι και αποτέλεσμα τις έρευνας στο πλαίσιο της διατριβής με τίτλο "Making Visible: The inhabitation of urban public space by irregular immigrants" όπου εξετάστηκε η περίπτωση της συγκέντρωσης παράτυπων μεταναστών στο δημόσιο αστικό χώρο της πλατείας Ομονοίας. Ακολουθεί η παρουσίαση της μεθοδολογίας και της έρευνας, καθώς και αποτύπωση της εικόνας της πλατείας κατά τη διάρκεια της έρευνας (2012). Τέλος, εξετάζεται η σχέση των παράτυπων μεταναστών με τα χαρακτηριστηκά της αορατότητας και της ενδιαμεσότητας σε σχέση με την Ελληνική Πολιτεία. Στη θέση του συμπεράσματος θα παρουσιαστούν θέματα που άπτονται της φύσης και της έννοιας του δυμόσιου χώρου και του χρήστη του.

Μεθοδολογία

Η έρευνα διενεργήθηκε στην Αθήνα από τον Αύγουστο του 2011 έως το Σεπτεμβριο του 2012. Ο στόχος ήταν να διερευνηθεί ο τρόπος που το δημόσιο αστικό τοπίου μορφοποιείται από ομάδες και χρήστες που θεωρούνται περιθωριακοί ή/και παρίες από τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες, επικεντρώνοντας στις λεπτομέρειες της καθημερινοτητάς τους μέσα στο δημόσιο αστικό χώρο. Η έρευνα πλαισιώθηκε από την ερμηνευτική (interpretive) μεθοδολογία όπως αυτή καθορίζεται από τη Φαινομενολογία και την Ερμηνευτική Θεωρία (hermeneutics), καθώς και οι δύο δίνουν έμφαση στην κατανόηση της πραγματικότητας από την οπτική του κοινωνικά δρώντος ατόμου (actor/ agent), ενώ επίσης κατευθύνουν προς ερωτήματα που επιτρέπουν την αποκάλυψη του νοήματος ("an orientation to questions of meaning" Yanow & Swartz- Shea 2006: 17, Hoggard et al. 2002). Για αυτούς τους λόγους, η πλατεία Ομονοίας αντιμετωπίζεται ως μελέτη περίπτωσης (case

study). Στην έρευνα χρησιμοποιήθηκαν ποικίλες ποιοτικές μέθοδοι για τη συλλογή στοιχείων με σκοπό πάντα τη βαθύτερη κατανόηση της σχέσης του δημόσιου αστικού τοπίου με το χρήστη. Αναλυτικότερα:

Αρχικά χαρτογραφήθηκε η περιοχή της Ομόνοιας με κέντρο την πλατεία και τα γύρω οικοδομικά τετράγωνα σε μία προσπάθεια αποτύπωσης της κατάστασης και καταγραφής των διαφορετικών χρήσεων του χώρου από τις διαφορετικές ομάδες χρηστών. Η αποτύπωση αυτή βασίζεται σε εθνογραφικά εργαλεία, καθώς η κατάσταση των παράτυπων μεταναστών τους προσδίδει καθεστώς αορατότητας, αφού τυπικά για τις αρχές δεν υπάρχουν. Στη συνέχεια και στη διάρκεια του ενός χρόνου που διήρκησε η έρευνα, διενεργήθηκαν 4 γύροι ποιοτικών συνεντεύξεων σε βάθος, με διαφορετικό ερευνητικό στόχο και αντικείμενο ο κάθε γύρος, με παράτυπους μετανάστες 8 «νοικοκυριών» (με όλα τα μέλη του «νοικοκυριού»). Ακόμη, ακολουθήθηκε συμμετοχική παρατήρηση στην καθημερινότητα τους ως βασική μέθοδος συλλογής στοιχείων και κατανόησης των ερωτημάτων που τέθηκαν στην έρευνα.

Ακολουθεί η εθνογραφική περιγραφή στιγμιότυπου της Πλατείας Ομονοίας μια μέρα του Μαρτίου 2012:

Πλατεία Ομονοίας, 2012

Περπατώντας στην πλατεία και στους γύρω δρόμους, η αίσθηση που έχει καποιος είναι της εγκατάλειψης. Τις περισσότερες ώρες της μέρας και ακόμα περισσότερο της νύχτας, στους γύρω δρόμους βρίσκεται ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων που απλά υπάρχουν στο χώρο, χωρίς ο λόγος να είναι πάντα προφανής. Δεν κινούνται, δεν φαίνονται να ανήκουν στους επαγγελματίες ή εργαζόμενους της περιοχής, με την παραδοσιακή έννοια των όρων. Δείχνουν αντίθετα να μην ανήκουν στο χώρο ούτε να έχουν κάποια συγκεκριμένη ‘δουλειά’

εκεί, απλά βρίσκονται. Πολλοί από αυτούς είναι εμφανώς μετανάστες και άλλοι χρήστες ναρκωτικών. Για τους κατοίκους του κέντρου τίποτε από όλα αυτά δεν αποτελεί κάτι καινούρια. Η εικόνα των κλειστών και έρημων μαγαζιών σε συνδυασμό με την ύπαρξη μεγάλου αριθμού ανθρώπων που ζουν στο δρόμο (αστέγων;) δημιουργήθηκε προοδευτικά τα τελευταία χρόνια. Οι παραβατικές συμπεριφορές που εκδηλώνονται στην περιοχή δεν είναι κρυφές και δεν προκαλούν έκπληξη, εκπληξη όμως αποτελεί ότι επίσημα δεν υπαρχουν. Ταυτόχρονα ο αριθμός των καταστημάτων και επιχειρήσεων που ανήκουν ή διοικούνται από μετανάστες αυξήθηκε την ίδια περίοδο και έτσι συντελέστηκε μια μετάβαση προς κάτι διαφορετικό από την συνηθισμένη/παραδοσιακή εικόνα των μαγαζιών της Ομόνοιας, χωρίς όμως να υπάρχει κάποια καταγραφή ή σχέδιο για την ένταξη και την αποδοχή των νέων επιχειρήσεων. Το αποτέλεσμα είναι η πλειοψηφία των Αθηναίων να θεωρεί την περιοχή ‘άγρια’ και ‘επικίνδυνη’, αν πιστεψουμε την εκδοχή που προώθησαν τα ΜΜΕ. Παρ’όλο που η Ομόνοια είναι, ως γνωστόν. κεντρικός οδικός κόμβος για τις γειτονιές της Αθήνας, θεωρείται πια σημείο που πρέπει να αποφεύγεται, ειδικά από τους πεζούς. Περπατώντας στην περιοχή το βράδυ, αισθάνεται κανείς διάχυτη την ανησυχία και τον κίνδυνο, χωρίς απαραίτητα να συμβαίνει κάτι, περισσότερο λόγω της έλλειψης κυκλοφορίας στους δρόμους. Σε αυτό το περιβάλλον, η συνάντηση με μετανάστες αλλά και περιθωριακούς, παραβατικούς χρήστες του δημοσίου χώρου δεν εκπλήσσει. Η αίσθηση ότι ένα κομμάτι του κέντρου της πόλης έχει μείνει έξω από τη ροή της πόλης και της ζωής είναι σχεδόν χειροπιαστή. Από την άλλη, η δημοσιότητα που έχει δοθεί στην περιοχή, ότι είναι ένα είδος μοντέρνου γκέτο στο κέντρο της πόλης, είναι πιθανόν να προωθεί τον φαύλο κύκλο ερημοποίησης..

Μια πιο προσεκτική παρατήρηση αναδεικνύει ερωτήματα που έχουν να κάνουν με το χαρακτήρα και τη φύση του δημόσιου χώρου, με τη σχέση των χρηστών του χώρου και τη

μορφή του. Οι διαφορετικές χρήσεις του χώρου από διαφορετικές ομάδες πληθυσμού και η οικειοποίησή του από άτομα και ομάδες που βρίσκονται εκτός της επικρατούσας τάσης ή της εικόνας που θεωρείται αποδεκτή με βάση την κυρίαρχη κουλτούρα, έρχονται στο επίκεντρο. Τα ερωτήματα αυτά εξετάζονται με βάση την παραδοχή ότι ο δημόσιος αστικός χώρος είναι αντανάκλαση της κοινωνίας, παραδοχή που μας επιτρέπει να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο άτομα που τοποθετούνται στο κοινωνικό περιθώριο δημιουργούν και χρησιμοποιούν το δημόσιο χώρο. Όταν όμως εξετάζουμε τον τρόπο που χρησιμοποιούν τον δημόσιο χώρο παράτυποι μετανάστες, δηλαδή κοινωνικές ομάδες που δεν έχουν κανένα τυπικό δικαίωμα αφού στα μάτια της Πολιτείας και του κράτους δεν υπάρχουν, τότε τα ερωτήματα που αφορούν το δικαίωμα των κοινωνικών μελών να χρησιμοποιούν το δημόσιο χώρο τίθενται σε επαναδιαπραγμάτευση.

Έτσι, στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, η πλατεία Ομονοίας και το κέντρο της Αθήνας εξετάζονται σαν παραδείγματα της σχέσης μεταξύ ατόμων που βρίσκονται κάτω από το μανδύα της θεσμικής αορατότητας αλλά έχουν ισχυρή και ορατή παρουσία στο δημόσιο χώρο. Καταλυτικό ρόλο σε αυτή τη σχέση παίζει η θεσμική κατάσταση των παράτυπων μεταναστών που αποτελούν ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού που ζει και κινείται στην περιοχή της Ομόνοιας, καθώς και η εθνική τους ταυτότητα.

Αορατότητα και παρατυπία στο πλαίσιο της Ευρωπαικής Ένωσης και ο ρόλος του Ελληνικού Κράτους

Συνδεδεμένη με τη θέση και την κατάσταση που οι μετανάστες έχουν σε κάθε χώρα και κοινωνία είναι η έννοια της ορατότητας/visibility. Από τη στιγμή που η μετανάστευση μπορεί να είναι είτε νόμιμη και καθορισμένη είτε παράνομη και παράτυπη, ένας τρόπος για

να καταλάβουμε τη δημιουργία του αστικού τοπίου σε σχέση με τις κοινότητες μεταναστών είναι να διερευνήσουμε τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους τα άτομα που θεωρούνται 'αόρατα' δημιουργούν ορατές αλλαγές στο δημόσιο χώρο που χρησιμοποιούν και οικειοποιούνται. Η έννοια της 'αορατότητας' όπως χρησιμοποείται εδώ, βασίζεται στην έννοια της θεσμικής αορατότητας όπως αυτή αναπτύχθηκε και παρουσιάστηκε από την Puggioni στην έρευνά της για τους Κούρδους πρόσφυγες στην Ιταλία (2005). Οι πρόσφυγες σε αυτή την περίπτωση όπως και ένα μεγάλο μέρος μεταναστών στην Ελλάδα, δεν έχουν καμία τυπική και θεσμική αναγνώριση της υπάρξης του στη χώρα υποδοχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα και ενδεικτικό της κατάστασης είναι ότι στην περίπτωση της Αθήνας, ο αριθμός των μεταναστών που ζούνε στην πόλη, ο τρόπος που βιοπορίζονται αλλά και ο τόπος προέλευσής τους, είναι άγνωστος στις Αρχές (Καθημερινή 5/9/2010 και συνεντεύξεις με εκπροσώπους της δημοτικής αρχής 2010-2014). Φυσικά, αυτό είναι αποτέλεσμα πολλών διαφορετικών παραγόντων.

Για να κατανοήσουμε το φαινόμενο της μετανάστευσης στην Ελλάδα, πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας το νομοθετικό πλαίσιο τόσο της ίδιας της χώρας όσο και το θεσμικό πλαίσιο της Ευρωπαικής 'Ενωσης. Στην Ευρώπη, η μετανάστευση κατά κύριο λόγο χωρίζεται σε δύο κατηγορίες, την εσωτερική μεταξύ των χωρών που την αποτελούν και στους μετανάστες τρίτων χωρών, που δεν εντάσονται στην Ένωση. Όμως υπάρχει και μία υποκατηγορία στην οποία εντάσσονται όσοι δεν έχουν κανένα επίσημο στάτους, οι παράτυποι μετανάστες. Ο όρος 'παράτυπος' μετανάστης χρησιμοποιείται για να περιγράψει μη καταγεγραμμένους μετανάστες (sans papiers). Κατά τα επίσημα έγγραφα της Ευρωπαικής Ένωσης, παράτυποι μετανάστες θεωρούνται αυτοί που "δεν έχουν κανένα επίσημο έγγραφο παραμονής στη χώρα […] και εκείνοι των οποίων η παρουσία, αν εντοπιστεί, μπορεί να είναι αντικείμενο τερματισμού με απέλαση" (EU 2009:1). Πολλές φορές ο όρος χρησιμοποιείται για να

προσδιορίσει τους μη καταγεγραμμένους μετανάστες αλλά και τους παράνομους μετανάστες. 'Ομως, ο όρος 'παράτυπος μετανάστης' όπως έχει προσδιοριστεί από το πιλοτικό πρόγραμμα Clandestino (EU 2009), είναι πρώτον, πιο σαφής και συγκεκριμένος και δεύτερον λιγότερο αξιακά προδιορισμένος. Ακόμη, περιγράφει με μεγαλύτερη σαφήνεια την κατάσταση στην οποία βρίσκονται πολλοί μετανάστες και πρόσφυγες καθώς περιγράφει την κατάσταση κατά την οποία οι μετανάστες μπορεί να βρεθούν κατά τη διάρκεια ή και ακριβώς πριν την αίτηση για την απόκτηση νομιμοποιητικών εγγράφων. Ένα μεγάλο μέρος των παράτυπων μεταναστών αποτελούν οι αιτούντες άσυλο, οι οποίοι λόγω των συνθηκών στη χώρα προέλευσης πολλές φορές ακόμα κι αν δεν γίνει δεκτή η αίτησή τους για παροχή ασύλου, αρνούνται να φύγουν από τη χώρα υποδοχής και προτιμούν να μείνουν ακόμα και σε καθεστώς παράνομης διαμονής (GCIM 2005, EU 2009). Ειδικότερα, αυτό το ποσοστό του πληθυσμού μεταναστών στην Ευρωπαική Ένωση είναι έντονα συνδεδεμένο με τα χαρακτηριστικά του κοινωνικά 'ανεπιθύμητου' και του 'παρία', καθώς κατοικούν στην πόλη ενώ επίσημα και θεσμικά είναι αδιευκρίνιστο κατά πόσο έχουν το δικαίωμα αυτό.

Σε αυτό το θεσμικό πλαίσιο, η Ελλάδα ως σημείο εισόδου μεταναστών λόγω γεωγραφικής θέσης και μορφολογικών χαρακτηριστικών, έχει ιδιαίτερο ρόλο. Κατά τα δημοσιευμένα στοιχεία, "οι αιτήσεις ασύλου στην Ευρωαπαϊκή Ένωση έχουν αυξηθεί πολύ από το 2000 στις χώρες της περιφέρειας, όπως είναι η Ελλάδα κι η Ιταλία […]" (OECD 2010:40). Η Ελλάδα από τις αρχές του 1990 έγινε χώρα υποδοχής μεταναστών (Triantafilidou 2010, Pavlou & Skoulariki 2009) και το νομοθετικό της πλαίσιο δημιουργήθηκε παράλληλα με τις αλλαγές και την εισροή μεταναστευτικών κυμάτων. Πιο συγκεκριμένα, το νομοθετικό πλαίσιο της Ελλάδας για τη μετανάστευση ακολουθούσε τις ανάγκες όπως αυτές εμφανιζόνταν κατά τη διάρκεια της εισόδου μεταναστών -αντί να προηγούνται- και αφού οι ανάγκες γινόντουσαν

πιεστικές και άμεσες. Έτσι, λόγω καθυστερημένης αντίδρασης και δυσκίνητης γραφειοκρατίας δεν υπήρξε διαχείριση και αντιμετώπιση του συνεχώς αυξανόμενου πληθυσμού που ερχόταν στη χώρα. Ένα ακόμα πρόβλημα ήταν και είναι ακόμα και σήμερα η βραχυπρόθεσμη διάρκεια των μέτρων που κατά καιρούς λαμβάνονται από την Ελληνική Πολιτεία καθώς και η έλλειψη υποδομών. Ενδεικτικό της κατάστασης είναι η απουσία στοιχείων για τους μετανάστες και τους πρόσφυγες που κατοικούν στη χώρα τουλάχιστον μέχρι το 2012, παρά τις προσπάθειες που έχουν γίνει κατά καιρους αλλά και του γεγονότος ότι η ύπαρξη των ανθρώπων αυτών δεν μπορεί να αγνοείται (GCIM 2005, MIPEX 2010, OECD 2010, Triantafyllou & Maroukis 2010). Το αποτέλεσμα είναι η συγκέντρωση παράτυπων μεταναστών στα αστικά κέντρα και ειδικότερα στην Αθήνα.

Αορατότητα στο δημόσιο χώρο

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία και συγκεκριμένα με τις θεωρίες για τη διακρατική (transnational) μετανάστευση, ένα βασικό χαρακτηριστικό όλων των μεταναστών είναι η ενδιάμεση κατάστασή τους (in-betweeness), όπως αυτή δημιουργείται λόγω της διαφορετικότητας στην ταυτότητα και τις συνήθειες μεταξύ της χώρας προέλευσης και της χώρας παραμονής. Στην περίπτωση των παράτυπων μεταναστών, αυτή η ενδιάμεση κατάσταση είναι εντονότερη καθώς δεν έχουν τους τρόπους να την διαπραγματευτούν στην καθημερινότητά τους. Ακόμα, η θεσμική αορατότητα κάτω από την οποία βρίσκονται σε συνδυασμό με την παράτυπη διαμονή τους και την ενδιάμεση κατάστασή τους, δημιουργεί δύσκολες συνθήκες διαβίωσης αλλά και ένταξης στην ελληνική πραγματικότητα. Για παράδειγμα, από τη στιγμή που δεν υπάρχει επίσημη, θεσμική αναγνώριση της ύπαρξής τους, δεν υπάρχουν υποδομές κατά την είσοδό τους και τη διαμονή τους. Έτσι, ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών αναγκάζεται να χρησιμοποιήσει «υπόγεια» μέσα για να επιβιώσει. Με τον όρο σκιαγραφούνται ανεπίσημοι ή και

περιθωριακοί τρόποι, πολλές φορές στα όρια της νομιμότητας ή ακόμη και παράνομοι, που οι άνθρωποι χρησιμοποιούν για να καλύψουν ανάγκες όπως η διαμονή και η διατροφή. Ένα παράδειγμα που συνδέει την θεσμική αορατότητα και την παράτυπη διαβίωση και έχει έντονο ορατό αποτέλεσμα στο δημόσιο αστικό χώρο είναι ο τρόπος με τον οποίο πολλοί νεοαφιχθέντες μετανάστες περνούν τις πρώτες τους νύχτες στη χώρα: κοιμούνται στους δρόμους/ είναι άστεγοι. Από τις συνεντεύξεις που έγιναν κατά τη διάρκεια της έρευνας, η πλειοψηφία των συνεντευξιαζόμενων είπε ότι περάσαν τουλάχιστον τις πρώτες μέρες στην Ελλάδα ως άστεγοι. Χαρακτηριστικά ειπώθηκε ότι

> «Κατάλαβα γρήγορα ότι στην Αθήνα ήταν πιο ασφαλές για μένα να κοιμηθώ σε κάποιο σημείο της πλατείας Ομονοίας. Οι λόγοι είναι πολύ απλοί, υπάρχουν και κυκλοφορούν κι άλλοι μετανάστες που βρίσκονται στην ίδια κατάσταση με εμένα καθώς και πολλοί περιθωριακοί, όπως χρήστες ναρκωτικών. 'Ομως αυτοί οι άνθρωποι δε σε ενοχλούν αν δεν τους ενοχλήσεις. Δεύτερον, ναι μεν υπάρχει παρουσία της αστυνομίας, αλλά συνήθως δεν κινούνται στο χώρο, οπότε μπορείς να τους αποφύγεις εύκολα. Τρίτον, κατά τη διάρκεια της νύχτας, ειδικά στους γύρω δρόμους δεν υπάρχει πολύ κίνηση και πολύς κόσμος κι αυτό είναι καλό για να κοιμηθείς. Ακόμη, στην περιοχή της Ομόνοιας, υπάρχουν αρκετά εγκαταλελειμμένα κτίρια που μπορούν να παρέχουν κάποια σχετική ασφάλεια».

Ακόμα, κατά τη διάρκεια της έρευνας αποτυπώθηκαν διάφορα παραδείγματα από τους τρόπους με τους οποίους ο δημόσιος χώρος και συγκεκριμένα οι πλατείες της Αθήνας γίνονται μέσα για την κάλυψη αναγκών ατόμων στην κατάσταση της ενδιαμεσότητας και της παρατυπίας, κάτω από το μανδύα της αορατότητας. Το εύρος και η διαφορετικότητα των παραδειγμάτων αυτών (από τη χρήση του χώρου για ύπνο, τη συλλογή μεταλλικών αντικειμένων από τα σκουπίδια και τη μεταπώλησή τους, τη μεταπώληση αντικειμένων

πάσης φύσης έως και την εμπορία ναρκωτικών αλλά και την υπενοικίαση διαμερισμάτων ή δωματίων) δείχνει ότι οι άνθρωποι που βρίσκονται σε αυτή την κατάσταση, την αντιστρέφουν χρησιμοποιώντας την αορατότητά τους σαν 'όπλο' για να επιβιώσουν (Scott 1995). Στην προσπάθεια κατανόησης της σχέσης μεταξύ της ορατότητας/ αορατότητας του πληθυσμού που συναντάται στην πλατεία Ομονοίας και τη γύρω περιοχή, η έννοια της εξουσίας και της δύναμης αναδεικνύεται. Σύμφωνα με την Brighetti (2007) η αορατότητα συνδέεται με την έννοια της εξουσίας, καθώς για ένα άτομο ή μια ομάδα το να καταστεί 'αόρατο/η', υπάρχουν δυνάμεις που ασκούνται επάνω του/της. Έτσι, η αορατότητα την οποία υφίστανται τα άτομα μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μορφή υποταγής. Η κατάσταση που διαφαίνεται στην περίπτωση της πλατείας Ομονοίας και του Αθηναικού κέντρο υποδεικνύει ότι αυτή η μορφή υποταγής δημιουργεί μία παράλληλη πραγματικότητα στο περιθώριο της κυρίαρχης κοινωνίας: οι θεσμικά και μεταφορικά 'αόρατοι' στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν και να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, χρησιμοποιούν την αορατότητα σαν 'όπλο' και σαν μέσο (Scott 1995, Simone 2004). Όπως προαναφέρθηκε, το εύρος των ενεργειών που γίνονται για τους σκοπούς αυτούς είναι πολύ μεγάλο και γίνεται δυνατό μόνο και μόνο επειδή οι δρώντες υφίστανται την κατάσταση της αορατότητας για να κρυφτούν από τα 'μάτια' των αρχών. Οι δημόσιοι χώροι και ειδικά οι πλατείες της Αθήνας είναι ο τόπος συγκέντρωσης μεταναστών κι έτσι λειτουργούν ως σημεία συλλογής πληροφοριών, κοινωνικοποίησης ακόμα και εύρεσης εργασίας. Οι πλατείες του κέντρου της πόλης και πιο συγκεκριμένα, η πλατεία Αττικής, η πλατεία Βικτωρίας και η πλατεία Ομονοίας αναφέρθηκαν σε όλες τις συνεντεύξεις και καθ'όλη τη διάρκεια της έρευνας ως σημεία στα οποία οι διαφορετικές εθνότητες μπορούν να συλλέξουν πληροφορίες αλλά και να βρουν στέγη και εργασία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πλατεία Αττικής για μέλη της Αφγανικής κοινότητας που τις πρώτες τους μέρες στην Αθήνα κατευθύνθηκαν εκεί για να μπορέσουν να βρουν ομοεθνείς για να μιλήσουν τη γλώσσα τους και να τους

συμβουλέψουν για την πορεία τους στην πόλη. Η πλατεία Ομονοίας έχει το χαρακτηριστικό ρόλο του σημείου εισόδου στην πόλη. Ιστορικά, είχε τον ίδιο ρόλο και κατά την εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα και τώρα έχει αντικατασταθεί σαν σημείο εισόδου στην πόλη για τους μετανάστες.

Συμπέρασμα

Με βάση τις θεωρητικές προτάσεις για το δικαίωμα στην πόλη, όπως αποτυπώθηκαν απο τον Lefebvre, το Harvey αλλά και τον Mitchell, ο δημόσιος χώρος είναι το κεντρικό σημείο της διερεύνησης του δικαιώματος της οικειοποίησης, της χρήσης και του ελέγχου της πόλης. Κατά τον Simmel "οι χωρικές σχέσεις δεν είναι μόνο καθοριστικές των σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους αλλα είναι και συμβολικές αυτών των σχέσεων" (1971). Κρατώντας αυτή τη θεωρητική πρόταση στο νου, ο δημόσιος αστικός χώρος μπορεί να γίνει κατανοητός σαν τη «σκηνή στην οποία διαδραματίζεται η κοινή ζωή» (Carr et al. 1992:3). Ο δημόσιος αστικός χώρος είναι το σημείο συνάντησης των διαφορετικών παραγόντων που συνιστούν την κοινωνία. Είναι ο τόπος, το φυσικό μέρος, που εκδηλώνονται και συναντώνται το πολιτικό στοιχείο με την καθημερινή πραγματικότητα του ατόμου που μετέχει στην κοινωνία. Ακόμη, είναι το σημείο συνάντησης της δομής και της ατομικής δράσης (structure and individual agency). Ετσι, η διερεύνησή του μπορεί να φωτίσει ερωτήματα που σχετίζονται με τη δημοκρατία και την συμμετοχή. Η κατανόηση του δημόσιου χώρου ως τόπου στον οποίο εκδηλώνονται και αποκτούν υπόσταση οι θεσμικές δυνάμεις, σαν αποτέλεσμα της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής κατάστασης, αλλά ταυτόχρονα σαν το μέρος στο οποίο διακρίνεται η ατομική δράση, μπορεί να γεφυρώσει και να εξηγήσει τη σχέση μεταξύ δομής και ατόμου. Η δημοκρατία και η δημοκρατικές πρακτικές που διέπουν την κοινωνία αντανακλώνται στις σχέσεις που δημιουργούνται στο δημόσιο αστικό τοπίο.

Σύμφωνα με τον Carr et al. "ο δημόσιος χώρος είναι δημοκρατικός, αποκριτικός (responsive) και γεμάτος σημασία» (1992:19). Είναι αποκριτικός γιατί θεωρητικά είναι σχεδιασμένος βάσει των αναγκών των χρηστών του. Είναι δημοκρατικός γιατί ως δημόσιος επιτρέπει την είσοδο σε όλους και την ελευθερία να υπάρχουν όλοι σε αυτόν. Ακόμα χαρακτηρίζεται ως γεμάτος νόημα καθώς δίνει την ευκαιρία στους χρήστες να "δημιουργούν συσχετίσεις και σχέσεις μεταξύ του χώρου, της προσωπικής τους ζωής και του κόσμου" (Carr et al. 2009:19) κι έτσι επιτρέπει τη δημιουργία σχέσης μεταξύ του φυσικού και του κοινωνικού πλαισίου και περιβάλλοντος. Σε μια πρώτη ανάγνωση αυτά τα χαρακτηριστικά φαίνονται σωστά ή τουλάχιστον λογικά. 'Ομως, παρ'όλο που θεωρητικά οι περισσότεροι δημόσιοι χώροι είναι σχεδιασμένοι για να ανταποκρίνονται στις ανάγκες των χρηστών (Low 2000, Carr et al. 1992), είναι αυτονόητο ότι οι αρχές έχουν αποφασίσει ποιές είναι αυτές οι ανάγκες. Κατά πόσο αυτές ξεκινάν από τους ίδιους τους χρήστες ή είναι προαποφασισμένες και επιβαλλονται, είναι ένα πολύ διαφορετικό θέμα που μπορεί να εξεταστεί μόνο κατά περίπτωση. Η έννοια της δημοκρατίας που συνδέεται με την έννοια του δημόσιου χώρου αλλά και με τη σημασία του, χρειάζεται περισσότερη διερεύνυση από μία απλή απάντηση στα παραπάνω. Στην περίπτωση της πλατείας Ομονοίας καθώς και άλλων δημοσιων χώρων της Αθήνας, η καθημερινή πράξη αμφισβητεί και αντιτίθεται πολλές φορές σε αυτές τις έννοιες.

Η κατά τον Carr et al. εξήγηση για τη σημασία που έχει ο δημόσιος χώρος αναδεικνύει την ερώτηση ποιός είναι ο φορέας του νοήματος. Θεωρητικά, ο χώρος δημιουργείται και αποκτά νόημα από τους χρήστες του (Lefebvre 1991, Simmel 1971, deCertau 1984). Ταυτόχρονα, ο σχεδιασμός του χώρου και οι προτεινόμενες χρήσεις του, οι, κατά το Lefebvre, αναπαραστάσεις του χώρου (representations of space), αντανακλούν τις "αποφάσεις για το τί και ποιός θα πρέπει να είναι ορατός και τί όχι [ειδικά όταν

αναφερόμαστε] στις έννοιες της τάξης και της αταξίας" (Zukin 1995: 7). Έτσι, ο δυισμός μεταξύ (α) των χρήσεων του χώρου (η διαδικασία ανάληψης αποφάσεων) και (β) των χρηστών που ενεργητικά δημιουργούν και σχηματίζουν το χώρο, φέρνει στο φως την αναζήτηση για το ποιός είναι πραγματικά ο χρήστης του χώρου. "Οι δημόσιοι αστικοί χώροι έχουν κοινωνικό και πολιτικό νόημα συμβολικά κωδικοποιημένο στις χωρικές σχέσεις και το χτιστό περιβάλλον" (Low 2000:238). Αναζητώντας τον χρήστη και έχοντας στο νου τη σημασία των συμβολισμών που υπάρχουν στο δημόσιο χώρο, η περίπτωση των αόρατων, παράτυπων μεταναστών μας οδηγεί να αναρωτηθούμε για τη δημοκρατική φύση του αλλά και για τις δημοκρατικές πρακτικές της Ελληνικής κοινωνίας.

Βιβλιογραφία

BORJAS J. GEORGE 1987 "Immigrants, minorities and labor market competition", *Industrial and Labor Relations Review,* vol. 40, no. 3, pp. 382-392.

BRIGHENTI, ANDREA 2007 "Visibility: A Category for the Social Sciences", *Current Sociology,* vol. 55, no. 3, pp. 323- 342.

CARR, STEPHEN et al. 1992 *Public Space,* Cambridge: Cambridge University Press.

CONRADSON, DAVID and ALAN LATHAM 2005 "Transnational Urbanism: Attending to Everyday Practices and Mobilities", *Journal of Ethnic and Migration Studies,* vol. 31, no.2, pp. 227-233.

DE CERTAU, MICHEL *The Practice of Everyday Life,* California: University of California Press.

EU 2009 CLANDESTINO Research Project Counting the Uncountable: Data and Trends across Europe, http://clandestino.eliamep.gr.

GCIM 2005 International Migration Data Collection: A paper prepared for the

policy analysis and research programme of the Global Commission of

International Migration, www.gcim.org.

HOGGARD, KEITH, LORETTA LEES & ANNA DAVIES 2002, *Researching Human Geography,* London: Hodder Arnold.

KUAH-PAARCE, KHUN ENG and HU-DEHART, EVELYN 2006 "*Voluntary Organizations in the Chinese Diaspora"*, Hong Kong: Hong Kong University Press.

LEFEBVRE, HENRI 1991 *The Production of Space,* USA: Blackwell publishing.

LOW, M. SETHA 2000 *On the Plaza: The Politics of Public Space and Culture,* Austin: University of Texas Press.

McGOVERN, PATRICK 2007 "Immigration, Labor Markets and Employment Relations: Problems and Prospects", *British Journal of Industrial Relations,* vol. 45, no. 2, pp. 217-235.

MIPEX III 2011 Migration Policy Index, Brussels: British Council and Migration Policy Group.

MITCHELL, KATHARYNE, 2004 "Geographies of identity: multiculturalism unplugged", *Progress in Human Geography,* vol. 28, no. 5, pp. 641-651.

OECD 2010 International Migration Outlook, SOPEMI 2010, www.oecd.org/publishing/corrigenda.

PAULOU, MILTOS and SKOULARIKI, ATHINA 2009 *Metanastes kai Meionotites,* Athens: Bibliorama publications.

PORTES, ALEJANDRO and MANNING, D. ROBERT 1986 'The Immigrant Enclave: Theory and Empirical Examples' in *Competitive Ethnic Relations*, ed. Susan Olzak and Joane Nagel, Orlando: Academic Press.

PORTES, ALEJANDRO and SENSENBRENNER, JULIA 1993 "Embeddedness and Immigration: Notes on the social determinants of economic action", *American Journal of Sociology,* vol. 98, no. 6, pp. 1320-1350.

PUGGIONI, RAFAELA 2005 "Refugees, Institutional Invisiblity, and Self- Help Strategies: Evaluating Kurdish Experience in Rome", *Journal of Refugee Studies,* vol. 18, no. 3, pp. 319-339.

SIMMEL, GEOGR 1971 *On Individuality and Social Forms: Selected Writings,* Chicago: University of Chicago Press.

SIMONE, ABDOULMALIQ 2004, *For the City Yet to Come: Changing African Life in Four Cities,* Durham and London: Durham University Press.

SMITH, MICHAEL PETER 2005, "Transnational urbanism revisited", *Journal of Ethnic and Migration Studies,* vol. 31, no. 2, pp. 235- 244.

TAUB, P. RICHARD and TAYLOR D. GARTH and DUHNAM D. JAN 1984 *Paths of Neighborhood Change: Race and Crime in Urban America,* Chicago: Chicago University Press.

TRIANTAFYLLIDOU, ANNA and MAROUKIS, THANOS 2010 *Η Μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα,* Athens: Kritiki.

WALDINGER, ROGER and BOZONGMHR, MEHDI 1996 *Ethnic Los Angeles.* Russel Sage Foundation, New York.

WILSON, J. WILLIAM 1987 *The Truly Disadvantaged: the inner city, the underclass and public policy,* Chicago and London: The University of Chicago Press.

---------- 1994 'Citizenship and the Inner-City Ghetto Poor', Van Steenbergen, B (Ed.), The Condition of Citizenship, 49-65, Sage Publications Ltd.

YANOV, DVORA and SCHWARTZ-SHEA, PEREGRINE 2006, *Interpretation and Method: Empirical Research Methods and the Interpretive Turn,* Armonk, New York: M.E.Sharpe, Inc.

ZUKIN, SHARON 1995, *The Cultures of Cities,* Cambridge: Blackwell.

Στοχασμοί για τον Κυβερνοεαυτό

Χαράλαμπος Τσέκερης
Δρ. Ψυχοκοινωνιολογίας, Διευθυντής Ερευνών/Research Professor στο Aegean College και Κύριος Ερευνητής στο Εργαστήριο Δυνητικής Πραγματικότητας, Διαδικτυακής Έρευνας & Ηλεκτρονικής Μάθησης, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Βασίλης Θεοδωρής
HND Ψυχολογίας, Aegean College

Περίληψη

Η δυναμική έλευση και διείσδυση της διαδικτυακής τεχνολογίας στην κοινωνική καθημερινότητα σηματοδότησε τη μη αναγώγιμη διεξάρτηση πραγματικού-δυνητικού και έστρεψε την αναλυτική προσοχή των κοινωνιολόγων σε νέα μεθοδολογικά και θεωρητικά εργαλεία και πλαίσια διερεύνησης του εαυτού. Η έννοια του κυβερνοεαυτού συσχετίζεται με έναν διαφορετικό τρόπο προσέγγισης της ανθρώπινης συμπεριφοράς και της κοινωνικής δυναμικής. Η παρούσα εργασία αφορά στην αναβάπτιση του εαυτού μέσα στους πολύπλοκούς δυνητικούς κόσμους, όπου η ατομικότητα και η κοινωνικότητα βρίσκονται μπροστά σε πρωτοφανείς καταστάσεις έντονης αμφιθυμίας, ρευστότητας και αβεβαιότητας, καταστάσεις πολλαπλών επιλογών και αποφάσεων. Σε αυτό το συγκείμενο, ο κυβερνοεαυτός είναι ταυτόχρονα σταθερός και εύθραυστος, προκαθορισμένος και απρόβλεπτος, δηλαδή μη γραμμικός.
Λέξεις-κλειδιά: Εαυτός, Κυβερνοεαυτός, Δυνητικές Κοινότητες, Κυβερνοχώρος, Κυβερνοκοινωνικότητα, Χάος, Πολυπλοκότητα

Abstract

The dynamical advent and penetration of internet technologies into everyday social life signified the irreducible interdependence between the real and the virtual, as well as the emergence of fresh theoretical and methodological frameworks of studying the human self. The notion of the cyberself is analytically linked to a wholly new way of experiencing human communication and approaching human behaviour and social dynamics. The present paper involves the redemption of the self within complex virtual worlds, where individuality and sociality pertain to conditions of unprecedented ambivalence, liquidity, multiplicity, and uncertainty. In this context, the cyberself is concurrently stable and fragile, predetermined and unpredictable – that is, non-linear.
Keywords: Self, Cyberself, Virtual Communities, Cyberspace, Cybersociality, Chaos, Complexity

Η έννοια του Εαυτού

Ο «εαυτός» έχει θεωρητικοποιηθεί ως η πηγή της συνείδησης και ταυτόχρονα ο παρατηρητής της συνειδητής εμπειρίας, όπως το έθεσε ο William James (1900). Συχνά ταυτίζεται με την «αυτο-ιδέα», την «αυτο-εικόνα», την «αυτο-εκτίμηση», τη «συνείδηση», την «ταυτότητα», το «πρόσωπο», ή την «υποκειμενικότητα». Η έννοια του εαυτού, εν πολλοίς ασαφής και συγκεχυμένη καθώς στερείται ενός γενικά παραδεκτού ορισμού στη διεθνή βιβλιογραφία, έχει αποτελέσει συστηματικά αντικείμενο έρευνας, μελέτης, αναπαράστασης και αναστοχασμού από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας, απο την τέχνη έως τη φιλοσοφία και από την επιστήμη έως την καθημερινότητα. Όπως και κάθε άλλη κοινωνικοεπιστημονική έννοια, αποκτά συγκεκριμένο νόημα κατά την πραγματολογική της χρήση, μεταλλάσσεται ιστορικά, και είναι σαφώς εξαρτημένη από το εκάστοτε κοινωνικο, πολιτισμικό και ιδεολογικό πλαίσιο.

Πολλές φορές, το άτομο μετονομάζεται σε «κοινωνικό υποκείμενο» (social subject), που υπόκειται σε ολιστικά καθεστώτα «εξουσίας/γνώσης» (Foucault 1980) και στις αναρίθμητες ιδιαιτερότητες των θεσμών και της κουλτούρας μέσα στην οποία υπάρχει. Αλλά πέρα από τις δομιστικές αναγνώσεις, οι νέες ψηφιακές/διαδικτυακές τεχνολογίες επιδρούν ριζικά στην αναπαράσταση, την αισθητική και τον χαρακτήρα του χωροχρόνου, όπως επίσης και του εαυτού που εξελίσσεται δυναμικά και μη-γραμμικά μέσα σε αυτόν. Η κοινωνιολογική αναλυτική προσοχή πρόσφατα εστιάζει στον *κυβερνοεαυτό*, παραπέμποντας στο πεδίο του Νιτσεϊκού εαυτού όπου κατασκευάζουμε την ταυτότητά μας όπως ακριβώς ο καλλιτέχνης δημιουργεί το έργο του, αλλά και στη ρηξικέλευθη έννοια του πολύπλοκου/χαοτικού εαυτού, ο οποίος πειραματίζεται ποικιλοτρόπως ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό, στη μοναδικότητα και την πολλαπλότητα, στη σταθερότητα και την ευθραυστότητα, τον ντετερμινισμό και τη μη προβλεψιμότητα, στον αυτοκαθορισμό και τη διεξάρτηση, στην ετερονομία και την ελευθερία (βλ. Cilliers et al. 2002).

Σταδιακά, η φιλοσοφική σκέψη εγκατέλειψε την αφελή δυτικοκεντρική προσκόλληση στη διαλεκτική του Διαφωτισμού, η οποία ήταν αδιάρρηκτα συνδεδεμένη με τον απλό,

ελιτίστικο και αυτοαντιλαμβανόμενο/αυτοεπιβεβαιούμενο εαυτό του Καρτέσιου (Williams, 1978), έναν γραμμικό, ατομικιστικό και σχεδόν μοναχικό εαυτό, διαρκώς παγιδευμένο σε έναν διανοησιαρχικό κυκλικό αυτοορισμό. Στον εικοστό αιώνα, ο θεωρητικός ψυχοκοινωνιολογικός στοχασμός επηρεάστηκε σημαντικά από τον σκοτεινό (μη-διαφανή), πολυ-επίπεδο, αιτιοκρατικά οριζόμενο και συγκρουσιακό Φροϋδικό εαυτό (Freud 2010/1923), ο οποίος συγκροτείται άνωθεν από το κρυμμένο και απροσπέλαστο ασυνείδητο.

Κατά τον προηγούμενο αιώνα, η κοινωνιολογική θεωρία επιχείρησε ποικίλες εννοιολογικές διασαφηνίσεις και επεξεργασίες. Από τον "καθρεπτιζόμενο" εαυτό του Charles Horton Cooley (1902), ο οποίος διαμορφώνεται διαμέσου της καθημερινής «συμβολικής κοινωνικής αλληλεπίδρασης» και της συνειδητής αντίδρασής του στις προσδοκίες των άλλων, στον εαυτό των συμβολικών αναπαραστάσεων του George Herbert Mead (1934), έναν εαυτό που αυτοαντιπροσωπεύεται, επιλέγοντας, φιλτράροντας και ελέγχοντας τη δράση του, και ορίζεται μέσα από τη διαρκή συσχέτισή του με άλλους (τους «σημαντικούς άλλους»), με τους οποίους αναστοχαστικά μοιράζεται κοινά σύμβολα, νοήματα και σχήματα.[1]

Και από τον (μεταθεωρητικό) δραματουργικό, εαυτό-ηθοποιό του Goffman (1959), ο οποίος συνεχώς αναπτύσσεται και αναδιοργανώνεται, καθώς αλληλεπιδρά κοινωνικά σε έναν κόσμο που μοιάζει με θεατρική σκηνή, στον ύστερο νεωτερικό «αναστοχαστικό» (reflexive) εαυτό του Anthony Giddens (1991), ο οποίος διαμορφώνει από μόνος του τα (μετα-παραδοσιακά) πλαίσια που τον ορίζουν ως πρωτεύων δράστη στο σύστημα ελεύθερης αντιπροσώπευσης/κοινωνικών συμβάσεων, και συγκροτείται δημιουργικά γύρω από μια συνεχόμενη και ευέλικτη αφήγηση, διαπραγμάτευση και κατασκευή της ταυτότητας του (βλ. Gauntlett 2002). Εδώ, το άτομο παίρνει την ευθύνη της ατομικότητάς του, αναζητά νέους τρόπους ύπαρξης και αντιλαμβάνεται πλέον τον εαυτό του «ως ένα πρόταγμα» (Rose 2007).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το μεταμοντέρνο σχεσιακό μοντέλο του κορεσμένου εαυτού (saturated self) του Kenneth Gergen (1991). Είναι ένας εαυτός βυθισμένος σε πολλαπλές κοινωνικές σχέσεις, στον πληροφοριακό και σχεσιακό χείμαρρο της ψηφιακής

[1] Η συμβολική ικανότητα ωθεί το άτομο να γίνει αντικείμενο για τον ίδιο του τον εαυτό, με άλλα λόγια να αποκτήσει μια αναστοχαστική ικανότητα.

εποχής. Εκεί, οι τρόποι έκφρασης, οι ευκαιρίες, αλλά και οι υποχρεώσεις του γίνονται αμέτρητες και ο ίδιος γίνεται "πολυφρενής" (multiphrenic). Η κλασσική, θεμελιοκρατική Καρτεσιανή αρχή "Σκέπτομαι, άρα υπάρχω" μετουσιώνεται πλέον στο "Είμαι συνδεδεμένος, άρα υπάρχω". Πρόκειται για έναν πολυθετικό μετα-νεωτερικό εαυτό (post-modern self) που δεν μπορεί να οριστεί εκτός πλαισίου κοινωνικών σχέσεων, δυνητικών *και* πραγματικών, online *και* offline. Στη συνέχεια, ο εαυτός τοποθετείται ειδικότερα στο συγκείμενο της ανάδυσης και αναβάπτισής του μέσα στους δυνητικούς κόσμους (virtual worlds).

Κυβερνοχώρος και δυνητικοί κοινωνικοί κόσμοι

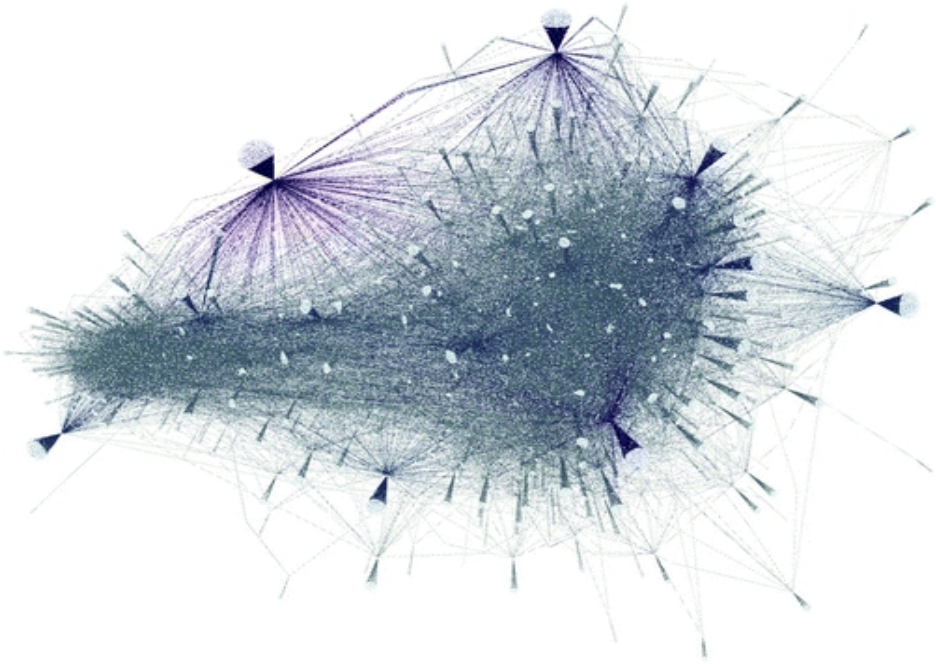
Η σχεσιακή φύση των δυνητικών κόσμων είναι εκρηκτικά έκδηλη. Το ευρυζωνικό internet και ειδικότερα η κοινωνική έκφανσή του, ο "κοινωνικός ιστός" (social web), αναδύθηκε από μια στατική διαδικτυακή πλατφόρμα και μετουσιώθηκε σε ένα δυναμικό, μη γραμμικό και διαδραστικό περιβάλλον στο διάστημα της τελευταίας μόλις δεκαετίας. Εφαλτήριο της πρωτοφανούς και ριζικής μεταμόρφωσης του κυβερνοχώρου στη σύγχρονή του μορφή, αυτή των wikis, των blogs, των κοινωνικών δικτύων (social networks) και των feeds, υπήρξε η πλατφόρμα του "Ιστού 2.0" (Web 2.0).

Η καινοτόμος «φιλική-στον-χρήστη» αρχιτεκτονική του Web 2.0 άνοιξε για τους συμμετέχοντες στους σχεσιακούς δυνητικούς κόσμους νέους δρόμους αμοιβαιότητας, συνεργασίας, διαλόγου, αλληλεγγύης και κοινωνικής αλληλεπίδρασης, προσφέροντας παράλληλα στον καθένα μοναδικές ευκαιρίες για ταυτόχρονη κατανάλωση και δημιουργία τεχνολογικού περιεχομένου, όπως λ.χ. τα online κοινωνικά δίκτυα (βλ. Tsekeris & Katerelos 2014).

Αν και οι νέες τεχνολογίες επικοινωνιών δρούσαν καταλυτικά ακόμα και πριν την έλευση του Web 2.0, αλλάζοντας όχι μόνο τη ζωή στην καθημερινότητα, αλλά και τον τρόπο που ο άνθρωπος εν γένει σκέπτεται και υπάρχει (Turkle 1984), η σκιαγράφηση της δομής του σύγχρονου κοινωνικού ιστού αποκαλύπτει κάτι ιδιαίτερο. Οι ομοιότητές του με το μοντέλο "sandbox" γίνονται άμεσα αντιληπτές. Στη βιομηχανία των video games, ο όρος υποδηλώνει μη-γραμμικότητα (δηλ. δυσ-αναλογία αιτίου-αποτελέσματος, μη-προβλεψιμότητα), ελευθερία

δράσης/επιλογών και ανάδυση του σύνθετου από το απλό (Sefton 2012). Ακριβώς όπως σε έναν αμμόλακο μιας παιδικής χαράς, όπου το αντικείμενο της διασκέδασης χτίζεται από τα παιδία με κάτωθεν (bottom-up) τρόπο, μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και λίγων απλών εργαλείων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της μπλογκόσφαιρας (βλ. Σχήμα 1).

Σχήμα 1: Η δυνητική κοινότητα των bloggers στην Ελλάδα – Πηγή:
http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/21582041.2012.721896

Στον κυβερνοχώρο, οι συνθήκες εύκολης προσβασιμότητας, ασύγχρονης επικοινωνίας, σχετικής ανωνυμίας, πολυπλοκότητας, αδιάκοπης παραγωγής γεγονότων, αυτονομίας και διεξάρτησης ταυτόχρονα, οι πλούσιες ευκαιρίες πειραματισμού και αυτοσχεδιασμού, καθώς και η bottom-up διαμόρφωσή του, ευνοούν την αναδημιουργία, την επανεφεύρεση, την ευρηματικότητα, τη σύνθεση και την ανάδυση (emergence) νέων πτυχών και πλευρών του εαυτού που τον εποικίζει.

Στην προσπάθεια να ερευνηθεί και να μελετηθεί συστηματικά ο τρόπος με τον οποίο οι διαδικτυακές ανθρώπινες σχέσεις επηρεάζουν και επηρεάζονται από παραδοσιακές κοινωνικές συμβάσεις, αλλά και να κατανοηθούν οι βασικές αρχές που οδήγησαν στη ραγδαία κοινωνικο-τεχνολογική ανάπτυξη του Παγκόσμιου Ιστού, επιχειρήθηκε μια νέα διεπιστημονική προσέγγιση, η ούτως λεγόμενη "Επιστήμη του Ιστού" (Web Science).

Στα πλαίσια αυτά του κοινωνικού ιστού και της αναδυόμενης Web Science, ο σύγχρονος εαυτός αναβαπτίζεται και επαναπροσδιορίζεται ριζικά. Αποκτά νέο νόημα (νέα εννοημάτωση) και αναδύεται μέσα από το δυναμικό, πολύπλοκο και χαοτικό περιβάλλον του Web 2.0 ως *κυβερνοεαυτός*. Γίνεται λιγότερο απλός και περισσότερο πολύπλοκος και συγκρουσιακός, λιγότερο απομονωμένος και περισσότερο διαλογικός και σχεσιακός (relational).

Ο αναδυόμενος κυβερνοεαυτός

Περισσότερο ίσως από οτιδήποτε άλλο, ο κοινωνικός ιστός είναι μια μήτρα συνεχούς παραγωγής κοινωνικών γεγονότων. Κάτω από μια τέτοια καταιγιστική δυναμική, η πραγματικότητα γίνεται περισσότερο εύθραυστη, εφήμερη και ρευστή, επηρεάζοντας αναπόδραστα τη βίωση και διαμόρφωση ή κατασκευή του εαυτού (Turkle 2011). Ο εαυτός είναι πλέον πολύπλοκος και πολλαπλός, απρόβλεπτος και αυτοοργανούμενος. Οι παλιές δυιστικές θεωρίες (a la Descartes), συμπτωματικές μιας αφελούς δυτικοκεντρικής πρόσδεσης στη διαλεκτική του Διαφωτισμού, θρυμματίζονται και παύουν να τον ορίζουν.

Αφενός, η θριαμβευτική έλευση του Κυβερνοχώρου, του Κοινωνικού Ιστού (Social Web, Web 2.0) και των Κοινωνικών Μέσων (Social Media) κλόνισε τον αποκλειστικό προσδιορισμό της ανθρώπινης κατάστασης από το εμπράγματο (υλικό) σώμα, τη γήινη ενσώματη εμπειρία (ως σαρκικά βιούμενη διυποκειμενικότητα), τον ενσώματο εαυτό και την ενσώματη και αισθητηριακή επικοινωνία, κατά την οποία μέσω των αισθήσεων αποδίδουμε νόημα στις καθημερινές κοινωνικές συναντήσεις, εντός πραγματικού (κοινωνικού, πολιτισμικού, ιστορικού) χρόνου και πραγματικού τόπου.

Αφετέρου, σηματοδότησε τη μέσω της δυνητικής πραγματικότητας παρουσίαση και επικοινωνία του εαυτού: «Ένας εαυτός χωρίς πρόσωπο, χωρίς φωνή, χωρίς σώμα. Εν τη απουσία (υλικού) σώματος, αναδύεται ως φορέας 'δράσης' το φάντασμα του ασώματου εαυτού, το λεγόμενο 'δυνητικό/εικονικό' σώμα, το οποίο επικοινωνεί και επικοινωνείται μέσω του μνημονικού ίχνους του, του κειμένου ή της εικόνας. (Το 'ίχνος' εκλαμβάνεται εδώ, σύμφωνα με την προβληματική του Derrida, ως σημαίνον απουσίας). Η 'παρουσία' του υλικού σώματος καθίσταται μη απαραίτητη, ενώ, την ίδια στιγμή, η πρωτοκαθεδρία του ανθρώπινου ματιού κλονίζεται. Ωστόσο, αν και ψηφιακά διαμεσολαβημένη, η 'οπτική εμπειρία' αναδύεται ως κεντρική διάσταση του ψηφιακού περιβάλλοντος» (Αθανασίου 2004: 57).

Ο δυνητικός εαυτός υφίσταται πλέον σε έναν δυνητικό/εικονικό χρόνο (ο οποίος εκ των πραγμάτων επιτρέπει την ασύγχρονη ή ετεροχρονισμένη επικοινωνία) και σε έναν δυνητικό τόπο ή μη-τόπο: «Διαδικτυακές 'κοινότητες', εικονική αλληλόδραση: chat rooms (ομάδες συζήτησης, «εικονικά στέκια»), λίστες ηλεκτρονικού ταχυδρομείου» (Αθανασίου 2004: 57).

Πέρα λοιπόν από την ενσώματη -ευάλωτη και θνητή- ανθρώπινη δι-υποκειμενικότητα, η απόδοση της εμπειρίας ή βίωσης του δυνητικού εαυτού (κυβερνοεαυτού) επιχειρείται πλέον με όρους που ξεπερνούν τους παλαιούς, παραδοσιακούς και παραδεδεγμένους δυαδισμούς, αλλά και τους ποικίλους φυσικούς περιορισμούς.[2]

[2] «Οι άνθρωποι αποφασίζουν ότι θέλουν να αλληλεπιδρούν με άλλους μέσα στο χώρο του διαδικτύου και ανοίγουν οικονομικούς λογαριασμούς που θα τους διευκολύνουν σε αυτό. Πιθανολογούν ότι αυτή αλληλεπίδραση θα τους κάνει να έχουν πρόσβαση σε καινούργιους ανθρώπους και πληροφορίες και φυσικά αυτό πραγματοποιείται. Αλλά πραγματοποιείται και κάτι περισσότερο. Ανακαλύπτουν σύντομα τον εαυτό τους να διαδραματίζει διάφορους και ποικίλους ρόλους, ανακαλύπτουν τον εαυτό τους ακόμη και να "ενδύεται" χαρακτήρες του αντιθέτου φύλου. Και τοιουτοτρόπως, συνεπαρμένοι από την εμπειρία της δυνατότητας να διερευνούν άγνωστες όψεις της σεξουαλικότητάς τους, διασαλεύεται και η πίστη τους για την ορθότητα της αντίληψής τους σχετικά με το ενιαίο του εαυτού τους» (Turkle 1995: 49).

Σε αυτό το ολιστικό πλαίσιο σκέψης, το συμβολικό και το υλικό, το κατασκευασμένο και το ρεαλιστικό, τα κείμενα και οι πρακτικές, η αφήγηση και η εμπειρία, δεν είναι παρά τα διαθέσιμα σύνθετα δομικά υλικά για το χτίσιμο νέων κόσμων ανάμεσα στη φαντασία και την πραγματικότητα, εκεί όπου κατά τον Slavoj Žižek (1994) εδράζει η ιδεολογία, εκεί όπου σήμερα απλώνεται ο κυβερνοχώρος και ο εαυτός αναδύεται και εξελίσσεται ως αυτοδομή και διαδικασία, ως ένα πολύπλευρο και διαμοιρασμένο σύστημα.

Δεν είναι δηλαδή κατακερματισμένος και πολυδιασπασμένος (όπως το θέτει ο μεταμοντερνισμός), χάνοντας το μη-αντιστρέψιμο παρελθόν, την ιστορικότητα και την ταυτότητά του για χάρη μιας αφηρημένης συλλογικής συνείδησης (ή παίζοντας απλά διαφορετικούς ρόλους σε διαφορετικά περιβάλλοντα και διαφορετικούς χρόνους), αλλά απλά αποκεντρωμένος, ευέλικτος, πολυτροπικός, πολύπλοκος, πολυθετικός και ικανός να λειτουργεί πολυ-επίπεδα και παράλληλα σε πολλά περιβάλλοντα/πλαίσια ταυτόχρονα (Turkle 1996).

Η νέα αυτή αντίληψη του εαυτού δεν είναι ένα ακόμα εναλλακτικό μοντέλο ταυτότητας, αλλά αποτελεί βάση για ένα ριζικά εναλλακτικό lifestyle (βιοτικό ύφος). Στο κλασσικό μοντέλο ταυτότητας, ο ενιαίος εαυτός συντηρεί την μοναδικότητά του καταστέλλοντας το ασύμβατο, το αμφιθυμικό, το καινοτομικό και το διαφορετικό. Χωρίς ωστόσο την ανάγκη διατήρησης και διαφύλαξης της μοναδικότητας του, η ανάγκη αυτοκαταστολής ή απόρριψης του διαφορετικού απουσιάζει. Το διαφορετικό ενσωματώνεται στον πολυδιάστατο/πολυθετικό εαυτό και παραμένει προσπελάσιμο (Turkle 1995).

Στην πειραματική αυτή προσέγγιση της μετανεωτερικής του ταυτότητας, ο εαυτός περνά από τις υποστάσεις στις διαδικασίες και από τις ουσίες στις σχέσεις, δίνοντας την ευκαιρία σε θεωρητικές έννοιες να «ζωντανέψουν» μέσα στον κυβερνοχώρο. Τα πάντα μπορεί να γίνουν πλέον διαπραγματεύσιμα, ακόμα και η ίδια η αυτοαφήγηση (self-narrative) του ατόμου. Σε κάποιο βαθμό, η φαντασίωση της απεξάρτησης του εαυτού από την ιστορία του και ο κοινωνικός του επαναπροσδιορισμός, όπως ακριβώς στο μύθο του Πυγμαλίωνα, αγγίζει σε αυτό το πλαίσιο την πραγματικότητα (Turkle 1994).

Κυβερνοκοινωνικότητα και δυνητικές κοινότητες

Ο μεγάλος θεωρητικός του μεταμοντερνισμού Jean-François Lyotard (1984) επισήμανε εύστοχα πως ένας εαυτός μόνος δεν συνιστά κάτι ιδιαίτερο. Και κανένας εαυτός δεν είναι απομονωμένος, σαν ένα νησί. Κάθε ένας υπάρχει μέσα σε ένα πλαίσιο σχέσεων, το οποίο είναι πλέον περισσότερο πολύπλοκο, απρόβλεπτο και ρευστό από ποτέ. Σήμερα, στην εποχή της μη αντιστρέψιμης παγκοσμιοποίησης, το περιεχόμενο και οι προεκτάσεις της επιχειρηματολογίας του αποκτούν ιδιαίτερη αξία, χρωματίζοντας ζωηρά τη σημασία της κυβερνοκοινωνικότητας, το σύνολο των αυτοοργανούμενων μορφών κοινωνικότητας που χαρακτηρίζει τα ανθρώπινα δίκτυα στον κυβερνοχώρο (Κοσκινάς & Τσέκερης, 2010).

Παραδειγματικοί περιέκτες και εκφραστές κυβερνοκοινωνικότητας αποτελούν τόσο οι ιστότοποι κοινωνικής δικτύωσης (Facebook, YouTube, Twitter, Flickr, LinkedIn, MySpace κτλ), όσο και τα μαζικά διαδικτυακά παιχνίδια πολλαπλών ρόλων (MMORPGs). Εκεί, ο εαυτός πειραματίζεται, ανακαλύπτει, ανασυνθέτει και αναπαράγεται άλλοτε με τη μορφή μιας προσαρμοσμένης ψηφιακής επαφής (βλ. Avatar) και άλλοτε αυτοαντιπροσωπευόμενος δυνητικά. Τόσο η δυνητική του ταυτότητα (Cuttler 1996), όσο και οι κανόνες κοινωνικής αλληλεπίδρασης, το πλαίσιο δηλαδή των σχέσεων, βρίσκονται υπό συνεχή δυναμική διαπραγμάτευση, διαρκώς αναδημιουργούμενα διαλεκτικά, κάτωθεν (bottom-up) και άνωθεν (top-down), από τον ίδιο και το περιβάλλον του (Turkle 1994).

Ως αποτέλεσμα, οι δυνητικές κοινότητες (που «φιλοξενούν» τον κυβερνοεαυτό) χαρακτηρίζονται από μια «πρωτόγνωρη και ανεξέλεγκτη ταχύτητα και κινητικότητα» στη συνεχή ροή της πληροφορίας, η οποία με τη σειρά της «πυροδοτεί διαρκώς (μη γραμμικά) φαινόμενα ανάδυσης», ανάμεσα στα οποία και μια «καινοτομική έννοια πολλαπλής ταυτότητας και κοινοτικής κινητικότητας» (Κοσκινάς & Τσέκερης 2010).

Χάος και πολυπλοκότητα στη δυνητική πραγματικότητα

Στο σύγχρονο σύστημα εαυτού και περιβάλλοντος (δυνητικών και μη δικτύων), εξέχον χαρακτηριστικό είναι η πολυπλοκότητα (complexity). Οι Cilliers, de Villiers και Roodt (2002) εντοπίζουν και στα δυο τις κοινές προϋποθέσεις της. Εαυτός και κοινωνικά δίκτυα αποτελούνται από μεγάλο αριθμό επιμέρους στοιχείων και αλληλεπιδρούν διαρκώς μεταξύ

τους με δυναμικό και μη-γραμμικό τρόπο. Επιπλέον, και τα δυο είναι κατασκευές με δομή ανοικτού τύπου, με δυσδιάκριτα συχνά όρια, ενώ παράλληλα διαθέτουν μνήμη. Μπορούν επομένως να εξελίσσονται μέσα στο χρόνο και να δημιουργούν τη δική τους ιστορία, η οποία επηρεάζει και την εσωτερική τους οργάνωση, αλλά και τη συμπεριφορά τους στο παρόν. Και στην αλληλεπίδραση ενός σχεσιακού εαυτού με ένα σχεσιακό περιβάλλον συγκρούσεων, ευκαιριών και αβεβαιότητας, ενυπάρχουν συνθήκες χάους, δηλαδή συνθήκες ντετερμινιστικής (όχι στοχαστικής) απροβλεψιμότητας, όπως το έθεσε ο Edward Lorenz.

Στις θετικές επιστήμες, πιο συγκεκριμένα, το χάος ορίζεται ως η απρόβλεπτη συμπεριφορά που εκδηλώνεται σε ένα ντετερμινιστικό σύστημα εξαιτίας της μεγάλης ευαισθησίας του στις αρχικές συνθήκες (Kellert 1993). Ο Prigogine εύστοχα παρατηρεί ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ τέτοιων απρόβλεπτων/μη-γραμμικών συμπεριφορών, ειδικά σε σημεία μακράν της ισορροπίας του συστήματος, ενδέχεται να οδηγήσουν σε αναδυόμενα φαινόμενα νέας οργάνωσης, νέας τάξης (βλ, πχ, Prigogine & Stengers 1984). Τάξη δηλαδή να γεννηθεί μέσα από το χάος, όπως ευφάνταστα το περιέγραψε ο Ησίοδος στην Κοσμογονία του.

Όπως και τα περισσότερα δικτυωμένα κοινωνικά συστήματα, έτσι και το σύστημα εαυτού/κυβερνοχώρου, το πολυπλοκότερο ίσως ανθρώπινο/μετα-ανθρώπινο δίκτυο στην ιστορία, είναι ταυτόχρονα αιτιοκρατικά ορισμένο και απρόβλεπτο. Με άλλα λόγια, εγγενώς χαοτικό (Tsekeris 2010). Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, έννοιες όπως η συνεργασία, η συνέργεια, ο πλουραλισμός, η δημιουργικότητα, η ελεύθερη βούληση και η επιλογή ενθαρρύνονται και ευδοκιμούν, ανοίγοντας πολύτιμες ευκαιρίες αναστοχασμού, δημιουργίας, αναδημιουργίας και ανάδυσης τόσο για τον ίδιο τον εαυτό/κυβερνοεαυτό, όσο και για τα στοιχεία του πλαισίου στο οποίο αυτός εμφωλεύεται και αλληλεπιδρά. Σε πλήρη αντίθεση με άκαμπτους, αιτιοκρατικούς (άνωθεν) αυταρχισμούς, το χάος και η πολυπλοκότητα είναι μεν αναπόφευκτα, αλλά διόλου καταστροφικά για τη βιωσιμότητα, την ανθεκτικότητα, την προσαρμοστικότητα και τις υγιείς προοπτικές εξέλιξης μιας καρποφόρου και αυτοοργανούμενης, δυνητικής ή πραγματικής, κοινωνίας (Tsekeris 2010).

Η κοινωνική πραγματικότητα αποκτά πλέον έναν χαρακτήρα εμφανώς «αναδυόμενο» και υπόκειται, όσο ποτέ άλλοτε, σε μια μόνιμη ρευστή (μη-γραμμική) διαδικασία δυναμικής αλληλεπίδρασης, διαπραγμάτευσης, κατασκευής και συνδημιουργίας, στην οποία ο καθένας

μπορεί να συμμετάσχει ή να παρέμβει ενεργητικά (ο καθένας από εμάς κατέχει την κρυφή «δύναμη της πεταλούδας», δηλαδή της διακριτικής επιρροής). Αντίθετα προς το πνεύμα του μεταμοντερνισμού, ο κυβερνοεαυτός διαθέτει έντονα στοιχεία κριτικής και αμφισβήτησης της εκάστοτε τάξης.

Η διερώτηση της πραγματικότητας αποτελεί, άλλωστε, το πρωταρχικό και αναγκαίο βήμα για τον γνήσιο και ριζικό μετασχηματισμό της. Τα Νέα Μέσα επαναφέρουν ανοιχτά το παλαιό μεταρρυθμιστικό αίτημα για «φαντασία στην εξουσία», για μια περισσότερο ουσιαστική/περιεκτική Δημοκρατία. Προτρέπουν, επίσης, τον καθέναν από εμάς να εγκαταλείψει οριστικά τον καταναγκασμό/ψευδαίσθηση του απόλυτου έλεγχου και να αγκαλιάσει αναστοχαστικά το χάος, την απροβλεψιμότητα και την αβεβαιότητα, διατηρώντας ωστόσο ένα κριτικό βλέμμα απέναντι στο σύγχρονο ιδεολογικό γίγνεσθαι.

Αντί Επιλόγου

Στη νεωτερική θεώρηση του εαυτού, η γραμμικότητα, η καθαρότητα, η προοδευτική ιεράρχηση, ο γνωστικός αναγωγισμός και η μονοσήμαντη ορθολογικότητα κυριαρχούν. Η ταυτότητα μπορεί δηλαδή να αποδομηθεί στα διακριτά επιμέρους στοιχεία που την απαρτίζουν και που συγκροτούνται γύρω από έναν ανελαστικό και σταθερό πυρήνα (Turkle 1995). Η λειτουργικότητα – ή ακόμα και η επιβίωση – ενός νεωτερικού (γραμμικού) εαυτού στα σύγχρονα δυνητικά ή γήινα περιβάλλοντα είναι ωστόσο καταδικασμένη καθώς, συμπεριλαμβανομένης της δυναμικής της παγκοσμιοποίησης, η σχεσιακή διεξάρτηση στο εσωτερικό των κοινωνιών διαρκώς ενδυναμώνεται. Η ενεργητική αποδοχή της αμφιθυμίας, του χάους, της αβεβαιότητας και της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ αυτονομίας και διεξάρτησης διευκολύνει παρά εμποδίζει την αναζήτηση του προσωπικού νοήματος.

Στον κυβερνοχώρο, ένα περιβάλλον εγγενώς πολύπλοκο και χαοτικό, οι συνθήκες και οι μηχανισμοί της κοινωνικής και πολιτισμικής διεξάρτησης εντατικοποιούνται και μεγεθύνονται. Η συγκρουσιακή, σχεσιακή και αβέβαιη φύση των πραγμάτων ενθαρρύνει την καρποφόρα και δημιουργική κοινωνική αλληλεπίδραση (Spinelli 2007), ενώ μονοδιάστατοι καθολικευτικοί ντετερμινισμοί και άνωθεν ομοιογενοποιητικές ηγεμονίες γρήγορα ατροφούν δίπλα στην

πολυλογικότητα, στην πολυφωνία, στον πλουραλισμό και στις παραγωγικές ετερογένειες, αμφιθυμίες και παραδοξότητες (Bauman 2006).

Εν κατακλείδι, σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η βιωσιμότητα/προσαρμοστικότητα του εαυτού/κυβερνοεαυτού αποτελεί ανάλογη συνάρτηση της πολυπλοκότητας και της ικανότητας αυτοοργάνωσής του (αλλά και της ικανότητας για συνεχή επαναπροσδιορισμό της αυτοεικόνας του). Ριζικά αναβαπτιζόμενος στον κυβερνοχώρο, ο εαυτός συναντά καθημερινά πλήθος ευκαιριών και δυνατοτήτων για να τροφοδοτηθεί και να ανατροφοδοτήσει το περιβάλλον του με φαντασία και πνευματικότητα, να νοηματοδοτήσει και να επαναπροσδιορίσει αναστοχαστικά τα προσωπικά του όρια, αλλά και συνδράμει ενεργητικά στη διαμόρφωση των κανόνων που διέπουν την κοινωνία του. Αγκαλιάζοντας την έκπληξη, τη ρευστότητα, την αβεβαιότητα και τις πολλαπλές επιλογές, το σύγχρονο άτομο εγκαταλείπει με αυτοπεποίθηση κάθε φιλοδοξία για σταθερά πλαίσια αναφοράς και παγιωμένες ταυτότητες, υποσχόμενο αυξημένη έμπνευση, συνεργασία και δημιουργικότητα.

Βιβλιογραφία

Αθανασίου, Α. (2004). Εθνογραφία στο διαδίκτυο ή το διαδίκτυο ως Εθνογραφία: Δυνητική Πραγματικότητα και πολιτισμική κριτική. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 115(3), 49-74.

Bauman, Z. (2006). *Ρευστή αγάπη: Για την ευθραυστότητα των ανθρώπινων δεσμών*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Cilliers, P., de Villiers, T., & Roodt, V. (2002). The Formation of the Self. Nietzsche and Complexity. *South African Journal of Philosophy*, 21(1), 1-17.

Cooley, C. H. (1902). *Human Nature and Conduct*. New York: Scribner's.

Cutler, R. (1996). Technologies, relations, and selves. In L. Strate, R. Jacobson & S. Gibson (Eds), *Communication and cyberspace: Social interaction in an electronic environment*. Crosskill, NJ: Hampton.

Foucault, M. (1980). *Power/knowledge: Selected interviews and other writings 1972-1977*. Brighton: Harvester.

Freud, S. (2010/1923). *The ego and the id*. LaVergne, Tenn.: Pacific Publishing Studio.

Gauntlett, D. (2002). *Media, gender, and identity: an introduction*. London: Routledge.

Gergen, K. J. (1991). *The saturated self: dilemmas of identity in contemporary life*. New York: Basic Books.

Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.

Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Garden City, N.Y.: Doubleday.

James, W. (1900). *Principles of Psychology, Vol. I*. New York: Henry Holt and Company.

Kellert, S. H. (1993). *In the wake of chaos: unpredictable order in dynamical systems*. Chicago: University of Chicago Press.

Κοσκινάς, Κ., & Τσέκερης, Χ. (2010). Η κυβερνοκοινωνικότητα και τα όρια της. *ΒΗΜΑ Ιδεών,* Τεύχος 05/3/2010.

Lyotard, J.-F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press.

Mead, G. H. (1934). *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press.

Prigogine, I., & Stengers, I. (1984). *Order out of chaos: man's new dialogue with nature*. Toronto: Bantam Books.

Rose, N. (2007). *The Politics of Life Itself: Bio-medicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Sefton, J. (2012). *The roots of open-world games*. GamesRadar. Retrieved from: http://www.gamesradar.com/the-roots-of-open-world-games/, 2013-12-15.

Spinelli, E. (2007). *Practising Existential Psychotherapy: The Relational World*. London, UK: Sage.

Tsekeris, C. (2010). Chaos and unpredictability in social thought: General considerations and perspectives, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 27(2), 34–47.

Tsekeris, C. & Katerelos, I. (Eds) (2014). *The Social Dynamics of Web 2.0: Interdisciplinary Perspectives*. London: Routledge.

Turkle, S. (1984). *The second self: computers and the human spirit*. New York: Simon and Schuster.

Turkle, S. (1994). Constructions and reconstructions of self in virtual reality: Playing in the MUDs. *Mind, Culture, and Activity*, 1(3), 158-167.

Turkle, S. (1995). *Life on the screen: identity in the age of the Internet*. New York: Simon & Schuster.

Turkle, S. (1996). Who Am We? : We are moving from modernist calculation toward postmodernist simulation, where the self is a multiple, distributed system. *Wired Magazine*, 4.01, Jan 1996

Turkle, S. (2011). *Sherry Turkle of MIT: How social media impacts to your identity* (S. Mainwaring, Interviewer) [Video file]. Retrieved from: http://simonmainwaring.com/social-networking/sherry-turkle-of-mit-how-social-media-impacts-to-your-identity-part-2/, 2013-12-14

Williams, B. (1978). *Descartes: The Project of Pure Inquiry*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.

Zizek, S. (1994). *Mapping ideology*. London: Verso.

Εγκληματολογικές όψεις της επίσημης ρητορείας για το μεταναστευτικό ζήτημα: η περίπτωση των φορέων του κράτους

Ιωάννα Τσίγκανου

Διευθύντρια Ερευνών – ΕΚΚΕ

Εισαγωγικά

Το μεταναστευτικό ζήτημα τόσο στην Ελλάδα της «αποστολής» μεταναστών όσο και στην Ελλάδα της «υποδοχής» μεταναστευτικών πληθυσμών συνήθως εξετάζεται ποσοτικοκεντρικά και με όρους και εργαλεία πολιτικής ή/και οικονομικής διαχείρισης. Με αυτόν τον τρόπο τελούν σε *υστέρηση* προσεγγίσεις *έτερες* που υποβοηθούν την πολύπλευρη κατανόηση και τις σημαντικά λανθάνουσες και υπόρρητες πλευρές του μεταναστευτικού φαινομένου.

Στο παρόν κείμενο θα επιχειρήσω να αναδείξω τις κοινωνικές πρακτικές και την τεχνητή σύνδεση της μετανάστευσης με την εγκληματικότητα και τη διαχείριση της ταυτότητας και της κοινωνικής ταξινόμησης των κοινωνικών υπο-ομάδων, όπως αυτές εντοπίζονται στο λόγο των ειδικών και ιδιαίτερα των φορέων του Κράτους. Η μελέτη στηρίζεται σε δεδομένα εμπειρικών ερευνών για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία οι οποίες υλοποιήθηκαν στο ΕΚΚΕ κατά το χρονικό διάστημα 2010-2013.[1]

Το βασικό ερευνητέο ερώτημα που τίθεται αφορά στην *εγκληματοποίηση του μεταναστευτικού ζητήματος* μέσα από τον κατ' υπόθεση *εγκληματοποιητικό λόγο* των επίσημων φορέων (δια των εκπροσώπων τους) του Κράτους. Πρόκειται για τη διερεύνηση της αλληλεπίδρασης του λόγου των ειδικών, των σχεδιαστών πολιτικής και του λόγου των γραφειοκρατών «διαχειριστών» του μεταναστευτικού ζητήματος στη χώρα καθώς και των συνεπειών αυτής της αλληλεπίδρασης σε επίπεδο κοινωνικών πρακτικών και αλληλεξαρτήσεων με τον *κόσμο* των μεταναστών.

[1] Βλ. ενδεικτικά, «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα», ΕΤΕ/ΥΠΕΣ, 2011, Προτεραιότητα 2: Ανάπτυξη δεικτών και μεθοδολογιών αξιολόγησης με σκοπό την αποτίμηση της προόδου, την προσαρμογή πολιτικών και μέτρων και τη διευκόλυνση του συντονισμού της συγκριτικής μάθησης ΕΤΕ/ΥΠΕΣ 2013, Δράση 2.1/09. Επίσης, βλ. «Χαρτογράφηση των υφιστάμενων δομών που παρέχουν υπηρεσίες ένταξης σε Υ.Τ.Χ. στην ελληνική επικράτεια καθώς επίσης και καταγραφή των αναγκών για ανάλογες δομές», ΕΤΕ/ΥΠΕΣ 2013, Δράση 2.1.α./11 Επίσης, «Ανάπτυξη δικτύου συνεργασίας που θα συνδέει εκπροσώπους κρατών-μελών της Μεσογείου, που αντιμετωπίζουν ανάλογες με την Ελλάδα προκλήσεις αναφορικά με την ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών», Δράση 4.1./11, Έργο, 4.1.α.

Το πλαίσιο

Η πλαισίωση της εισήγησης τοποθετείται στην απόλυτη - όπως εκφέρεται στο δημόσιο λόγο - και αδήριτη οικονομική και κοινωνική αναγκαιότητα της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών – και ειδικότερα των υπηκόων τρίτων χωρών – στην ελληνική κοινωνία.

Είναι γεγονός ότι μια εικοσαετία περίπου μετά τις πρώτες *αυθόρμητες* ή *αναγκαστικές* μετακινήσεις και προσωρινές ή περισσότερο μόνιμες εγκαταστάσεις πληθυσμών και πολιτισμών σε τόπους άλλους από τους τόπους προέλευσης ή καταγωγής τους, η κοινωνική επιστήμη είναι σε θέση να παρουσιάσει όψεις της πραγματικότητας που συνεπάγονται αυτές οι μετακινήσεις ή/και εγκαταστάσεις μεταναστών, τόσο από την πλευρά του Έλληνα πολίτη όσο και από την πλευρά του μετανάστη. Στο πλαίσιο αυτό είναι σαφής η δυνατότητα επιστημονικής συζήτησης, μέσα από μια προσεκτική ανάγνωση σχετικού εμπειρικού υλικού, του εντοπισμού διαδικασιών ή/και μηχανισμών με τους οποίους η χώρα «υποδοχής», οι πολίτες της αλλά και οι «φιλοξενούμενοι» πληθυσμοί οριοθετούν αλλά και οριοθετούνται απέναντι στο μεταναστευτικό ζήτημα.

Οι προσεγγίσεις αυτές μεταθέτουν το κέντρο της προσοχής από την αντίστιξη «αποκλειόντων» και «αποκλειομένων», «ημών» και «ξένων», στις ενδιάμεσες εκείνες περιοχές όπου συναντώνται, αντιπαρατίθενται και επικαλύπτονται κοινωνικές πρακτικές ημεδαπών και αλλοδαπών, στα πεδία όπου αρθρώνονται τόσο επίσημοι όσο και «ανεπίσημοι» λόγοι και αναδύονται αμφίσημες, διαρκώς μεταβαλλόμενες ταυτότητες. Σε αυτήν τη βάση γίνεται κατανοητή και η «τοποθέτηση» του αντικειμένου αυτής της μελέτης ως μιας «άλλης», «διαφορετικής» οπτικής της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία η οποία συναρτάται με την εκφορά του δημόσιου λόγου για το μεταναστευτικό ζήτημα στη χώρα.

Στόχος της παρούσας μελέτης δεν είναι να εξαντληθεί αναλυτικά το ζήτημα της κοινωνικής ένταξης, ανοχής και αντοχής με τα οποία στενά συναρτάται η *κοινωνική συνοχή*. Τα θέματα αυτά έχουν αποτελέσει αντικείμενο πληθώρας κειμένων της σύγχρονης διεθνούς και εγχώριας βιβλιογραφικής παραγωγής εδώ και δεκαετίες (ενδεικτικά και αντί άλλων, Roggers et al., 1995, Κατσούλης κ. ά., επ., 1996, Δημητρίου επ., 1997, Κασιμάτη, επ., 1998, Καυταντζόγλου και Πετρονώτη επ., 2000, Πετμεζίδου και Παπαθεοδώρου επ., 2004, Τσίγκανου επ., 2002). Για λόγους οικονομίας και για λόγους συνοχής της επιχειρηματολογίας που παρατίθεται, όμως, είναι απαραίτητο να επισημανθούν τα ακόλουθα:

Συγκεκριμένες εννοιολογικές παράμετροι των όρων *κοινωνική ένταξη* και *κοινωνική συνοχή*, έχουν επαρκώς διευκρινιστεί όπως για παράδειγμα τα ζητήματα των κοινών αξιών και της πολιτικής κουλτούρας, της κοινωνικής τάξης-ευταξίας και του κοινωνικού ελέγχου, της κοινωνικής αλληλεγγύης και των

συναρτήσεών της με τη διανομή του πλούτου, των κοινωνικών δικτύων, του κοινωνικού κεφαλαίου, της αίσθησης του «ανήκειν» καθώς και θέματα που άπτονται της συγκρότησης ταυτότητας (ενδεικτικά, Kearns και Forest 2000). Η παράμετρος όμως που δυσκολεύει τη χρήση των όρων κοινωνική ένταξη - κοινωνική συνοχή αναφορικά με το μεταναστευτικό φαινόμενο αφορά στην ανασηματοδότηση των όρων και προϋποθέσεων της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών που συνεπάγεται την κοινωνική συνοχή. Η αποκωδικοποίηση αυτής της παραμέτρου αναγκαστικά διέρχεται θεωρητικά και από το γενικότερο πεδίο των υποδειγμάτων που αναφέρονται στην «επικινδυνοποίηση» ή/και την «εγκληματοποίηση» συμπεριφορών στο σύγχρονο κοινωνικό γίγνεσθαι με συμπτώματα ετεροφοβίας, ξενοφοβίας και ρατσισμού. Στο πλαίσιο αυτό τα ζητήματα δεν υπάγονται σε μια μονοδιάστατη και αποκλειστική πραγμάτευση και νομική θέαση αλλά συναρτώνται άμεσα με την συνεχώς αναδιαμορφούμενη κατάσταση και στο κοινωνικό πεδίο.

Στην παρούσα μελέτη καταβάλλεται μια προσπάθεια να απομονωθούν οι αναλυτικά χρήσιμες εμπνεύσεις προσεγγίσεων που αναδεικνύουν τις παραμέτρους μιας εκ νέου πρόσληψης των υπό διερεύνηση ζητημάτων. Χρήσιμοι για το σκοπό αυτό αναδεικνύονται οι προσδιοριστικοί όροι όχι μόνο της *επικινδυνότητας* τόσο με την *ποινική - εγκληματολογική* όσο και με την *κοινωνική* εννοιολόγησή της (Νικολόπουλος 2000) αλλά κυρίως της *επικινδυνοποίησης* (“dangerisation”), *της δυνάμει, της εν τω γίγνεσθαι επικινδυνότητας* (Lianos και Douglas 2000) στη σύγχρονη κοινωνία των κοινωνικών διακρίσεων και ανισοτήτων. Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται μια αρχική ανίχνευση μέσα από το λόγο των επίσημων φορέων του κράτους αλλά και των θεσμικών εκπροσώπων των μεταναστών των στοιχείων εκείνων της επίσημης ρητορείας τα οποία εντείνουν αλλά και ταυτόχρονα ασυνείδητα υποσκάπτουν την κοινωνική ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία. Η οπτική αφικνείται από το πεδίο της κοινωνιολογίας του εγκλήματος και η βασική προς εμπειρική διερεύνηση υπόθεση διατυπώνεται ως εξής: Η επίσημη ρητορεία για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών εκφράζεται μεταξύ άλλων και με όρους εγκληματοποιητικούς και απονομιμοποιητικούς για τα κοινωνικά υποκείμενα στα οποία αναφέρεται τα οποία όμως με τη σειρά τους ενσωματώνουν στη ρητορεία τους τον επίσημο εγκληματοποιητικό λόγο που τα αφορά. Με αυτόν τον τρόπο επιτελείται μια ιδιάζουσα κοινωνική ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών στο *περιθώριο* της ελληνικής κοινωνίας και μάλιστα αυτό συντελείται και μέσα από τον επίσημο λόγο των εκπροσώπων των μεταναστών οι οποίοι υιοθετούν τον επίσημο εγκληματοποιητικό λόγο των Αρχών ασυνειδήτως ή/και συνειδητά σε μια *παντομίμα* ένταξης.

Τα δεδομένα

Τα δεδομένα προέρχονται από εμπειρικές έρευνες του ΕΚΚΕ που πραγματοποιήθηκαν το πρώτο εξάμηνο του 2013 με τη συγχρηματοδότηση του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης των Υπηκόων Τρίτων Χωρών στην ελληνική κοινωνία (βλ. ανωτέρω σημείωση 1). Μια πρώτη *ανάγνωση* των τοποθετήσεων των επίσημων φορέων του Κράτους, των Περιφερειών και των ΟΤΑ (δια των εκπροσώπων τους) προτείνει τα ακόλουθα:

Ο επίσημος λόγος των φορέων του Κράτους είτε με τη μορφή της Κεντρικής Διοίκησης ή της Τοπικής Αυτοδιοίκησης χαρακτηρίζεται από συχνή χρήση και αναφορά σε έννοιες που παραπέμπουν με ευθύ τρόπο στο εγκληματικό φαινόμενο και την αντιμετώπισή του. Τα ρητά αλλά κυρίως τα υπόρρητα λεκτικά σχήματα που αναδύονται στον περί της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών λόγο των διαχειριστών της κρατικής εξουσίας και της άσκησης του τυπικού κοινωνικού ελέγχου υποδεικνύουν ότι η επίσημη *ενταξιακή* λογική και επιχειρηματολογία συχνά υπογραμμίζεται και υποσκάπτεται από μια ασυνείδητη *απ-ενταξιακή* ρητορεία με έντονες εγκληματολογικές και εγκληματοποιητικές συνδηλώσεις.

Μια πρώτη γενική διαπίστωση είναι ότι στον επίσημο λόγο το κοινωνικό υποκείμενο των μεταναστών *κομματιάζεται, τεμαχίζεται, διασκορπίζεται και μοιράζεται*, με τον όρο «κομμάτι» να απαντάται με υπερβολική συχνότητα και να κατέχει προνομιακή θέση υποδηλώνοντας ή συνδηλώνοντας πλήθος διαφορετικών κατατμήσεων του συλλογικού κοινωνικού σώματος των μεταναστών. Μια μεγάλη ποικιλία διαχωρισμών, χαρακτηρισμών, ταξινομιών, κατηγοριοποιήσεων και κατηγοριών επιστρατεύεται για να υπηρετήσει (ασυνείδητα) αλλά και να ανα-νοηματοδοτήσει τον παραπάνω *τεμαχισμό*. Με τον τρόπο αυτό οι δεδομένες συλλογικότητες (ομάδες μεταναστευτικών πληθυσμών ή ροών) ανατοποθετούνται στο κοινωνικό πεδίο στη βάση τεχνητών σχημάτων διαχωρισμών και ανακαθορισμών που πλήττουν ιδιότητες και ταυτότητες με τρόπο βίαιο και εν πολλοίς αντιφατικό.

Το κοινωνικό υποκείμενο των μεταναστών αντιμετωπίζεται με επίσης μεγάλη συχνότητα στην επίσημη ρητορεία γενικότερα ως «πρόβλημα», ως παρέκκλιση από την κανονικότητα, και ειδικότερα ως «καθεστώς υπαιτιότητας, παρανομίας, ανομίας και παραβατικότητας». Η αντιμετώπιση προβλέπεται μέσα από την «εθνική πολιτική κοινωνικής προστασίας» που ήδη κατ' όνομα θυμίζει τη θεωρητική πρόσληψη της «νέας κοινωνικής άμυνας» των νομοταγών πολιτών των δυτικών κοινωνιών απέναντι στους εγκληματίες της εποχής του μεσοπολέμου (Ancel, 1995). Ο στόχος είναι όπως ρητά αναφέρεται «να τους φοβίσουμε, να τους αποτρέψουμε να τους απομακρύνουμε».

Στόχος όμως παράλληλα είναι και η διαχείριση ή όπως επίσης συχνά εκφέρεται στο λόγο των Αρχών, η «τακτοποίηση, η προσέγγιση της άτακτης και άτυπης εμφάνισης μεταναστών χωρίς νομική

προσωπικότητα… της μεταιχμιακής κατάστασης ανθρώπων σε πλήρη απόγνωση… του όγκου... των δεκάδων... εκατοντάδων... χιλιάδων... του κύματος μεταναστών», η συλλογή κατάλληλων ποιοτικών και αξιόπιστων στατιστικών διοικητικών στοιχείων, αναλύσεων και αξιολογήσεων. Αυτή η διαχείριση περιλαμβάνει, όπως ρητά αναφέρεται με μεγάλη πυκνότητα αναφορών, «άδειες… υπηρεσίες… κατηγορίες… δομές νομιμοποίησης… απονομιμοποίησης… στατιστικά… κινητικότητα… αναχωρήσεις… το 'κομμάτι' της ηλικίας… το 'κομμάτι' της ένταξης… το 'κομμάτι' του φύλου». Είναι σαφές πως η αντιμετώπιση δεν αφορά την ένταξη αλλά την απομάκρυνση, τις αναχωρήσεις, την αποτροπή του κινδύνου, την εξουδετέρωση του *βάρους* από τον «όγκο» το «κύμα» των μεταναστών.

Ειδικώτερα στο λόγο για τους ανήλικους μετανάστες, τους ασυνόδευτους μικρούς ταξιδευτές, απαντώνται ασυνείδητες εκφράσεις εξουδετέρωσης της ατομικότητας, της υποκειμενικής φυσιογνωμίας. Στην ασυνείδητη ουδετεροποίηση του γένους των λεκτικών σχημάτων εντοπίζεται η *'πραγμοποίηση'* (res) των κοινωνικών υποκειμένων ακόμη και στον περί ανηλίκων παιδιών λόγο των επαγγελματιών του εθελοντισμού και των μη κυβερνητικών οργανώσεων: «τα πήραμε... τα τοποθετήσαμε... τα βάλαμε…».

Οι μετανάστες κατά τις Αρχές «χρειάζονται αντιμετώπιση» και ο «χειρισμός είναι δύσκολος». Υπόρρητα εντοπίζεται μια *μεταφορά* από την αντίστοιχη ανάγκη αντιμετώπισης παρεκλινόντων και εγκληματιών. Ρητά και ξεκάθαρα η αντιμετώπιση εξειδικεύεται με όρους «εξέτασης, φακέλου, υπόθεσης αλλά και κατάστασης μετέωρης». Ρητά και υπόρρητα εντοπίζονται οι κυρίαρχες κλασσικές ντετερμινιστικές εγκληματολογικές προσεγγίσεις και εμπνεύσεις περί του βιολογικού προσδιορισμού του εγκλήματος και της ροπής προς το έγκλημα. Ανιχνεύονται επίσης και ψήγματα της θρησκευτικής προέλευσης ηθικής απαξίας των πράξεων: η ενσωμάτωση προωθείται ρητά ως θεραπεία («πανάκεια») απέναντι στην «μεταιχμιακή κατάσταση» των μεταναστών. Μια κατάσταση «αδιέξοδη». Χαρακτηριστικό είναι ότι ο όρος «πύλη» που υπαινίσσεται μια διαδικασία εξόδου πραγματική ή νοητή από τα αδιέξοδα, χρησιμοποιείται μόνο άπαξ, σε κείμενο 100 σελίδων απομαγνητοφωνημένου κειμένου τοποθετήσεων εκπροσώπων των Αρχών οι οποίοι ενώ «δεν επιθυμούν να μακρηγορήσουν» (όρο χαρακτηριστικό του δικηγορικού επαγγέλματος) αισθάνονται την ανάγκη να υπερασπιστούν τους μετανάστες που υποφέρουν από «φυσική μετάλλαξη» και διαβιούν με «άγνοια κινδύνου» ευάλωτοι σε «κυκλώματα που τους ξεζουμίζουν… (Σε άλλο σημείο του κειμένου) επιχειρείται η σταύρωση των μεταναστών.... το κυνήγι εναντίον τους... από απειλείς διώκτες.... από επιθέσεις... καταστάσεις συγκρουσιακές... επεισόδια».

Ενδιαφέρον εμφανίζει ο συνειρμός που εκφράζεται με τη διατύπωση της πολιτικής ένταξης ως «στοιχήματος», όρο που παραπέμπει ευθέως στην αβεβαιότητα και στον τζόγο. Στόχος είναι η «ανατροπή... η διευκόλυνση.. . (ακόμη και) η συνδιαλλαγή». Τα κίνητρα συνδέονται ευθέως με τις προσδοκίες και τις προτεραιότητες με τρόπο που θυμίζει κλασσικές εγκληματολογικές θεωρήσεις

(ενδεικτικά, Πανούσης 1985).

Από την άλλη πλευρά, εντυπωσιάζει το γεγονός ότι ο λόγος αυτός υιοθετείται (ασυνείδητα) και στη δημόσια ρητορεία των εκπροσώπων συλλόγων μεταναστών. Στον αγώνα τους να απεκδυθούν την ετικέττα και το στίγμα της εγκληματοποίησης για το συνολικό σώμα των μεταναστών, μιλούν για δικά τους «λάθη, αστοχίες, παραλείψεις, συγκρούσεις, σπίλωση του ονόματός τους από το χαρακτήρα της εγκληματικότητας κάποιων μεταναστών», αλλά και για λάθη των Αρχών «που το γνώριζαν και το άφηναν να μεγαλώνει», για «άδικες απελάσεις, συγκρούσεις, προκαταλήψεις».

Οι εικόνες αυτές - που μεταφέρονται μέσα από το λόγο των εκπροσώπων Φορέων των Μεταναστών - συχνά ταυτίζονται με τις εικόνες που αναδύονται μέσα από το λόγο των Αρχών καθώς αναφέρονται ρητά στη συμμετοχή μεταναστών στην εγκληματικότητα των δρόμων, την εμπορία ναρκωτικών και ανθρώπων αλλά και τις σαρωτικές 'σκούπες' αφανισμού δικαίων και αδίκων από την ορατή κοινωνική ζωή και ευταξία. Χαρακτηριστικές είναι οι αποστροφές του λόγου εκπροσώπων Συλλόγων Μεταναστών όταν αναφέρονται στην εφαρμογή του δίδυμου του Νόμου και της Τάξης, περίπτωση κατά την οποία διαπιστώνεται μια απόλυτη ταύτιση με το λόγο των Αρχών. Και οι εκπρόσωποι των Φορέων των Μεταναστών υιοθετούν μια αύξουσα διαχειριστικότητα του μεταναστευτικού ζητήματος - καθώς το συλλογικό υποκείμενο των μεταναστών εμφανίζεται να αποδέχεται τις νέες κατατμήσεις, ταξινομίες και κατηγοριοποιήσεις των Αρχών - την οποία διαχειριστικότητα όμως θεωρούν ως «ευκαιρία» επιβίωσης. Επιβίωσης όμως στον «εγκλωβισμό» τους σε έναν *τόπο, κόσμο και χώρο* χωρίς «πύλη» εξόδου, σε έναν *κρανίου τόπο*, ένα «Γολγοθά».[2]

Συμπεράσματα:

Είναι φανερό πως στο παράδειγμά μας βρίσκουν εφαρμογή οι αρχές της διαχειριστικότητας του εγκληματικού φαινομένου ή διαφορετικά της *διαχειριστικής εγκληματολογίας (administrative criminology,* ενδεικτικά, Matthews, 2009) . Τα δεδομένα καταδεικνύουν ότι η σύγχρονη κοινωνία των ορατών κινδύνων και διακινδυνεύσεων στηρίζεται όλο και περισσότερο στη λογική των μαθηματικών αθροισμάτων στατιστικών στοιχείων και ποσοτικών συνόλων δεδομένων για την κατηγοριοποίηση, την τακτοποίηση και τη γνώση των πληθυσμών σε συνδυασμό με την εγκατάσταση ασφαλιστικού–διασφαλιστικού τύπου διαχειριστικών μοντέλων της γνώσης περί ορατών κινδύνων και διακινδυνεύσεων. Καθώς οι υπηρεσίες συγκεντρώνουν ατομικά δεδομένα, χρησιμοποιούν συγκεντρωτικά στατιστικά μεγέθη

[2] Πρβλ. τις περί «σταύρωσης» αναφορές στο λόγο τω Αρχών.

για να ταξινομήσουν όσους εντάσσονται στο ταξινομητικό τους σχήμα. Με αυτόν τον τρόπο, ο καταμερισμός των πληθυσμών στη βάση μιας συνειδητής ταυτοποίησης των κοινωνικών υποκειμένων αντικαθίσταται από την κατανομή ή τη διάχυση μιας αφηρημένης γνώσης περί κινδύνων και διακινδυνεύσεων ανάμεσα σε πολυποίκιλτους θεσμούς. Ως αποτέλεσμα, η διακυβέρνηση επικεντρώνεται αποκλειστικά σχεδόν στη διαχείριση των διακινδυνεύσεων μάλλον παρά στο ζήτημα μιας αποτελεσματικής διευθέτησης (Rigakos & Hadden, 2001). Όπως έχει υποστηριχθεί, ένα από τα βασικά θέματα που προκύπτουν από την παραπάνω παραδοχή αφορά το βαθμό στον οποίο τεχνικές διαδικασίες για την αποτίμηση των κινδύνων πραγματικά κατευθύνουν την κυβερνητική πρακτική και τους τρόπους με τους οποίους το λεξιλόγιο της διακινδύνευσης μοιράζεται το ποινικό πεδίο με άλλες αξίες, δεσμεύσεις, φιλοδοξίες και περιορισμούς. Ως προς αυτό το σημείο μπορεί κάποιος να υποστηρίξει βάσιμα ότι οι ποινικές πρακτικές και θεσμοί πραγματικά αναδιαρθρώνονται στο πλαίσιο της επιχειρησιακής λογικής της αποτίμησης και της διαχείρισης κινδύνων και διακινδυνεύσεων και ότι το υπό διερεύνηση ποινικό σύστημα αφίσταται από ένα ιδεώδες ορθολογικό μοντέλο διαχείρισης κινδύνων. Με αυτήν την έννοια, *η γλώσσα της διακινδύνευσης* συνιστά επίσης σημαντικό ερευνητέο ζήτημα καθώς οι κατασκευές της διακινδύνευσης διαπλέκονται στενά με *τις γλώσσες των δικαιωμάτων, της διακαιοσύνης, της νομιμότητας και της νομιμοποίησης σ΄ένα τόπο αγώνων για επιρροή, αξιοπιστία, αποδοχή και αναγνώριση* (Sparks, 2001).

Οι παραπάνω επισημάνσεις βρίσκονται κοντά στο πνεύμα της ανησυχίας που διατύπωσε ο Foucault (1977) για την ανακάλυψη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του *ποινικού υποκειμένου* που κατασκευάζεται από κάθε δεδομένη ιστορική ποινική διαχείριση. Σημαντικό στοιχείο επίσης για την κατανόηση - μέσα από την ανάλυση - των επίσημων λόγων για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών είναι ο εντοπισμός κλασσικών εγκληματολογικών θεωρήσεων για το μεταναστευτικό ζήτημα. Οι σύγχρονες επίσημες τοποθετήσεις των Αρχών θυμίζουν την επίσημη ρητορεία και πρακτική για το μεταναστευτικό ζήτημα στην Αμερική του 20ου αιώνα όπου οι μετανάστες θεωρείτο πως αντιπροσωπεύουν τις απώλειες ενός συστήματος που δεν αγκάλιαζε όλα τα μέλη της κοινωνίας και δεν διαπερνούσε τα ghettoes ή τις υποβαθμισμένες αστικές εργατικές συνοικίες. Άρα η αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών θα μπορούσε να αντιστρέψει τις αρνητικές επιπτώσεις των εξαθλιωμένων περιοχών και να μεταμορφώσει τους κατοίκους σε νομοταγείς πολίτες. Αυτή η διάσωση των ανθρώπων του περιθωρίου - φτωχών, μεταναστών, παραβατών κ. ά. - ιδιαίτερα των παιδιών, επιχειρήθηκε με την επιστράτευση πακέτων κοινωνικών παροχών που αφενός θα ανακούφιζαν από τα δεινά αλλά κυρίως θα προωθούσαν τη μικροαστική ηθική και το κυρίαρχο σύστημα αξιών (Platt , 1969). Στη λογική του «American Dream» και της άποψης ότι η άρνηση των ευκαιριών κινητοποιεί εγκληματογόνες καταστάσεις η επιδίωξη της λύσης αναζητήθηκε στην επέκταση και τη διεύρυνση της πρόσβασης των μελών μιας

κοινωνίας στο σύστημα νομιμοποιημένων ευκαιριών. Ως συνέπεια οι πολιτικές για τη *θεραπεία της εκτροπής* ενεργοποίησαν προγράμματα αντιστροφής της εγκληματικής θητείας των παραβατών με έμφαση στους μηχανισμούς πρόληψης καθώς και εφοδιασμού των μειονεκτούντων με τεκμήρια εκπαίδευσης, εμπειρίας, προϋπηρεσίας, στο πνεύμα της ισότητας των ευκαιριών και της πρόσβασης στην αγορά εργασίας (Rothman, 1980). Αυτή η ίδια λογική εντοπίζεται και στο σύγχρονο επίσημο λόγο και ρητορεία για το μεταναστευτικό ζήτημα στη χώρα μας με την επιπρόσθετη επιρροή των θεωρήσεων για *θετικές διακρίσεις*, οι οποίες όμως δεν παύουν να αποτελούν διακρίσεις (Μπαλούρδος Δ., Χρυσάκης Μ., επ., 2012).

Συνοψίζοντας, ο επίσημος λόγος των Αρχών αλλά και ο λόγος των Φορέων των Μεταναστών χαρακτηρίζονται από ποικίλους οπισθοδρομικούς ετεροχρονισμούς, την αναβίωση κλασσικών θεωρήσεων για το έγκλημα, την πίστη στη δύναμη και την αποτελεσματικότητα της διαχείρισης με στόχο την *τακτοποίηση* και την κανονικοποίηση πληθυσμών , την εξυπηρέτηση της ιδεοληψίας των «ίσων ευκαιριών» σε κοινωνίες και συνθήκες εξ ορισμού άνισες και κυρίως *επιφυλακτικές*.

Τέλος, η βασική υπόθεση της παρούσας μελέτης φαίνεται να επαληθεύεται ακόμη και μέσα από μια αρχική αποτίμηση των δυνατοτήτων του εμπειρικού υλικού. Η περαιτέρω λεπτομερής ποιοτική επαναφήγηση του δημόσιου λόγου για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών θα μπορούσε να επιβεβαιώσει την υπόθεση ότι η επίσημη ρητορεία για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών εκφράζεται με όρους εγκληματοποιητικούς, και απο-νομιμοποιητικούς για τα κοινωνικά υποκείμενα στα οποία αναφέρεται τα οποία όμως με τη σειρά τους ενσωματώνουν στην επίσημη ρητορεία τους τον επίσημο εγκληματοποιητικό λόγο που τα αφορά. Με αυτόν τον τρόπο επιτελείται μια ιδιάζουσα κοινωνική ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών στο περιθώριο της ελληνικής κοινωνίας και μάλιστα αυτό συντελείται και μέσα από τον επίσημο λόγο των εκπροσώπων των μεταναστών οι οποίοι υιοθετούν τον επίσημο εγκληματοποιητικό λόγο των Αρχών ασυνειδήτως ή/και συνειδητά – ως 'κραυγή' ένταξης.

Με αυτόν τον τρόπο αποδεικνύεται ότι οι παραδεδεγμένοι ποσοτικοί «δείκτες» κοινωνικής ένταξης των μεταναστών, υπολείπονται των ποιοτικών χαρακτηριστικών της αφήγησης του λόγου τους για την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία.

Βιβλιογραφία

Foucault M., (1977): "*Discipline and Punish*", London, Penguin.
Kearns A. and Forest R., (2000), "Social cohesion and multilevel urban governance", *Urban Studies*, 37, 5/6, 995-1017.

Lianos M., Douglas M., (2000),"Dangerization and the end of deviance", *British Journal of Criminology*, no 40 / 2, σελ. 261-278.

Matthews R., (2009), "Beyond ' so what?' criminology: Rediscovering realism", *Theoretical Criminology*, no 13 (3), 341-362.

Platt A.M., (1969), *The child savers : the invension of Delinquency*, Chicago, Chicago University Press.

Rigakos G., Hadden R., (2001): "Crime, capitalism and the 'risk society'", *Theoretical Criminology*, no 5/1, σελ. 61-84.

Roggers G. et al., (1995), *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, Geneva, ILO Geneva.

Rothman D.J., (1980), *Conscience and Convenience : The asulym and its alternatives in Progressive America*, Boston, Little Brown.

Sparks R., (2001): "Degrees of estrangement: The cultural theory of risk and comparative penology", στο *Theoretical Criminology*, no 5 / 2, σελ. 159-76.

Δημητρίου Σ. επ., (1997), *Μορφές Κοινωνικού Αποκλεισμού και Μηχανισμοί Παραγωγής του,* Αθήνα, Ιδεοκίνηση.

Κασιμάτη Κ., επ., (1998), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα, Gutenberg.

Κατσούλης Η., Καραντινός Δ. κ. ά., επ. (1996), *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, τομ. 2,

Καυταντζόγλου Ρ., Πετρονώτη Μ., επ., (2000), *Όρια και Περιθώρια – Εντάξεις και Αποκλεισμοί,* Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Μπαλούρδος Δ., Χρυσάκης Μ., επ., (2012), *Καταπολέμηση των Διακρίσεων: Τάσεις, Προκλήσεις, Πολιτικές*, Αθήνα, Παπαζήσης – ΕΚΚΕ.

Νικολόπουλος Γ., (2000), «Εγκληματολογικοί προβληματισμοί γύρω απ' την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού», στο Δασκαλάκη Η., κ. ά., (εκδ.), *Εγκληματίες και Θύματα στο Κατώφλι του 21ου Αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 521-531.

Πανούσης Γ., (1985), *Οι κοινωνικές σχέσεις ως αναγκαίοι όροι εγκληματογένεσης*, Αθήνα- Κομοτική, Σάκουλας.

Πετμεζίδου Μ., Παπαθεοδώρου Χ., επ., (2004), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας.

Τσίγκανου Ι., επ., (2002), *Οι εγκληματολογικές όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Η διαδικτυακή ανασυγκρότηση της ελληνικής συλλογικής ταυτότητας

Πηνελόπη Τσίλη

Υπ. Δρ. Κοινωνιολογίας

Περίληψη

Το διαδίκτυο μεταλλάσσεται από εργαλείο σε μέσο κι από μέσο σε εικονική πραγματικότητα κοινοτισμού, χάρη στην πανανθρώπινη ανάγκη για απεριόριστη επικοινωνία και ελεύθερη έκφραση. Η επικοινωνία σε μία καινούργια δημόσια σφαίρα επαναπροσδιορίζει τις κοινωνικές σχέσεις, επιδρώντας στη συλλογική ταυτότητα που ανασυγκροτείται για να επιτύχει τον εκδημοκρατισμό μέσα από μεταρρυθμιστικά κινήματα. Οι χρήστες, σαν άλλοι εργάτες χαρτοφυλακίου του Διαδικτύου, παράγουν άυλα προϊόντα που διαμεσολαβούν το νόημα, που τείνει να χάνεται ακόμη περισσότερο, όσο αυξάνεται η ελευθερία και φθίνουν οι παραδοσιακοί θεσμοί. Ο προσδιορισμός του νοήματος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα προσωπικά φίλτρα του κάθε χρήστη, αλλά κι από το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της εκάστοτε κοινωνίας. Σε μια δυαδική κοινωνία, όπως είναι η ελληνική, η πολυπόθητη ανασυγκρότηση είναι της συλλογικής ταυτότητας σκοντάφτει στα αναχώματα της πόλωσης και της κοινωνικής μισαλλοδοξίας.

Abstract

The Internet as we know it has transformed from a simple tool to a necessary means, whilst now is on the course of becoming the virtual reality of communalism due to the universal need for unconstrained communication and free expression. Communication on an new public sphere redefines social relationships, reacting on social collective identity that is reconstructed to achieve democratization through reforming movements. Users, like modern portfolio workers, produce non material products that mediate the meaning which is becoming even more difficult to define, as freedom is increased and as traditional institutions tend to decline. Defining the meaning depends largely on the users' personal filters as well as the social economic level of each society. In a dual society, like the Greek one, the much coveted reconstruction of collective identity stumbles upon polarization and social intolerance.

Όσα δεν κατάφερε να επιτύχει τεχνολογικά η ανθρωπότητα στο πέρασμα δεκάδων αιώνων, έμελλε να τα πετύχει ραγδαία και ανατρεπτικά τον τελευταίο κυρίως αιώνα. Κάθε μία σημαντική ανακάλυψη αποτέλεσε τομή για την επίσπευση της αλλαγής της ιστορικής περιόδου. Αντίστοιχη τομή για τη δική μας εποχή-ιστορική περίοδο που χαρακτηρίζεται ως μετανεωτερικότητα, υπήρξε το Διαδίκτυο.

Το Διαδίκτυο είναι μία ανακάλυψη που μετεξελίσσεται μέρα με την ημέρα. Στην πρώτη του μορφή (Web 1.0), ξεκίνησε ως ένα εργαλείο. Στη δεύτερη μορφή του (Web 2.0) μεταμορφώθηκε σε ένα μέσο μαζικής επικοινωνίας των ανθρώπων, ενώ στην τρίτη του μορφή (Web 3.0) αναμένεται να υποστηρίξει τη συνεργασία ανάμεσα στους ανθρώπους, σε ένα πλαίσιο κοινοτισμού-«κολεκτιβισμού» (Fuchs 2008:127).

Πως όμως έγινε το Διαδίκτυο από εργαλείο, μέσο και πως τείνει να γίνει από μέσο, δυνητική κοινοπολιτεία; Ήταν η ανάγκη για απεριόριστη και ελεύθερη επικοινωνία που μάς έφερε πιο κοντά. Η επικοινωνία σε μία παρομοίωση προς χάριν παραδείγματος θα μπορούσε να είναι το σωματίδιο εκείνο που συνέχει τον κόσμο και αναπαράγει τις κοινωνικές σχέσεις. Γι' αυτό η ανάπτυξη της σε μία νέα βάση, όπως είναι η διαδικτυακή, μπορεί να επηρεάσει τις κοινωνικές σχέσεις, δημιουργώντας ένα αναμορφωμένο πλαίσιο αλληλεπίδρασης, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς τη γιγάντωση της επικοινωνίας μέσω της συνδεσιμότητας στο Διαδίκτυο, όπου οι οικονομικοί περιορισμοί συνεχώς υποχωρούν και τα κοινωνικά στερεότυπα τείνουν να αναθεωρούνται.

Μέσα από το Διαδίκτυο ανακαλύψαμε ξανά τη δημόσια σφαίρα, το δημόσιο λόγο. Το ενδιαφέρον για την επικαιρότητα, για εκείνο που διαδραματίζεται γύρω μας, γι' αυτό που είμαστε και γι' αυτά που συμβαίνουν στον κόσμο μας -το οποίο κατά τον Φουκώ είναι προϋπόθεση για να γίνουν οι άνθρωποι κύριοι του μέλλοντος (Τσουκαλάς 2006: 23)- είναι πλέον πιο μαζικό και πιο έντονο από ποτέ άλλοτε στην ιστορία της ανθρωπότητας.

«Στην περίπτωση του δυτικού πολιτισμού, το πεδίο διεκδίκησης της αθανασίας υπήρξε η δημόσια σφαίρα, που αναδύθηκε για πρώτη φορά στην αθηναϊκή δημοκρατία, εξασφαλίζοντας ένα χώρο ορατότητας όλων των πολιτών από όλους. Η ορατότητα αυτή αποτελούσε την προϋπόθεση για την επιδίωξη της υστεροφημίας που επιτυγχάνονταν με την επίτευξη αξιομνημόνευτων πράξεων»(Τάσης 2013:24). Η φιλοσοφία της αρχαίας αγοράς αναδύεται εκ νέου στο πλαίσιο της διαδικτυακής κοινότητας, η οργάνωση της οποίας δεν βασίζεται σε κανένα από τα γνωστά μας κοινωνικοοικονομικά συστήματα. Στην πραγματικότητα, η διαδικτυακή κοινότητα τείνει να αυτοοργανώνεται!

Η θεωρία της αυτοοργάνωσης στις κοινωνικές επιστήμες βασίζεται στην αυτοοργάνωση που παρατηρείται στη Φύση, στη διαδικασία δηλαδή που καταλήγει να δομεί ένα σύστημα χωρίς την ύπαρξη εξωτερικού σχεδιασμού ή κεντρικής αρχής. Τα μέρη του συστήματος δρώντας τμηματικά και παράλληλα αλλάζουν τη

συνολική συμπεριφορά του συστήματος, το οποίο εμφανίζει νέες ιδιότητες. Το σύστημα, εν ολίγοις, αναπαράγεται αφ' εαυτού, με τη δική του λογική και τα δικά του δομικά συστατικά.

Σύμφωνα με τον Γερμανό κοινωνιολόγο Niklas Luhman, εμπνευστή της θεωρίας της αυτοοργάνωσης, κατά τον ίδιο αυτοαναφορικό και αυτοαναπαραγώμενο τρόπο αναπαράγεται και το σύστημα που ονομάζουμε κοινωνία, ξεχωρίζοντας ως κεντρικό συνεκτικό του στοιχείο την επικοινωνία. Η θεωρία της αυτοοργάνωσης, δηλαδή, ξεφεύγει από το δίπολο άνθρωπος-δομή, στο οποίο βασίζονται οι κυριότερες κοινωνικές θεωρίες, μετατοπίζοντας το ζητούμενο στην επικοινωνία.

Η επικοινωνία στο πλαίσιο μιας διαδικτυακής κοινότητας μπορεί να μετατρέψει τη διαδικτυακή κοινότητα σε έναν νέο και ισχυρό κοινωνικοποιητικό φορέα-Περίπτωση Μελέτης διαδικτυακής κοινότητας 60.000 μελών

Από το πρώτο διάστημα λειτουργίας της σελίδας στην πλατφόρμα του facebook, γινόταν εμφανές ότι τα μέλη άρχιζαν να μαθαίνουν και να αναπαράγουν συμπεριφορές, πιο «τυφλά» μάλιστα από ό,τι θα μπορούσε να γίνει εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος ή στο σχολείο. Το γεγονός αυτό κέντρισε ιδιαιτέρως την προσοχή μου, δεδομένου ότι εξέλειπε η φυσική παρουσία και άρα το αντιληπτικό υπόβαθρο που θα μπορούσε να διασφαλίσει το σώμα (Ντρέιφους 2003: 56).

Αυτό το είδος μάθησης που άρχισε να αναπτύσσεται ανάμεσα στα μέλη, προσεγγίζεται περισσότερο από την κοινωνικογνωστική θεωρία της μάθησης, που υποστηρίζει ότι «Ο άνθρωπος μαθαίνει περισσότερα πράγματα παρατηρώντας συμπεριφορές προτύπων, παρά στην οικογένεια και το σχολείο[1]». Το πρότυπο, όμως εν προκειμένω, δεν καθορίζεται από τους γνωστούς παράγοντες που αναγνωρίζονται και υιοθετούνται στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Στο πλαίσιο της διαδικτυακής κοινότητας, ναι μεν, συμπλέκονται οι τρεις παράγοντες που προϋποθέτει η εν λόγω θεωρία: η συμπεριφορά, τα ενδοπροσωπικά στοιχεία και τα γεγονότα του περιβάλλοντος-η αλληλεπίδραση των οποίων παρέχει ευκαιρίες στους ανθρώπους να θέσουν κάποιο έλεγχο στο περιβάλλον τους και να ρυθμίσουν οι ίδιοι τη μελλοντική συμπεριφορά τους (αυτορύθμιση)[2]- και πράγματι η απόκτηση νέας συμπεριφοράς ακολουθεί τις τέσσερις φάσεις της κοινωνικογνωστικής θεωρίας, οι οποίες είναι:

1 http://www.utwente.nl/cw/theorieenoverzicht/Theory%20Clusters/Health %20Communication/Social_cognitive_theory/

2 http://users.sch.gr/harmak/writer/theories.pdf

- Επικέντρωση της προσοχής του παρατηρητή στη συμπεριφορά του προτύπου
- Εσωτερίκευση της πρότυπης συμπεριφοράς
- Αναπαραγωγή της πρότυπης συμπεριφοράς
- Απολαβή κινήτρων για επανάληψη της συμπεριφοράς

Στην παρατήρηση και μίμηση προτύπου, όμως, τα γνωστά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του προτύπου δεν παίζουν σχεδόν κανένα ρόλο. Η υψηλή κοινωνική θέση και η κοινωνική δύναμη για παράδειγμα, παύουν να ασκούν επίδραση, καθώς τα μέλη είναι άγνωστα μεταξύ τους. Το πρότυπο στη διαδικτυακή κοινότητα χτίζεται από τη συντελούμενη δράση. Εφόσον η δράση εκπληρώνει ιδανικά τον σκοπό της κοινότητας, τότε πραγματικά χαίρει προσοχής και παρατηρητικότητας.

Τα χαρακτηριστικά του παρατηρητή, όμως, επίσης παίζουν λιγότερο σημαντικό ρόλο, καθώς δεν χρειάζεται να διαθέτει ιδιαίτερες γνωστικές ικανότητες πρόσληψης και διατήρησης πληροφοριών. Το ερέθισμα προβάλλεται επαναλαμβανόμενο και οπτικοακουστικοποιημένο. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την αποδοχή ή απόρριψη της συμπεριφοράς μέσω τον σχολίων, ξεχωρίζει και ηθικοποιεί το πρότυπο στα μάτια του παρατηρητή, παραγνωρίζοντας κάποιες φορές τις πραγματικές αιτίες που μπορεί να υποκινούν τη συντέλεση της αποδεκτής δράσης[3].

Αυτός ο νέος κοινωνικοποιητικός φορέας δεν θα κάνει τίποτα διαφορετικό, απ' ό,τι έκαναν οι διαφημίσεις μέχρι τώρα. Μόνο που πλέον το παιχνίδι δεν το ελέγχουν κατ' αποκλειστικότητα οι πολυεθνικές. Μερίδιο στην αγορά διεκδικεί και η αναδυόμενη κοινωνία πολιτών, που θέλει μια νέα κοινωνία λιγότερο καταναλωτική και περισσότερο αξιακή. Ο εκδημοκρατισμός είναι το ζητούμενο αυτής της κοινωνίας των πολιτών, όχι με τη βία, αλλά με το Λόγο. Γιατί, αν -όπως έχει επισημάνει ο Μάρσαλ Μακλούαν- το μέσο είναι το μήνυμα (Dyer 2009: 95), η επιρροή αυτού του μέσου ως απόρροια της τεχνολογίας δεν μπορεί παρά να είναι αναίμακτη, μη βίαιη και εκδημοκρατική.

Κοινωνικό κίνημα και εκδημοκρατισμός μέσα από τη διαδικτυακή ανασυγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας - Η περίπτωση των Ελλήνων χρηστών

[3] Όπως αποδείχτηκε εκ των υστέρων, η φιλοζωική δράση κάποιων ατόμων που προβάλλονταν ως πρότυπη από τους ίδιους, ήταν απόρροια κάποιας διαταραχής (Hoarding) ή ένας εύκολος τρόπος προβολής και «καταξίωσης».

Το Διαδίκτυο μπορεί να ξεκίνησε ως ένα τεχνολογικό μέσο, πλέον όμως γίνεται αντιληπτό ως ένας άτυπος θεσμός παγκόσμιας εμβέλειας. Η καθιέρωση και η εξέλιξή του στο χρόνο προκειμένου να εξυπηρετήσει νέες κοινωνικές ανάγκες, ήταν αναπόφευκτη. Ανάγκη για τους χρήστες έγινε η ελεύθερη από κόστος και λογοκρισία πρόσβαση στην πληροφορία, στη γνώση και στην ψυχαγωγία και η ανέξοδη και πιο εντατική επικοινωνία. Η ελεύθερη ανταλλαγή απόψεων και ο ιδεολογικός συγχρωτισμός αναμενόμενα οδήγησαν σε διαδικτυακές συνομαδώσεις.

Κάποιες συνομαδώσεις αποτέλεσαν θεμέλιο λίθο για τη σύσταση δυνητικών κοινοτήτων, οι οποίες σταδιακά έμελλε να ενεργοποιήσουν μία «συλλογική προσπάθεια προώθησης ενός κοινού συμφέροντος ή πραγματοποίησης ενός κοινού σκοπού, εκτός της σφαίρας των κατεστημένων θεσμών (Γκίντενς 2002:665)». Κάποιες δυνητικές κοινότητες, δηλαδή, πράγματι πυροδότησαν ένα άτυπο κοινωνικό κίνημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την Ελλάδα ήταν οι διαδικτυακές ομάδες-κοινότητες που κινητοποιήθηκαν υπέρ της φιλοζωίας, η δράση των οποίων είχε ως αποτέλεσμα την αυστηροποίηση του νόμου για την προστασία αδέσποτων και δεσποζόμενων ζώων συντροφιάς[4].

Αν και κάποιοι ερευνητές, όπως είναι οι Νικόλας Χρηστάκης και Τζέιμς Φάουλς διατηρούν τις αμφιβολίες τους σχετικά με την τρέχουσα δυνατότητα εξάπλωσης της κοινωνικής μετάδοσης που μπορεί να πετύχει το Διαδίκτυο (Christakis, Fowler 2010: 375), το Διαδίκτυο ως άτυπος θεσμός, αναμφισβήτητα γεννά ιδεολογικά, οικονομικά, οικολογικά και πολιτικά κινήματα κινήματα. Αυτά τα κοινωνικά κινήματα, ωστόσο δεν καλύπτουν όλο το φάσμα των κοινωνικών κινημάτων. Δεν είναι κινήματα μετασχηματισμού, μεταβολής ή λυτρωτικά, αλλά μεταρρυθμιστικά. Δεν επιδιώκουν δηλαδή, μεγαλεπήβολες, δυναμικές και βίαιες μεταβολές της κοινωνίας, ούτε να λυτρώσουν τους ανθρώπους από τρόπους ζωής που πιστεύεται ότι οδηγούν στη διαφθορά, επιδιώκουν όμως να μεταβάλουν μερικά μόνο στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης.

Τα μεταρρυθμιστικά κινήματα επιδρούν στους τυπικούς θεσμούς. Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στους θεσμούς, όπως είναι κοινωνιολογικά καταγραμμένο, επιδρά στην κοινωνική δομή, επιφέροντας κοινωνική αλλαγή, αλλαγή δηλαδή στα πολιτισμικά σύμβολα, στους κανόνες συμπεριφοράς και στα συστήματα αξιών. Αυτή η «επαναστατική» κοινωνική αλλαγή, δια μέσου του Διαδικτύου δεν έχει όμως ευοδωθεί σε καμία χώρα. Η κοινωνική μετάδοση που μπορεί να πυροδοτήσει ο άτυπος θεσμός του Διαδικτύου, δεν μπορεί να αλλάξει συθέμελα το εγκαθιδρυμένο καθεστώς, ούτε καν να το εκδημοκρατίσει περισσότερο με βίαιο τρόπο. Κάτι το οποίο φάνηκε και στην περίπτωση της «Αραβικής άνοιξης» των μουσουλμανικών χωρών, αλλά και στην περίπτωση της συσπείρωσης και της διαμαρτυρίας των πληττόμενων από την οικονομική κρίση χωρών του ευρωπαϊκού νότου (Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα).

[4] http://nomoi.info/%CE%A6%CE%95%CE%9A-%CE%91-15-2012.html

Στις αναπτυγμένες χώρες, όμως, η χρήση του Διαδικτύου και δη των λεγόμενων Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης μπορεί να επιφέρει εκδημοκρατισμό μέσω της ανασυγκρότησης της συλλογικής συνείδησης. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από την ψηφιοποιημένη καθημερινότητα των πολιτών αυτών των χωρών (ηλεκτρονικές συναλλαγές με το δημόσιο, ηλεκτρονικά δημοψηφίσματα κτλ).

Μ π ο ρ ε ί όμως αυτός ο εκδημοκρατισμός να επιτευχθεί και στην Ελλάδα;

Μέσα από το Διαδίκτυο προβάλλουν ξεκάθαρα δύο κόσμοι για τους Έλληνες χρήστες: Ο αναλογικός και ο ηλεκτρονικός. Ο πρώτος είναι ένας κόσμος στον οποίο δεν μπορούν να ενταχθούν/προσχωρήσουν. Ο δεύτερος είναι ένας κόσμος στον οποίο προσέρχονται συνεχώς.

Όχι τόσο από επιθυμία πια, αλλά από ανάγκη, καθώς σε πολλές περιπτώσεις, ο ελληνικός κυβερνοχώρος δεν λειτουργεί απλώς ως συμπλήρωμα για την ελληνική κοινωνία, αλλά ως κοινωνικό υποκατάστατο, όπου εκατομμύρια άνεργοι ικανοποιούν ανάγκες της διαβίωσης τους, μη δυνάμενοι να ζήσουν στον πραγματικό κόσμο. Και υπό αυτή την έννοια, ο ελληνικός κυβερνοχώρος αναδεικνύει περίτρανα την έννοια της δυαδικής κοινωνίας, για την οποία ο Γκορζ είχε πολύ εύστοχα υποστηρίξει:

«Η μείωση της εργασίας και η συνακόλουθη αύξηση της ανεργίας σε συνδυασμό με την αύξηση της ημιαπασχόλησης, δημιουργούν μία μη τάξη-μη εργατών δίπλα σε εκείνους που έχουν μια μόνιμη εργασία, που οδηγεί προς τη «δυαδική κοινωνία», στη μία πλευρά της οποίας θα εντοπίζεται η παραγωγή και η πολιτική διοίκηση και στην άλλη τα άτομα που θα απασχολούνται με μία ποικιλία μη-εργασιών (Γκίντενς 2002: 451)».

Μια ιδανική «αγορά» για την «ανάπτυξη» της μη εργασίας, όπως την εννοεί ο Γκορζ, αποτέλεσε σε πρώτη φάση η παρατεταμένη συνέχιση των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Σε δεύτερη φάση, ως ιδανικότερη «αγορά» ανάπτυξης της μη εργασίας, εμφανίστηκε το Διαδίκτυο.

Έτσι γεννήθηκε η τάξη εργατών χαρτοφυλακίου του Διαδικτύου (Τσίλη 2014: 30), που αποτελείται από σπουδαστές, άνεργους, εποχικούς, ημιαπασχολούμενους και συνταξιούχους. Τα μέσα παραγωγής είναι δικά τους, τα προϊόντα παραγωγής είναι επίσης δικά τους, η παραγόμενη αξία όμως, δεν είναι ανταλλακτική, είναι απλώς διαμεσολαβητική του νοήματος που τείνει παρόλα αυτά να χάνεται ακόμη περισσότερο, όσο αυξάνεται η ελευθερία του ατόμου και φθίνουν οι παραδοσιακοί θεσμοί.

Υπό αυτές τις συνθήκες, ποιο είναι το νόημα που μπορεί να παράξει το Διαδίκτυο ως φάρος της μετανεωτερικότητας και πως μπορεί να επιδράσει στην ταυτότητα του ευέλικτου απασχολούμενου-δια βίου μαθητευομένου χρήστη, ειδικά σε «έναν κόσμο στον οποίο είμαστε εγκλωβισμένοι μέσα σε σημεία και μηνύματα, μέσα σε αντίγραφα νοημάτων και σε αντίγραφα αυτών των αντιγράφων κατά τρόπο που μάς αποκόπτει πλέον από οποιαδήποτε επαφή προς οτιδήποτε βρίσκεται πέρα από εμάς» (Craib 2002: 383).

Η παραγωγή αυτού του νοήματος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τους περιορισμούς ή τις δυνατότητες που θέτει η ευρύτερη κοινωνία. Σε μία «κοινωνική ζωή που δεν νομιμοποιείται πλέον με βάση την παράδοση, αλλά με συνεχείς προσφυγές σε ορθολογικά επιχειρήματα, η παραπομπή στον ορθό λόγο, μπορεί να οδηγήσει εντέλει στην αυτοαναίρεσή του, αφού η αέναη αμφισβήτηση των πάντων υπονομεύει πλέον τη βεβαιότητα της γνώσης. Το αποτέλεσμα είναι ανάλογο με εκείνο που νιώθουμε οι ίδιοι στην προσωπική μας ζωή, όταν αναρωτιόμαστε συνέχεια για τα κίνητρά μας» (Craib 2002:383).

Για να ανακαλύψει το νόημα, ο χρήστης πρέπει να διαθέτει στέρεα σημεία αναφοράς, καθώς και επεξεργασμένα φίλτρα αξιολόγησης του κυβερνοχώρου, όπως είναι οι γνώσεις, οι αξίες, τα ενδιαφέροντα και η διαίσθηση. Μόνο κάτω από αυτές τις συνθήκες, μπορεί η καθημερινή ψηφιακή επικοινωνία και επαφή[5] να συμβάλλει στην εξισορρόπηση των πολλών και αλληλοεπικαλυπτόμενων ταυτοτήτων του χρήστη και κατά συνέπεια στην ανασυγκρότηση της συλλογικής συνείδησης που θα μπορούσε να προκαλέσει πραγματικό εκδημοκρατισμό.

Απαραίτητη προϋπόθεση, όμως, για την ύπαρξη μιας στέρεας προσωπικής βάσης, είναι να υπάρχει και μια ακόμη πιο στέρεα κοινωνική βάση. Στην ελληνική κοινωνία που πέρασε από την ανομία (όπως ορίζεται από τον Ντυρκαίμ) της παρατεταμένης πλαστής ευμάρειας, -όπου οι κοινωνικοί και/ή οι ηθικοί κανόνες ήταν μπερδεμένοι, ασαφείς ή απλώς ανύπαρκτοι[6]- στην ανομία της μεγάλης οικονομικής κρίσης, που ενθάρρυνε την εμφάνιση όλων των παραβατικών μορφών συμπεριφοράς, ξεκινώντας από τη φασιστική και φτάνοντας στην αυτοκτονία, ούτε λόγος δεν μπορεί να γίνεται για την πλήρωση μίας τέτοιας προϋπόθεσης.

Εκατομμύρια άνεργοι Έλληνες χρήστες, έχοντας αναγκαστικά απολέσει την πρότερη κοινωνική τους ταυτότητα, περιηγούνται σε έναν κυβερνοχώρο που περιχαρακώνεται από προεκτάσεις κομματικής ιδεολογίας και καταλαμβάνεται από αφορισμούς, ύβρεις και χαρακτηρισμούς, ελλείψει κουλτούρας διαλόγου. Η πρόκληση της εξισορρόπησης της πολυδιάστατης ταυτότητας για τον Έλληνα χρήστη, επομένως, και η συνακόλουθη ανασυγκρότηση της συλλογικής συνείδησης -σε μία τέτοια περίοδο ανομίας- είναι πιθανότερο να αποτελέσει μία μεγάλη παγίδα, προκαλώντας κοινωνική πόλωση και διχασμό, μισαλλοδοξία και οχλοποίηση, παρά να απαντηθεί με επιτυχία.

Αναμφισβήτητα το Διαδίκτυο ως άτυπος θεσμός γεννά ιδεολογικά, οικονομικά, οικολογικά και πολιτικά κινήματα (ας μην ξεχνάμε ότι η (γραπτή) ομιλία από μόνη της γίνεται αντιληπτή τόσο από τη θεωρία γλωσσικών πράξεων, όσο κι από την εθνομεθοδολογία ως ένα είδος δράσης (Potter, Wetherell 2009: 52) και

[5] «Οι συλλογικές ταυτότητες διαμορφώνονται μέσα από καθημερινές, αυτόματες κοινωνικές πρακτικές και διαδικασίες άμεσης επαφής και επικοινωνίας (π.χ κοινωνική συναναστροφή, οικογένεια) ή μέσω θεσμικού χαρακτήρα που τις διαπλάθουν, τις μεταδίδουν και τις συντηρούν (σχολείο, νόμοι, σύμβολα)», στο Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα του Δημήτρη Τσαούση.

[6] http://old.law.uoa.gr/crime-research/durkheim.pdf

πράγματι η δράση των διαδικτυακών κοινοτήτων στην Ελλάδα πυροδότησε μεταρρυθμιστικά κινήματα (όχι κινήματα μετασχηματισμού, μεταβολής ή λυτρωτικά). Ο εκδημοκρατισμός όμως της ελληνικής κοινωνίας ως απόρροια της ανασυγκροτημένης συλλογικής συνείδησης θα αργήσει τόσο όσο η οικονομική ανάκαμψη της χώρας. Γιατί εντέλει επιβεβαιώνεται, δυστυχώς, η ρήση του Μαρξ ότι ..η κοινωνική ύπαρξη καθορίζει τη συνείδηση και όχι η συνείδηση την κοινωνική ύπαρξη.

Βιβλιογραφία

Γκίντενς Άντονι (2002), *Η κοινωνιολογία*,Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg.

Γκίντενς Άντονι (2002), *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών*, Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Χιούμπερτ Ντρέφιους (2003), *Το διαδίκτυο*, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική.

Τσαούσης Γ. Δημήτρης (2004) στο *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα: Συγκλίσεις και αποκλίσεις*, Νίκος Κοκοσαλάκης, Κούλα Κασιμάτη (επιμ., Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός.

Τσίλη Πηνελόπη (2014), *Κοινωνιολογία του Ελληνικού Κυβερνοχώρου: Διαδικτυακές ταυτότητες και εικονική πραγματικότητα,* Ανέκδοτη διατριβή.

Christakis A. Nicholas, Fowler H. James (2010), *Συνδεδεμένοι*, Αθήνα, Εκδόσεις Κάτοπτρο.

Craib, Ian (1998), *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία, Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Dyer, Gillian (2009), *Η διαφήμιση ως επικοινωνία,* Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκης.

Potter Jonathan, Wetherell Margaret (2009), *Λόγος και κοινωνική ψυχολογία*, Αθήνα, εκδόσεις Μεταίχμιο.

Castell, Manuel (1997), *The Power of Identity*, Oxford, Blackwell.

Fuchs, Christian (2008), *Internet and Society – Social Theory in the Information Age*, New York, Routledge.

Απόδραση από το στρατόπεδο συγκέντρωσης της βιοπολιτικής εξουσίας[1]

Νικόλαος Τσίρος
Επίκουρος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πάρεδρος Νομικού Συμβουλίου του Κράτους

Περίληψη

Η εργασία διερευνά την παρούσα μορφή της πολιτικής εξουσίας που διολισθαίνει σε όλο και περισσότερο αυταρχικές μεθόδους επιβολής της, διαμέσου της επίκλησης στο καθεστώς της «κατάστασης έκτακτης ανάγκης». Επιχειρεί να ανιχνεύσει τον γενέθλιο γενεαλογικό τόπο της λεγόμενης «βιοεξουσίας» κατά την κρίσιμη στιγμή της γέννησης της ιδέας των δικαιωμάτων του πολίτη, δηλαδή κατά τη στιγμή που ο πολίτης αποκτά κατά κυριολεξία πολιτικό σώμα (habeas corpus). Εστιάζει επίσης την προσοχή της σε ορισμένες κρίσιμες θεωρήσεις της εξουσίας στην εποχή μας, όπως αυτές του Michel Foucault, Jean Baudrillard και Giorgio Agamben, ασκώντας ταυτόχρονα κριτική στο περιεχόμενό τους. Τέλος αναδεικνύει το στοιχείο της ατομικής και συλλογικής βούλησης ως μόνη διέξοδο για την απόδραση από το πεδίο της βιοπολιτικής εξουσίας και των πειθαρχικών στρατηγικών της.

Abstract

This paper examines today's form of political power, which slides into more and more repressive means of enforcement, invoking an ''emergency state''. It attempts to trace the genealogical birth place of the so-called ''biopower'' at the crucial moment when a citizen's idea of rights is born, i.e. the moment when the citizen literally acquires a political body (hebeas corpus). It also focuses on and criticizes some of the today's crucial views on power, such as those of Michel Foucault, Jean Beaudrillard and Giorgio Agamben. Finally, it brings out the element of individual and collective will as the sole way to escape the field of biopolitical power and its disciplinary tactics.

Λέξεις – Κλειδιά: βιοεξουσία, στρατόπεδο συγκέντρωσης, κράτος, habeas corpus, βούληση

[1] Το κείμενο βασίζεται σε εισήγηση στο 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Κοινω-νιολογικής Εταιρείας που εξέτασε το θέμα: *«Κοινωνικές Ταυτότητες και Κοινωνική Συνοχή: Προκλήσεις και Προοπτικές»* (Αθήνα, Μαράσλειο Διδασκαλείο, 12 – 14 Δεκεμβρίου 2013).

I. Empta dolore docet experientia

Το γνωρίζουμε πλέον όλοι μας αρκετά καθαρά, το νοιώθουμε ακόμη καλύτερα: αυτή εδώ η κρίση δεν συνιστά μονάχα το συγκυριακό επιφαινόμενο μιας οποιασδήποτε οικονομικής κρίσης που τυχαίνει στο πλαίσιο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης και στο περιβάλλον ενός ή ορισμένων κρατών. Μπορούμε να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια την κρίση ως *δομική* και τούτο, όχι απλά εξαιτίας της χρονικής διάρκειάς της, αλλά και γιατί το, εν τω μεταξύ, βάθεμά της προσβάλλει το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και της κοινωνικής ζωής της χώρας μας. Σε ό,τι μάλιστα αφορά το ελληνικό ζήτημα, ο όρος θα πρέπει αυτόματα να σχετικοποιηθεί και να κωδικοποιηθεί στο σύνολό του: εάν σε άλλες χώρες η κρίση δεν φαίνεται να ξέφυγε από τα τυπικά όρια των κυκλικών οικονομικών κρίσεων του καπιταλισμού, στην Ελλάδα η κρίση μεταφέρθηκε στο σύνολο του κοινωνικού πεδίου. Παρατήρηση νομίζω σημαντική για την πλήρη κατανόηση της κρίσης, τόσο ως οικονομικής όσο και ως πολιτικο-ιδεολογικής. Με άλλα λόγια, η οικονομική κρίση μεταφέρθηκε ήδη στις κρατικές λειτουργίες και στους μηχανισμούς, στον βαθμό που αμφισβητεί την παραδοσιακή, σχετική αυτονομία του κράτους απέναντι στις οικονομικές ελίτ. Η κρίση παρουσιάζεται να απονομιμοποιεί πολιτικο-ηθικά τον κυρίαρχο συνασπισμό της πολιτικής εξουσίας και, υπό την έννοια αυτή, γίνεται τελικά κρίση του ίδιου του κράτους.

Εντούτοις, η πιο πάνω εννοιολογική παρατήρηση δεν αρκεί για να εξηγήσει την κοινή, ζοφερή αίσθηση που διατρέχει το σύνολο των αναπτυγμένων χωρών της Δύσης. Η διεθνοποίηση της κρίσης, η κοινή ειμαρμένη του φόβου και του πόνου που φωλιάζει σε όλο και περισσότερους ανθρώπους θα πρέπει οπωσδήποτε να αναζητηθεί στον τεκτονικό μετασχηματισμό των εξουσιαστικών σχέσεων, ως μέρος μιας υπερδραστή-ριας παραγωγής εξουσίας που δεν ενδιαφέρεται πλέον για την κατά γράμμα τήρηση των κανόνων του παιχνιδιού. Στο σημείο αυτό εντοπίζουμε μια ενεργειακού τύπου διαφοροποίηση του εξουσιαστικού φαινομένου σε σχέση με το όχι και τόσο μακρυνό παρελθόν του. Γνωρίζουμε δηλαδή ότι στο παρελθόν, το κράτος ήταν ιδίως μια μηχανή παραγωγής νόμιμης εξουσίας (Αλτουσέρ, 2010 : 73 – 89), ενώ το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητάς του συνίστατο στην παραγωγή νόμων, διαταγμάτων και αποφάσεων. Το κράτος βασιζόταν στην, έστω και κατ΄ επίφαση, προσπάθεια νόμιμης άσκησης της εξουσίας του, όχι μόνο για λόγους που αφορούσαν στο ηθικό προνόμιο της νομιμοποίησής του, αλλά και για πρακτικούς λόγους, αφού αυτό είχε πάντοτε συμφέρον να διευρύνει την εξουσία

του μέσω ενός δυναμικού πλεονάσματος, που του παρείχε το δίκαιο και η πιστή εφαρμογή των κανόνων του.

Αντίθετα, στην παρούσα φάση του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού βαραίνει όλο και περισσότερο η επίκληση της δημόσιας ανάγκης για τη γενίκευση μιας κατ΄ εξαίρεση νομοθεσίας.[2] Το κράτος δίνει νόμους, κατά κυριολεξία, στον εαυτό του που μπορεί *«κατά βούληση»* να τους αναστείλει, χωρίς όμως να παύει να είναι λεπτολόγο όσον αφορά στην έκδοσή τους και την επιλεκτική εφαρμογή τους. Υπό βεμπεριανούς όρους, το κράτος συνεχίζει να λειτουργεί ως μηχανή παραγωγής εξουσίας αρκούμενο στην υπέρ αυτού αξίωση επί του μονοπώλιου του φυσικού εξαναγκασμού για την εφαρμογή των νομικών διατάξεων. Σε αυτή την περίπτωση, το κράτος παραμένει ένας μηχανισμός παραγωγής εξουσίας, αδιάφορα πόσο νομιμοποιημένη εμφανίζεται αυτή στα μάτια των υπηκόων του, και επομένως, αδιάφορα για το εάν το κράτος είναι ή όχι στην ουσία του δημοκρατικό ή διολισθαίνει σε μια όλο και πιο ακραία μορφή αυταρχισμού.

Μετά από πολύ κόπο και πολύ ξοδεμένο χρόνο ξαναγυρνάμε σε μια στοιχειακή αλήθεια του Πολιτικού. Με το προβάδισμα στην επίκληση της κατάστασης έκτακτης ανάγκης, το κράτος ανακτά το λησμονημένο, βουλησιαρχικό προσωπείο του. Μετά τον θάνατο και την εξαφάνιση του υποκειμένου που επί σειρά ετών γοήτευσε (μετα)δομιστές, (μετα)στρουκτουραλιστές, ακόμη και (μετα)μαρξιστές ως γνήσια τέκνα μιας μαζικοδημοκρατικής, εξισωτικής κουλτούρας, εντός της οποίας υποτίθεται ότι μπορούσαν οι πολλοί να απολαύσουν άκριτα τα ίδια περίπου προνόμια, ιδού τώρα η επανεμφάνιση της πολιτικής εξουσίας στο πλήρες ανάπτυγμα της κανονικοποίησης και της ρύθμισης κάθε μορφής κοινωνικού βίου. Η ένταση που λαμβάνει αυτό το νέο πρόσωπο της εξουσίας αναδύει το βιοπολιτικό σώμα ενός καθημαγμένου από την κρίση υποκειμένου. Δεν αρκεί όμως να μιλά κανείς για τη βιοπολιτική εξουσία, χωρίς να λαμβάνει επιστημολογικά υπόψη του μια πολύ συγκεκριμένη και απτή εγγραφή πόνου που κατοικοεδρεύει στο υποκείμενο της κρίσης. Η ερμηνευτική κατανόηση, αλλά και η ενσυναίσθηση του πόνου και του δημόσιου πένθους που λαμβάνει χώρα μέσα στην πόλη, είναι νομίζω η αφετηρία για μια πολιτική πράξη υπέρβασης της κρίσης.

[2] Για τη γενικευμένη χρήση της κατάστασης εξαίρεσης στη νεωτερικότητα, βλέπε την προφητική μελέτη του Giorgio Agamben (2003), *Κατάσταση Εξαίρεσης*, Αθήνα: Πατάκης.

Empta dolore docet experientia, πείρα που αποκτάται με πόνο διδάσκει καλύτερα τόνιζαν με έμφαση οι Λατίνοι. Επομένως, ένας διάλογος για την απόδραση από το στρατόπεδο συγκέντρωσης της βιοπολιτικής εξουσίας δεν θέτει μονάχα το ζήτημα του πως μπορούμε να αναπτύξουμε τις δομές και τους θεσμούς μιας κοινωνίας του πράττειν και της συλλογικής δράσης (Hard / Holloway, 2012 : 20). Το ζήτημα δεν εξαντλείται επίσης σε ένα δίλημμα επιλογής μεταξύ της διαρκούς κοινωνικής εξέγερσης ή της θεσμοθέτησης κάποιων εναλλακτικών κοινωνικών μορφών (Hard / Holloway, 2012 : 23 κ.ε.), αφού, έτσι κι αλλιώς, το ζήτημα αυτό μπορεί να τεθεί αδιαφόριστα είτε σε συνθήκες κρίσης είτε σε σχετικά ομαλές περιόδους κοινωνικής ειρήνευσης. Πολύ περισσότερο καθίσταται βαρύνουσα η σημασία του συλλογικού συνειδέναι που αισθάνεται την ταπείνωση και τον εγκλεισμό του ως πολιτικού σώματος. Μια απόδραση αυτής της μορφής σημαίνεται στην ιδεολογική και συμβολική παρουσία του στρατόπεδου συγκέντρωσης της βιοπολιτικής εξουσίας. Το υποκείμενο αισθάνεται και βιώνει την εμπειρία του πόνου, αφού χωρίς αυτήν χάνεται η κάθε συνολική εποπτεία του τελικού στόχου, που είναι τόσο αναγκαία για μια βουλησιαρχική παρέμβαση και έξοδο από την κρίση. Εξηγούμαι προς αποφυγήν οποιασδήποτε παρανόησης: απέναντι στις βουλησιαρχικές πολιτικές του στυγνού καθεστώτος της έκτακτης ανάγκης θα πρέπει να αναζητήσουμε τις αντίστοιχες βουλησιαρχικές στοχεύσεις ενός θιγόμενου πολιτικού σώματος, το οποίο επιθυμεί πράγματι τη διαφυγή του, ένεκα της έκθεσής του σε μια διαρκή απειλή φόβου και θανάτου. Απόδραση από το στρατόπεδο της βιοπο-λιτικής εξουσίας σημαίνει την συλλογική πολιτική διαχείρισης του φόβου και του θανάτου προς την αντίθετη κατεύθυνση της δημιουργικότητας και της επιστροφής στον εσώτερο, γι΄ αυτό και αμόλυντο εαυτό μας.

II. Non habeas corpus

Πολύ πριν η έννοια της *«βιοεξουσίας»* ταυτιστεί με τη νεωτερική τεχνική της εξουσίας που εμπλέκει την ίδια τη «ζωή» στο πολιτικό πεδίο (Αθανασίου, 2012 : 62), πολύ δηλαδή πριν η βιοεξουσία αποκτήσει τα εμμενή χαρακτηριστικά ενός ορθολογικού, ως προς τους σκοπούς του, κράτους που αναζητά κάθε είδους πρόσβαση στον έλεγχο των κυριαρχούμενων, μια μακραίωνη οντολογική εμπειρία απουσίας σώματος μας οδηγεί στις απώτατες εξουσιαστικές χρήσεις του ιστορικού παρελθόντος. Ο Φουκώ τοποθετεί τη νέα διακυβερνησιμότητα της αλήθειας των προς κατεξουσιασμό υποκειμένων περί τον 18ο αιώνα, την εποχή του φιλελευθερισμού και της γέννησης της πολιτικής οικονομίας (Γκρό, 2013 : 104), Όμως, εάν θελήσουμε να ανιχνεύσουμε τον γενέθλιο γενεαλογικό τόπο της *«βιοεξουσίας»*, νομίζω ότι θα πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας στην κρίσιμη στιγμή

της γέννησης της ιδέας των δικαιωμάτων του πολίτη. Μια εμπειρία της διεκδίκησης των δικαιωμάτων αρχίζει να οικοδομείται μονάχα εξαιτίας της ανθρωπολογικής εμπειρίας μιας προνεωτερικής μορφής βιοεξουσίας. Για να συγκροτηθεί μια θετικότητα, εν προκειμένω η κατοχύρωση των πρώτων βασικών δικαιωμάτων του πολίτη, χρειαζόταν σίγουρα η παρουσία μας αρνητικής εμπειρίας. Ποια είναι όμως αυτή η αρνητική εμπειρία που οδηγεί στην ενεργοποίηση του πολιτικού και κοινωνικού αγώνα για τα δικαιώματα;

Ίσως η απάντηση εκπλήσσει τον σημερινό πολίτη που όταν ακούει την έκφραση habeas corpus, αυτόματα φέρνει στον νου του τον περίφημο νόμο που θεσπίστηκε στην Αγγλία το 1679 και διασφάλιζε τον πολίτη από την αυθαίρετη κράτησή του.[3] Ίσως πάλι η υπενθύμιση του να έχεις και να εξουσιάζεις το σώμα σου, παραδόθηκε στη μνήμη των περισσότερων από εμάς στην παγιωμένη πλέον στο πέρασμα των αιώνων σημασία της, ως ένας καταστατικός χάρτης ατομικών δικαιωμάτων, που προστατεύει τον πολίτη από κάθε είδους εξουσιαστική αυθαιρεσία. Πόσοι όμως θυμούνται ακόμη την προνομιακή πρώτη χρήση της έννοιας ως εντάλματος σύλληψης εκείνων των υπηκόων του βασιλιά που απαιτείτο να προσαχθούν ενώπιον ενός δικαστή ή ενός δικαστηρίου για να δικαστούν; Πόσο είναι άραγε ακόμη αντιληπτό πως το να έχει κανείς habeas corpus σήμαινε πρώτα και κύρια τη μεγάλη έγκληση από πλευράς ηγεμόνα, τη μεγάλη Διαταγή που αποδίδει το σώμα (του κρατούμενου) στη γυμνή αλήθεια του, προκειμένου κατόπιν να υποβληθεί στη μεγάλη, ενώπιον του νόμου, εξέταση; Επομένως, habeas corpus που πριν καταστεί δικαίωμα των πολλών συγκροτούσε τον νόμο – εντολή του βασιλιά για το σημάδεμα και την προσκόμιση του εξουσιαζόμενου σώματος ενώπιον του νόμου.

Habeas corpus της βασιλικής εντολής για το σημαδεμένο σώμα, αλλά και habeas corpus ως το όνομα ενός δικαιώματος που σταδιακά στράφηκε κατά της αυθαίρετης χρήσης της εξουσίας. Ιδού η αμφίλογη γέννηση της βιολογικής εξουσίας σε ένα προνεωτερικό στάδιο, πολύ πριν τη νεωτερική, συστηματική εργαλειοποίηση και τον εξορθολογισμό της. Ένα καθεστώς αιχμαλωσίας του δικαιώματος επέτρεψε την *«ασώματη»* γέννησή του στο πλαίσιο μιας νομικής παράδοσης που περηφανεύεται ότι δίνει σάρκα και οστά, σε ό,τι μπορεί ανά πάσα στιγμή να εγκαλέσει ή και να ανακαλέσει. Εάν τελικά

[3] Το Habeas Corpus Act (*«Να έχεις το σώμα»*) ψηφίστηκε από το αγγλικό κοινοβούλιο το 1679 και ισχύει στην Αγγλία μέχρι σήμερα, όπως στο μεταξύ τροποποιήθηκε ιδίως το 1816. Λίγα χρόνια μετά το Habeas Corpus Act ψηφίστηκε από το αγγλικό κοινοβούλιο το Bill of Rights (1688) ως συνέπεια της λεγόμενης *«ένδοξης επανάστασης»* (glorious revolution). Βλέπε για το θέμα, Τσίρο, 2013 : 70.

θελήσουμε να διερευνήσουμε από πιο κοντά τη διαλεκτική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων θα πρέπει να σταθούμε στην αρνητική εμπειρία της βασιλικής εντολής για το σώμα και την αιχμαλωσία του, προτού αυτή η εντολή καταστεί προνόμιο δικαίου για τους πολλούς. Στην αρνητικότητα ενός habeas corpus, ήτοι ενός εντάλματος σύλληψης που αυθαιρετεί κατά το δοκούν απέναντι στους υπηκόους του, ενός υπό σημερινούς όρους non habeas corpus, εντοπίζεται η θετικότητα της γέννησης του ίδιου του πολιτικού σώματος.

Οι πολιτικές υπεράσπισης του πολιτικού σώματος αυτονομήθηκαν βαθμιαία από την άμεση, υλιστική αντιπαράθεσή τους με το κυρίαρχο σώμα του βασιλιά για να εγγραφούν εκ νέου στις απρόσωπες σχέσεις εξουσίας της νεωτερικής εποχής. Μια *«κακή»,* ξέθωρη μνήμη φαίνεται να αισθητικοποιεί το ζήτημα του habeas corpus προσδίδοντάς του τώρα ένα νατουραλιστικό περιεχόμενο, σε τέτοιο μάλιστα σημείο ώστε να λησμονεί εντελώς το φορτισμένο από την ιστορική εμπειρία και τους αγώνες παρελθόν του ως ανθρώπινης διεκδίκησης για ένα δικαιότερο μέλλον. Η προβολή μιας θετικοποιημένης εξουσίας από πλευράς Φουκώ είναι βεβαίως ένας αισθητικο-ηθικός τρόπος κατανόησής της ως νεωτερικό φαινόμενο. Όμως, από την άλλη πλευρά, ο Φουκώ αποσυνδέεται ριζικά από την ιστορική κοιτίδα της φανέρωσης του πολιτικού σώματος ως της κατεξοχήν εστίας αντίστασης απέναντι στο καθεστώς του ancien régine. Ίσως πάλι αυτό είναι εύλογο, εξαιτίας της καταστατικής αιχμαλωσίας στην οποία βρισκόταν το πολιτικό σώμα, επομένως εξαιτίας ενός καθεστώτος βαθιάς αρνη-τικότητας εκείνης της εποχής, από το οποίο ο κάθε πολίτης επιθυμούσε να διαφύγει.

Στην πραγματικότητα, κάθε μορφή εξουσίας, ιδωμένη ως πρακτική διαχείρισης του Λόγου, κρύβει μια διαρκή, μηχανιστική αναπαραγωγή της βίας. Διότι, με την άσκηση της εξουσίας επί της ζωής και του θανάτου, το δίκαιο αυτοεπιβεβαιώνεται (Benjamin, 2011 : 14) και επομένως η βία συντηρείται μέσω του δικαίου. Το habeas corpus μπορεί ακόμη και σήμερα να κινείται στον ανεντόπιστο χώρο μιας εξουσίας που έχει αναστείλει από καιρό τον νόμο, έστω και εάν τυπικά δεν τον έχει καταργήσει. Πρόκειται για μια διαστροφική χρήση της σημασίας του να έχεις σώμα, σε πολιτικά συστήματα που ανομολόγητα στερούν αυτό το δικαίωμα στους πολίτες τους, χωρίς καν να αιτιολογούν αυτήν την απόφασή τους. Ο Agamben (2005 : 135 – 136) αναφέρεται παραπλήσια σε μια σφαίρα κυριαρχίας εντός της οποίας μπορεί κάποιος να φονεύσει χωρίς να διαπράξει ανθρωποκτονία, όπου ιερή, δηλαδή φονεύσιμη και άθυτη, είναι η ζωή που αιχμαλωτίστηκε σε αυτήν τη σφαίρα. Ο homo sacer είναι η ιδεοτυπική φιγούρα της *«βιοπολιτικής»* και πρόκειται για κάποιον που ενώ έχει κριθεί για κάποιο έγκλημα, εντούτοις δεν καταδικάζεται με τους συνήθεις

τρόπους. Αντίθετα, η κοινότητα του αποδίδει μια ιδιότητα που απαγορεύει μεν τη θυσία του, επιτρέπει όμως σε οποιοδήποτε μέλος να τον σκοτώσει χωρίς τον κίνδυνο της παραμικρής τιμωρίας.

Πώς όμως εγγράφεται ο πόνος στο σώμα του homo sacer; Πώς σωματοποιείται η οδύνη της κρίσης και σε ποιο βαθμό δύναται η σκέψη του θύματος να εξεγερθεί ενάντια στη συγκάλυψη των εξουσιαστικών πρακτικών; Μπορεί ο homo sacer να ξαναδώσει πνοή στη γλώσσα του, *«να χτίσει για τον εαυτό του ένα είδος οικίσκου της γλώσσας που θα γνώριζε τις γωνιές του εν παραβύστω»* (Foucault, 2013 α : 33); Προς την κατεύθυνση της οικειοποίησης της πείρας που αποκτάται από τον πόνο μιας άθυτης ζωής θα πρέπει νομίζουμε να αναζητήσουμε την επανεισαγωγή του σώματος στην πολιτική πράξη. Μια πολιτική διευθέτησης του ανθρώπινου πόνου θα πρέπει επίσης να ανακαλύψει τις κρυμμένες υλικές συνθήκες, τα κοινά (commons) μέσω των οποίων μπορεί να λάβει μορφή μια δικαιότερη κοινωνία. Τα κοινά είναι ίσως αυτά που βρίσκονται παντού, γιατί αναφέρονται σε όλες τις πιθανές μορφές κοινωνικής συνεργασίας μεταξύ των ανθρώπων. Το φάντασμα της επικράτησης των κοινών (commons) έχει αρχίσει ήδη να πλανιέται στον πλανήτη (De Angelis, 2013 : 136). Το ζήτημα είναι η ανάληψη μιας κυτταρικής δράσης που θα δημιουργήσει τον πολλαπλασιασμό των δικτύων της κοινωνικής αλληλεγγύης. Απόδραση από το στρατόπεδο της συγκέντρωσης της βιοπολιτικής εξουσίας σημαίνει επομένως την αναγνώριση ενός συλλογικού πόνου, που είναι σε θέση να κινητοποιήσει τους εγκλείστους προς την κατεύθυνση της δίκαιης αναδιανομής του κοινωνικού πλούτου με όρους ισότητας και δικαιοσύνης.

III. Hoc volo, sic jubeo

Πώς όμως φτάσαμε σήμερα στην εκβιαστικά ανυποχώρητη εκτέλεση της μεγάλης Διαταγής από πλευράς πολιτικής εξουσίας; Πώς το ανθρώπινο σώμα κατέστη σταδιακά ένα corpus vile, ένα ευτελές σώμα που στην ιατρική ορολογία χαρακτηρίζεται ως το σώμα του νεκρού συνήθως ανθρώπου, διαθέσιμο για πειράματα ή τη διδασκαλία των φοιτητών; Μια αρχική εξήγηση βρίσκεται στη συζήτηση που άνοιξε ο Φουκώ για την πειθαρχική τεχνολογία της εξουσίας, όπως αναδύθηκε κατά τον 18ο αιώνα και όπως έκτοτε, με γοργούς ρυθμούς, καθιέρωσε πρακτικές μεθόδους κυριαρχίας επί του ίδιου του ανθρώπινου σώματος. Η διαβόητη μέθοδος του Πανοπτισμού (Φουκώ, 1989 : 259 – 300) αποτελεί το εμβληματικό εργαλείο για την αποτελεσματική άσκηση της νεωτερικής εξουσίας μέσα από την τοποθέτηση των υποκειμένων στον χώρο, σύμφωνα με ένα αρχιτεκτονικό διάγραμμα ορατότητας, έτσι ώστε να διασφαλίζεται σε κάθε στιγμή η δυνατότητα έκθεσης κάθε

υποκειμένου στην *«αόρατη»* παρατήρησή της. Ο Πανοπτισμός, ενώ αρχικά οργανώθηκε ως μέθοδος επιτήρησης στο στενό περιβάλλον των φυλακών, σε σύντομο διάστημα κατέκτησε τη μυθική καριέρα ενός γενικού παρατηρητηρίου της εξουσίας μέσω της διάχυσής του ως πειθαρχικού μηχανισμού σε

όλο το κοινωνικό σώμα και στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων.[4]

Το πρώτο βήμα για την κατανόηση της εξουσίας, ως *«εξουσίας – γνώσης»*, που κατά τρόπο φασματικό διατρέχει τις θέσεις, τις σκέψεις, τις δραστηριότητες και τις λειτουργίες του κοινωνικού σώματος έχει λοιπόν συντελεστεί. Και τώρα ξανά ο Φουκώ, που πρώτος εργάστηκε πάνω στην έννοια της βιοεξουσίας στο έργο του *«Ιστορία της Σεξουαλικότητας»* (τόμος Ι). Πρώτος αυτός εργάστηκε πάνω στο ζήτημα μιας ενσωματωμένης στην εξουσία ηδονής , μιας ηδονής που λαμβάνει τα ομολογιακά χαρακτηριστικά ενός *«τελετουργικού λόγου»* (Φουκώ, 1982 : 76 – 81), άμεσα συνδεδεμένου με τον επιστημονικό χώρο της ψυχανάλυσης και της ψυχιατρικής. Σεξουαλικότητα που ως εμπειρία δεν αποκτάται τόσο ως μια βιωματική κατάσταση, αλλά κυρίως όπως αυτή εξωτερικεύεται στον χώρο της ιατρικής και αναπαράγεται μέσω των ποικίλων τεχνικών ορθολογικοποίησής της. Τεχνικές εξουσίας, όπως π.χ. η υστερικοποίηση του θηλυκού σώματος, η παιδαγωγικοποίηση της παιδικής σεξουαλικότητας και η *«ψυχιατρικοποίηση»* της λεγόμενης διεστραμμένης ηδονής, χρησιμεύουν για τον πλήρη έλεγχο του ανθρώπινου σώματος και μέσω αυτού, για την απρόσκοπτη ανάπτυξη του καπιταλιστικού μοντέλου οργάνωσης της παραγωγής. Όλες αυτές οι εξουσιαστικές τεχνικές εξυφαίνουν την βιοπολιτική γέννηση της εξουσίας και συγκροτούν κυρίαρχες τάξεις Λόγου με δικαιώματα πάνω στη ζωή του σώματος (Smart, 2003 : 204 – 208). Επομένως, η

[4] Η εξουσία – γνώση αποκτά τη μορφή ενός διαγράμματος, μέσα στο οποίο διατυπώνονται οι θέσεις και οι λειτουργίες των δομικών στοιχείων της εξουσίας. Στο επίπεδο του ποινικού συστήματος, το διάγραμμα εξουσία – γνώση πραγματοποιείται στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του Πανοπτικού που έλκει την καταγωγή του από τον Jeremy Bentham. Στην περιφέρεια της φυλακής σχεδιάστηκαν ακτινωτά τα κελιά των κρατουμένων. Στη μέση υπήρχε ένας πύργος από τον οποίο μπορούσε ο καθένας και οποιαδήποτε στιγμή να εποπτεύει τον χώρο, δίχως να το γνωρίζουν οι φυλακισμένοι. Έτσι η εξουσία κατέστη την ίδια στιγμή ορατή και απρόβλεπτη. Σταδιακά ο Πανοπτισμός ταυτίστηκε με το πειθαρχικό σύστημα άσκησης της νεωτερικής εξουσίας σε όλους τους κοινωνικούς χώρους και εκφράσεις της. Πρβλ. για το ζήτημα της εξουσίας ως άσκησης και θετικοποιημένης πρακτικής, Γαβριηλίδη, 2006 : 39 – 49.

εμφάνιση της βιοεξουσίας χαρακτηρίζει ιστορικά εκείνη την κρίσιμη για τη νεωτερικότητα στιγμή, κατά την οποία το υποκείμενο κατέστη εξονυχιστικό αντικείμενο υπολογισμού, ψυχή τε και σώματι, από τα πολιτικά συστήματα της εποχής μας.

Κάπου όμως εδώ και κατά τη στιγμή που ο Φουκώ κατασκευάζει μια θετικοποιημένη έννοια της εξουσίας – σχέσης ως ενύπαρκτης στο ανθρώπινο σώμα, ήτοι μιας εξουσίας που υπάρχει παντού και σε κάθε ανθρώπινη σχέση (Σίμος, 2006 : 81 – 104), τίθενται και τα ανυπέρβλητα γνωσιοθεωρητικά όρια της προσέγγισής του. Πράγματι, ο Φουκώ (2013 b : 38) αρνείται ρητά να κατανοήσει την εξουσία ως σχέση μεταξύ υλικότητας και ορθολογικότητας. Επομένως αρνείται να ερμηνεύσει υποστασιακά το εξουσιαστικό φαινόμενο και ελάχιστα ενδιαφέρεται για το ζήτημα περί του ποιος και ποιοι ασκούν την εξουσία (Τσίρος, 1996 : 55). Ναι μεν ο Φουκώ θεωρεί ότι το λογικό επακόλουθο των διάσπαρτων εξουσιαστικών σχέσεων είναι οι αντίρροπες, πλην ομόλογες, εστίες αντίστασής τους (Foucault, 1980 : 142), όμως και πάλι η σχέση αυτή είναι ταυτολογική (Φουκώ, 1987 : 85) και έτσι η αντίσταση δεν τίθεται ως ουσία απέναντι στην ουσία της εξουσίας, παρά μονάχα ως δυνατότητα από τη στιγμή που υφίσταται το εξουσιαστικό παίγνιο. Εύλογα οι προσεκτικότερες κριτικές αναγνώσεις του έργου του παρατηρούν ότι η υλικότητα της εξουσίας δεν περιορίζεται στις πρακτικές άσκησής της ή των καταναγκασμών της, αλά παρουσιάζει επίσης πάντοτε, ένα πολύ συγκεκριμένο και απτό περιεχόμενο: είναι η υλιστική συμπύκνωση της σχέσης αντιπαράθεσης μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, όπως αυτή θεματοποιείται στη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, που τελικά προσδίδει την εκάστοτε ιστορική μορφή στο φαινόμενο της εξουσίας ως αποτέλεσμα των θετικών ή αρνητικών πρακτικών της (Πουλαντζάς, 1991 : 93 - 98).

Υπάρχει λοιπόν ένα είδος ναρκισσιστικής θανατοφιλίας στο έργο του Φουκώ, μια αξίωση γραφής που τοποθετείται στο φόντο του ήδη κεκτημένου θανάτου των άλλων, ένας φόρος τιμής που επιχειρεί να ανακαλύψει την αλήθεια προϋποθέτοντας τον θάνατο του ίδιου του υποκειμένου (Foucault 2013α : 42). Το ζήτημα της διαπραγμάτευσης της εξουσίας δεν τίθεται καν ως ζήτημα της ερμηνείας της, παρά ως η αναβίωση ενός νεκρού παρελθόντος, υπό μορφή ανατομικής διάγνωσης. Το γεγονός αυτό δεν πέρασε π.χ. απαρατήρητο από τον γάλλο φιλόσοφο Ζαν Μπωντρυγιάρ που μας καλεί να ξεχάσουμε τον Φουκώ, εξαιτίας αυτής ακριβώς της θανατοφιλικής σχέσης της εξουσίας που παράγεται σε ένα πλήρες κενό νοήματος και επικοινωνίας. *«Ξεχάστε τον Φουκώ»* μας λέει ο Μπωντρυγιάρ, αφού στη θέση μιας εξουσίας - σχέσης είναι προτιμότερη η ανάλυση της προσομειωτικής εξουσίας, δηλαδή της εξουσίας ως ψευδαισθησιακής εικόνας και ως

πρόκλησης από τα σύγχρονα Μ.Μ.Ε. (Baudrillard, 1983 : 63). Η προσποιητή εικόνα των Μ.Μ.Ε. ισοδυναμεί με μια νεκρική μορφή εξουσίας, με μια εξουσία που παύει πια να υφίσταται, επενδύοντας στο εξής τη δύναμή της στο *«κρύο»* σύμπαν των σημείων και της σταθερής, άνευ νοήματος αναπαραγωγής της (Τσίρος, 1997 : 220 - 221). Οι στρατηγικές της προσομοιωτικής εξουσίας είναι περίπου μοιραίες, γιατί δεν αφήνουν κανένα περιθώριο στην ανθρώπινη συμμετοχή, ούτε βεβαίως παρέχουν κάποια δυνατότητα υπέρβασης του πολιτικού συστήματος σε μια προοπτική ανανέωσης ή ακόμη και μετασχηματισμού του. Η προσομείωση γίνεται έτσι η έκσταση του πραγματικού και συνεπάγεται την εξαφάνιση του υποκειμένου μέσα στην απόλυτη επικράτεια των σημείων και της παντοδυναμίας των αντικειμένων.

Το θανατοφιλικό γαϊτανάκι μιας τέτοιας αναλυτικής της εξουσίας που υποτιμά τόσο τον σημαίνοντα ρόλο του κράτους όσο και των προσώπων που την κατέχουν φθάνει στην πιο συνεπή κορύφωσή του μέσα από τις αναλύσεις του ιταλού φιλόσοφου Giorgio Agamben. Ο Agamben (2005 : 256 - 275) χρησιμοποιεί το ιδεοτυπικό παράδειγμα του στρατόπεδου συγκέντρωσης για να ερμηνεύσει τη θεμελιακή δραστηριότητα κάθε μορφής κυρίαρχης εξουσίας, στο πλαίσιο της οποίας η κατάσταση εξαίρεσης παύει πλέον να αναφέρεται σε μια προσωρινή κατάσταση πραγματολογικού κινδύνου και τείνει να ταυτιστεί με τον ίδιο τον κανόνα. Η κατάσταση εξαίρεσης ανοίγει κυριολεκτικά την πόρτα στο στρατόπεδο συγκέντρωσης, όταν ο νόμος ηθελημένα αναστέλλεται εγκαθιστώντας μια νέα χωρική δομή, μια γυμνή από δικαιώματα ζωή. Έτσι, κατά τον Agamben (2005 : 276 - 286), το στρατόπεδο συγκέντρωσης και όχι η πόλη αποτελεί σήμερα το βιοπολιτικό παράδειγμα της Δύσης. Μια τέτοια, όλο και πιο στοιχειακή κατανόηση της κυρίαρχης εξουσίας, οδηγεί στο πιο απαισιόδοξο σενάριο του πλήρους ελέγχου της ζωής και του βίου των εξουσιαζόμενων από τον νέο βιοπολιτικό νόμο του πολίτη, τον καθολικό νόμο του στρατόπεδου συγκέντρωσης. Από το σχήμα όμως αυτό απουσιάζει τόσο το υλιστικό περίγραμμα της δυναμικής των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων, όσο και η δυνατότητα μιας αυθεντικής πολιτικής δράσης. Κατά τη γνώμη μου τα αίτια είναι ευεξήγητα, γιατί ο νόμος του στρατόπεδου συγκέντρωσης εντάσσεται, μεταξύ πολλών άλλων ακόμη, στο αναλυτικό - ερμηνευτικό παράδειγμα της βιοπολιτικής εξουσίας. Πρόκειται για ένα παράδειγμα που παραμελεί τη δομή και τις θεσμικές κρυσταλλώσεις της εξουσίας και υπό αυτήν την έννοια παραβλέπει τόσο τη θεσμική, όσο και τη συμβολική σημασία του ίδιου του στρατόπεδου συγκέντρωσης, ως εκτεταμένης μορφής οργάνωσης και λειτουργίας της κοινωνικής ζωής.

Θα πρέπει να το τονίσουμε τώρα πιο ξεκάθαρα: Εφόσον επιθυμούμε πραγματικά την απόδραση από το στρατόπεδο συγκέντρωσης της βιοπολιτικής εξουσίας, οφείλουμε πρώτα και κύρια να κατανοήσουμε το ίδιο το στρατόπεδο συγκέντρωσης ως ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της *«λογικής του κεφαλαίου»*, που συνεχώς περιφράσσει τα κοινά αγαθά. Ο De Angelis (2012 : 64 - 65) αναφέρεται σε δύο γενικούς τρόπους πραγματοποίησης των περιφράξεων και επομένως σε δύο τρόπους για τη στρατοπεδική διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης: α) της περιφράξεως ως εσκεμμένο προϊόν της *«εξουσίας επί»* και β) της περιφράξεως ως υποπροϊόν της διαδικασίας συσσώρευσης. Ας θυμηθούμε τις αγγλικές περιφράξεις με νόμο του κοινοβουλίου κατά τις αρχές του 18ου αιώνα που αποτελούν το αρχέτυπο μιας πρώιμης μορφής περίφραξης. Για τη γενεαλογία του στρατόπεδου συγκέντρωσης θα πρέπει ίσως εκεί να εντοπίσουμε χωροταξικά την *«πρωταρχική συσσώρευση»* του κεφαλαίου και επομένως εκεί θα πρέπει να αναζητήσουμε και τη γνώση της πρώτης μορφής αντίστασης που διαχύθηκε και μεταφέρθηκε στις επόμενες γενιές και στα επόμενα κινήματα και αγώνες.

Στο κίνημα των μελών των οργανωμένων ομίλων χειροτεχνών στην Αγγλία του 19ου αιώνα, τους περήφανους Λουδίτες, οι οποίοι έκαναν επιδρομές για να καταστρέψουν τις υφαντουργικές μηχανές των εργοστασίων που τους αντικαθιστούσαν στο επάγγελμά τους, νοιώθουμε την πρώτη ατελέσφορη απόδραση και την προσπάθεια επανοικειοποίησης των, εν τω μεταξύ, χαμένων, κοινών χώρων της Κεντρικής Αγγλίας. Οι Λουδίτες θεωρήθηκαν οι αντεπαναστάτες της βιομηχανικής επανάστασης, την οποία ποτέ δεν αποδέχτηκαν, δεν επιθύμησαν και δεν μπόρεσαν να κατανοήσουν. Ως εξειδικευμένοι εργάτες στα υφαντουργικά επαγγέλματα είχαν μάθει στη συντροφικότητα με τα χαλαρά ωράρια, τα διαλείμματα για την μπύρα και το κουβεντολόι (Sale, 2004 : 31). Επόμενο ήταν να αρνηθούν τη στρατοπεδική σκλαβιά του εργοστασίου, της πειθαρχίας και του αυστηρού ελέγχου. Το ζήτημα τώρα είναι κατά πόσο μπορεί να αναβιώσει στο περιβάλλον της προϊούσας εκβιομηχάνισης και του μεγάλου κοινωνικού εγκλεισμού από την σύγχρονη, πειθαρχική εξουσία, ένα καινούργιο, ριζοσπαστικό πνεύμα που θα θέσει το κρίσιμο μεταερώτημα της απόδρασης από το ασφυκτικό περιβάλλον του βιοεξουσιαστικού στρατόπεδου, πώς επομένως θα μπορέσουν να μετασχηματιστούν προς το καλύτερο οι κοινωνικές συνθήκες του βίου μας.

IV. Fortuna favet fortibus

Η τύχη ευνοεί τους τολμηρούς. Διαφορετικά ειπωμένο από τον Στέφαν Τσβάιχ (Οι μεγάλες ώρες της ανθρωπότητας): *«η μοίρα περιφρονεί τους δειλούς και αρπάζει μόνο τον*

τολμηρό μέσα στα φλογερά της χέρια και τον φέρνει σαν θεό της γης ψηλά στον ουρανό των ηρώων». Ποια είναι όμως η μοίρα των εγκλείστων στο στρατόπεδο συγκέντρωσης της βιοπολιτικής εξουσίας, ποια είναι εν τέλει η βιωμένη μαρτυρία τους; Ας θυμηθούμε πάλι ξανά, εν προκειμένω, τη σπαρακτική ομολογία του Αλτουσέρ κατά τον πραγματικό χρόνο του δικού του εγκλεισμού μέσα σε στρατόπεδο συγκέντρωσης Γερμανών, ας εκλάβουμε αυτές τις παραισθήσεις του ως ένα υλιστικό γεγονός, ως κάτι που έχει αληθινά συμβεί. Το ζήτημα λέει ο Αλτουσέρ είναι να βρει κανείς ένα μέτρο να δραπετεύσει από το στρατόπεδο χωρίς να βγει έξω από αυτό. Το ζήτημα είναι να εξαφανιστεί κανείς από το στρατόπεδο και να αφήσει τους άλλους να πιστέψουν ότι το είχε εγκαταλείψει, πριν την κοπανήσει μετά το τέλος του συναγερμού (Αλτουσέρ, 1992:128). Με μια λέξη, η λύση είναι *«να μείνεις αιχμάλωτος για να δραπετεύσεις»*, υπό την έννοια μιας βαθύτερης, τραυματικής ιδεοληψίας που εκλαμβάνει το στρατόπεδο στο πλαίσιο μιας προστατευτικής τρυφερότητας, μιας τρυφερότητας που υποσυνείδητα οδηγεί στη μη εγκατάλειψη του στρατοπέδου, ένεκα της υπαρξιακής αδυναμίας του ίδιου του εγκλείστου για διαφυγή προς την ελευθερία. Ο Αλτουσέρ εξομολογείται σχεδόν δραματικά: *«Δεν ήθελα με κανένα τρόπο να αποδράσω από αυτήν την αιχμαλωσία που μου πήγαινε γάντι»* (Αλτουσέρ, 1992 : 130).

Η τύχη ευνοεί τους τολμηρούς. Θα πρέπει να σταθούμε απέναντι στη θέση του Αλτουσέρ και να αισθανθούμε διαφορετικά το στρατόπεδο συγκέντρωσης της βιοπολιτικής εξουσίας, όχι πια ως προστασία, αλλά αντίθετα, ως περίφραξη της ζωής μας και των κοινών αγαθών της. Μια υλιστική προσέγγιση της πολιτικής οφείλει να αναζητήσει διέξοδο ελευθερίας ώστε οι πολίτες να επανακτήσουν το σώμα τους, να επανεγγραφούν ως habeas corpus στον κόσμο των δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειάς τους.[5]

Επιστροφή από τη βιοπολιτική ερμηνεία στην υλιστική ερμηνεία των κοινωνικών αγώνων σημαίνει ταυτόχρονα και μια καινούργια χρονική συναίσθηση των γεγονότων. Στη θέση ενός *«μέλλοντος που διαρκεί πολύ»* θα μπορούσε να αναδυθεί και να αναδειχθεί η τετελεσμένη πράξη της συλλογικής δράσης και της αντίστασης. Είναι δηλαδή ακόμα δυνατή μια επανερμηνεία της ίδιας της εξουσίας που συνέχεται με την ιστορική μνήμη των

[5] Ο Φουκώ (1987 : 57) τονίζει με έμφαση ότι ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης δεν είναι βέβαια ένα εργαλείο απελευθέρωσης, όμως εκτός από τα βασανιστήρια και τις εκτελέσεις, που αποκλείουν κάθε αντίσταση, υπάρχουν πάντοτε δυνατότητες για αντίσταση, ανυπακοή και αντιπολιτευτικές ομαδοποιήσεις, ανεξάρτητα από το πόσο τρομακτικό μπορεί να είναι ένα δεδομένο σύστημα εξουσίας.

κοινωνικών αγώνων και των συγκρούσεων. Θα πρέπει να σκεφτούμε την πιθανή απόδραση σε ενεστωτικό χρόνο, που όμως δεν στερείται βάθους και εμπειρίας αγώνων και που γι΄ αυτό δεν είναι καταδικασμένη να εξαφανιστεί ως ένα ακόμη στιγμιαίο συμβάν, την ίδια τη στιγμή της εμφάνισής της. Με άλλα λόγια, απόδραση από τη βιοεξουσία σημαίνει ταυτόχρονα επιστροφή στην ιστορική μνήμη των περασμένων αγώνων, αλλά και στροφή με βέβαιο βλέμμα στο μέλλον και στις διεκδικήσεις των νέων αγώνων.

Macte animo! Με ψυχή θαρραλέα, με γενναία καρδιά. Απόδραση από το στρατόπεδο της βιοπολιτικής εξουσίας είναι άλλωστε και ένα ζήτημα οργανωτικής βούλησης από πλευράς των κυριαρχούμενων, που δεν λησμονούν ότι οι πρακτικές της βιοεξουσίας εξυφαίνονται στο μεγαλύτερο μέρος τους στον σκληρό πυρήνα της κρατικής μηχανής και σε ένα ακόμη μεγαλύτερο βαθμό εμπεριέχονται στη φυσική δύναμη του κράτους, ιδιαίτερα μάλιστα σε περιόδους κρίσεις, όπως η σημερινή. Καθώς η πολιτική εξουσία ταυτίζεται όλο και περισσότερο με τη δύναμη της πολιτικής ισχύος εν αναστολή του νόμου, το κράτος ανακτά όλα τα κύρια χαρακτηριστικά ενός φυσικού, επεμβατικού μηχανισμού, που εξ ορισμού εντέλλεται τις υπηρεσίες του στην άσκηση ενός υπέρμετρου πειθαρχικού ελέγχου. Δεν είναι μονάχα ζήτημα ορολογίας η έμφαση στην οργάνωση της απόδρασης από το στρατόπεδο συγκέντρωσης της βιοπολιτικής εξουσίας. Αφορά επίσης και στο ολότελα πρακτικό ζήτημα της επόμενης, μετά την από-δραση, μέρας: πώς δηλαδή οι χθεσινοί έγκλειστοι, πλην σημερινοί ελεύθεροι πολίτες, θα συντονίσουν τις δράσεις τους μέσα στην κρατική μηχανή, χωρίς αυτή η μηχανή να συνεχίζει να δουλεύει αυτόνομα, αλλά προς το συμφέρον πλέον όλης της κοινωνίας;

Στην αρχή της μελέτης μιλήσαμε για την κατάσταση του ανθρώπινου πόνου σε περιόδους κρίσεις και θελήσαμε να προσδέσουμε την πολιτική πράξη της απόδρασης με τη διαλεκτική της διαχείρισης του πόνου και του φόβου που φωλιάζει στον σύγχρονο άνθρωπο, ο οποίος νοιώθει απειλούμενος στην ολότητά του. Πολλές από τις πιο βαθιές εμπειρίες, που συγκλονίζουν τον σημερινό ΄Ελληνα, κλείνονται μέσα σε καταστάσεις γυμνές από κάθε αίσθημα αλληλεγγύης, αφού ο όρος *«γυμνή ζωή»* προσδιορίζει ένα καθαρό είναι που στερείται πολιτικότητας και τελικά συντροφικότητας. Χρειάζεται γι΄ αυτό, το σχεδίασμα ενός στέρεου δημοκρατικού μοντέλου πάνω στα ερείπια της ήδη κατεστραμμένης κοινωνίας. Χρειάζονται επίσης, εκείνες οι πολιτικές στρατηγικές και τακτικές που θα χρησιμεύσουν για το χτίσιμο των αναγκαίων κοινωνικών συμμαχιών, έτσι ώστε να επιστραφεί στους πολίτες ένα μέρος των χαμένων δικαιωμάτων τους. Με τα λησμονημένα λόγια του Marcuse (2013 : 24), *«ο σκοπός της ριζικής αλλαγής σήμερα είναι η*

ανάδυση ανθρώπινων όντων που θα ήταν φυσικά και πνευματικά αδύνατο να επινοήσουν ένα νέο ΄Αουσβιτς». Εάν τα ανθρώπινα όντα είναι ψυχοπνευματικά διαμορφωμένα έως τα βάθη της ενστικτικής τους δομής, τότε οπωσδήποτε οι ρίζες τους είναι ανεξίτηλα χαραγμένες στις απερίφρακτες δυνάμεις της φύσης και της κοινής ζωής. Εάν πάλι συμφωνήσουμε, ότι τίποτε δεν εξέρχεται από τη σχέση της τέλειας κυκλικότητας της βιοπολιτικής εξουσίας και από τη μορφή του, υπό μόνιμης θυσίας, τελούντος homo sacer, τότε κανείς μας δεν θα μπορέσει να επιχειρήσει, ούτε καν να διανοηθεί το μεγάλο βήμα προς την ελευθερία. Σε τελική ανάλυση πρόκειται για ένα ζήτημα καθαρής, προσωπικής βούλησης και επιλογής: forti et fideli nihil difficile, στον γενναίο και στον πιστό τίποτε δεν είναι δύσκολο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Agamben, Giorgio (2003), *Κατάσταση Εξαίρεσης,* Αθήνα: Πατάκης.

Agamben, Giorgio (2005), *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή,* Αθήνα: Scripta.

Αθανασίου, Αθηνά (2012), *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης»*, Αθήνα: Σαββάλας.

Αλτουσέρ, Λουί (1992), *Το μέλλον διαρκεί πολύ. Τα γεγονότα,* Αθήνα: Ο Πολίτης.

Αλτουσέρ, Λουί (2010), «Γιατί το κράτος είναι μια μηχανή», *Θέσεις,* τεύχος 113,

Οκτώβριος - Δεκέμβριος, σσ. 73 - 89.

Benjamin, Walter (2011), *Για μια κριτική της βίας,* Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα.

Baudrillard, Jean (1983), *Oublier Foucault,* München, Raben Verlag.

Γαβριηλίδης, ΄Ακης (2006), «Η επικαιρότητα του Μισέλ Φουκώ», *Θέσεις*, τεύχος 96, Ιούλιος - Σεπτέμβριος, σσ. 39 - 49.

Γκρο, Φρεντερίκ (2007), *Μισέλ Φουκό*, Αθήνα: Νήσος.

De Angelis, Massimo (2013), *Κοινά, περιφράξεις και κρίσεις,* Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των ξένων.

Foucault, Michel (1980), *Power / Knowledge : Selected Interviews and Other Writings,* 1972 - 1977, London: Harvester Press.

Foucault, Michel (2013 a), *Ο ωραίος κίνδυνος,* Αθήνα: ΄Αγρα.

Foucault, Michel (2013 b), *Σκέψεις γύρω από τον μαρξισμό, τη φαινομενολογία και την εξουσία,* Αθήνα: Futura.

Hardt, Michael / Holloway, John (2012), *Διάλογος για τις κοινωνικές εξεγέρσεις,* Αθήνα: Σαββάλας.

Marcuse, Harbert (2013), «Η οικολογία και η κριτική της σύγχρονης κοινωνίας», *Βασικά Κείμενα Φιλοσοφίας,* τόμος 17, (Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη), Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 11 - 25.

Πουλαντζάς, Νίκος (1991), *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός,* Αθήνα: Θεμέλιο.

Sale, Kircrkpatrick (2004), *Λουδίτες. Η εξέγερση ενάντια στο μέλλον,* Αθήνα: Ελευθεριακή κουλτούρα.

Σίμος, Χρήστος (2006), Το ζήτημα της εξουσίας στον Αλτουσέρ και τον Φουκώ», *Θέσεις,* τεύχος 94, Ιανουάριος - Μάρτιος, σσ. 81 - 104.

Smart, Barry (2003), «Michel Foucault: κύρια θέματα και ζητήματα», στο: *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία,* τόμος ΙΙ, Ηράκλειο Κρήτης: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, σσ. 167 - 223.

Τσίρος, Νίκος (1996), «Ο Foucault για την εξουσία: Περιγραφή των μεθοδολογικών κριτηρίων, της εννοιολογικής ανάπτυξής της, καθώς και συστηματική ομαδοποίηση των κριτικών της», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 19, Ιούλιος, σσ. 49-70.

Τσίρος Νίκος (1997), «Η θεωρία της προσομοίωσης στο έργο του Ζαν Μπωντρυγιάρ: Το μεταμοντέρνο στα πλέον ριζοσπαστικά όριά του», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 21, Μάιος, σσ. 209 - 224.

Τσίρος Νίκος (2013), *Αξιοπρέπεια και δικαιώματα του ανθρώπου ως συγκείμενα της νεωτερικότητας*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Φουκώ, Μισέλ (1982), *Ιστορία της Σεξουαλικότητας,* τόμος Ι΄, Αθήνα: Ράππας.

Φουκώ, Μισέλ (1987), *Εξουσία, γνώση και ηθική,* Αθήνα: ΄Υψιλον.

Φουκώ, Μισέλ (1989), *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής,* Αθήνα: Ράππας.

Κοινωνική ανάπτυξη και τοπική κοινωνική οικονομία σε μειονεκτούσες περιοχές

Γεώργιος Ο. Τσομπάνογλου

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΕΡΓΑΞΙΑ - Ακαδημαϊκό Εργαστήριο Κοινωνιολογίας της Εργασίας,

Ειρήνη Ιωάννα Βλαχοπούλου

Υποψήφια Διδάκτωρ, ΕΡΓΑΞΙΑ - Ακαδημαϊκό Εργαστήριο Κοινωνιολογίας της Εργασίας,

Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η τρέχουσα κρίση στην Ελλάδα ανέσυρε στην επιφάνεια το χαρακτήρα του πολιτικο-διοικητικού συστήματος, το οποίο χειρίζεται την απασχόληση. Ενώ εντός της ΕΕ όλες οι προσπάθειες αποσκοπούν στην προώθηση και την ανάπτυξη της κοινωνικής οικονομίας, η οργάνωση του συστήματος απασχόλησης στην Ελλάδα δεν φαίνεται να συμμετέχει στην προσπάθεια αυτή. Ωστόσο, πολλές μεμονωμένες μονάδες εντός της χώρας κάνουν σημαντικές προσπάθειες να ξεπεράσουν τα εμπόδια για την είσοδό τους στην κοινωνική οικονομία και, κατά συνέπεια στη δυνατότητα εξέλιξης. Σε αυτά τα πλαίσια, το ευρωπαϊκό πρόγραμμα European Coop Campus σκοπεύει να υποστηρίξει τις προσπάθειες αυτές μέσα από τη δημιουργία φορέων οργανικής μάθησης και για την ανόρθωση της διαχειριστικής ικανότητας αυτών.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνική ανάπτυξη, κοινωνική οικονομία, τοπικές κοινότητες

Abstract

The current crisis in Greece has brought up the reality of the administrative system which handles employment. Even though in the EU, the focus is on the promotion and development of the social economy, the structure of the employment system in Greece does not seem to participate in this attempt. However, multiple individual units within the country put considerable effort in overcoming the entry barriers to the social economy, and consequently, in growing and progressing. Following this logic, the European programme European Coop Campus aims at supporting those attempts through the formation of non-formal learning institutions and at uplifting the administrative capability of those units.

Key words: social development, social economy, local communities

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια έχουν παρατηρηθεί σημαντικές αλλαγές στις περιφερειακές κοινωνικές αναπτυξιακές πολιτικές των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτές οι αλλαγές αφορούν κυρίως στις διάφορες αναθεωρήσεις της περιφερειακής πολιτικής, στην αναθεώρηση των Διαρθρωτικών Ταμείων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.), στην ενδυνάμωση των περιφερειακών αναπτυξιακών πολιτικών, στην στρατηγική για την απασχόληση, και στις διαδικασίες παγκοσμιοποίησης και τεχνολογικών αλλαγών.

Στα πλαίσια αυτών των εξελίξεων, η Ε.Ε. προσπαθεί να διασφαλίσει μια κοινωνικο-οικονομικά αποδοτική και περιβαλλοντολογικά βιώσιμη περιφέρεια και να δώσει το έναυσμα για μια οικονομική διαφοροποίηση καθώς και για μία ολοκληρωμένη κοινωνική ανάπτυξη. Οι πρόσφατες και οι μελλοντικές εξελίξεις στην περιφερειακή πολιτική και συγκεκριμένα η μείωση στα μέτρα στήριξης της αγοράς δεν αναμένονται να επηρεάσουν εξίσου όλες τις Ευρωπαϊκές περιοχές. Οι πιο κεντρικές περιφέρειες και οι περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές οι οποίες χαρακτηρίζονται από μία σχετική γειτνίαση με τις αγορές προϊόντων και εισροών και από μια διαφοροποιημένη οικονομική βάση, δεν μπορούν πράγματι να συνδεθούν με μία ενδεχόμενη σημαντική αναπτυξιακή πτώση ή υποβάθμιση. Αντιθέτως, οι πιο απομακρυσμένες περιφέρειες που χαρακτηρίζονται από πληθυσμιακή εγκατάλειψη, ανεπαρκείς υποδομές και υψηλού βαθμού εξάρτηση από την γεωργία έχουν την τάση να εκδηλώνουν σημαντικές μεταρρυθμίσεις (Tsobanoglou στο Tsobanoglou, 2010). Η υπανάπτυξη των μειονεκτικών περιοχών προσδιορίζεται από διάφορες ενδείξεις ενώ προκαλεί μία σειρά σοβαρών προβλημάτων. Στις συγκεκριμένες περιοχές, η ανάγκη για κοινωνικο-οικονομική διαφοροποίηση και ολοκληρωμένη ανάπτυξη είναι ακόμη πιο έντονη αφού η αγροτική μεταρρύθμιση αναμένεται να διαφοροποιήσει τις ευκαιρίες απασχόλησης στην περιφέρεια και τον γεωργικό τομέα. Αφετέρου, νέες ευκαιρίες παρουσιάζονται συμπεριλαμβανομένης της αυξημένης ζήτησης για ψυχαγωγικές δραστηριότητες και για ποιοτικά προϊόντα του κλάδου μεταποίησης τροφίμων (Barbosa et al, στο Τσομπάνογλου, 2008).

Οι παραδοσιακές προσεγγίσεις όσον αφορά στην ανάπτυξη των μειονεκτικών Ευρωπαϊκών περιοχών της υπαίθρου έχουν επικεντρωθεί στην έρευνα/ανάλυση των βασικών

περιβαλλοντολογικών και οικονομικών αδυναμιών ή περιορισμών. Αυτό επιτεύχθηκε με την ανακάλυψη εκείνων των παραγόντων που οδηγούν στην απομόνωση και ταυτόχρονα παρέχουν τα συμβατικά εργαλεία ανάπτυξης (Τσομπάνογλου, 2007, Tsobanoglou, 2010). Η κινητοποίηση των τοπικών πόρων έτσι ώστε να ενισχυθεί το συγκριτικό πλεονέκτημα, η τοπική επιχειρηματικότητα και η καινοτομία αποτελούν αναπτυξιακές στρατηγικές οι οποίες απαιτούν λεπτομερή εξέταση (Llambi, στο Τσομπάνογλου, 2007, Tsobanoglou, 2010). Τα τελευταία χρόνια, οι παράγοντες που ενισχύουν ή αποδυναμώνουν την κοινωνική ανάπτυξη στην περιφέρεια έχουν αναλυθεί πολύ προσεκτικά μεταξύ άλλων (Llambi, στο Τσομπάνογλου, 2007: Jack & Anderson, 2002). Η επιστημονική έρευνα για την κοινωνική ανάπτυξη σην ελληνική περιφέρεια θεωρείται σχετικά ελλιπής, συνεπώς μία βαθύτερη γνώση των διαδικασιών που την προάγουν ή την παρεμποδίζουν μπορεί να βοηθήσει.

Κοινωνικό Κεφάλαιο

Το κοινωνικό κεφάλαιο, οι δομές διοίκησης καθώς και η πολιτιστική κληρονομιά θεωρούνται σημαντικοί κοινωνικοί παράγοντες οι οποίοι ασκούν αλλεπάλληλες επιρροές στην επιχειρηματικότητα. Η σύγχρονη εκδοχή του κοινωνικού κεφαλαίου αναφέρεται στα ποιοτικά χαρακτηριστικά της τοπικής κοινωνίας και επικεντρώνεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές αξίες και κανόνες που ενισχύουν την συναδελφική συμπεριφορά, τα δίκτυα συνεργασίας και την πολιτική δραστηριότητα (Commins και Meredith, 2002, Coleman, 1988, Noya και Clarence, 2007, OECD, 1999, Fukuyama, 1995). Το κοινωνικό κεφάλαιο παρέχει επίσης έναν αρκετά χρήσιμο όρο για εκείνες τις πτυχές της κοινωνίας οι οποίες ενώ είναι δύσκολο να μετρηθούν, θεωρούνται καθοριστικοί παράγοντες της μακροχρόνιας οικονομικής επιτυχίας (Temple, 2001, Tsobanoglou στο Tsobanoglou 2010). Επίσης, οι Knack και Keefer (1997) χρησιμοποίησαν δείκτες εμπιστοσύνης και κανόνων πολιτικής αγωγής προκειμένου να απεικονίσουν δείκτες κοινωνικού κεφαλαίου σε ένα δείγμα είκοσι εννέα οικονομιών. Τα αποτελέσματά τους δείχνουν ότι αυτές οι διαστάσεις κοινωνικού κεφαλαίου είναι πιο ισχυρές σε χώρες με υψηλότερα και ισοκατανεμημένα εισοδήματα και με επίσημους θεσμούς που προστατεύουν την περιουσία και τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα. Οι Cooke και Wills (1999) υποστηρίζουν ότι για ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό επιχορηγούμενων επιχειρήσεων στην Δανία, την Ιρλανδία και την Ουαλία η συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου συνδεότανε με αυξημένη γνώση, καινοτομία και αποδοτικότητα της επιχείρησης.

Το κοινωνικό κεφάλαιο συνδέεται άμεσα τόσο με την λειτουργία της επιχείρησης όσο και με την ποιότητα της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η συγκέντρωση βιομηχανικών κλάδων, η δικτύωση και η επικοινωνία δια μέσου άτυπων καναλιών καθώς και οι διασυνδέσεις μεταξύ επιχειρήσεων και θεσμών συμβάλλουν σε εμπιστοσύνη στην ανταλλαγή πληροφοριών και στην δόμηση του κοινωνικού κεφαλαίου (OECD, 2001: Τσομπάνογλου στο Τσομπάνογλου, 2007). Ο Putnam (1993) ανέφερε ότι το κοινωνικό κεφάλαιο είναι μία αναγκαία προϋπόθεση όταν ερευνώνται οι συνθήκες για την εγκατάσταση αποδοτικών και αντιπροσωπευτικών κρατικών θεσμών. Πολύ συχνά, οι λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές της περιφέρειας είναι διαποτισμένες από τις πολιτιστικές παραδόσεις στις οποίες η κοινωνική εμπιστοσύνη, οι κανόνες αλληλεγγύης (δηλαδή η προθυμία των ανθρώπων να εργασθούν προς όφελος των άλλων), τα δίκτυα συνεργασίας και η εμπλοκή στην αυτοδιοίκηση, μπορεί να βρίσκονται στην σκιά λόγω αδυναμίας συγκρότησης τους. Μπορεί να έχουν μετατοπισθεί σε άλλους τόπους εθνικούς η διεθνείς. Ολόκληρες περιοχές της χώρας μας έχουν τέτοιες διασπορικές κοινότητες στην Πρωτεύουσα, την Συμπρωτεύουσα αλλά και στην Πάτρα, το Ηράκλειο, την Μυτιλήνη, τη Χίο, την Καβάλα, τη Ρόδο, τη Δράμα και την Καβάλα (Αυστραλία, ΗΠΑ, Γερμανία).

Επίσης υπάρχουν υπερπόντιες κοινότητες Ελλήνων σε όλο τον κόσμο όπως στη Γερμανία, Σουηδία, Κύπρο, Αγγλία, Αυστραλία, Καναδά, Νότια Αφρική και ΗΠΑ. Αυτές οι κοινότητες μπορούν να αναγνωσθούν ως μέλη των εγχωρίων κοινοτήτων και να αναγνωρισθεί η οικονομική τους σπουδαιότητα στην επιχειρηματική δράση στις κοινότητες αυτές. Δηλαδή εδώ μπορούμε να αναγνωρίσουμε μια καινοτόμο ανταλλαγή σχέσεων που πέρα από τα εμβάσματα, που είναι σημαντικά, έχει και σημαντική επίπτωση στον σχηματισμό τοπικού φυσικού κεφαλαίου με τη μορφή ξενοδοχείων, κατοικιών, εμβασμάτων, χορηγιών και δωρεών. Γενικά το κοινωνικό κεφάλαιο με τις σύνθετες μορφές του ως πολιτιστικού, εκπαιδευτικού κεφαλαίου, έχει και την φυσική του διάσταση ως φυσικό κεφάλαιο.

Οι διασπορικές κοινότητες διαδραματίζουν ρόλο ενισχύοντας το σχηματισμό του τοπικού κοινωνικού κεφαλαίου με άδηλο τρόπο τις περισσότερες φορές. Η διερεύνηση αυτών των δικτύων μπορεί να αποδώσει τα μέγιστα σε πολιτικές που στοχεύουν στην βιώσιμη και ενδογενή επιχειρηματικότητα. Σε μια τέτοια σχέση δεν θα ήταν σωστό να μην αναφερθεί και το ανθρώπινο κεφάλαιο που επιστρέφει στον τόπο προέλευσης και που πολλές φορές έρχεται σε σύγκρουση με κυρίαρχες τοπικές δυνάμεις. Εδώ πρέπει να επισημανθεί ο ρόλος

των υπερ-τοπικών διοικήσεων (ΟΤΑ, δήμοι, περιφέρειες, εκπαιδευτικά ιδρύματα) στην ρύθμιση αυτών των σχέσεων.

Αυτή η περιοχή δεν έχει γίνει αντιληπτή από τις αναπτυξιακές διοικήσεις της χώρας οι οποίες δεν έχουν αναπτύξει ικανότητες πρόβλεψης δράσης (pro-active policy). Σύμφωνα με τον Goodwin (1998) η τοπική διοίκηση στις περιοχές της περιφέρειας μπορεί να περιγραφεί ως ένα πολύπλοκο σύνολο θεσμών και πρωταγωνιστών που συγκεντρώνονται από την τοπική αυτοδιοίκηση, τις κυβερνητικές αρχές και φορείς και τους μη κυβερνητικούς οργανισμούς ως εξής: α) ένα πλέγμα ορίων και ευθυνών για την αποτελεσματική αντιμετώπιση κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων, β) τις σχέσεις δύναμης-εξουσίας μεταξύ θεσμών που εμπλέκονται σε συλλογική δράση γ) τις αυτόνομες πτυχές δικτύων μεταξύ κλάδων και γ) την υλοποίηση στόχων που έχουν ήδη τεθεί χωρίς την παρέμβαση από άμεση μορφή εξουσίας. Η έννοια της διακυβέρνησης υπερβαίνει τις αρμοδιότητες των οργανισμών (ΟΤΑ) μίας περιοχής, διευθετώντας θέματα που σχετίζονται με την ικανότητά της να αντιπροσωπεύει περιοχές και οργανισμούς εκτός των ορίων της συγκεκριμένης περιοχής. Επίσης, αναπτύσσει συνδυαστικές στρατηγικές μεταξύ τοπικών εταίρων, οργανώνει συλλογικές δράσεις και θεμελιώνει συνασπισμούς και συνεταιρισμούς με συγκεκριμένους στόχους. Η υπερ-τοπική διακυβέρνηση, έχοντας την ικανότητα γενικού σχεδιασμού και κατανοώντας τα συγκριτικά πλεονεκτήματα των εκάστοτε περιοχών θέτει τις βάσεις για τον εθνικό καταμερισμό εργασίας και την σχέση του με τον Ευρωπαϊκό και αυτόν της ευρύτερης περιοχής της ΝΑ Ευρώπης, των Βαλκανίων, της Μαύρης Θάλασσας, Μεσογείου και τα λοιπά. Η θέση αυτή (στον καταμερισμό εργασίας) βοηθά στην ανταγωνιστικότητα και την βιώσιμη επιχειρηματικότητα. Στηρίζει φυσικά και εκπαιδευτικές πολιτικές για την ανάδειξη τοπικών αναγκών σε ανταγωνιστικότητα. Εάν δεν υπάρξει υπερ-τοπικός μηχανισμός διεύθυνσης (steering) είναι πολύ δύσκολο οι διάφορες περιοχές να καταφέρουν από μόνες τους να συνεργασθούν και να γίνουν ανταγωνιστικές. Οι κυρίαρχες γενικές προτάσεις για ανάγκη προώθησης της «εξωστρέφειας» και γενικά των εξαγωγών στην χώρα μας στηρίζεται μεταξύ άλλων και στην εκτίμηση ότι η εσωτερική αγορά στην Ελλάδα είναι μικρή, παραβλέποντας οργανωτικές διαστάσεις που ενισχύουν την τοπική επιχειρηματικότητα όπως είναι οι τοπικές δικτυώσεις (clusters) (Rosenfeld, 2002). Παραβλέπουν επίσης το γεγονός ότι η Ελληνική αγορά πρέπει να αναγνωρίσει ότι το μέγεθος της, σημαντικό για οικονομίες κλίμακας, εμπεριέχει, α) τον σημαντικό αριθμό επισκεπτών της χώρας, β) την διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς με την ανάπτυξη πολιτικής υποκατάστασης εισαγωγών και γ) την

ανάπτυξη των πολιτιστικών και οικονομικών σχέσεων με τις ελληνικές διασπορικές κοινότητες, στην Ευρώπη (Γερμανία και Αγγλία), Αμερική και Αυστραλία για εξαγωγές τροφίμων και άλλων "πολιτιστικών προϊόντων". Οι τοπικές δικτυώσεις επιφέρουν μια σημαντική μείωση του κόστους της επιχειρησιακής επιμόρφωσης των επιχειρήσεων όπου ασύμμετρες σχέσεις επηρεάζουν δραματικά τις λειτουργίες της αγοράς. Μηχανισμοί συνεργασίας βοηθούν στην συσσώρευση κοινωνικών συνδέσμων με κοινούς πολιτιστικούς κώδικες. Οι τοπικές αρχές, αντιπροσωπεύοντας την έννοια των νέων συσσωρευμένων δυνάμεων σε τοπικό επίπεδο, αποτελούν ένα από τα βασικά στοιχεία αυτού που μέχρι πρότινος έχει αναλυθεί ως «θεσμική ικανότητα» (Healy, 1997), «θεσμική πυκνότητα» (Amin, 1999), ή «μη εμπορεύσιμη αλληλεξάρτηση» (Storper, 1997). Ο τελευταίος όρος υποδηλώνει την αντίληψη ότι οι δραστηριότητες μίας επιχείρησης δεν αναλαμβάνονται ατομικά αλλά στοχεύουν στην δημιουργία άτυπων και επίσημων δικτύων πληροφόρησης, στην διαμόρφωση σχέσεων δια μέσου τοπικών αγορών εργασίας και στην διατύπωση κοινών κανόνων και συμπεριφορών για την ανάπτυξη υποδομών και την κατανόηση των διαδικασιών συσσώρευσης γνώσης και των clusters (Keeble et al, 1999 : Rosenfeld, 2002). Η έννοια της θεσμικής ικανότητας εκφράζεται με την οργάνωση σε τοπικό επίπεδο εταιρικών συμπράξεων (local partnerships) όπως έχει προωθήσει το πρόγραμμα Τοπική Ανάπτυξη της Απασχόλησης του ΟΟΣΑ (Local Economic Employment Development (LEED) (OECD, 1996), το οποίο και αναπτύχθηκε δυναμικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Αυτού του είδους οι τοπικές δυνάμεις δίνουν ώθηση στην επιχειρηματικότητα δημιουργώντας ένα επιχειρηματικό περιβάλλον το οποίο ευνοεί την καινοτομία και αμβλύνει τα εμπόδια τα οποία είναι και διοικητικής φύσεως. Κατ' αρχήν μειώνει το κόστος των συναλλαγών με την ομογενοποίηση και κοινωνικοποίηση του χώρου. Τοπικοί επιχειρηματίες αλλά και επενδυτές πρέπει να λειτουργούν σε ένα περιβάλλον με ρυθμίσεις που εφαρμόζονται και δίκτυα που επιτρέπουν την σύνδεση με τις εσωτερικές αλλά και εξωτερικές αγορές.

Αντιθέτως, η απουσία τέτοιων ρυθμίσεων μπορεί να καταστρέψει την επιχειρηματικότητα και τις επενδύσεις. Όπου ένα ισχυρό πλαίσιο κανονισμών υφίσταται, και λειτουργεί σε όλα τα επίπεδα οι διοικητικοί φορείς προωθούν την εθνική αναπτυξιακή διαδικασία. Υπό το πρίσμα της περιφερειακής ανάπτυξης των επιχειρήσεων, οι θεσμικοί συντελεστές μπορούν με οργανωμένες διοικήσεις, οι οποίες εάν έχουν δυνατή σύνδεση με εσωτερικές οργανωτικές δυναμικές (τοπικά επιχειρηματικά δίκτυα) μπορεί να αναδείξουν τους μοναδικούς περιφερειακούς παράγοντες που θεμελιώνουν τις επιχειρηματικές ευκαιρίες (niche

περιοχές) (Τσομπάνογλου, 2007). Η οργανωτική βάση αυτής της πολιτιστικής «κεφαλαιοποίησης» σε περιφέρειες, όπου οι περιοχές είναι εμβληματικές πολιτιστικά, σε περιφερειακό, εθνικό αλλά και διεθνές επίπεδο, όπως στις περιπτώσεις της Ρόδου, Κερκύρας, Ολυμπίας, Δελφών, Μετεώρων, Επιδαύρου, Αθήνας, Μυστρά, Αγίου Όρους, οδήγησε στην τεκμηρίωση και αναγνώρισή τους ως Μνημείων της Παγκόσμιας Κληρονομιάς.

Η τοπική ηγεσία στο μέτρο που έχει εταιρικό χαρακτήρα (partnership based) σε μια περιφέρεια έχει την δυνατότητα να προωθήσει και συγκροτήσει συνθήκες για ενδογενή ανάπτυξη και επιχειρηματικότητα όπως στην η περίπτωση της Ιρλανδίας (OECD, 2006). Η διαδικασία αξιοποίησης τοπικών δυνατοτήτων έχει περιορισθεί στην χρήση τοπικής προστιθέμενης αξίας χρησιμοποιώντας τοπικές ποικιλίες, τοπικές πρώτες ύλες, ειδικές περιβαλλοντικές συνθήκες ή ακόμη και εισροές ανθρώπινου δυναμικού και γνώσης. Ο τοπικός πολιτισμός αποτελεί μια κατ' εξοχή δυναμική περιοχή που με την οργάνωση του εθελοντισμού και την ενεργοποίηση της νεολαίας μέσω του αθλητισμού μπορεί να επιφέρει τοπική ανάπτυξη καινοτομίας και επιχειρηματικότητας. Η κοινωνικοποίηση που επιφέρει ο αθλητισμός κινητοποιεί την

κοινότητα και μπορεί να αποτελέσει ένα σημαντικό πόλο τοπικής ανάπτυξης, όπως μπορεί ένα εμβληματικό μουσείο, η ανάδειξη της τοπικής κουζίνας, της τοπικής ιστορίας, τα μνημεία της φύσης και του ανθρώπινου πολιτισμού. Έχει υπογραμμισθεί ότι μία πιθανή αναπτυξιακή στρατηγική για απομακρυσμένες περιοχές βρίσκεται στην προαγωγή της τοπικής κουζίνας αλλά και την φυσική τους τεκμηρίωση (αρχεία, μουσεία, βιβλιοθήκες), σε υποδομές εκπαίδευσης πολιτισμού σε συνδυασμό με την οργάνωση και προώθηση πολιτιστικών δρώμενων όπως τα Φεστιβάλ και τα λοιπά. Το πολιτιστικό κεφάλαιο χρειάζεται να γίνει κατανοητό ότι συμβάλει στην ανάπτυξη στρατηγικής στα πλαίσια της ευρύτερης αγοράς ποιοτικών προϊόντων με ευδιάκριτη εδαφική, τοπική ή περιφερειακή ταυτότητα. Η προώθηση λοιπόν ενός τέτοιου προϊόντος μπορεί να επιτευχθεί δια μέσου της προώθησης περιφερειακών εικόνων πολιτισμού. Συσχετίζοντας τα προϊόντα με τις πολιτιστικές αγορές ή τις τοπικές εικόνες, όπως είναι οι πολιτιστικές παραδόσεις και γενικότερα η πολιτιστική κληρονομιά, αυξάνεται η αξία του προϊόντος επειδή οι καταναλωτές εξομοιώνουν συγκεκριμένες περιοχές με συγκεκριμένα προϊόντα. Φυσικά, θα πρέπει κανείς να γνωρίζει ότι οι ορισμοί του «τοπικού» θα πρέπει να δράσουν προς αστικά και μητροπολιτικά κέντρα προωθώντας την περιοχή όχι μόνο προς την διασπορική τους κοινότητα στην πρωτεύουσα αλλά και σε ένα ευρύτερο καταναλωτικό πλαίσιο με εθνικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Το

ίδιο φυσικά ισχύει και στην περίπτωση τέτοιων προϊόντων που εξάγονται σε χώρες προέλευσης τουριστών. Αυτό βέβαια δεν είναι έχει γίνει υλοποιήσιμος στόχος στην χώρα μας δεδομένου ότι η επιχειρηματικότητα στον αγροτικό τομέα δεν έχει αναπτυχθεί και συνδεθεί με τον τουριστικό τομέα στην χώρα μας. Αυτοί οι δύο στρατηγικοί τομείς επιχειρηματικής δράσης δυστυχώς δεν συνεργάσθηκαν για πολλούς και διαφόρους λόγους οδηγώντας στην ατροφία των συνεταιρισμών και στις μαζικές εισαγωγές τροφίμων πολλά από τα οποία στηρίζονται σε ελληνικές πρώτες ύλες, όπως οι χυμοί φρούτων, ελαιολάδου και ανθέων. Στην Ελλάδα, η πρόσφατη στροφή προς την βιολογική καλλιέργεια έχει προσφέρει ευκαιρίες για επιχειρηματική δραστηριότητα στην εσωτερική αγορά σε

ένα δύσκολο οικονομικό περιβάλλον όπου οι εισαγωγές κυριαρχούν.

Το Κοινωνικονομικό τοπικό περιβάλλον υποδομών

Οι επενδύσεις στις υποδομές, η ύπαρξη και η λειτουργία επιχειρηματικών δικτύων καθώς και το επίπεδο τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας που έχουν αναπτυχθεί σε μία συγκεκριμένη περιοχή αποτελούν ορισμένους παράγοντες οι οποίοι επιδρούν στην επιχειρηματικότητα και οι οποίοι συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με την οικονομική δραστηριότητα μιας περιοχής. Στις απομακρυσμένες περιοχές, η απομόνωση και κατ' επέκταση τα υψηλά κόστη μεταφοράς και μεταβίβασης έχουν παραδοσιακά επιβάλλει σημαντικούς φραγμούς στην εγκατάσταση ανταγωνιστικών επιχειρήσεων, διότι περιορίζεται η πρόσβαση όχι μόνο στους προμηθευτές αλλά και στους καταναλωτές και στις νέες αγορές (Tsobanoglou στο Tsobanoglou, 2010). Οι επιχειρήσεις λοιπόν που εγκαθίστανται σε αυτές τις περιοχές είναι λιγότερο ανταγωνιστικές συγκριτικά με τις αντίστοιχες των ημιαστικών ή αστικών περιοχών.

Η υποδομή λοιπόν μπορεί να επηρεάσει την οικονομική αποδοτικότητα με τρεις τρόπους: 1) επεκτείνοντας την κλίμακα στη χρήση των υπαρχόντων πόρων, 2) προσελκύοντας πρόσθετους πόρους στις περιοχές της υπαίθρου και 3) καθιστώντας τις υπάρχουσες δραστηριότητες πιο παραγωγικές (Tsobanoglou στο Tsobanoglou, 2010). Ένα ικανοποιητικό επίπεδο φυσικών υποδομών μπορεί να προσελκύει νέες επιχειρήσεις ενώ το διευρυμένο επίπεδο οικονομικής δραστηριότητας μπορεί να προσφέρει ευκαιρίες απασχόλησης και να αυξήσει το περιφερειακό προϊόν. Οι επιχειρηματίες της περιφέρειας θεωρούν τις επενδύσεις στις φυσικές υποδομές ως ένα

αναγκαίο χαρακτηριστικό γνώρισμα και μία ουσιαστική ανάγκη για την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας. Φυσικά η βελτίωση της οργάνωσης των αναπτυξιακών πολιτικών και η αποκέντρωση της διαδικασίας λήψης των αποφάσεων αποτελεί για την χώρα μας ένα ευαίσθητο σημείο δείχνοντας το γεγονός ότι η τοπική επιχειρηματικότητα και η περιφερειακή πολιτική δεν είναι πάντα σε διάφανη σχέση.

Ένα καλό μεταφορικό δίκτυο μπορεί να εκθέσει τις τοπικές οικονομίες των μειονεκτικών περιοχών σε πιέσεις από την εξωτερική αγορά. Βέβαια στην χώρα μας η δομή της αγοράς και ο ισχυρός ρόλος του εμπορευματικού κεφαλαίου (Kay, 1985 Ch. 5) κατάφερε να αποτρέψει την δημιουργία εύρωστων αγροτικών συνεταιρισμών διατηρώντας την στρατηγική του σχέση με τις τοπικές αγορές καταναλωτικών προϊόντων. Έτσι δημιουργήθηκε ένα περιβάλλον το οποίο δεν μπορεί να επιφέρει μείωση του κόστους διατροφής και σχετική ανάπτυξη της απασχόλησης στις αντίστοιχες συνεταιριστικές βιομηχανίες τροφίμων οι οποίες έχουν περιορίσει το μερίδιο τους στην εγχώρια αγορά. Εδώ η σύνδεση των παραγωγικών δικτύων της περιφέρειας με τις αστικές αγορές είναι αδύνατη σαν αποτέλεσμα ενός σύνθετου πλέγματος σχέσεων όπου τα εμπορικά δίκτυα των εισαγωγέων κατέχουν δεσπόζουσα θέση στην τροφοδοσία των πόλεων στη χώρα μας.

Ένα δίκτυο επιχειρήσεων αποτελεί μία δομή όπου ένας αριθμός κόμβων συνδέονται μεταξύ τους με συγκεκριμένες γραμμές. Τόσο οι γραμμές όσο και οι κόμβοι διαθέτουν πόρους, γνώσεις ως συνέπεια πολύπλοκων αλληλεπιδράσεων, προσαρμογών και επενδύσεων μεταξύ επιχειρήσεων. Επίσης, η επιχειρηματική δικτύωση είναι μία κοινωνική δομή η οποία υφίσταται μόνο εφόσον το άτομο κατανοεί και χρησιμοποιεί ένα δίκτυο (Woolcock, 1978: Castells, 2000: Chell & Baines, 2000). Άλλοι ορισμοί για τα επιχειρηματικά δίκτυα και την δικτύωση τείνουν να δώσουν έμφαση στο ζήτημα των σχέσεων που δημιουργούνται μεταξύ των επιχειρήσεων. Υπό αυτό το πρίσμα, τα επιχειρηματικά δίκτυα ορίζονται ως "ένα ολοκληρωμένο και συνδυασμένο σύνολο οικονομικών και μη-οικονομικών σχέσεων

ενσωματωμένο μέσα στις επιχειρήσεις, μεταξύ επιχειρήσεων και εκτός αυτών" (Yeung, 1994). Τα δίκτυα και ό, τι τα περιβάλλει (πόροι, δράσεις, εργαλεία στήριξης) είναι χρήσιμα όταν πρόκειται να ιδρυθούν νέες επιχειρήσεις και συνεπώς τα κοινωνικά δίκτυα υποκινούν την επιχειρηματικότητα. Οι άτυπες επιχειρηματικές αλληλεπιδράσεις βασίζονται στην αμοιβαία εμπιστοσύνη, στην φιλία και στις οικογενειακές σχέσεις. Όλα αυτά συγκροτούν το

κοινωνικό κεφάλαιο (Woolcock, 1998: Putnam, 1993, 2000: Fukuyama, 2002). Το κεφάλαιο αυτό σχηματίζεται και χάριν της ενσωματωμένης σε ένα κοινωνικό πλαίσιο επιχειρηματικότητας η οποία διοχετεύεται, διευκολύνεται, περιορίζεται ή παρεμποδίζεται από την θέση που κατέχουν τα άτομα στα κοινωνικά δίκτυα (Woolcock, 1998 : Putnam, 1993) . Τα προσωπικά δίκτυα θεωρούνται κεντρικοί δίοδοι για την απόκτηση πρόσβασης σε πληροφορίες χρήσιμες, αποκλειστικές και ανεκτίμητης αξίας (Granovetter, 1974: 1983). Με την διατήρηση των προσωπικών σχέσεων, η εμπιστοσύνη μετατρέπεται σε απτό περιουσιακό στοιχείο (Kalantaridis, 1996). Το οικογενειακό δίκτυο είναι ένα ιδιόμορφο παράδειγμα κοινωνικού δικτύου που έχει μεγάλη βαρύτητα για την περιφέρεια αφού προσφέρει ηθική συμπαράσταση ενώ συχνά προμηθεύει την επιχείρηση με οικονομικούς πόρους και με εργατικό δυναμικό.

Είναι γνωστό ότι οι επιχειρήσεις μπορούν να ξεπεράσουν κάποια από τα μειονεκτήματά τους με το να προσεγγίζουν και να χρησιμοποιούν εξωγενείς πόρους σε ένα επιχειρηματικό δίκτυο (Hanves και Senneseth, 2001). Αυτό αφορά κυρίως στις Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις που αποτελούν την κύρια μορφή επιχείρησης στις μειονεκτικές και περιφερειακές περιοχές. Ένας αριθμός μελετών υποδεικνύουν ότι οι μικρού μεγέθους επιχειρήσεις με υψηλό βαθμό δικτύωσης εκτοπίζουν άλλες (Ostagaard και Birley, 1996) και επίσης διευκολύνουν την ανάπτυξη καινοτομιών (Freel, 2000). Η δικτύωση μπορεί να συμβάλλει στην επιβίωση των επιχειρήσεων και να διατηρήσει τους μακροχρόνιους στόχους των. Οι Hanves και Senneseth (2001) υποστηρίζουν ότι η δικτύωση δεν συνδέεται με την υψηλή αύξηση στην απασχόληση ή στις συνολικές πωλήσεις αλλά επηρεάζει το βαθμό γεωγραφικής επέκτασης για τις αγορές της επιχείρησης.

Στις επιχειρήσεις της περιφέρειας, ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό γνώρισμα των δικτύων αναφέρεται στην χωρική επέκταση της εμβέλειας των αγορών τους. Η ορολογία των κάθετων και οριζόντιων δικτύων είναι τυπική στην οργάνωση των επιχειρήσεων. Κάθετη δικτύωση σημαίνει την δικτύωση με επιχειρήσεις σε διαφορετικό στάδιο της αλυσίδας παραγωγής-διακίνησης-διάθεσης, ενώ οριζόντια δικτύωση σημαίνει την δικτύωση με επιχειρήσεις στο ίδιο στάδιο της παραγωγής. Η χωροταξική διάσταση των όρων κάθετο και οριζόντιο δίκτυο πρωτοεμφανίστηκε στον Murdoch (2000). Με τον όρο «κάθετα δίκτυα» εννοούνται εκείνα τα οποία συσχετίζουν περιοχές της υπαίθρου στον αγρο-διατροφικό

τομέα ενώ ο όρος «οριζόντια δίκτυα» αναφέρεται σε αυτά που συσχετίζουν περιοχές της υπαίθρου με

διαδικασίες οικονομικής αλλαγής πιο γενικές και μη-αγροτικού χαρακτήρα.

Βασιζόμενοι στην άποψη του Murdoch (2000) ότι δηλαδή η έννοια του δικτύου μπορεί να προσφέρει ένα νέο υπόδειγμα για την περιφερειακή και αγροτική ανάπτυξη, οι Kneafsey et al. (2001) επαναπροσδιόρισαν τον ανωτέρω ορισμό και τον προσάρμοσαν σε ένα πλαίσιο οικονομίας πολιτισμού αποδίδοντάς του έναν χωροταξικό χαρακτήρα. Σύμφωνα λοιπόν με τους Kneafsey et al. (2001), τα κάθετα δίκτυα επιτρέπουν στις τοπικές επιχειρήσεις να δημιουργήσουν συμμαχίες με προμηθευτές, διανομείς, λιανικούς πωλητές, θεσμούς και εξωτερικά εγκατεστημένους

καταναλωτές, ενώ θεωρούνται εξαιρετικής σημασίας για την μακροχρόνια ευημερία των περιφερειών. Εδώ έγκειται η σημασία των συνεταιριστικών επιχειρήσεων οι οποίες δημιουργούν τα δικά τους δίκτυα διακίνησης των προϊόντων τους μειώνοντας το όφελος των παραγωγών και των τελικών καταναλωτών. Τα προϊόντα αναφέρονται στις παραγωγικές δυνατότητες της περιοχής, τα παραδοσιακά αλλά και τα νέα που μπορεί να αναπτυχθούν. Τα οριζόντια δίκτυα παρέχουν διασυνδέσεις με τοπικούς παραγωγούς, θεσμούς και καταναλωτές ενισχύοντας την τοπική επιχειρηματικότητα σε μια συνέργια μεταξύ παραγωγής, διακίνησης και διάθεσης. Η ανάπτυξη αυτών των σταδίων στην παραγωγική διαδικασία επιφέρει οικονομίες κλίμακας στις συνεταιριστικές επιχειρήσεις στον στρατηγικό τομέα διατροφής Τα δίκτυα αγαθών αποτελούν μία ιδιόμορφη παραλλαγή των επιχειρηματικών δικτύων, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους σε ιστούς αλληλεξάρτησης που υφίστανται μεταξύ διαφορετικών φορέων (O'Neil και Whatmore, 2000). Τα δίκτυα αγαθών ενσωματώνουν κάθετες και

οριζόντιες διαστάσεις της κίνησης αγαθών αντιμετωπίζοντας επιτυχώς προβλήματα που συνδέονται με αλυσίδες διανομής και προμήθειες όσο ποιο ενιαίο είναι το εταιρικό δίκτυο τόσο μεγαλύτερο το όφελος των τοπικών συνεταιρισμών (Murdoch, 2000). Οι αγροτο-βιομηχανικοί συνεταιρισμοί θεωρούνται ως οι κατ' εξοχήν επιχειρηματικές μορφές οργάνωσης που επιφέρουν μια πλήρη οικονομική σύνδεση παραγωγής, μεταποίησης, εμπορίας, διάθεσης, οργάνωση της κατανάλωσης, χρηματοδότησης και παροχής εκπαίδευσης σε όλα τα επαγγέλματα αυτής της διαδικασίας (Μπιρλιράκης στο Τσομπάνογλου, 2007, Μπιρλιράκης στο Τσομπάνογλου, 2008). Η σύνδεση παραγωγής με την

αγορά, και οι ενώσεις καταναλωτών οι οποίοι συνεταιρίζονται σε μέλη υπερ-αγορών (supermarket) αποτελεί την βιώσιμη λύση για βελτίωση της ανταγωνιστικότητας στην χώρα μας.

Είναι κοινά αποδεκτό ότι οι Τεχνολογίες Πληροφορικής & Επικοινωνιών (Info-communication) διαδραματίζουν έναν βασικό ρόλο στην στήριξη Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων σε μειονεκτικές περιοχές. Ο Storper (1997) διακρίνει τρεις βασικές νέες ικανότητες του σύγχρονου καπιταλισμού άμεσα ή έμμεσα συνδεόμενες με την ανάπτυξη στις τεχνολογίες επικοινωνιών. Η πρώτη αφορά στην επαναστατική πρόοδο της παραγωγικής διαδικασίας καθώς και των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών επιτρέποντας μία μεγάλη διεύρυνση της λειτουργίας και του ελέγχου των επιχειρήσεων, των αγορών και των θεσμών. Η δεύτερη αναφέρεται στην επέκταση και στην κοινωνική διορατικότητα υπό την λογική των σχέσεων αγοράς ενώ διευκολύνεται από τις αλματώδεις τεχνολογικές εξελίξεις ιδιαίτερα από τις χαμηλότερες τιμές στις τηλεπικοινωνίες. Η τρίτη συνδυάζει τις συνέπειες των προηγούμενων δύο και αναφέρεται στην διεύρυνση των σύγχρονων οργανωτικών μεθόδων, των γραφειοκρατικών κανόνων και των επικοινωνιακών διαδικασιών καθώς επίσης και σε πρόσθετες πτυχές της οικονομικής και μη-οικονομικής ζωής. Σε πολλές περιοχές της περιφέρειας, χαμηλότερα επίπεδα κινητικότητας και εκτίμησης των εναλλακτικών λύσεων έχουν καθιερώσει έναν περιορισμένο χώρο εμπορίας που χαρακτηρίζεται από υψηλότερα επίπεδα προστασίας συγκριτικά με τις περισσότερο ανταγωνιστικές και αστικές περιοχές. Η στρατηγική κίνηση προς την Κοινωνία της Πληροφορίας με σκοπό να αναπτυχθεί η «περιοχή που μαθαίνει» (Σταύρου στο Τσομπάνογλου, 2007 και Σταύρου στο Τσομπάνογλου, 2008) θα περιορίσει βαθμιαία τα όρια των τοπικών αγορών και θα εκθέσει την οικονομική δραστηριότητα σε μεγαλύτερο εξωτερικό ανταγωνισμό (Grimes, 2000, Grimes, 2001). Συνεπώς, οι γνωστικές ικανότητες των περιοχών της υπαίθρου θα αυξηθούν αφού θα βελτιωθεί η πρόσβαση στις σχετικές πληροφορίες (Σταύρου στο Τσομπάνογλου, 2007). Εδώ πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η περιορισμένη κλίμακα δραστηριότητας των τοπικών αγορών εξαναγκάζει τους επιχειρηματίες της περιφέρειας να αναπτύσσουν καινοτόμα προϊόντα προκειμένου να ανταγωνιστούν τους ομόλογούς τους στις αστικές περιοχές (Smallbone κ. α., 1999).

Το συγκριτικό τους πλεονέκτημα είναι πάντοτε η πολιτιστική σύνδεση με την μικρή πολιτιστική αγορά και τους επισκέπτες αυτής. Εδώ οι ψηφιακές τεχνολογίες έχουν μια

μεγάλη δυνατότητα να βοηθήσουν σε αυτή την δύναμη της προβολής της ταυτότητας του τόπου όλα μαζί τα προϊόντα του τόπου. Οι τεχνολογίες επικοινωνιών κατέχουν λοιπόν ένα κεντρικό ρόλο στην επιχειρηματική διαδικασία. Η υιοθέτηση αυτών από τις μικρές επιχειρήσεις της περιφέρειας εξαρτάται από πολλούς παράγοντες που έχουν σχέση με την περιοχή. Πάντως διασυνδέσεις με εκπαιδευτικά ιδρύματα είναι πολύ σημαντικές καθώς και η δημιουργία συστάδων επιχειρήσεων (clusters) (Rosenfeld, 2002 και Σταύρου στο Τσομπάνογλου, 2007).

Πρόσφατα αποτελέσματα επιστημονικών ερευνών υπογραμμίζουν την σπουδαιότητα της κατάλληλης χρήσης καινοτομιών ΤΠΕ για την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας σε περιοχές της περιφέρειας. Οι μικρού μεγέθους επιχειρηματίες αναπτύσσοντας βασικές αρμοδιότητες σε συνεργασία με άλλες μικρές επιχειρήσεις για να σχεδιασθούν προϊόντα τα οποία θα ανταποκρίνονται στις προτιμήσεις των πελατών μπορούν να ανταγωνιστούν τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις ιδιαίτερα αν σχηματισθεί ένα cluster. Αυτό βοηθά στην βελτίωση των δεξιοτήτων, στις υποδομές, την μείωση του κόστους των επενδύσεων και στο μέγεθος των επιχειρήσεων βελτιώνοντας την ανάπτυξη των εσωτερικών και εξωτερικών δικτύων.

Η κοινωνική δραστηριότητα ως κοινωνική οικονομία

Είναι σπουδαίο να ληφθεί μία προληπτική (pro-active) τοποθέτηση για να καθιερωθεί μια διευρυμένη (plural) θεώρηση/προσέγγιση στην επιχειρηματική κοινότητα. Οι συγχωνεύσεις, μετακινήσεις, μετατοπίσεις, κινητικότητες, το κεφαλαίο και η εργασία στην νέα οικονομία δημιουργούν μεγάλες αλλαγές (dislocations). Για το λόγο αυτό πρέπει να συμπεριλάβουμε τις διαφορετικές μορφές κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης, οι οποίες θα ήταν ικανές να δείξουν τις δικές τους δυνατότητες στην πραγματοποίηση των στόχων, το μοίρασμα των αποτελεσμάτων και στις πρακτικές εφαρμογές πρωτοβουλιών.

Θα πρέπει επίσης, οι οικονομικές δράσεις να ανταποκρίνονται στις κοινωνικές και τοπικές ανάγκες και προσδοκίες. Οι τοπικές και κοινωνικές ανάγκες δημιουργούν αλληλέγγυες μορφές παραγωγής και υπηρεσιών, οι οποίες δημιουργούν την δομή για τις κοινωνικο-

οικονομικές και καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Συνάμα κινητοποιούνται υλικές και ανθρώπινες δυνάμεις πηγές συνθέτοντας νέες δυναμικές συνοχής.

Η φύση αυτών των υπηρεσιών έχει πάρει την μορφή οργάνωσης υπηρεσιών κοινωνικής βοήθειας, αλληλεγγύης, συνοχής για την κοινότητα αλλά όμως έχει και στενή επιχειρηματική βάση. Πολλές φορές η δημιουργία τέτοιων οργανισμών κοινωνικής οικονομίας οφείλεται στην αντίληψη ότι απουσιάζουν βασικές υπηρεσίες και αγαθά. Ότι υπάρχει ελλιπής πρόσβαση στην απασχόληση και στο εισόδημα λόγω της αδύνατης δημόσιας πολιτικής προς το γενικό καλό, την αδυναμία των δημόσιων υπηρεσιών και των «νομικών» υποδομών να ανταποκριθούν στην κοινωνική ανάγκη

για αγαθά και υπηρεσίες. Οι συγκρούσεις συμφερόντων αλλά και αξιών βραχυκυκλώνουν την ανταλλαγή των αγαθών και υπηρεσιών στον δημόσιο αλλά και τον ιδιωτικό τομέα λόγω αδυναμίας λειτουργίας του ανταγωνισμού στην αγορά ενώ ο ιδιωτικός τομέας ξεκάθαρα δεν έχει ενδιαφέρον στο να επενδύσει σε περιοχές με χαμηλό κέρδος, όπου οι μη έχοντες αποτελούν και την δυναμική περιοχή της ζήτησης αυτών των υπηρεσιών. Εδώ λοιπόν σημασία έχει η αναγνώριση και συγκρότηση της σφαίρας του γενικού συμφέροντος όπου η μη κερδοσκοπική αγορά και η κοινωνική επιχειρηματικότητα κυριαρχούν. Ο τομέας της υγείας και της ασφάλισης εργασίας, απαραίτητος όρος διασφάλισης της ανταγωνιστικότητας στην εργασία και την διατήρηση της έμμισθης σχέσης, αποτελεί βασική απόδειξη λειτουργίας συστήματος γενικού συμφέροντος.

Αυτό το σημαντικό μέρος κοινωνικο-οικονομικής δραστηριότητας σημαίνει ότι οι οργανισμοί της κοινωνικής οικονομίας λαμβάνουν ένα διαρκή αυξανόμενο ρόλο στην δομή παροχής αγαθών και υπηρεσιών και συνεισφέρουν στη μείωση ανισορροπιών μεταξύ κοινωνικών ομάδων και βελτίωση στην άνιση κατανομή πόρων μεταξύ τοπικών κοινοτήτων.

Οι οργανισμοί κοινωνικής οικονομίας επιτελούν μία σύνθετη λειτουργία απαραίτητη για την κοινωνική συνοχή, την λειτουργία του πολιτεύματος μέσω της προώθησης απασχολησιμότητας και καταπολέμησης της παραοικονομίας. Η ενθάρρυνση της «κοινωνικής συνοχής» συντελείται μέσω της καταπολέμησης των διαφορετικών μορφών κοινωνικού αποκλεισμού και της ενσωμάτωσης ατόμων από το κοινωνικό περιθώριο, φτωχούς, μειονότητες, νέους, παιδιά κ.ά.

Η προώθηση "οικονομικής συνοχής" μέσω της ανάπτυξης/επέκτασης της μισθωτής σχέσης, της ενίσχυσης της ασφαλιστικής εισφοράς, της μείωσης του ποσοστού φτώχειας σε περιοχές και πληθυσμούς σε κρίση γίνεται με την καθιέρωση της κοινωνικής οικονομίας. Η ενθάρρυνση μιας περιβαλλοντικής συμμετοχής για τους πολίτες με την καταπολέμηση των αρνητικών επιπτώσεων της έλλειψης των καθολικών γενικών κοινωνικών προγραμμάτων και τον συντονισμό μεταφοράς των κυβερνητικών λειτουργιών ο οποίος θα τονώσει νέες μορφές διακυβέρνησης που συνάδει με τα συμφέροντα των τοπικών κοινοτήτων, αποτελεί κεντρική πλατφόρμα της κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Αυτή η σύνθετη λειτουργία παρέχει μία εισφορά που αναμένεται να είναι σημαντική/πολύτιμη στην μάχη κατά του κοινωνικού αποκλεισμού δημιουργώντας μία ανοιχτή κοινωνία, μία συμμετοχική τοπική δημοκρατία. Επιφέρει την πρόσβαση και την παγιοποίηση ικανοτήτων και δυνατοτήτων σε προσωπικούς και κοινοτικούς σκοπούς και επίπεδα.

Ενίσχυση και σταθεροποίηση μιας προνομιούχας σχέσης μεταξύ κοινωνικής οικονομίας και τοπικής ανάπτυξης. Είναι γνωστό ότι οι οργανισμοί κοινωνικής οικονομίας, επηρεάζουν την τοπική κοινότητα γιατί αρθρώνουν κυρίως τοπικές ανάγκες και τις εκφράζουν υλοποιώντας τες σε δράσεις που καλύπτουν πάγιες ανάγκες. Αυτή η διαδικασία έρχεται να βοηθήσει την διαδικασία περιφερειακής αποκέντρωσης της διοίκησης, μία διαδικασία κεντρική της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης. Αυτές οι πολιτικές (αποκέντρωσης) δημιούργησαν ένα κίνητρο για είδη συμβάσεων για συλλογική δράση, το οποίο δεν υπόκειται σε απαιτήσεις της «αγοράς» την στιγμή που τονώνει, ενισχύει τις διακυμάνσεις των δημόσιων επενδύσεων με βάση τα εθνικά κριτήρια τοπικής ανάπτυξης, που στηρίζονται στην αυξανόμενη επιβεβαίωση των τοπικών συλλογικοτήτων και πολιτικών τοπικής ενδυνάμωσης.

Ο περιορισμός των γενικών κοινωνικών επιδοτήσεων και η μεταφορά των κεντρικών διοικητικών λειτουργιών σε τοπικό επίπεδο ανοίγει νέες ευκαιρίες, οι οποίες στοχεύουν στην αντιμετώπιση/εστίαση των τοπικών κοινωνικών προβλημάτων , οι οποίες παράλληλα ανοίγουν τον «επίσημο» χώρο σε οργανισμούς κοινωνικής οικονομίας.

Η γνώση των τοπικών συνθηκών προβλημάτων/ομάδων αντιπροσωπεύει το συγκριτικό πλεονέκτημα αυτών των οργανισμών, πράγμα που επιτρέπει στα πλαίσια της Ε.Ε. μία

καλύτερη προσέγγιση στην τοπική συνέργια για υποστήριξη των ταμείων κοινωνικής συνοχής (αγροτικό/περιφερειακό, κοινωνικό) μιας και διευκολύνει και την χρηματοδοτική σχέση αυτών των δράσεων. Οι αστικές κοινωνικές υπηρεσίες, οι δράσεις οικολογίας, αστικής ανανέωσης, πολιτισμού, εκπαίδευσης, τουρισμού, αναψυχής, αγροτικών συνεταιρισμών, η διανομή προϊόντων σε αγροτικό και αστικό χώρο που συνδέουν αγροτικές περιοχές με αστικές αποτελούν κομμάτια του σκηνικού μιας βιώσιμης επιχειρηματικότητας.

Βασικές αρχές της κοινωνικής οικονομίας εμπεριέχουν το σημαντικό γεγονός ότι λόγω της σύνθεσης τους και του πολυπαραγοντισμού που αντιπροσωπεύουν, το στοιχείο της «βιωσιμότητας» στην θεματική της τοπικής ανάπτυξης και των θεμάτων των κοινωνικών δικαιωμάτων του πολίτη αποτελεί κεντρικό σημείο. Αυτές οι βασικές αρχές/αξίες περιλαμβάνουν τα ακόλουθα:

1. Διαφάνεια και ορατότητα - αναγνωσιμότητα. Η κοινωνική οικονομία πρέπει να είναι μέρος της ατζέντας των εθνικών και υπερεθνικών θεσμών και να αποτελεί μέρος των σχεδίων τους.

2. Ταυτότητα-τοπικός πολιτισμός και θεσμικός συλλογικής επιβίωσης. Η μοναδικότητα της κοινωνικής οικονομίας είναι ότι μπορεί να απαντά άμεσα στις κοινωνικές ανάγκες λόγω του τοπικού πολιτισμού.

3. Πρόσβαση στην γνώση. Οι οργανισμοί έχουν ελλείψεις σε τεχνικά θέματα. Οι διαφοροποιήσεις των οργανώσεων και των μορφών που παίρνουν οι οργανισμοί κοινωνικής οικονομίας δεν θα πρέπει να τις εμποδίσει στην ενδυνάμωση της ταυτότητας του τομέα αυτού. Φυσικά η δημόσια διοίκηση πρέπει πάντα να δρα θετικά για την κοινωνική ενσωμάτωση (inclusion) στηρίζοντας τα διαδραστικά και βοηθητικά δίκτυα που υπάρχουν σε όλα τα επίπεδα και κυρίως στο τοπικό.

Ιδιαίτερα στον τομέα ενεργοποίησης οικονομικών πόρων η αναγνώριση της σημασίας ρύθμισης που θα τονώσει την επισημοποίηση των άτυπων ή υποδόριων οικονομικών δραστηριοτήτων, πρέπει να δώσει ώθηση στην τοπική αποταμιευτική πίστη, συνεταιριστικές τράπεζες (credit unions, coop banks). Οι τράπεζες αυτές θα πρέπει να τύχουν τουλάχιστον της ίδιας προστασίας με την ένταξή τους στο ταμείο εγγυοδοσίας

Η λειτουργία εταιρικών συμφωνιών μεταξύ εταιριών της κοινωνικής οικονομίας δεδομένου ότι η δύναμη αυτών των εταιριών βρίσκεται στην ιδιαίτερα σύνθετη δομή του κοινωνικού κεφαλαίου, η οποία απαντά στη σχέση με τις αντικειμενικές κοινωνικές ανάγκες της τοπικής κοινωνίας σε συνδυασμό με την ενεργοποίηση τεχνικών και διαχειριστικών ικανοτήτων επιφέρει μια κοινωνική ισορροπία απαραίτητη για την τοπική ανάπτυξη.

Όλα αυτά εμπεριέχουν την κύρια καινοτομία αυτής της δράσης που μέσω της συμμετοχής επιβεβαιώνει τον πολίτη στηρίζοντας την θέση του μέσω της σχέσης κοινωνικής οικονομίας και τοπικής ανάπτυξης. Η διοίκηση του τόπου είναι καθοριστική μιας και συγκεντρώνει ατομικές και κοινωνικές προσπάθειες, την προώθηση της απασχόλησης, την κοινωνική και οικονομική συνοχή, η οποία λαμβάνει χώρα από την διάδραση των διαφορετικών τοπικών εταιριών, (ΟΟΣΑ, 1996). Η κοινωνική οικονομία σε τοπική διάσταση αποτελεί τον καταλύτη των κοινωνικών αλλαγών.

Η Κατανόηση της Αναπτυξιακής Διαδικασίας

Αρκετοί ερευνητές προσπάθησαν να αναλύσουν την επιχειρηματικότητα της περιφέρειας χρησιμοποιώντας έναν μεγάλο αριθμό θεωρητικών πλαισίων έρευνας αντλούμενων από διάφορες επιστήμες όπως η Οργάνωση και Διοίκηση Επιχειρήσεων, τα Οικονομικά, η Κοινωνιολογία Οργάνωσης και η Ανθρωπογεωγραφία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σύγχρονες προσεγγίσεις δηλαδή η «Η Θεωρία Δικτύων» και η «Οικονομία Πολιτισμού» στην Οικονομική Γεωγραφία καθώς επίσης και η Κοινωνιολογία των Επιχειρήσεων και της Εργασίας.

Η Θεωρία Δικτύων προσπαθεί να αντιληφθεί τις οικονομικές δομές ως απόρροια εκείνων των ενεργειών που αφορούν στη διαμόρφωση και στη διατήρηση των σχέσεων ισχύος-εξουσίας. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η συγκεκριμένη θεωρία προσπαθεί καταρχήν να γεφυρώσει την μίκρο-μάκρο δυαρχία με το να επικεντρώνεται σε ανομοιογενή σύνολα σχέσεων (Murdorch, 2000). Οι Lockie και Kitto (2000) υποστηρίζουν ότι η Θεωρία Δικτύων αποτελεί ένα χρήσιμο θεωρητικό πλαίσιο για την κατανόηση της επιχειρηματικής διαδικασίας σε μειονεκτικές περιοχές

απευθύνοντας στην επιχειρηματική έρευνα τις πιο σχετικές ερωτήσεις όπως το ποιος είναι ικανός να προωθήσει στρατηγικές ή πρακτικές, τι τεχνολογίες χρησιμοποιεί και τι μορφές θεσμών συγκροτεί. Ο επιχειρηματίας είναι ένας πρωταγωνιστής ο οποίος διαθέτει πληροφορίες και προσπαθεί να δημιουργήσει δίκτυα σε μια περιοχή.

Η προσέγγιση που σχετίζεται με την οικονομία του πολιτισμού δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε καθαρά τοπικής υπόστασης πόρους, δίκτυα και συνεργασίες, στον τοπικό χαρακτήρα του κοινωνιο-οικονομικού ελέγχου καθώς και στην κοινωνική συνοχή. Ο όρος «πολιτισμός» αναφέρεται σε ένα σύνολο πόρων που θεωρούνται διαθέσιμοι για τον κοινωνικό και οικονομικό έλεγχο (Ray, 1998). Ο όρος «οικονομία» υποδηλώνει την ικανότητα να δημιουργούνται και να πραγματοποιούνται σχέσεις μεταξύ των πόρων, της παραγωγικής διαδικασίας και της κατανάλωσης με σκοπό την δημιουργία επιχειρήσεων (Ray, 1999). Εκτός από την απόδοση τοπικής ταυτότητας σε προϊόντα, οι τοποθεσίες οι ίδιες μπορούν να αποκτήσουν και έναν «εμπορευματικό» χαρακτήρα (Marsden κ.α., 1993) το οποίο φέρεται ως τοπόσημο (branding). Οι επιχειρηματίες της περιφέρειας μπορούν να εμπορευθούν την εικόνα της υπαίθρου με πολλούς τρόπους. Μπορούν να αναδείξουν την παραδοσιακή ιστορική η λαογραφική ταυτότητα, με ανάπτυξη μουσείων, φεστιβάλ προϊόντων, μουσικής αναδεικνύοντας τον τρόπο ζωής σε αυτές τις περιοχές, είτε αναπαράγοντας προβιομηχανικά αγαθά, υπηρεσίες και ψυχαγωγικές δραστηριότητες σε μια προσπάθεια αναπαράστασης άλλων εποχών (Mitchel, 1998 : Barbosa στο Τσομπάνογλου, 2007). Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα τοπία είναι πολυδιάστατα ιστορικά, δυναμικά και ανομοιογενή τότε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η αξιοποίηση τους μπορεί να είναι σύνθετη και για όλες τις εποχές με μεγάλο φάσμα ευκαιριών για όλους στην κοινότητα αλλά και τους έχοντας κοινά ενδιαφέροντα για την περιοχή (Ray, 2000).

Η θεωρία διάρθρωσης (structuration) του Giddens έχει χρησιμοποιηθεί ως το θεωρητικό πλαίσιο που αναλύει και αναπτύσσει την έννοια της επιχειρηματικότητας. Σύμφωνα με τον Giddens, η επιχειρηματικότητα αποτελεί μία κοινωνική και οικονομική διαδικασία ενστρωμάτωσης (embeddedness), μία διαδικασία δηλαδή αντλούμενη από το κοινωνικό πλαίσιο το οποίο διαπλάθει τα επιχειρηματικά αποτελέσματα (Jack και Anderson, 2002). Επίσης, ο Giddens (1984) αναφέρει ότι οι

δομές αποτελούν προϊόντα κοινωνικών συστημάτων και ταυτόχρονα τους αποδίδει μια καθοριστική θέση μέσα στην κοινωνική δράση. Οι μηχανισμοί ενστρωμάτωσης επιτρέπουν στους ερευνητές να συνδέσουν την διάρθρωση και τον φορέα με μία δυναμική σχέση η οποία με την σειρά της θα διευκολύνει την διερεύνηση του πως οι κοινωνικές επιρροές διαμορφώνουν τον επιχειρηματικό φορέα καθώς και του πώς ο φορέας επαναπροσδιορίζει και αναπτύσσει δομές. Με τον τρόπο αυτό, η έννοια της ενστρωμάτωσης αναγνωρίζοντας την μορφή, το βάθος, την έκταση των δεσμών ενός

ατόμου με το ευρύτερο περιβάλλον του καθώς και την αντιστοιχία του με το κοινωνικό κεφάλαιο και την αμοιβαία εμπιστοσύνη (Portes και Landholt, 1996) μετατρέπεται σε έναν παράγοντα προσδιορισμού της επιχειρηματικής διαδικασίας γενικά (Dacin κ.α., 1999) ή πιο ειδικά αυτής στην περιφέρεια (Nygard και Storstad 1998, Sage, 2003).

Το κοινό σημείο αναφοράς λοιπόν όλων των ανωτέρω θεωρητικών προσεγγίσεων θα πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω προκειμένου να αποφευχθεί πρωτίστως η απομόνωση του επιχειρηματία και ταυτόχρονα να υιοθετηθεί μία ολιστική άποψη αναφορικά με τις επιχειρηματικές διαδικασίες. Τα θεωρητικά πλαίσια που έχουν ήδη αναλυθεί τονίζουν την αναγκαιότητα να ληφθεί σοβαρά υπόψη το περιβάλλον στο οποίο η επιχειρηματική διαδικασία υλοποιείται καθώς επίσης και οι μηχανισμοί βάσει των οποίων οι επιχειρηματίες αλληλεπιδρούν με το ευρύτερο περιβάλλον. Η περιφέρεια μπορεί να θεωρηθεί ως ένας δυναμικός επιχειρηματικός πόρος ενώ η τοπική επιχειρηματικότητα πρέπει να θεωρηθεί σαν ένα σύνολο τοπικό. Η θεωρία της ενστρωμάτωσης φαίνεται να είναι όχι μόνο μία ουσιώδης έννοια αλλά και ένας καθοδηγητικός μηχανισμός.

Κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα των θεωρητικών προσεγγίσεων που έχουν ήδη αναφερθεί βρίσκεται στην αναγκαιότητα να διερευνηθεί το ευρύ φάσμα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων καθώς και εκείνων των στόχων που απέχουν πολύ από την οικονομική λογική και την μεγιστοποίηση του κέρδους. Αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι το μεγάλο εύρος των επιχειρηματικών σκοπών δεν διευκολύνεται αλλά ούτε όμως γίνεται κατανοητό από τις απόψεις που βρίσκονται βαθιά ριζωμένες στην οικονομική λογική και στην μεγιστοποίηση του κέρδους. Η επιχειρηματική δραστηριότητα έχει όπως όλες οι δράσεις επιπτώσεις στην κοινότητα και το περιβάλλον. Σημασία έχει να αναγνωρίσουμε ότι η

ανάπτυξη πάντα είναι κοινωνική και η βελτίωση ενός μέρους σε μια κοινότητα θα πρέπει να μοιράζεται για το γενικό καλό.

Μία ολοκληρωμένη κοινωνικοοικονομική πολιτική

Οι προαναφερόμενοι παράγοντες και οι διαδικασίες που υλοποιούνται στην περιφέρεια θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη σε οποιαδήποτε προσπάθεια σχεδιασμού μίας ολοκληρωμένης επιχειρηματικής πολιτικής. Ο Storper (1997) τονίζει ότι η οικονομική δραστηριότητα βασίζεται στην πραγματική αναγκαιότητα να συντονισθούν οι ενέργειες ενός ατόμου με τις ενέργειες άλλων ατόμων. Υπό αυτό το πρίσμα, ο συντονισμός μεταξύ των ατόμων παρουσιάζεται ως το κεντρικό πρόβλημα της οικονομικής ζωής και αποτελεί τον βασικό στόχο πολιτικής. Η τοπική και η υπερ-

τοπική πολιτική θα πρέπει να προσπαθήσουν ώστε να εξασφαλίσουν τους απαραίτητους μηχανισμούς για τον συντονισμό των ενεργειών σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο.

Ένα παράδειγμα συντονισμού τοπικών και περιφερειακών δράσεων σε τοπικό και υπερ-τοπικό επίπεδο εμφανίζεται στην σφαίρα της απόδοσης τίτλων πνευματικής ιδιοκτησίας στο χώρο, δηλαδή στην απόκτηση επίσημων πνευματικών δικαιωμάτων για την εμπορευματοποιημένη τοπική κουλτούρα (Ray, 2001). Η οργάνωση και η διαχείριση των συγκρούσεων αποτελούν ένα άλλο ζήτημα στο οποίο όμως δεν έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση παρά το γεγονός ότι οι συνέπειες αυτού στην επιχειρηματικότητα της υπαίθρου είναι πολύ σημαντικές (Karlsson και Acs, 2002). Η διάχυση της πληροφορίας σε απομακρυσμένες περιοχές είναι ένας στόχος στρατηγικής σε εθνικό επίπεδο. Ένας στόχος μίας ολοκληρωμένης επιχειρηματικής πολιτικής για τις περιφέρειες είναι το ζήτημα της σύνδεσής των προϊόντων τους με τις

αστικές αγορές. Το συγκεκριμένο θέμα προκύπτει από την διαφοροποιημένη ικανότητα των περιοχών να υποστηρίζουν βιώσιμες επιχειρηματικές δραστηριότητες. Η εθνική πολιτική λοιπόν οφείλει να ελέγχει και να διασφαλίζει ότι δίνεται η δυνατότητα σε όλες οι περιοχές και σε όλους τους τοπικούς πρωταγωνιστές αυτών να συμμετέχουν στις επιχειρηματικές ευκαιρίες και δραστηριότητες και να επωφελούνται από αυτές.

Η εφαρμογή της Διαρθρωτικών Πολιτικών και οι πρόσφατες τάσεις αποκέντρωσης έχουν συντελέσει στην ενεργή εμπλοκή της τοπικής αυτοδιοίκησης στην αναπτυξιακή διαδικασία των μειονεκτικών περιοχών. Αυτό επιτυγχάνεται με την εγκατάσταση αναπτυξιακών εταιρειών και φορέων διάδοσης πληροφοριών καθώς και με την συμμετοχή σε σχήματα επιχειρηματικής ενίσχυσης. Αυτή η αναδιάρθρωση των τοπικών αρχών συμπίπτει με την ευρύτερη κοινωνική και οικονομική μεταρρύθμιση και παράλληλα εντείνει τις διεκδικήσεις της περιφέρειας (Woods, 1998). Το σημείο έναρξης για τις στρατηγικές οικονομικής ανάπτυξης στις μειονεκτικές περιοχές θα πρέπει να είναι το τοπικό επίπεδο και εν συνεχεία το περιφερειακό και εθνικό επίπεδο. Η αυξανόμενη διαμάχη όσον αφορά στην αναπτυξιακή πολιτική της υπαίθρου υποστηρίζει σθεναρά την ανάγκη για τον σχεδιασμό μίας πολιτικής η οποία είναι περιφερειακά προσανατολισμένη και η οποία είναι προσαρμοσμένη στις εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες των περιοχών της υπαίθρου ή της περιφέρειας (Marsden, 1998). Οι κεντρικοί θεσμοί δεν διαθέτουν ούτε τους πόρους για να διαχειριστούν ευέλικτα προγράμματα στήριξης ούτε την απαραίτητη τοπική τεχνογνωσία και εμπειρία για την κατανόηση συγκεκριμένων εργαλείων στήριξης που απαιτούνται σε κάθε ιδιόμορφη εδαφική περίπτωση. Ένας βασικός στόχος πολιτικής θα μπορούσε να είναι η επίσπευση της στοιχειοθέτησης κοινοτικής ικανότητας (community capacity building) προκειμένου να σχεδιασθούν και να υλοποιηθούν ευέλικτοι συνδυασμοί μέτρων πολιτικής. Οι συγκεκριμένοι συνδυασμοί πρέπει να βασίζονται σε τοπικές και περιφερειακές πρωτοβουλίες καθώς και στην δυνατότητα του τοπικού πληθυσμού (η εκπαίδευση εδώ έχει ρόλο) να αποσαφηνίζει την στάση του ως προς τις τοπικές εταιρικές συνεργασίες η συμπράξεις και την κοινωνική οικονομία.

Εργαλεία άσκησης τοπικής αναπτυξιακής πολιτικής

Η Ελλάδα έχει να επιδείξει μια, μάλλον μακρά, ιστορία ενίσχυσης των επιχειρήσεων με παραδοσιακά εργαλεία στήριξης που σπάνια ξεφεύγουν από τα συνήθη χρηματοοικονομικά εργαλεία των επιδοτήσεων, επιχορηγήσεων και φορολογικών κινήτρων. Οι αναπτυξιακοί νόμοι ήταν το πρώτο πλαίσιο από το οποίο υιοθετήθηκαν γενναίες χρηματοοικονομικές ενισχύσεις σε νέες επιχειρήσεις ή σε επιχειρήσεις που επεκτείνονταν. Το ίδιο έγινε και με την εφαρμογή των πρώτων προγραμμάτων ενίσχυσης των ειδικά για ΜΜΕ, αλλά και των πρώτων

προγραμμάτων ενίσχυσης επιχειρήσεων στην περιφέρεια μέσα από διάφορα προγράμματα της Ε.Ε. Η εφαρμογή νέων χρηματοοικονομικών εργαλείων όπως των επιχειρηματικών συμμετοχών και των κεφαλαίων εγγύησης είναι μερικές. Γνωρίζοντας όμως τον τρόπο με τον οποίο ενεργούν και επιλέγουν πηγές χρηματοδότησης οι ΜΜΕ μπορούμε να προβλέψουμε ότι τέτοια εργαλεία θα πρέπει να λάβουν μορφές τοπικής πίστης, όπως είναι οι συνεταιριστικές τράπεζες και άλλα συνεταιριστικά επιχειρηματικά σχήματα που κυριαρχούν στις τοπικές αγροτικές κοινότητες στα κράτη μέλη της ΕΕ και του ΟΟΣΑ.

Στην σειρά των εργαλείων που απευθύνονται άμεσα στις επιχειρήσεις, έχει βρεθεί ότι οι ανάγκες των ελληνικών επιχειρήσεων της υπαίθρου είναι πολύ μεγάλες και αρκετά διαφοροποιημένες δείχνοντας την ανάγκη σχεδιασμού και εκτέλεσης αποκεντρωμένης πολιτικής ανάπτυξης των επιχειρήσεων της περιφέρειας (Skuras et al., 2000). Διαφορετικές επιχειρήσεις σε διαφορετικές περιοχές της ελληνικής υπαίθρου έχουν ανάγκη για προσφορά αναπτυξιακών εργαλείων που αφορούν στην προώθηση των προϊόντων, την εισαγωγή πιστοποίησης και ελέγχου ποιότητας, συγκεκριμένη εκπαίδευση σε χρηματοοικονομική διαχείριση και διοίκηση, προσφορά βιοτεχνικών πάρκων και θερμοκοιτίδων επιχειρήσεων (business incubators). Φυσικά το κόστος μεταφορών και επικοινωνίας, ενέργειας αποτελούν σημαντικούς παράγοντες που ρυθμίζουν την ανταγωνιστικότητα μιας περιοχής. Η σειρά των άμεσων παρεμβάσεων στήριξης της επιχειρηματικότητας είναι ουσιαστικά τόσο μεγάλη όσο είναι και τα κατά τόπους προβλήματα που επιζητούν επίλυση. Για τον λόγο αυτό οι τοπικοί θεσμοί θα πρέπει να έχουν την ευελιξία και ενδυνάμωση στο να σχεδιάζουν και να εκτελούν τα δικά τους στοχοθετημένα προγράμματα. Μια σημαντική παράμετρος εδώ έχει σχέση με το θέμα της περιφερειακής συνοχής το οποίο έχει σχέση με την έννοια της «συνέχειας του εδάφους» (αφορά νησιώτικες περιοχές, και δύσβατες επίσης) η οποία και καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την τοπική οικονομία.

Άλλα μέτρα αφορούν στη δημιουργία και στήριξη επιχειρηματικών δικτύων, στην προώθηση και στήριξη της συνέργειας στις επιχειρήσεις, στην διάχυση της πληροφόρησης και στην πρόσβαση σε επιχειρηματική πληροφόρηση και συνεργασία, στην μεταφορά καινοτομίας και τεχνογνωσίας και κυρίως στην πρόσβαση σε κάθετα δίκτυα προώθησης των προϊόντων και υπηρεσιών. Φυσικά, οποιαδήποτε σωστά σχεδιασμένη και εκτελεσμένη ενέργεια στήριξης των επιχειρήσεων σε περιοχές της υπαίθρου είναι ουσιαστικά ενέργεια στήριξης της συνεταιριστικής επιχειρηματικότητας στον συγκεκριμένο τόπο. Για παράδειγμα, μία από

τις σημαντικότερες διαδικασίες συσσώρευσης επιχειρηματικού ανθρώπινου κεφαλαίου είναι η απόκτηση επιχειρηματικής εμπειρίας στην λειτουργία των συνεταιρισμών. Ένα νέο πρόγραμμα Leonardo ασχολείται με την συγκρότηση τέτοιων δεξιοτήτων στον συνεταιριστικό τομέα γενικά στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού Πλαισίου Προσόντων το οποίο και αναφέρουμε στην συνέχεια.

Το Πρόγραμμα "European Coop Campus"[1]

Καθώς ένας στους τρεις ευρωπαίους πολίτες είναι μέλος ενός συνεταιρισμού, οι δομές κοινωνικής οικονομίας αποτελούν ένα σημαντικό μέρος της ευρωπαϊκής οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Ενώ οι συνεταιρισμοί αποτελούν μια σημαντική κοινωνική λειτουργία, ταυτόχρονα ανταγωνίζονται εντός της αγοράς, σε ένα διαρκώς πιο παγκοσμιοποιημένο και ανταγωνιστικό περιβάλλον.

Το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα “European Coop Campus” (2012-2014) έχει ως στόχο να συγκροτήσει ένα σύστημα πιστοποίησης των δεξιοτήτων και προσόντων των διευθυντικών στελεχών των συνεταιριστικών επιχειρήσεων σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Η συγκρότηση αυτή γίνεται στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού Χώρου Πιστοποίησης (European Qualification Area - EQA) καλύπτοντας ένα μεγάλο κενό στην οργάνωση των επιχειρήσεων του Τρίτου Τομέα (Κοινωνική Οικονομία) σε Ευρωπαϊκό επίπεδο. Η κοινωνική οικονομία αποτελεί τον τρίτο πόλο της οικονομίας και αφορά τις υπηρεσίες γενικού συμφέροντος (Τσομπάνογλου, 2008). Ο βασικότερος στόχος της έρευνας αυτής είναι η δημιουργία θεσμών για την υποστήριξη των φορέων στη διαδικασία αυτοδιαχείρισης του τομέα ευθύνης τους.

Το πρόγραμμα στοχεύει στη βελτίωση των *ηθικών δεξιοτήτων* των μελών και των διαχειριστών των συνεταιρισμών στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Ο όρος *ηθικές δεξιότητες* σημαίνει τη γνώση των χαρακτηριστικών, των αξιών και των αρχών της συνεταιριστικής ταυτότητας, καθώς και την ικανότητα λήψης αποφάσεων σύμφωνα με την ταυτότητα αυτή. Το πρόγραμμα δημιουργεί το προφίλ των αποτελεσματικών διαχειριστών και εκλεγμένων

[1] Οι ενδιαφερόμενοι που επιθυμούν να μάθουν περισσότερες πληροφορίες για το Πρόγραμμα European Coop Campus, έχουν τη δυνατότητα να επισκεφθούν την ιστοσελίδα (www.coopcampus.eu).

μελών των συνεταιρισμών προκειμένου να αναπτύξει μια καινοτόμα εφαρμογή των εργαλείων του ECVET, δηλαδή του ευρωπαϊκού συστήματος πιστοποίησης για επαγγελματική εκπαίδευση[2], η οποία να αναγνωρίζει και να επικυρώσει μια σειρά άτυπων, μη-τυπικών και τυπικών μεθόδων κατάρτισης, ενισχύοντας τη μάθηση μέσα από την πράξη και μαθαίνοντας από τις εμπειρίες άλλων. Το πρόγραμμα αξιοποιεί την πρακτική της κινητικότητας και της πιστοποίησης απόκτησης γνώσης μέσω κινητικότητας προκειμένου να προσφέρει καθολική αναγνώριση των δεξιοτήτων των διαχειριστών και εκλεγμένων μελών συνεταιρισμών σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή επικράτεια μέσω των εργαλείων του ECVET, δίνοντάς τους με αυτόν τον τρόπο τη δυνατότητα να επεκτείνουν τη μελλοντική δράση τους στον Τρίτο Τομέα.

Το European Coop Campus, μέσα από την δημιουργία του προφίλ του διαχειριστή συνεταιρισμού και την ταυτοποίηση των δεξιοτήτων του, επιδιώκει να κάνει τη *συνεταιριστική* διαφορά. Οι γνώσεις και οι δεξιότητες που απαιτείται να κατέχουν οι διαχειριστές των συνεταιρισμών χρειάζεται να αποκτήσουν καθολική πιστοποίηση και αναγνώριση, ανεξάρτητα από τον τομέα λειτουργίας του συνεταιρισμού και τη γεωγραφική θέση της έδρας του στην Ευρώπη. Η εκπαίδευση θα λάβει χώρα στο training campus που θα δημιουργηθεί τελικά στο τέλος του προγράμματος European Coop Campus και το οποίο θα ενταχθεί στο δίκτυο που θα ανακύψει μέσα από την κινητικότητα στα πλαίσια του προγράμματος.

Η χρήση των εργαλείων του ECVET, δηλαδή των μονάδων πιστοποίησης κινητικότητας, αποσκοπεί στο σχεδιασμό ενός εκπαιδευτικού εμπειρικού προγράμματος το οποίο θα βασίζεται στη συνεταιριστική εργασία και η ποιότητα του θα εξασφαλίζεται μέσα από την καθοδήγηση του ECVET. Οι μονάδες πιστοποίησης κινητικότητας εξασφαλίζουν τη φορητότητα της αποκτηθείσας γνώσης κατά μήκος της Ευρώπης, προκειμένου να επωφεληθεί μεγαλύτερο μέρος των συμμετεχόντων στους συνεταιρισμούς. Τα εργαλεία του ECVET επιτρέπουν την υιοθέτηση μιας καθολικής μεθόδου αξιολόγησης των δεξιοτήτων των εκπαιδευόμενων και, μέσω της χρήσης άτυπων και τυπικών εκπαιδευτικών μεθόδων, πραγματοποιούν την προώθηση καλών πρακτικών. Ταυτόχρονα, επιτρέπουν τόσο την

[2] http://www.ecvet-team.eu/

κινητικότητα όσο και την ατομικότητα και μοναδικότητα της εκπαιδευτικής εμπειρίας, δίνοντας στον εκπαιδευόμενο την δυνατότητα να επιλέξει την εκπαιδευτική του πορεία, καθώς και την τοποθεσία όπου αυτή θα λάβει χώρα.

Ο απώτερος σκοπός του προγράμματος είναι να παράξει ένα μοντέλο εκμάθησης και αξιολόγησης, το οποίο θα εξισορροπεί της πραγματικές συνεταιριστικές αξίες και αρχές με τις εμπορικές ανάγκες της επιχείρησης. Τα αποτελέσματα του προγράμματος θα εξασφαλίσουν σε πολλές ομάδες, όπως στα διοικητικά συμβούλια των συνεταιρισμών, στις κρατικές αρχές και τα πανεπιστήμια, πρόσβαση σε πραγματικά δεδομένα για τους συνεταιρισμούς και την αντίληψη που έχει ο ίδιος ο Τρίτος Τομέας για τις ανάγκες και τις δυνατότητές του, ώστε η συνεταιριστική ιδέα να προωθηθεί σύμφωνα με την πρόθεση της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Συμπερασματικά θεωρήσαμε μερικές από τις βασικές συνιστώσες του επηρεάζουν την τοπική ανάπτυξη σε μειονεκτούσες περιοχές και καταλήγουμε στην επίδειξη της σημασίας της ανάδειξης των μορφών συνεργατικής εργασίας και της επιμόρφωσης επ'αυτών στα πλαίσια ανάδειξης της κυρίαρχης δυναμικής της ανάπτυξης της κοινωνικής οικονομίας.

Βιβλιογραφία

Aldrich, H. and Zimmer, C. (1986), 'Entrepreneurship through social networks', in Sexton, D.L. and Smilor, R.W (Eds), *The Art and Science of Entrepreneurship*, Ballinger, Cambridge, MA.

Aldrich, H. E., Reese, P. R. and P. Dubini, (1989), 'Women on the verge of a breakthrough? Networking among entrepreneurs in the United States and Italy', *Entrepreneurship and Regional Development*, Vol. 1, pp. 339-356.

Aldrich, H. E., Rosen, B. and Woodward, W. (1987), 'The impact of social networks on business findings and profit: a longitudinal study', in Churchill, N., Hornaday, J., Krasner, O. and Vesper, K. (Eds), *Frontiers of Entrepreneurship Research*, Babson College, Wellesley, MA. Pp. 154-168.

Amin, A. (1999), 'An institutional perspective on regional development',

International Journal of Urban and Regional Research, Vol. 23, pp.365-378.

Ardichvili, A., Cardozo, R. and Ray, S. (2003), 'A theory of entrepreneurial

opportunity identification and development', *Journal of Business Venturing*, Vol. 18 No. 1, pp. 105-123.

Barbosa, N. Prato, (2007). 'Περιβάλλον και Τουρισμός: Πολιτιστικές Προκλήσεις για τις αγροτικές περιοχές στην Νέα Χιλιετία" στο Τσομπάνογλου, Γ., *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κοινοτική Συνοχή: Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις*, Παπαζήση, Αθήνα

Barkham, R., Gudgin, G., Hart, M. and Havney, E. (1996), *The Determinants of Small Firm Growth: An Inter-regional Study in the U.K., 1986-90*, Jessic Kingsley, London.

Baudeau, A. N. (1768), *Avis au people sur son premier besoin, ou petits traits economiques*.

Camagni, R.P. (1991), *Innovation Networks: Spatial Perspectives*, Belhaven-Pinter, London.

Camagni, R.P. (1995), 'The concept of innovative milieu and its relevance for public policies in European lagging regions', *Papers in Regional Science*, Vol. 74 No. 4, p.317-340.

Castells, M.,(2000), Vol. I, *The Rise of the Network Society*, Oxford, Blackwell

Chell, E. and Baines, S. (1998), 'Does gender affect business performance? A study of microbusiness in business services in the U.K.', *Entrepreneurship and Regional Development*, Vol. 10, pp. 117-135.

Coleman, J. (1988), 'Social Capital in the Formation of Human Capital', *American Journal of Sociology*, 94, S95-S120

Commins, P. and Meredith, D. (2002), *Social Capital, Conceptual Paper. Deliverable No. 5, AsPIRE QLK5-2000-00783*.

(http://www.sac.ac.uk/management/External/Projects/AspireExternal/AspireDocuments.htm)

Cooke, P. and Wills, D. (1999), 'Small firms, social capital and the enhancement of business performance through innovation programmes', *Small Business Economics*, Vol. 13, pp.219-234.

Fox, W. F. and Porca, S. (2001), 'Investing in rural infrastructure', *International Regional Science Review*, Vol. 24, pp. 103-133.

Freel, M. (2000), 'External linkages and product innovation in small manufacturing firms', *Entrepreneurship and Regional Development*, Vol. 12, pp. 245-266.

Fukuyama, F., (1995), *Trust*. New York, Free Press

Furze, B, & Reid, M., Hollier, C., (2007). Δομώντας το κοινωνικό κεφάλαιο και αυξάνοντας τη βιοποικιλότητα. Ο ρόλος των μικρών και lifestyle αγροκτημάτων στη Νοτιοανατολική Victoria, Australia στο Τσομπάνογλου, Γ., (Επ.) *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κοινοτική Συνοχή: Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις,* Παπαζήση, Αθήνα

Giddens, A. (1984), *The Construction of Society*, Polity Press, Cambridge.

Goodwin, M. (1998), 'The governance of rural areas: some emerging research issues and agendas', *Journal of Rural Studies*, Vol. 14 No 1, pp. 5-12.

Granovetter, M.S. (1974), *Getting a Job*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

Granovetter, M.S. (1985), 'Economic action and social structure: the problem of embeddedness', *American Journal of Sociology*, Vol. 91, pp. 481-510.

Grant (1985), *"Business format franchising: "A System for Growth"*, Economist Intelligence Unit, London.

Green, L., B., Jones and Miles, I. (2007), *"Global Review of Innovation Intelligence and Policy Studies"* EC DG Enterprise and Industry, Brussels

Greenbank, P. (2001), 'Objective setting in the micro-business', *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, Vol. 7 No. 3, pp. 108-127.

Grimes, S. (2000), 'Rural areas in the information society: diminishing distance or increasing learning capacity?', *Regional Studies*, Vol. 16, pp. 13-21.

Grimes, S. (2001). IST, *Conceptual Paper. Deliverable No. 2, AsPIRE QLK5-2000-00783.*

(http://www.sac.ac.uk/management/External/Projects/AspireExternal/AspireDocuments.htm)

Hakansson, H. and Ford, D. (2000), 'How should companies interact in business networks?', *Journal of Business Research*, Vol. 55, pp. 133-139.

Havnes, P-A. and Senneseth, K. (2001), 'A panel study of firm growth among SMEs in networks', *Small Business Economics*, Vol. 16, pp. 293-302.

Healey, P. (1997), *Collaborative Planning: Shaping Places in Fragmented Societies*. McMillan Press Ltd, Basingstoke.

Hinrichs, C. (2000), 'Embeddedness and local food systems: notes on two types of direct agricultural market', *Journal of Rural Studies*, Vol. 16, pp. 295-303.

Jack, S. and Anderson, A. (2002), 'The effects of embeddedness on the entrepreneurial process', *Journal of Business Venturing*, Vol. 17, pp. 467-487.

Johannisson, B. (1995), 'Paradigms and entrepreneurial networks – some methodological challenges', *Entrepreneurship and Regional Development*, Vol. 7, pp. 215-231.

Kalantaridis, C. (1996), 'Local production networks in the global marketplace', *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, Vol. 2 No. 3, pp. 12-28.

Karlsson, C. and Acs, Z. (2002), 'Introduction to institutions, entrepreneurship and firm growth: the case of Sweden', *Small Business Economics*, Vol. 19, pp. 63-67.

Kay, G. (1975), Development & Underdevelopment: A Marxist Analysis, Macmillan, London.

Keeble, D. and Wilkinson, F. (1998), 'Collective learning and knowledge development in the evolution of regional clusters of high technology SMEs in Europe', *Regional Studies Association*, Vol. 33 No 4, pp. 295-303.

Kneafsey, M., Ilbery B. and Jenkins, T. (2001), 'Exploring the Dimensions of Culture Economies in Rural West Wales', *Sociologia Ruralis*, Vol. 41 No 3, pp. 298-310.

Knight, F. (1921), *Risk, Uncertainty and Profit*. New York: Houghton-Mifflin.

Llambi, L. & Duarte, M., (2007) 'Επιχειρηματικότητα και Οικονομική Ανάπτυξη στην Αγροτική Λατινική Αμερική: Επιπτώσεις της Κρατικής Πολιτικής', στο Τσομπάνογλου, Γ., (Επ.) *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κοινοτική Συνοχή: Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Παπαζήση.

Τσομπάνογλου, Γ. 2008. *Η ανάδυση της κοινωνικής οικονομίας*. Αθήνα: Παπαζήση.

Μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα και επιπτώσεις στη δημόσια υγεία: Εποχική γρίπη ή ανίατη ασθένεια;

Θεόδωρος Φούσκας
Λέκτορας, Τμήμα Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, New York College (NYC)
Χαράλαμπος Οικονόμου
Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών Επιστημών

Περίληψη

Το παρόν άρθρο εξετάζει ζητήματα σχετικά με τις επιπτώσεις των μεταναστευτικών ροών στη δημόσια υγεία και την πρόσβαση των μεταναστών στις υπηρεσίες υγείας στην Ελλάδα. Το ζήτημα των επιπτώσεων της παράνομης/παράτυπης μετανάστευσης στη δημόσια υγεία είναι ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για την ελληνική μεταναστευτική πολιτική, διότι το μεγαλύτερο μέρος των παράνομων/παράτυπων μεταναστών δεν προέρχεται μόνο από τις Βαλκανικές αλλά και από χώρες της Ασίας και αφρικανικών κρατών, με εντελώς διαφορετικό επιδημιολογικό προφίλ από εκείνο των Ελλήνων και άλλων Ευρωπαίων, με επικινδυνότητα για τη δημόσια υγεία. Αφενός, μια από τις σοβαρότερες προκλήσεις που αντιμετωπίζει σήμερα η Ελλάδα είναι η ύπαρξη σημαντικών ανισοτήτων στην ασφαλιστική κάλυψη του πληθυσμού για υπηρεσίες υγείας. Αφετέρου, το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα οξύ τόσο για τους νόμιμους μετανάστες οι οποίοι έχουν χαμηλά ποσοστά ασφαλιστικής κάλυψης λόγω της συγκέντρωσής τους σε επισφαλείς, χαμηλού κύρους εργασίες όσο και για τους παράνομους/παράτυπους μετανάστες που έχουν πολύ περιορισμένη πρόσβαση στις υπηρεσίες φροντίδας υγείας.

Λέξεις κλειδιά: νόμιμη μετανάστευση, παράνομη/παράτυπη μετανάστευση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, δημόσια υγεία, ασθένειες, πρόσβαση.

Abstract

This article examines the issues of the impact of immigration on public health and the access of migrants to health services in Greece. The issue of the repercussions of illegal/irregular immigration on public health is of particular interest to Greek immigration policy, since the majority of illegal/irregular immigrants comes not only from Balkan countries but from Asian and African countries as well; these countries present a completely different epidemiological profile than that of Greece and other European countries, thus posing a risk to public health. On the one hand, one of the greatest challenges that Greece is currently facing is the existence of significant disparities in insurance coverage of health services in the population. On the other hand, the problem is particularly severe not only for legal immigrants who have low levels of insurance coverage due to their concentration in precarious, low-status, low paid employment but also for illegal and therefore undocumented immigrants who have extremely limited access to health care services.

Keywords: legal immigration, illegal/irregular immigration, healthcare, public health, diseases, access.

1. Εισαγωγή: Το πρόβλημα[1]

Το φαινόμενο της μετανάστευσης αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί ένα από τα πλέον σοβαρά θέματα που προβληματίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες. Συναρτάται άμεσα με πλήθος παραμέτρων, που αφορούν τις κοινωνίες υποδοχής, τους θεσμούς αυτών και τις ιδιαιτερότητες των ιδίων των μεταναστών. Κατά τη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών, η διεθνής μετανάστευση είναι πιθανό να μεταβάλλει τα χαρακτηριστικά της, κυρίως λόγω: των επιπτώσεων της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, των δημογραφικών αλλαγών, της κλιματικής αλλαγής, της πολιτικής αστάθειας, των εμπόλεμων συρράξεων καθώς και των νέων διεθνών πολιτικών και οικονομικών δυναμικών γενικότερα. Η Ελλάδα από χώρα αποστολής μεταναστών στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα προς τις υπερπόντιες χώρες και στη μεταπολεμική περίοδο προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, μετά την κατάρρευση των πρώην κομμουνιστικών καθεστώτων έγινε χώρα υποδοχής μεταναστών. Η ελληνική κοινωνία για πρώτη φορά βρέθηκε αντιμέτωπη με μεγάλες εισροές μεταναστών από τις γειτονικές βαλκανικές χώρες και τις δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, καθώς και από χώρες της Μ. Ανατολής, της Ασίας και της Αφρικής (Fouskas 2013 Fouskas and Tsevrenis 2014). Το θέμα της παράνομης/παράτυπης μετανάστευσης αποτελεί πλέον ένα μείζον εθνικό ζήτημα και ως τέτοιο αντιμετωπίζεται από το ελληνική μεταναστευτική πολιτική. Η Ελλάδα, λόγω γεωγραφικής θέσης, καθίσταται για τα σύγχρονα διεθνή μεταναστευτικά ρεύματα ο πιο πρόσφορος αρχικός σταθμός ή άλλως «πύλη εισόδου» της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με τελικό προορισμό άλλα κράτη της δυτικής Ευρώπης. Ο χειρισμός του προβλήματος της παράνομης/παράτυπης μετανάστευσης δεν είναι ένα ελληνικό πρόβλημα, είναι ευρωπαϊκό. Και ένα ευρωπαϊκό πρόβλημα πρέπει να έχει ευρωπαϊκή λύση.

Εντούτοις, η απουσία αποτελεσματικών ευρωπαϊκών και κρατικών πολιτικών, οι μορφές εργασίας και το αντικείμενο απασχόλησης, καθώς και οι συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών, περιόρισαν τις δυνατότητές τους να αποκτούν πρόσβαση σε κοινωνικά και συλλογικά δικαιώματα. Κάτω από αυτό το πρίσμα, οι μετανάστες αντιμετώπισαν και αντιμετωπίζουν τα προβλήματα της αποξένωσης, του αποκλεισμού, των διακρίσεων και της ανισότητας σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας υποδοχής (Σακελλαρόπουλος 2006, Rombolis 2009), στο πλαίσιο ενός συστήματος εργασίας που αναζητά ένα ανειδίκευτο φθηνό εργατικό δυναμικό για βιομηχανίες, βιοτεχνίες, κατασκευές και προσωπικές υπηρεσίες (Ψημμένος 1999, 2006, 2013). Το δυναμικό αυτό δεν διεκδικεί τα κοινωνικά και εργασιακά δικαιώματα του γηγενούς εργατικού δυναμικού. Είναι εκτεθειμένο σε κάθε μορφή εκμετάλλευσης, στην ευέλικτη εργασία, στην προσωρινή οργάνωση της ζωής και απασχολείται σε χαμηλού κύρους εργασίες που χαρακτηρίζονται από την αποσυλλογικοποίηση (Fouskas 2012, Φούσκας 2012). Η παραπάνω κατάσταση οφείλεται στο γεγονός ότι η εργασία και η απασχόληση των μεταναστών διαμορφώνεται στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, της ευελιξίας και της πολιτιστικής ανακατασκευής (Psimmenos and Kassimati 2004, 2006, 2007). Οι μετανάστες σαν μέρος της ευέλικτης εργασίας αποτελούν την πιο αντιπροσωπευτική μορφή αυτής της

[1] Το παρόν κείμενο υποστηρίζεται στο πλαίσιο της έρευνας που συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: «ΘΑΛΗΣ – ΕΚΠΑ –Διερεύνηση, καταγραφή και ανάλυση των ανισοτήτων πρόσβασης των μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα σε υπηρεσίες υγείας».

ελαστικότητας, μιας και η εργασία τους υπάρχει ακριβώς επειδή είναι αποκομμένη από ειδικεύσεις, άλλους εργαζομένους, συλλογικότητες και εργασιακές ενώσεις και στηρίζεται στην προσωρινότητα της απασχόλησης, στις χαμηλές ή ανύπαρκτες κοινωνικές παροχές (Bust, Gibb and Pink 2008) και στην χαμηλή ή μηδαμινή ταυτοποίηση του μετανάστη με την κοινωνία που ζει και εργάζεται.

Ένας από τους κύριους δείκτες για την εξέταση του βαθμού ενσωμάτωσης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία είναι και η πρόσβασή τους σε υπηρεσίες υγείας, τόσο σε επίπεδο θεσμικού πλαισίου, όσο και σε αυτό των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν κατά τη ζήτηση και χρησιμοποίηση υπηρεσιών υγείας. Οι μετανάστες αποτελούν κατηγορία με ιδιαίτερες ανάγκες στον τομέα της υγείας, δεδομένων των συνήθως κακών συνθηκών διαβίωσής τους, αλλά και των επιπρόσθετων προβλημάτων που δημιουργεί η δυσκολία προσαρμογής σε ένα νέο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Έτσι, η σχέση κοινωνικού αποκλεισμού με την κατάσταση της υγείας τους λειτουργεί με έναν αμφίδρομο τρόπο. Αφενός η βίωση του κοινωνικού αποκλεισμού όπως αντικατοπτρίζεται στις κακές συνθήκες διαβίωσης, στο χαμηλό εισόδημα, στη δυσκολία επικοινωνίας, στο θεσμικό ή πραγματικό αποκλεισμό από υγειονομικές και άλλες υπηρεσίες και στα φαινόμενα ρατσισμού και ξενοφοβίας λειτουργεί επιβαρυντικά στην κατάσταση της υγείας τους. Αφετέρου μια ενδεχόμενη κακή κατάσταση υγείας οδηγεί με τη σειρά της στον κοινωνικό αποκλεισμό λόγω δυσκολίας στην εξεύρεση εργασίας δεδομένου ότι οι μετανάστες εργάζονται στις λεγόμενες βαριές δουλειές και επιδείνωσης του πραγματικού διαθέσιμου εισοδήματος (Οικονόμου 2006).

Από την εκτενή διεθνή βιβλιογραφία τεκμηριώνεται ότι οι μετανάστες στερούνται της επαρκούς πρόσβασης στην υγειονομική περίθαλψη και στην ασφάλιση υγείας (Elkeles and Seifert 1996, Ku and Matani 2001, Davies, Basten and Frattini 2006, Ingleby 2006, Karl-Trummer and Metzer 2006, Asanin and Wilson 2008, Mladovsky 2009, Ruiz-Casares, Rousseau, Derluyn, Watters and Crépeau 2009, Maroukis and Nikolova 2012) και αυτοαξιολογούν το επίπεδο υγείας τους ως ιδιαίτερα χαμηλό (Wiking, Johansson and Sundquist 2004).

Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι να παρουσιάσει την υφιστάμενη κατάσταση στην Ελλάδα αναφορικά με την πρόσβαση των μεταναστών στην ασφάλιση και τις υπηρεσίες υγείας, σε συνθήκες μάλιστα οι οποίες είναι ιδιαίτερα δυσμενείς και για τον γηγενή πληθυσμό, δεδομένης της ύπαρξης πολύ υψηλών ιδιωτικών δαπανών υγείας και ανισότιμης ασφαλιστικής κάλυψης του πληθυσμού (Οικονόμου 2004, 2013, Economou and Giorno 2009).

2. Το δικαίωμα πρόσβασης των μεταναστών στις υπηρεσίες υγείας

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, η έννοια της ισοτιμίας στην υγεία υποδηλώνει ότι ιδανικά, ο καθένας θα πρέπει να έχει μια δίκαιη ευκαιρία να πραγματοποιήσει τις δυνατότητές του για υγεία στο μέγιστο βαθμό και πιο ρεαλιστικά, να είναι δυνατό να αποφευχθεί η κατάσταση αδυναμίας κάποιου να επιτύχει τον παραπάνω στόχο. Επιπροσθέτως, η ισοτιμία στη φροντίδα υγείας ορίζεται ως ισότιμη πρόσβαση και χρησιμοποίηση των διαθέσιμων υπηρεσιών υγείας για ίδιες ανάγκες και ίση ποιότητα στη φροντίδα για όλους (Townsend and Davidson 1982, 1992, Whitehead 1990, Braveman and Gruskin 2003). Υιοθετώντας τον ορισμό αυτό, οι Townsend και Davidson (1982, 1992)

υποστηρίζουν ότι η πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας χωρίζεται σε τρεις μορφές, την οικονομική, την γεωγραφική και την πολιτισμική (βλ. Πίνακα 1).

Πίνακας 1: Μορφές Πρόσβασης στις Υπηρεσίες Υγείας

ΜΟΡΦΗ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ
Οικονομική	Πρόσβαση σε ισότιμες υπηρεσίες ανεξάρτητα της οικονομικής κατάστασης του ατόμου
Γεωγραφική	Δίκαιη διανομή των υπηρεσιών σε διαφορετικές περιοχές της χώρας/ Εμπόδια γεωγραφικά, τοπικά, συγκοινωνίας κλπ
Πολιτισμική	Φύλο, καταγωγή, εθνικότητα/ σχέση ανάμεσα στους αιτούντες-ασθενείς και στους επαγγελματίες υγείας

Πηγή: P. Townsend and N. Davidson 1992: 358

Ειδικότερα, η οικονομική πρόσβαση συνδέεται με την ισότιμη διάθεση αγαθών ανεξάρτητα της οικονομικής δυνατότητας του ατόμου και με την προσφορά κοινωνικών αγαθών βάσει αναγκών και όχι βάσει κόστους του φορέα και οικονομικής ανταποδοτικότητας/συμβολής του ατόμου. Με βάση αυτή τη λογική στον τομέα της υγείας προκύπτουν ζητήματα άνισης παροχής υπηρεσιών όταν ασθενείς που προέρχονται από μειονεκτούσες ομάδες κοστίζουν περισσότερο από το μέσο όρο καθώς τείνουν να υποφέρουν από ασθένειες χρόνιας φύσης για μεγάλες περιόδους της ζωής τους. Επιπλέον, για αυτές τις ομάδες απαιτείται ένα μεγάλο διάστημα ώστε να επανέλθουν λόγω της κακής διατροφής, των κακών συνθηκών διαβίωσης καθώς και της έλλειψης της κοινωνικής στήριξης. Επίσης, οι μειονεκτούσες περιοχές τείνουν να έχουν υψηλότερα ποσοστά ασθενειών σε σχέση με τις ευημερούσες περιοχές. Επομένως, μια σύμβαση υπολογισμένη στα μέσα κόστη μιας συγκεκριμένης θεραπείας ή στο μέσο κατά κεφαλή κόστος μπορεί να αποτύχει να καλύψει τα πραγματικά κόστη αυτών των ασθενών. Από την άλλη, η γεωγραφική πρόσβαση, αν και συνήθως συνδέεται με την ισότιμη διανομή των υπηρεσιών σε διαφορετικές περιοχές, πολλές φορές σχετίζεται με τη δυνατότητα μετακίνησης του ασθενή, προσφυγής του στις κατάλληλες υπηρεσίες και συνεχούς παρακολούθησης και συμμετοχής στις γραφειοκρατικές διαδικασίες που απαιτούνται για τη παροχή των υπηρεσιών. Τέλος, η πολιτισμική πρόσβαση συνδέεται με τη σχέση ανάμεσα στους ασθενείς και τους επαγγελματίες υγείας ή τους υπαλλήλους των φορέων και το βαθμό στον οποίο οι διαφορές ως προς το φύλο, την καταγωγή ή την εθνικότητα δημιουργούν εμπόδια στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών.

Επειδή οι μετανάστες είναι συχνά χωρίς έγγραφα διαμονής και ως εκ τούτου ανασφάλιστοι, αποκλείονται από την υγειονομική περίθαλψη ενώ ταυτόχρονα το κόστος περίθαλψής τους είναι υψηλότερο από των ασφαλισμένων, καθιστώντας τους μετανάστες λιγότερο ικανούς να καταβάλλουν το κόστος για την φροντίδα που χρειάζονται. Εμπόδια όπως η γλώσσα, εξασθενίζουν την πρόσβαση των μεταναστών και την ποιότητα της ιατρικής φροντίδας που λαμβάνουν. Δυσκολίες, όπως οι άτυπες και διακριτικές πολιτικές των επαγγελματιών υγείας και οι αντιλήψεις που αναπτύσσονται στους μετανάστες για την πρόνοια, δυσχεραίνουν και αποκλείουν την χρήση των υπηρεσιών από τους τελευταίους. Το τελικό αποτέλεσμα είναι ότι οι μετανάστες είναι πολύ λιγότερο πιθανό να χρησιμοποιήσουν

τις προληπτικές υπηρεσίες υγείας, τις υπηρεσίες νοσοκομείων, τις ιατρικές υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης και την οδοντική φροντίδα από ότι οι γηγενείς πολίτες[2].

Τυπικά, το δικαίωμα πρόσβασης των μεταναστών στις υπηρεσίες υγείας ρυθμίζεται από το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο. Στην Ελλάδα δεν υπάρχει ένα αυτοτελές κανονιστικό κείμενο που να συνοψίζει τα δικαιώματα των μεταναστών στην παροχή υπηρεσιών υγείας (Κυριακάκη και Τζώρτζη 2008). Σχετικές διατάξεις βρίσκονται διάσπαρτες σε σχετικούς νόμους, προεδρικά διατάγματα και υπουργικές αποφάσεις. Οι νόμιμα διαμένοντες στην Ελλάδα αλλοδαποί έχουν πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας μέσω της κοινωνικής τους ασφάλισης και μέσω των διαδικασιών που προβλέπονται για τους ελεύθερα διακινούμενους πολίτες των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην περίπτωση που είναι ανασφάλιστοι και οικονομικά αδύναμοι, ελεύθερη πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας αποκτούν εφόσον πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις όπως να είναι κάτοχοι δελτίου ομογενούς, να είναι πρόσφυγες, να είναι δικαιούχοι πιστοποιητικού κοινωνικής προστασίας ή να έχουν άδεια διαμονής για ανθρωπιστικούς λόγους (Κυριακάκη και Τζώρτζη 2008).

Οι μη νόμιμα διαμένοντες αλλοδαποί στερούνται ασφαλιστικών δικαιωμάτων και δεν γίνονται δεκτοί σε υπηρεσίες υγείας για μη επείγοντα περιστατικά. Η νοσηλεία τους επιτρέπεται μόνο για έκτακτα περιστατικά και μέχρι τη σταθεροποίηση της υγείας τους (Άρθρ. 84, παρ. 1 εδ. β ν. 3386/2005). Η διάκριση αυτή σε επείγοντα και μη επείγοντα έχει επικριθεί έντονα, δεδομένου ότι ένα κατά τα φαινόμενα μη επείγον περιστατικό μπορεί να εξελιχθεί σε επικίνδυνο για τη ζωή του ασθενούς, εφόσον δεν αντιμετωπιστεί κατάλληλα[3]. Χαρακτηριστική είναι επίσης η αναφορά του νόμου σε σταθεροποίηση και όχι αποκατάσταση της υγείας, διατύπωση που περιορίζει ακόμη περισσότερο την έκταση της παρεχόμενης περίθαλψης. Η μόνη περίπτωση που η διάκριση σε επείγον και μη επείγον περιστατικό δεν ισχύει και παρέχεται περίθαλψη είναι όταν πρόκειται για ανήλικα παιδιά. Εξαίρεση από το καθεστώς μη παροχής υπηρεσιών υγείας σε μη νόμιμα ευρισκόμενους στη χώρα αλλοδαπούς γίνεται και στην περίπτωση που κάποιος ανεξαρτήτως εθνικότητας και καθεστώτος διαμονής έχει μολυνθεί από HIV ή άλλα λοιμώδη νοσήματα. Στην περίπτωση αυτή χορηγείται δωρεάν νοσοκομειακή και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, εφόσον το άτομο χρήζει θεραπείας και δεν μπορεί στη χώρα προέλευσης του να του χορηγηθεί αποτελεσματική θεραπευτική αγωγή. Για το διάστημα που διαρκεί η θεραπευτική αγωγή, οι υπήκοοι τρίτων χωρών δικαιούνται προσωρινή άδεια παραμονής και εργασίας[4]. Επιπροσθέτως, τα θύματα εμπορίας ανθρώπων (Ρουμπάνη 2008: 87) για όσο χρονικό διάστημα διαρκούν τα μέτρα προστασίας και αρωγής δικαιούνται, εφόσον είναι ανασφάλιστα και οικονομικά αδύναμα, δωρεάν ιατροφαρμακευτική και νοσοκομειακή περίθαλψη, με την προσκόμιση της σχετικής βεβαίωσης της αστυνομικής διεύθυνσης που έχει αναλάβει την υπόθεση[5].

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί η υποχρέωση που είχαν με βάση την εγκύκλιο Υ4α/οικ.8992/2000 του Υπουργείου Υγείας με τίτλο «Ιατροφαρμακευτική και

[2] Βλ. Elkeles and Seifert 1996, Ku and Matani 2001, Davies, Basten and Frattini 2006, Ingleby 2006, Karl-Trummer and Metzer 2006, Asanin and Wilson 2008, Mladovsky 2009, Ruiz-Casares, Rousseau, Derluyn, Watters and Crépeau 2009, Maroukis and Nikolova 2012.
[3] Βλ. Απόφαση της 12/12/2007 της Εθνικής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου με τίτλο «Δικαίωμα στην υγεία των μεταναστών χωρίς νόμιμα έγγραφα παραμονής», σελ. 9.
[4] Ά. 11 περ. ε νόμου 2955/2001.
[5] Ά. 7 Π.Δ.233/2003.

νοσοκομειακή περίθαλψη αλλοδαπών» οι διοικητές νοσοκομείων να ενημερώνουν τις αστυνομικές αρχές για την άφιξη σε αυτά αλλοδαπών. Η έκδοση της εγκυκλίου είχε αφορμή τις καταγγελίες για παράνομη/παράτυπη διακίνηση ασθενών οι οποίοι εισέρχονται στη χώρα σαν τουρίστες και εισάγονται με τη διαδικασία του επείγοντος για την πραγματοποίηση εγχειρίσεων, ενώ δεν συντρέχει επείγουσα κατάσταση. Αφορούσε αφετέρου και τους διαμένοντες στην Ελλάδα ανασφάλιστους αλλοδαπούς, δεδομένου ότι την εποχή εκείνη είχαν αποκαλυφθεί περιπτώσεις πλαστών βιβλιαρίων ανασφαλίστου ή ασφαλιστικών φορέων. Η παραπάνω εγκύκλιος φαίνεται καταρχήν να είχε ως στόχο τον έλεγχο των φαινομένων ανεξέλεγκτης δωρεάν νοσηλείας, που επιβαρύνουν τους προϋπολογισμούς των νοσοκομείων, αποδίδει όμως το πρόβλημα αποκλειστικά στους αλλοδαπούς και τους στοχοποιεί. Η έκδοση της εγκυκλίου συνάντησε αντιδράσεις από τον ιατρικό κόσμο και στην πράξη δεν εφαρμόστηκε ποτέ.

Νεώτερη ωστόσο εγκύκλιος (Υ5α/οικ.45610/2-5-2012, ΑΔΑ: Β49ΚΘ-55Π) του Υπουργείου Υγείας προς τις Διοικήσεις των Υγειονομικών Περιφερειών της χώρας, παρέχει διευκρινήσεις σχετικά με την πρόσβαση στο σύστημα ιατροφαρμακευτικής και νοσηλευτικής περίθαλψης της χώρας σε αλλοδαπούς και ανασφάλιστους. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με αυτή ορίζεται ότι δεν έχουν δικαίωμα πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας οι μη νομίμως διαμένοντες αλλοδαποί, με εξαίρεση τα περιστατικά που προέρχονται ως επείγοντα που αφορούν σε απειλητικές για τη ζωή καταστάσεις, τα ανήλικα παιδιά (τόσο σε περίπτωση έκτακτης όσο και μη έκτακτης νοσηλείας), καθώς και τα άτομα που έχουν μολυνθεί από HIV ή άλλα λοιμώδη νοσήματα, μέχρι σταθεροποίησης της υγείας τους.

Αποτιμώντας το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο διαπιστώνουμε ότι διακρίνεται από πολυδιάσπαση και απουσία κωδικοποίησης των σχετικών ρυθμίσεων σε ένα ενιαίο κείμενο. Αυτό προκαλεί δυσκολία τόσο στους μετανάστες, οι οποίοι συνήθως δεν γνωρίζουν τα δικαιώματά τους, όσο και στο προσωπικό των φορέων υγείας, που καλείται να διαχειριστεί τα σχετικά περιστατικά. Αποτυπώνει δε μια αρκετά περιοριστική αντίληψη σχετικά με την απόδοση κοινωνικών δικαιωμάτων σε υπηκόους τρίτων χωρών. Στην περίπτωση μάλιστα των μη νόμιμων αλλοδαπών, το ισχύον καθεστώς αγγίζει τα όρια του θεσμικού αποκλεισμού. Ο ουσιαστικός αποκλεισμός των τελευταίων από το εθνικό σύστημα υγείας έχει επικριθεί εντονότατα από την Εθνική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία σε απόφασή της αναδεικνύει το ζήτημα, τόσο από σκοπιά δικαιωμάτων, όσο και λόγω των προβλημάτων που μπορούν να ανακύψουν στη δημόσια υγεία. Επίσης, επισημαίνεται ότι το κόστος για τους προϋπολογισμούς των νοσοκομείων στην περίπτωση παροχής υπηρεσιών επείγουσας ιατρικής φροντίδας μπορεί τελικά να αποβαίνει υψηλότερο από ότι θα συνιστούσε μια πλήρης πρόσβαση σε ιατρικές υπηρεσίες και ιδίως σε υπηρεσίες πρόληψης[6]. Ιδιαίτερα επικριτική ως προς το εν λόγω ζήτημα είναι και η έκθεση του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου των Γιατρών του Κόσμου για την πρόσβαση των μη νόμιμων μεταναστών σε υπηρεσίες υγείας (Medicins du Monde 2007). Σύμφωνα με αυτήν η Ελλάδα κατατάσσεται στην τελευταία θέση ανάμεσα σε οκτώ ευρωπαϊκές χώρες ως προς την απόδοση σχετικών δικαιωμάτων και μάλιστα θεωρείται «ιδιαίτερη περίπτωση χώρας», καθώς δεν απονέμει κανένα θεωρητικό δικαίωμα. Η έρευνα καταλήγει ότι ενόψει αυτής της πρακτικής είναι η αδύνατη η συλλογή

[6] Απόφαση της 12/12/2007 της Εθνικής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου με τίτλο «Δικαίωμα στην υγεία των μεταναστών χωρίς νόμιμα έγγραφα παραμονής», σελ.20.

στοιχείων προκειμένου να αποτιμηθεί η πραγματική πρόσβαση των μη νόμιμων μεταναστών σε υπηρεσίες υγείας.

3. Επιπτώσεις της παράνομη/παράτυπης μετανάστευσης στη δημόσια υγεία

Το ζήτημα των επιπτώσεων της παράνομη/παράτυπης μετανάστευσης στη δημόσια υγεία έχει απασχολήσει ιδιαίτερα, τόσο τη διεθνή όσο και την ελληνική μεταναστευτική πολιτική. Είναι ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η χώρα, καθώς η πλειονότητα των μεταναστών εισέρχονται πλέον από χώρες της Ασίας, της Μ. Ανατολής και της Αφρικής, με εντελώς διαφορετικό επιδημιολογικό προφίλ από εκείνο των Ελλήνων και των άλλων Ευρωπαίων.

Λόγω των κακών συνθηκών διαβίωσης που βιώνουν στις χώρες προέλευσης και κατά την παραμονή τους στην Ελλάδα, οι παράνομοι/παράτυποι μετανάστες δύνανται να πάσχουν ή να μεταφέρουν νοσήματα που στην Ευρώπη πλέον θεωρούνται εξαφανισμένα, όπως η πολιομυελίτιδα, η χολέρα, ο δάγκειος πυρετός, η ελονοσία, και να αυξήσουν τα ποσοστά νοσημάτων, όπως η φυματίωση και η ηπατίτιδα.

Αφενός, οι επιπτώσεις αφορούν το κόστος περίθαλψης των μεταναστών. Σύμφωνα με οικονομικά στοιχεία που έχει συγκεντρώσει η αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου Υγείας από τις Υγειονομικές Περιφέρειες (Υ.ΠΕ.) της χώρας και αφορούν το έτος 2011, η συνολική δαπάνη περίθαλψης αλλοδαπών χωρίς ασφάλιση ή με βιβλιάριο οικονομικής αδυναμίας, που δεν έχουν εξοφλήσει τις οφειλές τους προς τα Νοσηλευτικά Ιδρύματα, ανέρχεται στο ύψος των €8.791.937,00 (Υπουργείο Υγείας/Γραφείο Κοινοβουλευτικού Ελέγχου 2012).

Αφετέρου, σύμφωνα με στοιχεία του ΚΕΕΛΠΝΟ (2012) τα λοιμώδη νοσήματα που ανιχνεύτηκαν στην Ελλάδα είναι η HIV λοίμωξη, η ηπατίτιδα Β και C, η ελονοσία, η φυματίωση, τα σεξουαλικώς μεταδιδόμενα νοσήματα με ραγδαία αύξηση κυρίως της σύφιλης, της βλεννόρροιας και των κονδυλωμάτων, καθώς και δερματικά νοσήματα, όπως η ψώρα και η φθειρίαση. Τα τελευταία χρόνια είναι ιδιαίτερα ανησυχητικό το γεγονός ότι το 12,9% των ατόμων με HIV στη χώρα μας αφορά μετανάστες, με το ποσοστό αυτό να έχει ανοδικές τάσεις καθώς η εισροή μεταναστών στον ελλαδικό χώρο είναι συνεχώς αυξανόμενη (ΚΕΕΛΠΝΟ 2012). Τα μέχρι τώρα δεδομένα από τις κινητές μονάδες του ΚΕΕΛΠΝΟ (2012) στις πλατείες Ομονοίας, Βικτωρίας, Αττικής, Λαρίσης, Καραϊσκάκη, Αμερικής και στον Βοτανικό, παρουσιάζουν αυξήσεις στον επιπολασμό και άλλων σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων, όπως τα κονδυλώματα (HPV), η σύφιλη και η γονόρροια, έξαρση σε λοιμώδη νοσήματα όπως οι ηπατίτιδες και η φυματίωση, αλλά και επανεμφάνιση νοσημάτων που είχαν για χρόνια εξαφανιστεί όπως η πολιομυελίτιδα καθώς και πολλαπλά κρούσματα παρασιτώσεων. Τα ποσοστά αυτά αποδίδονται τόσο στην αύξηση της ανδρικής και γυναικείας πορνείας (νόμιμης και μη) όσο και στην τεράστια εισροή αλλοδαπών χωρίς νόμιμα έγγραφα εισόδου και παραμονής και χωρίς εμβολιαστική κάλυψη στις χώρες προέλευσης (ΚΕΕΛΠΝΟ 2012).

Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με τα στοιχεία του ΚΕΕΛΠΝΟ (Οκτώβριος 2012) από τις παρεμβάσεις του (09/06/2011-5/09/12), οι χώρες προέλευσης των μεταναστών με λοιμώδη νοσήματα είναι κυρίως από την Ασία, την Μ. Ανατολή και την Αφρική. Το γεγονός της ραγδαίας αύξησης των εκδιδόμενων ατόμων από τις χώρες της υποσαχάρειας Αφρικής, συνυπολογίζοντας ότι στις συγκεκριμένες περιοχές εντοπίζεται πολύ υψηλό ποσοστό HIV λοίμωξης (έως και 40% επί του γενικού πληθυσμού και έως και 90% στα εκδιδόμενα άτομα),

αναπόφευκτα δημιουργεί συνθήκες αυξημένης επιτήρησης και εγρήγορσης για την θωράκιση της δημόσιας υγείας (ΚΕΕΛΠΝΟ 2012).

Χώρες καταγωγής των ατόμων που εξετάστηκαν ήταν: το Αφγανιστάν, η Ακτή Ελεφαντοστού, η Σενεγάλη, το Μπανγκλαντές, η Αφρική, το Σουδάν, το Πακιστάν, η Πολωνία, η Νιγηρία, η Τυνησία, η Σιέρα Λεόνε, οι Κομόρες, το Μαρόκο, η Παλαιστίνη, η Γουινέα, η Αλγερία, η Μπουργκίνα Φάσο, η Σομαλία, η Συρία, το Κονγκό και η Βουλγαρία (ΚΕΕΛΠΝΟ 2012).

Από την στατιστική ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν κατά τη λήψη του ιατρικού ιστορικού για την εμβολιαστική κάλυψη των ατόμων που εξετάστηκαν από τα κλιμάκια του ΚΕΕΛΠΝΟ (2012) προκύπτουν τα εξής (βλ. Πίνακα 2):

Πίνακας 2: Εμβολιαστική κάλυψη των ατόμων που εξετάστηκαν από κλιμάκιο του ΚΕΕΛΠΝΟ

Αφγανιστάν	70% εμβολιασμένοι, 30% ανεμβολίαστοι ή όχι πλήρως εμβολιασμένοι.
Πακιστάν	68,30% εμβολιασμένοι, 31,70% ανεμβολίαστοι ή όχι πλήρως εμβολιασμένοι.
Μπανγκλαντές	100% Ανεμβολίαστοι.
Λοιπές πληθυσμιακές ομάδες	Όχι επαρκής εμβολιαστική κάλυψη.

Πηγή: (ΚΕΕΛΠΝΟ, Οκτώβριος, 2012) (09/06/2011 έως 25/09/12).

Παράλληλα τα κλιμάκια του ΚΕΕΛΠΝΟ (2012) έγιναν δέκτες πληθώρας αιτημάτων για εμβολιαστική κάλυψη τόσο παιδιών όσο και ευρύτερης ηλικιακής ομάδας ατόμων.

Ταυτόχρονα, τα παγκόσμια επιδημιολογικά δεδομένα πληροφορούν ότι στις χώρες προέλευσης των μεταναστών, ενδημούν ασθένειες όπως φυματίωση, πολιομυελίτιδα και ιλαρά. Ασθένειες οι οποίες προλαμβάνονται με τον εμβολιασμό, στην χώρα μας είχαν ελεγχθεί ή ακόμη και εκριζωθεί (λ.χ. πολιομυελίτιδα). Το γεγονός λοιπόν της αθρόας μετακίνησης μεταναστευτικών πληθυσμών αλλά και της ελλιπούς ή ανύπαρκτης εμβολιαστικής κάλυψης αυτών, προκαλεί αυξημένη ανησυχία για την επανεμφάνιση των ασθενειών αυτών (ΚΕΕΛΠΝΟ 2012).

Ειδικότερα, κύρια λοιμώδη νοσήματα που εντοπίστηκαν από το ΚΕΕΛΠΝΟ (2012) με ανησυχητικά δεδομένα για την Δημόσια Υγεία είναι: HIV λοίμωξη, Ηπατίτιδα Β και C, Ελονοσία, Φυματίωση ενεργή και πολυανθεκτική. Πρέπει να σημειωθεί ότι πάρα την υποδήλωση αλλά και την δυσκολία που αντιμετωπίζει ο μεταναστευτικός πληθυσμός στην προσέγγιση του Συστήματος Υγείας, περισσότερο από το 50% των ατόμων που νοσηλεύονται με Φυματίωση είναι μετανάστες, ενώ παράλληλα υπάρχει υπερκάλυψη των κλινών που προβλέπονται από τα αντίστοιχα αντιφυματικά ιατρεία. Επίσης, εντοπίστηκαν δερματικά αποστήματα και Γάγγραινα, κυρίως κάτω άκρων. Άλλες ασθένειες περιλαμβάνουν (βλ. Πίνακα 3):

Πίνακας 3: Ασθένειες που εντοπίστηκαν από κλιμάκια του ΚΕΕΛΠΝΟ

Εξωπαρασιτώσεις	Ψώρα, Φθειρίαση

Δείγματα Εντόμων	Κοριοί, Ψύλλοι
Εξανθήματα κοινής μολυσματικής αιτιολογίας	Στρεπτόκοκκος και Σταφυλόκοκκος
Σεξουαλικώς Μεταδιδόμενα Νοσήματα (ΣΜΝ)	Ραγδαία αύξηση κυρίως Σύφιλη, Βλεννόρροια, Κονδυλώματα
Λοιμώξεις Αναπνευστικού	Κυρίως Ανωτέρου Αναπνευστικού, Γριπώδεις Συνδρομές, Άσθμα, Χρόνια Αποφρακτική Πνευμονοπάθεια (ΧΑΠ)
Μυοσκελετικά Προβλήματα	Αρθραλγίες, Μυαλγίες (Συνέπειες Συνθηκών Διαβίωσης, Ταξιδιού, Εργασίας), Οσφυαλγίες, Ισχιαλγίες, Αυχενικά Σύνδρομα
Ουροποιητικό	Ουρολοιμώξεις, Νεφρολιθιάσεις
Πεπτικό	Χρόνιο Διαρροϊκό Σύνδρομο, Επιγαστραλγίες/Γαστρικό καύσος, Γαστροοισοφαγική παλινδρόμηση, Δυσκοιλιότητες/Αιμορροΐδες
Νευρικό	Τρόμος Κατάθλιψη, Ψυχώσεις, Επιληπτικά επεισόδια, Σκλήρυνση κατά πλάκας Αυτοκτονικά επεισόδια

Πηγή: (ΚΕΕΛΠΝΟ, Οκτώβριος, 2012) (09/06/2011 έως 25/09/12).

Από τα ευρήματα του ιατρικού ελέγχου του ΚΕΕΛΠΝΟ (2012) προκύπτει υγειονομικός κίνδυνος για επανεμφάνιση νοσημάτων που είχαν εκριζωθεί, νεοεμφανιζόμενα νοσήματα, ραγδαία εξάπλωση λοιμωδών νοσημάτων-κίνδυνος εκδήλωσης επιδημιών.

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι μετακινήσεις των πληθυσμών, η φτώχεια και η περιθωριοποίηση αποτελούν τους πιο σημαντικούς παράγοντες στην επιδημιολογία των Λοιμωδών Νοσημάτων. Ασθένειες που παρατηρούνται στις χώρες προέλευσης των μεταναστών είναι: η φυματίωση, η πολιομυελίτιδα, η ιλαρά, διάφοροι τύποι ηπατίτιδας, η γρίπη των πτηνών (H5N1), η χολέρα και άλλες ασθένειες που μεταδίδονται μέσω διαβιβαστών όπως η ελονοσία, ο δάγκειος πυρετός και άλλοι αιμορραγικοί πυρετοί (ΚΕΕΛΠΝΟ 2012).

Επιπλέον, εκτιμάται ότι περίπου 1.000 γυναίκες στην Ελλάδα απασχολούνται νομίμως στην πορνεία ενώ περίπου 20.000 γυναίκες, οι περισσότερες μετανάστριες, βρίσκονται στην παράνομη πορνεία (ΚΕΕΛΠΝΟ 2012). Υπολογίζεται επίσης, ότι υπάρχουν 13.000-14.000 θύματα εμπορίας ανθρώπων τα οποία προωθούνται στην πορνεία (ΚΕΕΛΠΝΟ 2012). Κύριες χώρες προέλευσης των θυμάτων εμπορίας ανθρώπων που εμπλέκονται στην πορνεία είναι η Νιγηρία, η Ουκρανία, η Ρωσία, η Βουλγαρία, η Αλβανία, η Μολδαβία, η Ρουμανία και η Λευκορωσία. Στην ευρύτερη περιοχή του κέντρου της Αθήνας, που οριοθετείται από τις οδούς Αγίου Κωνσταντίνου-Κολωνού-Πειραιώς-Αγίων Ασωμάτων-Ερμού-Αιόλου έως και τις πλατείες Ομονοίας, Βάθη, Καραϊσκάκη, Αγίου Παντελεήμονα, Βικτωρίας, Αμερικής, καθώς και κατά μήκος των οδών Πατησίων, Αχαρνών και Δροσοπούλου παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση γυναικών διαφόρων ηλικιών και εθνικοτήτων, που εμπλέκονται στην πορνεία (ΚΕΕΛΠΝΟ 2012).

4. Η Ελληνική ερευνητική εμπειρία στα θέματα πρόσβασης των μεταναστών στις υπηρεσίες υγείας

Η καταπολέμηση των έντονων ανισοτήτων και των διακρίσεων που υφίστανται οι μετανάστες και οι μετανάστριες αναφορικά με την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας και την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη αποτελούν μία πρόκληση για τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και κατ' επέκταση και για την Ελλάδα. Θα έλεγε κανείς πως η αντίστοιχη διαδικασία βρισκόταν σε εμβρυακή κατάσταση, αφού η επιστημονική συνδρομή ήταν μικρή, σε αντίθεση με ότι ενδεχομένως συμβαίνει με τη φτώχεια ή με διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού που εντοπίζονται στους τομείς της απασχόλησης και της εκπαίδευσης. Από το 2000 και μετά η επιστημονική βιβλιογραφία για τη μετανάστευση στην Ελλάδα και την πρόσβαση των μεταναστών σε υπηρεσίες έχει επιδείξει σημαντική πρόοδο. Οι εφαρμογές και οι διακρίσεις στην κρατική κοινωνική πρόνοια, η ανάπτυξη στερεοτύπων, η νομιμοποίηση και η μεταναστευτική πολιτική ήταν τα κύρια αντικείμενα της έρευνας την περίοδο 2000-2005. Την περίοδο 2005-2008, η ερευνητική έμφαση δόθηκε σε συγκεκριμένες επαγγελματικές ομάδες εστιάζοντας στο φύλο, στο επάγγελμα και συγκεκριμένα στην εργασία χαμηλού κύρους με βαρύτητα στην οικιακή εργασία και τα εμπόδια πρόσβασης σε υπηρεσίες πρόνοιας και κοινωνικής προστασίας.

Η καταγραφή και η διερεύνηση των χαρακτηριστικών που παρουσιάζει το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού στο Νομό των Κυκλάδων ήταν το θέμα της μελέτης των **Παπαδοπούλου και Δημουλά (2002)**. Ειδικότερα, σε αναφορά με τους μετανάστες η μελέτη διαπιστώνει ότι η σχέση τους με τις κοινωνικές υπηρεσίες είναι κακή έως ανύπαρκτη. Η παραμονή τους σε καθεστώς ημινομιμότητας ή παρανομίας, τα αρνητικά στερεότυπα που τους αποδίδονται, η κοινωνική τους απομόνωση και ο στιγματισμός τους δυσχεραίνει τη σχέση τους με τις κοινωνικές υπηρεσίες και την πρόσβασή τους σε αυτές.

Οι **Psimmenos and Kassimati (2003b)** [7] σημειώνουν ότι στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης και της αναδόμησης της αγοράς εργασίας ένας νέος τρόπος ελέγχου της μετανάστευσης προκύπτει στην Ελλάδα. Οι οργανισμοί κοινωνικής προστασίας και το προσωπικό τους ρυθμίζουν, διαπραγματεύονται και κατασκευάζουν τις νέες μορφές ελέγχου πρόσβασης στις υπηρεσίες πρόνοιας και τη διανομή των κοινωνικών δικαιωμάτων στους μετανάστες. Με αυτό τον τρόπο καθορίζουν τα οικονομικά και πολιτιστικά όρια για τον μεταναστευτικό πληθυσμό στην Ελλάδα, μέσα από τη διαμόρφωση νέων εργασιακών αξιών και πρακτικών από την πλευρά των δημοσίων υπαλλήλων. Μέσω της μελέτης των περιπτώσεων του Ιδρύματος Κοινωνικής Ασφάλισης (ΙΚΑ) και του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), επιχειρείται μια προσέγγιση του πώς οι δημόσιοι υπάλληλοι κατασκευάζουν μια οργανωτική κουλτούρα και εργασιακές αξίες προκειμένου να ρυθμίσουν την πρόσβαση των μεταναστών στους φορείς αυτούς και στην ελληνική αγορά εργασίας. Με αυτό τον τρόπο, οι ασφαλισμένοι υπόκεινται από τους εργαζόμενους στις κοινωνικές υπηρεσίες μια αξιολογική κρίση και έναν διαχωρισμό ανάλογα με την εθνική καταγωγή. Η ερμηνεία που δίνουν οι ίδιοι οι δημόσιοι υπάλληλοι για την ανάπτυξη εκ μέρους τους πρακτικών αυτής της μορφής είναι ότι το νομικό πλαίσιο και οι γενικές οδηγίες πολιτικής που

[7] Βλ. και Psimmenos and Kassimati 2003a, Psimmenos 2002, Κασιμάτη και Ψημμένος 2004, Ψημμένος 2002, 2003, Stråth and Triandafyllidou, *et al.* 2005.

τους δίνονται δεν είναι επαρκείς ως κατευθυντήριοι άξονες λήψης αποφάσεων στην καθημερινή άσκηση των καθηκόντων τους.

Στη μελέτη των **Γετίμη και Πετρινιώτη (2003)** το γενικό πλαίσιο των προβλημάτων που εντοπίστηκαν από τη μελέτη αναφορικά με τη λειτουργία των κοινωνικών υπηρεσιών και των υπηρεσιών υγείας αφορούσε τις ελλείψεις προσωπικού και υποδομών, το μεγάλο φόρτο εργασίας κ.ά. Ειδικότερα, σε αναφορά με τις υπηρεσίες υγείας, τα προβλήματα που εντοπίζουν τα στελέχη των κοινωνικών υπηρεσιών των δημόσιων φορέων υγείας σχετίζονται με τον έκτακτο χαρακτήρα των υπηρεσιών που οι φορείς αυτοί παρέχουν στους μετανάστες. Αυτό σημαίνει ότι οι μετανάστες και ειδικά εκείνοι που δεν διαθέτουν ή δεν έχουν ανανεώσει την άδεια παραμονής και εργασίας θα προστρέξουν σε ένα νοσηλευτικό ίδρυμα μόνο αν οι ίδιοι ή κάποιο μέλος της οικογένειας τους αντιμετωπίσει κάποιο έκτακτο και επείγον πρόβλημα υγείας. Επιπροσθέτως, παρατηρούνται διαφορές στην συμπεριφορά των μεταναστών που προσέρχονται στα νοσηλευτικά ιδρύματα και οφείλονται κατά κύριο λόγο στις διαιρετικές εθνικές, πολιτιστικές και θρησκευτικές τους καταβολές, όπως επίσης και στο φύλο τους.

Ο **Καψάλης (2003)** σημειώνει ότι για τους μετανάστες η υγεία αποτελεί ένα πολύπλοκο και πολυσύνθετο ζήτημα και ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός που βιώνουν έχει σοβαρές συνέπειες στην υγεία τους. Η μελέτη, εξετάζοντας τον κοινωνικό αποκλεισμό των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού στον τομέα της υγείας και δρώντας ως μια απόπειρα καταγραφής της ελληνικής πραγματικότητας, λαμβάνοντας υπόψη το νομικό πλαίσιο, τις γενικές αρχές πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας των δημόσιων νοσοκομείων και αναλύοντας περιπτώσεις κοινωνικά ευπαθών ομάδων οδηγείται σε σημαντικά συμπεράσματα: Η παρατεταμένη ανεργία, οι κακές συνθήκες διαβίωσης και η φτώχεια, επηρεάζουν αρνητικά την ψυχοσωματική ευεξία των μελών των μετακινούμενων πληθυσμών και των μειονοτήτων της χώρας (μετανάστες/τσιγγάνοι/μουσουλμανική μειονότητα/ομογενείς). Οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί αντιμετωπίζουν έντονα προβλήματα κατά την πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες υγείας, όπου τα εμπόδια αυτά είναι σε αρκετές περιπτώσεις νομικής φύσης αλλά τις περισσότερες φορές εμφανίζονται ως απόρροια κοινωνικών πρακτικών και αντιλήψεων.

Στόχος της μελέτης των **Μαράτου-Αλιπράντη και Γκαζόν, *κ.ά.* (2005)** ήταν η αποτύπωση και καταγραφή της υπάρχουσας κατάστασης όσον αφορά την κοινωνική και ασφαλιστική κάλυψη των αλλοδαπών. Η μελέτη έδειξε ότι οι ευρισκόμενοι νόμιμα στη χώρα μας είναι ασφαλισμένοι οι ίδιοι καθώς και τα μέλη της οικογένειας τους, ενώ έχουν γίνει ρυθμίσεις για την συνέχιση και την αποφυγή της διακοπής σε διάφορες περιπτώσεις. Συμπερασματικά η μελέτη έδειξε ότι οι νόμιμα διαμένοντες και εργαζόμενοι αλλοδαποί και οι πρόσφυγες που έχουν την προσφυγική ιδιότητα έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους Έλληνες πολίτες και έχουν ασφαλιστική κάλυψη. Σχετικά με τις παροχές των ασφαλισμένων αλλοδαπών δεν φάνηκε να υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους γηγενείς και στους αλλοδαπούς. Οι αλλοδαποί δικαιούχοι έχουν σε γενικές γραμμές τις ίδιες παροχές που προσφέρονται και στους Έλληνες ασφαλισμένους. Ωστόσο, το γεγονός ότι ασφαλίζονται στις χαμηλές ασφαλιστικές κατηγορίες και σε χαμηλά κλιμάκια διαφοροποιεί το ύψος των παροχών σε είδος και σε χρήμα και μακροπρόθεσμα θα διαφοροποιήσει και το ύψος των συντάξεων. Ταυτόχρονα, πολλοί από τους μετανάστες δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν

το κόστος μιας έκτακτης κατάστασης υγείας στην περίπτωση που έχουν ανεπαρκή ασφαλιστική κάλυψη.

Οι **Κασιμάτη και Μουσούρου (2007)** στην σύνοψη των αποτελεσμάτων που προέκυψαν στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Πυθαγόρας Ι»[8], τονίζουν ότι οι αντιλήψεις των μεταναστριών για την υγεία καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την αναζήτηση και χρησιμοποίηση των υπηρεσιών υγείας στη χώρα υποδοχής. Αναπόφευκτα η υγεία για την μετανάστρια συνδέεται με την δυνατότητα που έχει να βρει εργασία και ακολούθως να συνδεθεί με το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Η ασθένεια, πέρα από τις συνήθεις συνέπειες που έχει για κάθε άτομο όταν βρεθεί αντιμέτωπο με προβλήματα υγείας, για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς έχει ακόμη μεγαλύτερες συνέπειες, γιατί αποδιοργανώνεται η επαγγελματική και οικογενειακή τους ζωή και εξ αυτού γίνεται δύσκολη και η απλή επιβίωση. Επιπροσθέτως, οι αντικειμενικές παράμετροι που εμποδίζουν την προσβασιμότητα και χρήση από τις μετανάστριες βασικών κοινωνικών αγαθών ασφάλειας διαμορφώνουν συνθήκες ζωής, συνήθειες, αξίες και συμπεριφορές απέναντι στο κράτος και τις κοινωνικές του μορφές αλληλεγγύης. Όπως επισημαίνουν οι συγγραφείς, η πρόσβαση προς την νοσοκομειακή περίθαλψη και στην πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας εμφανίζει πολλές δυσκολίες για τον μεταναστευτικό πληθυσμό για τους ακόλουθους λόγους: απουσία ενημέρωσης για ζητήματα υγείας και για τα δικαιώματά του ως προς τη χρήση των υπηρεσιών υγείας, αν η είσοδο στη χώρα δεν συνοδεύεται με τα νόμιμα «χαρτιά» τότε δεν εξασφαλίζεται ασφαλιστική κάλυψη και τέλος οι δυσκολίες προσβασιμότητας στην υγεία και τη νοσοκομειακή περίθαλψη συνδέονται με την οικονομική και κοινωνική θέση των μεταναστριών στη χώρα, την έλλειψη προληπτικής ιατρικής μέριμνας από το ΙΚΑ και τις διακρίσεις που γίνονται ως προς τις αναρρωτικές άδειες που αφορούν τις μετανάστριες. Ωστόσο, όταν οι μετανάστριες αναγκάζονται να ζητήσουν την ιατρική συνδρομή είτε στο ΙΚΑ είτε στα νοσοκομεία, διαπιστώνουν ότι δεν τους συμπεριφέρονται διαφορετικά από τους Έλληνες. Το κόστος νοσηλείας και τα «φακελάκια» είναι μια κατάσταση που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες όπως και όλοι οι Έλληνες. Ορισμένες μάλιστα ανέφεραν ότι η αντιμετώπιση τους από τους γιατρούς συγκριτικά με τους Έλληνες ασθενείς ίσως είναι και καλύτερη, αφού ζητούν σε «φακελάκι» λιγότερα χρήματα ή όταν η μετανάστρια είναι ανασφάλιστη, το νοσηλευτικό προσωπικό συνήθως δημιουργεί συνθήκες ελεύθερης πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας. Υπάρχει, ωστόσο, γενικότερα πρόβλημα στο σύστημα υγείας, γιατί, όπως είναι δομημένο, δεν μπορεί να εξυπηρετήσει τις εργαζόμενες γυναίκες και ιδιαίτερα τις μετανάστριες οικιακές βοηθούς που έχουν μεγάλα προβλήματα ωραρίου απασχόλησης, έλλειψη ενσήμων και δυσχέρειες επικοινωνίας λόγω ελλιπούς γνώσης της ελληνικής γλώσσας. Σε επίπεδο μάλιστα Τοπικής Αυτοδιοίκησης, δηλαδή δήμων που σε πολλούς από αυτούς λειτουργούν Κέντρα Προληπτικής Ιατρικής, οι δυσκολίες για παροχή ιατρικών συμβουλών και εξετάσεων προς τις εργαζόμενες μετανάστριες εντοπίζονται στην έλλειψη ειδικευμένου προσωπικού, στη διοχέτευση των προγραμμάτων πρόνοιας (π.χ. βοήθειας στο σπίτι) σε δημότες και όχι απλώς κατοίκους του δήμου, επομένως δεν αφορούν τις μετανάστριες, στον χρονικό περιορισμό αυτών των προγραμμάτων που χρηματοδοτούνται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και στον μικρό βαθμό αρμοδιότητας που έχει το προσωπικό που απασχολείται σε. τομείς ιατρικής φροντίδας πέραν των γιατρών. Στην πλειονότητα τους οι

[8] Βλ. και Θανοπούλου 2007, Καμπούρη 2007, Sakellis and Spyropoulou 2007 και Psimmenos 2007.

μετανάστριες δεν έχουν δικό τους προσωπικό γυναικολόγο και δεν κάνουν εξετάσεις ελέγχου διερεύνησης παθήσεων που αφορούν τις γυναίκες. Έτσι, η πρόληψη και η συστηματική αντιμετώπιση της υγείας απουσιάζουν ουσιαστικά για τις μετανάστριες και, παρά τις διαφορές που υπάρχουν ανάλογα με την χώρα προέλευσης, οι αντιλήψεις που έχουν για θέματα που σχετίζονται με την υγεία και την πρόληψη, την αρρώστια και την θεραπεία χαρακτηρίζονται από μια παθητική και μηχανιστική θεώρηση.

Οι μεταβολές που αφορούν τα προσωπικά χαρακτηριστικά και τις κοινωνικές σχέσεις, τις αντιλήψεις και τις ιδέες για το τι είναι επιθυμητό, τι σημαίνει ασφάλεια και με ποιους τρόπους εξασφαλίζεται, καθώς και η εξέταση των αντικειμενικών συνθηκών και ορίων που ρυθμίζουν την πρόσβαση των μεταναστριών στην κοινωνική ασφάλιση, την υγεία και την προσχολική φύλαξη των ανήλικων παιδιών αποτελούν το κύριο θέμα της έρευνας των **Ψημμένου και Σκαμνάκη (2008)**. Στην μελέτη διερευνώνται οι περιπτώσεις των Αλβανών εξωτερικών καθαριστριών και των Ουκρανών εσωτερικών οικιακών εργατριών. Επιπροσθέτως, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με εκπροσώπους και υπαλλήλους δημόσιων υπηρεσιών. Οι συγγραφείς τονίζουν ιδιαίτερα την προνοιακή περιθωριοποίηση των οικιακών εργατριών (Σκαμνάκης 2009, Ψημμένος 2009). Αφενός οι μετανάστριες αντιμετωπίζουν προβλήματα ασφαλιστικής κάλυψης λόγω του είδους της απασχόλησης στην οποία δραστηριοποιούνται, η οποία ευνοεί την ανάπτυξη συνθηκών ανασφάλιστης εργασίας. Ακόμα όμως και στην περίπτωση που είναι ασφαλισμένες, η πρόσβασή τους σε υπηρεσίες υγείας είναι δυσχερής λόγω διακρίσεων που αντιμετωπίζουν κατά την επαφή τους με αυτές, προβλημάτων επικοινωνίας και προβλημάτων που συνδέονται με το φόρτο εργασίας τους, το χαμηλό εισόδημα και το είδος ζωής που διάγουν όπου κυριαρχεί το αίσθημα της προσωρινότητας. Αφετέρου, οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των μεταναστριών τις οδηγεί στην υιοθέτηση ενός συγκεκριμένου τρόπου πρόσληψης του εαυτού τους σύμφωνα με τον οποίο η υγεία και η προστασία της δεν αποτελούν προτεραιότητα, εγκλωβίζοντας έτσι τις επιδιώξεις τους μακριά από ενδιαφέροντα που αφορούν τη σωματική και ψυχολογική τους ευεξία. Τέλος, οι συγγραφείς διαπιστώνουν ότι κατά την επαφή των μεταναστριών με τα δημόσια νοσοκομεία εντοπίζονται από την πλευρά των εργαζομένων σε αυτά στερεοτυπικές αντιλήψεις για τους μετανάστες, οι οποίες επηρεάζουν τις άτυπες πρακτικές των εργαζομένων και διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις για διακρίσεις.

Οι **Μπάγκαβος, Παπαδοπούλου και Συμεωνάκη (2008)** εξέτασαν στη μελέτη τους τη δημογραφική διάσταση του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα, προέβησαν σε μια κριτική παρουσίαση των ευρωπαϊκών και ελληνικών μεταναστευτικών πολιτικών και κατέγραψαν τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου αναφορικά με την παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες και μετανάστριες. Κύριος στόχος της έρευνας πεδίου ήταν να διερευνηθούν σε βάθος οι διαδικασίες παροχής υπηρεσιών προς τους μετανάστες και τους πρόσφυγες με στόχο την ενδυνάμωση τους στην αγορά εργασίας. Για το λόγο αυτό εξετάστηκαν τόσο οι φορείς που είναι υπεύθυνοι για την παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες, όσο και οι ίδιοι οι εκπρόσωποι των μεταναστών που συναλλάσσονται με τους φορείς εκείνους. Η κεντρική υπόθεση εργασίας της έρευνας γύρω από την οποία δομήθηκαν τα θεωρητικά, μεθοδολογικά και αξιολογικά εργαλεία της έρευνας ήταν ότι, η παροχή υπηρεσιών στους μετανάστες στην Ελλάδα επηρεάζεται από έντονες στερεοτυπικές αντιλήψεις οι οποίες ελλείψει συγκεκριμένης και οργανωμένης μεταναστευτικής πολιτικής, καθορίζουν σε μεγάλο

βαθμό την αποτελεσματικότητα της παροχής υπηρεσιών και ολόκληρου του συστήματος νομιμοποίησης και ένταξης των μεταναστών.

Η εργασία του **Καμπουρίδη (2008)** πραγματεύεται το καθεστώς πρόσβασης των μεταναστών σε υπηρεσίες υγείας στην Ελλάδα. Περιλαμβάνει ανασκόπηση του θεσμικού πλαισίου, της πραγματικής κατάστασης όσον αφορά στην πρόσβαση, καθώς και τις δράσεις βελτίωσης της πρόσβασης που αναλαμβάνει η ελληνική πολιτεία, εντός του συνολικότερου πλαισίου πολιτικής της χώρας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην εργασία κατατίθενται συγκεκριμένες προτάσεις πολιτικής τόσο σε επίπεδο θεσμικού πλαισίου, όσο και σε επίπεδο δράσεων. Βασικά συμπεράσματα της μελέτης είναι η ύπαρξη ενός περιοριστικού θεσμικού πλαισίου όσον αφορά στα δικαιώματα των μεταναστών στην υγεία, ιδιαίτερα των μη-νόμιμων, η ύπαρξη σημαντικών προβλημάτων κατά τη ζήτηση υπηρεσιών υγείας από τους μετανάστες, καθώς και ο ανεπαρκής χαρακτήρας των εφαρμοζόμενων δράσεων βελτίωσης της πρόσβασης.

Η έκθεση των **Λινού, Κοτσιώνη, Χατζηπροκοπίου και Ριζά (2009)** συνοψίζει κριτικά τη βιβλιογραφία και το πληροφοριακό υλικό που έχει συγκεντρωθεί στα πλαίσια έρευνας για τους μετανάστες στην Ελλάδα. Στο κείμενο τονίζεται ότι στην Ελλάδα ελάχιστα είναι τα παραδείγματα εξειδικευμένων υπηρεσιών υγείας που απευθύνονται σε μετανάστες και πρόσφυγες. Οι ελλείψεις, η γραφειοκρατία, οι μεγάλες λίστες αναμονής, οι ανεπαρκείς υποδομές και καθυστερήσεις για την έκδοση ή ανανέωση αδειών παραμονής ή την έκδοση των ειδικών δελτίων του αιτούντος άσυλο αλλοδαπού, έχουν ως συνέπεια την παρεμπόδιση της πρόσβασης πολλών μεταναστών στις δημόσιες υπηρεσίες υγείας. Στο Εθνικό Σύστημα Υγείας δεν έχουν ενταχθεί ακόμα πρακτικές διαπολιτισμικής προσέγγισης και δεν παρέχονται πληροφορίες σε άλλες γλώσσες εκτός της Ελληνικής αλλά ούτε και η δυνατότητα διερμηνείας. Το κενό επιχειρούν να καλύψουν Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις που παρέχουν περίθαλψη και υπηρεσίες ψυχοκοινωνικής υποστήριξης σε μετανάστες «χωρίς έγγραφα», πρόσφυγες και μειονότητες.

Η εργασία του **Μυλωνά (2009)** εστιάζει στα ζητήματα πρόσβασης των μεταναστών και μεταναστριών στις υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα. Αξιολογώντας την συνολική σχετική βιβλιογραφία η έρευνα συμπεριέλαβε και συνεντεύξεις με υπαλλήλους του ΙΚΑ, του ΟΑΕΔ και διοικητικούς υπαλλήλους σε δημόσια νοσοκομεία. Το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό στην προσπάθεια του να αποκτήσει πρόσβαση σε υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας έχει να αντιμετωπίσει τεράστια εμπόδια που σχετίζονται καταρχήν με τη φύση των εργασιών χαμηλού κύρους στις οποίες εγκλωβίζονται. Οι μετανάστες και οι μετανάστριες αντιμετωπίζουν άτυπες πρακτικές κατηγοριοποίησής τους από τους υπαλλήλους των φορέων κοινωνικής προστασίας. Οι υπάλληλοι ασκούν μεταναστευτικό έλεγχο κατηγοριοποιώντας τους μετανάστες ανάλογα με τη δυνατότητα τους να ανταποκριθούν στις ανάγκες της Ελληνικής οικονομίας. Η έρευνα οδηγείται στο συμπέρασμα ότι οι υπάλληλοι διαχωρίζουν τους γηγενείς από τους αλλοδαπούς χρήστες των υπηρεσιών και αξιολογούν την κάθε περίπτωση αλλοδαπού με βάση προσωπικές κρίσεις, γεγονός που ακυρώνει την καθολική πρόσβαση όλων των πολιτών στο σύστημα κοινωνικών παροχών.

Τέλος, χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με την ιατρική περίθαλψη και την ασφάλιση του μεταναστευτικού πληθυσμού στη χώρα προκύπτουν από την επεξεργασία των αποτελεσμάτων της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών 2004-2005 που διενήργησαν οι **Ζωγραφάκης, Κόντης και Μητράκος (2009)**. Τα νοικοκυριά των μεταναστών διαθέτουν το

4,4% των δαπανών τους για την υγεία (φάρμακα/ιατρική περίθαλψη/νοσηλεία κ.ά.) έναντι του 7,3% των ελληνικών νοικοκυριών. Αυτή η διαφοροποίηση αποδίδεται από τους ερευνητές στο υψηλό ποσοστό ηλικιωμένων μελών στα ελληνικά νοικοκυριά (21,5%) έναντι του πολύ μικρού ποσοστού στα νοικοκυριά των μεταναστών (2,5%). Το 86,4% των μεταναστών στη χώρα μας έχει υποχρεωτική ασφάλιση υγείας, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των ημεδαπών ανέρχεται σε 91,2%. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ίδιας έρευνας, οι ανασφάλιστοι μετανάστες αποτελούν το 12,9% του μεταναστευτικού πληθυσμού, πράγμα που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στο φαινόμενο της «μαύρης εργασίας», δηλ. στο ότι οι εργοδότες επιδιώκοντας τη μείωση του κόστους εργασίας απασχολούν εργαζομένους χωρίς να καταβάλλουν τις απαιτούμενες εισφορές στα ασφαλιστικά τους ταμεία. Το φαινόμενο αυτό επηρεάζει περισσότερο τους αλλοδαπούς εργάτες (12,9%) σε σχέση με τους ημεδαπούς (3,5%), διότι οι αλλοδαποί απασχολούνται σε αγροτικές και άλλες ανειδίκευτες εργασίες, όπου η αποφυγή καταβολής ασφαλιστικών εισφορών από τους εργοδότες είναι αρκετά εύκολη.

Οι **Γαλάνης, Καϊτελίδου, Σουρτζή, Μπελλάλη, Σίσκου, Τσαβαλιάς, Καραμήτρη, Βελονάκης (2012)** εστιάζουν στο βαθμό της γνώσης και της χρήσης των υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα από τους μετανάστες. Από το σύνολο των μεταναστών, το 20,4% δήλωσαν ότι γνωρίζουν καλά/πολύ καλά τις υπηρεσίες υγείας στην Ελλάδα, ενώ οι περισσότεροι (60,2%) δήλωσαν μέτρια γνώση. Σχεδόν οι μισοί συμμετέχοντες (49,7%) χρησιμοποίησαν τις υπηρεσίες υγείας στην Ελλάδα τους τελευταίους 12 μήνες παραμονής τους. Πιο συγκεκριμένα, το 28,3% επισκέφθηκε τμήματα επειγόντων περιστατικών, το 17,3% επισκέφθηκε ιδιώτες ιατρούς και το 17,3% επισκέφθηκε ιδιώτες οδοντίατρους. Το 62,3% δήλωσε ότι τους τελευταίους 12 μήνες προέκυψε ανάγκη χρήσης των υπηρεσιών υγείας, που όμως τελικά δεν ικανοποιήθηκε. Το 64,4% δήλωσε ότι εμπιστεύεται τους επιστήμονες υγείας στην Ελλάδα. Η αυξημένη ικανότητα κατανόησης ($p<0,001$) και ομιλίας της ελληνικής γλώσσας ($p<0,001$), καθώς και η αυξημένη διάρκεια παραμονής στην Ελλάδα ($p<0,001$) σχετίζονταν με αυξημένη γνώση των υπηρεσιών υγείας. Επίσης, το αυξημένο μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα σχετιζόταν με μειωμένη δυσκολία πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας ($p<0,001$). Η αδυναμία κατανόησης και ομιλίας της ελληνικής γλώσσας αποτελεί το πλέον σημαντικό πρόβλημα των μεταναστών αναφορικά με την πρόσβασή τους στις υπηρεσίες υγείας. Ιδιαίτερες προσπάθειες είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθούν προς την κατεύθυνση αυτή, έτσι ώστε να βελτιωθεί η πρόσβαση των μεταναστών στις υπηρεσίες υγείας στην Ελλάδα.

5. Συμπερασματικές διαπιστώσεις: Εποχική γρίπη ή ανίατη ασθένεια;

Ακόμα και κατά την περίοδο της οικονομική κρίσης, οι χώρες της Νότιας Ευρώπης εκλαμβάνονται ως τόποι ελπίδας από τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς που αναζητούν μια καλύτερη ζωή. Η Ευρωπαϊκή Μεταναστευτική Πολιτική έχει μεταφέρει το βάρος διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών στις Νοτιοευρωπαϊκές χώρες, εμποδίζοντας την προσπάθειά τους για την αντιμετώπιση του φαινομένου μέσω επιβολής περιοριστικών, περίπλοκων και χρονοβόρων γραφειοκρατικών διαδικασιών για τη νόμιμη μετανάστευση, η οποία ενθαρρύνει έμμεσα την παράνομη/παράτυπη είσοδο και παραμονή. Ταυτόχρονα, σε περιοχές συγκέντρωσης μεταναστών προκύπτουν ανησυχητικές ενδείξεις επανεμφάνισης ασθενειών που είχαν εκριζωθεί, και ενδημούν, τόσο λόγο της μη εμβολιαστική κάλυψης στις

χώρες προέλευσης, όσο και λόγω των κακών συνθηκών διαβίωσης στη χώρα υποδοχής, ενώ το κόστος ιατροφαρμακευτικής και νοσηλευτικής περίθαλψης για το ήδη βεβαρυμμένο ελληνικό σύστημα υγείας είναι δυσβάσταχτο.

Οι υπηρεσίες οι οποίες απευθύνονται στα μέλη των μεταναστευτικών ομάδων εντάσσονται σε ένα ελλειπτικό σύστημα κοινωνικής πολιτικής το οποίο αφήνει ακάλυπτα σημαντικά αιτήματα και πεδία κοινωνικής προστασίας. Ο υπολειμματικός χαρακτήρας του συστήματος κοινωνικής πολιτικής περιορίζει τη δυνατότητα αποτελεσματικής ανταπόκρισης στις ειδικές ανάγκες που γεννά η παρουσία των μεταναστευτικών πληθυσμών καθώς και στις πιέσεις που δέχονται οι υφιστάμενες δομές παροχής κοινωνικών υπηρεσιών. Το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο για την πρόσβαση των μεταναστών σε υπηρεσίες υγείας είναι ιδιαίτερα περιοριστικό και μάλιστα στην περίπτωση όσων δεν διαθέτουν νομιμοποιητικά έγγραφα παραμονής αγγίζει τα όρια του θεσμικού αποκλεισμού από το σύστημα υγείας. Παρά τις έντονες επικρίσεις που έχει δεχτεί τόσο από ελληνικούς όσο και διεθνείς φορείς για την πολιτική αυτή, η ελληνική πολιτεία εμμένει σε μια μάλλον ξεπερασμένη αντίληψη για την έκταση του κοινωνικού δικαιώματος στην υγεία, η οποία δεν ανταποκρίνεται στη νέα πραγματικότητα που διαμορφώνει η σταθεροποίηση της παρουσίας των μεταναστών στη Ελλάδα. Η κατάσταση περιπλέκεται ακόμη περισσότερο, λόγω των προβλημάτων που παρουσιάζονται κατά την παροχή υπηρεσιών υγείας σε μετανάστες και τα οποία συνίστανται τόσο στην αδυναμία ανταπόκρισης των φορέων υγείας στις ιδιαίτερες ανάγκες των μεταναστών, όσο και στην εκδήλωση φαινομένων διακριτικής μεταχείρισης ή άρνησης παροχής υπηρεσιών υγείας. Ο συνδυασμός του περιοριστικού θεσμικού πλαισίου με τα προβλήματα που εκδηλώνονται στην πράξη λειτουργεί πολλαπλασιαστικά όσον αφορά στη δυσκολία πρόσβασης των μεταναστών σε υπηρεσίες υγείας.

Αν και τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί το ερευνητικό ενδιαφέρων για τη διερεύνηση των δυνατοτήτων πρόσβασης των μεταναστών σε κοινωνικές υπηρεσίες στην Ελλάδα, απουσιάζει μια εκτενής μελέτη που να αφορά την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας και να δίνει μια ολοκληρωμένη εικόνα της υφιστάμενης κατάστασης. Οι πληροφορίες που υπάρχουν είναι αποσπασματικές και προέρχονται από μελέτες των οποίων το ενδιαφέρον δεν εστιαζόταν κυρίως αλλά μόνο επικουρικά στις υπηρεσίες υγείας. Η απουσία όμως επαρκών διαθέσιμων δεδομένων δυσχεραίνει τη χάραξη μιας αποτελεσματικής πολιτικής. Η αναγκαιότητα μιας τέτοιας πολιτικής πηγάζει πρωτίστως από τις προφανείς ανησυχίες ανθρωπισμού και διασφάλισης του καθολικού δικαιώματος στην υγεία. Συμπληρωματικά όμως, συνδέεται και με γενικότερα κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα (Bollini and Siem 1995). Τα πιθανά προβλήματα υγείας μπορούν να περιορίσουν τη δυνατότητα των μεταναστών να διατηρήσουν μια απασχόληση, δεδομένου ότι η πλειοψηφία συγκεντρώνεται σε επίπονες και κοπιαστικές εργασίες χαμηλού κύρους ή σε εργασίες στις οποίες υπάρχει μια υψηλή συχνότητα εργατικών ατυχημάτων και επαγγελματικών ασθενειών. Επειδή πολλοί μετανάστες στερούνται της προστασίας της ασφάλειας υγείας, το κόστος ακόμη και μιας εισαγωγής σε νοσοκομείο μπορεί να είναι για αυτούς δυσβάσταχτο. Ως εκ τούτου οι μετανάστες συχνά στηρίζονται σε ένα ανομοιογενές «πρόχειρο» ή «προσωρινό» σύστημα περίθαλψης όπου ο ρόλος των Μη-Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) ή των φιλανθρωπικών πρωτοβουλιών καθίσταται σημαντικός. Η αναγκαστική προσφυγή τους σε αυτό το σύστημα προβάλλει τόσο τις επιπτώσεις της επιλεκτικής πρόσβασης, όσο και τις άτυπες πρακτικές που οι μετανάστες ωθούνται και επιλέγουν εν τέλει.

Βιβλιογραφία

Asanin, Jennifer and Wilson, Kathi (2008) "I Spent Nine Years Looking For a Doctor: Exploring Access to Health Care Among Immigrants in Mississauga, Ontario, Canada", *Social Science and Medicine,* No 66, pp. 1271-1283.

Bollini, Paola and Siem, Harald (1995) "No Real Progress Toward Equity: Health of Migrants and Ethnic Minorities on the Eve of the Year 2000", *Social Science and Medicine,* No 41, pp. 819-828.

Braveman, Paula and Gruskin, Sofia (2003) "Defining Equity in Health", *Journal of Epidemiology and Community Health,* No 57, pp. 254-258.

Bust, Phillip, Gibb, Alistair and Pink, Sarah (2008) "Managing Construction Health and Safety: Migrant Workers and Communicating Safety Messages", *Safety Science,* No 46, pp. 585-602.

Γαλάνης, Πέτρος, Καϊτελίδου, Δάφνη, Σουρτζή, Παναγιώτα, Μπελλάλη, Θάλεια, Σίσκου, Όλγα, Τσαβαλιάς, Κωνσταντίνος, Καραμήτρη, Ιωάννα και Βελονάκης, Εμμανουήλ (2012) «Γνώση και χρήση των υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα από μετανάστες», *Νοσηλευτική* No 51 σσ. 421–429.

Γετίμης, Παναγιώτης και Πετρινιώτη, Ξανθή (2003) *Έρευνα για την Ανίχνευση των Προβλημάτων που Αντιμετωπίζουν Στελέχη του Δημοσίου στην Εξυπηρέτηση των Μεταναστών-Παλιννοστούντων-Προσφύγων: Διατύπωση Προτάσεων για Προγράμματα Κατάρτισης-Ευαισθητοποίησης,* Τελική Έκθεση, Κ. Π. EQUAL, Άξονας 1: Απασχολησιμότητα και Μέτρο 1.2: Καταπολέμηση του Ρατσισμού και της Ξενοφοβίας σε σχέση με την Αγορά Εργασίας. Αθήνα, Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο/ Ελληνικό Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων/ Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού/ ΚΕ.ΜΕ.ΠΑ.Π. ΗΦΑΙΣΤΟΣ.

Davies, Anita, Basten, Anna and Frattini, Chiara (2006) *Migration: A Social Determinant of the Health of Migrants,* in the framework of: Assisting Migrants and Communities: Analysis of Social Determinants of Health and Health Inequalities (AMAC), Project co-funded by the EC 2006 Public Health Programme and the Portuguese High Commissariat for Health. Brussels: International Organization for Migration (IOM).

Economou, Charalambos and Giorno, Claude (2009) *Improving the performance of the public health care system in Greece,* Economics Department Working Paper, No 722, Paris: OECD.

Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) (2007) *Δικαίωμα στην υγεία των μεταναστών χωρίς νόμιμα έγγραφα παραμονής, 12/12/2007,* Αθήνα, ΕΕΔΑ, (διαθέσιμο στο:

http://www.nchr.gr/images/pdf/apofaseis/ygeia/apofasi_ygeia_metanastes2007.pdf, ημερομηνία πρόσβασης: 12/02/2014).

Elkeles, Thomas and Seifert, Wolfgang (1996) "Immigrants and Health: Unemployment and Health-Risks of Labour Migrants in the Federal Republic of Germany, 1984-1992", *Social Science and Medicine,* No 43, pp. 1035-1047.

Ζωγραφάκης, Σταύρος, Κόντης, Αντώνης και Μητράκος Θεόδωρος (2009) *Τα βήματα των μεταναστών στην ελληνική οικονομία,*. Αθήνα, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (ΙΜΕΠΟ).

Fouskas, Theodoros (2012) "Low Status Work and Decollectivization: The Case of Bangladeshis in Athens", *Journal of Immigrant and Refugee Studies,* No 10, pp. 54-73.

Fouskas, Theodoros (2013) "Low-Status Work Consequences on Immigrant Workers' Organization", *International Review of Sociology: Revue Internationale de Sociologie,* No 23, pp. 671-698.

Fouskas, Theodoros and Vassileios Tsevrenis (eds.), (2014) *Contemporary Immigration in Greece: A Sourcebook,* Athens, European Public Law Organization (EPLO).

Θανοπούλου, Μαρία (2007) *Φύλο και μετανάστευση: Τόμος ΙΙΙ: Διαγενειακές σχέσεις και σχέσεις φύλου σε οικογένειες Αλβανών μεταναστών,* Αθήνα: Gutenberg.

Ingleby, David (2006) *European Research on Migration and Health,* Brussels, European Research Centre on Migration and Ethnic Relations (ERCOMER), Utrecht University, in the framework of: Assisting Migrants and Communities: Analysis of Social Determinants of Health and Health Inequalities (AMAC), Project co-funded by the EC 2006 Public Health Programme and the Portuguese High Commissariat for Health. International Organization for Migration (IOM).

Καμπούρη, Ελένη (2007) *Φύλο και μετανάστευση: Τόμος ΙΙ: Η καθημερινή ζωή των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία,* Αθήνα, Gutenberg.

Καμπουρίδης, Στέλιος (2008) *Η πρόσβαση των μεταναστών στις υπηρεσίες υγείας (επιβλ. Χ. Οικονόμου),* ΙΘ΄ Εκπαιδευτική Σειρά, Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης-Διοίκησης Υπηρεσιών Υγείας, Αθήνα, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης.

Karl-Trummer, Ursula and Metzler, Birgit (2006) *Health Care for Undocumented Migrants in the EU: Concepts and Cases*, Brussels, Centre for Health and Migration, Danube-University Krems, Austria, in the framework of: Assisting Migrants and Communities: Analysis of Social Determinants of Health and Health Inequalities (AMAC), Project co-funded by the EC 2006 Public Health Programme and the Portuguese High Commissariat for Health. International Organization for Migration (IOM).

Κασιμάτη Κούλα και Ψημμένος, Ιορδάνης (2004) «Οργανωτική κουλτούρα και κοινωνικός αποκλεισμός», στο Μ. Πετμεζίδου και Χ. Παπαθεοδώρου, (επιμ.) *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός,* Αθήνα, Εξάντας, σσ. 437-482.

Κασιμάτη, Κούλα και Μουσούρου, Λουκία (2007) *Φύλο και μετανάστευση: Τόμος Ι: Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση,* Αθήνα, Gutenberg, σσ. 109-113.

Καψάλης, Απόστολος (2003) *Εθνική έκθεση για τον κοινωνικό αποκλεισμό και την υγεία των μεταναστών.* Εθνική Έκθεση στα πλαίσια του «Ευρωπαϊκού Δικτύου για συνεργασία και ανταλλαγές σε θέματα κοινωνικού αποκλεισμού και υγείας μεταναστών», Συν-χρηματοδότηση: Πρόγραμμα Διακρατικής Ανταλλαγής – Φάση Ι, Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων)/ Γαλλικό Υπουργείο Κοινωνικών Υποθέσεων, Εργασίας και Αλληλεγγύης/ Γαλλικό Υπουργείο Υγείας, Οικογένειας και Ανάπηρων Ατόμων.

Κέντρο Ελέγχου και Πρόληψης Νοσημάτων (ΚΕΕΛΠΝΟ) (2012) «Πρόγραμμα παρέμβασης στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας», στο Υπουργείο Υγείας/Γραφείο Κοινοβουλευτικού Ελέγχου, *Απάντηση ερώτησης: Προγραμματική σύμβαση Υπουργείου Υγείας και Δήμου Αθηναίων/ΑΠ 699/03.08/2012.* Αθήνα: Υπουργείο Υγείας/Γραφείο Κοινοβουλευτικού Ελέγχου, σσ. 3-64.

Ku, Leighton and Matani, Sheetal (2001) “Left Out: Immigrants’ Access To Health Care and Insurance”, *Health Affairs,* No 20, 247-256.

Κυριακάκη, Ειρήνη και Τζώρτζη Αργυρώ (2008) «Η πρόσβαση των μεταναστών σε υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας. Η εμπειρία του Συνηγόρου του Πολίτη», στο Δ. Γούναρη (επιμ.), *Τα κοινωνικά δικαιώματα των μεταναστών στην Ελλάδα,* Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης, σσ. 33-41.

Λινού, Αθηνά, Κοτσιώνη, Ιωάννα, Χατζηπροκοπίου, Πάνος και Ριζά, Έλενα (2009) *Έκθεση για την Υγεία των Μεταναστών στην Ελλάδα.* MIGHEALTHNET-Δίκτυο Πληροφόρησης για Καλές Πρακτικές που Αφορούν στην Παροχή Υπηρεσιών Υγείας σε Μετανάστες και Μειονότητες στην Ευρώπη. Έκθεση στα πλαίσια Ευρωπαϊκού Προγράμματος: Information Network on Good Practice in Health Care for Migrants and Minorities, Αθήνα: Ιατρική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών/ Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών/ Γενική Διεύθυνση Δημόσιας Υγείας και Προστασίας των Καταναλωτών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής/Ίδρυμα Σταύρος Σ. Νιάρχος.

Μαράτου-Αλιπράντη, Λάουρα, Γκαζόν, Έρικ, Παπαλιού, Όλγα, Τσανίρα, Έβελυν και Φαγαδάκη, Εύη (2005) *Μετανάστευση και υγεία-πρόνοια: Αποτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης-*

Προκλήσεις και προοπτικές βελτίωσης, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)/Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (ΙΜΕΠΟ).

Maroukis, Thanos and Nikolova, Marina (2012) "Irregular migrants in Southern Europe and the case of Greece: Problems in health service provision", in D. Ingleby, A. Chiarenza, W. Devillé and I. Kotsioni (eds.), *Inequalities in health care for migrants and ethnic minorities, No 2,* Belgium, Garant, pp. 270-283.

Médecins du Monde (2007) *European survey on undocumented migrants' access to health care*. Médecins du Monde, European Observatory on Access to Health Care.

Mladovsky, Philipa (2009) "A Framework for Analyzing Migrant Health Policies in Europe", *Health Policy,* No 93, pp. 55-63.

Μπάγκαβος, Χρήστος, Παπαδοπούλου, Δέσποινα και Συμεωνάκη, Μαρία (επιμ.), (2008) *Μετανάστευση και παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες στην Ελλάδα,* Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ.

Μυλωνάς Κώστας (2009) *Πρόσβαση και παροχή υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας σε μετανάστες και μετανάστριες στην Ελλάδα*, Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Οικονόμου, Χαράλαμπος (2004) *Πολιτικές υγείας στην Ελλάδα και τις Ευρωπαϊκές κοινωνίες,* Αθήνα, Διόνικος.

Οικονόμου, Χαράλαμπος (2006) «Ανισότητες στην υγεία, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Θεωρητικές προσεγγίσεις και στρατηγικές επιλογές», στο Χ. Οικονόμου, Α. Φερώνας (επιμ.), *Οι εκτός των τειχών. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, Αθήνα, Διόνικος, σσ. 313-347.

Οικονόμου, Χαράλαμπος (επιμ.), (2013) Υγεία, κοινωνία και οικονομία: Ανισότιμες σχέσεις, χάσματα ευζωίας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Παπαδοπούλου, Δέσποινα και Δημουλάς, Κώστας (επιμ.), (2002) *Από την κοινωνική ευπάθεια στον κοινωνικό αποκλεισμό: Διαδικασίες και χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού στον Νομό Κυκλάδων,* Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ.

Psimmenos, Iordanis (2002) *Albanian and Polish Workers Life Stories: Migration Paths, Tactics and Identities in Greece.* Does Implementation Matter? Informal Administration Practices and Shifting Immigrant Strategies in Four Member States (IAPASIS): Final Report, EC Fifth Framework Programme.

Psimmenos, Iordanis (2007) "Work Culture and Migrant Women's Welfare Marginalization", *The Greek Review of Social Research,* No 124, pp. 9-33.

Psimmenos, Iordanis and Kassimati, Koula (2003a) *Report on the Public Discussion of the IAPASIS Project in Greece: An Inquiry Into the Findings, Recommendations and Suggestions for Immigration Policy,* EC Fifth Framework Programme: Does Implementation Matter? Informal Administration Practices and Shifting Strategies in Four Member-States: Robert Schuman Centre for Advanced Studies/European University Institute.

Psimmenos, Iordanis and Kassimati, Koula (2003b) "Immigration Control Pathways: Organizational Culture and Work Values of Greek Welfare Officers", *Journal of Ethnic and Migration Studies,* No 29, pp. 337-371.

Psimmenos, Iordanis and Kassimati, Koula (2004) "Shifting work identities and oppositional work naratives: The case of Albanian domestic and construction workers in Greece», in C. Inglessi, A. Liberaki, H. Vermeulen, and J. G. van Wijngaarden (eds.), *Immigration and integration in Northern versus Southern Europe,* Athens: The Netherlands Institute in Athens, pp. 85-116.

Psimmenos, Iordanis and Kassimati, Koula (2006) "Albanian and Polish undocumented workers' life-stories: Migration paths, tactics and identities in Greece", in F. Düvell (ed.), *Illegal immigration in Europe: Beyond control?* Great Britain, Palgrave Macmillan, pp. 138-167.

Psimmenos, Iordanis and Kassimati, Koula (2007) "Polish workers and flexible service work», in A. Triandafillidou (ed.), *Contemporary Polish migration in Europe: Complex patterns of movement and settlement,* Washington, Edwin Mellen Press, pp. 283-310.

Rombolis, Savvas. (2009) "Immigration in Greece: Overview and perspectives", *Social Cohesion and Development,* No 4, pp. 27-44.

Ruiz-Casares, Mónica, Rousseau, Cécile, Derluyn, Ilse, Watters, Charles and Crépeau, François (2009) "Right and Access to Healthcare for Undocumented Children: Addressing the Gap between International Conventions and Disparate Implementations in North America and Europe", *Social Science and Medicine,* No 70, pp. 329-336.

Ρουμπάνη, Νίκη (2008) «Στρατηγικές για την καταπολέμησή της εμπορίας, σκλαβιάς κι εκμετάλλευσης ανθρώπων – Θεσμική πλαισίωση θυμάτων και ο ρόλος των οργανώσεων πολιτών», στο Δ. Γούναρη (επιμ.), *Τα κοινωνικά δικαιώματα των μεταναστών στην Ελλάδα,* Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης, σσ. 75-87.

Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος (2006) «Κοινωνική Ενσωμάτωση των Νέο-Προσφύγων Ποντίων στη Μητροπολιτική Ελλάδα: Προβλήματα και Προτάσεις για την Επίλυσή τους», στο Θ. Σακελλαρόπουλος, *Ζητήματα Κοινωνικής Πολιτικής, Τόμος Β΄,* Αθήνα, Διόνικος, σσ. 281-310.

Sakellis, Ioannis and Spyropoulou, Natalia (2007) "Employing immigrant women from Albania and Unkraine in domestic services in Greece", *The Greek Review of Social Research*, 124, pp. 71-93.

Σκαμνάκης, Χριστόφορος (2009) «Η προνοιακή περιθωριοποίηση» των μεταναστευτικών πληθυσμών από τους μηχανισμούς κοινωνικής προστασίας», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη,* Νο 4, σσ. 127-138.

Stråth, Bo, Triandafyllidou, Anna, *et al.,* (2005) *Recent Trends in Immigrant Strategies in Germany, Greece, Italy, and the United Kingdom-A Comparison, Does Implementation Matter? Informal Administration Practices and Shifting Immigrant Strategies in Four Member States (IAPASIS):* Final Report, EC Fifth Framework Programme.

Townsend, Peter and Davidson, Nick (1982) *Inequalities in health: The Black Report,* London, Penguin.

Townsend, Peter and Davidson, Nick (1992) *The Health Divide,* London, Penguin.

Υπουργείο Υγείας/Γραφείο Κοινοβουλευτικού Ελέγχου (2012) *Απάντηση ερώτησης: Υπέρογκο το κόστος της λαθρομετανάστευσης για την οικονομία της χώρας/ΑΠ 793/13.08.2012.* Αθήνα, Υπουργείο Υγείας/Γραφείο Κοινοβουλευτικού Ελέγχου.

Φούσκας, Θεόδωρος (2012) *«Κοινότητες» μεταναστών και εργασιακή αντιπροσώπευση: Οι επιπτώσεις της χαμηλού κύρους εργασίας πέντε μεταναστευτικών ομάδων στη συμμετοχή στους εργασιακούς συλλόγους τους*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ψημμένος, Ιορδάνης (1999) *Μετανάστευση και εργασία στην Ευρώπη: Η δημιουργία νέων κοινωνικών χώρων,* Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών/ Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής.

Ψημμένος, Ιορδάνης (2002) «Εργασία και Ρατσισμός: Κοινωνική διαχείριση και μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Φαινόμενα Κοινωνικής Παθογένειας σε Ομάδες Κοινωνικού Αποκλεισμού,* Αθήνα, Gutenberg, σσ.64-88.

Ψημμένος, Ιορδάνης (2003) «Μεταναστευτικός έλεγχος και άτυπες διακριτικές πολιτικές: Ο ρόλος των κοινωνικών υπηρεσιών», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης. Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών,* Gutenberg, Αθήνα, σσ. 195-222

Ψημμένος, Ιορδάνης (2006) «Η κοινωνική διάσταση της εργασίας των μεταναστριών οικιακών βοηθών: Αιτίες ανάπτυξης και συνθήκες απασχόλησης», στο Χ. Μπάγκαβος και Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη μεταναστών στην Ελληνική κοινωνία,* Αθήνα, Gutenberg, σσ. 157-207.

Ψημμένος, Ιορδάνης (2009) «Η συμβολή της οικιακής εργασίας στην προνοιακή περιθωριοποίηση των μεταναστριών», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη,* Νο 4, σσ. 139-154.

Ψημμένος, Ιορδάνης (επιμ.), (2013) *Εργασία και κοινωνικές ανισότητες: Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό δυναμικό,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Ψημμένος Ιορδάνης και Σκαμνάκης, Χριστόφορος (2008) *Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία: Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία,* Αθήνα, Παπαζήσης.

Whitehead, Margaret (1990) *Concepts and principles for tackling social inequities in health.* Copenhagen: World Health Organization (WHO).

Wiking, Eivor, Johansson, Sven-Erik and Sundquist, Jan (2004) "Ethnicity, Acculturation, and Self Reported Health: A Population Based Study Among Immigrants from Poland, Turkey and Iran in Sweden", *Journal of Epidemiology and Community Health,* No 58, pp. 574-582.

Κοινωνική Ευπάθεια και Απασχόληση
Η περίπτωση των Ρομά στην περιοχή της Φλώρινας

Ιφιγένεια Βαμβακίδου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ιστορίας & Πολιτισμού ΠΤΝ/Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Νίκος Φωτόπουλος
Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας, ΠΤΝ/Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Ανδρομάχη Σολάκη
Ιστορικός, Ms Πολιτισμικές Σπουδές, /Υποψ .Δρ. ΠΔΜ

Χριστοχάρης Σταμπουλίδης
Ms Εκπαίδευση, ΠΤΝ/Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Περίληψη

Η εργασία αυτή αποτελεί το απόσταγμα ενός πρωτογενούς ερευνητικού εγχειρήματος προκειμένου να καταγραφούν ποιοτικά, όψεις και χαρακτηριστικά της κοινότητας των Ρομά της Φλώρινας, με ειδικό πεδίο ανάλυσης τη σχέση απασχόλησης και κοινωνικής ευπάθειας, όπως αυτή διαμορφώνεται στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας και ειδικότερα στο χώρο του συνοικισμού με το όνομα «Νεοφώτιστοι». Η μελέτη βασίστηκε σε μια ποιοτική διερεύνηση όψεων και χαρακτηριστικών της καθημερινότητας της κοινότητας αποσκοπώντας στην ανάδειξη των όρων και των συνθηκών κοινωνικής ευπάθειας καθώς και στη διερεύνηση της απασχόλησης και των επαγγελματικών επιλογών των Ρομά του εν λόγω συνοικισμού. Η εργασία αυτή αποσκοπεί στην ανάπτυξη του διαλόγου πάνω στο ρόλο των θεσμών κοινωνικής πολιτικής, τα όρια, τις αδυναμίες και τις διαχρονικές ελλείψεις σε θέματα αντιμετώπισης ευπαθών κοινωνικών ομάδων με ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Λέξεις – Κλειδιά: Ρομά, «Νεοφώτιστοι», κοινωνική ευπάθεια, απασχόληση, επαγγελματική κινητικότητα, κοινωνική πολιτική, κοινωνικός αποκλεισμός, τοπική κοινωνία

Εισαγωγή

Η εργασία αυτή αναφέρεται στην περίπτωση των Ρομά της Φλώρινας, διερευνώντας τη σχέση απασχόλησης και κοινωνικής ευπάθειας, όπως αυτή διαμορφώνεται στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας και ειδικότερα στο χώρο του συνοικισμού με το όνομα «*Νεοφώτιστοι*». Ειδικότερα η εισήγηση αυτή αποτελεί το θεωρητικό απόσταγμα μιας εξάμηνης ερευνητικής εργασίας, η οποία πραγματοποιήθηκε από τον Απρίλιο μέχρι τον Δεκέμβριο του 2012 και αποσκοπεί στην ανάδειξη του ζητήματος της απασχόλησης των Ρομά μέσα από το πρίσμα της καθημερινής ζωής σε συνθήκες κοινωνικής ευπάθειας.

Η μελέτη βασίστηκε σε μια ποιοτική διερεύνηση όψεων και χαρακτηριστικών του εν λόγω συνοικισμού και αποσκοπεί:

- στην ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο συγκροτήθηκε η εν λόγω κοινότητα Ρομά στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας
- στη διερεύνηση των βασικών χαρακτηριστικών και των ιδιαίτερων πολιτισμικών γνωρισμάτων στο πλαίσιο του καθημερινού βίου
- στην ανάδειξη βασικών παραμέτρων, οι οποίες διαμορφώνουν τους όρους και τις συνθήκες κοινωνικής ευπάθειας που διακρίνουν τον εν λόγω συνοικισμό
- στη διερεύνηση της εικόνας της απασχόλησης και των επαγγελματικών επιλογών των Ρομά της κοινότητας
- στη διερεύνηση των παραγόντων που διαμορφώνουν τις επαγγελματικές επιλογές, τάσεις και προοπτικές των Ρομά
- στη δημιουργία ενός πλαισίου συζήτησης σχετικά με το ρόλο των θεσμών κοινωνικής πολιτικής, τα όρια, τις αδυναμίες και τις διαχρονικές ελλείψεις σε θέματα αντιμετώπισης ευπαθών κοινωνικών ομάδων με ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Εννοιολογικές και διευκρινιστικές επισημάνσεις περί «Ρομά»: η ευκαιριακή αντιμετώπιση μιας διαχρονικά, κοινωνικά ευπαθούς ομάδας

Η αναφορά στους Ρομά, ως μιας ειδικής κοινωνικής κατηγορίας με λιγότερο ή περισσότερο κοινά εθνικά, φυλετικά, γλωσσικά. εθνολογικά, πολιτισμικά, ανθρωπολογικά κ.ο.κ χαρακτηριστικά, αποτελεί μια ενδιαφέρουσα περίπτωση για έρευνα και μελέτη. Κι αυτό γιατί μέσα στο συνεχές της ιστορικής και κοινωνικής εξέλιξης, οι Ρομά συνεχίζουν να υπάρχουν με τους δικούς τους όρους συνύπαρξης σε κοινωνίες, οι οποίες κατά κοινή

ομολογία επιχειρούν να κρύψουν την αδιαφορία, αλλά και τις ευθύνες που έχουν απέναντι σε αυτή τη διακριτή κοινωνική ομάδα, η οποία διαθέτει δική της φυσιογνωμία και δυναμική. Ταυτόχρονα το ερευνητικό ενδιαφέρον για την κοινωνική αυτή ομάδα γίνεται ακόμα μεγαλύτερο όταν δούμε τη διαχρονική σχέση με αυτό που αποκαλούμε σήμερα κοινωνική ευπάθεια[1], γιατί κατά κανόνα οι κοινότητες των Ρομά ανήκουν στις ομάδες που πλήττονται από τον κοινωνικό αποκλεισμό και γενικότερα από τις διακρίσεις και τα στερεότυπα τα οποία συμβάλουν στη διαιώνιση των κοινωνικών ανισοτήτων εις βάρος τους. Είναι σαφές πως οι κοινότητες των Ρομά ανήκουν στις κοινωνικά ευάλωτες και ευπαθείς ομάδες που διαχρονικά υφίστανται την περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό, την ίδια στιγμή που κατά παράδοξο τρόπο έχουν «επενδυθεί» σημαντικά ποσά στα θεσμικά εγχειρήματα ένταξης στο κυρίαρχο θεσμικό πλαίσιο. Ωστόσο υπάρχουν πολλές απαντήσεις στο ερώτημα σχετικά με την αναποτελεσματικότητα των εγχειρημάτων να συμβάλουν στην ενίσχυση και τη θωράκιση της φυσιογνωμίας των Ρομά μέσα από την πολιτισμική ετερότητα και διαφορά.

Ποιοί είναι όμως πραγματικά οι Ρομά; Από πού προέρχονται και ποια η ιστορία τους στο πέρασμα των αιώνων και στο ταξίδι τους σε όλες σχεδόν τις ηπείρους; Η διεθνής ονομασία των Αθίγγανων στην Ευρώπη, αλλά και σε άλλες περιοχές του κόσμου, είναι Ρομ (Rom). Πέρα από αυτή τη γενική ονομασία για το χαρακτηρισμό των Αθίγγανων, χρησιμοποιούνται και άλλες ονομασίες όπως για παράδειγμα Ρόμηδες (Ρομ), “Αθίγγανοι”, “Τσιγγάνοι” (Ατσίγγανοι), “Γύφτοι” (Αιγύπτιοι), και “Κατσίβελοι”. Στην Ελλάδα προκειμένου να τους διαχωρίσουμε ως προς το θρήσκευμά τους, τους μεν χριστιανούς τους αποκαλούμε απλά “Αθίγγανους” ή “Ρομηόγυφτους”, τους δε μουσουλμάνους “Γύφτους” και ορισμένους από αυτούς “Τουρκόγυφτους”[2]. Γενικά, μεταξύ των δύο Τσιγγάνικων ομάδων διακρίνεται μια στερεοτυπικά παραδοσιακή αντιπαράθεση, η οποία όμως με την πάροδο του χρόνου αμβλύνεται και τείνει να εξαφανισθεί. Επίσης σε ό,τι αφορά τις σχέσεις των χριστιανών Τσιγγάνων με τους μουσουλμάνους Τσιγγάνους στη χώρα μας, πρέπει να τονίσουμε ότι οι χριστιανοί Τσιγγάνοι με επίσημες δηλώσεις τους έχουν διαχωρίσει πλήρως τις σχέσεις τους από τους μουσουλμάνους ομοφύλους. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση που έκαναν στη

[1] βλ. Κυρίδης, Α. Κοινωνική Ευπάθεια και Κοινωνική Συνοχή: Το ασύμπτωτο μιας σχέσης στο Κυρίδης (Επιμ.)(2014) *Ευπαθείς κοινωνικές Ομάδες και διά βίου μάθηση*, Αθήνα: Gutenberg.

[2] Ο χαρακτηρισμός «Τουρκόγυφτοι» δεν ισχύει για τους Ρομά της Φλώρινας. Αν και οι προγονοί τους ήταν μουσουλμάνοι προερχόμενοι από την Αλβανία, και αυτός ήταν ο λόγος που χρησιμοποιούνταν ο παραπάνω χαρακτηρισμός, οι περισσότεροι Ρομά της Φλώρινας, στην συντριπτική τους πλειοψηφία εκχριστιανίστηκαν λαμβάνοντας τον χαρακτηρισμό «Νεοφώτιστοι». Το κυριότερο όμως είναι, πως δηλώνουν και αισθάνονται Έλληνες διατηρώντας όλα εκείνα τα πολιτισμικά στοιχεία που τους χαρακτηρίζουν ως Ρομά.

Θεσσαλονίκη στις 22 Φεβρουαρίου 1991 οι εκπρόσωποι του Εκπολιτιστικού και Μορφωτικού Συλλόγου Τσιγγάνων Δενδροποτάμου με αφορμή τη δημοσίευση της Εκθέσεως του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, στην οποία αναφερόταν ότι οι Τσιγγάνοι της Ελλάδος είναι μουσουλμάνοι και έχουν άμεση σχέση με τους Τσιγγάνους της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Στη δήλωσή τους οι εκπρόσωποι των Τσιγγάνων του Δενδροποτάμου Θεσσαλονίκης μεταξύ άλλων αναφέρουν και τα εξής: *Οι Τσιγγάνοι που ζούμε στην Ελλάδα έχουμε κοινά χαρακτηριστικά, παραδόσεις, γλώσσα και έθιμα με τους Τσιγγάνους που ζουν σε όλη τη γη, αλλά δεν έχουμε καμιά σχέση με τη μουσουλμανική μειονότητα που ζει στην Ελλάδα, όπως θέλει να μας παρουσιάσει η Έκθεση του Στέιτ Ντιπάρτμεντ*[3].

Εξαιτίας των πολλών ονομασιών, οι οποίες χρησιμοποιούνται για το χαρακτηρισμό των Ρομά της χώρας μας, αλλά και εξαιτίας κάποιων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που παρατηρούνται σε μια συγκεκριμένη ομάδα Ρομά, που τελικά τη διακρίνουν από την υπόλοιπη Τσιγγάνικη κοινωνία, ορισμένοι Έλληνες συγγραφείς διατύπωσαν την άποψη ότι Τσιγγάνοι και Γύφτοι αποτελούν δύο διαφορετικές φυλές. Σύμφωνα και με παλαιότερους μελετητές, η άποψη αυτή, παρόλο που στην καθημερινή αντίληψη ενέχει στοιχεία ρεαλισμού ή ορθότητας δεν μπορεί να στηριχθεί σε στοιχεία που αποδεικνύουν τη φυλετική διαφορά μεταξύ των δύο πληθυσμιακών ομάδων, για αυτό και έχει δεχτεί κριτική[4]. Παράλληλα, οι ονομασίες που δίνονται για το έθνος των Ρομά ποικίλουν από λαό σε λαό. Για παράδειγμα οι Τούρκοι τους ονομάζουν “Τσιγγενέ” (Cingene) και “Κιπτί” (Kipti), οι Βούλγαροι “Τσιγγανίν” (Ciganin), οι Γάλλοι “Τσιγγάν” (Tsiganes) και “Μποεμιέν” (Bohemiens), οι Γερμανοί “Τσιγγόινερ” (Zigeuner), οι Ιταλοί “Τσίγγαρι” (Zingari), οι Ισπανοί και οι Πορτογάλοι “Γκιτάνος” (Gittanos), οι Ολλανδοί “Αιγυπτενάρεν” (Egyptenaren), οι Ούγγροι “Φαραώ Νεπ” (Faraonepe), οι Άγγλοι “Γκύπσι” (Gypsy), οι Άραβες “Ζωτ” (Zot) και “Χαραμί” (Harami) κλπ. Ως προς το βαθμό της ένταξης τους στις κοινωνίες που ζουν,

[3] Βλ. κείμενο δηλώσεως στην εφημερίδα ‘’Μακεδονία’’ της 23/2/1991.

[4] Για την άποψη αυτή βλ. Κ. Μπίρη, Ρομ και Γύφτοι-Εθνογραφία και ιστορία των Τσιγγάνων, Αθήνα, 1954. Οι διαφορές οι οποίες παρατηρούνται μεταξύ των διάφορων ομάδων της Τσιγγάνικης κοινωνίας, οφείλονται κυρίως στις διαφορετικές γλωσσικές και πολιτισμικές επιδράσεις, τις οποίες δέχτηκε η κάθε μια ομάδα από τους λαούς με τους οποίους ήρθε σε επαφή. Εξάλλου, οι διαφορετικές πορείες που ακολούθησαν κατά τη μετακίνηση τους προς τα δυτικά, σε συνδυασμό με τις επιδράσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος με το οποίο η κάθε μια ομάδα ήρθε σε επαφή, αύξησαν ακόμη περισσότερο τις μεταξύ τους διαφορές. Οι διαφοροποιήσεις αυτές, σε ορισμένες περιπτώσεις αν και είναι σημαντικές, δεν μπορούν να αποτελέσουν ισχυρά αποδεικτικά στοιχεία για την υιοθέτηση της άποψης ότι προέρχονται από διαφορετικές φυλές.

χαρακτηρίζονται ως Ερλίδες (από την τουρκική λέξη yerli=ντόπιος) και Φιτσίρια (=σκηνίτες-νομάδες)[5].

Οι Τσιγγάνοι όταν αναφέρονται σε αλλοφύλους γενικώς, τους αποκαλούν gadjo[6]. Όταν όμως αναφέρονται σε συγκεκριμένους λαούς, τους αποκαλούν με διαφορετικές ονομασίες. Π.χ. τους Έλληνες τους αποκαλούν ''Balamo'' (= πανούργους), τους Τούρκους και γενικά τους μουσουλμάνους τους αποκαλούν ''Khorakhai'' ή ''Khorai'', τους Βούλγαρους ''Das'', τους Βλάχους ''Lahos'', τους Αλβανούς ''Tchibano'', τους Εβραίους ''Jutno'', κλπ[7]. Οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι αυτοαποκαλούνται "Ρομ" (=άνθρωπος)[8], Ρομά στον πληθυντικό και σπανιότερα "Κάλο" (=μαύρος, μελαμψός) ή "Καλέ", "Μαλελέ", και "Μανούχ". Οι ονομασίες αυτές είναι κατά κάποιο τρόπο και οι επίσημες ονομασίες τους. Χρησιμοποιούμε τους όρους ''Ρομ-Ρομά'', γιατί όλοι οι Τσιγγάνοι (ή αλλιώς Γύφτοι ή Κατσίβελοι) της Ελλάδας αυτοαποκαλούνται Ρομ-Ρομά και το (προ)έθνος των Ρομά φαίνεται να είναι το μεγαλύτερο, πληθυσμιακά, σ' όλο τον κόσμο, σε σχέση με τις άλλες τσιγγάνικες ομάδες, όπως είναι οι Σίντι, Καλέ, Μανούς. Επίσης, η γλώσσα όλων των Τσιγγάνων της γης είναι η Romany Cib, και, τέλος, γιατί έτσι τους αναγνώρισε –με αυτό το όνομα- το 1979 ο ΟΗΕ, ως ''Διεθνή Ένωση Ρομανί''[9].

Πέραν αυτών χρησιμοποιούν και άλλες, οι οποίες ως επί το πλείστον δηλώνουν το επάγγελμά τους ή τον τόπο καταγωγής της συγκεκριμένης ομάδας Τσιγγάνων. Τέτοιες ονομασίες είναι οι "Καλπαζάνια", "Καλαθάδες", "Σιδεράδες", "Γανωτζήδες", "Τζαμπάζηδες" (έμποροι), "Τσιλιγκίρηδες" (κλειδαράδες), "Γιουνάνλια" (=Έλληνες), "Σταμπούλια" (=Κωνσταντινουπολίτες), "Φιλιππίζια" (=Φιλιππουπολίτες) κλπ[10].

[5] Ε. Χ. Ζεγκίνης, Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης, Institute For Balkan Studies, Θεσ/νίκη, 1994, σ.13,14.
[6] Gadji (=αλλόφυφυλη), gadjoro (=το αλλόφυλο παιδί) και gadjuno (=ό,τι προέρχεται από αλλογενείς ή ό,τι ανήκει σε αλλογενείς)
[7] Ε. Χ. Ζεγκίνης, Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης, ό.π., σ.14.
[8] Ο Αλ. Πασπάτης (''Περί μεταναστεύσεως των Ατσιγκάνων'', Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, τόμ.ΙΓ-ΙΔ[1878-79], σ. 36) λέει ότι με την ονομασία ''Ρομ'' αυτοαποκαλούνται οι Αθίγγανοι της Θράκης, της Ευρώπης, της απώτατης Περσίας και της μεσημβρινής Αμερικής.
[9] Δημήτρης Ντούσας, Rom και Φυλετικές Διακρίσεις, Gutenberg, Αθήνα, 1997, σ.19.
[10] Ε. Χ. Ζεγκίνης, Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης, ό.π., σ.14.

Στοιχεία για τη συγκρότηση της κοινότητας των Ρομά στη Φλώρινα και τη διαδικασία ένταξης μέσω του «εκχριστιανισμού» τους.

Με αφορμή τη γενικότερη αναφορά στο ζήτημα των Ρομά, οι Ρομά της Φλώρινας αποτελούν τον πληθυσμό - στόχο της παρούσας εργασίας. Κι αυτό λόγω τόσο της ιδιομορφίας που παρουσιάζει η κοινότητα με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά συγκρότησης της όσο και εξαιτίας του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος, αφού για πρώτη φορά στην περιοχή της Φλώρινας επιχειρήθηκε μια ενδελεχής προσέγγιση της κοινότητας από μια ομάδα έρευνας του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Αυτό αξίζει να σημειωθεί πως δομήθηκε, όπως θα εξηγήσουμε και παρακάτω, στις αμοιβαίες σχέσεις εμπιστοσύνης ανάμεσα στην ερευνητική ομάδα και την τοπική κοινότητα, γεγονός που οδήγησε στην επιτυχή ολοκλήρωση της συνεργασίας μας μέσω της συμμετοχικής παρατήρησης στα δρώμενα της κοινότητας σε καθημερινή βάση για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Οι Ρομά της Φλώρινας έχουν τη δική τους ιστορία, η οποία είναι αρκετά διαφορετική από άλλες κοινότητες Ρομά της Ελλάδας. Αποτελούν μια ξεχωριστή περίπτωση, με διαφορετική ιστορία και κυρίως διαφορετική πορεία, η οποία τονίζει με αυτόν τον τρόπο, την πολυμορφία, την πολυπλοκότητα και το κοινωνικό-πολιτισμικό μωσαϊκό της απανταχού κοινωνίας των Ρομά. Οι Ρομά της Φλώρινας είναι Ερλίδες[11]. Η γλώσσα τους είναι η ρομανική, και τα ελληνικά τα μιλούν πολύ καλά. Οι γονείς τους ήταν από την Αλβανία και ήρθαν στην Ελλάδα ύστερα από την κατάρρευση του Εθνικού μετώπου, από τις δυνάμεις του φασισμού το ’40-’41 και από τότε ζουν στη Φλώρινα. Ωστόσο συγγενείς έχουν και στη Σερβία[12]. Η ιστορία τους όμως ξεκινά από πολύ πιο παλιά. Σύμφωνα και με λεγόμενα του προέδρου των «Νεοφώτιστων» της Φλώρινας: *«…εδώ στη Φλώρινα είναι πάνω από εκατόν-εκατόν είκοσι χρόνια. Οι δικοί μας, οι παππούδες μας, είχαν έρθει εδώ από τις γύρω περιοχές. Από Αλβανία, από Γιουγκοσλαβία, αλλά βρήκαν δικούς τους και εδώ. Ερχόντουσαν Ρομά δηλαδή εδώ στην περιοχή και πριν μείνουν οι δικοί μας. Δηλαδή, η καταγωγή των Ρομά της Φλώρινας είναι από τρείς χώρες, οι πρόγονοι ας πούμε, έχουν έρθει από τρείς χώρες. Από Ελλάδα, Γιουγκοσλαβία και Αλβανία.»*[13].

[11] Ερλίδες ονομάζονται οι ντόπιοι Ρομά, οι οποίοι συγχωνεύθηκαν με τον μόνιμο πληθυσμό αγροτικών συνήθως περιοχών, διατηρώντας τη μητρική τους γλώσσα αλλά χρησιμοποιώντας πολύ καλά το γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής.

[12] Δημήτρης Ντούσας, ό.π., σ.222.

[13] Γιώργος Ράπος,38 ετών, πρόεδρος των Ρομά της Φλώρινας, πατέρας τριών παιδιών, κάτοικος των νέων κατοικιών των Ρομά της Φλώρινας, απόφοιτος δημοτικού, πλανόδιος μικροπωλητής. Βλ. «Συνέντευξη του Γιώργου Ράπου» στο Χάρη Σταμπουλίδη, 14/6/12.

Τι είναι όμως αυτό που πραγματικά κάνει την ιστορία των Ρομά της Φλώρινας διαφορετική; Τι συνέβηκε στην διαδρομή τους και άλλαξε ολοκληρωτικά την πορεία τους; Και γιατί, αντί για τον όρο Ρομά, χρησιμοποιείται ο αμφίσημος και λίγο περίεργος όρος ''*Νεοφώτιστ*οι'';

Η ονομασία «*Νεοφώτιστοι»* τους δόθηκε ουσιαστικά από την τοπική εκκλησία, που για τους δικούς της συγκεκριμένους πολιτικούς, εθνικούς, και για ορισμένους «εθνικιστικούς» κατά βάθος λόγους, συνέβαλε ώστε να απαγκιστρωθούν από τον προηγούμενο τρόπο ζωής τους κα να προχωρήσουν ένα βήμα πιο κοντά στον τρόπο ζωής των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων της τοπικής κοινωνίας. Ειδικότερα το 1967 τοποθετείται Μητροπολίτης Φλώρινας, Πρεσπών και Εορδαίας ο κ. Αυγουστίνος Καντιώτης[14] όπου αντιλαμβάνεται άμεσα την ανάγκη να ενδιαφερθεί για τον οικισμό των Τσιγγάνων στη δυτική είσοδο της πόλης της Φλώρινας. Επρόκειτο για έναν καταυλισμό εκατό περίπου ανθρώπων, (σκηνίτες Τσιγγάνοι) οι οποίοι δεν είχαν όχι μόνο δεν είχαν αναπτύξει δεσμούς με την τοπική κοινωνία, αλλά και βίωναν σε μεγάλο βαθμό την περιθωριοποίηση και το ρατσισμό θεωρούμενοι ως «Τουρκόγυφτοι»[15]. Την περίοδο εκείνη δεν υπήρχαν μόνιμες κατοικίες, γιατί κατά κανόνα έμεναν σε αντίσκηνα, σε παράγκες φτιαγμένες από παλιές λαμαρίνες και σε παλιούς στάβλους που υπήρχαν σε εκείνη την περιοχή. Φτώχεια, ανέχεια, απομόνωση και κοινωνικός αποκλεισμός ήταν τα γενικά χαρακτηριστικά της καθημερινότητας των ανθρώπων που ζούσαν εκεί.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των περισσοτέρων ο Μητροπολίτης αντιλαμβανόμενος το φόβο δημιουργίας ενός «μειονοτικού ζητήματος» από αλλόθρησκους τσιγγάνους που τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους αφορούσαν όχι μόνο στη φυλή, αλλά και στη θρησκεία προέβη σε μια σειρά αποφασιστικών ενεργειών[16] για τα δεδομένα της εποχής: έτσι έγιναν αλλαγές τόσο στις συνθήκες διαβίωσης των Ρομά, όσο και στη σχέση τους με την τοπική κοινωνία που μέχρι τότε τους υποτιμούσε ή τους ήταν εντελώς αδιάφοροι. Το ενδιαφέρον

[14] Ο Αυγουστίνος Καντιώτης γεννήθηκε στις Λεύκες της Πάρου το 1907. Το 1929 παίρνει το πτυχίο της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1942 χειροτονείται πρεσβύτερος στα Γιαννιτσά. Το 1967 τοποθετείται Μητροπολίτης Φλώρινας, Πρεσπών και Εορδαίας. Πολυγραφότατος ο ίδιος, έγραψε πάνω από 60 βιβλία, εκδίδει διάφορα Περιοδικά και Εφημερίδες με πανελλαδική κυκλοφορία, ενώ παράλληλα ιδρύει και καθοδηγεί πνευματικά συλλόγους και ορθόδοξες αδελφότητες και οργανώσεις όπως ο «Σταυρός», η «Απολύτρωση» κ.α. Συχνά αντιτάχθηκε σε πολιτικές για τις οποίες πίστευε πως είναι αντίθετες με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη και με τα όσα η εκκλησία πρεσβεύει, κατεβάζοντας στους δρόμους εκατοντάδες οπαδούς του σε δυναμικές κινητοποιήσεις. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ενδεικτικά τις αντιδράσεις για την ψήφιση των νόμων περί πολιτικού γάμου και αμβλώσεων, καθώς και τον αφορισμό του μεγάλου Έλληνα σκηνοθέτη Θ. Αγγελόπουλου, με αφορμή την ταινία του «Το μετέωρο βήμα του πελαργού», της οποίας το περιεχόμενο θεώρησε αντεθνικό. Απεβίωσε στις 28/8/2010 στη Φλώρινα. Να σημειωθεί πως είχε ως υποστηρικτές πολλούς πιστούς οι οποίοι ταυτίστηκαν φανατικά με τις πεποιθήσεις του

[15] ΣΑΛΠΙΓΞ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ, τεύχ. 4-5, Απρίλιος- Μάιος 1968, σ.68.

[16] ΣΑΛΠΙΓΞ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ, ό.π., σ.65-66. Επισκόπου Αυγουστίνου Ν. Καντιώτου (1973), σ.511.

της εκκλησίας και η κάλυψη των βασικών αναγκών που είχαν οι Ρομά του καταυλισμού, συνοδευόμενο από την αδιαφορία του κράτους, αλλά και την έλλειψη θεσμικών εργαλείων κοινωνικής πολιτικής, ώθησε τους Ρομά σε συναναστροφή και συζητήσεις με τους ανθρώπους της Μητρόπολης. Μέσα σε μια τέτοια κατάσταση ανέχειας και αβεβαιότητας για το μέλλον, με την αδιαφορία της επίσημης πολιτείας της εποχής, καθώς και την απουσία μιας πνευματικής ηγεσίας στις τάξεις των Ρομά, δεν άργησε να εκδηλωθεί η πραγματική πρόθεση που δεν ήταν άλλη από τον εκχριστιανισμό τους. Από τους Ρομά του καταυλισμού, πολλοί είχαν υποστεί περιτομή ως Μωαμεθανοί. Ένα μέρος όμως δεν είχε μπει σ' αυτή τη διαδικασία, γιατί δεν είχε εκδηλωθεί γι' αυτούς κανένα θρησκευτικό ενδιαφέρον μέχρι τότε και, όπως προαναφέραμε, δεν υπήρχε ισχυρή πνευματική-θρησκευτική καθοδήγηση.[17]. Οι περισσότεροι Ρομά, πλην ορισμένων ηλικιωμένων, συμφώνησαν και αποφασίσθηκε ν' αρχίσει η κατήχηση τους, που κράτησε γύρω στους τέσσερις μήνες, από τον Ιανουάριο έως τα τέλη Απριλίου του 1968. Η κατήχηση γινόταν βραδινές ώρες στην αίθουσα της Φιλοπτώχου Αδελφότητος ''*Αγάπη*'' και τα αποτελέσματά της ήταν ιδιαίτερα ενθαρρυντικά, όπως διαπίστωναν οι άνθρωποι της Μητρόπολης[18]. Αφού ολοκληρώθηκε η κατήχηση, ο Μητροπολίτης αποφάσισε την ομαδική βάπτιση των 101 Ρομά στον ποταμό Σακουλέβα της Φλώρινας στις 5 Μαϊου του 1968. Το γεγονός θεωρείται πρωτάκουστο και σχολιάζεται στο πανελλήνιο από τον ημερήσιο τύπο της εποχής. Επιπλέον αποκτά πανηγυρικό χαρακτήρα ενώ πλήθος κόσμου παρευρίσκεται στη δημόσια Βάπτιση[19].

---

[17] ΣΑΛΠΙΓΞ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ, ο.π., σ.65, Σύμφωνα, βέβαια, με μια μαρτυρία του Περιοδικού ΑΛΦΑ της 10ης Μαϊου 1968, έγινε μια προσπάθεια από το Μουφτή της Θράκης να τους μεταπείσει να μην βαπτισθούν, αλλά έπεσε στο κενό. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: *«Εμείς δεν είμαστε Μουσουλμάνοι ούτε Τούρκοι, του είπαν οι κατηχούμενοι».*

[18] Βασίλης Γκουτζαμάνης, ό.π., σ.22.

[19] Εφημ. ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ, 5-5-1968: *«Μεγάλο γεγονός για την πόλιν της Φλωρίνης η σημερινή ομαδική βάπτισις 100 αθιγγάνων στον ποταμό Σακουλέβα και ο ομαδικός γάμος 24 ζευγαριών το απόγευμα στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Πρόκειται για ακαθορίστου υπηκοότητος και διαφόρων θρησκευμάτων αθιγγάνους, που ήρθαν από την Β. Ήπειρο, την Αλβανία, την Σερβία… Προ καιρού ζήτησαν να γίνουν Χριστιανοί…».*

Εφημ. ΒΡΑΔΥΝΗ, 7-5-1968: *«Θρησκευτικές δόξες γνώρισε την Κυριακή το μεσημέρι ο ταπεινός Σακουλέβας. Εκατόν και ένας τσιγγάνοι βούτηξαν ομαδικά στα νερά του και βαπτίσθηκαν… φέροντες λευκούς χιτώνας, οι άνδρες και οι έφηβοι, ακολούθως δε οι γυναίκες… Ενωρίτερα είχον βαπτισθεί εις την κολυμβήθραν του ναού του Αγίου Νικολάου τα νήπια πολλών τσιγγάνων».*

Εφημ. ΒΗΜΑ, 12-5-1968, (επιστολή ενός Φλωρινιώτη): *«Σε συναγερμό σήμερα η Φλώρινα. Βαπτίζονται ομαδικά κάπου 80-90 Τουρκόγυφτοι. Όλος ο κόσμος τρέχει να ιδεί το σπάνιο θέαμα… Εμφανίσθηκε και ένα αμέτρητο πλήθος από κούρσες… Δεν επιτρέπεται, βέβαια ουδέ σκιά υποψίας ότι εξασκήθηκε επάνω τους οιαδήποτε και έμμεση βία ή και απλή πίεσις… Φλώρινα, 5 Μαϊου 1968».* Εφημ. ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ, Βόλος, 7-5-1968: *Χθες εις Φλώρινα κατερρίφθη εν πρωτότυπον ρεκόρ του μεγαλύτερου αριθμού βαπτίσεων ετεροδόξων, που έγιναν ποτέ επί ελληνικού εδάφους. Απ' αρχής της εγκαταστάσεως του εις τον θρόνον της Μητροπόλεως Φλωρίνης ο κ. Αυγουστίνος Καντιώτης περιέλαβε με συμπάθειαν και πατρικήν στοργήν τους διαμένοντες εις την πόλιν και διαβιούντας υπό*

Διαστάσεις της προβληματικής της έρευνας και βασικοί ερευνητικοί στόχοι

Αναφορικά τώρα προς το ζήτημα των Ρομά στη Φλώρινα, ως μιας διαχρονικά κοινωνικά ευπαθούς ομάδας, ο πυρήνας της προσέγγισής μας εντοπίζεται στην ανάδειξη του ζητήματος της απασχόλησης και ειδικότερα των επαγγελμάτων των Ρομά στο πλαίσιο της κοινότητας μέσα από τον τρόπο που διαμορφώνεται η καθημερινότητά τους και ειδικότερα «οι ταυτότητές τους» μέσω της πολιτισμικής ετερότητας. Ειδικότερα η πολιτισμική ετερότητα για τους Ρομά της Φλώρινας εδράζεται σε χαρακτηριστικά όπως η πολυτεκνία, η πατριαρχία, ο ιδιαίτερος ενδυματολογικός κώδικας, αλλά κυρίως στις εργασιακές επιλογές που είναι το λιανικό εμπόριο, η επαιτεία και οι τεχνικές της μαντείας ή η σκληρή εργασία ως πλανόδιοι έμποροι μαναβικής και ζώων. Μέσα από το πρίσμα αυτό, όπως προκύπτει και από τη γαλλική ιστορική σχολή των Annales, τα επαγγέλματα των Ρομά της Φλώρινας σε συνάρτηση με την πολιτισμική ταυτότητα/ ετερότητα δεν διαμορφώνονται εν κενώ κοινωνικού χώρου και ιστορικού χρόνου, αλλά στο πλαίσιο μιας καθημερινής αλληλεπίδρασης γεμάτης σημαίνοντα και σημαινόμενα. Ως εκ τούτου η αναφορά αυτή αποσκοπεί στην ανάπτυξη ενός κριτικού προβληματισμού. με βασικό στόχο τη διερεύνηση, την αποτύπωση και την ανάδειξη των εργασιακών επιλογών και των επαγγελμάτων των κατοίκων της κοινότητας των Ρομά στη Φλώρινα. Η διερεύνηση της σχέσης Ρομά και απασχόλησης βασίζεται κατά κανόνα σε θεωρητικούς άξονες και θεματικές περιοχές, όπως η καθημερινότητα εν μέσω οικονομικής κρίσης, η πολιτισμική τους ετερότητα και ο ρόλος της στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων, η κοινωνική ευπάθεια και κοινωνικός αποκλεισμός, με βασικό πάντα δεδομένο την έκδηλη και διαχρονική έλλειψη αποτελεσματικών εργαλείων κοινωνικής πολιτικής για την αντιμετώπιση των κοινωνικά και πολιτισμικά διαφορετικών ομάδων.

Βασικές μεθοδολογικές επισημάνσεις και ερευνητικά εργαλεία

Στην παρούσα εργασία, χωρίς να επιχειρείται η εξαγωγή και γενίκευση επαγωγικών συμπερασμάτων, υιοθετήθηκε μια περισσότερο ποιοτική και ενδοσκοπική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας την οποία βιώνει η εν λόγω κοινότητα. Βασικό στοιχείο αποτέλεσε το ισχυρό κλίμα εμπιστοσύνης που δομήθηκε μεταξύ μελών της ομάδας και

αθλίας συνθήκας Οθωμανούς και συνέλαβε την ιδέαν της θρησκευτικής, κοινωνικής και ηθικής αποκαταστασεώς των».

αντιπροσωπευτικών πληροφορητών της κοινότητας, γεγονός ενίσχυσε την διαδραστική επικοινωνία και την ενδελεχή έρευνα όψεων και παραμέτρων της ίδιας της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ειδικότερα, επιλέχθηκε η *βιογραφική μέθοδος*[20] επειδή δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να συμμετάσχει ενεργά στη ζωή των αφηγητών, στη συγκεκριμένη περίπτωση των Ρομά της Φλώρινας, οι οποίοι στην εν λόγω περίπτωση θεωρούνται τα *«δρώντα υποκείμενα-πρόσωπα»*. Πρόκειται για μέθοδο προσέγγισης και έρευνας της κοινωνικής πραγματικότητας μέσω των αφηγήσεων ζωής (life stories, recites de vie), των ιστοριών ζωής (life histories, histoires de vie) και των ιστοριών οικογένειας (family histories, histories de famile). Η αφήγηση ζωής αποτελεί μια προσωπική μαρτυρία του ατόμου για τη ζωή του, ενώ η ιστορία ζωής ή οικογένειας πέρα από την αφήγηση του ίδιου ατόμου περιλαμβάνει και άλλες μαρτυρίες, προφορικές ή γραπτές, (π.χ. ληξιαρχεία, ποινικά μητρώα, μαρτυρίες οικείων κ.ά.), και αφορά σε περιπτωσιολογικού χαρακτήρα έρευνες[21].

Με τη βιογραφική μέθοδο επιχειρείται να αναδειχθεί, να ληφθεί υπόψη και να αναλυθεί η σημασία του υποκειμενικού παράγοντα. Από αυτή την άποψη, η βιογραφική μέθοδος υπηρετεί και τις προσωποκεντρικές ερμηνευτικές προσπάθειες κι αυτό γιατί κάθε αφήγηση ζωής είναι μια πρόσκληση και ταυτόχρονα μια πρόκληση. Πρόσκληση εκ μέρους του αφηγητή για κατανόηση και «αλληλοπεριχώρηση», πρόκληση που δέχεται ο ερευνητής για το αν θα καταφέρει να δει και να κατανοήσει το πως οι προσωπικές ιστορίες ζωής

[20] Η βιογραφική μέθοδος πρωτοχρησιμοποιήθηκε στη διάρκεια του μεσοπολέμου και υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής στις Η.Π.Α. (Σχολή Σικάγου) και στην Πολωνία. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70 κυριαρχεί, με την επικράτηση του θετικιστικού εμπειρισμού, η δειγματοληπτική έρευνα πεδίου. Την τελευταία εικοσαετία επαναδιαδίδεται η βιογραφική μέθοδος. Σύμφωνα με τη βιογραφική μέθοδο «ο ερευνητής θέτει το θεματικό πλαίσιο στην αρχή της συνάντησης και εφεξής μεταβάλλεται σε προσεκτικό ακροατή». Αυτό δε σημαίνει ότι ο ακροατής-ερευνητής παίζει το ρόλο του καλοπροαίρετου και ουδέτερου (κάτι που συμβαίνει στις «μη κατευθυντικότητας –non directivite- συνεντεύξεις»), αλλά με μια «μη φλύαρη» παρουσία συμμετέχει και παρεμβαίνει ακόμα και με προσωπικές του εκμυστηρεύσεις, αν είναι ανάγκη. «Πρόκειται, λοιπόν, για μια ιδιαίτερη σχέση δύο ισότιμων ατόμων, που συναντώνται στο ίδιο επίπεδο, κατ' αρχήν σε ρόλους ομιλητή και ακροατή, χωρίς άκαμπτους κανόνες, «κατασκευάζοντας το χώρο διήγησης». Εξάλλου, η βιογραφική μέθοδος διακρίνεται για την ελαστικότητά της, αφού συνεχώς τα ερωτήματα που τίθενται επαναπροσδιορίζονται σύμφωνα με τις νέες πληροφορίες. Μπορούμε να πούμε ότι η βιογραφική μέθοδος είναι αυτή που προσιδιάζει κύρια στην υπαρξιακή κοινωνιολογία, (που τροφοδοτείται και από την Ψυχοκοινωνιολογία), αφού «επικεντρωμένη στο προσωπικό, το συναισθηματικό, το υποκειμενικό, η υπαρξιακή κοινωνιολογία δεν ξεχνάει ότι οι δομές δεν υφίστανται χωρίς τα πρόσωπα που τους δίνουν ζωή και ότι, λόγω αυτού, η συνάρθρωση ανθρωπίνων όντων και θεσμών, έρευνας και δράσης, σκέψης και εμπειρίας αποτελεί προνομιούχο πεδίο στοχασμού και παρέμβασης»[20]. Εξάλλου και «η ανάλυση του βιογραφικού υλικού θα επικεντρωθεί στο σημείο όπου τέμνονται και συγχωνεύονται ο κοινωνικό με το ατομικό, δύο επίπεδα που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε πως αρθρώνεται (μια) προσωπική ιστορία… με την κοινωνική παραγωγή της».

[21] Ναυρίδης Κλήμης, ό.π., σσ.86-87.

«συνυφαίνονται» εντός του κοινωνικού γίγνεσθαι. Προσαρμόζοντας τη βιογραφική μέθοδο στις ανάγκες και ιδιαιτερότητες της παρούσας έρευνας διαμορφώθηκε το εξής πλαίσιο εργασίας :

Κατ' αρχήν, κατεγράφησαν όλα τα ερωτήματα στα οποία καλείται να απαντήσει η έρευνα. Αυτά αφορούσαν:

α) στο πως βλέπουν την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα οι ίδιοι οι Ρομά

β) στο πώς θεωρούν ότι επέδρασε η οικονομική κρίση στην επαγγελματική και κοινωνική τους καθημερινότητά.

γ) σε ποιους τομείς της καθημερινότητας έχουν διαμορφωθεί εξελίξεις και μεταλλάξεις οι οποίες έχουν μεταβάλλει δραστικά την άσκηση των επαγγελματικών τους ρόλων.

Επίσης, καταβλήθηκε προσπάθεια να υπάρξει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα, μέσα από την άποψη που έχουν πρόσωπα τα οποία αν και δεν αποτελούν μέλη της κοινωνίας των Ρομά, συνδέονται στενά με πτυχές της επαγγελματικής και κοινωνικής καθημερινότητάς τους. Τέλος, αναζητήσαμε μέσα από τα ερωτήματά μας καθώς και από τη συμμετοχική παρατήρηση[22] σημαντικών δραστηριοτήτων στο πολιτισμικό τους πεδίο, τις τυχόν αλλαγές που έχει επιφέρει η οικονομική κρίση στην καθημερινότητά τους. Με τη *στρατηγική της χιονοστιβάδας*, *(''snowball strategy'')*[23], εντοπίστηκαν οι περισσότερο κατάλληλοι πληροφορητές, μέσα από το πέρασμα από τον έναν αφηγητή στον επόμενο, με τρόπο που να επιτευχθεί ο επιθυμητός *πληροφοριακός κορεσμός,* (saturation of knowledge)[24]. Κατά την επεξεργασία του βιογραφικού υλικού, η ανάλυση μας βασίστηκε σε ταξινομήσεις θεματικών κατηγοριών και ομαδοποιήσεων (θεματική ανάλυση), οι οποίες προέκυψαν από την αξιολόγηση του βιογραφικού υλικού, την ταξινόμηση και τη συστηματοποίησή του[25].

Περιγραφή του δείγματος της έρευνας

[22] Mason, J. (2003).*Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

[23] Beartaux D., From the Life-History Approach to the Transtormation of Sociological Practice, στο: Daniel Bertaux (F.d), Biografy and Society: The Life History Approach in the Social Sciences, International Sociological Association, Sage, 1981, σ.37. Πρβλ, Πανταζή Π., ό.π., σ.150.

[24] Beartaux D., ό.π., σ.37. Με τον πληροφοριακό κορεσμό εννοούμε ότι *«έχουμε φτάσει στο σωστό αριθμό αφηγήσεων, όταν δεν μαθαίνουμε πλέον τίποτα καινούργιο, έχοντας μάλιστα συνειδητά προσπαθήσει να διαφοροποιήσουμε όσο περισσότερο γίνεται τους πληροφοριοδότες μας»*, Χρηστάκης Νικόλας, ό.π., σ.99.

[25] Τσιώλης, Γ. (2006) *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική

Για την πραγματοποίηση της έρευνας στο τσιγγάνικο πληθυσμό του συνοικισμού των Ρομά της Φλώρινας επιλέχθηκαν συνολικά 30 μέλη μιας κοινωνικής ομάδας (επιλεγμένο δείγμα), η οποία εμφανίζει τα εξής χαρακτηριστικά:

α) μέλη της έζησαν την ιστορία της τσιγγάνικης κοινότητας και την εξέλιξή της από την εποχή του μεσοπολέμου

β) μέλη αυτής της ομάδας έχουν αναπτύξει σχεδόν όλες τις δραστηριότητες και εργασίες στις οποίες επιδίδονταν οι Ρομά του οικισμού, όπως: πλάνητα βίο, επαιτεία, μαντεία, καλαθοπλεκτική, *τσαμπάζηδες* (έμποροι αλόγων και ημιόνων), εποχικοί εργάτες γης, αχθοφόροι, οικοδόμοι, πλανόδιο εμπόριο ειδών μαναβικής και επιπλέον, κάποιοι - όχι πολλοί - από αυτούς έχουν εργαστεί ως υπάλληλοι, εποχικοί συνήθως, (στις υπηρεσίες του Δήμου και στην Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Φλώρινας).

γ) μέλη της ήταν στην αντιπροσωπεία που συζητούσε και συναποφάσισε με τον τότε Μητροπολίτη Φλώρινας κ. Αυγουστίνο, τον εκχριστιανισμό των Ρομά της Φλώρινας.

δ) μέλη της ήταν από τους πρώτους Ρομά που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, που απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια και υπηρέτησαν στον ελληνικό στρατό.

ε) μέλη της ήταν από τους πρώτους Ρομά της Φλώρινας που παρακολούθησαν ή αποπειράθηκαν να παρακολουθήσουν το ελληνικό δημοτικό σχολείο. Επίσης, νεώτερα μέλη της παρακολουθούν με επιτυχία σήμερα το ελληνικό λύκειο.

στ) επίσης η ομάδα αυτή έχει μέλη διατέλεσαν πρόεδροι της κοινότητας των Ρομά της Φλώρινας και ανέπτυξαν σημαντική επαγγελματική και κοινωνική δράση στην τοπική κοινωνία της Φλώρινας.

Επίσης η έρευνα επεκτάθηκε και σε άλλα πρόσωπα του συνοικισμού, μέλη άλλων οικογενειών, τα οποία παρουσίαζαν ενδιαφέρον. Έτσι, συνελέγησαν μαρτυρίες, από γηραιότερες Ρομά, από ηλικιωμένο κύριο που διετέλεσε πρόεδρος των Ρομά αρκετά χρόνια πριν, από μέλη του συνοικισμού που έχουν αναπτύξει ιδιαίτερες σχέσεις με την τοπική κοινωνία της Φλώρινας, από νεότερους Ρομά που, πέρα από τις βασικές τους ασχολίες, δραστηριοποιούνται με τη μουσική στο πλαίσιο των εκδηλώσεων των Ρομά. Τέλος, μαρτυρίες συνελέγησαν και από νεότερους Ρομά που αποφάσισαν να ασχοληθούν με επαγγέλματα διαφορετικά από τα *παραδοσιακά* επαγγέλματα ενώ σημαντική θεωρήθηκε και η μαρτυρία ενός κυρίου, μέλους της τοπικής κοινωνίας, που για περίπου σαράντα χρόνια συναναστράφηκε με τους Ρομά καθώς διατηρούσε κουρείο στην περιοχή του συνοικισμού και βίωσε από κοντά την καθημερινότητά τους, για δύο γενεές τουλάχιστον. Υπήρξαν επίσης πλήθος προφορικών μαρτυριών που η δομή και το ύφος τους

δεν ήταν τέτοια που να μας δίνουν τη δυνατότητα καταγραφής τους ως ολοκληρωμένες μαρτυρίες. Ωστόσο συνέβαλαν στην έρευνά μας ως πολύ καλό προφορικό-πληροφοριακό υλικό. Παρατηρώντας επίσης πως ο γάμος είναι το ισχυρότερο από τα έθιμα της κοινωνίας των Ρομά της Φλώρινας και αντικείμενο καθημερινής συζήτησης και προγραμματισμού για το μέλλον των παιδιών τους, μέλη της ερευνητικής μας ομάδας παραβρέθηκαν σε δύο γάμους καθώς και σε συλλογικά δρώμενά της κοινότητας τα οποία έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της έρευνας μας. Η έρευνα και η συλλογή στοιχείων ολοκληρώθηκε, όταν επήλθε πληροφοριακός κορεσμός.

Ο οικισμός των «Νεοφώτιστων» στη Φλώρινα: όψεις της κοινωνικής ευπάθειας στην καθημερινή ζωή

Ο συνοικισμός των «Νεοφώτιστων» εδραιώθηκε στον αρχικό τόπο εγκατάστασής του, στη δυτική είσοδο της πόλης της Φλώρινας, στην περιοχή ‘’Τσιφλίκι’’ και σήμερα καταλαμβάνει μια έκταση 8 στρεμμάτων. Στην έκταση αυτή δεν συμπεριλαμβάνονται διπλανά ιδιόκτητα οικόπεδα, τα οποία κατά καιρούς χρησιμοποιούνται από τους Ρομά είτε ως χώροι βοσκής αλόγων και ημιόνων, είτε ως χώρος φορτοεκφόρτωσης σίδηρου και παλιών αυτοκινήτων, και πολλές φορές αποτελούν αιτία αντιπαράθεσης με φορείς και πολίτες.

Οικογένεια - Καταγωγή - Γλώσσα - Θρησκεία

Στον οικισμό διαμένουν περίπου 550 Ρομά σε 37 οικήματα των 50 τ.μ. Τα χαρακτηριστικά τους φανερώνουν δύο διαφορετικές καταγωγές, δύο διαφορετικές γραμμές αίματος, μια καστανόχρωμη και μια μελαμψή. Μιλούν πολύ καλά την ελληνική και φυσικά τη ρομανική, τα «*γύφτικα»*, όπως οι ίδιοι συνηθίζουν να αποκαλούν τη μητρική τους γλώσσα, η οποία είναι πολύ συγγενική της τουρκικής. Η ομοιότητα αυτή αποτελεί και έναν από τους λόγους για τους οποίους ένα μεγάλο κομμάτι των κατοίκων του συνοικισμού, παρακολουθούν καθημερινά με μεγάλο ενδιαφέρον τα τούρκικα σίριαλ της τηλεόρασης[26]. Είναι όλοι βαπτισμένοι χριστιανοί ορθόδοξοι, και στον οικισμό υπάρχει ο μικρός ναός σε νησιώτικο ρυθμό της Αγίας Ειρήνης. Έχουν όλοι τους αποκτήσει την ελληνική ιθαγένεια και οι άνδρες υπηρετούν κανονικά τη θητεία τους στον ελληνικό στρατό. Παρ’ όλα αυτά δεν έχουν αλλάξει όλες οι οικογένειες τα επίθετά τους, υπάρχουν ακόμη κάποιες που διατηρούν τα

[26] Από τη «Συνέντευξη του Γιώργου Ράπου», ό.π.

επίθετα των προγόνων τους τα οποία παραπέμπουν στην οθωμανική καταγωγή τους (Κιαζίμ, Αλή, κ.α.). Κάποιοι από αυτούς είναι και αντίθετοι στις αλλαγές που επέφερε στη ζωή τους ο εκχριστιανισμός τους[27]. Οι οικογένειες των Ρομά είναι όλες πολυμελείς, καθώς η πολυτεκνία αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της κουλτούρας των Ρομά. Παλαιότερα, πριν τον εκχριστιανισμό, ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά μιας οικογένειας Ρομά ήταν η πολυγαμία και αυτό είχε ως φυσικό αποτέλεσμα την πολυτεκνία, η οποία όπως αναφέραμε διατηρείται ακόμα και τώρα. Ο μεγάλος αριθμός των μελών σε κάθε οικογένεια, δημιουργεί διάφορα προβλήματα με σοβαρότερο αυτού της εύρεσης του οικιστικού χώρου.

Το οικιστικό - στεγαστικό ζήτημα του συνοικισμού

Μετά την ανέγερση του οικισμού, πέρα από κάποια παραπήγματα και μικρούς βοηθητικούς χώρους που κατασκεύασαν πρόχειρα οι ίδιοι οι Ρομά, ελάχιστες παρεμβάσεις έγιναν για την ανακούφιση των Ρομά, ενώ ο πληθυσμός τους σχεδόν εξαπλασιάστηκε. *«…Σε αυτό το σπίτι που βλέπεις, μένουμε δεκαεφτά άτομα…»*[28] , θα μας αναφέρει στη συνέντευξη του ο Βίκτωρ Κιαζίμ θέλοντας να μας δείξει την κατάσταση που επικρατεί. Αναγκάζονται δηλαδή να μένουν σε κάθε σπίτι δύο και τρία ''στεφάνια'', όπως συνηθίζουν και οι ίδιοι να λένε. Τα σπίτια δεν έχουν αυλή αλλά είναι φτιαγμένα είτε πάνω στην κεντρική πλατεία, είτε βλέπουν στο δρόμο. Αν και αρκετά από αυτά έχουν στο πίσω μέρος τους βοηθητικό χώρο που χρησιμεύει για κοτέτσι ή στάβλος, η καθαριότητα είναι εμφανής στο μεγαλύτερο μέρος του συνοικισμού. Λίγα χρόνια μετά, θα χτιστούν μέσω ευρωπαϊκών προγραμμάτων για τους Ρομά, γύρω στα τριάντα διαμερίσματα στην ανατολική είσοδο της πόλης. Κάποιες οικογένειες που είχαν τη χρηματική δυνατότητα θα μεταφερθούν εκεί, αλλάζοντας τη ζωή τους σε ένα μεγάλο βαθμό προς το καλύτερο, καθώς τα νέα σπίτια είναι ευρύχωρα και σύγχρονα. Η ανησυχία των Ρομά για το παρόν, αλλά και το μέλλον του συνοικισμού με αιχμή το οικιστικό-στεγαστικό πρόβλημα είναι ολοφάνερη. Το οικιστικό-στεγαστικό ζήτημα των Ρομά της Φλώρινας, έχει το άρωμα του «γκέτο», την αίσθηση της απομόνωσης υπενθυμίζοντας διαρκώς την ύπαρξη του ενός περιθωριοποιημένου οικισμού.

[27] Από τη συνέντευξη του Βίκτωρ Κιαζίμ, 58 ετών, κάτοικος συνοικισμού Νεοφώτιστων,αναλφάβητος, ζωοτέχνης και ζωέμπορας, πατέρας τριών παιδιών και παλιός πρόεδρος των Ρομά της Φλώρινας. Βλ.«Συνέντευξη του Βίκτωρ Κιαζίμ», στο Χάρη Σταμπουλίδη, 20/8/2012.
[28] Από τη «Συνέντευξη του Βίκτωρ Κιαζίμ», ό.π.

Το ζήτημα της εκπαίδευσης: διαρροή και εκπαιδευτικός αποκλεισμός

Έχουν περάσει πολλά χρόνια από την εποχή που η πλειοψηφία των Ρομά παρέμενε εξ' ολοκλήρου αναλφάβητη. Αυτό το γεγονός και μόνο αποτελεί μια σχετική πρόοδο των Ρομά στη σχέση τους με την εκπαίδευση και το σχολείο. Οι παλαιότερες γενεές φαίνεται να διδάχθηκαν από τις συνέπειες του αναλφαβητισμού στη ζωή και τις σχέσεις τους με τους υπόλοιπους κάτοικους της πόλης. Έτσι, εδώ και αρκετά χρόνια, τα παιδιά των Ρομά, αγόρια και κορίτσια παρακολουθούν μαθήματα βασικής εκπαίδευσης στο 3ο Δημοτικό Σχολείο Φλώρινας. Σ' αυτό πηγαίνουν σήμερα, αν όχι όλα, τα περισσότερα παιδιά των Ρομά της Φλώρινας και μάλιστα με παρότρυνση των ίδιων των Ρομά. Τα πρώτα χρόνια, η παρουσία τους στο σχολείο αποτέλεσε αιτία να δημιουργηθούν σημαντικά προβλήματα, με τα άλλα παιδιά και τους γονείς τους. Προβλήματα που βασίζονταν σε μια ρατσιστική αντίληψη των κάτοικων της πόλης απέναντι στους Ρομά με συνέπεια τον αποκλεισμό τους από την πρόσβαση στην εκπαίδευση και την ανάπτυξη ανοδικής εκπαιδευτικής και επαγγελματικής κινητικότητας.Σήμερα τα πράγματα, κατά τη δική τους γνώμη, θεωρούνται σχετικά καλύτερα. Τόσο τα άλλα παιδιά όσο και οι γονείς τους έχουν ξεπεράσει το θέμα που είχαν με τα παιδιά των Ρομά και οι τυχόν αντιδράσεις και διακρίσεις, έχουν περιοριστεί στο ελάχιστο. Η αλλαγή της αντίληψης των Ρομά για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης, έστω και των πρώτων βαθμίδων, ήταν αυτή που έπαιξε, και που παίζει το σημαντικότερο ρόλο στην εκπαίδευση των παιδιών τους. Το δημοτικό το τελειώνουν τα περισσότερα παιδιά των Ρομά, μαθαίνοντας τουλάχιστον γραφή, ανάγνωση και απλά μαθηματικά, εκτός κάποιων, πολύ λίγων μαθητών, που τελικά εγκαταλείπουν το σχολείο στο Δημοτικό. Το ζήτημα των απουσιών παραμένει το σημαντικότερο πρόβλημα, οι χαμηλές επιδόσεις αλλά και το χαμηλό κίνητρο για εκπαίδευση. Δυστυχώς ακόμα και σήμερα η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών εγκαταλείπει το σχολείο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με ελάχιστες εξαιρέσεις μαθητών οι οποίοι συνεχίζουν μερικές τάξεις. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση η οποία εκφράζει τον υψηλό βαθμό προσδοκίας μέσω της εκπαίδευσης *''…Θα διαβάσεις να περάσεις κάπου, να ζήσετε καλύτερα από εμάς. Να είστε μορφωμένοι, να μην είστε αγράμματοι σαν εμάς. Πάνε διάβασε και άμα τελειώσεις να μιλήσεις και εσύ. Εσείς ξέρετε κάτι παραπάνω, να τα πείτε καλύτερα. Να, τώρα περιμένουμε να δούμε η αδερφή του η μεγάλη, η εγγονή μου, περιμένει τα αποτελέσματα για το πανεπιστήμιο. Μακάρι να το*

πάρουνε το κορίτσι…''[29]. Αξιοσημείωτο είναι πως μέχρι σήμερα κανένα από τα παιδιά των Ρομά της Φλώρινας, δεν κατάφερε να συνεχίσει τις σπουδές του στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Εκτός από τις υφιστάμενες εκπαιδευτικές, ταξικές και κοινωνικές ανισότητες οι οποίες πλήττουν το γενικό πληθυσμό στοιχεία όπως τα έθιμα (γάμος σε μικρή ηλικία) και η κουλτούρα των Ρομά (παιδική εργασία κ.α) έρχονται να λειτουργήσουν ενισχυτικά στον κοινωνικό και εκπαιδευτικό τους αποκλεισμό.

Υγεία - Πρόνοια και συνθήκες Υγιεινής

Οι Ρομά της Φλώρινας σε γενικές γραμμές εμφανίζονται ευχαριστημένοι από την παροχή κοινωνικής πρόνοιας από την πολιτεία. Βέβαια δεν εξαιρούνται από την εφαρμογή της νεοφιλελεύθερης πολιτικής και τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης. Έτσι, αν και τα ποσά δεν είναι καθόλου αξιοσέβαστα, οι γηραιότεροι παίρνουν κάποια σύνταξη του ΟΓΑ ή της Πρόνοιας. Βέβαια, δεν είναι αρκετή για να συντηρηθούν και δέχονται την βοήθεια των παιδιών τους. Πάντως, οι παλαιότεροι Ρομά συγκρίνοντας το σήμερα με τα πολύ σκληρά χρόνια του παρελθόντος, δηλώνουν ικανοποιημένοι από τα βασικά τα οποία τους παρέχονται. Η αντιμετώπιση που έχουν στις υπηρεσίες πρόνοιας και στο νοσοκομείο της πόλης, σύμφωνα πάντα με τις δηλώσεις τους, δεν διαφέρει καθόλου από την αντιμετώπιση που έχουν οι υπόλοιποι πολίτες. Παλαιότερα τα πράγματα ήταν εντελώς διαφορετικά, και οι Ρομά συχνά αντιμετωπίζονταν σαν πολίτες δεύτερης κατηγορίας, αλλά αυτό είναι κάτι που έχει αλλάξει ριζικά. Πάντως η ανησυχία των Ρομά για την πρόνοια και την περίθαλψη των γηραιότερων καθώς και ο προβληματισμός για το μέλλον των νεότερων, είναι διάχυτη σε όλον τον συνοικισμό. Αυτό που αποτελεί ζήτημα, από υγειονομικής άποψης, είναι η κατάσταση που επικρατεί γύρω από το συνοικισμό αλλά και σε κάποια σημεία εντός του συνοικισμού. Ενώ τα σπίτια και οι γύρω χώροι τους κρατιούνται από τις γυναίκες των Ρομά πολύ καθαροί με όλες τις βασικές παροχές (ηλεκτρικό ρεύμα, ύδρευση, αποχέτευση), ο χώρος γύρω από το συνοικισμό δεν παρουσιάζει την ίδια εικόνα. Οι ίδιοι οι Ρομά τον χρησιμοποιούν σαν χώρο φορτοεκφόρτωσης σιδήρου και παλιών αυτοκινήτων καθώς και για τη στάβλιση και σίτιση ζώων. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να δημιουργείται μια προβληματική κατάσταση με συνέπεια την πρόκληση συγκρουσιακού κλίματος στη σχέση των Ρομά με τους γείτονες του συνοικισμού αλλά και με τις υπηρεσίες του δήμου.

[29] Από τη συνέντευξη της Άννας Δεμίρη, 77 ετών, κάτοικος συνοικισμού Νεοφώτιστων, αναλφάβητη, μητέρα τριών παιδιών, συνταξιούχος του ΟΓΑ. Βλ. «Συνέντευξη Άννας Δεμίρη και Στέλιου Ράπου», στο Χάρη Σταμπουλίδη, 22/8/2012.

Ελλιπής συμμετοχή στα κοινά και η ανάγκη για «δημόσιες σχέσεις»

Από το 1968 που έλαβε χώρα η βάπτιση και ο εκχριστιανισμός τους, οι Ρομά της Φλώρινας απέκτησαν ελληνική υπηκοότητα και κατά συνέπεια πολιτικά δικαιώματα, αλλά ταυτόχρονα και πολιτικές υποχρεώσεις. Οι περισσότεροι από τους Ρομά, πιστεύουν πως αυτή η αλλαγή ήταν πολύ σημαντική για τη ζωή τους και την πορεία τους στο χρόνο. Δίνει μια αίσθηση ισότητας και ανεξαρτησίας στις αποφάσεις τους για την πολιτική, αλλά και στις σχέσεις που αναπτύσσουν με τους πολίτες της Φλώρινας. Αυτά κυρίως για τους παλαιότερους και μεγαλύτερης ηλικίας Ρομά, που έζησαν εντελώς διαφορετικές καταστάσεις ως σκηνίτες, στις οποίες ελπίζουν και εύχονται να μην επιστρέψουν ποτέ. Σήμερα οι Ρομά της Φλώρινας ασχολούνται με ελάχιστα με την πολιτική αφού παραδοσιακά αποτελούν δεξαμενή πελατών-ψηφοφόρων για τους τοπικούς πολιτευτές. Σε όλη την ιστορία του συνοικισμού, μόνο μία φορά εξελέγη μέλος της κοινωνίας τους δημοτικός σύμβουλος, χωρίς όμως αυτό να αλλάξει σημαντικά τη συμμετοχή τους στους θεσμούς αλλά και το ρόλο τους ως μιας οργανωμένης ομάδας συμφερόντων. Από τότε, ουδέποτε κάποιο από τα μέλη τους δε συμμετείχε ως υποψήφιος σε εκλογικές αναμετρήσεις. Αυτό που διαπιστώνεται εύκολα από τις αφηγήσεις τους είναι η αίσθηση της διάψευσης των ελπίδων τους και οι ανεκπλήρωτες υποσχέσεις των τοπικών πολιτευτών. Ενδεικτική η αναφορά τους για τη στάση των πολιτικών: *''…Ε, όχι και έτσι όμως!.. Μόνο όταν είναι για τους ψήφους να μου πιάνεις το χέρι και να μου πεις τι κάνεις… Να με σεβαστείς για πάντα! Όχι μόνο τότε…''*[30].

Ωστόσο, οι καλές δημόσιες σχέσεις είναι κάτι που επιδιώκεται από σχεδόν όλους ως προαπαιτούμενο για την ανάπτυξη κοινωνικότητας και την ευρύτερη κοινωνική αποδοχή. Πέρα από το ότι αυτές εξυπηρετούν την εργασία τους, προσδίδουν και ένα σχετικό κύρος σε όποιον μπορεί να διατηρεί σχέσεις με τους ''μπαλαμούς''. Οι Ρομά προσπαθούν να διατηρούν τις δημόσιες σχέσεις τους, ακόμα και όταν αισθάνονται πως αδικούνται ή πως υποβιβάζονται, πολλές φορές, μέσα από αυτές. Θα δούμε πως στους γάμους των παιδιών τους, εκλεκτή θέση έχουν καλεσμένοι οι οποίοι δεν ανήκουν στη φυλή των Ρομά.

Πολιτισμική ιδιαιτερότητα: πολυτεκνία και ενδυματολογικοί κώδικες

[30] Από τη «Συνέντευξη της Άννας Δεμίρη και Στέλιου Ράπου», ό.π.

Οι Ρομά της Φλώρινας διατηρούν στοιχεία, τα οποία προσδίδουν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα το οποίο προδίδει την πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα. Παραδοσιακά, στοιχεία όπως η ενασχόληση με το πλανόδιο εμπόριο, η επαιτεία, οι διάφορες μορφές μαγείας - μαντείας, η εμφάνιση και η ενδυμασία, κ.α αποτελούσαν συστατικά ενός πολιτισμικού προσδιορισμού διαμορφώνοντας μια στερεοτυπική αναπαράσταση για το πώς είναι ένας «Τσιγγάνος. Στη Φλώρινα, μετά την παρέμβαση της εκκλησίας, την αλλαγή των επιθέτων, τη δημιουργία σταθερού συνοικισμού κ.α, οι Ρομά του συνοικισμού αποποιήθηκαν πολλά από τα στοιχεία της πολιτισμικής τους ιδιαιτερότητας. Αυτό συνέβη σταδιακά, ενώ για πολλούς, ακόμα και σήμερα, θεωρείται μια λάθος επιλογή, η οποία αποδυνάμωσε την πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα. Ωστόσο ακόμα και σήμερα ενυπάρχουν συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τα οποία εξακολουθούν να διαφοροποιούν την εν λόγω κοινότητα από τον υπόλοιπο γενικό πληθυσμό. Για παράδειγμα η πολυτεκνία. Τα πολλά παιδιά θεωρούνται ‘’ευλογία’’ για τους Ρομά, αν και οι νεότεροι σταδιακά αντιλαμβάνονται πως πρέπει να αλλάξουν νοοτροπία σε σχέση με αυτό το ζήτημα. Παραμένει όμως το θέμα αυτό αλληλένδετο, με ένα άλλο επίσης σημαντικό, αν όχι το σημαντικότερο όλων, πολιτισμικό χαρακτηριστικό των Ρομά, το ‘’λογοδόσιμο’’ και τον γάμο σε μικρή ηλικία. Αυτό υποδηλώνει ταυτόχρονα και τη μεγάλη ανασφάλεια των Ρομά για το μέλλον των παιδιών τους αφού οι γάμοι γίνονται με προξενιό όταν τα παιδιά είναι πολύ μικρά ακόμα και επισημοποιούνται όταν αυτά φτάσουν στην εφηβεία. Οι Ρομά της Φλώρινας φροντίζουν ιδιαίτερα οι γάμοι να γίνονται μεταξύ των Ρομά του συνοικισμού αποφεύγοντας συνειδητά ακόμα και τους γάμους με Ρομά από άλλες περιοχές της χώρας. Μέχρι σήμερα πάντως δεν έχει υπάρξει γάμος μέλους της κοινότητας με κάποιον-α που δεν ανήκει στους Ρομά.

Οι Ρομά επίσης λειτουργούν ως πατριαρχικές οικογένειες, με αρχηγό της οικογένειας το γηραιότερο. Αυτός φροντίζει για τα οικονομικά, για τη δουλειά και για τους γάμους των παιδιών του. Οι Ρομά της Φλώρινας, ιδίως οι παλαιότεροι, τρέφουν μεγάλη εκτίμηση για τις γυναίκες τους, χωρίς όμως να τους παραχωρείται καμιά πρωτοβουλία στις μεταξύ τους σχέσεις. Οι Ρόμισσες, διατηρούν άλλο ένα από τα στοιχεία εκείνα που προσδίδουν ιδιαιτερότητα στους Ρομά, την ενδυμασία. Αν και οι άντρες δεν έχουν κάτι το ιδιαίτερο ενδυματολογικά, οι γυναίκες των Ρομά διατηρούν ακόμη εκείνη την πολύχρωμη πλουμιστή ενδυμασία τους. Το ράψιμο των ρούχων τους γίνεται σε μοδίστρα και σε περιπτώσεις που συντρέχει κάποιο εορταστικό γεγονός, ο σχεδιασμός του φορέματος και το ράψιμό του λαμβάνει μορφή ιεροτελεστίας που κρατάει εβδομάδες για τις γυναίκες των Ρομά. Αν και το ντύσιμο τους λειτουργεί με έναν τρόπο ανασταλτικό για την κοινωνική αποδοχή, είναι

πολύ δύσκολο να αλλάξει και μόνο λίγες από τις γυναίκες του συνοικισμού το έχουν αλλάξει ακολουθώντας το αστικό στιλ ενδυμασίας.

Το ζήτημα της απασχόλησης σε συνθήκες κοινωνικής ευπάθειας

Διερευνώντας το ζήτημα της απασχόλησης στον οικισμό των Ρομά στην περιοχή της της Φλώρινας ήρθαμε αντιμέτωποι με μια εντελώς διαφορετική θεώρηση του ζητήματος της εργασίας σε σχέση με το γενικό πληθυσμό. Παρόλο που τα ζήτημα της οικονομικής κρίσης και το ζήτημα ανεργίας φαίνεται να τους απασχολεί, δεν μοιάζουν να αισθάνονται ιδιαίτερα αγχωμένοι ή ψυχολογικά πιεσμένοι για το τι συμβαίνει στην ελληνική κοινωνία και οικονομία γενικότερα. Το γεγονός πως υπήρξαν μια ιδιαίτερα ταλαιπωρημένη κοινωνική και πολιτισμική ομάδα μέσα στις δεκαετίες λόγω της φτώχειας, της κοινωνικής περιθωριοποίησης και των κακουχιών που γνώρισαν, αποτελεί για αυτούς τη δύναμη και την αισιοδοξία τους ταυτόχρονα. Θεωρούν πως ως φυλή ιδιαίτερη διαθέτουν μια σημαντική κοινωνική εμπειρία που τους καθιστά αντάξιους των προγόνων τους και πως μπορούν να αντεπεξέλθουν σε κάθε δύσκολη κοινωνική συγκυρία. Ειδικότερα το ζήτημα της απασχόλησης δεν φαίνεται να τους ενδιαφέρει με το συμβατικό τρόπο θεώρησης της εργασίας αλλά αποτελεί για αυτούς μια συνεχής πρόκληση που την αντιμετωπίζουν με ρεαλισμό και δυναμικό τρόπο όλα αυτά τα χρόνια. Αξίζει να σημειωθεί πως σε ερωτήματα σχετικά με την ανεργία φάνηκε να μην μπορεί να δοθεί μια ξεκάθαρη απάντηση αφού το ζήτημα της απασχόλησης για τους Ρομά αποτελεί μια αυτοσχέδια συνταγή, αφού κατά τη γνώμη πολλών κανένας δεν μπορεί να είναι άνεργος αφού υπάρχουν επαγγελματικές δραστηριότητες οι οποίες αλλάζουν εύκολα, συνδυάζονται με άλλες, αρχίζουν και σταματούν με άτυπες και προσωπικές διαδρομές. Προφανώς δεν καταγράφεται σε καμία σχεδόν αφήγηση το άγχος της ανεργίας με τον τρόπο που το γνωρίζουμε από άλλες έρευνες πεδίου. Αντίθετα ο φόβος της φτώχειας και της αδυναμίας να προσφέρουν στα παιδιά τους ένα καλύτερο αύριο τους απασχολεί. Ωστόσο πιστεύουν πως όποιος θέλει να εργαστεί μπορεί να το πράξει ανά πάσα στιγμή αρκεί να είναι διατεθειμένος να κάνει πράγματα που κάποιοι αρνούνται να κάνουν ή να είναι διατεθειμένος να μετακινηθεί, να περιπλανηθεί, να ζητήσει βοήθεια από άλλους και κυρίως να μην ντρέπεται για τη δουλειά του.

«Τσιγγάνικα επαγγέλματα»: ο καθοριστικός ρόλος των στερεοτύπων σε συνθήκες κοινωνικής ευπάθειας

Πρώτα από όλα θα πρέπει να σταθούμε κριτικά απέναντι στον όρο «τσιγγάνικα» επαγγέλματα. Το γεγονός ότι καταγράφονται μόνο οι εξωτικές ή οι «χαρακτηριστικές» επαγγελματικές δραστηριότητες, παρεμποδίζει μια συνολική αντίληψη για την εργασία των Ρομά και δίνει έμφαση μόνο σε ό,τι είναι (ή φαίνεται) διαφορετικό. Οι Ρομά τεχνίτες, οι εργάτες γης, οι πλανόδιοι έμποροι, μοιράζονται ωστόσο πολλά κοινά με τους μη Ρομά που ασκούν τα ίδια επαγγέλματα. Ακόμα υπάρχουν οι Ρομά που εργάζονται σε εργοστάσια και οικοδομές, Ρομά ζωοτέχνες και αγρότες, ακόμα και Ρομά επιστήμονες κάποιες φορές. Δεν είναι λίγες οι φορές που οι Έλληνες Ρομά αναγκάζονται, όπως και πολλοί άλλοι Έλληνες, να μεταναστεύουν προς αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης. Όλες αυτές οι μορφές του Ρομά εργαζόμενου, προκύπτουν και εντάσσονται στην ίδια οικονομική οργάνωση που ρυθμίζει τη ζωή και την εργασία και των μη Ρομά. Παρόλα αυτά τείνουμε λανθασμένα να θεωρούμε ότι τα επαγγέλματα των Ρομά, ή ακριβέστερα τα επαγγέλματα εκείνα που πιστεύουμε πως ασκούν οι τσιγγάνοι, πηγάζουν από ένα μια κοινωνικά περιθωριοποιημένη φυλή που έχει εγγεγραμμένη στο βιολογικό της DNA την επαγγελματική δραστηριότητα των μελών της. Είναι σαφές πως η επιλογή των επαγγελμάτων από τους ίδιους τους Ρομά σε σημαντικό βαθμό δεν καθορίζεται από την ελευθερία των επιλογών και τις δημιουργικές τους δυνατότητες αλλά από τους όρους κοινωνικοποίησης και τις ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες μέσα στις οποίες διαμορφώνεται η συγκρότησή τους. Θα πρέπει δηλαδή να επισημάνουμε πως η υποαντιπροσώπευση των Ρομά σε κάποια επαγγέλματα, οφείλεται με σχεδόν ευθύ τρόπο στις συνθήκες θεσμικού, εκπαιδευτικού και κοινωνικού αποκλεισμού που διαχρονικά αντιμετωπίζουν παρά σε κάποιες «ελεύθερες» επιλογές από την πλευρά τους.

Τα επαγγέλματα των Ρομά της Φλώρινας

Σχεδόν τίποτα δεν έχει αλλάξει όλα αυτά τα χρόνια σε ό,τι αφορά στην επαγγελματική δραστηριότητα των Ρομά της Φλώρινας. Όπως και οι προγονοί τους πριν πολλά χρόνια, ασχολούνται με το πλανόδιο εμπόριο ειδών μαναβικής, και την εκτροφή και εμπορία αλόγων και ημιόνων. Παράλληλα, αρκετοί από αυτούς διαθέτουν άδεια για τη λαϊκή αγορά της πόλης όπου και δραστηριοποιούνται. Καθώς το επάγγελμα του γανωματή που ασκούσαν οι πρόγονοι τους έχει εκλείψει, αρκετοί Ρομά ασχολούνται και με τη συλλογή και

εμπορία σιδήρου. Μάλιστα, όπως οι ίδιοι ισχυρίζονται, είναι και το πιο προσοδοφόρο από τα επαγγέλματα που ασκούν[31]. Σχεδόν όλοι τους είναι ιδιοκτήτες μικρών αγροτικών ή μεγάλων φορτηγών τα οποία τους είναι απαραίτητα στη δουλειά τους. Τα αμάξια όπως λένε πολύ συχνά και οι ίδιοι είναι το εργαλείο για όλες τους τις δουλειές. Και στο ταξίδι μας στο μύθο αλλά και στο πραγματικό παρελθόν των Ρομά, πώς να ξεχάσουμε τον τσιγγάνο με τ' άλογο του και το κάρο του; Στο πέρασμα των χρόνων η τεχνολογία έφερε απλά τον αντικαταστάτη του. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τάση των Ρομά να δείχνουν την προτίμηση τους σε μια συγκεκριμένη μάρκα και μοντέλο αυτοκινήτου, φέρνοντας μας στη μνήμη την «σχέση πάθους» του «γύφτου» με το «Datsun» του. Από το μεγαλύτερο μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας και όπως αυτό επιβεβαιώνονταν κατά τη διάρκεια της έρευνας, παρατηρείται πως η οικονομική ζωή των Ρομά καθώς και οι επίδραση της στην οικογενειακή ζωή τους, καθορίζεται από δύο ιδιαίτερα σημαντικές γι' αυτήν πρακτικές: την αυτοαπασχόληση και τις μετακινήσεις, χωρίς ωστόσο αυτές οι πρακτικές να είναι απόλυτες ή μοναδικές. Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε πως, είναι πολύ σημαντική η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στους σκηνίτες Ρομά και στους μόνιμα εγκατεστημένους σε ένα χώρο Ρομά, όπως οι Ρομά της Φλώρινας. Είτε είναι γυρολόγοι, καλλιτέχνες, είτε ζωοτρόφοι και ποιμένες, οι σκηνίτες Ρομά επιδιώκουν τη δημιουργία και διατήρηση «δικού τους» οικονομικού χώρου, στο βαθμό που η επιβίωση τους βασίζεται στις φυσικές πηγές. Αντίθετα, η οικονομία και η επαγγελματική επιβίωση των Ρομά του συνοικισμού εξαρτώνται ευθέως από την ευρύτερη οικονομία και την παρουσία άλλων κοινωνικών ομάδων, από τις οποίες θα προέρχονται και τα έσοδά τους. Για τους Ρομά της Φλώρινας οι μετακινήσεις δεν αποτελούν έναν τρόπο να διατηρήσουν τις αποστάσεις από την ευρύτερη οικονομία, αλλά έναν τρόπο να κινηθούν αποτελεσματικότερα μέσα σε αυτήν.

Αυτοαπασχόληση - Πλανόδιο εμπόριο

Η συντριπτική πλειοψηφία των Ρομά της Φλώρινας αυτό - απασχολείται στον εμπορικό τομέα. Ένα μεγάλο ποσοστό απασχολείται στο στάσιμο υπαίθριο εμπόριο, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία απασχολείται με το πλανόδιο (γυρολογικό) εμπόριο. Πολύ συχνά η αυτοαπασχόληση δεν αποτελεί ελεύθερη επιλογή, αλλά συσχετίζεται με τα χαρακτηριστικά των επαγγελμάτων που οι Ρομά εργαζόμενοι έχουν τη δυνατότητα ή την ευκαιρία να

[31] Η Α.Ρ. σε μια συζήτησή μαζί της αναφέρει: *''…Κοίταξε με την κρίση που λένε, να μαζεύεις τα σίδερα, πιο καλύτερα είναι, πιο πολύ μεροκάματο έχει. Εδώ στη μαναβική δεν έχει μεροκάματο…''*, Από τη «Συνέντευξη της Αγάπης Ράπου», ό.π.

ασκήσουν, ταυτόχρονα όμως υφίσταται αλληλεπίδραση με κοινωνικές και οικογενειακές αξίες που πολλοί Ρομά θεωρούν σημαντικές για τη ζωή τους. Ιδιαίτερα οι οικογενειακές αξίες είναι ο σημαντικότερος συνδετικός κρίκος στην κοινότητα των Ρομά και αυτό αλληλεπιδρά με τον τρόπο με τον οποίο οι Ρομά αποφασίζουν να κερδίζουν τη ζωή τους. Το να μπορεί η οικογένεια να δουλεύει ενωμένη, να μπορεί να συμπαρασταθεί το ένα μέλος στο άλλο, το να είναι δυνατή η μετακίνηση όποτε σημαντικά περιστατικά το επιβάλουν και άλλα, είναι στόχοι που διευκολύνονται από την αυτοαπασχόληση. Η ενασχόληση με το πλανόδιο εμπόριο είναι μια πολύ παλιά διαδικασία για τους Ρομά της Φλώρινας. Από τους αυτό-απασχολούμενους στον εμπορικό τομέα Ρομά, κανένας δεν διατηρεί στεγασμένη εμπορική επιχείρηση. Αυτοί που αποπειράθηκαν να πραγματοποιήσουν μια τέτοια αλλαγή στην επαγγελματική τους ζωή, δεν τα κατάφεραν και επέστρεψαν στη σιγουριά και την ανεξαρτησία που απολαμβάνουν στο πλανόδιο εμπόριο έχοντας υποστεί, κάποιες φορές, και οικονομική ζημιά. Από τους πλανόδιους εμπόρους οι πιο εύποροι εμπορεύονται είδη που απαιτούν κάποιο αρχικό κεφάλαιο (είδη προικός, ένδυσης κ.α.), ενώ οι υπόλοιποι εμπορεύονται είδη που δεν απαιτούν κεφάλαιο (είδη μαναβικής, ανακύκλωση παλαιών μετάλλων και άλλων παλιών αντικειμένων). Προβλήματα υπάρχουν σε όλες τις περιπτώσεις αλλά τα περισσότερα και οξύτερα επικεντρώνονται στο πλανόδιο και το στάσιμο υπαίθριο εμπόριο, με σημαντικότερο αυτό της οικονομικής κρίσης. Η οικονομική κρίση έχει ως συνέπεια την παρακμή του πλανόδιου εμπορίου που ασκούν οι Ρομά οι οποίοι καλούνται να ανταγωνιστούν το οργανωμένο εμπόριο αλλά και τον ανταγωνισμό πλανόδιων εμπόρων από άλλες πληθυσμιακές ομάδες που ίσως έχουν εξασφαλίσει καλύτερους όρους απασχόλησης σε αυτό. Ένα άλλο ζήτημα που τίθεται είναι το γεγονός ότι μόνο ένας μικρός αριθμός Ρομά από τους απασχολούμενους στο υπαίθριο στάσιμο ή πλανόδιο εμπόριο έχει άδεια άσκησης επαγγέλματος ενώ οι περισσότεροι κινούνται στα όρια της νομιμότητας, με την ανοχή και την κατανόηση των αρχών. Η αυτοαπασχόληση επιτρέπει στους Ρομά, να διατηρήσουν την υπερηφάνεια και τον αυτοσεβασμό τους που διακυβεύονται καθημερινά εξαιτίας του κοινωνικού στίγματος της ομάδας της οποίας αποτελούν μέλη. Τους παρέχει τέλος, την απαραίτητη ευελιξία για το είδος των εργασιών με τις οποίες ασχολούνται. Με άλλα λόγια, η αυτοαπασχόληση φαίνεται να είναι πολλές φορές η ρεαλιστική επιλογή μιας ομάδας που το κοινωνικοοικονομικό σύστημα της επιφυλάσσει, κατά κανόνα, τις λιγότερο προνομιούχες θέσεις της.

Ζωοεμπορία – εκτροφή αλόγων

Μία άλλη αγαπημένη επαγγελματική ενασχόληση των Ρομά, είναι η εκτροφή και το εμπόριο αλόγων. Όπως αναφέραμε και πιο πριν, οι Ρομά πάντα είχαν μια ιδιαίτερη σχέση με τα ζώα, αλλά κυρίως με τα άλογα. Πλήθος κινηματογραφικών ταινιών μας έχουν αφήσει την εικόνα του τσιγγάνου, πότε περιπλανώμενου και πότε δίπλα στην κοίτη κάποιου ποταμού, με μόνη συντροφιά μια άμαξα και το άλογο του και, κάποιες φορές, μια μαϊμού ή έναν κόρακα. Το άλογο δεν αποτελούσε μόνο το υποκείμενο μιας αρχαίας σχέσης του Ρομά με τα ζώα, αποτελούσε ταυτόχρονα και το μεταφορικό του μέσο. Ήταν αυτό που του έδινε τη δυνατότητα να μετακινείτε από τόπο σε τόπο, αυτό που του εξασφάλιζε την ανέξοδη περιπλάνησή του. Ένα μεταφορικό μέσο που στο πέρασμα του χρόνου αντικαταστάθηκε από το φορτηγό αυτοκίνητο, χωρίς ποτέ να εξαφανιστεί από τη ζωή των Ρομά. Σήμερα, στο συνοικισμό των Ρομά της Φλώρινας συναντάς λίγους από τους κατοίκους του να ασχολούνται με την εκτροφή και το εμπόριο αλόγων και ημιόνων. Ένας άλλος λόγος που δεν ασχολούνται πολλοί Ρομά με την εκτροφή και το εμπόριο αλόγων είναι πως η ενασχόληση αυτή δεν απαιτεί μόνο χρόνο και προσωπικό, αλλά απαιτεί και μια σχετική τέχνη. Η εκτροφή αλόγων είναι και ένας από τους κυριότερους λόγους προστριβής των Ρομά με κάποιους από τους κάτοικους των κοντινών περιοχών. Αυτό συμβαίνει γιατί συνήθως οι Ρομά εγκαθιστούν τα ζώα τους και κάποιες υποτυπώδεις εγκαταστάσεις στάβλισης, σε χωράφια και αγρούς που δεν χρησιμοποιούνται από τους ιδιοκτήτες τους. Η εγκατάσταση των Ρομά σε τέτοια αγροτεμάχια προκαλεί ανησυχία στους ιδιοκτήτες τους, που φοβούνται πως στο τέλος ή με την πάροδο του χρόνου, η προσωρινή εγκατάσταση θα καταλήξει σε κατάληψη της περιουσίας τους. Το εμπόριο αλόγων όπως και η πώληση ή η ενοικίαση ημιόνων σε δασεργάτες-αγωγιάτες έχει φθίνει τα τελευταία χρόνια, αφού και οι τελευταίοι, αποτελούν έναν κλάδο που έχει περιπέσει σε κρίση. Οι πιο ρομαντικοί και πιο νέοι έχουν μια πιο ήπια άποψη για αυτού του είδους την απασχόληση. Πιστεύουν πως τα πράγματα δεν είναι και τόσο δύσκολα και πως το ζωεμπόριο αφήνει κέρδος. Αν και οι Ρομά δεν προτιμούν πλέον την εκτροφή και το εμπόριο αλόγων για βιοποριστικούς σκοπούς, δεν μπορούν να ξεχάσουν την αγάπη τους για αυτά και το μεράκι τους να έχουν ένα άλογο στην κατοχή τους, είναι εμφανές σε κάθε συζήτηση μαζί τους. Είναι σημαντικό να τονίσουμε πως αν και η εκτροφή αλόγων αποτελεί επίσης μια μορφή αυτοαπασχόλησης για τους Ρομά, δεν τους παρέχει ελευθερία και ανεξαρτησία κινήσεων στον ίδιο βαθμό με τις άλλες ασχολίες τους, αφού η σχέση με τα ζώα είναι δεσμευτική, και για αυτό το λόγο δεν την προτιμούν ως επαγγελματική δραστηριότητα.

Οικογενειακή μετακίνηση – Εξαρτημένη εργασία - «Πλάνητες»

Ένα άλλο στοιχείο που χαρακτηρίζει την οικονομική δραστηριότητα των Ρομά της Φλώρινας είναι η οικογενειακή απασχόληση σε εξαρτημένη εργασία. Αυτό έχει ως φυσική συνέπεια αλλά και ως αναγκαστική προϋπόθεση την πολυμέρεια. Ανάλογα με τον τόπο, το χρόνο και την περίσταση, αν και υφίστανται προτιμήσεις με την ομάδα στην οποία ανήκουν, θα αναπτύξουν διαφορετικές δραστηριότητες. Η μονοεξειδίκευση είναι κάτι που δεν ταιριάζει και δεν βοηθά στην οικονομική ζωή των Ρομά, οι οποίοι στη διάρκεια της ζωής τους μπορεί να αλλάξουν δραστικά το είδος των δραστηριοτήτων τους, ενώ οι παλιές δραστηριότητες συνεχίζουν συμπληρωματικά ή επανεμφανίζονται, αν και όταν οι συνθήκες το επιτρέψουν. Θα μπορούσαμε να πούμε πως οι οικογενειακές μετακινήσεις είναι ένα στοιχείο που χαρακτήριζε τους σκηνίτες Ρομά του παρελθόντος. Οι σκηνίτες Ρομά, κάνοντας νομαδική ζωή, πολλές φορές μετακινιόντουσαν από μέρος σε μέρος, καλύπτοντας τις ανάγκες τους αλλά και αναζητώντας εργασία ανάλογη με τα προσόντα του ανειδίκευτου χειρώνακτα. Θα τολμούσε κανείς να πει πως η πολυμέρεια είναι το ταλέντο του ανειδίκευτου, ή αυτού που η ειδίκευση του έχει πάψει να έχει αντίκρισμα. Βέβαια, αυτό δε σημαίνει σε καμιά περίπτωση πως οι Ρομά της πολυμέρειας είναι ατάλαντοι ή αδέξιοι, ή πως οι δεξιότητες που κατείχαν οι Ρομά παλιότερα σήμερα έχουν εκλείψει οδηγώντας τους σε απραγία, αλλά το ακριβώς αντίθετο. Σε αυτό το πλαίσιο, κάποιες οικογένειες από τους Ρομά της Φλώρινας μετακινούνται πολλές φορές σε άλλες περιοχές της χώρας, απασχολούμενοι ως εποχικοί εργάτες γης που βοηθούν στο μάζεμα λαχανικών και φρούτων, αχθοφόροι- αγωγιάτες σε εργασίες που δεν απαιτούν εξειδίκευση, ή μισθώνοντας για εργασία τα ζώα τους και δουλεύοντας και οι ίδιοι ως εργάτες σε τρίτους. Αρκετοί από τους συνεντεύκτες μας Ρομά, έκαναν αναφορές στις οικογενειακές μετακινήσεις του παρελθόντος, πότε με νοσταλγία και πότε με αγανάκτηση. Παλιότερα, κάποιοι από τους Ρομά της Φλώρινας απασχολήθηκαν και σε οικοδομικές εργασίες ως εργάτες και πάλι. Αυτή η απασχόληση ήταν παροδική και κράτησε όσα χρόνια κράτησε και η μεγάλη ανοικοδόμηση της πόλης. Σήμερα, είναι ελάχιστοι οι Ρομά που απασχολούνται στις οικοδομές και αυτό είναι δική τους επιλογή, αφού οι εργασίες που επέλεξαν θεωρούν πως είναι πολύ καλύτερες από αυτή του εργάτη-οικοδόμου. Οι Ρομά της Φλώρινας επέλεξαν να ασχοληθούν με το πλανόδιο εμπόριο μαναβικής και παλιοσίδερων για οικονομικούς λόγους. Για τους ίδιους λόγους απασχολήθηκαν και ως εργάτες γης. Τα χρήματα που κέρδιζαν από αυτή την απασχόληση δεν ήταν λίγα για το χρονικό διάστημα που ασχολιόντουσαν με αυτές τις δουλειές.. Σήμερα όμως η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική. Οι οικογενειακές ή ομαδικές μετακινήσεις των Ρομά, έχουν ελαχιστοποιηθεί. Ο σημαντικότερος λόγος για αυτή την εξέλιξη, σύμφωνα

πάντα με τους ίδιους τους Ρομά, είναι η είσοδος των μεταναστών σε αυτούς τους τομείς εργασίας και αυτή είναι μια άποψη την οποία θα αναλύσουμε πιο κάτω.

Εξαρτημένη εργασία σε φορείς και δημόσιες υπηρεσίες

Είναι πολύ λίγοι οι Ρομά που κατά καιρούς απασχολήθηκαν σε υπηρεσίες ή φορείς του δημόσιου τομέα ή στην τοπική αυτοδιοίκηση και αυτό αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα παράπονα των Ρομά της Φλώρινας. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός πως στο δημόσιο τομέα δεν έχει προσληφθεί ποτέ κανείς Ρομά, ούτε καν για ολιγόμηνη απασχόληση. Κάποιοι παλιότερα απασχολήθηκαν στην Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Φλώρινας εργαζόμενοι ως αχθοφόροι στις αποθήκες για αρκετά χρόνια, αλλά μετά από αυτούς δεν επαναπροσλήφθηκε εκεί κανείς. Οι θέσεις που καταλαμβάνουν οι λίγοι Ρομά που απασχολούνται στο Δήμο δεν είναι άλλες από αυτές που όλοι θεωρούν ως κατώτερες, θέσεις οδοκαθαριστών και αποκομιδής σκουπιδιών. Το γεγονός αυτό μαζί με την πολιτική κοροϊδία και αναισθησία πολλές φορές, δίνει στους κάτοικους του συνοικισμού την αίσθηση της εγκατάλειψης ή και της απόρριψης ακόμα. Οι Ρομά της Φλώρινας μπορεί να έχουν αποκλειστεί από τις θέσεις εργασίας υπό καλύτερες συνθήκες, σε σχέση πάντα με τις θέσεις που τους παρέχονται, αλλά, τουλάχιστον, φαίνεται πως κατανοούν τη σημαντικότητα της εκπαίδευσης τους και τις ευκαιρίες ή δυνατότητες που θα τους παρέχει.

Ρομά και Μεταφορές

Η οικονομική κρίση έχει μειώσει την καταναλωτική δυνατότητα του πληθυσμού και κατά συνέπεια το κέρδος των πλανόδιων Ρομά από το εμπόριο. Έτσι, κάποιοι, λίγοι στον αριθμό, ασχολήθηκαν με τη μεταφορά χώματος και κάρβουνου στα ορυχεία της περιοχής, προσπαθώντας να εκμεταλλευτούν τα μεγάλα φορτηγά αυτοκίνητα που κατέχουν και στα οποία αρκετοί προχώρησαν σε διάφορες μετατροπές ή ακόμα και αντικατάσταση τους, για να ανταποκριθούν στις ιδιαιτερότητες του επαγγέλματος. Η δραστηριότητα αυτή αποτελεί κάτι νέο και διαφορετικό στη επαγγελματική απασχόληση των Ρομά, χωρίς όμως δυστυχώς κερδοφόρο αποτέλεσμα. Η προσπάθεια αυτών των ατόμων να μεταλλάξουν ουσιαστικά το επάγγελμα που ασκούσαν, δεν καρποφόρησε και με σημαντικές, κάποιες φορές, ζημίες για μερικούς από αυτούς. Για άλλη μια φορά φαίνεται πως επιβεβαιώνεται η άποψη πως οι Ρομά δύσκολα μπορούν να αποφύγουν τα ‘’παραδοσιακά’’ τους επαγγέλματα και να

ασχοληθούν με κάτι διαφορετικό, από αυτό που στο πέρασμα δεκαετιών έχουν μάθει να κάνουν.

Η γυναικεία απασχόληση στο συνοικισμό: η διάσταση του φύλου

Οι περισσότερες από τις γυναίκες του συνοικισμού, εάν μιλάμε για μια σημαντική μορφή απασχόλησης, απασχολούνται ακολουθώντας τους άντρες τους στη δουλειά τους. Συμμετέχουν στο πλανόδιο εμπόριο μαναβικής αλλά και στις οικογενειακές μετακινήσεις ως εργάτριες γης. Θεωρούμε σημαντικό, αλλά και τραγικό ταυτόχρονα, το γεγονός πως καμία από τις Ρόμισσες δεν έχει απασχοληθεί ποτέ σε καμία υπηρεσία και σε κανένα φορέα. Ακόμη και παλιότερα, όταν οι Ρόμισσες ασχολιόντουσαν με την τέχνη της καλαθοπλεκτικής, σε κάποιο σεμινάριο της Ν.Ε.Λ.Ε. απασχολήθηκε κάποιος από τους άντρες Ρομά που γνώριζαν την τέχνη. Βέβαια, γι' αυτό δεν ευθύνεται μόνο η κρατική λειτουργία και η ρατσιστική νοοτροπία της αλλά και η εσωτερική δομή της πατριαρχικής οικογένειας των Ρομά. Τα προηγούμενα χρόνια, μέχρι και κάποια χρόνια μετά τον εκχριστιανισμό τους, οι γυναίκες των Ρομά ασχολήθηκαν με τη «μαντεία», τη «μαγεία» και την επαιτεία. Αυτές ήταν ασχολίες που ακολουθούσαν και ακολουθούν την πείνα και τη φτώχεια και που για πάρα πολλά χρόνια είχαν συνδεθεί με τους Ρομά ως πρακτική επιβίωσης τους. Παλιότερα, οι Ρόμισσες που ασχολήθηκαν με τέτοιες μορφές χειροτεχνίας ήταν πολύ περισσότερες σε σχέση με το σήμερα όπου μόνο κάποιες ηλικιωμένες συνεχίζουν, προσπαθώντας από το σπίτι να ενισχύσουν την οικογενειακή οικονομία Πολλές από τις θέσεις αυτές έχουν καταληφθεί τα τελευταία χρόνια από αλλοδαπές, δίνοντας για άλλη μια φορά στους Ρομά την αίσθηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Ταυτόχρονα επιβαρύνει ακόμη περισσότερο το ήδη επιβαρυμένο κοινωνικό περιβάλλον της Ρόμισσας. Σε μια κλειστή κοινωνία όπως αυτή των Ρομά, ο παραδοσιακός ρόλος της γυναίκας στην οικογένεια και στην απασχόληση δεν έχει εξελιχθεί, όπως και ο ρόλος του άντρα στην κοινωνία και την οικογένεια, ρόλοι που μπλοκάρουν ή τουλάχιστον δυσκολεύουν την διαδικασία μέσα από την οποία ο άντρας και η γυναίκα είναι δυνατόν να φτάσουν στην κοινωνική ισοτιμία.

Καταληκτικές Διαπιστώσεις

Από την ανάλυση, η οποία προηγήθηκε θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε παρατηρήσεις που διακρίνουν τον συνοικισμό των Ρομά στη Φλώρινα σχετικά με το ζήτημα της

απασχόλησης σε συνθήκες διαχρονικής κοινωνικής ευπάθειας. Ειδικότερα από τη θεματική ανάλυση και την επεξεργασία των στοιχείων με βάση τις αφηγήσεις, τις συνεντεύξεις, τις εμπειρίες και τον όγκο πληροφοριών που η ερευνητική ομάδα συνέλεξε καταγράφονται τα εξής:

- δεν εμφανίζονται σημαντικά ευρήματα ανοδικής «διαγενεακής επαγγελματικής κινητικότητας». Στη σημαντική πλειοψηφία οι γόνοι των οικογενειών ασκούν τις ίδιες ή περίπου ίδιες επαγγελματικές δραστηριότητες με αυτές των γονιών και των παππούδων τους
- διατηρείται έντονο το στοιχείο της κοινωνικής ευπάθειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε επίπεδα όπως η εκπαίδευση και εκπαιδευτική κινητικότητα, η πρόσβαση σε θεσμούς της τοπικής αυτοδιοίκησης, η πρόσβαση σε θέσεις κύρους και υψηλού γοήτρου στην τοπική κοινωνία κ..ο.κ
- εντοπίζεται η υψηλή συνάφεια ανάμεσα στη σχέση μεταξύ χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου και επαγγελματικής απασχόλησης. Η χαμηλή και ανεπαρκής εκπαίδευση διαμορφώνει δυσμενείς συνθήκες για την ανάπτυξη εκπαιδευτικής και κατ΄ επέκταση επαγγελματικής κινητικότητας
- επιβεβαιώνεται η εμμονή σε παραδοσιακές πρακτικές ως περισσότερο μιας στάσης άμυνας και παραμονής στο «κοινοτικό καταφύγιο» και ταυτόχρονα ως άρνηση της κυρίαρχης πραγματικότητας η οποία για πολλούς αποτελεί μια αλλοτριωτική σφαίρα επιρροής για την πολιτισμική φυσιογνωμία των Ρομά.
- διαφαίνεται με έντονο τρόπο η ισχνή ως και ανύπαρκτη η παρουσία του κοινωνικού κράτους αφού τα θεμελιώδη ζητήματα τα οποία εντείνουν και αναπαράγουν τις συνθήκες κοινωνικής ευπάθειας δεν αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά
- ο συνοικισμός βρίσκεται φαίνεται να βρίσκεται εκτός ενδιαφέροντος και προτεραιοτήτων των δομών απασχόλησης του επίσημου κράτους
- η επαγγελματική ένταξη και κινητικότητα βασίζεται περισσότερο σε αυτοσχέδιες, παραδοσιακές και οικογενειακές πρακτικές οι οποίες προσδιορίζονται σύμφωνα με πρότυπα και τις πρωτοβουλίες της κοινότητας
- η επιλογή επαγγελμάτων βασίζεται κατά κανόνα στη διαμόρφωση της πολιτισμικής ταυτότητας και των ορίων που αυτή προδιαγράφει σε ένα κράτος που συστηματικά υποκρίνεται πως ενδιαφέρεται για την κοινότητα των Ρομά

- η παρέμβαση της εκκλησίας και η, για δεκαετίες μετέπειτα, παροχή βοήθειας και υποστήριξης σε όλα τα επίπεδα, επέφεραν ριζική αλλαγή στην καθημερινότητα των Ρομά (κάτι που αναγνωρίζεται από την πλειοψηφία της κοινότητας). Αυτή η αλλαγή, πέρα από το γεγονός πως είναι εμφανής ακόμη και σήμερα, σε σχέση με το παρελθόν επιβεβαιώνεται από τις ζωντανές μαρτυρίες των Ρομά επαληθεύοντας το διαχρονικό θεσμικό κενό φορέων και εργαλείων κοινωνικής πολιτικής από πλευράς ελληνικού κράτους.

Βιβλιογραφία

Angus, Fr.(1997) *Οι Τσιγγάνοι.* Αθήνα: Οδυσσέας

Βαξεβανογλου, Α.(2001) *Έλληνες Τσιγγάνοι, Περιθωριακοί και Οικογενειάρχες*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Bourdieu, P.(1990) *The Logic of Practice, (trans. R. Nice),* Stanford University Press.

Bourdieu, P.(1977) "Une classe objet", Actes de la Recherche en Sciences Sociales, τχ. 17-18,

Γκουτζαμάνης, Β.(2003) *Νεοφώτιστοι Φλώρινας, Το μετέωρο βήμα μιας παρέμβασης*, Αθήνα: Κορφή.

Castel, R.(1995)*Les Métamorphoses de la question sociale : une chronique du salariat*, Paris : Gallimard

Γκότοβος Α.Ε.(2002) *Εκπαίδευση και. Ετερότητα Ζητήματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής,* Αθήνα: Μεταίχμιο

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών,(1996) *Διαστάσεις του κοινωνικού ρατσισμού στην Ελλάδα* (τ.Α,Β) Αθήνα: ΕΚΚΕ

Εφημ. ΒΗΜΑ, 12-5-1968.

Εφημ. ΒΡΑΔΥΝΗ, 7-5-1968.

Εφημ. ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ, Βόλος, 7-5-1968.

Εφημερίδα ''Μακεδονία'' της 23/2/1991

Εφημ. ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ, 5-5-1968.

Eagleton, T. (1994) «Οι έννοιες της Ιδεολογίας και της Ηγεμονίας στον Γκράμσι», περ. *Ουτοπία*, τευχ. 11 σ. 53-65

European Commission, (2009) «Economic and Financial Affairs: Economic crisis in Europe: Causes, consequences and responses», European Economy, Brussels.

Heidegger M., (1998) *Είναι και ο Χρόνος*(μτφ. Γ. Τζαβάρας), Αθήνα: Δωδώνη

Ζεγκίνης, Ε.Χ.,(1994) Οι *Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Θες/νικη: Institute For Balkan Studies

Ι.Μ. Φλωρίνης και Εορδαίας, ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ ΛΕ΄, 5 Μαϊου 1968

Ιγγλέση, Χ. (1990) *Πρόσωπα Γυναικών Προσωπεία της Συνείδησης*, Αθήνα: Οδυσσέας

Καζεπίδης Τάσος,(1984) *Η φιλοσοφία της παιδείας*, Θεσ/νίκη: Βάνιας

Κυρίδης, Α. Κοινωνική Ευπάθεια και Κοινωνική Συνοχή: Το ασύμπτωτο μιας σχέσης στο Κυρίδης (Επιμ.)(2014) *Ευπαθείς κοινωνικές Ομάδες και διά βίου μάθηση*, Αθήνα: Gutenberg.

Lefebvre, Η.,(1979) *Η καθημερινή ζωή στο σύγχρονο κόσμο* Αθήνα: Ράππας,

Ματσούκας Α. Ν.,(1984) *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Θεσ/νίκη: Πουρνάρας.

Μαυρίδης, Η.(2004) «Η Έννοια της Καθημερινότητας στην Κοινωνική Θεωρία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 114 Β΄

Μπίρης Κ (1954), *Ρομ και Γύφτοι-Εθνογραφία και ιστορία των Τσιγγάνων*, Αθήνα: χ.εκδ.

Μπίρη, Κ (1942) *Οι Γύφτοι. Μελέτη Λαογραφική και Εθνολογική*, Αθήνα: Εστία

Ναυρίδης, Κλ.(1994) *Κλινική Κοινωνική Ψυχολογία*, Αθήνα: Παπαζήσης

Ντούσας, Δ.(1996) «Τσιγγάνοι: Δικαίωμα στη Διαφορά», '*Νέα Οικολογία*', τχ. 135.

Ντούσας, Δ. (1996) *Rom και Φυλετικές Διακρίσεις*, Αθήνα: Gutenberg

Πανταζής, Π.(1991) *Παύλος, Ιστορίες ζωής και μεταναστευτικά σχέδια στον αγροτικό χώρο: Η περίπτωση του Κεφαλόβρυσου* (Διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα,

Πασπάτης Α., ''Περί μεταναστεύσεως των Ατσιγκάνων'', Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, τόμ.ΙΓ-ΙΔ[1878-79].

Περιοδ. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΣΠΙΘΑ, αριθμ. 392/Ιανουάριος 1978.

Πουρκός, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (επιμ.) (2010) *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες*. *Επιστημολογικά*, *Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα*, Αθήνα: Τόπος

Πουρκός, Μ. (επιμ.) (2008) *Σώμα*, *Εκπαίδευση και Βιωματική Γνώση*, Αθήνα: Gutenberg

Παυλή – Κορρέ, Μ. Σπανούλη ,Ρ. Καλούδη Κ. (1991) *Τσιγγάνες,* Αθήνα: Ολκός.

Παπακωνσταντίονου Π. (1997) Διαπολιτισμική εκπαίδευση και παιδαγωγικές πρακτικές, *Η λέσχη των Εκπαιδευτικών,* τευχ. 17

Rogers C.R.,(1945) The non directive method as a technique for social research, *American Journal of Sociology*, 50-4,

ΣΑΛΠΙΓΞ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ, τεύχ. 4-5, Απρίλιος- Μάιος 1968.

ΣΑΛΠΙΓΞ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ, τευχ. 6-7, Ιούνιος-Ιούλιος 1968.

ΣΑΛΠΙΓΞ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ, τευχ. 81, Μάιος 1975.

ΣΑΛΠΙΓΞ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ, τευχ. 8-9, Αυγ.-Σεπτ. 1968.

Σολομών, Ι. & Κουζέλης, Γ. (επιμ.) *Πειθαρχία και γνώση*, Αθήνα: ΕΜΕΑ

Τσιάκαλος, Γ. (2000 *Οδηγός Αντιρατσιστικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Τσιώλης, Γ. (2006) *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική

Κογκίδου, Δ. Τρέσσου - Μυλωνά Ε , Τσιάκαλος Γ. (1994) .*Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση. Η περίπτωση των γλωσσικών μειονοτήτων στη Δυτική,* Θεσσαλονίκη: χ. εκδ.

Thompson, P.,(1980) Des recits deview al' analyse du changement sociall, *Cahiers Internatinaux de Sociologie*, vol. LXVIII, Janv-Juin

Χρηστάκης, Ν., (1997): *Ταυτότητες - Ψυχοκοινωνική συγκρότηση*, Αθήνα: Καστανιώτης

Χρηστάκης, Ν.(1994), *Μουσικές Ταυτότητες*, Θεσ/νίκη: Δελφίνι

Διαστάσεις της φτώχειας στο Δήμο Αθηναίων*

Μαρία Πετράκη
Υποψήφια Διδάκτωρ Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης

Περίληψη

Το άρθρο αυτό αποσκοπεί να εξετάσει διαστάσεις της φτώχειας σε τοπικό επίπεδο. Μέσα από μια σχετική προσέγγιση, προσπαθεί να αναζητήσει τα κατάλληλα εννοιολογικά και θεωρητικά μοντέλα της πολυδιάστατης φτώχειας. Τα ερευνητικά ερωτήματα είναι τα εξής: Ποιο είναι το επίπεδο της φτώχειας σε τοπικό επίπεδο (Δήμος Αθηναίων) και ποιές είναι οι επιπτώσεις από την παρατεταμένη οικονομική ύφεση;Η ανάλυση βασίζεται στα αποτελέσματα τόσο ποιοτικής όσο και ποσοτικής έρευνας στο Δήμο Αθηναίων. Πιο συγκεκριμένα, θα παρουσιαστούν σχετικοί δείκτες και συγκριτικά στοιχεία με το σύνολο της χώρας και κάποια πρώτα ευρήματα από ποιοτική έρευνα.

Λέξεις κλειδιά: φτώχεια, ευάλωτες ομάδες, κοινωνική πολιτική, τοπικό επίπεδο.

Abstract

This article aims at studying the phenomenon of poverty at local level. It attempts to shed light upon the conceptual and theoretical models of the multifaceted poverty through a relative approach. The research questions are as follows: what is the extent of poverty at local level (Municipality of Athens)? What are the repercussions of this prolonged economic recession? The analysis is based upon data of a quantitative and a qualitative research as well, in the municipality of Athens. More precisely, relevant indicators and data, are presented along with the first findings of the qualitative research.

Key-words: poverty, high risk groups, social policy, local level.

* Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος ΙΙ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

1. Εισαγωγή

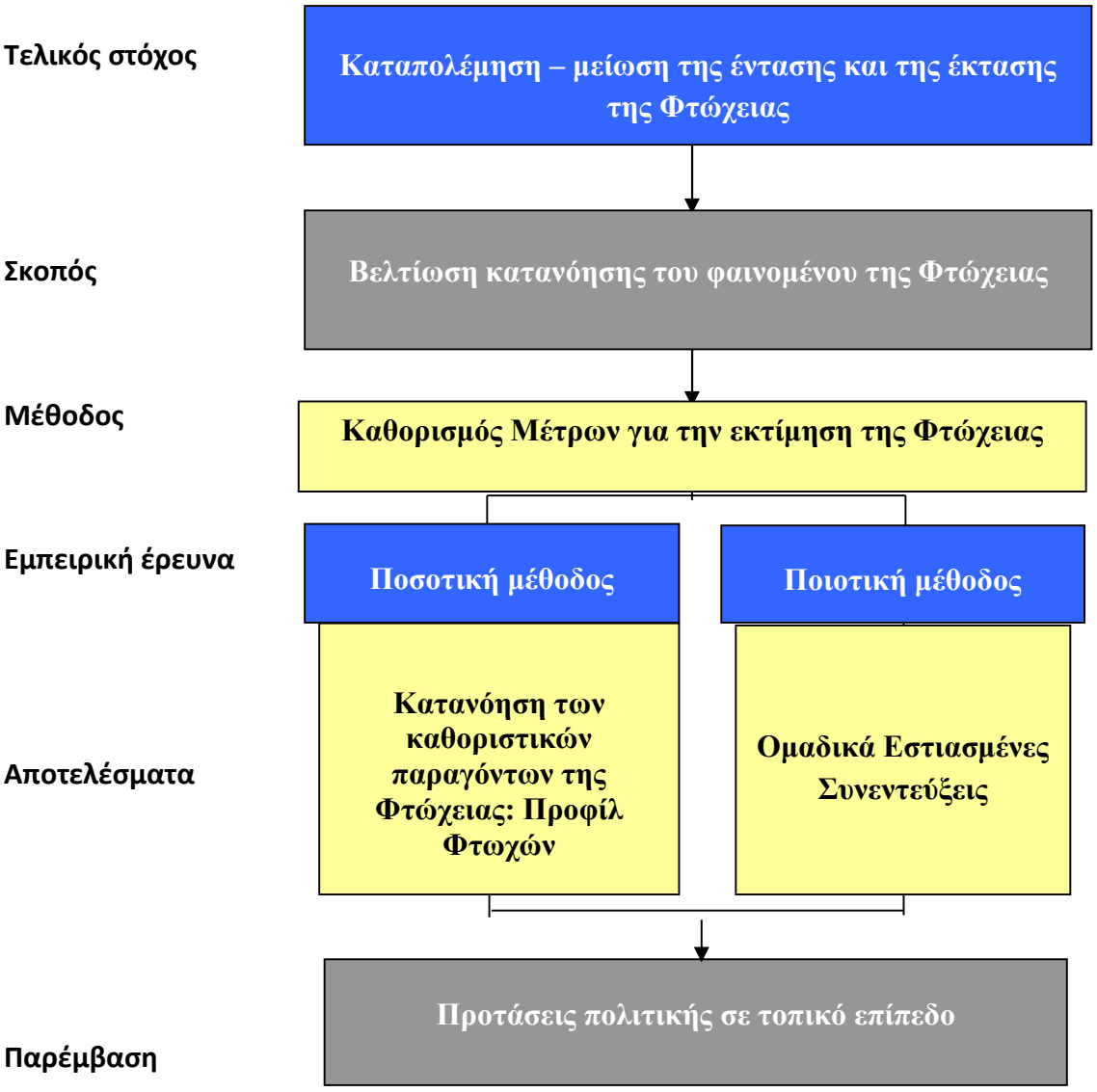
Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να προσδιορίσει τον αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης στη φτώχεια σε τοπικό επίπεδο (δήμος Αθηναίων) στην Ελλάδα. Τα ειδικότερα ερωτήματα της έρευνας είναι τα ακόλουθα: *Ποια είναι η έκταση και το βάθος της φτώχειας στο δήμο Αθηναίων; Ποιές είναι οι ομάδες υψηλού κινδύνου; Ποιοί είναι εκείνοι που πλήττονται περισσότερο από την κρίση; Υπάρχουν διαφορές μεταξύ των επιπέδων και της σύνθεσης της φτώχειας μεταξύ του Δήμου Αθηναίων, την Αττική και του συνόλου της χώρας;*

Οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα θα διερευνηθούν με την εκτίμηση σχετικών δεικτών φτώχειας και υλικής στέρησης και συγκριτική – περιγραφική ανάλυση. Χρησιμοποιούνται τα δεδομένα *από την δειγματοληπτική έρευνα που διεξήχθη στην Αθήνα κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2012 (800 ερωτηματολόγια).*[1]

Στο Σχήμα 1, παρουσιάζεται το μεθοδολογικό πλαίσιο στο οποίο έχει βασιστεί η έρευνα. Όπως διαπιστώνεται υπάρχει συνδυασμός ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας πεδίου, η οποία κατά την άποψή μας είναι απαραίτητη για την προσέγγιση του σύνθετου φαινομένου της φτώχειας σε τοπικό επίπεδο.

[1] Καθώς και συγκριτικοί δείκτες από την έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) της Eurostat.

Σχήμα 1. Αναλυτικό Μεθοδολογικό Πλαίσιο για την Φτώχεια σε τοπικό επίπεδο

Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αφορά στην περιγραφή της μεθοδολογίας υπολογισμού των δεικτών που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση. Το δεύτερο μέρος της εργασίας περιλαμβάνει την ανάλυση των στοιχείων και κυρίως εστιάζει στον εντοπισμό των ομάδων υψηλού κινδύνου.

2. Ορισμός και μέτρηση της φτώχειας

Η ζωή σε συνθήκες φτώχειας μπορεί να δημιουργήσει πληθώρα προβλημάτων, από το να μην έχει κάποιος αρκετά χρήματα για να προμηθευτεί φαγητό και ρούχα μέχρι το να ζει σε κακές συνθήκες στέγασης και να μην τρέφεται κανονικά.

Στην Παγκόσμια Διάσκεψη για την Κοινωνική Ανάπτυξη που πραγματοποιήθηκε το 1995 στην Κοπεγχάγη, η απόλυτη ή ακραία φτώχεια ορίστηκε ως: «… *μία κατάσταση η οποία χαρακτηρίζεται από σοβαρή αδυναμία κάλυψης βασικών ανθρωπίνων αναγκών, συμπεριλαμβανομένης της τροφής, της κατανάλωσης πόσιμου νερού, της πρόσβασης σε εγκαταστάσεις υγιεινής, στέγασης, εκπαίδευσης και πληροφόρησης» και* ως εκ τούτου εξαρτάται κυρίως από την πρόσβαση σε μία σειρά υπηρεσιών.

Το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Καταπολέμησης της Φτώχειας (ΕΑΡΝ) διαχωρίζει την απόλυτη και την σχετική φτώχεια: «Απόλυτη ή ακραία φτώχεια υφίσταται όταν υπάρχει έλλειψη επαρκών πόρων για την ικανοποίηση βασικών ανθρώπινων αναγκών», ενώ με βάση το σχετικό ορισμό «Φτωχοί είναι εκείνοι που το επίπεδο ζωής τους είναι κατά πολύ κατώτερο από το επίπεδο ζωής που απολαμβάνουν οι περισσότεροι στην κοινωνία στην οποία ζουν».

Η συμβατική άποψη της φτώχειας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης στηρίζεται σε μία σχετική προσέγγιση, η οποία αφορά *«άτομα, οικογένειες και πληθυσμιακές ομάδες, οι πόροι των οποίων (υλικοί, πολιτισμικοί και κοινωνικοί) είναι τόσο περιορισμένοι που τους αποκλείουν από τον ελάχιστα αποδεκτό τρόπο ζωής στο Κράτος-Μέλος στο οποίο ζουν.* Ως εκ τούτου, το όριο της σχετικής φτώχειας ποικίλει ανάλογα με το βιοτικό επίπεδο της χώρας. Παρότι η σχετική φτώχεια είναι λιγότερο ακραία από την απόλυτη φτώχεια, δεν πρέπει να υποτιμάται. Η σχετική φτώχεια οδηγεί συχνά σε κοινωνικό αποκλεισμό.

Ο Townsend (1979: 31) χρησιμοποιεί έναν ορισμό σύμφωνα με τον οποίο: «*Τα άτομα, οι οικογένειες και οι πληθυσμιακές ομάδες μπορούν να θεωρηθούν ότι βιώνουν τη φτώχεια όταν δεν διαθέτουν τους πόρους που χρειάζονται για να προμηθευτούν τα είδη διατροφής τους, να συμμετάσχουν σε διάφορες δραστηριότητες και να έχουν τις συνήθεις ανέσεις και συνθήκες διαβίωσης ή τουλάχιστον αυτές που ενθαρρύνονται και υποστηρίζονται ευρέως από τις κοινωνίες στις οποίες ζουν. Τα εισοδήματά τους είναι τόσο χαμηλότερα από τον μέσο ατομικό ή οικογενειακό όρο που αποκλείονται πράγματι από τα συνήθη πρότυπα διαβίωσης, έθιμα ή δραστηριότητες».*

Διαπιστώνεται ότι η φτώχεια προσεγγίζεται ως ανεπάρκεια πόρων και ως αδυναμία συμμετοχής σε ένα ελάχιστα αποδεκτό τρόπο ζωής. Στην πρώτη περίπτωση, η ορίζεται ως έλλειψη του εισοδήματος, το οποίο είναι απαραίτητο στα άτομα για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους σε σχέση με «το πρότυπο» στην κοινωνία όπου ζουν.

Στη δεύτερη-άμεση προσέγγιση η εστίαση είναι στην υλική στέρηση δηλαδή στην αναγκαστική έλλειψη ενός συνδυασμού αγαθών/ πόρων όπως η κατοχή αγαθών (π.χ. αυτοκίνητο, σπίτι, τηλέφωνο, Η/Υ) και η ικανότητα κάλυψης μίας σειράς άλλων βασικών αναγκών.

Στην παρούσα μελέτη η φτώχεια υπολογίζεται ως:

α) *Εισοδηματική φτώχεια* (όσοι έχουν εισόδημα κάτω από το 60% ή το 40%[2] του διαθέσιμου διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος του νοικοκυριού).
β) *Υποβαθμισμένη ποιότητα ζωής* η οποία αναφέρεται στην κατάσταση των ανθρώπων που δεν μπορούν να καλύψουν οικονομικά μια σειρά από ανάγκες που θεωρούνται ουσιώδους σημασίας για να ζήσουν μία αξιοπρεπή ζωή ή/και αισθάνονται ότι ζουν σε συνθήκες φτώχειας (υποκειμενική φτώχεια).

[2] Αφορά περιπτώσεις ακραίας φτώχειας.

3. Ποσοστό κινδύνου και όριο φτώχειας

Για το σκοπό της ανάλυσής μας, υπολογίζουμε το ποσοστό κινδύνου φτώχειας βάσει του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών που διαμένουν στο Δήμο Αθηναίων. Το όριο φτώχειας ορίζεται με βάση τον ορισμό της Eurostat ως το 60% του διαμέσου ισοδύναμου εισοδήματος των νοικοκυριών. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του πίνακα 1, στο Δήμος Αθηναίων το όριο φτώχειας ανέρχεται στα 6.228 ευρώ ετησίως ανά άτομο και στα 13.088 ευρώ ετησίως για νοικοκυριά με 2 ενήλικες και δυο παιδιά κάτω των 14 ετών. Αντίστοιχα το μέσο ετήσιο ισοδύναμο εισόδημα φτάνει τα 12.096 ευρώ ανά άτομο και το μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών του Δήμου Αθηναίων φτάνει τα 19.368 ευρώ. Συγκρίνοντας με τις αντίστοιχες τιμές για το σύνολο της χώρας βρίσκουμε ότι τα νοικοκυριά στην Αθήνα έχουν κατά μέσο όρο υψηλότερα εισοδήματα (Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Κατώφλι κινδύνου φτώχειας: Ελλάδα και Δήμος Αθηναίων, 2012

	Ελλάδα	Δήμος Αθηναίων
Κατώφλι κινδύνου φτώχειας ανά άτομο	5.708,0€	6.228,0€
Κατώφλι κινδύνου φτώχειας για νοικοκυριό με 2 ενήλικες και 2 εξαρτώμενα παιδιά κάτω των 14 ετών	11.986 €	13.088€
Μέσο ετήσιο ισοδύναμο εισόδημα	10.676 €	12.096€
Μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα	17.977€	19.368€
Χάσμα φτώχειας	29,9%	34,8%

Πίνακας 2. Κίνδυνος φτώχειας Ελλάδα και περιφερειακές ενότητες 2008-2012, Δήμος Αθηναίων 2012[3]

Περιοχή / Κατώφλι	2008	2009	2010	2011	2012
Κίνδυνος φτώχειας (60% του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος)					
Ελλάδα	20,1	19,7	20,1	21,4	23,1
Αττική	13,1	12,8	16,3	:	:
Βόρεια Ελλάδα	25,5	24,4	24,0	:	:
Κεντρική Ελλάδα	25,6	26,4	23,8	:	:
Νησιά Αιγαίου και Κρήτη	19,0	18,4	16,5	:	:
Δήμος Αθηναίων	:	:	:	:	26,1
Ακραία φτώχεια (40% του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος)					
Ελλάδα	6,7	6,6	7,3	8,2	10,6
Δήμος Αθηναίων	:	:	:	:	8,1
Κίνδυνος φτώχειας (70% του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος)					
Ελλάδα	26,9	25,4	27,2	28,6	30,4
Δήμος Αθηναίων	:	:	:	:	33,1

[3] Για τις περιφέρειες δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για το 2012.

Αντίστοιχα ενώ ο κίνδυνος φτώχειας για το σύνολο της χώρας το 2012 ανέρχεται σε 23,1% στην Αθήνα εκτιμάται να είναι γύρω στο 26,1% (όριο φτώχειας στο 60% του ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος). Τα όρια που τίθενται στο 40%[4] του μέσου ισοδύναμου εισοδήματος δίνουν μια ένδειξη της κατανομής του εισοδήματος στη χαμηλότερη βαθμίδα της εισοδηματικής κλίμακας. Αντίστοιχα η διαφορά μεταξύ του 60% και 70% δείχνει πόσος πληθυσμός συγκεντρώνεται ακριβώς πάνω από τον συμβατικό δείκτη του 60%. Στην Ελλάδα για παράδειγμα το 2012 το ποσοστό των ακραία φτωχών ανέρχεται σε 10,6% ενώ για την Αθήνα το αντίστοιχο ποσοστό είναι 8,1%. Αν όμως χρησιμοποιείται ως όριο το 70% τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 30,45% (σύνολο χώρας) και 33,1% (Δήμος Αθηναίων).

Φαίνεται επομένως ότι υπάρχει χαμηλότερη αναλογία ακραίας φτώχειας στην Αθήνα από ότι στο σύνολο χώρας ενώ αντίθετα υπάρχει περισσότερος πληθυσμός κοντά στο συμβατικό όριο φτώχειας (60% της διαμέσου) στην Αθήνα από ότι στο σύνολο της χώρας.

4. Ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας στο Δήμο Αθηναίων

4.1 Φτώχεια με βάση την ηλικία

Στην Ελλάδα έχουν υπάρξει αλλαγές στη σύνθεση της φτώχειας, με μια σχετική μείωσή της στην ομάδα των ηλικιωμένων και μια σχετική αύξηση για τα άτομα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, τους ανέργους, τους νέους, τις μονογονεϊκές οικογένειες και τους μετανάστες.

Ο αριθμός των παιδιών σε κίνδυνο φτώχειας έχει επίσης αυξηθεί: 1/4 των παιδιά στην Ελλάδα ζει σε οικογένεια με εισόδημα κάτω από το όριο της φτώχειας. Ο κίνδυνος φτώχειας για παιδιά ηλικίας 0-17 ετών (παιδική φτώχεια) ανέρχεται σε 26,9% και είναι υψηλότερος κατά 3,8 ποσοστιαίες μονάδες από το αντίστοιχο ποσοστό του συνολικού πληθυσμού.

[4] Αφορά περιπτώσεις ακραίας φτώχειας.

Αντίστοιχα *στο Δήμο Αθηναίων* το 20,3% των παιδιών κάτω από 17 ετών είναι φτωχά. Αυτό συμβαίνει επειδή ζουν σε φτωχές οικογένειες, είτε διότι το οικογενειακό εισόδημά τους είναι υπερβολικά χαμηλό (χαμηλοί μισθοί, ανεργία, μη σταθερή εργασία, ημιαπασχόληση) είτε γιατί η οικογένεια είναι πολυμελής και μοιράζονται όλοι ένα ή δυο εισοδήματα και επιδόματα.

Επίσης το 18% των ατόμων του δείγματος ηλικίας μεταξύ 18 και 64 ετών είναι φτωχοί. Αυτό το ποσοστό είναι πολύ κάτω από το μέσο όρο συμπεριλαμβανομένων όλων των ηλικιών (Πίνακας 3).

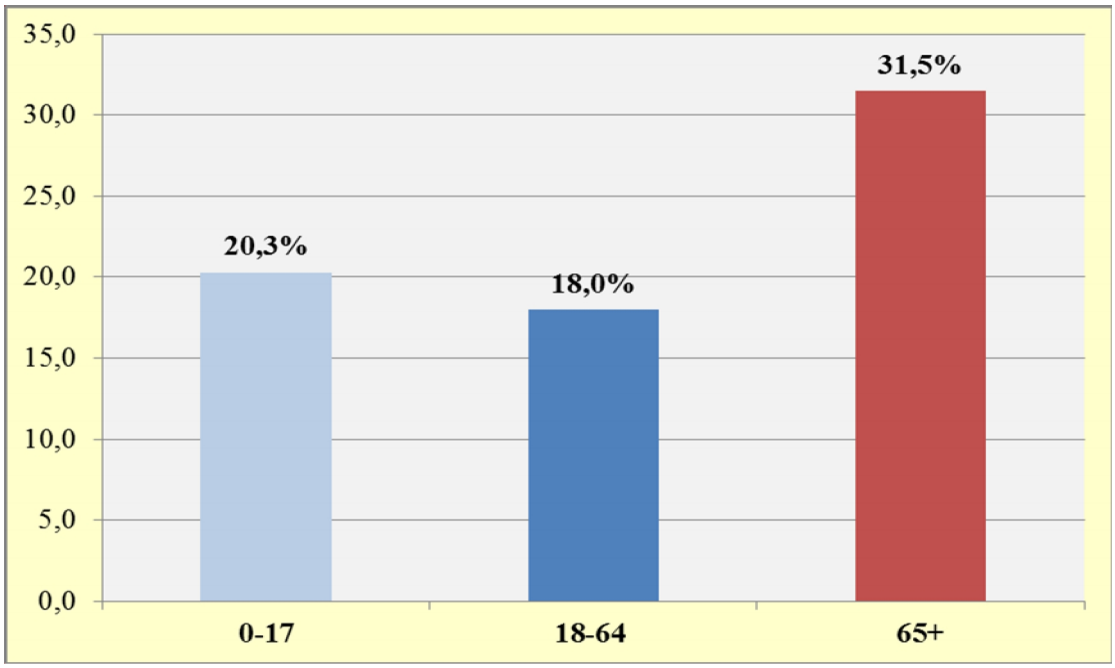
Παραδοσιακά οι ηλικιωμένοι αντιμετωπίζονται ως ευπαθής ομάδα διότι η οικονομική τους ευημερία εξαρτάται κατά πολύ από μια σειρά παραγόντων συμπεριλαμβανομένης της καταλληλότητας/επάρκειας των συστημάτων συνταξιοδότησης και την ηλικία αλλά και το φύλο του ηλικιωμένου πληθυσμού, αφού οι ηλικιωμένες γυναίκες και οι υπερήλικες αντιμετωπίζουν υψηλότερο κίνδυνο. Στην Ελλάδα, για τα άτομα 65 ετών και άνω το ποσοστό κινδύνου φτώχειας έπεσε μεταξύ του 2008 και του 2010 στο 21,3% (από 22,3% το 2008) αλλά μετά πάλι αυξήθηκε μεταξύ του 2010 και του 2011 στο 23,6%. Το 2012, το 17,2% των ατόμων ηλικίας 65 ετών και άνω αντιμετωπίζουν κίνδυνο φτώχειας και επομένως είναι μειωμένος κατά 6,4 ποσοστιαίες μονάδες σε σύγκριση με το 2011. Αντιθέτως, ο μέσος όρος κινδύνου φτώχειας για τα άτομα ηλικίας άνω των 65 ετών στην Ευρωπαϊκή Ένωση μειώθηκε αισθητά ανάμεσα στο 2008 και 2011 (από 19% σε 15,8%). Παρόλα αυτά, για πολλά χρόνια πριν την κρίση το ποσοστό κινδύνου φτώχειας για τους ηλικιωμένους και για τις γυναίκες μειωνόταν.

Το 2012, στο Δήμο Αθηναίων 31,5% των ατόμων ηλικίας 65 ετών και άνω είναι φτωχοί (Διάγραμμα 1. Πίνακας 3). Το βιοτικό επίπεδο των ηλικιωμένων κατά ένα μεγαλύτερο μέρος εξαρτάται από τις συντάξεις που λαμβάνουν. Το ποσό εξαρτάται από τα πρότερα επαγγέλματά τους και τους μισθούς που λάμβαναν όταν ήταν οικονομικά ενεργοί. Αυτοί που ήταν ανειδίκευτοι εργαζόμενοι ή με μερική απασχόληση ή αυτοί με πλημμελή σύνδεση με την αγορά εργασίας (κυρίως γυναίκες) συχνά λαμβάνουν και χαμηλές συντάξεις.

Πίνακας 3. Κίνδυνος φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, κατά ομάδες ηλικιών, Ελλάδα, Δήμος Αθηναίων, 2012

Ομάδες ηλικιών	Ελλάδα	Δήμος Αθηναίων
0-17	26,9%	20,3%
18-64	23,8%	18,0%
65+	17,2%	31,5%

Διάγραμμα 1. Κίνδυνος φτώχειας κατά ηλικιακή ομάδα, Δήμος Αθηναίων

4.2 Φτώχεια με βάση το φύλο, το μέγεθος του νοικοκυριού, το μορφωτικό επίπεδο του αρχηγού της οικογένειας και το ιδιοκτησιακό καθεστώς στέγασης

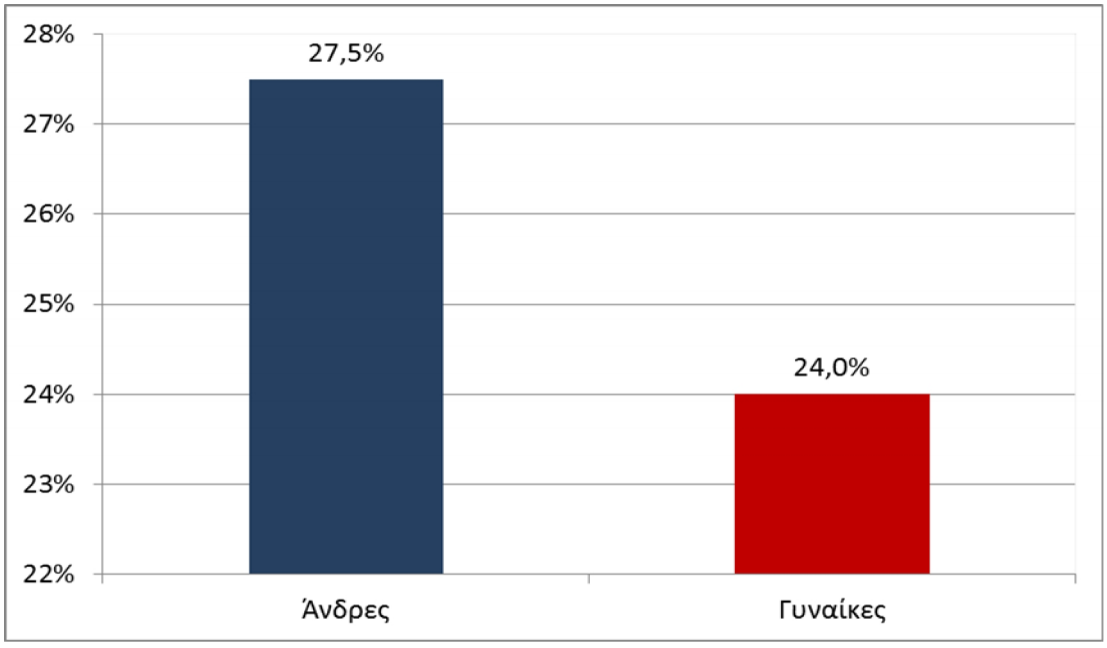
Στο Δήμο Αθηναίων, το ποσοστό φτώχειας στους άνδρες είναι πιο υψηλό από των γυναικών: 27,5% και 24,0% αντίστοιχα. Οι γυναίκες παραδοσιακά ξοδεύουν περισσότερο χρόνο παρέχοντας άμισθη φροντίδα στα παιδιά ή στους ηλικιωμένους της οικογένειας και δουλεύουν λιγότερο ή ημιαπασχολούνται για να βοηθούν τα

εξαρτημένα μέλη της οικογένειας. Φαίνεται ωστόσο ότι η τάση αυτή δεν ισχύει για όσες είναι υπεύθυνες στο νοικοκυριό, με αποτέλεσμα τα ποσοστά φτώχειας να καταγράφονται πιο συγκρατημένα σε σχέση με τους άνδρες (Διάγραμμα 2. Πίνακας 4).

Πίνακας 4. Κίνδυνος φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, κατά φύλο, Ελλάδα, Δήμος Αθηναίων, 2012

Φύλο	Ελλάδα	Δήμος Αθηναίων
Θήλεις	23,6%	24,0%
Άρρενες	22,5%	27,5%

Διάγραμμα 2. Κίνδυνος φτώχειας κατά φύλο (υπεύθυνος νοικοκυριού)

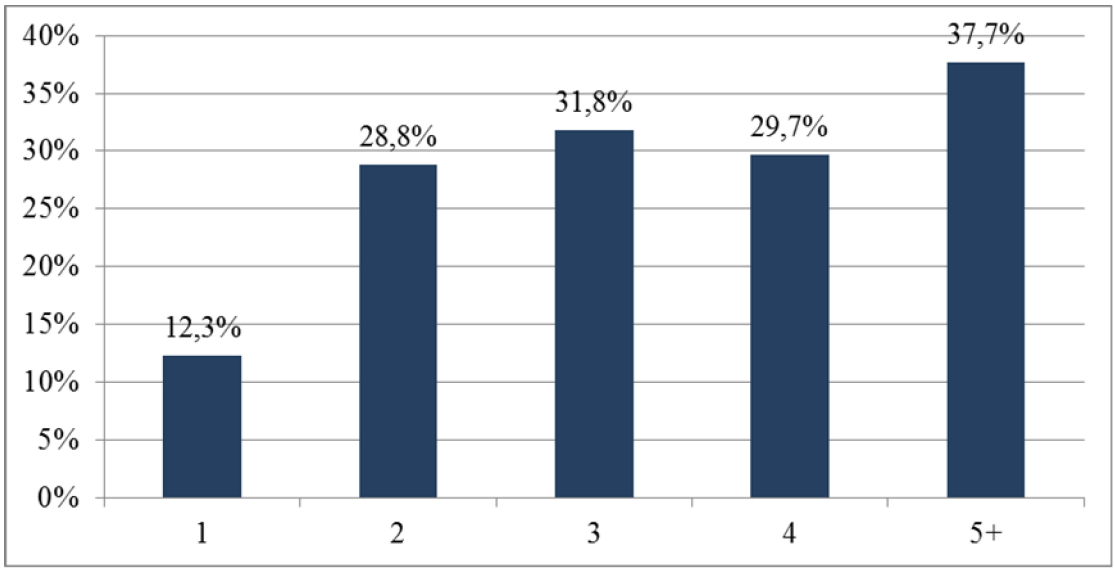
Το 2012, στο Δήμο Αθηναίων το 37,7% των νοικοκυριών με 5 ή περισσότερα μέλη πλήττονται από τη φτώχεια. Το 29,7% των νοικοκυριών που αποτελούνται από 4 μέλη είναι επίσης φτωχά ενώ ελάχιστα πιο κάτω βρίσκεται το 31,8% όσων ζουν σε τριμελείς οικογένειες / νοικοκυριά. Ακόμη το 28,8% των νοικοκυριών με δύο μέλη

και το 12,3% των νοικοκυριών με έναν ενήλικα άνω των 18 ετών βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας (Διάγραμμα 3).

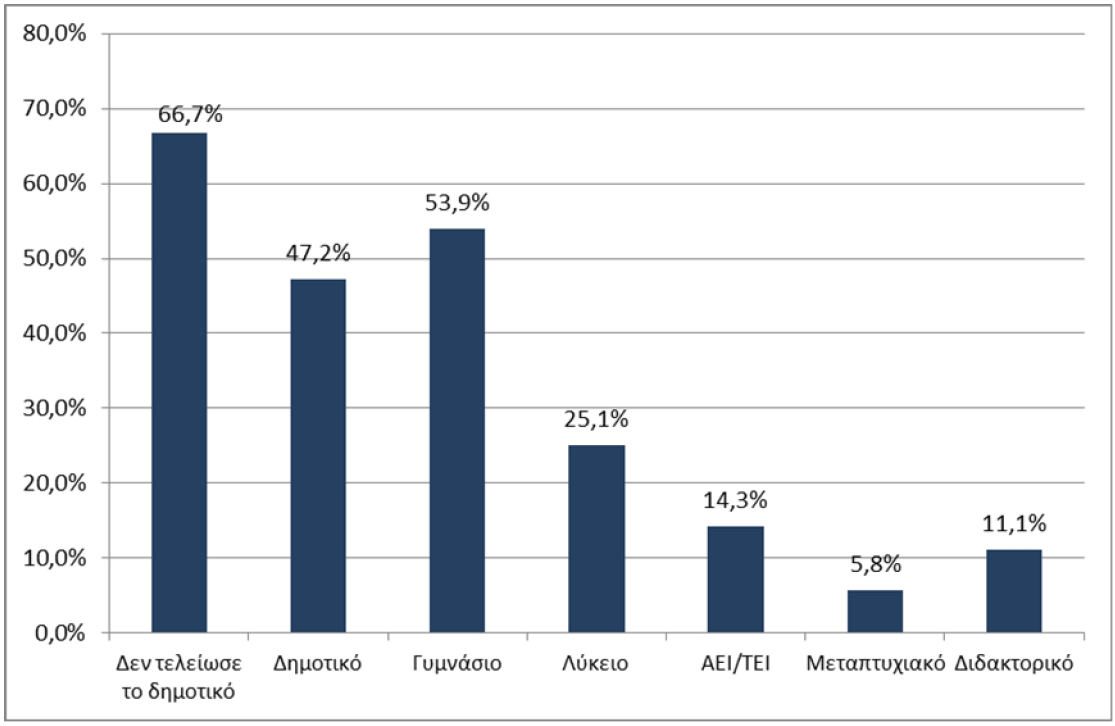
Η εκπαίδευση φαίνεται να αποτελεί ένα δίχτυ ασφαλείας απέναντι στον κίνδυνο φτώχειας. Διαπιστώνεται ότι ο σχετικός κίνδυνος φτώχειας για τα άτομα που δεν τελείωσαν το δημοτικό ανέρχεται σε 66,7%, για τα άτομα που τελείωσαν το δημοτικό σε 47,2%, για τα άτομα που τελείωσαν το γυμνάσιο σε 53,2%, για τα άτομα που τελείωσαν το λύκειο σε 25,1%, για τα άτομα που τελείωσαν ΑΕΙ/ΤΕΙ σε 14,3%, για τα άτομα που τελείωσαν μεταπτυχιακό σε 5,8% και για τα άτομα που ολοκλήρωσαν διδακτορικό σε 11,1% (Διάγραμμα 4).

Επίσης το 22,3% των νοικοκυριών που διαθέτουν δική τους κατοικία είναι σε κίνδυνο φτώχειας κι αυξάνεται στο 30,6% αν υπάρχουν οικονομικές υποχρεώσεις όπως δάνεια, υποθήκες, κτλ. Για τα νοικοκυριά που νοικιάζουν ο κίνδυνος φτώχειας αυξάνεται στο 32,1% (Διάγραμμα 5).

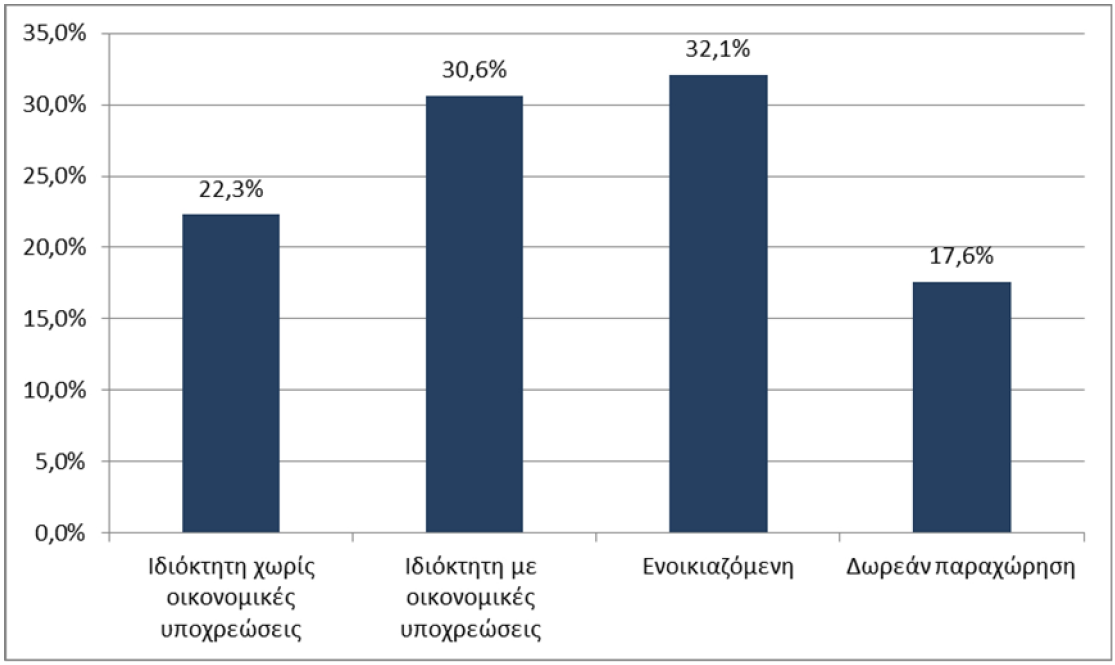
Διάγραμμα 3. Κίνδυνος φτώχειας κατά μέγεθος νοικοκυριού

Διάγραμμα 4. Κίνδυνος φτώχειας κατά εκπαιδευτικό επίπεδο (υπεύθυνος νοικοκυριού)

Διάγραμμα 5. Κίνδυνος φτώχειας κατά ιδιοκτησιακό καθεστώς κατοικίας

4.3 Φτώχεια με βάση την απασχόληση

Οι εργαζόμενοι κινδυνεύουν λιγότερο από τους ανέργους και τους οικονομικά μη ενεργούς (συνταξιούχους, νοικοκυρές, κλπ.). Το ποσοστό κινδύνου φτώχειας στους εργαζόμενους στο Δήμο Αθηναίων ανέρχεται σε 18,4% (έναντι 15,1% για το σύνολο χώρας), στους ανέργους σε 51,8% (έναντι 45,8% για το σύνολο χώρας), στους συνταξιούχους σε 36,7% (έναντι 14,3% για το σύνολο της χώρας) και στους οικονομικά ανενεργούς σε 27,8% (Διάγραμμα 6. Πίνακας 5).

Περικοπές μισθών, απορρύθμιση των επιχειρήσεων, ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων οργανισμών, κατάργηση εμπορικών δασμών, συρρίκνωση του Κράτους Πρόνοιας, αναδιάρθρωση του εργατικού δυναμικού προκειμένου να τονωθεί η βιομηχανική και η οικονομική ευελιξία επηρεάζουν τη μεσαία τάξη δημιουργώντας μια διογκούμενη κοινωνική ομάδα των "εργαζόμενων φτωχών". Όχι μόνο εργάτες στο περιθώριο της αγοράς εργασίας (ανειδίκευτοι και χαμηλής εξειδίκευσης), αλλά ακόμα και καταρτισμένοι εργαζόμενοι χάνουν τις δουλειές τους καθώς στην καλύτερη των περιπτώσεων είναι καταδικασμένοι να υποβιβαστούν στη θέση των ανειδίκευτων μέσω της διαδικασίας του απο-χαρακτηρισμού τους (ως υψηλής κατάρτισης εργατικό δυναμικό) ή συχνά πέφτουν σε περιοδική ανεργία. Το να υπάρχει δουλειά φαίνεται ο καλύτερος τρόπος να αποφύγει κανείς τον κίνδυνο φτώχειας, αλλά δεν αποτελεί κι απαραίτητη συνθήκη. Φτώχεια με εργασία, είναι μια περίπλοκη κατάσταση καθώς συνήθως αναφέρεται στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού στο οποίο τουλάχιστον ένα άτομο δουλεύει σε σχέση με τα άτομα που εξαρτώνται από αυτό το (μοναδικό) οικογενειακό εισόδημα. Αυτό απεικονίζεται καθαρά στο Διάγραμμα 6, όπου πολλά άτομα αν και εργάζονται είναι φτωχά.

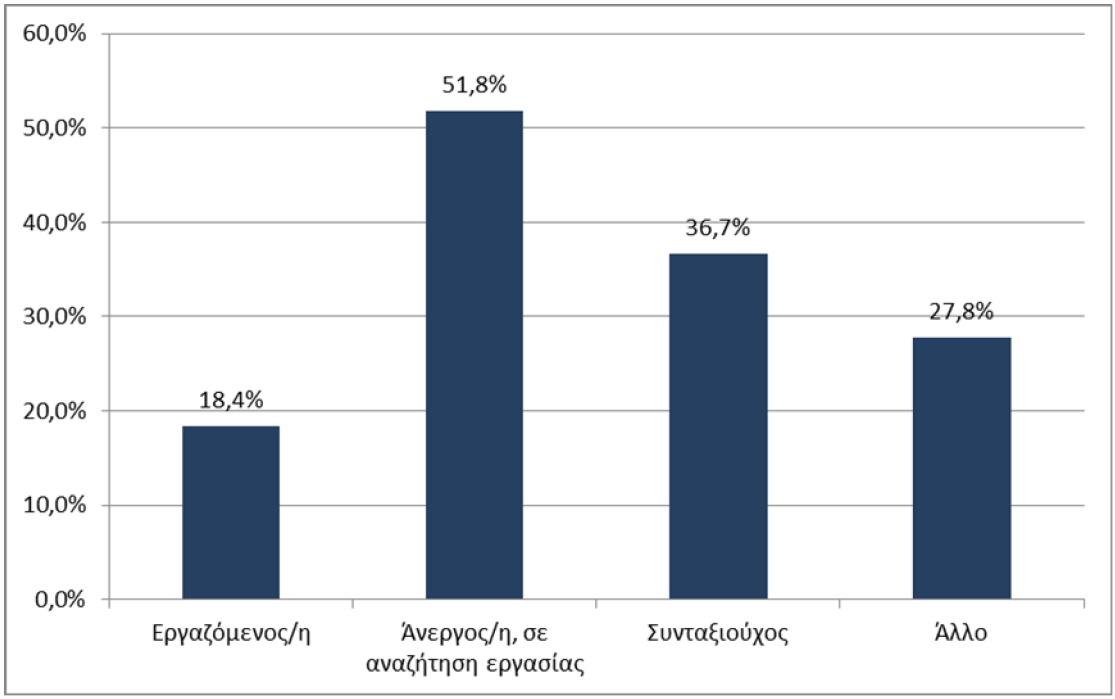
Πίνακας 5. Κίνδυνος φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις του πληθυσμού ηλικίας 18 ετών και άνω κατά κατάσταση απασχόλησης, Ελλάδα, Δήμος Αθηναίων, 2012

Ασχολία	Ελλάδα	Δήμος Αθηναίων
Εργαζόμενοι	15,1%	18,4%
Άνεργοι	45,8%	51,8%
Συνταξιούχοι	14,3%	36,7%
Οικονομικά μη ενεργοί	[5]	27,8%

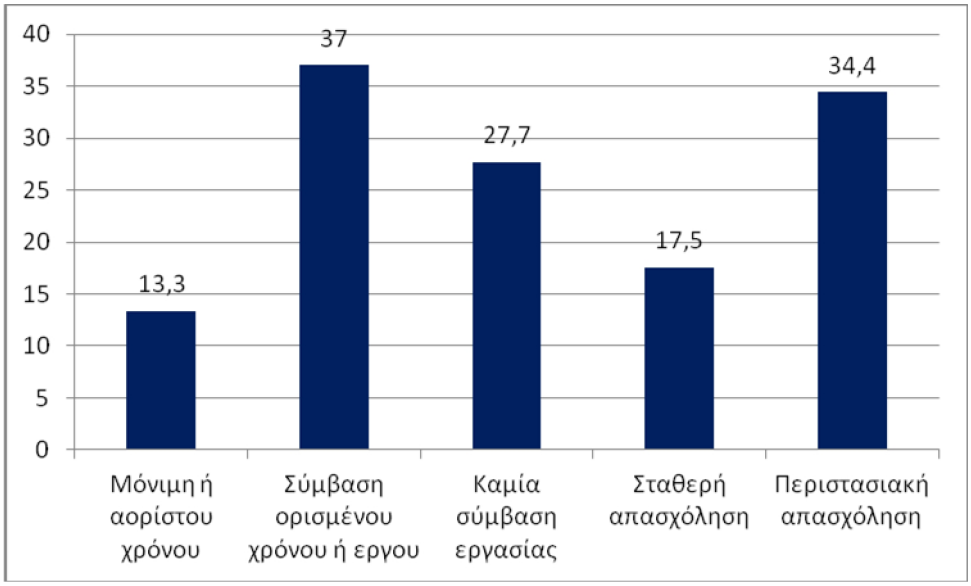
Στο Δήμο Αθηναίων, ο κίνδυνος φτώχειας για τους εργαζόμενους με μόνιμη ή αορίστου χρόνου απασχόληση ανέρχεται σε 13,3%, για τους εργαζόμενους με σύμβαση ορισμένου χρόνου ή έργου σε 37,0%, ενώ για τα άτομα με καμία σύμβαση εργασίας σε 27,7%. Επίσης σημαντικά χαμηλότερος είναι ο κίνδυνος φτώχειας για όσους έχουν σταθερή απασχόληση (17,5%) συγκριτικά με τις περιπτώσεις όσων εργάζονται περιστασιακά (34,3%) (Διάγραμμα 7).

[5] Μη εργαζόμενοι (άνεργοι και οικονομικά μη ενεργοί): 27,9% και λοιποί μη οικονομικά ενεργοί (εκτός συνταξιούχων): 33,3%.

Διάγραμμα 6. Κίνδυνος φτώχειας κατά κατάσταση απασχόλησης (υπεύθυνος του νοικοκυριού)

Διάγραμμα 7. Κίνδυνος φτώχειας κατά είδος απασχόλησης (υπεύθυνος του νοικοκυριού)

5. Υποκειμενική φτώχεια, ποιότητα ζωής (επιλεγμένοι δείκτες) και μελλοντικές προσδοκίες

Με βάση την ερώτηση: «Έχοντας υπ' όψιν το συνολικό μηνιαίο εισόδημα, μπορεί το νοικοκυριό σας να τα βγάλει πέρα οικονομικά;», οι απαντήσεις είναι (Πίνακας 6):

Πίνακας 6. Δυσκολία αντιμετώπισης συνήθων αναγκών των νοικοκυριών

	Ελλάδα	Δήμος Αθηναίων
Με μεγάλη δυσκολία	33,8%	18,9%
Με δυσκολία	37,9%	24,5%
Με κάποια δυσκολία	18,6%	37,7%
Μάλλον εύκολα	6,7%	16,6%
Εύκολα	2,5%	1,9%
Πολύ εύκολα	0,5%	0,4%

Με βάση τα στοιχεία της έρευνας διαπιστώνεται ότι στο Δήμο Αθηναίων ένα μεγάλο ποσοστό πληθυσμού «με μεγάλη δυσκολία» (18,9%), «με δυσκολία» (24,5%) ή «με κάποια δυσκολία» (37,7%) τα βγάζουν πέρα οικονομικά (Πίνακας 6). Σημειωτέον ότι μπορεί τα νοικοκυριά που είναι φτωχά να δηλώνουν ότι τα βγάζουν πέρα, αλλά με πολλές στερήσεις, ζώντας κάτω από ένα αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης.

Χρησιμοποιώντας κάποια ερωτήματα που προσδιορίζουν την ποιότητα ζωής ή την υλική στέρηση, μπορούμε να διαπιστώσουμε αν κάτι τέτοιο πράγματι συμβαίνει.

Πιο συγκεκριμένα, οι ερωτώμενοι στο Δήμο Αθηναίων κλήθηκαν να απαντήσουν σε κάθε μία από τις ακόλουθες ερωτήσεις:

1. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να κρατήσει το σπίτι του επαρκώς ζεστό;

2. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει ένα ψυγείο;

3. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει πλυντήριο ρούχων;

4. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει φούρνο μικροκυμάτων;

5. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει τηλέφωνο;

6. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει τηλεόραση;

7. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει ηλεκτρονικό υπολογιστή;

8. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να έχει πρόσβαση στο διαδίκτυο;

9. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει αυτοκίνητο;

Οι απαντήσεις παρουσιάζονται στον Πίνακα 7. Συγκεκριμένα το 9,6% των φτωχών Αθηναίων δεν μπορούν να κρατήσουν το σπίτι τους ζεστό επαρκώς[6], ενώ το 19,1% δεν έχουν φούρνο μικροκυμάτων. Το 25,5% των φτωχών νοικοκυριών και το 9,4% των μη φτωχών νοικοκυριών δεν διαθέτουν αυτοκίνητο[7], ενώ το 13,4% του φτωχού πληθυσμού και το 4% του μη φτωχού δε διαθέτει υπολογιστή[8].

[6] Το 36,2% του φτωχού πληθυσμού της χώρας το 2012 διαβιεί σε κατοικία που ήταν ανεπαρκώς ζεστή κατά τη διάρκεια του χειμώνα, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό του μη φτωχού πληθυσμού ήταν 24,1%.

[7] Το 21,0% του φτωχού πληθυσμού και το 9,8% του μη φτωχού πληθυσμού δε διαθέτουν ένα τουλάχιστον IX επιβατηγό αυτοκίνητο.

[8] Το 16,0% των φτωχών νοικοκυριών και το 7,5% των μη φτωχών νοικοκυριών δε διαθέτουν προσωπικό ηλεκτρονικό υπολογιστή, αν και τον χρειάζονται, λόγω οικονομικής αδυναμίας.

Πίνακας 7. Επιλεγμένοι δείκτες ποιότητας ζωής, Δήμος Αθηναίων, 2012

Ποσοστό πληθυσμού που δεν έχει την οικονομική δυνατότητα:	**Φτωχοί (%)**	**Μη φτωχοί (%)**
Να κρατήσει το σπίτι ζεστό επαρκώς	9,6	1,9
Να αγοράσει ένα ψυγείο	0,2	0,6
Να αγοράσει πλυντήριο ρούχων	3,2	1,8
Να αγοράσει φούρνο μικροκυμάτων	19,1	4,3
Να αγοράσει τηλέφωνο	3,8	0,5
Να αγοράσει τηλεόραση	1.9	0,5
Να αγοράσει ηλεκτρονικό υπολογιστή	13,4	4,0
Να έχει πρόσβαση στο διαδίκτυο	17,2	4,7
Να αγοράσει αυτοκίνητο	25,5	9,4

Φαίνεται ότι όχι μόνον οι φτωχοί αλλά και τα νοικοκυριά μεσαίας τάξης υφίστανται συνεχείς πιέσεις ως αποτέλεσμα της κρίσης. Η φτώχεια και η ανεργία έχουν αυξηθεί σημαντικά και πλήττουν άτομα που δεν έπλητταν στο παρελθόν. Με βάση τα στοιχεία της έρευνας, πάνω από 60% των φτωχών και των μη φτωχών στην Αθήνα δήλωσαν ότι η κατάσταση χειροτερεύει δείχνοντας την απαισιόδοξη στάση τους για το εγγύς μέλλον.

6. Οικονομική πίεση των νοικοκυριών

Στο Δήμο Αθηναίων, έχουμε πολλές περιπτώσεις ατόμων που πέραν της έντονης υλικής στέρησης αντιμετωπίζουν και οικονομική πίεση. Το 34,9% των ερωτηθέντων

πληρώνει κάποιο ποσό για εξόφληση στεγαστικού δανείου, δάνειο για αγορά ΙΧ πληρώνει το 12,8% ενώ δόσεις πιστωτικών καρτών δίνει το 13,2% (Πίνακας 8).

Πίνακας 8. Δόσεις για δάνεια: Δήμος Αθηναίων 2012

Στεγαστικό κύριας κατοικίας	34,9%
Στεγαστικό δευτερεύουσας ή εξοχικής κατοικίας	4,3%
Επισκευαστικό κύριας ή δευτερεύουσας κατοικίας	7,5%
Δάνειο για αγορά Ι.Χ.	12,8%
Άλλο καταναλωτικό δάνειο	14,6%
Δόσεις πιστωτικών καρτών	13,2%
Δόσεις για αγορά ειδών από καταστήματα λιανικής	12,5%
Επαγγελματικό δάνειο	0,4%

Στην ερώτηση «Πόσο επιβαρύνουν το εισόδημά σας οι αποπληρωμές δανείων ή αγορών που πραγματοποιήσατε με δόσεις, συμπεριλαμβανομένων και των τόκων», το 28,7% των ερωτώμενων δηλώνει ‘πάρα πολύ’ και το 55,6% ‘αρκετά’ (Πίνακας 9).

Πίνακας 9. «Πόσο επιβαρύνουν το εισόδημά σας οι αποπληρωμές δανείων ή αγορών που πραγματοποιήσατε με δόσεις, συμπεριλαμβανομένων και των τόκων;»

Πάρα πολύ	28,7%
Αρκετά	55,6%
Καθόλου	15,6%

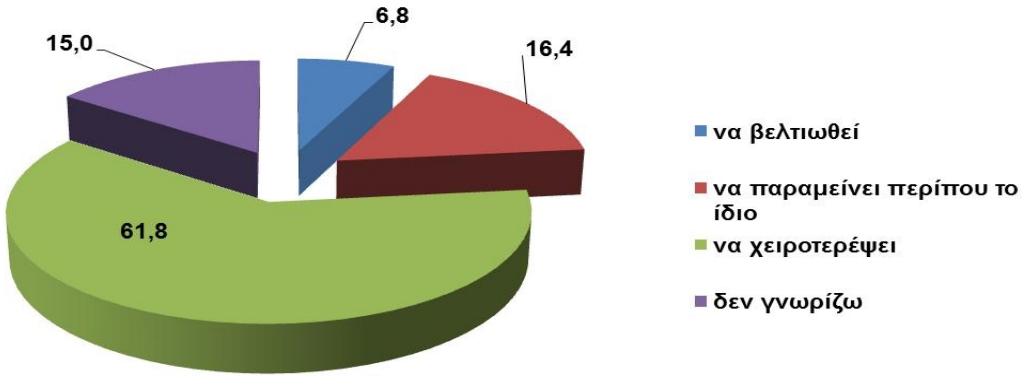
Τουλάχιστον 1 φορά καθυστέρησε να πληρώσει το ενοίκιο το 9% των ερωτώμενων, το 18,7% αντιμετώπισε πρόβλημα τουλάχιστον 1 φορά για να πληρώσει πάγιους λογαριασμούς της κύριας κατοικίας (ηλεκτρικού ρεύματος, νερού, αερίου, κλπ.), ενώ το 6,8% έχει καθυστερήσει τουλάχιστον 1 φορά να πληρώσει τις δόσεις πιστωτικών καρτών, δανείων για οικοσκευή κλπ. ή αγορών με δόσεις (Πίνακας 10).

Αυτό έχει μάλλον ως συνέπεια το 61,8% να αναμένει ότι η οικονομική κατάσταση θα χειροτερέψει τους επόμενους 12 μήνες (Διάγραμμα 8).

Πίνακας 10. Καθυστέρηση στην πληρωμή ενοικίου, πάγιων λογαριασμών και δόσεων, Δήμος Αθηναίων, 2012

	Ενοίκιο	Πάγιοι Λογαριασμοί	Δόση στεγαστικού δανείου	Δόσεις πιστωτικών καρτών
Ναι (1 φορά)	9,0%	18,7%	3,5%	6,8%
Ναι (2 φορές και άνω)	5,3%	15,8%	2,3%	5,8%
Όχι	18,9%	64,4%	11,7%	15,8%
Δε με αφορά	66,8%	1,0%	82,5%	71,5%

Διάγραμμα 8. Προσδοκία οικονομικής κατάστασης στους επόμενους 12 μήνες

7. Οικονομική ανισότητα

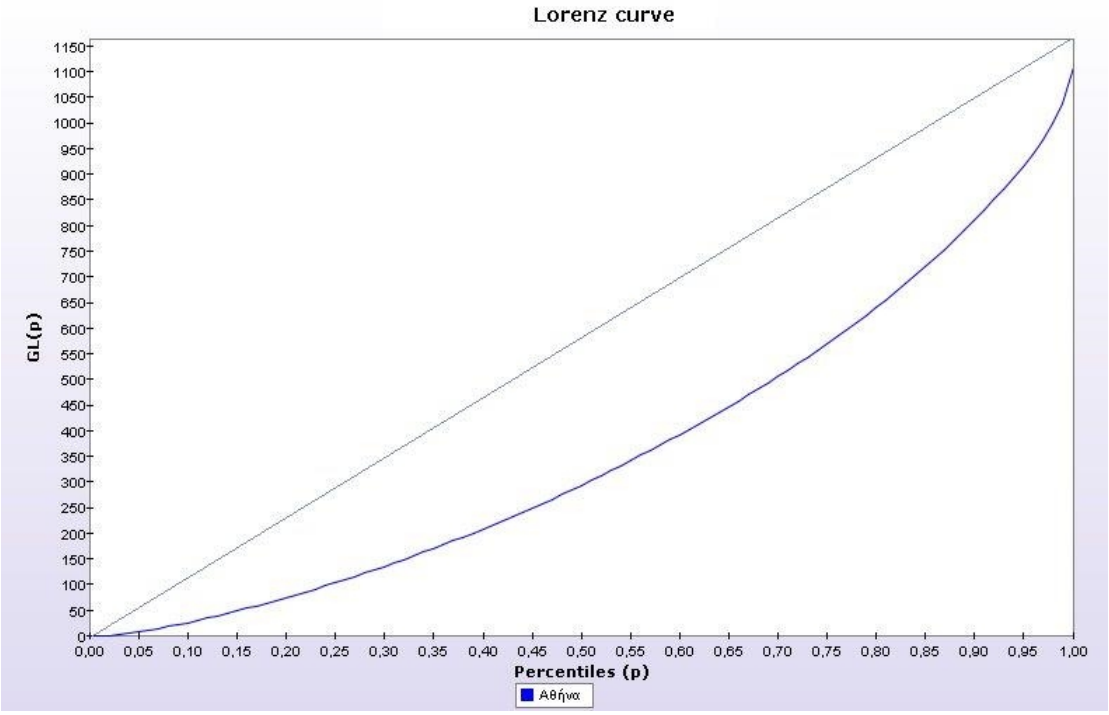
Ο δείκτης άνισης κατανομής εισοδήματος (συντελεστής Gini) κυμαίνεται στο 34,6% στο Δήμο Αθηναίων το έτος 2012. Αυτό σημαίνει ότι αν πάρουμε δύο τυχαία άτομα του πληθυσμού, αναμένουμε ότι το εισόδημά τους θα διαφέρει κατά 34,6% του μέσου εισοδήματος. Αντίστοιχα, το ίδιο έτος αναφοράς, ο συγκεκριμένος συντελεστής διαμορφώθηκε στο 34,3% για το σύνολο χώρας (Πίνακας 11).

Η αντίστοιχη καμπύλη Lorenz, δείχνει ότι η ανισότητα στο Δήμο είναι ιδιαίτερα έντονη (Διάγραμμα 9).

Πίνακας 11. Συντελεστής Gini, Δήμος Αθηναίων και Σύνολο Χώρας, 2012

Δήμος Αθηναίων	34,6%
Σύνολο Χώρας	34,3%

Διάγραμμα 9. Καμπύλη Lorenz, Δήμος Αθηναίων, 2012

8. Συμπεράσματα και κύρια ευρήματα από την ποιοτική έρευνα

Από τη μέχρι στιγμής ανάλυση στο αστικό κέντρο της χώρας, φαίνεται ότι η κρίση έχει έντονη επίπτωση στη φτώχεια η οποία εξετάζεται με απλούς και περισσότερο σύνθετους δείκτες. Παρ' όλες τις ενδείξεις ότι η αύξηση της σχετικής φτώχειας είναι σημαντική, τα συμπεράσματα που προκύπτουν είναι αποκαλυπτικά και πολύ ενδιαφέροντα.

Το προφίλ της φτώχειας που παρουσιάσαμε αποκαλύπτει ότι στην Αθήνα υπάρχουν σημαντικές δημογραφικές και κοινωνικό-οικονομικές διαστάσεις που ευθυγραμμίζονται με τα ευρήματα για τη φτώχεια κι άλλων μελετών για τη χώρα.

Τα ποσοστά φτώχειας είναι σχετικά χαμηλά σε αυτούς που είναι πολύ μορφωμένοι και σε αυτούς που συμμετέχουν στην αγορά εργασίας. Από την άλλη πλευρά η φτώχεια αυξάνεται ανάλογα με την ηλικία και το μέγεθος του νοικοκυριού.

Πιο συγκεκριμένα, στο Δήμο Αθηναίων για το έτος 2012, ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας είναι:

- Τα άτομα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης,

- Τα άτομα ηλικίας 65 ετών και άνω,

- Τα νοικοκυριά με περισσότερα από πέντε μέλη,

- Τα παιδιά ηλικίας 0-17 ετών,

- Οι άνεργοι,

- Οι ενοικιαστές,

- Τα άτομα με μη σταθερή απασχόληση.

Το 2012 το 8,1% του πληθυσμού της Αθήνας είναι ακραία φτωχό δηλαδή με εισόδημα κάτω από το 40% της διαχωριστικής γραμμής.

Ενώ αναγνωρίζεται πλέον, η πολυπλοκότητα της φτώχειας, η πολιτική πρακτική την αντιμετωπίζει μονοδιάστατα αδυνατώντας να την περιορίσει αποτελεσματικά. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει και από ποιοτική έρευνα στην οποία συμμετείχαν

επιλεγμένα στελέχη που δραστηριοποιούνται στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών στο Δήμο Αθηναίων. Ειδικότερα, αναφέρονται τα ακόλουθα:

1. «Η φτώχεια δεν είναι ατύχημα. Η φτώχεια είναι πολιτική επιλογή. Όταν έχεις βίαια φαινόμενα φτωχοποίησης πληθυσμού, δηλαδή όταν ξαφνικά μένουν άνεργοι σε μία πόλη 20.000 κατοίκων οι 5.000 άνθρωποι, δεν είναι ένα ατύχημα, δεν έτυχε επειδή έγινε σεισμός και κατέρρευσαν οι υποδομές της πόλης».

2. «Τα προνοιακά επιδόματα ήταν ανέκαθεν μία στήριξη των λίγων. Άμα φτάσουμε στο σημείο να γίνονται τα προνοιακά επιδόματα η στήριξη των 2/3 μιας κοινωνίας τότε υπονομεύονται οι προϋποθέσεις κοινωνικής συνοχής».

3. «Η ανθρώπινη συμπεριφορά πρέπει να λαμβάνεται πάντα υπόψη στην εφαρμογή πολιτικών. Για παράδειγμα η Ελλάδα δεν έχει κουλτούρα ούτε αστεγίας ούτε ξενώνων αστέγων. Έχει περισσότερο νόημα να ενισχύσεις κάτι στο εισόδημα του άνεργου για να μη βγει στο δρόμο, παρά να πιστέψεις και να ελπίσεις ότι θα πάει σε ξενώνα φιλοξενίας. Δεν την έχουμε αυτή την κουλτούρα, δεν έχουμε και το κλίμα που θα μας σπρώξει σε αυτή τη δομή. Θα πρέπει να σκεφτούμε λίγο διαφορετικά, να μελετήσουμε πως συμπεριφερόμαστε εθιμικά, πολιτισμικά και να το δούμε αυτό πως στήνεται».

9. Βιβλιογραφία

European Antipoverty network (EAPN)., (2009). Poverty and inequality in the EU.

http://www.eapn.eu/images/docs/poverty%20explainer_web_en.pdf

Guio, A.-C. (2005). *Material Deprivation in the EU*, Statistics in Focus, Population and Social Conditions, Living Conditions and Welfare, 21/2005, Eurostat, Luxembourg.

Halleröd, B., (1995). "The truly poor: direct and indirect measurement of consensual poverty in Sweden", *Journal of European Social Policy*, Vol.5, No. 2, pp. 111-129.

Hellenic Statistical Authority., (2010, p. 5), classification.

Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom.* London: Allen Lane and Penguin Books.

Διαδικτυακές αναφορές

http://www.european-microfinance.org/definitionexclusionsociale_en.php.

http://www.un.org/esa/socdev/wssd/index.html.

http://www.european-microfinance.org/definitionexclusionsociale_en.php.

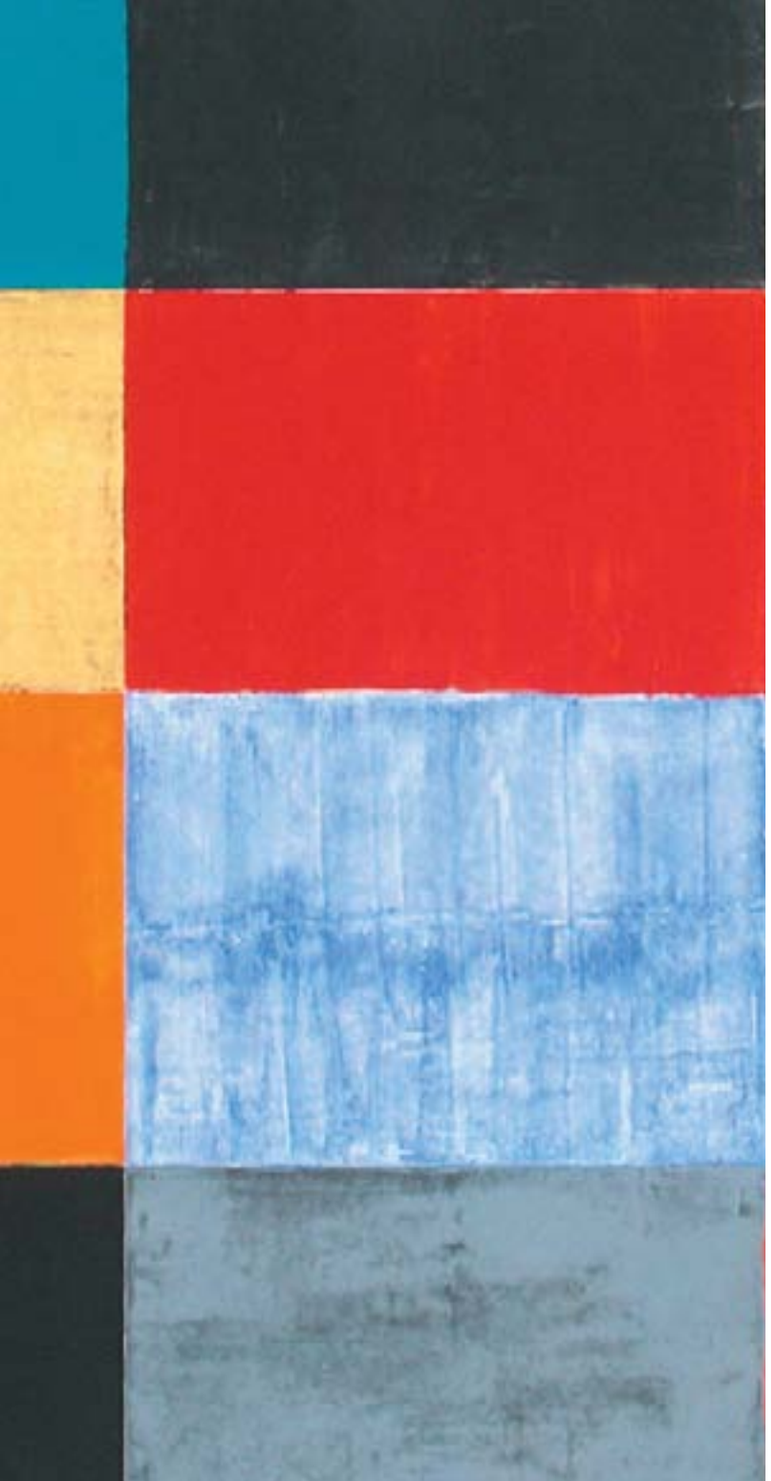
Ελληνικη Κοινωνιολογικη Εταιρεια-ΕΚΕ

4ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Κοινωνικές Ταυτότητες και Κοινωνική Συνοχή: Προκλήσεις και Προοπτικές

Αθήνα, 12-14 Δεκεμβρίου 2013

ΕΚΠΑ, Μαράσλειο Διδασκαλείο, Μαρασλή 4, Αθήνα

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α

16.00-17.00 ΠΡΟΣΕΛΕΥΣΗ, ΕΓΓΡΑΦΗ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

Αμφιθέατρο

17.00-17.30
ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ, ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΟΜΙΛΙΑ

ΑΡΓΥΡΗΣ ΚΥΡΙΔΗΣ
Πρόεδρος Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, Καθηγητής, ΑΠΘ

17.30-19.00

ΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΟΜΙΛΙΕΣ

ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΗΣ

Σωκράτης ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ
Καθηγητής, Παν/μιο Κρήτης

Κοινωνική συνοχή: Μια έννοια συνυφασμένη με την κρίση, αλλά και ένα διαρκές ζητούμενο της ελληνικής κοινωνίας

Ρόη ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ
Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ

Η μαζική επικοινωνία σε περίοδο κρίσης. Από τη συνοχή στη συνενοχή και τον ανταγωνιστικό κατακερματισμό

Γιώργος ΠΛΕΙΟΣ
Καθηγητής, ΕΚΠΑ

19.00-19.30 ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

19.00-20.30

ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ ΤΡΑΠΕΖΙ

Η Κοινωνιολογία και οι Προοπτικές της

ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΗΣ

Αργύρης ΚΥΡΙΔΗΣ
Καθηγητής, ΑΠΘ

Νίκος ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ
Καθηγητής, ΕΚΚΕ, ΕΚΠΑ

Σωκράτης ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ
Καθηγητής, Παν/μιο Κρήτης

Αλέξανδρος-Ανδρέας ΚΥΡΤΣΗΣ
Καθηγητής, ΕΚΠΑ

08.30-09.00 ΠΡΟΣΕΛΕΥΣΗ

09.00-10.30

ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης Ι

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Ελένη ΣΙΑΝΟΥ –ΚΥΡΓΙΟΥ
Καθηγήτρια, Παν/μιο Ιωαννίνων

Κρίση χρέους και εργαλειακότητα: Εκπαιδεύοντας στη Δημοκρατία

Αθηνά-Ιουλία ΣΠΙΝΘΟΥΡΑΚΗ
Αν. Καθηγήτρια, Παν/μιο Πατρών

Γεωργία ΓΟΥΓΑ
Διδάκτωρ, ΑΤΕΙ Αθηνών

Ιωάννης ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΣ
Επ. Καθηγητής, Παν/μιο Πατρών

Ρήξεις και αντιφάσεις στην εκπαιδευτική πραγματικότητα: Αφηρημένες μορφοποιήσεις σε ένα νεοφιλελεύθερο μοντέλο εκπαίδευσης

Ευαγγελία ΚΑΛΕΡΑΝΤΕ
Επ. Καθηγήτρια, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας

Η αλληλεγγύη στην εκπαίδευση σε εποχές κρίσης

Βασιλική ΚΑΝΤΖΑΡΑ
Επ. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο

Το κίνημα των καθηγητών και η μειωμένη κοινωνική συνοχή στο χώρο της εκπαίδευσης

Άννα ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΑΚΗ
Διδάσκουσα, ΕΑΠ

Η εθνική ταυτότητα και η ένταξη αλλοδαπών μαθητών στο εκπαιδευτικό σύστημα: Η περίπτωση της Χίου

Θεόδωρος ΕΛΕΥΘΕΡΑΚΗΣ
Λέκτορας, Παν/μιο Κρήτης

Παναγιώτης ΓΙΑΒΡΙΜΗΣ
Λέκτορας, Παν/μιο Αιγαίου

Εμμανουήλ ΤΣΑΓΚΑΤΟΣ
Εκπαιδευτικός, Υ.Παι.Θ.

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Δυνητική Πραγματικότητα, Νέα Μέσα και Αναδυόμενες Ταυτότητες

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Χαράλαμπος ΤΣΕΚΕΡΗΣ
Διδάκτωρ, ΕΚΠΑ, Πάντειο Παν/μιο

Δυνητικές κοινότητες στην εκπαίδευση: Η μάθηση ως διαδικασία επιπολιτισμού

Αλέξης ΜΠΡΑΪΛΑΣ
Πάντειο Παν/μιο

Εαυτός και δυνητικές Κοινότητες: Διαλογικές διαπειθαρχικές αναζητήσεις

Χαράλαμπος ΤΣΕΚΕΡΗΣ
Πάντειο Παν/μιο

Βασίλης ΘΕΟΔΩΡΗΣ
Aegean Omiros College

Η διαδικτυακή ανασυγκρότηση της ελληνικής συλλογικής ταυτότητας

Πηνελόπη ΤΣΙΛΗ
Πάντειο Παν/μιο

Η δημόσια σφαίρα στον κυβερνοχώρο: Πολύπλοκες δικτυώσεις και γεωγραφίες

Αναστασία-Ζωή ΣΟΥΛΙΩΤΟΥ
Υ/Δ Paris VIII

Η σεξουαλικότητα στον κυβερνοχώρο: Ψυχοκοινωνιολογικές θεωρήσεις και προοπτικές

Αντωνία-Ελένη ΒΑΡΩΝΗ,
Ελπίδα ΓΕΩΡΓΑ,
Λουίζα ΜΙΧΕΛΗ,
Χριστίνα ΣΙΜΙΤΣΗ,
Αυγερινή ΤΖΑΝΝΕΤΑΚΟΥ
Aegean Omiros College

Προς μια κριτική θεωρία των νέων μέσων

Κωνσταντίνος ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ
University of East London UK

Χρήστος ΜΠΟΙΚΟΣ
University of Gloucestershire UK

Χαράλαμπος ΤΣΕΚΕΡΗΣ
Πάντειο Παν/μιο

10.30-10.45 ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

10.45-12.15
ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Θεωρητικές προσεγγίσεις στην κρίση

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Νικόλαος ΤΑΤΣΗΣ
Ομ. Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Η κρίση και τα όρια των οικονομικών προσεγγίσεων

Κανάκης ΛΕΛΕΔΑΚΗΣ
Επ. Καθηγητής, Πάντειο Παν/μιο

Απόδραση από το στρατόπεδο συγκέντρωσης της βιοπολιτικής εξουσίας

Νικόλαος ΤΣΙΡΟΣ
Επ. Καθηγητής, Πάντειο Παν/μιο

«Το τέλος του κόσμου όπως τον ξέρουμε»: σημειώσεις για το κοινωνικό όραμα του νεοφιλελευθερισμού

Ηρακλής ΜΑΥΡΙΔΗΣ
Λέκτορας, Πάντειο Παν/μιο

Κοινωνική αλλαγή και καπιταλιστική κρίση. Από τη μεσαία τάξη στο πρεκαριάτο; Σχόλια πάνω σε μία νέα μαρξιστική προβληματική

Σπύρος ΜΑΚΡΗΣ
Λέκτορας, Παν/μιο Μακεδονίας

Οικονομική κρίση και ανακατασκευή της κοινωνικής συναίνεσης

Ανδρέας ΔΑΒΑΛΑΣ
Διδάκτωρ, Παν/μιο Αιγαίου

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Στρατιωτική Κοινωνιολογία

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Γεώργιος ΚΑΦΦΕΣ
Αν. Καθηγητής,
Στρατ. Σχολή Ευελπίδων

Το ηθικό του προσωπικού του Π.Ν. στην περίοδο της κρίσης – Επιτόπια κοινωνική έρευνα

Πέτρος ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ
Κοινωνιολόγος, Πάντειο Παν/μιο

Η ιδιωτική ασφάλεια στην Ελλάδα: Παρελθόν, παρόν και μέλλον

Απόστολος ΜΑΣΠΕΡΟ
Αστυνόμος Α , Κοινωνιολόγος

Ευάγγελος Ι. ΧΑΪΝΑΣ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

Η ταυτότητα της στρατιωτικής κοινωνιολογίας, ως εφαρμοσμένου κλάδου μελέτης του στρατιωτικού θεσμού και του στρατιωτικού επαγγέλματος

Δημήτριος ΣΜΟΚΟΒΙΤΗΣ
Διδάκτωρ, ΑΠΘ

12.15-12.30 ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

12.30-14.00
ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Κρίση και κοινωνική συνοχή

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Ρόη ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ
Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ

Υποκειμενικές εμπειρίες της κρίσης μέσω σύγκρισης τριών διαφορετικών γενεών

Αθανασία ΧΑΛΑΡΗ
Επ. Καθηγήτρια, University of Worcester, Συνεργάτης Ερευνητής, Ελληνικό Παρατηρητήριο, LSE

Αστική αναζωογόνηση και κοινωνική συνοχή. Σχεδιάζοντας την κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα του Πειραιά.

Ειρήνη ΣΗΦΑΚΗ
Ερευνήτρια, Διδάσκουσα ΕΑΠ

Αναστασία ΣΤΑΜΟΥ
Δημοσιογράφος – Ερευνήτρια, ΕΑΠ

Κοινωνική συνοχή σε απειλή. Η ταυτότητα των αστέγων και η αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης στην Ελλάδα: ο λόγος των φορέων

Νικόλαος ΚΟΥΡΑΧΑΝΗΣ
Υ/Δ, Παν/μιο Πελοποννήσου

Διαστάσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στο Δήμο Αθηναίων

Μαρία ΠΕΤΡΑΚΗ
Υ/Δ, ΕΚΠΑ

Μετανάστες-εθελοντισμός-προσφορά

Άννα ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ
Υ/Δ, ΕΚΠΑ

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης ΙΙ

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Ηρακλής ΜΑΥΡΙΔΗΣ
Λέκτορας, Πάντειο Παν/μιο

Η συμμετοχική έρευνα στον σχολικό θεσμό ως μέσον επιμόρφωσης, αναστοχασμού και αλλαγής

Λέλα ΓΩΓΟΥ
Καθηγήτρια, Δημοκρίτειο Παν/μιο Θράκης

Ευαγγελία ΚΑΛΕΡΑΝΤΕ
Επ. Καθηγήτρια, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας

Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού στην ελληνική εκπαίδευση: οι τύποι, οι αιτίες και οι συνέπειες του φαινομένου

Αναστάσιος ΡΟΜΠΟΡΑΣ
Δρ. Κοινωνιολογίας Πάντειο Παν/μιο, Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας Ιωαννίνων (Σύμβουλος Σταδιοδρομίας)

Ενδυνάμωση ανθρώπινου δυναμικού, με πεδίο έρευνας την πρωτοβάθμια εκπαίδευση

Δάφνη ΡΗΓΑ-ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

Κυριάκος ΓΕΩΡΓΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

Η παρουσία των αλλοδαπών μαθητών στο δημοτικό σχολείο στην Ελλάδα

Κωνσταντία ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

Διαφοροποιημένη αναγνωστική κατανόηση, σχολείο και πολιτισμικό κεφάλαιο

Ξένια ΤΣΙΜΠΟΥΚΤΣΟΓΛΟΥ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ
Φιλόλογος, MA/ED., Ερευνήτρια

14.00-15.00 ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

15.00-16.00
ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ ΤΡΑΠΕΖΙ

Διακρίσεις και Ανισότητες εν μέσω Κρίσης. Αποτελέσματα Εμπειρικών Ερευνών του ΕΚΚΕ

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ

Λάουρα ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ
Δρ ΕΚΚΕ, ΕΚΠΑ

Διονύσης ΜΠΑΛΟΥΡΔΟΣ
Δ/ντής Ερευνών, ΕΚΚΕ

Ιωάννα ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ
Δ/ντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Μαρία ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
Δ/ντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Μανώλης ΧΡΥΣΑΚΗΣ
Δ/τής Ερευνών, ΕΚΚΕ

Νίκος ΣΑΡΡΗΣ
Ερευνητής, ΕΚΚΕ

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Κοινωνιολογία της Θρησκείας

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Ευαγγελία ΚΑΛΕΡΑΝΤΕ
Επ. Καθηγήτρια, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας

Θρησκευτικές ταυτότητες και πολυπολιτισμικές κοινωνίες (Μίλησέ μου για τον θεό σου)

Αντώνης ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ
Καθηγητής, Πάντειο Παν/μιο

Όψεις της θρησκευτικής ταυτότητας των Ελλήνων Πανεπιστημιακών Θεολόγων

Δημήτρης ΑΡΚΑΔΑΣ
Διδάκτωρ, Πάντειο Παν/μιο

«Τι πιστεύει αυτός που δεν πιστεύει;» Η ταυτότητα του άθεου στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία

Αλέξανδρος ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
Μετα-διδακτορικός ερευνητής, Πάντειο Παν/μιο

16.00-17.30
ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Εγκληματολογία και Κοινωνιολογία του Εγκλήματος

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Χριστίνα ΖΑΡΑΦΩΝΙΤΟΥ
Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο

Εγκληματολογικές όψεις της επίσημης ρητορείας για το μεταναστευτικό ζήτημα: η περίπτωση των φορέων του κράτους

Ιωάννα ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ
Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Ανήλικοι παραβάτες: μια εγκληματολογική προσέγγιση

Έμμυ ΦΡΟΝΙΜΟΥ
Ειδικός Λειτ. Επιστήμων α'βάθμιας, ΕΚΚΕ

Μετανάστευση και εγκλήματα ρατσιστικού μίσους: ένα μακρύ ταξίδι θυματοποίησης

Αναστασία ΧΑΛΚΙΑ
Διδάκτωρ, Πάντειο Παν/μιο

Προς μια νέα ποινολογική πραγματικότητα; Η θεωρητική σύλληψη του U. Beck περί κοινωνίας της διακινδύνευσης ως επεξηγηματικό πλαίσιο της υποκειμενικής τιμωρητικότητας και των σύγχρονων τάσεων της αντεγκληματικής πολιτικής

Κωνσταντίνος ΠΑΝΑΓΟΣ
Υ/Δ, ΕΚΠΑ

Δικαίωμα του συνέρχεσθαι-νομιμότητα και παρανομία

Ευαγγελία ΒΑΓΕΝΑ-ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ
Δικαστής, Διδάκτωρ

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Μακροκοινωνιολογική θεωρία

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Κανάκης ΛΕΛΕΔΑΚΗΣ
Επ. Καθηγητής, Πάντειο Παν/μιο

'Προσέγγιση ικανοτήτων' και δράση: ο Amartya Sen και η κοινωνιολογική θεωρία

Σπύρος ΓΑΓΓΑΣ
Καθηγητής, DEREE-The American college of Greece

Τύποι κοινωνιολογικής και ιστορικής εξήγησης υπό το πρίσμα της βεμπεριανής μεθοδολογίας

Νίκος ΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ
Αν. Καθηγητής, Παν/μιο Αιγαίου

Κοινός βίος, κοινό νόημα; Η έννοια του κόσμου της ζωής στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία

Άγγελος ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ
Λέκτορας, Παν/μιο Κρήτης & ΣΕΠ, ΕΑΠ

Μέτρηση των στάσεων και αβεβαιότητα

Αγγελική ΚΑΖΑΝΗ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

Μαρία ΣΥΜΕΩΝΑΚΗ
Επ. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο

Προς μια κοινωνιολογία της «συνέχειας»: προσεγγίζοντας τις κοινωνικές ταυτότητες μέσω της θεωρίας της ασαφούς λογικής

Εύα ΤΣΟΥΠΑΡΟΠΟΥΛΟΥ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

17.30-17.45 ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

17.45-19.15
ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ο κόσμος της εργασίας στην κρίση

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Γεωργία ΠΕΤΡΑΚΗ
Αν. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο

Η εργασία στη σκιά της κρίσης. Μετατοπίσεις και επαναπροσδιορισμοί.

Θανάσης ΑΛΕΞΙΟΥ
Καθηγητής, Παν/μιο Αιγαίου

Ανεργία και εργασιακή επισφάλεια: Διαστάσεις και επιπτώσεις σε καιρό κρίσης

Χριστίνα ΚΑΡΑΚΙΟΥΛΑΦΗ
Επ. Καθηγήτρια, Παν/μιο Κρήτης, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ

Η εσωτερική διαστρωμάτωση των επαγγελμάτων πληροφορικής (ΤΠΕ) στην Ελλάδα και ο αντίκτυπος των σημερινών πολιτικών

Γεωργία ΠΕΤΡΑΚΗ
Αν. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο

Η οικιακή εργασία κατά την περίοδο της κρίσης

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΨΗΜΜΕΝΟΣ
Daria LAZARESCU
Αν. Καθηγητής, Πάντειο Παν/μιο, Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ ΤΡΑΠΕΖΙ

Ο Ερευνητής και το Πεδίο της Έρευνας

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ

ΜΑΡΙΑ ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΖΑΧΟΥ
Επικ. Καθηγήτρια, American College of Greece-Deree

Έρση ΖΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Ευαγγελία ΚΑΛΕΡΑΝΤΕ
Επικ. Καθηγήτρια, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας

Γεωργία ΛΑΓΟΥΜΙΤΖΗ
Adjunct Professor, American College of Greece-Deree

Άννα ΛΥΔΑΚΗ
Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο

Ελένη ΠΑΠΑΓΑΡΟΥΦΑΛΗ
Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο

Μιχάλης ΠΕΤΡΟΥ
Ερευνητής, ΕΚΚΕ

19.15-19.30 ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

19.30-21.00
ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ ΤΡΑΠΕΖΙ

Ρήξεις και Αναδιπλώσεις: Το ταραχώδες έδαφος της ταυτοποίησης

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ

Αλεξάνδρα ΧΑΛΚΙΑ
Αν. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο

Οι αόρατοι άλλοι: Καθιστώντας τους μη καταγεγραμμένους μετανάστες αόρατους

Λιλίκα ΤΡΙΚΑΛΙΝΟΥ
Υ/Δ, Goldsmiths University of London

Νέες οικογένειες, παλιές αξίες: μητρότητα και συγγενειακότητα στην Ελλάδα την εποχή της βιοτεχνολογίας

Ειρήνη ΤΟΥΝΤΑΣΑΚΗ
Επ. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο

«Προδότες» και «Πατριώτες» στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία: η άνοδος της εξτρεμιστικής δεξιάς

Θανάσης ΘΕΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

Ο εθνικολαϊκισμός ως πολεμική αντιέννοια

ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΑΤΣΗΣ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

Ομοφυλόφιλοι και διαφυλικοί: ανασύνθεση μορφών ταυτοποίησης φύλου και νομικές διεκδικήσεις υπό την οπτική της κοινωνιολογίας του δικαίου

ΕΛΕΝΗ ΡΕΘΥΜΙΩΤΑΚΗ
Επ. Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Τέχνη και Πολιτισμός

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Νίκος ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ
Επ. Καθηγητής, ΠΤΝ/ΠΔΜ

Ο κοσμοπολιτισμός ως εναλλακτικό μοντέλο διερεύνησης αθλητικών-κοινωνικών ζητημάτων: Το παράδειγμα του Αθλητικού-Ολυμπιακού ανταγωνισμού

Νικόλαος ΠΑΤΣΑΝΤΑΡΑΣ
π. Καθηγητής, ΤΕΦΑΑ-ΕΚΠΑ

Η μελοποίηση «συγχυσμένων» ταυτοτήτων στην εποχή της κρίσης

Βασίλης ΒΑΜΒΑΚΑΣ
Λέκτορας, ΑΠΘ

Το «κλασικό» Μουσείο του μοντερνισμού ως προς το σύγχρονο κέντρο πολιτισμού ή μουσείο, του μεταμοντερνισμού: για μία κοινωνιολογία του Μουσείου στη Δύση

Γιώργος ΜΠΙΚΟΣ
Επ. Καθηγητής, ΤΕΙ Αθήνας

Η σύγχρονη τέχνη και το ζήτημα της κοινωνικής συνοχής στη θεωρία και την κοινωνιολογία της τέχνης

Ασημίνα ΚΑΝΙΑΡΗ
Διδάκτωρ, ΑΣΚΤ

Γιώργος ΜΠΙΚΟΣ
Επ. Καθηγητής, ΤΕΙ Αθήνας

Υλικός πολιτισμός και κοινωνικές ταυτότητες: από τη Μινωϊκή Κρήτη στο σήμερα

Σταυρούλα ΠΑΙΔΑΚΑΚΗ
MSc Κοινωνιολόγος, Πάντειο Παν/μιο

Ιφιγένεια ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
MLitt (MA) Αρχαιολόγος, ΕΚΠΑ, University of Glasgow

08.30-09.00 ΠΡΟΣΕΛΕΥΣΗ

09.00-10.30
ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Κοινωνιολογία της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Λέλα ΓΩΓΟΥ
Καθηγήτρια, Δημοκρίτειο Παν/μιο Θράκης

Παλιές και νέες μορφές ανισότητας στην ανώτατη εκπαίδευση μετά την κρίση

Ελένη ΣΙΑΝΟΥ-ΚΥΡΓΙΟΥ
Καθηγήτρια, Παν/μιο Ιωαννίνων

Εγκλήματα λευκού κολλάρου στα Ελληνικά Πανεπιστήμια

Στράτος ΓΕΩΡΓΟΥΛΑΣ
Επ. Καθηγητής, Παν/μιο Αιγαίου

Αιμιλία ΒΟΥΛΒΟΥΛΗ
Επ. Καθηγήτρια, Fatih University-Istanbul

Οικονομική κρίση και σπουδές στην Ανώτατη Εκπαίδευση- Οι αντιλήψεις των φοιτητών

Θεόδωρος ΘΑΝΟΣ
Λέκτορας, Παν/μιο Ιωαννίνων

Κατανοώντας την καθυστέρηση των σπουδών στο Παν/μιο από μια κοινωνιολογική σκοπιά

Όλγα ΤΖΑΦΕΑ
Υ/Δ, Παν/μιο Ιωαννίνων

Ελένη ΣΙΑΝΟΥ–ΚΥΡΓΙΟΥ
Καθηγήτρια, Παν/μιο Ιωαννίνων

Οι προοπτικές εισαγωγής των μαθητών στα Παν/μια σε σχέση με την αγορά εργασίας και το κοινωνικό status

Ευθαλία ΠΑΠΠΑ
Απόφοιτη ΠΜΣ, ΕΚΠΑ

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Εργασία, εργαζόμενοι και κοινωνική συνοχή

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Γιώργος ΤΣΟΜΠΑΝΟΓΛΟΥ
Αν. Καθηγητής, Παν/μιο Αιγαίου

Ρομά και εργασία: μελέτη περίπτωσης στη Φλώρινα

Ιφιγένεια ΒΑΜΒΑΚΙΔΟΥ
Αν. Καθηγήτρια, ΠΤΝ/ΠΔΜ

Νίκος ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ
Επ. Καθηγητής, ΠΤΝ/ΠΔΜ

Χριστοχάρης ΣΤΑΜΠΟΥΛΙΔΗΣ
ΜΑ Πολιτισμικές Σπουδές

Ανδρομάχη ΣΟΛΑΚΗ
ΜΑ Πολιτισμικές Σπουδές

Εργαζόμενοι φτωχοί στην Ευρωπαϊκή Ένωση: αίτια, τάσεις και προοπτικές

Διονύσης ΜΠΑΛΟΥΡΔΟΣ
Διευθυντής Ερευνών, ΕΚΚΕ

Εργατικές ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση: η περίπτωση του δυτικού Πειραιά

Γιώργος ΜΠΙΘΥΜΗΤΡΗΣ
Διδάκτωρ, Πάντειο Παν/μιο

Η συρρίκνωση του κόστους εργασίας ως μέσο αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης. Ρεαλισμός ή ουτοπία;

Νίκος ΣΑΡΡΗΣ
Ερευνητής, ΕΚΚΕ

Η απασχόληση, κοινωνική ένταξη και προστασία των ανέργων ως μοχλός σταθεροποίησης και ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής

Ευάγγελος ΧΑΪΝΑΣ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

Μιχάλης ΚΥΠΡΑΙΟΣ
Στέλεχος Τοπικής Αυτοδιοίκησης

10.30-10.45 ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

10.45-12.15
ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Μετανάστευση και διασπορά

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Ιωάννα ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ
Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Ανισότητες στην πρόσβαση των μεταναστών στην αγορά εργασίας: Το παράδειγμα των Αφρικανών μεταναστών στην Ελλάδα

Απόστολος ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
Καθηγητής, Χαροκόπειο Παν/μιο
Λουκία-Μαρία ΦΡΑΤΣΕΑ
Υ/Δ Χαροκόπειο Παν/μιο

Η γενεαλογική ανάλυση του Καρλ Μανχάιμ και η ταυτότητα στη διασπορά

Γεωργία ΛΑΓΟΥΜΙΤΖΗ
Adjunct Professor, DERRE, American College of Greece

Μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα και επιπτώσεις στη δημόσια υγεία

Θεόδωρος ΦΟΥΣΚΑΣ
Διδάκτωρ, Πάντειο Παν/μιο
Χαράλαμπος ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
Επ. Καθηγητής, Πάντειο Παν/μιο

Μετανάστες & πρόσφυγες: αποδόμηση του κράτους πρόνοιας και ζητήματα κοινωνικής πολιτικής

Μάνος ΣΑΒΒΑΚΗΣ
Λέκτορας, Παν/μιο Αιγαίου

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

ΜΜΕ και Κοινωνία

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Νίκος ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ
Καθηγητής, ΕΚΚΕ, ΕΚΠΑ

Παγκοσμιοποίηση και Παιδί: Ελληνική Τηλεόραση

Τέσσα ΔΟΥΛΚΕΡΗ
Καθηγήτρια, ΑΠΘ
Αναστασία ΤΣΙΟΛΧΑ
Υ/Δ, ΑΠΘ

Έθνος και οικογένεια στα όρια του μη διανοητού: η περίπτωση της «μικρής Μαρίας»

Αλεξάνδρα ΧΑΛΚΙΑ
Αν. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο

Μετανάστευση και κρίση στον αθηναϊκό τύπο

Χριστίνα ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ
Επ. Καθηγήτρια, Παν/μιο Κρήτης

Η επιρροή του facebook στην πολιτική και κοινωνική ζωή και στην προσωπικότητα των χρηστών. Ελεύθεροι ή παγιδευμένοι στα social media

Πολυξένη ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ
π. Επιστημονικός Συνεργάτης, ΕΚΠΑ

12.15-12.30 ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

12.30-14.00
ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Εργασία-Οικονομία-Κοινωνική ασφάλιση

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Σωκράτης ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ
Καθηγητής, Παν/μιο Κρήτης

Η «Κοινωνιολογία του Φόρου» σε μεταρρυθμιστικές συνθήκες

Ευάγγελος ΠΡΟΝΤΖΑΣ
Καθηγητής, Πάντειο Παν/μιο
Βιργινία – Αναστασία ΦΟΥΡΝΑΡΗ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

Η έλλειψη οργανωσιακής κουλτούρας και ταυτότητας στην Ελλάδα της Κρίσης: Το παράδειγμα του ΕΟΠΥΥ

Γεράσιμος ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ
Αν. Καθηγητής, Πάντειο Παν/μιο
Αναστασία ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

Αναπτύσσοντας την κοινωνική οικονομία: το EUROPEAN COOP CAMPUS

Γεώργιος ΤΣΟΜΠΑΝΟΓΛΟΥ
Αν. Καθηγητής, Παν/μιο Αιγαίου
Ειρήνη-Ιωάννα ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ
Υ/Δ, Παν/μιο Αιγαίου

Αλιευτική αυτοδιαχείριση, κοινωνικό κεφάλαιο και βιωσιμότητα

Ειρήνη-Ιωάννα ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ
Υ/Δ, Παν/μιο Αιγαίου

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Κοινωνία των πολιτών

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ

Λάουρα ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ
Δρ ΕΚΚΕ, ΕΚΠΑ

Κοινοτικοί Σύλλογοι, Τοπική Ταυτότητα και Κοινωνική Συνοχή: Μεταβάσεις και Μεταβιβάσεις

Χρυσάνθη ΖΑΧΟΥ
Επ. Καθηγήτρια, American College of Greece-Deree
Μαρία ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Κοινωνία των πολιτών υπό κρίση; Η συμβολή των κοινωνικών επιστημών.

Σουζάννα Μαρία ΝΙΚΟΛΑΟΥ
Επ. Καθηγήτρια, Παν/μιο Ιωαννίνων

Μία πρώτη αποτύπωση των Ελληνικών Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στον τομέα των Κοινωνικών Υπηρεσιών και του Περιβάλλοντος

Χρήστος ΤΣΟΥΡΑΜΑΝΗΣ
Καθηγητής, Τ.Ε.Ι. Δυτικής Ελλάδας
Βασίλειος ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ
Επ. Καθηγητής, Τ.Ε.Ι. Δυτικής Ελλάδας
Ευάγγελος ΧΑΪΝΑΣ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

Οι θεσμοί της «Κοινωνίας των Πολιτών» στον «Καλλικράτη»

Μαρία ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗ
Δικηγόρος, ΕΚΠΑ

14.00-16.00 ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

16.00-17.30
ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ ΤΡΑΠΕΖΙ

Οι κινηματικές οργανώσεις στην εκστρατεία ενάντια στα Μνημόνια και τις πολιτικές λιτότητας: Κινηματικά δίκτυα, ταυτότητες οργανώσεων, προφίλ ακτιβιστών

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ
Μανώλης ΑΛΕΞΑΚΗΣ
Επ. Καθηγητής, Παν/μιο Κρήτης

Κώστας ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
Διδάκτωρ, Πάντειο Παν/μιο
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο
Δημήτρης ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο
Βασίλης ΡΟΓΓΑΣ
Υ/Δ, Παν/μιο Κρήτης

Η διερεύνηση της έλλειψης ιδεολογικού αυτό-προσδιορισμού στην κλίμακα «Αριστερά-Δεξιά» ως έκφραση της οικονομικο-πολιτικής κρίσης

Στεφανία ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗ
Λέκτορας, Παν/μιο Κρήτης

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Άφυλοι θεσμοί, έμφυλες προκλήσεις

Προεδρείο
Αλεξάνδρα ΧΑΛΚΙΑ
Αν. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο

Έμφυλες διαφορές στην εκπαίδευση και την απασχόληση. Η γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα

Νικόλαος ΚΟΥΚΗΣ
Εκπαιδευτικός β'/βάθμιας εκπαίδευσης
Ειρήνη ΤΖΟΒΛΑ
Εκπαιδευτικός α'/βάθμιας εκπαίδευσης

Ελληνίδες και ένοπλες δυνάμεις: κοινωνικές προσεγγίσεις

Γεώργιος ΚΑΦΦΕΣ
Αν. Καθηγητής, Στρατ. Σχολή Ευελπίδων

Ερευνητική προσέγγιση των έμφυλων διακρίσεων στις δομές φιλοξενίας αιτούντων άσυλο Αλλοδαπών της Αττικής

Φωτεινή ΜΑΡΜΑΝΗ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

Νέοι νόμοι και φεμινιστική διεκδίκηση: μια συνάντηση δικαίου και κοινωνικής προβληματικής

Βασιλική ΜΕΛΕΤΗ
Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο

Οικονομική κρίση και υπογεννητικότητα. Κοινωνικές διαστάσεις

Νίκη ΚΑΛΤΣΟΓΙΑ-ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΗ
Ομ. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο

17.30-17.45 ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

17.45-19.15
ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ ΤΡΑΠΕΖΙ

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

Ποιοί είναι οι 'εγκληματίες' στην εποχή μας; Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτική και Δίκαιο

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ

Νικόλαος ΤΑΤΣΗΣ
Ομ. Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Βασίλης ΚΑΡΥΔΗΣ
Καθηγητής, Παν/μιο Πελοποννήσου, Βοηθός Συνήγορος του Πολίτη

Γιάννης ΚΕΛΕΜΕΝΗΣ
Διδάκτωρ, Παν/μιο Οξφόρδης

Βίκυ ΒΑΣΙΛΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
Διδάκτωρ

Αντώνης ΒΛΥΣΙΔΗΣ
Διδάκτωρ

19.30 ΚΛΕΙΣΙΜΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ - ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αργύρης ΚΥΡΙΔΗΣ
Σωκράτης ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ
Λάουρα ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ - ΜΑΡΑΤΟΥ
Άκης ΛΕΛΕΔΑΚΗΣ
Χρύσα ΖΑΧΟΥ
Ηρακλής ΜΑΥΡΙΔΗΣ
Νικόλαος ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ
Γεώργιος ΧΑΛΑΡΗΣ
Αλεξάνδρα ΧΑΛΚΙΑ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Αγγελική ΥΦΑΝΤΗ
Αγγελική ΚΑΖΑΝΗ
Ρεβέκκα ΚΕΦΑΛΕΑ

Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία / ΕΚΕ
www.hellenicsociology.gr

